Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ

ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΤΟΜΟΣ Β'

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ
1921

Α Ε 715

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΑΡ. 2

Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ

ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ Β΄

2

337

Ζ 28

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΛΛΗΝ. ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ
Άριθ. εἰσ. 715

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΛΛΗΝ. ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ὁ προκείμενος δεύτερος τόμος τῶν «Λαογραφικῶν Συμμείκτων» ἐκδίδεται ἐνῷ νωπὴ εἶναι εἰσέτι ἡ γῆ ἡ καλύπτουσα τὸν Ν. Γ. Πολίτην. Τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια δὲν ἐπρόφθασε νὰ τὰ διεξέλθῃ μέχρι τέλους ἅπαντα καὶ νὰ τὰ διορθώσῃ ὁ ἴδιος. Ὁ ἐπίκουρος ταξινόμος παρὰ τῷ Λαογραφικῷ Ἀρχείῳ κ. Δ. Ἀποστολίδης ἀνέλαβε τὴν διόρθωσιν τῶν ὑπολειφθέντων τυπογραφικῶν φύλλων, ἣν καὶ ἐπετέλεσε μετὰ ζήλου καὶ τῆς δεούσης προσοχῆς. Τὸν δὲ ἐν τέλει τοῦ βιβλίου εὑρισκόμενον λεπτομερῆ «Πίνακα ὀνομάτων καὶ πραγμάτων», ὃν δὲν εἶχε προφθάσει νὰ ἀποπερατώσῃ ὁ συγγραφεύς, συνεπλήρωσεν ἐπιμελῶς ὁ ἐπίκουρος ταξινόμος παρὰ τῷ Λαογραφικῷ Ἀρχείῳ κ. Ἰω. Μ. Ἀποστολάκης.

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ ΤΟΥ Β΄ ΤΟΜΟΥ

Σελίδες

1. Ἑλληνικοὶ μεσαιωνικοὶ μῦθοι περὶ Φειδίου, Πραξιτέλους καὶ Ἱπποκράτους. ..... 1—17
2. Βυζαντιναὶ παραδόσεις. (Ὁ μαγικὸς καθρέπτης. Ὁ θαυμαστὸς πλάτανος. Κασία). ..... 18—32
3. Ἡ Γοργόνα τῆς Ἀτταλείας ..... 33—38
4. Παρατηρήσεις περὶ τινων δημοσιευμάτων ἀναφερομένων εἰς ἑλληνικὰς παραδόσεις ..... 39—71

   Παραδόσεις περὶ τῶν Καλῶν τῶν ὀρέων 39.— Περὶ μεταμορφώσεως τῆς Βάτου 41.— Μελισσανδροῦ 42.— Παραδόσεις περὶ Καλλικαντζάρων 43.— Παραδόσεις 43.— Θεσσαλικαὶ παραδόσεις 47.— Παραδόσεις περὶ τοῦ τάφου τοῦ Κωνσταντίνου 49.— Τὸ φίδι 49.— Τὸ νερὸ ποῦ κοιμᾶται 56.— Αἰτιολογικαὶ παραδόσεις 58.—Παρατηρήσεις περὶ τῶν λακωνικῶν παραδόσεων τῆς Μεγάλης Μαντινείας 60.— Τὰ καλάμια κ' ἡ βροχὴ 61.—Ὁ Καϊάφας ἐν Κρήτῃ 62.— Τὸ γραμμένο ἅλας 62.— Μανδραγόρας 63.— Τὸ λειῶμα 64.— Οἱ Καλλικάντζαροι 65.— Παραδόσεις περὶ Πλάτωνος. Κωνσταντινᾶτα 67.
5. Ὁ συγγραφεὺς τῆς Καινῆς ἱστορίας ..... 72—76
6. Δημώδεις κοσμογονικοὶ μῦθοι ..... 77—109
7. Ὁ Ἥλιος κατὰ τοὺς δημώδεις μύθους ..... 110—153
8. Ἡ Σελήνη κατὰ τοὺς μύθους καὶ τὰς δοξασίας τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ ..... 154—177
9. Οἱ περὶ ἀστέρων καὶ ἀστερισμῶν μῦθοι ..... 178—208
10. Μάρτης ..... 209—217
11. Γαμήλια σύμβολα ..... 218—267
12. Τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν ..... 268—283
13. Ὠκυτόκια ..... 284—316
14. Ὑβριστικὰ σχήματα. (Σφάκελο. Μοῦντζα. Ποῦλος. Σαμάρκο) 317—363

Πίναξ ὀνομάτων καὶ πραγμάτων ..... 365—375

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Σελὶς	11	στίχος	κειμένου	2 κάτωθεν :	ἀντὶ αὐτὸν γράφε αὐτήν.
»	53	»	σημειώσεων	4: ἀντὶ	ταφῆς γράφε ψυχῆς.
»	64	»	»	1: »	Sprache κ.u. γράφε Sprache u.
»	64	»	»	2: »	üdl. γράφε Südl.
»	137	»	»	9: »	Schwidt γράφε Schmidt.
»	298	»	κειμένου	2: »	Περίαπτ » Περίαπτα.
»	351	»	σημειώσεων	2 κάτωθεν: ἀντὶ	μὲ- » μὲ.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΛΛΗΝ. ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΙ ΜΥΘΟΙ

ΠΕΡΙ

ΦΕΙΔΙΟΥ, ΠΡΑΞΙΤΕΛΟΥΣ ΚΑΙ ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ *

La tradition hellénique et la légende de Phidias de Praxitèle et de la fille d'Hippocrate au moyen âge, par M. C. Sathas. Paris 1883 (Extrait) 8ον σ. 28.

«Ἡ τῶν κλασσικῶν παραδόσεων μεταποίησις εἰς χριστιανικὰ συναξάρια», λέγει ἀρχόμενος τοῦ λόγου ὁ συγγραφεὺς τῆς προκειμένης πραγματείας, ὁ γνωστὸς ὁμογενὴς μεσαιωνοδίφης, «εἶναι θέμα, οὗ ἡ μελέτη ἀποδείκνυται » χρήσιμος τῇ τε ἱστορίᾳ καὶ τῇ ἐθνογραφίᾳ. Ἀρκεῖ ἐνίοτε εἰς ἁπλοῦς μῦθος, » ὅπως τεκμηριώσῃ ὅτι οἱ κάτοικοι μέρους τινὸς τῆς κλασσικῆς χώρας δὲν ἔξε- » στησαν ἐπὶ τοσοῦτον τῆς ἑαυτῶν φύσεως, ὥστε νὰ ἐπιλησθῶσι τῶν προγό- » νων καὶ ν' ἀπολέσωσι τὴν μνήμην τῶν μυθολογικῶν καὶ ἱστορικῶν παραδό- » σεων τῶν παλαιῶν κατοίκων τῆς αὐτῆς χώρας».

Εἶναι βεβαίως ἀναντίρρητον, ὅτι διὰ τῆς μελέτης τῶν μύθων καὶ τῶν παραδόσεων τοῦ καθ' ἡμᾶς ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐναργῶς καταδεικνύεται τὸ ἀδιάσπαστον τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως· διότι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς οὐ μόνον διετήρησεν ἐλάχιστα παρεφθαρμένα τὰ κυριώτατα τῶν ἀποτελούντων τὴν βάσιν τῆς παλαιᾶς δημώδους θρησκείας στοιχείων, ἀλλὰ καὶ ἡ μυθοπλαστικὴ δύναμις αὐτοῦ τοὺς αὐτούς, ὡς τὸ πάλαι, ἀκολουθεῖ κανόνας ἐν τῇ ἐκδηλώσει αὐτῆς. Εἶναι, δ' ὄντως θαυμαστὴ ἡ τοῦ λαοῦ ἐμμονὴ εἰς τὰ πάτρια· μῦθοι πανάρχαιοι, ὧν τὰ ἴχνη θὰ ὑπελαμβάνομεν ὡς παντελῶς ἐξαφανισθέντα, ἂν κρίνωμεν ἐκ τῆς σιωπῆς τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἀπὸ στόματος εἰς στόμα φερόμενοι ἐπὶ χιλιετηρίδας διετηρήθησαν μέχρι τοῦδε σχεδὸν ἀμετάλλακτοι.

Ἀλλ' ὅσῳ διδακτικὴ καὶ χρήσιμος εἶναι ἡ μελέτη τῶν τοιούτων μύθων, τόσῳ ἀφ' ἑτέρου ἀκροσφαλὴς καὶ δυσχερεστάτη ἀποβαίνει ἡ τῶν ἱστορικῶν παραδόσεων ἐξέτασις, τῶν ἀμέσως συνδεομένων πρὸς τὸν βίον ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῶν παλαιῶν χρόνων, ὅταν μάλιστα διὰ τῆς τοιαύτης ἐξετάσεως σκοπῆται ἡ διαφώτισις τῆς ἱστορίας ἢ τῆς ἐθνολογίας.

Ἡ φήμη τῶν ἐν τοῖς γράμμασιν, ἐν τῇ τέχνῃ, ἐν τῇ ἐπιστήμῃ διαλαμψάντων σπανίως ὑπερβαίνει τὸν οὐδὸν τοῦ σπουδαστηρίου τῶν λογίων, αἱ δ' ἕνεκα ὑπερβολικοῦ θαυμασμοῦ ἢ ἀμαθίας ἐνίοτε διαπλαττόμεναι μυθώδεις περὶ αὐτῶν διηγήσεις οὐδαμῶς ἐξικνοῦνται μέχρι τοῦ λαοῦ. Ὁ λαὸς ἀναγνωρίζει καὶ ἀσπάζεται συνήθως μόνα τὰ ἐπινοήματα τῆς ἰδίας φαντασίας, περικαλύπτει δὲ διὰ μυθικοῦ πέπλου τὸν βίον ἐξόχου ἀνδρός, μόνον ἂν οἱ τὸν βίον τούτου πρὸς χάριν τοῦ λαοῦ γράφοντες συνδέωσι τὸ ὄνομά του πρὸς παλαιὰς δημώδεις παραδόσεις. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματος τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ὁ λαὸς ἀπεδέχθη καὶ ἐπαναλαμβάνει τὰς ἐν ταῖς ποικίλαις διασκευαῖς τῆς ἱστορίας τοῦ Ψευδοκαλ-

---

*) Ἐδημοσιεύθη ἐν Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρίας 1883 τ. Α' σ. 77 - 101.

λισθένους μυθικὰς διηγήσεις, αἵτινες κατὰ τὸ πλεῖστον ἦσαν γνωσταὶ καὶ δημοτικώταται πολλῷ προτοῦ ν' ἀποδοθῶσιν εἰς τὸν μακεδονικὸν ἥρωα. Εἰς δὲ τὸν βασιλέα τῆς Κωνσταντινουπόλεως Λέοντα τὸν σοφὸν ἀναφέρονται ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων χρονογράφων μυθοπλαστίαι δημώδεις, κοιναὶ δὲ εἰς τοὺς πλείστους εὐρωπαϊκοὺς λαούς, αἵτινες ὑπὸ μεσαιωνικῶν συγγραφέων τῆς δυτικῆς Εὐρώπης ἀποδίδονται εἰς τὸν ποιητὴν Βεργίλιον. Ἀγνοοῦμεν ἂν ἀπεδέχθη καὶ ταύτας ὁ λαός· εἶναι δ' ὅμως τοῦτο πιθανώτατον, διότι οὕτω παρουσιαζόμεναι αἱ διηγήσεις προσκτῶνται κῦρος καὶ εὐπροσδεκτόταται καθίστανται συνδέουσαι μετ' ὀνομάτων ἱστορικῶν τ' ἀνώνυμα καὶ ἀόριστα πλάσματα τῆς φαντασίας τοῦ λαοῦ. Σπανιώτατα δ' ὅμως δύναταί τις νὰ εὕρῃ παράδειγμα διαδόσεως παρὰ τῷ λαῷ μύθων ὑπὸ λογίων ποιηθέντων.

Ὅθεν ὁ ἐρευνῶν τὰς τοιαύτας παραδόσεις ὀφείλει πρωτίστως κατὰ τὰ ἐνόντα νὰ διακρίνῃ τίνες τούτων εἶναι καθαρῶς δημοτικαὶ καὶ τίνες ἐπλάσθησαν ὑπὸ λογίων, ἄγνωστοι παραμείνασαι εἰς τὸν λαόν. Μόνον δ' ἐκ τῆς μελέτης τῶν πρώτων δύναται ν' ἀρυσθῇ ἱστορικὰ καὶ ἐθνολογικὰ πορίσματα· διότι αἱ ὑπὸ τῶν λογίων ἐπινοηθεῖσαι οὐδὲν διδάσκουσιν, ἀλλὰ περιέχουσιν ἁπλῶς τὸ μέτρον τῆς μυθοπλαστικῆς δυνάμεως αὐτῶν· ἥκιστα δὲ παντῶν νομίζομεν δύναταί τις νὰ στηριχθῇ εἰς τὰς ὑπὸ πολλῶν συγγραφέων ἀναφερομένας, αἵτινες κατὰ μέγα μέρος εἶναι ἀπόρροια ἀκρισίας καὶ παχυλῆς ἀμαθίας. Ὅτι δὲ ἡ τῶν ἱστορικῶν παραδόσεων ἐξέτασις πρέπει νὰ γίνηται κατὰ τὸν κανόνα τοῦτον ἀποκλειστικῶς, μαρτυρεῖ ἀριδήλως ἡ προκειμένη πραγματεία τοῦ κ. Σάθα. Ὁ συγγραφεύς, καίπερ ἐγκρατέστατος τῶν τοιούτων μελετῶν καὶ εἴπερ τις καὶ ἄλλος ἐμβαθύνας εἰς τὴν σπουδὴν τοῦ ἑλληνικοῦ μεσαίωνος, ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἠκολούθησεν ἐν ταῖς ἐρεύναις του τοιαύτην μέθοδον, περιέπεσεν εἰς λάθη σπουδαιότατα συνδέσας τ' ἀσύνδετα καὶ ἐξ ἀνυπάρκτων παραδόσεων ὁρμηθεὶς εἰς διατύπωσιν γενικῶν καὶ τολμηροτάτων σκέψεων περὶ τῆς ἐθνολογίας τῆς Ἑλλάδος, κατὰ τοὺς μέσους χρόνους. Τὰς σκέψεις δὲ ταύτας τοῦ κ. Σάθα καθῆκον ἡμῶν θεωροῦμεν νὰ ὑποβάλωμεν εἰς αὐστηρὰν βάσανον, καὶ τοσούτῳ μᾶλλον, καθ' ὅσον τιμῶμεν κατ' ἀξίαν τὸν ἄνδρα καὶ ἀνομολογοῦμεν ὅτι τὰ μάλιστα ὠφέλησε τὰ ἑλληνικὰ γράμματα μετὰ τὸν Παπαρρηγόπουλον καὶ τὸν Ζαμπέλιον οὐ μικρὸν συντελέσας εἰς προαγωγὴν τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν παρ' ἡμῖν· διότι φρονοῦμεν ὅτι ὅσῳ μεῖζον τὸ κῦρος τῶν τοιαύτας ἡμαρτημένας γνώμας ὑποστηριζόντων, τοσούτῳ μείζων καὶ ἡ ἐξ αὐτῶν προσγινομένη βλάβη, ἀποπλανωσῶν ἀπὸ τῆς εὐθείας τοὺς κατόπιν ἐρευνητάς.

Α'

Ἐν Ρώμῃ ἐν τῇ πλατείᾳ τοῦ Κυριναλίου ἵστανται δύο κολοσσικοὶ μαρμάρινοι ἵπποι, οὓς κρατοῦσιν ἀπὸ τῶν χαλινῶν γυμνοὶ νεανίαι. Οὗτοι εὑρέθησαν ἐν ἔτει 1589, φέρουσι δὲ ἐπιγραφὴν ψευδεπίγραφον, δηλοῦσαν ὅτι ἐποιήθησαν ὑπὸ τοῦ Φειδίου καὶ τοῦ Πραξιτέλους· κατά τινα παράδοσιν ἐποιήθησαν οὗτοι ἐν ἀγῶνι τῶν δύο καλλιτεχνῶν, οὗ θέμα ἦτο ἡ ἀπεικόνισις τοῦ Ἀλεξάνδρου δαμάζοντος τὸν Βουκέφαλον. Ἑτέρα παράδοσις παλαιοτέρα, ἀπαντῶσα ἐν τῷ κατὰ τὴν ΙΒ' ἑκατονταετηρίδα γεγραμμένῳ συνταγματίῳ Mirabilia Urbis Romae, ἀναφέρει ὅτι ἐπαρουσιάσθησάν ποτε εἰς τὸν αὐτοκράτορα Τιβέριον δύο νέοι φιλόσοφοι γυμνοί, οἱ ἅγιοι Πραξιτέλης καὶ Φειδίας. Ὁ αὐτοκράτωρ τοὺς εἶδε μετ' ἀπορίας καὶ ἠρώτησε διατί περι-

ἤρχοντο οὕτω γυμνοί. Οὗτοι δ' ἀπεκρίθησαν ὅτι εἶναι γυμνοί, διότι εἰς τοὺς ὀφθαλμούς των πᾶν μυστήριον ἀποκαλύπτεται καὶ τὸ πᾶν παρουσιάζεται εἰς αὐτοὺς γυμνὸν καὶ ὅτι δύνανται ἐπὶ λέξει νὰ ἐπαναλάβωσι πάντα λόγον, ὃν κατ' ἰδίαν ἤθελεν εἴπῃ, καὶ αὐτοὺς τοὺς μυχιαιτάτους διαλογισμοὺς αὐτοῦ. Ἀντὶ δὲ πάσης ἄλλης ἀμοιβῆς διὰ τοῦτο ἐζήτησαν ἓν μνημεῖον. Εἰσθεὶς μετὰ δοκιμασίαν περὶ τῆς ἀληθείας τῶν λόγων των ὁ αὐτοκράτωρ ἔστησε τὸ μνημεῖον τῶν δύο μαρμαρίνων ἵππων εἰς συμβολικὴν παράστασιν τῶν κραταιῶν ἐξουσιαστῶν τοῦ κόσμου τούτου. Παρὰ τοὺς ἵππους δ' ἔστησε γυμνοὺς ἄνδρας, ὧν οἱ ὑψωμένοι βραχίονες καὶ οἱ γρόνθοι ἐμφαίνουσι τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ μέλλοντος, ἡ δὲ γυμνότης ἀπεικονίζει συμβολικῶς ὅτι πᾶσαι αἱ ἐπιστῆμαι εἶναι γυμναὶ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν.

Ὁ μῦθος οὗτος προῆλθεν ἀναμφιβόλως ἐκ δημώδους ἐξηγήσεως τῶν μαρμαρίνων ἀγαλμάτων, ἅτινα ἦσαν βεβαίως περιφανῆ κατὰ τὸν χρόνον τῆς συντάξεως τῶν θαυμασίων τῆς πόλεως Ρώμης.

Παραπλησίους μύθους, ἀποκυήματα τᾶς φαντασίας ἀμαθοῦς ὄχλου, ἀρεσκομένου εἰς θαυμάσια διηγήματα περὶ ὑπερφυσικῶν πραγμάτων, διηγοῦντο καὶ οἱ βυζαντινοὶ περί τινων ἐν Κωνσταντινουπόλει μνημείων τῆς ἀρχαίας τέχνης, ὡς μαρτυροῦσι τὰ βιβλία Γεωργίου τοῦ Κωδινοῦ περὶ ἀγαλμάτων καὶ περὶ κτισμάτων τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ αἱ σύντομοι χρονικαὶ παραστάσεις ἀνωνύμου βυζαντινοῦ συγγραφέως. Πολλοὺς δὲ τοιούτους μύθους ἔπλασε καὶ ὁ καθ' ἡμᾶς λαὸς πρὸς ἐξήγησιν διαφόρων μνημείων τῆς ἀρχαιότητος, περὶ ὧν ἐν πλάτει θὰ διαλάβωμεν ἐν ἰδίῳ κεφαλαίῳ τῆς Νεοελληνικῆς ἡμῶν μυθολογίας [1]).

Καίτοι δ' ὅμως ὁ μῦθος περὶ τῶν μαρμαρίνων ἀγαλμάτων ἦτο προδήλως τοπικός, ἐν Ρώμῃ πλασθείς, ὁ κ. Σάθας ζητεῖ ν' ἀνεύρῃ αὐτὸν καὶ ἐν Βυζαντίῳ. Ἀποφαίνεται δὲ μετὰ θετικότητος ὅτι «ἐν ᾧ ἡ ρωμαϊκὴ φαντασία μετέ» βαλεν εἰς μάγους τοὺς δύο καλλιτέχνας, ἐν τῷ Βυζαντίῳ ἐπιστεύετο ἕτερος »μῦθος οὐχ ἧττον παράξενος»· προστίθησι δὲ, ὅτι «ἡ σύνδεσις τῶν ὀνομάτων »τοῦ Φειδίου καὶ τοῦ Πραξιτέλους ἐν τοῖς αὐτοῖς μύθοις, ἔν τε Ρώμῃ καὶ »ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὑπεμφαίνει ὅτι αἱ τοιαῦται δεισιδαίμονες παραδόσεις »μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἔχουσι πηγήν». Κατὰ τὸν κ. Σάθαν λοιπὸν «οἱ Βυ» ζαντινοὶ ἐπίστευον ὅτι ὁ Φειδίας καὶ ὁ Πραξιτέλης ἦσαν οὐχὶ γυμνοὶ φιλό» σοφοι, οὐδὲ ἅγιοι, ὡς οἱ Ρωμαῖοι ἐδόξαζον, ἀλλ' ὄντα ὑπερφυσικά, μαρ» μάρινοι καὶ χαλκοῖ ἄνδρες, δυνάμενοι νὰ ὑποστῶσιν ἀκινδύνως τὴν τρο» μερωτάτην τῶν δοκιμασιῶν». Ἦτο δ' ἡ δοκιμασία αὕτη ἡ διὰ μύδρου διαπύρου δικαστικὴ ἀπόδειξις, ἥτις κοινοτάτη ἐν τῇ δυτικῇ καὶ τῇ βορείῳ Εὐρώπῃ, γνωστὴ δὲ καὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας, εἶχεν εἰσαχθῇ καὶ εἰς τὸ Βυζάντιον «ὅπου ἔφερε τὸ ὄνομα τοῦ Φειδίου καὶ τοῦ Πραξιτέλους». (Cette ordalie portait chez les Byzantins le nom de Phidias—Praxitèle).

Πρὸς ἀπόδειξιν τῶν λόγων του ὁ κ. Σάθας φέρει τὴν μαρτυρίαν Γεωργίου τοῦ Ἀκροπολίτου, ὅστις ἀφηγούμενος τὰ κατὰ τὸν Μιχαὴλ Παλαιολόγον καταγγελθέντα ὡς συνωμότην κατὰ τοῦ βασιλέως Ἰωάννου τοῦ Βατάτζη (1252), λέγει ὅτι, ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχον οἱ μαρτυροῦντες, ηὐτρέπιστο τῷ τε κατηγόρῳ Μαγκλαβίτῃ καὶ τῷ Παλαιολόγῳ Μιχαὴλ στρατιωτικὴ τις ἀπόδειξις,

---

1) [Πρβλ. Παραδόσ. σ. 52 κ.ἑ. (Γ' Ἕλληνες, Ἀνδρειωμένοι) 72 κἑ. (Ζ' Ἀρχαῖα κτίρια καὶ μάρμαρα) καὶ σ. 729 κἑ. 754 κἑ.]

ἡ διὰ τῆς μάχης διάπειρα· ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ Παλαιολόγος, καίπερ ἡττηθεὶς ἐν τῇ μονομαχίᾳ δὲν ὁμολόγει τὴν ἐνοχὴν αὐτοῦ, οἱ δικασταὶ προέτειναν αὐτῷ ν' ἀναιρέσῃ τὴν καταγγελίαν διά τινος θαυματοποιίας, ἦτο δὲ τοῦτο ἡ διὰ μύδρου ἀπόδειξις. Ἀλλ' ὁ Παλαιολόγος ἠρνήθη λέγων, ὅτι «des jongleurs comme Phidias et Praxitèle, hommes de marbre et de bronze, pouvaient seuls affronter une épreuve si terrible». Ὁ κ. Σάθας παραπέμπει εἰς Ἀκροπολίτου στηλ. 1108 καὶ 1112 τῆς ἐκδόσεως τοῦ Migne, καὶ παράθετει ἐπὶ λέξει τὸ ἑπόμενον χωρίον αὐτοῦ: «τὸ δὲ μύδρου κρατῆσαι τερατουργοῦ τινος, οἷος ἦν Φειδίας καὶ Πραξιτέλης...»

Ὁμολογοῦμεν ὅτι ἀρκούντως παράδοξα φαίνονται ἡμῖν ταῦτα, πολλῷ δὲ περιεργοτέρα ἡ πεποίθησις, μεθ' ἧς ὁ κ. Σάθας βεβαιοῖ ὅτι τοιοῦτοι ἀνόητοι θρῦλοι περὶ τῶν δύο ἐξοχωτάτων τῆς ἀρχαιότητος ἀγαλματοποιῶν, ἦσαν κοινότατοι ἐν Ἑλλάδι κατὰ τοὺς μέσους χρόνους.

Ὅτι Ρωμαῖος καλόγηρος ἔγραφε κατὰ τὴν ΙΒ' ἑκαντονταετηρίδα, ἐν χρόνῳ καθ' ὃν πυκνὸς ἀμαθίας ζόφος ἐσκότιζε τὴν Εὐρώπην, μύθους τερατώδεις περὶ τοῦ Φειδίου καὶ τοῦ Πραξιτέλους, τοῦτο οὐδὲν ἐνέχει τὸ ἄτοπον καὶ ἀπίθανον. Ἀλλ' ὅταν ἀναγινώσκωμεν εἰς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς καὶ συγγραφεῖς μάλιστα εἰς χυδαίαν γράφοντας γλῶσσαν, οἷος ὁ Τζέτζης, θαυμασίας διηγήσεις περὶ τῆς καλλιτεχνικῆς δεξιότητος τοῦ Φειδίου, ὅταν ἐξ αὐτῶν μανθάνωμεν ὅτι ἔργα τοῦ Φειδίου καὶ τοῦ Πραξιτέλους, ἢ ὡς τοιαῦτα ὑπὸ τῶν πολλῶν πιστευόμενα, ἐσῴζοντο μέχρι τινὸς καὶ ἐθαυμάζοντο ἐν Κωνσταντινουπόλει, πῶς νὰ συμβιβάσωμεν ταῦτα μετὰ τῆς γνώμης ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἐθεώρουν τοὺς μεγάλους ἐκείνους ἄνδρας τερατουργοὺς καὶ γόητας, ὄντα ὑπερφυσικά, ἐκ μαρμάρου ἢ ἐκ χαλκοῦ; Ἡμεῖς τοὐλάχιστον φρονοῦμεν ὅτι ὁ κ. Σάθας ἀντὶ νὰ ἐξαγάγῃ τοιαῦτα πορίσματα ἐκ τοῦ χωρίου τοῦ Ἀκροπολίτου ὤφειλε μᾶλλον νὰ μιμηθῇ τὸν πρῶτον τοῦ συγγραφέως τούτου ἐκδότην Δούσαν, ὅστις ἐκφράζει τὴν ἀπορίαν του πῶς τοιαῦτα ἀναφέρονται περὶ τῶν ἐπιφανεστάτων ἐκείνων καλλιτεχνῶν καὶ ὁμολογεῖ ὅτι ἀδυνατεῖ νὰ κατανοήσῃ τί αἰνίττεται ὁ συγγραφεύς, ἂν μὴ εἶναι οἱ λόγοι του κενὰ λῆρήματα.

Ἀλλ' εἶπε ὄντως τοιούτους λόγους ὁ Παλαιολόγος ἢ ἔγραψεν αὐτοὺς ὁ Ἀκροπολίτης; Τὸ χειρόγραφον, ἐξ οὗ ἐγένετο ἡ πρώτη τοῦ κειμένου ἔκδοσις, γραφὲν ὑπὸ Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ τοῦ Ναυπλιέως, ἦτο κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ἐκδότου εἰς ἄκρον διεφθαρμένον καὶ ἐλλιπέστατον (exemplar ita corruptum, tot lacunis et maculis oppletum, tam denique ab omni parte culpa amanuensis vitiosum, ut nihil minus quam historia aliqua inde elici posse videretur). Εὐτυχῶς ἐσώθη καὶ ἕτερον ἀντιγραφον πληρέστερον, ἐν ᾧ οἱ λόγοι τοῦ Παλαιολόγου φέρονται οὕτω «εἰ δὲ θαυματουργῆσαί με θέλετε, »ἀλλ' ἐγὼ οὐκ εἰμι τοιοῦτος, ὥστε καὶ τερατοποιίας ἐργάζεσθαι. Σίδηρος δὲ » πεπυρακτωμένος, εἰ ἐν χερὶ ἀνθρώπου ζωοῦ οὕτως ἐμπέσοι, οὐκ οἶδα » πῶς ἂν οὐ καύσειεν αὐτήν, *εἰ μὴ πού τις ἔξεσται τῷ Φειδίᾳ ἐκ λίθου ἢ τῷ* » *Πραξιτέλῃ, ἢ καὶ ἀπὸ χαλκοῦ εἴργασται*[1]».

Ταῦτα εἰς οὐδὲν βεβαίως ὰ φανῶσι σκοτεινὰ καὶ ἀκατανόητα· μόνον, εἶπε κατὰ τὸν Ἀκροπολίτην ὁ Παλαιολόγος, ἂν ἦτό τις λιθινος ἀνδριάς, ἐξεσμένος, κατεσκευασμένος ὑπὸ τοῦ Φειδίου ἢ τοῦ Πραξιτέλους ἢ χαλκοῦς, δὲν θὰ ἐκαιετο ὑπὸ τοῦ διαπύρου μύδρου. Ὁ Φειδίας καὶ

1) *Ἀκροπολίτ.* στ. 1112 ἐκδ. Migne σ. 103 ἐκδ. Βόννης.

ὁ Πραξιτέλης δὲν ἀναφέρονται ὡς τερατουργοί, ἀλλ' ὡς οἱ ὀνομαστότατοι τῶν γλυπτῶν. Οὕτω δὲ παντελῶς ἀνύπαρκτος ἐξελέγχεται ὁ μωρὸς μῦθος περὶ τῶν διασήμων καλλιτεχνῶν, εἰς οὓς τὴν διάπλασιν συνετέλεσεν ἀμαθὴς ἀντιγραφεὺς τοῦ 'Ακροπολίτου, συνταμὼν ἀνοήτως τὸ ἀρχικὸν κείμενον. Ἄπορον ὅμως φαίνεται ἡμῖν πῶς ὁ κ. Σάθας οὐ μόνον δὲν ἐπέστησε τὴν προσοχήν του εἰς τὸ χωρίον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ συνεχώνευσεν ἐν τῇ γαλλικῇ μεταφράσει, ἣν παρεθέσαμεν ἀνωτέρω, ἀμφότερα τὰ χωρία, τό τε ὑγιῶς ἔχον καὶ τὸ πλημμελέστατον.

'Εξετάζων ἀκολούθως ὁ κ. Σάθας τὰ περὶ τῆς δικαστικῆς ἀποδείξεως διὰ μύδρου ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι ἔθιμον ἰδιάζον εἰς τὸ ἀλβανικὸν γένος, τοῦτο δὲ θεωρεῖ τεκμήριον τῆς ἀλβανικῆς καταγωγῆς τοῦ πρώτου εἰσαγαγόντος τὸ μέσον τοῦτο τῆς ἀποδείξεως εἰς τὸ κράτος του αὐτοκράτορος 'Ιωάννου τοῦ Βατάτζη [1]). Εἶτα δὲ προσθέτει ταῦτα:

«'Αγνοοῦμεν ἂν ἡ διὰ μύδρου ἀπόδειξις τῶν 'Αλβανῶν Κυπρίων ἐσχετίζετο » μετὰ τοῦ Φειδίου καὶ τοῦ Πραξιτέλους, ὡς παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς ἁπαντῶσιν » αἱ πρῶται ἐνδείξεις μυθικοῦ Φειδίου. 'Εν τοῖς γνωστοῖς ἠπειρωτικοῖς χρο- » νικοῖς εὕρηται καὶ συγκεχυμένον τι ἀπόσπασμα, μεταβιβάζον ἡμᾶς εἰς τοὺς » μυθικοὺς χρόνους. Κατὰ τὸν ἐν τῷ ἀποσπάσματι τούτῳ περιεχόμενον » μῦθον, οἱ 'Αθηναῖοι ἔπεμψαν ἀποικίαν εἰς τὴν χώραν τῶν Μολοσσῶν καὶ » τῶν Χαόνων ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν 'Ατλαντός τινος, ὅστις εἶχε μεθ' ἑαυτοῦ τὸν » σοφὸν 'Αριστόβουλον, τὸν συμμαθητὴν τοῦ *'Αφειδίου*». Οἱ 'Αθηναῖοι δὲ φθονήσαντες τὴν εὐδαιμονίαν τῆς ἀποικίας ἐκείνης ἐξώρισαν τοὺς ἀρχηγοὺς καὶ μάλιστα τὸν συμμαθητὴν τοῦ Φειδίου, «γράψαντες εἰς ὅλους τοὺς » τόπους ὅτι εἶναι ψεύστης καὶ ἀπατεών» [2]).

«Δυστυχῶς», ἐπιλέγει ὁ κ. Σάθας «τὸ χρονικὸν ἀκέφαλον περισωθὲν οὐδὲν » λέγει περὶ Φειδίου, οὗ τὸ ὄνομα ἅπαξ μόνον ἀναφέρεται. Ὅθεν εἴμεθα ἐλεύ- » θεροι νὰ ὑποθέσωμεν (1) ὅτι εἶχον ἤδη οἱ 'Αλβανοὶ διαπλάσῃ μῦθον περὶ τοῦ » Φειδίου, βάσιν ἔχοντα πιθανῶς τὴν περιλάλητον διάστασιν τοῦ καλλιτέχνου πρὸς » τοὺς 'Αθηναίους. 'Αναμφιβόλως δὲ κατὰ τὸ αὐτὸ μυθολογικὸν πνεῦμα δι- » πλάσθη καὶ ἡ ρωμαϊκὴ παράδοσις περὶ τοῦ ἐπιφανοῦς γλύπτου, καθ' ἣν » οὗτος διέτρεχε γυμνὸς τὸν κόσμον. Ὁ δ' ἀφελὴς ἀναχρονισμὸς τῆς παραδόσεως » ἐκείνης, οὗ ἕνεκα ὁ Φειδίας παρίσταται σύγχρονος 'Αλεξάνδρῳ τῷ μεγάλῳ, » ἐνισχύει τὴν εἰκασίαν ὅτι ὁ μῦθος ἐπλάσθη ὑπὸ τῶν Μακεδόνων, ἢ οἱ ὑπὸ » τῶν 'Αλβανῶν.

»'Η σύνδεσις τοῦ ὀνόματος τοῦ Φειδίου τῇ διὰ μύδρου δικαστικῇ ἀποδείξει

---

1) Τὴν γνώμην του ταύτην στηρίζει ὁ κ. Σάθας καὶ εἰς τὴν διαφωνίαν τῶν συγγραφέων περὶ τῆς πατρίδος τοῦ Βατάτζη καὶ εἰς τὴν σύγχυσιν τῆς ὁρογραφίας τῆς Μακεδονίας παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς, οἵτινες συνέχεον κατ' αὐτὸν τοὺς 'Αλβανοὺς μὲ τοὺς Μακεδόνας. 'Αλλὰ τὴν διαφωνίαν, ἣν λέγει, ἡμεῖς τοὐλάχιστον δὲν ἐδυνήθημεν νὰ διακρίνωμεν. Οἱ συγγραφεῖς, ὧν τὴν μαρτυρίαν ἐπικαλεῖται, λέγουσι τὸν Βατάτζην Θρᾷκα· ὁ μὲν 'Εφραίμιος πατρίδα αὐτοῦ ἀναγράφει τὸ Διδυμότειχον (τῆς Θράκης), ὁ δὲ 'Αγιορείτης Νικόδημος (ἂν εἶναι πηγὴ ἀσφαλὴς συγγραφεὺς τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος) τὴν 'Αδριανούπολιν, ἤτοι ἑτέραν πόλιν τῆς Θράκης. Ἂν δὲ τὸ ὑπὸ Λεγρὰνδ ἐκδοθὲν παρισινὸν χειρόγραφον τῶν χρησμῶν Λέοντος τοῦ σοφοῦ λέγει Θεσσαλὸν τὸν Βατάτζην, ἕτερον χειρόγραφον τῶν αὐτῶν χρησμῶν, οὗ ἀντίγραφον ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν, λέγει αὐτὸν Θρᾷκα. (Βιβλιοθήκης τοῦ Μονάχου κῶδ. ἑλλην. 551 φ. 291 α.)

2) 'Ηπειρωτικῶν σ. 264, 267 τῆς ἐν Βόννῃ ἐκδόσεως τῆς Βυζαντίδος. (Κ. Ν. Σάθας).

» εὐκόλως ἐξηγεῖται διὰ τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος τῆς ἀθῳώσεως τοῦ συκο-» φαντηθέντος καλλιτέχνου. Ὁ τὸν μῦθον ἐπινοήσας λαὸς ὑπέλαβεν ὅτι ὁ κατη-» γορηθεὶς γλύπτης ἀπέδειξε τὴν ἀθῳότητα διὰ μύδρου».

Ἀγνοοῦμεν τί πρῶτον νὰ θαυμάσωμεν ἐν τοῖς ἀνωτέρω λόγοις τοῦ κ. Σάθα· τὴν εὐκολίαν, μεθ' ἧς ταυτίζει τοὺς Ἀλβανοὺς μὲ τοὺς παναρχαίους Ἠπειρώτας καὶ εἶτα μὲ τοὺς Μακεδόνας ἢ τὴν αὐθαιρεσίαν αὐτοῦ μετατιθέντος διηγήσεις περὶ συμβάντων τῶν ἡρωικῶν χρόνων εἰς τὸν Ε' π. Χ. αἰῶνα, εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Φειδίου. Διότι πρόδηλον ὅτι συμβάντα τῶν μυθικῶν χρόνων ζητεῖ νὰ ἱστο-ρήσῃ τὸ χρονικόν, ἀφ' οὗ ἀναφέρει βασιλέα Ἠπείρου Ἀιδώνιον, ἤτοι τὸν μυθικὸν Ἀιδωνέα, καὶ ἀφ' οὗ ρητῶς σημειοῦται ὅτι ὁ γράψας τὴν ἱστορίαν τῶν ἐξ Ἀ-θηνῶν ἀποίκων ἦτο μαθητὴς τοῦ Σόλωνος [1]).

Ἀλλὰ καὶ ταῦτα ἂν παρίδωμεν, πάλιν ὁ μυθικὸς τῶν Ἀλβανῶν Φειδίας ἐξελέγχεται ἀνυπόστατος. Ὀφείλεται δὲ καὶ οὗτος, ὡς ὁ τερατοποιὸς Φει-δίας τῶν Βυζαντινῶν, εἰς λάθος ἀμαθοῦς ἀντιγραφέως. Τὸ ὑπὸ τοῦ Πουκεβίλ τὸ πρῶτον καὶ εἶτα ὑπὸ τοῦ Ἐμμανουὴλ Βέκκερ ἐν τῇ Βυζαντίδι δημοσιευθὲν κολοβὸν ἠπειρωτικὸν χρονικὸν ἐξεδόθη τῷ 1871 πλῆρες καὶ ἀκριβέστερον ἐν τοῖς Νεοελληνικοῖς ἀναλέκτοις τοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου Παρνασσοῦ. Ἐν αὐτῷ οὐδαμοῦ ἁπαντᾷ τὸ ὄνομα Ἀφειδίας, ἐφ' οὗ τοσαύτας ἐπῳκοδόμησεν εἰκασίας ὁ κ. Σάθας, τὸ δ' οἰκεῖον χωρίον ἔχει ὡς ἑξῆς. «Ἀλλ' ὁ Ἄτλας ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ τὸν σοφὸν Ἀριστόβουλον ὡς συμβοηθὸν ἀπὸ τὴν Ἀφίδναν» [2]).

Νομίζομεν ὅτι ἀναλαβὼν ὁ κ. Σάθας νὰ γράψῃ περὶ τῶν κατὰ τοὺς μέσους χρόνους κυκλοφορούντων ἐν Ἑλλάδι μύθων περὶ τοῦ Φειδίου, ἀντὶ νὰ κατα-ναλώσῃ τὴν εὐφυΐαν αὐτοῦ εἰς ἐπισώρευσιν εἰκασιῶν καὶ εἰς συναρμογὴν καὶ ἑρμηνείαν ἀσχέτων πρὸς τὸ θέμα μαρτυριῶν, ὤφειλε μᾶλλον νὰ περισυναγάγῃ τὰς εἰς τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς φερομένας παραδόσεις περὶ τῆς ἐξόχου τέχνης τοῦ Φειδίου, περὶ τοῦ μυθώδους ἀγῶνος αὐτοῦ καὶ τοῦ Ἀλκαμένους (Τζέτζ. Χιλιάδ. Η, 340 κ.ἑ.), περὶ τῆς τέχνης τῶν καλλίστων ἔργων του καὶ δὴ τῆς χρυσελεφαντίνης Παρθένου καὶ τοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ Διός, περὶ ὧν περιέργους μύθους διηγοῦνται οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς καὶ τέλος περὶ τῶν εἰς αὐτὸν καὶ τὸν Πραξιτέλη ἀποδιδομένων ἔργων, ἐκ τῶν εἰς Κωνσταντινούπολιν μετε-νεχθέντων. Οὕτω θὰ συνέγραφε κεφάλαιον συμπληρωτικὸν τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας τέχνης καὶ μάλιστα ἐνδιαφέρον καὶ θ' ἀπέφευγε τὴν παγίδα, ἣν ἔστησαν αὐτῷ μωροὶ ἀντιγραφεῖς.

Β'

Περὶ τῆς κόρης τοῦ Ἱπποκράτους ὁ κ. Σάθας ἀναφέρει ἕνα μῦθον εἰλημ-μένον ἐκ τῆς συγγραφῆς τοῦ κατὰ τὴν ΙΕ' ἑκατονταετηρίδα ζήσαντος Ἄγγλου περιηγητοῦ Sir John Mandeville [3]). Οὗτος ἔχει ὡς ἑξῆς κατὰ τὴν μετάφρα-σιν τοῦ κ. Σάθα: «Ὁ Ἱπποκράτης ἦτο κραταιὸς βασιλεὺς τῆς Κῶ καὶ τῆς Ρό-» δου (Λίνδου)· ἀποθανὼν κατέλιπε τὴν βασιλείαν εἰς τὴν ὡραιοτάτην θυγατέρα » του. Ἡ Ἄρτεμις, φθονήσασα τὴν νεαρὰν βασιλίδα διὰ τὴν καλλονὴν αὐτῆς,

---

1) Αὐτ. σ. 267 «Εἷς μαθητὴς τοῦ Σόλωνος, Ἐπικύδης τὸ ὄνομα, ἔγραψεν ὀλίγας ἐνθυμήσεις περὶ τούτων τῶν ἡρώων ἀνδρῶν».

2) Νεοελληνικὰ Ἀνάλεκτα τ. Α' μέρ. Β' σ. 9.

3) Ἀγνοοῦμεν διατί ὁ κ. Σάθας γράφει πάντοτε τὸ ὄνομα αὐτοῦ Mauendeville.

» τὴν μετεμόρφωσεν εἰς εἰδεχθῆ δράκοντα, ὅστις φωλεύων ἐν σπηλαίῳ τῆς » Λίνδου(;) ἠρήμου τὸν τόπον. Ἐπιστεύετο δὲ ὅτι, ἂν τις κατώρθωνε νὰ φιλήσῃ » τὸ τέρας εἰς τὰ χείλη, ἡ κόρη τοῦ Ἱπποκράτους ἀναλαμβάνουσα παραχρῆμα » τὴν ἀνθρωπίνην μορφήν, θ' ἀντήμειβε τὸν λυτρωτήν, προσφέρουσα αὐτῷ τὴν » χεῖρα, τοὺς θησαυροὺς καὶ τὸ στέμμα αὐτῆς. Ἐν τοῖς ἀποπειραθεῖσι τοιοῦτον » ἐπικίνδυνον τόλμημα μνημονεύεται καὶ εἷς ἀνδρεῖος ἱππότης ἐκ Ρόδου(;), ὅστις » ἐπιβαίνων θυμοειδοῦς ἵππου εἰσέδυσεν εἰς τὸ σπήλαιον τοῦ δράκοντος. Ἰδὼν » τὸν λυτρωτήν του τὸ τέρας ἤγειρε τὴν κεφαλήν, ἵνα δεχθῇ τὸ φίλημα· ἀλλ' ὁ » ἵππος πτοηθεὶς ὥρμησε πρὸς τὴν θάλασσαν, παρασύρας τὸν ἀναβάτην, » ἀμφότεροι δὲ κατασυνετρίβησαν ἐπὶ βράχου».

Μὴ εὑρὼν ὁ κ. Σάθας τὸ ἀγγλικὸν κείμενον τῆς περιηγήσεως τοῦ Mandeville, ἐκδοθὲν τὸ πρῶτον, καθ' ὅσον γιγνώσκομεν, τῷ 1839, εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν παλαιὰν ἰταλικὴν μετάφρασιν, τῷ 1478 ἐν Βολωνίᾳ ἐκδοθεῖσαν. Τὴν ἔκδοσιν τοῦ πρωτοτύπου, μὴ ὑπάρχουσαν ἐν ταῖς ἐνταῦθα βιβλιοθήκαις, δὲν ἠδυνήθημεν καὶ ἡμεῖς νὰ συμβουλευθῶμεν, ἀναγκαζόμεθα δὲ ν' ἀρκεσθῶμεν εἰς ἀπόσπασμά τι ἀτελὲς, περιεχόμενον ἐν τῇ History of fiction τοῦ Dunlop. Τοῦτο διαφέρει τὰ μέγιστα τῆς ἀνωτέρω μεταφράσεως τοῦ κ. Σάθα, διότι οὔτε ἱππότης ἐκ Ρόδου ἀναφέρεται ἐν αὐτῷ οὔτε ἡ πόλις τῆς Ρόδου Λίνδος, ἀλλ' ἡ Lango, ἥτις εἶναι οὐχὶ ἡ Λίνδος, ἀλλ' ἡ νῆσος Κῶς· εἶναι δὲ αἱ διαφοραὶ αὗται σπουδαιόταται, διότι ἐπ' αὐτῶν στηρίζεται ὁ κ. Σάθας, ὅπως καταδείξῃ τὴν ὁμοιότητα τοῦ μύθου πρὸς ἕτερον ρόδιον, περὶ οὗ κατωτέρω. Μὴ δυνάμενοι νὰ ἐξηγήσωμεν ἄλλως τὰς διαφορὰς ταύτας ὑποθέτομεν ὅτι ἡ ἰταλικὴ μετάφρασις ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει ἄλλου κειμένου καὶ οὐχὶ τοῦ ἐκδοθέντος. Ἔχει δὲ τὸ παρὰ Dunlop ἀπόσπασμα ὡς ἕπεται.

«Πολλοὶ λέγουσιν ὅτι ἐν τῇ νήσῳ Κῶ (Lango) ζῇ ἀκόμη ἡ κόρη τοῦ Ἱπ- » ποκράτους (Ypokras) ἐν σχήματι καὶ μορφῇ μεγάλου δράκοντος, ἔχοντος » μῆκος ἑκατὸν ὀργυιῶν, ὡς λέγουσι, διότι ἐγὼ δὲν τὴν εἶδον, καὶ οἱ κάτοικοι » τῆς νήσου καλοῦσιν αὐτὴν κυρίαν τῆς χώρας (Ladie of the Land). Εἷς » νέος, οὐδὲν περὶ τοῦ δράκοντος γινώσκων, ἀποβιβασθεὶς ἐκ τοῦ πλοίου του, » περιήρχετο εἰς τὴν νῆσον, μέχρις ὅτου ἔφθασεν εἰς τὸ σπήλαιον. Ἐκεῖ εἶδε » μίαν παρθένον, ἡ ὁποία τὸν προσεκάλεσε νὰ ἐπανέλθῃ τὴν ἐπαύριον, ἀφ' οὗ » πρῶτον χειροτονηθῇ ἱππότης, διὰ νὰ τὴν φιλήσῃ εἰς τὸ στόμα, καὶ νὰ μὴ » φοβηθῇ τίποτε.—Δὲν θὰ σοῦ κάμω τὸ παραμικρὸν κακόν, ἂν καὶ θὰ μὲ ἰδῇς » νὰ μεταμορφωθῶ εἰς δράκοντα· διότι, ἂν καὶ ἡ θέα μου θὰ εἶναι φρικαλέα καὶ » ἀποτρόπαιος, ὅμως πρέπει νὰ μάθῃς ὅτι τοῦτο προέρχεται ἀπὸ μαγγανείας· » μὴ ἀμφίβαλλε, δὲν εἶμαι διαφορετικὴ ἀπὸ ὅ τι μὲ βλέπεις, ἤτοι γυνή, καὶ ἂν μὲ » φιλήσῃς, θὰ λάβῃς ὅλον αὐτὸν τὸν θησαυρὸν καὶ θὰ γίνῃς αὐθέντης μου καὶ » αὐθέντης τῆς νήσου ταύτης» [1]).

Ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ Mandeville, ὃν μόνον ἀναφέρει ὁ κ. Σάθας, καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς μνημονεύουσι τὸν μῦθον τοῦτον, ὃν κωακὸν λέγουσι καὶ οὐχὶ ρόδιον. Οἱ παλαιότεροι τούτων εἶναι ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἱσπανικοῦ μυθιστορήματος Τιράντου τοῦ Λευκοῦ (Tirante el Blanco) καὶ ὁ κατὰ τὴν ΙΕ' ἑκατονταετηρίδα περιηγηθεὶς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου ἰταλὸς Bondelmonte. Ἓν ἐπεισόδιον τοῦ ἱσπανικοῦ μυθιστορήματος, γραφέντος πιθανῶς τῷ 1400, ἐκδοθέντος

---

1) *Dunlop* Geschichte der Prosadichtungen ; deutsch. von F. Liebrecht σ.173-4. Βλ. καὶ ἀνωνύμου, The serpent of Cos. Lond. 1878 σ. 81-82.

δ' ἐν Βαλεντίᾳ τῷ 1490, στηρίζεται ἐπὶ τοῦ μύθου τούτου. Ὁ Espertius, πλέων ἐξ Ἀφρικῆς εἰς Κωνσταντινούπολιν πρὸς συνάντησιν τοῦ Τιράντου, ἀποληφθεὶς ὑπ' ἀνέμων ἦλθεν εἰς τὴν νῆσον Κῶ, ὅπου ἀπέδωκε τῇ κόρῃ τοῦ Ἱπποκράτους τὴν προτέραν μορφήν. Αὕτη ἐπεφάνη αὐτῷ ὑπὸ τὴν μορφὴν δράκοντος, ὡς τὴν εἶχε μεταμορφώσῃ ἡ Ἄρτεμις· ἀλλὰ φιλήσας αὐτὴν ὁ ἱππότης εἰς τὸ στόμα, ἔλυσε τὴν μαγείαν[1]). Ὁ δὲ Bondelmonte ἐκθέτει ὡς ἑξῆς τὸν κωακὸν μῦθον. «Dicitur etiam et affirmatur, quod filia Hippocratis per insulam viva » apparet, qua loquente tecum diu et narrante multa, infortunium » suum infelicem connumerat, rogabatque saepe creatorem ut a tanta » poena eam dignaretur liberare. Et, cum plura loqueretur, non longe » a paternis domibus, lamentabilibus vocibus in sex vel in octo annis » semel contigisse transformationem hanc, ut a multis civibus compro- » batur[2])».

Ἕνα καὶ ἥμισυν αἰῶνα περίπου μετὰ τὸν Bondelmonte διηγεῖται τὸν αὐτὸν μῦθον ὁ Ἰταλὸς Porcacchi, οὗ τὸ περὶ τῶν ὀνομαστῶν νήσων τοῦ κόσμου βιβλίον ἐξεδόθη τὸ πρῶτον τῷ 1576: «Οὐχὶ πρὸ πολλῶν ἐτῶν», λέγει οὗτος ἐν τῷ περὶ τῆς Κῶ μέρει τοῦ συγγράμματος του, «ἀνεφάνη ἐκεῖ μέγιστος ὄφις, κατα- » βροχθίζων τὰ βοσκήματα, καὶ οἱ δεισιδαίμονες ἔλεγον, ὅτι ἦτο ἡ κόρη τοῦ » Ἱπποκράτους, ἡ ὁποία οὖσα μεγίστη μάγισσα, ζῇ ἀκόμη ὑπὸ τὴν μορφὴν ἐκεί- » νην. Περὶ ταύτης πολλὰ ἄξια λόγου διηγοῦνται οἱ παλαιότεροι συγγραφεῖς[3])». Τέλος κατὰ τὴν ΙΖ' ἑκατονταετηρίδα ὁ Boschini γράφει τὰ ἑπόμενα ἐν τῷ περὶ τῆς νήσου Κῶ κεφαλαίῳ τῆς ὑπ' αὐτοῦ συνταχθείσης περιγραφῆς τοῦ Αἰγαίου πελάγους: «Μέχρι τοῦ νῦν ὑπολαμβάνουσιν ὡς ἀληθῆ τὴν ἀνοησίαν ταύτην, » ὅτι ἡ κόρη τοῦ Ἱπποκράτους ἐπιφαίνεται αὐτοῖς ὡσεὶ ἦτο ζωντανή, καὶ ὅτι » τοῖς διηγεῖται διάφορα πράγματα[4])». Ἀγνοοῦμεν, ἂν καὶ ἀλλαχοῦ γίνεται μνεία τοῦ μύθου, ὅστις ὑπὸ τοῦ Ἄγγλου Leigh Hunt (ἐν τῷ Indicator) διεσκευάσθη εἰς διήγημα, ὑφ' ἑτέρου δὲ ἀνωνύμου εἰς ποίημα[5]). Δυνάμεθα δ' ὅμως νὰ θεωρήσωμεν ὡς ἐφθαρμένην παραλλαγὴν ὁμοίου ἑλληνικοῦ μύθου τὴν διήγησιν τοῦ Στραπαρόλα, καθ' ἣν ἡ κόρη τοῦ Ἀπόλλωνος εὑρίσκετο ἐν πύργῳ, πολλοὺς θησαυροὺς ἐγκλείοντι, φρουρουμένη ὑπὸ ὄφεως καὶ βασιλί- σκου, οὓς φονεύσαντες οἱ ἥρωες ἔλαβον τήν τε κόρην καὶ τοὺς θησαυρούς[6]).

Μῦθοι ἀπαράλλακτοι τῷ ἑλληνικῷ τύπῳ περὶ τῆς κόρης τοῦ Ἱπποκρά- τους φέρονται παρὰ πλείστοις λαοῖς. Ὁ Dunlop συγκρίνει τούτῳ ἐπεισόδιόν τι τοῦ ἐρωτευμένου Ὀρλάνδου τοῦ Ἰταλοῦ ποιητοῦ Βέρνη (Βιβλ. Β', ᾄσμ. 26), σκωτικήν τινα παραλογὴν (ballade) περὶ Καμπιῶνος καὶ διήγησίν τινα τῶν περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΕ' αἰῶνος γραφέντων Contes Amoureux de Jean Flore. Ὁ δὲ μεταφραστὴς αὐτοῦ F. Liebrecht παραβάλλει τὸν μῦθον πρὸς ἐπεισό- διόν τι τοῦ ἱπποτικοῦ μυθιστορήματος Silves de la Selva[7]). Εἰς τούτους δύνανται

---

1) Παρὰ *Dunlop*, αὐτ. σ. 173. Ὁ συγγραφεὺς οὗτος ἀναφέρει, ὅτι νεώτερός τις Γάλ- λος περιηγητής, οὗ ἐλησμόνησε τὸ ὄνομα, βιβλιοῦ ὄντι ἡ παράδοσις σῴζεται ἔτι ἐν Κῷ. Ὁ δὲ μεταφραστὴς αὐτοῦ Liebrecht παραπέμπει εἰς *Felicis Fabri* Evagat. III, 267 κ.ἑ. ἔνθα ἐκτίθεται ὁ αὐτὸς μῦθος.

2) *Bondelmonte*, Liber Insularum 45 (σ. 103 ἔκδ. Sinner Λειψ. 1824).

3) *Thom. Porcacchi*, L'Isole piu famose del mondo. Venet. 1686 σ. 78.- Ἐκ τού- του *Dapper*, Description des isles de l'Archipel. Amsterd. 1703 σ. 177.

4) *M. Boschini*, L'Archipelago. Ven. 1658 σ. 60

5) The serpent of Cos, a poem. London, 1878.

6) *Straparola*, Tred. piacevole notte VII, 5.

7) *Dunlop*, σ. 174. 481.

νὰ προστεθῶσι παμπληθεῖς παραδόσεις τῶν γερμανικῶν λαῶν, περὶ ὧν ὁ Γρίμμ ἐν τῇ γερμανικῇ αὐτοῦ μυθολογίᾳ γράφει τὰ ἑπόμενα : «Ἑτέρα δυσχέρεια τῆς » λυτρώσεως (τῶν μαγευμένων λευκῶν γυναικῶν ἢ παρθένων) εἶναι ὅτι ὀφείλει » ὁ λυτρωτὴς νὰ φιλήσῃ τρὶς τὴν παρθένον ὑπὸ φρικαλέαν μορφὴν παρουσιαζο- » μένην, οἷαι ὄφεως, δράκοντος, φρύνου, βατράχου. Καὶ ἐν τῷ παλαιῷ ποιήματι » τοῦ Lanzelot ἀναφέρεται τὸ τοιοῦτον φίλημα εἰς τὸ στόμα δράκοντος, ὅστις » διὰ τούτου μεταμορφοῦται εἰς ὡραίαν γυναῖκα [1]). Παραβλητέα προσέτι τούτοις ἑτέρα σκωτικὴ παραλογὴ περὶ τοῦ κόμητος Tamlane καὶ τῆς Janet κομήσσης τοῦ March [2]) καὶ περσικός τις μῦθος περὶ βασιλέως τῆς Σινικῆς ὅστις ἔσωσέ ποτε λευκὸν ὄφιν, ἀναλαβόντα τὴν ἀρχικὴν μορφήν του, ἥτις ἦτο οὐρανίας κόρης (περί) [3]).

Τὴν ἀρχὴν τῶν τοιούτων μύθων δυνάμεθα ν' ἀναζητήσωμεν ἐν τοῖς παλαι- τάτοις τῶν ἀρίων ἐθνῶν, παρ' οἷς κοινόταται εἶναι αἱ διηγήσεις περὶ θεικνῶν ἢ δαιμονίων παρθένων, αἵτινες μετὰ ποικίλας μεταμορφώσεις εἰς δράκοντα καὶ εἰς ἄλλα θηρία ὑποτάσσονται εἰς τὴν ἐξουσίαν τοῦ διώκοντος ἢ ἐρωμένου ἀν- δρός. Ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ μυθολογίᾳ ὁ μάλιστα ὁμοιάζων τῷ νεωτέρῳ τύπῳ τῶν μύθων περὶ λυτρώσεως δρακοντομόρφων παρθένων εἶναι ὁ περὶ ἁρπαγῆς τῆς Θέτιδος ὑπὸ τοῦ Πηλέως [4]), σχετικοὶ δ' εἶναι καὶ οἱ μῦθοι τῆς συλλήψεως τοῦ Πρωτέως ὑπὸ τοῦ Μενελάου [5]) καὶ τοῦ Νηρέως ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους [6]).

Ὁ Dunlop εἰκάζει ὅτι εἰς τὴν διάπλασιν τοῦ κωακοῦ μύθου συνετέλεσε τὸ ὄνομα τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἱπποκράτους Δράκοντος· τοῦτο φαίνεται πιθανώτατον, διότι οὐ μόνον υἱὸς Ἱπποκράτους ἀναφέρεται Δράκων, ἀλλὰ καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ οὕτως ἐκαλεῖτο κατὰ τὴν μαρτυρίαν συγγραφέων τινῶν, καὶ ἕτερος Δράκων μνημονεύεται ἔγγονος τοῦ Ἱπποκράτους καὶ πάππος ὁμωνύμου ἰατροῦ [7]). Ἡ τοιαύτη δὲ συγχώνευσις μυθικῶν παραδόσεων μετὰ τῆς ἱστορίας ἀνδρῶν ἐπιφανῶν εἶναι συνηθεστάτη. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἐν τῇ νήσῳ Ἀσκληπιεῖον καὶ ὁ ἐν αὐτῷ τρεφόμενος βεβαίως ὄφις θὰ συνετέλεσαν εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ μύθου· διότι κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, ὅτε ἡ μνήμη τοῦ ὀνομαστοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ δράκοντος θὰ παρέμενεν ἀκμαία, ἡ φαντασία τοῦ λαοῦ μεγαλοποιοῦσα πάντοτε τὰ πράγματα, ὅπως καταστήσῃ θαυμασιωτέραν τὴν παράδοσιν θὰ συν- έδεσε πρὸς αὐτὴν τὸν κοινότατον μῦθον περὶ τῆς ὀφεομόρφου παρθένου. Ἄλλως δὲ αἱ μυθώδεις παραδόσεις περὶ τῶν Ἀσκληπιείων δὲν ἦσαν σπάνιαι κατὰ τοὺς

---

1) *Grimm*, Deutsche Mythologie σ. 921 (809-810 δ' ἔκδ.). Ἐκτὸς δὲ τῶν ὑπὸ τούτου μνημονευομένων συγγραφέων βλ. καὶ *Mannhardt* Wald- u. Feldkulte II σ. 63.- *Rochholz*, Aargauer Sagen ἐν Zeitschrift f. deutsche mythol. II, σ. 225-7. *Resie*, Hist des sciences occultes τ. I σ. 202-3. *Gubernatis*, Die Thiere in der indogerm. Myth. deutsch v. Hartmann, τ. II σ. σ. 660 κ. ἑ. *Bolte-Polivka* Anmerkungen zu den Kinder- u. Hausmärchen der Brüder Grimm 1915 τ. II σ. 271.

2) *W. Scott*, Minstrelsy of Scottisch barders, τ. II σ. 193.

3) *Hammer*, Rosenöl σ. 161 4.

4) Βλ. *Σοφοκλ.* ἐν Σχολ. εἰς Πινδ. Νεμ. Γ. 60 (μεταμόρφ. εἰς δράκοντα). Πρβλ. καὶ *Παυσαν.* Ε, ιη', 1 ἐν ἀπεικονίσει ἐπὶ τῆς λάρνακος τοῦ Κυψέλου· «καὶ ἀπὸ τῆς χει- ρὸς τῆς Θέτιδος ὄφις ἐπὶ τὸν Πηλέα ἐστὶν ὁρμῶν». Τῶν περὶ Πηλέως καὶ Θέτιδος μύθων πολλὰ λείψανα περιεσώθησαν εἰς παραδόσεις τοῦ καθ' ἡμᾶς λαοῦ, περὶ ὧν θὰ διαλά- βωμεν ἀλλαχοῦ.

5) Ὀδυσ. Δ, 365-570

6) *Ἀπολλοδωρ.* Β', ε', 11. Ἀπεικονίσεις ἐν ἔργοις τῆς παναρχαίας ἑλλ. τέχνης βλ. παρὰ *Milchhöfer*, Die Anfänge der Kunst 1883 σ. 185.

7) *Σουίδ.* ἐν λ. Δράκων.

χριστιανικοὺς χρόνους. Οὕτως ἐν συναξαρίῳ τῆς ἁγίας Παρασκευῆς ὁ Ἀσκληπιὸς παρίσταται ὡς βασιλεύς, ἔχων δράκοντα φοβερώτατον, ἐμφωλεύοντα ἔξωθεν τῆς πόλεως, εἰς ὃν παρεῖχεν εἰς βρῶσιν τοὺς καταδικαζομένους εἰς θάνατον. Τοῦτον τὸν δράκοντα, καπνοὺς ἐξερευγόμενον, ἐμφυσήσασα ἡ ἁγία καὶ σταυροκοπηθεῖσα, ἠνάγκασε μέγα συρίξαντα νὰ διαρραγῇ καὶ ν' ἀφανισθῇ ἐκεῖθεν [1]). Ἐν ἑτέρῳ δὲ συναξαρίῳ μνημονεύεται δράκων τοῦ ἐν Λαοδικείᾳ Ἀσκληπιείου, ἔχων εἴκοσι πηχῶν πλάτος καὶ ὀγδοήκοντα μήκους [2]).

Ἀλλ' ὁ κ. Σάθας, πλανηθεὶς ἴσως ἐκ τῆς ἰδέας ὅτι ὁ περὶ τῆς κόρης τοῦ Ἱπποκράτους μῦθος εἶναι ρόδιος, ἀλλαχοῦ ἀναζητεῖ τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ. Ὡς εἶναι γνωστὸν ἐκ τοῦ Βιτρουβίου (II, 8), Ἀρτεμισία ἡ βασιλισσα τῆς Καρίας, νικήσασα τοὺς Ροδίους, ἔστησεν ἐν Ρόδῳ τρόπαιον τῆς ἑαυτῆς νίκης, ποιήσασα δύο χαλκᾶ ἀγάλματα, ὧν τὸ ἓν μὲν ἀπεικόνιζε τὴν Ροδίων πόλιν, τὸ δ' ἕτερον ἑαυτήν, στιγματιζουσαν τὴν πόλιν. Ἐν τῷ μετὰ ταῦτα χρόνῳ οἱ Ρόδιοι ἀδυνατοῦντες νὰ καταστρέψωσι τὸ τρόπαιον, καθιερωμένον ὂν, περιέβαλον αὐτὸ διὰ τείχους ὑψηλοῦ καὶ ἐκάλεσαν τὸ χωρίον ἄβατον. Στηριζόμενος δὲ ὁ κ. Σάθας εἰς ὅσα ὁ Γάλλος περιηγητὴς Thevet (1575) γράφει περὶ ἀρχαίου τινὸς μνημείου, ὅπερ οἱ Ρόδιοι ἔλεγον ὅτι μετεκομίσθη ὑπὸ τῶν ἱπποτῶν ἐκ τῆς Χερσονήσου τῆς Δωρίδος (Καρίας), εἰκάζει ὅτι ἡ παράδοσις τῶν κατοίκων ἀνεφέρετο εἰς τὸ ὑπὸ τῆς Ἀρτεμισίας ἱδρυθὲν μνημεῖον. Τὸ ὄνομα τῆς Ρόδου, λέγει προσέτι, «κατὰ τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ Bochart, φοινικιστὶ (Gesirath—Rod) σημαίνει » νῆσον ὄφεων, ἂν δ' ἡ ἐτυμολογία αὕτη εἶναι ὀρθή, ἡ τῆς Καρίας βασίλισσα, » καθὸ σημῖτις, τὴν ἐγίνωσκε βεβαίως, καὶ οὐδὲν κωλύει ἡμᾶς νὰ ὑποθέσωμεν » ὅτι τὸ ἄγαλμα τῆς Ρόδου εἶχε σχέσιν τινὰ πρὸς τὴν μορφὴν ὄφεως». Θεωρεῖ δὲ πιθανόν, ὅτι ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ γεγονότος τούτου ἡ φαντασία τοῦ λαοῦ παρέπλασε τὸ ἄγαλμα τῆς Ροδίων πόλεως εἰς τὴν ὀφεόμορφον κόρην τοῦ Ἱπποκράτους καὶ ὅτι τὸ ὄνομα τῆς ἐκ φθόνου μεταμορφωσάσης ταύτην θεᾶς Ἀρτέμιδος εἶναι αὐτὸ τὸ τῆς Ἀρτεμισίας παραφθαρέν.

Ὀρθῶς δ' ὅμως ποιῶν ὁ κ. Σάθας μετὰ πολλῶν ἐνδοιασμῶν προτείνει τὰς εἰκασίας ταύτας. Τὸ ὑπὸ τοῦ Γάλλου περιηγητοῦ ἀναφερόμενον ἀρχαῖον μνημεῖον ἦτο ἴσως λιθίνη σαρκοφάγος, ὡς συνάγομεν ἐκ τῆς περιγραφῆς αὐτοῦ. Ἄλλως δὲ ἡ τῆς Καρίας βασίλισσα οὐδέποτε ἦτο δυνατὸν ν' ἀνεγείρῃ μνημεῖον κατὰ τοὺς κανόνας τῆς φοινικικῆς τέχνης ἢ μᾶλλον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐτυμολογιῶν τοῦ ἑβραιομανοῦς Βοχάρτου, ὅστις καὶ εἰς αὐτὰς τὰς ἑλληνικωτάτας λέξεις πειρᾶται ν' ἀνεύρῃ σημιτικὰς ρίζας. Ἡ μετὰ τὸν σύζυγον αὐτῆς Μαύσωλον ἀπὸ τοῦ 352—350 π. Χ. βασιλεύσασα τῆς Καρίας Ἀρτεμισία σφόδρα ἀμφίβολον ἂν ἦτο σημιτικῆς καταγωγῆς, βεβαιότατον ὅμως καὶ ἱστορικῶς μεμαρτυρημένον ὅτι ἐκαλλιέργει μετὰ ζήλου τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ τὴν ἑλληνικὴν τέχνην. Ἡ πρωτεύουσα τοῦ βασιλείου της Ἁλικαρνασσὸς ἦτο ἑλληνικωτάτη· ἡ δὲ πρὸς ἐξύμνησιν τοῦ θανόντος συζύγου της θεῖσα ἀγῶνα ἑλληνικῶν λόγων καὶ τοὺς ἐπιφανεστάτους τῶν Ἑλλήνων τεχνιτῶν μετακαλέσασα πρὸς οἰκοδομὴν τοῦ Μαυσωλείου, εἶναι πιθανόν, ὅτι ἐν μνημείῳ, ὅπερ ἤγειρε πρὸς καταισχύνην τῶν Ροδίων, προέκρινε τοὺς τερατομόρφους τύπους τῆς ἀσιατικῆς τέχνης; Τὸ ὀφεόμορφον ἄγαλμα τῆς Ρόδου θὰ ἐθεώρουν βεβαίως γριφώδη παράστασιν ἐστερημένην ἐννοίας οἱ πολέμιοι αὐτῆς, οἵτινες δὲν συνεμερίζοντο τὴν γνώμην τοῦ Βοχάρτου περὶ τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ὀνόματος τῆς νήσου των,

1) Μηναῖον Ἰουλ. 26.
2) Μηναῖον Ὀκτωβρ. 8.

ἀλλὰ παρῆγον αὐτὸ ἐκ τοῦ ρόδου ἢ τοῦ ροῦδίου, ὡς ἐμφαίνουσι καὶ τὰ ἐν τοῖς νομίσμασιν αὐτῶν σύμβολα. Νομίζομεν δ' ἀναντίρρητον ὅτι τὸ ἄγαλμα τῆς Ροδίων πολέως ἦτο πεποιημένον κατὰ τὸν συνηθέστατον τύπον τῆς προσωποποιίας πόλεων καὶ δήμων, δηλονότι ἀπεικόνιζε τὴν Τύχην τῶν Ροδίων.

Ὁ κ. Σάθας ταυτίζει προσέτι τὸν κωακὸν μῦθον, ὃν στηριζόμενος εἰς τὴν μαρτυρίαν τοῦ ἰταλοῦ μεταφραστοῦ τοῦ Mandeville ὑπολαμβάνει ρόδιον, μετὰ τοῦ ροδίου μύθου περὶ τοῦ φόνου μεγάλου δράκοντος, ἐν σπηλαίῳ τῆς νήσου φωλεύοντος, ὑπὸ τοῦ Dieudonné de Gozon (1324), τοῦ μετὰ ταῦτα μεγάλου μαγίστορος τοῦ τάγματος τῶν Ἰωαννιτῶν γενομένου [1]). Ὅτι ἡ διήγησις περὶ τῆς ἀνδραγαθίας τοῦ ἱππότου, ἥτις ὑπὸ πολλῶν ἱστορικὴ νομίζεται, εἶναι μυθώδης, ἀποδεικνύεται, κατὰ τὸν κ. Σάθαν, ἐκ τῆς παρὰ τῷ Mandeville παραδόσεως, ὅστις καίπερ περιηγηθεὶς τὴν νῆσον εἴκοσιν ἔτη περίπου πρὸ τοῦ χρόνου, καθ' ὃν μυθολογεῖται ὅτι ἐφονεύθη ὁ δράκων, διηγεῖται ὅμως σχεδὸν ἀπαραλλάκτως τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν. Μόνην δὲ διαφορὰν ἀπ' ἀλλήλων εὑρίσκει ὁ κ. Σάθας ταύτην, ὅτι, ἐν ᾧ παρὰ Mandeville ἱππότης καὶ ἵππος θνήσκουσι πεσόντες εἰς τὴν θάλασσαν, κατὰ τὰ χρονικὰ τοῦ τάγματος τῶν Ἰωαννιτῶν, ὁ ἱππότης ἀπέκτεινε τὸ θηρίον. Εἰς τὸ μεταίχμιον ὅμως τῶν δύο διηγήσεων εὑρηται κατὰ τὸν κ. Σάθαν συνδέουσα αὐτὰς παλαιά τις τοιχογραφία ἐν Ρόδῳ, ἐν ᾗ ἀπεικονίζεται ἵππος ἐπτοημένος καὶ πρὸς τὴν θάλασσαν τρέχων [2]).

Τὸ μυθῶδες ὅμως τοῦ εἰς τὸν μέγαν μαγίστορα ἀποδιδομένου ἄθλου ἀποδεικνύεται νομίζομεν οὐχὶ ἐκ τῆς κωακῆς παραδόσεως, ἥτις, ὡς καὶ παρακατιόντες θὰ ἴδωμεν, εἶναι ὅλως ἄσχετος αὐτῷ, ἀλλ' ἐξ ἄλλων ἐνδείξεων πειστικωτέρων καὶ ἀσφαλεστέρων. Ἡ παλαιοτάτη μνεία τῆς ἐν Ρόδῳ δρακοντοκτονίας εὑρηται, καθ' ὅσον ἡμεῖς τοὐλάχιστον γινώσκομεν, ἐν χειρογράφῳ χρονικῷ τοῦ Ἐλευθερίου, ροδίου μοναχοῦ θανόντος τῷ 1545, ἤτοι δύο ἀκριβῶς αἰῶνας μετὰ τὴν ἀνάρρησιν τοῦ Gozon εἰς μέγαν μαγίστορα· ἀναφέρεται δ' ἐν αὐτῷ ὁ τοῦ δράκοντος φόνος ἁπλῶς ἄνευ λεπτομερειῶν [3]). Κατὰ τὸ 1637 ὁ Thevenot εἶδεν ἐν μιᾷ πύλῃ τῆς Ρόδου (porte de la marine) καθηλωμένην τὴν κεφαλὴν τοῦ θηρίου [4])· τὴν κεφαλὴν ταύτην εἶδε περὶ τὰ τέλη τοῦ IZ' αἰῶνος καὶ ὁ φλαμανδὸς περιηγητὴς Δάππερ [5]), ἐσώζετο δὲ μέχρι τοῦ 1837, καὶ πολλοὶ τῶν περιηγητῶν βλέποντες αὐτὴν ἐπείθοντο ὅτι ὄντως ὑπῆρξέ ποτε ὁ τρομερὸς δράκων [6]).

---

1) Ὁ κ. Σάθας παραπέμπει εἰς *Hammer*, Hist. de l'empire ottoman τ. III σ. 273 (τῆς ἑλληνικῆς μεταφρ. Κρκιδᾶ τ. II σ. 495)

2) Ἐν τῇ τοιχογραφίᾳ ταύτῃ, ἣν ἐκ τουρκικῆς τινος οἰκίας ἀντέγραψε πιστῶς ὁ *Rottiers* (Monumens de Rhodes 1828 πίν. 28), οὐδαμοῦ φαίνεται θάλασσα. Ὁ ἵππος πεσόντος τοῦ ἀναβάτου, συνῳδὰ τῇ παρὰ Vertot διηγήσει, τρέχει ἀδέσποτος ἐν τῇ πεδιάδι· ἄλλως δ' ἄσχετα ὅλως τῷ παρὰ Mandeville μύθῳ εἶναι ὅ τε παριστάμενος θεράπων καὶ οἱ δύο κύνες τοῦ ἱππότου. Ὁ κ. Σάθας εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ἀτελέστερον ἀντίγραφον δημοσιευθὲν κατὰ τὴν παρὰ Rottiers εἰκόνα, ἐν *Lacroix*, Iles de la Grèce πιν. 22.

3) Παρὰ *Rottiers*, Description des monumens de Rhodes Brux. 1830 σ. 245.

4) *Thevenot*. Voyages 3e ed. Amsterdam, 1727 κ. 73 σ. 371-2.

5) Ἐν Πύλῃ Ἁγίου Γεωργίου. *Dapper*, Description des isles de l'Archipel. Amsterdan, 1703 σ. 98. (Ὁ αὐτὸς διηγεῖται καὶ τὰ κατὰ τὴν δρακοντοκτονίαν).

6) Ὁ *Berg* (Die Insel Rhodus. 1864 σ. 90) λέγει ὅτι κατὰ τὰς μαρτυρίας γερόντων, ἡ κεφαλὴ ἐν τῷ ὑπερθύρῳ τῆς πύλης τοῦ ἁγ. Ἰωάννου εὑρισκομένη κατέπεσε κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἀνακριβές, διότι εἶδον αὐτὴν τῷ 1828 ὁ *Rottiers* (ἔνθ. ἀν. σ. 236) καὶ τῷ 1831 οἱ *Michaud* καὶ *Poujoulat* (Correspondance d'Orient τ. IV σ. 21). Οἱ τελευταῖον περὶ τῆς νήσου Ρόδου γράψαντες *Biliotti et*

Ἐν ἐκτάσει διηγεῖται τὴν ἱστορίαν τοῦ ἐν Ρόδῳ φόνου τοῦ δράκοντος ὑπὸ τοῦ Gozon μετὰ πολλῶν μυθικῶν λεπτομερειῶν ὁ κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος (1726) γράψας τὴν ἱστορίαν τοῦ τάγματος τῶν Ἰωαννιτῶν Vertot [1]), τούτου δὲ τὴν διήγησιν παρέλαβον πολλοὶ μετ' αὐτὸν συγγραφεῖς [2])· ὑπάρχουσιν οἱ φρονοῦντες, ὅτι ἡ διήγησις δὲν εἶναι παντελῶς ἐστερημένη ἱστορικῆς βάσεως, ἐπάγοντες εἰς ἐνίσχυσιν τῶν λόγων των τὴν ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Gozon ἀπεικόνισιν τῆς δρακοντομαχίας [3]) καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Rottiers εὑρεθεῖσαν τοιχογραφίαν, ἣν ὑπολαμβάνουσι γραφεῖσαν ὑπὸ συγχρόνου τῷ μεγάλῳ μαγίστορι ἐκείνῳ ζωγράφου. Ἀλλ' ὅτι ὑπῆρχε τοιαύτη παράστασις ἐπὶ τοῦ πρὸ μακρῶν χρόνων καταστραφέντος τάφου τοῦ Gozon οὐδαμόθεν βεβαιοῦται, ἀπιθανώτατον δὲ ὅτι ἡ τοιχογραφία εἶναι τοῦ ΙΔ' αἰῶνος· ὡς δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ἐκ τῆς τέχνης αὐτῆς, εἶναι πολλῷ μεταγενεστέρα. Ἕτεροι πάλιν λέγουσιν ὅτι ὁ μῦθος ἐπλάσθη ἐκ τῆς ἐν τῇ πύλῃ ἀνηρτημένης κεφαλῆς, ἥτις ἦτο κατά τινας καρχαρίου, κατ' ἄλλους δὲ κροκοδείλου, καὶ ὑποθέτουσιν ὅτι τὸ φονευθὲν τέρας ἦτο κροκόδειλος ἐκ τῆς γείτονος Αἰγύπτου μετακομισθεὶς ἐν ἅρματι πλοίου [4]), ἢ ὅτι ἡ κεφαλὴ ἀπέμεινεν ἐκ σκελετοῦ κροκοδείλου, οἷους ἐσυνήθιζον νὰ ἐκθέτωσιν ἐν τοῖς καταστήμασιν αὐτῶν οἱ παλαιοὶ φαρμακοποιοί [5]). Τέλος ὁ Βιλιώτης ἐν τῷ νεωτάτῳ αὐτοῦ περὶ Ρόδου συγγράμματι ὑποστηρίζει ἐκθύμως τὴν ἀλήθειαν τῆς διηγήσεως, ἀναφέρει δὲ καὶ παράδοσίν τινα τῶν σημερινῶν Ροδίων, ἥτις ὅμως οὐδαμῶς φέρει τὰ στοιχεῖα δημώδους παραδόσεως, εἶναι δὲ ἀπαράλλακτος σχεδὸν τῇ ἀφηγήσει τοῦ Βερτώ. Κατὰ τὴν παράδοσιν ταύτην τὸ τέρας ἐφώλευεν ἐν σπηλαίῳ παρὰ τὸ Σαντουρλῆ, τότε Maupas καλουμένῳ· ἦτο δ' ὡσεὶ κροκόδειλος μέγας, ὅμοιος μὲ τὰς μεγάλας σαύρας, αἵτινες φαίνονται τὸ θέρος ἐπὶ τῶν παλαιῶν τοίχων· ἐκτὸς δὲ τῶν ποδῶν καὶ τῶν ὀνύχων εἶχε καὶ δύο μικρὰς πτέρυγας· εἶχε δὲ κεφαλὴν μακρὰν καὶ πλακωτήν, ὦτα ἡμιόνου, πυρίνους ὀφθαλμούς, μέγεθος ἵππου καὶ σιδηρόχρουν φολιδωτὸν δέρμα· ὁ αὐτὸς δ' ἀναφέρει καὶ παράδοσίν τινα τῶν ἐν τῇ νήσῳ Τούρκων, παντελῶς διάφορον τῆς τῶν Ἰωαννιτῶν· ὅτι δηλαδὴ εἷς δερβίσης ἀναλαβὼν νὰ ἐξολοθρεύσῃ τὸν λυμαινόμενον τὴν Ρόδον δράκοντα ἐφόρτωσε τεσσαράκοντα ὄνους μὲ ἄσβεστον καὶ ἔφερεν αὐτοὺς πλησίον τῆς φωλεᾶς τοῦ δράκοντος· οὗτος κατεβρόχθισεν ὑποζύγια μετὰ τῶν φορτίων των, ἀλλ' ὅτε ὅπως κατασβέσῃ τὴν δίψαν του ἔπιεν ἐκ τοῦ παρακειμένου ἕλους, ἤναψεν ἡ ἄσβεστος καὶ ἔκαυσεν αὐτόν [6]).

Coltret (L'île des Rhodes. Rhodes 1831 σ. 152) βεβαιοῦσιν ὅτι τὸ κρανίον ἐσώζετο μέχρι τοῦ 1837, καθηλωμένον ἐν τῇ πύλῃ d'Amboise, ὅτε ἀνοικοδομουμένου τοῦ φρουρίου ἐρρίφθη. Ὁ *Dumont* (Voyage du Levant), ὅστις μέχρι τῆς μεταβάσεώς του εἰς Ρόδον ἐθεώρει μυθώδη τὴν περὶ τοῦ Gozon διήγησιν, ἐπεσθη περὶ τῆς ἀληθείας, ὅτε εἶδε τὴν κεφαλὴν (*Michand* αὐτ.).

1) *Vertot*, Histoire de l'ordre des Johannites τ. II βιβλ. V σ. 24 κ. ἑ.

2) *Eug. Flandin* Rhodes κεφ. 6.– *Danche* St Georges σ. 174 κ. ἐ.- «Περὶ τοῦ ἐν Ρόδῳ ὄφεως». (Πανδώρ. τ. Δ').- Κ. Ν. Σάθας, περὶ δύο ὄφεων ἐν Ἰλισσῷ τ. Α' (1868) σ. 237–238. *Schiller* Der Kampf mit dem Drachen (Ballade).

3) *Michaud et Poujoulat* ἀνθ. ἀν. IV σ. 22.

4) *Ross*, Inselreisen τ. III σ. 94.

5) *Berg*, Die Insel Rhodus σ. 86 κ. ἐ. Βλ. καὶ τοὺς ἑξῆς συγγραφεῖς οἵτινες παραδέχονται ἱστορικὴν ὁπωσδήποτε βάσιν τοῦ μύθου: *Lacroix* Iles de la Grèce σ. 156-157.- *Rolliers*, Description des monumens 1830 σ. 239-245.- *Guérin*, Rhodes σ. 45.- *Salverte*, Des sciences occultes. Not. A § 10. *Π. Λάμπρου* ἐν Πανδώρᾳ τ. ΙϚ' σ. 402.

6) *Biliotti* ἔνθ. ἀνωτ. σ. 146-155.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταδεικνύεται, ὅτι ὁ μῦθος περὶ τοῦ ροδίου δράκοντος ἀνάγεται εἰς τὸν κύκλον τῶν μύθων περὶ δρακοντοκτόνων ἡρώων, οὗ ὁ ἀρχαιότατος τύπος εὑρηται ἐν τοῖς ὕμνοις τοῦ Ριγ Βέδα, τοῖς ὑμνοῦσι τὴν νίκην τοῦ Ἰνδρα κατὰ τοῦ Βίτρα. Ὁ κύκλος οὗτος ἄσχετος ὢν τῷ ἑτέρῳ περὶ ὀφεομόρφων παρθένων, εἰς ὃν ἀνάγεται ὁ κωακὸς μῦθος περὶ τῆς κόρης τοῦ Ἱπποκράτους, περιλαμβάνει παμπόλλους μύθους τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μυθολογίας. Τούτων ἱκανὰ λείψανα περιεσώθησαν εἰς τοπικὰς παραδόσεις τοῦ καθ' ἡμᾶς λαοῦ, ὧν κυριώτεραι εἶναι ἐκτὸς τῶν περὶ δρακοντοκτόνων ἁγίων καὶ ἰδίᾳ τοῦ ἁγίου Γεωργίου, αἱ περιβεβλημέναι, οὕτως εἰπεῖν, ἱστορικὸν χρῖσμα· οὕτως ἐν Τραπεζοῦντι πιστεύουσιν ὅτι ὁ βασιλεὺς Ἀλέξιος πιθανώτατα ὁ Γ', ἀπέκτεινε δράκοντα ἐμφωλεύοντα εἰς ἀπόστασιν ὥρας ἀπὸ τῆς πόλεως, ἐξ οὗ ἡ πλησίον πηγή, ἐξ ἧς ἔπινε τὸ θηρίον, δρακοντοπέγαδον μέχρι σήμερον ὀνομάζεται [1]). Ἐν Κεφαλληνίᾳ κατά τινα παράδοσιν, δύο ἀδελφοὶ Βρεσκάνοι καλούμενοι ἐφόνευσαν τῷ 1509 φοβερὸν δράκοντα φωλεύοντα ἐν τῷ δάσει τοῦ ἁγίου Νικολάου, εἰς τὸ Ἀνεμοδοῦρι, κατατρώγοντα δὲ κτήνη καὶ ἀνθρώπους· ὡς ἀναφέρει ἐπίσημον ἔγγραφον τοῦ τότε προβλεπτοῦ Φαντίνου Μαλιπιέρου, δι' οὗ παραχωρεῖται «ἐν φέουδον εἰς τοὺς ἀνδραγαθήσαντας ἀδελφοὺς ὁ φονευθεὶς δρά-» κων ἐξισοῦτο κατὰ τὸν ὄγκον μὲ δύο βόας καὶ κατεβρόχθιζεν εὐκόλως ὁλόκλη-» ρον ἄνθρωπον· τὸ μῆκος αὐτοῦ ἦτο ἑπτὰ πηχῶν καὶ εἰς ἑκάστην τῶν πλευρῶν » εἶχε μίαν πτέρυγα– κατεκάη δὲ πρὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου» [2]). Ἐν τῷ Μεγάλῳ σπηλαίῳ τῆς Ἀχαΐας ἀστραπὴ ἐξακοντισθεῖσα ἐκ τῆς εἰκόνος τῆς Παναγίας, ἥτις κατὰ τὴν παράδοσιν ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ, ἔκτεινε τὸν ἐν τῷ σπηλαίῳ φωλεύοντα δράκοντα [3]), οὗ τὸ κρανίον φυλάσσεται ἀκόμη ἐν τῇ μονῇ, διότι οὐ πρὸ πολλῶν ἐτῶν μοὶ τὸ ἐπέδειξαν οἱ μοναχοί. Συνελόντι δ' εἰπεῖν, ἐν πάσῃ σχεδὸν γωνίᾳ τῆς Ἑλλάδος εὑρηνται τοιοῦτοι μῦθοι· καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Κῷ διηγοῦντο κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Bondelmonte παρόμοιόν τινα [4]), πρὸς ὃν μᾶλλον καὶ οὐχὶ πρὸς τὸν ρόδιον ἐδύνατο ὁ κ. Σάθας νὰ συσχετίσῃ τὸν περὶ τῆς κόρης τοῦ Ἱπποκράτους.

Ὁ Ραοὺλ Ροσὲτ [5]) εἰκάζει ὅτι ὁ ρόδιος μῦθος περὶ τοῦ δρακοντοκτόνου ἱππότου ἐπήγασεν ἐκ τοῦ παλαιοῦ περὶ Φόρβαντος, ὅστις μεταπεμψαμένων τῶν Ροδίων κατὰ μαντείαν ἀνεῖλε τοὺς ὑπερμεγέθεις ὄφεις τοὺς πολλοὺς τῶν ἐγχωρίων διαφθείραντας, καὶ τὴν νῆσον ἠλευθέρωσε τοῦ φόβου [6]). Νομίζομεν ὅτι οὐδεμία ἀνάγκη ν' ἀνατρέξωμεν εἰς χρόνους ἀπωτάτους, ὅπως ἀνεύρωμεν τὴν ἀρχὴν τοῦ νεωτέρου ροδίου μύθου· οὗτος εἶναι ἴσως ἰδιαιτέρα μορφή, τοπικὸν ἐν Ρόδῳ προσλαβοῦσα χαρακτῆρα, τοῦ κοινοτάτου καὶ γνωστοτάτου μύθου περὶ τοῦ δρακοντοκτόνου ἁγίου Γεωργίου. Τὴν εἰκασίαν ταύτην ἐνισχύουσιν αἱ σωζόμεναι ἐν Ρόδῳ εἰκόνες τοῦ ἁγίου, αἱ ἐπὶ τῶν χρόνων τῆς κυριαρχίας τῶν ἱπποτῶν ποιηθεῖσαι. Ἔν τινι ἀναγλύφῳ ἀπεικονίζεται ὁ ἅγιος κτείνων τὸν

---

1) *Fallmerayer*, Fragmente aus dem Orient. 1845 τ. I σ. 140.- *Τριανταφυλλίδου*, οἱ Φυγάδες. Ἀθ. 1870 σ. 38.

2) *Κ. Ν. Σάθας* ἐν Ἰλισσῷ 1868 τ. Α'. σ. 238–9.-Βλ. περίληψιν τοῦ ἐγγράφου ἐν Αἴνῳ (περιοδικ. Κεφαλληνίας) ἔτ. Α'. Ἰαν. 1883 σ. 317-319 (Παραδόσ. ἀρ.383καὶ σ. 976 κέ.).

3) *[Κ. Οἰκονόμου]* Κτιτορικὸν ἢ προσκυνητάριον τῆς ἱερᾶς μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου Ἀθ. 1840 σ. 48 (Παραδόσεις ἀρ. 382 καὶ σ. 975).

4) *Bondelmonte* σ. 103 ἐκδ. Sinner.

5) *Raoul Rochette*, Hist. critique des colonies grecques τ. I σ. 339 Πρβλ. καὶ *Hammer* ἐνθ. ἀν.

6) *Διόδωρ. Σικελ.*, E, 58.- *Hygin.*, Poet. Astr. 14.

δράκοντα, κάτωθεν δ' αὐτοῦ εἶναι γεγλυμμένα τὰ οἰκόσημα πολλῶν ἱπποτῶν [1]). Παλαιά τις δὲ τοιχογραφία ἀπεικονίζει αὐτὸν ἔφιππον φονεύοντα τὸν δράκοντα, φέροντα δὲ πανοπλίαν Ἰωαννίτου ἱππότου [2]). Εὐχερεστάτη δ' ἦτο ἡ ἐν ταῖς παραδόσεσι τοῦ λαοῦ μετάπτωσις τοῦ ἐν σχήματι ἱππότου ἁγίου εἰς ἀληθῆ ἱππότην τοῦ τάγματος.

Γ'

Προτοῦ νὰ περάνωμεν τὸν λόγον, ἀναγκαῖον κρίνομεν νὰ προσθέσωμεν ὀλίγας παρατηρήσεις, εἰς ὅσα ὁ κ. Σάθας γράφει περὶ τῆς λατρείας τοῦ Ἀχιλλέως καὶ τῶν περὶ αὐτοῦ μύθων κατὰ τοὺς μέσους χρόνους· διότι ἐκ τούτων ὁρμώμενος ἐπαναλαμβάνει ὅσα καὶ προγενεστέρως ἔγραψε περὶ τοῦ πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς κυρίας Ἑλλάδος μίσους τῶν Βυζαντινῶν καὶ εἰς ἐθνολογικὰ πορίσματα καταλήγει οὐχὶ ἀσφαλῆ καθ' ἡμᾶς.

Οἱ περὶ Ἀχιλλέως μῦθοι, ὡς ἀποφαίνεται ὁ κ. Σάθας, ἦσαν διαδεδομένοι ἐν Ἠπείρῳ, ἐν Ἀκαρνανίᾳ καὶ ἐν Ἀττικῇ. Γνωστόν, προστίθησιν, ὅτι διὰ τοῦ ἱεροφάντου Νεστορίου ἡ λατρεία αὐτοῦ εἰσήχθη εἰς Ἀθήνας κατὰ τὰς ἀρχὰς (γράφε περὶ τὰ τέλη) τῆς Δ' ἑκατονταετηρίδος· τὸ δὲ φάσμα αὐτοῦ ἐπιφανὲν παρὰ τὸ ἄγαλμα τῆς Προμάχου ἐφόβησε τὸν Ἀλάριχον. Ἀλλὰ τὰ γεγονότα ταῦτα ἀναφερόμενα εἰς χρόνους, καθ' οὓς οἱ Ἀθηναῖοι ἐνέμενον πιστοὶ εἰς τὴν παλαιὰν θρησκείαν, οὐδαμῶς ἀποδεικνύουσιν ὅτι οἱ περὶ Ἀχιλλέως μῦθοι διετηρήθησαν παρ' αὐτοῖς ἐκχριστιανισθεῖσιν. Ἐπίσης ἀβάσιμον εἶναι, ὅτι «ἐν αὐτῷ τῷ Βυζαντίῳ ἁπαντῶσιν ἴχνη τῆς λατρείας τοῦ Ἀχιλλέως». Ὁ χαλκοῦς ἀνδριὰς τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ, ὃν ἀναφέρει πρὸς βεβαίωσιν τῶν λόγων, ἀποδεικνύει μόνον ὅτι ὁ ποιήσας αὐτὸν καλλιτέχνης ἐμιμήθη τὸν καλλιτεχνικὸν τύπον τῶν ἀρχαίων παραστάσεων τοῦ Ἀχιλλέως ἑπόμενος τῇ συνηθείᾳ προγενεστέρων καλλιτεχνῶν, οἵτινες ἀπεικόνιζον Ρωμαίους αὐτοκράτορας κατὰ τὸν τύπον θεῶν, θεαινῶν καὶ ἡρώων. Τὸ περὶ τοῦ ἀνδριάντος τούτου χωρίον τοῦ Προκοπίου εἶναι σαφέστατον καὶ δὲν ἐπιδέχεται ἄλλην ἐξήγησιν, ὡς ἡ λατινικὴ μετάφρασις αὐτοῦ, ἐν ᾗ γίνεται χρῆσις τῆς λέξεως cultus, δύο διάφορα πράγματα σημαινούσης, στολὴν καὶ λατρείαν. Ἔχει δὲ τὸ χωρίον τοῦ Προκοπίου ὡς ἑξῆς: «ἔσταλται δὲ Ἀχιλλεὺς ἡ εἰκών· οὕτω γὰρ τὸ σχῆμα κα» λοῦσιν, ὅπερ ἀμπέχεται» [3]).

Ἡ τῶν Ἑλλήνων ἐμμονὴ εἰς τὰ πάτρια προεκάλεσιν ὡς εἰκός, τὴν ἀντίδρασιν τῆς Ἐκκλησίας, ὁ δὲ ἐπίσημος κόσμος τοῦ Βυζαντίου ἐπετίθετο κατὰ τῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος καὶ ὕβριζεν αὐτούς, κατὰ τὸν κ. Σάθαν. «Πρὸς » τὸν σκοπόν», λέγει, «τοῦ νὰ ἐξαλείψωσιν ἀπὸ τῆς μνήμης τοῦ λαοῦ πᾶν ἴχνος » τῆς ἀρχαίας παραδόσεως προέβησαν καὶ μέχρι τοῦ σημείου τοῦ νὰ ἐπινοή» σωσι μύθους ὑπεργελοίους. Τὸ πρῶτον τότε κατηνέχθη τραῦμα βαρὺ κατὰ » τῆς ὑπερηφανίας τῶν Ἑλλήνων μαθόντων ὅτι οἱ πρόγονοί των ἦσαν κοινοὶ » κακοῦργοι. Διὰ τοῦ ἥκιστα εὐσυνειδήτου καλάμου τῶν Βυζαντινῶν ὁ τάλας » ἐκεῖνος Ἀχιλλεὺς μετεμορφώθη αἴφνης εἰς ὠμὸν Σκύθην, ἀπελαθέντα δι' » ἐγκλήματα τῆς Σκυθίας. Κατὰ τὸν Τζέτζην, ὁ ἐξόριστος οὗτος ἐβασίλευσεν

---

1) *Berg*, Rhodus εἰκ. 13 σ. 91.
2) *Rottiers*, Monumens de Rhodes πιν. 61. Description σ. 370.
3) *Προκόπ.*, π. κτισμ. Α, 2. τ. Γ' σ. 182 Bonn.

» ἐν Ἄργει τῷ Πελασγικῷ· βυζαντιακὴ δέ τις παρένθεσις ἐν τῇ βίβλῳ Στε-
» φάνου τοῦ Βυζαντίου μετέθεσε τὸ Ἄργος ἐκεῖνο εἰς Σκυθίαν. Ἀφ' οὗ δὲ τοι-
» οὗτον ἠκολούθουν σύστημα, εὐνόητον εἶναι διατὶ οἱ καθ' ὅλον τὸν μεσαίωνα
» ἐγκαυχώμενοι ὅτι ἦσαν ἀληθεῖς Ἕλληνες παρίστανται ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν
» μύθων ὡς ἀπόγονοι Σλάβων καὶ Βουλγάρων. Ἀφοῦ ὁ ἀκραιφνέστατος τύπος
» Ἕλληνος, ὁ Ἀχιλλεύς, ἐγένετο Ταυροσκύθης, τί θὰ ἦσαν οἱ ἀπόγονοι αὐτοῦ;
» Τὴν ἀπόκρισιν εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο παρέχει ἡμῖν ἀφελὴς χρονογράφος,
» ὁ Ἰωάννης Μαλάλας (σελ. 97 Bonn.). Τῶν λεγομένων Μυρμιδόνων
» τότε, νυνὶ δὲ λεγομένων Βουλγάρων. Σοφώτερος τούτου συγγραφεὺς ὁ Ἰωάν-
» νης Τζέτζης βεβαιοῖ ὅτι οἱ Μυρμιδόνες ἦσαν μῖγμα Οὔνων καὶ Βουλγάρων
» (Οὔνων, Βουλγάρων στράτευμα τῶν Μυρμιδόνων ἄγων). Ἀλλ' ἐπιλησθεὶς
» ὅσων εἶπε, προστίθησι κατωτέρω, ὅτι οἱ μὲν Βούλγαροι ἦσαν οἱ παλαιοὶ Παίο-
» νες, ἐν ᾧ οἱ Μυρμιδόνες ἦσαν Ἕλληνες. Ἀλλὰ Μιχαὴλ ὁ Ἀταλειάτης ἐμμένει
» πιστότερος εἰς τὸν βυζαντιακὸν μῦθον ἀποκαλῶν τὸν ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων
» ἄρχοντα τῶν Μυρμιδόνων».

Ὁ κ. Σάθας ὑπολαμβάνει μοχθηρίαν τὴν ἀμάθειαν καὶ τὴν ἀκρισίαν· ἂν οἱ βυζαντινοὶ ἠκολούθουν σύστημά τι, τοῦτο δὲν ἦτο σύστημα ἐξευτελισμοῦ τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ σύστημα ἀνοήτου εὐημερικῆς ἐξηγήσεως τῶν παλαιῶν μύθων. Ἀκατανόητον δὲ θὰ ἦτο πῶς αὐτοὶ ἐκεῖνοι οἱ συγγραφεῖς, οἱ Μυρμιδόνας τοὺς Βουλγάρους καὶ Σκύθην τὸν Ἀχιλλέα ὀνομάζοντες, ἀναγράφουσι διαπρεπεῖς ἀρετὰς αὐτοῦ, ἐκτὸς ἂν παραδεχθῶμεν ὅτι ἐζήτουν οὐχὶ νὰ ἐξευτελίσωσι τοὺς Ἕλληνας, ἀλλὰ νὰ ἐξυμνήσωσι τοὺς Βουλγάρους. Τὸν Ἀχιλλέα ὁ Μαλάλας συναριθμεῖ ἀλλαχοῦ μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἀρχηγῶν καὶ τὴν πατρίδα αὐτοῦ Ἄργος τῆς Ἑλλάδος ὀνομάζει [1]) καὶ ἐγκωμιάζει τὴν ἀνδρείαν καὶ τὰς λοιπὰς ἀρετὰς αὐτοῦ [2]). Ὁ δ' εὐήθης Ἑρμονιακὸς ὁ λέγων περὶ Ἀχιλλέως, ἐν τῷ κεφαλαίῳ «περὶ τῆς σημασίας τῶν συναχθέντων κρειττόνων Ἑλλήνων», ὅτι εἰς τὴν ἐπὶ Τροίαν στρατείαν

Φέρνει στράτευμα Βουλγάρων
Οὔγγρων τε καὶ Μυρμιδόνων [3])

στρεβλώνει ἀλλαχοῦ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν διὰ νὰ ἐξυμνήσῃ τὴν ἀνδρείαν αὐτοῦ διὰ καταλλήλων ἐπιθέτων, οἷον λ. χ. τὸ *γιγαντοτεβριαρόχειρ* [4]). Ὅθεν οὐχὶ ὅπως ὑβρίσωσι τοὺς κατοίκους τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ δι' ἄλλον λόγον ὀνομάζουσιν οἱ βυζαντινοὶ Σκύθην τὸν Ἀχιλλέα, καὶ τὰ σκυθικὰ καλούμενα ἔθνη ταυτίζουσι μὲ τοὺς Μυρμιδόνας, ὧν ἦρχεν ὁ Ἀχιλλεύς. Ἦτο δὲ ὁ λόγος οὗτος ἡ μανία πρὸς ἱστορικὴν ἑρμηνείαν τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν μύθων· οἱ βυζαντινοὶ χρονογράφοι, οἱ θαυμάζοντες τὴν σοφίαν τοῦ εὐημερικοῦ Παλαιφάτου, καὶ αὐτὸν τὸν Δία λέγοντες Ἀσσύριον, ἵνα τὸν παραστήσωσιν ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον, ἦτο ἑπόμενον νὰ πλάσωσι παραπλήσια καὶ περὶ Ἀχιλλέως, ἀφ' οὗ μάλιστα οὕτω ποιοῦντες δὲν ἀπεμακρύνοντο πολὺ τῆς ἀρχαίας μυθικῆς παραδόσεως. Ἡ σύνδεσις τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀχιλλέως μετὰ τῶν Σκυθῶν δὲν εἶναι κακόβουλος ἐπίνοια τῶν Βυζαντινῶν, σκοποῦσα τὸν ἐξευτελισμὸν τῶν Ἑλλήνων, ὡς πιστεύει

---

1) *Μαλάλα* σ. 108. 111. 129 καὶ ἀλλ. Βόνν.
2) αὐτ. σ. 122. 123. 131. 132.
3) *Μαυροφρύδου*, Ἐκλογὴ μνημείων σ. 107.
4) Αὐτ. σ. 145.

ὁ κ. Σάθας. Κατὰ τὰ τέλη τῆς Ζ' ἑκατονταετηρίδος π. Χ. ὁ Ἀλκαῖος ἔλεγε τὸν Ἀχιλλέα ἄνακτα τῶν Σκυθῶν.

Ἀχίλλευ, ὁ γᾶς Σκυθίκας μέδεις. 1)

Καὶ τοῦτο διότι κατὰ παλαιότατον μῦθον, ἀναφερόμενον καὶ ὑπὸ τῶν κυκλικῶν ποιητῶν, [2]) τὸν Ἀχιλλέα θανόντα ἀναρπάσασα ἡ Θέτις διεκόμισεν εἰς τὴν Λευκὴν νῆσον ἐν τῷ Εὐξείνῳ· ἔκειτο δ' ἡ νῆσος αὕτη πρὸς ἄρκτον τῶν ἐκβολῶν τοῦ Δανουβίου, πρὸς τῇ ἀξένῳ πλευρᾷ τῆς Σκυθίας, καὶ ἦτο, ὡς ἐκ τῶν περιγραφῶν τῶν ἀρχαίων γεωγράφων συνάγεται, αὐτὴ ἡ καλουμένη νῦν Φιδονῆσι, [3]) ἐμυθεύετο δ' ὅτι ἐν ταύτῃ ἐβίου ὁ Ἀχιλλεὺς μετὰ τῆς Ἑλένης, καὶ ἔθυον αὐτῷ οἱ προσορμιζόμενοι ναυτίλοι· τοὺς μύθους τούτους ἀναφέρουσι πάμπολλοι τῶν παλαιῶν συγγραφέων [4]), εὐεξήγητος δ' εἶναι ἡ συνῳδὰ τῷ εὐημερικῷ συστήματι μετάπλασις αὐτῶν ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων τοσούτῳ μᾶλλον, καθ' ὅσον ἐκτὸς τῶν περὶ τῆς Λευκῆς νήσου μύθων τὸ τοῦ Ἀχιλλέως ὄνομα ἀπαντᾷ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Σκυθικῆς καὶ τοπικὰ ὀνόματα φέρονται, οἷα *Ἀχίλλειος δρόμος*, *Ἀχίλλειος κώμη* κλπ. Ὅθεν πρόδηλον εἶναι, ὅτι δὲν ἐσχέτισαν πρῶτοι τὸ ὄνομα τοῦ Ἀχιλλέως μετὰ τῶν Σκυθῶν οἱ Βυζαντινοί, καὶ ὅτι δὲν ἐνόθευσαν ἀρχαῖα κείμενα, ὅπως παράσχωσι κῦρος εἰς τὰς ὕβρεις των κατὰ τῶν Ἑλλήνων. Λέων ὁ Διάκονος, ὃν ἐπὶ τοιαύτῃ κακοηθείᾳ καταγγέλλει ὁ κ. Σάθας, ἀναφέρει μὲν χωρίον ἐκ τοῦ Περίπλου, ὡς λέγει, τοῦ Ἀρριανοῦ, καθ' ὃ ὁ Ἀχιλλεὺς ἦν Σκύθης ἐκ τῆς Μυρμηκιῶνος καλουμένης πολίχνης, παρὰ τὴν Μαιῶτιν λίμνην κειμένης, καὶ τὸ χωρίον τοῦτο δὲν εὑρίσκεται ἐν τῷ περισωθέντι Περίπλῳ τοῦ Ἀρριανοῦ· ἀλλ' ὁ βυζαντινὸς ἱστοριογράφος δὲν παρεποίησε βεβαίως κείμενα, ἀλλ' ἐξέλαβεν ἴσως ὡς ἔργον τοῦ Ἀρριανοῦ τινα τῶν ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ φερομένων Περίπλων τοῦ Εὐξείνου καὶ τοῦτο λέγομεν, διότι ἐν ἐπιτομῇ τινι τοῦ Περίπλου τοῦ Ἀρριανοῦ, ἐπ' ὀνόματι μὲν αὐτοῦ φερομένῃ ἀλλὰ καὶ πολλὰς περιεχούσῃ προσθήκας καὶ παρεμβολάς, ἀναφέρεται ἡ πολίγνη Μυρμηκιών, ἧς οὐδαμῶς μνημονεύει ὁ τοῦ Ἀρριανοῦ Περίπλους.

Ἥκιστα δ' ἀποδεκτὰ φαίνονται ἡμῖν τὰ τολμηρὰ ἐθνολογικὰ συμπεράσματα, ἅτινα ἐξάγει ὁ κ. Σάθας ἐκ δεδομένων τόσῳ ἀκροσφαλῶν. Ἐπειδὴ συγγραφεύς τις τῶν μέσων χρόνων καλεῖ τοὺς ἐν Πελοποννήσῳ Μελιγγοὺς Μυρμιδόνας, ὁ κ. Σάθας λησμονῶν ὅσα ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι γράφει περὶ τῶν Βυζαντινῶν, οἵτινες Μυρμιδόνας ὠνόμαζον τοὺς Βουλγάρους καὶ ἄλλα σλαβικὰ ἔθνη, οὐ μόνον θεωρεῖ τοὺς Μελιγγοὺς γνησίους Ἕλληνας, ἀλλὰ καὶ τὸ ὄνομα αὐτῶν διατείνεται ὅτι εἶναι μετάφρασις τοῦ τῶν Μυρμιδόνων. Διότι οἵ τε Τζάκωνες καὶ Ἀλβανοὶ μηλιγγόνι λέγουσι τὸν μυρμηκα, ἐξ οὗ ἐτυμολογεῖται καὶ τὸ ὄνομα τῶν Μυρμιδόνων. Μη(ε)λιγγόνι λέγουσι τὸν μύρμηκα καὶ ἐν Μεσσηνίᾳ, ἐν Κρήτῃ καὶ ἀλλαχοῦ ἴσως· ἀλλὰ πρὶν ἢ πολεμηθῇ διὰ τοιούτων ἐτυμολογικῶν ὅπλων ἢ μέχρι τοῦδε κρατοῦσα γνώμη περὶ τῆς σλαβικῆς καταγωγῆς τῶν Μελιγγῶν, ἀναγκαῖον ἦτο ν' ἀποδειχθῇ α') ὅτι τὸ ὄνομα τῶν Μυρμιδόνων ὡς ἔθνους διετηρήθη ἀπὸ τῶν ἡρωϊκῶν μέχρι τῶν βυζαντινῶν χρόνων, διότι μέ-

---

1) Ἀποσπ. 48 Bergk (49 Matth.) Παρ' *Εὐσταθ.*, εἰς Διον. περιήγ. 306.
2) Ὑπὸ τοῦ Ἀρκτίνου ἐν Αἰθιοπίδι (*Φωτ.* βιβλ. 239).
3) *C. Müller*, εἰς Ἀρριαν. περίπλ. 32 (Geographi Graeci minores I ἔκδ. Παρισίων Dido').
4) Βλ. τὰς μαρτυρίας πάντων τῶν συγγραφέων παρὰ Müller αὐτ.

χρι τοῦδε ἐγινώσκομεν ὅτι κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους οὐδὲν ἑλληνικὸν ἔθνος ἔφερε τὸ ὄνομα τοῦτο· β') ὅτι οὕτως εὐκόλως οἱ λαοὶ μεταφράζουσι τὰ ὀνόματά των, ἵνα διασώσωσι τὴν λησμονουμένην ἀρχικὴν ἐτυμολογίαν αὐτῶν· γ') ὅτι ἡ ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος τῶν Μυρμιδόνων ἐκ τοῦ μύρμηξ, ἥτις εἶναι βεβαίως παλαιά, εἶναι καὶ ὀρθή, διότι ἄλλοι παρῆγον τὸ ἐθνικὸν τοῦτο ὄνομα ἄλλοθεν· δ') ὅτι ἡ λέξις μελιγγόνι εἶναι ἑλληνική καὶ ε') ὅτι ὁ βυζαντινὸς συγγραφεὺς δὲν ὠνόμασε τοὺς Μελιγγοὺς Μυρμιδόνας διὰ τὸν αὐτὸν λόγον, δι' ὃν οἱ ἄλλοι βυζαντινοὶ ἐκάλουν οὕτω τοὺς Βουλγάρους καὶ τὰ σκυθικὰ ἔθνη ἐν γένει, ἀλλὰ διὰ τὴν ἐκ τῶν Μυρμιδόνων καταγωγὴν αὐτῶν.

Ἐξετάθη ἡμῖν εἰς μῆκος ὁ λόγος, διότι καίπερ ἀναγνωρίζοντες τὴν πολλὴν ἀξίαν τοῦ κ. Σάθα, καὶ τὴν ειδικότητα, ἣν ἐκτήσατο ἐν τῇ ἐρεύνῃ ἱστορικῶν ζητημάτων παμπληθεῖς ἐκδοὺς μέχρι τοῦδε σπουδαίας μελέτας καὶ πολυτιμοτάτην περισυναγαγὼν καὶ διασώσας ἱστορικὴν ὕλην, οὐδαμῶς ὅμως ἀσπαζόμεθα τὴν μέθοδον, ἣν ζητεῖ νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν. Ὁ κ. Σάθας φρονεῖ ὅτι μόνον δι' εἰκασιῶν τολμηρῶν κάπως εἶναι κατορθωτὸν νὰ ἐξαχθῇ ὀλίγον φῶς ἐκ τοῦ κυκεῶνος τῶν μύθων. Διαφωνοῦντες δ' αὐτῷ ὡς πρὸς τοῦτο πρυσεπαθήσαμεν ν' ἀποδείξωμεν ὅτι αἱ τολμηραὶ εἰκασίαι σκοτίζουσιν ἀντὶ νὰ διαφωτίσωσι καὶ ἀπομακρύνουσιν ἀπὸ τῆς εὐθείας ὁδοῦ· μόνον δὲ διὰ τῆς ἐπιμελοῦς συλλογῆς τῆς σῳζομένης ὕλης καὶ τῆς αὐστηρᾶς βασάνου ταύτης εἶναι δυνατὸν νὰ φθάσωμεν εἰς συμπεράσματα ὁπωσοῦν ἀσφαλῆ.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΛΛΗΝ. ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ *

Ο ΜΑΓΙΚΟΣ ΚΑΘΡΕΠΤΗΣ.—Ο ΘΑΥΜΑΣΤΟΣ ΠΛΑΤΑΝΟΣ.—ΚΑΣΙΑ

Jean Psichari Le miroir importun. Extrait de Recueil de textes étrangers. Paris 1888 4ον σ. 3 (σ. 57—59).

L'arbre chantant. Paris 1910 (Mélanges offerts à M. Émile Chatelain par ses élèves et ses amis). 4ον σ. 628-638.

— Cassia et la pomme d'or. Paris 1910 (École pratique des hautes études. Section des sciences historiques et philologiques) 8ον σ. 54.

Αἱ πραγματεῖαι αὗται τοῦ κ. Ψυχάρη διαλαμβάνουσιν ἑκάστη περὶ μιᾶς βυζαντινῆς μυθικῆς διηγήσεως, ἀναφερομένης εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοφίλου ἢ τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Γ', ὧν τὸ κείμενον, ὅπερ κριτικῶς ἐπεξειργασμένον συνδημοσιεύεται, ἐλήφθη ἐκ δημωδεστέρας τινὸς βυζαντινῆς χρονογραφίας. Τὸ περιέχον ταύτας χειρόγραφον χρονικόν, γραφὲν κατὰ τὸν ΙΣ' αἰῶνα ὑπερμεσοῦντα, ἀποκείμενον δ' ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου (ἀρ. 462, κατὰ παλαιοτέραν ἀρίθμησιν 569), ἐμελέτησεν ὁ Ψ. τῷ 1886 καὶ ἀντέγραψε μέρος τοῦ χρονικοῦ μὴ δυνηθεὶς ἐλλείψει χρόνου ἕνεκα τῆς βραχείας αὐτοῦ διαμονῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει νὰ συμπληρώσῃ τὴν ἀντιγραφήν. Ἐκ τοῦ ἀντιγράφου του δ' ἐξέδωκεν ἤδη τῷ 1888 ἐν τῷ Recueil de textes étrangers (σ. 57–59), τῷ παρὰ τῷ τυπογράφῳ A. Lanier ἐκδιδομένῳ, τὴν περὶ τοῦ μαγικοῦ καθρέπτου μυθώδη διήγησιν, ἣν διὰ τὸ δυσεύρετον τῆς πρώτης ἐκδόσεως ἀνετύπωσεν ἐν ἐπιμέτρῳ τῆς περὶ Κασίας πραγματείας (σ. 51–3). Τὸ δ' ἀντίγραφον αὐτοῦ ἔδωκεν εἰς τὸν Ρῶσον Kirpitschnikow, δημοσιεύσαντα περιγραφὴν τοῦ κώδικος καὶ παρατηρήσεις περὶ τοῦ χρονικοῦ ἐν Byzant. Zeitschrift 1892 τ. I σ. 303 κέ.

348 Μετὰ δὲ τὸν θάνατον τούτου ἀναλαβὼν τὸ χειρόγραφον | ἐξέδωκε τὰς ἄλλας δύο διηγήσεις ἐν ταῖς πραγματείαις του περὶ τοῦ τραγουδοῦντος δένδρου καὶ περὶ τῆς Κασίας. Ἐκ τῆς ἐκδόσεως ταύτης ἀφορμώμενος παρέχει ἀξιολογωτάτας πληροφορίας ἐν τῇ τελευταίᾳ πραγματείᾳ καὶ περὶ ἄλλων τινῶν κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου καὶ ἐπάγεται ἐν παρόδῳ παρατηρήσεις, μαρτυρούσας βαθεῖαν γνῶσιν τῆς τουρκικῆς, περὶ τῆς χρησιμότητος τῶν δημωδῶν ἑλληνικῶν κειμένων εἰς τὴν διαφώτισιν ζητημάτων τῆς φωνητικῆς τῆς παλαιοτέρας ὁσμανικῆς τουρκικῆς γλώσσης.

Περὶ τοῦ χρονικοῦ ὁ μὲν Pächter ἐν Byzant. Zeitschrift (1898 τ. VII σ. 588 κέ.) εἶκασεν ὅτι εἶχεν ὡς πηγὴν καὶ τὴν δημώδη παράφρασιν τῆς χρονογραφίας τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ· ὁ δὲ Preger (αὐτ. 1902 τ. XI σ. 4 κέ.) καθώρισε τὴν συγγένειαν τούτου πρὸς τὸ Ἱστορικὸν βιβλίον, τοῦ ὁποίου ἡ συγγραφὴ πεπλανημένως ἀπεδόθη εἰς ἀνύπαρκτον μητροπολίτην Μονεμ-

---

*) Ἐδημοσιεύθη ἐν Λαογραφίᾳ 1918 τ. ς' σ. 347—367.

βασίας Δωρόθεον, πρὸς τὸν γνωστότατον δηλ. εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν Χρονογράφον. Ἀλλὰ τὴν πρὸς ἄλληλα σχέσιν τῶν δύο χρονικῶν δὲν ἠδυνήθη οὔτος νὰ ὁρίσῃ ἀκριβέστερον, καθόσον τὸ τοῦ μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου ἐγίνωσκε μόνον ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Kirpitschnikow δημοσιευθέντων ἀποσπασμάτων(1). Ἐνῷ ἐκ τῶν τριῶν ὑπὸ τοῦ Ψ. δημοσιευθέντων ἀποσπασμάτων καταφαίνεται ἡ ταυτότης τῶν δύο χρονικῶν καὶ δύναται, ὡς νομίζομεν, νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι ἀμφότερα ἀνήκουσι μετ' ἄλλων τινῶν ἀνωνύμως φερομένων εἰς τὴν αὐτὴν οἰκογένειαν χρονικῶν, ἐλαχίστας καὶ ἀσημάντους παραλλαγὰς ἀπ' ἀλλήλων παρουσιαζόντων, καὶ ὅτι τὸ τοῦ μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου, ἀντιβαλλόμενον πρὸς τὸ ἱστορικὸν βιβλίον τοῦ Ψευδοδωροθέου εἶνε συνοπτικώτερον καὶ ἐλλιπέστερον.

Ὁ κ. Ψυχάρης πρῶτος διέγνωσεν εὐστόχως τὴν μεγάλην σπουδαιότητα τοῦ χρονικοῦ τούτου ἀπὸ λαογραφικῆς ἀπόψεως καὶ ὑπέδειξε ταύτην ἐν τῇ βραχείᾳ σημειώσει, τὴν ὁποίαν ἐπισυνῆψεν εἰς | τὴν ἔκδοσιν τοῦ περὶ τοῦ μαγι- 349
κοῦ καθρέπτου ἀποσπάσματος. Μετὰ τὸν Ψ. ὁ Kirpitschnikow (Byz. Zeitschrift I, 305) ἔκρινεν ἐπίσης τὸ χρονικὸν οὐχὶ ἄνευ ἀξίας διὰ τὴν λαογραφίαν καθόλου, ἰδίᾳ δὲ διὰ τὴν δημώδη βυζαντινὴν μυθοπλαστίαν. Ὁ δὲ Preger (B. Z. XI, 15), ὁμολογῶν ὅτι τὰ εἰς τοὺς παλαιοτέρους χρόνους ἀναφερόμενα μέρη αὐτοῦ ἐλαχίστην ἔχουσιν ἱστορικὴν ἀξίαν, παρατηρεῖ ὅτι εἶναι ἀξιολογώτατα διὰ τὸ πλῆθος τῶν δημωδῶν παραδόσεων. Καὶ ὁ Ψ. πάλιν ἐν τῇ περὶ Κασίας πραγματείᾳ (σ. 16) καταδεικνύει τὴν ἐξαιρετικὴν σημασίαν τοῦ χρονικοῦ, γραφέντος πρὸς χρῆσιν τῶν πολλῶν καὶ ἀποθησαυρίσαντος μόνον τὰ θαυμάσια ἢ τερπνὰ ἀκούσματα. Ἐννοεῖται ὅτι τὸ αὐτὸ παρατηροῦμεν καὶ περὶ τῶν ἄλλων συγγενῶν χρονικῶν, καὶ δὴ καὶ περὶ τοῦ Ἱστορικοῦ βιβλίου τοῦ Ψευδοδωροθέου, ὅπερ πολλάκις μέχρι τοῦδε ἐχρησίμευσεν ὡς πηγὴ λαογραφικῶν εἰδήσεων (2).

Καὶ αἱ τρεῖς μυθικαὶ διηγήσεις, τὰς ὁποίας ἀπέσπασεν ἐκ τοῦ χρονικοῦ ὁ Ψ., συνάπτονται πρὸς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοφίλου (829–842) καὶ τοῦ διαδόχου αὐτοῦ Μιχαὴλ τοῦ Γ' (842–867). Τὰς διηγήσεις ταύτας θὰ ἐξετάσωμεν ἐν τοῖς ἑξῆς προσπαθοῦντες νὰ καθορίσωμεν τὰ στοιχεῖα, ἐξ ὧν ἀπηρτίσθησαν, καὶ νὰ ἐξεύρωμεν τὸν λόγον, τὸν κανονίσαντα τὴν διατύπωσιν αὐτῶν, ὁποία πρόκειται ἡμῖν ἐν τοῖς Χρονικοῖς.

Α'

Ο ΜΑΓΙΚΟΣ ΚΑΘΡΕΠΤΗΣ

Ἡ περὶ τοῦ ἐν τοῖς ἀνακτόροις τῆς Κωνσταντινουπόλεως μαγικοῦ καθρέπτου διήγησις ἐκτίθεται ἐξ ἀφορμῆς τῆς καταστροφῆς αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ Μιχαήλ. Τὴν διήγησιν παραλαμβάνομεν ἐκ τοῦ Ἱστορικοῦ βιβλίου τοῦ Ψευδοδωροθέου

(1) Παράδοξος φαίνεται ἡ εἰκασία τοῦ Preger (ἔνθ. ἀν. σ. 15), ὅτι συγγραφεὺς τοῦ Βιβλίου ἱστορικοῦ εἶναι Βενετός· ἐκ τῶν προηγουμένων τεκμηρίων οὐδὲν ἄλλο συνάγεται, εἰ μὴ ὅτι ὁ γράφων ἐγίνωσκε τὴν Βενετίαν καὶ διέμεινέ ποτε ἐν αὐτῇ.

(2) Ἔνδεκα μυθώδεις διηγήσεις ἐξ αὐτοῦ ἐδημοσίευσεν ὁ *Felix Liebrecht* ἐν Zeitschrift f. deutsche Philologie τ. II σ. 177—183=Zur Volkskunde, Heilbronn 1879 σ. 807. Περὶ τινων ἄλλων παραδόσεων βλ. *Πολίτου* Παραδόσεις σ. 651. 680.

(σ. 343–4 τῆς ἐν Βενετίᾳ ἐκδόσεως τοῦ 1750) διακρίνοντες διὰ κυρτῶν γραμ-
350 μάτων ὅσα ἐπιπλέον τοῦ Χρο|νικοῦ τοῦ μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου περιέ-
χονται παρὰ τῷ Ψευδοδωροθέῳ καὶ σημειώνοντες ἐπιμελῶς πᾶσαν διαφορὰν
τῶν δύο κειμένων.

Ὁ βασιλεὺς Μιχαήλ, ἀφοῦ παρέστη εἰς ἀγῶνας ἐν τῷ ἱπποδρόμῳ, ἐπανῆλ-
θεν εἰς τὸ παλάτιον καὶ ἐπεδόθη εἰς εὐωχίαν καὶ πότους μετὰ τῶν φίλων του
(σ. 343):

«καὶ ἐκεῖ εἰς τὴν μεγάλην χαρὰν καὶ εὐθυμίαν ὁποῦ εἶχαν, ἦλθεν ὁ γραμματικός του καὶ εἶπε· νὰ ἠξεύρῃς, ἀφέντη βασιλεῦ, ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἑτοιμάζονται μὲ φουσᾶτα, καὶ ἔρχονται καταπάνω τῆς βασιλείας σου νὰ σὲ πολεμήσουν. Καὶ νὰ ἀκούετε(1) πόθεν τὸ ἔμαθεν ὁ γραμματικός. Ἡ βασιλεία εἶχεν ἕνα καθρέφτην μέγαν καὶ θαυμαστόν, τὸν ὁποῖον *τὸν ἔκαμε μὲ ἀστρονομικὴν τέχνην Λέων ὁ σοφός*(2). Καὶ ἐκεῖ μέσα ἔβλεπες ὅλον τὸν κόσμον, τοὺς βασιλεῖς, τοὺς ἀφέντας, τοὺς στρατηγούς, τὰ φουσᾶτα (3), τὰ ἄλογα, τὰ ἄρματα, τὰ κάστρη, τὰ χώρας, καὶ εἴ τι ἤθελες καὶ ἐπεθύμεις νὰ ἴδῃς εἰς ἄλλον κόσμον(4), ὑπήγαινες καὶ τὸ ἔβλεπες εἰς τὸν καθρέφτην, καθὼς νὰ ἦσουν καὶ εἰς τὸν κόσμον ἐκεῖνον νὰ τὸ ἔβλεπες(5) καὶ εἴ τι συμβουλίας(6) *καὶ ἀπόφασιν* ἔκαμναν οἱ βασιλεῖς, καὶ οἱ ἄλλοι αὐθέντα διὰ πᾶσαν ὑπόθεσιν(7), καὶ περὶ πολέμων πόσα φουσᾶτα ἐσύναζαν καὶ πῶς τὰ ἀρμάτωναν, καὶ ποῦ θέλουν νὰ ὑπαγαίνουν(8), ἐκεῖ τὰ ἔβλεπες ὅλα καταλεπτῶς. Καὶ οὕτως(9) ὁ γραμματικὸς ἐπῆγεν(10) εἰς τὸν καθρέπτην, καὶ εἶδε τὰ φουσᾶτα τῶν Τουρκῶν, ὁποῦ ἐμαζώνοντο νὰ ἔλθουν νὰ πολεμήσουν τὴν Κωνσταντινούπολιν, καὶ ὑπῆγε καὶ εἶπέ το(11) τοῦ βασιλέως. Καὶ καθὼς τὸ ἤκουσεν(12) ὁ βασιλεὺς ἐκεῖ εἰς τὴν τράπεζαν(13), ἐφάνη του πολλὰ κακὸν διὰ τὴν χαρὰν ὁποῦ εἶχε καὶ ἐχαίρετο(14). Καὶ διὰ νὰ μηδὲν παύσουν οἱ χοροὶ (15) καὶ τὰ παιγνίδια καὶ ἡ τράπεζα(16), ἀπέστειλεν ἕνα ἀπὸ τοὺς ὑπηρέτας του καὶ ἐτζάκισέν τον τελείως καὶ συνέ-
351 τριψε(17) τὸν καθρέφτην ἐκεῖνον τὸν πολυτίμητον καὶ | ἀξιέπαινον. Καὶ τὸν γραμματικὸν ὕβρισεν ὕβριτας μεγάλας καὶ ἐδίωξέ τον(18) ἀπὸ τὸ παλάτι»(19).

Ὁ μαγικὸς καθρέπτης δὲν εἶναι ἐπίνοια τοῦ χρονογράφου, ὅστις συνέδεσε μόνον πρὸς τὸ βυζαντινὸν κράτος καὶ τὴν βασιλείαν τοῦ Μιχαὴλ τὴν περὶ τούτου διήγησιν. Μαγικὰ κάτοπτρα, ἀποκαλύπτοντα τὰ μακρὰν συμβαίνοντα ἢ παντοίας ἄλλας ἔχοντα θαυμαστὰς ἰδιότητας, μνημονεύονται καὶ εἰς παραμύθια καὶ εἰς μυθικὰς διηγήσεις πολλῶν λαῶν. Τοιαῦτα παραμύθια φέρονται καὶ παρὰ τῷ ἡμετέρῳ λαῷ. Εἰς ἓν ἀνέκδοτον τοῦ χωρίου Βόθρων τῆς Νάξου ἡ μία τῶν τριῶν θυγατέρων βασιλέως ζητεῖ ἀπὸ τὸν μέλλοντα νὰ ταξιδεύσῃ πατέρα της νὰ τῆς φέρῃ «ἕναν κατρέφτη νὰ βλέπῃ μέσα ὅ τι γίνεται 'ς ὅλον τὸν κόσμον». Ὁ βασιλεὺς «ἐψούνισεν καὶ τῶν τριωνῶν του θυατερῶ ὅτι τοῦ παραγγείανε, καὶ ἐκείνη ποῦ πῆρεν τὸν κατρέφτη ἐκάθουντανε μερουνυχτοῦ καὶ θώρειε τ' ἐγίνουντανε 'ς τὸ κόσμο». Εἰς ἄλλο παραμύθιον τῆς Ἁγίας Ἄννης τῆς Εὐβοίας ἀναφέρεται παλαιὸς καθρέπτης, εἰς τὸν ὁποῖον ἐφαίνοντο τὰ μακρὰν

---

1) Νὰ ἀκούετε καὶ ἄλλο ἄξιον λύπης. (Χρον. μετοχ. Π. Τάφου).
2) τὸν ὁποῖον λέγουν ὅτι τὸν εἶχαν καμωμένον μὲ λεκανομαντεία.
3) φουσσᾶτα 4) κόσμον, τὰ συμβούλια ὅπου ἔκαμναν, τοὺς λόγους ὅπου ὡμίλουν
5) καθὼς νὰ ἤθελες εἶσθαι εἰς τὸν τόπον ἐκεῖνον νὰ τὸ ἐβλέπῃς
6) συμβούλιον 7) περὶ πάσης ὑποθέσεως 8) ποῦ ἤθελαν νὰ ὑπάγουν
9) ἔτσι 10) ἐπῆγεν 11) τὸ εἶπε 12) ἐμαθεν 13) τρ. ὁποῦ ἦτον
14) ἐχαίρετον 15) αἱ χαραὶ 16) τράπεζος 17) ἐτζ. τελείως καὶ ἐσυνέτριψε
18) καὶ τὸν ἀπεδίωξε 19) π. αὐτοῦ καὶ ἀπὸ τὴν τιμὴν ὁποῦ εἶχεν.

ὑπάρχοντα(1). Εἰς ἄλλο πάλιν τοῦ αὐτοῦ τόπου μία βασιλοπούλα κατέχει καθρέπτην, εἰς τὸν ὁποῖον φαίνονται ὅλα, ὁπουδήποτε καὶ ἂν κρύπτωνται(2). Ἡ ὁ βασιλεὺς ἔχει καθοέπτην, δεικνύοντα πάντα ἐχθρὸν εἰσερχόμενον εἰς τὸ βασίλειόν του 3). Εἰς ἓν κυπριακὸν ἀναφέρεται «ἕνα γυαλλίνι» ὅπου φαίνεται ὅλος ὁ κόσμος μέσα(4). Καθόλου δὲ τῶν μαγικῶν κατόπτρων γίνεται μνεία εἰς πολυπληθῆ παραμύθια εὐρωπαϊκῶν(5) καὶ ἀσιατικῶν | λαῶν(6), καθὼς καὶ 352
εἰς εὐρωπαϊκὰς μυθοπλαστίας τῶν μέσων χρόνων(7).

---

1) *Hahn* Griech. u. alban. Märchen τ. II σ. 203 ἀρ. 9 παραλλ. 2.
2) Αὐτ. I 217 ἀρ. 61. 3) Αὐτ. I 284 ἀρ. 51.
4) *Σακελλαρίου* Κυπριακά, Ἀθ. 1868 τ. Γ' σ. 166. (Ἀθ. 1891 τ.Β' σ. 328). Τὸ παραμύθιον τοῦτο εἶναι παραλλαγὴ τοῦ γαλλικοῦ τῆς "Ομορφης καὶ τοῦ Θηρίου, κάτοπτρον δὲ τοιοῦτο ἀναφέρεται εἰς πολλὰς εὐρωπαϊκὰς παραλλαγάς αὐτοῦ. (Βλ. *Bolte-Polívka*, Anmerkungen zu Grimm τ. II σ. 230. 233. 243. 245).
5) Βλ. *Afanasieff* Narodnyia russkiia skazki VII ἀρ. 2.41 VIII ἀρ. 18. *Scott* Walachische Märchen σ. 154 ἀρ. 13: Μαγικὸν κάτοπτρον, ἐν τῷ ὁποίῳ τὰ ἀπώτατα εὑρισκόμενα ἀντικείμενα εἴτε ἦσαν εἰς τοὺς ἄλλους ὁρατὰ εἴτε μὴ ἐφαίνοντο ὅπως ἦσαν, καὶ μόνον τὴν ἰδίαν αὐτοῦ μορφὴν δὲν ἠδύνατο νὰ ἴδῃ ἐν αὐτῷ ὁ κάτοχος. Αὐτ. σ. 106 ἀρ. 5: Κάτοπτρον ἐρωτώμενον ποία εἶναι ἡ ὡραιοτέρα γυνὴ καὶ ἀποκρινόμενον. "Ομοιον κάτοπτρον ἐν ταῖς παραλλαγαῖς τῆς Schneewittchen (βλ. *Bolte–Polívka* τ. I 463)· ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς τούτου παραλλαγαῖς ἀντὶ κατόπτρου ἐρωτᾶται ὁ Ἥλιος (*Πολίτου* ὁ Ἥλιος κατὰ τοὺς δημώδεις μύθους, Ἀθ. 1882 σ. 36 κέ.) καὶ μόνον ἐν ζακυνθίᾳ παραλλαγῇ ἡ ἐρωτῶσα τὸν ἥλιον κρατεῖ εἰς χεῖρας κάτοπτρον. (*B. Schmidt* Gr. Märchen, Sagen σ. 110). Ιρβλ. *Hüsing* die iranische Überlieferung σ. 10. 31. 215.
6) *Kunos* Türkische Volksmärchen aus Stamboul σ. 69. 70. 71 (μαγικὸν κάτοπτρον ὅπου ἐφαίνετο ὅλος ὁ κόσμος) σ. 235 (εἰς ὃ ἔβλεπεν ὁ κάτοχός του βασιλεὺς τὴν πρωΐαν ὅ τι θὰ τῷ συνέβαινε τὴν ἡμέραν) σ. 299 (τεμάχιον κατόπτρου, ἔχον τὴν αὐτὴν δύναμιν καὶ ἡ μαγικὴ λυχνία τοῦ Ἀλαδίνου). Εἰς τὴν Χαλιμᾶν ἀναφέρεται σωλὴν ἐξ ἐλέφαντος, δι' οὗ δύνανται νὰ ἴδωσιν ὅτι ἐπιθυμοῦσιν. (*Chauvin* Bibliogr. des ouvrages arabes τ. VI σ. 133)· καὶ μαγικὸν κάτοπτρον πρὸς δοκιμὴν τῆς ἁγνείας γυναικός. (1001 Nacht, Breslau 1827 τ. VI σ. 166).
7) Ὁ μάγος Βιργίλιος δεικνύει ἐν κατόπτρῳ εἰς ἕνα ἱππότην τὴν σύζυγόν του ἀπιστοῦσαν κατ' οἶκον καὶ σκευωροῦσαν μετὰ τοῦ ἐραστοῦ της τὸν θάνατον αὐτοῦ· (*von der Hagen* Erzählungen und Märchen 1838 παρὰ *J. Scheible* das Kloster, Stuttg. 1846 τ. II σ. 127.—Βλ. καὶ Gesta Romanorum, ed. Keller κεφ. 102). Εἰς τὴν Faery Queen τοῦ Spencer ὁ Μέρλιν κατασκευάζει μαγικὸν κάτοπτρον, εἰς τὸ ὁποῖον μία κόρη ἔβλεπε τὴν εἰκόνα τοῦ ἐρωμένου της. (*Dunlop—Liebrecht* Geschichte der Prosadichtungen σ. 201). Εἰς τὸν κόμητα τοῦ Surrey ὁ Cornelius Agrippa δεικνύει ἐν κατόπτρῳ τὴν μακρὰν εὑρισκομένην ἐρωμένην του. (*Walter Scott* Lay of the last Minstrel c. 6=*Dunlop-Liebrecht* αὐτ.). Ἀνάλογοι εἶναι αἱ διηγήσεις τοῦ "Αμαδις τῆς Ἑλλάδος (οὗ ἡ πρώτη ἔκδοσις τοῦ ἱσπανικοῦ κειμένου εἶναι τοῦ 1536) περὶ πύργου τῆς οἰκουμένης, ἐν ᾧ διὰ μαγείας ἐφαίνοντο ὅλα τὰ συμβαίνοντα εἰς τὴν οἰκουμένην. *Dunlop-Liebrecht* ἔνθ. ἀν. σ. 155)· καὶ ἡ περὶ κατασκευῆς ὑπὸ τοῦ Βιργιλίου τελέσματος πρὸς φυλακὴν τῆς Ρώμης (ἡ Salvatio Romae), συνισταμένου ἐξ ἀγαλμάτων, τῶν ὁποίων οἱ κωδωνισμοὶ ἐμήνυον τοὺς ἀπειλοῦντας τὴν πόλιν κινδύνους. (*ν. d. Hangen* ἐν *J. Scheible* das Kloster τ. II σ. 140)· τὸ τέλεσμα τοῦτο τοῦ Βιργιλίου κατά τινας παραλλαγὰς ἦτο μαγικὸν κάτοπτρον, δεικνύον πόθεν ὑπῆρχε κίνδυνος πολέμου καὶ ποῦ εὑρίσκονται τὰ κλαπέντα ἀντικείμενα. (Βλ. *Chauvin* Bibliographie des ouvrages arabes 1904 τ. VIII σ. 188 κέ. καὶ τοὺς συγγραφεῖς, εἰς οὓς παραπέμπει). Μαγικὸν κάτοπτρον ἀναφέρεται καὶ εἰς τὰς περὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ πρεσβυτέρου παραδόσεις· εἰς τὴν ἐπιστολὴν αὐτοῦ (§ 71 τῆς ἐκδ. Zarncke) μνημονεύεται κάτοπτρον εἰς κορυφὴν στήλης δεικνύον πάντα τὰ τεκταινόμενα εἰς τὰς γείτονας καὶ τὰς ὑποτελεῖς χώρας. (Βλ. καὶ *ν. d. Hagen* Briefe in die Heimath τ. IV σ. 119. *Oppert* der Presbyter Joannes in Sage und Geschichte σ. 175 κέ.). Κατά τινα μεσαιωνικὴν παραλλαγὴν τῶν Τρωϊκῶν μύθων καὶ τὸ παλλάδιον ἦτο τοιοῦτο κάτοπτρον (*Caxton*, Troye Boke βιβλ. II κεφ. 22 παρὰ *Du Meril* Melanges σ. 470).

Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἀξία εἶναι ἡ συχνοτάτη μνεία μαγικῶν κατόπτρων ὑπὸ Ἀράβων συγγραφέων τῶν μέσων χρόνων, καὶ δὴ κατόπτρων εὑρισκομένων
353 ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ γενικῶς ἐν Αἰγύπτῳ. | *Ἡ Σύνοψις τῶν θαυμασίων* περιέχει ἀναγραφὴν πολλῶν τοιούτων κατόπτρων ἐν Αἰγύπτῳ [1]), δύο δὲ τούτων μνημονεύει καὶ ἕτερον ἀραβικὸν ἔργον τοῦ ΙΑ' αἰῶνος «*Αἱ πολύτιμοι λίθοι τῆς θαλάσσης*» [2]). Τὸ μὲν κάτοπτρον ὑπὸ τοῦ βασιλέως Σουριὸ κατασκευασθέν, ὅπου ἐφαίνοντο τὰ συμβαίνοντα εἰς τὰ ἑπτὰ κλίματα τοῦ κόσμου καὶ οἱ ἐκ παντοίων διευθύνσεων ἐρχόμενοι εἰς Αἴγυπτον ταξιδιῶται· τοῦτο ἦτο τοποθετημένον ἐπὶ χαλκοῦ φάρου [3]). Τὰ δὲ κάτοπτρα ὑπὸ τοῦ βασιλέως Σᾶ ἐκ τῆ πόλει Σᾶ ἐπὶ πύργων παραλίων τεθειμένα· καὶ ἄλλα μὲν τούτων συγκεντρώνοντα τὰς ἡλιακὰς ἀκτῖνας ἐπὶ τῶν ἐχθρικῶν πλοίων κατέκαιον αὐτά, εἰς ἄλλα ἐφαίνοντο αἱ ἀντιπέραν τῆς θαλάσσης πόλεις, εἰς ἄλλα πᾶσαι αἱ χῶραι τῆς Αἰγύπτου, καὶ ἡ εὐφορία ἢ ἀφορία αὐτῶν, καθὼς καὶ πάντα ἐν γένει τὰ μέλλοντα νὰ συμβῶσι([4]). Καὶ ἄλλοι δὲ μεσαιωνικοὶ συγγραφεῖς, πλὴν τῶν Ἀράβων, ἀναφέρουσι θαυμαστὸν μετάλλινον κάτοπτρον ἐπὶ τοῦ φάρου τῆς Ἀλεξανδρείας, δεικνύον ἀπὸ μεγίστης ἀποστάσεως τὰ καταπλέοντα εἰς τὸν λιμένα πλοῖα([5]).

Αἱ θαυμάσιαι αὗται διηγήσεις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι ἐπλάσθησαν ἐκ τοῦ μηδενός· τοὐναντίον δὲ φαίνεται πιθανώτατον, ὅτι εἶναι ἀπηχήσεις τῶν παραδόσεων περὶ τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐπιστήμης. Τὰ ἐν λατινικῇ μεταφράσει περισωθέντα *Κατοπτρικὰ* τοῦ Ἥρωνος τοῦ Ἀλεξανδρέως, τὰ ὁποῖα ἐν κεφ. 11–18 δεικνύουσιν ὁπόσον καταπληκτικὰ ὀπτικὰ φαινόμενα παράγουσιν οἱ παντοειδεῖς τεχνικοὶ συνδυασμοὶ τῶν ἐπιπέδων καὶ τῶν κοίλων κατόπτρων, ἐξηγοῦσι πῶς ἦτο δυνατὸν ἐκ θετικῶν δεδομένων ἡ δημώδης φαντασία νὰ διαπλάσῃ τοὺς περὶ τῶν μαγικῶν κατόπτρων μύθους [6]). |

354 Τὸν μαγικὸν καθρέπτην τοῦ Βυζαντίου εἶχε κατασκευάσῃ κατὰ τὸ Βιβλίον ἱστορικὸν τοῦ Ψευδοδωροθέου ὁ Λέων ὁ σοφὸς μὲ ἀστρονομικὴν τέχνην, ἀλλὰ τὸ Χρονικὸν τοῦ μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου δὲν ἀναφέρει ὄνομα τεχνίτου, περιοριζόμενον εἰς τὴν δήλωσιν, ὅτι ἦτο κατεσκευασμένος μὲ λεκανομαντείαν. Ὁ ἀναχρονισμὸς τοῦ Ψευδοδωροθέου, καὶ τοῦ παλαιοτέρου χρονογράφου Μιχαὴλ τοῦ Γλυκᾶ, ἀποδωσάντων τὴν κατασκευὴν ἔργου καταστραφέντος ὑπὸ τοῦ βασιλέως Μιχαὴλ τοῦ Γ' εἰς τὸν εἰκοσι περίπου ἔτη μετ' αὐτὸν βασι-

---

1) *Cara de Vaux* L'abrégé des merveilles, traduit de l'arabe d'après les manuscrits de la Bibl. nationale. Par. 1898 σ. 175. 201. 234 238. 250. 275, 281. 282. 286. 293.

2) *Wüstenfeld* ἐν Orient und Occident τ. I σ. 331. 335.

3) *Cara de Vaux* σ. 201. Or. u. Occ. σ. 331.

4) Cara de Vaux σ. 282. 293. Or. u. Occ. σ. 335.

5) *Herbelot* Bibliothèque orientale σ. 564 (ἐκδ. 1776). Μασουδὶ παρὰ *De Guignes* ἐν Notices et extraits des manuscrits τ. I σ. 25 κἑ. *Benjamin de Tudela* Itinerarium, ed. Asher τ. I σ. 155.

6) Πρβλ. *Berthelot* ἐν Journal des Savants 1899 σ. 248. 253. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀναγεννήσεως ἡ μαγικὴ τέχνη ἐπηγγέλλετο τὴν κατασκευὴν μαγικῶν κατόπτρων. Ἡ Αἰκατερίνη τῶν Μεδίκων λέγεται ὅτι κατεῖχε τοιοῦτο κάτοπτρον. (*Reinaud* Monuments arabes, persans et turcs τ. II σ. 418). Ὁ *J. B. Porta* (Magia naturalis βιβλ. XVII κεφ. 2) δίδει ὁδηγίας πρὸς κατασκευὴν κατόπτρων «quae longe et in aliis locis geruntur». Καὶ μέχρι τῶν χρόνων ἡμῶν δὲν ἐξέλιπεν ἡ εἰς ταῦτα πίστις. (*E. Salverte* des sciences occultes σ. 218. *Sédir*, Les miroirs magiques: divination, clairvoyance, royaume de l'astral, évocation, consécration etc. Paris 1895).

λεύσαντα Λέοντα, προέρχεται ἐκ τῆς συγκεντρώσεως εἰς τὸν βασιλέα τοῦτον μυθικῶν διηγήσεων περὶ θαυμασίων κατασκευασμάτων. Διότι εἰς αὐτὸν ἀπεδίδετο καὶ ἡ κατασκευὴ τῆς μαρμαρίνης χελώνης, ἥτις περιτρέχουσα τὰς ὁδοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐκαθάριζεν αὐτάς, καὶ τοῦ δικαιοκρίτου, ἤτοι τῆς ἐκ πορφυροῦ μαρμάρου χειρός, ἥτις ὥριζε τὴν δικαίαν τιμὴν τῶν πωλουμένων πραγμάτων [1]), καὶ ἡ τοῦ θαυμαστοῦ πλατάνου.

Τὸν λόγον, δι' ὃν ἡ περὶ τοῦ μαγικοῦ καθρέπτου διήγησις προσηρμόσθη εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Γ', πρέπει νὰ τὸν ἀναζητήσωμεν εἰς τὴν ἀδιαφορίαν αὐτοῦ περὶ τῶν συμφερόντων καὶ τῆς σωτηρίας τοῦ κράτους, ἀποστέργοντος καὶ νὰ μανθάνῃ τοὺς ἐπαπειλοῦντας αὐτὸ κινδύνους. Οἱ χρονογράφοι ἀφηγοῦνται δύο χαρακτηριστικὰ γεγονότα περὶ τούτου. Ὅτε ποτέ, ἱστάμενος ἐπὶ ἅρματος, ἦτο ἕτοιμος νὰ μετάσχῃ ἱππικοῦ ἀγῶνος, ἦλθεν ἐν σπουδῇ ὁ πρωτονοτάριος καὶ ἐπέδωκεν αὐτῷ γράμματα τοῦ δομεστίκου τῶν σχολῶν, ἀγγέλλοντα ἐπιδρομὴν τῶν Σαρακηνῶν καὶ δήωσιν τῆς Ἀσίας· ὀργισθεὶς δὲ ὁ αὐτοκράτωρ ἐπετίμησεν αὐτὸν σφοδρῶς διὰ τὸ ἄκαιρον ἄγγελμα, ἐνῷ σπουδαιοτάτη φροντὶς περὶ τοῦ ἱππικοῦ ἀγῶνος ἀπησχόλει αὐτόν [2]). Ἄλλοτε 365
δὲ διέταξε νὰ μὴ ἐνεργῶσιν οἱ πλησίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως φανοί, δι' ὧν ἀπὸ κορυφῆς εἰς κορυφὴν ὀρέων μετεδίδοντο αἱ ἀγγελίαι περὶ ἐπιδρομῶν βαρβάρων, ἵνα μὴ περισπᾶται ἡ προσοχὴ τῶν θεατῶν ἀπὸ τῆς ἡνιοχείας αὐτοῦ [3]). Διατάσσων ὁ βασιλεὺς τὴν μὴ ἐνέργειαν τῶν γειτονούντων τῇ πρωτευούσῃ πυρσῶν, δι' ὧν ἐμάνθανε τὰς ἐπιβουλὰς τῶν πολεμίων, συνέτριβε τὸν μαγικὸν καθρέπτην τὸν ἀποκαλύπτοντα τὰ σχέδια τῶν πολεμίων.

Β'.

Ο ΘΑΥΜΑΣΤΟΣ ΠΛΑΤΑΝΟΣ

Ἡ περὶ τοῦ θαυμαστοῦ πλατάνου διήγησις ἔχει ὡς ἑξῆς ἐν τῷ Ἱστορικῷ βιβλίῳ τοῦ Ψευδοδωροθέου (σ. 342):

«Εἰς τὸν καιρὸν ὁποῦ ἐβασίλευεν ὁ πατήρ του ὁ Θεόφιλος [4]), ἔκαμεν ὁ πατήρ του ἕνα πρᾶγμα θαυμασιώτατον [5]) εὐμορφότατον καὶ ἄξιον νὰ τὸ βλέπῃ καθ' ἕκαστος [6]) ἄνθρωπος νὰ χαίρεται [7]). Ἔκαμεν ἕνα πλάτανον μεγάλον ὁλόχρυσον, καὶ ἔκαμε καὶ πᾶσα γενεᾶς πουλὶ καὶ ἔβαλέν τα [8]) ἀπάνω. Ἔκαμε [9]) καὶ δύο λεοντάρια, καὶ ὄρνεα καὶ ὄργανα, καὶ ἄλλα διάφορα ἔργα ὁλόχρυσα εἰς

---

1) Αἱ διηγήσεις αὗται, καθὼς καὶ ἡ περὶ τῆς τιμωρίας τῆς ἐμπαιξάσης τὸν αὐτοκράτορα γυναικός, εἶναι ἀντίστοιχοι πρὸς τὰς ρωμαϊκὰς τῶν μέσων χρόνων περὶ τοῦ μάγου Βιργιλίου.

2) *Συνεχιστ. Θεοφάν.* 198–9. *Γεώργ. Κεδρην.* τ. ΙΙ σ. 175 Bonn. *Μιχαὴλ Γλυκᾶς* Δ' σ. 542, 11.

3) *Συνεχ. Θεοφ.* σ. 198. *Γεώργ. Κεδρην.* αὐτ. *Μιχ. Γλυκᾶς* Δ' σ. 543.—Τὴν ὑπὸ τοῦ Συνεχιστοῦ τοῦ Θεοφάνους ἱστορουμένην κατάπαυσιν τῆς ἐνεργείας τῶν πυρσῶν θεωρεῖ καὶ ὁ Kirpitschnikow (Byz. Zts. I 315), ὡς τὴν ἱστορικὴν βάσιν τῆς περὶ τοῦ μαγικοῦ καθρέπτου διηγήσεως.

4) ὁποῦ ἐ. Θεόφιλος ὁ πατὴρ αὐτοῦ (Χρον. μετοχ. Παναγ. Τάφου)

5) ἐκατασκεύασεν αὐτὸς ὁ Θεόφιλος ἕνα ἔργον ὑπερθαύμαστον

6) ἐβλέπῃ πᾶσα 7) νὰ ἔχῃ χαρὰν μεγάλην 8) τὸ ἔβαλεν 9) Ἔ. δὲ

τὸ σφυρὶ [1]) καὶ εἰς τὸ ἀμόνι *φτιασμένον τὸ χρυσάφι* [2]). Καὶ ὅταν ἤθελε δώσῃ [3]) ὁ ἄνεμος, ἐσείετο ὁ πλάτανος καὶ ἐσείοντο καὶ τὰ πουλία· καὶ ἐλάλει κάθε ἕνα [4]) τὴν φωνήν του. Ὁμοίως ἔπαιζαν καὶ τὰ ὄργανα μὲ τὸν ἄνεμον καὶ ὅλα τὰ ἔργα ὁποῦ εἶχε καμωμένα, καὶ ἦτον ὑπερθαύμαστον πρᾶγμα νὰ τὸ
356 βλέπῃ τινάς, ἢ νὰ τὸ ἀκούῃ [5]). Καὶ ὅσοι τὸ [6]) ἔβλεπαν εἶχαν μεγάλην χαράν [7]) βλέποντας μὲ πόσην σοφίαν καὶ μὲ πόσην τέχνην τὰ ἔκαμε [8]). *Καὶ τοῦτα ἦταν ποιήματα τοῦ Λέοντος τοῦ σοφοῦ μὲ τέχνην ἀστρονομικήν. Καὶ ὡσὰν ἐξώδιασεν ὅλον τὸν βίον τῆς βασιλείας ὁ ἀνάξιος βασιλεὺς ὁ Μιχαήλ, ἠναγκάσθη ἀπὸ τῆς ἀγνωσίας του καὶ ἀπὸ τῶν κακῶν συμβουλατόρων,* καὶ ὥρισε [9]) τοὺς χρυσοχοὺς καὶ ἐχάλασεν [10]) αὐτὸ τὸ εὐμορφότατον κάλλος καὶ ἐχάθη [11]) ἀπὸ τὴν βασιλείαν. Καὶ τὸ [12]) ἔκοψαν καὶ τὸ [13]) ἔβαλαν εἰς τὰ χωνία καθὼς ἦτον ὁ πλάτανος ὅλος στολισμένος [14]) μὲ τὰ πουλία καὶ μὲ τὰ λεοντάρια, μὲ τὰ ὄρνεα [15]), μὲ τὰ ὄργανα, καὶ μὲ τὰ ἄλλα ἔργα, καὶ ἐχώνευσαν αὐτὰ εἰς τὴν φωτίαν. Καὶ ἐζύγισάν τα [16]) καὶ ἐβγῆκαν διακόσια κεντηνάρια χρυσάφι καθαρόν».

Ἡ διήγησις αὕτη φέρεται καὶ παρ' ἄλλοις χρονογράφοις ἐν τῇ ἐξιστορήσει τῶν κατὰ τὰς βασιλείας τοῦ Θεοφίλου καὶ Μιχαήλ, τῶν ὁποίων πάντων τὰς μαρτυρίας ἀναφέρει ὁ κ. Ψυχάρης [17]) παρατηρῶν ἅμα ὅτι δὲν πρέπει νὰ ταυτισθῇ ἡ κατὰ ταύτην ὑπὸ Μιχαὴλ τοῦ Γ' καταστραφεῖσα χρυσῆ πλάτανος πρὸς τὰ ἐν τῷ βασιλείῳ θρόνῳ τῶν βυζαντινῶν ἀνακτόρων ὑπάρχοντα, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, δένδρα καὶ πτηνὰ καὶ λέοντας, εἰς τὰ ὁποῖα κατὰ πρόσταξιν προσεδίδετο κίνησις καὶ φωνὴ ἐν ταῖς ὑποδοχαῖς τῶν ξένων πρέσβεων [18]), ἀφοῦ αὐτὸς ὁ Πορφυρογέννητος,
357 ὁ περιγράφων ταῦτα, μνημονεύει ἀλλαχοῦ τὴν καταστροφὴν ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ τῆς χρυσῆς πλατάνου [19]).

---

1) καμωμένα εἰς τὸ σφ. 2) γεναμένα μὲ σοφία καὶ τέχνη μεγάλη. 3) βαρέσῃ
4) καὶ ὡ τοῦ θαύματος καθένα ἔλεγε τὴν φωνή του.
5) νὰ τὰ ἀκούῃ ὁ ἄνθρωπος καὶ νὰ τὰ ἐβλέπῃ. 6) τὰ
7) χ. μ. 8) ἐβλέποντα μὲ πόση σ. καὶ τέχνη ἔγινε.
9) ὅμως ὥρισεν ὁ ἀνάξιος βασιλεύς 10) ἐχάλασαν 11) ὑστερήθη
12) τὸν 13) τὸν 14) ἐστολισμένος
15) Ὁ κ. Ψ. ἐκλαμβάνει ὡς ἀκριβῶς συνωνύμους τὰς λέξεις πουλία καὶ ὄρνεα παρατηρῶν ὅτι ἀπὸ τοῦ ΙΑ' μέχρι τοῦ ΙϚ' αἰῶνος ἕκαστον οἱ γράφοντες ἐκ παραλλήλου χρῆσιν τῆς δημώδους καὶ τῆς ἀρχαίας λέξεως. Ἀλλ' ὅπως ἐν τῇ δημώδει οὕτω καὶ ἐνταῦθα ὑπάρχει διαφορὰ τῆς σημασίας τῶν δύο λέξεων. Ὄρνεα εἶναι τὰ ἄγρια καὶ μεγάλα πτηνά· ἐκεῖνα δέ, τὰ ὁποῖα οἱ εἰς δημώδη γλῶσσαν γράφοντες χρονογράφοι καλοῦσιν ὄρνεα, οἱ ἀρχαΐζοντες λέγουσι γρῦπας.
16) καὶ ὡσὰν τὰ ἐχώνευσαν, τὰ ἐζύγισαν
17) *Μιχαὴλ Γλυκᾶς* σ. 543: «Οὗτος ὁ Μιχαὴλ χρημάτων ἀπορήσας καὶ τὰς χρυσᾶς ἐκείνας πλατάνους, *ἃς ὁ φιλόσοφος κατεσκεύασε Λέων*,—ἐν αἷς στρουθοὶ καθήμενοι διὰ μηχανῆς ἐκελάδουν, ὡσαύτως δὲ καὶ τοὺς λέοντας, ἃς πρὸς ἔκπληξιν τῶν ἐθνῶν μεμηχάνηται (καὶ οὗτοι γὰρ ἔστιν ὅτε βρυχώμενοι ἐθαυμάζοντο) κατακόψας ἀνάλωσεν». *Κεδρην.* τ. ΙΙ σ. 160. *Συνεχ. Θεοφάν.* σ. 173 Bonn.
18) Ἔκθεσ. βασιλ. τάξ. Β' 15 (τ. Ι σ. 569) κατὰ τὴν δεξίωσιν πρέσβεως: «καὶ ποιοῦντος τοῦ λογοθέτου τὰς συνήθεις ἐρωτήσεις εἰς αὐτὸν ἄρχονται βρυχᾶσθαι οἱ λέοντες καὶ τὰ ὄρνεα τὰ ἐν τῷ σέντζῳ, ὁμοίως καὶ τὰ ἐν τοῖς δένδρεσι ἄδειν ἐναρμονίως· τὰ ζῷα τὰ ἐν τῷ θρόνῳ ἀπὸ τῶν ἰδίων βαθμῶν ἀνορθοῦνται·—καὶ πάλιν μετ' ὀλίγον παύουσι τὰ ὄργανα, καὶ οἱ λέοντες ἠρεμοῦσι, καὶ τὰ ὄρνεα τοῦ ἄδειν παύονται, τά τε θηρία τοῖς ἰδίοις τόποις καθέζονται».
19) *Κωνστ. Πορφυρογέν.* Ἱστορικὴ διήγησις τοῦ βίου Βασιλείου 29. (*Συνεχ. Θεοφ.* σ. 257 Bonn): «συγχωνεύσας, λέγω δὴ τὴν χρυσῆν ἐκείνην καλουμένην πλάτανον καὶ τοὺς δύο ὁλοχρύσους γρῦπας καὶ τοὺς δύο χρυσοῦς σφυρηλάτους λέοντας, καὶ τὸ ὁλόχρυσον ὄργανον.» Τοὺς χρυσοῦς σφυρηλάτους λέοντας καὶ τοὺς γρῦπας καὶ τὸ ὄργανον, πλὴν τῆς πλατάνου, μνημονεύουσι καὶ ὁ Κεδρηνὸς καὶ ὁ συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους.

"Αν καὶ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀναμφισβητήτως βέβαιον, ὅτι πάντα τὰ ἐν τῇ Ἐκθέσει τῆς βασιλείου τάξεως ἀναφέρονται εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου καὶ ἐγράφησαν ὑπ' αὐτοῦ, οὐδὲν ἧττον ἡ ὕπαρξις καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς μακεδονικῆς δυναστείας τοιούτων αὐτομάτων μηχανημάτων, ὁποῖα τὰ καταστραφέντα ἐπὶ Μιχαήλ, βεβαιοῦται ὑπὸ συγχρόνων συγγραφέων [1]). Φαίνεται δὲ βέβαιον ὅτι ταχέως ἀντικατεστάθησαν τὰ χωνευθέντα ὑπὸ ἄλλων ὁμοίων, ἀφοῦ ἐκρίνοντο ταῦτα ἀναγκαῖα «πρὸς ἔκπληξιν τῶν ἐθνῶν [2])».

"Αλλως δὲ ἡ κατασκευὴ τοιούτων μηχανημάτων ἦτο ἔκπαλαι γνωστὴ καὶ οὐχὶ ἀσυνήθης. Ὁ Ἥρων ὁ Ἀλεξανδρεὺς εἰς τὰ δύο βιβλία τῶν *Πνευματικῶν* αὐτοῦ καὶ εἰς τὰ *Αὐτοματοποιητικὰ* παρεῖχεν ὁδηγίας πρὸς ἐκτέλεσιν παραπλησίων ἔργων, ἀναγομένων εἰς τὴν περιοχὴν τῆς θαυματοποιικῆς [3]). Ἐκ τῆς αὐλῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ διακοσμητικὴ αὕτη συνήθεια μετεδόθη καὶ εἰς τὰς αὐλὰς τῶν ἡγεμόνων | τῆς Ἀσίας. Ὁ Ἀβουλφέδας, περιγρά- 358
φων δεξίωσιν πρέσβεως τοῦ βασιλέως τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρὰ τῷ Χαλίφῃ τῷ 967, ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχεν ἐν τῇ αἰθούσῃ ἀργυροῦν δένδρον, εἰς οὗ τοὺς κλάδους ἐκάθηντο ἀργυρᾶ καὶ χρυσᾶ πτηνά, κελαδοῦντα καὶ κινούμενα διὰ μηχανῆς [4]). Εἰς δὲ τὸ μέσον τῆς μεγάλης αἰθούσης τοῦ παλατίου τοῦ Χαλίφου Μοκταδὲρ ἐν Βαγδάτῃ ὑπῆρχε χρυσοῦν δένδρον, ὅπερ εἶχε δεκαοκτὼ κυρίους κλάδους, ἐφ' ὧν πληθὺς ἀργυρῶν πτηνῶν ἐκινοῦντο καὶ ἐκελάδουν [5]). Καὶ εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ μεγάλου Χάνη τῶν Μογγόλων, κατὰ τὴν μαρτυρίαν παλαιοῦ "Αγγλου περιηγητοῦ, κατὰ τὰς ἑορτὰς ἐκομίζοντο μεγάλαι χρυσαῖ τράπεζαι, ἐφ' ὧν ὑπῆρχον χρυσοῖ τᾶῶνες καὶ παντοῖα γένη πτηνῶν, ὅλων χρυσῶν, κινούντων τὰς πτέρυγας καὶ κελαδούντων [6]). Καὶ σήμερον ἀκόμη πλούσιοι κινέζοι καὶ ἀνναμῖται ἔχουσιν εἰς τὰς αἰθούσας των δένδρα χρυσᾶ ἢ ἐλεφάντινα ὕψους ἡμίσεος μέτρου περίπου μὲ μορφὰς ζώων ἢ ἀνθρώπων ἐπὶ τῶν κλάδων των καὶ μὲ πυξίδας μουσικῆς εἰς τὴν ρίζαν [7]).

Ἡ ἀνάμνησις τῆς χρυσῆς πλατάνου τῶν βασιλείων τῆς Κωνσταντινουπό-

---

1) Ὡς τοῦ Λιουτπράνδου παρὰ *Pertz* Monumenta Germ. histor. V Script. τ. III σ. 338 εἰς φύλλον, οὗ τὴν μαρτυρίαν ἀναφέρει καὶ ὁ Ψ.

2) Ὁ κ. Ψ. πιστεύει ὅτι ἡ χρυσῆ πλάτανος δὲν εὑρίσκετο ἔνδον τοῦ παλατίου, ἀλλ' εἰς τὸ ὕπαιθρον. Νομίζομεν δ' ὅμως ὅτι συναπετέλει καὶ αὕτη ἓν σύστημα μετὰ τῶν λεόντων καὶ τῶν γρυπῶν καὶ τοῦ μουσικοῦ ὀργάνου πρὸς διακόσμησιν τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου. Ὁ Πορφυρογέννητος ἀναφέρει τὰς κινήσεις καὶ τοὺς βρυχηθμοὺς τῶν λεόντων ἐν τῷ θρόνῳ καθὼς καὶ τὰ ᾄσματα τῶν ἐν τοῖς δένδροις πτηνῶν.

3) Πολὺ πρὸ τοῦ "Ηρωνος ὁ Ἀρχύτας ὁ Ταραντῖνος λέγεται ὅτι κατεσκευασεν αὐτόματον ξυλίνην περιστερὰν (*Aul. Gell.* X, 12) καὶ κατὰ τὰ τέλη τοῦ Ε' αἰῶνος μ. Χ. ὁ Βοήθιος κατεσκεύασεν αὐτόματα χαλκᾶ πτηνὰ (*Cassiodor* Epist. V, 45).

4) *Reiske* εἰς Πορφυρογέν. τ. II σ. 42-5 Bonn. Κατὰ τὸν Reiske καὶ Χρονογράφος τις Σάξων ἀναφέρει ὅμοιον δένδρον ἐν Γερμανίᾳ τῷ 1265.

5) *Herbelot* Bibliothèque orientale ἐν λ. Moctader. (*F. Liebrecht* Zur Volkskunde σ. 90).

6) *Mandeville* κεφ. 20, ἐν Early Travels ed. Wright, London 1848 σ. 235 (παρὰ *F. Liebrecht* ἔνθ. ἀν.). Δένδρον ἀργυροῦν μὲ μηχανισμὸν κατεσκεύασε διὰ τὸν χάνην τῶν Ταταρων παρισινὸς τεχνίτης τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, κατὰ τὸν *L. de Beylié* (L'habitation byzantine, Paris 1903 σ. 131), ἄγνωστον πόθεν παραλαβόντα τὴν εἴδησιν καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ δένδρου.

7) *L. de Beylié* αὐτ.

λεως παρέσχε τὸ ἐνδόσιμον εἰς τὸν ποιητὴν ἑλληνικοῦ ἔπους τοῦ ΙΔ' ἴσως αἰῶνος πρὸς περιγραφὴν ὁμοίου δένδρου ἐν φανταστικῷ παλατίῳ:

Ἡ μήτηρ δὲ τῆς εὐγενοῦς ἐκείνης τῆς κουρτέσας
χρυσὴν ἐποῖκε πλάτανον, μέσον τοῦ κήπου σταίνει,
καὶ γένος ἅπαν τῶν πουλιῶν χρυσὰ κατασκευάζει·
ἐντέχνως ὅλα ἐκάθουνταν ἐκεῖνα εἰς τὴν πλατάνην,
ἐπνέασιν οἱ ἄνεμοι καὶ ἐκεῖνα ἐκιλαδοῦσαν,
ἕναν καθέναν τὸ αὐτὸ τὸ μέλος τὸ οἰκεῖον..... |
359 Τὰ δὲ χρυσὰ πουλίτζια, τὰ τῆς χρυσοπλατάνου,
οἷος ἄνεμος ἔπνεεν, πάντοτε ἐκιλαδοῦσαν [1]).

Γ'

ΚΑΣΙΑ

Ἡ περὶ τῆς Κασίας παράδοσις ἐκτίθεται ὡς ἐξῆς ἐν τῷ Ἱστορικῷ βιβλίῳ τοῦ Δωροθέου (σ. 327–8) καὶ ἐν τῷ χειρογράφῳ Χρονικῷ τοῦ μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου:

«Θέλων οὖν ὁ Θεόφιλος νὰ πάρῃ [2]) γυναῖκα, ὁποῦ νὰ τὴν ἰδῇ νὰ τοῦ ἀρέσῃ, ἔστειλεν εἰς πάντα τόπον [3]) ὅπως νὰ ἐκλέξουν τιμίας εὐγενικὰς [4]) ὡραίας παρθένους [5])· καὶ οὕτως ἐσυνάχθησαν, *ἀπὸ τὰς ὁποίας ἦτο καὶ ἡ σοφωτάτη Κασία· ἐρχομένων τῶν παρθένων ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν κατὰ τὸν ὁρισμὸν τοῦ βασιλέως, ἤρχετο καὶ ἡ ἁγία Θεοδώρα, τῆς ὁποίας ἡ πατρίδα της ἦτο ἡ Παφλαγονία· καὶ ὡς ἤρχετο, ἕνας ἁγιώτατος ἄνδρας, ὁ ὁποῖος ἐπάνω εἰς μίαν στήλην ἔστεκεν, εἶπε τῆς Θεοδώρας, ὅτι* (σ. 328) *αὐτὴν παίρνει ὁ βασιλεὺς γυναῖκα καὶ γίνεται βασίλισσα. Καὶ οὕτως ἐσυνάχθησαν τὰ κοράσια* [6]) εἰς τὸ παλάτι τοῦ βασιλέως, τὰ ὁποῖα, ὡς λέγουν, ἦσαν δώδεκα. Τότε εἶπεν ὁ βασιλεὺς *πρὸς αὐτὰ τὰ κοράσια,* ὅτι ὁποιας [7]) δώσω τὸ μῆλον, αὐτὴ νὰ εἶναι [8]) γυναῖκά μου. Καὶ οὕτως ἐπῆρε τὸ μῆλον καὶ τὸ ἐβάστα εἰς τὸ χέρι του· καὶ ἴδεν ὅλα τὰ κοράσια *ἕνα καὶ ἕνα,* καὶ ἔβγαλε τὰ δέκα ὁποῦ δὲν τοῦ ἄρεσαν [9])
360 ἔμειναν δὲ τὰ δύο, ἡ Κασσία καὶ ἡ Θεοδώρα [10]). | Καὶ τόσον εὐμορφότατα ἦσαν καὶ αἱ δύο, ὥστε δὲν ἠμπόρειε νὰ ξεχωρίσῃ νὰ εἰπῇ ποία εἶναι ἡ εὐμορφοτέρα [11]), καὶ ἐθαυμάζετο *καὶ ἐλυπεῖτο τὶ νὰ κάμῃ.* Τότε λέγει [12]), καλῶς

---

1) Διήγησις Ἀχιλλέως στ. 739—763 σ. 23—24 ἔκδ. W. Wagner. σ. 61 Hesseling. Καὶ τὸ μεσαιωνικὸν ἔπος τοῦ Καλλιμάχου καὶ Χρυσορρόης ἀναφέρει χρυσοῦν δένδρον μετὰ πολυτίμων λίθων ἀντὶ καρπῶν ἀλλ' ἄνευ πτηνῶν (*Lambros* Romans grecs σ. 14). Ἀπήχοιν τῶν περὶ χρυσοῦ δένδρου διηγήσεων εὑρίσκομεν καὶ εἰς τουρκικὸν παραμύθιον, διηγούμενον ὅτι εἰς τὸν κῆπον τῆς βασιλίσσης τῶν δαιμονίων ὑπῆρχε κλάδος μὲ πολλὰ κλωνία, ὧν καθὲν εἶχε πολλὰ φύλλα καὶ εἰς κάθε φύλλον ἐκάθητο ἓν πουλὶ μὲ διαφορετικὴν ἕκαστον φωνήν (*Kunos,* Turkische Märchen σ. 69).

2) ὁ αὐτὸς βασιλεὺς ὅτι νὰ ἐπάρῃ (Χρον. μετοχίου Παναγ. Τάφου).

3) εἰς πᾶσα τόπον ὅπου ὥριζεν 4) καὶ εὐγενεσ άτας 5) παρθένους

6) ἀπὸ πᾶσα τόπον καὶ ἦλθαν τὰ κορίτσια 7) ὅτι εἴ τινος δώσω

8) εναι 9) βαστῶντα δὲ ὁ βασιλεὺς τὸ μ. ἔβλεπε νὰ κυρίτσια ὅλα, καὶ τὰ δέκα δὲν τοῦ ἄ. 10) ἡ Θεοδώρα καὶ ἡ Κασία.

11) Καὶ ἦσαν καὶ αἱ δύο πολλὰ εὐμορφότατα καὶ δὲν ἠ. νὰ χωρίσῃ ἀπὸ ταῖς δύο νὰ εἰπῇ ποία εἶναι ἔναι εὐμορφότερη νὰ τὴν ἐπάρῃ 12) εἶπε

εἶπαν [1]) ὅτι ἀπὸ τὴν γυναῖκα [2]) ἔγιναν τὰ κακά· ἡ δὲ σοφωτάτη [3]) ἀπεκρίθη καὶ τοῦ εἶπεν, ὅτι ἀπὸ τὴν γυναῖκα [4]) ἐβλάστησαν τὰ ἀγαθά, *καὶ ἀπὸ τὴν γυναῖκα ἔγινεν* ἡ σωτηρία τοῦ κόσμου, *καὶ ἐσώθη τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὰς χεῖρας τοῦ διαβόλου*» [5]). Ὁ δὲ Θεόφιλος ὡς εἶδε πῶς ἐπροπέτησε [6]) *καὶ δὲν ἐντράπη τὸν βασιλέα* ἐβαρέθη, *πολλά*, καὶ *ἐν τῷ ἅμα* ἔδωκε τὸ μῆλον [7]) τῆς Θεοδώρας καὶ ἐπῆρέ την [8]) γυναῖκα. Ἡ δὲ Κασία *εἶπεν, ὅτι ἐπειδὴ δὲν ἔγινα βασίλισσα τοῦ προσκαίρου τούτου κόσμου, νὰ γίνω τῆς αἰωνίου βασιλείας τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Καὶ οὕτως ἐπῆγεν εἰς τὸ μοναστήριον καὶ* ἔγινε καλογραία, καὶ ἡγίασε [9])· καὶ αὐτὴ [10]) ἔκαμε καὶ τὸ τροπάριον ὁποῦ ψάλλεται τῇ ἁγίᾳ καὶ μεγάλῃ Τετράδι. «Κύριε, ἡ ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις περιπεσοῦσα γυνή».

Ἡ διήγησις εἶναι ἡ αὐτή, ἣν μὲ ἐλαχίστας τινὰς καὶ παντελῶς ἀσημάντους παραλλαγὰς μᾶς παραδίδουσιν οἱ βυζαντινοὶ χρονογράφοι [11]), ἐκ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἴσως ἀρυόμενοι πάντες πηγῆς. Ὁ μυθικὸς αὐτῆς χαρακτὴρ εἶναι πρόδηλος, καίτοι οὐκ ὀλίγοι νεώτεροι συγγραφεῖς παραδέχονται ἀνενδοιάστως τὴν ἀξιοπιστίαν αὐτῆς [12]), καὶ | οἱ ἐπιχειρήσαντες λογοτεχνικὰς διασκευὰς 361
φαίνονται ὅτι τὴν θεωροῦσιν ἐνέχουσαν πυρῆνα ἱστορικῆς ἀληθείας [13]).

Ἀφετηρία τῆς διαπλάσεως τῆς παραδόσεως εἶναι ἡ προσδιδομένη εἰς τὴν προσφορὰν μήλου συμβολικὴ σημασία τῆς προτιμήσεως ἢ ἡ συναφὴς αὐτῇ τῆς ἐκδηλώσεως ἐρωτικοῦ συναισθήματος. Πόθεν καὶ πῶς προσέλαβε τὸ μῆλον τὴν σημασίαν ταύτην εἶναι δύσκολον νὰ διαγνωσθῇ, πᾶσαι δὲ αἱ προταθεῖσαι

---

1) εἴ. οἱ διδάσκαλοι 2) γυναῖκαν 3) σ. Κασία 4) καὶ ἀπὸ τὴν γυναῖκαν
5) δηλονότι ἀπὸ τὴν ἁγίαν Θεοτόκον 6) τὴν προπέτειαν αὐτῆς
7) τὸ μῆλο 8) τὴν ἐ. 9) ἡγίασεν, ὁποῦ τὴν ἐθαύμαζαν πολλοὶ εἰς τὴν ἀρετήν.
10) Αὐτὴ δὲ
11) Ἀναγραφὴν αὐτῶν βλ. παρὰ *Krumbacher* Kasia, München 1897 σ. 313. *Psichari* Casia σ. 17.

12) Ἡ ἀπορία τοῦ κ. Ψυχάρη (σ. 47) ὅτι ἡ περὶ τοῦ γάμου τοῦ Θεοφίλου διήγησις εἰς οὐδένα ἐφάνη ὑποπτος, δὲν εἶναι δικαιολογημένη. Καὶ ὁ Lebeau καὶ ὁ Schlosser μετ' ἐπιφυλάξεως δέχονται τὴν ἱστορικότητα τῆς διηγήσεως, καὶ τῶν ἡμετέρων ὁ Παπαρρηγόπουλος καὶ ὁ Λάμπρος ἀπορρίπτουσιν αὐτὴν ὡς ἀναξίαν πίστεως· ὁ μὲν Π. (Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους Βιβλ. Γ' κεφ. 6 τ. Γ' σ. 668 ἐκδ. Κωνσταντινίδου) ἐκφράζει πολλὰς ἀμφιβολίας περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας αὐτῆς· ἐκθέτει τὰ κατὰ τὴν ἐκλογὴν τῆς συζύγου ὑπὸ τοῦ Θεοφίλου «ὅπως τοὐλάχιστον ἱστοροῦντο ὑπὸ τῶν χρονογράφων», παρατηρεῖ δ' ὅμως, ὅτι «καὶ ἂν ὑποτεθῇ ὅτι ἐνταῦθα περὶ τὰ καθέκαστα λέγουσιν ἀληθῆ, ὡς πρὸς τὸν χρόνον ὅμως τοῦ γάμου ὁμολογουμένως σφάλλουσιν». Ὁ δὲ Λάμπρος (Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος τ. Δ' σ. 121) θεωρεῖ ταύτας ὡς θρῦλον, παρατηρῶν καὶ τὸν ἀναχρονισμὸν τοῦ γάμου. Ὁ δὲ *E. W. Brooks* (The marriage of the Emperor Theophilos ἐν Byz. Zeitschrift 1901 τ. X σ. 540-5) κατέδειξεν ὅτι τὰ περὶ τοῦ γάμου τοῦ Θεοφίλου δὲν συμβιβάζονται πρὸς τὰ χρονολογικὰ δεδομένα.

13) Εἰς τὰς λογοτεχνικὰς διασκευὰς πλὴν τῶν διηγημάτων τοῦ *H. Lingg* (Byzant. Novellen, No 3 Nikisa, ἐν τῇ Universalbibliothek τοῦ Reclam ἀρ. 3600) καὶ τῆς *Ἀλεξάνδρας Παπαδοπούλου* (Τὸ μῆλο τῆς ἀγάπης ἐν Ἑστίᾳ 1893 σ. 358-9), τὰς ὁποίας ἀναφέρουσι καὶ ὁ Krumbacher (σ. 314) καὶ ὁ Ψυχάρης (σ. 18), πρόσθες: τὸ σχοινοτενέστατον καὶ φορτικώτατον μυθιστόρημα τοῦ *Α. Ν. Κυριακοῦ* Ἡ Κασιανὴ (δημοσιευθὲν τὸ πρῶτον ἐν ἐπιφυλλίδι τῆς ἀθηναϊκῆς ἐφημερίδος Χρόνος, καὶ εἰς ἴδιον τόμον, ἐν Ἀθήναις 1896, ἔκδ. δ' 1911), τὸ ἐπικολυρικὸν ποίημα τοῦ *Δ. Ν. Βερναρδάκη* Εἰκασία, Ἀθ. 1856, οὗ τὴν ὑπόθεσιν μετεσκεύασεν εἰς δρᾶμα ὁ *Α. Σταματιάδης* (Κασσιανὴ καὶ Ἀκύλας. Ἀθ. 1866, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1911, μετάφρ. εἰς τὴν γαλλικὴν ὑπὸ Jos. P. Corpy, Syra 1877)· καὶ στιχούργημα τοῦ Ε. Κ. «Τὸ δοξαστικὸν τῆς μεγάλης Τετάρτης μετὰ τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ εἰς στίχους δεκαπεντασυλλάβους» ἐν *Ι. Βογιατζῇ* Ἱεροτελεστικὸν τεῦχος, Πάτρ. 1893. σ. 267.

εἰκασίαι φαίνονται ἀσύστατοι, ἀπὸ τῆς τοῦ Κλεάρχου τοῦ Σολέως κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, μέχρι τῆς νεωτάτης τοῦ H. Gaidoz [1]). Ἀναμφισβήτητον εἶναι μόνον ὅτι ἔκπαλαι εἶναι γνωστὴ εἰς διαφόρους λαοὺς καὶ φαίνεται βαθέως ἐρριζωμένη εἰς τυπικὰς συνηθείας καὶ νόμιμα. Ὁ ἀρχαῖος μῦθος περὶ τοῦ μήλου τῆς Ἔριδος καὶ τῆς κρίσεως τοῦ Πάριδος μαρτυρεῖ τοῦτο [2]), ἐπίσης καὶ ὁ παρηλλαγμένος πως τοῦ ἀγῶνος περὶ μνηστείας τοῦ Ἱππομένους καὶ
362 τῆς Ἀταλάντης [3]). Ὅτι τὰ μῆλα ἦσαν «ἐράσμια καὶ | ἔρωτος ποιητικὰ» [4]) καὶ διὰ τοῦτο ἦσαν ἱερὰ τῇ Ἀφροδίτῃ [5]) φαίνονται ὑστερογενεῖς ἔννοιαι τῶν Ἑλλήνων, προελθοῦσαι ἐξ ὑπαρχουσῶν ἔκπαλαι συνηθειῶν. Τὸ μῆλον ἦτο ἀνέκαθεν ἐρωτικὸν σύμβολον [6]) Τὸ ἔθος τῆς ἐκδηλώσεως τοῦ ἔρωτος διὰ μηλοβολίας εἶναι κοινὸν εἰς πολλοὺς λαοὺς ἀρχαίους καὶ νεωτέρους. Συχνότατα γίνεται μνεία τούτου εἰς ἀρχαίους Ἕλληνας καὶ Ρωμαίους συγγραφεῖς [7]), καὶ εἰς μνημεῖα τῆς ἀρχαίας τέχνης [8]). Ἀναφέρεται δὲ πολλάκις ἀποστολὴ μήλων ὡς δώρου εἰς ἐρωμένην [9]) ἢ ὡς μήνυμα ἔρωτος [10]). Τὸ ἔθος τῆς διὰ μηλοβολίας ἐκδηλώσεως ἔρωτος ὑπεμφαίνεται εἰς τὴν περὶ Condla τοῦ ἐρυθροῦ καὶ μιᾶς Μοίρας ἰρλανδικὴν παράδοσιν τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, ἥτις παρέσχε τὸ ἐνδόσιμον εἰς τὸν H. Gaidoz πρὸς σύνταξιν τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης μονογραφίας του. Ὁ αὐτὸς παρατηρεῖ τὴν ὕπαρξιν τοῦ ἐθίμου καὶ εἰς τοὺς ἰθαγενεῖς τῆς Ταΐτης τῆς Πολυνησίας.

Παρὰ τῷ σημερινῷ ἑλληνικῷ λαῷ διετηρήθησαν πολλὰ μαρτύρια τῆς συνηθείας ταύτης, εἴτε ζῶντα ἐν τοῖς ἔθιμοις, εἴτε ὡς ἀνάμνησις εἰς τὰ μνημεῖα τοῦ λόγου. Τὸ μῆλον ὡς μήνυμα ἔρωτος ἀναφέρεται εἰς δημοτικὰ ἄσματα [11]),
363 μῆλα ἀποστέλλονται εἰς τὴν ἐρωμένην [12]), | ἐνίοτε ἀποδεδηγμένα, ὅπως καὶ παρὰ

---

1) Κλέαρχος ὁ Σολεὺς παρ' *Ἀθηναίῳ* IB' 553 c (=FHG. II 315). *H. Gaidoz*. La réquisition d'amour et le symbolisme de la pomme ἐν Annuaire de l'Ecole pratique des hautes études 1902 σ. 533. Δυστυχῶς δὲν ἠδυνήθην ν' ἀ συμβουλευθῶ τὴν πραγματείαν τοῦ *B. O. Forster* Notes on the symbolism of the apple in classical antiquity τὴν δημοσιευθεῖσαν ἐν Harward Studies in classical philology, Boston 1899 τ. X.

2) Τὸν μῦθον τῆς κρίσεως τοῦ Πάριδος συνάπτουσι πρὸς τὴν περὶ Κασίας διήγησιν ὁ Krumbacher καὶ ὁ Brooks (ἔνθ. ἀν. σ. 541).

3) Βλ. τὰς μαρτυρίας παρὰ *Roscher* Lex. I 666. 2688. *Pauly-Wissowa* Encyclop. τ. II σ. 1890 τ. VIII σ. 1887. Πρόσθες *Διογενιαν.* 263. *Ἀποστόλην* 387.

4) Σχολ. Θεοκρίτ. Β' 120.

5) Σχολ. Ἀριστοφάν. Νεφ. 957. Βλ. *Böttlicher* Baumkultus σ. 461 κέ. Ἡ Ἀφροδίτη ἐκ τῶν μήλων εἶχε τὴν ἐπίκλησιν Μηλεία. (*Roscher* Lex. II 2622).

6) Εὐστ. εἰς Ὀδυσ. Η σ. 1572. 48. *Dilthey* de Callimachi Cydippe σ. 114 κέ.

7) *Ἀριστοφ.* Νεφ. 997. Θεόκριτ. Ε 88. ς' 6. *Λουκιαν.* Τόξαρ. 13. Ἑταιρ. διάλ. 12, 1 καὶ Reiz καὶ αὐτ. *Ἀλκιφρ.* Ἐπιστ. Γ' 62, 2. *Λόγγ.* Α' 23. Γ' 25. *Ἀριστ*αίνετ. Α' 25 σ. 365 Boissonade. *Νικήτ. Εὐγενιαν.* ς' 506. *Διογεν.* 263. 563. *Γρηγόρ. Κύπρ.* Λουγδ. 72 *Ἀποστόλ.* 387. *Πλουτάρχ.* π. τῶν παρ' Ἀλεξανδρ. παροιμιῶν 44 σ. 21 Crusius. *Ἡσύχ.* λ. μήλῳ βαλεῖν. *Φώτ.* λ. μήλῳ βάλλειν. *Σουίδ.* λ. βάλλειν μήλοις, μήλοις βάλλειν, μήλῳ βληθῆναι.

8) Περιγραφὴ εἰκόνος Ἐρώτων βαλλόντων ἀλλήλους μήλοις παρὰ *Φιλοστρατ.* Εἰκ. Α' 6. Πρβλ. *Μιχαὴλ Ἀκομινάτ.* τ. Β' σ. 18 Λάμπρου: «μηλοβολοῦντας γὰρ ἀλλήλους καὶ τοὺς Ἔρωτας γράφουσιν.»—Παραστάσεις μηλοβολίας: *Stephani* ἐν Compte rendu 1860 σ. 86. 1872 σ. 160. 1873 σ. 17.

9) *Θεοκρίτ.* Β' 120. Γ' 10 ΙΑ' 10. *Vergil.* Ecl. III 70. *Catull.* LXV 19. *Propert.* I, 3, 24.

10) Ἀνθολογ. Παλατ. Ε 79. 78 (= *Διογέν. Λαέρτ.* Α' 23). *Φιλοστρ.* Ἐπιστ. 62.

11) Παρνάσσὸς Α' σ. 393, 9.

12) *Οἰκονομοπούλου* Λεριακὰ σ. 80. *Λεληκου* Ἐπιδόρπιον σ. 89. *Κανελλάκη* Χιακὰ ἀνάλ. σ. 158, 93. Ἐφ. Φιλομαθ. 1871 σ. 2382. *Passow* 443. 646, 21.

τοῖς ἀρχαίοις: «Δύο μηλαράκια σοῦ στειλα, τὸ ἕνα δαγκαμένο. Ἀνάμεσα 'ς τὴ δαγκανιὰ φιλὶ σοῦ χω σταλμένο» [1]). Σπουδαίαν δὲ θέσιν κατέχει τὸ μῆλον εἰς τὰ γαμήλια ἔθιμα. Ἡ νύμφη παρομοιάζεται μὲ μηλιὰν [2]) ἢ μὲ μῆλον [3]), εἰς ἄσματα δὲ ἀναφέρονται ἀποστολὴ μήλων πρὸς αἴτησιν εἰς γάμον [4]) ἢ δωρεὰ μήλου εἰς ἔνδειξιν ὑποσχέσεως γάμου [5]). Ἐνιαχοῦ ὑποδέχονται τὸν μνηστῆρα εἰς τὴν κατοικίαν τῆς νύμφης διὰ μηλοβολίας ἢ ἀνθοβολίας [6]). Καὶ ὁ γαμβρὸς ὅταν μεταβαίνῃ εἰς τὴν οἰκίαν τῆς νύμφης διὰ νὰ τὴν πάρῃ μὲ τὸ συμπεθερειὸ ρίπτει μῆλον [7]). Ἡ δὲ νύμφη βάλλει διὰ μήλου, ἐφ' οὗ εἶναι ἐμπεπαρμένα νομίσματα, μίαν τῶν παρισταμένων παρθένων, ἡ ὁποία δέχεται ὡς εὐοίωνον τὸ βλῆμα [8]). Καὶ ὅταν θὰ ἐμβῇ εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ ἡ νύμφη πατεῖ ἓν μῆλον ἢ ἓν κυδώνιον, τὸ ὁποῖον θέτουν εἰς τὸ κατώφλιον [9]).

Ὅμοια ἔθιμα ὑπάρχουσι καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς. Πολλαχοῦ τῆς Ἰταλίας οἱ μνηστῆρες προσφέρουσι δῶρα μῆλα [10]). Παρὰ Ρωμούνοις κατὰ τὴν διαπραγμάτευσιν συνοικεσίου ὁ νέος προσφέρει εἰς τὴν νέαν μῆλον ἐμπεπαρμένον μὲ ἀργυρᾶ νομίσματα. Ἂν τὸ δεχθῇ | ἡ νέα, ὁ ἀρραβὼν θεωρεῖται συντετελε- 364
σμένος [11]). Ἐν Σερβίᾳ ὁ μνηστὴρ προσφέρει εἰς τὴν μνηστὴν μῆλον, ὡς ἐχέγγυον ἀγάπης [12]). Ἐν Βοσνίᾳ τὸ μῆλον δίδεται ὡς ἀρραβών [13]). Ἐν Βουλγαρίᾳ τὸ μῆλον εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν δῶρον τῆς ἀγάπης [14])· ἡ νύμφη δίδει ἢ ρίπτει μῆλον εἰς τὸν γαμβρόν [15]). Ὁ γαμβρὸς εἰς ὅλους ὅσοι τὸν κερνοῦν δίδει μῆλον, ἔχον ἐμπεπαρμένον νόμισμα [16])· οἱ δὲ συμπέθεροι κομίζουσιν εἰς τὸν γαμβρὸν παρὰ τῆς νύμφης ἕνα κλῶνα μὲ μῆλα [17])· καὶ εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ φλάμπουρου τοῦ γάμου ἐμπήγουν χρυσωμένον μῆλον [18]). Ἐν Γεωργίᾳ κατὰ τοὺς ἀρραβῶνας ὁ μελλόνυμφος προσέφερεν εἰς τὴν μνηστήν του τὸν δακτύλιον τοῦ ἀρραβῶνος καὶ μῆλον χρυσωμένον. Παρὰ πολλαῖς δὲ τουρκικαῖς φυλαῖς δίδεται ὑπὸ τοῦ

---

1) Κορσικῆς ἑλληνικὸν *(Φαρδύ,* Ἱστορία τῆς Κορσικῆς σ. 182 ἀρ. 14). Μῆλα ἀποδεδηγμένα : *Λουκιαν.* Ἑταιρ. διάλ. 12, 1.

2) Κανελλάκη σ. 139, 10. 154, 54. *Georgeakis et Pineau* Folklore de Lesbos σ. 181.185.

3) *Κανελλάκη* σ. 132, 6. *Georgeakis* σ. 184. Πρβλ. *Jeannaraki* Ἄσματα κρητικὰ 217, 280. *Passow* 539, 584 α. Μῆλον ὡς κολακευτικὴ προσηγορία ἐρωμένου παρὰ *Σαχλίκῃ* στ. 354 (Annuaire de l'Assoc. pour l'enc. des ét. gr. 1871 σ. 237).

4) Σύμης: ΚΠ. Σύλλ. ΙΘ' 216,1.

5) *Πολίτου* Ἐκλογαὶ ἀρ. 103. Μῆλον χρυσοῦν ὡς γαμήλιον δῶρον διδόμενον εἰς τὴν νύμφην ὑπὸ συγγενοῦς. (Αὐτ. 85,7).

6) *Fauriel,* Chants populaires τ. I. σ. XXXIII. *Wachsumth* das alte Griech. im neuen σ. 83. Ἀλλ' ἐν Μακεδονίᾳ, κατὰ τὸν *Abbot* (Macedon. Folklore σ. 148) τὸ ἀρχαῖον ἔθιμον τῆς μηλοβολίας θεωρεῖται νῦν ἀπρεπὲς ὑπὸ τῶν νεανίδων.—Ὑπαινίσσεται ἴσως τὸ ἔθιμον τοῦτο ὁ *Νικήτας Χωνιάτης* σ. 183 Bonn. «Ἔρωτας.... μηλοβολοῦντας τε καὶ δαδουχοῦντας Ἀνδρόϊκον.»

7) Καταφύγιον Ὀλύμπου. (Ἑστία ΙΕ' 360).

8) Καρυαὶ Καβακλί· *Λουλουδοπούλου* Ἀνέκδοτος συλλογὴ ἐθίμων κτλ. σ. 187.

9) Λαγκάδια Γορτυνίας. (Κατ' ἀνακοίνωσιν Κ. Κασιμάτη).

10) Archivio per le tradiz. popolari 1904 τ. XXII σ. 270.

11) *Scholt* Walachische Märchen σ. 73.

12) *A. de Gubernatis* Storia comparativa degli usi nuziali, Milano 1888 σ. 105.

13) Bosniische Mitteil. VI, 368=Zts. des Ver. f. Volksk. 1915 σ. 341.

14) Zeitchrift f. vergleichende Rechtswissenschaft τ. 31 σ. 224. 245 246. 284. =Zeitschrift d. Ver. f. Volksk. 1915 σ. 339.

15) Zts. f. vergl. Rechtsw. τ. 31 σ. 251. 257.=Zts. d. Ver. f. Volksk. 1915 σ. 339.

16) *Strauss* die Bulgaren σ. 324. 17) Αὐτ. σ. 314. 18) Αὐτ. σ. 320.

μελλονύμφου εἰς τὴν μνηστὴν μῆλον εἰς ἔνδειξιν προτιμήσεως [1]). Ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Περσίᾳ τέλος ὁ γαμβρὸς εἰσήρχετο εἰς τὸν θάλαμον «προφαγὼν μῆλον» [2]).

Τῆς δὲ παραδόσεως περὶ ἐκλογῆς συζύγου διὰ μηλοβολίας ἀπηχήσεις ἔχομεν εἰς δημώδη παραμύθια. Εἴς τινα ἑλληνικὰ ἡ βασιλοπούλα ἐκλέγει τὸν μέλλοντα σύζυγόν της βάλλουσα διὰ μήλου τὸν προτιμώμενον ἐκ πλήθους μνηστήρων [3]), εἰς ἄλλα δὲ ὁ ἀνὴρ ἐκλέγει διὰ τοῦ αὐτοῦ τρόπου τὴν γυναῖκα [4]). Παραπλήσια εἶναι καὶ τὰ παραμύθια, ἐν οἷς ὁ ἄγνωστος πατὴρ ἀνακαλύπτεται, βαλλόμενος διὰ μήλου ὑπὸ τοῦ ἀνηλίκου υἱοῦ του [5]).

365 Συναφὴς πρὸς τὴν συμβολικὴν ἔννοιαν τοῦ μήλου εἶναι καὶ ἡ χρῆσις αὐτοῦ εἰς μαγγανείας καὶ φίλτρα. Εἰς τὸ δημοτικὸν ἄσμα τῆς Λιογέννητης τρία μῆλα διδόμενα παρὰ μαγίσσης εἶναι ἰσχυρότατον φίλτρον [6]). Ὡς ἱστορεῖ δ' ὁ Χωνιάτης [7]), μῆλον περσικὸν ἦ, κατὰ τὸ δημωδέστερον κείμενον τῆς ἱστορίας του, μῆλον εὔμορφον ἐμβάλλει οἶστρον εἰς παρθένον. Καὶ τὰ μαγικὰ βιβλία περιέχουσιν ὁδηγίας πρὸς κατασκευὴν φίλτρων δι' ἐπιγραφῆς μαγικῶν χαρακτήρων ἐπὶ μήλων [8]).

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται, ὅτι ἡ φαντασία τοῦ λαοῦ εἶχεν ἄρθονα καὶ πρόχειρα τὰ στοιχεῖα πρὸς συναρμολόγησιν τῆς περὶ τοῦ μήλου τῆς Κασίας παραδόσεως. Καὶ τὸν μὲν λόγον, δι' ὃν ἡ ἀπόκρισις τῆς Κασίας παρίσταται ὑπὸ τῶν χρονογράφων ὡς ἐξοργίσασα τὸν αὐτοκράτορα, διέγνωσεν εὐστοχώτατα ὁ κ. Ψ. Ὁ εἰκονομάχος οὗτος, εἰς οὗ τὴν διάνοιαν συνηγοῦτο ἀδιασπάστως καὶ συνεταυτίζετο ἡ ἰδέα τῆς Θεοτόκου πρὸς τὴν εἰκονικήν της παράστασιν, δὲν ἠδύνατο ν' ἀνεχθῇ οἱονδήποτε ἐγκώμιον αὐτῆς, ὑπολαμβάνων, ὅτι εἶχε τὸν πλάγιον σκοπὸν τῆς ἀποδοκιμασίας τῆς πολιτικῆς καὶ τῶν πράξεων αὐτοῦ. Καὶ ὡς παραδίδεται, ὅτι αὐστηρῶς κατεδίωκε «πάντας τοὺς τὰς θείας ἐκτυποῦντας μορφὰς» ζωγράφους, ὧν οἱ πλεῖστοι ἦσαν ζωγράφοι τῆς
366 Θεοτόκου [9]), οὕτω πιθανώτατον εἶναι ὅτι δὲν θὰ ἦτο | ἀνεκτὴ εἰς αὐτὸν καὶ ἡ

---

1) Journal Asiatique 1831 τ. 8 σ. 110.

2) *Στράβ.* ΙΕ' 433, 18.

3) Ζάτσας: *Hahn* ἀρ. 6 τ. Ι σ. 94. Σύρας: Αὐτ. ἀρ. 70 τ. ΙΙ 56. Ὁ *Rohde* (Gr. Roman 1876 σ. 46) παραβάλλει πρὸς ταῦτα τὴν παρὰ Φιρδούσῃ περσικὴν παράδοσιν ἐκλογῆς συζύγου διὰ βολῆς πορτοκαλίου.

4) Ζακύνθου: *B. Schmhidt* Gr. Märchen usw σ. 85.—Ὅμοιον φλαμανδικόν: Revue des traditions populaires 1901 XV σ. 222–3.

5) *Rohde* ἔνθ. ἀν. σ. 47.

6) *Πολίτου* Ἐκλογαὶ ἀρ. 74.

7) *Νικήτ. Χωνιάτ.* σ. 192 Bonn.

8) Σολωμονικὴ Ἐθν. βιβλ. Ἀθην. κῶδ. 1265 φ. 38α. 40α. 53β. Ἐν τῷ Καλλιμάχῳ καὶ Χρυσορρόῃ (στ. 1206 κέ.) γραῖα μάγισσα κατασκευάζει ὁλόχρυσον μῆλον μαγεμένον «γράμμασι κακομαγικοῖς καὶ λόγοις μαντευμάτων» (*Lambros*, Romans Grecs σ. 51). Ἐν τῇ Δύσει μῆλα μὲ μαγικὰς ἐπιγραφὰς ἐδίδοντο εἰς βρῶσιν πρὸς θεραπείαν ἐκ πυρετοῦ ἢ καὶ ἄλλων τινῶν νόσων. *Bernardino da Siena* Opera 1531 τ. IV σ. 42 παρὰ Zeitschrift d. Ver. f. Volksk. 1912 τ. 22 σ. 130. Βλ. αὐτ. 1901 τ. 11 σ. 274. 278.

9) Ὅ τι παρατηρεῖ ὁ κ. Ψ. περὶ τοῦ ζωγράφου Λουκᾶ προέρχεται ἐξ ἀβλεψίας. «Le continuateur de Theophane, λέγει, nous parle d'un certain Lucas qui avait exécuté une image de la Vierge; ce Lucas et quelques autres excitèrent à tel point la fureur de l'empereur, qu'après leur avoir fait subir bien des supplices, il les chassa de Constantinople». Ὁ συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους (σ. 101 Bonn.) ἐννοεῖ τὸν εὐαγγελιστὴν Λουκᾶν («Λουκᾶς ὁ θεῖος»), ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν παράδοσιν ἐζωγράφισε τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου· οἱ δὲ καταδιωχθέντες ὑπὸ τοῦ Θεοφίλου ἦσαν ὁ Λάζαρος καὶ ἄλλοι σύγχρονοι ζωγράφοι, οἱ ἐπικαλούμενοι πρὸς ἀπόδειξιν τῆς παλαιότητος τῆς τῶν εἰκόνων τιμῆς, ὅτι ἡ ἐκτύπωσις αὐτῶν ἦτο «σύντροφός τε τῶν ἀποστόλων καὶ ὁμοδίαιτος».

ἐξύμνησις τοῦ προτύπου. Ἡ δ' ὅλη διήγησις περὶ ἐκλογῆς διὰ τοῦ μήλου τῆς συζύγου τοῦ Θεοφίλου φαίνεται μᾶλλον πλασθεῖσα ἕνα αἰῶνα περίπου μετὰ τοὺς γάμους τοῦ Θεοφίλου ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ βασιλέως Θεοφίλου καὶ τοῦ Μιχαὴλ ἔζη ἡ μοναχὴ Κασία (ἢ Ἰκασία ἢ Εἰκασία), ἥτις καὶ ἔκτισεν ἐν Κωνσταντινουπόλει μονήν, κληθεῖσαν «τὰ Κασίας». Ἡ μοναχὴ αὕτη, παρθένος ὡραία τῷ εἴδει, εὐπρεπὴς καὶ εὐλαβής, ἐλέγετο ἅμα καὶ σοφωτάτη, ποιήσασα καὶ μελῳδήσασα κανόνας πολλοὺς καὶ στιχηρά [1]), ἐν οἷς καὶ τὸ εἰς τὴν πόρνην ἰδιόμελον τὸ ψαλλόμενον ἐν τῷ ἑσπερινῷ τῆς Μεγάλης Τετάρτης «Κύριε, ἡ ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις περιπεσοῦσα γυνή». Οὐδόλως δ' εἶναι παράδοξον, ὅτι ἡ λαϊκὴ φαντασία ἀνεζήτησε τὴν αἰτίαν, δι' ἣν ὡραία πλουσία καὶ σοφὴ παρθένος ἀπεσύρθη τοῦ κόσμου καὶ προσεπάθησε νὰ εὕρῃ τὴν γαλήνην τῆς ψυχῆς ἐντὸς τῶν τειχῶν μοναστηρίου. Ἡ αἰτία θὰ ἦτο μεγάλη τις συμφορὰ ἢ θανάσιμόν τι ἁμάρτημα. Ὡς συμφορὰν λοιπὸν ἔπλασαν τὴν ἀπροσδόκητον διάψευσιν τῆς ἐλπίδος τῆς ἀναβάσεως εἰς τὸν θρόνον, ἀλλὰ καὶ ἁμάρτημα ἐφαντάσθησαν ὅτι θὰ εἶχε πρὸς ἐξιλέωσιν ἡ ποιήτρια τοῦ «Κύριε, ἡ ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις», ἡ ἐν τῇ διανοίᾳ τῶν πολλῶν συνταυτιζομένη πρὸς τὴν γυναῖκα, περὶ ἧς ὁμιλεῖ τὸ δοξαστικόν. Ἦτο ὁ φθόνος, ὃν φυσικὸν ἐνομίσθη νὰ αἰσθανθῇ, πρὸς τὴν ἀφαρπάσασαν ἀπ' αὐτῆς τὸ βασιλικὸν στέμμα [2]).

Δὲν μοὶ φαίνεται πιθανόν, ὅτι καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τὸ μέτριον ἐκεῖνο ποιητικὸν κατασκεύασμα τῆς Κασίας, τὸ εἰς τὴν πόρνην ἰδιόμελον, προεκάλει τὸν ἀκατανόητον θαυμασμόν, ποῦ κινεῖ σήμερον. Ἀλλ' ὅπως δήποτε συνετέλεσέ πως βεβαίως καὶ αὐτὸ εἰς τὴν διάπλασιν τῆς παραδόσεως. Συνάπτεται δὲ πρὸς τοῦτο καὶ ἑτέρα παράδοσις, ἀποτελοῦσα τρόπον τινὰ τὴν συνέχειαν καὶ τὴν | κατακλεῖδα τῆς περὶ τοῦ γαμηλίου μήλου. Κατ' αὐτήν, ἐν ᾧ ἡ 367
Κασία συνέθετεν εἰς τὸ κελλίον της τὸ τροπάριον καὶ εἶχε φθάσῃ μέχρι τῶν στίχων «καταφιλήσω τοὺς ἀχράντους σου πόδας. Ἀποσμήξω τούτους δὲ πάλιν τοῖς τῆς κεφαλῆς μου βοστρύχοις» ἤκουσεν αἴφνης βήματα καὶ εἶδεν ἐρχόμενον ἐκεῖ τὸν αὐτοκράτορα Θεόφιλον· φοβηθεῖσα δ' ἐξῆλθε τοῦ κελλίου καὶ ἐκρύβη». Ὁ δὲ βασιλεύς, εἰσελθὼν εἰς τὸ κελλίον καὶ ἰδὼν τὸ χειρόγραφον τοῦ ἡμιτελοῦς ᾄσματος, προσέθεσεν ὑπαινισσόμενος τὴν φυγὴν τῆς μοναχῆς: «ὧν ἐν τῷ παραδείσῳ Εὖα τὸ δεινὸν κρότον τοῖς ὠσὶν ἠχηθεῖσα τῷ φόβῳ ἐκρύβη». Ἡ Κασία συνεπλήρωσε τὸ ᾆσμα, διατηρήσασα καὶ τὴν βασιλικὴν προσθήκην. Διὰ τῆς ἐπισκέψεως τοῦ βασιλέως θέλει ἴσως νὰ ὑποδηλώσῃ ἡ παράδοσις, ὅτι ὑπέκαιεν εἰς τὴν καρδίαν αὐτοῦ ἔρως πρὸς τὴν Κασίαν, οὗ τὴν ἐκδήλωσιν ἐζήτει ν' ἀποφύγῃ ἡ μοναχή.

Πόθεν ἐλήφθη ἡ παράδοσις αὕτη δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω. Ἀναφέρεται ὑπὸ νεωτέρων συγγραφέων, οἵτινες δὲν μνημονεύουσι τὴν πηγήν, ἐξ ἧς ἠρύσθησαν αὐτήν [3]). Καὶ ἐγὼ πολλάκις τὴν ἤκουσα ἀπὸ στόματος πολλῶν,

---

1) Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως I 53. III 196 (Scriptores rerum Constantinopol. rec. Th. Preger σ. 142. 276). Πρβλ. *Κωδιν.* σ. 123,13 Bonn.

2) Τὴν αὐτὴν ἰδέαν ἐκφέρει καὶ ἡ Ἀλεξάνδρα Παπαδοπούλου ἐν τῷ διηγήματι αὐτῆς «Στὸ μοναστῆρι» (Παναθήναια 1902 τ. Ε' σ. 82): «Σὲ ζήλεψα» (λέγει ἡ Κασσιανὴ πρὸς τὴν Θεοδώραν) «ὅταν σὲ εἶδα νὰ περνᾷς μὲ τὸ μῆλο στὰ χέρια ἡ νύφη ἡ ἐκλεκτὴ τοῦ Θεοφίλου. Μέσα στὸ μοναστῆρι ἦλθα νὰ κρύψω τὴ λύπη μου. Ἐγὼ εἶμαι ἡ ἁμαρτωλὴ ἡ ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις περιπεσοῦσα.»

3) Βλ. π. χ. *Γ. Ι. Παπαδοπούλου*, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. Ἀθ. 1890 σ. 252. *Γ. Λαμπάκη*. Ἡ μοναχὴ Κασσιανή, ἡ ὡραία εὐσεβεστάτη καὶ σοφωτάτη ὑμνολόγος τῆς ἐκκλησίας, Ἀθ. 1912 σ. 98 κέ. *Ν. Χ. Ἀμβράζη*

ἱκανὸν χρόνον προτοῦ ἴδωσι τὸ φῶς τὰ ἐν τῇ ὑποσημειώσει ἀναγραφόμενα δημοσιεύματα. Οὐδόλως δ' ἀμφιβάλλω, ὅτι εἶναι γνησία βυζαντινὴ παράδοσις, καὶ ἂν δὲν εὑρίσκεται εἰς κανένα παλαιότερον συγγραφέα, μεταδιδομένη προφορικῶς. Ἀξίαν δὲ προσοχῆς νομίζω τὴν διαφαινομένην ἐν τῇ παραδόσει ταύτῃ προσπάθειαν πρὸς ἐξήγησιν τῶν παρελκόντων δύο ληρωδῶν στίχων, τῶν οὐδὲν ἀναγκαῖον λεγόντων, ἀτέχνως δὲ προσηρμοσμένων εἰς τὸ ἄλλο ᾄσμα. Πρέπει ν' ἀνομολογηθῇ ὅτι πολὺ δεξιῶς ἐξήγησεν ὁ πλάσας τὴν παράδοσιν τὴν ἀνωμαλίαν αὐτὴν τοῦ τροπαρίου.

ὁ βίος τῆς ἐμπνευσμένης μοναχῆς καὶ ἐξόχου τῆς ἐκκλησίας ὑμνολόγου Κασιανῆς, Ἀθ. 1912 σ. 35. Καὶ εἰς πάσας τὰς ἑλληνικὰς ἐφημερίδας, ὅσαι ἀπὸ τριακονταετίας καὶ πλέον εἰς τὸ φύλλον τῆς μεγάλης Τετάρτης δημοσιεύουσιν κατ' ἔτος ἀρθρίδια περὶ τοῦ τροπαρίου τῆς Κασιανῆς, ἐπαναλαμβάνεται ἡ παράδοσις ὡς ἱστορικὸν τοῦ βίου αὐτῆς.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΛΛΗΝ. ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Η ΓΟΡΓΟΝΑ ΤΗΣ ΑΤΤΑΛΕΙΑΣ*

'Εν ἰδίᾳ περὶ τῶν Γοργόνων πραγματείᾳ καὶ ἐν τῇ συλλογῇ τῶν ἑλληνικῶν 172
παραδόσεων [1]) ἐζήτησα νὰ καταδείξω πῶς ἐκ τῆς συγχωνεύσεως τῶν περὶ Γοργόνων, Σειρήνων καὶ Σκύλλης ἀρχαίων μύθων προῆλθον αἱ περὶ Γοργόνων παραδόσεις τοῦ καθ' ἡμᾶς λαοῦ καὶ πῶς πρὸς ταύτας συνυφάνθησαν μυθικαὶ περὶ 'Αλεξάνδρου διηγήσεις τοῦ παρηκμακότος ἑλληνισμοῦ καὶ τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Τῶν ἀρχαίων Σειρήνων χαρακτῆρας ἔχουσιν αἱ σημεριναὶ Γοργόνες μόνον τὸ μελῳδικὸν ἄσμα καὶ τὴν ἐν τῇ θαλάσσῃ (ἀλλ' ὄχι ἐν νήσῳ) διαμονήν. Τοῦ δὲ πολυθρυλήτου ὁμηρικοῦ μύθου περὶ 'Οδυσσέως καὶ τῶν Σειρήνων δὲν ἦτο γνωστὸν ἂν διετηρήθη ἀνάμνησις παρὰ τῷ καθ' ἡμᾶς λαῷ· ἀλλ' ἐσχάτως μοὶ ἀνεκοινώθη ὑπὸ τοῦ Καλυμνίου διδάκτορος τῆς φιλοσοφίας κ. Γ. Κλ. Ζερβοῦ ἡ ἑπομένη καλυμνία παράδοσις, ἥτις περιέχει τὰ κυριώτατα στοιχεῖα τοῦ μύθου τῆς 'Οδυσσείας καὶ ἐν ᾗ τὰς Σειρῆνας ἀντικαθιστᾷ ἡ Γοργόνα.

«'Η Γοργόνα ἦτον ἀντρειωμένη· ἔνεἶσ'εν ἴταιρόν της [2]). Τὰ καράβζ'ια 'ς τὰ παννιά, καὶ κείνη τὰ σταματοῦσε μὲ τ' ἄπλωμα τῶ σσ'ερζ'ιῶν της· κι' ἀρσ'ινοῦσε τὸ τραοῦι ποῦ λώλλαινε. Κι' ὁ καπετᾶνος ὡρμοῦσε νὰ τὴ ψάσῃ [3]) ποὺ τὰ μαλλιὰ ποῦ τον ἀνέπλεκα καὶ ξαπλωτὰ 'ς τὴ θάλασσ'α, καὶ κείνη βουλλοῦσε· κ' ἤπεφτε - ν - ὁ καπετᾶνος 'ς τὴ θάλασσ'α κ' ἠπνίετο. 'Η Γοργόνα ἦτομ ποὺ τὴμ μέση καὶ κάτου ψάρι. Κι' ὅσοι περνοῦσαν ἀνάμεσα Τέλεντος [4]) καὶ Καστελ | λιοῦ, γιὰ νὰ ξεγλυτώσουν, ἠένναν [5])τὸ γκαπετᾶνο 'ς τὸ κατάρτι 173
γιὰ 'ς τὸ τιμόνι κ' ἠστουππάλιαζαν τ' αὐσιά τως [6]) οἱ ναῦτες μὲ παμπάκι. 'Ο καπετᾶνος ποῦ κουε τὸ τραοῦιν τῆς Γοργόνας ποὺ τὴ λαχτάρα τοῦ μελιτωμοῦ της ἠσπαρτάρει κ' ἠνεκούφα κ' ἠχτύπα [7]) 'ς τὴγ κουβέρτα ὥς που περνοῦσαν τὸ μπουγάζι.—Τὴ Γοργόνα λένε πῶς τὴν ἠσκότωσε ὁ ἅγης Κωσταντῖνος ποῦ ναι 'στὸ κάστρο τῆς Τέλεντος».

Περὶ τῆς προελεύσεως τῆς παραδόσεως ταύτης ὁ κ. Ζερβὸς σημειώνει τὰ ἑξῆς: «τὴν ἄκουσα 'ς τὸν 'Εμπορειὸ (ἀπόμερο λεμάνι τῆς νήσου Καλύμνου μὲ λίγα σπίτια, ποῦ κατοικοῦνε βοσκοὶ καὶ ρεσπέρηδες) ἀπὸ τὴ γριὰ Πετζ'αλίνα καὶ τὸν ἄντρα της 'Αντώνη Πέτζ'αλη, ἴσαμε 75–80 χρονῶ, π' ἀνέκαθε κατοικοῦν 'ς αὐτὸ τὸ μέρος, ποῦ βλέπει ἄντικρυ τὸ Καστέλλι καὶ τὴν Τέλεντο, κι' ἀνάμεσα τὸ μπογάζι. Δὲν πάτησαν ποτέ τους σὲ σχολειό, κι' οὔτε πηγαίνουν

---

* 'Εδημοσιεύθη ἐν Λαογραφίᾳ 1911 τ. Γ' σ. 172—180.

1) *Ν. Γ. Πολίτου*, ὁ περὶ τῶν Γοργόνων μῦθος παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ. 'Εν 'Αθ. 1878 (=Παρνασσὸς τ. Β')—Παραδόσεις σ. 1165 κέ.

2)=Δὲν εἶχε τὸ ταῖρι της, τὸν ὁμοιόν της.

3)=Νὰ τὴν πιάσῃ, νὰ τὴν συλλάβῃ.

4) Τέλενδος,-νησὶς πρὸ τῆς Δ παραλίας τῆς Καλύμνου. Καστέλλι ἀκρωτήριον τῆς Καλύμνου.

5)=ἠδένναν, ἔδεναν.

6)='Εστούππωναν, ἔφρασσον τὰ αὐτιά των.

7)="Εσπαιρε, ἀνηγείρετο κ' ἐκτύπα.

'ς τὴμ πόλη. Τὴν ἄκουσαν, καθὼς μοῦ εἶπαν, ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ πάππου τως».

Ἐκ τῆς πληροφορίας ταύτης βεβαιοῦται μὲν ὅτι ἡ παράδοσις ἀπὸ αἰῶνος καὶ πλέον δὲν ὑπέστη λογίαν ἐπήρειαν, ὑπὸ ἀγραμμάτων καὶ ἀκοινωνήτων ἀνθρώπων διατηρουμένη, ἀλλ' οὐδεὶς δύναται νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι εἶναι αὐτὸς ὁ ὁμηρικὸς μῦθος, ἐκπαλαι ἀπὸ στόματος μεταδιδόμενος· ἀδύνατος δ' εἶναι ὁ προσδιορισμὸς τοῦ χρόνου, καθ' ὃν εἴτε ἀμέσως ἐκ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν εἴτε ἐκ βιβλίων οἱωνδήποτε διὰ λογίων παραδοθεὶς ἔγινε κτῆμα τοῦ λαοῦ. Ἔκ τινων δ' ὅμως ἐνδείξεων ἀφορμώμενοι δυνάμεθα νὰ ὑπολογίσωμεν κατὰ προσέγγισιν τὸν πιθανὸν χρόνον τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ σημερινοῦ τύπου τῆς δημώδους παραδόσεως. Εἶναι δ' αἱ ἐνδείξεις αὗται πρῶτον μὲν ἡ ἀντικατάστασις τῶν Σειρήνων ὑπὸ τῆς ἐναλίας Γοργόνας, ἔπειτα δ' ὁ ἐντοπισμὸς τῆς παραδόσεως παρὰ τὴν Κάλυμνον, καὶ ὁ τρόπος καθ' ὃν ἡ Γοργόνα πνίγει τοὺς ναυτιλλομένους, καὶ ὁ φόνος αὐτῆς ὑπὸ τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου.

Εἰς τὴν γένεσιν τοῦ μύθου περὶ τοῦ φόνου ὑπὸ τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου
174 συνετέλεσαν πιθανώτατα παραστάσεις ἐπὶ περιάπτων, ἀπει|κονίζουσαι θεὸν ἢ ἥρωα κτείνοντα νόσον ὑπὸ μορφὴν θηλείας δαίμονος. Μία τῶν παραστάσεων τούτων εἶναι ἡ τοῦ γοργοφόνου Περσέως, μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς «φύγε, ποδάγρα, Περσεύς σε διώκει». [1]). Ἄλλαι τοῦ αὐτοῦ τύπου ἐπὶ παλαιῶν χριστιανικῶν περιάπτων εἶναι ἡ τοῦ Σολομῶντος ἐφίππου ἢ ἀγγέλων ἢ τοῦ Θεοῦ, λογχιζόντων τὴν θήλειαν δαίμονα [2]). Ἐκ τοιούτων δὲ παραστάσεων φαίνεται ὅτι προῆλθεν ἡ περὶ τοῦ φόνου τῆς Γοργόνας ὑπὸ τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου διὰ συμφυρμοῦ ἀπηχήσεων τοῦ μύθου περὶ τοῦ φόνου τῆς Μεδούσης ὑπὸ τοῦ Περσέως καὶ τῶν ἀπεικονίσεων τοῦ φόνου θηλειῶν δαιμόνων ὑπὸ τοῦ Περσέως, τοῦ Σολομῶντος, τῶν ἀγγέλων κλπ. Καὶ ἂν μὴ ὑπῆρχον περίαπτα, ἔχοντα ἀπεικόνισιν τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου, ἀντὶ τούτων ἤρκει πρὸς διάπλασιν τοῦ μύθου καὶ ἡ ἰδέα, ὅτι ὁ προστάτης τοῦ χριστιανισμοῦ ἅγιος κατέλυσε τὸ κράτος τῶν δαιμόνων, ἣν ἐνίσχυεν ἴσως ἡ ὕπαρξις τυχὸν ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου ἐν τῇ νησίδι Τελένδῳ.

Περὶ δὲ τῆς συνταυτίσεως τῆς Γοργόνος πρὸς τὰς Σειρῆνας διέλαβον ἐκτενῶς ἀλλαχοῦ. Ἤδη κατὰ τὸν Ϛ' αἰῶνα μ. Χ. αἱ ὀρνιθόσωμοι Σειρῆνες τῶν παλαιῶν ἐνομίζοντο ἐνάλιοι δαίμονες ἰχθυόποδες ἢ εἰς ἰχθῦν ἀπολήγουσαι. Ὁ δ' ἐντοπισμὸς παρὰ τὴν Κάλυμνον ἢ ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Ἀτταλείας παρουσιάζεται καὶ ἐν συμαϊκῇ παραδόσει, ἣν ἐδημοσίευσα ἐν τῇ συλλογῇ μου [3]). Κατὰ ταύτην ἡ *Βεργόνα τῆς Ἀτάλειας* κατοικεῖ «'ς τὸν κόρφο τῆς Ἀτάλειας»,
175 καὶ ὁ τρόπος, δι' οὗ φέρει ὄλεθρον εἰς τοὺς ναυτιλλομένους εἶναι παρα|πλήσιος πρὸς τὸν ὑπὸ τῆς καλυμνίας παραδόσεως ἀναφερόμενον· «πηγαίνει κοντὰ 's τὰ καράβια ποῦ περνοῦν καὶ γίνεται ξέρη, καὶ ρίχτει τὰ μαλλιά της ἀπάνου του, τὸ τραυᾷ, τὸ ἀναποδογυρίζει καὶ τὸ βουλιάζει.»

---

1) Βλ. *R. Heim* Incantamenta magica graeca et latina σ. 480 κέ. ἀρ. 59 κέ. *Kuhnert* ἐν *Roscher* Lexik. d. Mythol. τ. III σ. 2027-8.

2) *Heim* αὐτ. *G. Schlumberger* ἐν Revue des études grecques 1892 τ. V σ. 74 κέ.—Ὁ τύπος τῶν τοιούτων παραστάσεων εἶναι ἴσως ὁ τοῦ Ποσειδῶνος ἐφίππου, ἀφιέντος δόρυ ἐπὶ τὸν γίγαντα Πολυβώτην. (Πρβλ. *Hitzig u. Blümmer* εἰς Παυσαν. Α' β' 4 τ. I σ. 130—1 *Frazer*, Pausanias τ. II σ. 48—50). Ὅτι τοῦ τύπου τούτου τοῦ Ποσειδῶνος παρομοία ἐγίνετο χρῆσις ἐν περιάπτοις ὑπεμφαίνουσιν ἡ ἐπῳδὴ ἐν Ἱππιατρικ. κ. 22 σ. 15 κέ. (*Heim* ἔνθ' ἀν.) «φεῦγε, κακὴ μᾶλι, διώκει σε Ποσειδῶν» καὶ τὰ ἐφεξῆς ἐν τῇ αὐτῇ ἐπῳδῇ περὶ θαλασσίων θηρίων, ἐδιωκόντων τὴν μᾶλιν, τὰ ὁποῖα λαμπρῶς ἐπεξηγοῦνται διὰ τῶν εἰκόνων τῶν ὑπὸ τοῦ Schlumberger δημοσιευθέντων περιάπτων.

3) Παραδόσεις ἀριθ. 553 σ. 310.

Ἡ συμαϊκὴ αὕτη παράδοσις, ὡς παρετήρησα [1]), διαφέρουσα τῶν ἄλλων πανελληνίων περὶ τῆς Γοργόνας παραδόσεων, εἶναι παραλλαγὴ παλαιοτέρας ἑλληνικῆς, ἐπιχωριαζούσης εἰς τὰ παράλια τῆς Λυκίας καὶ τὰς νοτίους Σποράδας, τὴν ὁποίαν διέσωσαν μεσαιωνικοί τινες συγγραφεῖς τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Μόνον στοιχεῖον τῆς παλαιοτέρας ταύτης παραδόσεως διετήρησεν ἡ συμαϊκὴ τὴν φθοροποιὸν ἐνέργειαν θαλασσίου τέρατος ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Ἀτταλείας. Ἄλλα δ' ὅμως στοιχεῖα φέρονται εἰς παραδόσεις τῆς Καλύμνου, τὰς ὁποίας συνέλεξεν ὁ κ. Ζερβός.

Κατὰ ταύτας ἡ Γοργόνα ἦτο βασιλοπούλα τῆς Τελένδου, τῆς παρὰ τὴν Κάλυμνον νησῖδος. Μία τῶν παραδόσεων τούτων ἀφηγεῖται ἁπλῶς τὸν ἀτυχῆ ἔρωτα τῆς βασιλοπούλας πρὸς βασιλόπουλον τοῦ ἀκρωτηρίου Καστελλιοῦ τῆς Καλύμνου, καὶ τὴν αὐτοκτονίαν αὐτῆς. Οὐδεμία μνεία γίνεται τῆς Γοργόνας· ἀλλ' ὑπονοεῖται ὅτι πεσοῦσα εἰς τὴν θάλασσαν ἡ βασιλοπούλα ἔγινε Γοργόνα.

«Σ τὸ νησὶ τῆς Κάλυμνος, πάνω 'ς τὸ Καστέλλι ἦταν ἕνα βασιλιόπουλλο· ἀντικρυ 'ς τὸ νησάκι τῆς Τελέντου ζοῦσε μιὰ βασιλιοπούλλα κι' ἀγαπεόνταν.— Μιὰ πρώτη Ἀνάσταση [2]) βγῆκε ἀπὸ τὴν ἐκκλησιὰ μὲ τοῖς δοῦλες της καὶ πῆε 'ς τὸ κανιάλι, θέλοντας νὰ δῇ, ἂν τὴν ἀγαποῦσε τὸ βασιλιόπουλλο, ὁ Φράγκος [3]). Ἔστησε 'ς ἕνα ξύλο τὴ λαμπριάτικη λαμπάδα της, κ' εἶπε. «Ἂν φτάσῃ ἀγνάντια 'ς τὸ Καστέλλι καὶ δὲ τὴ σβήσῃ ὁ ἀγέρας κ' ἡ θάλασσ'α, θὰ πῇ πῶς μ' ἀγαπᾷ, ἀλλιῶς, ὄχι». Ὁ ἀγέρας καὶ τὸ κῦμα σβῆσαν τὴ λαμπάδα, σὰν κόντεψε νὰ φτάσῃ 'ς τὰ βράχια τοῦ Καστελλιοῦ. Κ' ἡ βασιλοπούλλα ἔπεσε 'ς τὴ θάλασσ'α καὶ πνίγη».

Κατ' ἄλλην παράδοσιν ἡ βασιλοπούλα ἀπέστεργε τὸν ἔρωτα τοῦ Φράγκου 176
καὶ ἐκ κατάρας τούτου ἢ καὶ τῶν γονέων της (διότι ἡ παράδοσις δὲν εἶναι σαφὴς) ἔγινε Γοργόνα.

«Ἡ βασιλιοπούλλα τῆς Τελέντου ἐν ἠστέρζ'ετο νὰ μπῇ σὲ κόσμο καὶ νὰ πάρῃ ἄντραν της τὸ βασιλιόπουλλο τοῦ Καστελλιοῦ. Κ' ὕστερις ἠκαταράστηκέν της. «Ἄμε, κόρη μου, καὶ νὰ ἐνῇς Γοργόνα καὶ νὰ βουλλᾷς 'ς τὴ θάλασσ'α». Λέ· «Θὰ ἔνω θέλω, μὰ θὰ τρώω τοὺς ἀθρώπους.» Καὶ σὰν ἤπλεβζ'εν ἡ Γοργόνα, ἠκαταρζ'ιούνταν της. «Ἄμε, καὶ νὰ πααίννῃς σ'ιλιάες ὀρζ'ιὲς [4]) κάτω.» Κ' ἠβούττ'α κ' ἠπάαινε 'ς τὴ ζῇ [5]) τῆς θάλασσ'ας, κάτω 'ς τὰ βάθη τῆς θαλάσσ'ου».

Τρίτη παράδοσις, συγγενεστέρα πρὸς τὴν μεσαιωνικήν, ἀναφέρει βιασμὸν τῆς νεκρᾶς βασιλοπούλας ὑπὸ τοῦ ἀποκρουσθέντος ἐραστοῦ αὐτῆς καὶ τὴν ἐκ τῆς βδελυρᾶς πράξεως γέννησιν τῆς Γοργόνας. Ἡ παράδοσις αὕτη μνημονεύει καὶ τὰ ἐν τῇ θαλάσσῃ ἀνημμένα κηρία, ὡς τέχνασμα τοῦ ἐραστοῦ καὶ ὄχι ὡς μαντικὸν τρόπον, καθὼς ἡ πρώτη.

«Ἡ βασιλιοπούλλα τῆς Τελέντου ἐν ἤθελε τὸ βασιλιόπουλλο τοῦ Καστελλιοῦ, κ' ἤστερζε νὰ τὸ πάρῃ μὲ τὸ στέσ'ημα, [6]), ἃ μποροῦσε νὰ ἐμίσῃ [7]) τὴθ θαλάσσ'αμ πὸ φῶτα. Κεῖνος ἠμάζεψε ἀσποΐλλους [8]) κ' ἤκαμνέν τους

---

1) Αὐτ. σ. 1198.
2) Ἡ πρώτη κατὰ τὴν νύκτα λειτουργία τῆς ἀναστάσεως τὴν Κυριακὴν τοῦ Πάσχα.
3) «Σιμὰ 'ς τὴ Τέλεντο εἶναι ἕνας μεγάλος βράχος, ἀξώμωλος· τὸν λένε Φράγκο,. κ' ἴσως νὰ ἔχῃ παρμένο τ' ὄνομα ἀπὸ το βράχο τοῦ Καστελλιοῦ.» (Σημ. Γ. Κλ. Ζερβοῦ)
4)=χιλιάδες ὀργυιαῖς. 5)=γῆ. 6)=στοίχημα, ἄθλος.
7)=γεμίσῃ. 8)=ἀσφοδέλους.

σωρούς σωρούς καὶ 'ς τὴμ μέση ἠκάρφωννε κερζ'ιὰ κ' ἤλαψε γοῦλο τὸ πέλαβος. Ἡ βαοιλιοποῦλλα ποὺ τὴ σκάσην της, ποῦ ἐν τὸν ἤθελε, ἠπέθανε τὴν ἄλλην ἡμέρα. Πέραοεμ πέρα τὸ βασιλιόπουλλο καὶ τὴν ἠξέθαψε τριῶμ μερῶ πεθαμένη, καὶ τὴν ἠκοιμήθηκε κ' ἠένηκεν [1]) ἡ Γοργόνα. Κ' ἤγνεφεν [2]) ἡ Γοργόνα τὰ μαλλιά της κ' ἠκαταπόντιζε τὰ καράβζ'ια. Ζὰμ πέρασε ὁ ἅγης Νικόλας, πελεμοῦσε νὰ καϊνατισῃ [3]) καὶ κεινοῦ τὸ καΐκιν του, κ' ἠξώρισέν τη σὲ μέρος μακρινό.

Τὴν μεσαιωνικὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν διέσωσαν τέσσαρες Ἄγγλοι συγγραφεῖς τῶν μέσων χρόνων, τῶν ὁποίων τὰ κείμενα παρέθεσα ἀλλαχοῦ [4]).

177 Εἶναι δ'οὗτοι ὁ Gualter Map (ὅστις ἔγραφε | κατὰ τὰς δύο τελευταίας δεκαετηρίδας τοῦ ΙΒ' αἰῶνος), ὁ Roger de Hoveden (κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΓ' αἰῶνος), ὁ John Bromton, ὁ Γερβάσιος ὁ Τιλβεριεὺς (τῶν ἀρχῶν πιθανῶς τοῦ ΙΔ' αἰῶνος [5]) καὶ ὁ John Mandeville (τοῦ ΙΕ' αἰῶνος). Ἐκ τῆς παραδόσεως ταύτης ὁδηγούμενος ὁ Salomon Reinach ἠδυνήθη ἐν διατριβῇ ἐπ' ἐσχάτων δημοσιευθείσῃ [6]), νὰ διαφωτίσῃ δι' εὐστοχωτάτου συνδυασμοῦ καὶ κριτικῆς τῶν μαρτυριῶν σκοτεινήν τινα καὶ ἀκατανόητον κατηγορίαν κατὰ τῶν Ναϊτῶν, εἰς ἣν μεγίστη ἀπεδόθη σπουδαιότης κατὰ τὴν δίκην καὶ καταδίκην αὐτῶν (1307-1313). Οἱ Ναΐται κατηγοροῦντο ὅτι ἐλάτρευον μυστηριωδες εἴδωλον, καλούμενον Baphomet, τὸ δὲ εἴδωλον τοῦτο κατά τινας μαρτυρίας ἦτο κεφαλὴ ἢ κεφαλαὶ ἔχουσαι μαγικὰς δυνάμεις. Δύο δὲ τῶν μαρτυριῶν τούτων ἐξαίρει ὁ Reinach, μεταγράφομεν δ' ἐξ αὐτῶν τὴν σχετικὴν πρὸς τὴν κεφαλὴν διήγησιν ὡς κάλλιστον συμπλήρωμα τῶν περὶ τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως ἐκ τῶν βιβλίων τῶν Ἄγγλων συγγραφέων συναγομένων. Ἡ μία εἶναι τοῦ Antonio Sicci, χρηματίσαντος συμβολαιογράφου τῶν Ναϊτῶν ἐν Συρίᾳ ἐπὶ τεσσαράκοντα ἔτη, εἰλημμένη ἐκ τοῦ συγγράμματος τοῦ *Michelet* Procès des Templiers τ. Ι σ. 645 καὶ ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς κατηγορίας τὸ μνημονεῦον τὴν κεφαλήν, πολλάκις ἤκουσα εἰς τὴν πόλιν Σιδῶνα λεγόμενα τὰ ἑξῆς: Κάποιος εὐγενὴς Σιδώνιος εἶχεν ἀγαπήσῃ κάποιαν εὐγενῆ γυναῖκα Ἀρμενίαν. Ἐν ὅσῳ ἔζη δὲν τὴν ἐγνώρισε, ἀλλ' ὅτε ἀπέθανε τὴν ἐβίασε κρυφὰ εἰς τὸν τάφον της τὴν ἰδίαν ἡμέραν ποῦ τὴν ἔθαψαν. Μετὰ τὴν πρᾶξιν ἤκουσε φωνὴν ποῦ τοῦ ἔλεγε: «Γύρισε, ὅταν θὰ ἔλθῃ ἡ ὥρα τοῦ τοκετοῦ, καὶ θὰ εὕρῃς τότε μίαν κεφαλήν, τὴν θυγατέρα τῶν ἔργων σου». Ἐπιστάντος τοῦ χρόνου ὁ εἰρημένος στρατιώτης (praedictus miles) ἐπανῆλθεν εἰς τὸν τάφον καὶ εἰς τὰ σκέλη τῆς θαμμένης γυναικὸς

178 εὗρεν ἀνθρωπίνην κεφαλήν. Ἡ φωνὴ ἠκούσθη καὶ πάλιν καὶ | τοῦ ἔλεγε: «Φύλαξε καλὰ αὐτὴν τὴν κεφαλήν, διότι ὅλα τὰ ἀγαθὰ θὰ σοῦ ἔλθουν ἀπὸ αὐτήν».

Ἡ ἑτέρα μαρτυρία, τοῦ μοναχοῦ Hugues de Faure, εἰλημμένη ἐπίσης ἐκ τοῦ *Michelet* (τ. ΙΙ σ. 238), εἶναι λεπτομερεστέρα. Κατὰ τἆλλα μὲν ἡ διήγησις εἶναι πλήν τινων ἐπουσιωδῶν παραλλαγῶν ἡ αὐτή, ὡς ὑπὸ τῶν Ἄγγλων

---

1) = ἠγέννηκε, ἔγινε.
2) = ἔνευε, ἐκίνει. 3) = νὰ σταματήσῃ, δεσμεύσῃ. Ἴσως ἐκ τοῦ καϊνέτα (βενετ. caeneta).
4) Ὁ περὶ τῶν Γοργόνων μῦθος σ. 5. Παραδόσεις σ. 1198–1202.
5) Ὅτι δὲν ἔγραψεν οὗτος κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ὡς κοινῶς νομίζεται, ἀλλὰ μᾶλλον κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ', συνάγω ἐκ τούτου, ὅτι ἀναφέρει ὡς ὑποτελῆ τῶν σουλτάνων τοῦ Ἰκονίου τὴν Ἀττάλειαν, ἥτις κατελήφθη ὑπὸ τῶν Σελτζουκιδῶν τῷ 1275.
6) La tete magique des Templiers ἐν Revue de l'histoire des religions 1911 τ. 63 σ. 25–39.

ἐκτίθεται, μίαν δὲ μόνην, ἀλλὰ σπουδαιοτάτην διαφορὰν παρουσιάζει, ὅτι ἡ κεφαλὴ ἦτο αὐτῆς τῆς νεκρᾶς, ἣν ἀπέτεμεν ὁ ἀνόσιος τυμβωρύχος. Ἡ δὲ διαφορὰ αὕτη ὑπεμφαίνει συμφυρμὸν τῆς παραδόσεως ταύτης καὶ ἑτέρας βυζαντινῆς περὶ τῆς Γοργόνος, ἣν γινώσκομεν ἐκ τοῦ Φυσιολόγου [1]).

«Ὅταν ἐκυριεύθη ἡ Ἄκρη (=Ἄκη, Πτολεμαΐς), ὁ μάρτυς εὑρίσκετο εἰς τὴν Κύπρον. Ἐκεῖ ἤκουσεν ἀπὸ ἕνα στρατιώτην, ποῦ ἦτο μπάϊλος εἰς τὴν Λιμασὸ (=Λεμισόν), ὅτι ἕνας εὐγενὴς εἶχεν ἀγαπήσῃ μίαν κόρην ἀπὸ τὴν Μαράκλειαν τῆς Τριπόλεως. Μὴ δυνάμενος νὰ τὴν ἀποκτήσῃ ζωντανήν, τὴν ἐξέθαψε μετὰ τὸν θάνατόν της, συνευρέθη μὲ αὐτὴν καὶ τῆς ἔκοψε ἔπειτα τὴν κεφαλήν. Μία φωνὴ τοῦ παρήγγειλε νὰ φυλάττῃ ἐπιμελῶς αὐτὴν τὴν κεφαλήν, διότι εἶχε τὴν δύναμιν ν' ἀφανίζῃ καὶ νὰ διασκορπίζῃ ὅ τι ἔβλεπε. Τὴν ἐσκέπασε λοιπὸν καὶ τὴν ἀπέθεσεν εἰς κιβώτιον. Ὕστερον ἀπὸ ὀλίγον καιρόν, εἶχε πόλεμον μὲ τοὺς Ἕλληνας, ποῦ ἐκατοικοῦσαν τὴν Κύπρον καὶ τὰ πλησίον μέρη, καὶ μετεχειρίσθη αὐτὴν τὴν κεφαλὴν ἐναντίον τῶν πόλεων καὶ τῶν στρατοπέδων τῶν Ἑλλήνων· καὶ ἔφθανε μόνον νὰ τὴν δείξῃ διὰ νὰ ἐξολοθρεύσῃ τοὺς ἐχθρούς του. Μίαν φορὰν ποῦ ἐταξίδευεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, μὲ τὸν σκοπὸν νὰ καταστρέψῃ αὐτὴν τὴν πόλιν, συνέβη νὰ τοῦ κλέψῃ ἡ γραῖα τροφός του τὸ κλειδὶ τοῦ κιβωτίου διὰ νὰ ἰδῇ τί εἶχε μέσα, καὶ ἔβγαλε τὴν κεφαλήν. Παρευθὺς ἐσηκώθη φοβερὰ τρικυμία καὶ τὸ καράβι ἐβούλιαξε· καὶ μόνον μερικοὶ ναῦται ἠμπόρεσαν νὰ σωθοῦν καὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἐμαθητεύθη τί ἔγινε. Ἀπὸ ἐκεῖνον τὸν καιρόν, λέγουν, δὲν ὑπάρχουν πλέον ψάρια εἰς αὐτὸ τὸ μέρος τῆς θαλάσσης».

Ἕτερος δὲ μάρτυς ἐβεβαίωσεν ὅτι ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐπιφαίνεται μία μυστηριώδης κεφαλὴ εἰς σίφωνα πλησίον τῆς Σατάλιας (Ἀτταλείας) καὶ τότε ὅλα τὰ πλοῖα ποῦ εὑρίσκονται εἰς αὐτὴν τὴν θά|λασσαν τρέχουσι 179
μεγάλους κινδύνους. Καὶ ἡ μαρτυρία δ' αὕτη ἀναφέρεται βεβαίως εἰς ἄλλην μεσαιωνικὴν ἑλληνικὴν δοξασίαν περὶ κεφαλῆς δράκοντος ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Σατάλιας, ἀναρροφοῦντος τὰ ὕδατα τῆς θαλάσσης καὶ τὰ προστυγχάνοντα πλοῖα, ἣν δοξασίαν μνημονεύει ἐπίσης ὁ Ἄγγλος χρονογράφος Hoveden [2]).

Αἱ μαρτυρίαι αὗται, ὡς μετὰ πολλῆς πιθανότητος εἶκασεν ὁ Reinach, ἐχρησίμευσαν ὡς ἀφετηρία πρὸς διατύπωσιν τῆς κατηγορίας κατὰ τῶν Ναϊτῶν ἐπὶ ἀπιστίᾳ καὶ μαγείᾳ. Ὀρθῶς δ' οὗτος διέγνω, ὅτι ἡ ἐν τῇ μαρτυρίᾳ τοῦ μοναχοῦ περιεχομένη παράδοσις ἐνέχει μείζονα σημασίαν· δὲν εἶναι μὲν αὐθεντικωτέρα τῶν ἄλλων, ὡς ἰσχυρίζεται, διότι καὶ αὗται εἶναι ἐπίσης αὐθεντικαὶ καὶ ἀνόθευτοι, ἀλλὰ προδήλως εἶναι ἡ ἀρχαϊκωτέρα. Τὸ ἐπεισόδιον τῆς βδελυρᾶς συνουσίας τοῦ στρατιώτου πρὸς τὸ σῶμα τῆς νεκρᾶς προσετέθη, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ παρετήρησα, εἰς τὴν παράδοσιν ἐκ παλαιοῦ ἐπίσης μύθου. Ἀλλ' ὁ πρωτόθετος μῦθος, τοῦ ὁποίου ἡ μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ διατύπωσις διετηρήθη ζωντανὴ ἐπὶ χίλια καὶ πλέον ἴσως ἔτη μέχρι τῆς σήμερον, εἶναι ὁ περὶ ἀποτομῆς τῆς κεφαλῆς τῆς Μεδούσης ὑπὸ τοῦ Περσέως, προσλαβὼν ἐν τῇ μεσαιωνικῇ διατυπώσει νέαν μορφὴν διὰ τῆς προσθήκης τοῦ ἐπεισοδίου τοῦ βιασμοῦ τῆς νεκρᾶς καὶ τῆς ἐπιδράσεως ἀρχαίων εἰκονικῶν, παραστάσεων τοῦ Γοργονείου ἐν τῷ μέσῳ κυμάτων τῆς θαλάσσης [3]). Ἴσως δὲ δὲν πρέπει νὰ

---

1) *Πολίτου* Παραδόσεις σ. 1166–7
2) Αὐτ. σ. 1204.
3) Αὐτ. σ. 1202–3.

φανῇ λίαν τολμηρὰ ἡ γνώμη τοῦ Max Mayer [1]), ὅτι ἡ πρώτη ὑποτύπωσις τῆς Γοργόνος ἦτο θαλασσίας κητοειδοῦς δαίμονος, παραλλαγὴ δὲ τοῦ πρωτοθέτου μύθου εἶναι ὁ περὶ τοῦ φόνου τοῦ κήτους ὑπὸ τοῦ Περσέως πρὸς λύτρωσιν τῆς Ἀνδρομέδας· ὅτι κυριωτάτη ἕδρα τῶν περὶ Περσέως μύθων ἦτο τὸ πάλαι ἡ Ρόδος, ὁπόθεν διεδόθησαν καὶ ἀνεπτύχθησαν οὐ μόνον εἰς τὴν γείτονα Λυκίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ὑπὸ Ροδίων ἀποικισθεῖσαν Κιλικίαν, καὶ εἰς ἄλλους τόπους τῆς Ἀσίας, οἷον τὸ Ἰκόνιον· καὶ ὅτι ἀπὸ τῶν περὶ Περσέως μύθων διεπλάσθησαν καὶ ὁ μῦθος περὶ τοῦ φόνου τοῦ ἐν Ρόδῳ δράκοντος ὑπὸ τοῦ ἱππότου Θεοδότου τοῦ Γοζόν, καὶ ὁ περὶ δρακοντοκτονίας τοῦ ἁγίου Γεωργίου (ἐντοπισθεὶς ἐν Ἰόπῃ καὶ ἐν Λύδδῃ τῆς Παλαιστίνης). Παραφυὰς δὲ τοῦ περὶ τοῦ Περσέως καὶ τῆς Γοργόνος μύθου εἶναι καὶ ἡ παράδοσις περὶ τῆς ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Ἀτταλείας φοβερᾶς κεφαλῆς.

Ὅπως ἂν ᾖ, ἀρκούντως περίεργον εἶναι, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ παράδοσις τῶν μέσων χρόνων τοιαύτην εἶχε ροπὴν εἰς τὴν ἔκβασιν σπουδαιοτάτου γεγονότος τῆς παγκοσμίου ἱστορίας, τῆς δίκης τῶν Ναϊτῶν.

---

1) Ἐν Verhandllungen der vierzigsten Versammlung deutsher Philologen 1890 σ. 347.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΙΝΩΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΩΝ ΕΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΑΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Παραδόσεις περὶ τῶν Καλῶν τῶν ὀρέων *.

Θεοφράστου, Ἀπὸ τὰ νησιωτικὰ διηγήματα. Οἱ καλοὶ τῶν ὀριῶν. Λαϊκὴ παράδοσις. (Ἐν τῷ Κόσμῳ, περιοδ. συγγράμμ. Σμύρνης 1 Μαρτ. 1909 ἔτ. Α' ἀρ. 6 σ. 88).

Παράδοσις εἰς ἄκρον ἐνδιαφέρουσα, ἀλλὰ δυστυχῶς διεσκευασμένη εἰς διήγημα, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ διακρίνεται τί εἶναι τὸ δημῶδες καὶ τί προσθήκη τοῦ συγγραφέως. Οὐδὲ ὁ τόπος ἀναφέρεται, ὅπου αἱ παραδόσεις ἐπιχωριάζουσιν, ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ συγγραφεὺς ἐξέλεξεν ὡς ψευδώνυμον τὸ ὄνομα τοῦ διασήμου Ἐρεσίου φιλοσόφου καὶ γράφει ἐξ Ἐρέσου, πιθανῶς ἐρέσιαι ἢ καθόλου λεσβιακαὶ θὰ εἶναι καὶ αἱ παραδόσεις. Παραλαμβάνω ἐκ τοῦ διηγήματος ὅσα φαίνονται δημῶδη.

Μιὰ γριὰ τοὺς ἀπάντησε (τοὺς Καλοὺς τῶν ὁριῶν;) πηγαίνοντας 'ς τὸ μύλο τὰ μεσάνυχτα. Γδύθηκε κ' ἔσυρε τὸ χορὸ γυμνή, κ' ἐκεῖνοι σφύριζαν γύρω της σὰ δαιμονισμένοι [1]).

Ἕνας ἐκουτσάθη σὲ μιὰ κακὴ ὥρα ἔτοι γιὰ τὸ τίποτε. Εἶπαν τότε πὼς οἱ Καλοὶ τῶν ὁριῶν τὸν ἐκούτσαναν, γιατὶ πέρασε πάνω ἀπὸ τὸ τραπέζι των, τὴν ὥρα ποὺ ἐκεῖνοι τρώγανε [2]). Ἐξώδεψε πολλὰ στοὺς γιατροὺς μὰ δὲν εἶδε καμμία ὠφέλεια. Ὕστερα ἀκολούθησε τὴ συμβουλὴ ποὺ τοῦ δωκε κάποιος γέρο Μήτσος καὶ ἐπῆγε εἰς τὸ τρίστρατο ἐκεῖ ψηλὰ στὸ δρόμο τῶν μύλων, παραμονὴ τῆς πρώτης τοῦ Σταυροῦ, εἶναι ἡ βραδειὰ ποὺ βγαίνουνε οἱ ξωρκισμένοι, γυρεύοντας τὴν ἀδερφή των τὴν Καλὴ στῆς γῆς τὰ τέσσαρ' ἄκρα. Ἦταν φεγγάρι, καρτέρεζε πολλὴ ὥρα καὶ ἄκουσε μακριὰ ἀπὸ τοὺς μύλους νὰ κράζῃ ὁ πετεινός. Ἦταν μεσάνυχτα, καὶ τὴν ἴδια στιγμὴ ἄκουσ' ἕνα σφύριγμα, καὶ ξάφνου ὁ δρόμος μαύρισε ἀπὸ τ' ἀλόγατα καὶ ἀκούστηκε τὸ ποδοβολητὸ χιλιάδων ποδαριῶν [3]). Καὶ κάτι πράματα πὰ στ' ἄλογα σὰν ἄνθρωποι, μὰ μαῦροι, σιχαμένοι, τρομεροί, μὲ μάτια σὰν ἀστροπελέκι (;). Κι' ἀπ' ὅλους πιὸ μπροστὰ ἐπήγαιν' ἕνας ἄψηλός, ποὺ ὅλο φώναζε στοὺς ἄλλους καὶ πρόσταζε. Σὰν ἐκοντοζύγωσαν, ὁ ἄνθρωπος ξαπλώθηκε στὴ μέση τοῦ δρόμου. Ἐκεῖνοι τὸν εἶδαν, ἐγέλασαν, ξεπέζεψαν, ἀνάψανε κοντά του μιὰ

---

*) Ἐδημοσιεύθη ἐν Λαογραφίᾳ 1909 τ. Α' σ. 347—350.

1) Πρβλ. διαφόρους παραδόσεις περὶ Καλλικαντζάρων (*Πολίτου* Παραδόσεις ἀρ. 619. 620 σ. 351—2. 1336—7), στοιχειῶν (αὐτ. ἀρ. 549), Νεράιδων (αὐτ. ἀρ. 730) καὶ τὴν λεσβιακὴν περὶ τῆς ἀντρειωμένης καὶ τῶν δαιμονίων (αὐτ. ἀρ. 879).

2) Ὁμοίας παραδόσεις περὶ Νεράιδων, αἱ ὁποῖαι λαβώνουν ὅποιον πατήσῃ ἢ διασκελίσῃ τὸ ἀόρατον τραπέζι των βλ. παρὰ *Πολίτ.* αὐτ. ἀρ. 732—4.

3) Ἔφιππος συνοδεία δαιμονικῶν ὄντων ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν κρητικὴν παράδοσιν παρὰ *Πολίτ.* ἀρ. 694 σ. 408—9.

μεγάλη φωτιὰ κι' ἀρχίσανε χορό. 'Απάνω στὸ χορὸ τοῦ διναν κάποτε καμιὰ κλωτσιὰ καὶ σπαρταροῦσαν νὰ γελοῦν, ὅμως αὐτὸς μιλιά! Αἰσθανόταν τὴ ζέστα τῆς φωτιᾶς καὶ κάπου κάπου τὸν ἔπιανε ἀνατριχίλα, ὅταν τὸ κρύο φόρεμά τους ἄγγιζε τὸ πρόσωπό του. Ποιὸς ξέρει πόση ὥρα χορεύανε. Ξάφνου ἀκούστηκε τὸ κράξιμο τοῦ πετεινοῦ. «Ὁ μαῦρος εἶναι! τὴ δουλειά σας» φωνάζει ἕνας ἀπ' τὸ χορό. Περνᾶνε δυὸ λεφτὰ καὶ πάλ' ὁ πετεινός. «Ἦταν ὁ κόκκινος! κοιτάξετε τὸ χορό σας!» φωνάζουν. Πέρασαν δυὸ λεφτὰ καὶ τρίτος πετεινός. 'Ο ἄσπρος ἦταν! φεύγιό»![1]) φωνάξανε ὅλοι μαζί. Καὶ τότες νὰ σουνα νὰ βλεπες τοὺς ξωρκισμένους μὲ τί βία καὶ μὲ τί κακὸ ἀνέβαιναν στ' ἀλόγατά των κ' ἔφευγαν. Καὶ πίσω πίσω πόμεινεν ἕνας κουτσὸς χωρὶς ἄλογο, ποὺ διάβαινε μὲ βία, μὰ πολὺ ἀργὰ σὰν τὴ χελώνα. Τότες ἤρθανε στὸ νοῦ του οἱ συβουλὲς τοῦ γέρο Μήτσου. «'Ο τελευταῖος τους εἶναι χωλός· μὴν τὸν ἀφήσῃς· θὰ σὲ γιάνῃ, γιατὶ κεῖνος σ' ἔκανε κουτσό»[2]). Σηκώθη λοιπὸν καὶ τὸν ἅρπαξε ἀπὸ τὸ χωλό του πόδι καὶ δὲν τὸν ἄφηνε, μὲ ὅλες τὲς φοβέρες καὶ τὰ παρακάλια του· βαρέθηκε εἰς τὸ στερνὸ ὁ τρισκατάρατος καὶ τοῦ λέει. «Τὸ πόδι σου, βρὲ κουτσέ, κακόκουτσε, ἀναθεματισμένε, ἔχε το, χτύπα το στὸ κεφάλι σου.» 'Εκείνη τὴν ὥρα κατάλαβε τὸ βλαμμένο πόδι του νὰ τρίζῃ δυνατὰ καὶ σηκώθηκε γερός.

Πάντα τὰ στοιχεῖα, ἐξ ὧν ἀποτελεῖται ἡ παράδοσις αὕτη, ὡς κατεδείχθη εἰς τὰς ὑποσημειώσεις, εἶναι κοινὰ καὶ εἰς ἄλλας ἑλληνικὰς παραδόσεις. Τὸ ἰδιάζον δ' ὅμως τῆς λεσβιακῆς εἶναι, ὅτι ἐν ταύτῃ ἐμφανίζεται νέα κατηγορία δαιμονικῶν ὄντων, οἱ *Καλοὶ τῶν ὀριῶν*, ἀγνώστων εἰς τοὺς ἄλλους Ἕλληνας. Οἱ *Καλοὶ τῶν ὀριῶν* ἔχουσι πολλὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν Καλλικαντζάρων, οἵτινες ἐνιαχοῦ δι' εὐφημητικοῦ ὀνόματος ἐπίσης καλοῦνται *καλλισπούδηδες, χρυσαφεντάδοι, 'Ας ἐμᾶς καλοὶ* (Παραδόσεις σ. 1257–8). Εἶναι ἐπίσης μαῦροι καὶ σχαμένοι, ὡς οἱ Καλλικάντζαροι (αὐτ. σ. 1292–3), καὶ ἀφαιροῦσι τὴν φωνὴν τοῦ ἀποκρινομένου εἰς αὐτούς (αὐτ. σ. 1301). 'Αδελφή των εἶναι ἡ Καλή, ἡ πρώτη τῶν Νεράιδων (αὐτ. σ. 393), σχέσις δὲ τῶν Καλλικαντζάρων πρὸς τὰς Νεράιδας ἐμφαίνεται καὶ εἰς ἄλλας παραδόσεις (αὐτ. σ. 351.1322). 'Αλλ' ὁ χρόνος, καθ' ὃν ἐμφανίζονται, ἀντίκειται εἰς τὴν συνταύτισιν τῶν καλῶν τῶν ὀριῶν πρὸς τοὺς Καλλικαντζάρους, οἵτινες μόνον κατὰ τὰ δωδεκαήμερα ἐπιφαίνονται.

Τὸ δ' ὄνομα αὐτῶν ἐνθυμίζει τὴν Καλὴν τῶν ὀρέων τῶν βυζαντινῶν παραδόσεων (*Ψελλὸς παρ' Ἀλλατίῳ* de Graecorum hodie quorundam opinationibus σ. 160). Τὸ ὄνομα τοῦτο διεσώθη παρεφθαρμένον ἐν Κύπρῳ μόνον, ὅπου ἡ Κάλη ἢ Καλὴ τῶν ὀβκῶν (=Ἑβραίων) πιστεύουσιν ὅτι εἶναι δαιμόνισσα, ποὺ ἔχει μεγάλην δύναμιν (*Πολίτου* Παραδόσεις σ. 394). Ἐν τῇ λεσβιακῇ παραδόσει ἡ Καλὴ λέγεται ἀδελφὴ τῶν Καλῶν τῶν ὀριῶν καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἡ κυρὰ Κάλω εἶναι ἡ ἀρχόντισσα τῶν Νεράιδων, ἔλκουσα πιθανῶς τὴν ἀρχὴν ἐκ τῆς ἡγεμόνος τῶν νυμφῶν Καλλιστοῦς. Ἐκ τούτων καταφαίνεται ὁπόσον ἐπιθυμητὴ εἶναι ἡ ἐξακρίβωσις τῶν ἐν Λέσβῳ ἢ ἀλλαχοῦ φερομένων παραδόσεων περὶ τῶν Καλῶν τῶν ὀριῶν.

---

1) Περὶ διαλύσεως τοῦ χοροῦ καὶ τῆς ἐξαφανίσεως τῶν νυκτερινῶν δαιμονίων μετὰ τὴν τρίτην φωνὴν τοῦ ἀλέκτορος βλ. ὅσα ἐσημείωσα εἰς Παραδόσεις σ. 1310 κέ.

2) Βλ. Παραδ. ἀρ. 710. 711. Καὶ ἐν ταύταις ἡ κουτσὴ Νεράιδα κουτσαίνει τὸν ἄνθρωπο καὶ αὖτη πάλι τὸν θεραπεύει.

Παραδόσεις περὶ μεταμορφώσεως τῆς Βάτου *

Ἅγιος Θέρου [Σ. Ι. Θεοδωροπούλου], Οἱ θρῦλοι τοῦ Μυστρός. Ὁ Βάτος (ἐν Σπαρτιατικῷ ἡμερολογίῳ 1908 ἔτ. Θ' σ. 30).

Λακωνικὴ παράδοσις ἐν φράσει τεχνητικῇ, ἀπομακρυνομένη τῆς δημώδους ἁπλότητος, περὶ τῆς μεταμορφώσεως τοῦ βάτου. Ὁ Βάτος ἦταν ἔμπορος, ὄμορφος πολύ, ποὺ γύριζε τὰ χωριὰ καὶ πουλοῦσε ἀκριβὰ τοῖς πραμάτειαις του. Τρεῖς κοπέλλαις, ποὺ ψώνιζαν κάθε τόσο τό να καὶ τ' ἄλλο χωρὶς νὰ ἔχουν χρεία, γιὰ νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τὴν ἀκριβή του πραμάτεια καὶ ἀπὸ τὰ γλαρὰ μάτια του, πῆγαν ἕνα μεσημέρι στὸ λαγκάδι ποὺ ἦσαν οἱ Καλαῖς Κυράδες καὶ τοῖς παρεκάλεσαν νὰ τὸν συνεπάρουν. Οἱ Νεράιδες τοῖς ἄκουσαν καὶ τὴν ἄλλην ἡμέρα, ποὺ πέρναγεν ὁ Βάτος τὸ μεσημέρι τραγουδῶντας, ἡ πρώτη Νεράιδα τὸν καταράστη νὰ γενῇ δενδρικό. Κι ἀπὸ τότενες ὁ μορφονιὸς ὁ Βάτος ἔγινε δεντρικό· «κι' ὅποιος διαβάτης σιμώνῃ πλάϊ στὴ φράχτη, ποὺ εἶναι μπλεγμένος ὁ Βάτος, τὸν ἀδράχνει μὲ τοὺς κλαμούς του, τοῦ τραυάει τὸ φόρι του καὶ τοῦ λέει: «Καὶ τοῦτο ἀπὸ μένα τό χεις ψωνισμένα».

Τὸ τελευταῖον μέρος τῆς παραδόσεως, μὴ συναπτόμενον ὀργανικῶς πρὸς τὰ προηγούμενα, ὑπεμφαίνει συμφυρμὸν δύο διαφόρων παραδόσεων. Ἐκ δὲ τοῦ Αἰσωπείου μύθου τῆς Νυκτερίδος, τοῦ Βάτου καὶ τῆς Αἰθυίας (306. 306β Halm) συνάγεται, ὅτι ἀληθῶς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἢ τοὐλάχιστον κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὑπῆρχε παράδοσις περὶ μεταμορφώσεως τῆς Βάτου, καθ' ἣν αὕτη ἦτο ἔμπορος ὑφασμάτων, ναυαγήσαντος δὲ τοῦ πλοίου, ἐν ᾧ εἶχε φορτώσῃ τὴν περιουσίαν της, καὶ ἀπολέσασα τὰ πάντα, μετεμορφώθη εἰς τὸν ὁμώνυμον θάμνον· διὸ «τῆς τῶν παρόντων ἐσθῆτος ἐπιλαμβάνεται, εἴ που τὴν οἰκείαν ἐπιγνοίη ζητοῦσα».

Πρὸς τὸν αἰσώπειον τοῦτον μῦθον εἶναι ὁμοιοτάτη θεσσαλικὴ παράδοσις, ἂν δὲν εἶναι αὐτὴ παράφρασις ἁπλῆ τοῦ μύθου, διὰ τῶν λογίων μεταδοθεῖσα εἰς τὸν λαόν. Κατὰ ταύτην συνεταιρίσθησαν ὁ βάτος, ἡ νυκτερὶς καὶ ὁ λάρος πρὸς ἐμπορίαν καταβαλόντες ὁ μὲν βάτος πολυτελῆ ἐπενδύτην, ὁ λάρος ἀγγεῖα χάλκινα καὶ ἡ νυκτερὶς τὰ κεφάλαια, δανεισθεῖσα τὰ χρήματα παρὰ τοκογλύφων. Ἐφόρτωσαν τὰ ἐμπορεύματα ἐπὶ πλοίου, τὸ ὁποῖον ἐναυάγησε. Περισωθέντες ἐκ τοῦ ναυαγίου οἱ τρεῖς σύντροφοι μετεμορφώθησαν, καὶ ἔκτοτε ὁ μὲν λάρος περίπτταται τὰ πελάγη ἀναμένων πότε νὰ στειρεύσῃ ἡ θάλασσα διὰ νὰ εὕρῃ εἰς τὸν βυθὸν αὐτῆς τὰ χάλκινα ἀγγεῖά του, ἡ βάτος συλλαμβάνει διὰ τῶν ἀκανθῶν της τὰ ἐνδύματα τῶν διαβατῶν ἐλπίζουσα ν' ἀνεύρῃ τὸν ἀπολεσθέντα ἐπενδύτην καὶ ἡ νυκτερὶς κρύπτεται τὴν ἡμέραν καὶ ἐμφανίζεται τὴν νύκτα φοβουμένη τὴν καταδίωξιν τῶν δανειστῶν (Ἀθῆναι, μηνιαῖον παράρτ. Β' σ. 1650–1). Κατ' ἄλλην δὲ παράδοσιν συνεταιρίσθησαν ἡ βάτος καὶ ὁ γλάρος καὶ ναυαγήσαντος τοῦ πλοίου ἀναζητοῦσι τὰ ἐμπορεύματά των, ἡ μὲν βάτος συλλαμβάνουσα διὰ τῶν ἀκανθῶν της πάντα διερχόμενον πλησίον αὐτῆς, ὅπως ἀνεύρῃ τὸν κλέπτην, ὁ δὲ γλάρος βυθιζόμενος ἑκάστοτε εἰς τὴν θάλασσαν μὲ τὴν ἐλπίδα ν' ἀνεύρῃ τ' ἀπολεσθέντα εἰς τὸν βυθὸν αὐτῆς. Τίνος τόπου εἶναι ἡ παράδοσις δὲν σημειώνει ὁ ἐκδότης αὐτῆς (Ἀπ' ὅλα δι' ὅλους 1904 ἀρ. 52 σ. 849). [Βλ. καὶ κατωτέρω σ. 47].

---

*) Ἐδημοσιεύθη ἐν Λαογραφίᾳ Α' σ. 405—6.

Παράδοσις περὶ τοῦ ἄνθους μελισσαντροῦς *

Ἄγιδος Θέρου [Σ. Ι. Θεοδωροπούλου]. Οἱ θρῦλοι τοῦ Μυστρᾶ. Ἡ Μελισσαντροῦ (Αὐτ. σ. 36).

Μελισσαντροῦ ἦτο ἡ σύζυγος τοῦ Μελίσσαντρου, ἐμπόρου, τὸν ὁποῖον Ἀλγερῖνοι πειραταὶ ἠχμαλώτισαν καὶ ἐφόνευσαν συλήσαντες τὸ πλοῖόν του. Μαθοῦσα τὸν θάνατον αὐτοῦ ἡ σύζυγος ἀπέθανεν ἐκ τῆς λύπης. «Κι ἀπάνω στὸ μνημοῦρι της φύτρωσε τὸ λουλοῦδι πού χει τ' ὄνομά της.» (Τὸ ἄνθος τοῦτο καὶ τὸ ἐπιστημονικὸν ὄνομα αὐτοῦ μοὶ εἶναι ἄγνωστα). Πιστεύει δ' ὁ λαὸς ὅτι «σὰν τοῦ εἰπῇς τὸ μοιρολόγι ἀπάνου του, ξηραίνονται τὰ φύλλα του κ' οἱ κλῶνοι καὶ τὰ λούλουδα καὶ σωριάζονται μονομιᾶς χάμου.»

Τὸ τραγοῦδι εἶναι τὸ ἑξῆς:

Μελισσαντροῦ μὲ τὸν ἀνθό,
πού εἶχες τὸν ἄντρα τὸν καλό·
ὁπού τὸν ἐσκοτώσανε στῆς Μπαρμπαριᾶς τὰ μέρη,
κ' ἔκανες ὅρκο στὸ Θεό, μὴν κάνῃς ἄλλο ταῖρι.

Ἡ αὐτὴ παράδοσις, ὡς ἐπιχωριάζουσα ἐν Ἄργει, ἐκτίθεται ἀπαραλλάκτως καὶ ἐν τῇ ἐφημερίδι τοῦ Ἄργους «Μυκήναις» τῷ 1902. (Βλ. καὶ Παναθήναια 1902 τ. Γ' σ. 352).

Μελισσανδροῦ **

Σπ. Μηλιαράκη. Ἡ μελισσανδροῦ τοῦ Ἄργους. (Ἀργολικὸν ἡμερολόγιον τοῦ 1910 Ἐν Ἀθήν. σ. 243—6).

Ὁ Μηλιαράκης προσδιορίζει τὸ φυτόν, εἰς ὃ ἀναφέρεται ἡ παράδοσις, περὶ ἧς βλ. Λαογραφ. Α' σ. 408. Τὸ φυτὸν τοῦτο εἶναι τὸ Οὐέρβασκον τὸ κολπῶδες (Verbascum sinuatum L.(1)). Μανθάνομεν δ' ἐκ τῶν παρατηρήσεων τοῦ Μηλιαράκη, ὅτι τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ λαοῦ περὶ τῆς ἰδιότητος τοῦ φυτοῦ, τοῦ νὰ συγκινῆται, ὅταν πλησίον του κλαύσῃ τις ἢ μοιρολογήσῃ, ὥστε τὰ φύλλα του μαραινόμενα πάραυτα νὰ πίπτουν, δὲν εἶναι ὅλως μυθικὸν πλάσμα, μὴ στηριζόμενον ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως. Διότι ὄντως τὸ φυτὸν συγκινεῖται.«Ἐὰν ἐν ἡμέρᾳ εὐδίᾳ μετὰ μετρίαν ἡλίασιν (οὐχὶ δὲ μετὰ τὸ ἰσχυρὸν καῦμα τοῦ θερινοῦ ἡλίου) πλήξωμεν ἐπανειλημμένως διὰ τῆς βακτηρίας ἡμῶν

*) Ἐδημοσιεύθη ἐν Λαογραφίᾳ 1909 Α' 408.

**) Ἐδημοσιεύθη ἐν Λαογραφίᾳ 1910 τ. Β' σ. 165—6.

1) Ἐν τῇ προκειμένῃ διατριβῇ ὁ Μηλιαράκης λέγει γενικώτερον, ὅτι μεταξὺ τῶν ὀνομάτων εἰδῶν τοῦ γένους Οὐερβάσκου εἶναι καὶ ἡ μελισσανδροῦ, καὶ ὅτι εἴδη τοῦ Οὐερβάσκου φυόμενα ἐν Ἀργολίδι εἶναι κυρίως Οὐ. τὸ μακρόουρον, οὐ. τὸ φλομοειδὲς καὶ οὐ. τὸ κολπῶδες. Ἀλλ' ἐν τῇ διατριβῇ αὐτοῦ «Τὰ δημώδη ὀνόματα τῶν φυτῶν», τῇ δημοσιευθείσῃ ἐν τῇ Ἐπιστημονικῇ ἐπετηρίδι τοῦ Πανεπιστημίου (Δ' 1910 σ. 301—2=65—66), ἐν ᾗ ἀναγράφει πλεῖστα δημώδη ὀνόματα εἰδῶν τοῦ Οὐερβάσκου, τὸ ὄνομα *μελισσανδρὼ* φέρεται ὡς τὸ τοῦ εἴδους Verbascum sinuatum L., ἐπιχωριάζον ἐν Κρήτῃ, Σίφνῳ, Ἄργει καὶ Μάνῃ. Εἰς οὐδὲν δ' ἄλλο εἶδος ἀποδίδεται τὸ αὐτὸ ὄνομα.

τὸν κορμὸν οὐερβάσκου τινὸς τῶν (ἐν 'Αργολίδι φυομένων) εἰδῶν καὶ ἀναμείνωμεν, παρατηροῦμεν μετὰ πάροδον 2—3 λεπτῶν, ὅτι τὰ ἔνθη αὐτοῦ ἄρχονται καταπίπτοντα, κατ' ἀρχὰς μὲν ὀλίγα τινὰ καὶ βραδέως, μετ' ὀλίγον δὲ χρόνον ἀφθονώτερα. 'Εὰν τὸ φυτὸν βρίθῃ ἀνθέων, μετὰ πλῆξιν ἐπακολουθεῖ ἀληθὴς βροχὴ αὐτῶν, τὸ δὲ ἔδαφος καλύπτεται ὑπ' αὐτῶν πυκνῶς». Δὲν θεωρεῖ δὲ ἀπίθανον ὁ Μηλιαράκης εἰς περιστάσεις, καθ' ἃς ἕνεκα καιρικῶν λόγων τὸ φυτὸν διατελεῖ ἐν τῇ μεγίστῃ αὐτοῦ εὐαισθησίᾳ, ὅτι καὶ διὰ τῆς δονήσεως τοῦ φυτοῦ διὰ τοῦ ἀέρος τῆς φωνῆς δύναται νὰ ἐπέλθῃ τὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα. Ἡ ἀνθοβολία αὕτη τῆς μελισσανδροῦς ἀνάγεται εἰς τὰ ἐρεθιστικὰ φαινόμενα τῶν φυτῶν, ἅτινα ἐξηγοῦνται ἐκ καθαρῶς μηχανικῶν λόγων.

Διὰ τῶν παρατηρήσεων τούτων τοῦ Μηλιαράκη παρέχεται ἀξιολογωτάτη συμβολὴ εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ τρόπου τῆς δημιουργίας τῶν παραδόσεων. Ἡ φαντασία τοῦ λαοῦ ἐκ τῆς παρατηρήσεως περιέργου τινὸς φυσικοῦ φαινομένου ὁρμωμένη ἢ ὡς περιέργου καὶ παραδόξου προσπίπτοντος εἰς αὐτὴν ἀναζητεῖ τὸν λόγον αὐτοῦ καὶ προσδίδει εἰς τοῦτον ποιητικὴν μορφήν.

Παραδόσεις περὶ Καλλικατζάρων *.

Πάνου Κ. Σμυρνιώτη. Οἱ Λυκοκατζαραῖοι. Ζωγραφιὲς ἀπ' τὴ χωριάτικη ζωή. (Σπαρτιατικὸν ἡμερολόγιον 1908, σ. 43—5).

Περιγραφὴ ἑσπερίδος κατὰ τὰ δωδεκαήμερα ἐν τῇ οἰκίᾳ πειμένος, ἐν χωρίῳ τινὶ τῆς Λακεδαίμονος πιθανῶς (ὄνομα χωρίου ἢ τόπου δὲν ἀναφέρεται). Εἰς τὴν διήγησιν παρεμβάλλονται δοξασίαι τινὲς περὶ τῶν Καλλικαντζάρων, γνωσταὶ καὶ ἄλλοθεν. Ὅτι τὰ δαιμόνια τοῦ δωδεκαημέρου λέγονται Λυκοκατζαραῖοι (τὸ ὄνομα τοῦτο παρετήρησα ὅτι ἐπιχωριάζει ἐν Μεσσηνίᾳ καὶ Κυνουρίᾳ· βλ. τὰς ἐμὰς Παραδόσεις σ. 1244—5). Ὅτι αἱ εἰσχωροῦσαι εἰς τὴν καλύβην σταγόνες τῆς βροχῆς προέρχονται ἐξ αὐτῶν, ζητούντων νὰ μαγαρίσουν τοὺς ἐνοικοῦντας (βλ. Παραδόσεις σ. 1296. 1298). Ὅτι ἐπιφαίνονται κατὰ τὸ δωδεκαήμερον (αὐτ. σ. 1259), ὅτι μαζώνουν τὰ παιδιὰ ποὺ κλαῖνε (πρβλ. αὐτ. σ. 1304). Ὅτι τὰ μοῦτρα τους εἶναι κατάμαυρα (βλ. αὐτ. σ. 1293), ὅτι φοροῦν τσαρούχια στὸ ἕνα πόδι τ' ἀνθρωπινὸ καὶ ὅτι τὸ ἄλλο πόδι τους εἶναι γαϊδουρινὸ (αὐτ. σ. 1294) καὶ ὅτι λαμπυρίζουν τὰ μάτια τους καὶ τὰ δόντια τους (αὐτ.) καὶ ὅτι φεύγουν, ὅταν ἁγιάζουν τὰ νερὰ τραγουδοῦντες ᾄσματιον σκωπτικὸν τοῦ ἁγιάζοντος ἱερέως. Τὸ παρατιθέμενον δ' ᾄσματιον εἶναι ὁμοιότατον πρὸς τὸ πρῶτον τῶν ἀναγραφομένων ὑπ' ἐμοῦ ᾀσματίων, τὸ καλαματιανόν (σ. 1035).

Παραδόσεις **.

'Αθῆναι. Μηνιαῖον παράρτημα. 'Εν 'Αθήναις, ἀρ. 10 σ. 1277—1285. Ὁ διαγωνισμὸς τοῦ παραρτήματος. Θεσσαλικαὶ παραδόσεις ὑπὸ Δ. Α. Χατζηγιάννη (σ. 1277—1280). Μεσσηνιακαὶ παραδόσεις ὑπὸ Θ. Γούνα (σ. 1280—4). Κατακλυσμὸς καὶ ὀντογονία ὑπὸ Γ. Α. Β. (σ. 1284—5).

Τὸ περιοδικὸν τοῦτο προεκήρυξεν ἀγῶνα χρηματικὸν «πρὸς συγγραφὴν τῶν κρατουσῶν παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ παραδόσεων», παρατείναν δὲ τὴν

*) Λαογραφ. Α' σ. 406.
**) Λαογραφαί Α' σ. 655—661.

προθεσμίαν αὐτοῦ ἀπεφάσισε νὰ δημοσιεύσῃ «ἐκ τῶν πολυαρίθμων ἀποσταλεισῶν παραδόσεων ἐκείνας, αἵτινες ἔρχονται εἰς τὴν πρώτην γραμμήν, ὅπως ἀμφισβητήσωσι τὸ γέρας». Δυστυχῶς δ' ὅμως τῆς ἀγαθῆς προθέσεως τοῦ ἀγωνοθέτου δὲν ἦσαν ἀντάξιοι οἱ καρποὶ τοῦ ἀγῶνος, ἀλλὰ παντελῶς ἄχρηστοι καὶ κενοὶ ἀποδεικνύονται, ἂν κρίνωμεν ἐκ τῶν δημοσιευθέντων δειγμάτων. Τὰ αἴτια δὲ τούτου εἶναι πρῶτον μὲν ὅτι οἱ κατελθόντες εἰς τὸν ἀγῶνα δὲν εἶχον, ὡς φαίνεται, σαφῆ ἔννοιαν τοῦ τί ἐστι παράδοσις καὶ δεύτερον ὁ παράδοξος ὅρος τῆς προκηρύξεως τοῦ ἀγῶνος, καθ' ὃν τὰ μνημεῖα τῆς δημώδους φιλολογίας δὲν ἐπετρέπετο νὰ γραφῶσιν εἰς γλῶσσαν δημώδη. Οὕτω δ' οἱ φιλοδοξοῦντες νὰ λάβωσι τὸ ἆθλον τοῦ ἀγῶνος προσήγαγον ἀντὶ γνησίων δημοτικῶν κειμένων ἀπειροκάλους διασκευὰς αὐτῶν καὶ παραφράσεις.

Τούτων κατώτεραι παντὸς λόγου εἶναι αἱ «Θεσσαλικαὶ παραδόσεις» τοῦ Δ. Α. Χατζηγιάννη, πέντε ἐν ὅλῳ. Μὴ γινώσκων οὗτος νὰ διακρίνῃ τῶν παραδόσεων τὰ δημοτικὰ ἄσματα, περιέλαβεν εἰς τὴν ὑποβληθεῖσαν συλλογήν του καὶ τρία δημοτικὰ ἄσματα λύσας τὰ μέτρα αὐτῶν καὶ διὰ ληρωδῶν πλατυσμῶν μεταβαλὼν ταῦτα εἰς παιδαριώδη ρητορικὰ γυμνάσματα. Ἡ πρώτη τῶν λεγομένων παραδόσεων τούτων εἶναι τὸ ἀκριτικὸν ἆσμα περὶ τοῦ Κωσταντῆ, τοῦ ἐζευγμένου «μαζὶ μὲ τὸ βουβάλι» καὶ μεταφέροντος μάρμαρα. (Πρβλ. *Jeannaraki*, Ἄσματα κρητικὰ σ. 4 ἀρ. 5. *Μανωλακάκη*. Καρπαθιακὰ σ. 232 ἀρ. 23. Ζωγρ. ἀγών Α' σ. 306 ἀρ. 26. Ὁ φάρος τῆς Ἀνατολῆς 1902 σ. 296 κ. π. ἄ.). Τὸ ἆσμα τοῦτο ὑπολαμβάνει ὁ συλλογεὺς ὡς παράδοσιν περὶ τῆς ἐκ Θεσσαλίας προελεύσεως τῶν μαρμάρων, δι' ὧν ἐκτίσθη ἡ ἁγία Σοφία ἐν Κωνσταντινουπόλει.—Τὴν δευτέραν, ὡς λέγει, πολλάκις ἤκουσε ἀπὸ τὴν γραῖαν μάμμην του, ὅτε εἰς τὸ σχολεῖον τοῦ χωρίου του ἐφοίτα, «κατὰ τὰς μακρὰς τοῦ χειμῶνος νύκτας, καθ' ἃς ὁ παταγώδης » ἦχος τοῦ μετὰ σφοδρότητος πνέοντος βορρᾶ καὶ ἡ πένθιμος φωνὴ τοῦ ἐπὶ » τῆς στέγης ἀγροτικῆς τινος οἰκίας καὶ ἐν τῷ σκότει θρηνοῦντος πτηνοῦ » ἠκούοντο μόνον!» Ἀναφέρεται δ' ἡ παράδοσις αὕτη εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν καὶ τὸν μαρμαρωμένον βασιλιάν, οὐδὲν περιέχουσα στοιχεῖον μὴ γνωστόν, εἰ μὴ ὅτι οἱ μὴ περατώσαντες τὴν διακοπεῖσαν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐν τῇ ἁγίᾳ Σοφίᾳ λειτουργίαν ἀπελιθώθησαν, καθὼς καὶ οἱ ψάλται μετ' αὐτῶν κρατοῦντες ἀνοικτὰ τὰ βιβλία ἐμπρός των. (Βλ. τῶν ἐμῶν Παραδόσεων ἀρ. 33. 35 σ. 22. 23 καὶ σ. 658—674. 678–9).

Ἡ τρίτη δῆθεν παράδοσις εἶναι φλύαρος παράφρασις τοῦ δημοτικοῦ ἄσματος περὶ τῆς γεφύρας τῆς Ἄρτης. Μικρὸν δεῖγμα τῆς πολυλόγου λεξιθηρίας τοῦ συλλογέως ἔστω ἡ παράφρασις ἑνὸς μόνον στίχου τοῦ ἄσματος: «Ὁλημερὶς τὸ χτίζανε, κι' ἀποβραδιοῦ γκρεμιέται». Ὁ στίχος οὗτος ἀναπτύσσεται εἰς τὰς ἑξῆς κομψοεπεῖς φράσεις: «Καθ' ἑκάστην ἀπ' ὄρθρου βαθέος » μέχρι περὶ λύχνων ἁφὰς μετὰ πολλῆς ζέσεως ἐπελαμβάνοντο τοῦ ἔργου, τὴν »δ' ἐπομένην ἐγειρόμενοι περίλυποι ἐώρων καταπεπτωκός, ὅ τι εἶχον κατα» σκευάσῃ. Τίς δ' οἶδε ποσάκις ἀγρυπνοῦντες, ἵνα τὸ αἴτιον ἀνακαλύψωσι » τῆς πτώσεως, δὲν θὰ εἶδον ἄφωνοι καὶ σφόδρα ἐκπεπληγμένοι τὴν γέφυραν » κατακρημνιζομένην μετὰ πολλοῦ πατάγου ἐντὸς τοῦ ὁρμητικοῦ τῆς Ἠπείρου » ποταμοῦ». Τῆς παραφράσεως προτάσσονταί τινα περὶ τῆς σημασίας τῆς λέξεως στοιχεῖον παρὰ τῷ λαῷ, ἅτινα ὁ χρηστὸς συλλογεὺς παρέλαβε κατὰ λέξιν ἐκ τῶν ἐμῶν Παραδόσεων (σ. 1052), ἃς οὐδαμοῦ μνημονεύει.

Ὡς τετάρτη παράδοσις φέρεται ἄλλη παράφρασις Θεσσαλικῆς παραλλαγῆς τοῦ δημώδους ἄσματος περὶ τοῦ κάστρου τῆς ὡριᾶς, περὶ οὗ βλέπε Παραδόσεις ἀριθ. 86 σ. 50—1 καὶ σ. 776 κέ. Περὶ ἄλλης Θεσσαλικῆς παραλλαγῆς

βλ. Λαογραφίας τ. Α'σ. 361.—Ἡ δὲ τελευταία παράδοσις εἶναι περὶ τριῶν δένδρων, εὑρισκομένων παρὰ τὴν Πλασιὰν (τοῦ δήμου Δωτίου ἐν τῷ νομῷ Λαρίσης) κατὰ τὴν εἰς Ἁγιὰν φέρουσαν ὁδὸν καὶ καλουμένην «τὰ τρία ἀδέρφια». Ταῦτα πιστεύουσιν ὅτι ἐφύησαν ἐκ τοῦ αἵματος τριῶν ἀδελφῶν, φονευθέντων ἐν τῷ τόπῳ ἐκείνῳ ὑπὸ λῃστῶν. (Περὶ δένδρων φυομένων ἐκ τοῦ χυθέντος ἀνθρωπίνου αἵματος βλ. Παραδόσεις σ. 643 κέ. Λαογραφ. Α' σ. 199).

Πολλὴν τοὐναντίον σπουδαιότητα ἔχουσιν αἱ ὑπὸ Θ. Γούνα δημοσιευόμεναι πέντε μεσσηνιακαὶ παραδόσεις, αἵτινες ἠδύναντο νὰ συγχωνευθῶσιν εἰς μίαν, ἀναφερόμεναι πᾶσαι εἰς τεραστίαν τὸ μέγεθος ἀγριελαίαν, φυομένην ἐν μέσῳ συκῶνος «κειμένου παρὰ τὴν δημοσίαν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν ἀπὸ Μεσσήνης (ἐννοεῖ βεβαίως τὴν ἐπισήμως οὕτω μετονομασθεῖσαν κωμόπολιν Νησὶ) εἰς τὴν μονὴν Βουλκάνου (1)». Τὸ δένδρον τοῦτο πιστεύουσιν, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν δημοσιευομένων παραδόσεων, ὅτι εἶναι στοιχειωμένο. Διηγοῦνται δ' ὅτι ὁ πρὸ ἑξηκονταετίας συνταράξας τὴν Μεσσηνίαν δημεγέρτης μοναχὸς Παπουλάκης ἔλεγε περὶ αὐτοῦ: «Βλέπουτε αὐτὴν τὴν ἀγρι-» λιά; Θὰ ρθῇ καιρὸς ποῦ θὰ πνιγῇ ἐδῶ τὸ μουσκάρι στὸ αἷμα». Ἀνέφερε δηλονότι εἰς τὴν ἀγριελαίαν ἐκείνην τὴν παράδοσιν τῆς μεγάλης αἱματοχυσίας ποῦ θὰ γίνῃ κατὰ τὴν ἐκδίωξιν τῶν Τούρκων (βλ. Παραδόσεις σ. 672). Καὶ νῦν οἱ διερχόμενοι ἐκεῖθεν ἐν ὥρᾳ νυκτὸς δὲν τολμῶσι νὰ ὁμιλήσωσιν ἐκ φόβου μὴ τοὺς πάρῃ τὴ φωνὴ τὸ στοιχειό, μόνον δ' ὅταν «περάσουν τὰ ὅριά του» δὲν ἔχει δύναμιν νὰ τοὺς βλάψῃ (πρβλ. Παραδόσεις σ. 449). Οἱ ἐπιχειρήσαντες νὰ τὴν κόψωσιν ἔπαθον κακά, ὅτε δ' ὁ Ἰμπραὴμ κατὰ τὴν ἐκστρατείαν του εἰς Πελοπόννησον, μαθὼν τοῦτο, διέταξε νὰ τὴν κατακόψουν ἐνώπιόν του, οἱ δύο Ἀράπηδες στρατιῶται, εἰς οὓς ἀνετέθη τὸ ἔργον, εὐθὺς ὡς ἔπληξαν τὴν ἐλαίαν διὰ τῶν πελέκεων ἔπεσαν λιπόθυμοι (2). Ὁ Ἰμβραὴμ ὀργισθεὶς ἤθελε νὰ τὴν καύσῃ, ἀλλ' ἠσθένησε. Τότε προσελθόντες πρὸς αὐτὸν τρεῖς χωρικοί, «ὑπεσχέθησαν νὰ τῷ δείξωσι μέγαν κεκρυμμένον θησαυρὸν (ὑπὸ τὴν ἐλαίαν) ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ διορίσῃ αὐτοὺς ἐν τῷ χωρίῳ των δημογέροντας καὶ νὰ τοὺς δώσῃ ἐκ τοῦ θησαυροῦ τὸ ἀνῆκον». Ἐβεβαίουν δ' οἱ χωρικοὶ οὗτοι ὅτι πολλάκις εἶδον τὴν νύκτα Ἀράπην, ὁδηγοῦντα εἰς βοσκὴν τὸν θησαυρὸν ἐκεῖνον(3). Ὁ Ἰμπραὴμ ἐπέτρεψε τὴν ἀναζήτησιν τοῦ θησαυροῦ καὶ διέταξε πολυαρίθμους στρατιώτας νὰ σκάψωσι τὸν ἀγρόν, ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν εὑρέθη τίποτε, ἐφόνευσε τοὺς χωρικοὺς καὶ ἐνέπηξε τὰς κεφαλὰς των ἐπὶ τῆς ἐλαίας. Καὶ πρὸ ὀλίγων ἐτῶν νέα ἀνασκαφὴ ἔγινε πρὸς ἀνεύρεσιν τοῦ θησαυροῦ, καὶ αὕτη ἄνευ ἀποτελέσματος, ὁ δὲ κύριος τοῦ κτήματος, μὴ τολμῶν νὰ ἐκριζώσῃ τὴν ἀγριελαίαν, ἀφήνει ἐκ δεισιδαίμονος φόβου μεγάλην ἔκτασιν γῆς περὶ αὐτὴν χέρσον.

Ἡ ἀγριελαία ἐκείνη καλεῖται ὑπὸ τῶν Μεσσηνίων, κατὰ τὴν βεβαίωσιν τοῦ γράφοντος, «ἡ ἐρωμένη τοῦ βασιλιᾶ», ἂν καὶ ἡ λέξις ἐρωμένη εἶναι ἄγνωστος εἰς τὸν λαόν. Λέγεται δὲ περὶ αὐτῆς, ὅτι ἦτο ἄλλοτε νεαρὰ ποιμενὶς καὶ μετεμορφώθη εἰς δένδρον διά τινα ἀσεβῆ πρᾶξίν της. Ἀλλ' εἰς τὴν διασκευὴν εἰς καθαρεύουσαν τῆς παραδόσεως τοσαῦτα ἀναμιγνύονται στοιχεῖα μὴ

1) Τὸ Νησὶ ἀπέχει πολλὰ χιλιόμετρα ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν Μεσσήνην, καὶ ἀναγκαῖον ἦτο νὰ προσδιορίσῃ ὁ συλλογεὺς ἀκριβέστερον τὸν τόπον.

2) Περὶ τῆς τιμωρίας τῶν ἐκριζούντων ἢ τεμνόντων στοιχειωμένα δένδρα βλ. τὰς ἐμὰς Παραδόσεις σ. 916—8.

3) Περὶ βοσκήσεως τοῦ θησαυροῦ ὑπὸ τοῦ φύλακος Ἀράπη βλ. Παραδόσ. σ. 1046 κέ.

δημώδη, ὥστε ἀδυνατεῖς νὰ διακρίνῃς τίνα τούτων προσετέθησαν ὑπὸ τοῦ συλλογέως καὶ τίνα προῆλθον ἐκ τῆς ἐπηρείας λογίων ἢ ἐκ μαθητικῶν ἀναμνήσεων. Διότι ἀναφέρονται καὶ εἵλωτες, καὶ γερουσιασταὶ τῆς Σπάρτης (ἂν καὶ οἱ ἀποτελοῦντες τὴν σπαρτιατικὴν γερουσίαν οὐδέποτε ἐλέγοντο γερουσιασταί), καὶ νόμοι σπαρτιατικοὶ καὶ ἱερὸν τοῦ Ἰθωμάτα Διὸς καὶ χρησμοί. Ἀποκαθαιρομένη δὲ ἡ παράδοσις κατὰ τὸ δυνατὸν τοῦ περιττοῦ φόρτου ἔχει ὡς ἑξῆς:

Εἰς τὴν Σπάρτην νεαρὸς βασιλεὺς ἠγάπα νεαρὰν ποιμενίδα Εἱλωτίδα, τὴν ὁποίαν σφόδρα ἐλυπεῖτο ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ νυμφευθῇ, διότι «οἱ σπαρτιατικοὶ νόμοι ἐτιμώρουν διὰ θανάτου τὴν μετὰ τῶν δούλων ἐπιγαμίαν». Τὴν ἠγάπα δὲ καὶ ἐκείνη καὶ συνηντῶντο καθ' ἑκάστην οἱ δύο ἐρασταὶ παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ Εὐρώτα ἐπὶ πολὺν χρόνον, μέχρις ὅτου ἐνηλικιωθέντος τοῦ βασιλέως οἱ Σπαρτιᾶται ἠξίωσαν νὰ νυμφευθῇ. Ἐκεῖνος, μὴ τολμῶν νὰ τοῖς ἀποκαλύψῃ τὸν ἔρωτά του, ἐζήτησεν ἀναβολήν, ὅπως δῆθεν σκεφθῇ, καὶ ἔτρεξεν εἰς τὴν ἀναμένουσαν αὐτὸν κατὰ τὸ σύνηθες ἐρωμένην νὰ τῇ ἀνακοινώσῃ θρηνῶν τὴν ἀξίωσιν τῶν Σπαρτιατῶν. Ἐκείνη δὲ ἀτάραχος ἀκούσασα τὸ ἄγγελμα, τὸν ἐβεβαίωσεν ὅτι προτοῦ παρέλθῃ ἡ ταχθεῖσα προθεσμία, οἱ σπαρτιατικοὶ νόμοι θὰ ἐπιτρέπωσι τὸν γάμον των. Ὁδοιποροῦσα δὲ τὴν νύκτα, μετέβη εἰς τὴν Ἰθώμην, ὅπου ὑπῆρχε μαρμαρίνη στήλη «συμβολίζουσα τὴν ἐλευθερίαν τῆς χώρας»· διότι, ἂν ἡ στήλη ἐκομίζετο εἰς τὴν Σπάρτην, ἡ Μεσσηνία θὰ κατεστρέφετο. Τοῦτο γινώσκοντες καὶ οἱ Σπαρτιᾶται εἶχον ὁρίσῃ, ὅστις κατώρθωνε νὰ φέρῃ τὴν στήλην ἐκείνην εἰς Σπάρτην, ἂν ἦτο Εἵλως, θὰ ἐλάμβανε τὴν ἐλευθερίαν του. Ἡ ἐρωμένη τοῦ βασιλέως ἔφθασεν εἰς Ἰθώμην, διαλαθοῦσα δὲ τοὺς φύλακας ἀπέσπασε τὴν στήλην καὶ φέρουσα αὐτὴν ἐπὶ τῶν ὤμων της κατῆλθε τοῦ ὄρους καὶ ἐπανήρχετο σπεύδουσα εἰς Σπάρτην. Οἱ δὲ κάτοικοι τῆς πόλεως, ἀντιληφθέντες τὴν πρωΐαν τὴν ἐξαφάνισιν τῆς στήλης, ἔντρομοι ἱκέτευον τὸν Θεὸν νὰ τιμωρήσῃ τὸν ἀσεβῆ κλέπτην. Ὁ Θεὸς εἰσήκουσε τὰς δεήσεις των καὶ ἡ ποιμενὶς προτοῦ νὰ ἐξέλθῃ τῶν ὁρίων τῆς Μεσσηνίας μετεμορφώθη εἰς ἐλαίαν. Καὶ σήμερον εἰς τὸ ἐν Μαυρομάτῃ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Μεσσήνῃ μουσεῖον οἱ χωρικοὶ δεικνύοντες τεμάχιον ἐνεπιγράφου στήλης, προσηρμοσμένον εἰς μαρμαρίνην πλάκα, λέγουσι: «Βλέπουτε αὐτὴ τὴν κολόνα; Εἶναι κείνη πὄκλεψε ἡ Σπαρτιάτισσα πού ἀπὸ τὴν κατάρα τοῦ Θεοῦ εἶναι κάτω κεῖ στὸ Ναζίρι γενομένη ἐλιά. Νὰ καὶ τ' ἀχνάρι της στὴν πλάκα πού πάτησε κ' ἔμεινε».

Τὰ πλεῖστα τῶν στοιχείων τῆς παραδόσεως ταύτης εἶναι κοινὰ καὶ εἰς ἄλλας δημώδεις παραδόσεις. Πρῶτον ἡ τεραστία ῥώμη τῶν ἀρχαίων Ἑλληνίδων. Εἶναι γνωστὴ καὶ παρομοία παράδοσις, μεσσηνιακὴ ἐπίσης, κατὰ τὴν ὁποίαν τὴν μονόλιθον μεσόδμην τῆς πύλης τῆς Ἀρκαδίας, ἐν Μεσσήνῃ, ἐκόμισεν ἀπὸ μακρὰν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς της μία Ἑλληνίσσα (1)· ἔπειτα ἡ ἀποτύπωσις ἰχνῶν ἐπὶ λίθων (2), ἡ σύνδεσις θαυμασίων διηγήσεων πρὸς ἀρχαίας στήλας καὶ ἄλλα μνημεῖα (3). Τὰ δὲ περὶ τῆς ἐξαρτήσεως τῆς σωτηρίας τῆς Μεσσήνης ἐκ τῆς διατηρήσεως μιᾶς στήλης εἰς τὴν θέσιν, εἰς ἣν ἦτο ἐστημένη, ἀνάγονται εἰς τὰς βυζαντινὰς δοξασίας περὶ τῶν τελεσμάτων (4).

---

1) Παραδόσ. σ. 56 ἀρ. 101. Περὶ τῆς ῥώμης τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων βλ. αὐτ. σ. 729κέ.
2) Αὐτ. σ. 733 κέ.
3) Αὐτ. πολλαχοῦ, ἰδίως σ. 754. 755. 765.
4) Αὐτ. σ. 1056 κέ.

Εἰς τὴν παράδοσιν προστίθεται καὶ ἄλλο ἐπεισόδιον ποιητικόν, τῶν ἐρώτων τῆς Ἰσαβέλλας, τῆς θυγατρὸς τοῦ πρίγκιπα τοῦ Μορέως Γυλιάμου, καὶ νεαροῦ ποιμένος. Τοῦτον κατά τινα ἐκδρομήν της ἡ πριγκιποποῦλα εἶδε καθήμενον ὑπὸ τὴν ἐλαίαν καὶ παίζοντα τὴν φλογέραν του (τὴν σύριγγα κατὰ τὸν συλλογέα) καὶ ἠγάπησεν ἐμμανῶς· ὅπως δὲ συναντᾶται μετ' αὐτοῦ συχνότερον ἔπεισε τὸν πατέρα της καὶ τῆς ἔκτισε πύργον ἐκεῖ που πλησίον· ὁ πύργος, οὗ τὰ ἐρείπια σῴζονται, λέγεται Μελισσόπυργος λαβὼν τὸ ὄνομα ἐκ τοῦ ἀφθόνως περὶ αὐτὸν φυομένου μελισσοχόρτου. Μετά τινα καιρὸν ὁ πατὴρ ἀνεκάλυψε τὴν καταισχύνην τῆς θυγατρός του καὶ ὀργισθεὶς ἐκρέμασε τοὺς ἐραστὰς εἰς τὴν ἐλαίαν· εὐσπλαγχνισθεὶς δὲ τὴν θυγατέρα του διέταξε νὰ τὴν καταβιβάσωσιν ἡμιθανῆ τοῦ δένδρου· ἀλλ' αὕτη ὡς εἶδε νεκρὸν τὸν ἐρώμενον παρεφρόνησε. Τί τούτων ἀνήκει εἰς τὸν λαὸν καὶ τί εἶναι πλάσμα τοῦ συλλογέως, δὲν ἠξεύρομεν. Τὸ μόνον βέβαιον εἶναι ὅτι οὔτε τὴν Ἰσαβέλλαν, τὴν Ζαμπέαν τοῦ χρονικοῦ τοῦ Μορέως, οὔτε τὸν πρίγκηπα Γυλιάμον ἐνθυμεῖται ὁ λαός.

Ὁ «Κατακλυσμὸς καὶ ἡ ὀντογονία» τοῦ Γ. Α. Β. ὁ ἐπακολουθῶν εἰς τὰς Μεσσηνιακὰς παραδόσεις εἶναι ἐπιστημονικὴ δῆθεν συζήτησις περὶ τοῦ κατακλυσμοῦ τοῦ Νῶε! Πῶς εἰσεχώρησεν εἰς τὰς παραδόσεις, καὶ μάλιστα εἰς τὰς ἐρχομένας «εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν» καὶ ἀξιούσας νὰ λάβωσι τὸ γέρας τοῦ ἀγῶνος ἀδυνατοῦμεν νὰ ἐννοήσωμεν. Ἴσως διότι κατὰ τὸν γράψαντα ὁ κατακλυσμὸς εἶναι γεγονός, τὸ ὁποῖον «παρέδωκεν εἰς ἡμᾶς ἡ παράδοσις, ἥτις ἐγαλούχησε τὴν ἀγνοοῦσαν ἀνθρωπότητα καὶ ἐσώρευσεν εἰς τὴν γωνίαν τῆς πλάνης τοῦ ἐγκεφάλου τοσαῦτα γραοπρεπῆ δόγματα!»

Θεσσαλικαὶ παραδόσεις *.

Δ. Α. Χατζηγιάννη. Θεσσαλικαὶ παραδόσεις. (Ἀθῆναι, μηνιαῖον παράρτημ. ἔτ. Β' σ. 1650—2.

Ὁ αὐτὸς συλλογεύς, περὶ οὗ ἀνωτέρω (σ. 656 κέ. [σ. 44]) ἔγινε λόγος, δημοσιεύει μὲ τὴν αὐτὴν ἀπεραντολογίαν τρεῖς παραφράσεις δημωδῶν παραδόσεων καὶ παραμυθίων. Περὶ τοῦ πρώτου, τοῦ μύθου τῆς μεταμορφώσεως τῆς βάτου, τῆς νυκτερίδος καὶ τοῦ λάρου, διελαβομεν ἀνωτέρω σ. 405-6 [σ. 44]. Ὁ μῦθος εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ Αἰσώπειος 306 Halm, καὶ φαίνεται μᾶλλον, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ παρετηρήσαμεν, ἁπλῆ παράφρασις αὐτοῦ διὰ τῶν λογίων μεταδοθεῖσα εἰς τὸν λαόν.

Τὸ δεύτερον εἶναι παραμύθιον, περὶ πτωχοῦ χωρικοῦ ἐν παντὶ ἀτυχοῦντος, ὅστις ἀπεράσισε νὰ μεταβῇ πρὸς ἀνεύρεσιν τῆς τύχης του ἐλπίζων νὰ κατορθώσῃ μεταβολὴν αὐτῆς. Ἐπὶ κορυφῆς ὄρους εἶδεν ὅτι ἡ τύχη του ἦτο κρήνη, ἐξ ἧς ὀλίγον ἀπέσταζεν ὕδωρ, ἐνῷ ἐξ ἄλλων κρηνῶν, συμβολιζουσῶν ἄλλων ἀνθρώπων τὰς τύχας, ἔρρεεν ἀφθονώτατον. Μαθὼν πλέον ὁποία ἦτο ἡ τύχη του, ἠθέλησε νὰ μεταβῇ εἰς τοῦ βασιλέως καὶ νὰ τὸν βεβαιώσῃ ὅτι ἡ τύχη αὐτοῦ εἶναι ἀνεξάντλητος. Ὁ δὲ βασιλεὺς συμπαθήσας διέταξε νὰ τῷ δοθῶσι δύο πινάκια ζωμοῦ (;), εἰς ὧν τὸ ἕτερον ἐνεβλήθησαν φλωρία. Ἀλλ' ἀκριβῶς τοῦτο ἔδωκεν ὁ ἀτυχὴς εἰς φίλον, ὃν συνήντησε. Πληροφορηθεὶς δὲ ταῦτα ὁ βασιλεὺς διέταξε νὰ τεθῶσι δύο σακκίδια πλήρη χρυσῶν νομισμάτων εἰς κατα-

*) Ἐδημοσιεύθη ἐν Λαογραφίᾳ Α' 668—670.

φανῆ θέσιν γεφύρας, δι' ἧς παρήγγειλεν εἰς τὸν γεωργὸν νὰ διέλθῃ κομίζων ἐπιστολὴν εἰς ἄνθρωπον, εὑρισκόμενον εἰς τὴν ἑτέραν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ. Ἀλλ' ὁ χωρικὸς φθάσας πρὸ τῆς γεφύρας ἔκλεισε τοὺς ὀφθαλμοὺς θέλων νὰ λάβῃ πεῖραν τοῦ πῶς διέρχονται οἱ τυφλοὶ τὰς γεφύρας. Τρίτη δὲ ἀπόπειρα τοῦ βασιλέως, ὅπως βοηθήσῃ τὸν ἀτυχῆ, ἔφερε τὸν θάνατον αὐτοῦ. Διότι τὸν ἐκάλεσε νὰ μετάσχῃ ἀγῶνος δίσκου, εἰς ὃν εἶχε δεξιότητα, ἀλλ' ὁ δίσκος βληθεὶς ὑπὸ τοῦ ἀτυχοῦς προσέκρουσεν εἰς τοῖχον καὶ ἐπιστραφεὶς τὸν ἐτραυμάτισε θανασίμως.

Τὸ παραμύθιον τοῦτο ἀνάγεται εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν παραμυθίων, περὶ τῶν ἀτυχῶν, οἵτινες πορεύονται ὅπως εὕρωσι τὴν μοῖράν των καὶ ἐπιτύχωσι μεταστροφὴν αὐτῆς ἢ μάθωσι τὸν λόγον τῆς διηνεκοῦς δυστυχίας των. Παραπλησία εἶναι καὶ ἡ ὑπόθεσις τοῦ μεσαιωνικοῦ ποιήματος «Λόγου παρηγορητικοῦ περὶ εὐτυχίας καὶ δυστυχίας»(1). Συνήθως τὰ τοιαῦτα συνδέονται μετὰ τῶν ἐπεισοδίων τῶν ἀνεξηγήτων θεαμάτων, ὧν τὴν ἐξήγησιν μανθάνουσιν οἱ ἀτυχεῖς ἐν τῇ κατοικίᾳ τῆς Μοίρας(2). Ἐνίοτε καταλήγουσιν εἰς εὐτυχίαν, τῶν ἀτυχῶν ἐπιτυγχανόντων τὴν διόρθωσιν τῆς μοίρας των(3), συνήθως δ' ὅμως ἀποδεικνύεται τὸ ἀμετάκλητον τῆς ἐφάπαξ καθορισθείσης τύχης τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ προκείμενον παραμύθιον εἶναι ἀτελὲς καὶ κακῶς ἐκτεθειμένον, ἐλλείπει δ' ὁ προσήκων λόγος τῶν ἐπεισοδίων αὐτοῦ. Παραλλαγὴ αὐτοῦ καλλίστη ἐκ Λέσβου ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Kretschmer(4).

Τρίτον δ' ἀναφέρει δύο παραδόσεις, συνδεομένας πρὸς τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας πόλεως Εὐδρίου, τὴν ὁποίαν ἀνορθογράφως γράφει Εὐίδριον. Ποῦ ἔκειτο δ' ὅμως ἡ ἀρχαία πόλις δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστόν. Ἀλλ' ὁ συλλογεὺς προτιμᾷ νὰ εἶναι ἀσαφὴς καὶ ἀοριστολόγος ἢ νὰ ρυπάνῃ τὰς καθαρευούσας σελίδας του μὲ χυδαίας σημερινὰς τοπωνυμίας. Ὑποθέτομεν ὅτι πρόκειται περὶ τῶν ἐπὶ τοῦ λόγου Κτοῦρι ἐρειπίων, μεταξὺ τῶν χωρίων Σιμικλῆ καὶ Δεμερλῆ, διότι ταῦτα κεῖνται ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ σημερινοῦ δήμου Εὐδρίου. Πλησίον τῶν ἐρειπίων εἶναι μικρά, ἀλλὰ βαθυτάτη λίμνη, ἧς τὰ ὕδατα ἰσχυρῶς περιδινοῦνται. Οὔτε ἄνθρωπος οὔτε λέμβος δύνανται νὰ ἐπιπλεύσωσιν εἰς τὰ ὕδατα αὐτῆς, διηγοῦνται δὲ ὅτι κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ἐν Θεσσαλίᾳ τουρκοκρατίας τουρκαλβανὸς κυνηγός, τολμήσας νὰ εἰσέλθῃ ὅπως συλλάβῃ πτηνὸν πεσὸν ἐν αὐτῇ ἐπνίγη, ἂν καὶ ἦτο δεινὸς κολυμβητής.—Ἴσως περὶ τῆς λίμνης ταύτης φέρεταί τις παράδοσις, ὁμοία πρὸς τὰς ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος γνωστὰς περὶ ἀπάτων λιμνῶν καὶ βουλιαγμένων τόπων(5).

Ἐπίσης διηγοῦνται ὅτι τὰ ἐν τῷ λόφῳ ἐκείνῳ ἀρχαῖα τείχη ἐκτίσθησαν κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον καὶ τὰ κυκλώπεια τείχη τῆς δίωρον ἀπεχούσης Φαρσάλου. Οἱ δὲ κτίσαντες αὐτὰ ἐργάται ἦσαν τόσον ρωμαλέοι, ὥστε «διὰ φωνῶν μὲν μεθ' ὅλην τὴν ἀπόστασιν συνεννοοῦντο πρὸς ἀλλήλους, ἀντήλλασσον δὲ καὶ τὰ ἐργαλεῖα ἀμοιβαίως διὰ γυμνῆς χειρὸς ῥίπτοντες αὐτὰ ἀπὸ τοῦ μὲν (!) εἰς τὸ ἕτερον ὄρος».—Περὶ ὁμοίων παραδόσεων βλ. Παραδόσ. ἀρ. 93 καὶ σελ. 731.

---

1) *Σπ. Π. Λάμπρου*, Romans Grecs σ. 289 κέ. Ν. Ἑλληνομν. τ. Γ' σ. 407 κέ.
2) *E. Kuhn*, Zur byzant. Erzählungslitteratur ἐν Byz. Zeitschrift τ. IV 246 κέ.
3) *Πολίτου*, Νεοελλην. μυθολ. σ. 224.
4) *Kretschmer*, Der heutige lesbische Dialekt, Wien 1905 σ. 536—8.
5) Βλ. Παραδόσ. σ. 60. 702.

√ Παραδόσεις περὶ τοῦ τάφου τοῦ Κωνσταντίνου *.

Ν. Βασιλειάδου, ὁ τάφος τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου. (Κρητικὴ στοά, Ἡράκλειον 1909 τ. Β' σ. 318—321).

Περὶ τῶν παραδόσεων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὸν τάφον τοῦ τελευταίου Ἕλληνος αὐτοκράτορος (περὶ ὧν βλ. *Πολίτου*, Παραδόσ. ἀρ. 34 σ. 675 κέ.). Τέσσαρες εἶναι οἱ τόποι, ὅπου διάφοροι παραδόσεις θέτουσι τὸν τάφον τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου 1). Εἰς τὸν δεξιὸν διάδρομον τοῦ Γεσὶλ τζαμὶ εἰς τὸ Τζουβαλί, ὅπου ἦτο ἐκκλησία τῆς ἁγίας Θεοδοσίας· εἰς ταύτην μετεκομίσθησαν τὰ ἱερὰ λείψανα τῆς μεγάλης ἐκκλησίας τῶν ἁγίων Ἀποστόλων ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος Χριστοδούλου. 2) Εἰς τὴν πλατεῖαν τοῦ Βεφᾶ, ὅπου ἄλλοτε ἔκαιε κανδήλα καὶ μιὰ ἰτέα ἐσκίαζε «τὸν ὕπνον τοῦ ἀποθαμένου» (Παραδόσ. αὐτ.). Νῦν, ὡς λέγει, ἦλθαν μετανάσται καὶ ἐχάλασαν τὸν τάφον. 3) Παρὰ τὸ ἁγίασμα τοῦ Βαλουκλί. 4). Δεξιὰ τοῦ ἱεροῦ τῆς ἁγίας Σοφίας ὁ ἱμάμης δεικνύει ἓν μάρμαρον βεβαιῶν ὅτι ἐκεῖ εἶναι θαμμένος ὁ τελευταῖος αὐτοκράτωρ. Ὁ λαὸς (οἱ Ἕλληνες βεβαίως) μετὰ τὸ μεσονύκτιον τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς πηγαίνει παραπλεύρως τοῦ ἱεροῦ καὶ ἀκούει ἦχον ψαλμῳδίας, ἐκ τῶν ἐγκάτων τῆς γῆς ἐξερχομένων, καὶ βλέπει «ὡσὰν ἕνα νεκρὸν θαμμένον κατάβαθα καὶ ἕνα παπᾶ νὰ λειτουργῇ, κατάλευκα ντυμένον. Ἔχει τὴν ὄψιν ὁ νεκρὸς ζωντανή, σὰν νὰ κοιμᾶται. Σὲ κάθε κνήμη του χρυσοκοπάει δικέφαλος ἀετὸς μισοσβησμένος καὶ ἀπὸ πλάγι εἶναι ἕνα σπαθὶ 'ς τὸ χρῶμα τῆς φωτιᾶς μὲ σπασμένο τὸ θηκάρι».

Μέχρι τοῦδε δὲν ἦτο γνωστὴ ἄλλη παράδοσις περὶ τοῦ τάφου τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου πλὴν τῆς θετούσης αὐτὸν παρὰ τὸ Βαφὰ Μεδάνι. Ὁ δὲ λυρικὸς καὶ ρητορικὸς τόνος τῆς διατριβῆς ταύτης γεννᾷ τὴν ὑπόνοιαν μὴ αἱ ἐν αὐτῇ μνημονευόμεναι παραδόσεις εἶναι πλάσματα φιλοπάτριδος φαντασίας.

√ Τὸ φίδι **.

(Συλλογὴ Ἐπ. Γ. Παππαμιχαήλ).

1) Βούρβουρα.

«Πές μου καὶ τί σοῦ χάρισαν αὐτοῦ στὸν Κάτου κόσμο;
—Τὰ μαῦρα φίδια μοῦ δωκαν νὰ τὰ στερφοβοσκήσω.
Στὰ γόνατά μου τὰ βαστῶ, στὰ στήθη μου τὰ βόσκω
καὶ πίσω στοῖς πλατίτσες μου ἔχουνε τὴ φωλιά τους».

2) *(Παλαιοχώριον)*— Τὸ φίδι εἶναι ὀχτρός. Εἶπε ὁ Θεός: «Ὅγιος γλέπει φίδι καὶ δὲν τὸ χτυπάει, τὴν κατάρα μου νά χῃ».

3) Τὸ φίδι τοῦ σπιτιοῦ εἶναι ὁ νοικοκύρης.

«Ἐγὼ (ἔλεγε χωρικὴ ἐκ Πλατανακίου τοῦ δήμου Γλυππίας) δὲν τὸ ἤξερα ἡ κακομοῖρα. Γλέπω νιὰ φορὰ μπόπ! νὰ πέσῃ σὰ φουσκωμένο ἀσκὶ

*) Λαογρ. 1910 τ. Β' σ. 172—3.
**) Λαογραφία 1912 τ. Γ' σ. 477—485.

ὀχ τὴν ὀστρέχα ἕνα θεριακωμένο φίδι. "Ετρεξα καὶ τὸ σκότωσα. 'Η γειτόνισσα μοῦ εἶπε—βάλτου τώρα σάβανο καὶ θάψε το.—Τό θαψα, ἀλλὰ τοῦ κάκου! τὴν ἴδια χρονιὰ ἔχασα τὸ νοικοκύρη μου».

4) Τ' ἀντρόενο ἂν ἰδῇ φίδια καβαλλικεμένα δὲν κάνει νὰ τὰ ξεχωρίσῃ, γιατὶ ξεχωρίζει κι' αὐτό· ἔτσι τὰ χώρισε κ' ἡ μακαρίτισσα ἡ ἀδερφή μου καὶ τὴ χώρισε ὁ Χάρος τὴν ἴδια χρονιά.

5) "Οχους σκοτώσῃ φίδι τὴν ἄνοιξη, θὰ χάσῃ τὴν ὑγειά του.

6) Τὴν πρώτη ἡμέρα ποὺ ἀλλάζουν τὰ πρόβατα μαντρὶ δὲν κάνει ὁ τσοπάνης νὰ σκοτώσῃ φίδι γιατὶ ξελεθρίζουν (ἐξολοθρεύονται) τὰ πρόβατα.

7) Στοῦ* τ' ἀμπέλι χρόνια τώρα πολλὰ εἶναι να μεγάλο φίδι. Αὐτὸ τοῦ δίνει τὰ λεφτὰ ποὺ ἔχει. Πολλοὶ παραφύλαξαν νὰ τὸ σκοτώσουν, ἀλλὰ δὲν μποροῦν.

8) Στὸν τάφο τοῦ * ἀπὸ τὰ πολλὰ κλάματα ποιὸς ξέρει;—παρουσιάστηκε τὴν ὥρα πόκλαιε στὸ κεφάλι ἡ μάννα του ἕνα φίδι μεγάλο. Τρόμαξε κ' ἔβαλε τὶς φωνές. "Ετρεξε ὁ Γέρο-Μήλιας καὶ τὸ σκότωσε. Τὴν ἴδια χρονιὰ πέθανε καὶ' αὐτός.

9) Τὴν τρίτη μέρα πηγαίνει να φίδι στοὺς πεθαμένους καὶ τοὺς τρώει τὰ μάτια.

10) "Ητανε νιὰ βολὰ βασιλοπούλα καὶ βασιλόπουλο, ἀγαπημένο ἀντρόγυνο. Συφωνήσανε, ἂν πεθάνῃ ὁ ἕνας, ὁ ἄλλος νὰ τὸν φυλάξῃ μέρα νύχτα σαράντα ἡμέρες. Πέθανε τὸ βασιλόπουλο. Τὸ λοιπὸν ἡ βασιλοπούλα πιστὴ στὸν ὅρκο τὸν ἐφύλαξε καὶ σκότωσε τὸ φίδι ποὺ βούτηξε νὰ φάῃ τὰ μάτια τοῦ πεθαμένου. Τότε μονοκοπανιὰ συνάχτηκαν οὖλα τ' ἄλλα φίδια καὶ ἀρχίνησαν νὰ τὸ κλαῖνε λυπητερὰ λυπητερά. "Ενα τότε εἶπε· «Τί κάθεστε καὶ κλαῖτε; Πηγαίνετε νὰ φέρετε τὸ δεῖνα χορτάρι, νὰ τὸ βάλετ' ἀπάνου ν' ἀναστηθῇ». "Ετσι καὶ γίνηκε. Τ' ἄκουσε κ' ἡ βασιλοπούλα, ἔβαλε ἀπὸ τὸ ἴδιο χορτάρι στὸν ἀγαπημένο της καὶ τὸν ἀνάστησε.

Παρατηρήσεις περὶ τῆς ἀνωτέρω συλλογῆς.

1) Μοιρολόγιον κοινότατον, τοῦ ὁποίου φέρονται πλεῖσται παραλλαγαί. βλ. τὰς ἐμὰς Παραδόσεις σ. 1083 σημ. 1.

2) Πηγὴ τῆς δοξασίας ταύτης εἶναι οἱ κατὰ τὴν Γραφὴν (Γένεσ. γ' 15) λόγοι τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ὄφιν.

3) Καὶ ἡ παράδοσις αὕτη, καθὼς καὶ ἡ ἐν τῷ 7, ἀνάγεται εἰς τὰς παραδόσεις περὶ οἰκουροῦ ὄφεως, τοῦ ὁποίου ὁ φόνος πιστεύεται ὅτι ἐπιφέρει τὴν καταστροφὴν τῆς εὐημερίας τοῦ οἴκου. Βλ. Παραδόσ. σ. 1073. Πιθανῶς εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν ὑπάγεται καὶ ἡ ἐν 6 ἀναγραφομένη δεισιδαίμων δοξασία.

Πρὸς ἀποτροπὴν τοῦ κακοῦ μανθάνομεν ἐκ τῆς παραδόσεως ταύτης ὅτι θεωρεῖται ἀναγκαῖον νὰ κηδεύσῃ τὸν ὄφιν ὁ φονεύσας. "Οτι ἐν τούτῳ ὑπολανθάνει ἀρχαία δοξασία συνάγομεν ἐκ τοῦ κωμικοῦ μύθου, καθ' ὃν ὁ Κρίσαμις, ἀνὴρ πλούσιος εἰς ποίμνια, φονεύσας ἔγχελυν, ἥτις ἐπιφαινομένη κατ' ἔτος ἥρπαζε τὸ κάλλιστον τῶν προβάτων, ἀπωλέσθη παγγενεί, διότι δὲν ἐφρόντισε νὰ καταθάψῃ αὐτήν, καί τοι ἐπιφανεῖσα κατ' ὄναρ τὸν διέταξε νὰ τὸ πράξῃ (1).

---

1) Ἡσύχ. Σουΐδ. λ. Κρίσαμις. Φωτ. Λεξ. 179. 179,10 Ζηνόβ. 364.—Ἐν τῷ μύθῳ ὑπεμφαίνεται ὅτι εἰς τὴν ἔγχελυν, ταυτιζομένην πρὸς τὸν ἀγαθὸν δαίμονα, τὸν οἰ-

4) Ἡ δοξασία αὕτη ἐνθυμίζει τὸν ἀρχαῖον περὶ Τειρεσίου μῦθον, ὁ ὁποῖος κτυπήσας διὰ τῆς βακτηρίας δύο συμπεπλεγμένους ὄφεις μετέβαλε τὸ γένος εἰς γυναῖκα καὶ ἀνέλαβεν ὕστερον τὴν ἀνδρικὴν μορφὴν κατὰ τὸν αὐτὸν πάλιν τρόπον(1). Συναφεστέρα δ' ὅμως πρὸς ταύτην εἶναι ἡ περὶ Τιβερίου Γράκχου παράδοσις, ἥτις ἀναφέρεται πιθανῶς εἰς τοιαύτην τινὰ δοξασίαν. Κατὰ τὸν Πλούταρχον (Τιβ. Γράκχ. 1) «λέγεταί ποτε συλλαβεῖν αὐτὸν ἐπὶ τῆς κλίνης ζεῦγος δρακόντων, τοὺς δὲ μάντεις σκεψαμένους τὸ τέρας ἄμφω μὲν οὐκ ἐᾶν ἀνελεῖν οὐδὲ ἀφεῖναι, περὶ δὲ θἀτέρῳ διαιρεῖν, ὡς ὁ μὲν ἄρρην τῷ Τιβερίῳ φέροι θάνατον ἀναιρεθείς, ἡ δὲ θήλεια τῇ Κορνηλίᾳ. Τὸν οὖν Τιβέριον καὶ φιλοῦντα τὴν γυναῖκα καὶ μᾶλλον αὐτῷ προσήκειν, ὄντι πρεσβυτέρῳ, τελευτᾶν ἡγούμενον, ἔτι νέας οὔσης ἐκείνης, τὸν μὲν ἄρρενα κτεῖναι τῶν δρακόντων, ἀφεῖναι δὲ τὴν θήλειαν· εἶτα ὕστερον οὐ πολλῷ χρόνῳ τελευτῆσαι».

Κατὰ τὴν παράδοσιν ταύτην ἡ τύχη τῶν συζύγων ἦτο συνδεδεμένη πρὸς τὴν τοῦ ζεύγους τῶν ὄφεων, τοῦ μὲν οἰκοδεσπότου πρὸς τὴν τοῦ ἄρρενος, τῆς δὲ οἰκοδεσποίνης πρὸς τὴν τῆς θηλείας. Καὶ ἐνιαχοῦ τῆς Γερμανίας ὁμοίως πιστεύεται ὅτι ἑκάστη οἰκία ἔχει ζεῦγος ὄφεων, ἄρρενα καὶ θήλειαν, οἵτινες δὲν ἐπιραίνονται εἰ μὴ ἂν ἀποθάνῃ ὁ οἰκοδεσπότης ἢ ἡ οἰκοδέσποινα, τότε δὲ καὶ ὁ ἕτερος τῶν ὄφεων θνήσκει.(2).

5) Τὴν δοξασίαν ταύτην μανθάνομεν τὸ πρῶτον ἐκ τῆς προκειμένης ἀνακοινώσεως, δυσχερὴς δὲ φαίνεται ἡ διάγνωσις τῆς ἐννοίας καὶ τῆς προελεύσεως αὐτῆς. Σχέσις τοῦ ὄφεως πρὸς τὴν ὑγείαν ὑπόκειται καὶ εἰς τὰς ἀρχαίας ἑλληνικὰς θρησκευτικὰς παραστάσεις, τὰς συνδεούσας τὸν ὄφιν πρὸς θεότητας τῆς ὑγείας, ὡς τὸν Ἀσκληπιὸν καὶ τὴν Ὑγίειαν. Ἀλλ' ἡ ἀπαγόρευσις τοῦ φόνου τῶν ὄφεων δὲν εἶναι ἀπόλυτος, ὁ δὲ περιορισμὸς αὐτῆς μόνον κατὰ τὴν ἄνοιξιν δεικνύει ὅτι οὐδὲν ἔχει κοινὸν πρὸς τὰς ἀρχαίας θρησκευτικὰς παραστάσεις. Μᾶλλον δὲ πρὸς ταύτας φαίνονται συγγενεῖς αἱ γερμανικαὶ δαξασίαι, ὅτι οἱ ὄφεις καταστρέφουσι πᾶν δηλητήριον καὶ ὅτι δὲν πρέπει νὰ φονεύωνται, διότι ὁ φόνος αὐτῶν θὰ συνεπήγετο αὔξησιν τῶν δηλητηρίων καὶ καταστροφὴν τῶν βοσκημάτων(3).

Ἐπίσης οὐδὲν κοινὸν ἔχει πρὸς τὴν κυνουριακὴν δοξασίαν ἡ πανελλήνιος περὶ προφυλάξεως ἀπὸ πάσης βλάβης τῶν ὄφεων, οἵτινες νομίζονται οἰκουροί, ἀπόρροια οὖσα τῆς εὐλαβείας πρὸς τὸν ἀγαθὸν δαίμονα τοῦ οἴκου (βλ. ἀνωτ. 3). Ἐξ ἄλλης δ' ὁμοίως ἰδέας, ἤτοι τοῦ φόβου ἐκδικήσεως τοῦ γένους τῶν

κουρὸν ὄφιν, ὤφειλεν ὁ Κρίσαμις τὸν πλοῦτον αὐτοῦ, ὡς καὶ κατὰ τὴν ἐν ἀρ. 7 παράδοσιν πηγὴ τοῦ πλούτου τοῦ Κονουρέως χωρικοῦ εἶναι ὁ ἐν τῇ ἀμπέλῳ αὐτοῦ διαιτώμενος μέγας ὄφις. Ἡ συνταύτισις τοῦ ὄφεως καὶ τῆς ἐγχέλυος ὑποτίθεται ἴσως καὶ ἐν τῷ ἀρχαίῳ μύθῳ περὶ τοῦ Κάδμου καὶ τῶν Ἐγχελέων. Ὁ εἰς δράκοντα μεταμορφωθεὶς Κάδμος ἄρχει ἐν Ἰλλυρίᾳ τῶν Ἐγχελέων. (πρβλ. *Gruppe* Griech. Mythol. σ. 358). Ἐξ ἀφορμῆς τούτων καὶ ὁ σχολιαστὴς τοῦ Λουκανοῦ (Phars. III 189) βεβαιώνει ὅτι *enchelys dicitur draco*.—Κηδεία φονευθέντος ζῴου ἀναφέρεται ὡς παλαιὸν ἀττικὸν νόμιμον ὑπὸ τοῦ Σχολιαστοῦ τοῦ Ἀπολλων. Ροδ. Α' 124: «ἡ ἀποκτείνας λύκον ἀγείρει αὐτῷ τὰ πρὸς ταφήν».

1) *Ἡσιόδ.* παρὰ Σχολ. Λυκόφρ. 683. *Τζέτζ.* αὐτ. *Ἀπολλοδώρ.* Γ' στ' 7. Σχολ. Ἀμβρ. καὶ Ἀσλ. εἰς Ὀδ. Κ 494. *Εὐστ.* εἰς Ὀδ. σ. 1665. 41 κέ. *Φλεγ. Τράλλ.* π. θαυμ. 4 σ. 73 Κ.· *Ἀντ. Λιβρ.* 17. *Ovid.* Metam. III 324 κέ. *Hygin.* fab. 75.

2) *Grimm*, deutsche Mythologie 4 ἔκδ. σ. 572.

3) *Wuttke* der deutsche Volksaberg.3 ἔκδ.§ 153 σ.115.Ἡ δοξασία ὅτι οἱ ὄφεις καταστρέφουσι πᾶν δηλητήριον προέρχεται ἐκ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ὅτι οἱ δράκοντες «τὰς θανατηφόρους ῥίζας ἐσθίουσι καὶ τὰς πόας μέντοι τὰς τοιαύτας» (*Αἰλ.* Ζ' ἱστ. ς' 4).

ὄφεων, προέρχεται καὶ ἡ ἀποφυγὴ τοῦ φόνου ὄφεων ὑπό τινων ἰθαγενῶν φύλων τῆς Ἀμερικῆς(1).

Κατά τινα ἐσθωνικὴν δοξασίαν (2) τὴν ἄνοιξιν καὶ δὴ κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Μάρκου κατ' Ἀπρίλιον συναθροίζονται πάντες οἱ ὄφεις περὶ τὸν βασιλέα των, τὴν δὲ ἡμέραν ἐκείνην οἱ γεωργοὶ δὲν ὀργώνουν ἐκ φόβου μὴ πάθουν τι αἰφνιδίως τὰ ζῷά των (καταπατοῦντα ἆρά γε ὄφιν τινὰ τῶν μεταβαινόντων εἰς τὸν τόπον τῆς συγκεντρώσεως;). Μὴ γινώσκοντες πλείονας λεπτομερείας περὶ τῆς δοξασίας ταύτης ἀδυνατοῦμεν νὰ κρίνωμεν, ἂν ἔχῃ συνάφειάν τινα πρὸς τὴν κυνουριακήν· Δὲν εἶναι δ' ὅμως ἀπίθανον, ὅτι ἀμφότεραι ἀναφέρονται ἐ'ς τὴν ἔξοδον τῶν ὄφεων κατὰ τὸ ἔαρ ἀπὸ τῆς χειμερινῆς νάρκης καὶ εἰς τὴν ἀνανέωσιν τοῦ δέρματός των, ἥτις κατὰ τοὺς ἀρχαίους ἐγίνετο ἐπίσης τὸ ἔαρ (3).

6) Ἀνάγεται πιθανῶς εἰς τὰς δοξασίας περὶ τοῦ οἰκουροῦ ὄφεως. Ὁ ποιμὴν δὲν φονεύει ὄφιν, διότι ἐνδεχόμενον νὰ εἶναι ὁ οἰκουρὸς τῆς νέας μάνδρας.

7) Καὶ αὕτη ἀνάγεται εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν αὐτῶν δοξασιῶν. Βλ. τὰ σημειωθέντα ἀνωτέρω εἰς ἀρ. 3.

8) Ὁ ὄφις εἶναι ἐνσάρκωσις τοῦ ἀφηρωϊσθέντος νεκροῦ. Βλ. Παραδόσεις σ. 1083. 1085. 1086.

9) Βλ. αὐτ. σ. 1083. Ἐν τῇ δοξασίᾳ ταύτῃ παρατηρεῖται συμφυρμὸς μετὰ τῆς ἑτέρας περὶ ἀφομοιώσεως τῆς τροφῆς, μεταδιδομένων τῶν ἰδιοτήτων τοῦ ἐσθιομένου μέλους ζῴου ἢ τοῦ ζῴου ὅλου εἰς τὸν ἐσθίοντα(4). Τὴν ὀξυτάτην ὅρασιν αὐτοῦ πιστεύουσι κατὰ ταῦτα ὅτι ἐνισχύει ὁ ὄφις διὰ τῆς βρώσεως τῶν ὀργάνων τῆς ὁράσεως τοῦ ἀνθρώπου. Πιστεύουσι δ' ὅτι τρώγει τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ νεκροῦ τὴν τρίτην ἡμέραν, διότι συμπληρωθεισῶν τῶν τριῶν ἡμερῶν ἡ τέως περιπολοῦσα ψυχή, κατὰ τὰς δημώδεις δοξασίας, ἐγκαταλείπει τέλεον τὸ σῶμα(5).

---

1) Βλ. τὰς μαρτυρίας παρὰ *Frazer* The golden Bough ἔκδ. 2 τ. II σ. 395—6.—Κατὰ τὸν φιλόσοφον Κλέαρχον (παρ' *Αἰλ.* Ζ' ἱστ. ΙΒ' 34) μόνοι τῶν Πελοποννησίων οἱ Ἀργεῖοι δὲν ἀπέκτεινον ὄφιν.

2) *Kreutzwald* der Ehsten abergläubische Gebraüchen. Petersb. 1855 σ. 55 παρὰ *W. Schwartz* d. Ursprung d. Mythologie σ. 27.

3) *Ἀριστοτέλ.* Ζ. ἱστ. Η' 10' 3 «ἐκδύνουσι (τὸ γῆρας ὄφεις) καὶ τοῦ ἔαρος, ὅταν ἐξίωσι καὶ τοῦ μετοπώρου πάλιν».—*Αἰλιαν.* Ζ. ἱστ. Θ' 16 «ὑπαρχομένου τοῦ ἦρος δρᾷ τοῦτο» (τὴν ἀπόδυσιν τοῦ γήρατος ὁ ὄφις).

4) Βλ. τὰς ἐμὰς Παραδόσεις σ. 1132 κέ.

5) Καὶ πολλαὶ ἄλλαι δοξασίαι καὶ ἐπικήδεια ἔθιμα συνδέονται πρὸς τὴν δοξασίαν ταύτην. Καὶ κατὰ τοὺς μέσους χρόνους ἐπιστεύετο ὅτι ἡ ψυχὴ παραμένει ἐπὶ γῆς ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας. (Βλ. *Krumbacher* Studien z. den Legenden des Hl. Theodosios σ. 349). Ἐζήτουν δ' οἱ θεολογοῦντες νὰ στηρίξωσι τὴν δοξασίαν ταύτην εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ Χριστοῦ τὴν τρίτην ἡμέραν εἰς τοὺς μαθητὰς (*Φίλιππ. Μονότρ.* ἐν Migne Patr. gr. τ. 127 σ. 877). —Ἡ ψυχὴ τοῦ θανόντος διαμένει ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας ἐν τῷ δωματίῳ, ἐν ᾧ ἔγινεν ἡ πρόθεσις τοῦ νεκροῦ. (Κατιρλὶ τῆς Ριθυνίας. *Π. Γ. Μακρῆ* τὸ Κατιρλὶ σ. 100).—Ἡ ψυχὴ μένει ἐπὶ τρεις ἡμέρας ἐν τῇ οἰκίᾳ. (Νίσυρος. *Ι. Παπαδοπούλου* Γενικὴ περιγραφὴ Νισύρου σ. 70). Τὴν τρίτην ἡμέραν ὁ ἱερεὺς δίδει τὸ τρισάγιον, οἱ δὲ πενθοῦντες ἀσιτοῦσιν ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας (αὐτ.).—Ἐν Κύθνῳ ἐπὶ τρεῖς νύκτας μετὰ τὸν θάνατον διατηροῦσι τὸ ἀντίψυχο, ἀμυδρὸν φῶς παρὰ τὸ προσκεφάλαιον, ὅπου ἐξεψύχησεν ὁ νεκρός, διότι πιστεύουν ὅτι ἡ ψυχὴ ἐπανέρχεται καὶ ἀσχολεῖται περὶ τὰ συνήθη ἔργα αὐτῆς. (*Βάλληνδα* Κυθνιακὰ 1882 σ. 114).—Ἐν Λέσβῳ, ἐλεῖ ὅπου ἐξεψύχησεν ὁ νεκρός, καίουν κανδῆλι ἐπὶ τρία ἡμερονύκτια, διότι ἐπιστρέφει ἡ ψυχὴ ἀναζητοῦσα τὸ σῶμα. (*Georgeakis et Pineau* Folklore de Lesbos σ. 332).—Ἡ αὐτὴ συνήθεια καὶ ἐν Καρδίτσῃ (κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ ἱερέως Ἀν.

10) Τοῦ παραμυθίου τούτου πλεῖσται φέρονται παρὰ τῷ ἡμετέρῳ λαῷ παραλλαγαὶ ἐν ἐπεισοδίοις ἄλλων παραμυθίων, ὄχι δ' αὐτοτελεῖς ὡς ἐνταῦθα(1). Ὁ ἀρχικὸς τύπος τούτου εἶναι ὁ μῦθος περὶ τοῦ Μινωΐδου Γλαύκου· τοῦτον

Λαδιᾶ) καὶ ἐν Ἀθήναις καὶ Πελοποννήσῳ (κατ' ἰδίας παρατηρήσεις). Ἐν Σύρᾳ δὲν σαρώνουσι τὴν οἰκίαν πρὶν παρέλθουν τρεῖς ἡμέραι (Παρθενὼν 1872 τ. Β' σ. 1200).—Ὁμοίως ἐν Σύμῃ μέχρι τῆς τρίτης ἡμέρας (Ζωγράφ. ἀγὼν σ. 216).—Συναφὴς πρὸς τὰς δοξασίας ταύτας εἶναι ἡ ἐθιμοτυπία μνημοσύνου ὑπὲρ τῆς ταφῆς τοῦ τεθνεῶτος τὴν τρίτην ἀπὸ τοῦ θανάτου ἡμέραν (τὰ τρίτα, τὰ τρήμερα), ἐκ παλαιᾶς συνηθείας, διότι καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις τὰ τρίτα ἦσαν τὸ κατὰ τὴν τρίτην ἀπὸ τῆς ἐκφορᾶς ἢ τοῦ θανάτου ἡμέρας ἐκφερόμενον ὑπὲρ τῶν νεκρῶν ἄριστον (Βλ. *Rohde* Psyche 3 ἐκδ. I σ. 232). ψυχῆς

Αἱ συνήθειαι αὐταὶ ἐπιχωριάζουσι καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς. Παρὰ Βουλγάροις ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας μετὰ τὴν ἐκφορὰν μεταβαίνουσιν εἰς τὸν τάφον καθημερινῶς τὸ πρωῒ 3—5 γυναῖκες, ἀνάπτουσι κανδήλιον καὶ θέτουσι παρὰ τὸν τάφον οἶνον καὶ ὕδωρ (*Ad. Strausz*, die Bulgaren σ. 451), εἰς δὲ τὸ δωμάτιον, ὅπου ἐξεψύχησεν ὁ νεκρός, ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας παραθέτουν βούτυρον καὶ οἶνον διὰ τὴν τριγυρίζουσαν εἰς τὴν οἰκίαν ψυχήν (αὐτ. 446) Ἐν Βοσνίᾳ καὶ Ἑρζεγοβίνῃ ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας ἡ οἰκία τοῦ θανόντος θεωρεῖται ἀκάθαρτος· τὸ ὕδωρ χύνεται, πῦρ δὲν ἀνάπτεται, οἱ δ' ἐξερχόμενοι τῆς οἰκίας νίπτονται. (Zeitschrift f. das österr. Verein f. Volksk. τ. VI σ. 62). Ἐν Γερμανίᾳ πιστεύουν ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπάνοδος τῶν νεκρῶν τὰς πρώτας τρεῖς ἡμέρας καὶ εἰς τοῦτο ἀποδίδεται τὸ ἔθιμον τῆς ταφῆς κατὰ τὴν τρίτην ἡμέραν. (Zeitsch. d. Vereins f. Volksk. 1901 σ. 19).—Ἡ θρησκεία τῶν ἀρχαίων Περσῶν διδάσκει ὅτι ἡ ψυχὴ μένει τρεῖς νύκτας πλησίον τοῦ σώματος, καὶ σήμερον ἔτι οἱ πρεσβεύοντες αὐτὴν προσφέρουσιν ἐπὶ τρεῖς νύκτας θυσίας, ἡ δ' οἰκογένεια τοῦ τεθνεῶτος ἀπέχει κρεῶν. (Βλ. Revue de l'hist. des religions 1899 τ. 39 σ. 238 κέ.).

1) Μιτυλήνης. Μία ρίδα ἀνασταίνει διὰ βοτάνου τὰ σκοτωμένα παιδιά της, διὰ τοῦ ἀπολειφθέντος κομματίου τῆς βοτάνης ἀνασταίνει νεκρὸν ὁ ἰδών αὐτήν. (*Kretschmer* Lesb. Dialekt σ. 476)..—Ἁγίας Ἄννης Εὐβοίας. Μία μάννα ἀνασταίνει τὸν φονευθέντα υἱόν της ἐπιθέσασα βότανον, τὸ ὁποῖον εἶδεν ὅτι ἐπέθεσεν ὄφις εἰς φονευθέντα ὑπ' αὐτῆς ὄφιν καὶ τὸν ἀνέστησεν. (*Hahn* Gr. u. alb. Marchen τ. II σ. 204).—Βίτσης Ἠπείρου. Παπᾶς καὶ παπαδιὰ κατὰ τὴν ἀναζήτησιν τοῦ φονευθέντος υἱοῦ των βλέπουσι δύο ὄφεις μαχομένους, τῶν ὁποίων ὁ ἕτερος ἐφονεύθη· ὁ παπᾶς παραγγέλλει τὴν παπαδιὰν νὰ σκεπάσῃ μὲ φύλλα τὸν νεκρὸν ὄφιν. Ἰδὼν δ' ὅτι τὰ φύλλα τοῦ ἀπέδωκαν τὴν ζωὴν εἶπεν εἰς τὴν παπαδιὰν νὰ γεμίσῃ τὰ θυλάκιά της ἀπὸ αὐτὰ τὰ φύλλα, καὶ δι' αὐτῶν ἀνέστησαν τὸν υἱόν των (*Hahn* τ. II σ. 260).—Θήρας. Παπαδιὰ ἀνασταίνει ἀνδρειωμένον υἱόν της μὲ χόρτα, μὲ τὰ ὁποῖα εἶχε σκεπάσῃ ὄφιν φονευθέντα ὑπ' αὐτῆς καὶ ἀναστηθέντα μὲ τὴν δύναμιν τῶν χόρτων ἐκείνων. (Ἀνέκδοτον τῆς συλλογῆς μου).—Σύρας. Ἐκ τῶν παλαιόντων ὄφεων ὁ διχοτομηθεὶς ἐζωντάνευσεν, ἀφοῦ τὰ δύο κομμάτια αὐτοῦ ἐσύρθησαν εἰς πλησίον εὑρισκόμενον βότανον καὶ τὸ ἤγγισαν. Τοῦτο παρέλαβον οἱ ἰδόντες καὶ δι' αὐτοῦ ἀνέστησαν νεκρόν. (Hahn τ. II σ. 274).—Ἑλληνικὸν Ροκκαφόρτης. Σαύρα ἐπαναφέρει εἰς τὴν ζωὴν ἄλλην σαύραν ἐπιθέσασα ἐπὶ τῆς θανασίμου πληγῆς βοτάνην, διὰ ταύτης δὲ μιμουμένος τὴν σαύραν ὁ ἰδὼν αὐτὴν ἄνθρωπος ἀποδίδει τὴν ζωὴν εἰς νεκρόν. (La Calabria 1894 τ. VIII σ. 27).

Ὁ Χριστόφορος Ἄγγελος († 1638), ἀγνοῶ, ἂν κατὰ παλαιοτέραν τινὰ πηγὴν ἢ κατὰ δημώδη ἑλληνικὴν δοξασίαν (πρβλ. τὴν παραλλαγὴν τῆς Σύρας, ἀνωτέρω), ἐκθέτει τὸν τρόπον, καθ' ὃν οἱ ὄφεις τεμνόμενοι θεραπεύουσιν αὐτοὶ ἑαυτούς. Ἀντιγράφω ὧδε τὴν περικοπὴν ἐκ τοῦ περιέργου καὶ σπανίου ἐγχειριδίου περὶ τῆς καταστάσεως τῶν σημερινῶν εὑρισκομένων Ἑλλήνων (ed. Fehlavii, Lips. 1671 κεφ. 2 σ. 42. 44. Τὸ βιβλίον τοῦτο ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ἐν Κανταβριγίᾳ τὸ 1619): «Ἔχουσι γὰρ ἔθος οἱ ὄφεις τοιοῦτον, ὅταν τις ἐχθρὸς θέλῃ ἀπυκτεῖναι τὸν ὄφιν, ὁ ὄφις φεύγει ὅσον δύναται, ὡς εἰ μὲν δυνηθῇ κρυβῆναι ὅλος, καλῶς ἔχει. Ἐὰν δὲ μὴ δυνηθῇ κρύψαι ὅλον τὸ σῶμα παραδίδωσι πρὸς τὸ κόπτεσθαι. Καὶ ὅταν ὁ ἐχθρὸς παρέλθῃ, τότε ἡ κεφαλὴ τοῦ ὄφεως ἐξέρχεται μόνη, κεχωρισμένη ἀπὸ τῶν μερῶν τοῦ σώματος, καὶ πορεύεται πρός τινα χόρτον, ὃν αὐτὴ οἶδε, καὶ λαμβάνει τοῖς ὀδοῦσιν αὐτῆς τὸν χόρτον, καὶ οὕτως ἐξέρχεται πρὸς τὸ λοιπὸν κεκομμένον σῶμα καὶ ἀλείφει τὸ κεκομμένον μέρος τοῦ σώματος αὐτῆς σὺν τῷ χόρτῳ, καὶ ἔπειτα στρέφει τὸ κεκομμένον μέρος τῆς κεφαλῆς καὶ συναρμόττει τῷ κεκομμένῳ μέρει, τῷ προτέρῳ ἀλειφθέντι τοῦ σώματος. Καὶ οὕτως ἰᾶται ἐκείνῳ τῷ κεκομμένῳ μέρει. Καὶ οὕτω ποιεῖ ὡς πρὸς τὰ λοιπὰ μέρη τὰ κεκομμένα, ἕως οὗ πάντα ἰαθῶσι, καὶ οὕτω τελείως ἀπέρχεται ὑγιής.»

θανόντα ἀνέστησεν ὁ μάντις Πολύιδος, ὃν ὁ Μίνως ἐνέκλεισε μετὰ τοῦ νεκροῦ, ἐπιθέσας ἐπὶ τοῦ σώματος αὐτοῦ τὸ χόρτον, δι' οὗ εἶδεν ὅτι ὄφις ἀνέστησεν ἄλλον ὄφιν νεκρόν (1). Παραλλαγὴ τοῦ μύθου τούτου εἶναι ὁ βοιωτικὸς περὶ τοῦ Ἀνθηδονίου Γλαύκου, ὅστις ἰδὼν ἰχθῦς (ἢ λαγωὸν) ἀναζωογονηθέντας εὐθὺς ὡς ἤγγισαν χόρτον τι ἔγινεν ἀθάνατος φαγὼν τὸ χόρτον τοῦτο (2). Ἑτέρα παραλλαγὴ πλησιεστέρα πρὸς τὴν κρητικὴν περὶ τοῦ υἱοῦ τοῦ Μίνωος εἶναι ἡ περὶ τοῦ Τύλωνος, ὅστις φονευθεὶς ἀνεστήθη διὰ τῆς βοτάνης, δι' ἧς δράκων ἀνέστησε τὸν νεκρὸν σκύμνου του (3). Διασκευὴ τῆς παραλλαγῆς ταύτης εἶναι πιθανῶς ἡ παρὰ Νόννῳ (ΚΕ' 451 κέ.), καθ' ἣν ἡ νύμφη Μορία ἀνέστησε τὸν ἀδελφόν της Τύλον ἰδοῦσα πῶς δράκαινα ἀνέστησε φονευθέντα δράκοντα διὰ τοῦ φυτοῦ, τοῦ καλουμένου Διὸς ἄνθος. Εἶναι δ' ἡ παραλλαγὴ αὕτη λυδικὴ ἴσως, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ Τύλωνος, ὀνόματος ἀρχαίου βασιλέως τῶν Λυδῶν καὶ ἐκ τοῦ ἀναγράψαντος τὸν μῦθον Ξάνθου, συγγραφέως Λυδικῶν (4).

Τὸ πλῆθος τῶν παραλλαγῶν δεικνύει τὴν εὐρυτάτην διάδοσιν τοῦ μύθου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἐξηγεῖ τὴν διατήρησιν αὐτοῦ εἰς πολυάριθμα παραμύθια διαφόρων λαῶν. Ἀναγραφὰς τοιούτων παραμυθίων ἐδημοσίευσαν οἱ ἑπόμενοι συγγραφεῖς συμπληροῦντες ἀλλήλους: *Grimm* Kinder- u. Hausmärchen ἀρ. 16 (σημ. τ. III σ. 27). *Bolte- Polivka* Anmerkungen zu Grimm τ. I σ. 127. *Hahn* Gr. u. alban. Märchen τ. I σ. 56. *Rohde* Der griech. Roman 1876 σ. 126. *W. Schwartz* die poetischen Naturanschauungen τ. I σ. 4. *Bédier* Les fabliaux σ. 82. *René Basset* Nouveaux contes berbères, Par. 1897 σ. 221–4 σημ. 193. Ὁ αὐτὸς ἐν Revue des tradit. popul. 1906 σ. 228. *L. Sáineánu* Basmele Române, Bucur. 1895 σ. 45–6. *Frazer* Pausanias τ. V σ. 96 (εἰς Παυσαν. Θ', κβ' 7). *Gaston Paris* ἐν Zeitschr. d. Vereins f. Volksk. 1903 σ. 137 κέ. *Antti Aarne* Verzeichniss der Märchentypen ἀρ. 612.

Ἡ ἐν τῇ κυνουριακῇ παραλλαγῇ μνημονευομένη ἀμοιβαία ὑπόσχεσις τῶν συζύγων νὰ φυλάξῃ ὁ ἐπιζήσας αὐτῶν τὸν νεκρὸν τοῦ ἑτέρου νυχθημερὸν ἐπὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας καὶ ἡ ἀνάστασις τοῦ συζύγου διὰ τῆς ὑπὸ τῶν ὄφεων ἀποκαλυφθείσης βοτάνης φαίνεται ὥσπερ ἀπήχησις τοῦ κρητικοῦ μύθου. Διότι καὶ ὁ μάντις Πολύιδος συνεκλείσθη μετὰ τοῦ παιδὸς τοῦ Μίνωος ἐν τάφῳ (in monumento κατὰ τὸν Ὑγῖνον, ἐν οἰκήματι κατὰ τὸν Τζέτζην) καὶ ἡ ἀνάστασις τοῦ νεκροῦ ἔγινε κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Πλείστας δ' ὅμως ὁμοιότητας ἐν ταῖς λεπτομερείαις παρουσιάζει ἡ παραλλαγὴ αὕτη πρὸς σύστημα παραμυθίων, τὸ ὁποῖον ἰδιαιτέρως ἐξήτασεν ὁ Gaston Paris, ἕνθ' ἀν. Ταῦτα εἶναι ἓν γερμανικὸν παρὰ Grimm, δύο ἰταλικὰ τῶν Ἀβρουτίων, ἓν καταλανικόν, δύο τῆς γαλλικῆς Βρεττάνης, ἓν τῆς Λοθριγγίας

---

1) Βλ. τὰς μαρτυρίας παρὰ *Gädechens* Glaukos σ. 134 κέ. καὶ ἐν *Roscher's* Lexd. Mythologie τ. I σ. 1687—8. *Weicker* ἐν *Pauly—Wissowa* Real—Encyclop. τ. VII σ. 1415. *Πολίτου* Παραδ. σ. 1129 κέ.

2) Βλ. τὰς μαρτυρίας παρὰ *Gädechens* Glaucos σ. 38 κέ. 42 κέ. καὶ ἐν *Roesher* ἔ. ἀ. τ. I σ. 1679. *Bergk* ἐν N. Jahrbücher f. Philologie u. Pädag. τ. 81 σ. 384 κέ. *Weicsker* ἔνθ. ἀν. σ. 1409 κέ. — Ὁ περὶ τῆς πόας τῆς ἀθανασίας μῦθος μετηνέχθη ἀπὸ τοῦ Ἀνθηδονίου καὶ εἰς ἄλλον Γλαῦκον τὸν Ποτνιέα. Βλ. τὰς μαρτυρίας παρὰ *Wilisch* ἐν *Roscher's* Lexikon τ. I σ. 1690.

3) *Ξάνθου* ἀπ. 16 παρὰ *Plin.* N. h. 25, 14.

4) Tümpel ἐν *Roscher's* Lexikon τ. II σ. 3211. Βλ. καὶ *Thrämer* αὐτ. τ. III σ. 1484.

καὶ ἐρωτικόν. Ἐκ τῆς ἀντιβολῆς τῶν παραλλαγῶν ὁ Paris ἀποκαθιστᾷ τὸν παλαιότατον εὐρωπαϊκὸν τύπον τοῦ συστήματος τούτου τῶν παραμυθίων ὡς ἑξῆς:

Εἷς ἀνὴρ καὶ μία γυνὴ (αὕτη βασιλοπούλα) συμφωνοῦσι μεθ' ὅρκου ὅτι, ὅταν ἀποθάνῃ ὁ εἷς, ὁ ἕτερος θὰ συνταφῇ ζῶν μετ' αὐτοῦ(1). Ἀποθνήσκει ἡ γυνή, ὁ δὲ ἀνὴρ τηρεῖ τὴν ὑπόσχεσίν του. Ἐν τῷ τάφῳ βλέπει ὄφιν προσέρποντα πρὸς τὸν νεκρὸν καὶ τὸν φονεύει· τότε ἔρχεται ἄλλος ὄφις μὲ μίαν βοτάνην, δι' ἧς ἐγγίζει τὸν νεκρὸν καὶ τὸν ἀνιστᾷ. Ὁ ἀνὴρ ἁρπάζει τὴν βοτάνην, ἐγγίζει δι' αὐτῆς τὸν νεκρὸν τῆς συζύγου του καὶ τὴν ἐπαναφέρει εἰς τὴν ζωήν. Εἰς τὸ παραμύθιον προστίθενται καὶ ἄλλα ἐπεισόδια περὶ ἀπιστίας τῆς σωθείσης συζύγου καὶ τιμωρίας αὐτῆς.

Τὸ κυνουριακὸν παραμύθιον παρουσιάζει τὰς ἑπομένας διαφοράς. Ὅτι περιορίζεται εἰς μόνον τὸν ἀρχαῖον μῦθον ἄνευ τῶν ἐπεισοδίων, ἅτινα ἀποτελοῦσιν ἴδιον κύκλον παραμυθίων, τὸν τῆς ἀπίστου συζύγου, καὶ εἶναι φανερὸς ἐκ τούτου ὁ χαρακτὴρ αὐτῶν ὡς ὑστέρας προσθήκης. Ἔπειτα ὅτι ἡ γυνὴ καὶ ὄχι ὁ ἀνὴρ ἐπιζῇ καὶ ἐπαναφέρει εἰς τὴν ζωὴν τὸν σύζυγον. Ἄμεσον δὲ συνάφειαν πρὸς ἔθιμα καὶ δοξασίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἐκ τούτων ἐξηγούμεναι, ἔχουσιν αἱ ἄλλαι διαφοραί· πρῶτον ἡ αἰτιολογία τῆς ἐπιφανείας τοῦ ὄφεως, ὡς ἐρχομένου νὰ φάγῃ τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ νεκροῦ (πρβλ. τὴν προηγουμένην ἐν ἀρ. 9 δοξασίαν), δεύτερον ὁ περὶ τὸν νεκρὸν ὄφις Θρῆνος τῶν ἄλλων ὄφεων, ἀντιστοιχῶν πρὸς τὸν παρ' ἡμῖν κατὰ τὴν πρόθεσιν τοῦ νεκροῦ θρῆνον καὶ τρίτον ἡ φύλαξις τοῦ νεκροῦ ἐπὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας(2).

---

1) Ἡ συγκατόρυξις καὶ τοῦ ἐπιζῶντος τῶν συζύγων μετὰ τοῦ ἀποθανόντος ἀναφέρεται ἐνίοτε εἰς παραμύθια εἴτε ὡς παράδοξον νόμιμον ἐπικρατοῦν εἰς χώραν τινὰ εἴτε ὡς ἐκτέλεσις ἀμοιβαίας ὑποσχέσεως τοῦ ἀνδρογύνου. Ἀλλ' ἡ ταφὴ ἢ ὁ θάνατος τῆς ἐπιζώσης γυναικὸς κατὰ τὴν κηδείαν τοῦ ἀποθανόντος συζύγου ἀληθῶς ἐπεβάλλετο ὑπὸ τῶν ἐθίμων ἀρχαίων τινῶν βαρβάρων λαῶν καὶ μέχρις ἐσχάτων ἐν Ἰνδικῇ. Βλ. τὰς μαρτυρίας παρὰ *V. Chauvin* Bibliographie des ouvrages arabes 1903 τ. VII σ. 20.

2) Τὴν τεσσαρακοστὴν ἡμέραν γίνεται μνημόσυνον ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς τοῦ θανόντος (τὰ σαράντα). Βλ. περὶ τῶν μνημοσύνων τούτων (*H. Usener* Heil. Theodosios σ. 135 κἑ. *K. Krumbacher* Studien zu den Legenden des Hl. Theodosios σ. 341—5.) Ὡς λόγος τοῦ μνημοσύνου φέρεται ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ νεκροῦ ἐπὶ 40 ἡμέρας μένει ἐπὶ τῆς γῆς ὡς ὁ Χριστός, ὁ τὴν τεσσαρακοστὴν ἡμέραν ἀναληφθείς. (Βλ. *Φίλιππον τὸν Μονότροπον* [ΙΑ' ἑκ.] ἐν *Migne* Patr. gr. t. 128 σ. 877). Ἐκ τῶν πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν τεσσαρακοστὴν ἡμέραν ἀπὸ τοῦ θανάτου ἀναφερομένων συνηθειῶν καὶ δοξασιῶν ἀναγράφομέν τινας: Ἐν Χίῳ πιστεύουσιν ὅτι ἡ ψυχὴ περιπλανᾶται ἐπὶ τῆς γῆς ἐπὶ 40 ἡμέρας (*Καντζιλάκη* Χιακὰ ἀνάλεκτα σ. 311). Ἐν Ἠπείρῳ ὅτι ἐπὶ 40 ἡμέρας μένουν ἀκέραια τὰ σώματα ἐν τῷ τάφῳ, τὴν δὲ τεσσαρακοστὴν ἀρχίζει ἡ ἀποσύνθεσις αὐτῶν (Ζωγρ. ἀγ. σ. 122 ἀρ. 187). Ἐν Λέσβῳ καίουν κανδήλαν ἐπὶ τοῦ τάφου ἐπὶ 40 νύκτας (*Georgeakis et Pineau* Folklore de Lesbos σ. 322). Ἐν Κρήτῃ θέτουν ἐπὶ τοῦ τάφου λάγηνον ὕδατος ἐπὶ 40 ἡμέρας, ἵνα πίνῃ, ὅταν διψήσῃ ἡ περιφερομένη ψυχὴ τοῦ νεκροῦ. (*Bybilakis* Neugr. Leben σ. 67. Πανδώρ. τ. ΙΖ' σ. 331). Ἐν Καρυᾷ τοῦ Ὀλύμπου (κατ' ἀνακοίνωσιν Ἀθ. Κ. Οἰκονομίδου) αἱ συγγενεῖς γυναῖκες ἐπὶ 40 ἡμέρας τὴν πρωΐαν καὶ τὴν ἑσπέραν προσέρχονται εἰς τὸν τάφον καὶ θρηνοῦσιν. Ἐν Λιβισίῳ ἐπὶ 40 ἡμέρας οἱ γονεῖς τοῦ θανόντος δὲν μεταβαίνουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ δὲν ἀλλάσσουν ἐνδύματα. (Ξενοφάνης 1907 τ. Δ' σ. 237). Ἐν Πελοποννήσῳ ἐπὶ 40 ἡμέρας δὲν ἐκκλησιάζονται. Καὶ ἄλλα πολλὰ παραδείγματα ἠδυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν εἰς ταῦτα μαρτυροῦντα τὴν διάδοσιν τοιούτων δοξασιῶν παρὰ τῷ ἡμετέρῳ λαῷ. Ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς Γερμανοῖς καὶ παρ' ἄλλοις εὐρωπαϊκοῖς λαοῖς φέρεται ἡ δοξασία περὶ ἐπανόδου τῆς ψυχῆς τὴν τεσσαρακοστὴν ἡμέραν ἢ περιπλανήσεως αὐτῆς εἰς τὴν γῆν ἐπὶ 40 ἡμέρας καὶ συνήθειαι παρατηροῦνται συναφεῖς πρὸς τὴν δοξασίαν ταύτην. (Βλ. *v. Negelein* ἐν Zeitschrift d. Ver. f. Volkskunde 1901 σ. 19). Ἐν Ἐρζεγοβίνῃ πιστεύουν ὅτι ἡ ψυχὴ πλα-

Ὁ μῦθος περὶ ἀναβιώσεως ἢ θεραπείας τῶν θανασίμων πληγῶν ὄφεων διὰ βοτάνης γνωστῆς εἰς αὐτοὺς ἐτετελέσθη ἐκ διαφόρων μυθικῶν στοιχείων. Τὸ κυριώτατον τούτων εἶναι ἡ κοινοτάτη δοξασία περὶ βοτάνης ἢ ὕδατος, κατανικώντων τὸν θάνατον· ἔπειτα ἡ δοξασία ὅτι πολλὰ ζῷα, μάλιστα δὲ πάντων ὁ κύων καὶ ὁ ὄφις, γινώσκουσι τὰ φάρμακα τῶν ἰδίων νόσων(1). Τρίτον ὅτι τῶν ὄφεων τὰ ἀποτεμνόμενα μέλη καὶ αὐτοὶ οἱ ὀφθαλμοὶ ἐξορυττόμενοι φύονται πάλιν(2). Ἐκ τῆς ἑνώσεως τῶν στοιχείων τούτων πιθανῶς διεπλάσθη ὁ περὶ Γλαύκου μῦθος.

Ὅμοιός τις μῦθος, ὃν εὑρίσκομεν εἰς τῆς Marie de France τὸ Lai d'Eliduk(3), δεικνύει πῶς ἐξ ἀκριβῶν ἢ ἐσφαλμένων παρατηρήσεων φυσικῶν πραγμάτων σχηματίζονται μῦθοι σὺν τῷ χρόνῳ διὰ μεταβολῶν καὶ προσθήκης φανταστικῶν στοιχείων. Κατὰ τὸν μῦθον ἐκεῖνον γαλῆ διά τινος βοτάνου ἀνέστησεν ἄλλην νεκρὰν γαλῆν. Τὴν φυσικὴν δῆθεν παρατήρησιν, ἐξ ἧς προῆλθεν ὁ μῦθος, μανθάνομεν ἐκ συγγραφέως τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, καθ' ὃν ἡ γαλῆ, καταπονηθεῖσα ἐκ μακρᾶς πάλης πρὸς ὄφιν, ἀνακτᾶ τὰς δυνάμεις ἐντριβομένη διὰ χαιρεφύλλου ἢ ἄλλης τινὸς βοτάνης(4). Αὕτη δ' ὅμως δὲν στηρίζεται εἰς πραγματικὴν παρατήρησιν, ἀλλὰ εἶναι μεταβεβλημένη καὶ παραμεμορφωμένη ἐπανάληψις παρατηρήσεως ἀρχαίου φυσιοδίφου, πιθανῶς τοῦ Ἀριστοτέλους: «Ἡ γαλῆ ὁπότε πρὸς ὄφιν συμπλακῇ, πηγάνου ἐσθίει· τούτου γὰρ ἡ ὀσμὴ—ὄφεσι δεινῶς ἐναντία(5)».

Τὸ νερὸ ποῦ κοιμᾶται*.

Τῆς μνημονευομένης ἀνωτέρω παροιμίας (6) φέρονται αἱ ἑξῆς παραλλαγαί· ἐν Ἠπείρῳ μὲν «τὰ νερὰ κοιμοῦνται, οἱ ἐχθροὶ δὲν κοιμοῦνται (7)», ἐν Γορτυνίᾳ δὲ «τὸ ποτάμι κοιμᾶται, ὁ ὀχτρὸς δὲν κοιμᾶται (8)». Ἀπαράλλακτον ἔχουσι τὴν παροιμίαν καὶ οἱ Ἀλβανοὶ(9) καὶ οἱ Τοῦρκοι(10), ἐνῶ

νᾶται ἐπὶ 40 ἡμέρας περὶ τὸν τάφον ἢ ἐντὸς οἰκίας, ἰδίως δὲ περὶ τὰ ἐνδύματα τοῦ νεκροῦ· διὸ ἀνάπτουν καὶ τὰς 40 ἡμέρας κηρίον ἢ κανδῆλι καὶ φέρουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν κηρία ἢ πινάκια κολλύβων καὶ δὲν λέγουν κακὸν λόγον περὶ τοῦ νεκροῦ. (Zeitshrift f. österreich. Verein f. Volksk. τ. V σ. 210).

1) Πρβλ. *Αἰλιαν.* Ζ. ἱστ. Ϝ' 4.

2) «Ἐάν τις ἐκκεντήσῃ τὰ ὄμματα τῶν ὄφεων φασὶ φύεσθαι πάλιν. Καὶ αἱ κέρκοι δὲ ἀποτεμνόμεναι τῶν τε σαύρων καὶ τῶν ὄφεων φύονται» (*Ἀριστ.* Ζ. ἱστ. Β' β' 12).

3) Ἐκδ. K. Warnke ἐν Bibliotheca Normannica 3 (Hale 1885).

4) *Gervasii Tilberiensis* Otia imperalia III 38 σ. 974 Leibnitz.

5) *Ἀριστοφ. Βυζαντ.* Ζ. ἱστ. Β' 385. 387 σ. 111. 112 ἐκδ. Σπ. Π. Λάμπρου.

*) Λαογρ. 1912 τ. Γ' σ. 502—4.

6) «Τὸ νερὸ κοιμᾶται, ἀλλὰ ὁ κακὸς ἄνθρωπος δὲν κοιμᾶται». (Καστρίου Κυνουρίας).

7) *Πολίτου* Παροιμίαι (τοῦ ἀνεκδότου μέρους) λ. ἐχτρὸς 14=*Κατζιώλη* Ἐπίμετρον. χειρόγρ.) ἀρ. 516. *Ἀραβαντινοῦ* Παροιμιαστήριον ἀρ. 1891. *Βενιζέλου* Παροιμίαι δημ. σ. 291, 91.

8) Π. Π. λ. ἐχτρὸς 17=*Παπαζαφειροπούλου* Περισυναγωγὴ σ. 298. 1016 καὶ παρὰ Ν. Λάσκαρη (ἐκ Λάστας).

9) *Dozon*, Manuel de la langue Chkipe σ. 124, 32: «Λιούμι φλιέ, hασμι φλιέ» τῶν Μουσουλμάνων Ἀλβανῶν τῆς Φράσσαρης.—Ὁ *Pouqueville* (Histoire de la régénération de la Gréce, Paris 1824 τ. I. σ. 49) ἀναφέρει παραλλαγὴν (ἂν εἶναι ἀκριβὴς ἡ μετάφρασις), τὴν ὁποίαν ἤκουσεν ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ Ἀλῆ πασᾶ: «L'eau dort, mais l'envie ne dort jamais».

10) «Σοὺ ουγιούρ, διουσιμὲν ουγιουμάζ» (Osman. Sprichwörter, Wien 1865, ἀρ. 279. *Μαλοῦφ* Νασρεδὶν Χόντζα ἀστεῖα, Σμύρνη 1861 σ. 29, 17. *Decourdemanche* Mille et un proverbes turcs ἀρ. 456).

ἄλλοι εὐρωπαϊκοὶ λαοὶ ἐκφράζουσι τὴν αὐτὴν ἔννοιαν περὶ τοῦ ἐχθροῦ ἄνευ τῆς ἀντιθέσεως πρὸς τὸ νερόν(1), ἴσως διότι καὶ ἂν εἶχόν ποτε τὴν δοξασίαν περὶ τοῦ ὕπνου τοῦ νεροῦ τὴν ἐλησμόνησαν ἐντελῶς(2).

Ἐν Κρήτῃ, ὅπου ἐπικρατεῖ ἐπίσης ἡ αὐτὴ δοξασία, πιστεύουν ὅτι τὸ νερὸν κοιμᾶται μίαν ὥραν τὴν νύκτα· ὁ δ' ἐπιθυμῶν νὰ πίῃ πρέπει νὰ τὸ ἐξυπνήσῃ ταράσσων αὐτὸ διὰ τῆς χειρὸς ἁπαλῶς· ἄλλως τὸ νερὸν ἀγανακτεῖ καὶ τοῦ παίρνει τὸ νοῦ του(3). Συναφὴς εἶναι ἡ ἠπειρωτική, ὅτι δὲν πρέπει νὰ διασκελίζῃ κανεὶς νερὸν τὴν νύκτα(4).

Ὡς ἀντίδρασις δὲ τῆς χριστιανικῆς εὐσεβείας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους πρέπει ἴσως νὰ ἐξηγηθῇ τὸ παράγγελμα, ὅπως ἐπικαλῶνται τὸ ὄνομα τοῦ ἀγγέλου τῶν ποταμῶν καὶ τῶν ὑδάτων οἱ τὴν νύκτα διαβαίνοντες ποταμὸν ἢ πίνοντες ὕδωρ (5).

Παρ' ἄλλοις λαοῖς δὲν ὑπάρχει, καθόσον ἐγὼ τοὐλάχιστον γινώσκω, τοιαύτη δοξασία, εἰ μὴ παρὰ τοῖς Ἀλβανοῖς καὶ τοῖς Τούρκοις, ἂν δεχθῶμεν ὅτι τὴν περὶ τοῦ κοιμωμένου νεροῦ παροιμίαν, τὴν προϋποθέτουσαν τὴν περὶ τούτου πίστιν, δὲν παρέλαβον οὗτοι ἐκ τῶν Ἑλλήνων. Μόνον δ' ἡ συνηθικὴ δεισιδαιμονία, ὅτι ὁ διερχόμενος τὴν νύκτα ἀπὸ νερὸν πρέπει νὰ πτύσῃ τρὶς πρὸς ἀνατροπὴν παντὸς ἐνδεχομένου κακοῦ(6), δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ὑπαγορευθεῖσα ὑπὸ παραπλησίας τινὸς δοξασίας περὶ ἐνοικήσεως πονηρῶν πνευμάτων εἰς τὰ ὕδατα κατὰ τὴν νύκτα. Συγγενεῖς δέ πως εἶναι καὶ αἱ γερμανικαί, ὅτι τὸ ἀντλούμενον ὕδωρ πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου τὴν μεγάλην Παρασκευὴν καὶ τὴν Κυριακὴν τοῦ Πάσχα χάνει τὰς θαυμασίας ἰδιότητας αὐτοῦ, ἂν τυχὸν ὁμιλήσῃ ὁ ἀντλῶν(7). —Οὐδόλως δ' ἀπίθανον νὰ μὴ εἶναι ἄσχετα πρὸς τὴν δοξασίαν ταύτην καὶ τὰ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις φερόμενα περὶ τῆς πηγῆς τοῦ Διὸς ἐν Δωδώνῃ, τῆς ὁποίας τὸ ὕδωρ ἀπεκαλεῖτο *ἀναπαυόμενον* καὶ περὶ τῆς ὁποίας ἔλεγον ὅτι ἐστείρευε κατὰ τὴν μεσημβρίαν, καὶ εἶτα ὅτι τὸ ὕδωρ αὐτῆς κατὰ μικρὸν αὐξάνον ἐπληθύνετο τὸ μεσονύκτιον, καὶ ὕστερον πάλιν βαθμηδὸν ἠλαττοῦτο(8).

Ἡ περὶ τοῦ ὕπνου τοῦ νεροῦ δοξασία καὶ περὶ τιμωρίας τῶν ταραττόντων τὴν ἀνάπαυσιν αὐτοῦ φαίνεται ἐνέχουσα τὸν χαρακτῆρα παλαιοτάτης πρωτογενοῦς θρησκευτικῆς παραστάσεως. Διότι παρουσιάζεται πάσχον καὶ ἐνεργοῦν αὐτὸ τὸ στοιχεῖον τῆς φύσεως καὶ ὄχι κεχωρισμένη αὐτοῦ ἀνθρωπόμορφος ἢ θηριόμορφος προσωποποιία. Φέρεται δ' ὅμως παρὰ τῷ ἡμε-

---

1) Γαλλικὴ παροιμ. «Ennemi ne dort» (*Hilaire le Gai* Petite encycl. des proverbes français, Par. 1852 σ. 245. *Leroux de Lincy* Le livre des proverbes français, Par. 1859 τ. 11 σ. 239. 296. —Καταλανικὴ παρὰ *Cortils y Vieta* Etologia de Blanes, Barcelona 1886 σ 183, 89.—Γερμανικὴ καὶ Ὁλλανδικὴ παρὰ *Wander* Deutsches Sprichwörter—Lexicon τ. I σ. 967, 26.

2) Ἐν τῇ γαλλικῇ συνήθως εἶναι ἡ χρῆσις τοῦ ρ. dormir ἐπὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ἀκινητεῖν, ἀτρεμεῖν, ὅθεν λέγεται l'eau qui dort (τὸ στάσιμον ὕδωρ), là, où l'eau dort (ὅπου τὸ ὕδωρ δὲν ταράσσεται), ὡς ἐπίσης λέγεται l'argent qui dort (τὰ νεκρὰ χρήματα), une toupie, une rose des vents dorment κτλ.

3) Ἑστία τ. IZ' σ. 336. *Πολίτου*, Παραδόσεις ἀρ. 662.

4) Ζωγράφ. ἀγὼν Α σ. 192.

5) Ἰατροσόφιον, κῶδ. 2316 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων παρὰ *Legrand* Bibliothèque gr. vulgaire τ. II σ. XX. XXI.

6) *Grimm*, Deutsche Mythologie 4 ἔκδ. τ. III σ. 479, 40.

7) *Wuttke*, Deutscher Volksaberglaube 3 ἔκδ. σ. 72. 74. § 83. 87.

8) *Plin.* N. H. II 106.

τέρω λαῷ ἡ αὐτὴ δοξασία καὶ ὑπὸ τύπους χωρισμοῦ τῆς μορφοειδοῦς ψυχῆς τοῦ στοιχείου ἀπὸ τῆς ὕλης αὐτοῦ (1). Οὕτως ἐν Μυκόνῳ, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Villoison, πρὸ τῆς ἀντλήσεως τοῦ ὕδατος ἐχαιρέτιζον τρὶς τὸ *τελῶνι* (2). Ἐν Ἀστυπαλαίᾳ δὲν πίνει κανεὶς ἀπὸ τὸ νερὸ τοῦ πηγαδιοῦ ἀπὸ τὸ ὁποῖον βγαίνει ἕνα στοιχειό. ἂν δὲν κάμῃ πρῶτα τὸ σταυρό του, γιατ' ἀλλιῶς παθαίνει ἀπὸ τὸ στοιχειό(3). Πολλαὶ δὲ παραδόσεις φέρονται παρ' ἡμῖν περὶ στοιχειῶν τῶν πηγαδιῶν ἢ πηγῶν, βλαπτόντων τοὺς ὁπωσδήποτε ἐνοχλοῦντας αὐτά(4).

Ἡ ἀνθρωπομορφικὴ προσωποποιία τῶν πηγαίων ὑδάτων ἔπλασε τὰς Ναΐάδας, τὰς Ὑδριάδας καὶ τὰς Πηγαίας νύμφας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μυθολογίας. Τὴν θέσιν τούτων ἐπέχουσι παρὰ τῷ καθ' ἡμᾶς λαῷ οἱ Νεράιδες (5), οἱ Λάμιαις(6), ἡ Πηγαδίσ'τρα (7). Κατὰ τὴν μνημονευομένην ἀνωτέρω κυνουριακὴν παράδοσιν, τὴν ὥραν τοῦ μεσονυκτίου, ὅτε τὸ νερὸν τῆς κρήνης παύει νὰ ρέῃ, ἐξέρχεται ἡ πρωσοποποιοῦσα αὐτὸ Λάμια, περιπατεῖ καὶ κάθηται εἶτα ἄνω τῆς κρήνης (κτενίζουσα μὲ χρυσὸν κτένι τὴν μακρὰν ξανθὴν κόμην της, κατ' ἄλλας παραδόσεις)· ὅταν δ' ἐπανέλθῃ εἰς τὸ νερόν, ἐξακολουθεῖ ὁ διακοπεὶς ροῦς αὐτοῦ. Κατὰ γορτυνιακὰς πάλιν παραδόσεις, τὸ νερὸν κοιμᾶται, ὅταν εὑρίσκεται ἐντὸς αὐτοῦ ἡ Νεράιδα. Καὶ διὰ νὰ φύγῃ ἡ Νεράιδα καὶ τρέξῃ πάλιν τὸ νερόν, πρέπει νὰ τὸ ταράξωσι ρίπτοντες λίθον εἰς αὐτό (8).

Ἄγνωστος ἄλλοθεν εἶναι ἡ κατὰ τὴν αὐτὴν κυνουριακὴν παράδοσιν πρωσοποποιία τῆς κρήνης ὡς κεφαλῆς ταύρου, ἐνθυμίζουσα τοὺς ταυρομόρφους ποταμοὺς τῆς ἀρχαίας μυθολογίας (9). Μόνον ἐν Θηραϊκῷ τινι παραμυθίῳ τὸ στοιχειὸ ποταμοῦ ἔχει ὄνομα Βωδοκεφάλας (10).

Αἰτιολογικαὶ παραδόσεις.

1. Τὰ φιλαδέλφια *.

Ἀγνοοῦμεν τί πτηνὸν εἶναι τὸ ὑπὸ τῶν Χίων *φιλάδερφος* καλούμενον καὶ ἂν εἶναι τὸ αὐτὸ καὶ τὸ ἀλλαχοῦ *μηλαδέλφι* (ἤτοι ἑτεροθαλὴς ἀδελφός), ὅπερ ὁ *Heldreïch* (La Faune de Grèce, Ath. 1878 σ. 31) ταυτίζει πρὸς

---

1) Παρομοίως παραστάσεις ἀνήκουσαι εἰς διάφορα στάδια θρησκευτικῆς κατασ.άσεως διακρίνονται καὶ εἰς τὰς νεοελληνικὰς δοξασίας περὶ δένδρων. Βλ. *Πολίτου* Παραδόσεις ἀρ. 323—366.

2) Ἐν *Malle Brun* Annales des voyages τ. II σ. 180. (*Πολίτου* Νεοελλ. Μυθολογ. σ. 132. Παραδόσεις σ. 1070).

3) *Πολίτου*, Παραδόσεις ἀρ. 470 καὶ σ. 1071.

4) Βλ. αὐτ. ἀρ. 466 κέ. καὶ σ. 1071—2.

5) Νεράιδες, προσωποποιία ποταμῶν, ρυάκων, ὀρεάτων: Βλ. αὐτ. ἀρ. 664 κέ.

6) Λάμιαις, νύμφαι τῶν πηγαίων ὑδάτων: Βλ. αὐτ. ἀρ. 806—811.

7) Πηγαδίσ'τρα, νύμφη τῶν πηγῶν ἐν Οἰνόῃ τοῦ Πόντου: αὐτ. ἀρ. 669.

8) Αὐτ. ἀρ. 663. Ἐκεῖνον, ὅστις τολμήσῃ νὰ πάρῃ νερὸν ἀπὸ τὴν βρύσην τὸ καταμεσήμερο ἢ τὰ μεσάνυχτα, ἡ Λάμια τὸν βαρεῖ καὶ ἢ πεθαίνει ἢ τραυάει μακρειὰ ἀρρώστεια. Ἀχαϊκὴ παράδοσις (αὐτ. ἀρ. 896).

9) Συναγωγὴν τῶν μαρτυριῶν βλ. παρὰ *Lehnert* ἐν *Roscher* Lexikon d. Mythologie τ. I σ. 1489 κέ. καὶ *Waser* ἐν *Pauly-Wissowa* Real-Encyclopädie τ. VI σ. 2780—2.

10) *Lawson* Modern Greek Folklore σ. 278.

* Λαογραφία 1916 τ. Ε' σ. 639—640.

percnopterus

τὸν Aquilla Bonelli Temn. *Σκανίτης* δὲ εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ *κόκκινο ὄρνιο* ἀλλαχοῦ λέγεται ὁ γὺψ ὁ πυρρὸς (vultur fulvus), ὁ γὺψ ὁ μείζων τοῦ Ἀριστοτέλους (*Heldreich* αὐτ. σ. 30. *O. Keller* die antike Thierwelt, Lpz. 1913 τ. II σ. 32). Τὸ δὲ ὄνομα τοῦ Τσιροπινᾶ (τὸ ὁποῖον καὶ ὡς οἰκογενειακὸν ὄνομα ἀπαντᾶ εἰς τὰς Κυκλάδας) εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς ἕξεως αὐτοῦ τοῦ πίνειν *τσίρον*, δηλ. ὀρὸν τοῦ γάλακτος (ἰταλ. siero, βλαχ. zer). Ὁ φίλος συνάδελφος κ. Ν. Ἀποστολίδης, καθηγητὴς τῆς ζωολογίας, μοὶ γράφει περὶ τοῦ πτηνοῦ τούτου τὰ ἑξῆς: «Ὁ *τσιροπινᾶς* κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶναι ὁ μικρότερος τῶν γυπῶν τῆς Νοτίου Εὐρώπης, ὁ καλούμενος Neophron percnopterus L. καὶ κοινῶς *ἀσπροπάρης* καὶ *τυροκόμος* ἐν Θεσσαλίᾳ. Οὗτος νεοττεύει εἰς τὰ ὑψηλὰ ὄρη τῆς Ἑλλάδος καὶ ἰδιαίτερα πλησίον τῶν μερῶν, ὅπου ὑπάρχουσι ποιμνιοστάσια ἢ βόσκουσιν ἀγέλαι αἰγῶν καὶ προβάτων, διὰ νὰ δύναται εὐκολώτερα νὰ προμηθεύεται τὴν τροφήν του ἀπὸ τῶν ριπτομένων λειψάνων τῶν σφαζομένων ζώων καὶ τῶν προϊόντων τῆς τυροκομίας. Ἀναφέρουσιν ὅτι πολλάκις ἁρπάζει καὶ ὁλόκληρον σακκίδιον (τσαντίλα) πλῆρες ἀποστάζοντος χλωροῦ τυροῦ. Παρ' ἡμῖν ἔρχεται κατὰ τὰ μέσα Μαρτίου, δι' ὃ καὶ οἱ ποιμένες τὴν ἀφιξίν του θεωροῦσι, καὶ δικαίως, ὡς σημειοῦσαν τὴν ἐναρξιν τῆς ἀνοίξεως». Ὁ δὲ Heldreich σ. 32 ἀναφέρει ὅτι καὶ ἄλλο ὄνομα τοῦ γυπὸς τούτου ἐπιχωριάζει ἐν Στερεᾷ Ἑλλάδι *τοῦ κούκου τ' ἄλογο* διότι πιστεύουν ὅτι ὁ κόκκυξ ἔρχεται τὴν ἄνοιξιν φερόμενος ἐπὶ τῶν νώτων αὐτοῦ.

Ἡ παράδοσις εἶναι ἀτελής, διότι προδήλως εἶναι παράδοσις αἰτιολογικὴ καὶ πρὸς ἐξήγησιν ἰδιωμάτων τοῦ ἐν λόγῳ ὀρνέου ἐπλάσθη ἡ μεταμόρφωσις ποιμένων, ἐξακολουθούντων καὶ ὑπὸ τὴν νέαν μορφὴν αὐτῶν τὰ πρότερα ἔργα καὶ τὰς συνηθείας των. Τοιαῦται παραδόσεις περὶ μεταμορφώσεων ποιμένων εἰς πτηνὰ φέρονται πολυάριθμοι παρὰ διαφόροις λαοῖς. (Βλ. *Dähnardt* Natursagen 1910 τ. III σ. 392 κέ.). Ὁμοίας παραδόσεις ἔχει καὶ ὁ ἑλληνικὸς λαός. (Βλ. τὰς ἐμὰς Παραδόσεις ἀρ. 339, 340, 357, 360, 361). Μία τούτων (ἀρ. 339) ἀναφέρεται εἰς τὴν συνήθειαν τοῦ ἀετοῦ νὰ τρώγῃ πρῶτα τὰ σπλάγχνα τῶν ἁρπαζομένων ὑπ' αὐτοῦ ζώων, τὴν ὁποίαν καὶ ἡ προκειμένη παράδοσις ὑπαινίσσεται.

2. *Γιατὶ τὰ σκυλιὰ μυρίζονται τὸ ἕνα τὸ ἄλλο.*

Αἰτιολογικὴν παράδοσιν τῶν Πατρῶν περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος ἐδημοσίευσα ἐν Παραδ. ἀρ. 1010 ἐκ Δελτ. ἱστορ. ἐθνολ. ἑταιρ. 1884 Α' σ. 531. Ἐν αὐτῇ φέρεται ἄλλο αἴτιον· οἱ σκύλοι διὰ νὰ μὴ ἀποθνήσκουν ἄνευ ἰατρικῆς περιθάλψεως ἔστειλαν διὰ κοινοῦ ἐράνου ἕνα σκύλον εἰς τὴν Φραγκιὰν νὰ σπουδάσῃ ἰατρικήν. Ἀλλ' ἐκεῖνος τοὺς ἠπάτησεν, ἐπῆρε τὰ χρήματα καὶ δὲν ἐπανῆλθε, διὰ νὰ τὸν ἀνεφρουν δὲ οἱ σκύλοι ὀσφραίνονται ἀλλήλους φρονοῦντες ὅτι ὁ ἀπατήσας αὐτοὺς θὰ μυρίζῃ ἀπὸ γιατρικά.

Πρὸς ἐξήγησιν τοῦ ἰδιώματος ἐκείνου τῶν σκύλων ὑπάρχουσι παρὰ διαφόροις λαοῖς ποικίλαι παραδόσεις, ὧν ἡ παλαιοτάτη εἶναι ἡ παρὰ τῷ Ρωμαίῳ μυθογράφῳ Φαίδρῳ (IV 18). Ὡς ἔνεστι πλήρη συλλογὴν αὐτῶν παρέχει ὁ *O. Dähnardt* (Natursagen 1912 τ. IV σ. 105, 129 κέ., 135 κέ.). Ἀλλ' αἱ δύο ἑλληνικαὶ δὲν παρουσιάζουσιν ὁμοιότητά τινα πρὸς ταύτας. Μόνον τὸ ἐν τῇ ἀργείᾳ παραδόσει θέμα τῆς ἀπωλείας ἐγγράφου κατὰ τὴν διάβασιν ποταμοῦ ἔχουσι πολλαὶ κοινὸν πρὸς ἀλλήλας. (Βλ. ἰδίως *Dähnardt* σ. 129). Παρεμ-

φερὴς δέ πως πρὸς μὲν τὴν πατραϊκὴν εἶναι γερμανική τις παράδοσις (1), πρὸς δὲ τὴν ἀργείαν μία λαταυική(*).

3. Γιατί μαλώνουν ὁ σκύλος μὲ τὴν γάτα.

Ἄλλην τοιαύτην παράδοσιν ἐκ Πατρῶν βλ. ἐν Παραδόσει ἀρ. 1001, εἰλημμένην ἐκ Δελτ. ἱστ. ἑταιρ. 1884 Α' σ. 532 (ἀνατυπωθεῖσαν ἐν Ἐθν. ἀγωγῇ, Ἀθ. 1899 σ. 355). Ἐν τῇ προκειμένῃ ἀργείᾳ φέρεται διάφορον τὸ αἴτιον τῆς ἐχθρότητος τῶν σκύλων πρὸς τοὺς γάτους καὶ ἐλλείπει ἡ ἐν τῇ πατραϊκῇ προσθήκη περὶ τοῦ αἰτίου τῆς διώξεως τῶν ποντικῶν ὑπὸ τῶν γάτων, ἀποδιδομένου εἰς καταστροφὴν ὑπ' ἐκείνων ἐγγράφων τῶν σκύλων, κατεχομένων ὑπὸ τῶν γάτων πρὸς φύλαξιν. Πολυπληθεῖς τοιαῦται παραδόσεις ἀπαντῶσι καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς, αἱ πλεῖσται δ' ὅμοιον αἴτιον τῆς ἐχθρότητος τῶν σκύλων πρὸς τοὺς γάτους καὶ τούτων πρὸς τοὺς ποντικοὺς ἀναφέρουσι τὴν καταστροφὴν ἐγγράφων, ὡς περιεχόμενον δὲ τῶν ἐγγράφων αὐτῶν πολλαὶ μνημονεύουσι συμβάσεις ἢ διατάξεις περὶ τροφῆς. Ἐκτενῶς περὶ τῶν παραδόσεων τούτων διαλαμβάνουσιν ὁ *J. Bolte* ἐν Zeitschrift d. Ver. f. Volksk. 1911 σ. 164–8 καὶ ὁ *O Dähnardt* Natursagen IV 103 κέ. 119 κέ. 297 κέ. Εἰς τὸν πίνακα τοῦ *Antti Arne* (Verzeichhniss d. Märchantypen ἐν FFC. 3) ὁ τύπος τῶν τοιούτων μύθων τάσσεται ὑπ' ἀρι0. 200.

Παρατηρήσεις περὶ τῶν λακωνικῶν παραδόσεων τῆς Μεγάλης Μαντίνειας*.

Ἡ πρώτη παράδοσις εἶναι παραλλαγὴ τῶν ἐν τῇ ἐμῇ συλλογῇ ὑπ' ἀρι0. 622, 624–626. Πρβλ. αὐτ. σ. 1342. Ἡ δευτέρα παραλλαγὴ τῶν ὑπ' ἀρ. 619,620 καὶ σ. 1336–7. – Ἡ τρίτη φέρεται ἀλλαχοῦ ὡς εὐτράπελος διήγησις, ἐξ ἧς ἡ παροιμία «Βάρ' τῆς νιᾶς μὲ τὴν καλάμα καὶ τῆς γριᾶς μὲ τὴ ματσούκα (Π. Π. Δ' σ. 127 λ. γριὰ 10). Ὅτι γραῖα πενθερὰ ἐβασάνιζε τὴν νύμφην της ἀναγκάζουσα αὐτὴν νὰ ἐργάζεται μέχρι βαθείας νυκτός. Ἡ νέα παρεπονέθη εἰς τοὺς ἀδελφούς της, οἱ ὁποῖοι, διὰ νὰ τὴν σώσουν ἀπὸ τὰ βάσανα τῆς πενθερᾶς της, ἦλθον τὴν νύκτα εἰς τὸ σπίτι της προσποιούμενοι ὅτι ἦσαν Παραωρίταις, ἤτοι ἐξωτικὰ πού βγαίνουν παράωρα. Καὶ ἤρχισαν νὰ δέρουν ἀμφοτέρας· ἀλλὰ τὴν μὲν ἀδελφήν των ἔδερον μὲ μίαν καλάμαν, πού ἔκαμνε πολὺν κρότον καὶ δὲν ἐπόνει καθόλου, τὴν δὲ γραῖαν μὲ χονδρὴν ματσοῦκαν, πού τὴν ἐσακάτεψαν στὸ ξύλο. Ἀπὸ τότε δὲν ἐτόλμησεν αὐτὴ νὰ ἐπιβάλῃ εἰς τὴν νύμφην της νυκτερινὴν ἐργασιαν.

Ἡ 4η παράδοσις καταδεικνύει τὴν συνάφειαν τῶν περὶ Νεράιδων παραδό-

---

1) Παρὰ *Dähnardt* IV 136, 2: Στέλλεται σκύλος ὅπως ζητήσῃ συμβουλὴν δι' ἄλλον πάσχοντα σκύλον. Ὁ ἰατρὸς τῷ δίδει φάρμακα, ἀλλ' ἐκεῖνος ἐξαφανίζεται καὶ οἱ σκύλοι τὸν ζητοῦν ὀσφραινόμενοι ἀλλήλους, μήπως εἴς τινα διακρίνουν ὀσμὴν φαρμάκων.

2) Αὐτ. IV 134: Εἰς ἕνα πόλεμον βασιλεὺς κινδυνεύων νὰ καταστραφῇ ἔγραφε πρὸς ἄλλον φίλον βασιλέα ὅλα τὰ μυστικά του, καθὼς καὶ τὸν τόπον, ὅπου εἶχε κρυμμένους τοὺς θησαυρούς του, καὶ ἔστειλε τὴν ἐπιστολὴν κρύψας αὐτὴν ὑποκάτω ἀπὸ τὴν οὐρὰν σκύλου. Ἀλλ' ὁ σκύλος οὔτος οὔτε εἰς τὸν βασιλέα μετέβη οὔτε ἐφάνη που, καὶ διὰ τοῦτο ἔκτοτε οἱ σκύλοι ἐξετάζουν μὲ τὸ ρύγχος των μὴ εὕρουν τὴν ἐπιστολὴν ὑπὸ τὴν οὐρὰν τινος ἐξ αὐτῶν.

*) Λαογραφ. Γ' σ. 252.

σεων πρὸς τὰς δοξασίας περὶ δριμῶν. Ἡ ἐπήρεια, τὴν ὁποίαν κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ Αὐγούστου ἡ κατὰ Μάρτιον πιστεύεται ὅτι ἔχει τὸ ὕδωρ εἰς ξύλα, ἐνδύματα καὶ σώματα, δὲν ἐξηγεῖται ὑπὸ τοῦ λαοῦ σαφῶς ἐκ τίνος ἀφορμῆς προέρχεται. Ἀλλὰ φαίνεται πιθανὸν ὅτι ἐπίστευεν ὁ λαὸς εἰς τὴν ὕπαρξιν δαιμονικῶν ὄντων, ἀσκούντων τὴν κακοποιὸν ἐνέργειαν αὐτῶν εἰς ὡρισμένον τινὰ χρόνον, νυμφῶν τινων τῶν ὑδάτων, ἰδιαίτερον ὄνομα ἐχουσῶν. Καὶ ἡ μὲν πίστις αὕτη ἀπὸ πολλοῦ ἐξέλιπε, διετηρήθησαν δ' ὅμως ἱκανὰ τεκμήρια, βεβαιοῦντα τὴν ὕπαρξιν αὐτῆς. Τοιοῦτον εἶναι καὶ τὸ ἐν τῇ προκειμένῃ παραδόσει, καθ' ἣν ἡ ἀπαγόρευσις τοῦ κολυμβήματος κατ' Αὔγουστον ἀποδίδεται εἰς τὰς Νεράιδας. Ἄλλο τεκμήριον εἶναι τὸ ὄνομα Ἀλουστίναις, τὸ ὁποῖον ἐν Σύμῃ εἶναι ὄνομα Νεράιδων (Π. Παραδ. ἀρ. 657, 658), ὡς παρετήρησε καὶ ὁ *B. Schmidt* (ἐν N. Jahrbücher f. d. klass. Altertum 1911 τ. 27 σ. 656). Ἐν Μανθυρέᾳ τῆς Ἀρκαδίας πιστεύουσιν, ὅτι τὴν βλάβην τῶν ὑφασμάτων κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ Αὐγούστου ἐπιφέρουν αἱ Νεράιδες. (Κατ' ἀνακοίνωσιν Ἰω. Π. Σταθοπούλου τ. ρ.)—Καὶ ἡ ἀνωτέρω (Λαογρ. Ϛ σ. 113) δημοσιευθεῖσα παράδοσις ἐκ Μαγέρης τῶν Γρεβενῶν ἀποδεικνύει σαφῶς ὅτι καὶ αἱ τοῦ Μαρτίου δρίμες ἀποδίδονται εἰς τὴν ἐνέργειαν δαιμονίων.

Ἡ 5 παράδοσις εἶναι παραλλαγὴ τῆς ἀρκαδικῆς, ἣν ἐδημοσίευσα ἐν τῇ ἐμῇ συλλογῇ τῶν Παραδόσεων ἀρ. 341. Ὡς παρετήρησα (σ. 937), ἡ παράδοσις αὕτη ἐποιήθη προδήλως ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ δημοτικοῦ ᾄσματος περὶ τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ. Καὶ φαίνεται μᾶλλον ὅτι εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ ᾄσμα, μὲ λελυμένα τὰ μέτρα ἐξ ἀμνημοσύνης, ὡς δεικνύουν καὶ λείψανα στίχων διατηρηθέντα, οἷον: Πολάτσ' εἶναι τσ' ἂς τσιλαϊδῇ, πολάτσ' εἶναι τσ' ἂς λέῃ.—Θέ μου, κάμε με πουλί, κάμε με νεκροπούλι, νὰ περπατάου τὰ μνήματα, νὰ κλαίου τοὺς πεθαμένους κτλ.—Τὸ ἐπεισόδιον τῆς σκορπίσεως τοῦ σιτου καὶ τῆς συλλογῆς αὐτοῦ κατὰ κόκκους παρενεβλήθη κατὰ συμφυρμὸν πρὸς ἄλλας παραδόσεις. (Βλ. *Πολίτου* Παραδ. σ. 938).

Τὰ καλάμια κ' ἡ βροχή*.

(Παράδοσις Νικομηδείας).

Εἷς ἓν φύλλον τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκδιδομένης καθημερινῆς ἐφημερίδος «Χρόνος (ἔτ. Α' ἀριθ. 151, 28 Ἰουνίου 1914), ἀποσταλὲν ἡμῖν τῇ εὐγενεῖ φροντίδι τοῦ ἐκδότου τῆς Μουσικῆς κ. Γ. Παχτίκου, δημοσιεύει τις ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον Ἀρίσταρχος παράδοσιν, ἣν, ὡς λέγει, ἤκουσεν εἰς τὰ περίχωρα τῆς Νικομηδείας, ὅπου ὑπάρχουν πολλαὶ λίμναι καὶ λιμνάζοντα ὕδατα. Δυστυχῶς ὁ γράφων, ὅστις φαίνεται μηδὲ τὴν ἐλαχίστην ἔχων εἴδησιν τῆς λαογραφικῆς μεθόδου καὶ παντελῶς ἀγνοῶν τὰς λαογραφικὰς ἐρεύνας, ἐξέτεινεν εἰς μῆκος τὰ περὶ τῆς παραδόσεως ταύτης καὶ παρέφθειρεν αὐτὴν διὰ στομφωδῶν πλατυσμῶν, ὥστε δυσκόλως δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τὸν ἀληθῆ δημώδη πυρῆνα τοῦ ρητορικοῦ κατασκευάσματος αὐτοῦ.

Τὰ γνήσια δημώδη στοιχεῖα τῆς παραδόσεως θὰ ἦσαν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ταῦτα: Τὸ καλοκαῖρι, ἕνα μεσημέρι, ποὺ ὁ ἥλιος ἔκαιε παραπολύ, ὅλα τὰ φυτὰ ἔγειραν κάτω τὰ κεφάλια καὶ παρακαλοῦσαν τὸ Θεὸ νὰ τοὺς

*) Λαογραφία 1914 τ. Δ' σ. 740.

στείλῃ λίγη δροσιά. Τότε ἀπὸ τὴ λίμνη μέσα ἀκούστη μιὰ φωνὴ ποὺ ἔλεγε μὲ λαχτάρα: «Θεέ μου, λίγη βροχὴ δὲ θὰ ρήξῃς, ἐκαήκαμε!» Ἦσαν τὰ καλάμια ποὺ ἐπαραπονοῦντα καὶ ἐφώναζαν περισσότερο ἀπὸ τὰ ἄλλα φυτά, ἂν καὶ ἦσαν ὡς τὸ λαιμὸ βουτημένα στὰ νερὰ τῆς λίμνης.

Ὁ ἐκδότης παρατηρεῖ ὅτι ἡ παράδοσις αὕτη ἐμφαίνει ὅτι ὁ λαὸς ἔχει γνῶσιν τῆς ὑπεροχῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ἀπὸ τῶν ἄλλων, διότι εἶναι κατάφορτα ἠλεκτρισμοῦ, μεγάλην ἔχοντος ροπὴν ἐπὶ τῆς βλαστήσεως.

Ὁ Καϊάφας ἐν Κρήτῃ *.

«Ἡ ἐν Κρήτῃ τοποθεσία Καϊάφα, κειμένη εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἐκτὸς τῆς πόλεως Ἡρακλείου πλησίον τῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαίας Κνωσσοῦ μνημονεύεται ἐν ρ. 3038 τοῦ ὑπ' ἀριθ. 10 κώδικος τῆς Πανεπιστημιακῆς βιβλιοθήκης τῆς ἐν Συνηδίᾳ Οὐψάλας. *Ἐγράφη τὸ παρὸν ψαλτήριον διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ θεοσεβεστάτου ἱερέως κυροῦ Νικολάου τοῦ Κρητικοῦ ἐν τῷ χωρίῳ τῷ ἐπικεκλημένῳ ὁ Καϊάφας ἐν μηνὶ Ἰουνίῳ κς' ἔτει ἰνδ. ζ' (=1369).* Μεταξὺ τῶν λέξεων *Καϊάφας* καὶ μηνὶ τρεῖς περίπου στιχοι διεξεσμένοι ἐν ἀρχῇ τοῦ ρ. 304α. Ἴδε *Craux Martin* Notices sommaires des manuscrits grecs de Suède ἐν τοῖς Archives des missions scientifiques Σειρᾶς τρίτης τ. ΙΕ' (1889) σ. 398 κέ. Τὸ ἐπώνυμον Κρητικὸς τοῦ γράψαντος ἱερέως ἀποδεικνύει ὅτι μᾶλλον περὶ τοῦ εἰρημένου χωρίου τῆς Κρήτης πρόκειται ἢ περὶ τῆς ὁμωνύμου ἐν Ἠλείᾳ τοποθεσίας, ἣν ἔλαβε καὶ ἡ λίμνη ἡ λεγομένη Καϊάφα. Τοῦ πελοποννησιακοῦ Καϊάφα τὸ ὄνομα ἀνέρχεται τοὐλάχιστον εἰς τὸν ΙΣ' αἰῶνα, καθ' ὃν ἐγράφη ὁ κουτλουμουσιακὸς κῶδιξ 220, ἐν ᾧ μνημονεύεται».

(*Σπ. Λάμπρος* ἐν Νέῳ Ἑλληνομνήμονι τ. Γ' (1913) σ. 491).

Τὸ παρὰ τὸ Ἡράκλειον τῆς Κρήτης χωρίον Καϊάφας ἔλαβε τὸ ὄνομα ἐξ ἀρχαίου μνημείου, ὅπερ τάφον τοῦ Καϊάφα ὀνομάζει δημώδης κρητικὴ παράδοσις (τῶν ἐμῶν Παραδόσεων ἀρ. 189), ἐξ οὗ τὰ στοιχεῖα εὑρίσκονται ἐν τῷ ἀποκρύφῳ βιβλίῳ τῶν πεπραγμένων τῷ Πιλάτῳ. Περὶ τούτων διαλαμβάνομεν ἐν Παραδ. σ. 792—3. Τὸ παλαιότερον ἔγγραφον, ἐν ᾧ ἀναφέρεται τὸ χωρίον Καϊάφα εἶναι τοῦ 1248.

Τὸ γραμμένο ἄλας **.

Εἰς τὴν κοιλάδα τῶν Τεμπῶν ὑπάρχει βράχος, «ἐξ οὗ ὠνομάσθη ἡ περιὶ τοποθεσία τὸ Γραμμένον ἄλας. Εἶναι δὲ τὸ Γραμμένον ἄλας λατινικὴ ἐπιγραφή, κατὰ δὲ τὴν περισωζομένην ἔτι λαϊκὴν ἐκεῖ παράδοσιν δι' αὐτῆς [οὕτω] ἀναφέρεται τὸ καταναλωθὲν ἅλας κατὰ τὴν διάνοιξιν τῆς διαφράγος [γράφε διασφάγος] τῶν Τεμπῶν ἢ τὴν κατασκευὴν τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ αὐτῶν. Κανεὶς δὲ τῶν περιηγητῶν τῶν μετὰ μεγίστου ἐνθουσιασμοῦ καὶ λεπτομερειῶν περιγραψάντων τὰ παραδείσια Τέμπη δὲν ἔλαβε τὸν κόπον, ἐκ φιλανθρωπίας τοὐλάχιστον, νὰ ἐξηγήσῃ εἰς τοὺς ὀνομάζοντας ἢ ἑρμηνεύοντας οὕτω τὴν ἐπιγραφὴν ὅτι αἱ ἐπὶ τοῦ ἐν λόγῳ βράχου πέντε [γράφε ἓξ] λατινικαὶ λέξεις

---

*) Λαογραφία 1914 τ. Δ' σ. 740—1.
**) Αὐτ. σ. 743.

L. Cassius Longinus proconsul Tempe mativi [οὕτω!] δὲν ἔχουν καμμίαν ἀπολύτως σχέσιν πρὸς τὸ ἄλας κτλ.»

Τἀνωτέρω ἀπεσπάσθησαν ἐκ ρηλυάρου καὶ ψυχρᾶς χαριτολογίας περὶ τῆς ἐπιγραφῆς τῶν Τεμπῶν καὶ τῆς ἀναφερομένης εἰς αὐτὴν δημώδους παραδόσεως, ἣν ὁ πρώην ἐρέτης κ. Τ. Δ. Ἀμπελᾶς κατέτεινεν εἰς τέσσαρας ὅλας σελίδας τοῦ Ἡμερολογίου «Πινακοθήκης» καὶ «Ἑλληνικῆς ἐπιθεωρήσεως» (ἔτ. Α' σ. 192—195). Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος παράδοσις ἔχει περιληφθῆ εἰς τὰς ἐμὰς Παραδόσεις ἀρ. 145, ἡ δὲ ἐπιγραφὴ ἐδημοσιεύθη ἐν CIL I 618, ὅπου καθὼς καὶ ἐν τ. III 588 ὑπάρχει βιβλιογραφικὴ σημείωσις τῶν μνημονευόντων αὐτὴν περιηγητῶν ἢ ἀρχαιολόγων, εἰς οὓς προσέθεσά τινας μὴ ἀναγραφομένους ἐν τῇ σημειώσει ἐκείνῃ ἐν Παραδόσ. σ. 759. Τούτους πάντας τοὺς γράψαντας περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος (πλὴν τοῦ κ. Ν. Γεωργιάδου) ἀγνοεῖ ὁ κ. Ἀμπελᾶς, ὅστις φοβούμεθα, ὅτι κατακρίνων τοὺς περιηγητάς, διότι δὲν ἔλαβον τὸν κόπον νὰ ἐξηγήσωσι τὴν ἐπιγραφήν, θὰ περιήρχετο εἰς δεινὴν ἀμηχανίαν, ἂν προσεκαλεῖτο νὰ ἑρμηνεύσῃ αὐτὸς τὸ λείψανον τῆς ἐπιγραφῆς, ὡς τὸ ἀνέγνωσε, μάλιστα δὲ τὴν τελευταίαν ἀνύπαρκτον λέξιν mativi.

Μανδραγόρας *.

Ἐν τῷ περιοδικῷ συγγράμματι *Ἀρχεῖα τῆς ἰατρικῆς καὶ βιολογίας* (1917 σ. 1—6) ὁ καθηγητὴς τῆς βοτανικῆς ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ κ. Σπ. Μηλιαράκης πραγματεύεται περὶ τῶν εἰς τὸν μανδραγόραν ἀναφερομένων δεισιδαιμονιῶν. Μετὰ τὴν ἀναγραφὴν τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν κατὰ τοὺς μέσους χρόνους ἐπικρατουσῶν προλήψεων καὶ τὴν μνείαν ὅτι ὅπως συνέβη καὶ ἐπὶ ἄλλων ἀρχαίων δεισιδαιμονιῶν παρέμειναν σποραδικῶς εἰς ὅλα τὰ ἔθνη, ἰδίως δὲ εἰς τὴν Νότιον Ρωσίαν ἱκανοὶ πιστοὶ εἰς τὰς μαγικὰς δυνάμεις τοῦ μανδραγόρου, καὶ ἂν οὐχὶ κατὰ τὴν ἔκτασιν τῶν παρελθόντων αἰώνων, ἐπάγεταί τινα περὶ τῶν παρ' ἡμῖν δοξασιῶν ἀρυόμενος ταῦτα ἐκ τῶν ἐμῶν Παραδόσεων σ. 904 κέ. Παρατηρεῖ δὲ ταῦτα: «Τίνες δεισιδαιμονίαι περὶ τοῦ φυτοῦ τούτου ἐπικρατοῦσι παρ' ἡμῖν δὲν γνωρίζω, διότι ἐκτὸς τῶν ὑπὸ τοῦ Πολίτου ἀναγραφομένων, οὐδαμόθεν ἄλλοθεν, ὅσον ἐγὼ γνωρίζω, ὑπάρχει πληροφορία τις».

Πλὴν τῶν ἐν σ. 904 κέ. τῶν Παραδόσεών μου περὶ μανδραγόρου σημειουμένων διαλαμβάνω τινὰ καὶ ἐν σ. 1328, καθὼς καὶ εἰς τὸ ἀνέκδοτον ἔτι μέρος τῆς συλλογῆς τῶν Παροιμιῶν ἐν λ. μανδραγοῦρα. Φέρεται ἐν Μάνῃ παροιμία τις, δηλοῦσα ὅτι ὁ μανδραγόρας κέκτηται θαυμασίας θεραπευτικὰς ἰδιότητας: *Μανδραγοῦδα κι' ἀνανίδα κι' ἄλλο ἕνα χορταράκι, ἂν τὸ ξεραν οἱ μφνάδες, δὲν ἐχάναν τὰ παιδιά τους* ς(1). Ἐν δὲ Ἀρτάκῃ τῆς Κυζίκου ἡ παροιμιώδης ὁράσις: *Εἶσαι σὲ μανδραγούρα* (2) σημαίνει «τὰ χεῖς χαμένα», προῆλθε δὲ πιθανῶς ἐκ τῆς ἀποδιδομένης εἰς τὸν μανδραγόραν ναρκωτικῆς ἰδιότητος.

---

*) Ἐδημοσιεύθη ἐν Λαογραφίᾳ 1917 τ. ς' σ. 259—260.

1) Πανδώρ. τ. ΙΘ' σ. 277.—Ἐφημ. Φιλομάθ. 1869 σ. 1742. Ἄλλαι παραλλαγαὶ τῆς παροιμίας ταύτης δὲν καταλέγουσι καὶ τὸν μανδραγόραν εἰς τὰ βότανα ταῦτα. (Βλ. *Πολίτου* Παροιμ. τ. Β' σ. 328 λ. ἀντονατίδα 1 (Κυθήρων). Ἀπ' ὅλα δι' ὅλους 1904 ἀρ. 48 σ. 781 (Ζακύνθου).

2) Κατ' ἀνακοίνωσιν Μ. Φιλήντα.

Ἐκ τοῦ ἀνθρωπομόρφου σχήματος τῆς ρίζης τοῦ μανδραγόρου προῆλθεν ἡ εὐφημιτικὴ ὀνομασία τοῦ φυτοῦ καλάνθρωπος(1), ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὴν ποντικὴν ὀνομασίαν τῶν Καλλικαντζάρων *Ἂς ἐμᾶς καλοὶ* (Παραδόσεις σ. 1258) καὶ τὴν κοινοτέραν τῶν Νεράιδων *Καλοκυρᾶδες*.

Εἰς τοὺς εἰδικῶς περὶ τῶν περὶ μανδραγόρου δοξασιῶν πραγματευθέντας, οὓς ἀναγράφω ἐν σ. 915 τῶν Παραδόσεων, ἂς προστεθῇ καὶ ἡ μετὰ τὴν ἔκδοσιν τούτων δημοσιευθεῖσα μονογραφία τοῦ *C. B. Randolph* (The Mandragora of the ancients in Folklore and Medicine ἐν Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences, Boston 1905 τ. XL σ. 485—537). Περὶ δὲ τῶν ἐν τῇ Νοτίῳ Ρωσσίᾳ ἐπικρατουσῶν δεισιδαιμονιῶν περὶ τοῦ μανδραγόρου, ὧν μνημονεύει ὁ κ. Μηλιαράκης, βλ. J. *Jaworskii*, die Mandragora im südrussischem Volksglauben ἐν Zeitschrift f. österr. Verein f. Volks. τ. II σ. 353 κέ. τ. III σ. 63—4.

Ὁ κ. Μηλιαράκης παρατηρεῖ ὅτι ὁ Διοσκουρίδης περιγράφων τὸν μανδραγόραν οὐδὲν ἀναφέρει περὶ τοῦ ἀνθρωποειδοῦς τῆς ρίζης. Τοῦτο εἶναι ἀκριβές· οὐδὲν ἧττον ὁ συγγραφεὺς ἐκεῖνος ἀναγράφων τὰ διάφορα ὀνόματα τοῦ μανδραγόρου προσθέτει ὅτι Πυθαγόρας ἐκάλει αὐτὸν ἀνθρωπόμορφον (*Διοσκουρίδ.* π. ὕλ. ἰατρ. Δ' 76 σ. 570 Kuhn).

Τὸ λειῶμα *.

(Βοιωτικὴ παράδοσις).

Ὁ ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Γ. Παππαδάκις ἐν τῇ καλλίστῃ πραγματείᾳ αὐτοῦ «Περὶ τὸ Χαρόπειον τῆς Κορωνείας» (ἐν Ἀρχαιολογικῷ δελτίῳ 1917 τ. Β' σ. 258) ἀναγράφει τὴν ἑξῆς βοιωτικὴν παράδοσιν:

«Αὐτὰ δῶ τὰ παχιὰ χωράφια τὰ εἶχε μιὰ φορὰ ἕνας τυφλός, καὶ τά δινε σὲ κολλήγους νὰ τὰ δουλεύουν. Ἕνας ὅμως ἀπὸ δαύτους κάποτε, ἄνθρωπος ἄδικος, εἰς τὸ μοίρασμα τοῦ σιταριοῦ ἀπάνω στ' ἀλῶνι, ἐκαλογέμιζε τὸ κοιλὸ πάντα καὶ τ' ἄδειαζε στὸ δικό του σωρό, στοῦ συντρόφου του τὸ μέρος ὅμως ἔχυνε μόν' ὅσο χωροῦσε ἀνάποδα τὸ κοιλό, στὸ γῦρο, ἀποκάτ' ἀπὸ τὸν πάτο· καὶ τὸν ρωτοῦσε κάθε φορά. «Βλέπεις, σύντροφε;—Βλέπ' ὁ Θεός», ἀπαντοῦσε ὁ τυφλὸς ἀνύποπτα, ὡς τὸ τέλος· τότες ὅμως, νά! ὁ Θεός, ποὺ τῶντες ἔβλεπε, τοῦ κάνει ξάφνου χῶμα τὸ σωρό του. Ἔτσι γένηκε τὸ λειῶμα».

Ὁμοίαν νεοελληνικὴν παράδοσιν ἀναφέρει ὁ κ. Ν. Γ. Παππαδάκις τὴν μεγαρικὴν ἐν ταῖς ἐμαῖς Παραδ. ἀρ. 297, ὅπου ὅμως ἄλλη φέρεται αἰτία τῆς μεταβολῆς τῶν σωρῶν σίτου εἰς χωματολόφους.

Ὁ μῦθος ἄνευ τῆς κατακλεῖδος τῆς τελικῆς μεταμορφώσεως καὶ τῆς ἀναφορᾶς εἰς ὡρισμένους τόπους, ἥτις μεταβάλλει αὐτὸν εἰς παράδοσιν, εἶναι κοινὸς πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος. Μία ἑπτανησιακὴ διατύπωσις αὐτοῦ (παρὰ *Γ. Καφαρίᾳ* ὁ πρακτικὸς λόγος, Κέρκυρα 1876 σ. 23 ἀρ. 993) ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Ἀναποδογυρισμένο ἔχοντας τὸ κουβέλι, ἐμέτραγε ἕνας μιὰ φορά, γιὰ νὰ παραδώσῃ τοῦ στραβοῦ τοῦ σέμπρου του τὸ μερδικό του τὰ κουκκιά. Καὶ γιὰ νὰ τοῦ ἀποδείξῃ πὼς τοῦ τὰ ἐμέτρασε ὑπέρχειλα, καὶ πὼς δὲ θέλει νὰ ὠφε-

---

1) Καλάθρεπτος ἐν Μυκόνῳ (*K. Dieterich* Sprache u. Volksüberlieferung d. Südl. Sporaden σ. 230). *Καλαθρωπάριν* ἐν Κύπρῳ (Λαογραφ. Ε' 642).

*) Λαογρ. 1917 τ. Γ' σ. 261—2.

ληθῇ ἀπὸ τὴ στραβομάρα του, τοῦ ἔπαιρνε τὸ χέρι, τοῦ ἄνοιγε τὴν ἀπαλάμη, τοῦ τὴν ἀπίθωνε ἀπὰ στὰ σωριασμένα τὰ κουκκιὰ καὶ τοῦ ἔλεγε: «Βλέπεις, σέμπρε;» Ὁ στραβὸς ἤ γιατὶ τοῦ ἔμεινε κάποια ὑποψία ἤ ἄθελα ἔτσι.... ἀπιλογιόνταν καὶ ἔλεγε· «βλέπει ὁ Θεός».

Ὁ μῦθος οὗτος συνεπτύχθη εἰς παροιμίαν, ἧς φέρονται διάφοροι παραλλαγαί(1). Τοιαύτη τις παραλλαγὴ φαίνεται ὅτι εἶναι καὶ ἡ μεσαιωνικὴ παροιμία: «πολέμα ὡς πολεμᾷς, ἀμὴ ὁ Θεὸς θεωρεῖ» (Ἀθων. συλλογὴ Γ' 31 ἐν ΠΠ. τ. Α' σ. 17), ἐνέχουσα τὴν ἔννοιαν, τὴν ὁποίαν ἐκφράζει καὶ ἡ ἀρχαία γνώμη «ἔστι δίκης ὀφθαλμός, ὃς τὰ πάνθ' ὁρᾷ» καὶ ἄλλαι τινὲς (ΠΠ. λ. Θεὸς ἀρ. 215).

Τὴν αὐτὴν παράδοσιν εὑρίσκομεν καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς. Ἰταλὸς συγγραφεὺς τῶν μέσων τοῦ ΙϚ' αἰῶνος(2) ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὰς διηγήσεις τῶν χωρικῶν τὸ σικελικὸν βουνὸν Μόδιον (il Moggio) ἐκλήθη οὕτως ἐκ τοιαύτης αἰτίας. Ἦσαν δύο ἀδελφοί, ὧν ὁ ἕτερος τυφλός, οἵτινες συνεκόμισαν μεγάλην ποσότητα σίτου ἐκ τῆς ἐσοδείας τῶν ἀγρῶν των. Κατὰ τὴν διανομὴν δὲ ὁ βλέπων ἀδελφὸς εἰς τὸ μερίδιόν του ἐκένου πλῆρες τὸ μόδιον, διὰ δὲ τὸ μερίδιον τοῦ ἀδελφοῦ του ἐγέμιζε μόνον τὸ μόδιον ἀναποδογυρισμένον. Ὁ τυφλὸς ψηλαφῶν τὸν σῖτον, καὶ μὴ δυνάμενος νὰ ἐννοήσῃ τὴν ἀπάτην, ἔλεγεν: «Ἂν δὲν βλέπω ἐγώ, βλέπει γιὰ μὲ ὁ Θεός». Ἀφοῦ ἐμοιράσθη τὸ σιτάρι καὶ ἔγινε μεγάλος σωρὸς τὸ μερίδιον τοῦ δολίου ἀδελφοῦ, ἐπῆλθεν ἐκ θαύματος πῦρ ἐξ οὐρανοῦ καὶ κατέκαυσε καὶ αὐτὸν καὶ τὸν σωρόν του, ὁ ὁποῖος ἔγινεν ἕνα ὑψηλὸν βουνὸν κοκκινωπόν.—Παραπλήσιαι δὲ παραδόσεις φέρονται καὶ σήμερον παρὰ τῷ ἰταλικῷ λαῷ, ὡς σημειώνει ὁ G. Pitré.

Ἄλλην ἀναφέρει τὴν θείαν τιμωρίαν ὁμοίου δόλου σουηδικὴ τις παράδοσις. Διένεμον τὰ χρήματά των τρεῖς καλογραῖαι, ὧν ἡ μία τυφλή, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναστρέφουσαι τὸ μέτρον ἔδιδον τὸ μερίδιόν της, θέτουσαι εἰς τὸ ἀβαθὲς μέρος, ἀφοῦ πρῶτον τὴν ἐκάλουν νὰ ψηλαφήσῃ αὐτό. Ἡ τυφλὴ ὑποπτευθεῖσα τὸν δόλον εἶπεν. «Ἂν μὲ γελᾶτε, νὰ βουλιάξῃ ἡ πόλις μαζί σας». Μόλις λοιπὸν ἐτελείωσεν ἡ διανομή, τὸ μέρος ἐκεῖνο ἐβυθίσθη(3).

√ Οἱ Καλλικάντζαροι. *

Ἐκ τῆς ἐν Ἰκαρίᾳ ἐκδιδομένης ἐφημερίδος «*Νέα Ἰκαρία*» (ἔτος Β' ἀριθ. 81 τῆς 26 Δεκεμβρίου 1915) ἀρυόμεθα τὰς ἑπομένας εἰδήσεις περὶ τῶν φερομένων ἐν τῇ νήσῳ παραδόσεων περὶ Καλλικαντζάρων καὶ Στριγγλῶν.

---

1) «Βλέπεις, στραβέ;—Βλέπει ὁ Θεός». (Π. Π. λ. Θεὸς ἀρ. 60. Ἄλλαι παραλλαγαὶ αὐτ. ἀρ. 61. 66).

2) *Giul. Filoi degli Omodei* Descritione della Sicilia, βιβλ. Ι σ. 51—52 (ἐκδ. G. di Marzo, Palermo, 1876) ἐν Archivio per le tradiz. populari 1898 τ. XVII σ. 227—8.

3) *E. Meier*, Deutsche Sagen aus Schwaben, Stuttgart 1852 τ. Ι σ. 33. Revue des trad.popul.1891 τ.VI σ. 517.—Ὁ *Simrok* (Deutsche Mythologie ἔκδ. 4, § 105 σ. 341), ἀγνοῶ πόθεν παραλαμβάνων, λέγει ὅτι ἐν τοῖς γερμανικοῖς μύθοις διὰ τοῦ αὐτοῦ δόλου ἐξαπατᾷ τὴν ἀγαθὴν Μοῖραν ἡ κακὴ ἐν τῇ διανομῇ τῶν ἀγαθῶν· τὸ μέτρον, ἐν ᾧ τὰ χρυσᾶ νομίσματα, παρουσιάζει ἀντιστρόφως, ὥστε μόνον τὸ ὀλίγον μέρος μεταξὺ πυθμένος καὶ κάτω χειλέων πληροῦται.

*) Λαογραφία 1917 τ. Ϛ' σ. 262—4.

Ὁ τύπος τοῦ ὀνόματος αὐτῶν εἶναι *Καλλιτσαντέροι*, ὅστις εἶναι ἄγνωστος ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος. (Πρβλ. τὰς ἡμετέρας Παραδόσεις σ. 1242 κ. ἑ). Παρίστανται δ' ὡς ἔχοντες σῶμα ἀνθρώπου, ἀλλὰ πόδας καὶ κεφαλὴν τράγου(1). Βλάβας μεγάλας εἰς τοὺς ἀνθρώπους δὲν προξενοῦσιν(2). Ἔρχονται εἰς τὴν νῆσον ἀκριβῶς τὸ μεσονύκτιον τῆς ἑορτῆς τῶν Χριστουγέννων διαπεραιούμενοι ἐπὶ φλοιῶν καρυδίων (καρυδότσοφλα)(3), παραμένουσι δὲ μέχρι τῆς παραμονῆς τῶν Φώτων. Κατὰ τὴν ὥραν τῆς ἐλεύσεώς των, ὅσοι ἔχουσιν ὀξεῖαν τὴν ἀκοήν, ἂν προσέξουν, ἀκούουν εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς νήσου, κυρίως εἰς τὰῖς ἀμμουδιαῖς, τοῖς φωνὲς καὶ τὸ ἀραβατῖσι ποῦ γίνεται, ὅταν ἀνασύρουν τὰ κατίκια των. Κατὰ τὸ βραχὺ διάστημα τῆς διαμονῆς των ἐν τῇ νήσῳ προξενοῦν ἀρκετὰς ζημίας· καὶ πρῶτον μαγαρίζουν τὰ *μέρσινα* (μύρτα) καὶ ὅλους τοὺς ἐκτεθειμένους καρπούς. Διὰ τοῦτο οἱ Ἰκάριοι διὰ νὰ φάγουν αὐτοὺς ἀναγκάζονται νὰ τοὺς πλύνουν ἐπιμελῶς, ὅπως τοὺς ἀποκαθάρουν ἀπὸ τὰ μαγαρίσματα τῶν Καλλιτσαντέρων. Ἔπειτα εἰσέρχονται εἰς τὰς οἰκίας τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τὰς καπνοδόχας καὶ ἁρπάζουν ὅτι εὕρουν, ἐνδύματα τροφάς(4). Πλὴν δὲ τῶν ἁρπαζομένων τροφίμων, μαγαρίζουν καὶ τὰ ὑπόλοιπα· διὸ κρίνεται ἀναγκαῖον νὰ σκεπάζωνται καλῶς τὰ διάφορα δοχεῖα(5). Ἡ μεγαλυτέρα δ' ὅμως καταστροφή, τὴν ὁποίαν προξενοῦσιν εἰς τοὺς Ἰκαρίους οἱ Καλλιτσαντέροι, γίνεται εἰς τὴν ὑπαίθρον χώραν. Ἀρέσκονται εἰς τὰς ζωοκλοπίας καὶ ζωοκτονίας. Προτιμοῦν τὰ μικρὰ κατσικάκια, ἀλλ' ἐλλείψει τοιούτων ἁρπάζουν τράγους αἶγας, βοῦς καὶ ὅ τι ἄλλο μείνῃ ἔξω τῶν στάβλων κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας. Ἐννοεῖται ὅτι δὲν διστάζουν οἱ Καλλιτσαντέροι νὰ θραύσουν καὶ τὴν συνήθως σαθρὰν θύραν τοῦ στάβλου διὰ νὰ κλέψουν τράγους καὶ αἶγας, ὅταν σπανίζουν τὰ θηράματα ἐν τῇ ὑπαίθρῳ. Τὰς μεγίστας δὲ ζημίας ἐπιφέρουν, ὅταν οἱ κάτοικοι ἔχουν οἰκονομικὰς δυσφορίας. Ὅταν εἰς τὸ νησὶ ὑπάρχῃ πεῖνα, *λιμάσσουν* καὶ οἱ Καλλιτσαντέροι καὶ κάμνουν θραῦσιν εἰς ὅ τι εὕρουν, ἐνῷ εἰς τὰ ἔτη τῆς εὐημερίας ἀρκοῦνται μόνον νὰ μαγαρίζουν τὰ τρόφιμα.

Τὴν παραμονὴν τῶν Φώτων ἀπέρχονται ἀφήνοντες εἰς τὴν νῆσον τὰ πλοῖά των, δηλ. τὰ καρυδότσοφλα, τὰ ὁποῖα τῇδε κἀκεῖσε εὑρίσκονται ἐσκορπισμένα εἰς τὴν παραλίαν. Ἐγκαταλείπουν δὲ τὰ πλοῖα, διότι πάντοτε ἀναχωροῦν ἐν σπουδῇ. Λησμονοῦν τὴν ἡμέραν τῶν Φώτων καὶ ἐξαφνα ἀκούοντες τὴν ἐξ οὐρανοῦ φωνὴν «Οὗτος ἐστιν ὁ υἱός μου ὁ ἀγαπητός, ἐν ᾧ ηὐδόκησα» διασκορπίζονται καὶ *θαλασσώνουν* χωρὶς καρυδότσοφλα.

Ὡς συνάγεται ἐκ παραδόσεώς τινος, τὴν ὁποίαν ἀναγράφει ἡ ἐφημερίς, αἱ περὶ Καλλικαντζάρων δοξασίαι καὶ ἐν Ἰκαρίᾳ, καθὼς καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος(6), συμφύονται πρὸς τὰς περὶ λυκανθρωπίας καὶ τὰς περὶ Στριγγλῶν. Κατὰ τὴν παράδοσιν ταύτην, πρὸ σαράντα χρόνων κάποιος ἀπὸ τὸ χωρίον

---

1) Καὶ κατὰ τὰς παραδόσεις τῶν Σιφνίων ὁ Καλλικάντζαρος «ἀντὶ ποδάρια ἔχει καλίκια σὰν τῆς καισίκας». (Παραδ. σ. 1295). Περὶ ἄλλων παραστάσεων τραγοπόδων δαιμόνων βλ. αὐτ. σ. 1215.

2) Πρβλ. αὐτ. σ. 1290.

3) Παραπλήσια μυθολογοῦσι καὶ οἱ Σ..ιάθιοι. Τὰ Σκαλικαντζούρια ἑτοιμάζουν τὸ καράβι τους ἀπὸ τὴν πρώτην ἡμέραν τοῦ σαρανταημέρου, καὶ ἔρχονται εἰς τὴν νῆσον τὴν νύκτα τῶν Χριστουγέννων, παραμένοντα μέχρι τῆς παραμονῆς τῶν Θεοφανίων. (Παραδ. ἀρ. 599 σ. 339). Καὶ ἐν Οἰνόῃ τοῦ Πόντου διαπεραιοῦνται ἐπὶ λέμβου. (Αὐτ. σ. 1332).

4) Εἴσοδος τῶν Καλλικαντζάρων εἰς τὰς οἰκίας διὰ τῆς καπνοδόχης ἀναφέρεται συνηθέστατα καὶ εἰς ἄλλας παραδόσεις. (Αὐτ. σ. 1302 κἑ.).

5) Βλ. αὐτ. σ. 1298

6) Βλ. αὐτ. σ. 1324 κἑ.

Ἀμάλου, ἐγκαρδιωθεὶς μίαν ἐκ τῶν ἡμερῶν τούτων, ἐξῆλθε τοῦ οἴκου του διὰ ἀπιτεθῇ καὶ ἐν ἀνάγκῃ φονεύσῃ ἕνα Κλλικάνερον. Τῷ παρουσιάσθη οὗτος ὑπὸ μορφὴν αἰγὸς μεγαλοσώμου, ἡ ὁποία τὸν ἐπλησίασεν. Ὁ Ἀμαλιώτης δὲν ἔχασε καιρόν. Ἥρπασε τὴν αἶγα ἐκ τῶν κεράτων καὶ ἐνέπηξεν εἰς τὸν λαιμόν της τὸ μαυρομάνικο μαχαῖρι του, τὸ ὁποῖον εἶχε πρὸ πολλοῦ ἀγορασμένο ἀπὸ τὴν Σμύρνη. Μὲ ὑπερφυσικὴν ὅμως δύναμιν ἀπωθηθεὶς ὑπὸ τῶν κεράτων τῆς αἰγὸς ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ αὐτήν, τρέχουσαν πρὸς δυσμάς· τὴν εἶδεν ὁλοφάνερα ὑπὸ τὸ φῶς τῆς σελήνης νὰ θαλασσώσῃ εἰς τὸ πρὸς τὴν Μύκονον Ἰκάριον πέλαγος. Εἶχε λησμονήσῃ τὸ γεγονός, ὅταν μετὰ πέντε χρόνια ὁ Ἀμαλιώτης, ταξιδεύσας εἰς Μύκονον, ὡς ναύτης ἀνθρακοφόρου πλοίου, καὶ φιλοξενούμενος εἴς τινα οἶκον, ἀνεγνώρισε τὸ μαυρομάνικο μαχαῖρι του, μὲ τὸ ὁποῖον ἡ φιλοξενοῦσα γραῖα ἔκοπτε τὸν ἄρτον. Ἡ γραῖα ἐκείνη, ὡς ἔμαθε παρὰ τῶν Μυκονίων, ἄλλοτε ἐστρίγγλιαζε καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶχε διαπεραιωθῇ ὡς στρίγγλα εἰς τὸ Ἀμάλου, ὅπου ὑπὸ μορφὴν αἰγὸς παραμονεύουσα νὰ κλέψῃ ἢ νὰ μαγαρίσῃ τὰ τρόφιμα τοῦ Ἀμαλιώτη ὑπέστη τὴν ἐπίθεσιν αὐτοῦ καὶ συναπήγαγεν εἰς Μύκονον τὸ ὅπλον του.

Ἡ Μύκονος θεωρεῖται καὶ ἀλλαχοῦ ὡς πατρὶς τῶν Στριγγλῶν. (Βλ. Παραδόσεις ἀρ. 826 σ. 502). Ἡ ἀναλαβοῦσα τὴν ἀνθρωπίνην μορφὴν στρίγγλα ἀναγνωρίζεται ἐκ τοῦ ὅπλου, δι' οὗ ἐπληγώθη. Ὁ συνήθης τύπος τῆς ἀναγνωρίσεως εἰς τὰς πολυπληθεῖς ὁμοίας παραδόσεις ἄλλων λαῶν εἶναι ἐκ τῆς πληγῆς, ἣν ὑπὸ τὴν μορφὴν ζώου ἔλαβον, διατηρουμένης καὶ εἰς τὸ ἀνθρώπινον σῶμα. (Βλ. *Grimm* Deutsche Mythologie σ. 919. *F. Liebrecht* Des Gervasius v. Tilbury Otia imperialia σ. 137. *Hertz* Der Werwolf σ. 71 κ. ἑ. *Πολίτου* Νεοελλ. μυθολ. σ. 191).

Παραδόσεις περὶ Πλάτωνος.— Κωνσταντινᾶτα *.

E. W. Hasluck Plato in the Folk-lore of the Konia Plain. (Ἀπόσπασμα τοῦ Annual of the British School at Athens. XVIII 1911 σ. 265—9).

—Constantinata. (Ἀπόσπ. τῶν Essays and Studies presented to W. Ridgeway, Cambridge 1913).

Εἰς ἀπόστασιν τεσσαράκοντα περίπου χιλιομέτρων δυτικῶς τοῦ Ἰκονίου, εἰς τὸ μέσον τῆς ὁδοῦ ἀπὸ Κιριλὶ Κασαμπᾶ εἰς Μπεκσεχίρ, σώζονται λείψανα ἀρχαιοτάτου, πιθανῶς χετταίου, μετ' ἀναγλύφων παραστάσεων οἰκοδομήματος, ὑπερκείμενα πηγῆς, ἧς τὰ ὕδατα χύνονται εἰς τὴν ἐγγύτατα κειμένην λίμνην Κάραλιν. Ἡ πηγὴ αὕτη καλεῖται ὑπὸ τῶν περιοίκων Ἐφλατοὺν μπουναρὶ (κεφαλόβρυσο τοῦ Πλάτωνος). Πόθεν καὶ πῶς τὸ ὄνομα τοῦ μεγάλου φιλοσόφου εἰσεγώρησεν εἰς τοὺς βαρβάρους ἐκείνους τουρκικοὺς πληθυσμούς; Ὁ Perrot(1) ἐκφέρει τὴν ὑπόνοιαν μήπως ἐπιχωριάζει σχετική τις παράδοσις καὶ θεωρεῖ εὐκταίαν τὴν ἐξακρίβωσιν τούτου. Ὡς δὲ παρατηρεῖ ὁ Hasluck ἐν τῇ διατριβῇ του «ὁ Πλάτων ἐν τῇ λαογραφίᾳ τῆς πεδιάδος τοῦ Ἰκονίου», καὶ ἡ ὀνομασία αὕτη, καθὼς καὶ ἄλλης πηγῆς ἐν αὐτῷ τῷ Ἰκονίῳ, ἐξηγεῖτο ἐκ τῆς γνώσεως τοῦ Πλάτωνος ὑπὸ τῶν Ἀράβων φιλοσό-

---

*) Ἐδημοσιεύθη ἐν Λαογραφίᾳ 1916 τ. Ε' σ. 659—664.

1) *Perrot* et *Chipiez* Histoire de l' art τ. III σ. 730.

φων καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ ὑπὸ τῶν Σελζουκιδῶν τοῦ 'Ικονίου Τούρκων. 'Αλλ' ὁ σοφὸς "Αγγλος ἀρχαιολόγος ἠδυνήθη νὰ διαφωτίσῃ τὸ ζήτημα τοῦτο δι' εὐστόχου ἀναζητήσεως τῶν λόγων, ἐξ ὧν προῆλθον καὶ δύο ἄλλαι ὁμοιαι τοπωνυμίαι τοῦ μέρους τούτου τῆς Μικρᾶς 'Ασίας, καθὼς καὶ μία παράδοσις περὶ Πλάτωνος, ἀναφερόμεναι ὑπὸ τοῦ Τούρκου γεωγράφου τοῦ ΙΣ' αἰῶνος Χατζῆ Κάλφα. Εἰς ταῦτα δὲ προσέθηκε καὶ τρεῖς μικρατιατικὰς περὶ Πλάτωνος παραδόσεις, ἀνακοινωθείσας αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Προδρόμου Πετρίδου.

'Ο Χατζῆ Κάλφας ἀναφέρει ἐν τῇ ἀκροπόλει τοῦ 'Ικονίου «τάφον τοῦ θείου Πλάτωνος». Τὸν αὐτὸν τάφον μνημονεύει καὶ ὁ παλαιότερος τοῦ Χατζῆ Κάλφα γεωγράφος τοῦ ΙΓ' αἰῶνος Γιακοὺτ ὡς εὑρισκόμενον «εἰς τὴν πλησίον τοῦ τζαμίου ἐκκλησίαν». 'Επειδὴ δ' ὅμως καὶ Ρῶσός τις προσκυνητὴς τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἀναφέρει εἰς τὴν αὐτὴν ἐκκλησίαν τάφον τοῦ ἁγίου 'Αμφιλοθέου (='Αμφιλοχίου), ὁ κ. Hasluck συνδυάζων τὰς μαρτυρίας ταύτας ἀποφαίνεται, ὄχι ἀπιθάνως, ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ μνημείου καὶ ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ 'Αμφιλοθέου εὐκόλως ὑπὸ τῶν Τούρκων ἠδύνατο νὰ παραφθαρῇ εἰς τὸ γνωστὸν Φλατούν. 'Αναφέρει προσέτι ὁ Χατζῆ Κάλφας καὶ ποταμὸν τοῦ Πλάτωνος παρά τι χωρίον τῆς Καππαδοκίας καὶ παράδοσιν, ἣν ἤκουσε παρὰ τὸ 'Ικόνιον, ὅτι ἡ πεδιὰς τοῦ 'Ικονίου ἦτό ποτε λίμνη, τὴν ὁποίαν ἀπεξήρανεν ὁ Πλάτων. Παραπλησίαν δὲ παράδοσιν ἤκουσεν ἀπὸ τοὺς περιοίκους τῆς λίμνης 'Εγερδὶρ ὁ πρῶτος ἀνακαλύψας τὰ ἐρείπια τοῦ 'Εφλατούν μπουναρὶ "Αγγλος Ἀμιλτον, ὅτι ὁ ὑπὸ τῆς λίμνης ἐκείνης κατεχόμενος χῶρος ἦτο πρὸ 800 ἐτῶν πεδιὰς διαρρεομένη ὑπὸ ποταμοῦ, τὴν ὁποίαν μετέβαλεν εἰς λίμνην ἀποφράξας τὰς ἐκβολὰς αὐτοῦ μάγος τις ὀνόματι Πλάτων ('Εφλάτ).

Οὕτω τὸ ὄνομα τοῦ Πλάτωνος, ὡς παρατηρεῖ ὁ Hasluk, συνδέεται πρὸς ὑδραυλικὰ ἔργα, καὶ δὴ ἐν χώρᾳ, ἧς ἡ προμήθεια τοῦ ὕδατος κανονίζεται δι' ἀποκρύφων καὶ μέχρι τοῦδε ἀτελῶς γνωστῶν ὑπογείων ἀγωγῶν. Τ' ἀποδιδόμενα δ' εἰς τὸν Πλάτωνα μαγικὰ ἢ μηχανικὰ ἔργα ἐν 'Ικονίῳ ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰ μυθικὰ ἔργα τοῦ 'Ηρακλέους ἐν "Ηλιδι, Θεσσαλίᾳ, Λέρνῃ καὶ Φενεῷ καὶ τῶν Μινυῶν ἐν Βοιωτίᾳ· ἐμφαίνουσι δὲ ὄχι μόνον ὑπεράνθρωπον δεξιότητα, εἴτε μαγικὴν εἴτε θείαν, ἀλλὰ καὶ ὑπερόχους τῶν παλαιοτέρων χρόνων τεχνικὰς γνώσεις, τῶν ὁποίων ἀμυδρὰν καὶ ἀσαφῆ ἔννοιαν παρέχουσι τὰ σωζόμενα μνημεῖα τῶν χρόνων ἐκείνων. Καὶ ἡ ἐν τῇ πεδιάδι τοῦ 'Ικονίου ἄρδευσις καὶ ἡ ἀποχέτευσις τῶν ὑδάτων ἀπεδίδετο εἰς θείας ἐνεργείας, ἀλλ' οἱ περὶ τούτων ἐπιχώριοι μῦθοι ἀπωλέσθησαν, μόνον δ' ὀλιγίστων τινῶν διακρίνονται τὰ ἴχνη ὑπὸ τὸ ἑλληνικὸν περίβλημα, ὅπερ προσέλαβον(1).

Εἶναι ἄγνωστον, λέγει ὁ Hasluck, ἂν ὑπάρχῃ θρησκευτική τις παράδοσις περὶ τοῦ 'Αγίου 'Αμφιλοχίου ἢ ἄλλου τινὸς ἁγίου, ἀποδίδουσα εἰς αὐτὸν θαῦμά τι παραπλήσιον πρὸς τὸ τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ ἐν Κολοσσαῖς ἢ πρὸς τὰ τοῦ Πλάτωνος. Τὸ γεγονὸς δ' ὅμως τοῦ τάφου τοῦ Πλάτωνος εἰς χριστιανικὴν ἐκκλησίαν ἐνισχύει τοιαύτην ὑπόθεσιν. Πάντως αἱ περὶ Πλάτωνος μικρασιατικαὶ παραδόσεις οὔτε ὡς περιλείμματα ἀρχαίων μύθων οὔτε ὡς

1) Περὶ τῶν τοιούτων ἐν 'Ικονίῳ ἐπιχωριαζόντων μύθων τοῦ Περσέως διελάβομεν ἐν Λσογραφ. Δ' 220 κέ. 'Ορθῶς ὁ Hasluck ἐνδοιάζει περὶ τοῦ δημώδους χαρακτῆρος τῶν ὑπὸ Cuinet καὶ ὑπὸ *Ἰωακεὶμ Βαλαβάνη* (Μικρασιατικὰ σ. 110) ἀναφερομένων παραδόσεων ὑποθέτων ὅτι εἶναι μᾶλλον ἐπιχώριος συμφορμὸς ἀρχαίων μύθων. Οὐδὲ τοιοῦτος συμφυμὸς εἶναι, ἀλλ' ἁπλῆ ἐπανάληψις τῶν βυζαντινῶν μυθοπλαστιῶν· ἄλλως δὲ ὁ Βαλαβάνης δὲν παρουσιάζει ταύτας ὡς δημώδεις, ἀφορμὴν δ' ὅπως ὑποτεθῇ τοῦτο παρέσχε τὸ ἀσαφὲς τῆς ἐκφράσεως αὐτοῦ.

συνεχὴς διατήρησις παραδόσεως δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν, ἀλλ' εἶναι μᾶλλον αὐθιγενεῖς, ἐπειδὴ οἱ φυσικοὶ ὅροι τῆς χώρας ἦσαν ἐν παντὶ χρόνῳ προσφυεῖς πρὸς γένεσιν μύθων οὕτως ἁπλοῦ τύπου.

Ἐν ἐπιμέτρῳ ἐπάγεται ὁ Η. τρεῖς παραδόσεις, ἀνακοινωθείσας αὐτῷ, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὑπὸ Ἕλληνος, παρατηρεῖ δ' ὅτι εἰς ταύτας συνάπτονται ὁ Πλάτων καὶ τὰ ἔργα του πρὸς τὸ Ἰκόνιον, τὸ ὁποῖον ἱστορικοὶ λόγοι ὁδηγοῦσιν ἡμᾶς νὰ θεωρήσωμεν ὡς κοιτίδα τοῦ μύθου.

Καὶ πρῶτον μὲν τὸ Ἐφλατοὺν Μπουναρὶ θεωρεῖται ὡς τὸ μέρος, ὅπου ὁ Πλάτων ἔφραξε μὲ βάμβακα, πίσσαν καὶ ὀγκολίθους(1) τὴν ἔξοδον ὑπογείου ποταμοῦ ἀπειλῶν νὰ καταποντίσῃ τὸ Ἰκόνιον. Ὁ Πλάτων γενικῶς πιστεύεται ὅτι ἦτο τουρκόπουλον, τὸ ὁποῖον τινὲς προσθέτουν ὅτι ἦλθεν ἀπὸ τὸ Βαγδάτι.—Ἔπειτα τὸ ὄνομα τοῦ Πλάτωνος συνάπτεται μέχρι τοῦδε ἀορίστως πως πρὸς τὴν ἐν Ἰκονίῳ ἐκκλησίαν τοῦ ἁγίου Ἀμφιλοχίου· ἄλλοι νομίζουν ὅτι ἦτο τὸ παρατηρητήριον αὐτοῦ, ἄλλοι πάλιν «ἔχουν ἀκουστὰ» ὅτι εὑρίσκεται ἐν αὐτῷ ὁ τάφος του.—Καὶ τρίτον ὁμοία παράδοσις πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Hamilton μνημονευομένην περὶ τῆς λίμνης τοῦ Ἐγερδὶρ ἀναφέρεται εἰς τὴν Κάραλιν. Ὁ Πλάτων ἔφραξε τὴν ἔξοδον τῆς λίμνης πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ φέρῃ νερὸν εἰς Ἰκόνιον, ἀλλὰ παρητήθη τοῦ σκοποῦ ἰδὼν ὅτι κατεποντίσθη μία πόλις κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου του.

Ἐν τῇ δευτέρᾳ διατριβῇ αὐτοῦ, περιληφθείσῃ ἐν τῷ πανηγυρικῷ τόμῳ, τῷ προσενεχθέντι τῷ William Ridgeway ἐπὶ τῇ ἑξηκοστῇ γενεθλίῳ αὐτοῦ (σ. 635—8), ὁ κ. Hasluck ἐξετάζει τὰς σημερινὰς ἑλληνικὰς(2) δεισιδαίμονας δοξασίας διὰ τὰ Κωνσταντινᾶτα, τὰ σκυφοειδῆ δηλ. νομίσματα, τὰ ὑποτιθέμενα ὅτι ἐκόπησαν ὑπὸ τοῦ ἰσαποστόλου Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου καὶ ὅτι ἕνεκα τούτου ἐνέχουσι θαυμασίας δυνάμεις. Τὰς δοξασίας ταύτας μνημονεύει ἐν συντόμῳ ὡς παγκοίνους, παραθέτει δὲ καὶ μαρτυρίαν συγγραφέως τοῦ ΙΖ' αἰῶνος περὶ τῆς πεποιθήσεως τῶν χριστιανῶν τῆς Λακωνικῆς καὶ γενικῶς ὅλων τῶν Ἑλλήνων ὅτι τὰ *κωσταντινᾶτα* θεραπεύουσι τὴν ἐπιληψίαν καὶ τοὺς πυρετούς(3).

Ἀλλ' ὁ Η. ἐνδιέτριψεν εἰς τὸν ἀκριβῆ προσδιορισμὸν τῶν νομισμάτων, τὰ ὁποῖα ὁ λαὸς νομίζει *Κωσταντινᾶτα*. Ταῦτα δὲ εἶναι βυζαντινά, ἐνετικὰ καὶ κυπριακὰ τῶν Λουσινιάνων νομίσματα, ὧν ὁ τύπος παρουσιάζει κάποιαν ὁμοιότητα πρὸς τὴν ἁγιογραφίαν, τὴν ἀπεικονίζουσαν τὸν ἅγιον Κωνσταντῖνον καὶ τὴν ἁγίαν Ἑλένην ὀρθίους ἀντωποὺς ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ.

Τὰ κωσταντινᾶτα φοροῦν ἔγκυοι γυναῖκες πρὸς προφύλαξιν καὶ πρὸς εὐκολίαν τοῦ τοκετοῦ καὶ παιδία ὡς προβασκάνια, πιστεύεται δὲ ὅτι ἐπιφέρουν ἀσφαλῆ καὶ ταχεῖαν ζύμωσιν τοῦ φυράματος τῶν ἀλεύρων καὶ τῆς γιαούρτης. Καθόλου εἶναι νομίσματα πολυτιμότατα εἰς τὸν κάτοχον διὰ τὰς

---

1) Δι' ἐρίων καὶ λεβήτων ἀποφράσσονται αἱ ἔξοδοι τῶν πηγῶν καὶ στειρεύουσιν αὗται κατὰ τὰς ἑλληνικὰς παραδόσεις. (Λαογρ. Α' 329. Γ' 274. Δ' 449).

2) Ἡ ἔκφρασις τοῦ Η. εἶναι μᾶλλον ἀόριστος· «the Christian populations of the Levant»· ἐνῷ εἶναι ἀναγκαῖον διὰ τὴν ἀκρίβειαν νὰ διακρίνηται ἡ λαογραφία ἑκάστου ἔθνους, μάλιστα τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ.

3) *La Guillelière* Lacédémone ancienne et nouvelle 1676 σ. 578. Τὸν συγγραφέα τοῦτον ὑπολαμβάνει ὁ Η. περιηγητήν· ἀλλ' ὁ σύγχρονος αὐτῷ Spon ἀπεκάλυψεν ὅτι οὐδέποτε ἐπάτησεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁ Guillet, ὡς εἶναι τὸ πραγματικὸν ὄνομα αὐτοῦ· οὐδὲν ἧττον ἀκριβεῖς εἶναι αἱ πλεῖσται τῶν πληροφοριῶν, ἃς περὶ τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων παρέχει, διότι στηρίζονται εἰς ἀνακοινώσεις τῶν ἐν Ἀθήναις Καπουκίνων.

θαυμασίας αὐτῶν ἰδιότητας. Ὁ Η. ἀναφέρει καὶ ἄλλην περὶ θαυμασιωτέρας ἰδιότητος τοῦ κωσταντινάτου δοξασίαν, τῆς ὁποίας τὴν ὕπαρξιν βεβαιώνει μόνον ὁ *W. Turner* (Tour in the Levant III 512)· ὅτι τὸ κωσταντινᾶτον τιθέμενον εἰς κόσκινον ἐνεργεῖ, ὅπως μὴ διαρρεύσῃ ἐμβαλλόμενον ὕδωρ. Τοιαύτη δοξασία, τῆς ὁποίας ἄλλως ὁ ἔλεγχος εἶναι εὐχερέστατος, δὲν φέρεται παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ, ἄγνωστον δὲ πῶς ἐπλάσθη ὑπὸ τοῦ Ἄγγλου περιηγητοῦ, ἴσως ἐκ παρεξηγήσεως τῆς δημώδους παροιμίας «κουβαλεῖ μὲ τὸ κόσκινο νερό(1)».

Ἀλλ' ἀντὶ ταύτης καὶ ἄλλαι κρατοῦσι παρ' ἡμῖν περὶ τῶν κωσταντινάτων δεισιδαίμονες δοξασίαι, πλὴν τῶν ὑπὸ τοῦ τοῦ κ. Η. μνημονευομένων, τὰς ὁποίας ἀναγράφομεν ὧδε προσθέτοντες ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ καὶ σχετικάς τινας παρατηρήσεις.

Εἰς τὸ ἅγιο κωσταντινᾶτο ἀποδίδονται καὶ αἱμοστατικαὶ ἰδιότητες, ἀφομοιοῦται δηλ. ὡς πρὸς τοῦτο ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ λαοῦ μὲ τὴν λίθον *αἱμοστάτην*, εἰς τὴν ὁποίαν παρομοία ἀποδίδεται ἐνέργεια. Ἄλλη θεραπευτικὴ ἐνέργεια τοῦ κωσταντινάτου εἶναι ἐπὶ τῆς ἀνυπάρκτου νόσου, ἡ ὁποία λέγεται *γύρισμα τοῦ ἀφαλοῦ*· τῆς νόσου ταύτης ἐπιτηδεύονται τὴν ἴασιν εὐδήμονες γραῖαι, στρέφουσαι ἐπὶ τοῦ ὀμφαλοῦ τὸν δείκτην τῆς δεξιᾶς δι' ὑφάσματος περιβεβλημένον, ἀλλὰ συντελεστικωτάτη θεωρεῖται ἡ ἐπικουρία τοῦ σκυφοειδοῦς κωσταντινάτου, διὰ τοῦ ὁποίου πιστεύεται ὅτι ἐπαναφέρεται ἀσφαλῶς ὁ ὀμφαλὸς εἰς τὴν κανονικήν του θέσιν. Φορεῖται δ' ὡς περίαπτον ὄχι μόνον ὑπὸ ἐγκύων γυναικῶν καὶ ὑπὸ νηπίων, ἀλλὰ καὶ ὑπ' ἀνδρῶν(2). Διότι πρὸς τοῖς ἄλλοις νομίζεται ὅτι ἔχει τὴν δύναμιν νὰ προφυλάσσῃ ἀπὸ τῶν πληγῶν· ὁ φορῶν κωσταντινᾶτο εἶναι ἄτρωτος, *δὲν τὸν κολλάει ἡ δὲν τὸν πιάνει βόλι*(3).

Τὴν δύναμιν ταύτην πιστεύεται ὅτι ἔχει κοινὴν μὲ τὸ τίμιο ξύλο, καθὼς καὶ τὰς ἄλλας δυνάμεις, ὡς τὴν τῆς ζυμώσεως (4). Διὰ τοῦτο ἡ βάσανος τῆς γνησιότητος καὶ τοῦ κωσταντινάτου, καθὼς καὶ τοῦ τιμίου ξύλου, γίνεται ἐμβαλλομένου τοῦ περιέχοντος τίμιον ξύλον περιάπτου ἢ τοῦ νομίσματος εἰς φύραμα ἀλεύρων ἄνευ ζύμης, ὅπως προκαλέσῃ τὴν ζύμωσιν αὐτοῦ, ἐνίοτε δὲ τιθεμένου ἐπὶ ἀλέκτορος ἢ ὄρνιθος, καθ' ἃς πυροβολοῦν, βέβαιοι ὅτι δὲν τὴν βλάπτουν, ἂν εἶναι γνήσιον(5).

Ἡ ἐξομοίωσις τοῦ κωσταντινάτου καὶ τοῦ τιμίου ξύλου στηρίζεται εἰς θρησκευτικὴν παράδοσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν, ὅτε ἡ ἁγία Ἑλένη ἀνεῦρεν ἐν Ἱεροσολύμοις τὸν σταυρόν, ἐφ' οὗ ἐσταυρώθη ὁ Ἰησοῦς, ἐδιχοτόμησεν αὐτόν, καὶ τὸ μὲν ἓν μέρος κατέλιπεν εἰς Ἱεροσόλυμα, τὸ δ' ἕτερον παρέλαβεν εἰς Κωνσταντινούπολιν· τὰ δὲ πριονίδια τοῦ σταυροῦ περισυλλεχθέντα ἐρρίφθησαν εἰς χωνευτήριον μετὰ διαφόρων πολυτίμων μετάλλων καὶ ἐκ τοῦ κράματος τούτου κατεσκευάσθησαν τὰ κωσταντινᾶτα(6). Ἀγνοῶ, ἂν ἡ παράδοσις αὕτη περιλαμβάνεται εἴς τι

---

1) Π. Π. λ. νερὸ 30. 27. 36. 39α. 59. Ἂν καὶ ἡ παροιμία αὕτη εἶναι ἀρχαία *(κοσκίνῳ φέρειν ὕδωρ* κ.τ.τ.) καὶ φέρεται εἰς πολλοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαούς.

2) Πρβλ. καὶ *Ross* Königsreisen II 136.

3) *Jeannaraki* Ἄσματα κρητικὰ σ. 316. *Π. Βλαστοῦ*. Ὁ γάμος ἐν Κρήτῃ, Ἀθ. 1883 σ. 145. *Rennel Rodd* The customs and lore of modern Greece, London 1892 σ. 162.

4) Βλ. Λαογραφ. Δ' 320 (Καλάβρυτα).

5) Αὐτ. Γ' 702.

6) *Π. Βλαστὸς* ἔνθ' ἀν.

τῶν πολυπληθῶν φερομένων συναξαρίων περὶ εὑρέσεως τοῦ τιμίου σταυροῦ. Ἀλλ' ὅτι εἶναι παλαιὰ καταφαίνεται ἐξ ὁμοίας βουλγαρικῆς παραδόσεως (1), ἥτις πάντως εἶναι εἰλημμένη ἐκ μεταφράσεως βυζαντινοῦ κειμένου.

Τὰς αὐτὰς δυξασίας περὶ τῶν κωσταντινάτων φαίνεται ὅτι ἔχουσι καὶ οἱ Ἑλληνόβλαχοι τῆς Μακεδονίας· τὰ νήπια κρίνεται ἀπαραίτητον νὰ φέρουν πρὸ τῆς βαπτίσεως πλὴν ἄλλων φυλακτηρίων καὶ κωσταντινᾶτον(2). Οἱ δὲ Βούλγαροι πιστεύουν ὅτι ὠφελοῦνται οἱ πάσχοντες, ὅταν πίνωσιν ὕδωρ ἐκ τοῦ κοιλώματος τοῦ κωσταντινάτου (3). Ἀλλὰ ἡ χρῆσις ὡς περιάπτων νομισμάτων τινῶν, μάλιστα ἀρχαίων, διὰ τὰς ἐν ἐν αὐτοῖς παραστάσεις ἢ δι' ἄλλον οἱονδήποτε λόγον καὶ ἡ ἀπόδοσις θαυμασίων δυνάμεων εἰς αὐτὰ εἶναι κοινὴ εἰς πολλοὺς λαούς(4). Ἂν καὶ ἄλλα νομίσματα πλὴν τῶν κωσταντινάτων ἐπέχουσι καὶ παρ' ἡμῖν θέσιν περιάπτων, δὲν δύναμαι νὰ βεβαιώσω. Ἄγγλος τις περιηγητὴς ἀναφέρει ὅτι αἱ Γαλαξιδιώτισσαι κατὰ τὸ τέλος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἐσυνήθιζον νὰ φοροῦν ὡς φυλακτήρια νομίσματα τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου(5)· ἀλλ' ἂν ἀληθῶς ὡς φυλακτήρια ἢ κοσμήματα μᾶλλον τὰ ἐφόρουν, εἶναι δύσκολον σήμερον νὰ ἐξακριβωθῇ.

---

1) *Ad. Strauss* die Bulgaren σ. 138.
2) *Γ. Σαγιαξῆς* ἐν Zeitschr. d. Ver. f. Volkskunde 1894 IV σ. 139.
3) *Strauss* ἔνθ. ἀν.
4) *S. Seligmann* der böse Blick u. Verwandtes, Berlin 1910 τ. II σ. 22—3.
5) *Dodwell* Reise durch Griechenland τ. I σ. 192 (παραπέμπων εἰς *Clarke* Travels in Greece).

Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΥΣ ΤΗΣ ΚΑΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ*

Der Philosoph und Grammatiker Ptolemaios Chennos. Leben, Schriftstellerei und Fragmente (mit Ausschluss der Aristotelesbiographie). Erster Teil, Einleitung und Text. Schöningh 1914. (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums hsg. von E. Drerup, H. Grimme u. J. P. Kirsch, τόμ. VII τεῦχ. 2) 8ον σ. XCVI, 57.

Ὁ Ἀλεξανδρεὺς Πτολεμαῖος ὁ Ἡφαστίωνος, ὁ προσαγορευόμενος Χέννος(1) εἶναι γνωστὸς κυρίως ἐκ τῆς ἐπιτομῆς τῆς *Καινῆς ἱστορίας* αὐτοῦ, τὴν ὁποίαν μᾶς παρέδωκεν ὁ Φώτιος ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ του. Διότι ἐκ τῶν ἄλλων ὑπὸ τοῦ Σουΐδου ἀναφερομένων ἔργων αὐτοῦ, τῆς *Σφιγγὸς* καὶ τοῦ *Ἀνθομήρου*, οὐδὲ τὸ ἐλάχιστον λείψανον διεσώθη. Ἡ ἐπιτομὴ αὕτη τῆς Καινῆς ἱστορίας συνεξεδίδετο, ὡς εἰκός, μετὰ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Φωτίου, τῆς ὁποίας τελευταία κριτικὴ ἔκδοσις εἶναι, ὡς γνωστόν, ἡ τοῦ Imm. Bekker (1824—1825), διότι ἡ μεταγενεστέρα ταύτης (1860) ἐν τῇ Ἑλληνικῇ πατρολογίᾳ τοῦ Migne εἶναι ἁπλῆ ἀνατύπωσις· ἰδιαιτέρας δ' ἐκδόσεις αὐτῆς εἴχομεν πλὴν τῆς πρώτης τοῦ Th. Gale (ἐν Παρισ. 1675), ὅλως ἀσημάντου, τὴν τοῦ J.I. C. Roudez (ἐν Λειψίᾳ 1834) καὶ τὴν τοῦ Ant. Westermann ἐν τοῖς *Μυθογράφοις* αὐτοῦ (ἐν Βρουνσβ. 1843). Εἰς ταύτας προστίθεται νῦν ἡ τοῦ κ. Ἀντωνίου Χατζῆ, ἣν ὀρθῶς καὶ εὐλόγως ὁ ἐκδότης χαρακτηρίζει ὡς πρώτην πλήρη ἔκδοσιν. Διότι ἐκτὸς τοῦ ὅτι συμπεριελήφθησαν ἐν ταύτῃ πάντα τὰ λείψανα τῆς Καινῆς ἱστορίας, ἤτοι παρὰ τὴν ἐπιτομὴν τοῦ Φωτίου καὶ τὰ παρ' Εὐσταθίῳ τῷ Θεσσαλονίκης καὶ τῷ Τζέτζῃ ἀποσπάσματα αὐτῆς καὶ χωρία τινὰ σχολιαστῶν τοῦ Ὁμήρου, τοῦ Λυκόφρονος κἄ., διευκρινοῦνται τὴν διατύπωσιν τῶν ὑπὸ τοῦ Πτολεμαίου ἱστορουμένων, ἡ ἔκδοσις ἐγένετο ἐπὶ νέων καὶ ἀσφαλεστέρων βάσεων. Συμφώνως πρὸς τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν τοῦ Edgar Martini περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ κειμένου τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Φωτίου πρὸς ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου δὲν περιωρίσθη εἰς μόνον τὸν παλαιότατον κώδικα τῆς Μαρκιανῆς βιβλιοθήκης (A) τοῦ Ι' αἰῶνος, ἀλλ' ἀπέδωκε τὴν προσήκουσαν σημασίαν καὶ εἰς τὸν ἕτερον (M) τῆς αὐτῆς βιβλιοθήκης τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, ἀφοῦ, ὡς κατέδειξεν ὁ Μαρτίνι, πάντα τὰ λοιπὰ χειρόγραφα ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἐξαρτῶνται ἐκ τῶν δύο τούτων. Πρὸς τοῦτο εἶχε τὴν ἀντιβολὴν ἀμφοτέρων τῶν κωδίκων ὑπὸ τοῦ Μαρτίνι, παραχωρηθεῖσαν αὐτῷ ὑπὸ τοῦ διδασκάλου του, εἰς ὃν καὶ ἀφιεροῦται ἡ ἔκδοσις, καὶ ὅστις παρέσχεν αὐτῷ προσέτι καὶ πλείστας ἰδίας κριτικὰς παρατηρήσεις περὶ τοῦ κειμένου. Ὡς ἐκ τούτου ἡ προκειμένη ἔκδοσις ἔχει τὸ πλεονέκτημα, ὅτι παρουσιάζεται καὶ ὡς δεῖγμα ἢ πρόδρομος τῆς ἀπὸ μακροῦ ἀναμενομένης ὑπὸ τοῦ φιλολο-

---

*) Ἐδημοσιεύθη ἐν Λαογραφίᾳ 1917 τ. Ϛ' σ. 282—8.

1) Ἀπὸ τοῦ *χεννίου* πτηνοῦ ταριχευομένου ἐν Αἰγύπτῳ. Πιθανῶς τὸ ὄνομα εἶναι τὸ αὐτὸ καὶ τὸ Χένος, ὅπερ ὡς ὄνομα κόσμου τῆς κρητικῆς πόλεως Λατοῦς ἀναγινώσκεται ἐν τελευταίῳ δημοσιευθείσῃ ἐπιγραφῇ τοῦ Β' αἰῶνος π. Χ. (Ἀρχαιολ. δελτίον 1916 τ. Β' σ. 1).

γικοῦ κόσμου ἐκδόσεως τῆς τοῦ Φωτίου Βιβλιοθήκης ὑπὸ τοῦ Μαρτίνι. Συνεισέφερε δὲ καὶ αὐτὸς ὁ κ. Χατζῆς πρὸς ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου παρατηρήσεις, ὧν τινες εὔστοχοι, ἰδίως αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ὀρθογραφίαν καὶ τὸν τονισμὸν λέξεών τινων, ἀλλὰ καί τινες ἀδόκιμοι ἢ πλημμελεῖς, οἷον τὸ ἐν σ. 23,2 **τῇ**, ὅπου ἐκ τῶν δύο φερομένων γραφῶν προκρίνει τὸ ἐπίρρημα **τῇ**, ἀντὶ τῆς προστακτικῆς **τῆ**, τὸ ἐν σ. 39,32 «φιάλην ἐγγεγλυμμένην *Ἔρωτα χρυσῆν*», ὅπου ἂν καί πως ἐνδοιάζων ἀναγινώσκει *Ἔρωτι* καὶ τὴν ἐν σ. 44,12 διόρθωσιν τοῦ Λευκοπέτραν εἰς Λευκόπετραν.

Τῆς ἐκδόσεως προτάσσεται ἐκτενὴς εἰσαγωγή, ἐν ᾗ ὁ ἐκδότης ἀκριβολογῶν περὶ τοῦ συγγραφέως καὶ τοῦ ἔργου του καταλήγει εἰς πορίσματα ἀσφαλῆ, καταρρίπτοντα τὰς ἐπικρατούσας περὶ αὐτοῦ γνώμας καὶ τάσσοντα εἰς τὴν προσήκουσαν αὐτῷ θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Ὁ Πτολεμαῖος Χέννος ἐθεωρεῖτο ὡς συγγραφεὺς πλὴν τῆς Σφιγγὸς καὶ τοῦ Ἀνθομήρου, ὧν οὐδὲν γνωρίζομεν εἰ μὴ τὴν ἐπιγραφήν, μόνης τῆς Καινῆς ἱστορίας· ἀφ' ὅτου δὲ ὁ R. Hercher ἐν ἰδίᾳ μονογραφίᾳ, δημοσιευθείσῃ εἰς συμπληρωτικὸν τόμον τῶν Jahrbücher f. class. Philologie τῷ 1856, ἐπραγματεύθη περὶ τῆς ἀξιοπιστίας ταύτης διατεινόμενος ὅτι ἀποτελεῖ συναγωγὴν πεπλασμένων εἰδήσεων καὶ στιγματίζων τὸν συγγραφέα ὡς ἀπατεῶνα, ὁ Πτολεμαῖος παρωράθη καὶ κατεφρονήθη. Ὅσάκις δὲ τυχὸν ἀνεφέρετο ἡ μαρτυρία αὐτοῦ, ἀνεφέρετο πάντοτε μετ' ἐπιφυλάξεως, ἥτις ἐθεωρεῖτο ἐπιβαλλομένη, προκειμένου περὶ συγγραφέως τοιούτου. Ἀλλὰ τῷ 1889 ὁ Χρῖστ ἐν τῇ πρώτῃ ἐκδόσει τῆς Ἱστορίας του τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐξέφρασε τὴν εἰκασίαν, ὅτι ὁ ἡμέτερος Πτολεμαῖος ἦτο ὁ αὐτὸς καὶ ὁ φιλόσοφος Πτολεμαῖος ὁ ξένος, ὃν ἀναφέρει Ἄραψ συγγραφεὺς τοῦ Γ' αἰῶνος ὡς φιλόσοφον ἐπιφανῆ, γράψαντα βίον τοῦ Ἀριστοτέλους, διασωθέντα ἐν ἀραβικῇ μεταφράσει. Ἡ εἰκασία αὕτη τοῦ Χρῖστ, προσκρούσασα κατ' ἀρχὰς εἴς τινας ἀντιρρήσεις, ταχέως ἐγένετο ἀσπαστή, καὶ νῦν οὐδεὶς πλέον διαμφισβητεῖ τὴν ταυτότητα τοῦ Χέννου καὶ τοῦ φιλοσόφου Πτολεμαίου. Ὁ δὲ κ. Χατζῆς ἠδυνήθη δι' ἐπιμελοῦς περισυναγωγῆς πασῶν τῶν μαρτυριῶν καὶ ἐμβριθοῦς κριτικῆς βασάνου αὐτῶν ν' ἀναπτύξῃ καὶ ἐνισχύσῃ τὴν ὑπὸ τοῦ Χρῖστ ἐξενεχθεῖσαν γνώμην καὶ ν' ἀποδώσῃ μὲν εἰς τὸν Χέννον τὸν βίον τοῦ Ἀριστοτέλους, πιθανῶς δὲ καὶ γραμματικά τινα καὶ φιλοσοφικὰ συγγράμματα, φερόμενα ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Πτολεμαίου, νὰ διακρίνῃ δ' ὡς ξένα πρὸς αὐτὸν ἄλλα, θεωρηθέντα ὑπό τινων ὡς ἔργα αὐτοῦ, ἤτοι τὸν Ἀγῶνα Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου, τὴν λιπογράμματον Ἰλιάδα, τὰ συντάγματα «Περὶ κριτηρίου καὶ ἡγεμονικοῦ», «Περὶ τῶν στοιχείων» καὶ τὰ «Ὀπτικά».

Ἡ ἀναγνώρισις δ' ὅμως τοῦ Πτολεμαίου ὡς ἐπιφανοῦς φιλοσόφου δὲν ἴσχυσε ν' ἀπαλλάξῃ αὐτὸν ἀπὸ τῆς δυσφημίας, ἣν περιῆψεν εἰς αὐτὸν ὁ ἀπηνής, ἀλλ' ἄδικος ἔλεγχος τοῦ R. Hercher. Καὶ ὡς κυριωτάτη ἀρετὴ τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Χατζῆ δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ ἀνασκευή, ἣν ἐπιχειρεῖ ἐν τῇ εἰσαγωγῇ, τῶν γνωμῶν τοῦ γερμανοῦ κριτικοῦ, τὰς ὁποίας, ὡς παρατηρεῖ ἐν σ. LIII, ἀσπάζονται σήμερον πάντες ἄνευ ἐξαιρέσεως (das Ergebnis seiner... Untersuchung.... wird heutzutage von allen ohne Ausnahme angenommen). Ἡ ἀπόλυτος αὕτη βεβαίωσις δὲν εἶναι ἀκριβής. Πρῶτον μὲν ὁ C. Müller (Geogr. Graeci min. τ. I σ. LII) ἔφερεν ἀντιρρήσεις κατὰ τῆς γνώμης τοῦ Hercher, τοῦτο δὲ γινώσκει καὶ μνημονεύει ὁ κ. Χατζῆς. Ἔπειτα καὶ ἐγὼ καὶ ἐν τῷ φροντιστηρίῳ μου ἔδωκα πρὸ ἐτῶν ὡς θέμα τὴν ἔρευναν τοῦ περὶ

τῆς ἀξιοπιστίας τοῦ Πτολεμαίου ζητήματος μετ' εἰσήγησιν ὑπὲρ ταύτης καὶ πολλάκις διεκήρυξα ἀντίθετον πρὸς τὴν τοῦ Hercher γνώμην, ὡς ἐν Παναθηναίοις (1901 τ. Β' σ. 125), ἐν Παραδόσ. 1904 σ. 1109 καὶ ἐν τῇ μεταφράσει τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας τοῦ Christ (1905 τ. Β' σ. 547).

Τὰ προσαγόμενα ὑπὸ τοῦ κ. Χατζῆ ἐπιχειρήματα εἶναι πάντα ἀρκούντως ἰσχυρὰ καὶ σπουδαίως συντελοῦσιν εἰς ἀνασκευὴν τῆς περὶ ἀναξιοπιστίας τοῦ Πτολεμαίου γνώμης· νομίζομεν δ' ὅμως ὅτι ἡ ἀνασκευὴ θὰ ἦτο πληρεστέρα καὶ οὐδένα θὰ κατέλιπεν ἐνδοιασμὸν περὶ τῆς εἰλικρινείας τοῦ ὡς ψευδολόγου διαβληθέντος συγγραφέως, ἂν ὁ κ. Χατζῆς ἐγίνωσκε καὶ ἐχρησιμοποίει τὸ πλῆθος τῶν σποράδην γενομένων παρατηρήσεων, καὶ δὴ καὶ ὑπ' ἀνδρῶν προκατειλημμένων κατὰ τοῦ συγγραφέως, περὶ πολλῶν τῶν κατὰ μέρος εἰδήσεων αὐτοῦ. Πρὸς βεβαίωσιν τούτου ἀρκούμεθα νὰ μνημονεύσωμεν ὀλίγα τινὰ παραδείγματα.

Ὁ Max Meyer (ἐν *Roscher's* Ausführ. Lex. II 325,30) ὁμολογεῖ ὅτι τὰ περὶ τῆς Ἄρκης δὲν εἶναι πλάσμα τοῦ ἀπατεῶνος, ὡς οὐδὲ τὰ περὶ τῶν ἵππων τοῦ Ἀχιλλέως.—Περὶ τῆς ἐπικλήσεως τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Περγαίου, ἐξ ἧς εὐστόχως ὁ Χατζῆς εἰκάζει ὅτι ὁ Πτολεμαῖος εἶχε ποὸ ὀφθαλμῶν παραναγνωσθεῖσαν γραπτὴν πηγήν, ὁ Hultsch (ἐν *Pauly Wissowa* RE. τ. II σ. 160) ἀποφαίνεται, ὅτι τὰ παρὰ τῷ Πτολεμαίῳ περὶ μελετῶν τοῦ Ἀπολλωνίου δὲν πρέπει ν' ἀπορριφθῶσιν ὡς ψευδῆ, παρὰ τὴν *κιβδηλίαν* τοῦ συγγραφέως, διότι ὀρθῶς παρὰ τούτῳ κεῖνται καὶ τὰ περὶ τῶν χρόνων, καθ' οὓς ἔζησεν ὁ Ἀπολλώνιος(1).—Ἄλλοι πάλιν ἄνευ ἐνδοιασμοῦ ἐγκρίνουσι τὴν εἰς τὸν Πτολεμαῖον (σ. 24, 22) στηριζομένην διόρθωσιν τοῦ Ἀθηναίου ὑπὸ τοῦ Toupius περὶ τῆς πατρίδος τοῦ Μάτριδος(2).—Ὁ Rossbach (ἐν *Pauly—Wissowa* RE. τ. IV σ. 2213) τὴν περὶ Δάρητος τοῦ Φρυγὸς μαρτυρίαν τοῦ ψευδομυθογράφου, ὡς τὸν ἀποκαλεῖ, Πτολεμαίου (σ. 18,17), καίπερ ἀναξίαν πίστεως κρίνων, ἀναγκάζεται ἐν τούτοις νὰ ὁμολογήσῃ ὡς ἀκριβῆ.—Ὁ Bloch (ἐν *Roscher's* Ausf. Lex. III σ. 245) ἐξ ἀφορμῆς τῶν θείων ἀλῶν, οὓς ἐμυθολογεῖτο ὅτι προσέφερε δῶρον ὁ Νηρεὺς εἰς τὸν Πηλέα, παρατηρῶν ὅτι τὰ περὶ τούτου ἐλήφθησαν προδήλως ἐκ φιλολογικῆς τινος πηγῆς ἀναγνωρίζει ὅτι καθόλου ὁ Πτολεμαῖος εἶναι πολὺ ἀνώτερος τῆς φήμης του.

Οὕτω παρατηρεῖται τὸ περίεργον φαινόμενον, ὅτι καὶ οἱ πεπεισμένοι περὶ τῆς ψευδολογίας τοῦ Πτολεμαίου, ὁσάκις προσεκτικώτερον ἐξετάζουσιν εἴδησιν τινα ὑπ' αὐτοῦ ἀναφερομένην, ἀναγνωρίζουσιν ὅτι εἶναι ἀκριβής. Ἀλλὰ τοῦτο συμβαίνει, ὁσάκις ἔχομεν τὴν ἐπικουρίαν καὶ ἄλλων μαρτυριῶν, πρὸς ἃς συνδυαζόμεναι καὶ ἀντιβαλλόμεναι αἱ παρὰ Πτολεμαίῳ ἐλέγχονται ὡς ἄξιαι πίστεως. Δυσχερέστατος δ' ὅμως καθίσταται ὁ ἔλεγχος ἕνεκα αὐτῆς τῆς φύσεως τῆς Καινῆς Ἱστορίας. Ὡς κατέδειξεν ὁ κ. Χατζῆς, τὸ ἔργον τοῦ Πτολεμαίου εἶναι τοῦ εἴδους τῶν συμμείκτων, ὅπερ ἠδοκίμει ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς τῆς γραμματικῆς κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχήν. Ὁ συγγραφεύς, γνήσιος περιπατητικός, ἠσμένιζεν εἰς τὴν περισυναγωγὴν παντοδαπῶν μυθολογικῶν, ἱστορικῶν καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν γραμμάτων ἀναφερομένων εἰδήσεων, μάλιστα δ' ἐκείνων ὅσαι,

---

1) Ἀκριβῶς δὲ τὴν περὶ Ἀπολλωνίου εἴδησιν ταύτην ἀπορρίπτει ἀδιστάκτως ὡς ἄνευ ἀξίας ὁ *Susemihl* (Gesch. der griech. Litteratur in der Alexandrinenzeit τ. I. σ. 756. 237), στηριζόμενος εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Hercher ἀποδειχθὲν φιλοψευδὲς τοῦ Πτολεμαίου.

2) Βλ. *Alb. Dieterich* Kleine Schriften. Lpz. 1911 σ. 162.

ἀγνωστότεραι ἢ πκραδοξότεραι, ἐφαίνοντο ὡς ἐπανορθοῦσαι τρόπον τινὰ ἄλλας ἐπικρατούσας. Τὰς εἰδήσεις ταύτας ἐπιζητῶν τὸ καινὸν καὶ ἰδιάζον ἠρύετο ἐκ ποικίλων πηγῶν, τῶν πλεστων ἀγνώστων ἡμῖν. Ἀλλ' ἂν δύναται ἴσως δικαίως νὰ κατακριθῇ ὡς ἄκριτος ἐν πολλοῖς συλλογεὺς ἀπιθάνων εἰδήσεων, δὲν ἐπιτρέπεται ὅμως νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς πλαστουργήσας ταύτας. Καταφανῆ καὶ ἀποσοβόκητον ἀπόδειξιν τῆς εἰλικρινείας αὐτοῦ παρέχουσιν ἔστιν ὅτε καὶ αὐτὰ τὰ σφάλματά του. Ὁ κ. Χ. κατέδειξεν (σ. LXII) ὅτι ἡ ἀκατανόητος εἴδησις αὐτοῦ περὶ τῆς ἐπικλήσεως τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Περγαίου ἄγει ἡμᾶς εἰς ἀσφαλὲς συμπέρασμα ὅτι ἠρύσθη ταύτην ἐκ βιβλίου. Λέγει δηλ. ὁ Πτολεμαῖος ὅτι ὁ Ἀπολλώνιος Ε ἐκαλεῖτο, διότι τὸ σχῆμα εἶναι παρεμφερὲς πρὸς τὸ τῆς σελήνης, περὶ ἣν ἐκεῖνος μάλιστα κατέγινεν. Ἀλλὰ τὸ σχῆμα τοῦ Ε δὲν παρουσιάζει ὁμοιότητα πρὸς τὸ τῆς σελήνης, εἶναι δὲ φανερὸν ὅτι εἰς τὴν γραπτὴν πηγὴν ἄλλο τι ἔκειτο, κακῶς ἀναγνωσθὲν ὑπὸ τοῦ συγγραφέως· ἦτο δὲ τοῦτο τὸ Σῖγμα τοῦ ὁποίου τὸ μηνοειδὲς σχῆμα (C) ὑπεθυμίζει τὴν σελήνην, ἠδύνατο δὲ εὐκόλως νὰ ἐκληφθῇ ὡς Ε. Ἄλλην ἐκ παραναγνώσεως ἀπόδειξιν προσάγει ὁ κ. Χ. ἐν σ. LXIV. Τὸ ὄνομα τῆς γυναικὸς τοῦ Κανδαύλου, τὸ ὁποῖον ἀποσιωπᾷ ὁ Ἡρόδοτος, δὲν διέφυγε τὰς ἐρεύνας τοῦ Πτολεμαίου, ὅστις ἀνθ' ἑνὸς μάλιστα ἀνεῦρε πλείονα· ἐκαλεῖτο λέγει Νυσία ἢ Τουδὼ ἢ κατ' ἄλλους ἄλλως. Τὰ ὀνόματα ταῦτα δὲν εἶναι εἰκῇ πεπλασμένα, ἀλλ' ἐλήφθησαν ἐκ διαφόρων πηγῶν· ὁ κατὰ αἰῶνα περίπου παλαιότερος τοῦ Πτολεμαίου ἱστορικὸς Νικόλαος ὁ Δαμασκηνὸς ὀνομάζει Τουδὼ θυγατέρα τοῦ βασιλέως τῶν Μυσῶν τὴν γυναῖκα τοῦ Κανδαύλου. Ὡς δ' εἰκασεν ὁ C. Müller, ὁ Πτολεμαῖος ἀντὶ «Τουδὼ ἡ Μυσία», ὅπερ εὗρεν ἐν τῇ πηγῇ αὐτοῦ, κακῶς ἀναγνώσας «Τουδὼ ἢ Νυσία» ἐδημιούργησε τὸ νέον ὄνομα τῆς συζύγου τοῦ Κανδαύλου.

Καθόλου δ' εἰπεῖν ἐκ τῶν παρὰ Πτολεμαίῳ εἰδήσεων πᾶσαι ἐκεῖναι, περὶ ὧν συμπίπτει νὰ ἔχωμεν καὶ ἄλλοθεν ἀμέσους ἢ ἐμμέσους πληροφορίας, ἐξελέγχονται ὡς προερχόμεναι ἐξ εὐσυνειδήτου συλλεκτικῆς ἐργασίας. Τὸ αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῇ καὶ περὶ ἐκείνων, αἵτινες δὲν ἐπιμαρτυροῦνται μὲν ὑπὸ ἄλλου τινὸς συγγραφέως, ἀλλὰ καὶ δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῶσιν ὡς πεπλασμέναι, διότι ἢ παραπλήσιαι εὑρίσκονται καὶ παρ' ἄλλοις ἢ ἐνισχύονται ἐξ ἀσχέτου τινὸς πρὸς αὐτὰς μαρτυρίας.

Οὕτω λ. χ. ἐκ τῆς περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀδώνιδος εἰδήσεως (σ. 43,20) ὁ κ. Σῖμος Μενάρδος (ἐν Journal of Hellenic Studies 1908 τ. 28 σ. 103) διορθῶν τῇ βοηθείᾳ τοῦ Ἡσυχίου τὸ παραδεδομένον *ἐν Ἄργει* εἰς *ἐν Ἄρσει* ἀποκατέστησεν ἐπιχώριον κυπριακὸν μῦθον, ὃν μόνος ὁ Πτολεμαῖος φαίνεται διασώσας(1).—Ὁ μῦθος περὶ ἐναλλαγῆς τοῦ κεκαυμένου ἀστραγάλου τοῦ Ἀχιλλέως μετὰ τοῦ ἀστραγάλου τοῦ Γίγαντος Δαμύσου (σ. 39, 13) εἶναι συγγενὴς πρὸς τὸν πασίγνωστον περὶ ἀντικαταστάσεως τῆς καταβρωθείσης ὠμοπλάτης τοῦ Πέλοπος δι' ἐλεφαντίνης(2). Ὑπάγονται δ' ἀμφότεροι οἱ μῦθοι οὗτοι εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν κατηγορίαν μετὰ πολυπληθῶν ὁμοίων

1) Τὴν διόρθωσιν ταύτην τοῦ κ. Μενάρδου δὲν μνημονεύει ὁ κ. Χατζῆς ἐν τῷ κριτικῷ ὑπομνήματι ἀγνοῶν τὴν ἐν τῷ Journal δημοσιευθεῖσαν διατριβήν.

2) Βλ. τὰς μαρτυρίας παρὰ *Roscher* Lexic. d. Mythol. τ. III σ. 1170. *Pfister* Der Reliquienkult im Altertum σ. 208 (RGVV τ. V).

μύθων, παραμυθίων, ἐθίμων ἀρχαίων καὶ νεωτέρων λαῶν(1). —Ὁ τάφος τοῦ ἐκκεκομμένου δακτύλου τοῦ Ἡρακλέους μόνον ὑπὸ τοῦ Πτολεμαίου ἀναφέρεται· ἀλλὰ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἐφέροντο πολλαὶ παραδόσεις περὶ ἰδιαιτέρας ταφῆς μελῶν τοῦ σώματος ἡρώων(2) καὶ δὴ καὶ ὁ πλησίον τῆς Μεγαλοπόλεως τύμβος, ὁ καλούμενος Δακτύλου μνῆμα, ἐπιστεύετο ὅτι ἦτο τοῦ δακτύλου τοῦ Ὀρέστου(3).—Ἐν τῷ Γ' βιβλίῳ (σ. 23,22) ἱστορεῖ ὁ συγγραφεὺς ὅτι ὁ τοῦ Πτολεμαίου κύων ἀνασχισθεὶς μετὰ θάνατον εὑρέθη ἔχων τετριχωμένην τὴν καρδίαν· ἐν δὲ τῷ Ζ' (σ. 43,1) ὅτι ἐπίσης τετριχωμένη εὑρέθη καὶ ἡ καρδία τοῦ Στιχίου τοῦ Αἰτωλοῦ. Καὶ περὶ τούτων μὲν οὐδεὶς ἄλλος συγγραφεὺς ἀναφέρει τι· ἀλλ' ἀποδίδουσι τὸ αὐτὸ θαυμάσιον ἀνατομικὸν φαινόμενον ὁ μὲν Στέφανος ὁ Βυζάντιος (λ. Ἀνδανία) εἰς τὸν Ἀριστομένη, ὁ Ψευδοπλούταρχος (Συναγ. παραλλ. 4. σ. 306 d) εἰς τὸν Ἀεωνίδαν, ὁ Σουίδας εἰς τὸν Ἑρμογένη (λ. Ἑρμογένης) καὶ ὁ Εὐστάθιος (εἰς Ὀμ. 78, 46) εἰς τὸν Λύσανδρον καὶ τὸν κύνα τοῦ Ἀλεξάνδρου(4).

Πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἔργου τοῦ κ. Χατζῆ θὰ ἐκδοθῇ καὶ δεύτερον μέρος, περιέχον ἑρμηνευτικὰ ὑπομνήματα, ὅπερ ἕνεκα τοῦ πολέμου δὲν ἐτυπώθη κατὰ τὸ 1915, ὡς προανήγγειλεν ὁ ἐκδότης.

---

1) Βλ. *Maunhardt* Germanische Mythen σ. 42 κἑ. 57—74. *Frazer* The golden Bough² τ. II σ. 418 κἑ. Ἐν θηραϊκῷ παραμυθίῳ ἡ οὐρὰ ἐλαφίου, τὴν ὁποίαν κατέφαγε δρακόντισσα, ἀντικατεστάθη διὰ χρυσῆς (Παρνασσ. Ε' σ. 444).

2) *Pfister* αὐτ. σ. 321 κἑ.

3) *Παυσαν.* Η' λδ' 2. *Frazer* Pausanias τ. IV σ. 354 κἑ.

4) Ἐκ τοιαύτης τινὸς δοξασίας ἔχουσιν ἴσως τὴν ἀρχὴν καὶ αἱ μεταφορικαὶ ἐκφράσεις τῆς δημώδους «ἐμάλλιασε ἡ καρδιά μου» «τοῦ μάλλιασε τὴν καρδιὰ»=τὸν κατεπίκρανε (*Ἀραβαντιν.* Γλωσσάρ. ἠπειρωτ. σ. 60. Βλ. καὶ *Πολίτου* Παροιμ. Δ' σ. 26. Πρβλ. καὶ τὴν ἱσπανικὴν παροιμίαν : tener pelos en el corazon: (*Wander* Deutsches Sprichwörterlexikon σ. 226, 186).

ΔΗΜΩΔΕΙΣ ΚΟΣΜΟΓΟΝΙΚΟΙ ΜΥΘΟΙ *

Α'

Σχέσις τῶν θεολογικῶν κοσμογονικῶν συστημάτων πρὸς τὰς δημώδεις δοξασίας.—Νεοελληνικαὶ παραδόσεις περὶ βιαίου χωρισμοῦ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς.— Ὅμοιαι πολυνησιακαὶ καὶ ἀφρικανικαί.—Μῦθοι καὶ δοξασίαι περὶ ἑνώσεως ἐν ἀρχῇ καὶ χωρισμοῦ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς παρὰ τοῖς Σίναις, τοῖς Ἰνδοῖς, τοῖς Βαβυλωνίοις, τοῖς Φοίνιξι, τοῖς Ἑβραίοις καὶ τοῖς ἀρχαίοις Αἰγυπτίοις.

Αἱ περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ὄντων καὶ περὶ τῆς συστάσεως τοῦ κόσμου δοξασίαι, τὰς ὁποίας διδάσκουσιν αἱ Θρησκεῖαι τῶν προηγμένων εἰς τὸν πολιτισμὸν λαῶν, δοξασίαι ὑψηλαὶ τὰ πολλὰ καὶ ἐκ ποιητικῆς ἐκλάμπουσαι αἴγλης ἢ βαθείας φιλοσοφικῆς θεωρίας ἀπόρροιαι, πόρρω ἀφίστανται ἀναντιρρήτως τῶν σκέψεων καὶ τῶν ἐντυπώσεων τοῦ κατὰ φύσιν ἀνθρώπου, πειρωμένου νὰ ἐξηγήσῃ τὸ μέγα μυστήριον τῆς δημιουργίας. Ἐχρειάσθη μακρὸς νὰ παρέλθῃ χρόνος, ὅπως αἱ ταπειναὶ καὶ ἄξεστοι παραστάσεις τῆς νηπιαζούσης ἀνθρωπότητος κατὰ μικρὸν ἐξευγενιζόμεναι καὶ καλλυνόμεναι μορφωθῶσιν εἰς συστήματα ἁρμονικὰ καὶ τέλεια κοσμογονίας καὶ Θεογονίας. Διότι καὶ τὰ θεολογικὰ ἢ φιλοσοφικὰ συστήματα, τὰ ἐξετάζοντα τὴν φύσιν καὶ τὴν αἰτίαν τῶν φαινομένων καὶ τὴν πρὸς ἄλληλα συνάφειαν αὐτῶν, ἀφετηρίαν ἔχουσι τοιαύτας παραστάσεις· μετὰ προσοχῆς δ' ἐρευνῶντες, ὅπου δὲν ἐλλείπουσιν ἐπαρκῆ βοηθήματα, δυνάμεθα ἴσως πολλαχοῦ νὰ παρακολουθήσωμεν τὰ διάφορα στάδια τῆς μορφώσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς πρωτογόνου κοσμογονικῆς δοξασίας καὶ ν' ἀνεύρωμεν ἴχνη ταύτης, ἀσυνειδήτως διατηρούμενα ἐν τῇ γλώσσῃ, ἐν ταῖς προλήψεσι καὶ ταῖς παραδόσεσι τοῦ λαοῦ.

Διὰ τοιαύτης ἐρεύνης δυνάμεθα ἴσως νὰ συναγάγωμεν διδακτικώτατα 580
πορίσματα καὶ περὶ τῶν ἐξ ἀρχῆς κοσμογονικῶν δοξασιῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Αἱ θεωρίαι τῶν Ἑλλήνων θεοσόφων καὶ φιλοσόφων, ἀπὸ τοῦ Φερεκύδου καὶ τοῦ Ἐπιμενίδου μέχρι τῶν τελευταίων μυστῶν τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας, ἔχουσι κατὰ πλάτος μελετηθῇ καὶ καθ' ἑκυτὰς καὶ ἐν ταῖς σχέσεσιν αὐτῶν πρὸς ξένα θρησκεύματα· καὶ κατεδείχθη μὲν ἡ οὐχὶ δυσδιάγνωστος ροπήν πρὸς διάπλασιν αὐτῶν ἔσχον τὰ τῶν ἀσιατικῶν θρησκειῶν κοσμογονικὰ δόγματα, ἡ ἀνεύρεσις δ' ὅμως καὶ διάκρισις τῶν ἐν ταῖς φιλοσοφικαῖς θεωρίαις ὑπολανθανουσῶν ἐνιαχοῦ δημωδῶν δοξασιῶν δὲν εἶναι βεβαίως εὐχερής. Ἀλλ' οὐδ' ἐκ τῶν παρὰ τοῖς παλαιοτάτοις ποιηταῖς κοσμογονικῶν μύθων δυνάμεθα νὰ λάβωμεν ἔννοιαν σαφῆ καὶ πλήρη τῶν περὶ τῆς γενέσεως τοῦ κόσμου καὶ τῶν θεῶν ἰδεῶν τοῦ λαοῦ καὶ νὰ μάθωμεν τίνες πρὸ τῶν ποιησάντων Θεογονίαν τοῖς Ἕλλησιν ἐξευρέθησαν λύσεις τῶν περὶ τοῦ κόσμου ἀπορημάτων, ἅτινα ἀπασχολοῦσι τὸν νοῦν παντὸς ἀνθρώπου, καὶ αὐτοῦ τοῦ κατὰ

---

*) Ἐδημοσιεύθη ἐν Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας 1894 τ. Δ' σ. 579—626.

φύσιν. Ἐν αὐτῇ τῇ ὁμηρικῇ κοσμογονίᾳ παρετήρησάν τινες ἐπήρειαν τῶν δογμάτων τῶν Βαβυλωνίων(1), πάντως δ' οὔτε παρ' Ὁμήρῳ οὔτε παρ' Ἡσιόδῳ περιεσώθησαν ἀναλλοίωτοι αἱ δημώδεις κοσμογονικαὶ δοξασίαι, ἀλλὰ πολλαχῶς αὗται διεσκευάσθησαν ἐξωραϊσθεῖσαι ποιητικῶς, πιθανῶς δὲ καὶ παραφθαρεῖσαι κατά τι μέρος.

Πρὸς ἐξεύρεσιν τῶν ἐξ ἀρχῆς κοσμογονικῶν μύθων τῶν Ἑλλήνων, τῶν ἀπερικοσμήτων καὶ ἀμεταπλάστων, δύνανται, νομίζομεν, νὰ καθοδηγήσωσιν ἡμᾶς παραδόσεις τινὲς τοῦ καθ' ἡμᾶς λαοῦ | συνδυαζόμεναι πρὸς τὰ περισωθέντα ἴχνη τῶν μύθων ἐκείνων, οὓς ἐν πολλοῖς διευκρινοῦσι καὶ συμπληροῦσιν. Ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἐν ἀρχῇ κατάστασιν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς αἱ παραδόσεις αὗται ἔχουσι τύπον ἀρχαϊκώτατον ἐμφαίνουσαι ἀφελῆ καὶ παιδαριώδη ἀντικρυς ἀντίληψιν τῆς κοσμικῆς διατάξεως, ὁποίαν μόνον παρὰ τοῖς κατὰ φύσιν λαοῖς παρατηροῦμεν. Τὰς παραδόσεις δὲ ταύτας ἀναγράφομεν ὧδε προσθέτοντες καὶ τὰς διαφόρους αὐτῶν κατὰ τόπους παραλλαγάς.

Τὸν παλαιὸν καιρὸν ὁ Θεὸς ἤγγιζε σχεδὸν τὴν γῆν, ὥστε τὸν ἔβλεπαν καὶ τὸν ἐμάλαζαν (τὸν ἐψηλάφων) τὰ ζῶα. Τὰ βόδα μάλιστα καὶ τὸν ἔλειχαν.
581 Καὶ ἐντεῦθεν ἡ παροιμία: *Ἀπὸ τὸν καιρὸ ποῦ γλύ|φαν τὰ βόιδια τὸ θεὸ ἢ τὸν οὐρανό*, ἤτοι πρὸ ἀμνημονεύτων χρόνων(2). Λέγουσι μάλιστα πῶς ἂν ἐπρόφυανε τὸ βόιδι νὰ τὸν λείξῃ καὶ τρίτην φοράν, θὰ ἠμποροῦσε νὰ μιλήσῃ καὶ νὰ εἰπῇ *μαννά* (3).

Κατά τινα δὲ μεσσηνιακὴν παράδοσιν, τὸν καιρὸ ποῦ ὁ οὐρανὸς ἦταν κολλητὰ μὲ τὴ γῆ, ἕνας κακὸς ἄνθρωπος ἔρριξε μιὰ φορὰ ἀσβουνιὰ εἰς τὸ πρόσωπο τοῦ Θεοῦ καὶ αὐτὴ ἐκόλλησε 'ς τὸ φεγγάρι, καὶ ἀπὸ τότε ἔμειναν εἰς αὐτὸ ὡς τώρα τὰ σημάδια ποῦ ἔχει. Ἐθύμωσε λοιπὸν ὁ Οὐρανός, γιατὶ καὶ ἄλλα κακὰ τοῦ εἶχαν καμωμένα οἱ ἄνθρωποι καὶ εἶπε 'ς τὴ θάλασσα νὰ τοῦ δώσῃ ὕψος καὶ νὰ τῆς δώσῃ ἐκεῖνος βάθος. Καὶ ἀπὸ τότε τὸ ὕψος τοῦ οὐρανοῦ εἶναι ὅσο τὸ βάθος τῆς θάλασσας(4). Ταῦτα μετ' ἀσημάντων παραλλαγῶν ἐπαναλαμβάνονται καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος(5).

Ἑτέρα δὲ παράδοσις τῆς Μεσσηνίας καὶ τῆς Μάνης λέγει ὅτι ἐπειδὴ ὁ Θεὸς δὲν ὑπέφερε νὰ τὸν γλύφουν τὰ βόιδα, εἶπε τῆς θάλασσας: «Δό μου θάλασσα, ὕψος νὰ σοῦ δώσω γὼ βάθος!». Καὶ ἐκλώτσησεν ὁ Θεὸς τὴ θάλασσα καὶ ἔγινε

---

1) *Elard Hugo Meyer*, die Eddische Kosmogonie. Freiburg i. B. 1891 σ. 10.

2) Τὴν παροιμίαν ταύτην ἤκουσα ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Τριπόλει [Παραδόσ. ἀρ. 219 καὶ σ. 806. Κατὰ παράδοσιν τῆς Σωζοπόλεως, ἀνακοινωθεῖσάν μοι ὑπὸ Κ. Δ. Παπαϊωαννίδου. «Ὁ οὐρανὸς ἤτονε τόσο χαμηλὰ ποῦ στὸν ἄγλυφαν τὰ μουσκάρια, μὰ ὕστερα πὲ τοῖς πολλαῖς ἁμαρτίαις τοῦ κόσμου νέβηκε ἀψηλά, κι' ὅσο πάει ἀψηλώνει».—Ἐν τῇ ἀλβανικῇ ἡ φράσις *e kā lɛ̄ti ljápa* λέγεται ἐπὶ καθαρωτάτου (*G. Meyer* Alban. Studien VI σ. 14, 122)].

3) Κυπριακὴ παράδοσις (*Λουκᾶ*, Φιλολογικαὶ ἐπισκέψεις σ. 1).

4) Τὴν παράδοσιν ταύτην ἐδημοσιεύσαμεν τὸ πρῶτον ἐν πραγματείᾳ ἡμῶν, ἐπιγραφομένῃ Der Mond in Sage u. Glauben der heutigen Hellenen παρὰ *Roscher*, Ueber Selene u. Verwandtes. Lpz. 1890 σ. 179, ἀναδημοσιευομένην ἐν τῷ ἀνὰ χεῖρας τόμῳ. [Παραδόσ. ἀρ. 227 καὶ σ. 809. Κατὰ τὴν αἰτωλικὴν παράδοσιν (αὐτ. ἀρ. 226), ὅταν ὁ οὐρανὸς ἦτο χαμηλὸς καὶ τὸν ἔφθαναν τὰ βόιδα, τὰ βόιδα ἔγλυφαν μὲ τὴν γλῶσσαν των τὸ φεγγάρι καὶ τὰ μαυράδια αὐτοῦ εἶναι βοϊδογλυφιαῖς.]

5) Ὁμοίαν παράδοσιν τῆς ὑπὸ τὸν Παρνασσὸν Ἀράχοβας (ἐπαρχ. Λεβαδείας) ἐδημοσίευσαν ὁ *Γ. Κρέμος* ἐν τῇ ἐφημερίδι Νέᾳ Ἑλλάδι 26 Ὀκτωβρ. 1874 ἀρ. 35 καὶ ὁ *B. Schmidt* griech. Märchen, Sagen etc. Lpz. 1877 σ. 133. Ἐν ταύτῃ ἀναφέρονται καὶ τὰ βόιδα ποῦ ἔγλυφαν τὸν οὐρανὸν καὶ προστίθεται ὅτι παντοῦ ἡ θάλασσα ἦταν τότε ἀνάβαθη [βλ. Παραδόσ. ἀρ. 218].

βαθύτερη, καὶ ἡ θάλασσα πάλι τὸ θεὸ καὶ ἔγινε ψηλότερος, καὶ ἔτσι ἐχωρίστηκαν καὶ οἱ δύο.

Ἄγγλος δέ τις περιηγητὴς ἤκουσε παρὰ ποιμένων τοῦ Θεσσαλικοῦ Ὀλύμπου, ὅτι ἄλλοτε ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ ἤγγιζαν ἐπάνω εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ Ὀλύμπου, ἀλλ' ἀπὸ τὸν καιρὸ ποῦ οἱ ἄνθρωποι ἐπονηρεύθηκαν, ἀνέβη ὁ θεὸς ὑψηλότερα(1).

Ὡς δ' ἀρκαδική τις παράδοσις ἀναφέρει, ὁ οὐρανὸς τὸν παλαιὸν καιρὸν ἦτο κολλητὸς μὲ τὴν γῆν· ἦτον γυάλινος καὶ μεριαῖς μεριαῖς μαλακός. Μερικοὶ ἄνθρωποι ἐκάρφωσαν μίαν φορὰν ἓν ἀρκουδοτόμαρο καὶ τὰ καρφιὰ ἔγιναν ἄστρα καὶ φαίνεται ἀκόμη καὶ ἡ οὐρὰ τῆς ἀρκούδας εἰς τὸν οὐρανόν. Τὴν παράδοσιν ταύτην συμπληρώνει ἑτέρα, | ἀρκαδικὴ ἐπίσης, ὅτι μία βασιλοπούλα ἀπὸ 582
κατάρα ἔγινεν ἀρκοῦδα καὶ τὸ τομάρι της ἐκάρφωσαν εἰς τὸν οὐρανό(2).

Ἐνιαχοῦ δὲ τῆς Πελοποννήσου, ἐν Ἀττικῇ, ἐν Κύπρῳ, προσθέτουσιν ὅτι ὁ θεὸς καὶ ἡ θάλασσα συνεφώνουν νὰ λακτίζωσιν ἀλλήλους, μέχρις οὗ τύχωσι τοῦ προσήκοντος ὕψους καὶ βάθους. Πρῶτος ἐλάκτισεν ὁ οὐρανὸς (καὶ οὐχὶ πλέον ὁ Θεὸς) καὶ ἡ θάλασσα ἐγένετο βαθυτέρα· ἡ θάλασσα ἀνταπέδωκε τὸ λάκτισμα, ὁ δὲ οὐρανὸς ὑψώθη ἀρκούντως, ἀλλὰ χρειαζόμενος πλειότερον ὕψος ἐλάκτισεν ἐκ δευτέρου τὴν θάλασσαν. Ἐκείνη ὅμως ζηλεύουσα τὸν θεὸν καὶ θέλουσα διὰ τοῦ μείζονος βάθους αὐτῆς νὰ ὑπερέχῃ, δὲν ἀντελάκτισε καταπατήσασα τὴν συμφωνίαν. Ὁ οὐρανὸς κατήγγειλε τοῦτο εἰς τὸν Θεόν, ὅστις ὀργισθεὶς κατ' αὐτῆς καὶ βουλόμενος νὰ περιστείλῃ τὴν ἀλαζονείαν της τὴν ἐχαλίνωσε διὰ τριῶν τριχῶν ἱππείας οὐρᾶς. Καὶ ἔκτοτε μυκᾶται ἡ θάλασσα καὶ ἀπειλεῖ τὸν οὐρανόν, ἀλλ' ἀδυνατεῖ νὰ θραύσῃ τὸν χαλινόν. Κατὰ τὸν Λουκᾶν, ἐν Κύπρῳ σῴζεται μακρὸν ᾆσμα, ὑπόθεσιν ἔχον τὸν μῦθον τοῦτον, οὗ δυστυχῶς δύο μόνον στίχους κατώρθωσε νὰ συλλέξῃ, τοὺς ἑπομένους:

Ἡ θάλασσα τὸν οὐρανὸ πολλὰ τὸν φοβερίζει.
γιατὶ τὴν ἐχαλίνωσε χαμαὶ καὶ μουγκαρίζει(3).

Πιστεύουσι δ' ἐν Κύπρῳ, ὅτι ἡ ὠργισμένη θάλασσα κατώρθωσε ν' ἀποκόψῃ μέχρι τοῦδε τὰς δύο τρίχας καὶ μόνον διὰ μιᾶς χαλινοῦται. Ἂν καὶ ταύτην διαρρήξῃ, θὰ ξαπολυθῇ καὶ (ἀ πνίξῃ ὅλην τὴν οἰκουμένην(4).

Ὅτι ὁ οὐρανὸς ἦτο πρῶτα τόσο χαμηλός, ποῦ τὸν ἔγλυφαν τὰ βοϊδάκια, ἀναφέρει καὶ παράδοσίς τις τῶν Λεχαινῶν τῆς Ἠλείας. Προστίθεται δ' ἐν ταύτῃ ὅτι τὸ φίδι ἀπὸ φθόνο ἄναψε μεγάλη φωτιὰ γιὰ νὰ τὸν κάψῃ· ἡ καλόγνωμη γουστερίτσα ὅμως, ἂν καὶ εἶναι ἀπὸ τὴν ἴδια γενιὰ μὲ τὸ φίδι, εβοήθησε τὸν οὐρανό, καὶ ἔφερε μὲ τὸ στόμα της νερὸ ἀπὸ τὴ | θάλασσα καὶ ἔσβυσε τὴ φωτιά. Καὶ τότε ὁ οὐρανὸς ἐθύμωσε μὲ τὴν κακία τῶν γειτόνων του καὶ ἐζήτησε ὕψος | ἀπὸ τὴ θάλασσα, νὰ τῆς δώσῃ καὶ αὐτὸς βάθος· ἡ θάλασσα τὸ 583

---

1) *Urquhart*. The Spirit of the East. 2d ed. Lond. 1839 τ. I σ. 417. [Βλ. Παραδόσεις ἀρ. 217 καὶ σ. 805].

2) Τὴν παράδοσιν ταύτην ἤκουσα ἐν Ἁγίῳ Βασιλείῳ, προαστείῳ τῆς Τριπόλεως. Εἰς ταύτην συνεχωνεύθη καὶ ἀστρονομικὸς μῦθος περὶ τοῦ ἀστερισμοῦ τῆς Ἄρκτου, ὡς διαλαμβάνομεν ἀλλαχοῦ τὸν λόγον ποιούμενοι περὶ τῶν ἀστερισμῶν κατὰ τοὺς δημώδεις μύθους (Ἀττικὸν ἡμερολόγιον 1882 σ. 263) [Παραδόσ. ἀριθ. 241.242 καὶ σ. 815 κ.ἑ.].

3) *Λουκᾶς*, ἔνθ' ἀν. σ. 2. [Παραδόσ. ἀρ. 218].

4) Αὐτ. σ. 3.

ἐδέχθη, τὸν ἐβοήθησε νὰ σηκωθῇ ὑψηλά, καὶ ἀπὸ τότε ὁ οὐρανὸς ἀνέβη ἐκεῖ ὅπου τὸν βλέπομεν σήμερα (1).

Εἰς τὰς παραδόσεις ταύταις παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς: Πρῶτον ὅτι ἐπικρατεῖ ἐν αὐταῖς σύγχυσις ἢ συνταύτισις τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῦ Θεοῦ· δεύτερον πιστεύεται ὅτι ὁ οὐρανὸς ἐν ἀρχῇ ἦτο προσκεκολλημένος εἰς τὴν γῆν καὶ ἦτο τοσοῦτον χαμηλός, ὥστε νὰ τὸν φθάνωσιν οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ ζῷα· τρίτον ὅτι οἱ βόες ἔλειχον τὸν οὐρανὸν καὶ ἐκ τούτου ἔμελλον νὰ μεταβάλωσι φύσιν· ἔπειτα ὅτι ἀπεφάσισεν ὁ Θεὸς νὰ χωρισθῇ ἀπὸ τῆς γῆς, καὶ ὁ χωρισμὸς οὗτος ἐπῆλθε βιαίως, δι' ἀμοιβαίων λακτισμάτων τοῦ Θεοῦ ἢ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς θαλάσσης· ὅτι αἰτία κυριωτάτη τοῦ χωρισμοῦ ἦσαν αἱ εἰς τὸν οὐρανὸν ὕβρεις τῶν ἀνθρώπων ἢ αἱ ἁμαρτίαι αὐτῶν· ὅτι ἡ θάλασσα συγκρατεῖται εἰς τὰ ὅρια αὐτῆς διὰ τριῶν τριχῶν ἱππουρίδος· ὅτι ἐπίκειται ὁ καταποντισμὸς τῆς γῆς, ἂν δυνηθῇ ἡ θάλασσα νὰ διαρρήξῃ καθ' ὁλοκληρίαν τὸν χαλινόν, ὃν ἐν μέρει ἔχει φθείρῃ καὶ ὅτι ὁ ὄφις προσεπάθησε νὰ καύτῃ τὸν οὐρανόν, ἔσβησε δὲ τὴν πυρὰν ἡ σαύρα.

Πρὶν ἐξετάσωμεν ἰδίᾳ ἑκάστην τῶν παρατηρήσεων τούτων, ἴδωμεν, ἂν καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς ἀπαντῶνται ὅμοιαι ἢ παραπλήσιαι παραστάσεις.

Παράδοξον βεβαίως ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται, ὅτι οἱ μῦθοι περὶ τῆς ἐν ἀρχῇ ἑνώσεως καὶ τοῦ βιαίου χωρισμοῦ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς εἶναι τὰ μάλιστα διαδεδομένοι ἀνὰ τὰς πλείστας νήσους τῆς Πολυνησίας (2). Τὴν τελειοτάτην διατύπωσιν τούτων παρὰ τοῖς Μαορὶ (τοῖς ἰθαγενέσι τῆς Νέας Ζηλανδίας) ἀνέγραψεν ὁ Ἄγγλος διοικητὴς τῆς νήσου sir Georges Grey, κατὰ τὰς ἀνακοινώσεις τῶν ἰθαγενῶν ἱερέων ἢ μάγων (3), καὶ ταύτην
584 παραθέτομεν ὧδε ἐν περιλήψει ἀπογυμνοῦντες τοῦ προσθέτου ποιητικοῦ κόσμου. Οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι κατάγονται ἀπὸ τὸν Ράγκι, τὸν οὐρανόν, καὶ τὴν Πάπα, τὴν γῆν, οἱ ὁποῖοι ὅμως ἦσαν τόσον σφιγκτὰ ἑνωμένοι, ὥστε παχύτατον σκότος ἐκάλυπτε τὰ πάντα. Πολὺν καιρὸν τὰ τέκνα αὐτῶν ἠγανάκτουν διὰ τοῦτο, ἀλλ' εἰς μάτην. Ἐπὶ τέλους μὴ δυνάμενα νὰ ὑποφέρωσιν ἐσκέφθησαν τί νὰ κάμωσι, καὶ τότε ὁ Τουματαουένγκα, ὁ αὐθαδέστατος ὅλων, εἶπεν: «Ἂς σκοτώσωμεν τὸν Ράγκι καὶ τὴν Πάπα». Ὅμως ὁ Τάνε-μαχοῦτα, ὁ πατὴρ τῶν δασῶν, εἶπε τότε πρὸς τοὺς πέντε μεγαλυτέρους ἀδελφούς του: «Ἂς μὴ τοὺς σκοτώσωμεν, καλύτερα νὰ τοὺς χωρίσωμεν, ν' ἀνεβῇ ὁ οὐρανὸς πολὺ ὑψηλὰ ἐπάνω μας, καὶ ἡ γῆ νὰ μείνῃ ὑποκάτω ἀπὸ τοὺς πόδας

---

1) *A. Καρκαβίτσα.* Μικρὸν ἡμερολόγιον ἐν Ἑβδομάδι 1886 σ. 42.—Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ δικαιοσύνη τῆς θάλασσας ἐν Ἑστίᾳ 1894 σ. 371. [Τοῦ αὐτοῦ Λόγια τῆς πλώρης σ. 57—8. Παραδόσ. ἀρ. 220].

2) *Andrew Lang.* La Mythologie. Par. 1886 σ. 165.—*Edw. Tylor*, Primitive Culture, 3d ed. London 1891 τ. I σ. 325. — *Bastian*, die Schöpfungssage der Polynesier ἐν Verhandlungen d. Berliner Gesellschaft f. Anthropologie 1893 σ. 212.

3) Τὸ μαορικὸν κείμενον ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Grey τῷ 1854, ἡ δ' ἀγγλικὴ μετάφρασις ἐν τῷ συγγράμματί του Polynesian Mythology σ. 1 κέ. Τὸν αὐτὸν δὲ μῦθον μετ' ἀσημάντων παραλλαγῶν ἐδημοσίευσε καὶ ὁ *K. Tylor* New Zealand σ. 114 κέ. Ἐκ τούτων παρελήφθη ὁ μῦθος ἐν τοῖς ἑξῆς συγγράμμασι: *Waitz—Gerland*, Anthropologie. Lipz. 1872 τ. VI σ. 245 κέ. — *Edw. Tylor* ἔνθ. ἀν. I σ. 322 κέ. — *A. Reville*, Les religions des peuples non civilisés. Par. 1883 τ. II σ. 27 κέ.—*Andrew Lang* ἔνθ' ἀν. σ. 109. 164. Τοῦ αὐτοῦ, Myth, Ritual and Religion. London 1887 τ. I σ. 193. 301—2.— Τὴν παράδοσιν τῶν Μαορὶ ἀναφέρει καὶ ὁ Ἄγγλος *J. White* ἐν τῷ συγγράμματί του The ancient history of the Maori, his Mythology and Traditions (Lond. 1888)· ἀλλὰ τὸ σύγγραμμα τοῦτο γινώσκω μόνον ἐξ ἀναλύσεως αὐτοῦ, δημοσιευθείσης ἔν τινι βιβλιογραφίᾳ.

μας· | φύγη ἀπὸ κοντά μας ὁ οὐρανός· ἀλλὰ νὰ μείνῃ μαζί μας ἡ γῆ, ποῦ εἶναι μητέρα μας καὶ μᾶς τρέφει». Ὅλοι τότε ἐδέχθησαν, πλὴν τοῦ Ταουχίρι-μὰ-τέα, τοῦ πατρὸς τῶν ἀνέμων καὶ τῶν τρικυμιῶν, διότι αὐτὸς ἠγάπα τοὺς γονεῖς περισσότερον ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς του. Ἐσηκώθη λοιπὸν πρῶτος ὁ Ράγκο-μὰ-τάνε, ὁ πατὴρ τῶν ἡμέρων λαχάνων καὶ ἐπεχείρησε νὰ χωρίσῃ τὸν οὐρανὸν ἀπὸ τὴν γῆν, ἀλλὰ εἰς μάτην· ὁμοίως δὲν τὸ κατώρθωσαν οὔτε ὁ Τογκαλόα, ὁ πατὴρ τῶν ἰχθύων καὶ τῶν ἑρπετῶν, οὔτε ὁ Χαούμια-τικιτίκι, ὁ πατὴρ τῶν ἀγρίων λαχάνων, οὔτε ὁ Τουματαουέγκα, ὁ πατὴρ τῶν γενναίων ἀνθρώπων. Τότε ἐσηκώθη ὁ Τάνε-μαχοῦτα, ὁ πατὴρ τῶν δασῶν καὶ ἐπεχείρησε νὰ χωρίσῃ τοὺς γονεῖς του· ἐστήριξε τὴν κεφαλὴν καὶ τὴν ράχιν εἰς τὴν μητέρα καὶ μὲ τοὺς πόδας ἐλάκτισε τὸν πατέρα του τὸν οὐρανόν, καὶ οὕτως ἐχωρίσθησαν. Ἀλλ' ὁ Τάνε-μαχοῦτα καὶ ἔπειτα δὲν ἡσύχασεν· ἡ κεφαλή του μένει ριζωμένη εἰς τὴν γῆν, καὶ μὲ τοὺς πόδας ἐμποδίζει τὸν οὐρανὸν νὰ πέσῃ.

Καὶ ἐν τῇ νήσῳ Σαμόα τῆς Πολυνησίας οἱ ἰθαγενεῖς διηγοῦνται ὅμοιον μῦθον, ἐν ᾧ ὅμως ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ δὲν προσωποποιοῦνται. | Ὁ οὐρανός, 585
κατ' αὐτούς, ἦτο τόσον χαμηλά, ὥστε οἱ ἄνθρωποι ἦσαν ἠναγκασμένοι νὰ ἕρπωσι. Τὸ ἄρον καὶ ἄλλα φυτὰ τὸν ἐσήκωσαν ὀλίγον ὑψηλότερα, ἀλλὰ πάλιν ἐκτύπων τὰ κεφάλια των οἱ ἄνθρωποι. Τότε ἦλθεν ἄνθρωπός τις, τὸν ὁποῖον τινὲς ὀνομάζουσι Τικιτίκι, καὶ αὐτὸς ἀπὸ εὐγνωμοσύνην, διότι μία γυναῖκα τοῦ ἔδωκε νὰ πίῃ, τὸν ἀνέβασεν ὑψηλά. Δεικνύουν μάλιστα ἀκόμη τὸ μέρος, ὅπου ἐβλάστανον τὰ φυτὰ ἐκεῖνα, καὶ ὅπου φαίνονται τὰ ἴχνη τῶν ποδῶν τοῦ Τικιτίκι (1). Ἐπίσης ἀπροσώπους φαντάζονται τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ οἱ ἰθαγενεῖς τῆς νήσου Ταχίτης. Διηγοῦνται δ' ὁμοίως ὅτι ἦσαν κολλημένοι πρότερον καὶ ἀνύψωσε μικρὸν τὸν οὐρανὸν ἡ χαμαίζηλος βοτάνη τέβα (δρακόντιον τὸ πολύφυλλον), ἔπειτα δὲ ἀνεβίβασεν αὐτὸν εἰς τὸ σημερινὸν ὕψος ὁ θεὸς Ροῦ (2). Κατὰ δὲ τοὺς ἰθαγενεῖς τῆς Ραροτόγκας ἄνθρωπός τις, ἐντείνας τὰς προσπαθείας του, ἀφ' οὗ πολυπληθῆ ἔντομα τὸν ἐβοήθησαν νὰ λύσῃ τὰ συνδέοντα τὸν οὐρανὸν μὲ τὴν γῆν σχοινία, ἀνεσήκωσε τὸν οὐρανὸν πρῶτον μὲν μέχρι τοῦ ὕψους τῆς βοτάνης δρακοντίου τοῦ πολυφύλλου, ἔπειτα μέχρι τοῦ ὕψους δένδρου τινὸς ὁμοίου τῇ ἱερᾷ συκῇ, εἶτα μέχρι τοῦ ὕψους τῶν κορυφῶν τῶν ὀρέων καὶ τελευταῖον μέχρι τοῦ σημερινοῦ ὕψους. Καὶ ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς τιμᾶται ἔκτοτε ὡς θεὸς (3).— Ἄλλως ὅμως διηγοῦνται τὰ κατὰ τὸν χωρισμὸν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς οἱ ἰθαγενεῖς τῆς Ραϊατέας. Τερατώδης σηπία ἐκράτει τὸν οὐρανὸν ἐπὶ τῆς γῆς· ἀλλ' ἐφόνευσεν αὐτὴν ὁ θεὸς Μαοῦι καὶ οὕτως ἀνῆλθεν ὁ οὐρανὸς ὑψηλά (4). Τέλος οἱ ἰθαγενεῖς τῆς νήσου Μαγκίας (ἐν τῷ πολυνήσῳ Κούκ) ἔχουσι μῦθόν τινα παραπλήσιον πρὸς τὸν τῶν ἰθαγενῶν τῆς Ραροτόγκας. «Ἄλλοτε, λέγουσιν, ὁ οὐρανὸς ἤγγιζε σχεδὸν τὴν γῆν καὶ οἱ ἄνθρωποι ἦσαν ἠναγκασμένοι νὰ περιπατῶσι τετραποδητί. Ὁ Ροῦ καὶ ὁ υἱός του Μαοῦι ἀνεσήκωσαν τὸν οὐρανὸν πρῶτον μὲ τὴν ράχιν των, ἔπειτα γονατίσαντες τὸν ἐσήκωσαν ὀλίγον περισσό-

1) *Turner*, Polynesia σ. 245. Ἐκ τούτου *Waitz-Gerland* ἔνθ' ἀν. VI σ. 249. *Andrew Lang*, Myth, Ritual and Relig. I σ. 196.
2) *Ellis*, Polynesian Research. τ. I σ. 116. Ἐκ τούτου *Waitz—Gerland* VI σελ. 249-250. *Bastian*, der Mensch in der Geschichte. Lpz. 1860 τ. III σ. 189.
3) *Waitz-Gerland* σ. 250.
4) *Waitz-Gerland*, αὐτ.

τερον, ἔπειτα ὄρθιοι ἐγερθέντες τὸν ἀνύψωσαν περισσότερον μὲ τοὺς ὤμους των,
586 ὕστερον ὕψωσαν καὶ τὰς χεῖράς των καὶ εἶτα τὸν ἐστήριξαν εἰς | τὸ ἄκρον τῶν δακτύλων. Τότε δὲ τεραστίως μεγεθυνθέντες τὸν ἔστησαν εἰς τὸ σημερινόν του ὕψος(1).

Καὶ παρ' ἄλλοις δ' ἀγρίοις, τοῖς 'Ακουαπὶμ (φυλὴ τῶν 'Ασαντὶ ἐν 'Αφρικῇ) εὑρίσκομεν παραπλησίαν παράδοσιν. Ὁ οὐρανός, κατ' αὐτούς, ἦτο τὸν παλαιὸν καιρὸν πλησιέστερον εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ σήμερον, καὶ ὁ Θεὸς πολλάκις καθωδήγει τοὺς ἀνθρώπους διὰ σοφῶν συμβουλῶν, ὕστερον ὅμως ἀπεμακρύνθη ἀπ' αὐτοὺς καὶ κατοικεῖ τώρα μακρὰν εἰς τὸν οὐρανόν(2).

Κατὰ παράδοσιν τῶν Τεμπέ, ἰθαγενῶν τῆς 'Αμερικῆς, ὁ οὐρανὸς ἦτο πλησίον τῆς γῆς καὶ τὰ πουλιὰ συνεφώνησαν νὰ τὸν σηκώσουν ὑψηλότερα(3). Οἱ Βαρότσοι τῆς "Ανω Ζαμπέζης μυθολογοῦσιν, ὅτι ὁ Θεὸς Λεζὰ διέμενεν ἄλλοτε μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, καὶ εἶτα ἀνῆλθεν εἰς τὸν οὐρανὸν τῇ βοηθείᾳ ἀράχνης (4). "Αλλοι λαοὶ διηγοῦνται ὅτι ὁ οὐρανὸς ἀνῆλθεν ὑψηλότερον ἐξ ὕβρεως τῶν ἀνθρώπων πρὸς αὐτόν. Κατὰ παράδοσιν τῶν Βοτιάκων, μία γυναῖκα ἔρριψεν εἰς τὸν οὐρανὸν τὰ λερωμένα σπάργανα τοῦ τέκνου της καὶ ἀπὸ τότε ἀνέβη πολὺ ὑψηλὰ ὁ οὐρανός (5). Παραπλησία παράδοσις φέρεται καὶ παρὰ τοῖς Μαύροις τῆς 'Αφρικῆς· ὅτι ἐξ ὕβρεως μιᾶς γυναικὸς ὁ οὐρανὸς ἀνῆλθεν ὑψηλότερον(6).

Τοιαύτη εἶναι ἡ ὁμοιότης τῶν πολυνησιακῶν μύθων πρὸς κοσμογονικοὺς μύθους ἄλλων λαῶν, περὶ ὧν κατωτέρω θὰ διαλάβωμεν, ὥστε ὑπάρχουσιν οἱ ἰσχυριζόμενοι, ὅτι ἔχουσι πάντες κοινὴν πηγὴν καὶ ἄμεσον ἀμοιβαίαν σχέσιν μεταδοθέντες διὰ τῆς πρὸς ἀλλήλους ἐπικοινωνίας τῶν λαῶν(7). 'Αλλὰ καίτοι δὲν φαίνεται παντελῶς ἀπίθανος ἡ ἐπικοινωνία τῶν Πολυνησίων καὶ τῶν ἀσιατικῶν ἐθνῶν διὰ τῶν Σινῶν (παρὰ τοῖς ὁποίοις, ὡς θὰ ἴδωμεν, δὲν ἦσαν ἄγνωστοι παραπλήσιοι μῦθοι), ὅμως δυσκολώτατον εἶναι ν' ἀξιωθῇ παραδοχῆς καὶ πίστεως ἡ γνώμη αὕτη, πολλὰ γεννῶσα δυσεπίλυτα ζητήματα καὶ πολλὴν ἔχουσα ἀμφιλογίαν. Οὐδ' εἶναι οὕτως εὐεξήγητος ἡ ἐν τῇ λεπτομερείᾳ ὁμοιότης τῶν ἑλληνικῶν καὶ τῶν πολυνησιακῶν μύθων, ἐν ᾧ δὲν παρατηροῦνται ὁμοιότητες τῶν καθ' ἕκαστα εἰς τοὺς μύθους τῶν ἀσιατικῶν λαῶν, προσομοιάζοντας πρὸς τοὺς πολυνησιακοὺς ἐν τοῖς γενικωτάτοις τύποις μόνον. Εὐστοχώτερον δὲ δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι τὰ αὐτὰ φαινόμενα τὴν αὐτὴν αἴσθησιν παρέχουσιν εἰς τοὺς κατὰ φύσιν ἀνθρώπους καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον γίνεται ἡ μυθολογικὴ διατύπωσις αὐτῶν. Κατὰ τὸν Tylor ἡ ἰδέα, ὅτι ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ εἶναι πατὴρ καὶ μήτηρ πάντων τῶν ὄντων παρήγαγε κατὰ φυσικὸν λόγον τὸν μῦθον ὅτι ἐν παλαιοτάτοις χρόνοις συνῴκουν ἐν τῷ αὐτῷ, ὕστερον ὅμως ἐχωρίσθησαν(8). Καὶ ἄλλαι δ' ὅμως παραστάσεις συνετέλεσαν εἰς τὴν διάπλασιν τῶν ἐν λόγῳ μύθων(9). Τὰ ὄρη, ὧν φαίνεται

1) *W. W. Gill*, Myths and Songs from the South Pacific, Lond. 1876 σ. 59.
2) *Waitz*, Anthropologie. Lpz. 1860 τ. II σ. 171.
3) Zeitschrift f. Ethnologie 1915 σ. 289.
4) Revue des tradit. populaires 1894 τ. IX σ. 670.
5) *Munkácsi* B. Votjak népköltészeti hagyományok 53= *Strauss* die Bulgaren σ. 88.
6) *Petermann* Mitteilungen aus J. Perthes' geograph. Anstalt 1856 σ. 465= Strauss die Bulgaren σ. 88.
7) *Elard Hugo Meyer* ἔνθ' ἀν. σ. 8.
8) *Edw. Tylor*. Primitive Culture 1891 τ. I σ. 325.
9) Βλ. καὶ *Reville* ἔνθ. ἀν. II σ. 29.

ἐφαπτόμενος ὁ οὐρανὸς εἰς τὸ πέρας τοῦ ὁρίζοντος, | ὑπολαμβάνονται ὡς στῦλοι 587
ὑποβαστάζοντες τὸν οὐρανὸν καὶ ἐμποδίζοντες νὰ καταπέσῃ ἐπὶ τῆς γῆς· τὰ δ' ἐπὶ τῶν κορυφῶν τῶν ὀρέων δένδρα, τῶν ὁποίων ἡ μὲν κεφαλὴ εἶναι βαθέως ἐρριζωμένη εἰς τὴν γῆν, οἱ δὲ κλάδοι φαίνονται ὥσπερ πόδες ἀνατεταμένοι παρέχουσι τὴν ἔννοιαν τοῦ διὰ λακτισμάτων χωρισμοῦ. Τῆς δ' ἐν ἀρχῇ ἑνώσεως τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς καθημερινὴν εἰκόνα ἔχομεν κατὰ τὰς σκοτεινὰς νύκτας, ὅτε φαίνονται συγχεόμενοι ὁμοῦ καὶ συνταυτιζόμενοι ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ, ὅτε ὁ οὐρανὸς φαίνεται ὅτι πλακώνει τὴν γῆν κατὰ τὴν εἰκονικὴν ἔκφρασιν τοῦ καθ' ἡμᾶς λαοῦ. Αἱ παραστάσεις δὲ αὗται διετυπώθησαν ἑκασταχοῦ εἰς μύθους συμφώνως πρὸς τὸ μυθοπλαστικὸν πνεῦμα καὶ τὴν ἰδιάζουσαν εἰς ἕκαστον λαὸν μυθικὴν ἀντίληψιν τῶν φυσικῶν φαινομένων, οὐδεμία δὲ παρίσταται ἀνάγκη νὰ παραδεχθῶμεν μετάδοσιν τῶν μύθων ἀπὸ λαοῦ τινος εἰς τοὺς ἄλλους, παρ' οἷς ἀπαντῶνται οὗτοι.

Ἐξακολουθήσωμεν τὴν ἀναζήτησιν τῶν μύθων τούτων καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς.

Ὁ μῦθος εὑρίσκεται καὶ ἐν Σινικῇ. Παλαιά τις σινικὴ παράδοσις(1) ἔχει οὕτως: Πολλοί λέγουν ὅτι κάποιος ὀνομαζόμενος Πουάγκ-κοῦ ἤνοιξε ἢ ἐχώρισε τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, οἱ ὁποῖοι πρότερον ἦσαν στερεὰ προσκολλημένοι.

Ἐν δὲ τοῖς Βέδαις ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ ἀναφέρονται ὡς γονεῖς οὐ μόνον τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ τῶν θεῶν προσεπικαλούμενοι πατὴρ μὲν ὁ οὐρανός, μήτηρ δὲ ἡ γῆ(2). Ὅτι ὅμως τὴν ἐν ἀρχῇ ἕνωσιν καὶ τὸν χωρισμὸν αὐτῶν ὑπαινίσσονται καὶ χωρία τινὰ τῶν ὕμνων τοῦ Ριγ Βέδα δὲν φαίνεται βέβαιον(3). Ἀλλ' ἐκ τῆς Aitareya | Brahmana γίνεται δῆλον ὅτι ἡ τοιαύτη δοξασία δὲν 588
ἦτο ἄγνωστος εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἰνδούς. Παραθέτομεν δ' ὧδε τὴν ἀναφερομένην εἰς ταύτην περικοπήν· «Οἱ δύο οὗτοι κόσμοι (ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ) ἦσαν ἄλλοτε ἡνωμένοι. (Ἔπειτα δ') ἐχωρίσθησαν. (Μετὰ τὸν χωρισμὸν αὐτῶν) οὔτε βροχὴ ἔπιπτε οὔτε τὸ φῶς τοῦ ἡλίου ἀνέτελλε. Τὰ δὲ πέντε γένη τῶν ὄντων (θεοί,

---

1) Ἀναφερομένη ὑπὸ τοῦ *Fremare* παρὰ *Pauthier*, Les livres sacrés de l'Orient σ. 19. Τὴν παράδοσιν ταύτην ἀναφέρει καὶ ὁ περιηγητὴς Corn. Malepief, οὗ ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ ἐν Ρουέν τῷ 1725 τυπωθέντος Recueil des Voyages (τ. VI σ. 170) δημοσιεύει ὁ René Basset ἐν τῷ τελευταίῳ τεύχει τῆς Revue des trad. populaires (τ. IX σ. 474): «Οἱ Σῖναι πιστεύουσιν ὅτι ὁ οὐρανός, ἡ Γῆ καὶ ἡ θάλασσα ἦσαν ἀπ' αἰώνων ἡνωμένοι. Ἀλλὰ κάτοικός τις τοῦ οὐρανοῦ, ὀνόματι Ταΐν, κατώρθωσε νὰ χωρίσῃ τὸν οὐρανὸν ἀπὸ τῆς γῆς, καὶ ὁ μὲν οὐρανὸς ἔμεινεν ὑψηλά, ἡ δὲ γῆ εἰς τὰ χαμηλὰ μέρη».

2) Παραπομπαὶ εἰς τὰ σχετικὰ χωρία τῶν Βεδῶν παρὰ *Muir*, Original Sanskrit Texts. Lond. 1884 τ. V σ. 22–23.

3) Ἐν τῇ γαλλικῇ μεταφράσει τοῦ Langlois φαίνονται ἀναφερόμενα εἰς τοιαύτην τινὰ δοξασίαν τὰ ἑπόμενα πέντε χωρία, ἅτινα διαφόρως ἑρμηνεύουσιν ὁ Ἄγγλος Wilson καὶ ὁ Γερμανὸς Ludwig. Ἀδυνατοῦντες νὰ ἐξελέγξωμεν τὴν ἀκρίβειαν τῆς μεταφράσεως, ἀκούομεθα εἰς ἁπλῆν παράθεσιν αὐτῶν. Langlois τ. II σ. 40 (Τμῆμα Γ' ἀναγν. II, ὕμνος 2, ἑδάφ. 13). «Au moment où s'opère la séparation du Ciel et de la Terre κτλ.» τ. III σ. 16 (Τμ. Ε', ἀν. I ὕμν. 6, 1.2) «Quoique séparés, en vous circule une semence féconde, et vous remplissez l'office de Varouna. O Ciel et Terre... éloignés par une espèce de divorce». Ἰδε Ludwig I, 183 «Dyâus und Prithivî, durch des Varuna Satzung.... auseinander gespreitzt sind sie».—τ. III σ. 314 (Τμ. Ϛ' ἀν. III ὕμν. 6, 4) περὶ τοῦ Ἰνδρα. «Tu sépares ces deux (grands) compagnons (le Ciel et la Terre).»—τ. IV σ. 38 (τμ. Ζ' ἀν. II ὕμν. 4, 3) περὶ τοῦ Σόμα· «il a séparé ces deux grands et immenses corps, et leur a communiqué une force indestructible».—σὺν. σ. 24 (αὐτ. ὕμν. 6, 2) «Le dieu (Soma).... a séparé le Ciel et la Terre». Ἰδε *Ludwig*, II, 860. «hat et.... beide erde und himmel von einander gelöst».

ἄνθρωποι κλπ.) οὐδαμῶς ἦγον ἡσυχίαν ἕνεκα τούτου. ("Οθεν) οἱ θεοὶ συνδιήλλαξαν ἀμφοτέρους τοὺς κόσμους. Ἀμφότεροι συνῆψαν γάμον κατὰ τὰ παρὰ τοῖς θεοῖς κρατοῦντα νόμιμα» (1). Ἐν τῇ διατυπώσει ταύτῃ τῆς ἰνδικῆς δοξασίας ὑπολανθάνει βεβαίως σύγχυσίς τις, διότι μετὰ τὴν πρώτην ἕνωσιν καὶ τὸν χωρισμὸν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς γίνεται λόγος περὶ νέας ἑνώσεως αὐτῶν διὰ γάμου· ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἡ σύγχυσις προῆλθεν ἐκ τοῦ διασκευάσαντος ποιητοῦ, θελήσαντος νὰ συμβιβάσῃ ταύτην καὶ τὴν ἑτέραν δοξασίαν, καθ' ἣν ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ εἶναι γονεῖς πάντων τῶν ὄντων, καὶ ὡς τοιοῦτοι ἀρρήκτως ἐσαεὶ συνδεδεμένοι διὰ γάμου νομίμου.

Παραπλησίας παραδόσεις ἀνευρίσκομεν καὶ παρὰ σημιτικοῖς λαοῖς. Ἐν τῇ βαβυλωνίᾳ κοσμογονίᾳ, τὴν ὁποίαν διδασκόμεθα ἐκ τῶν ἐνεπιγράφων πλίνθων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Σαρδαναπάλου (Ἀσσουρβανιπάλ), ἐν ἀρχῇ ὑπῆρχον ὁ Ἀπσοὺ (Ἀπασὼν παρὰ Δαμασκίῳ, ἡ ἄβυσσος τῆς Γενέσεως) καὶ ἡ Τιᾶμαβ (ἡ θάλασσα, ὡς ἑρμηνεύεται τὸ ὄνομα τῇ βοηθείᾳ τῆς ἑβραϊκῆς γλώσσης)· οὗτοι ἐγέννησαν τοὺς οὐρανίους καὶ τοὺς ἐπιγείους θεούς· ἡ Τιᾶμαβ δὲ παρήγαγε πολλὰ τέρατα καὶ ἐκακοποίει τοὺς θεούς· οἱ πλεῖστοι τούτων ἐξηγέρθησαν
589 κατ' αὐτῆς καὶ ἐπεχείρησαν νὰ τὴν δεσμεύσωσι· πρωτηγωνίστησε δ' εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ὁ Θεὸς Μαρδοὺκ (ὁ Βῆλος τοῦ Βηρώσσου), διασχίσας τὴν κοιλίαν τῆς Τιᾶμαβ καὶ κατακόψας διὰ τοῦ ξίφους τὰ ἐν αὐτῇ. Οὗτος ἔτεμε τὰς φλέβας τοῦ αἵματος τῆς Τιᾶμαβ καὶ παρέδωκεν αὐτὸ εἰς τὸν βορρᾶν νὰ τὸ κομίσῃ εἰς ἀποκρύφους τόπους, ἐδιχοτόμησε δὲ τὸ σῶμα αὐτῆς. Καὶ τὸ μὲν ἥμισυ αὐτῆς ἐποίησεν οὐρανόν, τὸν ὁποῖον ἔκλεισε διὰ κλείθρου, ὅπως μὴ ἐκχυθῇ τὸ ὕδωρ, τὸ δ' ἄλλο ἥμισυ γῆν (2). Σύμφωνος δὲ πρὸς τὴν κατὰ τὰς σφηνοειδεῖς ἐπιγραφὰς ἔκθεσιν τῆς κοσμογονίας τῶν Βαβυλωνίων εἶναι καὶ ἡ παρὰ τῷ Βηρώσσῳ. Κατὰ ταύτην πάντων τῶν τερατωδῶν ζῴων ἦρχε γυνή, ἣ ὄνομα Ὁμόρωκα, ἑλληνιστὶ μεθερμηνευόμενον θάλασσα. Λέγεται δὲ τὸν Βῆλον «σχίσαι τὴν γυναῖκα μέσην, καὶ τὸ μὲν ἥμισυ ποιῆσαι γῆν, τὸ δὲ ἄλλο ἥμισυ οὐρανόν, καὶ τὰ ἐν αὐτῇ ζῷα ἀφανίσαι.... Τὸν δὲ Βῆλον, ὃν Δία μεθερμηνεύουσι, μέσον τεμόντα τὸ σκότος χωρίσαι γῆν καὶ οὐρανὸν ἀπ' ἀλλήλων καὶ διατάξαι τὸν κόσμον» (3).

Ἀσαφέστερα εἶναι τὰ τῆς κοσμογονίας τῶν Φοινίκων, διότι ὅσα περὶ ταύτης γινώσκομεν ἐκ τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Φίλωνος τοῦ Βυβλίου εἶναι βεβαίως ἀναμεμιγμένα μεθ' ἑλληνικῶν μύθων, καίτοι ἡ φοινικικὴ ἱστορία τοῦ Φίλωνος παρουσιάζεται ὡς μετάφρασις εἰς τὴν ἑλληνικὴν φοινικικῆς συγγραφῆς Σαγχουνιάθωνος τοῦ Βηρυτίου, συνταχθείσης ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν τοῖς φοινικικοῖς ἱεροῖς ἀναγραφῶν καὶ τῶν κατὰ πόλιν ὑπομνημάτων. Κατὰ τὸν Φίλωνα, χαλεπαίνουσα ἡ Γῆ, διότι καὶ ἄλλας εἶχε γαμετὰς ὁ Οὐρανός, «τὸν Οὐρανὸν ζηλοτυποῦσα ἐκάκιζεν, ὡς καὶ διαστῆναι ἀλλήλων. Ὁ δὲ Οὐρανὸς ἀποχωρήσας αὐτῆς μετὰ βίας ὅτε καὶ ἐβούλετο ἐπιὼν καὶ πλησιάζων αὐτῇ, πάλιν ἀπηλλάττετο· ἐπεχείρει δὲ καὶ τοὺς ἐξ αὐτῆς παῖδας διαφθείρειν (4)».

---

1) Aitareya Brahmana IV, 27 παρὰ *Muir* ἔνθ. ἀν. σ. 23.—Περὶ τούτου πιθανῶς διαλαμβάνει καὶ πραγματεία τις τοῦ J. Darmsteter, ἣν δυστυχῶς δὲν ἠδυνήθημεν νὰ συμβουλευθῶμεν. Ἡ πραγματεία αὕτη ἐπιγράφεται La légende de l'Aitareya Brâhmana et celle d'Euripide καὶ ἐδημοσιεύθη ἐν τοῖς Essais orientaux τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως.

2) *Jensen*, die Kosmologie der Babylonier σ. 299. 300. *Elard Hugo Meyer* ἔνθ. ἀν. σ. 4. *Maspero* Histoire ancienne des peuples d' Orient τ. I σ. 542—3.

3) *Βήρωσσος* παρὰ *Γεωργ. Συγγέλῳ* σ. 52. 53 Bonn. (Fragm. hist. graec. ed Müller τ. III σ. 497).

4) Fragm, hist. Graec. τ. III σ. 567 ed. Müller.

Ὅθεν ἔχομεν καὶ ἐνταῦθα ἔριν ἐν ἀρχῇ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς Γῆς, ἐπενεγκοῦσαν τὸν χωρισμὸν αὐτῶν· ἀλλ' ἐν τούτοις καταδηλος εἶναι ἡ ροπή, ἣν ἔσχεν εἰς διάπλασιν αὐτῶν τὸ εἰς τὴν ἀν|θρωπομορφίαν ἀσμενίζον ἑλληνικὸν πνεῦμα, 590
ἔτι δὲ μᾶλλον ἐν τῇ ἑπομένῃ διηγήσει περὶ ἐξελάσεως τοῦ οὐρανοῦ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ὑπὸ τοῦ Κρόνου, περὶ τῆς βασιλείας τούτου καὶ τέλος περὶ τῆς ἀποτομῆς τῶν αἰδοίων τοῦ Οὐρανοῦ, ἅτινα πάντα φαίνονται μᾶλλον ὡς τις διασκευὴ τοῦ παρ' Ἡσιόδῳ μύθου. Τοὐναντίον παντελῶς ἄσχετον πρὸς τοὺς ἑλληνικοὺς μύθους εἶναι τὸ παρὰ Φίλωνι ἐπεισόδιον τοῦ πολέμου τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τοῦ Πόντου, ὑπομιμνῄσκον τὴν κατὰ τὰς νεοελληνικὰς παραδόσεις ἔριν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς θαλάσσης· «Εἶτα πάλιν Οὐρανὸς πολεμεῖ Πόντῳ καὶ ἀποστὰς Δημαροῦντι προστίθεται· ἔπεισί τε Πόντῳ ὁ Δημαρούς, τροποῦταί τε αὐτὸν ὁ Πόντος(1).»

Καὶ ἐν αὐτῇ δὲ τῇ παρ' Ἑβραίοις κοσμογονίᾳ ὑπολανθάνει ἡ δοξασία τοῦ ἐν ἀρχῇ χωρισμοῦ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ὅπερ εὐεξήγητον φαίνεται διὰ τὴν καταφανῆ συγγένειαν τῆς ἑβραϊκῆς καὶ τῆς τῶν Βαβυλωνίων κοσμογονίας. Κατὰ τὴν Γένεσιν, ὁ Θεὸς διεχώρισε τὸ ὕδωρ, τὴν πρώτην κοσμικὴν ὕλην, εἰς δύο, εἰς τὸ οὐράνιον ὕδωρ, ὅπερ διὰ τοῦ στερεώματος, τοῦ οὐρανίου θόλου, ἐμπόδισε νὰ καταπίπτῃ, ὡς ὁ Μαρδοὺχ τῶν Βαβυλωνίων διὰ κλείθρου, καὶ εἰς τὸ ὑποκάτω τοῦ οὐρανοῦ ὕδωρ, τοῦ ὁποίου συναχθέντος εἰς συναγωγὴν μίαν ὤφθη ἡ ξηρά(2). Καὶ αὐτὸ δὲ τὸ ἑβραϊκὸν ῥῆμα ἐν τῷ πρώτῳ ἑδαφίῳ τοῦ πρώτου κεφαλαίου τῆς Γενέσεως (barâ) κυριολεκτεῖται κατὰ τοὺς ἑβραϊστὰς ἐπὶ τοῦ τέμνειν· ὅθεν κατὰ λέξιν μεταφραζόμενον τὸ ἑδάφιον ἐκεῖνο σημαίνει ὅτι ἐν ἀρχῇ ἔτεμεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν· δηλονότι ἡ παράστασις τῆς δημιουργίας τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς προσεγγίζει εἰς τὴν τῶν Βαβυλωνίων.

Πάντων δὲ λεπτομερέστατοι ἦσαν οἱ περὶ τοῦ χωρισμοῦ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς μῦθοι τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων, ἐπιχωριάζοντες μὲν ἐν τῷ Ἑρμουπολίτῃ νομῷ τῆς μέσης Αἰγύπτου, ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς χώρας διαδεδομένοι. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰς παραστάσεις τῶν ἄλλων λαῶν παρ' Αἰγυπτίοις τοῦ μὲν οὐρανοῦ προσωποποιία ἦτο ἡ |Θήλεια Θεὰ Νουὶτ ἢ Νούτ, τῆς δὲ γῆς ἄρρην 591
Θεός, ὁ Κήβ(3). Ἐν ἀρχῇ οἱ δύο Θεοὶ ἀνεπαύοντο ἐντὸς τῆς πρώτης ὑγρᾶς κοσμικῆς ὕλης, τοῦ Νοῦ, σφιγκτῶς ἐνηγκαλισμένοι, ἐπικειμένης τῆς Νουὶτ ἐπὶ τοῦ Κήβ. Ἀλλ' ἐχωρίσθησαν ἄκοντες τὴν ἡμέραν τῆς δημιουργίας ὑπὸ τοῦ Θεοῦ Shu, ὅστις εἰσχωρήσας μεταξὺ αὐτῶν ἀνύψωσε διὰ τῶν χειρῶν τὴν Θεὰν τοῦ οὐρανοῦ Νουίτ. Δὲν ἠδυνήθη ὅμως ν' ἀποχωρίσῃ ἐξ ὁλοκλήρου τὸ ζεῦγος τῶν Θεῶν, διότι, ἐν ᾧ ὕψωσε τὸ ἄλλο σῶμα τῆς Νουὶτ παραλλήλως τοῦ κατακειμένου σώματος τοῦ Κήβ, ἀποτελέσαν τὸν ἀστερόεντα οὐρανόν, αἱ χεῖρες καὶ οἱ πόδες αὐτῆς κατέπεσαν παρὰ τὴν κεφαλὴν καὶ τοὺς πόδας τοῦ

---

1) Αὐτ. τ. III σ. 586. Περὶ τῆς τάξεως τοῦ ἐπεισοδίου τούτου ἐν τῇ διηγήσει τοῦ Φίλωνος καὶ περὶ τῆς πιθανῆς συμπληρώσεως αὐτοῦ βλ. *O. Gruppe*, die griechischen Culte u. Mythen. Lpz. 1887 τ. I σ. 359.

2) Τὸ ὑπεράνω τοῦ στερεώματος ὕδωρ καταπίπτει ὡς ὑετὸς εἰς τὴν γῆν διὰ τῶν καταρρακτῶν ἢ τῶν θυρῶν τοῦ οὐρανοῦ (Γένεσ. Ζ' 11 Η' 2. Ψαλμ. ΠΖ' 23). Τὴν δοξασίαν ταύτην παραδεχόμενοι, ὡς εἰκός, ἀναπτύσσουσι καὶ οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας. (Πρβλ. *Πολίτου*, Δημ. μετεωρ. μῦθοι σ. 17).

3) Κατὰ τὴν μεταγραφὴν τοῦ ὀνόματος παρ' Ἕλλησιν, οἵτινες ἐταύτιζον τὸν Θεὸν τῷ Κρόνῳ. Ὁ *Brugsch* (Religion u. Mythologie der alten Aegypter. Lpz. 1888 σ. 576) ἀναγινώσκει τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ Qeb ἢ Seb, ἄλλοι δ' αἰγυπτιολόγοι Sib ἢ Sibou.

θεοῦ τῆς γῆς ἀποτελέσαντες τοὺς ἀσαλεύτους στύλους τοῦ οὐρανοῦ(1). Πολυάριθμοι σῴζονται εἰκόνες τοῦ χωρισμοῦ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, τῶν «ἀνυψώσεων τοῦ Shu», ὡς τὸν ἀπεκάλουν οἱ Αἰγύπτιοι, παριστῶσαι τὸν θεὸν τοῦτον ὑποβαστάζοντα διὰ τῶν ἀνατεταμένων χειρῶν τὴν Νουΐτ, ἔχουσαν τὸ σῶμα πεποικιλμένον δι' ἀστέρων, τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἐντὸς νεύουσαν, τὰς δὲ χεῖρας καὶ τοὺς πόδας καθειμένους καὶ ἐπιψαύοντας τὸ ἔδαφος, κάτω δὲ τὸν Κὴβ κατακεκλιμένον ἐν ἀνωμάλῳ στάσει τοῦ σώματος, ὑποδηλούσῃ τὰς ἀνωμαλίας τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς(2). Ἔν τινι δὲ τοιχογραφίᾳ βασιλικοῦ τάφου ἐν Βιβὰν ἐλ Μολοὺκ ἀντὶ ἀνθρωπομόρφου θεᾶς τοῦ οὐρανοῦ ἀπεικονίζεται ἡ Νουΐτ ἐν σχήματι ἀγελάδος, ἧς τὴν ἀστερόεσσαν γαστέρα ὑποβαστάζει ὁ θεὸς Shu(3). Κατά τινα τοπικὴν παραλλαγὴν τοῦ μύθου, ἀνύψωσεν ὁ θεὸς οὗτος οὐχὶ τὴν Νουΐτ, ἀλλὰ τὴν Ἁθὼρ ἐν μορφῇ βοός, τικτούσης ἑκάστην πρωΐαν ἐκ τοῦ ἀνθρωπομόρφου Κὴβ τὸν ἥλιον ὑπὸ μορφὴν μόσχου. Κατ' ἄλλην δὲ παραλλαγήν, ὁμοιάζουσαν πρὸς τὴν παράδοσιν τῶν Ἰθαγενῶν
592 τῆς νήσου Μαγκίας, ὁ Shu δὲν ἠδυνήθη | ν' ἀνυψώσῃ ἀμέσως τὸν οὐρανόν, ὅτε ἐχώρισεν αὐτὸν ἀπὸ τῆς γῆς. Ἀλλὰ πρῶτον εἰσεχώρησε πρηνὴς καὶ κυρτώσας τὸ σῶμα ἐβάστασε τὴν Νουΐτ ἐπὶ τῆς ῥάχεως, ἔπειτα γονατίσας ἀνύψωσεν αὐτὴν ὑπὲρ τὴν κεφαλήν του, καὶ τελευταῖον ἐγερθεὶς ὄρθιος ἀνέτεινε τὰς χεῖρας. Ἐπειδὴ δ' ὁσονδήποτε καὶ ἂν εἶναι τὸ μέγεθος θεοῦ τινος πάντως δὲν ἐξισοῦται πρὸς τὴν ἀπόστασιν τοῦ οὐρανοῦ ἀπὸ τῆς γῆς, ὁ θεὸς Shu, καθ' ἃ ἀναφέρεται ἐν τῇ Νεκυοβίβλῳ τῶν Αἰγυπτίων, ἀνέβη εἰς κλίμακα, ὅπως ἀναβιβάσῃ τὸ σῶμα τῆς Νουΐτ εἰς τὸ σημερινὸν ὕψος τοῦ οὐρανοῦ· ἔστησε δὲ τὴν κλίμακα ἐπὶ ὑψώματός τινος κειμένου ἐν Ἑρμουπόλει τῇ μεγάλῃ(4).

Οἱ Αἰγύπτιοι ἐφαντάζοντο | ὅτι, ἀφ' οὗ ἐχωρίσθη οὕτως ὁ οὐρανὸς τῆς γῆς, ἔμεινεν ἐσαεὶ ἐστηριγμένος εἰς τὰ ὕψη ὑπὸ τοῦ θεοῦ Shu, ἀντιστοιχοῦντος οὕτω πρὸς τὸν Ἄτλαντα τῶν ἑλληνικῶν μύθων. Ὡς ἀναφέρει ἐπιγραφὴ ἐν τῷ μνημονευθέντι βασιλικῷ τάφῳ ἐν Βιβὰν ἐλ Μολούκ, ὁ θεὸς τοῦ φωτὸς Ρᾶ ἐκέλευσε τῷ θεῷ τοῦ ἀέρος Shu νὰ φέρῃ διηνεκῶς ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸ σῶμα τῆς οὐρανίας βοός(5)· κατ' ἄλλην δ' ἱερογλυφικὴν ἐπιγραφήν, ὁ Shu, ἀφ' οὗ ἀνήγειρε τὸν οὐρανὸν ἐπὶ τῶν τεσσάρων στύλων αὐτοῦ, τὸν ἐστήριζεν ὡς αἰθήρ, φέρων τὸν οὐράνιον θόλον· καὶ ἐστάθη ὑποκάτω αὐτοῦ ὡς μέγας στῦλος, Ἀνού· ὅθεν καλεῖται Shu ὁ οὐρανοφόρος(6). Συνήθης ὅμως ἦτο τοῖς Αἰγυπτίοις καὶ διάφορος ταύτης παράστασις· ἡ θεὰ τοῦ οὐρανοῦ κατήρχετο καθ' ἑκάστην ἐπὶ τῆς γῆς, ἡνοῦτο μετὰ τοῦ θεοῦ τῆς γῆς Κὴβ καὶ συνελάμβανε τὸν ἥλιον, ὃν ἔτικτε κατὰ τὸ τέλος τῆς δωδεκάτης ὥρας τῆς νυκτός· ἐξερχόμενος δ' ὁ ἥλιος ἐκ τῶν λαγόνων τῆς Νουΐτ ἔπλεε τὴν ἡμέραν διὰ τῆς κοιλίας καὶ τοῦ στήθους μέχρι τοῦ στόματος τῆς μητρός του, καταπινούσης αὐτόν. Ἐκ τῆς καταβάσεως δὲ τοῦ οὐρανοῦ ἐπὶ τῆς γῆς ἐπήρχετο ἡ νύξ· τὴν δὲ πρωΐαν ὁ θεὸς Shu

---

1) Βλ. *Brugsch* ἔνθ. ἀν. σ. 203 κέ.—*Maspero* ἐν Revue de l'hist. des religions. 1888 τ. 18 σ. 274.—Τοῦ αὐτοῦ, Histoire ancienne des peuples d'Orient. Par. 1894 τ. I σ. 128–9. 140. *[Roscher* Lex. d. Mythol. (1899) τ. III σ. 487 κέ.].

2) Βλ. πολλὰς τῶν τοιούτων εἰκόνων παρὰ *Lanzone*, Dizionario di Mitologia Egizia, Torino, πίν. 155–163. *Brugsch* ἔνθ. ἀν. σ. 210.

3) *Brugcsh* σ. 208.

4) *Maspero*, ἐν Revue de l'hist. des Relig. τ. 18 σ. 274–5.

5) *Brugsch*, σ. 207 *Maspero* τ. 18 σ. 276.

6) *Brugsch* σ. 209.

ἀπεχώριζε τὴν Νουὶτ ἀπὸ τὰς ἀγκάλας τοῦ συζύγου της, καὶ μόνον αἱ χεῖρες καὶ οἱ πόδες αὐτῆς ἔμενον προσηλωμένοι εἰς τὴν γῆν ἀποτελοῦντας τοὺς τέσσαρας στύλους τοῦ στερεώματος(1).

Ὅτε ἀνεπτύχθη ἡ αἰγυπτιακὴ θεολογία, αἱ χονδροειδεῖς καὶ ἀπειρόκαλοι 593
παραστάσεις αὗται ἡρμηνεύοντο συμβολικῶς ὑπὸ τῶν ἱερέων, ὁ δὲ θεὸς Shu ἐθεωρεῖτο σύμβολον τοῦ πληροῦντος τὸν μεταξὺ οὐρανοῦ καὶ γῆς χῶρον ἀέρος. Ἀλλ' εἰς τὴν διάπλασιν αὐτῶν συνετέλεσε μᾶλλον ἀντίληψις ἁπλουστέρα τῶν φυσικῶν φαινομένων. Κατὰ τὸν Brugsch(2), ὁ κοῖλος θόλος τοῦ οὐρανοῦ ἐξωμοιοῦτο πρὸς τὴν κύρτωσιν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος καὶ παρεβάλλετο πρὸς μητέρα, φιλοστόργως κύπτουσαν πρὸς τὸ τέκνον της· ἐφαντάζοντο δὲ τὸν οὐρανὸν ὡς γυναῖκα, ἧς τὸ μακρὸν σῶμα ἐξετείνετο ὑπὲρ τὴν γῆν· καὶ τὴν μὲν ὀσφὺν αὐτῆς ἔθετον πρὸς ἀνατολάς, διότι ἐκεῖθεν ἀνεφαίνετο ἑκάστην πρωΐαν ὁ ἥλιος, τὸ ἐκ ταύτης γεννώμενον παιδίον, ἐν τῇ δύσει δ' ὑπέθετον τὰς χεῖρας τῆς θεᾶς, δι' ὧν παραλαμβάνουσα τὸ τέκνον της ἐκοίμιζεν. Ὅθεν κατὰ ταῦτα ὅλως διάφορος τῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ ἄλλων λαῶν ἦτο ἡ ἀντίληψις τῶν Αἰγυπτίων, καίπερ ὁμοίους μύθους παραγαγοῦσα· καὶ μόνον τὴν γένεσιν τῆς νυκτὸς ἀπέδιδον εἰς τὴν αὐτὴν αἰτίαν, τὴν ἕνωσιν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, καὶ τὸν διαρκῆ χωρισμὸν αὐτῶν ὑπελάμβανον συντελούμενον ὑπὸ θεοῦ ὑποβαστάζοντος τὸν οὐράνιον θόλον.

Β'

Ὅμοιαι δοξασίαι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.— Παρ' Εὐριπίδῃ.—Ὁ μῦθος περὶ Ἑλικῶνος καὶ Πηγάσου.—Ὁ μῦθος περὶ τοῦ Ἄτλαντος.—Ὁ ἀκρωτηριασμὸς τοῦ Οὐρανοῦ κατὰ τὸν Ἡσίοδον.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐπισκοπήσεως τῶν φερομένων δοξασιῶν περὶ τῆς ἐν ἀρχῇ ἑνώσεως καὶ τοῦ βιαίου χωρισμοῦ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς πιστοῦται, νομίζομεν, ἡ ἐξενεχθεῖσα ὑφ' ἡμῶν γνώμη, ὅτι πρέπει αὐταὶ νὰ θεωρηθῶσιν αὐθιγενεῖς, αὐτοτελῶς ἑκασταχοῦ διαπλασθεῖσαι ἐκ τῆς παρατηρήσεως τῶν φυσικῶν φαινομένων, κατὰ λόγον τῆς ἰδιαζούσης εἰς ἕκαστον λαὸν μυθοπλαστικῆς δυνάμεως. Διότι οὐδεὶς θὰ πει|σθῇ ὅτι κοινὴν ἔχουσαι πηγὴν μετε- 594
δόθησαν ἀπὸ ἑνὸς λαοῦ εἰς τοὺς ἄλλους διὰ τῆς πρὸς ἀλλήλους ἐπικοινωνίας αὐτῶν. Ἡ πηγὴ δοξασιῶν, αἵτινες εὐλόγως δύνανται νὰ κληθῶσι παγκόσμιαι, ὡς ἀπαντώμεναι ἐν τῷ ἀρχαίῳ καὶ τῷ νέῳ κόσμῳ, ἐν παλαιοτάταις θρησκείαις καὶ ἐν ταῖς παραδόσεσι σημερινῶν λαῶν, πρέπει ν' ἀναζητηθῇ μᾶλλον ἐν αὐτῇ τῇ ψυχῇ τοῦ κατὰ φύσιν ἀνθρώπου, ἐν τῷ τρόπῳ καθ' ὃν ἀντιλαμβάνεται καὶ διατυπώνει τὰς ἐννοίας περὶ τῆς οὐσίας καὶ τῆς συστάσεως τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Μόνον δ' οὕτω δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἡ ὁμοιότης μυθικῶν παραστάσεων παρὰ λαοῖς παντελῶς ξένοις πρὸς ἀλλήλους.

Διὰ τοὺς λόγους τούτους καὶ τοῦ καθ' ἡμᾶς ἑλληνικοῦ λαοῦ τὰς τοιαύτας παραδόσεις νομίζομεν περιλείμματα τοῦ προϊστορικοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ὁσονδήποτε καὶ ἂν ὑποτεθῶσι χυδαῖοι καὶ ἀμαθεῖς οἱ ταύτας διηγούμενοι

---

1) *Maspero* ἐν Revue d'histoire des Religions 1887 τ. 15 σ. 276–7.—1888 τ. 18 σ. 275–6.

2) Ἔνθ. ἀν. σ. 205.

καὶ πιστεύοντες, ἀρκούντως ἰσχυρὰ εἶναι τῆς θρησκείας καὶ τῶν πεπαιδευμένων ὁμοεθνῶν ἡ ροπὴ εἰς τὴν ψυχὴν αὐτῶν, ὅπως καταστήσῃ ἀδύνατον ἐν τοῖς νῦν χρόνοις τὴν γένεσιν παρομοίων νηπιωδῶν παραστάσεων. Πάντως δὲ οὐδ' ἔξωθεν ἐκομίσθησαν αὗται. Ἀλλὰ διετηρήθησαν ἕκπαλαι συμφώνως πρὸς τὸν ὑπὸ ἐθνολόγων κληθέντα νόμον τῆς ἐπιβιώσεως (survival in the culture), δι' οὗ δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἡ ἐμμονὴ τοῦ λαοῦ εἰς ἔθιμα καὶ δοξασίας, ὧν ἐξέλιπεν ἀπὸ πολλοῦ πᾶσα δικαιολογητικὴ αἰτία, καὶ τὰ ὁποῖα οὐδεμίαν ἔχοντα νῦν ἔννοιαν διατηροῦνται, μόνον διότι προϋπῆρξαν(1). Ὅθεν, καὶ ἂν μὴ εἴχομεν ἄλλο τεκμήριον, ἐξ αὐτῆς τῆς ὑπάρξεως τῶν ἐν λόγῳ παραδόσεων ἠδυνάμεθα ἀναμφιδιάστως νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἦσαν γνωσταὶ καὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας. Ἀλλὰ τοιαῦτα τεκμήρια δὲν ἐλλείπουσι, καίτοι ἄπορον βεβαίως φαίνεται πῶς περιεσώθησαν ἐν τοῖς μνημείοις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας. Διότι πιστῶς μὲν ὁ λαὸς τηρεῖ τὰ πειρόκαλα τῶν παλαιοτάτων χρόνων πλάσματα, οἱ ποιηταὶ ὅμως καὶ οἱ ἄλλοι συγγραφεῖς ἢ καταφρονοῦντες δὲν ἀξιοῦσι ταῦτα μνείας, ἢ οὕτω μετασκευάζουσιν αὐτὰ περικαλλύνοντες καὶ μεταβάλλοντες, ὥστε τὰ καθιστῶσιν ἀδιάγνωστα.

Ἐκ τοῦ Εὐριπίδου μανθάνομεν ὅτι κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα ὑπῆρχεν ἡ δοξασία περὶ τῆς ἐν ἀρχῇ ἑνότητος καὶ τοῦ μετὰ ταῦτα χωρισμοῦ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς. Ἐν ἀποσπάσματι τῆς Μελανίππης τῆς σοφῆς ὑποτίθεται λέγων τις, πιθανῶς ὁ ἕτερος τῶν υἱῶν τῆς Μελανίππης·

> κοὐκ ἐμὸς μῦθος, ἀλλ' ἐμῆς μητρὸς πάρα,
> ὡς οὐρανός τε γαῖά τ' ἦν μορφὴ μία·
> ἐπεὶ δ' ἐχωρίσθησαν ἀλλήλων δίχα,
> τίκτουσι πάντα κἀνέδωκαν εἰς φάος,
> δένδρη, πετεινά, θῆρας οὓς θ' ἅλμη τρέφει
> γένος τε θνητῶν(2).

Οἱ τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο διασώσαντες συγγραφεῖς λέγουσιν ὅτι παρέλαβεν ὁ Εὐριπίδης τὴν διδασκαλίαν παρὰ τοῦ Ἀναξαγόρου. «Ἀναξαγόρᾳ, λέγει ὁ Διονύσιος ὁ Ἁλικαρνασσεύς, προσεφοίτησεν Εὐριπίδης. Ἀναξαγόρου δὲ λόγος ἐστίν, ὅτι πάντα ἐν πᾶσιν, εἶτα ὕστερον διεκρίθη· μετὰ ταῦτα ὡμίλησε καὶ Σωκράτει, καὶ ἐπὶ τὸ εὐπορώτερον ἤγαγε τὸν λόγον. Ὁμολογεῖ οὖν τὴν μαρτυρίαν τὴν ἀρχαίαν διὰ τῆς Μελανίππης»(3). Ὁμοίως καὶ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης. «Κατὰ γὰρ τὴν ἐξ ἀρχῆς τῶν ὅλων σύστασιν μίαν ἔχειν ἰδέαν οὐρανόν τε καὶ γῆν, μεμιγμένης αὐτῶν τῆς φύσεως.... Ἔοικε δὲ περὶ τῆς τῶν ὅλων φύσεως οὐδ' Εὐριπίδης διαφωνεῖν τοῖς προειρημένοις, μαθητὴς ὢν Ἀναξαγόρου τοῦ φυσικοῦ. Ἐν γὰρ τῇ Μελανίππῃ τίθησιν οὕτως»(4). Πιθανώτερον ὅμως φαίνεται ὅτι καὶ ὁ Εὐριπίδης ἀναφέρεται εἰς τὴν δημώδη δοξασίαν, ἣν καὶ ὁ Ἀναξαγόρας μὴ ἀγνοῶν προσήρμοσεν ἴσως εἰς τὰς φιλοσοφικάς του θεωρίας. Ἐν τοῖς στίχοις τοῦ Εὐριπίδου ἔχομεν ἁπλῆν καὶ σαφῆ τὴν περὶ τοῦ χωρισμοῦ τοῦ οὐρανοῦ ἀπὸ τῆς γῆς ἰδέαν, οὐδὲν δὲ λέγει ὁ ποιητὴς πλέον τῆς παραδόσεως οὐδὲ φαίνεται ὑπονοῶν τι τῶν Ἀναξα-

---

1) Πρβλ. *Tylor*, Primitive Culture τ. I σ. 70.
2) Ἀπ. 488 Nauck.
3) Τέχν. Ρητορ. Θ' 11 τ. Ε' σ. 356.
4) Α' 7 καὶ ἐκ τούτου *Εὐσέβ.* Εὐαγγ. προπαρ. σ. 20.

γορείων δογμάτων περὶ κινήσεως ὑπὸ τοῦ νοῦ, περὶ περιχωρήσεως καὶ ἀποκρίσεως ὑπὸ βίας καὶ ταχύτητος(1). Τοὐναντίον δὲ φανερὸν εἶναι ὅτι τὴν αὐτὴν παρεμβάλλων ἰδέαν εἰς τὸ ἔπος του ὡς ἀπὸ στόματος τοῦ Ὀρφέως Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος (Α' 496–7) ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς φιλοσοφικὰς δόξας τοῦ Ἐμπεδοκλέους:

> Ἤειδεν δ' ὡς γαῖα καὶ οὐρανὸς ἠδὲ θάλασσα,
> τὸ πρὶν ἐπ' ἀλλήλοισι μιῇ συναρηρότα μορφῇ
> νείκεος ἐξ ὅλοοῦ διέκριθεν ἀμφὶς ἕκαστα(2).

Τοῦ δ' ἐν ταῖς νεοελληνικαῖς παραδόσεσι πλάσματος τῆς διὰ λακτισμά- 596
των βαθύνσεως τῆς θαλάσσης καὶ ἀνυψώσεως τοῦ οὐρανοῦ ἀντίστοιχον ἔχομεν παρὰ Νικάνδρῳ τῷ Κολοφωνίῳ τὸν μῦθον περὶ παρακωλύσεως τῆς ἀνυψώσεως τοῦ Ἑλικῶνος διὰ λακτισμάτων τοῦ Πηγάσου. Ἐν τῷ μουσικῷ ἀγῶνι τῶν Πιερίδων καὶ τῶν Μουσῶν, διηγεῖται ὁ ποιητὴς οὗτος, ὅτε μὲν ᾖδον αἱ θυγατέρες τοῦ Πιέρου οὐδὲν ὑπήκουε πρὸς τὴν χορείαν, «ὑπὸ δὲ Μουσῶν ἵστατο μὲν οὐρανὸς καὶ ἄστρα καὶ θάλασσα καὶ ποταμοί(3), ὁ δ' Ἑλικὼν ηὔξετο κηλούμενος ὑφ' ἡδονῆς εἰς τὸν οὐρανόν, *ἄχρις αὐτὸν βουλῇ Ποσειδῶνος ἔπαυσεν ὁ Πήγασος τῇ ὁπλῇ τὴν κορυφὴν πατάξας*»(4). Ὁ μῦθος οὗτος οὐδαμῶς πρέπει νὰ νεωρηθῇ μετὰ γενεστέρα ποιητικὴ προσθήκη εἰς τὸν μῦθον περὶ ἀναβλύσεως τῆς Ἵππου κρήνης ἐν Ἑλικῶνι(5), ὅλως διάφορον ἐκείνου, ἀναγόμενον δ' εἰς τὸν τύπον τῶν μύθων περὶ ἀναβλύσεως πηγῶν ἐκ πλήγματος, συμβόλου τῆς ἀστραπῆς. Οὐδὲ φαίνεται πιθανὸν ὅτι ἐπενόησε νέον μῦθον πρὸς διακόσμησιν τῆς διηγήσεώς του ὁ ψυχρὸς καὶ ξηρότατος Κολοφώνιος ποιητής, οὗ ἡ ἀξία ἔγκειται μᾶλλον ἐν τῇ ἐπιμελεῖ περισυναγωγῇ ἐκ παντοδαπῶν πηγῶν, μυθικῶν καὶ ἄλλων εἰδήσεων· εἰς τοὺς παλαιοὺς δὲ καὶ λησμονημένους μύθους, εἰς τοὺς ὁποίους τὸ παράδειγμα τῶν Ἀλεξανδρινῶν ἀκολουθῶν ἠσμένιζε καὶ ὁ Νίκανδρος, οὐχὶ ἀπεικότως δυνάμεθα νὰ κατηλέξωμεν καὶ τὸν ἑλικώνιον τοῦτον.

Καὶ ὁ μῦθος περὶ τοῦ Ἄτλαντος(6) προϋποθέτει ἀναγκαίως τὰς δοξασίας

---

1) [Τὸ ἀπόσπασμα τῆς Μελανίππης ἀναγνωρίζει καὶ ὁ *Alb. Dieterich* (Mutter Erde σ. 42), ὅτι μαρτυρεῖ θρησκευτικὴν ἀντίληψιν ἀκραιφνῶς δημώδη, ἀλλὰ δὲν παρατηρεῖ τὴν σχέσιν αὐτοῦ πρὸς τὸν μῦθον τοῦ Ἡσιόδου.]

2) [Τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ Ἀπολλωνίου, εἰς τὸ ὁποῖον διαβλέπει ὀρφικὰ διδάγματα, σχετίζει πρὸς τὸ ἀπόσπασμα τῆς Μελανίππης ὁ αὐτὸς *Dieterich* (Nekyia σ. 101 κέ.)].

3) Ὁμοίαν ἰδέαν περὶ τῆς δυνάμεως τῆς μουσικῆς συχνάκις ἐκφράζουσι καὶ τὰ ἡμέτερα δημοτικὰ ἄσματα· π. χ. παρὰ *Fauriel* τ. II σ. 80 (*Passow* ἀρ. 513).

> Κοράσιον ἐτραγούδησεν ἐπάνω σὲ γεφῦρι,
> καὶ τὸ γεφῦρι ράγισε, καὶ τὸ ποτάμι στάθη,
> καὶ τὸ στοιχειὸ τοῦ ποταμοῦ, κι' αὐτὸ 'ς τὴν ἄκρη ἐβγῆκε.

Πρβλ. *Schmidt*, Griech. Märchen etc. [σ. 204 ἀρ. 60. *Ἀραβαντινοῦ*, Συλλογὴ δημ. ἀσμάτων τῆς Ἠπείρου σ. 286 ἀρ. 473.

4) Παρ' *Ἀντωνίῳ Λιβεράλι*, Μεταμορφ. 9.

5) Ὡς εἰκάζει ὁ *Weizsäcker* ἐν *Roscher's*, Lex. d. Mythol. I στ. 2679.

6) Πλ. *Welcker*, Griech. Götterl. τ. I σ. 745 κέ.— *Preller*, griech. Mythol. 3ης ἐκδ. κ. I σ. 460–464 (τῆς 4ης ἐκδ. σ. 561–6).—*Stoll* ἐν *Roscher's* Lex. d. Mythol. I στ. 704 φέ. καὶ τοὺς αὐτόθι μνημονευομένους συγγραφεῖς.—*Max Meyer*, die Giganten u. Titanen σ. 86 κέ. [*Wernicke* ἐν *Pauly—Wissowa* Real—Encycl. τ. II (1896) σ. 2119 — 2133. *Gruppe* Griech. Mytholog. σ. 382 κέ.].

597 περὶ χωρισμοῦ τοῦ οὐρανοῦ ἀπὸ τῆς γῆς· ὁ Ἄτλας εἶναι τὸ| ὄρος, τὸ ὑποβαστάζον τὸν οὐράνιον θόλον, ὅπως μὴ καταπέσῃ πάλιν ἐπὶ τῆς γῆς· ἐπειδὴ δ' ὁ οὐρανὸς φαίνεται ἐφαπτόμενος εἰς τὸ πέρας τοῦ ὁρίζοντος οὐ μόνον ὀρέων, ἀλλὰ πολλαχοῦ καὶ τῆς θαλάσσης, συνδυάζεται ὁ Ἄτλας καὶ πρὸς ἐναλίους δαίμονας(1). Προσωποποιήσαντες δ' αὐτὸν ἔπλασαν ὅτι φυλάττει τοὺς ἀνέχοντας τὸν οὐρανὸν κίονας, εἶτα δ' ὅτι αὐτὸς φέρει τὸν οὐρανὸν ἐπὶ τῶν ὤμων, καὶ τελευταῖον ὅτι ἀπελιθώθη, ἢ κατὰ τὰς εὐημερικὰς τοῦ μύθου διαστροφάς, ὅτι ἦτο βασιλεὺς ἢ ἀστρονόμος. Ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ ὁ Ἄτλας φυλάττει τοὺς μακροὺς κίονας, οἵτινες κρατοῦσι κεχωρισμένους τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν:

ἔχει δέ τε κίονας αὐτὸς
μακράς, αἳ γαῖάν τε καὶ οὐρανὸν ἀμφὶς ἔχουσιν(2).

Τοὺς ἀνέχοντας τὸν οὐρανὸν ραδινούς, ἤτοι εὐμεγέθεις κίονας, ἀναφέρει καὶ ὁ Ἴβυκος. Κατὰ δὲ τὴν Ἡσιόδειον Θεογονίαν ὁ Ἄτλας ἐν τοῖς πέρασι τῆς γῆς βαστάζει «κρατερῆς ὑπ' ἀνάγκης» τὸν εὐρὺν οὐρανὸν «κεφαλῇ τε καὶ ἀκμάτῃσι χέρεσσιν». Οὕτω δ' ἐπαναλαμβάνουσι τὸν μῦθον καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν μετὰ τὸν Ἡσίοδον ποιητῶν, καὶ ἐν τοῖς μνημείοις τῆς τέχνης ἀπεικονίζεται ὁ Ἄτλας φέρων ἐπὶ τῶν νώτων τὸν οὐρανόν. Μόνος δ' ὁ Αἰσχύλος συναρμόζων τοὺς παρ' Ὁμήρῳ καὶ Ἡσιόδῳ μύθους ποιεῖ τὸν Ἄτλαντα ἐρείδοντα διὰ τῶν ὤμων «κίον' οὐρανοῦ τε καὶ χθονός» (3).

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι πάντες οἱ περὶ τοῦ μύθου τούτου πραγματευθέντες νεώτεροι μυθολόγοι ὑπολαμβάνουσι τὸν μῦθον περὶ τοῦ ἀνέχοντος τὸν οὐρανὸν ὄρους Ἄτλαντος ἐπινόημα τῶν Ἑλλήνων γεωγράφων, οὐχὶ παλαιότερον τοῦ Ἡροδότου, τοῦ πρώτου δηλαδὴ μνημονεύοντος αὐτοῦ συγγραφέως(4).
598 Ἀλλὰ πλημμελὴς ἀναντιρρήτως εἶναι ἡ τοι|αύτη μέθοδος τῆς χρονολογικῆς κατατάξεως τῶν μύθων ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χρόνου, καθ' ὃν ἔζησαν οἱ τούτους μνημονεύοντες συγγραφεῖς· ἕκαστος δὲ μῦθος πρέπει νὰ ἐξετάζηται καθ' ἑαυτόν, καὶ ἐκ τεκμηρίων ἐσωτερικῶν μᾶλλον νὰ καθορίζωνται αἱ μεταβολαί, ἃς σὺν τῷ χρόνῳ ὑπέστη. Οὐδεὶς δὲ δύναται μετὰ πιθανότητος νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι ἡ ἁπλουστάτη παράστασις τοῦ ἀνέχοντος τὸν οὐρανὸν ὄρους εἶναι μεταγενεστέρα τῆς προσωποποιίας τοῦ Ἄτλαντος ἢ ὅτι προῆλθεν ἡ παράστασις αὕτη ἐκ τῆς ἄλλης τῆς τελειοτέρας καὶ πολυπλοκωτέρας περὶ ὑποστηρίξεως τοῦ οὐρανίου θόλου διὰ κιόνων. Οἱ Ἕλληνες δὲν θὰ ὠνόμαζον Ἄτλαντας ὄρη ἀπώτατα καὶ ἄγνωστα, ἄλλως δ' ὑπὸ τῶν ἐπιχωρίων καλούμενα, ἂν μὴ συνήθης ἦτο παρ' αὐτοῖς ἡ δοξασία ὅτι ὑψηλόν τι μυθικὸν ὄρος, ὁ Ἄτλας

---

1) Κατὰ τὴν Ὀδύσσειαν (Α, 52) «θαλάσσης πάσης βένθεα οἶδεν» καὶ εἶναι πατὴρ τῆς νύμφης Καλυψοῦς, ἣν ὁ Ἡσίοδος πλάττει Ὠκεανίδ· πρὸς αὐτὸν καταφεύγει ἡ Ἀμφιτρίτη διωκομένη ὑπὸ τοῦ Ποσειδῶνος· ἐξ αὐτοῦ ὠνομάσθησαν καὶ ἡ νῆσος Ἀτλαντίς, καὶ ἡ θάλασσα (Ἀτλαντικὴ ἅλς) καὶ κήτη Ἀτλαντικά. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ ἄλλου θαλασσίου δαίμονος, τοῦ Πρωτέως, ἀναφέρονται κίονες (*Virgil.* Aen. XI, 262).

2) Ὀδ. Α. 53. Ἡ ἐν τῷ κειμένῳ τεθεῖσα φαίνεται ἡμῖν ἡ ἀκριβεστάτη ἑρμηνεία τῶν ὁμηρικῶν στίχων, οὓς πολλοὶ ἄλλως ἑρμηνεύουσι. Τὰς διαφόρους ἑρμηνείας βλ. παρὰ *Roscher* Lex. I στ. 704–5 καὶ *Παπαζίδη*, Ὁμηρ. λεξ. λ. Ἄτλας.

3) Αἰσχύλ. Προμηθ. 348.

4) Μόνος ὁ *Jacobi* (Handwörterbuch der Mythol. Neue Ausg. 1847 σ. 166–7 κ.ἑ.) εἰκάζει ὅτι καὶ παρ' Ὁμήρῳ ὑπολανθάνει ἡ ἔννοια τῆς ταυτίσεως τοῦ Ἄτλαντος πρὸς μέγα ὄρος περὶ τὴν γῆν, ὑποβαστάζον τὸν οὐρανὸν διὰ τῶν κορυφῶν του (στηλῶν). Τὴν γνώμην ταύτην συμμερίζεται καὶ ὁ *Göttling* (gesammelte Abhand. I. σ. 188 κ.ἑ.).

(ἀπὸ τοῦ ἐπιτατικοῦ α καὶ τοῦ τλῆναι), ὑποβαστάζει τὸν οὐρανόν. Ὅτι δ' ἐφαντάζοντο οἱ Ἕλληνες τὰ ὑψηλὰ ὄρη μέχρις οὐρανοῦ φθάνοντα ἢ τοῦτον στηρίζοντα μαρτυροῦσιν ὁ Πίνδαρος ἀποκαλῶν τὴν Αἶτναν οὐρανίαν κίονα καὶ ὁ Αἰσχύλος τὰς κορυφὰς τοῦ Καυκάσου λέγων ἀστρογείτονας(1). Ἄλλως δ' ὁ Ἄτλας παρ' Ἕλλησιν εἶναι ὄρος μυθικόν, μόνον δ' ἀπὸ τοῦ Πολυβίου καὶ ἐφεξῆς ταυτίζεται μὲ τὸ ἀφρικανικὸν ὄρος, τὸ καλούμενον σήμερον Ὑψηλὸν Ἄτλαντα. Καί τινες μὲν τοποθετοῦσιν αὐτὸν ἐν τῇ μυθικῇ χώρᾳ τῶν Ὑπερβορέων (2), ὁ δ' Ἡρόδοτος, προσπαθῶν νὰ | καθορίσῃ ἀκριβῶς τὴν θέσιν του ἐν 599
Λιβύῃ πρὸς τὰ ΝΔ τῆς Μικρᾶς Σύρτεως, φωρᾶται ἐκ τῆς περιγραφῆς αὐτοῦ ὅτι συγχωνεύει τὰς ἐπικρατούσας παρὰ τοῖς Ἕλλησι δύο διαφόρους παραστάσεις τοῦ Ἄτλαντος, ὡς ὄρους καὶ ὡς κίονος(3).

Τὰς αὐτὰς παραλλαγὰς τοῦ μύθου ἀνευρίσκομεν καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Αἰγυπτίοις· τέσσαρα ὄρη ἀνέχουσι καὶ κατὰ τὰς δοξασίας αὐτῶν τὸν οὐρανὸν εἰς τὰ τέσσαρα σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος(4)· ἀλλ' ἀντὶ τῶν ὀρέων ἀναφέρονται συχνότατα στῦλοι τέσσαρες, ἐφ' ὧν ὁ οὐρανὸς ἑδράζεται, καὶ ὁ κόσμος ἐξοτιοῦται πρὸς ναόν, οὗ τὴν στέγην ὑποβαστάζουσι κίονες(5). Ἐπὶ τῶν στύλων τούτων ἐστήριζε τὸν οὐρανὸν ὁ ἀνυψώσας αὐτὸν Shu κατά τινας ἐπιγραφάς(6). Ἀντὶ δὲ τῶν στύλων ἐν τῷ ζωδιακῷ κύκλῳ τῶν Τεντήρων (Denderah) ἀπεικονίζονται τέσσαρες θεαὶ βαστάζουσαι τὸν οὐρανόν(7). Καὶ αὐτὸς ὁ θεὸς Shu παρίσταται ἐνίοτε φέρων ἐπὶ τῶν νώτων τὸν οὐρανόν, τινὲς μάλιστα ἰσχυρίζονται ὅτι ἐκ τῶν τοιούτων εἰκόνων τοῦ αἰγυπτιακοῦ θεοῦ παρέλαβε τὸν τύπον τοῦ Ἄτλαντος ἡ ἑλληνικὴ τέχνη(8). Παρ' Ἰνδοῖς δέ, ὡς ἐκ πολλῶν ὕμνων τοῦ Ριγ Βέδα συνάγεται, θεοὶ ὑποτίθενται στηρίζοντες ἢ βαστάζοντες τὸν οὐρανόν(9). Οἱ δ' ἰθαγενεῖς τῆς Μαγκίας, ὧν τὴν περὶ βιαίου χωρισμοῦ τοῦ οὐρανοῦ παράδοσιν ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω, καλοῦσι τὸν ἀνυψώσαντα

---

1) *Πίνδ.* Πυθ. Α' 19. *Αἰσχύλ.* Προμηθ. 722. Ἴσως ἐφέροντο καὶ ἐπιχώριοι μῦθοι παρ' Ἕλλησι περὶ γειτονικῶν ὀρέων ἀνεχόντων τὸν οὐρανόν, οἵτινες ἐξέλιπον ἢ διεσκευάσθησαν εἰς ἀνθρωπομορφικούς. Τοιοῦτος φαίνεται ὁ ἀρκαδικὸς περὶ τοῦ Θαυμασίου ὄρους, περὶ τὸ ὁποῖον ἐμυθολογεῖτο ὅτι ὤκει ὁ Ἄτλας (*Διονυσ. Ἁλικαρν.* Ρωμ. ἀρχ. Α' 6. Θαυμάσιον κατὰ τὴν διόρθωσιν τοῦ Σύλβουργ ἀντὶ τοῦ ἐν τοῖς χειρογράφοις Καυκάσιον). Ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ πεισθῇ ὅτι ὁ οὐρανὸς ἵσταται ἀστήρικτος, καὶ διὰ τοῦτο φαντάζεται ὡς στῦλον αὐτοῦ τὸ πρῶτον γνωστὸν αὐτῷ ὑψηλὸν ὄρος· κατὰ μικρὸν δὲ καὶ καθ' ὅσον αὐξάνουσιν αἱ γεωγραφικαὶ του γνώσεις τὸ ὄρος ἐκεῖνο μετατίθεται εἰς ἀπωτάτας ἢ μυθικὰς χώρας. Ἀλλὰ καὶ ὅταν ἐκλίπῃ ἡ πίστις περὶ στύλου τοῦ οὐρανοῦ, ἀμείωτος διατηρεῖται ὁ θαυμασμὸς διὰ τὸ ἀστήρικτον αὐτοῦ. Τοιοῦτον θαυμασμὸν ἐκφράζει δημῶδες ἠπειρωτικὸν ᾆσμα (*Ἀραβαντ.* σ. 388).

Θιαμαίνομαι τὸν οὐρανὸ πῶς στέκει δίχως στῦλο.

2) *Ἀπολλόδ.* Β' ε' 11.

3) *Ἡρόδ.* Δ, 184 «Ἔστι δὲ στεινὸν καὶ κυκλοτερὲς πάντῃ, ὑψηλὸν δὲ οὕτω τι λέγεται ὡς τὰς κορυφὰς αὐτοῦ οὐκ οἷά τε εἶναι ἰδέσθαι. Οὐδέκοτε γὰρ αὐτὰς ἀπολείπεται νέφεα οὔτε θέρεος οὔτε χειμῶνος· τοῦτον κίονα τοῦ οὐρανοῦ λέγουσιν οἱ ἐπιχώριοι εἶναι».

4) *Maspero* Hist. ancienne des peuples d'Orient. τ. Ι σ. 17–18.

5) *Brugsch.* ἔνθ. ἀν. σ. 201–2.—Πρβλ. καὶ ἐπιγραφὴν ἐπὶ στήλης τοῦ Ἀμμωνείου ἐν Καρνάκ, κατὰ μετάφρασιν *Γ. Νερούτσου* (ἐν Ἀθηναίῳ τ. Α' σ. 225)· «ἐνέπνευσα τὸν φόβον σου ἐν πάσῃ τῇ χώρᾳ καὶ τὸν τρόμον σου ἕως περάτων, καὶ μέχρι τῶν στηλῶν τοῦ οὐρανοῦ (ὅπου τὰ ὄρη τὰ ὑψηλά, τὰ πρὸς βορρᾶν)».

6) *Brugsch.* σ. 208–9.

7) Αὐτ. σ. 203.

8) *Maspero* ἐν Revue de l'hist. des religions τ. 18 σ. 277.

9) *Muir* ἔνθ. ἀν. τ. V σ. 31–32. Οἱ θεοὶ εἶναι ὁ Μίτρας, ὁ Σαβίτρι, ὁ Βαρούνιας, ὁ Ἰνδρας καὶ ὁ Σόμας καὶ ὁ Ἰρανυαγάρφας.

τοῦτον Ροῦ οὐρανοφόρον(1). Ἂς μὴ παραλείπωμεν τέλος ὅτι καὶ ἐν τοῖς μαγικοῖς ἑλληνικοῖς βιβλίοις, ἐν οἷς πολλὰ στοιχεῖα παρελήφθησαν ἐκ τῆς
600 αἰγυ|πτιακῆς θρησκείας, μνημονεύεται στῦλος ἀδαμάντινος «ὅπου κρατεῖ τὰ ἑπτὰ στερεώματα τῆς οἰκουμένης»(2).

Ἰδίως ὅμως κατάδηλος γίνεται ἡ ὕπαρξις τριούτων δοξασιῶν παρὰ τοῖς παλαιοτάτοις Ἕλλησιν ἐκ τῆς Ἡσιοδείου διηγήσεως περὶ τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ τοῦ Οὐρανοῦ. Ἡ ἑρμηνεία τοῦ ἐπεισοδίου τούτου τῆς Θεογονίας προσκόπτει εἰς πληθὺν δυσχερειῶν, τῶν ὁποίων τινὰς οὐδὲ παρετήρησαν οἱ ἑρμηνευταί, ὅσας δὲ παρετήρησαν, δὲν ἐδυνήθησαν νὰ λύσωσιν ἐπαρκῶς. Πάντες δ' ὁμολογοῦσιν ὅτι ἐν τῷ ἐπεισοδίῳ ἐκείνῳ μεγάλη ἐπικρατεῖ σύγχυσις καὶ ἀσυναρτησία, ἰσχυρίζονται δ' οἱ πλεῖστοι ὅτι προῆλθον ταῦτα ἐξ ἀτέχνου συγχωνεύσεως δύο ἢ πλειόνων παλαιοτέρων διασκευῶν τοῦ αὐτοῦ μύθου(3). Ἀλλὰ καὶ οὕτω, καίτοι σφόδρα ὑποτιμᾶται τῆς Θεογονίας ὁ ποιητής, θεωρούμενος ἀνίκανος νὰ συναρμολογήσῃ ταντιφατικὰ στοιχεῖα τοῦ ἔπους του, δὲν εὐδοκοῦται ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα ἡ ἑρμηνεία, τὸ δὲ δραστήριον φάρμακον τῶν ἀτόπων παρεμβολῶν ἄχρηστον ἐλέγχεται. Μόνον δ' ἂν παραδεχθῶμεν ὅτι ἀναφέρεται ὁ Ἡσίοδος εἰς τὴν παγκόσμιον δοξασίαν περὶ τοῦ βιαίου χωρισμοῦ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς καὶ ὅτι αὕτη ἦτο γνωστοτάτη εἰς τοὺς ἀκροατάς του, θὰ δυνηθῶμεν νὰ λύσωμεν εὐχερῶς τὰς γεννωμένας ἀπορίας.

Ὁ Ἡσίοδος(4) ἀναγράφει πρῶτον ὀνομαστὶ τὰ ἐκ τῆς Γῆς καὶ τοῦ Οὐρανοῦ γεννηθέντα δώδεκα τέκνα, ἢ ἀκριβέστερον τὰ ἓξ ζεύγη τῶν ἀρρένων καὶ θηλέων Οὐρανιδῶν(5), ὧν δὲν ἀναφέρει τὸ σύνηθες παρὰ τοῖς μυθογράφοις
601 περιληπτικὸν ὄνομα Τιτᾶνες. Τῶν παίδων | τούτων νεώτατος καὶ δεινότατος ἦτο ὁ Κρόνος, ὅστις ἐμίσει τὸν σφριγῶντα πατέρα του *(θαλερὸν δ' ἤχθηρε τοκῆα)*. Μετὰ ταῦτα δ' ἀναφέρει τοὺς ἄλλους τρεῖς παῖδας τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Γῆς(6), οἵτινες κοινὸν ὄνομα εἶχον, Κύκλωπες, καὶ ἔπειτα τοὺς ἄλλους τρεῖς *μεγάλους τε καὶ ὀβρίμους παῖδας*, ὧν παρασιωπᾷ τὸ κοινὸν ὄνομα *(Ἑκατόγχειρες)*, ὑπεμφαινόμενον ἐν τῇ περιγραφῇ αὐτῶν. Μετὰ δὲ τὴν περιγραφὴν τῶν Ἑκατογχείρων ἐπάγεται ὁ ποιητής:

> Ὅσοι γὰρ Γαίης τε καὶ Οὐρανοῦ ἐξεγένοντο,
> δεινότατοι παίδων, σφετέρῳ δ' ἤχθοντο τοκῆϊ
> ἐξ ἀρχῆς.

Δηλαδὴ πάντα ἀνεξαιρέτως τὰ τέκνα τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Γῆς, οὐχὶ δὲ μόνοι

---

1) *Gill.* ἔνθ. ἀν. σ. 59.

2) Ἰατροσόφιον (ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 2316 κώδικος τῆς ἐν Παρισίοις βιβλιοθήκης) φ. 320α παρὰ *Legrand*, Bibliothèque grecque vulg. τ. II σ. 18.—Ἄδηλον ἂν πρὸς τὰς δοξασίας ταύτας ἔχει σχέσιν καὶ ἡ τὰ πάντα βαστάζουσα Irmenseule, ἡ παγκόσμιος στήλη τῶν παλαιῶν Γερμανῶν (Βλ. *Grimm*, deutsche Myth. 4ης ἐκδ. σ. 95 κέ. 667).

3) Πρβλ. *H. Flach*, Das System der Hesiodischen Kosmogonie. Lpz. 1874 σ. 33 «Dennoch beginnt an dieser Stelle schon der Faden der Kosmogonie sich zu verwickeln, und wir kommen jetzt zu einer Verwirrung, die durch die Vermischung zweier Erzählungen entstanden ist und schwerlich jemals ganz geheilt werden wird».

4) Θεογον. 132 κέ.

5) Παρὰ τὴν ἐναντίαν γνώμην τοῦ Götling καὶ ἄλλων τινῶν τὸ πατρωνυμικὸν τοῦτο δηλοῖ παρ' Ἡσιόδῳ τὰ τέκνα τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Γῆς, ἐν οἷς συμπεριλαμβάνονται καὶ οἱ Κύκλωπες καὶ οἱ Ἑκατόγχειρες, ἐν ᾧ Οὐρανίωνας λέγων ὁ ποιητὴς ἐννοεῖ τοὺς Ὀλυμπίους θεούς.

6) Τὴν γνώμην ὅτι καθ' Ἡσίοδον δὲν ἦσαν παῖδες τοῦ Οὐρανοῦ οἱ Κύκλωπες ἐπαρκῶς ἀνεσκεύασαν ὁ *Hermann* (Opusc. τ. VI σ. 176) καὶ ὁ *Schoemann* (Die hesiod. Theogonie. Berl. 1868 σ. 104 σημ. 2 καὶ ἐν Opusc. τ. II σ. 94).

οἱ Ἑκατόγχειρες, ἦσαν τῶν παίδων πάντων δεινότατοι, καὶ *ἠγανάκτουν κατὰ τοῦ πατρός των* ἐξ ἀρχῆς(1). Τὴν δ' αἰτίαν τῆς ἀγανακτήσεως τῶν Οὐρανιδῶν μανθάνομεν ἐκ τῶν ἐπιφερομένων· εὐθὺς ὡς ἐγεννᾶτο ἕκαστος αὐτῶν, τὸν ἀπέκρυπτεν εἰς τὰ βάθη τῆς Γῆς καὶ δὲν τὸν ἄφινε ν' ἀνέλθῃ εἰς τὸ φῶς· εὐχαριστεῖτο δ' ἀπὸ τὸ πονηρὸν ἔργον του ὁ Οὐρανός:

καὶ τῶν μὲν ὅπως τις πρῶτα γένοιτο
πάντας ἀποκρύπτασκε, καὶ ἐς φάος οὐκ ἀνίησκε,
Γαίης ἐν κευθμῶνι, κακῷ δ' ἐπετέρπετο ἔργῳ
Οὐρανός.

Ἀλλ' ἔνδον στενοχωρουμένη ἡ Γῆ ἔστενε καὶ ἐπενόησε δολίαν κακοτεχνίαν:

Ἡ δ' ἐντὸς στοναχίζετο Γαῖα πελώρη
στεινομένη· δολίην δὲ κακὴν ἐπεφράσσατο τέχνην.

Πραγαγοῦσα δηλαδὴ τὸν σίδηρον, κατεσκεύασεν ἐξ αὐτοῦ μέγα δρέπανον, ὅπερ ἐπέδειξεν εἰς τοὺς παῖδάς της παρώρμησε δ' αὐτοὺς νὰ τιμωρήσωσι τὸν ἀκόλαστον πατέρα των διὰ τὸ κακόν, ὅπερ ἔκαμε, διότι πρῶτος οὗτος ἀπρεπῆ ἐμελέτησεν ἔργα: 602

Παῖδες ἐμοὶ καὶ πατρὸς ἀ τ α σ θ ά λ ο υ, αἴ κ' ἐθέλητε
πείθεσθαι, πατέρος κε κ α κ ὴ ν τ ι σ α ί μ ε θ α λ ώ β η ν
ὑμετέρου· πρότερος γὰρ ἀ ε ι κ έ α μ ή σ α τ ο ἔ ρ γ α.

Πάντες ὅμως καταληφθέντες ὑπὸ φόβου ἐσιώπων, μόνος δ' ὁ Κρόνος θαρρήσας ἀνέλαβε νὰ ἐκτελέσῃ τὸ ἔργον, διότι αὐτόν, ὡς ὑποτίθεται λέγων, δὲν τὸν ἔμελλε διὰ τὸν μισητὸν πατέρα του· διότι πρῶτος οὗτος ἀπρεπῆ ἐμελέτησεν ἔργα, προσθέτει ἐπαναλαμβάνων τοὺς λόγους τῆς μητρός .

ἐπεὶ πατέρος γε δ υ σ ω ν ύ μ ο υ οὐκ ἀλεγίζω
ἡμετέρου· πρότερος γὰρ ἀ ε ι κ έ α μ ή σ α τ ο ἔ ρ γ α.

Περιχαρὴς ἡ Γῆ ἐκάθισε τὸν παῖδα εἰς ἐνέδραν καὶ ἐνέθηκεν εἰς τὴν χεῖρά του τὸ δρέπανον, καθοδηγήσασα αὐτὸν τί πρέπει νὰ πράξῃ. Ἦλθε δὲ φέρων τὴν νύκτα ὁ μέγας Οὐρανὸς καὶ μετ' ἐρωτικῆς ὁρμῆς ἔπεσεν ἐπάνω τῆς Γῆς καὶ ἐξαπλωθεὶς ἐκάλυψεν αὐτήν. Ὁ δ' υἱὸς ἐκ τῆς ἐνέδρας ἥπλωσε τὴν ἀριστερά, ὅπως ψηλαφήσῃ τὰ αἰδοῖα τοῦ πατρός, καὶ διὰ τοῦ ἐν τῇ δεξιᾷ δρεπάνου γοργὰ τὰ ἐθέρισε καὶ τὰ ἔρριψεν ὀπίσω του(2). Ἐκ τῶν ρανίδων τοῦ αἵματος

---

1) Ἐσφαλμένως ἑρμηνεύουσι τὸ ἤχθοντο πάντες οἱ νεώτεροι ἑρμηνευταί, ὑπολαμβάνοντες αὐτὸ παρατατικὸν τοῦ ῥήματος ἔχθομαι· ἐκ τῆς παρερμηνείας δὲ ταύτης παραπλανώμενοι ἐπινοοῦσιν ἀτοπωτάτας δικαιολογίας τοῦ μίσους τοῦ Οὐρανοῦ πρὸς τὰ τέκνα του, περὶ ὧν κατωτέρω θὰ κάμωμεν λόγον. Ἀλλὰ τὸ ἤχθοντο πρέπει ἀναγκαίως νὰ ληφθῇ ὡς παρατατικὸς τοῦ ἄχθομαι. Δηλονότι ἔχομεν ἐνταῦθα διττολογίαν, ἐπαναλαμβάνοντος τοῦ ποιητοῦ περὶ πάντων τῶν τέκνων τοῦ Οὐρανοῦ ὅ τι ἐν στ. 138 εἶπε περὶ τοῦ Κρόνου, ὅπου κεῖται τὸ ἀνεπίδεκτον παρερμηνείας ῥῆμα ἤχθηρε.

2) Ἀρχαιοτάτη καὶ πάγκοινος δεισιδαιμονία. Οἱ ἀρχαῖοι κατὰ τοὺς ἐναγισμοὺς εἰς τοὺς καταχθονίους θεοὺς ἔφευγον «ἄστροφοι» (Πρβλ. Σοφοκλ. Οἰδ. Κ. 490. Ἀπολλών. Ἀργον. Γ' 1037 κέ.). Σήμερον ἐν ταῖς μαγγανείαις, ἢ ὁσάκις νομίζουσιν ὅτι ἀκούουσι φωνὰς δαιμονίων, δὲν στρέφουσιν ὀπίσω τὴν κεφαλὴν (πρβλ. καὶ τὴν φράσιν «φήχνει πέτρα πίσω του»). Ἡ δεισιδαίμων συνήθεια τοῦ ῥίπτειν τι πρὸς τὰ ὀπίσω πρὸς ἐπιτέλεσιν δεινοῦ τινος ἔργου ἢ τοῦ μὴ στρέφειν ὀπίσω τὴν κεφαλὴν ἀναφέρεται καὶ ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς μύθοις τοῦ Δευκαλίωνος καὶ τῆς Πύρρας, τοῦ Ὀρφέως καὶ τῆς Εὐρυδίκης καὶ ἐν τῇ ἑβραϊκῇ διηγήσει περὶ τῆς γυναικὸς τοῦ Λώτ. Ἀλλὰ περὶ τούτων πλατύτερον ἀλλαχοῦ.

ἃς ἐδέχθη πάσας, ἡ Γῆ ἐγέννησε μετὰ παρέλευσιν χρόνου τινὸς τὰς Ἐρινῦς καὶ τοὺς Γίγαντας καὶ τὰς Μελίας Νύμφας. Ἐν δὲ τῷ ἀφρῷ, τῷ παραχθέντι περὶ τὰ μέλη τοῦ Οὐρανοῦ πεσόντα εἰς τὴν θάλασσαν, ἐμεγάλωσεν ἡ Ἀφροδίτη.

Μετὰ χαρίεσσαν περὶ τῆς Θεᾶς τοῦ κάλλους καὶ τῶν ἐρώτων παρέκβασιν, κολάζουσαν τὴν ἐκ τῆς διηγήσεως περὶ τῆς στυγνῆς πράξεως φρίκην, ἐπιφέρονται ἐν τῇ Θεογονίᾳ οἱ ἑξῆς στίχοι:

603 Τοὺς δὲ πατὴρ Τιτῆνας ἐπίκλησιν καλέεσκε
παῖδας νεικείων μέγας Οὐρανός, οὓς τέκεν αὐτός·
φάσκε δὲ τιταίνοντας ἀτασθαλίῃ μέγα ῥέξαι
ἔργον, τοῖο δ' ἔπειτα τίσιν μετόπισθεν ἔσεσθαι.

Διὰ τῶν στίχων τούτων ὑπεμφαίνεται ὅτι ὁ ποιητὴς μυσάττεται τὸ ἀνόσιον ἔργον τῶν παίδων τοῦ Οὐρανοῦ, καίτοι ἐμμέσως κατακρίνεται τοῦτο, ὡς ἀπὸ στόματος τοῦ Οὐρανοῦ. Οὗτος, ὡς συνάγεται ἐξ αὐτῶν, προεγίνωσκε τὴν πρᾶξιν τῶν παίδων του, οὓς ὀνειδίζων ἐκάλει Τιτᾶνας· τὸ δ' ὄνομα τοῦτο κατὰ τὰς ἐπαγομένας δύο ἐσφαλμένας ἐτυμολογίας ἐσήμαινεν ὅτι οἱ φέροντες αὐτὸ ἔμελλον νὰ διαπράξωσιν ἀνόσιον ἔργον καὶ ὅτι θὰ τιμωρηθῶσι διὰ τοῦτο. Διότι ὁ ποιητὴς παράγει αὐτὸ πρῶτον μὲν ἐκ τοῦ τιταίνειν, μεταβάλλων χάριν τῆς ἐτυμολογίας τὴν προσῳδίαν τῆς πρώτης συλλαβῆς (ἥτις ἐν τῷ στίχῳ τούτῳ μόνον ἔχει τὸ ι μακρόν)· ὅθεν Τιτᾶνες εἶναι οἱ τείνοντες τὰς χεῖρας(1), οἱ ἄρχοντες χειρῶν ἀδίκων, οἱ μετερχόμενοι βίαν, οἱ ἀσεβῆ διαπράττοντες ἔργα (ὡς δεικνύει καὶ τὸ *ἀτασθαλίῃ*)· ἔπειτα φαίνεται ἀσπαζόμενος ὁ ποιητὴς καὶ τὴν φερομένην ἐπίσης παρ' ἀρχαίοις ἑτέραν ἐτυμολογίαν ἀπὸ τοῦ τίνω (=τιμωροῦμαι)(2).

Ἂν οἱ στίχοι οὗτοι ἦσαν ἔργον τοῦ ποιήσαντος τὸ ἐπεισόδιον τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ τοῦ Οὐρανοῦ, δύσκολον βεβαίως θὰ ἦτο νὰ ἐξευρεθῇ σχέσις τις τοῦ μύθου τούτου πρὸς τὰς δημώδεις δοξασίας, περὶ ὧν ἡ ἰδέα ὁ λόγος. Ἡ πρᾶξις τῶν Οὐρανιδῶν παρίσταται δι' αὐτῶν στυγερά, ἀδικαιολόγητος καὶ ἀξιόποινος, ὡς ἄλλως κρίνεται καὶ ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων μυθογράφων, ἀγνοούντων τὴν ἐν ἀρχῇ ἔννοιαν τοῦ μύθου. Ὁ ἀδικῶν δὲν εἶναι πλέον ὁ Οὐρανός, ἀλλ' οἱ μιαροὶ παῖδες αὐτοῦ. Τοὺς στίχους ὅμως τούτους ἀθετοῦσιν ἀκολουθοῦντες τὸν Βὸλφ οἱ πλεῖστοι τῶν νεωτέρων κριτικῶν ὡς ταράττοντας τὴν ἑνότητα τῆς διηγήσεως καὶ ἀποδίδοντας εἰς πάντας τοὺς Τιτᾶνας τὸ ἔργον ἑνὸς ἐξ
604 αὐτῶν, τοῦ Κρόνου(3). Καίτοι δ' ὁ δεύτερος τῶν λόγων τούτων δὲν | εἶναι ὀρθός, ἀσθενέστατα εἶναι τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ὑπὲρ τῆς γνησιότητος τῶν στίχων συνηγορούντων ὀλίγων κριτικῶν (Götling, van Lennep κ. ἄ.). Τινὲς παραδέχονται, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὅτι ἐν τῷ ἐπεισοδίῳ εἶναι καταφανὴς ἡ συγχώνευσις δύο ἢ τριῶν διαφόρων διασκευῶν τοῦ αὐτοῦ μύθου. Κατὰ τὴν πρώτην οἱ Τιτᾶνες πάντες ἐξετέλεσαν τὸ ἀνόσιον ἔργον καὶ ταύτης τῆς διασκευῆς περισωθέντα λείψανα εἶναι οἱ προκείμενοι στίχοι· κατὰ τὴν δευτέραν

---

1) Ἐτυμολ. Μ. σ. 760 «οἱ τείνοντες τὰς χεῖρας».—Ἐτυμολ. Γουδ. σ. 530, 33 «ἤτοι οἱ τιταίνοντες χεῖρα καὶ κόπτοντες τὰ αἰδοῖα τοῦ πατρός».

2) Τὴν αὐτὴν ἐτυμολογίαν παραδεχόμενοι, ἀντίθετον ἀπέδιδον ἔννοιαν εἰς τὸ ὄνομα οἱ Ὀρφικοί. (Βλ. *Ἀθηναγόρ.* Ἀπολογ. σ. 66 παρὰ *Millach*, Fr. Philos. Gr. I σ. 172).

3) «Ein ungeschicktes Einschiebsel» καλεῖ τοὺς στίχους τούτους ὁ ὁ *Bernahardy* (Griech. Litter. 3ης ἐκδ. τ. II σ. 310).

μόνος ὁ Κρόνος, καὶ κατὰ τὴν τρίτην οἱ Κύκλωπες καὶ οἱ Ἑκατόγχειρες(1). Ἀλλ' ἀκριβεστέρα ἐξέτασις καὶ ὀρθοτέρα ἑρμηνεία τοῦ μέρους τούτου τῆς Θεογονίας ἐλέγχουσιν ἀνυπόστατον τὴν γνώμην περὶ ἀσυναρτησίας τῆς Ἡσιοδείου διηγήσεως καὶ πείθουσιν ὅτι ἔντεχνον ἔχει τὴν οἰκονομίαν. Ὀβελιζομένων τῶν περὶ τοῦ ὀνόματος τῶν Τιτάνων τελευταίων στίχων, καταπίπτει ἀφ' ἑαυτῆς ἡ γνώμη περὶ τῆς πρώτης διασκευῆς τοῦ μύθου. Καὶ προδήλως οἱ στίχοι οὗτοι παρενεβλήθησαν ὑπὸ διασκευαστοῦ, μὴ προσέξαντος εἰς τὴν οἰκονομίαν τοῦ ἔπους καὶ τὴν ἔννοιαν τῆς Ἡσιοδείου διηγήσεως παρανοήσαντος. Οὐ μόνον ὁ τόπος τῆς παρεμβολῆς δὲν εἶναι ὁ προσήκων, ἀλλὰ καὶ τὰ περὶ τοῦ ὀνόματος τῶν Τιτάνων ἀντιφάσκουσι πρὸς τὰ ἐν τῇ Θεογονίᾳ. Ὁ Ἡσίοδος, ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν, δὲν ἀναφέρει τὸ παρὰ τοῖς μεταγενεστέροις μυθογράφοις κοινὸν ὄνομα τῶν δώδεκα τέκνων τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Γῆς, ἅτινα πρῶτα ἀναγράφει. Παρ' αὐτῷ Τιτᾶνες καλοῦνται οἱ πολεμήσαντες πρὸς τὰ τέκνα τοῦ Κρόνου καὶ καταταρταρωθέντες, ἐκ δὲ τῶν δώδεκα ἐκείνων τέκνων τοῦ Οὐρανοῦ δὲν φαίνεται πιθανὸν ὅτι μετέσχον τοῦ πολέμου ἡ Ρέα, ἡ μήτηρ τῶν Ὀλυμπίων, αἱ σύζυγοι τοῦ Διὸς Θέμις καὶ Μνημοσύνη, οἱ τοῦ ἐνάστρου οὐρανοῦ θεοὶ Ὑπερίων καὶ Θεία, Κοῖος καὶ Φοίβη, πιθανῶς δὲ καὶ ὁ Ὠκεανὸς καὶ ἡ Τηθύς, οὓς ῥητῶς ἐξαιροῦσιν οἱ παρὰ τοῖς Ὀρφικοῖς καὶ τῷ Ἀπολλοδώρῳ μεταγενέστεροι μῦθοι. Ἄλλως δ' ἐν τοῖς ἐν λόγῳ στίχοις τὸ ὄνομα Τιτᾶνες ἀναφέρεται εἰς πάντα τὰ τέκνα τοῦ Οὐρανοῦ, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν Κυκλώπων καὶ τῶν Ἑκατογχείρων, καὶ οὐχὶ εἰς μόνα τὰ ἐν ἀρχῇ ὀνομασθέντα δώδεκα(2). Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι | κατὰ τὴν Τιτα- 605
νομαχίαν τοῦ Εὐμήλου εἷς τῶν Ἑκατογχείρων συνεμάχησε τοῖς Τιτᾶσιν(3), ἀλλ' ὑπ' οὐδενός ποτε ἐκλήθησαν Τιτᾶνες οἱ Ἑκατόγχειρες καὶ οἱ Κύκλωπες. Κυρίως δ' ὅμως τὴν νοθείαν τῶν τεσσάρων τελευταίων στιχων ἐλέγχει ἡ ἐναντιότης τῶν περὶ τῆς πράξεως τῶν Οὐρανιδῶν γνωμῶν, διότι ἐν τούτοις μὲν ἐμμέσως ἀλλ' αὐστηρῶς αὕτη καταδικάζεται, ἐν δὲ τῇ Ἡσιοδείῳ διηγήσει, ὡς θὰ ἴδωμεν, δικαιολογεῖται.

Οὐδ' ὅτι ὑπῆρχε δευτέρα διασκευὴ τοῦ μύθου, καθ' ἣν τὴν αἰτίαν τῆς πράξεως μόνος τῶν Οὐρανιδῶν ὑπεῖχεν ὁ Κρόνος, δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν, ἥκιστα δ' ὅτι ἀποτελεῖ αὕτη τὴν βάσιν τῆς Ἡσιοδείου διηγήσεως, καίτοι πάντες οἱ νεώτεροι ἑρμηνευταὶ ὁμολογοῦσι τοῦτο. Διότι παρ' Ἡσιόδῳ πάντες οἱ παῖδες τοῦ Οὐρανοῦ γινώσκουσι τὸ μελετώμενον ἔργον, πάντες ἐπιθυμοῦσι τὴν ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τοῦ κακοῦ καὶ τὴν τιμωρίαν τοῦ πατρός, οὐδεὶς βοηθεῖ τούτῳ, οὐδεὶς ὑπὲρ αὐτοῦ συνηγορεῖ, ἄρα πάντες εἶναι ἔνοχοι καὶ μετέχοντες τῆς ἐπιβουλῆς, καίτοι οὐδεὶς αὐτῶν πλὴν τοῦ Κρόνου ἐτόλμησε νὰ ἐκτελέσῃ αὐτῇ χειρὶ τὸ δεινὸν ἔργον. Ἐκτίθενται δ' ἐν τῇ Θεογονίᾳ ταῦτα ἐν λογικῇ ἀκολουθίᾳ, καὶ οὐδεμία ἀσυναρτησία παρατηρεῖται, οὐδ' ἐλέγχει τι συναρμογὴν ἄτεχνον διαφόρων μύθων. Οἱ παῖδες τοῦ Οὐρανοῦ μισοῦσι πάντες τὸν πατέρα των, κατὰ τὴν ἡμετέραν ἑρμηνείαν τοῦ στ. 155, καὶ τὸ αἴτιον τοῦ μίσους των ἀναφέρει ὁ ποιητής· καὶ ἡ Γῆ πάσχει ἐκ τῶν κακουργιῶν τοῦ Οὐρανοῦ,

---

1) *O. Gruppe*, Die griech. Culte u. Mythen. Lpz. 1887 τ. I σ. 584 κέ.

2) Κατὰ τὸν *O. F. Gruppe* (Ueber die Theogonie des Hesiod. 1841 σ. 160) ἡ προσήκουσα θέσις τῶν στίχων 207—210 εἶναι μετὰ τὸν στ. 185, ὅθεν τὸ ὄνομα Τιτᾶνες ἀναφέρεται εἰς τοὺς ἐν τῷ στίχῳ τούτῳ μνημονευομένους Γίγαντας. Ἀλλὰ τὴν γνώμην ταύτην οὐδεὶς ἄλλος ὑπεστήριξε.

3) Σχολ. Ἀπολλων. Ροδ. Α, 1165. *Serv.* ad. Aen. VI 287. Βλ. καὶ *M. Meyer*, die Giganten u. Titanen σ. 201 κέ.

ἐπινοεῖ δὲ τὸν τρόπον τῆς τιμωρίας αὐτοῦ, καὶ τὸν λέγει εἰς τὰ τέκνα της· ἀλλ' οἱ μὲν ἄλλοι σιωπῶσι περιδεεῖς, μόνος δ' ὁ Κρόνος θαρσήσας ἀναλαμβάνει τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου.

Οἱ δὲ ἰσχυριζόμενοι ὅτι καὶ τρίτην διασκευὴν τοῦ μύθου συνέπλεξεν ἐν τῇ διηγήσει περὶ τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ τοῦ Οὐρανοῦ ὁ Ἡσίοδος εἰκάζουσιν ὅτι εἰς τὴν διασκευὴν ἐκείνην ἀνήκουσιν οἱ στ. 139–160 περὶ τῶν Κυκλώπων καὶ τῶν Ἑκατογχείρων, περὶ τοῦ μίσους τοῦ Οὐρανοῦ, ὡς νομίζουσι, πρὸς τούτους, καὶ τῆς καθείρξεως αὐτῶν, καθὼς καὶ περὶ τῆς λύπης τῆς Γῆς ἐπὶ τοῖς γενομένοις καὶ τῆς ἐπινοήσεως τῆς δολίας κακατεχνίας, ἣν ὅμως λέγουσιν
606 ἄλλην παρὰ τὴν κα|τασκευὴν τοῦ σιδηροῦ δρεπάνου, καὶ δὴ τὴν γέννησιν τῶν Τιτάνων(1). Ἐπάγουσι δὲ πρὸς στήριξιν τῆς εἰκασίας ταύτης σχετικοὺς μύθους ἐκ τῶν ὀρφικῶν, τῶν μεταγενεστέρων μυθογράφων καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν ἀσιατικῶν κοσμογονιῶν. Καὶ ἐμφαίνουσι μὲν ταῦτα εὐφυΐαν καὶ πολυμάθειαν, ἀλλὰ δὲν συμφωνοῦσι πρὸς τὸ κείμενον τοῦ ἔπους, ὅπερ αὐθαιρέτως συμπληροῦσι καὶ παρερμηνεύουσιν. Ἀδεξίως συγκεκολλημένα εἰς τὴν Ἡσιόδειον διήγησιν ὑπολαμβάνουσι τὰ περὶ Κυκλώπων καὶ Ἑκατογχείρων, διότι καίτοι λέγει τὸν Κρόνον ὁ ποιητὴς νεώτατον τῶν τέκνων τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Γῆς, εἶτα διηγεῖται τὴν γέννησιν καὶ ἄλλων ἓξ παίδων αὐτῶν. Ἀληθῶς ὅμως ὁ Ἡσίοδος θέλει νὰ παραστήσῃ τὸν Κρόνον νεώτατον τῶν Οὐρανιδῶν, ἐπόμενος εἰς τὴν ἐν μύθοις καὶ παραμυθίοις συνηθέστατα διατυπουμένην δοξασίαν ὅτι ὁ νεώτατος εἶναι ὁ κράτιστος τῶν ἀδελφῶν(2). Ὅτι δὲ μετὰ τὸν Κρόνον ἀναφέρει καὶ ἄλλους παῖδας τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Γῆς, τοῦτο δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀντίφασις καὶ δὴ ὡς ἀντίφασις προελθοῦσα ἐξ ἀτέχνου συγχωνεύσεως μύθων ἀνομοίων. Διότι προδήλως ὁ ποιητὴς δὲν ἀναγράφει τὰ ὀνόματα τῶν παίδων κατὰ τὴν χρονολογικὴν τάξιν τῆς γεννήσεως ἑκάστου, ἀλλὰ κατὰ συστήματα(3)· μετὰ τοὺς δώδεκα Οὐρανίδας, οἵτινες ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων μυθογράφων ἐκλήθησαν Τιτᾶνες, ἀναφέρει τοὺς Κύκλωπας καὶ τοὺς Ἑκατόγχειρας, τὰς μυθικὰς προσωποποιίας φυσικῶν φαινομένων. Τὸ σπουδαιότατον δ' ὅμως ἐπιχείρημα, ὅπερ φέρουσι πρὸς βεβαίωσιν τῆς ὑπάρξεως τῆς τρίτης διασκευῆς εἶναι τὸ *σφετέρῳ δ' ἤχθοντο τοκῆϊ* τοῦ 155 στίχου· ὁ Οὐρανὸς ἐμίσει τοὺς Ἑκατόγχειρας, λέγουσιν, οὕτως ἑρμηνεύοντες τὴν φράσιν, καὶ καθεῖρξεν αὐτούς, προσθέτουσιν, εἰς τούτους καὶ μόνους ἀναφέροντες τοὺς στ. 156 κέ. περὶ κατακρύψεως εἰς τὰ βάθη τῆς Γῆς τῶν Οὐρανιδῶν καὶ ἀποστερήσεως τοῦ φωτός. Ὡς πιθανώτατον δὲ λόγον τοῦ μίσους τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς τιμωρίας τῶν Ἑκατογχείρων ὑποθέτουσι τὸν φόβον αὐτοῦ μὴ καταλύσωσι τὴν ἀρχήν του καὶ καταλάβωσι ταύτην οἱ δεινότατοι παῖδες του.
607 Ἀλλά, καὶ ἂν | μὴ ἐπιμείνωμεν εἰς τὴν παερμηνείαν τῶν στ. 155 κέ., πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ παραδεχθῶμεν ὡς πιθανὸν τὸν φερόμενον λόγον πρὸς ἐξήγησιν τοῦ μίσους τοῦ Οὐρανοῦ; Κατὰ τὰς δοξασίας τῶν ἀρχαίων μάταιος ἀποβαίνει πᾶς ἀγὼν πρὸς ἀποτροπὴν τοῦ πεπρωμένου, ὁ δ' Οὐρανὸς προγινώσκων ὅτι τὴν ἀρχὴν ἔμελλον νὰ λάβωσιν οἱ Ἑκατόγχειρες, διὰ τῆς καθείρξεως αὐτῶν θὰ ἐπέσπευδε τὸ μοιραῖον τέλος. Τοιοῦτος δ' ὅμως μῦθος περὶ ἀρχῆς τῶν Ἑκα-

---

1) *O. Gruppe*, Die gr. Culte u. Mythen σ. 585 κέ.

2) Πρβλ. τῆς ἡμετέρας Μελέτης περὶ τοῦ βίου τῶν νεωτ. Ἑλλήνων 1871, τ. Α' σ. 42.

3) Τὸ ἐπίρρημα οὗ γίνεται χρῆσις ἐν τῇ διηγήσει (στ. 139 «γείνατο δ' αὖ Κύκλωπας», στ. 147 «ἄλλοι δ' αὖ.. ἐξεγένοντο τρεῖς παῖδες») δὲν εἶναι ἀναμφιβόλως χρονικόν, ἀλλ' ἁπλῶς δεικνύει μετάβασιν εἰς ἄλλην ἔννοιαν.

τογχειρων εἶναι παντελῶς ἄγνωστος, ἐν ᾧ πάγκοινος ἦτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὁ μῦθος περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ Κρόνου. Ἀρ' οὖ δὲ οὐδ' ἐλάχιστον ὑπάρχει τεκμήριον, ὑποδεικνύον ὅτι ἐφέρετο παρὰ τοῖς ἀρχαίοις τοιοῦτός τις μῦθος περὶ τῶν Ἑκατογχείρων, πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ θεωρήσωμεν αὐθαίρετον πᾶσαν εἰκασίαν, προϋποθέτουσαν αὐτόν. Κατὰ ταῦτα δὲ τὰ περὶ τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ τοῦ Οὐρανοῦ ἐν τῇ Θεογονίᾳ δὲν εἶναι συμπίλημα διαφόρων διασκευῶν τοῦ μύθου, ἀλλ' αὐτοτελὴς διήγησις, μὴ στερουμένη ἑνότητος καὶ συναφείας.

Ὑπεδείξαμεν ἀνωτέρω ὅτι, ὀβελιζομένων τῶν στίχων περὶ τοῦ ὀνόματος τῶν Τιτάνων, ὁ ποιητὴς φαίνεται δικαιολογῶν τὸ ἔργον τῶν Οὐρανιδῶν. Τὸν πατέρα μισοῦσι πάντες οἱ παῖδες, διότι πάντες ἔπασχον δεινὰ μετὰ τῆς μητρὸς ἐξ αὐτοῦ· λέγεται *ἀτάσθαλος* (στ. 164) καὶ *δυσώνυμος* (στ. 179), ἡ δὲ πρᾶξις τῶν παίδων χαρακτηρίζεται ὡς ἐκδίκησις τοῦ προσγενομένου αὐτοῖς κακοῦ (στ. 158), τῆς βλάβης ἢ τῆς δι' ἔργων ὕβρεως (στ. 164 *κακὴν τεισαίμεθα λώβην*)· ρητῶς δ' ἀναφέρεται ὅτι πρῶτος ὁ πατὴρ ἤρξε χειρῶν ἀδίκων (*πρότερος γὰρ ἀεικέα μήσατο ἔργα* στ. 166. 172), οὗ ἕνεκα κατὰ τὰς ἠθικὰς ἰδέας τῶν ἀρχαίων ἡ πρᾶξις αὐτῶν ἦτο δικαία καὶ ἀξία ἐπαίνου, σκοποῦσα τὴν τιμωρίαν τοῦ ἀδικήσαντος. Οὐδὲν δὲ τοὐναντίον λέγει ὁ ποιητής, ὑπεμφαῖνον δικαιολογίαν τοῦ Οὐρανοῦ καὶ κατάκρισιν τῶν παίδων του[1].

| Ἀλλὰ τίνος ἕνεκα ἐμίσουν τὸν Οὐρανὸν καὶ ἡ Γῆ καὶ οἱ παῖδες, τίς ἡ κακὴ 608
λώβη, ἣν ὤφειλον νὰ τιμωρήσωσι, τίνα τὰ *ἀεικέα ἔργα* καὶ τὸ *κακὸν ἔργον*, ᾧ ἐπετέρπετο ὁ Οὐρανός, τίνος δ' ἕνεκα ὁ ὑπὸ τῆς Γῆς ὑποδειχθεὶς τρόπος ἐκρίθη ὁ καταλληλότατος πρὸς ἐκδίκησιν καὶ ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τοῦ κακοῦ; Ποικιλώταται εἶναι αἱ πρὸς ἐξήγησιν ἐξενεχθεῖσαι γνῶμαι, αἱ πλεῖσται βεβιασμέναι καὶ παντελῶς ἀστήρικτοι. Δὲν ἐδίστασαν μάλιστά τινες ν' ἀναζητήσωσι τὴν λύσιν τῆς ἀπορίας καὶ ἐν ταῖς ἀσιατικαῖς μυθολογίαις. Καὶ ἄλλος μὲν εὑρίσκει τὸν λόγον τοῦ μίσους τῆς Γῆς πρὸς τὸν Οὐρανὸν ἐν τοῖς παρὰ Φίλωνι τῷ Βυβλίῳ φοινικικοῖς μύθοις εἰκάζων ὅτι ὡς ἐν ἐκείνοις καὶ ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς ἡ Γῆ ζηλοτυποῦσα ἐκάκιζε τὸν Οὐρανόν, διότι καὶ ἐξ ἄλλων γαμετῶν ἔσχεν οὗτος τέκνα[2]· καίτοι τοῦ μὲν Οὐρανοῦ ὁ Ἡσίοδος δὲν γνωρίζει ἄλλην γαμετήν, δέκα δὲ τοιαύτας καταλέγει (στ. 886 κέ.) τοῦ Διός, οὐδὲν παθόντος ἐκ ζηλοτυπίας αὐτῶν. Ἄλλος δ' εἰκάζει ὅτι ὁ ἑλληνικὸς μῦθος ἦτο ξηρὸς καὶ ἐλλιπής, συνεπληρώθη δὲ καὶ ποιητικῶς διεσκευάσθη δι' ἀσιατικῶν μύθων, ὧν χαρακτηριστικώτατον θεωρεῖ τὸν ἀκρωτηριασμὸν τοῦ Οὐρανοῦ[3].

---

1) Ὑπάρχουσιν ὅμως οἱ παραδεχόμενοι ὅτι ἐνιαχοῦ καταδικάζει ὁ ποιητὴς τὸ ἔργον τῶν Οὐρανιδῶν. Τὴν γνώμην ταύτην ἀσπαζόμενος καὶ ὁ ἐκδότης τοῦ Ἡσιόδου Σίττλ ἑρμηνεύει κατὰ τὴν ἔννοιαν ταύτην τὰ ἑπόμενα χωρία. Στ. 155 ἐν ᾧ παρατηρεῖ: «ἀρίδηλον ὅτι ὁ Ἡσίοδος τὸν μὲν Οὐρανὸν δικαιολογεῖ, τὴν δὲ πρώτην αἰτίαν τῆς διχοστασίας ἐπιβάλλει τοῖς φύσει ἀστόργοις καὶ σκληροῖς υἱοῖς». Ἀλλ' ὁπωσδήποτε καὶ ἂν ἑρμηνευθῇ ὁ στίχος ἐκεῖνος οὔτε ἐξ αὐτοῦ οὔτε ἀλλοθεν συνάγεται τοιαύτη ἔννοια. Ἐν στ. 160 παρατηρεῖ ἐπίσης ὅτι προσετέθη τὸ ἐπίθετον κακὴν «ὅπως δηλώσῃ τὴν τοῦ ἔργου ἀποδοκιμασίαν». Ἀλλὰ δι' αὐτοῦ χαρακτηρίζεται ὡς κακοτεχνία ἡ παραγωγὴ τοῦ σιδήρου καὶ ἡ κατασκευὴ ὅπλου σιδηροῦ ἁπλῶς καὶ οὐχὶ ἐν σχέσει πρὸς τὴν χρῆσιν αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Κρόνου. Ἐν στ. 180 τέλος παρατηρεῖ ὅτι τὸ ἐπίθετον φίλου ἀναφερόμενον εἰς τὸν πατέρα τοῦ Κρόνου «οὐκ ἀσήμαντον ἂν εἴη, ἀλλ' ἐλέγχει, οἶμαι, τὸ παρὰ φύσιν ἔργον τοῦ υἱοῦ». Προκειμένου ὅμως περὶ τοῦ συνηθεστάτου κοσμητικοῦ ἐπιθέτου, οὗ ἕνεκα τῆς συχνῆς χρήσεως ἀπετρίβη ἡ ἔννοια, οὐδεὶς βεβαίως θὰ συνομολογήσῃ μετὰ τοῦ ἐκδότου ὅτι ἐζήτησεν ἐπίτηδες ὁ ποιητὴς νὰ μεταβάλῃ δι' αὐτοῦ τὸ σχῆμα τοῦ λόγου εἰς εἰρωνικόν.

2) *O Gruppe*. ἐνθ. ἀν. σ. 587.

3) *H. Flaḥ*, ἔνθ. ἀν. σ. 36.

Οἱ πλεῖστοι ὅμως διαβλέπουσιν ἐν τῷ μύθῳ βαθυτέρας φιλοσοφικὰς ἐννοίας. Διὰ τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ, λέγουσί τινες, ὁ Κρόνος «ἔθεσε τέρμα εἰς τὴν ὑπέρμετρον γονιμότητα τοῦ πατρός του καὶ οὕτως ἐξησφάλισε τὴν ἐν τῇ νέᾳ περιόδῳ ἀκώλυτον αὔξησιν πασῶν τῶν γηΐνων καὶ οὐρανίων δυνάμεων» (1). Ἀλλ' ἀδυνατοῦμεν νὰ ἐννοήσωμεν τίνι τρόπῳ ἡ γονιμότης παρεκώλυε τὴν αὔξησιν καὶ πῶς ὁ μὲν δεκαοκτὼ μόνα τέκνα γεννήσας Οὐρανὸς σκληρῶς ἐτιμωρήθη, ὁ δὲ πολυγονώτερος υἱὸς του καὶ τῶν ποταμῶν πατὴρ Ὠκεανὸς καὶ ὁ Νηρεύς, ὧν ἑκάτερος πεντήκοντα ἐγέννησε κόρας, δὲν ὑπέστησαν χείρονα. Ἄλλοι πάλιν τοὐναντίον ἰσχυρίζονται ὅτι ὁ Οὐρανὸς προσεπάθησε νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς δημιουργίας διὰ τῆς καταστροφῆς τῶν ἰδίων τέκνων καὶ ἔδωκε δίκην τῶν ἀνόμων πράξεων, τὸ δ' ἔργον τῆς γενέσεως πρὸς στιγμὴν ἀνακοπὲν ἐτελειώθη κανονικῶς πρωτοστατοῦντος τοῦ Κρόνου (2). Περίεργος ὅμως φαίνεται ἡ ἰδέα τῆς ἐξακολουθήσεως τοῦ ἔργου τῆς δημιουργίας διὰ τῆς καταστροφῆς τοῦ πρώτου αἰτίου αὐτῆς, ἂν δὲ παρακώλυσις τῆς δημιουργίας θεωρηθῇ ἡ ἐξ ἀμφιβόλου ἑρμηνείας τοῦ Ἡσιόδου συναγομένη κάθειρξις τῶν παίδων τοῦ Οὐρανοῦ, διατί νὰ μείνῃ ἀτιμώρητος ἡ σαφῶς ἀναφερομένη κάθειρξις τῶν Τιτάνων ὑπὸ τοῦ Διός; Ἄλλοι τέλος, ἵνα εἰς τὰς κυριωτάτας γνώμας ἀσχεσθῶμεν, ἑρμηνεύουσι τὸν περὶ τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ τοῦ Οὐρανοῦ μῦθον, ὡς σημαίνοντα ὅτι περιωρίσθη ὑπὸ τοῦ Κρόνου ἡ ἄμετρος καὶ ποικιλωτάτη γένεσις, ὅπως τοῦ λοιποῦ ἐξακολουθῇ κανονικὴ καὶ συνεχής (3). Τοὐναντίον ὅμως ἡ ἀνώμαλος καὶ ἀκατάσχετος καὶ ἀκανόνιστος γένεσις ἀναφαίνεται μετὰ τὸν ἀκρωτηριασμὸν τοῦ Οὐρανοῦ, ὅτε ἐγεννήθησαν ἐκ τοῦ Φόρκυος καὶ τῆς Κητοῦς δεινὰ τέρατα, καὶ τερατώδη τούτων τέκνα καὶ ὅτε, τὸ πάντων δεινότατον, τὸν Τυφωέα, παρηγαγεν ἐξ ἑαυτῆς ἡ Γῆ.

Ἀλλ' ὁπωσδήποτε καὶ ἂν φέρεται λόγος τοῦ μίσους τῆς Γῆς καὶ τῶν παίδων της πρὸς τὸν Οὐρανόν, ἀκατανόητος πάντως ἀπομένει ὁ τρόπος, δι' οὗ ἐκποδὼν ἐποίησαν αὐτόν. Οἱ Βυζαντινοὶ ἐτύφλωνον ἢ ἔκειρον μοναχοὺς ὅσους ἤθελον ν' ἀποστερήσωσι τῆς ἐλπίδος ἐπανόδου εἰς τὴν ἀρχήν. Ἀλλ' ἡ ἰδέα τῆς καταλύσεως τῆς ἀρχῆς διὰ τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ τοῦ κατέχοντος αὐτὴν εἶναι ἰδέα παντελῶς ξένη εἰς τὴν ἑλληνικὴν μυθολογίαν. Οὐδὲ φαίνεται πιθανὸν ὅτι ἐλήφθη ἐκ μύθων ἀσιατικῶν, ὡς ἐπιτυγχανομένης οὕτω τῆς ἐξασθενίσεως τοῦ ἀκρωτηριασθέντος (4). Διότι δὲν ἐσκοπεῖτο μόνη ἡ ἐξασθένισις τοῦ κακουργήσαντος, ἀλλὰ καὶ ἡ τελεία ἀποτροπὴ τοῦ κακοῦ. Αὕτη δὲ δὲν ἐπετυγχάνετο οὐδὲ διὰ τοῦ ἄλλου συχνάκις μνημονευομένου τρόπου, τοῦ διαμελισμοῦ, ἐν μὲν τῇ αἰγυπτιακῇ μυθολογίᾳ τοῦ Ὀσίριδος, ἐν δὲ τῇ ἑλληνικῇ τοῦ Διονύσου, ἢ διὰ τῆς διατομῆς καὶ ἀφαιρέσεως τῶν νεύρων τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν, ὡς ἐν τῷ περὶ τοῦ Διὸς καὶ τοῦ Τυφῶνος μύθῳ. Διότι κατὰ τοὺς αὐτοὺς μύθους τὸ μὲν σπαραχθὲν σῶμα συγκολλᾶται καὶ ἀποκαθίσταται ἀκμαῖον, τὰ δὲ νεῦρα ἀναλαμβάνων ὁ θεὸς ἀνακτᾷ τὴν ἀπολεσθεῖσαν ῥώμην. Ἀνίκανος ν' ἀναλάβῃ τὴν ἀρχὴν ἢ νὰ καταπολεμήσῃ τὸν κατέχοντα αὐτὴν καθίσταται ὁ κατανικηθεὶς θεὸς κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς μύθους, ἂν καθειρχθῇ εἰς τὸν

1) *Preller*, Gr. Mythol. 3ης ἐκδ. τ. I σ. 46.
2) *Decharme*, Mythol. de la Grèce σ. 6.
3) Πρβλ. *Welcker* Griech. Götterlehre τ. 1 2. σ. 274.
4) *Flach* ἔνθ. ἀν.

Τάρταρον ἢ ἂν ἐπιτεθῇ ὅρος ἐπὶ τοῦ σώματος αὐτοῦ, ὡς μυθεύεται περὶ τῶν Γιγάντων. Ὅθεν κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἄλλην ἔννοιαν ἔχει ὁ περὶ τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ μῦθος καὶ οὐχὶ τὴν κατάλυσιν τῆς ἀρχῆς τοῦ Οὐρανοῦ, τὴν καθαίρεσιν τοῦ τυράννου, τοῦ ἄνευ λόγου δεσμεύοντος τὰ τέκνα του. Ὁ Welcker φρονεῖ ὅτι ὁ ἀκρωτηριασμὸς τοῦ Οὐρανοῦ σημαίνει τὴν συντέλεσιν τῆς δημιουργίας, τὴν ἐν χρόνῳ πεπερασμένην γένεσιν, δηλονότι ἔχει συμβολικὴν ἔννοιαν προελθοῦσαν ἐκ τῆς παρατηρήσεως τῆς ἀπείρου ποικιλίας τῶν ὄντων (1). Ἀλλ' ἡ ἐξήγησις αὕτη συνδέεται στενῶς πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως, ὅτι ὁ Κρόνος καὶ ὁ Οὐρανὸς δὲν ἦταν θεοὶ πραγματικοί, ἀλλὰ πλάσματα παραχθέντα ἐκ τῆς παρανοήσεως τοῦ ἐπιθέτου τοῦ Διὸς Κρονίων, ὅπερ δὲν παραδέχεται οὗτος ὡς πατρωνυμικόν. Ἀποδεδειγμένου δ' ὄντος ὅτι δὲν ἦτο ἄγνωστος ἡ λατρεία τοῦ Κρόνου ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις (2), ἡ θεωρία αὕτη καταπίπτει ἀφ' ἑαυτῆς. Περὶ ἄλλων δὲ ἐξηγήσεων τοῦ μύθου, ὁποία ἡ τοῦ Tiele (3), δὲν εἶναι τοῦ παρόντος ὁ λόγος, διότι αὗται καταλείπουσιν ἀλύτους τὰς ἐκ τῆς Ἡσιοδείου διηγήσεως γεννωμένας ἀπορίας, τῶν προτεινόντων αὐτὰς μὴ πολυπραγμονούντων καὶ περὶ τῆς οἰκονομίας τοῦ ἔπους.

Καθοδηγούμενοι δ' ὅμως ὑπὸ τῶν δημωδῶν δοξασιῶν περὶ τοῦ βιαίου χωρισμοῦ τοῦ οὐρανοῦ ἀπὸ τῆς γῆς διαβλέπομεν τὴν ἔννοιαν τοῦ ἑλληνικοῦ μύθου καὶ ἀνευρίσκομεν ἑνότητα καὶ ἀλληλουχίαν ἐν τῇ Ἡσιοδείῳ διηγήσει (4). Ὁ οὐρανὸς ἐν ἀρχῇ ἦτο ἡνωμένος ἢ μᾶλλον
| κολλημένος μὲ τὴν γῆν (5)· τοῦτο δ', ὡς ἤδη εἴπομεν, εἶναι μυθικὴ εἰκὼν τῆς 611

1) *Welcker*, Die Hesiodische Theogonie. Elberfeld, 1865 σ. 118.

2) Βλ. *Max Meyer* ἄρθρ. Κρόνος ἐν *Roscher's* Lexikon d. Mythologie.

3) Ὅτι ὁ Κρόνος εἶναι χθόνιος θεός, ὅστις φέρει τὴν νύκτα, ἀποτέμνων τὸν φαλλὸν τοῦ πατρὸς (τὸν ἥλιον) καὶ ῥίπτων αὐτὸν εἰς τὴν θάλασσαν (ἐν Revue de l'histoire des religions 1885 τ. XII σ. 271 κέ.).

4) Ὅτι ὑπῆρχε σχέσις τις τῶν περὶ Κρόνου μύθων πρὸς τὴν Πολυνησιακὴν παράδοσιν διέκρινεν ὁ *Preller* (Griech. Mythol. 3ης ἐκδ. τ. I. σ. 46. Ἀλλ' ὁ τελευταῖος ἐκδότης C. Robert ἀπήλειψε τὴν περὶ τούτου περικοπὴν ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Γερμανοῦ μυθολόγου). Καὶ ἡμεῖς δ' ἐν πραγματείᾳ βραβευθείσῃ τῷ 1881 ἐν τῷ Ζωγραφείῳ ἀγῶνι τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου κατεδείξαμεν τὴν ὁμοιότητα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πρὸς τὰς νεοελληνικὰς καὶ τὰς τῶν ξένων λαῶν παραδόσεις, ἐν δὲ τοῖς ἀκαδημαϊκοῖς ἡμῶν μαθήμασι πολλάκις ἐλάβομεν ἀφορμὴν ν' ἀναπτύξωμεν τὸ ζήτημα τοῦτο. Ἐπίσης κατέδειξε τὴν ὁμοιότητα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ μύθου πρός τινας πολυνησιακὰς παραδόσεις, τὴν σινικὴν καὶ τὴν ἐν Aitareya Brâhmana ἰνδικὴν ὁ *Andrew Lang* (Custom and Myth. 1885 σ. 45 κέ. καὶ ἐν τοῖς μνημονευθεῖσιν ἀνωτέρω συγγράμμασι), συμπληρῶν δὲ τὸ ἔργον τοῦτου ἐπραγματεύθη περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ μύθου τοῦ Κρόνου ὁ *Ch. Ploix* ἐν Revue de l'hist. des religions 1886 τ. XIII σ. 11 κ. ἑ. (Βλ. τοῦ αὐτοῦ, La nature des dieux. Par. 1888. σ. 424 κ. ἑ.). Ὁμοίως ὑποδεικνύει σχέσιν τοῦ ἑλληνικοῦ μύθου καὶ τῆς πολυνησιακῆς τῶν Μαορὶ παραδόσεως καὶ ὁ *Reville* (ἔνθ. ἀν. II σ. 30).

5) Ἄξιος σημειώσεως εἶναι ὁ τρόπος, καθ' ὃν Ἕλλην ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς ἐκφάζει ἰδέαν ὁμοίαν τῇ τοῦ Ὁρατίου (III 3. 7–8). «Ἐὰν κολληθῇ ὁ οὐρανὸς τῇ γῇ Θεόδωρος οὐ φοβεῖται». (Περὶ τῆς ἀσκήσεως τῶν μακαρίων πατέρων 69 ἐν *Migne*, Patrol. gr. τ. 65 | 192). Ἄλλως ὅμως διατυποῦται παραπλησία ἰδέα ἐν δημώδει ἐρωτικῷ διστίχῳ:

Ὁ οὐρανὸς ἂν κατεβῇ, ἡ γῆ κι' ἂν πάῃ ἀπάνω
δὲ σ' ἀπαρνιοῦμαι ἐγὼ ποτέ, ὅσο ποῦ νὰ πεθάνω.
(*Ἀραβαντινοῦ* σ. 339 ἀρ. 610).

πρὸς ὃ παραβλητέον τὸ τοῦ *Θεόγνιδος* (869 κ. ἑ.).

Ἓν μοι ἔπειτα πέσοι μέγας οὐρανὸς εὐρὺς ὑπερθεν...
εἰ μὴ ἐγὼ τοῖσιν μὲν ἐπαρκέσω οἵ με φιλεῦσιν κλπ.

ἐν τῇ νυκτὶ φαινομένης συνενώσεως τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς(1). Οἱ παλαιότατοι Ἕλληνες ὑπελάμβανον ὅτι τὸ σκότος ἐπήρχετο ἐκ τῆς ἐρωτικῆς ὁμιλίας τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, διότι ὁ οὐρανὸς ἐξηπλοῦτο ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ἐκάλυπτεν αὐτὴν καθ' ὁλοκληρίαν(2). Γραφικωτάτην δ' εἰκόνα τούτου παρέχει ὁ Ἡσίοδος·

> Ἦλθε δὲ νύκτ' ἐπάγων μέγας Οὐρανός, ἀμφὶ δὲ Γαίῃ
> ἱμείρων φιλότητος ἐπέσχετο καὶ ῥ' ἐτανύσθη
> πάντῃ.

Ἡ Γῆ ἐδυσφόρει, φέρουσα τὸ ἄχθος τοῦ Οὐρανοῦ, οἱ δὲ παῖδες αὐτοῦ
612 | κατεδεδικασμένοι εἰς τὸ σκότος, μὴ βλέποντες τὸ φῶς, ἠναγκασμένοι νὰ κρύπτωνται εἰς τὰ βάθη τῆς γῆς ἕνεκα τῶν ἐρώτων τοῦ πατρὸς ἐμίσουν αὐτόν. Σαφῶς δ' ὁ Ἡσίοδος λέγει περὶ τοῦ Κρόνου ὅτι ἐμίσει τὸν πατέρα διὰ τὸ σφρίγος αὐτοῦ, *θαλερὸν ἤχθηρε τοκῆα*(3).

Οἱ στ. 154–159 τῆς Θεογονίας περὶ τοῦ μίσους τῶν Οὐρανιδῶν πρὸς τὸν πατέρα καὶ τῶν παθημάτων αὐτοῦ, ὑπ' ἄλλων μὲν ἀτελῶς ἑρμηνευθέντες, ὑπὸ τῶν πλείστων δὲ καὶ ὅλως παρανοηθέντες συνετέλεσαν νὰ γίνῃ δεκτὴ καὶ ἐπικρατήσῃ ἡ γνώμη περὶ χασμάτων καὶ ἀσυναρτησίας τῆς Ἡσιοδείου διηγήσεως. Οἱ παραδεχόμενοι ὅτι ἀναφέρονται εἰς πάντα τὰ τέκνα τοῦ Οὐρανοῦ(4), ὅπερ εἶναι καὶ τὸ ὀρθόν, ἀδυνατοῦσι νὰ ἐξηγήσωσι τίνος ἕνεκα ἐμίσει αὐτοὺς ὁ πατήρ, διότι οὕτως ἑρμηνεύουσι τὸν στίχον 155, ἀφ' οὗ μάλιστα περὶ τοῦ Κρόνου λέγεται ἐν ἄλλῳ στίχῳ ὅτι αὐτὸς ἐμίσει τὸν πατέρα· νομίζοντες δ' ὅτι ἐν τοῖς ἄλλοις στίχοις ἱστορεῖται ἡ δέσμευσις καὶ ἡ καταταρτάρωσις αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Οὐρανοῦ, προσκόπτουσιν εἰς μείζονας δυσχερείας· διότι πῶς ἠδύναντο οἱ δέσμιοι, ἀφ' οὗ οὐδεὶς μνημονεύεται ἐλευθερωτὴς αὐτῶν, νὰ ἐπιχειρήσωσι τὸ κατὰ τοῦ πατρὸς ἔργον; Οἱ δ' ἀναφέροντες τοὺς στίχους εἰς μόνους τοὺς Κύκλωπας καὶ τοὺς Ἑκατόγχειρας(5) ἀναγκάζονται νὰ καταγινώσκωσιν ἀτεχνίαν τοῦ ποιητοῦ ἀδυνατοῦντες νὰ λύσωσιν ἄλλως τὰς ἀπορίας. Καὶ μυθολογοῦσι μὲν ὅμοια οἱ Ὀρφικοὶ καὶ οἱ μεταγενέστεροι μυθογράφοι περὶ καταταρταρώσεως τῶν Κυκλώπων καὶ τῶν Ἑκατογχείρων καὶ λυτρώσεως αὐτῶν ὑπὸ τῶν Τιτάνων(6). Ἀλλ' ἡ μέθοδος αὕτη τῆς συμπλη-

---

1) Κατὰ τὰς ἀρχαίας αἰγυπτιακὰς δοξασίας καὶ μετὰ τὸν βίαιον χωρισμὸν ὁ οὐρανὸς κατέρχεται ἐπὶ τῆς γῆς καθ' ἑκάστην νύκτα καὶ χωρίζεται τὴν πρωΐαν (*Maspero* ἐν Revue de l'hist. des relig. τ. 15 σ. 276 κέ. τ. 18 σ. 275 κέ).

2) Ἡ δημώδης γλῶσσα μεταχειρίζεται τὸ ῥῆμα πλακώνω πρὸς δήλωσιν τῆς ἐπιθέσεως βάρους, καθὼς καὶ πρὸς δήλωσιν ἐρωτικῆς συνουσίας. Λέγεται δὲ καὶ μεταφορικῶς ἐπὶ ἐπερχομένων κακῶν: *ἐπλάκωσεν ἡ νύκτα* (οὐδέποτε δὲ ἡ ἡμέρα), *χειμῶνας ἐπλάκωσε, ἐπλάκωσε βροχή, μᾶς πλάκωσε ἡ Τουρκιά*· ἡ κυρία σημασία τοῦ ῥήματος ὑπάρχει ἐν τῇ φράσει μᾶς πλάκωσαν τὰ χιόνια, ἥτις ὅμως λέγεται καὶ μεταφορικῶς. [Μόνον ὁ Καρκαβίτσας ἅπαξ ἔγραψε (Λόγια τῆς πλώρης) «ἐπλάκωσε ἡ ἡμέρα», ἀλλ' ἀμφίβολον, ἂν ἤκουσε τὴν φράσιν παρ' ἄλλου].

3) Κατὰ τὸν Σχολιαστὴν «Ἀρίσταρχος ἐπιλαμβάνεται ὡς οὐ καλῶς τοῦ πρεσβυτέρου Οὐρανοῦ θαλεροῦ εἰρημένου». Καὶ ἐξ ὑπερκριτικῆς πολυπραγμοσύνης οἱ πλεῖστοι τῶν ἐκδοτῶν ὀβελίζουσιν ὅλον τὸν στίχον.

4) *Schoemann*, Opusc. τ. II σ. 96 κέ.

5) Καὶ ὅμως ὁ στ. 154 εἶναι σαφὲς ὅτι ἀναφέρεται εἰς πάντας τοὺς Οὐρανίδας, διότι γραμματικῶς δὲν ἑρμηνεύεται ἄλλως. «Ὅσοι γὰρ Γαίης τε καὶ Οὐρανοῦ ἐξεγένοντο» σημαίνει πάντες οἱ γεννηθέντες. Πρβλ. Ὀδ. Ξ, 93 «ὅσαι γὰρ νύκτες τε καὶ ἡμέραι ἐκ Διός εἰσιν».

6) Ὀρφ. ἀπ. 8. 18 παρὰ *Mullach*, Fr. Phil. Gr. τ. I σ. 172. 176. — Ἀπολλόδωρ. Α' 2. 4.

ρώσεως τοῦ ποιητοῦ διὰ τῶν μεταγενεστέρων διασκευῶν τοῦ μύθου εἶναι
ἀκροσφαλής, ἀφ' οὗ μάλιστα ὁ μῦθος ἐν τούτοις δὲν στερεῖται λογικῆς ἀλλη-
λουχίας· διότι κατὰ τὸν Ἀπολλόδωρον ἡ Γῆ ἀγανακτοῦσα ἐπὶ τῇ ἀπωλείᾳ
τῶν εἰς Τάρταρον ριφθέντων παίδων πεί|θει τοὺς Τιτᾶνας νὰ ἐπιτεθῶσι κατὰ 613
τοῦ πατρός, καὶ μετὰ τὸν ἀκρωτηριασμὸν τούτου ἀνάγουσιν οἱ Τιτᾶνες τοὺς
καταταρταρωθέντας ἀδελφούς. Παρ' Ἡσιόδῳ ὅμως πρῶτον μὲν οὐδεὶς λόγος
γίνεται περὶ δεσμεύσεως τῶν Οὐρανιδῶν, καίτοι ἐν ἄλλοις χωρίοις τῆς Θεο-
γονίας, προκειμένου περὶ τῆς αὐτῆς τιμωρίας, ἀναφέρονται πάντοτε τὰ
δεσμά (1). Ἔπειτα δέ, ὅπερ καὶ τὸ σπουδαιότατον, σιωπᾷ ὁ ποιητὴς τὰ κατὰ
τὴν λύτρωσιν τῶν καταταρταρωθέντων Οὐρανιδῶν. Πρὸς ἐξήγησιν τούτου ἄλλοι
μὲν ζητοῦσι συκίνην ἐπικουρίαν παραδεχόμενοι χάσματα ἐν τῇ Ἡσιοδείῳ
διηγήσει· ἄλλοι δὲ τολμηρότεροι πλάττουσι νέον μῦθον, ὅτι ὁ Κρόνος ἀκρω-
τηριάσας τὸν πατέρα χάριν τῶν ἀδελφῶν δὲν ἀπηλευθέρωσε τούτους φοβη-
θεὶς περὶ τῆς ἀρχῆς, ἀλλὰ τοὺς ἀφῆκε δεσμίους, μέχρις ὅτου ἠλευθέρωσεν αὐτοὺς
ὁ Ζεύς, ὡς ἐκτίθεται ἀλλαχοῦ τῆς Θεογονίας (στ. 501 κέ. 617 κέ.). Δηλονότι
τὴν παρερμηνείαν προσπαθοῦσι νὰ στηρίξωσι δι' ἄλλων παρερμηνειῶν.
Καὶ περὶ μὲν τῆς δῆθεν ἀποτυχίας τοῦ σκοποῦ τῆς Γῆς ἕνεκα παρασπονδίας
τοῦ Κρόνου, περὶ ὧν οὐδ' ὑπαινιγμὸν εὑρίσκουσι παρ' Ἡσιόδῳ, οὐδὲν λέγομεν.
Ἀλλ' ἐκ τῶν στίχων ἐκείνων τῆς Θεογονίας περὶ καθείρξεως τῶν Κυκλώπων
καὶ τῶν Ἑκατογχείρων συνάγεται ὅτι καθεῖρξεν αὐτοὺς ὁ Κρόνος καὶ ἠλευ-
θέρωσεν ὁ Ζεύς, ὁ Ἡσιόδειος δηλαδὴ μῦθος εἶναι ὅμοιος τῷ παρ' Ἀπολλο-
δώρῳ (2). Ἐν στ. 501–506 φέρεται ὅτι ὁ Ζεὺς ἔλυσε τῶν δεσμῶν τοὺς ἀδελ-
φοὺς τοῦ πατρός του, οὓς ἀσυνέτως εἶχε δεσμεύσῃ ὁ πατήρ· οὗτοι δ' ἦσαν οἱ
Κύκλωπες, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ δώρου, ὅπερ εὐγνωμονοῦντες ἔδωκαν τῷ Διΐ,
τοῦ κεραυνοῦ. «Λῦσαι δὲ (Ζεύς, τὸ ὑποκείμενον παραλαμβάνεται ἐκ προηγου-
μένου στίχου) πατροκασιγνήτους.... οὓς δῆσε πατὴρ ἀεσιφροσύνῃσιν»
ἐκ τῶν συμφραζομένων καταφαίνεται ὅτι πατὴρ ἐννοεῖται ὁ τοῦ Διὸς καὶ
οὐχὶ ὁ τῶν Κυκλώπων. Τούτου δ' ἕνεκα, δυσκόλου οὔσης τῆς παρερμηνείας,
| προσφεύγουσί τινες εἰς τὴν ἀθέτησιν τῶν στ.χων. Ἐν δὲ στ. 617–628 λόγος 614
γίνεται περὶ ἐλευθερώσεως ὑπὸ τοῦ Διὸς τῶν Ἑκατογχείρων, οὓς ὁμοίως καθεῖρ-
ξεν ὁ Κρόνος (πατὴρ) μισήσας αὐτούς· ἀναφέρει δ' ὁ ποιητὴς καὶ τοῦ μίσους
τὸν λόγον :

ἠνορέην ὑπέροπλον ἀγώμενος ἠδὲ καὶ εἶδος
καὶ μέγεθος.

Ὅτι πατέρα λέγων ὁ ποιητὴς ἐννοεῖ τὸν Κρόνον συνάγεται καὶ ἐκ τῶν περὶ τῆς
λυτρώσεως τῶν Κυκλώπων στίχων, ῥητῶς δ' ἐπιμαρτυρεῖ καὶ ὁ ἀρχαῖος σχο-
λιαστής, τοῦ ὁποίου οὐδὲν ἔχομεν δικαίωμα νὰ ἐλέγξωμεν τὴν γνώμην ὡς παρά-
δοξον σφάλμα. Οἱ δ' ὑπολαμβάνοντες ὅτι πατὴρ εἶναι ὁ τῶν Ἑκατογχείρων

---

1) «Ὅλοων ἀπὸ δεσμῶν» (Θεογον. 501 περὶ τῆς καθείρξεως τῶν Κυκλώπων ὑπὸ τοῦ Κρόνου) «δῆσε κρατερῷ ἐνὶ δεσμῷ» (στ. 617 ὁμοίως περὶ τῆς καθείρξεως τῶν Ἑκατογχείρων) «δεσμοῖσιν ἐν ἀργαλέοισιν ἔδησαν» (στ. 718 τοὺς καταταρταρωθέντας Τιτᾶνας οἱ Ἑκατόγχειρες).

2) Α' α' 5· «ὁ δὲ (Κρόνος) τούτους μὲν ἐν τῷ Ταρτάρῳ πάλιν δήσας καθεῖρξεν»—αὐτ. Α' β' 1 «ὁ δὲ Ζεὺς τὴν φρουροῦσαν αὐτῶν τὰ δεσμὰ Κάμπην ἀποκτείνας ἔλυσε».

Οὐρανός(1), ὀφείλουσιν ἀναγκαίως νὰ παραδεχθῶσιν ὅτι τοὺς μὲν Κύκλωπας ἔλυσε τῶν δεσμῶν ὁ Κρόνος καὶ πάλιν καθεῖρξε, τοὺς δ' Ἑκατόγχειρας ἀφῆκε δεσμίους.

Καθοδηγούμενοι ὅμως εἰς τὴν ἑρμηνείαν τοῦ Ἡσιόδου ὑπὸ τῶν δημωδῶν δοξασιῶν πειθόμεθα ὅτι δὲν εἶχε χρείαν ὁ ποιητὴς ν' ἀναφέρῃ λύτρωσιν τῶν Οὐρανιδῶν ἀπὸ τῶν κακῶν. Ὅσα ἔπασχον δὲν ἐκώλυον τὴν ἐλευθέραν ἐνέργειαν αὐτῶν, ὁ δ' ἀκρωτηριασμὸς τοῦ πατρὸς ἐπέφερε ταυτοχρόνως καὶ τὴν ἀπολύτρωσίν των. Τὰ κακὰ προήρχοντο ἐκ τῆς ἐρωτικῆς ὁμιλίας τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Γῆς. Καθιστα-
615 μένης δ' ἀδυνάτου ταύτης διὰ τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ τοῦ Οὐρανοῦ(2), οὗτος δὲν θὰ ἐπῄρχετο πλέον νὰ καλύπτῃ τὴν Γῆν, οἱ δὲ παῖδές του δὲν θὰ ἠναγκάζοντο νὰ κρύπτωνται εἰς τὰ βάθη τῆς Γῆς, ἀλλὰ θὰ ἔβλεπον ἐλεύθεροι τὸ φῶς. Ἄλλως δὲν δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ὁ παράδοξος τρόπος, ὃν κατὰ τὸν μῦθον ἐπενόησεν ἡ Γῆ πρὸς σωτηρίαν ἑαυτῆς καὶ τῶν τέκνων της.

Γ'.

Συνταύτισις τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ οὐρανοῦ.—Βόες ἐν τοῖς κοσμογονικοῖς μύθοις.—Αἱ ὗβρεις τῶν ἀνθρώπων αἰτία τῆς ἀνυψώσεως τοῦ οὐρανοῦ.—Ὅρια τῆς Θαλάσσης.—Καταποντισμὸς τῆς γῆς.—Ὅρις καὶ σαύρα.—Μῦθοι περὶ δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ζῴων.

Αἱ δημώδεις κοσμογονικαὶ παραδόσεις τοῦ καθ' ἡμᾶς λαοῦ ἐνέχουσι καὶ ἄλλα τινὰ στοιχεῖα ἄξια ἰδιαιτέρας ἐξετάσεως. Ἐν πρώτοις περίεργος φαίνεται ἐν αὐταῖς ἡ συνταύτισις ἅμα καὶ διάκρισις τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῦ Θεοῦ. Τὰ βόιδα λείχουν τὸν Θεὸ ἢ τὸν οὐρανό. Ὁ κακὸς ἄνθρωπος ῥίχνει ἀσβουνιὰ εἰς τὸ πρόσωπο τοῦ Θεοῦ, ὁ δ' οὐρανὸς ὀργίζεται καὶ ἀνέρχεται εἰς τὰ ὕψη· ἄλλαι παραδόσεις ἀναφέρουσιν ὅτι ὁ οὐρανὸς ἐλάκτισε τὴν Θάλασσαν, ἄλλαι δ' ὅτι ὁ Θεός. Διακρίνεται ὅμως σαφῶς ὁ οὐρανὸς τοῦ Θεοῦ ἐν ταῖς παραδόσεσιν ἐκείναις, καθ' ἃς ὁ οὐρανὸς καταγγέλλει τῆς Θαλάσσης τὸν δόλον εἰς τὸν Θεόν. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἐν πάσαις σχεδὸν ταῖς γλώσσαις γίνεται κατὰ μετωνυμίαν ἀδιαφόρως χρῆσις τῆς σημαινούσης τὸν οὐρανὸν λέξεως ἀντὶ τοῦ Θεοῦ, ἔν τισι δ' ὁ οὐρανὸς καὶ ὁ Θεὸς εἶναι συνώνυμα(3). Τοιαύτη μετωνυμικὴ χρῆσις τῆς λέξεως οὐρανός, μὴ οὖσα σπανία καὶ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ, εἶναι συνηθεστάτη ἐν τῇ δημώδει. Καὶ ἐν εὐχαῖς καὶ ἐν ὅρκοις ἐπικαλούμεθα τὸν οὐρανὸν

1) *Völcker*, die Mythologie des Japetischen Geschlehtes. Giessen, 1824 σ. 300. «Unter jenem Binder kann nur der Uranus verstanden seyn, denn von ihm ist nur erzählt worden, dass er die Hecatonchiren gefesselt hatte, von Kronos aber dergleichen nichts». Οὕτως ἐμπίπτομεν εἰς τὸν διάλληλον τρόπον· ἐν στ. 157 ἐννοοῦνται οἱ Ἑκατόγχειρες, διότι τούτους δεσμεύει ὁ Οὐρανὸς ἐν στ. 617, ἐν στίχῳ δὲ 617 ἐννοεῖται ὁ Οὐρανός, διότι οὗτος δεσμεύει τοὺς Ἑκατόγχειρας ἐν στ. 157.

2) Ἄξιον σημειώσεως ὅτι ἐν ποντικῇ παροιμίᾳ (ἣν μοι ἀνεκοίνωσεν ὁ κ.Ι. Βαλαβάνης) ἀναφέρονται τὰ αἰδοῖα τοῦ Οὐρανοῦ. «Ἐγύρεψέ με τ' Οὐρανοῦ τὰ κάκαλα». Λέγεται δ' ἡ παροιμία ἐπὶ τῶν μεγάλα καὶ δυσεπίτευκτα ζητούντων [Πολίτου Παροιμίαι τ. Δ' σ. 255 λ. γυρεύω 13).

3) Πρβλ. *Welcker*, Griech. Götterlehre τ. I σ. 130—131.— *Legge* ἐν Beilage zur Allgemeinen Zeitung. Augsburg 1880 ἀρ. 228 σ. 3339· «Die alten chinesischen Autoren, sowie auch die jetzige Volkssprache gebrauchen Thien, Himmel, im Sinne von Gott, gerade so wie die alten englischen Autoren und die jetzige lebende Volkssprache in England Himmel in diesem Sinne gebrauchen, und wie es doch wohl auch im Deutschen geschieht, vielleicht nicht so häufig». *Peschel* Völkerkunde 3 ἔκδ. σ. 269.

ἐννοοῦντες τὸν Θεόν, καθόλου δὲ παμπληθῆ παραδείγματα τοιαύτης χρήσεως ἔχομεν ἐν τῷ κοινῷ λόγῳ (1). Ἀλλ' ἐν ταῖς προκειμέναις παραδόσεσιν | εἶναι 616
φανερὸν ὅτι ἡ προσωποποιία τοῦ οὐρανοῦ ταυτίζεται μὲ τὸν ἐν οὐρανῷ οἰκοῦντα Θεόν, τὴν ἰδέαν δὲ ταύτην δὲν εὑρίσκομεν ἐν ἄλλῃ τινὶ νεοελληνικῇ παραδόσει (2).

Τὰ δὲ βόιδα, τὰ ὁποῖα ἐν ταῖς νεοελληνικαῖς παραδόσεσι λείχουσι τὸν Θεόν, ἴσως ἔχουσιν ἔννοιάν τινα μυθικήν, ἀτελῶς διατυπουμένην ἐν αὐταῖς, διαφεύγουσαν δ' ἡμᾶς. Παρατηροῦμεν μόνον ὅτι καὶ ἐν κοσμογονικοῖς μύθοις ἄλλων λαῶν ἀναφέρονται βόες. Εἴδομεν ἀνωτέρω ὅτι ἐν αἰγυπτιακοῖς μύθοις ἡ βοῦς παρίσταται ὡς προσωποποιία τοῦ οὐρανοῦ καὶ ταύτην ἀνυψώνει ὁ Shu. Ἐν δὲ τῇ Ἐδδᾳ ἀναφέρεται βοῦς ὀνόματι Audhumla, ἥτις λείχουσα τεμάχη πάγων ἀποκαλύπτει τὸν πατέρα τῶν Θεῶν, οἵτινες ἐποίησαν τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν (3).

Ὁ Οὐρανὸς ἢ ὁ Θεὸς ἀνῆλθεν εἰς τὰ ὕψη ἀπομακρυνθεὶς τῶν ἀνθρώπων διὰ τὴν αὔξουσαν κακίαν αὐτῶν, κατὰ τὴν μεσσηνιακὴν καὶ τὴν θεσσαλικὴν παράδοσιν. Εἶναι δὲ τοῦτο σχετικῶς νεώτερον στοιχεῖον τοῦ μύθου, διότι δεικνύει μετάπτωσιν τῆς ἐννοίας αὐτοῦ ἀπὸ φυσικῆς εἰς ἠθικήν. Εὑρίσκομεν δὲ παραπλησίους ἀλληγορικοὺς μύθους καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι καὶ πορ' ἄλλοις λαοῖς. Κατὰ τὸν Ἡσίοδον, ὅταν παντελῶς ἐξαχρειωθῶσιν οἱ σημερινοὶ ἄνθρωποι, | οἱ τοῦ σιδηροῦ γένους, τότε ἡ Αἰδὼς καὶἡ Νέμεσις, καλύπτουσαι 617
ἐξ αἰσχύνης τὸ πρόσωπον διὰ τῶν λευκῶν ἱματίων των θ' ἀνέλθωσιν ἐκ τῆς γῆς εἰς τὸν Ὄλυμπον παρὰ τοῖς ἀθανάτοις ἐγκαταλείπουσαι τοὺς ἀνθρώπους·

> Καὶ τότε δὴ πρὸς Ὄλυμπον ἀπὸ χθονὸς εὐρυοδείης
> λευκοῖσιν φαρέεσσι καλυψαμένω χρόα καλὸν
> ἀθανάτων μετὰ φῦλον ἴτον, προλιπόντ' ἀνθρώπους
> Αἰδὼς καὶ Νέμεσις (4).

---

1) Ἀρκούμεθα ν' ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα ὀλίγιστα ἐκ μνημείων τῆς δημώδους φιλολογίας. «Ὦ οὐρανέ, ποῦ σαι ψηλά, κατέβα κάμε κρίση». (*Ἀραβαντινοῦ*, Συλλογὴ δημωδῶν ᾀσμ. σ' 305. Πρβλ. αὐτ. σ. 320 ὅπου ἀντὶ τοῦ οὐρανοῦ ἀναφέρεται ὁ Ἀγγερινός). «Μὴ μὲ σκοτώσῃς, οὐρανέ». «Μὴ μὲ πεθάνῃς, οὐρανὲ» (*Ἀραβαντ.* σ. 335 δίστ. 532. 533). Ἐν δημοτικῷ γαμηλίῳ ᾄσματι τοῦ ὑπὸ τὸν Ὄλυμπον χωρίου Καταφυγίου λέγεται περὶ τοῦ γαμβροῦ ὅτι «ὡς τὸν οὐρανὸ ἀπέτα καὶ τὸν Θιὸ παρακαλοῦσε: Κύριε μ' κι' οὐρανέ, δός μοι πέρδικαν» (Ἑστία 1883 τ. ΙΕ' σ. 361). Περιεργότατον δὲ παράδειγμα τῆς τοιαύτης χρήσεως εὑρίσκομεν ἐν τῷ σκώμματι τῶν περιοίκων τοῦ Λιβαρτζίου (ἐν τῷ δήμῳ Ψωρΐδος τῆς ἐπαρχίας Καλαβρύτων), οἵτινες, ἐπειδὴ τὸ χωρίον κυκλούμενον ὑπὸ ὀρέων ἔχει περιωρισμένον ὁρίζοντα, χλευάζουσι τοὺς Λιβαρτζινοὺς λέγοντες περὶ αὐτῶν ὅτι «ἔχουν ἕνα κόσκινο θεὸ» ἤτοι οὐρανὸν μεγέθους κοσκίνου (*Χ. Π. Κορόλλου*. Περιοδεία ἀπὸ Πατρῶν εἰς Τρίπολιν σ. 18). [Πρβλ. καὶ τὴν κυπριακὴν παροιμίαν: «Ὅσα σκεπάζει ὁ γονιὸς δὲν τὰ σκεπάζει ὁ Θεὸς» (Π. Π. τ. Δ' σ. 85 λ. γονιὸς 18).—Διὰ τὴν κατὰ τοὺς μέσους χρόνους ὁμοίαν χρῆσιν βλ. *Γένεσ.* Στίχ. στ. 254 σ. 26 Legrand.]

2) Ἐν τῷ δημώδει ᾄσματίῳ «Ὦ θέμου πῶς τὰ συχωρᾶς καὶ σὺ οὐρανὲ πῶς τὰ βαστᾶς» κλπ. (*Ζαμπελίου*, ᾄσματα δημοτ. τῆς Ἑλλάδος σ. 597) ἡ προσωποποιία τοῦ οὐρανοῦ, καίπερ διακρινομένου ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, δὲν εἶναι καθαρά· ἡ ἔννοια τοῦ ᾄσματος εἶναι ὅτι τὸ μέγα ἀδίκημα τῶν Τούρκων δὲν ἔπρεπε νὰ συγχωρήσῃ ὁ Θεός, ὁ δ' οὐρανὸς ἔπρεπε νὰ πέσῃ καὶ νὰ τοὺς καταπλακώσῃ.

3) *Grimm* D. Myth. σ. 527. 630–1 (δ' ἐκδ. σ. 464. 554).— *Simrock*, Deutsche Mythol. β' ἐκδ. § 8 σ. 18.—Περὶ τῆς βοὸς ἐν τοῖς μύθοις καὶ ταῖς παραδόσεσι τῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν λαῶν βλ. *Mannhardt*, German. Mythen σ. 3 κέ. De *Gubernatis*, Zoological Mythology. Lond. 1872 τ. I σ. 1 κέ.

4) *Ἡσιόδ.* Ἔργ. 197. Ἐν στ. 199 οἱ πλεῖστοι κώδικες ἔχουσιν ἴτην, κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν δὲ ταύτην τὸ πρᾶγμα παρίσταται ὡς γενόμενον, ἀλλ' ἡ ὅλη ἔννοια ἀπαιτεῖ μελοντικὴν σημασίαν τοῦ ῥήματος, διὸ προκρίνουσι πολλοὶ τῶν ἐκδοτῶν τὸ ἴτον.

Κατ' ἄλλας παραλλαγὰς τοῦ μύθου ἡ παρθένος Δίκη ἀνῆλθεν εἰς τοὺς οὐρανοὺς καὶ καταστερισθεῖσα λέγεται 'Αστραία· τελευταία τῶν οὐρανίων θεῶν, κατὰ τὸν 'Οβίδιον(1), κατέλιπε τὴν αἱμόρφυρτον γῆν ἡ παρθένος 'Αστραία. Κατὰ δὲ τὸν 'Ιουβενάλιν (VI, 19—20) φεύγουσαν εἰς οὐρανοὺς ἠκολούθησεν αὐτὴν ἡ Αἰδὼς (Pudicitia). 'Ανῆλθε δὲ κατὰ μικρὸν ἡ Δίκη εἰς τοὺς οὐρανούς, ὅπου ἵσταται ἀκόμη ἐν τῷ ἀστερισμῷ τῆς Παρθένου. Ὡς διηγεῖται ὁ "Αρατος, ὅτε οἱ ἄνθρωποι δὲν προσεῖχον εἰς τὸ δίκαιον, ἐγκατέλειπεν αὐτοὺς ἡ Δίκη καὶ ὑπεχώρει εἰς τὰ ὄρη· εἶτα δὲ πολέμων καὶ στάσεων γινομένων, ἀπομισήσασα τοὺς ἀνθρώπους διὰ τὴν παντελῆ αὐτῶν ἀδικίαν, ἀνῆλθεν εἰς τοὺς οὐρανούς(2). Ὁμοίως κατὰ τοὺς ταλμουδικοὺς μύθους, ὁ θεὸς κατὰ μικρὸν ἀνῆλθεν εἰς τὸν ἕβδομον οὐρανὸν διὰ τὴν ἐξαχρείωσιν τῶν ἀνθρώπων. "Οτε ἡμάρτησεν ὁ 'Αδάμ, ὁ θεὸς διαμένων πρότερον ἐν τῇ 'Εδέμ, ἀνῆλθεν εἰς τὸν πρῶτον οὐρανόν· κατὰ τὴν ἀδελφοκτονίαν τοῦ Κάϊν ἀνῆλθεν εἰς τὸν δεύτερον, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ 'Ενὼχ εἰς τὸν τρίτον, κατὰ τὸν κατακλυσμὸν εἰς τὸν τέταρτον, κατὰ τὴν πυργοποιΐαν εἰς τὸν πέμπτον, διὰ τὰς ἁμαρτίας τῶν Σοδομιτῶν εἰς τὸν ἕκτον καὶ καθ' ὃν χρόνον διέτριβεν ὁ 'Αβραὰμ ἐν Αἰγύπτῳ εἰς τὸν ἕβδομον(3). Εἴδομεν δ' ἀνωτέρω ὅτι κατὰ τὰς παραδόσεις τῶν
618 ἐν 'Αφρικῇ 'Ακουεπίμ καὶ ὁ οὐρανὸς πλη|πέστερον τῶν ἀνθρώπων κείμενος πρότερον ἀνυψώθη καὶ ὁ θεὸς ἀπεμακρύνθη μετ' αὐτοῦ.

Ἡ δὲ θάλασσα, ἣν ἡ παράδοσις ἄπιστον καὶ δολίαν χαρακτηρίζει(4), ἐτιμωρήθη ὑπὸ τοῦ θεοῦ περιορισθεῖσα διὰ τριῶν τριχῶν ἐντὸς τεταγμένων ὁρίων. Ὁ κατὰ φύσιν ἄνθρωπος φαντάζεται ὅτι ἡ ἄμμος τῆς παραλίας εἶναι φραγμὸς ἀσθενέστατος πρὸς τὴν ὁρμὴν τῆς θαλάσσης, ἀποδίδει δὲ εἰς αἰτίαν ὑπερφυσικὴν τὴν μὴ κατάκλυσιν τῆς γῆς ὑπὸ τῶν ὑδάτων. "Οτι δ' αἱ τρίχες εἶναι συμβολικὴ εἰκὼν τῆς ἄμμου φαίνεται καὶ ἐκ τῶν ἀκολούθων στίχων ἀνεκδότου Τραπεζουντίου ᾄσματος·

"Οντεν ἐχτίστεν κιβωτὸς κ' ἐθεμελιῶθεν κάστρος,
καὶ μαργιλών' ἡ θάλασσα τριγύρου μὲ τὴν νάμμον(5).

---

1) *Ovid.* Met. I, 149. 150.

2) *Arat. Phaen.* 96.— *Eratosthen.* Καταστερ. 9.— *Hygin.* Poet. Astron. II, 25

3) Bereschith Rabba τμ.19 φ.19c παρὰ *Nork*, Etymologisch-symbolisch-mythologisches Real-Wörterbuch τ. II σ. 209.

4) Infidum marmor τοῦ Βιργιλίου (Georg. I 254). "Ομοιαι φράσεις τοῦ ἐπιγραμματογράφου *Ἀντιπάτρου* ('Ανθολ. Θ' 407) καὶ τοῦ *Σενέκα* (Agam. 558) περὶ δολιότητος τῆς θαλάσσης εἶναι συνειλεγμέναι ἐν *Roscher's* Lex. τ. II σ. 2079. Χαρακτηριστικώτατος δ' εἶναι ὁ Αἰσώπειος μῦθος περὶ τοῦ ποιμένος καὶ τῆς θαλάσσης (ἀρ. 370 Halm. 49 Κορ.), γνωστὸς καὶ εἰς τὸν καθ' ἡμᾶς λαόν, ὅστις καὶ παροιμίαν ἔχει ἐξ αὐτοῦ ἐκπηγάσασαν «Ξέρω γὼ τί θέλει, σῦκα πάλι θέλει».—Ἐν παρόδῳ δὲ παρατηροῦμεν ἐνταῦθα ὅτι ἴχνη τοῦ μύθου περὶ παρακωλύσεως τῆς ἀνυψώσεως τοῦ οὐρανοῦ ὑπὸ τῆς θαλάσσης φαίνεται ἐγκλείων ὁ ἀρχαῖος περὶ 'Ελικῶνος, καθ' ὃν βουλῇ τοῦ Ποσειδῶνος παρεκώλυσεν ὁ Πήγασος τὴν ἀνύψωσιν τοῦ ὄρους.

5) Τὸ ᾆσμα τοῦτο μοὶ ἀνεκοινώθη ὑπὸ τοῦ κ. 'Ιωάννου Βαλαβάνη. Οἱ στίχοι μικρὸν παρηλλαγμένοι ἐπαναλαμβάνονται καὶ ἐν ἀθηναϊκῷ ᾄσματι, δημοσιευθέντι ἐν τῷ περιοδικῷ συγγράμματι Βύρωνι (τ. Α' σ. 152).

"Οντας ἐστάθη ὁ Διγενὴς κ' ἐθεμελιώθ' ἡ χώρα
καὶ συστεριώθη ἡ θάλασσα τριγύρου μὲ τὸν ἄμμο

(ἐν τῷ Βύρωνι ἐκ τυπογραφικοῦ λάθους μετεβλήθη τὸ ἐν τῷ πρώτῳ στίχῳ ὄνομα εἰς Γηγενής, ὡς μ' ἐβεβαίωσεν ἡ ἀοίδιμος Μαριάννα Γρ. Καμπούρογλου, ἡ δοῦσα τὸ ᾆσμα πρὸς δημοσίευσιν).

Τὴν ἄμμον θεωρεῖ ὡς ὅριον ὑπὸ τοῦ θεοῦ τεθὲν εἰς τὴν μανίαν τῆς θαλάσσης καὶ ὁ προφήτης Ἱερεμίας· «μὴ ἐμὲ οὐ φοβηθήσεσθε, λέγει κύριος, ἢ ἀπὸ προσώπου μου οὐκ εὐλαβηθήσεσθε; *τὸν τάξαντα ἄμμον ὅριον τῇ θαλάσσῃ, πρόσταγμα αἰώνιον καὶ οὐχ ὑπερβήσεται αὐτό*, καὶ ταραχθήσεται καὶ οὐ δυνήσεται, καὶ ἠχήσουσι τὰ κύματα αὐτῆς καὶ οὐχ ὑπερβήσεται αὐτό» (1). Τὴν αὐτὴν δ' ἔννοιαν φαίνονται ἔχοντα καὶ τὰ ἐξῆς τοῦ Ψαλμῳδοῦ· «Ὅριον ἔθου, ὃ οὐ παρελεύσονται (τὰ | ὕδατα) οὐδὲ ἐπιστρέψουσι καλύψαι τὴν γῆν (2). Ἐκ 619
τούτων δέ, μάλιστα δ' ἐκ τοῦ Ἱερεμίου, παραλαμβάνουσι τὴν ἰδέαν περὶ ὁρίων καὶ χαλινώτεως τῆς θαλάσσης διὰ τῆς ἄμμου ὁ Βασίλειος καὶ ἄλλοι Ἕλληνες ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς (3). Ἐν τῇ βίβλῳ ὅμως τοῦ Ἰὼβ ἀντὶ τῆς ἄμμου ἀναφέρονται ὅρια τῆς θαλάσσης κλεῖθρά καὶ πύλαι (4). Τοῦτο δὲ ἐπαναλαμβάνουσιν ὁ πατὴρ τῆς ἐκκλησίας Κλήμης καὶ οἱ Βυζαντινοὶ ποιηταὶ Γεώργιος ὁ Πισίδης καὶ ὁ Θεοδόσιος (5). Εἶναι | δ' αἱ παραστάσεις αὗται προδήλως 620
διάφοροι τῶν περὶ χαλινώτεως τῆς θαλάσσης διὰ τῆς ἄμμου τοῦ αἰγιαλοῦ, ἀντιστοιχοῦσαι μᾶλλον πρὸς τὰ κλεῖθρα, δι' ὧν ὁ θεὸς τῶν Βαβυλωνίων Μαρδοὺκ

---

1) *Ἱερεμ.* Ε, 22.

2) Ψαλμ. ΡΓ' 9.

3) *Βασιλ.* εἰς Ἑξαήμ. Δ' 3 ἐν *Migne*, Patr. Gr. τ. 29 στ. 84· «ἐκελεύσθη συναχθῆναι εἰς συναγωγὴν μίαν. Διὰ τοῦτο μαινομένη πολλάκις ἐξ ἀνέμων ἡ θάλασσα καὶ εἰς ὕψος μέγιστον διανισταμένη τοῖς κύμασιν, ἐπειδὰν μόνον τῶν αἰγιαλῶν ἅψηται, εἰς ἀφρὸν διαλύσασα τὴν ὁρμὴν ἐπανῆλθεν. Ἡ ἐμὲ οὐ φοβηθήσεσθε, λέγει Κύριος, τὸν τιθέντα ἄμμον ὅριον τῇ θαλάσσῃ, τῷ ἀσθενεστάτῳ πάντων, τῇ ψάμμῳ, ἡ ταῖς βίαις ἀφόρητος χαλινοῦται». —*Ἰωάν. Χρυσοστόμ.* Ἀποσπ. Ἐν Byz. Zts. 1907 σ. 184· «παρασσομένη θάλασσα ταῖς ἐμβολαῖς τῶν πνευμάτων ἐκ πυθμένος καὶ ὠθουμένη βιαίως *τῆς ψάμμου τοὺς ὅρους* οὐχ ὑπερβαίνει .... καὶ *ὁροθέσιον* οὐχ ὑπερτρέχει τοῦ ψάμμου»]. — *Μεθοδίου*, περὶ τοῦ αὐτεξουσίου παρὰ *Migne*, τ. 18 στ. 241. 244· «Οὐχ ὑπερβαίνουσα τὸν οἰκεῖον τόπον, *θεῖόν τι πρόσταγμα προφθεγγόμενη*». — *(Εὐσταθίου Ἀντιοχείας)* εἰς τὴν Ἑξαήμερον παρὰ *Migne* τ. 18 στ. 712· «ψάμμῳ χαλινωθεῖσαν» «τῷ προστάγματι τοῦ κτίσαντος πεπεδημένην». — *Ἀνδρέου Κρήτης*, εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον καὶ τοὺς κοιμηθέντας· «τίς ὁ τιθεὶς θαλάσσῃ ψάμμον ὅριον; Φόβῳ δὲ τίνος χαλινουμένη συστέλλεται;»—Εὐχὴ πρὸ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος· ἀφορκισμὸς 2 (Εὐχολόγιον τὸ μέγα. Βενετ. 1872 σ. 126) «Θεὸν.... θέντα ἄμμον θαλάσσῃ ὅριον». — *Θεοφυλάκτ.* *Σιμοκάτ.*, Ἐπιστ. 2 (Epistolographi Gr. ed. Hercher σ. 764) «Ὅρους ὁ δημιουργὸς καὶ τῷ θαλαττίῳ διετάξατο κλύδωνι, καὶ τοῖς αἰγιαλοῖς τὸ πελάγιον κεχαλίνωται ρεῖθρον, καὶ ψάμμος εἰς ἐστι μικρὰ ἠπείρῳ καὶ θαλάττῃ μεταίχμιον. Οὐ γὰρ ἀδικεῖν ἡ θάλαττα τὴν γείτονα γῆν συγκεχώρηται, παλινδρομεῖ δὲ πρὸς ἑαυτὸ τὸ ρεῖθρον μαινόμενον, μεγάλην ἀπειλῆται τῇ χέρσῳ τὴν ἔφοδον». — *Μιχαὴλ Ἀκομινάτ.* τ. Β' σ. 151 ἔκδ. Λάμπρου· «ἀλλ' ὡς ὁ θεὸς τῇ θαλάσσῃ *ψάμμον ἔθηκεν ὅριον* καὶ οὐκ ἐπιβαίνει τῆς χέρσου τῆς γείτονος».—Ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Ὀππιανοῦ (Β' 33.34) δὶς ἐλέγχει τὸν ποιητὴν ὡς ἀγνοοῦντα «ὅτι ἔν τισιν ἡ θάλασσα ὑψηλοτέρα ἐστὶ τῆς γῆς, θείᾳ δὲ δυνάμει οὐ κατα|πεμβαίνει τῆς γῆς». [Βλ. καὶ *Θεοδωρήτ. Κύρρου* τ. 83 σ. 317 Migne. Πρὸς τὰς ἐπερωτήσεις ἀποκρίσεις 144 σ. 133—4 ἔκδ. Κεραμέως.— *Κυρίλλου τοροβυτέρου* εἰς τὸν ὅσιον Θεόγνιον 2 ἐν Anal. Bollandiana τ. Χ σ. 116–7.— *Νικηφόρ. Γρηγορ.* (Θ' 1 σ. 923 Bonn. Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὴν ἁγ. Θεοφανὼ 18 *(Kurtz Zwei* Griech. Texte uber die hl. Theophano σ. 38). Καὶ ἐν τῷ μαγικῷ παπύρῳ Παρισίων (ἀρ. 3009 στ. 47 κἑ. ἐν *Alb. Dieterich* Abraxas σ. 140) ἀπαντᾷ ἡ αὐτὴ εἰκών· «ὁρκίζω σε τὸν περιθέντα ὅρον [γρ. ὅριον] τῇ θαλάσσῃ τεῖχος ἐξ ἄμμου καὶ ἐπιτάξαντα αὐτῇ μὴ ὑπερβῆναι, καὶ ἐπήκουσεν ἡ ἄβυσσος»]. | ε

4) Ἰὼβ ΑΗ' 8–11 *(Renan*, Le livre de Job σ. 166–7). «Ἔφραξα δὲ θάλασσαν πύλαις, ὅτε ἐμαίμασσεν ἐκ κοιλίας μητρὸς αὐτῆς ἐκπιμπομένη· ἐθέμην δὲ αὐτῇ νέφος ἀμφιασιν· ὁμίχλῃ δὲ αὐτὴν ἐσπαργάνωσα· ἐθέμην δὲ αὐτῇ ὅρια περιθεὶς κλεῖθρα καὶ πύλας· εἶπα δὲ αὐτῇ. Μέχρι τούτου ἐλεύσει, καὶ οὐχ ὑπερβήσῃ, ἀλλ' ἐν σεαυτῇ συντριβήσεταί σου τὰ κύματα».

5) *Κλήμεντος* πρὸς Κορινθίους Α' 20 σ. 25 ἔκδ. Hilgenfeld (Λειψ. 1876)· «Τὸ κύτος τῆς ἀπείρου θαλάσσης κατὰ τὴν δημιουργίαν αὐτοῦ συσταθὲν εἰς τὰς συναγωγὰς οὐ παρεμ-

ἔκλεισε τὸν οὐρανόν, ὅπως μὴ ἐκχυθῶσι τὰ ὑπεράνω τοῦ στερεώματος ὕδατα, καὶ πρὸς τὰς πύλας, δι' ὧν περιεκλείσθη τὸ ὕδωρ τῆς ἀβύσσου κατὰ τὴν βαβυλωνιακὴν κοσμογονίαν(1).

Ἀνίσχυρον λέγουσιν οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τὴν μανίαν τῆς θαλάσσης, χαλινωθείσης ὑπὸ τοῦ Θεοῦ· κατὰ τὴν κυπριακὴν δ' ὅμως παράδοσιν ἀπέκοψε μέχρι τοῦδε τὰς δύο τείχας καὶ μόνον μία συγκρατεῖ τὴν ὁρμὴν αὐτῆς· ἂν δὲ καὶ ταύτην διαρρήξῃ, θὰ ξαπολυθῇ καὶ θὰ κατακλύσῃ ὅλην τὴν γῆν.

Τὴν περὶ καταστροφῆς τοῦ κόσμου δοξασίαν ἐπαναλαμβάνουσι συχνάκις αἱ δημώδεις παραδόσεις. Ἐν ἄλλῳ τόπῳ ἀναφέρομεν τοὺς μύθους περὶ τῆς κατεδαφίσεως τῶν τριῶν ἐκ τῶν ὑποβασταζόντων τὴν γῆν τεσσάρων στύλων(2) καὶ περὶ τῆς τομῆς τοῦ ἐν τῇ σελήνῃ δένδρου, μεθ' οὗ συνδέονται αἱ τύχαι τῆς γῆς(3), καθὼς καὶ τὸν ἐκ τῆς Ἀποκαλύψεως ἴσως ἐκπηγάσαντα μῦθον περὶ τῆς δεσμεύσεως τοῦ διαβόλου(4.) Ἀλλ' ἡ κυπριακὴ παράδοσις ἐνέχει τοῦτο τὸ ἐξαιρετικόν, ὅτι, ἐν ᾧ οἱ στῦλοι τῆς γῆς, τὸ δένδρον τῆς σελήνης καὶ αἱ ἅλυσεις τοῦ διαβόλου ἀνανεοῦνται ἑκάστοτε, πᾶς δὲ κίνδυνος τῆς γῆς ἀποτρέπεται, κατὰ τὴν παράδοσιν ταύτην, ἀποκοπείσης καὶ τῆς τρίτης τριχός, θὰ καταποντισθῇ ὁ κόσμος. Ὅτι δ' ἡ ἔννοια τῆς καταστροφῆς τοῦ κόσμου δὲν εἶναι ἄγνωστος τῷ ἑλληνικῷ λαῷ μαρτυροῦσιν αἱ λέξεις συντέλεια, χαλασμός, χάση κόσμου, συνηθέσταται εἰς μεταφορικὴν σημασίαν, μάλιστα δ' ἐπὶ κατακλύδων
621 πιστεύουσι δὲ κοινῶς ὅτι | θὰ ἐπέλθῃ ἡ συντέλεια τοῦ κόσμου μικρὸν μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ διαβόλου, ἧς θὰ προηγηθῇ δεινότατος αὐχμός(5). Συγγενεῖς πρὸς τὰς δοξασίας ταύτας εἶναι οἱ γερμανικοὶ μῦθοι περὶ καταστροφῆς τοῦ κόσμου(6), οἵτινες πιθανώτατα κοινὴν μετ' αὐτῶν πηγὴν ἔχουσι τὴν Ἀποκάλυψιν. Ἡ δ' ἑλληνικὴ μυθολογία βάσιν ἔχουσα τὴν ἁρμονίαν καὶ τὴν ἀϊδιότητα τοῦ σύμπαντος, ἀμοιρεῖ τοιούτων μύθων· ἀλλ' οὐκ ὀλίγοι τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων παρεδέχοντο τὸ φθαρτὸν τοῦ κόσμου, καὶ ἄλλοι ἄλλως ἐδίδαξον ὅτι θὰ ἐπέλθῃ ἡ καταστροφή, οἱ δὲ στωϊκοὶ κατ' ἐκπύρωσιν(7).

Διὰ τοῦ πυρὸς ζητεῖ νὰ καταστρέψῃ τὸν οὐρανὸν καὶ ὁ ὀθονερὸς ὅρις, κατὰ τὴν ἡλιακὴν παράδοσιν· εἶναι δὲ φανερὸν ὅτι ὁ ὅρις οὗτος πολλὴν ἔχει

βαίνει τὰ περιτεθειμένα αὐτῷ κλεῖθρα, ἀλλὰ καθὼς διέταξεν αὐτῷ οὕτω ποιεῖν.—*Ἰωάννου Πισίδου* Ἑξαήμερον στ. 393–5.

Ῥῆξαι τε κλεῖς καὶ διαδράναι θέλει,
ἀνθέλκεται δὲ καὶ φορεῖται καὶ μένει
καὶ τὰς ἐνύδρους οὐ παρέρχεται θύρας.

Θεοδοσίου Ἀκρόασ. Γ' 1–2 σ. 285 Bonn.

Ὁ τῆς ἀβύσσου τὰς πολυστόμους χύσεις
κλείων, χαλινῶν, ἐξανοίγων, ἐξάγων.

1) Βλ. ἀνωτέρω σ. 84. Πρβλ. *G. Smith*, An account of Chaldean Genesis, γερμ. μεταφρ. Delitzsch σ. 72.

2) Βλ. τὴν ἡμετέραν Μελέτην τ. Α σ. 26. Παραπλησίας ἰταλικὰς παραδόσεις περισυνήγαγεν ὁ διαπρεπὴς λαογράφος G. Pitrè πραγματευόμενος περὶ τῶν παραδόσεων τοῦ Colla Pesce (ἐν Archivio per lo studio delle tradiz. popolari τ. VII).

3) Μελέτης τ. Α' σ. 25.—*Politis*, Der Mond in Sage u. Glauben der heutigen Hellenen ἐν Roscher's Selene σ. 181.

4) Μελέτης τ. Α' μέρ. β' σ. 491–2.

5) Μελέτης σ. 412 κέ.

6) *Grimm*, Deutsche Myth. σ. 774 κέ. (δ' ἐκδ. σ. 678 κέ.).

7) Βλ. *Zeller*, Die Philosophie der Griechen .. I (δ' ἐκδ.) σ. 210. 229. 247. 626 704, τ. III 1 σ. 151 κέ. 553. 555. 561.

σχέσιν πρὸς τὸν κρατοῦντα καὶ ἀποκρύπτοντα τὰ οὐράνια ὕδατα δράκοντα Ahi τῶν βεδικῶν ὕμνων, ὃν ὁ Ἴνδρας φονεύει, πρὸς τοὺς δράκοντας, οὓς κτείνουσιν οἱ Θεοὶ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῦ ἡλίου ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς μύθοις καὶ καθόλου ἐν τοῖς περὶ δρακοντοκτονιῶν μύθοις πλείστων λαῶν, καθὼς καὶ πρὸς τοὺς κυρίους τῶν πηγῶν δράκοντας τῶν νεοελληνικῶν μύθων(1). Ἡ δὲ καλόγνωμη γουστερίτσα εἶναι πιθανῶς ἡ σαλαμάνδρα, ἥτις κατὰ τὰς δοξασίας τῶν ἀρχαίων «διὰ πυρὸς βαδίζουσα καταβέννυσι τὸ πῦρ»(2). Οἱ Θεσσαλοὶ πιστεύουσι νῦν ὅτι ἡ σαλαμάνδρα καταπίπτει εἰς τὴν γῆν μετὰ τῆς ἀστραπῆς ἢ ἀναφαίνεται μετὰ βροχήν (3). Καθόλου δ' ἡ σαύρα παρίσταται ἐν τῇ ἀρχαίᾳ θρησκείᾳ καὶ ἐν ταῖς δοξασίαις νεωτέρων ἐθνῶν ὡς εὐοίωνος προάγγελος τοῦ ἔαρος καὶ τῆς εὐδίας, ἀγαπητὴ εἰς τοὺς θεούς, μάλιστα εἰς τὸν θεὸν τοῦ ἡλίου, οὗ τὰς βουλὰς ὑπετίθετο ὅτι | διὰ τῆς μαντικῆς ἀνεκοίνωνεν εἰς τοὺς 622
ἀνθρώπους. Τὸν ἥλιον προσηγόρευον οἱ ἀρχαῖοι καὶ σαῦρον(4)· οἱ εἰς τὸν Ἀπόλλωνα ἀνάγοντες τὸ γένος Ἠλεῖοι Ἰαμίδαι ἐμαντεύοντο καὶ διὰ σαυρῶν, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ ἀνατεθειμένου ἀνδριάντος ἑνὸς τούτων, ἔχοντος γαλεώτην πρὸς τὸν ὦμον προσέρποντα τὸν δεξιόν (5). Υἱὸς δέ τις τοῦ Ἀπόλλωνος, ἐν τῇ θείᾳ τοῦ Ἀπόλλωνος χώρᾳ, τῇ τῶν Ὑπερβορέων γεννηθείς, ἐκαλεῖτο Γαλεώτης· ἀνῆγον δ' εἰς τοῦτον τὸ γένος οἱ Γαλεῶται, μάντεις Σικελοί, διὰ σαυρῶν (γαλεῶν, γαλεωτῶν) πιθανῶς μαντευόμενοι (6). Ἐν Σικελίᾳ δὲ νῦν πιστεύουσιν ὅτι εἰδός τι μικρᾶς σαύρας, καλουμένης κοινῶς San Giuvanni, ἀνάπτει ἐν τῷ οὐρανῷ τὸ κανδήλιον ἐνώπιον τοῦ θεοῦ, καὶ αἱ σαῦραι αὗται φέρουσι τύχην εἰς τοὺς κατέχοντας· οὐδεὶς δὲ τολμᾷ νὰ τὰς φονεύσῃ, ἂν δὲ τοιοῦτό τι συμβῇ κατὰ λάθος, ὁ φονεύσας ζητεῖ διὰ ποικίλων ἐπῳδῶν νὰ ἐξευμενίσῃ τὸ ζῷον καὶ νεκρόν. Ἐν Βοννωνίᾳ δὲ ἡ σαύρα φαινομένη προαγγέλλει τὸ ἔαρ. Ἐν Πεδεμοντίῳ, Τοσκάνῃ καὶ Σικελίᾳ πιστεύουσιν ὅτι ἡ πρασίνη σαύρα (lacerta viridis, L.) ἔχει κίτρινον σταυρὸν εἰς τὴν κεφαλήν καὶ εἶναι φιλάνθρωπος προφυλάττουσα τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῶν ὄφεων(7).]Ὁμοία παράδοσις περὶ προφυλάξεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τῶν ὄφεων ὑπὸ τῆς πρασίνης σαύρας φέρεται καὶ ἐν Ἑλβετίᾳ(8).]

Εἰς τοὺς κοσμογονικοὺς μύθους ἠδύναντο νὰ ταχθῶσι καί τινες παραδόσεις καὶ πλάσματα τοῦ καθ' ἡμᾶς λαοῦ περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ζῴων· ἀλλὰ ταῦτα στενώτερον συνδέονται πρὸς ἄλ-

---

1) Μελέτη σ. 161 κέ.—*Πολίτου*, Περσεὺς καὶ ἅγιος Γεώργιος ἐν Ἀττικῷ ἡμερολογίῳ 1872 σ. 177 κέ. καὶ ἐν Λαογραφ. τ. Δ' σ. 185 κέ.

2) *Ἀριστοτέλ.* Ζ. ἱστ. Θ', 20' 13. — *Θεοφρ.* ἀπ. ἀ. Γ' περὶ πυρὸς η' 60.— Ἀντίγον. Καρύστ. 91.— *Τιμόθ. Γαζ.* 53 ἐν Hermes τ. σ. 28. Αἰλιαν. π. ἱστ. Β' 31.— Ἡ δοξασία αὕτη διετηρεῖτο καὶ κατὰ τὸν μεσαίωνα, παρέμεινε δ' ἐνιαχοῦ καὶ μέχρι τοῦ νῦν.

3) Κατ' ἀνακοινώσεις τῶν κ. Γ. Δρασίνη καὶ Ἀλ. Κασαβέτη, ἐκ τοῦ Πηλίου. Παραπλησίαν δοξασίαν ἀνευρίσκομεν καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, οἵτινες ἐπίστευον ὅτι ἡ σαλαμάνδρα φαινομένη προήγγελλε βροχήν. (*Θεόφραστ.* ἀπ. ς' β' 15 «Καὶ ἡ σαύρα φαινομένη ἢν καλοῦσι σαλαμάνδραν .... ὕδωρ σημαίνειν»).

4) Πορφυρ. περὶ ἀποχῆς Δ' 16. Ἀντίθετος πρὸς τὰς τοιαύτας δοξασίας φαίνεται ἡ ἀράστασις τοῦ σαυροκτόνου Ἀπόλλωνος, ἧς ἄδηλος ἡ ἔννοια.

5) Παυσαν. στ' β' 2. Πρβλ. *Cicer.* de divin. I, 20, 39.—*Στεφαν. Βυζαντ.* λ. Γαλεῶται.

6) *Στεφ. Βυζ.* αὐτ.

7) *De Gubernatis*, Zoological mythology τ. II σ. 385 κέ.— *Pitrè*, Usi e costumi, Palermo 1889 τ. III σ. 351 κέ.—Ἐν τῷ Φυσιολόγῳ ἀναφέρεται σαύρα τις καλουμένη ἡλιακή, ἥτις, ὅταν γηράσῃ, ἀποτυφλοῦται, ἀλλὰ προβλέπουσα εἰς τὸν ἀνατέλλοντα ἥλιον ἀνακτᾷ τὴν ὅρασιν καὶ νέα γίνεται (Βλ. τὴν ἔκδοσιν τοῦ *Karnejew* ἐν Byzantin. Zeitschrift 1894 σ. 32).

8) Schweizer. Volskunde 1911 σ. 12.

λας ἐξ ἰδεῶν διαφόρων προελθούσης δοξασίας, καὶ ἐν συναφείᾳ πρὸς ταύ-
623 τας προσήκει νὰ γίνῃ περὶ αὐτῶν λόγος. Ὅθεν περιοριζόμεθα ὡς | ἐν τύπῳ καὶ ἁπλῶς νὰ διαλάβωμεν περὶ τῶν τοιούτων παραδόσεων ἐπιφυλασσόμενοι νὰ πραγματευθῶμεν περὶ αὐτῶν πλατύτερον ἀλλαχοῦ.

Πλεῖσται νεοελληνικαὶ παραδόσεις ἀναφέρουσιν ὅτι ὁ διάβολος ἁμιλλώμενος πρὸς τὸν Θεὸν ἐπὶ τὸ ἔργον τῆς δημιουργίας ἔπλασεν ὁμοίως ζῷα· ἀλλὰ τοῦ διαβόλου τὸ ἔργον ἦτο ἀτελὲς καὶ ὁ Θεὸς ἢ ὁ Χριστὸς συνεπλήρωσεν αὐτὸ πρὸς βλάβην τοῦ διαβόλου ἢ πρὸς ὠφέλειαν τοῦ ἀνθρώπου. Οὕτω διηγοῦνται περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ λύκου, ὅτι, ὅταν ἔπλασεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, ἠθέλησε καὶ ὁ διάβολος νὰ πλάσῃ τὸν λύκον· ἀλλὰ δὲν ἐμπόρεσε καὶ νὰ τὸν ζωντανέψῃ, ὁ Θεὸς ὅμως διὰ παιδείαν (ἤτοι τιμωρίαν αὐτοῦ) τὸν ἐπρόσταξε νὰ ζωντανέψῃ καὶ νὰ φάγῃ τὸν πλάστην του· ἀλλὰ μόνον τὸ ἕνα πόδι αὐτοῦ ἐπρόλαβε νὰ φάγῃ ὁ λύκος, καὶ δι' αὐτὸ ὁ διάβολος εἶναι κουτσὸς καὶ τὸν λέγουν μονοπόδαρο καὶ λυκοφαγωμένο (1). Περὶ δὲ τῆς δημιουργίας τοῦ χρησιμωτάτου εἰς τὸν ἄνθρωπον ὄνου διηγοῦνται ἐν Ἀκαρνανίᾳ ὅτι, ὅταν ἔφτειασε ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, ἔφτειασε καὶ ὁ διάβολος τὸν γάϊδαρο, ἀλλὰ δὲν ἠμποροῦσε νὰ τὸν κάμῃ νὰ σαλέψῃ· καὶ ἀφ' οὗ πλέον ἀπελπίστηκε, παρακάλεσε τὸ Χριστὸ νὰ τοῦ βάλῃ ζωή. Τότε ὁ Χριστὸς εἶπε: «Σήκω, γαϊδοῦρι, νὰ ζήσῃ ἡ φτώχεια!» καὶ ἐσηκώθη καὶ ἐζωντάνεψε ὁ γάϊδαρος (2).

Παρόμοιαι παραδόσεις φέρονται καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς, θὰ διαλάβωμεν δ' ἐκτενέστερον περὶ αὐτῶν ἐν τῷ περὶ τοῦ Διαβόλου κεφαλαίῳ δευτέρας ἐκδόσεως τῆς *Νεοελληνικῆς μυθολογίας ἡμῶν*. Τὴν ἀρχὴν δ' ἔλαβον πιθανώτατα αὐταὶ ἐκ τῶν Θρησκευτικῶν βιβλίων τῶν Βογομίλων, ἐν οἷς παρελήφθησαν ἐκ παλαιοτέρων Θρησκευτικῶν καὶ φιλοσοφικῶν θεωριῶν. Διότι ἡ θεωρία, ὅτι τῆς δημιουργίας μετέσχον πλὴν τοῦ κατ' ἐξοχὴν δημιουργοῦ καὶ ἄλλοι θεοὶ ὑποδεέστεροι, ἦτο καὶ πρὸ τῶν Βογομίλων γνωστή. Ἐξ αὐτοῦ τοῦ Πλάτωνος (3) διδασκόμεθα ὅτι ὁ τῶν θεῶν δημιουργὸς ἐκέλευσεν εἰς τοὺς ὑπ' αὐτοῦ πλασθέντας θεοὺς νὰ τραπῶσιν εἰς τὴν τῶν ζώων δημιουργίαν πλάττοντες
624 τὸ θνητὸν μέρος τῶν ὄντων, ὅπερ ἔμελλε νὰ συνυφανθῇ μετὰ τοῦ ἀθανάτου. Κατὰ δὲ τὴν αἰγυπτιακὴν κοσμογονίαν πλὴν τοῦ δημιουργοῦ Ρᾶ καὶ οἱ ἄλλοι θεοὶ εἶχον τὴν δύναμιν τῆς δημιουργίας διὰ τῶν δακρύων αὐτῶν, οἵ τε ἀγαθοὶ καὶ οἱ κακοί· οἱ μὲν ἀγαθοὶ θεοὶ παρῆγον τἀγαθὰ ὄντα καὶ τὰ χρήσιμα πράγματα, οἱ δὲ κακοὶ τὰ κακὰ ὄντα καὶ τὰ ἐπιβλαβῆ πράγματα· οἱ ὄφεις, οἱ σκορπιοί, τὰ δηλητηριώδη φυτὰ ἐγεννήθησαν ἐκ τῶν δακρύων τοῦ Σὴτ καὶ τῶν περὶ αὐτὸν δαιμόνων (4). Ἑπόμενοι τῷ Πλάτωνι παραδέχονται συνεργοὺς τῆς δημιουργίας Φίλων ὁ Ἰουδαῖος, καὶ ὁ ὑπομνηματιστὴς τοῦ πλατωνικοῦ Τιμαίου νεοπλατωνικὸς Χαλκίδιος. Τῶν δ' αἱρετικῶν χριστιανῶν τινες ἐπρέσβευον ὅτι ὁ κόσμος εἶναι δημιούργημα τῶν ἀγγέλων ἢ ὅτι ὑπούργουν οἱ ἄγγελοι τῷ Θεῷ κατὰ τὴν δημιουργίαν (5). Τούτων δὲ τὰ δόγματα μετὰ τῶν

---

1) Βλ. τῆς ἡμετέρας Μελέτης σ. 472. Τῆς παραδόσεως ταύτης ὑπάρχουσι πολλαὶ παραλλαγαί· μίαν τούτων ἐδημοσίευσεν ὁ Λάζαρος Δούμας ἐν Revue des tradit. populaires 1893 σ. 283–4.

2) Ἀνεκοινώθη μοι ὑπὸ τοῦ ἐξ Ἀγρινίου κ. Εὐσταθίου Σταΐκου, ἰατροῦ.

3) *Πλάτων*. Τίμ. σ. 41 c. Καὶ ἐν τῇ περσικῇ θρησκείᾳ οἱ Amschaspand εἶναι συνεργοὶ τοῦ Ὡρομάσδου.

4) *Maspero*, Histoire ancienne des peuples d'Orient τ. I σ. 156 κέ.

5) *Κύριλλος Ἱεροσολύμων* ἐν *Migne*, Patrol. gr. τ. 33 σ. 717.— *Ἰωάν. Χρυσόστομ.* αὐτ. τ. 83 σ. 473.— *Irenaeus* c. haer. I, 24.—Περὶ δημιουργίας ὄντων ὑπὸ δαιμόνων ὑποδεεστέρων ἐν τῇ σκανδιναυικῇ Ἐδδᾳ βλ. *Elard H. Meyer* ἔνθ. ἀν. σ. 107 κέ.

αἰγυπτιακῶν συνεκέρασεν ἡ τῶν Βογομίλων αἵρεσις, ἡ ἐν Βουλγαρίᾳ μὲν ἀναπτυχθεῖσα, διαδοθεῖσα δὲ καὶ πολλαχοῦ τῆς ἄλλης Εὐρώπης κατὰ τὸν ΙΒ' μάλιστα αἰῶνα. Ἡ αἵρεσις αὕτη, ἥτις πολλὰ τῶν αἱρετικῶν δογμάτων τῶν Μανιχαίων, τῶν Μεσσαλιανῶν καὶ τῶν Παυλικιανῶν παρέλαβεν, ἐδίδασκεν ὅτι ὁ Σατανᾶς ἐπιχειρήσας καὶ δεύτερον κόσμον νὰ δημιουργήσῃ ἔπλασε τὸν ἄνθρωπον, ἀλλὰ δὲν ἐδυνήθη νὰ ἐμφυσήσῃ εἰς αὐτὸν ψυχήν· ἰδὼν δὲ τὸ μάταιον τῶν ἀγώνων του παρεκάλεσε τὸν Θεὸν νὰ τὸν ἐμψυχώσῃ ὑποσχεθεὶς ὅτι θὰ ἀνῆκεν ὁ ἄνθρωπος εἰς ἀμφοτέρους. Ἐσώθησαν δ' οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τοῦ κράτους τοῦ Σατανᾶ διὰ τοῦ Χριστοῦ. Καίπερ μὴ δυνηθεὶς ὅμως νὰ ἐμψυχώσῃ τὸν ἄνθρωπον ὁ Σατανᾶς ἔδωκε ψυχὴν εἰς τὸν ὄφιν, κατά τινα δὲ σερβικὴν παράδοσιν καὶ εἰς τὴν κίσσαν(1). Ἐκ τῶν τοιούτων λοιπὸν διηγήσεων προῆλθον αἱ ἐν λόγῳ νεοελληνικαὶ παραδόσεις καὶ αἱ παρόμοιοι τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν.

Τῶν μύθων περὶ γενέσεως τῶν ἀνθρώπων ἐκ δένδρων ἴχνη τινὰ μόνον 625
ἀνευρίσκομεν ἐν νεοελληνικαῖς δοξασίαις καὶ παραμυθίοις. Περὶ τούτων δὲ θὰ διαλάβωμεν ἐν κεφαλαίῳ τῆς Νεοελληνικῆς μυθολογίας περὶ δημώδους ψυχολογίας.

Ἔχει προσέτι ὁ καθ' ἡμᾶς λαός, καθὼς καὶ πάντες οἱ λαοί, καὶ μύθους κατ' ἐπίφασιν μὲν κοσμογονικούς, πράγματι δὲ αἰτιολογικούς. Διὰ τούτων προσπαθεῖ νὰ εὕρῃ ἐξήγησιν μυθικὴν διαφόρων ἰδιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ζῴων ἢ τῆς ἰδιαζούσης διαμορφώσεως χώρας τινός. Τοιοῦτοι μῦθοι περιελήφθησαν καὶ ἐν τῇ συναγωγῇ τῶν Αἰσωπείων, ὡς ὁ περὶ τοῦ ὀστράκου τῆς χελώνης (ἀρ. 154 Halm), ὁ περὶ τῆς φιλοψευδίας τῶν Ἀράβων καὶ τῶν σκυτέων (ἀρ. 136,141 H), ὁ περὶ τῆς συνέσεως τῶν μικροφυῶν καὶ τῆς ἀρροσύνης τῶν μακρῶν (ἀρ. 150 H) κτλ.(2). Ὁμοιάζουσι δ' οὗτοι πρὸς τοὺς νεωτέρους καὶ κατ' αὐτὴν τὴν διατύπωσιν· ὡς περὶ τῆς φιλοψευδίας τῶν Ἀράβων λέγει ὁ ἀρχαῖος μῦθος ὅτι τὴν ἀρχὴν ἔχει ἐκ τῆς ἁρπαγῆς τοῦ φορτίου ψευμάτων τῆς ἁμάξης τοῦ Ἑρμοῦ, ἣν συντριβεῖσαν ἐν τῇ χώρᾳ αὐτῶν διήρπασαν οἱ Ἄραβες(3), οὕτω καὶ νῦν διηγοῦνται ὅτι οἱ Κεφαλλῆνες εἶναι ψεῦσται, διότι ἐν τῇ χώρᾳ των κατεχύθησαν τὰ ψεύσματα, διαρραγέντος τοῦ πεπληρωμένου ἐξ αὐτῶν σάκκου τοῦ διαβόλου· παραπλήσιος εἶναι καὶ ὁ μῦθος περὶ τῆς πετρώδους διαμορφώσεως τῶν Κραβάρων καὶ τῆς Μάνης(4). Τινὲς ὅμως τῶν μύθων τούτων οὐδ' αἰτιολογικοὶ εἶναι, ἀλλ' ἁπλῶς πεπλασμένοι πρὸς γέλωτα, οἷος ὁ περὶ τοῦ Αἰσώπου ἐν ναυπηγίῳ (ἀρ. 19 H.) καὶ τινες ἄσεμνοι μῦθοι τοῦ καθ' ἡμᾶς λαοῦ περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου.

---

1) Βλ. *Gireeek*, Geschichte der Bulgaren σ. 178.— *A. Pypin* u. *V. D. Spasovich*, Geschichte der slavischen Literaturen. Lpz. 1880 τ. I σ. 88 καὶ τοὺς αὐτόθι μνημονευομένους συγγραφεῖς.— *M. Caster*, Literatura populară romăna. Bucur. 1883 σ. 255 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, Greeco-Slavonic literature. Lond. 1878 σ. 20.

2) Περὶ τούτων θὰ πραγματευθῶμεν ἐν τοῖς κεφαλαίοις περὶ γιγάντων καὶ περὶ μυθολογικῆς ζωολογίας τῆς ἡμετέρας Νεοελληνικῆς μυθολογίας. Πλουσία συλλογὴ τοιούτων μύθων παρὰ διαφόροις λαοῖς δημοσιεύεται ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Les pourquoi ἐν τῇ Revue des tradit. populaires ἀπὸ τοῦ 1887 (τ. Η σ. 433 κέ. ἡ τελευταία συλλογὴ ἐν τ. ΙΧ, 1894 σ. 165 κέ.).

3) Αἰσωπ. μῦθ. 141 H.—Βαβρίου ἀρ. 57.

4) Ἑστία 1890 τ. Β' σ. 259.—"Ομοιον ἀρχαῖον μῦθον, ἐξηγοῦντα διατί ἡ Θεσσαλία ἦτο πολυφάρμακος, ἁπαντῶμεν παρὰ *Μιχαὴλ τῷ Ἀκομινάτῳ* (τ. Α' σ. 177 ἐκδ. Σ. Λάμπρου· «τὴν Μήδειάν φασι φεύγουσαν διὰ τοῦ Θετταλικοῦ πεδίου, τῶν φαρμάκων ἐκχυθέντων, πολυφάρμακον τὴν Θετταλίαν ποιῆσαι»).—Ἄδηλον ἂν ρωμουνικὴν ἢ ἑλληνικὴν

Ο ΗΛΙΟΣ

ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΔΗΜΩΔΕΙΣ ΜΥΘΟΥΣ*

Ἀποβλέποντες εἰς τὴν πληθὺν τῶν μύθων, τῶν ἀποδεδειγμένως διαπλασθέντων ἐκ τῆς παρατηρήσεως τῶν ἡλιακῶν φαινομένων, δυσεξήγητον θὰ εὑρίσκομεν διατὶ ὁ ἥλιος δευτερεύουσαν κατέχει θέσιν ἐν τῷ ἑλληνικῷ πανθέῳ. Ἀλλ' ἐπισταμένη μελέτη καὶ ἀνάλυσις τῶν ἡλιακῶν μύθων πείθει ἡμᾶς ὅτι οὗτοι, ὧν τὰ πρῶτα σπέρματα εἶναι κληροδότημα τῶν προϊστορικῶν Ἀρίων, ἐνωρὶς συνεταυτίσθησαν καὶ συνεμίγησαν μετὰ τῶν μύθων περὶ ἄλλων θεῶν. Ἀνάλογά τινα παρατηροῦμεν καὶ ἐν τῇ ρωμαϊκῇ μυθολογίᾳ, ἐν ᾗ οἱ θεοὶ Apollo, Liber, Hercules καὶ Mercurius προσέλαβον πολλοὺς χαρακτῆρας τοῦ θεοῦ Ἡλίου (Sol)· καὶ ἐν τῇ βεδικῇ, ἥτις πρὸς τῷ Sûryâ, τῇ κυριωτάτῃ προσωποποιήσει τοῦ ἡλίου, ἀναφέρει καὶ ἑτέρας, ὡς τοὺς θεοὺς Savitri, Mitra, Vishnu, Pûshan, Aditya. Ἕνεκα τῆς τοιαύτης καταμερίσεως τῶν ἡλιακῶν μύθων ἡ σπουδαιότης τοῦ Ἡλίου ὡς αὐτοτελοῦς θεότητος ἐμειώθη σφόδρα, καὶ οὐ μόνον ἐν τῇ ἑλληνικῇ μυθολογίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς Βέδαις ὁ ἥλιος ἔστιν ὅτε τάσσεται ἐν θέσει ὑποδεεστέρᾳ (1).

Ἐν τοῖς κλασσικοῖς χρόνοις, καθόλου εἰπεῖν, ἡ τοῦ Ἡλίου λατρεία ἦτο ἀσυνήθης καὶ σπανιωτάτη· τὰ δ' ἐνιαχοῦ ὑπάρχοντα ἡλιεῖα καὶ οἱ βωμοὶ καὶ τ' ἀγάλματα τοῦ Ἡλίου ἠδύναντο ἴσως νὰ θεωρηθῶσι μᾶλλον λείψανα παλαιοτάτης λατρείας, ὑφισταμένης πρὸ τῆς συνταυτίσεως αὐτοῦ μετ' ἄλλων θεῶν(2). Οἱ πλεῖστοι τῶν ἐκ τῆς λατρείας ταύτης ἐκπηγασάντων παναρχαίων μύθων ἀπεδόθησαν εἰς τὸν Ἡρακλέα καὶ ἄλλους ἡλιακοὺς ἥρωας καὶ εἰς τὸν Ἀπόλλωνα. Καὶ οἱ μὲν εἰς τοῦτον ἀναφερόμενοι εἶναι οἱ ἰδανικώτεροι προσλαβόντες βαθμηδὸν ἠθικὴν ἔννοιαν καὶ εὐγενέστερον χαρακτῆρα· οἱ δὲ εἰς τὸν Ἡρακλέα διετήρησαν πιστότερον τὸν παλαιὸν ἄξεστον καὶ ἄτεχνον τύπον· καὶ συνετέλεσαν μὲν ὁπωσδήποτε εἰς τοῦτο ἥ τε κωμῳδία καὶ τὸ σατυρικὸν δρᾶμα καὶ ἡ φιλοπαίγμων τέχνη, εὐαρέστως ἐνδιατρίβοντα εἰς θέματα τοιαῦτα, ἀλλὰ κυρίως ἡ διατήρησις τῶν ἀρχετύπων ἐκείνων μύθων ὀφείλεται εἰς τοῦτο, ὅτι ἦσαν προσφυέστατοι εἰς τὴν κατάληψιν τοῦ χύδην ὄχλου, μὴ ὑπερβάλλοντες τὰ ὅρια τῆς διανοητικῆς ἀντιλήψεως αὐτοῦ. Τούτου δ' ἕνεκα εὐνόητον εἶναι, διατὶ οἱ πλεῖστοι μετὰ πάροδον αἰώνων πολλῶν διασῴζονται καὶ παρὰ τῷ καθ' ἡμᾶς λαῷ ἐλαχίστας ὑποστάντες μεταβολὰς καὶ ἀλλοιώσεις.

παράδοσιν ἐπαναλαμβάνει ὁ Κ. Δαπόντες γράφων ἐν ἐπιστολῇ του: «Ἐστήκωσεν ὁ θεὸς τὰ χώματα ἀπὸ τὰ νησιὰ (τοῦ Αἰγαίου) καὶ τὰ ἔρριψε 'ς τὴ Βλαχιά, καὶ ἐσήκωσε ταῖς πέτραις ἀπὸ τὴ Βλαχιὰ καὶ ταῖς ἔρριψε 'ς τὰ νησιὰ» (*Legrand* Ephémerides Daces σ. υλγ' - υλδ').

*) Ἐδημοσιεύθη ἐν ἰδίῳ τεύχει ἐκ σ. 54 ἐν Ἀθήναις 1882.

1) Βλ. *J. Muir* Original Sanskrit texts, London 1872 τ. V σ. 158—9 (Subordinate position sometimes assigned to him (Sûrya). Πρβλ. *Max Müller* Vorlesungen über den Ursprung und die Entwickelung der Religion, Strassburg 1880 σ. 311—3 (Die Sonne in untergeordneter Stellung).

2) Ἀναγραφὴν τῶν τόπων τῆς λατρείας τοῦ Ἡλίου βλ. ἐν *Pauly–Wissowa* Real Encyclop. τ. VIII σ. 63 κέ. *Gruppe* Griech. Mythol. ἐν τῷ πίνακι σ. 1764 λ. Helios L.

Ο ΗΛΙΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΔΗΜΩΔΕΙΣ ΜΥΘΟΥΣ

Σκοπὸς τῆς προκειμένης πραγματείας εἶναι ἡ περισυναγωγὴ τῶν μύθων τούτων τοῦ καθ' ἡμᾶς λαοῦ καὶ ἐν γένει τῶν περὶ τοῦ ἡλίου μυθολογικῶν παραστάσεων καὶ εἰκόνων. Τούτων ἔνιαι δύνανται ἴσως νὰ θεωρηθῶσι λείψανα παναρχαίων μύθων, ὧν οὐδεμία γίνεται μνεία εἰς τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, ἕτεραι δ' ἐξηγοῦνται ἢ συμπληροῦνται ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας ἢ ὑπὸ τῶν μύθων ἄλλων λαῶν. Εὑρηνται δ' ἐγκατεσπαρμέναι ἰδίως εἰς παραδόσεις καὶ εἰς δημοτικὰ ἄσματα καὶ εἰς παραμύθια, ἀλλ' ἐν τούτοις λίαν παρηλλαγμέναι καὶ σκοτειναί. Ἴχνη προσέτι τούτων εὐδιάκριτα ἀπαντῶσι καὶ ἐν τῇ κοινῇ γλώσσῃ, ἀσυνειδήτως διατηρούμενα, διότι πρὸ πολλοῦ ἔχουσιν ἀπολέσῃ τὴν μυθολογικὴν σημασίαν αὐτῶν.

Α'.

Ἥλιος ὡς ἄνθρωπος.—Ἀνατολή, μεσουράνημα καὶ δύσις αὐτοῦ. — Βασίλευμα.— Κατοικία τοῦ Ἡλίου.—Τρῦπα τοῦ οὐρανοῦ καὶ παλάτια τοῦ Ἡλίου.—Ἥλιος φιλαίματος καὶ ἀδηφάγος.—Πατήρ, μήτηρ, ἀδελφοί, τέκνα, σύζυγος τοῦ Ἡλίου. —Γάμοι Ἡλίου καὶ Σελήνης.

Ὄχι μόνον οἱ δημώδεις μῦθοι, ἀλλὰ καὶ ἡ γλῶσσα καταδεικνύουσιν ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς φαντάζεται τὸν Ἥλιον ἀνθρωπόμορφον. Πρὸς παράστασιν τῆς ἀνατολῆς αὐτοῦ λέγεται κοινῶς, ὅτι ἐξεμύτισε, ὁ ἥλιος ξεμυτώνει, βγαίνει, βγῆκε, πάει μία, δύο τριχιᾶς (ὀργυιᾶς, βουκέντραις, καλάμια, μπράτσα), πάει γιόμα. Τὸν ἐκατούρησεν ὁ ἥλιος, λέγουσιν οἱ χυδαιότεροι (ἐν Μεσσηνίᾳ) περὶ ἐκείνου, οὗ κοιμωμένου φωτίζουσι τὸ πρόσωπον αἱ ἀκτῖνες τοῦ ἀνατέλλοντος ἡλίου· ἢ τήραξε μὴ σε κατουρήσῃ ὁ ἥλιος, ἤτοι ἐγέρθητι πρὸ τῆς ἀνατολῆς(1). Μεσουρανοῦντος δὲ τοῦ ἡλίου λέγουσιν· ὁ ἥλιος στέκεται καταμεσημερίς· διότι φαίνεται εἰς τὸν λαὸν ὅτι ὁ ἥλιος ἵσταται μικρόν, κατὰ τὴν μεσημβρίαν,ὅπως ἀναπαυθῇ ἐκ τοῦ δρόμου· ποιητικώτερον δ' ἐκφράζουσι παραπλησίαν ἰδέαν δημοτικὰ ἄσματα, ἀφηγούμενα ὅτι ὁ ἥλιος ἀνακόπτει τὴν πορείαν αὐτοῦ ἔξαλλος ἀκροώμενος τοῦ ἡδέος ἄσματος ὡραίας κόρης :

> Ἀπὸ τὴ στρίξη τ' ἀργαλιοῦ καὶ τὴ γλυκειὰ λαλιά της
> ὁ ἥλιος ἐξαστόχησε, δὲν πάει νὰ βασιλέψῃ (2)·

ἢ ὅτι συμπαθῶν πρὸς πάσχοντας ἵσταται, ὅπως ἀκροασθῇ τὰ παράπονα αὐτῶν καὶ συμμερισθῇ τὴν λύπην των(3).

---

1) Πρβλ. τὴν παράστασιν τοῦ ἡλιακοῦ φωτὸς ὡς ρευστοῦ ἐν πολλοῖς μύθοις ἀγρίων λαῶν (*Schwartz* die poetischen Naturanschauungen I σ. 22 κ. ἑ.) Παραπλησία ἄσεμνος φράσις πρὸς ὀκνηρὸν ἐγειρόμενον τοῦ ὕπνου μετὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου παρὰ Ἡρώνδᾳ Η' 3.

2) Ἀραβαντιν. Συλλογὴ δημοτ. ἀσμάτων τῆς Ἠπείρου σ. 287 ἀρ. 474—Ὅμοια βλ. ἐν *Passow* ἀρ. 539. *Μανούσου* Τραγούδια ἐθνικὰ Β' σ. 84.

3) Γύπαρις πρ. Α' στ. 71—2 σ. 188 Σάθα: «Τὸν ἥλιο εἶδα νὰ σταθῇ χίλιαις φοραῖς γρικῶντας Τὰ πάθη μου καὶ νά κλαψε τὰ δάκρυα μου θωρῶντας». Ἀραβαντιν. σ. 326 δίστ. 282. «Εἶδε τοὺς πόνους ποῦ τραυῶ ὁ ἥλιος μιὰν ἡμέρα, καὶ πάει στὴ μαννοῦλα του μὲ μάτια δακρυσμένα.» Πρβλ. καὶ *Ovid.* Met. IV 198—9.

Ο ΗΛΙΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΔΗΜΩΔΕΙΣ ΜΥΘΟΥΣ

Ἄλλοτε δέ, ὡς ὅτε, κατὰ τοὺς ἀρχαίους μύθους, ἰδὼν τὸ θυέστειον ἄγος, ἴθυνε τὸ ἅρμα αὐτοῦ ἐπ' ἄλλην ὁδόν, ἵσταται θεώμενος τὴν θαυμασίαν τιμωρίαν ἐγκλήματος καὶ ἀργεῖ νὰ δύσῃ. Ἐν δημοτικῷ ᾄσματι ἡ μάννα του ἐρωτᾷ

«Ἥλιε μ', ποῦ βγαίνεις τὴν αὐγὴ κι' ἀργεῖς νὰ βασιλέψῃς,
σὲ καταριῶνται οἱ ἐργατειαῖς κ' οἱ ξενοδουλευτάδες.....
Ἥλιε μ', τὸ τί εἶδες κι' ἄργησες νάρθῃς νὰ βασιλέψῃς;
—Μάννα μ', τὸ θάμα ποῦ εἶδα ἐγὼ ἐχτὲς 'ς τὸ πανηγύρι,
ποῦ πῆρ' ὁ λύκος τὸ παιδὶ ἀπ' τὴ ποδιὰ τῆς μάννας κτλ. (1)

Σύμφωνος πρὸς τὴν ἔννοιαν ταύτην εἶναι ἡ εἰκὼν τοῦ Ἡλίου ὡς δρομέως ἐν ἀκριτικῷ ᾄσματι περὶ ἀγῶνος δρόμου τοῦ Ἡλίου καὶ τοῦ Διγενῆ:

Ὁ Γιάννης μὲ τὸν ἥλιο συνορίζουνταν
τὸ ποιὸς νὰ πάῃ 'ς τὴ δύση γληγορώτερα·
κι' ὁ Ἥλιος ἐδιασκέλα ὄρη καὶ βουνὰ
κι' ὁ Γιάννης ὁ καϊμένος χαμολάγκαδα.
Κι' ὁ Ἥλιος ἐβραδιάστη 'ς τσῆ μαννίτσας του,
κι' ὁ Γιάννης ὁ καϊμένος σὲ χαμόκλαδα (2).

Παραπλησίαν σημασίαν ἔχει καὶ ἡ ἐπίκλησις τοῦ Ἡλίου Ὑπερίων, κατά τινας ἐτυμολογοῦντας τὴν λέξιν ἐκ τῆς προθέσεως ὑπὲρ καὶ τῆς μετοχῆς ἰών, ἀλλ' ἡ ἐτυμολογία αὕτη εἶναι ἀναντιρρήτως ἐσφαλμένη· ἀντίστοιχον δ' ὅμως εἶναι τὸ ψαλμικὸν περὶ τοῦ ἡλίου· «ἀγαλλιάσεται ὡς γίγας δραμεῖν τὴν ὁδὸν αὐτοῦ» (3).

Ὅταν κλίνῃ ὁ ἥλιος πρὸς τὴν δύσιν λέγουσιν· ἐ τ σ ά κ ι σ ε ν (ἢ ἔ γ υ ρ ε) ὁ ἥ λ ι ο ς (ἢ ἡ ἡ μ έ ρ α, ἡ π α λ ά ν τ ζ α)· τ ὸ τ σ ά κ ι σ μ α, τ ὸ ἀ π ό κ λ ω σ μ α τ ο ῦ ἡ λ ι ο υ (4). τ ὰ π έ σ μ α τ α τ ο ῦ ἡ λ ι ο υ (5). ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ ὁμηρικόν: «ἐν δ' ἔπεσ' Ὠκεανῷ λαμπρὸν φάος ἠελίοιο» (6)· «τ ρ έ χ ε ι ὁ ἥ λ ι ο ς» παρὰ Κυπρίοις=βαίνει πρὸς τὴν δύσιν (7). Ἡ δύσις καλεῖται τὰ λ ι ο κ α θ ί σ μ α τ α, (8) διότι κάθεται τότε, ἀναπαύεται ὁ ἥλιος· «ὁ ἥλιος ἔκατσεν», ἤτοι ἔδυσε, λέγουσιν ἐν Κεφαλληνίᾳ (9). Ἐπίσης β ο υ τ ᾶ ὁ ἥ λ ι ο ς, β ο ύ τ η μ α ἢ β ο ύ τ ι σ μ α τοῦ ἡλίου (10) καὶ μονολεκτικῶς ἐν Κύπρῳ λ ι ο β ο ύ τ η μ α ν ἢ γ λ ι ο β ο ύ τ η μ α ν (11)· ἡ λέξις

---

1) Ἰατρίδου Συλλογὴ δημοτικῶν ᾀσμάτων σ. 67. Ζωγρ. ἀγὼν Α' σ. 86,56.
2) *Jeannaraki* Ἄσματα κρητικὰ σ. 113 ἀρ. 113 *Κριάρη* Κρητικὰ ᾄσματα σ. 232. Ζωγρ. ἀγὼν Α' 315,46 (Καρπάθου) 398 (Νισύρου).
3) Ψαλμ. ΙΗ' 6.
4) *Passow* ἀρ. 505 σ. 384 (Τραπεζοῦντος).
5) Ἐν Θήρᾳ, ἐν μόνῃ τῇ φράσει «Στὰ πέσματα τοῦ ἥλιου» (*Περαλῆ* Ἰδιωτικὸν σ. 125).
6) Ἰλ. Θ 485 Πρβλ. τὸ λατιν. sol praecipitans.
7) *Δουκᾶ* Φιλολογικαὶ ἐπισκέψεις σ. 54.
8) *Βλαστοῦ* ὁ γάμος ἐν Κρήτῃ σ. 162. Μανιάτικο μοιρολόγι: «Τὰ λιοκαθίσματα ποῦ βασιλεύει ὁ ἥλιος» (Παρνασσὸς Ιϛ' 951) Βλ. αὐτ. ΙΖ' 76. Ἀντίστοιχος εἶναι ἡ λέξις *λιοβαρέματα* ἐπὶ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου (Αὐτ. σ. 80).
9) *Βεργωτῆ* Κεφαλλην. σ. 196.
10) *Κοραῆ* Ἄτακτα τ. Δ' σ. 50. Παραδόσεις σ. 90: «τὴν ὥρα ποῦ βούτανε ὁ νήλιος» (Νάξ ς).
11) *Σακελλαρίου* Κυπριακὰ τ. Β' σ. 511. 554. 637. Καὶ ἐν Βιθυνίᾳ ἡλιοβούτημα λέγεται τὸ χρονικὸν διάστημα, καθ' ὃ ἄρχεται νὰ δύῃ ὁ ἥλιος» (Ἀρχεῖον λεξικοῦ). Ἐν Χίῳ

εἶναι ταυτόσημος πρὸς τὰς ἀρχαίας δύνειν, δύειν, δύσις καὶ πρὸς τὴν λατινικὴν mergere (1). Ὁμοίας λέξεις βορείων λαῶν ἀναφέρει ὁ Γρίμμ (2). Ἐμφαίνει δ' ἡ λέξις ἡλιοβούτημαν ἰδέαν περὶ λουτρῶν τοῦ ἡλίου ἐν τῇ δύσει, καὶ τοιαῦτα λουτρὰ ἀναφέρει ἡ δημώδης ποίησις (3). Εἶναι δὲ ταῦτα συναφῆ πρὸς τὴν ὁμηρικὴν περὶ βυθίσεως αὐτοῦ ἐν τῷ ὠκεανῷ (4). Λουτρὰ τοῦ ἡλίου ἀναφέρουσί τινες ἀρχαῖοι ποιηταί· κατὰ τὸν Αἰσχύλον (5) ὁ Ἥλιος ἀναπαύει τὸ σῶμα καὶ τοὺς ἵππους ἐν ταῖς θερμαῖς προχοαῖς τοῦ ὕδατος τῆς παντρόφου λίμνης τῶν Αἰθιόπων παρ' ὠκεανῷ· «κατὰ τὴν δύσιν, λέγει ὁ Στάτιος, ὁ ἥλιος ἀποζευγνύει τοὺς πυρίπνους ἵππους καὶ λούει τὴν κόμην εἰς τὰ ὕδατα τοῦ ὠκεανοῦ»(6). Ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς μύθοις ἄλλων λαῶν ἀναφέρονται λουτρὰ τοῦ ἡλίου· κατά τινας γερμανικὰς παραδόσεις ὁ ἥλιος λούεται τὴν νύκτα καὶ διὰ τοῦτο λαμπρὸς ἀνατέλλει(7). Ὁ Γρίμμ παραβάλλει τὸ τοῦ ἡλίου λουτρὸν πρὸς τὰ τῶν γερμανικῶν θεοτήτων Nerthus, Holda, αἵτινες μετὰ τὴν ἐν τῇ γῇ περιοδείαν ἐλούοντο. Κατά τινα δὲ σλαβικὴν δοξασίαν τὴν ἑσπέραν λούεται ὁ ἥλιος καὶ σφριγῶν καὶ καθαρὸς ἀνατέλλει τὴν πρωΐαν· ἡ θάλασσα ἐπέχει αὐτῷ θέσιν μητρός, εἰς τῆς ὁποίας τὰς ἀγκάλας βυθίζεται τὴν νύκτα(8).

Συνηθεστάτη δ' ὅμως πρὸς δήλωσιν τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου εἶναι ἡ χρῆσις τῶν λέξεων: βασιλεύει, ἐβασίλεψε ὁ ἥλιος· τὸ βασίλεμα, τὰ βασιλέματα τοῦ ἡλίου, τὸ ἡλιοβασίλεμα(9). Ἐν Χίῳ ἡ δύσις λέγεται βασιλιόδερμα (10) κατὰ συμφυρμὸν τοῦ βασιλεύω καὶ γέρνω (ἔγειρε ὁ ἥλιος, γέρμα τοῦ ἡλίου) καὶ παρετυμολογίαν. Ἰδιωματικῶς δὲ βασιλεύου, βάσιμα ἡλιοῦ (=βασίλεμα) ἐν Βελβεντῷ τῆς Μακεδονίας(11), ἐν Ἀθήναις εἰς παλαιοτέρους χρόνους βασιλεύω, βασίλιεμα(12), καὶ βασιλιάζει ἐν Βούᾳ τῆς Καλαβρίας (13). Καὶ μεταφορικῶς βασιλεύουν τὰ μάτια, λέγεται, ὅταν ἀρχίζουσι νὰ κλείωνται ἐκ τοῦ ὕπνου (14).

δὲ οὐλήματα εἶναι δύσις ἡλίου, ἐκ τοῦ βουλῶ, βυθίζομαι, (*Πασπάτη* Χιακὸν γλωσσάριον σ. 122). Ἐν Κεφαλληνίᾳ κάποτε καὶ «ἐπνίγηκε» ὁ ἥλιος μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἔδυσε (*Βεργωτής* ἔνθ. ἀν.)

1) «occursus, interitus, vel solis in oceanum mersio» (Festus).

2) *Grimm* deutsche Mythologie σ. 704 (619 δ' ἐκδ.)

3) *Πασπάτης* αὐτ. σ. 222 «Ἤμπεν ὁ ἥλιος στὸ λουτρὸ καὶ λούσθη καὶ χτενίσθη· Βάζει τὸν οὐρανὸ μαντί, τὴ θάλασσα μαγνάδι».

4) Ἰλιάδ. Θ. 438. Ὕμν. εἰς Ἑρμ. 68.

5) Παρὰ *Στραβωνι* Α' 33.

6) *Stat.* Thebaid. III 407 κ. ἑ.

7) *Kuhn u. Schwartz* Norddeutsche Sagen σ. 455.

8) *Hanusch* Slav. Myth. σ. 201.

9) Διοβασίλεμα (*Βλαστοῦ* ὁ γάμος ἐν Κρήτῃ σ. 161).

10) *Κανελλάκη* Χιακὰ ἀνάλεκτα σ. 106.

11) *Μπουντώνας* ἐν Ἀρχείοις νεωτ. ἑλλην. Α' β' σ. 77.

12) Ὁ Δ. Γρ. Καμπούρογλους (ἐν ἐφημ. Ἀθηνῶν Ἄστυ ἀρ. 345 τῆς 17 Νοεμβρ. 1891) παραπλανηθεὶς ἐκ τῆς ὑγρᾶς προφορᾶς τοῦ φθόγγου λε περιπίπτει εἰς περίεργα ἐτυμολογικὰ πορίσματα, νομίζων ὅτι τὸ βασίλεμα εἶναι ἀντὶ τοῦ μπασήλιεμμα, τὸ ἔμπα τοῦ ἡλίου. «Τώρα, προσθέτει, ἡ καλλαισθησία τοῦ λαοῦ τὸ μπασήλιεμα ἔκαμε βασίλιεμμα καὶ τέλος βασίλεμμα, ὅπερ τοσοῦτον παρενοήθη». Τὴν αὐτὴν δὲ παράδοξον ἐτυμολογίαν κάμνει καὶ ὁ *Μ. Φιλήντας* (Γραμματικὴ τῆς ρωμαϊκης γλώσσας σ.127): «Ἐπειδὴς τὰ ἠπειρωτικὰ βασιλιέβω, χαλιέβω κτλ. στὴν κοινὴ τὰ λέμε βασιλέβω, χαλέβω κτλ., κατὰ τοῦτο εἴπαμε καὶ βασηλέβει ἀντὶς βασηλιέβει >μπασιλιέβει (μπάση+ἥλιου· τὸ μπ>β) παρετυμολογία ἀπ' τἄλλο τὸ βασιλεύω».

13) *Morosi* dialetti romaici ἐν Archivio glottolog. italiano τ. IV σ. 50.

14) Βλ. καὶ *Βαλαωρίτου* Ποιήματα τ. Β' σ. 537 (Βιβλιοθ. Μαρασλῆ τ. Γ' σ. 414). Τὴν αὐτὴν μεταφορικὴν χρῆσιν «ἐβασίλευσαν τὰ μάτια του» ἔχουσι καὶ οἱ Ἀλβανοὶ ἐπὶ ἐκπνέοντος (*Χριστοφορίδου* Λεξικὸν σ. 313). Ἐπίσης παραλαβόντες ἐκ τῶν

Αἱ λέξεις β α σ ι λ ε ύ ω καὶ β α σ ί λ ε μ α εὑρίσκονται εἰς τὴν σημασίαν ταύτην ἀπὸ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος τοὐλάχιστον (1), ἀλλ' ἡ χρῆσις τῶν ἑλληνικῶν διαλέκτων τῆς Κάτω Ἰταλίας ὑποδεικνύει ὅτι εἰς πολὺ προγενέστερον χρόνον εἶχον εἰσαχθῇ εἰς τὴν γλῶσσαν. Νῦν εἶναι πάγκοινοι ἁπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος. Τὴν γένεσιν τῆς μεταφορᾶς ταύτης ὁ Κοραῆς ἀποδίδει εἰς σύγχυσιν πρὸς τὸ ψαλμικὸν «ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν, εὐπρέπειαν ἐνεδύσατο», ὅπερ ψαλλόμενον ἐν ταῖς ἐκκλησίαις κατὰ τὸν ἑσπερινόν, γινόμενον συνήθως πρὸς τὴν ἑσπέραν, ὑπετέθη ἀναφερόμενον εἰς τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου. Ἂν καὶ ἡ συσχέτισις τῆς ψαλμικῆς ῥήσεως πρὸς τὸ φυσικὸν φαινόμενον εἶναι βασιμωτάτη, ἀλλ' ὅμως δὲν δυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν, ὅτι ἐκ ταύτης προῆλθεν ἡ μεταφορά, διότι μᾶλλον τοιαύτη συσχέτισις προϋποθέτει γνωστὴν καὶ κοινὴν τὴν μεταφορικὴν χρῆσιν (2). Εὐστόχως δ' ὁ κ. Γ. Ν. Χατζιδάκις (3) ἀφορμώμενος ἐκ τῆς ἐν Οἰνόῃ τοῦ Πόντου σημασίας τῆς φράσεως «ὁ ἥλιον ἐβασίλεψεν»=ἐμεσουράνησεν, ἀνέβηκεν ὑψηλά, παρετήρησεν ὅτι τὸ βασιλεύει ἐλέχθη τὸ πρῶτον ἐπὶ τοῦ μεσουρανοῦντος ἡλίου, βραδύτερον δὲ ἐλέγετο ἐπὶ τοῦ δύοντος· καὶ ὅτι συνετέλεσαν εἰς τὴν παρεκδοχὴν ταύτην, πρῶτον ἡ συνωνυμία πρὸς τὸ ῥῆμα κ ρ α τ ῶ ὁμοίως ἐπὶ τοῦ κλίνοντος εἰς τὴν δύσιν ἡλίου λεγόμενον, καὶ δεύτερον ἡ ἐκκλησιαστικὴ χρῆσις· διότι πλὴν τῆς ὑπὸ τοῦ Κοραῆ μνημονευομένης ψαλμικῆς ῥήσεως ὁ κ. Χ. ἀναφέρει καὶ τὸ μετ' αὐτὴν ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τοῦ ἑσπερινοῦ λεγόμενον ποιημάτιον Σωφρονίου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων «φῶς ἱλαρόν», περιέχον τὰς λέξεις ἡλίου δύσις, φῶς ἑσπερινὸν κτλ.

Ἀλλὰ πλὴν τῶν δύο τούτων καὶ ἄλλος τρίτος λόγος συνετέλεσε πρὸς ἐνίσχυσιν καὶ διάδοσιν τῆς περὶ δύσεως τοῦ ἡλίου μεταφορᾶς, ἡ μυθολογικὴ εἰκὼν τοῦ βασιλικοῦ μεγαλείου τοῦ δύοντος ἡλίου. Τοῦτο ὑπέδειξε πρῶτος ὁ Βενετοκλῆς, ὅστις ἀνασκευάζων τὴν γνώμην τοῦ Κοραῆ παρατηρεῖ, ὅτι «ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι πάντοτε ἐνόμιζον ὅτι ὁ ἥλιος ἡσυχάζει εἰς τὰ ἐν τῇ δύσει οἰκήματα αὐτοῦ, εἰς βασίλεια, ἐντεῦθεν ἐλέχθη ὅτι ὁ ἥλιος τότε βασιλεύει» (4). Παραστατικώτατα δὲ διαγράφει τὴν μυθολογικὴν ταύτην εἰκόνα ὁ Gaston Deschamps(5): «Εἶναι ἀδύνατον νὰ μεταφρασθῇ γαλλιστὶ ἡ ἔκφρασις βασίλεμα τοῦ ἡλίου, ἔκφρασις ἐνέχουσα τὴν ἔννοιαν βασιλικῆς πορφύρας καὶ θριαμβικῆς δύσεως, καὶ ἀναβλαστήσασα ὑπὸ τὸν οὐρανὸν τῆς Ἀνατολῆς τὴν ὥραν, καθ' ἣν ὁ ἥλιος κατέρχεται βραδέως ὡς τεραστία πυρκαϊὰ ὄπισθεν τοῦ ἰανθίνου προτειχίσματος τῶν μακρινῶν κορυφῶν». Ὁ ἥ λ ι ο ς ἐ β α σ ί λ ε ψ ε σημαίνει καὶ ὁ

Ἕλλήνων μεταχειρίζονται τὴν αὐτὴν εἰκόνα καὶ ἐπὶ τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου: περεδόϊ díeli= ἐβασίλευσεν ὁ ἥλιος (Αὐτ. σ. 100. 313 *L. Diefenbach* Völkerkunde Osteuropas, Darmstadt 1880 τ. Ι σ. 69. *G. Meyer* ἐν Berl. philol. Wochenschrift 1883 σ. 303). Οἱ Ρωμοῦνοι ἔχουσιν ἀνάλογόν τινα φράσιν soayele asfintes te=ὁ ἥλιος ἀγιάζεται (*Per. Papahage* Parallele Ausdrücke ἐν *Weigand* 1908 XIV σ. 139). Βλ. προσθήκην ἐν τέλει τοῦ τόμου.

1) Ὁ Ducange ἐν Γλωσσαρίῳ σ. 180 φέρει παραδείγματα τῆς χρήσεως τοῦ ῥήματος καὶ τοῦ ὀνόματος ἐκ χειρογράφου γραμματικῆς τῆς κοινῆς γλώσσης τοῦ Ρωμανοῦ Νικηφόρου τοῦ Θεσσαλονικέως. Παραδείγματα ἀμφοτέρων ἐπίσης εὑρίσκονται ἐν ἀστρολογικῷ κώδικι τοῦ ις' αἰῶνος τῆς ἐν Ἑρλάγγῃ πανεπιστημιακῆς βιβλιοθήκης (ἀρ. 93 φ. 1β. 2α 2β) καὶ ἀλλαχοῦ ἐπὶ τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου καὶ τῶν ἀστέρων. Ὁ Κοραῆς ('Ατ.Β'79) φέρει παράδειγμα ἐκ τοῦ τέλους τοῦ ΙΕ' αἰῶνος (Θανατ. Ροδ. στ. 398 σ. 44 Wagner).

2) Ἐκ τῆς παιδικῆς μου ἡλικίας ἐνθυμοῦμαι, ὅτι, ὁσάκις ἤκουον ψαλλόμενον τὸ «ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν», ἐνῷ ὁ ἥλιος ἔρριπτεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τὰς τελευταίας ἀκτῖνάς του, συνῆπτον τὸν ψαλμὸν πρὸς τὸν δύοντα ἥλιον. Ἀλλὰ τοῦτο βεβαίως δὲν θὰ συνέβαινεν, ἂν μὴ εἶχε τὸ ἐβασίλευσε τὴν σημασίαν τοῦ ἔδυσε.

3) Λεξικογρ. ἀρχεῖον 1917 τ. Γ' σ. 17 κέ.

4) Ἐφημ. φιλομ. 1860 σ. 1249.—Βλ. καὶ τὴν προσθήκην ἐν τέλει τοῦ τόμου.

5) La Grèce d'aujourd'hui σ. 44.

ἥλιος ἔγινε βασιλεύς, μεταβὰς εἰς τὰ βασίλεια δώματα αὐτοῦ, κείμενα ἐν τῇ δύσει (1). Τὸν ἥλιον ἀποκαλοῦσιν ἄνακτα ἢ βασιλέα ἀρχαῖοι ποιηταί (2). Κεῖνται δὲ τὰ βασίλεια τοῦ Ἡλίου πίσω ἀπὸ τὰ βουνά, πίσω ἀπὸ μία ραχοῦλα (3), ἀπώτατα ἐν τῇ δύσει. Ἐκεῖ εἶναι ἡ ἄκρη τοῦ κόσμου, τὰ πέρατα (ἢ τὰ τετραπέρατα) τῆς γῆς, κατὰ φράσιν διατηρηθεῖσαν παρὰ τῷ λαῷ πρὸς δήλωσιν ἀπωτάτης χώρας. Κρητικόν τι ᾄσμα λέγει·

Κάτω 'ς τὴν ἄκρα τ' οὐρανοῦ, 'ς τὴν τέλειωση τοῦ κόσμου,
ψοφοῦν ἀγρίμια καὶ λαγοὶ κι' ἀλάφι' ἀπὸ τὴ δίψα (4).

Εἶναι δὲ ταῦτα τὰ πείρατα γαίης (5), τὰ τέρματα γῆς (6) τῶν ἀρχαίων ποιητῶν, «ἄστρων ἦχι λοετρὰ πέλει καὶ τέρματα γαίης» (7) ἐν τῇ ἀπωτάτῃ δύσει, ὅπου τὸ Ἠλύσιον πεδίον καὶ αἱ τῶν μακάρων νῆσοι, ἢ κατ' ἄλλους ποιητὰς ἡ διψαλέα Λιβύη καὶ τὸ τῶν Αἰθιόπων γένος (8). Ἐντεῦθεν προέκυψε καὶ ἡ κατάρα νὰ πᾶς πίσω τὸν ἥλιο (9) καὶ κατὰ παραφθορὰν 'ς τὸν πίσω νήλιο, ἤτοι εἰς μέρος ὅπου νὰ χαθῇς (10).

Εἰς τὰ βασίλεια αὐτοῦ εἰσέρχεται ὁ Ἥλιος δι' ὀπῆς (τροῦπα) ἀντιστοιχούσης πρὸς τὰς ἐν Ὀδυσσείᾳ (Ω 12) πύλας ἡλίου. Εὑρίσκεται δ' ἡ ὀπὴ αὕτη ἐν τῷ πέρατι τοῦ ὁρίζοντος, ἐν σημείῳ ἔνθα ὁ οὐρανὸς ἐφάπτεται τῆς γῆς· ἑτέρα δ' ὁμοία εὑρίσκεται ἐν τῇ ἀνατολῇ· καὶ ἐκ ταύτης μὲν βγαίνει ἀνατέλλων, διὰ δὲ τῆς ἑτέρας μπαίνει (11).

Ἐν τῷ ἀκροτάτῳ ἐκείνῳ σημείῳ τοῦ κόσμου, ἔνθα ὁ οὐρανὸς ἐφάπτεται τῆς γῆς, κατὰ τὰς ἰδέας τοῦ λαοῦ, ὁ διελθὼν διὰ μιᾶς τῶν ὀπῶν, τῆς ἀνατολικῆς ἢ τῆς δυτικῆς, δὲν δύναται ἀλλαχοῦ νὰ σταθῇ, εἰ μὴ ἀναβὰς πρὸς τὰ ἄνω ἐπὶ τῆς ἔξω ἐπιφανείας τοῦ οὐρανοῦ (12). Ἐκεῖ δέ, ὑπεράνω τῆς δυτικῆς ὀπῆς ἐν τῷ οὐρανῷ, ὑπάρχουσι τὰ παλάτια τοῦ ἡλίου, ἔνθα ἀναμένει αὐτὸν ἡ μάννα του. Διὰ τοῦτο ἐν παλαιὸν δημοτικὸν ᾄσμα λέγει·

Στοὺς οὐρανοὺς κι' ἂν κρυβηθῇς, 'ς τοῦ Ἡλιοῦ τὴν μάνν' ἂν ἔμπῃς (13).

Ἀνάκτορα τοῦ ἡλίου ἀναφέρονται ὑπὸ μεταγενεστέρων ποιητῶν (14), περι-

---

1) Ὁ *Grimm* (D. M. σ. 618 δ' ἔκδ.) παρανοεῖ τὰς φράσεις δημοτικῶν ᾀσμάτων ὁ ἥλιος ἐβασίλευε, ἐβασίλεψε, ὑπολαμβάνων ὅτι σημαίνουσιν ἐβασίλευεν ἄλλοτε καὶ δὲν βασιλεύει πλέον ἐν τῷ οὐρανῷ. Ἀλλ' ὁ λαὸς λέγει καὶ κατ' ἐνεστῶτα βασιλεύει ὁ ἥλιος, ὅπερ κάμνει κατάδηλον τὸ σφαλερὸν τῆς τοιαύτης ἑρμηνείας.

2) *Bruchmann* Epitheta deorum σ. 144. 145.

3) Ἐν δημοτικῷ ᾄσματι εἰσάγεται λέγων ὁ Ἥλιος «Ἐψὲς ὄντας βασίλεψα πίσω ποὺ μιὰ ραχοῦλα» (*Χασιώτη* Συλλογὴ τῶν κατὰ τὴν Ἤπειρον δημ. ᾀσμ. σ. 105 ἀρ. 24). Ἐν ἐπῳδῇ ἀθηναικῇ: «Ἀνάμεσα στὰ δυὸ βουνά, ποὺ θὰ καθήσῃ ὁ ἥλιος» (Ἑβδομὰς Α' σ. 88.80).

4) *Μ. Π. Βρεττοῦ* Ἐθνικὸν ἡμερολόγιον 1865 σ. 44.

5) Ὀδυσσ. Δ. 563. *Hesiod.* Θεογ. 518. Ἔργ. 168.

6) *Κρατῖνος* παρ' *Ἀριστοκρατίωνι* λ. Κισθήνη (*Meineke* FCG. II 136)

7) *Κοινὸ. Σπουρ.* Ι' 196.

8) Βλ. τὰς μαρτυρίας παρὰ *Roscher* die Gorgonen, Lpz. 1876 σ. 27—28.

9) Κοινῇ. Βλ. καὶ *Λεξικ.* Ἐπιδώρπιον σ. 208.

10) Παροιμιώδης φράσις: Πῆγε πίσω τοῦ ἡλιου ἢ πίσω τὸν ἥλιον ἢ πίσω ἀπ' τὸν ἥλιο (Π. Π. λ. ἥλιος 48) καὶ «πῆγε κατὰ ἡλίου!» (Π. Π. ἥλιος 47).

11) «Μπαίνει ὁ ἥλιος» =δύει «τὰ μπάσματα τοῦ ἡλιοῦ» δύσις (Φθιῶτις) καὶ ἡ μπάση ἡλιοῦ.

12) *Γ. Κρέμος* ἐν ἐφημερ. Νέᾳ Ἑλλάδι 26 Ὀκτωβρ. 1874 ἀρ. 35. Παραδόσ. ἀρ. 221.

13) *Legrand* Recueil de chansons populaires σ. 58 ἀρ. 34.

14) Καὶ ὁ παλαιότερος ποιητὴς Μίμνερμος (παρὰ *Στράβωνι* Α 47) ἀναφέρει χρυσοῦν θάλαμον, ἐν ᾧ κεῖνται αἱ ἀκτῖνες τοῦ Ἡλίου ἐν τῇ πόλει τοῦ Αἰήτου παρὰ τὸ χεῖλος τοῦ Ὠκεανοῦ.

γράφουσι δὲ ταῦτα ὁ Νόννος (ΙΒ' 1 κ. ἑ.) καὶ ὁ Ὀβίδιος (ἐν Μεταμορφ. Β' κ. ἑ.)· κατὰ τὸν Ρωμαῖον ποιητὴν τὰ βασίλεια τοῦ Ἡλίου (Regia Solis) κεῖνται ἐν τῇ ἀνατολῇ, εἶναι δ' ὠκοδομημένα ἐφ' ὑψηλῶν κιόνων, ἀπαστρίπτοντα ἐκ χρυσοῦ καὶ τιμίων λίθων. Καὶ παρ' ἄλλοις δὲ λαοῖς ἀπαντῶσάὁμοιοι μῦθοι. Ὁ Ἥλιος, κατὰ σλαβικοὺς μύθους, ἔχει ἴδιον οἴκημα (κατὰ τὸν πρωσσικὸν καὶ τὸν λιθουανικὸν μῦθον, παλάτιον)· ἐκ τούτου ἐξέρχεται τὴν πρωΐαν, τὴν ἑσπέραν λούεται ἐν τῇ δύσει καὶ τὴν νύκτα ἐπιστρέφει εἰς αὐτὸ (1). Πολλὰ χωρία φιννικῶν ρουνῶν περιγράφουσιν οἰκίας καὶ αὐλὰς τοῦ ἡλίου, τῆς σελήνης καὶ τῶν ἀστέρων (2).

Αἱ τῶν παραμυθίων δ' ὅμως περιγραφαὶ τῆς κατοικίας τοῦ ἡλίου δὲν συνάδουσιν ἐν πολλοῖς πρὸς τὰς τῶν δημωδῶν παραδόσεων. Ἐν ζακυνθίῳ παραμυθίῳ ὁ Ἥλιος, ἁρπάσας τὴν Μαροῦλαν, φέρει αὐτὴν εἰς τὴν κατοικίαν του, π ί σ ω ἀ π ὸ τ ὰ β ο υ ν ὰ (3). Ἐν ἑτέρῳ δὲ παραμυθίῳ ἐπίσης ζακυνθίῳ, μία βασιλοπούλα φεύγει ἀπὸ τὸ βασίλειόν της καὶ ὑπάγει «ὅπου ἰδοῦν τὰ μάτια της»· φθᾶσα δὲ εἰς τοὺς πρόποδας ὄρους καὶ ἀναρριχηθεῖσα εἰς τὴν κορυφὴν αὐτοῦ βλέπει μακρὰν εἰς τὸ ἄκρον τοῦ ὁρίζοντος λευκόν τι πρᾶγμα. Ἐρωτᾷ δὲ ἕνα καλόγηρον, ἐμφανισθέντα ἐνώπιόν της (ὅστις ἦτο ὁ προστάτης ἄγγελος αὐτῆς), τί εἶναι ἐκεῖνο ἐκεῖ·

«Αὐτὸ εἶναι, παιδί μου, τῆς λέγει ὁ καλόγηρος, *ὁ πύργος τοῦ Ἥλιου* καὶ ἐκεῖ βρίσκουνται περισσότερα ἀπὸ δέκα χιλιάδες βασιλοπούλα, ποῦ ἤρθαν κυνῆγι καὶ τὰ *λίθωσε ὁ Ἥλιος*. Ἀλλὰ σὺ εἶσαι καλὸ κορίτσι καὶ δὲν θέλω νὰ σοῦ βγῇ σὲ κακό, ἀλλὰ σὲ καλό. Διὰ τοῦτο θέλω νὰ σοῦ ἐξηγήσω τὸ πρᾶγμα, καὶ ὄχι μόνο εἰς ἐσὲ νὰ ἔβγῃ σὲ καλό, ἀλλὰ νὰ μπορέσῃς νὰ κάμῃς καλὸ καὶ 'ς ἄλλους. Μάθε λοιπὸν πῶς πρέπει νὰ πᾶς εἰς ἐκεῖνον τὸν πύργο. Στὸ δρόμο θ' ἀκούσῃς βοὴ καὶ κακὸ καὶ ἀνθρώπινες φωναῖς, τσοῦ φωναῖς, τῶν ἀδερφῶ σου, ποῦ θὰ σὲ καλοῦν, ἀλλὰ μὴν πιστεύσαι, καὶ μὴ γυρίσῃς τὸ πρόσωπό σου, γιατὶ εἶναι δαιμόνια, καὶ ἂν γυρίσῃς θὰ μαρμαρώσῃς. Ἅμα φθάσῃς εἰς τὸν πύργο, ἁρπαξε γρήγορα μιὰ μεγάλη μποτίλια, ποῦ εἶναι 'ς ἕνα τραπέζι, τρέξε ὄξω καὶ ράντισε ὅλα τὰ λιθωμένα βασιλόπουλα μὲ τὸ νερό τση, γιατὶ ἐκειὸ εἶναι νερὸ τσῆ ζωῆς. Τότε θὰ ἰδῇς ἐμπρός σου ἕνα μεγάλο γίγαντα, ποῦ θὰ θέλῃ νὰ σὲ φάῃ. Μὴ δειλιάσῃς ὅμως, μόν' πέ του ἀμέσως πῶς ἴσα ἴσα αὐτὸν ζητοῦσες. Τότε θὰ ζητήσῃ νερό, καὶ νὰ τοῦ ἔχῃς ἀπὸ πρῶτα ἕτοιμο. Ἅμα πάρῃ τὸ νερό, θὰ σὲ πιάσῃ ἀπὸ τὸ χέρι καὶ θὰ σὲ φέρῃ εἰς τὸ παλάτι του καὶ θὰ σὲ πάρῃ γυναῖκα» (4).

Ὁ γίγας ἐκεῖνος εἶναι ὁ Ἥλιος, ὅστις ὅλην τὴν ἡμέραν λείπει ἔξω καὶ μόνον τὸ βράδυ ἐπιστρέφει. Ἄξιον σημειώσεως ἐν τῷ παραμυθίῳ τούτῳ εἶναι τὸ ἀναφερόμενον περὶ ἀπολιθώσεως τῶν προσερχομένων ἐγγὺς τοῦ πύργου τοῦ Ἡλίου. Ἄλλα παραμύθια μυθολογοῦσιν, ὅτι ἀπολιθοῦνται ὑπὸ μαγισσῶν ἢ τοῦ διαβόλου οἱ πλησιάζοντες εἰς τὰς κατοικίας αὐτῶν. Τὸ προκείμενον δ' ὅμως παραμύθιον φαίνεται διατηρῆσαν εὐκρινέστερα ἴχνη ἀρχαίων μύθων. Οἱ περὶ ἀπολιθώσεων μῦθοι, καίπερ διαφόρως ὑπὸ πολλῶν ἑρμηνευθέντες, ἀνάγονται κατὰ τὸ πλεῖστον μᾶλλον εἰς ἡλιακούς. Ὁ ἡλιακὸς ἥρως Περσεὺς ἀπολιθώνει διὰ τῆς γοργείας κεφαλῆς τοὺς κατοίκους τῆς Σερίφου(5),

1) *Hanusch* Slav. Mythus σ. 268.
2) *Castrén*, Finnische Mythologie σ. 58. 59.
3) *B. Schmidt* Griechische Märchen usw. Lpz. 1877 ἀρ. 14 σ. 104.
4) Αὐτ. ἀρ. 15 σ. 106 κἑ. Παλάτιον τοῦ ἡλίου, εὑρισκόμενον εἰς τὴν ἀνατολήν, ἀναφέρουσι καὶ βλάχικα παραμύθια (Βλ. *Sainéan* Basmele române σ. 246. Revue des trad. populaires τ. VIII σ. 600 κἑ.) ὡς ἐπίσης καὶ ἄλλων λαῶν, οἷον βρετονικὰ (*Luzel*, Contes populaires de la Basse Bretagne I 66), καταλανικὰ (*Maspons y Labros* Rondallayre I 41) κλπ.
5) *Φερεκύδης* παρὰ Σχολ. Ἀπολλων. Δ 1091. 1555. *Πινδάρ.* Πυθ. Ι' 74 κἑ. *Ἀπολλόδωρ.* Β' δ' 3, 6.

ἡ δὲ τοῦ Ἡλίου θυγάτηρ Κίρκη μεταμορφώνει εἰς σῦς τοὺς εἰς τὴν κατοικίαν αὐτῆς ἐρχομένους· καὶ ἡ μεταμόρφωσις θεωρητέα παραλλαγὴ τῶν περὶ ἀπολιθώσεως μύθων. Κατά τινας γερμανικοὺς μύθους, γίγαντες ἀπολιθώνονται κατὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου (1), ὁμοίως καὶ οἱ Hedningen ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἐδδᾳ»(2). Ὁ Tylor μνημονεύει ὁμοίους μύθους τῶν ἰθαγενῶν τῆς Κεντρικῆς Ἀμερικῆς καὶ τῶν κατοίκων τῶν Φιτζίων νήσων (3).

Εἰς τὰ παλάτια αὐτοῦ ἀναμένει τὸν Ἥλιον, κατὰ τοὺς δημώδεις μύθους, ἡ μάννα του, καὶ πρὶν εἰσέλθῃ διὰ τῆς ὀπῆς, ὡς διὰ θυρίδος, ρίπτει εἰς αὐτὸν σαράντα καρβέλια ψωμιὰ γιὰ νὰ τὸν προφτάσῃ, γιατὶ εἶναι λιμασμένος ἀπὸ τὴν πεῖνα. Καὶ ἅμα εἰσέλθῃ καὶ καθίσῃ τοῦ παρατίθενται σαράντα φούρνων καρβέλια, τὰ ὁποῖα ἐν ἀκαρεῖ καταβροχθίζει. Φοβερὰ δ' εἶναι ἡ ὀργή του καὶ ἀλίμονον εἰς τὴν μητέρα, ἀλίμονον εἰς πάντας τοὺς ἐν τοῖς βασιλείοις αὐτοῦ, ἂν μὴ εὕρῃ ψωμία ἕτοιμα! Τότε τρώγει πᾶν τὸ προστυχόν. Οὕτω ποτὲ δι' ἀμέλειαν ἢ ἀσθένειαν τῆς μητρὸς μὴ εὑρὼν ἕτοιμα τὰ ψωμία, κατέφαγε τοὺς ἀδελφούς, τὰς ἀδελφὰς καὶ τὸν πατέρα του (4)· κατά τινα δὲ μῦθον καὶ αὐτὴν τὴν μητέρα, διό, ὅταν ἀνατέλλῃ κόκκινος, λέγουσιν ἐν Πελοποννήσῳ, πῶς εἶναι ἀπὸ τὸ αἷμα τῆς μάννας του, τὴν ὁποίαν ἐσκότωσε, διότι δὲν τοῦ εἶχεν ἕτοιμον τὸ φαγητόν (5). Ἐν Ἠπείρῳ δὲ λέγουσιν, ὅτι ἡ μήτηρ του οὐδέποτε τολμᾷ νὰ τὸν ἴδῃ ἐκ τοῦ πλησίον, διότι τὴν τρώγει· ἀλλὰ κρυφὰ τοῦ στρώνει τὸ τραπέζι γιὰ νὰ φάγῃ, κ' εὐτὺς ἐκείνη γίνεται ἄφαντη καὶ κρύβεται καὶ τὸν κοιτάει ἀπὸ μακρυὰ καὶ τὸν χαίρεται (6). Εἰς τὰ Λακκοβίκια τῆς Μακεδονίας νομίζουσιν, ὅτι κατὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου, ἐπειδὴ τὴν ὥραν ἐκείνην θὰ φάγῃ ὁ ἥλιος, δὲν πρέπει νὰ τρώγωσι τὰ παιδία, διότι ἀποθνῄσκουσιν οἱ γονεῖς των (7).

Ἡ μήτηρ τοῦ Ἡλίου ἔχει πάντοτε ἕτοιμα διὰ τὸ δεῖπνόν του τὰ ψωμία· ταῦτα δὲ ψένονται ὄχι εἰς φοῦρνον, ἀλλὰ μὲ τὴν πύραν τοῦ ἰδίου τοῦ ἡλίου· ἐντεῦθεν καὶ ἡ ἀρά: Νὰ πᾶς κεῖ ποῦ ψένει ὁ ἥλιος τὸ ψωμί(8), ταυτόσημος πρὸς τὴν ἄλλην πίσω τὸν ἥλιο, ἧς ἀνωτέρω ἐμνήσθημεν, ἤτοι ἐκεῖ, ὁπόθεν οὐκ ἔστιν ἐπάνοδος, εἰς τὴν ἄκρη τοῦ κόσμου.

---

1) *Grimm* D. M. σ. 518 (455 δ' ἐκδ).
2) Μετάφρ. K. Simrock σ. 314.
3) *Edw. Tylor* La civilisation primitive (trad. franç.) τ. I σ. 404. Βλ. αὐτ. «On doit observer par rapport au mythe de Persée, qu'un des épisodes obscures qui s'y rattachent, la tête de Gorgone changeant en pierre ceux qui la regardent, répond au mythe du soleil lui-même».
4) Ἐν Στερεᾷ Ἑλλάδι (Ν. Ἑλλὰς ἀρ. 35). Ἐν Ἀθήναις παρὰ τοῦ κ. Κ. Ζησίου.— Παραδόσ. ἀρ. 222.
5) Παραδόσ. ἀρ. 224.
6) Αὐτ. ἀρ. 223.
7) Αὐτ. σ. 806. (Βλ. καὶ τὴν ἐν τῷ τέλει τοῦ τόμου προσθήκην).
8) Ταύτην εὑρίσκομεν καὶ ἐν νεοελληνικῷ ποιήματι γραφέντι ὑπὸ τοῦ Ἰούστου τοῦ ἐκ Κορώνης καὶ ἐκδοθέντι ὑπὸ Δ. Ζήνου, ἀγνώστῳ δὲ τῷ Ζαβίρᾳ, τῷ Βρετῷ καὶ τῷ Σάθᾳ. «Καὶ κεῖ ποὺ ψένει τὸ ψωμὶν ὁ ἥλιος, ὡσὰν λέγουν» (Πένθος θανάτου, ζωῆς μάταιον, καὶ πρὸς θεὸν ἐπιστροφὴ Βενετ. 1543 φ. 6β). Συνήθως προσθέτουσι: «κ' ἡ θάλασσα τ' ἁλάτι» (Βλ. Π. Π. λ. ἥλιος 18—35 καὶ Ἀνατολ. ἐπιθεώρησ. Α' σ. 573. *Λεξίκον* ἐπιδόρπιον σ. 200. *Παπαζαφειροπούλου* Περισυναγωγὴ σ. 233. Ἐρυθραϊκὴ Χερσόνησος: ΚΠ. Σύλλογος ΙΘ' 138. Σάμος: *Ἐπ. Ι. Σταματιάδου* Σαμιακὰ Ε' σ. 89), ἢ τσ' ἡ θάλασσα τ' ἁλάτσι, ἢ τσ' ἄνεμος τὸ κουλοῦρι ("Ιος: Λασγραφ. Β' 610) «ἢ τσὶ γι' ἄνεμους τὴν πίτα (Λέσβος, Ἀρχεῖον λεξικοῦ) ἢ καὶ ἡ κοπριὰ τὰ λάχανα (Συλλογὴ Βάρνερ, ἐν Π. Π. τ. Β' σ. 61) ἢ καὶ τὸ κάνει κεραμίδι (Σωζόπολις παρὰ Κ. Δ. Παπαιωαννίδου). Ἐν Κρήτῃ ἐπὶ ὑπερβολικοῦ καύσωνος συνηθίζουσι τὴν φράσιν: «σήμερα ὁ ἥλιος ψήνει τὸ ψωμὶ» (Ἀρχ. Λεξ).

Θρακική τις παράδοσις ἀναφέρει ὅτι κομμάτι παρεκεῖ ἀπὸ τὴν χώρα ποῦ ψήνει ὁ ἥλιος τὸ ψωμὶ εἶναι οἱ Σκυλοκέφαλοι (1). Ἀλλ' ὁ τοιοῦτος προσδιορισμὸς δὲν θέτει τὸν τόπον ὅπου ψήνει ὁ ἥλιος τὸ ψωμὶ ἐντεῦθεν τῶν περάτων τῆς γῆς, θέλει δὲ μᾶλλον νὰ παραστήσῃ σαφέστερον ὅτι καὶ τὸ ἔθνος τῶν Κυνοκεφάλων ᾤκει εἰς τὰς ἀπωτάτας ἐκείνας χώρας. Ἀντίστοιχος δὲ πρὸς τὰς ἀνωτέρω κατάρας εἶναι ἡ στέλλουσα τὸν κατάρατον «ἐκεῖ ποῦ βγαίνει ὁ ἥλιος», ἤτοι πάλιν εἰς τὸ ἄλλο ἄκρον τοῦ κόσμου (2).

Ἀφοῦ κορέσῃ τὴν πεῖνάν του, κατὰ τὴν παράδοσιν, ὁ Ἥλιος κοιμᾶται ἐπὶ μακρόν, καὶ ἀναστὰς τοῦ ὕπνου, ἐπανέρχεται ταχέως εἰς τὴν ἀνατολικὴν ὀπήν, ὁπόθεν ἀνατέλλει (3). Ὅταν κοιμᾶται δ' ὁ Ἥλιος, κοιμῶνται τὰ πάντα ἐν τῇ γῇ· ὄχι μόνον ἄνθρωποι καὶ ζῷα, ἀλλὰ καὶ ἡ φύσις σύμπασα, διὸ λέγουσι κοιμοῦνται τὰ νερά, κοιμᾶται ἡ θάλασσα κτλ. (4).

Κατὰ δὲ τὴν πρωΐαν τῆς ἡμέρας τῶν θερινῶν τροπῶν πιστεύουσιν ὅτι ὁ ἥλιος στρέφεται ὡς τροχός· ἐν Γκιουμουλτζίνα τῆς Θράκης ἐγείρονται λίαν πρωΐ διὰ νὰ ἴδωσι τὸ θέαμα τοῦτο (5)· ἐν δὲ τῇ Οἰνόῃ τοῦ Πόντου οἱ παῖδες τὴν 24 Ἰουνίου τραγουδοῦν τὰ ἑξῆς: «Τρόπου (=τράπου) τρόπου, ἥλιε, ποῦ γυρίζουν τὰ λαλάτσια (=μικρὰ λιθάρια),σὰ μέτερα καὶ σὰ σέτερα (6). Καὶ ἐνιαχοῦ τῆς Γαλλίας πιστεύουσιν, ὅτι ὁ ἥλιος χορεύει κατὰ τὴν ἀνατολήν του τὴν ἡμέραν ἐκείνην (7). Ὁμοίως καὶ οἱ Λαταυοὶ καραδοκοῦσι νὰ ἴδωσι τὸν ἥλιον χορεύοντα ἢ πηδῶντα τὴν πρωΐαν τῶν θερινῶν τροπῶν (8). Ἐνιαχοῦ δὲ τῆς Γερμανίας πιστεύουσιν ὅτι τοῦτο γίνεται κατὰ τὰς χειμερινὰς τροπὰς τοῦ ἡλίου (9). Ὁ Usener, ἀφοῦ ὑπέμνησεν ὅτι κατὰ τὴν Ὀδύσσειαν (Μ 4) ἐν τῇ νήσῳ Αἰαίῃ, ὅπου ᾤκει ἡ τοῦ Ἡλίου θυγάτηρ Κίρκη, «χοροί εἰσι καὶ ἀντολαὶ ἠελίοιο», συνδυάζων τὰς δοξασίας περὶ χοροῦ ἢ ἁλμάτων τῶν οὐρα-

---

1) Παραδόσ. ἀρ. 372.

2) Π. Π. ἥλιος 17=*Ἀραβαντιν.* Παροιμιαστήρ. 175,14. *Βενιζέλου* Παροιμίαι σ. 75, 143. Πρβλ. *Εὐριπίδ.* Φοίνισ. 504.

3) Παραδόσ. ἀρ. 222. Κατά τινα ἑλληνικὸν μῦθον, ὁ Ἥλιος, καθεύδων ἐν κλίνῃ χρυσῇ, περαιοῦται πρὸς τὰς ἀνατολάς, *Μίμνερμος* παρ' *Ἀθηναίῳ* (Α' 470, α). Κατὰ τὸν *Μιχ. Γλυκᾶν* (Α' 38 Bonn. Α' 6 σ. 26 ἔκδ. Εὐθυμιάδου) τὴν νύκτα ὁ ἥλιος ὑποτρέχει τὴν γῆν (ἐν τῇ ἐκδόσει Εὐθυμ. ἡ ἐσφαλμένη γραφὴ ὑπερέχοντος ἀντὶ ὑποτρέχοντος). Τοῦτο δὲ ἀναπτύσσει καὶ ἐν σ. 61, ἀπορρίπτων τὴν αἰγυπτιακὴν δόξαν, ὅτι ἐκ πλαγίου ποιεῖται τὴν δίοδον πρὸς ἀνατολάς.—Κατά τινα σλαβικὰ παραμύθια, ὁ Ἥλιος κοιμᾶται τὴν νύκτα εἰς τὰ γόνατα μιᾶς μοίρας (Soudiça) μητρὸς αὐτοῦ (*Chodzko* Contes slaves σ. 32. 45. *Usener Kl.* Schriften τ. IV σ. 387). Ἐν τῇ Βορείῳ Θυριγγίᾳ ἐπιχωριάζει ἡ φράσις die Sonne geht zu Bett (ὁ ἥλιος πάγει νὰ πλαγιάσῃ) ἀντὶ τοῦ δύει ὁ ἥλιος (Zts. d. Ver. f. Volksk. 1899 σ. 229).

4) Πρβλ. δημοτικόν τι βαυκάλημα ἢ ἐρωτικὸν δίστιχον:

Κοιμᾶτ' ὁ ἥλιος ς' τὰ βουνὰ κ' ἡ πέρδικα 'ς τὰ χιόνια,
κοιμᾶται τὸ πουλάκι μου 'ς τὰ μαλακὰ σεντόνια.

Παραλλαγὰς τούτου βλ. ἐν *Jeannaraki* ἀρ. 308 σ. 252. *Passow* σ. 530 ἀρ. 490. *Ἀρβαντιν.* σ. 332. Περὶ τῆς δοξασίας διὰ τὸ νερὸν ποῦ κοιμᾶται βλ. ὅσα ἐγράψαμεν ἐν Λαογραφ. Γ' 501—4 (ἀνωτέρω σ. 56—58).

5) Λαογρ. Β' 408: «Τ'ἁη Γιαννιοῦ.... τοῦ προυὶ σικώνδουν νύχτα, νιὰ νὰ διοῦν τοὺν ἥλιου που γυρίζ' σὰ μύλους». Καὶ ἐν Κερκύρᾳ γυρίζει σὰ ρόδα τοῦ ἁγ. Ἠλία (παρὰ Γ. Σαλβάνου). 6) Ἀρχ. λεξικοῦ.

7) *Nore* Coutumes,mythes et traditions des provinces de France 1846 σ. 96. Revue des tradit. popul. 1904 σ. 478—Ἀλλαχοῦ τῆς Γαλλίας πιστεύουσιν, ὅτι ὁ ἥλιος χορεύει τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα (Mélusine τ. I σ.146). Ἡ δοξασία δὲ περὶ ἁλμάτων χαρᾶς τοῦ ἡλίου κατὰ τὴν πρωΐαν τοῦ Πάσχα εἶναι καὶ πολλαχοῦ τῆς Γερμανίας διαδεδομένη (βλ. τὰς μαρτυρίας ἐν *Usener* kl. Schriften τ. IV σ. 186).

8) *Usener* αὐτ.

9) Αὐτ. σ. 185.

νίων σωμάτων καὶ τὰς ποικίλας εἰδήσεις περὶ ὀρχηστικῆς λατρείας καὶ μύθους περὶ ὀρχήσεως, συνήγαγε τὸ πόρισμα, ὅτι τὴν ἡμέραν καθ' ἣν ἤρχιζε νέον δρόμον του, τὴν ἡμέραν ἄρα καθ' ἣν ἐφαίνετο ὡσεὶ ἐκ νέου γεννώμενος ὁ ἥλιος, ἐπανηγύριζον δι' ἑορτασίμων ὀρχήσεων, καὶ ἐντεῦθεν ἐγεννήθη ἡ πυρρίχη καὶ ἄλλαι ὅμοιαι ταύτῃ θρησκευτικαὶ ὀρχήσεις (1).

Εὐρυτανικὴ παράδοσις παρουσιάζει περίεργον ἀνθρωπόμορφον παράστασιν τοῦ Ἡλίου καὶ τοῦ ἐν τῷ οὐρανῷ δρόμου αὐτοῦ. Ὁ Ἥλιος, κατὰ ταύτην, εἶναι ὡς ἄνθρωπος καὶ διανύει τὸν δρόμον του ὅτε μὲν συρόμενος ἐπὶ τῆς κοιλίας, ὅτε δ' ἱπτάμενος διὰ τῶν πτερύγων του· τὴν νύκτα δ' ἐπανέρχεται εἰς τὴν ἀφετηρίαν του πορευόμενος διὰ τῶν ποδῶν τὴν μακρὰν ὁδὸν (2). Ἡ παράστασις πτερωτοῦ Ἡλίου, ἀσυνήθης μέν, ἀλλ' ὄχι ἄγνωστος εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας(3), ἀντιστοιχεῖ μὲν πρὸς τὸν ὄρνιν, ὡς ἐφαντάζοντο τὸν ἥλιον οἱ ἀρχαῖοι Ἰνδοὶ καὶ οἱ Γερμανοί, ἐκφράζει δὲ τὴν ἐντύπωσιν πού κάμνει εἰς τὴν φαντασίαν τοῦ λαοῦ ἡ ταχίστη ἐν τῷ οὐρανῷ περιφορὰ αὐτοῦ (4).

Εἰς τὴν ἀνθρωπόμορφον παράστασιν τοῦ ἡλίου ἀναφέρονται καὶ μεταφορικαὶ ἐκφράσεις περὶ ὀδόντων, ποδῶν καὶ κεράτων αὐτοῦ. «Ἥλιος μὲ δόντια» λέγεται ὁ λαμπρὸς ἀλλὰ μὴ θερμαίνων χειμερινὸς ἥλιος (5). Λέγεται δὲ ὁ ἥλιος ὅτι ἔχει ποδάρια, ἂν περὶ τὴν δείλην, στυγνάζοντος τοῦ οὐρανοῦ, ἀκτινοβολεῖ, ὅπερ θεωρεῖται σημεῖον ἐπικειμένης τρικυμίας (6) ἢ ἂν μετὰ τὴν ἀνατολήν του ὑψούμενος ρίπτῃ διὰ μέσου τῶν νεφῶν δέσμας ἀκτίνων. Εἰς τὴν περίστασιν ταύτην ἐν Καστελλορίζῳ λέγουσι παροιμιακῶς: «Ἥλιος ποδαρᾶτος, Ἀγέρας φουρτουνᾶτος», ὅτι δηλ. εἶναι σημεῖον τρικυμιώδους ἀνέμου (7). Κέρατα δὲ τοῦ ἡλίου ἀναφέρονται ἐν τῇ παροιμιώδει φράσει ἐπὶ ἀδυνάτων: «ὡς ποῦ νὰ βγάλῃ ὁ ἥλιος κέρατα» (8).

Εἰς τοὺς ἀνωτέρω μνημονευθέντας μύθους ἰδίως ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι ὁ Ἥλιος χαρακτηρίζεται αἱμόδιψος καὶ ἀδηφάγος. Εἰς τὰς μυθολογικὰς ταύτας παραστάσεις βλέπομεν διατυπουμένας τὰς ἐντυπώσεις τοῦ κατὰ φύσιν ἀνθρώπου περὶ τῶν φαινομένων τῆς ἀνατολῆς καὶ τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου. Ποικίλοι δ' εἶναι οἱ ἐκ τῶν παραστάσεων τούτων διαπλασθέντες μῦθοι, ὧν ἐνίους, μικρὸν παραλλάσσοντας ἴσως τῶν παλαιοτάτων, διετήρησεν ἡ ἑλληνικὴ μυθολογία ἀναφέρουσα αὐτοὺς εἰς τὸν Ἡρακλέα. Τὸ πορφυροῦν χρῶμα τοῦ οὐρανοῦ, τὰ ἐρυθρὰ καὶ χρυσίζοντα νέφη, τὰ κοσμοῦντα αὐτὸν κατὰ τὴν ἀνατολὴν καὶ μάλιστα κατὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου, παρέχουσι τὴν εἰκόνα χρυσίου ἢ αἵματος. Καὶ οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι ἐφαντάζοντο ἴσως τὸν θεὸν τοῦ ἡλίου αἱματόφυρτον ἢ ἐκ τοῦ αἵματος ἀνθρώπων ἢ τεράτων, τὰ ὁποῖα αὐτὸς ἀπέκτεινεν, ἢ ἐκ τοῦ ἰδίου αἵματος πληγέντος ἢ φονευθέντος ὑπὸ τῶν δαιμόνων τῆς

---

1) *Usener* Pasparios ἐν Rhein. Mus f. philol. 1894 τ. IL σ. 461-471 (=kl. Schriften IV σ. 182—194).

2) Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Στ. Βίου: «Οὐ ἥλιους εἶνι κι' αὐτὸς σὰν ἄνθρουπους κὶ πιρπατάει μὶν κλιὰ κὶ μὶ τὰ φτιρά τ. Ἔχ' κὶ πουδάργια κὶ πιρπατάει ὅμα βασιλεύι.»

3) *Kapp* ἐν *Roscher* Lex. d. Mythol. I 1997 κ. ἑ. πρβλ. *Orp.* ἀποσπ. 49,3 Abel «Ἥλιε, χρυσέησι ἀειρόμενε πτερύγεσσιν».

4) Βλ. *Kapp* αὐτ.

5) Π. Π. λ. ἥλιος 35. (Ἤπειρος. Σωζόπολις). Καὶ οἱ Ρωμοῦνοι ἐπίσης λέγουσι sóre cu dinti, ἥλιος μὲ δόντια ἐπὶ τῶν ἀκάρπων περιποιήσεων μεγάλων πρὸς μικρούς (*Zanne* Proverbele Românilor τ. I ἀρ. 278).

6) Νέα ἐφημερὶς (Ἀθηνῶν) 18 Ἰανουαρ. 1893.

7) Λαογρ. Δ' 292.

8) *Γρ. Ν. Βερναρδάκη* Λεξικὸν σ. 828β (σ. 748β, 2ας ἐκδ.). Ἐν Μάνῃ λέγουσι: «σὰ βγάλῃ ὁ ἥλιος κέρατα κ' ἡ ἀχελῶνα γένεια» (Ἀρχ. λεξικοῦ).

νυκτὸς καὶ τῆς σκοτίας. «Ἀναλογιζόμενοι», γράφει μυθολόγος τις, «ὅτι παρὰ » πᾶσι τοῖς λαοῖς ἡ λατρεία τοῦ ἡλίου ἦτο κατ' ἐξοχὴν αἱματοχαρής, συμπε- » ραίνομεν, ὅτι οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι ἐσκέπτοντο οὕτως· ἀφοῦ αὐτὸς ὁ θεὸς » ἀνὰ πᾶσαν πρωΐαν ἐξέρχεται ἐξ αἱματηροῦ λουτροῦ, ἔπεται ὅτι εἶναι φι- » λαίματος· ὅθεν καὶ ἡμεῖς, χαριζόμενοι εἰς αὐτόν, ὀφείλομεν νὰ χύνωμεν αἷμα, » καὶ ὅσον πολυτιμότερον τοῦτο, τόσον μᾶλλον εὐπρόσδεκτον· ἀνθρώπινον » ἄρα αἷμα» (1).

Διὰ τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν εἰκόνων τούτων ἐξηγεῖται διατί ὁ ἥλιος ἐν τοῖς παραμυθίοις τοῦ λαοῦ παρίσταται ὡς γίγας ἀνθρωποφάγος, ἔχων μέγιστα χείλη καὶ στόμα πλατύτατον (2). Τὸ ζακύνθιον παραμύθιον, οὗ μέρος παρεθέσαμεν ἀνωτέρω, καλεῖ αὐτὸν μεγάλον γίγαντα, πρὸς τοῦτο δ' ἀντιστοιχεῖ τὸ παλαιὸν τοῦ ἡλίου ὄνομα Τιτὰν (3). Ὁ Ἥλιος, ὡς περιγράφεται εἰς τὰ παραμύθια, κατ' οὐδὲν σχεδὸν διαφέρει τῶν Γιγάντων καὶ τῶν Δρακόντων καὶ τῶν ἄλλων παρομοίων τεράτων. Ἔχει κατοικίαν καὶ σύζυγον, τρώγει ἀνθρώπους καὶ ὀσφραίνεται ἀ ν θ ρ ώ π ι ν ο κ ρ έ α ς, ἂν κρύπτεται ἐν τῇ κατοικίᾳ του ἄνθρωπος. Παρέχει γονιμότητα εἰς στείρας γυναῖκας, ἂν τῷ ὑποσχεθῶσιν, ὅτι τὰ παιδία θ' ἀνήκουσιν εἰς αὐτὸν ἅμα συμπληρώσαντα τὸ δωδέκατον ἔτος, καὶ μὴ ἐκπληρουμένης ἐκουσίως τῆς ὑποσχέσεως ἐξαναγκάζει πρὸς παράδοσιν τοῦ παιδίου (4). Ἀλλὰ περιποιεῖται αὐτὰ ἐν τῇ κατοικίᾳ του καὶ τὰ ἐξαποστέλλει οἴκαδε νοσταλγοῦντα διὰ πιστῶν ἐλάφων ἢ ἄλλων ζώων (5). Κατά τι ἀνέκδοτον σμυρναϊκὸν παραμύθιον, γέρων τις, οὗ διὰ δόλου ἐσφετερίσθη εἰς Ἑβραῖος τὴν περιουσίαν, λαβὼν καὶ τὴν σύζυγον καὶ τὰ τέκνα του δούλους, ἀπελπὶς φεύγει ἐκ τῆς πατρίδος του καὶ μετὰ πολυήμερον ὁδοιπορίαν φθάνει εἰς ἕνα τόπον ἔρημον. Ἐκεῖ βλέπει ἕνα πύργον καὶ καθήσας εἰς τὸ κατώφλιον ζητεῖ ὀλίγον ψωμίον ἀπὸ τὴν ἐξελθοῦσαν θεραπαινίδα. Αὕτη, κατὰ παραγγελίαν τῆς κυρίας αὐτῆς, τὸν προσκαλεῖ νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸν πύργον.

Ὁ γέρος, σὰν ἤρθε μέσα, καὶ σὰν τοῦ βάλανε καὶ ἤφαγε, ἤρχισε ἡ κοκκόνα τοῦ καθότανε μέσα 'ς αὐτὸ τὸν πύργο νὰ τὸν ἐρωτᾷ πῶς κατήντησε ἐδῶ· ἐκεῖνος τότε τὰ ἔλεγε ἕνα καὶ ἕνα καὶ τὴν παρεκάλεσε νὰ τὸν βοηθήσῃ. Ἐκείνη σὰν ἤκουσε τὸ γέρο τοῦ πε· «Ἐγὼ δὲν μπορῶ νὰ σοῦ κάμω τίποτα, μὰ σὰν ἔρθῃ ὁ ἄνδρας μου ὁ Ἥλιος τότε ἐκεῖνος ἠμπορεῖ νὰ σὲ βοηθήσῃ· μονάχα ἐγὼ θὰ τὸν καλοπιάσω καὶ θὰ τὸν δώσω πολὺ φαγί, γιὰ νὰ μὴ ζητήσῃ νὰ σὲ φάγῃ». Ἅμα ἐτελείωσε, ἀκούεται πολὺς κρότος σὰν ἤκουσε ἡ κοκκόνα αὐτὸ λέγει τοῦ γέρου. «Τώρα πρέπει νὰ κρυφτῇς, γιατὶ καθὼς ἔλθῃ πεινασμένος, μπορεῖ νὰ σὲ φάγῃ». Τότε παίρνει αὐτὸς καὶ τόνε κρύβει 'ς ἕνα τουλάπι· σὰν τὸν ἔκρυψε, νὰ καὶ ἔρχεται ὁ Ἥλιος καὶ αὐτὸς ἠμυριζούτανε καὶ λέγει 'ς τὴ γυναῖκα του. «Ἀνθρωπινὸ κρέας μυρίζει! Κανένα ἄνθρωπο θὰ ἔχῃς κρυμμένο· νὰ μοῦ τόνε φέρῃς γιὰ νὰ τὸν φάγω» (6). Αὐτὴ τότε τοῦ λέγει. «Δὲν ξέρεις, ἄνδρα μου, τί λές;

1) *J. G. Hahn* Sagwissenschaftliche Studien σ. 444—5.
2) *Γ. Κρέμος* ἐν Νέᾳ Ἑλλάδι ἀρ. 35.
3) *M. Mayer* de Giganten u. Titanen σ. 69. *Jessen* ἐν *Pauly-Wissova* RE. τ. VIII σ. 74.
4) Ἐν Λαογρ. Ε' 468 κ. ἑ. ἀναγράφομεν τὰ ἑλληνικὰ παραμύθια περὶ ὑποσχέσεως παραδόσεως τοῦ γεννηθέντος παιδίου εἰς τὸν Ἥλιον ἢ ἄλλον δαίμονα ἀντικαταστήσαντα αὐτόν· ἐξεφράσαμεν δὲ τὴν γνώμην, ὅτι αἱ παλαιότεραι τῶν παραλλαγῶν τοῦ μύθου τούτου φαίνεται, ὅτι εἶναι αἱ μνημονεύουσαι παράδοσιν εἰς τὸν Ἥλιον ἢ τὸν θεόν, διότι προῆλθεν ἴσως ὁ μῦθος ἐκ τῶν ἀρχαίων μυθολογημάτων ἢ θρησκευτικῶν νομίμων περὶ θυσίας παίδων εἰς τὸν θεόν.
5) *Hahn* Griech. u alb. Märchen ἀρ. 41. *Schmidt* Gr. Märchen ἀρ. 14 σ. 104. Παρνασσὸς Η' σ. 713.
6) Ὁ Ἥλιος καὶ ἡ Σελήνη παρίστανται ὡς ἀνθρωποφάγοι ἐν τοῖς παραμυθίοις καὶ ἄλλων λαῶν (*Kuhn* Märkische Sagen σ. 282 κ. ἑ. *Schwartz* Poet. Naturanschauungen τ. I σ. 135 κ. ἑ. καὶ ἐν Zeitschrift f. d. Gymnasialwesen 1863 σ. 473. 475. *Sainéan* Basmele Române σ. 579). Ἐν σερβικοῖς παραμυθίοις παρίστανται ὅτε μὲν ὡς εὐεργετικοί, ὅτε δὲ ὡς σκληροὶ καὶ ἀνθρωποφάγοι (*Vuk Karadschitsch* Serbische Volkmärchen ἀρ. 10).

κανένα ἄνθρωπο θὲ νά φαγες καὶ σοῦ μυρίζει ἀκόμη. Κάθησε νά φᾶμε, τὸ τραπέζι εἶναι ἕτοιμο» καὶ τόνε παίρνει εὐτὺς καὶ τὸν καθίζει 'ς τὸ τραπέζι. Σὰν ἔφαγε καλὰ καλὰ ὁ Ἥλιος, τὸν ἐρωτᾷ ἡ γυναῖκα του, ἂν θέλῃ ἀκόμη. «Ὄχι, λέγει ἐκεῖνος, ἠχόρτασα πιά, καὶ ἄνθρωπο ἂν εἶχα δὲν τὸν ἤτρωγα.—Μοῦ κάνεις ὅρκο, τοῦ λέγει ἡ γυναῖκα του, πῶς καὶ ἄνθρωπο ἂν σοῦ φέρω δὲν τὸν τρῶς;» Ὁ Ἥλιος ὡρκίστηκε πῶς δὲν θέλει πειράξῃ κανένα. Τότε ἡ γυναῖκα του φέρνει τὸ γέρο καὶ τοῦ διηγεῖται τὴν ἱστορία του. Ὁ Ἥλιος σὰν τὴν ἄκουσε, τοῦ λέγει νὰ πάῃ 'ς τὸ χωριό του νὰ καταφέρῃ τὸν Ὀβριὸ νὰ βάλῃ στοίχημα, πῶς ὁ Ἥλιος δὲν θὲ νὰ βγῇ ἀπὸ τὴν ἀνατολή, ἀλλ' ἀπὸ τὴ δύση». Καὶ τοῦτο ἐγένετο πράγματι, οὕτω δὲ ὁ γέρων ἀνέκτησε τὴν περιουσίαν του (1).

Εἴδομεν ἀνωτέρω, ὅτι κατὰ τὰς δημώδεις παραδόσεις, ὁ Ἥλιος μυθολογεῖται, ὅτι ἐφόνευσε τοὺς ἀδελφούς, τὸν πατέρα, καὶ αὐτὴν τὴν μητέρα του. Ὁ φόνος γονέων, ἀδελφῶν, τέκνων ἢ φίλων δύναται νομίζομεν νὰ θεωρηθῇ, ὡς ἰδιάζων χαρακτὴρ ἑλληνικῶν μύθων περὶ ἡλιακῶν ἡρώων καὶ θεοτήτων (2). Εἶναι δὲ προδήλως λείψανον μυθολογικῶν παραστάσεων περὶ αἱματοχαροῦς ἡλίου. Πλεῖστοι ἐκ τῶν μύθων τούτων ἀναφέρονται εἰς τὸν Ἡρακλέα, περὶ οὗ μυθολογεῖται, ὅτι ὑπὸ μανίας καταλαμβανόμενος διέπραττε φόνους καὶ εἶτα κατ' ἐπιταγὴν τοῦ δελφικοῦ μαντείου ἐδούλευεν ἢ ἐτέλει ἄθλους πρὸς καθαρμὸν (3). Σπουδαιότατος δ' ἐξ αὐτῶν εἶναι ὁ Θηβαϊκός, καθ' ὃν μανεὶς ὁ Ἡρακλῆς οὐ μόνον τὰ ἐκ τῆς Μεγάρας ἴδια τέκνα ἐφόνευσεν, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν μητέρα, ὡς ἔχει ἡ παρ' Εὐριπίδῃ διασκευὴ τοῦ μύθου. Οἱ Θηβαῖοι διηγοῦντο προσέτι, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Παυσανίου (Θ', ια' 2), ὅτι καὶ αὐτὸν τὸν πατέρα του ἔμελλε νὰ φονεύσῃ, ὅτε ἐπιστᾶσα ἡ Ἀθηνᾶ ἔβαλε τὸν ἥρωα λίθῳ, ὃν σωφρονιστῆρα ὠνόμαζον· ὁ Εὐριπίδης μετέβαλε τὸν μῦθον πλάσας ὅτι ἡ σωτηρία τοῦ πατρὸς ὠφείλετο εἰς τὴν παρέμβασιν τοῦ Θησέως. Ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Πρέλλερ, ὅ τε μῦθος οὗτος περὶ τοῦ φόνου τῶν ἰδίων τέκνων καὶ ὁ παραπλήσιος μεγαρικὸς περὶ Ἀλκαθόου ἀνεφέροντο ἐν ἀρχῇ εἰς τὸν θεὸν τοῦ ἡλίου (4). Ἐπίσης καὶ περὶ τοῦ Ἀπόλλωνος ἐμυθολογεῖτο, ὅτι δίσκῳ βαλὼν ἀπέκτεινεν ἄκων τὸν ἐρώμενον Ὑάκινθον· καὶ περὶ τοῦ Περσέως, ὅτι ἀπέκτεινε τὸν πάππον Ἀκρίσιον· ὁ Βελλεροφόντης πάλιν, κατά τινα ἄλλον μῦθον, ἐφόνευσε τὸν ἀδελφὸν Δηλιάδην (5). Ἕτερος δὲ ἥρως, πιθανῶς ἡλιακὸς (6), ὁ Οἰδίπους, ἀπέκτεινε τὸν πατέρα καὶ ἔγινεν αἴτιος τοῦ θανάτου τῆς μητρὸς καὶ τῶν ἀδελφῶν καὶ τέκνων· ὁ Θησεὺς ἐπροξένησε τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς Αἰγέως καὶ τοῦ υἱοῦ Ἱππολύτου· ὁ δὲ Κέφαλος, ὁ τῆς Ἠοῦς ἐρώμενος, ἐφόνευσε τὴν σύζυγον Πρόκριν.—Πάντες οἱ μῦθοι οὗτοι δύνανται ἴσως νὰ ἑρμηνευθῶσι διὰ τῆς παρατηρήσεως τῶν φυσικῶν φαινομένων τῆς ἀνατολῆς καὶ τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου· τὸ πορφυροῦν τοῦ οὐρανοῦ χρῶμα ἐδήλου, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ κατὰ φύσιν ἀνθρώπου, ὅτι ὁ ἥλιος διέπραξε φόνον· ἐφόνευσε δὲ κατὰ τὰς διαφόρους ἑκάστοτε ἐντυπώσεις καὶ κατὰ τὰς σχετικῶς μεταγενεστέρας ἀναπτύξεις τῆς μυθολογικῆς εἰκόνος τὴν μητέρα ἢ τὴν

---

(1) Παραλλαγὴ τοῦ παραμυθίου τούτου ἐκ Πύργου τῆς Θήρας παρὰ *P. Kretschmer*-Neugriech. Märchen, Jena 1917 σ. 204 ἀρ. 47.

2) Ἐν κρίσει περὶ τῆς προκειμένης πραγματείας (ἐν Deutsche Litteraturzeitung 1883 σ. 45—6) ὁ Elard Hugo Meyer παρατηρεῖ, ὅτι ἡ παρατήρησίς μου αὕτη δὲν εἶναι ἀκριβὴς ἀπολύτως ἐκφερομένη, διότι καὶ οἱ Νεοσηλανδοὶ ἔχουσιν ὅμοιον μῦθον περὶ τοῦ Μάνι καὶ οἱ Ἀλγοκῖνοι περὶ τοῦ Μανιβώ· πρὸς δὲ τούτοις καὶ σημιτικοὶ ἡλιακοὶ μῦθοι παρουσιάζουσιν ἀναλογίας τινάς, κατὰ τὰς ἑρμηνείας τοῦ Steinthal καὶ τοῦ Goldzieher.

3) Βλ. *Preller* Gr. Mythol τ. II σ. 163 (γ' ἔκδ.).

4) Αὐτ. σ. 182.

5) *Ἀπολλόδωρ.* Β'. γ' 1.

6) Βλ. Cox The mythology of the Aryan nations τ. II σ. 68 κέ.

ἀδελφήν, ἤτοι τὴν Νύκτα(1), τὴν Ἠῶ, τὴν Σελήνην, τὴν πρωϊνὴν δρόσον ἢ τὰ ἴδια τέκνα, ἤτοι τὴν βλάστησιν (Ὑάκινθον), τοὺς ἀστέρας κλπ.

Ἐπίσης ἀρχαϊκὴ εἶναι καὶ ἡ παράστασις τοῦ ἡλίου ὡς ἀδηφάγου. Πλὴν τῶν παραδόσεων, ὧν ἀνωτέρω ἐγένετο μνεία, περὶ καταβροχθίσεως ψωμίων κατὰ τὴν δύσιν, παραμύθιά τινα ἀφηγοῦνται τὴν θαυμαστὴν πολυφαγίαν αὐτοῦ(2). Ἡ ἀδηφαγία εἶναι κοινὸς χαρακτὴρ καὶ τῶν Γιγάντων, οἵτινες, κατὰ τὰ ἑλληνικὰ παραμύθια, τρώγουν ἑκατὸν πρόβατα ’ς τὴν καθησιά(3). Ἀντιστοίχως ἐν τῇ ἀρχαίᾳ μυθολογίᾳ εὑρίσκομεν πολλοὺς μύθους περὶ τῆς ἀδηφαγίας καὶ τῆς πολυποσίας τοῦ Ἡρακλέους, ὧν ἡ πρώτη σημασία παρενοήθη. Τοῦτο δὲ προῆλθε κυρίως ἐκ τῆς παρεμβολῆς ἀλλοτρίων μυθολογικῶν στοιχείων, καθιστώντων δυσδιάκριτον τὸν ἡλιακὸν χαρακτῆρα τῶν ἀρχετύπων μύθων καὶ ὑποδεικνυόντων μᾶλλον σχέσιν τῆς λατρείας τοῦ Ἡρακλέους πρὸς τὴν τῶν διονυσιακῶν θεοτήτων, ἢ ἀναφερομένων εἰς τὴν λατρείαν αὐτοῦ ὡς ἀγωνίου καὶ ἰδεώδους τύπου ρωμαλεωτάτου καὶ πολυφάγου ἀθλητοῦ. Ἀλλ’ οἱ μὲν μῦθοι περὶ βουφάγου ἢ πολυφάγου Ἡρακλέους εἶχον πιθανῶς ἐν ἀρχῇ τὴν ἔννοιαν τῆς διαβρωτικῆς ἐνεργείας τοῦ ἡλιακοῦ θάλπους, οἱ δὲ περὶ τῆς πολυποσίας αὐτοῦ τὴν τῆς ἐξατμίσεως τῶν ὑδάτων ὑπὸ τοῦ ἡλίου. Ὁ φλέγων ἥλιος ὑποτίθεται διψαλέος (4), κατά τινα δὲ εἰκόνα τοῦ Νόννου (Β, 499 κέ.) ἀμέλγων «ἐξ ὑδάτων μετανάστιον ἀτμίδα γαίης».

Οἱ ἀρχαιότατοι τῶν περὶ βουφάγου Ἡρακλέους μύθων εἶναι ἴσως οἱ τοπικοὶ ἐν Ῥόδῳ καὶ ἐν τῇ Δρυόπων χώρᾳ (παρὰ τὴν Οἴτην), καθ’ οὓς «βοηλάτου τινὸς λύσας τὸν ἕτερον τῶν ταύρων ἀπὸ τῆς ἁμάξης εὐωχεῖτο θύσας (5)». Οἱ μῦθοι οὗτοι εἶχον πιθανῶς σχέσιν πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ ἥρωος, μαρτυρεῖ δὲ τοῦτο ἡ συνήθεια τῶν Ροδίων, οἵτινες θύοντες τῷ Ἡρακλεῖ, κατὰ τὸν Ἀπολλόδωρον, μετὰ καταρῶν τοῦτο ἔπραττον διατηροῦντες τὴν μνήμην ἐπεισοδίου τινὸς τοῦ μύθου. Παραπλήσιά τινα ἐμυθολογοῦντο περὶ Ἡρακλέους καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος. Ἰδία ἄξιος μνείας εἶναι ὁ πρὸς τὸν Λεπρέα ἀγὼν πολυφαγίας καὶ πολυποσίας (6). Ἕνεκα τῶν μύθων τούτων ὁ Ἡρακλῆς ἐπωνομάζετο παμφάγος, πολυφάγος (7), βουθοίνας (8), βουφάγος (9), γύλιος (10), πότης, edax, bibax (11). Τῆς ἀδηφαγίας καὶ τῆς πολυπο-

---

1) Μήτηρ τοῦ Ἡλίου εἶναι ἡ Νύξ, ἥτις θνήσκει τίκτουσα αὐτόν. Τῆς μυθικῆς ταύτης εἰκόνος χρῆσιν κάμνει καὶ ὁ Σοφοκλῆς ἐν χορικῷ ᾄσματι (Τραχίν.94): «Ὃν αἰόλα νὺξ ἐναριζομένα, τίκτει κατευνάζει τε φλογιζόμενον Ἅλιον». Ἡ νὺξ τίκτει τὸν ἥλιον ἐναριζόμενα, ἤτοι φονευομένη, διότι αὕτη εἶναι ἡ κυρία ἔννοια τοῦ ρήματος ἐναρίζω, αἱ δ’ ἄλλαι ἑρμηνεῖαι τῆς ῥήσεως εἶναι βεβιασμέναι.

2) Τὸ ζακύνθιον παραμύθιον τοῦ Ἡλίου καὶ τῆς Μαρούλας ἀναφέρει, ὅτι ὁ Ἥλιος συνήνει ἑκάστοτε νὰ μὴ ἀπαιτῇ τὴν Μαρούλαν ἐπὶ τῷ ὅρῳ νὰ τῷ δίδῃ ἡ μήτηρ της μίαν πίτταν (*Schmidt* Gr. M. σ. 104).

3) *Hahn* gr. alb. Märchen ἀρ. 58 τ. Ι. 310. Εἰς ἄλλο παραμύθιον ὁ Δράκος τρώγει ὡς ὁ Ἥλιος μία φουρνιὰ καρβέλια (αὐτ. ἀρ. 4 σ. 81).

4) *Schwartz* Poet. Naturanschauungen I σ. 138.

5) *Ἀπολλόδωρ.* Β’ ε’ 11,8. Ζ’ 1, 1.

6) *Ἀθήν.* Ι 411—2. *Αἰλιαν.* Ποικ. Ἱστ. Α’ 24. *Παυσαν.* Ε’ ε’ 4.

7) Ὀρφ. ὕμν. ΙΑ’ 6.

8) Ἀνθολ. Πλανούδ. 123.

9) *Εὐσταθ.* σ. 1513,4. Περὶ τοῦ βουφάγου Ἡρακλέους βλ. *Welcker* Gr. Götterlehre II 786. *Preller* Gr. Myth. 3 II 265 κ. ἑ. *Gruppe* Gr. Myhol. σ. 894, 3.

10) *Ἡσύχ.* ἐν λ.

11) Πρβλ. *Macrob.* Sat. V 21.—Περὶ τῆς πολυποσίας τοῦ Ἡρακλέους βλ. καὶ *Ἀθήν.* ΙΑ 498 de 499 b. ΙΒ’ 512.

σίας αὐτοῦ πολλάκις ποιοῦνται μνείαν ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, μάλιστα οἱ κωμικοὶ ποιηταί. "Οτι ὁ 'Ηρακλῆς ἦτο ἀδηφάγος «ἀποφαίνονται σχεδὸν πάντες ποιηταὶ καὶ συγγραφεῖς», λέγει ὁ 'Αθήναιος (Γ' 411), ὅστις παραθέτει καὶ ἀποσπάσματα περὶ τούτου ἐκ τοῦ Βουσίριδος τοῦ 'Επιχάρμου καὶ τῆς 'Ομφάλης τοῦ "Ιωνος καὶ τοῦ Πινδάρου. Σύνηθες δὲ τῶν ἀρχαίων κωμικῶν θέμα ἦτο τὸ τοῦ 'Ηρακλέους πεινῶντος (1). 'Εν τοῖς "Ορνισι τοῦ 'Αριστοφάνους (στ. 1693 κ. ἑ.) διακωμωδεῖται ἡ λαιμαργία αὐτοῦ, ἐν δὲ τῇ 'Αλκήστιδι τοῦ Εὐριπίδου ὁ τοῦ 'Αδμήτου θεράπων εἰσάγεται θαυμάζων τὴν ἀμύθητον πολυφαγίαν καὶ πολυποσίαν τοῦ ἥρωος (2). 'Ομοίως καὶ ἡ τέχνη ἀπεικόνιζεν ἐνίοτε τὸν 'Ηρακλέα, συμφώνως πρὸς τὰς ἰδέας ταύτας, δειπνοῦντα καὶ μεθύοντα ἐνίοτε μετὰ βακχικοῦ θιάσου (3).

Παραπλησίους μύθους ἀπαντῶμεν καὶ ἐν ταῖς μυθολογίαις ἄλλων ἐθνῶν. Κατὰ τὸν Creuzer, «ἐν Αἰγύπτῳ ὁ 'Ηρακλῆς ἐπωνομάζετο Γιγῶν· τὸ δὲ ὄνομα τοῦτο σημαίνει κραταιὸν ὀργηστὴν ἢ θεὸν ἐπιτραπέζιον· ὅπως ἂν ᾖ αἱ ἰδέαι αὗται ὑπενθυμίζουσι τὰς ἀρχαίας θεότητας τῆς Φοινίκης, τῆς Φρυγίας καὶ τῆς νήσου Σαμοθράκης.... ὡς ἐπιτραπέζιον παριστῶσι τὸν ἥρωα αἱ πανάρχαιαι θρησκεῖαι, ἡ δ' ἑλληνικὴ τέχνη ἐν τῇ ἀκμῇ αὐτῆς οὐχὶ σπανίως ἀπεικόνιζε τὸν ἥρωα καθήμενον παρὰ τράπεζαν καὶ σκύφος κρατοῦντα. Πιθανὸν ἐπίσης, ὅτι οἱ ρωμαϊκοὶ μῦθοι περὶ τῶν παλαιῶν ἱερέων τοῦ 'Ηρακλέους Potitii ἢ Pinarii ἐπήγασαν ἐκ τῆς παραστάσεως 'Ηρακλέους πότου. "Ισως καὶ ὁ τῶν Φοινίκων Μελικέρτης (Μελκὰρθ) ἦτο θεὸς ἐπιτραπέζιος» (4). Καὶ αἱ μὲν γνῶμαι αὗται τοῦ Creuzer δέονται ἐπιμελεστέρας ἐξετάσεως καὶ βασάνου· ἀναμφισβήτητον δ' ὅμως, ὅτι ἐν τοῖς μύθοις πολλῶν λαῶν ἡ ἀδηφαγία καὶ ἡ φιλοποσία ἀναφέρονται ὡς χαρακτῆρες ἡλιακῶν θεοτήτων. "Ομοιος πρὸς τὸν 'Ηρακλέα εἶναι ὁ Γαργαντούας τῆς κελτικῆς μυθολογίας(5), ἀντίστοιχος δὲ πρὸς τὸν ἀγῶνα τοῦ 'Ηρακλέους καὶ τοῦ Λεπρέως ὁ τοῦ Loki πρὸς τὸν Logi ἐν τῇ σκανδιναυικῇ· εἶναι δὲ ὁ Loki καὶ βουφάγος ὡς ὁ 'Ηρακλῆς(6). 'Ομοίως ὁ Thor καταβροχθίζει ἕνα βοῦν παρὰ τῷ γίγαντι Thyrm(7) καὶ πίνει ἐκ μακροῦ κέρατος ὅλην τὴν θάλασσαν. Κατὰ τοῦτο δ' ὁμοιάζει, ὡς παρατηρεῖ ὁ Mannhardt (8), πρὸς τὸν βεδικὸν "Ινδραν, τὸν ἄπληστον πότην τοῦ σόμα(9). Εἰς ταῦτα ἂς προστεθῇ, ὅτι καὶ οἱ γίγαντες (Riesen) τῆς γερμανικῆς μυθολογίας ἀναφέρονται ὡς ἀδηφάγοι καὶ φιλοπόται(10), ὡς ὁ Κύκλωψ τοῦ ἀρχαίου μύθου(11), οἱ γίγαντες καὶ οἱ δράκοι τῶν ἑλληνικῶν παραμυθίων, καὶ οἱ ἥρωες ἢ τὰ τέρατα τῶν παραμυθίων ἄλλων λαῶν (12).

---

1) Βλ. Σχολ. 'Αριστοφ. Εἰρ. 741.

2) *Εὐριπίδ.* "Αλκηστ. 747 κ.ἑ. Σημειωτέον ὅτι ἐν τῷ αὐτῷ δράματι καὶ ἕτερος, δημώδης ἐπίσης, ἀναφέρεται μῦθος, ὁ τῆς πάλης τοῦ 'Ηρακλέους καὶ τοῦ Θανάτου.

3) Βλ. *Preller* II 267 κ.ἑ. *Welcker* II σ. 787. *A. Furtwängler* ἐν *Roscher* Lex. d. Mythol. I 2181. 2216 κ. ἑ. 2249 κ. ἑ.

4) *Creuzer* Religions de l'antiquité, trad. par Guigniaut τ. II μέρ. II σ. 283—4.

5) *Maury* Histoire des religions de la Grèce τ. I σ. 553.

6) Βλ. *W. Schwartz* Ursprung der Mythologie σ. 186 Poet. Naturansch. I 139.

7) Edda, übers. v. K. Simrock σ. 64.

8) Germanische Mythen. Forschungen. 1858 σ. 99 κ.ἑ.

9) *Muir* Orig. sanskrit Texts. London 1872 τ. V σ. 88 κ.ἑ.

10) *Grimm* D. M. σ. 489 (432 δ' ἔκδ.).

11) Οἱ περὶ Κυκλώπων μῦθοι διετήρησαν πολλὰ ἴχνη ἡλιακῶν θεοτήτων, κατὰ τὸν *W. Schwartz* (Poet. Naturansch. I πολλαχοῦ).

12) 'Ο ἥλιος ἐν τσεχικῷ παραμυθίῳ (*Chodzko*, Contes des paysans slaves σ. 44)

Τὰ δὲ περὶ τῆς οἰκογενείας τοῦ Ἡλίου ἀποτελοῦσι σύστημα μύθων ἐκ τῶν περιεργοτάτων τῆς δημώδους μυθολογίας. Τὸν πατέρα του ἐφόνευσέ ποτε ὁ Ἥλιος βουλιμιῶν, κατὰ τὴν παράδοσιν, ἣν ἀνωτέρω ἐμνημονεύσαμεν. Τῆς δὲ μητρὸς αὐτοῦ πολλάκις γίνεται μνεία εἰς τὰ δημοτικὰ ᾄσματα. Ἡ μάννα τοῦ Ἡλίου ἐπαγρυπνεῖ ἐπὶ τῆς τακτικῆς πορείας αὐτοῦ καὶ καταρᾶται τὴν ξανθὴν κόρην, ἥτις διὰ μελῳδικῶν ᾀσμάτων σκανδαλίζει τὸν Ἥλιον καὶ ἀνακόπτει τὸν δρόμον του(1). Μητέρα τοῦ Ἡλίου ἀναφέρουσι καὶ σλαβικὰ παραμύθια(2)· εἰς ἓν μάλιστα τούτων αὕτη εἶναι γραῖα πτωχή, ζῶσα μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων καὶ οὐδὲν ἔχουσα τὸ ἐξαιρετικὸν ἢ κἂν τὸ ὑποδεικνύον τὴν καταγωγήν της(3). Κατ' ἄλλους σλαβικοὺς μύθους (παλαιοὺς πρωσσικούς) μήτηρ τοῦ Ἡλίου εἶναι ἡ θάλασσα(4). Ἡ παράστασις αὕτη προῆλθε βεβαίως ἐκ τῆς ἰδέας, τὴν ὁποίαν διεγείρει ἡ ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου ἐκ τῆς θαλάσσης καὶ ἡ δύσις αὐτοῦ, ὑπολαμβανομένη ὡς βύθισις εἰς τὸν ὠκεανόν. Κατὰ τοὺς ἀρχαίους μύθους ὁ Ἥλιος διὰ τοῦ ὠκεανοῦ διαπεραιοῦται τὴν νύκτα πρὸς τὴν μητέρα καὶ τὴν ἄλλην οἰκογένειάν του(5), ἢ δύνοντα δέχεται αὐτὸν εἰς τὰ κύματά της ἡ Τηθὺς(6). Κατ' ἄλλην ἀντίληψιν, περὶ ἧς πρὸ μικροῦ ὠμιλήσαμεν, ἡ Νὺξ τίκτει καὶ κατευνάζει τὸν Ἥλιον, ἐξ ἑτέρας δὲ πάλιν ἀντιλήψεως τῆς εἰκόνος τῆς ἀνατολῆς καὶ τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου γεννᾶται ἡ ἰδέα, ὅτι ἡ Ἠὼς ἢ μᾶλλον τὸ ἑωθινὸν καὶ τὸ ἑσπερινὸν λυκόφως εἶναι ἡ μήτηρ τοῦ ἡλίου. Ἐν τῷ Ῥιγ Βέδᾳ ἡ Ἠὼς παρίσταται ὡς μήτηρ τοῦ ἡλίου(7), καίτοι ἐν ἄλλοις βεδικοῖς ὕμνοις λέγεται ἀδελφή, ἐρωμένη ἢ σύζυγος αὐτοῦ(8).

Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πουκεβίλ, ἐνιαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἐπικρατεῖ ἡ δοξασία, ὅτι ἡ Παναγία ἀνοίγει εἰς τὸν Ἥλιον τὴν πύλην τῆς ἀνατολῆς (9), ἐπέχουσα οὕτω τὴν θέσιν τῆς Ἠοῦς. Ὁ Αἰμίλιος Βυρνούφ ἐκφράζει τὴν γνώμην, ὅτι ἡ Παναγία ἀντικατέστησε τὴν Ἀθηνᾶν, ἣν ὑπολαμβάνει προσωποποιίαν τῆς Ἠοῦς, καὶ τούτου ἕνεκα οἱ πλεῖστοι τῶν ναῶν τῆς Ἀθηνᾶς, εἰς

Ὁ *Radermacher* (ἐν Rhein. Mus. f. Phil. 1911 τ. 66 σ. 177) ἀναφέρει παράλληλα πολυφαγίας ἐξ οὐαλικῶν καὶ σλαβικῶν παραμυθίων. Ἄλλα παράλληλα ἀγώνων πολυφαγίας ἐν παραμυθίοις διαφόρων λαῶν σημειώνει ὁ R. *Köhler* (Kl. Schriften τ. I σ. 86).

1) «Κι' ἀπὸ τὸν ὄχλο τἀργαλειοῦ, κι' ἀπ' τὸν ἠχὸ τῆς κόρης | τὸν Ἥλιον ἐσκαντάλισε κι' ἀργεῖ νὰ βασιλέψῃ. | Τό μαθε ἡ μάννα τοῦ Ἡλιοῦ καὶ τήνε καταριέται. |—Κόρη, κι' ἂν εἶσαι ἀνύπαρτη, κακὴ μοῖρα νὰ λάβῃς|.... ὅπου τὸν Ἥλιο μοῦ καιμὲς καὶ ἀργεῖ νὰ βασιλέψῃ κτλ.» Ἀκούσασα δ' ὅμως παρ' αὐτῆς, ὅτι ἐτραγούδει, ἐπειδὴ ἔλαβε τὴν χαρμόσυνον ἀγγελίαν, ὅτι ὁ σύζυγός της ἀπὼν ἐπὶ πολλὰ ἔτη εἰς τὰ ξένα ἔμελλε ταχέως νὰ ἐπιστρέψῃ, ἡ μάννα τοῦ Ἥλιου ἔπαυσε τὰς κατάρας της καὶ τὴν τύχῃθη (*Μωυσοῦσου* Τραγούδια Ἐθνικὰ Β' σ. 84.—Βλ. καὶ *Passow* ἀρ. 539. *Ἀραβαντιν.* ἀρ. 474).—«*Λιοῦ μάνα*» τοπωνυμία ἐν Χίῳ ἐν τῇ περιφερείᾳ Πυργίου (ΚΠ. Σύλλογος ΙΘ' 144)· εἶναι ἀμφίβολον, ἂν ἀναφέρεται εἰς μάνναν τοῦ Ἡλίου, μᾶλλον φαίνεται ὅτι εἶναι κύριον ὄνομα Λιὸς=Ἠλίας.

2) *Vuk Karadschisch* Volksmärchen der Serben ἀρ. 9. 10.

3) *Krauss* Sagen u. Märchen der Südslaven I σ. 304.

4) *Hannsch* Slav. Mythus σ. 201.

5) *Στησίχορ.* ἀποσπ. 8.

6) *Ovid.* Metam. II 68—9.

7) Rig Veda I 8, 1 trad. Barthelemy Saint-Hilaire ἐν Journal des Savants 1853 σ. 467. Βλ. καὶ *Max Müller* Vorlesungen über dem Ursprung u. die Entwickelung d. Religion. Strassburg 1880 σ. 300.

8) *Max Müller* αὐτ. σ. 290 κ. ἑ. *Muir* ἔνθ. ἀν. σ. 190 κἑ.

9) *Pouqueville* Voyage en Grèce τ. IV σ. 406 κεφ. 122.—Κλειδὶ τοῦ οὐρανοῦ, ποῦ ἀνοίγουνε τὸν ἥλιο, ἀναφέρεται καὶ εἰς δύο λεσβιακὰ ναναρίσματα (παρὰ Σ. Ἀναγνώστου, ἀρχεῖον λεξικοῦ): «Κοιμήσου, οὐρανοῦ κλειδί, π' ἀνοίγουνι τὸν ἥλιο». «Ἐσύ σι τ' οὐρανοῦ κλειδί, τῆς κάτου γῆς ἡ βρύση».

χριστιανικούς μεταβληθέντες, ἀφιερώθησαν εἰς τὴν Παναγίαν (1). Ἀλλ' ἡ εἰκασία αὕτη φαίνεται ἡμῖν ἀβάσιμος, ἐπειδὴ ἡ μὲν ἀφιέρωσις ναῶν τῆς Ἀθηνᾶς εἰς τὴν Παναγίαν, ἂν ὑπάρχουσι παραδείγματα τοιαύτης μεταβολῆς, ὠφείλετο εἰς ἄλλους λόγους (2), ἡ δὲ φυσικὴ ἔννοια τῶν περὶ Ἀθηνᾶς μύθων εἶχε παντελῶς λησμονηθῇ κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους· ἄλλως δὲ ἀμφίβολον σφόδρα, ἂν ἀνεφέροντό ποτε εἰς τὸ φαινόμενον τῆς ἠοῦς. Ἡ παράστασις δ' ὅμως τῆς Παναγίας ὡς ἠοῦς ἦτο συνήθης, ἀφ' ὅτου συνεχωνεύθησαν ἐν τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ πολλὰ ἐκ τῆς λατρείας περσικῶν καὶ αἰγυπτιακῶν ἡλιακῶν θεοτήτων, τοῦ Μίθρα καὶ τοῦ Ὥρου, προσλαβόντος τοῦ Χριστοῦ χαρακτῆράς τινας αὐτῶν καὶ ἐπικληθέντος ἡ λ ί ο υ, ἡ λ ί ο υ τ ῆ ς δ ι κ α ι ο σ ύ ν η ς κτλ. (3). Ὅθεν πολλάκις ἐν τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ ἡ Παναγία ὑμνεῖται ὡς αὐγὴ μυστικῆς ἡμέρας, μήτηρ τοῦ ἡλίου Χριστοῦ, ὄρθρος φαεινὸς κτλ. (4). Ἐκ τῶν χριστιανικῶν δὲ τούτων ἰδεῶν ἐπήγασεν ἀναμφηρίστως ἡ δημώδης δοξασία περὶ τῆς Παναγίας, ἀνοιγούσης τὰς πύλας τῆς ἀνατολῆς εἰς τὸν ἥλιον.—Ἐντεῦθεν πιθανῶς ἐλήφθη καὶ ὑπὸ τῶν Σλάβων ὁμοία δοξασία, καθ' ἣν ἡ Παναγία ἐπέχει παρὰ τῷ Ἡλίῳ μητρὸς θέσιν, διακρινομένη τῆς μυθολογικῆς μητρὸς αὐτοῦ. Βοσνιακὸν τι δημῶδες ᾆσμα ἔχει οὕτω:

Μιὰ φορὰ ταξίδι πῆγε ὁ ἥλιος·
τρέχει ἡ μάννα του καὶ τὸν ρωτάει·
«Ποῦ θὰ μένῃς, ἥλιε μου, τὸ βράδυ;
ποιὸς τὸ δεῖπνο σου θὰ σοῦ ἑτοιμάζῃ
καὶ ποιὸς τὸ κρεβάτι σου θὰ στρώνῃ
καὶ πρωΐ πρωΐ θὰ σὲ ξυπνάῃ,
χώραις καὶ χωριὰ γιὰ νὰ ζεσταίνῃς;....

---

1) *Burnouf*. La légende athénienne σ. 67 κέ. Πρβλ. καὶ *Lucy Garnett*, The Women of Turkey σ. 125.

2) Βλ. *Ν. Γ. Πολίτου*, Περὶ τῆς τοπογραφικῆς σημασίας τῶν ἐκκλησιῶν ἐν Ἑλλάδι πρὸς ἀναγνώρισιν ἀρχαίων ναῶν, ἐν Λαογραφ. Δ' 12 κέ.

(3) Βλ. *Piper* Mythologie der christl. Kunst I σ. 96.

(4) Ἐν τῷ Ἀκαθίστῳ ὕμνῳ: «Χαῖρε τὸ φῶς ἀρρήτως γεννήσασα» (Οἶκος 4. *Pitra* Anecd. sacra I σ. 252. *Christ et Paranikas* Anthologia graeca carminum christian. σ. 141 στ. 44). «Χαῖρε, ἀστέρος ἀδύτου μήτηρ, | Χαῖρε, αὐγὴ μυστικῆς ἡμέρας» (Οἶκ. 10, *Pitra* σ. 254. *Christ* σ. 142 στ. 108—9). «Χαῖρε, ὅτι τὸν πολύφωτον ἀνατέλλεις φωτισμόν» (οἶκ. 23. *Pitra* σ. 261. *Christ* σ. 146 στ. 266).—Ὁμοίως καὶ ἐν κανόνι Ἰωσὴφ τοῦ ὑμνογράφου εἰς τὴν Θεοτόκον, τῷ σαββάτῳ τοῦ ἀκαθίστου ὕμνου: «Ὄρθρος φαεινός, χαῖρε ἡ μόνη | τὸν ἥλιον φέρουσα Χριστὸν | φωτὸς κατοικητήριον, | Χαῖρε τὸ σκότος λύσασα | καὶ τοὺς ζοφώδεις δαίμονας | ὁλοτελῶς ἐκμειώσασα» (Τριῴδιον, σ. 283. *Migne* Patrol gr. τ. 105 σ. 1020. *Christ* σ. 248 στ. 248 στ. 29 κ. ἑ.). «Ἀνυμνοῦμέν σε βοῶντες· Χαῖρε ὄχημα | ἡλίου τοῦ νοητοῦ» (*Christ* σ. 249 στ. 122 κ. ἑ.). «Ὤρθης φωτισμὸς ἡμῶν καὶ βεβαίωσις | ὅθεν βοῶμέν σοι | χαῖρε ἄστρον ἄδυτον εἰσάγον κόσμῳ τὸν μέγαν ἥλιον» (*Christ* σ. 251). Καὶ πλεῖστα ἄλλα τοιαῦτα παραδείγματα εὑρίσκομεν παρὰ τοῖς ὀρθοδόξοις ὑμνογράφοις, ἅπινα ἄσκοπον κρίνομεν νὰ παραθέσωμεν ὧδε. Περιοριζόμεθα δὲ νὰ προσθέσωμεν δύο ὅμοια ἐκ λειτουργικῶν βιβλίων τῶν καθολικῶν πρὸς ἔνδειξιν ὅτι δὲν εἶναι καὶ αὐτοῖς ἄγνωστος ἡ παράστασις τῆς Παναγίας ὡς ἠοῦς. «Aurora, Virgo, fuisti Solis intelligibilis justitiae, per quem ex ignorantiae tenebris sumus eruti» (Ex canone feriae II hebd. VI παρὰ *Migne* Patr. gr. τ. 105 σ. 1401).

O clere aube journée de lumiére très pure
qui des peschier destruis la tenebre obscure.

(Ἐκ γαλλικῆς μεταφράσεως λατινικοῦ θεοτοκίου, κατὰ χειρόγραφον τῆς ΙΕ' ἑκατονταετηρίδος πιθανῶς, παρὰ *Gubernatis*. Le novelline di Santo Stefano 1869 σ. 10. Ἀπόσπ. τῆς Rivista contemporanea naz. italiana. Βλ. καὶ Zeitschrift f. deutsche Philologie 1868 τ. I σ. 179).

—Μὴν πικραίνεσαι, καλή μου μάννα,
'ς τοῦ παντοδυνάμου θὰ κονεύω·
τοῦ Θεοῦ ἡ μάννα θὰ μὲ τρέφῃ,
τοῦ Θεοῦ ἡ μάννα θὰ μοῦ στρώνῃ,
καὶ πρωΐ πρωΐ θὰ μὲ σηκώνῃ,
χώραις καὶ χωριὰ γιὰ νὰ ζεσταίνω» (1).

Ἀδελφὰς δὲ ἡλίου, καθ' ὅσον τοὐλάχιστον ἡμεῖς ἠξεύρομεν, τὰ δημοτικὰ ἄσματα καλοῦσι μόνας τὰς ἀμιλλωμένας αὐτῷ ἐπὶ καλλονῇ(2). Ἔν τινι δὲ ἀλβανικῷ παραμυθίῳ τοῦ Πόρου ἀναφέρονται δύο ἀδελφαὶ τοῦ Ἡλίου, αἵτινες, ὡς αἱ Λάμιαι τῶν ἡμετέρων, παννίζουσι τὸν φοῦρνον διὰ τῶν μαστῶν καὶ φουρνίζουσι τὰ ψωμία διὰ τῶν χειρῶν (3). Ἐν τῇ ἑλληνικῇ μυθολογίᾳ ἀναφέρονται ὡς ἀδελφαὶ τοῦ Ἡλίου ἡ Σελήνη καὶ ἡ Ἠώς, ἣν καὶ οἱ βεδικοὶ ὕμνοι λέγουσι πολλάκις ἀδελφὴν αὐτοῦ(4).

Τέκνα τοῦ Ἡλίου καὶ τῆς Σελήνης εἶναι οἱ ἀστέρες, κατά τινα εὐρυτανικὴν παράδοσιν(5). Κόρην δὲ τοῦ Ἡλίου καὶ τῆς κερὰ Θάλασσας ἀναφέρει θηραϊκὸν παραμύθιον(6). Ἄλλως δὲ παιδία καὶ θυγατέρες Ἡλίου λέγονται μεταφορικῶς παῖδες καὶ κοράσια ἐκθαμβούσης καλλονῆς. «Ἔλαμπεν ὁ νέος σὰν παιδὶ τοῦ ἥλιου», λέγει παραμύθιόν τι(7). Καὶ μακεδονικόν τι ἆσμα·

Καὶ κάμν' ἡ νύφη τὸ παιδί, παιδὶ ἀπὸ τὸν ἥλιο(8).

Οὕτω λέγει καὶ ὁ βυζαντινὸς Νικήτας ὁ Εὐγενιανός, περιγράφων τὴν ὡραιότητα τῆς Δροσίλλης.

Μητρὸς Σελήνης, πατρὸς Ἡλίου τέκνον(9).

Ἐντεῦθεν καὶ τὸ ἐπίθετον ἡλιογέννητος ἢ ἡλιογεννημένος ἀπὸ τῶν μέσων χρόνων ἐν παγκοίνῳ χρήσει πρὸς δήλωσιν θαυμασίας καλλονῆς(10). Παρομοίως δὲ καὶ τὸ ποντικὸν ἐπίθετον ἡλοκόρασον, ἤτοι τὸ

1) *Rosen* Bulgar. Volksdichtungen ἀρ. 18 σ. 99. — Ἐν δημοτικοῖς λεττικοῖς ἄσμασιν ὁ Ἔσπερος καὶ ὁ Αὐγερινὸς καὶ ὄχι ἡ μήτηρ τοῦ ἡλίου εὐτρεπίζουσι τὴν κατοικίαν αὐτοῦ (*W. Mannhardt* ἐν Zeitschrift f. Ethnologie 1875 σ. 76 ἀρ. 4.6 καὶ σ. 289). Ὁ Αὐγερινὸς ἀνάπτει τὸ πρωΐ φωτιὰν τοῦ ἡλίου, ὁ Ἔσπερος στρώνει τὸ βράδυ τὸ κρεβάτι του (*Rhesa*) Litthuanische Volkslieder ἀρ. 78 σ. 207. Βλ. καὶ ἀρ. 81 σ. 223. *Nesselmann* Littu nische Volkslieder ἀρ. 1. 2).

2) «Αὐτή ναι τοῦ Ἥλιου ἡ ἀδερφή, τοῦ φεγγαριοῦ ἡ ξαδέρφη» (Κερκύρας. *Μανούσου* Τραγούδια ἐθν. Β' 68). «Ψυχή μου, μὲ τὸν ἥλιο ἔχεις ἀδερφοσύνη, | κι' ὄντε μισεύγει ὁ ἥλιος τς ἀχτίδες του σ' ἀφήνει» (*Jeannaraki* σ. 289 ἀρ. 246). «Ἐσὺ σαι ποῦ γεννήθηκες ἀντάμα μὲ τὸν ἥλιο» (Αὐτ. σ. 270 ἀρ. 94. *Φραντζεσκάκη* Ἀριάδνη σ. 2).

3) *Hahn* ἀρ. 100.— Ἀδελφὴν ἡλίου ἀναφέρουσι καὶ ρωσικὰ παραμύθια (*Ralston.* Contes populaires de la Russie; trad. Brucyre σ. 169—175. Ἡ μάγισσα καὶ ἡ ἀδελφὴ τοῦ ἡλίου).

4) *M. Müller* Ursprung d. Religion σ. 299.

5) Παρὰ Στ. Βίου: «Τ' ἀστέρια εἶνι πιδιὰ τοῦ ἥλιου κι τ φιγγαριοῦ».

6) Παρνασσὸς τ. Δ' σ. 905—6.

7) *Hahn* τ. I σ. 213. Βλ. καὶ σ. 72.

8) ΚΠ. Σύλλογ. τ. Θ' σ. 194.

9) Νικήτ.Εὐγενιαν.Β' 76.Βλ.καὶ 85 κέ.: «Τέκνον Ἡλίου φέρουσα | πατρὸς ἐμφρέρειαν Ἡλίου ἢ καὶ παρ' αὐτὸν ἀντερίζουσα πλέον».

10) «Κοράσιον ἡλιογέννητον» (Λύβιστρος καὶ Ροδάμνη στ. 1716 σ.290, Wagner «ἡλιογεννημένη» (Αὐτ. στ. 1553 σ. 286. στ. 1677 σ. 289 στ. 1784 σ.295,στ.1976 σ.297 σ. 3414 337 W), «ἡλιογεννημέναις» (Φλώριος στ. 775 σ. 284, στ. 1532 σ. 311, στ. 1643 σ.315 Μαυροφρύδου. Βλ. στ. 794 σ. 69, στ. 1519 σ. 94 Hesseling), «ἡλιογέννητος» (Ἀκρίτης, Κρυπτοφέρρης στ' 134. Τραπεζοῦντος στ. 2019 σ. 168), ἡλιογεννημένη (Ἀκρίτης Κρυπτοφέρρης Δ' 350),ἡλιογέννημα (αὐτ. στ. 635, 807), ἡλιογεννημένη (Διήγησις Ἀχιλ-

ὡς ἥλιος λάμπον κοράσιον(1).

Οἱ ἀρχαῖοι μῦθοι ἀναφέρουσι πολλοὺς υἱοὺς τοῦ ἡλίου· ἰδίᾳ δ' ὁ ροδιακὸς ἀποδίδει εἰς αὐτὸν ἑπτὰ υἱοὺς καὶ μίαν θυγατέρα (2), ὃν ἀριθμὸν εὐτυχέστατον νομίζουσιν αἱ ἑλληνίδες μητέρες, διὸ καὶ εὔχονται «νὰ κάμῃς ἓξ ὑγιοὺς καὶ μιὰ μηλιὰ» ἢ «καὶ μιὰ κόρη»(3).

Σύζυγος τοῦ Ἡλίου εἶναι ἡ Σελήνη, κατὰ τὴν ἑπομένην περιεργοτάτην ἀθηναϊκὴν παράδοσιν(4).

Ὁ Ἥλιος παντρεύτη τὴ Σελήνη· τὴν πῆρε γυναῖκα καὶ τὴν ἀγαποῦσε, ἀλλὰ καὶ τὴ ζήλευε παραπολύ. Γιὰ τοῦτο ὅσο ἦτο ὁ Ἥλιος 'στὸ σπίτι, ἡ Σελήνη δὲν ἐφαίνετο, ἀλλ' ἔμενε κρυμμένη. Ἤθελε ὅμως νὰ ἔβγῃ καὶ αὐτὴ κομματάκι ἔξω καὶ τήραγε πότε θὰ βγῇ ὁ ἄντρας της, γιατὶ ἦταν κυνηγὸς καὶ πήγαινε καθημέρα 'στὸ κυνῆγι. Ὅταν πέρναγε ὁ Ἥλιος πίσω ἀπὸ τὰ βουνά, ἅμα δὲν ἄκουγε τὰ βήματά του κοίταζε μπαμπουλωμένη ὡς τὰ μάτια πότε θὰ βγῇ. Ἂν ἔβλεπε τὴν ἀκολουθία του, τοὺς ἀχτῖνες, ἔμενε σκεπασμένη· ἅμα ἐχάνετο καὶ ὁ τελευταῖος ἀπὸ τὴν ἀκολουθία του ἀνδρός της, ἔβγαινε τὸ πρόσωπό της καὶ ἐχαιρόταν τὸν κόσμο. Ἅμα πάλιν ἔβλεπε ἀπὸ τὰ βουνὰ τὴν ἀκολουθία 'στὴν ἀνατολή, ἔμπαινε μέσα. Ἔτσι ζοῦσε πάντα καλὰ μὲ τὸν ἄνδρα της ((5).

Γάμους τοῦ Ἡλίου καὶ τῆς Σελήνης περιγράφει καὶ τὸ ἑξῆς γαμήλιον ἠπειρωτικὸν ᾄσμα(6).

Ὁ Ἥλιος ἐπαντρεύτηκε κ' ἐπῆρε τὸ Φεγγάρι.
Ἐκάλεσε καὶ 'ς τὴ χαρὰ συμπεθεριοὺς τἀστέρια·
τὰ σύγνεφα τοὺς ἔστρωσε, στρώματα γιὰ νὰ κάτσουν,
τοὺς ἔβαλε προσκέφαλα τοῖς ράχαις ν' ἀκουμπήσουν,
τοὺς ἔβαλε καὶ τράπεζα, 'ς τοὺς κάμπους τὰ λουλούδια,
τοὺς ἔβαλε φαεῖ νὰ φᾶν, τὸ μόσκο καὶ τὰ ἄνθια,
κρασὶ τοὺς ἔδωκε νὰ πιοῦν θάλασσαις καὶ ποτάμια.
Κι' ἀπ' ὅλα τἄστρα τοὐρανοῦ ὁ Αὐγερινὸς δὲν ἔρθε.
Κι' αὐτοῦ πρὸς τὸ ξημέρωμα ὁ Αὐγερινὸς ἐφάνη.
Φέρνει τὸν Ὕπνο ζωντανὸ 'ς τὰ νιόγαμπρα πεσκέσι,
φέρνει καὶ 'ς τοὺς συμπεθεροὺς λυχνάρι νὰ τοὺς φέξῃ,
νὰ φύγ'ν νὰ πᾶν 'ς τὰ σπίτια τους, τὰ νιόγαμπρα νυστάζουν.

Ἀλλὰ τὸ ᾄσμα τοῦτο δὲν ἔχει μυθολογικὴν ἔννοιαν, σκοποῦν ἁπλῶς νὰ παράσχῃ μεγαλοπρεπεστέραν προβολὴν τῆς εἰκόνος τῶν τελουμένων γάμων

λέως στ. 1270 σ. 39, στ. 1365 σ. 42 Wagner). Λιογέννητη ὄνομα τῆς ἡρωΐδος ἀκριτικοῦ ᾄσματος (*Πολίτου* Ἐκλογαί 74). Ἡλιόγεννη «ἐπὶ κόρης ἐξόχου καλλονῆς, οἱονεὶ ἐκ τοῦ ἡλίου γεννηθείσης» (*Ἀραβαντινοῦ* Ἠπειρωτικὸν γλωσσάριον σ. 41). «Ἡλιογέννητος, ἐπὶ ὡραίων χαρακτήρων» (δηλ. χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου) (Ἤπειρος. Ζωγρ. ἀγὼν Α' 209).

1) Ἐν γαμηλίῳ ᾄσματι Ἀμισοῦ (Πλάτων τ. Β' σ. 527).

2) *Διόδωρ.* Ε' 56,5. Βλ. καὶ Σχολ. Πίνδ. Ὀλ. Ζ 131.

3) Ἐπίσης συνήθως ἡ εὐχὴ «ἐννιὰ γιοὺς καὶ μιὰ μηλιά», ἢ κόρη. Βλ. καὶ *Πολίτην* ἐν Δελτ. ἱστ. ἑταιρ. Β' 211.

4) Τὴν παράδοσιν ταύτην μοὶ διηγήθη ἡ εὐπαίδευτος κυρία Μαριάννα Γρ. Καμπούρογλου, ἥτις φιλοτίμως ἀπεθησαύρισε πολλὰ μνημεῖα τῆς δημώδους παραδόσεως καὶ πολλὰς πληροφορίας περὶ τοῦ βίου, τῶν ἐθίμων καὶ τῶν δοξασιῶν τοῦ λαοῦ. Τινὰ τούτων ἐδημοσίευσε κατὰ καιροὺς εἰς περιοδικὰ συγγράμματα. Ἀνομολογῶ δ' αὐτῇ χάριτας διὰ τὰς πολυτίμους ἀνακοινώσεις, ἃς ὀφείλω εἰς τὴν εὐμενῆ αὐτῆς προθυμίαν.

5) Βλ. καὶ Παραδόσ. ἀρ. 225. Ἐκ τῆς περὶ Ἡλίου πραγματείας μου ἀνετυπώθη ἡ παράδοσις αὕτη καὶ ἐν *Roscher* Selene σ. 169. Lex. d. Mythol. τ. Π σ. 1097.

6) Ζωγρ. ἀγὼν Α' σ. 168 ἀρ. 316. Καὶ εἰς χιακὸν ᾄσμα περὶ ἐρώτων καὶ γάμου τοῦ ἡλίου (ΚΠ. Σύλλογος τ. ΙΘ' σ. 143) δὲν ὑπόκειται μυθολογικὴ παράστασις, διότι τὸ ᾄσμα τοῦτο εἶναι παραλλαγὴ τοῦ τῆς Λιογέννητης, ἄδηλον τίνος ἕνεκα λόγου τοῦ ἐραστοῦ ὀνομασθέντος Ἡλίου.

ἐπὶ τῆς ὅλης φύσεως, καὶ καταλήξῃ μετὰ χαριεντισμοῦ εἰς προτροπὴν πρὸς ἀποχώρησιν τῶν κεκλημένων. Κατὰ τοῦτο δὲ δύναται νὰ παραλληλισθῇ πρὸς μεταφορικὰς ἐκφράσεις βυζαντινῶν, παρομοιαζόντων ἐκλεκτὸν ζεῦγος νεονύμφων πρὸς τὸν ἥλιον, καὶ τὴν σελήνην(1). Συναφεῖς πρὸς ταύτας εἶναι καὶ αἱ παρομοιώσεις εἰς δημώδη τραγούδια τῶν νεονύμφων, τοῦ μὲν γαμβροῦ πρὸς τὸν ἥλιον, τῆς δὲ νύμφης πρὸς τὴν σελήνην(2). Ἀντίστοιχος δ' εἶναι ἐν τῷ ψαλτηρίῳ ἡ παραβολὴ τοῦ ἡλίου πρὸς νυμφίον ἐκπορευόμενον τοῦ παστοῦ αὐτοῦ(3).

Οἱ ἑλληνικοὶ μῦθοι ἀναφέρουσι πολλὰ ὀνόματα συζύγων καὶ ἐρωμένων τοῦ Ἡλίου(4). Κατὰ τὸν Στησίχορον, ὁ Ἥλιος διὰ τοῦ ὠκεανοῦ ἀφικνεῖται τὴν νύκτα «ποτὶ ματέρα κουριδίαν τ' ἄλοχον παῖδάς τε φίλους(5)». Ἡ δὲ Σελήνη μυθολογεῖται συνήθως ἀδελφὴ τοῦ Ἡλίου· ὡς δ' ὅμως ἐν τοῖς βεδικοῖς ὕμνοις ἡ Ἠὼς ὁτὲ μὲν λέγεται ἀδελφή, ὁτὲ δ' ἐρωμένη ἢ σύζυγος τοῦ Ἡλίου, καὶ ἐν τῇ μυθολογίᾳ ἄλλων λαῶν παρίσταται ἡ Σελήνη ὡς ἀδελφὴ ἢ σύζυγος αὐτοῦ, οὕτω καὶ ἐν τῇ ἑλληνικῇ μυθολογίᾳ ὑπῆρχον βεβαίως μῦθοι περὶ τοιαύτης σχέσεως αὐτῶν. Τούτου δ' ἕνεκα εἰκάζομεν, ὅτι ἐξ ἀρχαιοτέρων μύθων πηγάζουσι τὰ ὑπὸ μεταγενεστέρων ποιητῶν μυθολογούμενα, ὅτι ἡ Σελήνη ἐγέννησεν ἐκ τοῦ Ἡλίου τὸν Ἄμπελον(6), τὸν Πενθέα(7) καὶ τὰς τέσσαρας Ὥρας, ἀμφιπόλους τῆς Ἥρας (8). Τοιοῦτος εἶναι καὶ ὁ παλαιότερος ἀττικὸς μῦθος περὶ γεννήσεως τῶν Τριτοπατόρων ἐκ τοῦ γάμου τοῦ Ἡλίου καὶ τῆς Σελήνης (9). Εἰς τὴν αὐτὴν δὲ κατηγορίαν δύνανται νὰ ταχθῶσι καὶ οἱ μῦθοι περὶ τῆς Πέρσης (10) καὶ οἱ κρητικοὶ περὶ τῆς Πασιφάης(11). Ἴσως δὲ πρέπει νὰ συγκαταριθμηθῇ εἰς τοὺς μύθους τούτους καὶ ὁ ἀττικὸς περὶ Κεφάλου καὶ Πρόκριδος, ὅστις ἐν πολλοῖς ὁμοιάζει πρὸς τὴν ἀνωτέρω παράδοσιν. Ὁ Ἥλιος μυθολογεῖται κυνηγὸς ὡς ὁ Κέφαλος καὶ ὡς ἐκεῖνος ζηλότυπος. Ἐδύνατό τις μάλιστα νὰ ὑπολάβῃ τὸν περὶ Ἡλίου μῦθον ἀρχαιότερον διὰ τὴν ἁπλότητα αὐτοῦ, τὴν πιστὴν παράστασιν τοῦ φυσικοῦ φαινομένου καὶ τὴν ἀφελῆ ἐξήγησιν τῆς ἐξ ὑπαμοιβῆς ἀνατολῆς καὶ δύσεως τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης

---

1) *Ἰωάννου τοῦ Ναυπάκτου* πρὸς τὴν κραταιὰν Δούκαιναν ἐν Βυζαντινοῖς χρονικοῖς 1896 σ. 246: «ὡς ἔχῃς, ἡ καθαρὰ *σελήνη* καὶ φωταυγὴς, εἰς χρόνους συλλάμποντά σοι μακροὺς τὸν *ἥλιον* Κομνηνόν, οὗ καὶ ἔργα καὶ ὁμιλία καὶ πρόσωπον τηλαυγῆ πάντα κατασελασφόρα τυγχάνουσιν».

2) «Ἥλιος εἶν' ὁ νιὸς γαμπρὸς κ' ἡ νύφη ναι φεγγάρι,| φωστῆρες ἀπ' τοὺς οὐρανοὺς καὶ ἔχουνε τὴ χάρη» (Γαμήλιον Θήρας : Νεοελλ. Ἀνάλ. Β' 466,46). Βλ. καὶ *Χασιώτ.* συλλ. τῶν κατὰ τὴν Ἤπειρον δημ. ἀσμάτων σ. 41 ἀρ. 6. σ. 44, 15. 48, 30. Πλάτων Β' σ. 148.— Ἐν Κύπρῳ λέγουσι: «Σήμμερα ὁ ἥλιος ἔγ γαμπρός» ὅταν ὁ ἥλιος δὲν φαίνεται, συννεφώδους ὄντος τοῦ καιροῦ (Π.Π. λ. ἥλιος 53α).

3) Ψαλμ. ΙΗ' 6. Πρβλ. *Alb. Dieterich* Abraxas σ. 107. «Die Sonne als Bräutigam ist ein altbekanntes Bild. Auch in neuen griechischen Volksliedern kommt es vor. Dass Christus so oft als Bräutigam vorgestellt wurde, in den bekannten Allegorien, mag sich daran angeschlossen haben».

4) *Roscher* Lex. d. Myth. I 2016. *Pauly-Wissowa* RE. VIII 78—80.

5) Ἀπόσπ. 8 (Ἀθήν. ΙΑ' 469e).

6) *Νόνν.* Γ' 214.

7) Αὐτ. Α' 21 Α' 31. ΜΔ' 171.

8) *Κόιντ.* Γ' 337.

9) *Φιλόχορος* ἐν Ἐτυμ. μεγ. σ. 768, 1. *Πρόκλ.* εἰς Ἡσιόδ. Ἔργ. 780.

10) *Roscher* Selene 135 κέ. Lex. d. Mythol. τ. III σ. 1983.

11) Αὐτ. σ. 1667. Περὶ γάμου Ἡλίου καὶ Σελήνης διαλαμβάνουσιν ὁ *Roscher* αὐτ. II σ. 3158 κέ. Selene σ. 77 κέ. Nachträge σ. 29. *Siecke* die Liebesgeschichte des Himmels, Strassburg 1892 σ. 3 κέ. *Gruppe* Gr. Mythol. σ. 937—8.

καὶ διὰ τὴν ἔλλειψιν τῶν διαφόρων ἐπεισοδίων καὶ περιπετειῶν, δι' ὧν μεταγενέστεροι μυθολόγοι ἐκόσμησαν τὸν περὶ Κεφάλου καὶ Πρόκριδος μῦθον, συγχωνεύσαντες ἀττικούς, κρητικούς, βοιωτικοὺς καὶ κεφαλληνιακοὺς μύθους(1). Ὁ Κέφαλος εἶναι προσωποποίησις τοῦ ἡλίου, τοῦ ὁποίου ἡ φωτοβόλος κεφαλὴ ἐπιφαίνεται τὴν πρωΐαν ἐν τῷ ὁρίζοντι, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῶν ὀρέων(2), καὶ τὸν ὁποῖον ἡ τέχνη ἐνίοτε παρίστανε διὰ κεφαλῆς καλλικόμου. Ἡ δὲ Πρόκρις εἶναι ἡ σελήνη ἐν τῇ συνήθει αὐτῆς παραστάσει, γυναικὸς ἐξόχου καλλονῆς καὶ σεμνότητος(3).

Οἱ περὶ γάμων τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης μῦθοι εἶναι πιθανώτατα πανάρχαιοι. Πρὸς τούτοις δὲ φαίνεται ὅτι ἔχει σχέσιν καὶ ὁ ἰνδικὸς μῦθος περὶ τοῦ γάμου τοῦ Σούρυα (Ἡλίου) μετὰ τῆς Σόμα(4), ἥτις συνεταυτίσθη πρὸς τὴν σελήνην ἐν τοῖς μετὰ τοὺς βεδικοὺς ὕμνους χρόνοις(5). Παραπλησίους μύθους εὑρίσκομεν καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς. Γερμανική τις παράδοσις λέγει τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην συζύγους(6). Ἐν τῷ βελγικῷ Λουξεμβούργῳ ὁ ἥλιος πιστεύεται σύζυγος τῆς σελήνης(7), ὁμοίως καὶ ἐν Λιμουζίνῃ τῆς Γαλλίας(8). Κατὰ τοὺς λαταυικοὺς μύθους ἡ Σαουλὲ (ἥλιος, θηλυκοῦ γένους) ἔχει ἄνδρα τὸν Μένεσις (σελήνη, γένους ἀρσενικοῦ), ὃν ζηλοτυποῦσα διεμέλισε διὰ τῆς σπάθης, τέκνα αὐτῶν θεωροῦνται τ' ἄστρα(9). Ἐν παραδόσει τῶν ἰθαγενῶν τῆς Νέας Γουϊνέας ἀναφέρεται ὁ ἥλιος ὡς σύζυγος τῆς σελήνης καὶ λέγεται ὅτι ἐκ ζηλοτυπίας διέστησαν(10). Κατὰ τοὺς παρὰ τὴν Νυάσσαν λίμνην οἰκοῦντας Κόνδε, ὁ ἥλιος εἶναι σύζυγος τῆς σελήνης καὶ τέκνα αὐτῶν τὰ ἄστρα(11). Οἱ δὲ Τλίγγιτ, ἰθαγενεῖς τῆς βορειοδυτικῆς Ἀμερικῆς, λέγουσιν ὅτι ἡ σελήνη (ἀρσενικοῦ γένους) εἶναι σύζυγος τοῦ ἡλίου (θηλυκοῦ γένους)(12).

Περίεργος εἶναι καὶ ἡ σύγχυσις τῆς σχέσεως τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης, ὡς ἀδελφῶν καὶ συζύγων, ἐν δημοτικῷ ρωμουνικῷ ᾄσματι· ὁ Ἥλιος καὶ ἡ Σελήνη ἦσαν ἀδελφοί, ἐπειδὴ δὲ ἠθέλησαν νὰ νυμφευθῶσι, κατηστερίσθησαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ(13). Παραπλήσιοι δὲ πρὸς τοὺς μύθους τούτους εἶναι μῦθοι ἀγρίων τινῶν λαῶν· οἱ Καραΐβαι νομίζουσι τὸν Αὐγερινὸν σύζυγον τῆς Σελήνης(14), οἱ δὲ ἰθαγενεῖς τῆς Χρυσῆς ἀκτῆς τὸν Ἔσπερον μνηστῆρα αὐτῆς(15).

---

1) Βλ. *Preller* Gr. Mythol. II σ. 146.
2) *Decharme* Mythol. de la Grèce antique σ. 526.
3) *Preller* II σ. 145. *Decharme* ἔνθ. ἀν. Κατὰ τὸν *Max Müller* (Essais de mythologie comparée; trad. G. Perrot σ. 110 κέ.) ἡ Πρόκρις εἶναι ἡ πρωϊνὴ δρόσος (πρὸξ—κὶς) ἡ ὑπὸ τοῦ ἡλίου ἐξατμιζομένη. Βλ. καὶ *Cox* The mythology of the Aryan nations τ. II σ. 91.— Ὁ *Roscher* (Selene 145) ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ νεωτέρα ἀθηναϊκὴ παράδοσις περὶ Ἡλίου καὶ Σελήνης καθιστᾷ πιθανωτάτην τὴν ἑρμηνείαν τοῦ περὶ Κεφάλου καὶ Πρόκριδος μύθου.
4) Indische Studien τ. V σ. 269 κέ. 178 κέ.
5) *Muir* Original sanscrit texts τ. V σ. 270.
6) *Schönwerth* Aus der Oberpfalz τ. II σ. 57. Βλ. ἐν γένει Schwartz Poet. Naturansch. I σ. 159 κέ. 166. 147.
7) Revue des trad. popul. 1902 σ. 273. 590—1.
8) Αὐτ. σ. 340.
9) Αὐτ. 1892 σ. 257 κέ. *Rhesa* Litth. Volkslieder, Berlin 1843 ἀρ. 27 σ. 93 καὶ σ. 239—241. *Nesselmann* ἀρ. 1 σ. 1. Βλ. καὶ *Hanusch* Slav. Mythus σ. 269.
10) Revue des trad. popul. 1899 σ. 539—540.
11) Verhandlungen d. Berliner Gesellsch. f. Anthropologie 1893 σ. 296.
12) Αὐτ. 1895 σ. 231.
13) *Alexandri* Chants populaires de la Roum. 1855 σ. 53 κέ.
14) *Bastian* ἐν Zeitschrift f. Ethnologie 1872 σ. 378.
15) Αὐτ. σ. 380.

Β'.

Ἥλιος ὡρεῖος.—Παρομοιώσεις.—Δίδει ὡραιότητα.—Ἔρις περὶ κάλλους.

Ἡ θέα τοῦ ἡλίου, ἐν λαμπρότητι διανύοντος τὸν ἐν τῷ οὐρανῷ δρόμον του καὶ διὰ τῶν χρυσῶν ἀκτίνων του θαμβοῦντος τοὺς εἰς αὐτὸν ἀτενίζοντας, διεγείρει, ὡς εἰκός, τὴν ἰδέαν τοῦ τελείου κάλλους. Εἰς τὴν δημώδη ἑλληνικὴν ποίησιν εἶναι συνηθέσταται ποικιλώταται εἰκόνες καὶ παρομοιώσεις, εἰλημμέναι ἐκ τοῦ ἡλίου, πρὸς παράστασιν γυναικείας καλλονῆς. Οἱ ἐρῶντες ἀποκαλοῦσι τὴν ἀγαπωμένην ἥλιον (1), καὶ αἱ γυναῖκες ἐνιαχοῦ τὸν σύζυγον (2). Πολλὰ δ' ἐπίθετα ἔχομεν μὲ πρῶτον συνθετικὸν τὴν λέξιν ἥλιος πρὸς δήλωσιν ὑπερόχου καλλονῆς. Πλὴν τῶν λιογέννητος καὶ ἡλοκόρασον, περὶ ὧν ὡμιλήσαμεν ἀνωτέρω, τοιαῦτα ἐπίθετα εἶναι γνωστὰ εἰς ἡμᾶς τὰ ἑξῆς: Ἡλιογραμμένος (3), ἡλιοσκάμμαγκος ἢ ἡλιοσκαμμαγκισμένος (4), ἡλιοστάλακτος (5), λιόκαλος (6).

Τὸ κάλλος τοῦ ἡλίου λαμβάνεται ὡς ὅρος συγκρίσεως πρὸς τὸ ἀνθρώπινον, προπάντων πρὸς τὸ γυναικεῖον. Καλλίστη τῶν γυναικῶν εἶναι ἡ ἔχουσα «τοῦ ἡλίου τς ὀμορφιᾶς, τοῦ φεγγαριοῦ τσοῖ λάψαις(7)». Αἱ ὡραῖαι λάμπουσιν ὡς ὁ ἥλιος. «Λάμπεις καὶ ἀκτινοβολεῖς, σὰν ἥλιος, σὰ φεγγάρι» λέγει γαμήλιόν τι ἆσμα, ἐγκωμιάζον τὴν νύμφην (8). «Κ' ἔφεγγε ὡς φέγγει ὁ ἥλιος ἀπὸ τὴν ὀμορφιά» περιγράφει τὴν καλλονὴν νεάνιδος ἄλλο ἆσμα (9). Παρόμοιαι ἐκφράσεις εἶναι συνήθεις εἰς τοὺς βυζαντινούς, καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς πεζογράφους (10).

Κατὰ τὰ δημοτικὰ ἄσματα, ὅταν στολίζωνται αἱ ὡραῖαι γυναῖκες, φαίνεται τὸ πρόσωπον αὐτῶν ὡς ἥλιος καὶ ὡς φεγγάρι (11), ἢ τῆς αὐτῆς παρομοιώσεως διὰ ποιητικῆς εἰκόνος ἐκφραζομένης φέρουσιν ἐν ἑαυταῖς τὸν ἥλιον.

---

1) «Ἐρωτικὴν ὠνόμασαν ἥλιον τὴν γυναῖκα» (Φιλοσοφία κρασοπατέρα στ. 6, ἐκ χειρογράφου τοῦ ΙΕ' αἰῶνος παρὰ *Legrand* Recueil de chansons σ. 2). Ἡ πρώτη λέξις διορθωτέα ἀναμφιβόλως Ἐρωτικοί. [Ἡ εἰκασία ἡμῶν αὕτη ἐβεβαιώθη ἐξ ἄλλου κώδικος (Ν. Ἑλληνομνήμων 1904 σ. 441)]. Ἠπειρωτικὸν κωμαστικὸν ἆσμα (*Ἀραβαντιν.* σ. 371).

2) Ἐν Νικοπόλει τοῦ Πόντου γυνὴ θρηνοῦσα τὸν ἄνδρα ἐπιφωνεῖ: «Ἥλιε μ', ἥλιε μ',» (Βαλαβάνης ἐν Ἀρχείῳ λεξικοῦ). Βλ. καὶ προσθήκην ἐν τέλει τοῦ τόμου.

3) Ἡλιογραμμένη: *Ἀραβαντινοῦ* Γλωσσάριον σ. 41.

4) ΚΠ. Σύλλογος τ. ΙΔ' 218. [illegible] 262. /Δ'

5) Αὐτ. ΙΔ' 218. Ὁ Περικλῆς Παπαχατζῆς (Parallele Ausdrücke u. Redensarten ἐν *Weigand* XIV Jahresbericht d. Inst. f. rum. Sprache σ. 157) ἀναφέρει ταυτόσημον κουτσοβλαχικὴν φράσιν: K'ikát din soare, καὶ ρωμουνικὴν: rupt din soare.

6) Λιόκαλη ἐπίκλησις τῆς Παναγίας ἐν Σέρραις. (Φιλίστωρ τ. Γ' σ. 211. Βυζαντινὰ χρονικὰ Ι σ. 677. Byzant. Zeitschrift τ. ΙΙΙ σ. 243. 230—1).

7) *Jeannaraki* Ἄσματα κρητικὰ ἀρ. 70 σ. 93.

8) ΚΠ. Σύλλογος τ. Η' σ. 276. Ὅμοια πολλὰ ἄλλα γαμήλια, ὡς Παρνασ. τ. Β' σ. 884 (Καστελλορίζου). *Ἀραβαντιν.* σ. 185 ἀρ. 286, σ. 192. ἀρ. 311, ἢ εὐχετικὰ (αὐτ. σ. 197 ἀρ. 321).

9) *Jeannaraki* σ. 131 ἀρ. 132. Βλ. αὐτ. σ. 141 ἀρ. 140.

10) Τιμαρίων 33 (*Ellissen* Analekten τ. IV σ. 76): «τὸ πρόσωπον ἀποστίλβων δίκην ἡλίου»—Φλώριος καὶ Πλατζιαφλ. στ. 957 σ. 291. Μαυροφρ. «λάμπει ὡς (ἡ) σελήνη τὴν αὐγήν, ὡς ἥλιος τὴν ἡμέραν κτλ.» Βλ. καὶ στ. 791 σ. 285 Μ. «καὶ λάμπουν ὡς τὸν ἥλιον καὶ πέμπουσιν ἀκτῖνες»—στ. 1219 σ. 300, στ. 924 σ. 289 Μ. Π. (Πρβλ. *Τετα* del nome Μπεχλὰ σ. 8). *Μελιτηνιώτου* εἰς Σωφροσύνην στ. 2849—2851 ἐν Notices et extr. des manuscrits τ. XIX μέρ. ΙΙ σ. 130. *Γεωργιλᾶ* Θανατικὸν τῆς Ρόδου στ. 158 σ. 37. Wagner περὶ τῶν Ροδίων γυναικῶν «ὡσὰν τὸν ἥλιον λάμπουσι» κτλ.

11) *Jeannaraki* ἀρ. 245 σ. 183.

'Ο ἥλιος ὄντεν πρωτοβγῇ 'ς τἀστήθη σου κονεύγει
καὶ 'ς τὰ ξαθά σου τὰ μαλλιὰ πάγει καὶ βασιλεύγει(1).

Συνηθέστατα δὲ παραβάλλεται τὸ πρόσωπον τῆς ὑμνουμένης μὲ τὸν ἥλιον καὶ τὰ στήθη μὲ τὸ φεγγάρι.

Βάνει τὸν ἥλιο πρόσωπο καὶ τὸ φεγγάρι στῆθος,
καὶ τοῦ κοράκου τὸ φτερὸ βάνει καμαροφρύδι (2).

'Αναφέρονται δ' αἱ εἰκόνες αὗται καὶ πρὸς ποιητικὴν παράστασιν τῆς λαμπρότητος καὶ τοῦ ἀμυθήτου πλούτου τῶν κοσμημάτων τῆς ὡραίας γυναικός.

Βάνει τὸν ἥλιο πρόσωπο καὶ τὸ φεγγάρι κύκλο,
βάνει καὶ τὸν αὐγερινὸ διαμάντι δαχτυλίδι(3).

ἤ:

Βάνει τὸν ἥλιο κούτελο καὶ τὸ φεγγάρι ἀστῆθι,
καὶ τοῦ κοράκου τὸ φτερὸ βάνει καμαροφρύδι,
τὴν ἄμμο τὴν ἀμέτρητη βάνει μαργαριτάρια,
τὰ χοχλαδάκια τοῦ γιαλιοῦ τσικίνια 'ς τὸ λαιμόν τση(4).

Καὶ κατὰ μὲν τὸ κρητικὸν ᾄσμα τοῦτο, θέτει ἡ ὡραία τὸν ἥλιον εἰς τὸ μέτωπον, κατὰ δὲ τὰ παραμύθια καὶ παιδία ὡραιότατα γεννῶνται ἔχοντα ἐν τῷ μετώπῳ ἥλιον, ἄλλα φεγγάρι καὶ ἄλλα αὐγερινόν(5). Αἱ δὲ γυναῖκες

---

1) (*'Ελπίδος Μελαίνης*) Κρητικὴ μέλισσα 1873 σ. 48, 18. (Παρομοίωσις τοῦ στήθους πρὸς ἥλιον, τῆς ξανθῆς κόμης πρὸς τὸ χρῶμα τοῦ δύοντος ἡλίου). *Jeannaraki* σ. 278 ἀρ. 159 (=*G. Meyer* Gr. Volksl. 65, 43). *Φραντζεσκάκη* 'Αριάδνη σ. 29. *'Αραβαντιν.* σ. 338 ἀρ. 589. *Π. Γ. Μαυρῆ* τὸ Κατιρλί σ. 82. 'Η αὐτὴ παρομοίωσις καὶ ἐν γαμηλίῳ ᾄσματι ἀναφέρεται εἰς τὸν γαμβρὸν ἐφιππον (*Χασιώτου* Συλλογὴ σ. 35. Πρβλ. *Jeannaraki* ἀρ. 104 σ. 109).

2) *Passow* ἀρ. 294. 295. 300. 310. 436. 438. *Λεβέκου* 'Επιδόρπιον σ. 13. *Legrand* Recueil σ. 302. Ζωγρ. ἀγὼν Α' σ. 7,59. Καὶ εἰς παλαιὸν δημοτικὸν ᾄσμα ἐκ τοῦ βιενναίου κώδικος παρὰ *Legrand* σ. 48 ἀρ. 19.

ἦσαν τὰ στήθη σου ἀνοικτά, φέγγουν με σὰν φεγγάρι,
ἐβγαίνει κ' ἐκ τὰ χείλη σου ἥλιος μὲ ταῖς ἀκτίναις.

(3) *Legrand* σ 230 καὶ *Χασιώτη* σ. 35 *'Αραβαντιν.* σ. 163 ἀρ. 243 σ. 198 ἀρ. 324. *Καρελλάκη* Χιακὰ ἀνάλ. σ. 74. «Τὸ φεγγάρι κύκλο» σημαίνει ὅτι ὁ κύκλος τοῦ προσώπου της ὁμοιάζει πρὸς τὸν κύκλον τῆς σελήνης. 'Η αὐτὴ δὲ εἰκὼν εὑρίσκεται καὶ εἰς τὸ μεσαιωνικὸν ποίημα τοῦ Λυβίστρου καὶ τῆς Ροδάμνης (στ. 2163 σ. 301 Wagner): «παρείκαζες ἀνθόμοιον τὸν κύκλον τῆς σελήνης, | ὁπόταν ἔνι ὁλόκυκλος καθάριος καὶ γεμᾶτος, | ὡς πρὸς τὴν στρογγυλότητταν τῆς κόρης τοῦ προσώπου».

(4) *Jeannaraki* ἀρ. 271 σ. 209, ἀρ. 1 σ. 1. *Μανούσου* Β' σ. 78. "Εν τραγοῦδι ἀναφέρει καὶ πουλάρι «ὁπόχει ἥλιο 'ς τὸ μέτωπο, φεγγάρι 'ς τὰ καπούλια». (*'Αραβαντιν.* σ. 197 ἀρ. 322). Κατά τι δὲ κωμαστικὸν ᾄσμάτιον: «Δυὸ ἥλιοι εἶναι ποῦ βγαίνουν 'ς τὴ γῆς κάθε πουρνό, ἕνας 'ς τὸ μέτωπό σου κι' ἄλλος 'ς τὸν οὐρανό» (*'Αραβαντιν.* σ. 363).

(5) Νεοελλ. ἀνάλ. τ. Β' σ. 43, 44. Πρβλ. καὶ τ. Α' σ. 18 κέ. *Hahn* τ. Ι σ. 65 κέ. ΙΙ σ. 288 καὶ ἀρ. 69 τ. ΙΙ ἀρ. 99.—Κατά τι σερβικὸν παραμύθιον, γεννᾶται βασιλόπουλον, ἔχον χρυσοῦν ἄστρον εἰς τὸ μέτωπον (*Vuk Karadschitsch* Volksmärchen der Serben ἀρ. 10)· καὶ λαταυικὸν ἀναφέρει βασίλισσαν περικαλλῆ, περὶ τὸ μέτωπον ἔχουσαν τοὺς ἀστέρας, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τὸν ἥλιον καὶ ἐν τῷ ὀπισθοκράνῳ τὴν σελήνην (*Schleicher* Litauische Märchen σ. 10). "Ετερον παραμύθιον οὐγκρικὸν διηγεῖται περὶ τῶν τριῶν θυγατέρων βασιλέως, ὅτι ἡ μία εἶχεν ἀστέρα ἐν τῷ μετώπῳ, ἡ ἄλλη τὴν σελήνην ἐπὶ τοῦ στήθους καὶ ἡ τρίτη τὸν ἥλιον, ἐπίσης ἐπὶ τοῦ στήθους (Zeitschrift f. deutsche Mythologie τ. ΙΙ σ. 283). Ἐν ἰταλικῷ παραμυθίῳ ἀναφέρεται Sole e Luna, ὀνόματα παιδίων (*Basile* Pentamerone V 5)· ἐν γαλλικῷ δὲ Jour et Aurore (*Perrault* Contes des fées. "Αλλα παράλληλα ἀναγράφει ὁ *Stan. Prato* ἐν Zeitschr. d. Ver. f. Volksk. 1895 σ. 376 κ. ἑ.). Οἱ ἀρχαῖοι ὑποκοριζόμενοι ἐκάλουν ἡλίους τὰ ἀρσενικὰ τέκνα. «"Ηλιε τῆς ἐμῆς ψυχῆς» (Αρτεμίδωρ. Β' 36 σ. 126=*Σουίδ.* λ. "Ηλιος). Τὰ δύο ἐκ τοῦ 'Αντωνίου τέκνα τῆς Κλεοπάτρας ἐπεκαλοῦντο "Ηλιος καὶ Σελήνη (*Πλουτάρχ.* 'Αντών. 36. *Σουίδ.* λ. 'Ιόβας. *Τζέτζ.* Χιλιάδ. Θ. 79. *Λέων γραμματικὸς* σ. 55 Bonn.)

τῆς Ἀττικῆς εἰς παλαιοτέρους χρόνους ἤξευρον τὴν τέχνην νὰ ἐφαρμόζωσιν ἐμπράκτως τὰς ποιητικὰς τῶν ἀσμάτων παρομοιώσεις ζωγραφίζουσαι κατὰ τοὺς γάμους τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην ἐπὶ τῶν παρειῶν τῆς νύμφης, εἴτε ὡραία ἦτο αὕτη εἴτε μή(1).

Παραπλησίας ἐκφράσεις καὶ εἰκόνας εὑρίσκομεν, ἂν καὶ σπανίως, καὶ εἰς ἀρχαίους ποιητὰς καὶ συγγραφεῖς. Οὕτως εἰς τὸν ὁμηρικὸν ὕμνον εἰς Ἀφροδίτην (στ. 89):

ὡς δὲ σελήνη
στήθεσιν ἀμφ' ἀπαλοῖσιν ἐλάμπετο, θαῦμα ἰδέσθαι.

Ἐπαινοῦσα δὲ τὸν ἐρώμενον ἡ φαρμακεύτρια παρὰ Θεοκρίτῳ (Β' 79) λέγει· «Στήθεα δὲ στίλβοντα πολὺ πλέον ἢ τύ, Σελάνα». Ὁ Νόννος πολλαχοῦ παρομοιάζει ὡραίας παρθένους πρὸς τὴν σελήνην(2), καὶ ὁ Ἀχιλλεὺς Τάτιος (Α' δ' 3) γράφει πρὸς παράστασιν τῆς καλλονῆς νεάνιδος. «Τοιαύτην εἶδον ἐγώ ποτε ἐπὶ ταύρῳ γεγραμμένην σελήνην». Εἰς τοὺς βυζαντινοὺς δὲ συγγραφεῖς εἶναι συχνότατα αἱ τοιαῦται παρομοιώσεις· ὁ ποιητὴς τοῦ Φλώριου καὶ τῆς Πλατζαφλώρας περιγράφει ὡς ἑξῆς τὴν καλλονὴν νεάνιδος :

πλὴν ἦτο ὡραιωμένη.
Εἰς ἡλικίαν (=ἀνάστημα) κυπάρισσος, σελήνη εἰς τὴν ὄψιν,
ὁ κύκλος τοῦ προσώπου της τὸν ἥλιον ἀντηύγει·
τὸ κάλλος της τὸ ἔμορφον φλόγα νὰ παρασταίνῃ (3).

Ὁ δὲ ποιητὴς τοῦ Ἰμπερίου καὶ τῆς Μαργαρώνας τὰ ἐπίθετα φεγγαροπρόσωπη καὶ φεγγαρομίσουδη ἔχει ὡς συνώνυμα τοῦ ἀγγελομουσουδάτη(4).

Κοιναὶ καὶ συνήθεις εἶναι αἱ τοιαῦται ἐκφράσεις καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς. Ὁ Stan. Prato ἐδημοσίευσε πλουσιωτάτην συλλογὴν τούτων, προπάντων ἐκ τῆς ἰταλικῆς δημώδους ποιήσεως(5). Ἀπαραλλάκτως ὡς εἰς τὸ ἑλληνικὸν τραγοῦδι «βάνει τὸν ἥλιο πρόσωπο καὶ τὸ φεγγάρι ἀστῆθι», ἐν ρωμαϊκῷ ὁ ἐραστὴς λέγει περὶ τῆς ἐρωμένης· Porti la luna in petto, il sole in fronte»(6). Καὶ ρωμουνικαὶ καὶ ρωσικαὶ παροιμιώδεις φράσεις προσομοιάζουσι τὸ κάλλος γυναικὸς πρὸς τὸν ἥλιον (7). Καὶ εἰς φίννια δημώδη ἄσματα οὕτω περιγράφεται ὡραία παρθένος:

ἀπαστράπτει
ἐκ κροτάφων φῶς σελήνης
ἐκ τοῦ στήθους φῶς ἡλίου,
ἐκ τῶν ὤμων φῶς ἀρκτούρου,
ἐκ τῶν νώτων φῶς πλειάδος(8).

---

1) *Καμπούρογλου* Ἱστορία τῶν Ἀθην. Α' σ. 203.
2) *Νόνν.* Α' 196. ΙΕ' 242. ΙΖ' 47 καὶ ἀλλαχοῦ.
3) Στ. 6—9 ἐν *Wagner* Medieval Greek texts, London 1870 σ. 1. *Mullach* Conj. byzant. σ. 38.
4) Στ. 34 σ. 241 Λάμπρου Πρβλ. Αὐτ. στ. 251 σ. 253 Λάμπρου. Βέλθανδρος Ζ'. 680—1 σ. 147 Legrand. *Νικήτ. Εὐγενιαν.* Γ' 336. Ζ' 415. *Τρυφιόδωρ.* 514. *Ἰωάν. Εὐγενικοῦ* ἐκφράσεις 4 ἐν *Boissonade* Anecd. nova σ. 341.
5) Ἐν Zeitschrift d. Ver. f Volksk. 1895 σ. 363—383. 1896 σ. 24—52. (Sonne, Mond u. Sterne als Schönheitssymbole).
6) *C. Blessig* Römische Ritornelle, 1860 σ. 8.
7) *Zanne* Proverbele Românilor τ. Π ἀρ. 5263. *Vlad. Dal* Παροιμίαι τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ, ἔκδ. Β' τ. Ι σ. 236.
8) Kalewala. Rune X στ. 89 κέ. Μετάφρ. γερμανικὴ A. Schiefner.

Ὄχι μόνον δὲ ὡραιότατος χαρακτηρίζεται ὁ ἥλιος, ἀλλὰ καὶ λέγεται πηγὴ ὡραιότητος καὶ δοτὴρ καλλονῆς. Οὕτως ἐν ἐρωτικὸν δίστιχον εἰς τοῦτον ἀποδίδει τὸ κάλλος τῆς ἐρωμένης.

Ὅντε σ' ἐγέννα ἡ μάννα σου, ὁ ἥλιος ἐκατέβη,
καὶ σοῦ δωκε τὴν ὁμορφιὰ καὶ πάλι μετανέβη (1).

Ἀλλ' ὅμως τοσοῦτο λαμπρὰ ἐνίοτε περιγράφεται ὑπὸ δημοτικῶν ἀσμάτων καὶ παραμυθίων ἡ καλλονὴ γυναικῶν, ὥστε ὁ ἥλιος ἀδυνατεῖ νὰ συναγωνισθῇ πρὸς αὐτάς, ἢ μᾶλλον ὅπως μὴ ἀποσβεσθῇ ἡ αἴγλη του, πρέπει ἐξ ἐκείνων ν' ἀρυσθῇ καὶ φῶς καὶ ἀκτῖνας.

Ὁ ἥλιος τς ἀχτίδες του ὅς πὰ νὰ τσοῖ στερέψῃ,
κι' ἂς ἔρθ' ἀπὸ τοῦ λόγου σου νὰ τσοῖ ξαναγυρέψῃ (2).

Τὸ κάλλος γυναικῶν θαμβώνει ἐνίοτε καὶ αὐτὸν τὸν ἥλιον·

Ὁ ἥλιος ὅταν ἔτυχε ἐσένα ν' ἀπαντήσῃ,
ἀπ' τὴν πουλλή σου οὐμουρφιὰ κι κείνους ἐζαλίστη (3).

καὶ καταλαμβάνεται οὕτος ὑπὸ ἐντροπῆς βλέπων γυναῖκας ὡραιοτέρας αὐτοῦ, ὡς λέγει ἆσμα τῶν ἐν Ὑδροῦντι Ἑλληνοϊταλῶν:

Ὦ ἥλιε μου, ποῦ ὅλο τὸ κόσμο πραδεῖ,
ὥρια secundu τούη εἶδε τινό;
Καὶ ὁ Ἥλιο μοῦ πε· «Μοῦ κάνει ἀντροπή,
γιατὶ τούη ἔ πλέον ὥρια τὸ διπλό (4).

Πρὸς ἔκφρασιν ὑπερόχου καλλονῆς γυναικὸς λέγουσιν ὅτι προκαλεῖ τὸν ἥλιον εἰς ἀγῶνα κάλλους· «ἦτον ἔμορφος, τὸν ἥλιον ἔλεεν, γιὰ λάμψον γιὰ θὰ λάμπω» λέγει παραμύθιον τῆς Τραπεζοῦντος (5). Καὶ δημοτικὰ ἆσματα παραστατικώτερον ἀναφέρουσι τοιαύτην πρόκλησιν, καὶ τὴν βεβαίαν κατίσχυσιν τῆς προκαλούσης ὡραίας:

Καὶ μὲ τὸν ἥλιο μάλωνε, μὲ τὸν ἥλιο μαλώνει·
«Γιὰ ἔβγα, ἥλιε μου, νὰ βγῶ, γιὰ λάμψε γιὰ νὰ λάμψω».
Ἔλαμψε ὁ ἥλιος τὸ ταχύ, μαραίνει τὰ χορτάρια,
κ' ἐγὼ μὲ τοῖς ἀχτίναις μου μαραίνω παλληκάρια (6).

Γ'.

Ἥλιος ὡς ὄμμα.—Πανδερκής.—Ἐρωτήσεις πρὸς τὸν Ἥλιον.—Ἥλιος ὡς ἀγγελιαφόρος.

Μεταφορικῶς ὁ ἥλιος λέγεται μάτι τοῦ θεοῦ (ἐν Πελοποννήσῳ)· τῆς αὐτῆς δὲ μεταφορᾶς, θεωρουμένου τοῦ ἡλίου ἁπλῶς ὡς ὀφθαλμοῦ (7),

---

1) *Jeannaraki* σ. 279 ἀρ. 164. *Βλαστοῦ* ὁ γάμος ἐν Κρήτῃ σ. 42. *Passow* σ. 456. *Kind* Μνημόσυνον σ. 22. Ζωγράφ. ἀγὼν Α' σ. 9 ἀρ. 87.

2) *Jeannaraki* ἀρ. 160 σ. 278. *Φραντζεσκάκη* Ἀριάδνη σ. 30.

3) Λέσβιον παρὰ Στ. Ἀναγνώστου (Α. Λ.) Παραπλησία ἰδέα καὶ ἐν σικελικῷ ἄσματι (*S. Salomone Marino* Canti popolari siciliani, Palermo 1867 ἀρ. 77): «La to' biddizza la suli comfunin» (ἡ ὁμορφάδα σου τὸν ἥλιο ζαλίζει).

4) *Morosi* Studi sui dialetti greci della terra d'Otranto σ. 14 ἀρ. 12. *Πολίτου* Ἐκλογαὶ σ. 270,10.

5) Ἀστὴρ τοῦ Πόντου τ. Α' σ. 213.

6) *Passow* ἀρ. 536 (Ζωγράφ. ἀγὼν Α' στ. 97, 90). Παραλλαγὰς τοῦ ἄσματος τούτου βλ. *Passow* ἀρ. 537. 538. Ζωγράφ. ἀγὼν Α' σ. 161, 296. 305, 22. Μετάφρ. ἐν *Dora d'Istria* Excursions en Roumélie et en Morée τ. Ι σ. 154.

7) Αἴνιγμα χιακόν, ὁ ἥλιος. «Μ' ἕνα μάτι μονόματο ὅλον τὸν κόσμο βλέπω» (*Καψελλάκη* Χιακὰ ἀνάλεκτα σ. 177 ἀρ. 76).

ἢ ὡς ὀφθαλμοῦ τοῦ Θεοῦ, ὄχι μόνον οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐποιοῦντο χρῆσιν(1), ἀλλὰ καὶ πάντες σχεδὸν οἱ λαοί, μηδὲ τῶν ἀγρίων ἐξαιρουμένων (2). Ἐν τοῖς Βέδαις ὁ τοῦ ἡλίου θεὸς Savitti ὀνομάζεται ὄμμα τοῦ κόσμου»(3), ἐν δὲ τῇ Μαχαβαράτᾳ ἡ ἐπωνυμία αὕτη ἀναφέρεται εἰς ἕτερον τοῦ ἡλίου θεόν, τὸν Σούρυαν(4). Ἀλλαχοῦ τοῦ Ρὶγ-Βέδα ὁ Σούρυα καλεῖται «ὁ ὀφθαλμὸς τοῦ Μίτρα, τοῦ Βαρούνια καὶ τοῦ Ἄγνη»(5) ἢ τῶν δύο πρώτων ἁπλῶς (6). Ἐν τῇ περσικῇ θρησκείᾳ ὁ ἥλιος ἐθεωρεῖτο ὀφθαλμὸς τοῦ Ὡρομάσδου καὶ τοῦ Μίθρα(7)· ἐν τῇ αἰγυπτιακῇ ὁ δεξιὸς ὀφθαλμὸς τοῦ δημιουργοῦ(8)· οἱ ἀρχαῖοι Γερμανοὶ ὑπελάμβανον αὐτὸν ὀφθαλμὸν τοῦ Ὀδίν(9), οἱ δὲ Σλάβοι τῶν Καρπαθίων τὸν λέγουσιν «ὀφθαλμὸν τῆς ἡμέρας»(10).

Ἔχει δὲ ὁ ἥλιος ὄμμα ὀξὺ καὶ ἀσφαλές· αὐτὸς π ο ῦ π ε ρ π α τ ε ῖ ὅ λ ο ν τ ὸ ν κ ό σ μ ο(11), ἐπισκοπεῖ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, βλέπει τὰ πάντα καὶ οὐδὲν μένει εἰς αὐτὸν ἀπόκρυφον· ν ὰ μ ὴ σ ὲ ἰ δ ῇ ὁ ἥ λ ι ο ς, εἶναι κατάρα δεινοτάτη. Εἰσχωρεῖ πανταχοῦ καὶ τὰ πάντα διαφωτίζει· «κλειδώνω,

---

1) «Διὸς ὀφθαλμὸς» (*Ἡσιόδ.* Ἔργ. Ἡμ. 267). «ὁ γὰρ αἰὲν ὁρῶν κύκλος λεύσσει νιν Μορίου Διὸς» (*Σοφοκλ.* Οἰδ. Κ. 704) «χρυσέας Ἀμέρας βλέφαρον» (*Σοφοκλ.* Ἀντιγ. 100), «λαμπάδος ἱερὸν ὄμμα» (αὐτ. 789)· «ὄμμα αἰθέρος» (*Ἀριστοφάν.* Νεφ. 285). Παρὰ τοῖς ὀρφικοῖς ὁ ἥλιος ἐθεωρεῖτο ὡς ὀφθαλμὸς τοῦ Διός, συνταυτιζομένου μὲ τὸν κόσμον· (παρ' *Εὐσεβ.* Προπ. Εὐαγ. ἀπ. Γ' 9. *Στοβ.* Ἐκλ. Α' β' 23). «Τὸ κοινὸν ὄμμα τὴν πανοπτρίαν κόρην» (*Γεωργ. Ἡσιόδ.* Ἑξαήμερον σ. 218). Ὅμοιαι μεταφοραὶ εἰς Ἕλληνας συγγραφεῖς καὶ περὶ σελήνης καὶ τῶν ἀστέρων (*Schwartz.* Poet. Naturansch. I σ. 145, 146).—Περὶ τοῦ ἡλίου θεωρουμένου ὡς ὀφθαλμοῦ τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ ἄλλων λαῶν βλ. καὶ *Gruppe* Gr. Mythol. σ. 380. *Rapp* ἐν *Roscher* Lex. d. Mythol. I σ. 1997: *Jessen* ἐν *Pauly-Wissowa R.E.* τ. VIII σ. 86). Καὶ αὐτὴ ἡ πρώτη σημασία τῆς ρίζης sâvel, ἐξ ἧς τὸ κοινὸν ὄνομα τοῦ ἡλίου εἰς τὰς γλώσσας τῶν ἰαπετικῶν λαῶν εἶναι ἡ τοῦ ὀφθαλμοῦ. (*Jessen* αὐτ. σ. 58).

2) «Ὀφθαλμὸς τῆς ἡμέρας» ἐν Ἰάβα, Σουμάτρᾳ, Μαδαγασκάρ. Οἱ ἰθαγενεῖς τῆς Νέας Ζηλανδίας μυθολογοῦσιν, ὅτι ὁ Maui ἔθεσε τὸν ὀφθαλμόν του ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ἐγένετο ἥλιος καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν δύο τέκνων του καὶ ἐγένοντο οἱ ἀστέρες· (*Edw. Tylor* La civilisation primitive τ. I σ. 401, τῆς γερμ. μετάφρ. τ. I σ. 344 κέ.)

3) Βλ. *A. Weber* Zwei Texte über Omina u. Portenta σ. 362.

4) III 166 κέ. παρὰ *Muir* σ. 161.

5) Rig Veda I, 115, 1 Max Müller.

6) Βλ. Τὰ οἰκεῖα χωρία τοῦ Ρὶγ Βέδα παρὰ *Muir* σ. 157. *M. Müller* Ursprung d. Religion σ. 300, 305. *Bloomfield* on the myth of Heavenly Eye—ball, with reference to Rig Veda X 40, 9 ἐν 'American Journal of Philolog. 1896 XVIII 399 κέ.

7) Zend Avesta μετάφρ. Spiegel καὶ Bleck. Yaçna II 35. *Darmesteter* Ormazd et Ahriman ἐν Bilblioth. de l'école des hautes études, Par. 1877 τ. 29 σ. 31 κέ.

8) *Le Page—Renouf.* Vorlesungen uber Ursprung und Entstehung der Religion 1881 σ. 176. Περὶ ὁμοίων παραστάσεων τῶν Ἑβραίων βλ. *Golaziher* der Mythos bei den Hebräern 1876 σ. 124 κέ.

9) *Simrock* deutsche Mythologie § 74 σ. 210 κ. *Grimm* deutsche mythologie σ. 665 (585—6 δ' ἐδ.).

10) *Kochanowski* παρὰ *Chodzko* Contes slaves σ. 33 σημ. Οἱ Πολωνοὶ λέγουσι τὸν ἥλιον μάτι τοῦ Θεοῦ ποῦ τὰ βλέπει ὅλα (Revue des trad. popul. 1895 τ. X σ. 421).

11) Ἐν ἀσματίῳ τοῦ Ὑδρούντος (*Morosi* ἔνθ. ἀν. *Pellegrini* il dialetto greco-calabro σ. 43). Πρὸς τὴν φράσιν ταύτην ἀντιστοιχεῖ τὸ τοῦ ὁμηρικοῦ ὕμνου εἰς Δήμητρα (στ. 69—70)

σὺ γὰρ δὴ πᾶσαν ἐπὶ χθόνα καὶ κατὰ πόντον
αἰθέρος ἐκ δίης καταδέρκεαι ἀκτίνεσσι.

καὶ τοῦ ἐπιγράμματος τοῦ Εὐριπίδου (Ἀνθολ. Append. 27 παρ' *Ἀθην.* Β' 61 β).

Ὦ τὸν ἀγήραντον πόλον αἰθέρος, Ἥλιε, τέμενων
ἆρ' εἶδες κτλ.

μανταλώνω, τὸν κλέφτη βρίσκω μέσα», λέγει δημῶδες αἴνιγμα, ἐννοοῦν τὸν ἥλιον.

Οὕτω καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ὁ Ἥλιος ἐνομίζετο πανδερκὴς καὶ πανδαήμων· κατὰ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη «πάντ' ἐφορᾷ καὶ πάντ' ἐπακούει»(1), ἐν δὲ τῷ ὁμηρικῷ ὕμνῳ εἰς Δήμητραν λέγεται θεῶν σκοπὸς ἠδὲ καὶ ἀνδρῶν(2). Ὁ Αἰσχύλος ἀποκαλεῖ αὐτὸν π α ν ό π τ η ν(3) καὶ παντόπταν(4). Ὁ Ἥλιος νοήσας τὴν ἀπιστίαν τῆς Ἀφροδίτης καταγγέλλει αὐτὴν εἰς τὸν Ἥφαιστον(5), καὶ μόνος γινώσκων τὸν ἅρπαγα τῆς Περσεφόνης κατονομάζει αὐτὸν εἰς τὴν Δήμητρα(6). Καὶ πολλαχοῦ τῶν βεδικῶν ὕμνων λέγεται πανδερκὴς καὶ τηλωπὸς καὶ παντεπόπτης(7). Κατὰ τοὺς γερμανικοὺς μύθους, ὁ θεὸς βλέπει διὰ τοῦ ἡλίου καὶ τῶν ἀστέρων τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων(8)· σλαβιστὶ δὲ (Τσεχιστὶ) ὀνομάζεται ὁ ἥλιος Djed vschevjed, ἤτοι ὁ τὰ πάντα εἰδὼς ἢ βλέπων γέρων (9).

Βλέπων δὲ τὰ πάντα ὁ Ἥλιος, παρίσταται ἐπίσης ὑπὸ τῆς δημώδους ποιήσεως καὶ ὡς συμπαθῶν τοὺς ἐν τῇ γῇ, καὶ ἄν που ἴδῃ τινὰ θλιβόμενον ἐρωτῶν νὰ μάθῃ τί τὸ αἴτιον τῆς θλίψεως καὶ παραμυθούμενος τοὺς πάσχοντας (10).

Στὴν Πόλη σὲ θυμήθηκα κ' Ἥλιος μὲ παρηγόρα,
«Τσώπα, πουλάκι μου, μὴν κλαῖς, κ' ἐγὼ τὴν εἶγδα τώρα,

λέγει ἐρωτικὸν δίστιχον(11). Εἰς ἄλλο δὲ ᾆσμα εἰσάγεται μία ἐλαφίνα, ἥτις ἀποφεύγει τὸν μετὰ τῶν ἄλλων ἐλάφων συναγελασμόν, καὶ

μόνον ταπόσκια περπατεῖ καὶ τὰ ζερβὰ κοιμᾶται,
κι' ὅθε εὕρῃ γαργαρὸ νερό, θολώνει καὶ τὸ πίνει.
Ὁ Ἥλιος τὴν ἀπάντησε, στέκει καὶ τὴ ρωτάει κτλ. (12).

Ἄλλοτε πάλιν, περίλυπος ἕνεκα τοῦ θανάτου ἥρωος, ἀφηγεῖται τὸ συμβεβηκὸς εἰς τὸ Φεγγάρι καὶ τὸν Αὐγερινόν.

---

1) Ἰλιάδ. Γ, 277. Ξ, 345. Ὀδ. Λ, 109. Μ, 323.
2) Ὕμν. εἰς Δήμητρ. 62. Πρβλ. Ὀδ. Θ. 302.
3) *Αἰσχύλ.* Προμηθ. 91.
4) Παρὰ *Στράβωνι* Α' 33.
5) Ὀδ. Θ. 270.
6) Ὕμν. εἰς Δήμητρ. 75 κέ. — Πρβλ. *Φαλάριδ.* ἐπιστ. 104 ἐν Epistol. ed. Hercher σ. 439: «πάντων ἐπόπτης».—*Γεώρ. Ἡσιόδ.* Ἐξαήμ. στ. 225: «Οὐδὲν γὰρ αὐτοῦ τῆς φορᾶς ἀπεκρύβη». Ἐκ τῶν Ρωμαίων ποιητῶν βλ. *Ovid.* Met. II 32: «Sol oculis juvenem, quibus adspicit omnia, vidit»· αὐτ. IV 172: «Videt hic deus omnia primus». Βλ. καὶ αὐτ. IV 227. *Vergil.* Aen. IV 607. XII 676. Ἄλλας ἀρχαίας μαρτυρίας βλ. παρὰ *Roscher* Lex. Myth. I 1997. III 1540 κέ. *Pauly-Wissova* R. E. VIII σ. 73, 84. *Gruppe* Gr. Myth. 380, 2. 587,1.
7) *Muir* 157. *M. Müller*, ἔνθ. ἀν. σ. 305.
8) *Grimm* D. M. σ. 665 (586 δ' ἐκδ.).
9) *Chodzko* ἔνθ. ἀν. σ. 32, 39 σημ.
10) Ἡ βυζαντινὴ παροιμία «Ἀφ' ὧν ἐκαβαλλίκευσε, κῦρ Ἥλιε, μὴ τὸν κλαίῃς» (*Krumbacher* Mittelgr. Sprichw. ἀρ. 117 σ. 127) ἐμφαίνει τὴν συμπάθειαν τοῦ ἡλίου καὶ τὸ ὑπὲρ τῶν ἀνθρωπίνων παθημάτων ἐνδιαφέρον αὐτοῦ. Τὸ μὴ τὸν κλαίῃς=μὴ τὸν οἰκτίρῃς, ἀδιαφόρησον περὶ αὐτοῦ.
11) *Passow* σ. 567 ἀρ. 875.
12) *Μανούσου* Β'. σ. 71. Ἐλ. καὶ *Passow* ἀ. 398.399. Ζωγρ. ἀγών Λ' σ. 145 ἀρ. 252.

Ὁ Ἥλιος ἐσκοτίδνιασε καὶ τὸ Φεγγάρι ἐχάθη,
κι' ὁ καθαρὸς Αὐγερινὸς ἐβγῆκε ματωμένος·
τὰ τρία ἐκουβέντιαζαν, τὰ τρί' ἀράδα ἀράδα.
«Τίνος εἶν' τἄσπρο τὸ κορμί, ποῦ ναι χωρὶς κεφάλι ;
Γυρίζει ὁ Ἥλιος καὶ τοὺς λέει, καὶ λέει τοῦ Φεγγάρου κτλ.(1)

Θλιβόμενος δὲ διὰ κακά, τὰ ὁποῖα βλέπει, ἀνατέλλει ἐνίοτε «κόκκινος, καταμελανιασμένος» (2), καὶ ἐπὶ τῇ θέᾳ μεγάλης συμφορᾶς ἐκφράζει τὸν φόβον μὴ τὰ δάκρυα τοῦ πάσχοντος κατασβέσωσι τὴν φλόγα του(3).

Ἀλλὰ καὶ παραγγελίας τῶν ἀγαπώντων διαβιβάζει πρὸς μακρὰν εὑρισκομένους, διότι αὐτὸς μόνος κάλλιον παντὸς ἄλλου γινώσκει ποῦ διαμένουσι καὶ τάχιστα βλέπει αὐτούς.

Ὦ Ἥλιε μου, χαμήλωσε καὶ πᾶρε τὴ γραφή μου,
περικαλῶ σε νὰ τὴν πᾶς κεῖ ποῦ ναι τὸ πουλί μου(4).

Ἐν ἀλβανικῷ παραμυθίῳ στέλλει ἡ μήτηρ πρὸς τὴν μακρὰν ἀποῦσαν κόρην της χαιρετίσματα μὲ τὸν ἥλιον τοῦ μεσημεριοῦ(5). Ὁμοίως καὶ ὁ θνήσκων Αἴας παρὰ Σοφοκλεῖ (Αἴ. 845—851) λέγει πρὸς τὸν Ἥλιον.

Σὺ δ', ὦ τὸν αἰπὺν οὐρανὸν διφρηλατῶν,
Ἥλιε, πατρῴαν τὴν ἐμὴν ὅταν χθόνα
ἴδῃς, ἐπισχὼν χρυσόνωτον ἡνίαν
ἄγγειλον ἄτας τὰς ἐμὰς μόρον τ' ἐμὸν
γέροντι πατρὶ τῇ τε δυστήνῳ τροφῷ.

Ὡς παντεπόπτης δ' ὁ Ἥλιος ἐρωτᾶται περὶ ἀγνοουμένων καὶ δυσερευνήτων πραγμάτων, καὶ προθύμως ἀπαντᾷ εἰς τὰ ἐρωτήματα, κατὰ τὴν δημώδη ποίησιν καὶ τοὺς δημώδεις μύθους.

Ἥλιε μου καὶ Φεγγάρι μου καὶ κοσμογυριστή μου,
νὰ σ' ἀρωτήσω νὰ μοῦ πῇς, εἶδες το τὸ πουλί μου;
—Εἶδα το τὸ πουλάκι σου κτλ.(6).

Εἰς ἓν δὲ μανιάτικον μοιρολόγιον ἐρωτᾶται ὁ Ἥλιος «μὴν εἶδε μιὰ νιὰ καλή», καὶ οὗτος ἀποκρίνεται, ὅτι τὴν ἑσπέραν τῆς χθὲς, διαβαίνων ἀπὸ τὸ περιβόλι τοῦ Ἅδη, ἔμαθε ὅτι τῆς ἔγραψαν τ' ὄνομα μὲ τοὺς ἀποθαμένους(7).

Τὸν Ἥλιον παρακαλοῦσι καὶ αἱ Τραχίνιαι γυναῖκες παρὰ Σοφοκλεῖ (Τραχίν. 95 κ. ἑ.) νὰ τὰς πληροφορήσῃ ποῦ γῆς εὑρίσκεται ὁ Ἡρακλῆς. Καθὼς δὲ παρ' Ὁμήρῳ καταγγέλλει εἰς τὸν Ἥφαιστον τὴν ἀπιστίαν τῆς Ἀφροδίτης, εἰς ἀκριτικὰ ᾄσματα σπεύδει νὰ πληροφορήσῃ τὸν Γιαννακὴν περὶ τῆς ἁρπαγῆς τῆς συζύγου του ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν(8).

---

1) *Χασιώτης* σ. 105 ἀρ. 24. Ἑβδομὰς 1889 ἀρ. 14 σ. 4. Καὶ εἰς σερβικὰ ᾄσματα ὁμοίως ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη συνδιαλέγονται περὶ τῶν ἀνθρωπίνων (*Vuk* III 3).
2) *Ἀραβαντιν.* σ. 82 ἀρ. 96.
3) *Legrand* σ. 286 ἀρ. 127.
4) Παρνασσὸς τ. Α' σ. 394.
5) *Hahn* Alb. Studien II σ. 106. Gr. u. alb. Märchen ἀρ. 96.
6) Λαογρ. Α' 297, 123. Ὁμοίως ἐρωτήσεις καὶ πρὸς τὴν σελήνην. (*Ἀραβαντιν.* σ. 237 ἀρ. 400). Τὸ σχῆμα τοῦτο τῶν ἐρωτήσεων πρὸς τὸν ἥλιον ἂν εἰδέ τι, ἀπαντῶμεν καὶ παρ' ἀρχαίοις ποιηταῖς, τῷ Εὐριπίδῃ (βλ. ἀνωτέρω σ. 134 σημ. 11) καὶ τῷ Θεοδέκτῃ (παρὰ *Στοβαίῳ* Γ 8. Ἀπ. 10 Nauck).
7) Παρνασσὸς τ. ΙΖ' σ. 80.
8) ΚΠ. Σύλλογος τ. ΙΘ' σ. 222.228.

Συνήθως εἰς τὰ παραμύθια ἡ κακὴ μητρυιὰ ἢ ἡ πενθερὰ νεάνιδος, τῆς ὁποίας ἀπήτησε τὸν θάνατον καὶ τὴν νομίζει ἀποθαμένην, καυχωμένη ἐνώπιον τοῦ Ἡλίου τὸν ἐρωτᾷ, ἂν γνωρίζῃ ἄλλην τινὰ ὡραιοτέραν αὐτῆς·

Ἥλιε μου καὶ παράλιε μου καὶ κοσμογυριστή μου,
Εἶσαι καὶ σύ, εἶμαι κ' ἐγώ, μὰ εἶδες κι' ἄλλην ὁμορφύτερη(1);

Ὁ δὲ Ἥλιος ἀδυνατῶν ν' ἀποκρύψῃ τὴν ἀλήθειαν, ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ νομιζομένη νεκρὰ εὑρίσκεται ἐν τῇ ζωῇ. Τὰ μάλιστα ἐνδιαφέρον ἐκ τοῦ κύκλου τούτου τῶν παραμυθίων εἶναι ἓν ἀθηναϊκὸν (ἀνακοινωθέν μοι ὑπὸ τῆς Κας Μαριάννης Γρ. Καμπούρογλου), περίεργον καὶ διὰ τὴν παρεμβολὴν στίχων ἐν τῇ διηγήσει. Κατὰ τὸ παραμύθιον τοῦτο, ὁ υἱὸς μιᾶς Λάμιας ἐνυμφεύθη περικαλλεστάτην κόρην. Ἐπειδὴ δ' ὅμως δὲν κατώρθωσε νὰ πείσῃ τὴν μητέρα του νὰ φεισθῇ αὐτῆς, ὑπεσχέθη νὰ τὴν φονεύσῃ ὁ ἴδιος· καὶ παραλαβὼν αὐτὴν εἰς τόπον μακρινὸν καὶ μοναχικόν, ἔκτισεν οἰκίσκον, ἐν ᾧ τὴν ἔκρυψεν. Ἐπιστρέψας δέ, εἶπεν εἰς τὴν μητέρα του ὅτι τὴν ἐσκότωσε καὶ ἐκάθησε καὶ ἔκλαιεν. Ἡ Λάμια προσεπάθησε νὰ τὸν παρηγορήσῃ, ἀλλὰ μετὰ μικρὸν καταλιποῦσα αὐτὸν ἤρχισε νὰ καλλωπίζηται.

---

(1) Ἐξ ἀνεκδότου μεσσηνιακοῦ παραμυθίου.—Ὁ κ. *B. Schmidt* (Gr. Märchen usw. σ. 233) νομίζων ὅτι ἐσφαλμένως γράφομεν τὴν λέξιν παράλιε διορθώνει προσήλιε. Ἀλλ' ἡ λέξις ὀρθῶς ἔχει οὕτως, ὑπὸ τὸν αὐτὸν τύπον δ' ἐκφέρεται καὶ ἐν παιδικῷ ᾄσματίῳ Φιλιππουπόλεως, τὸ ὁποῖον κατωτέρω δημοσιεύομεν. Ζακύνθιον παραμύθιον τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως ἔχει ὡς ἑξῆς τὴν πρὸς τὴν Ἥλιον ἐρώτησιν:

Ἥλιε μου, προσήλιο μου,
πές μου νὰ ζοῦν τὰ μάτια σου,
ποία εἶναι ἡ ὁμορφύτερη γυναῖκα τοῦ κόσμου;

(*Schmidt* αὐτ. ἀρ. 17 σ. 110)· καὶ ἐν ἑτέρῳ ἀνεκδότῳ σπαρτιατικῷ παραμυθίῳ φέρεται αὕτη οὕτω:

«Ἥλιε μου, παρήλιε μου, καὶ κοσμογυριστή μου,
Λάμπεις καὶ σύ, λάμπω κ' ἐγώ!
— Μὰ σὰν τὴ Θεοχάριτη,
μήτε σὺ καὶ μήτ' ἐγώ.»

Ἐν παραμυθίῳ τοῦ Αἰγίου ὁ Ἥλιος ἐρωτώμενος ὑπὸ δύο ἀδελφῶν περὶ ὡραιότητος, ἀποκαλύπτει, ὅτι ζῇ ἡ ὡραιοτέρα ἀδελφὴ αὐτῶν, ἣν ἐπειράθησαν ν' ἀποκτείνωσιν. (*D' Estournelles de Constant.* La vie de province en Grèce σ. 263. 265. 268). Ὁμοίως εἰς χιακὴν(;) παραλλαγὴν τοῦ αὐτοῦ παραμυθίου. (*Buchon* la Grèce continentale et la Morée σ. 263—7. *Legrand* Recueil de contes popul. σ. 133 κέ. Ἄλλην χιακὴν παραλλαγὴν βλ. ἐν *Carnoy* et *Nicolaïdes* Trad. de l'Asie Mineure στ. 91 κέ.). Ἐν ἀλβανικῷ δὲ παραμυθίῳ τῆς νήσου Πόρου ἡ μητρυιὰ ἐρωτᾷ οὕτω τὸν Ἥλιον· «Ἥλιε, εἶμαι ὡραία καὶ εἶσαι ὡραῖος, ὅσα εἶναι γύρω μου εἶναι ὡραῖα, καὶ ὅσα γύρω σου ὡραῖα. Εἶναι κανεὶς εἰς τὸν κόσμον ὡραιότερος;» Καὶ ὁ ἥλιος ἀπαντᾷ· «Ὁμορφη εἶσαι κι' ὅμορφος εἶμαι, ἀλλ' ὁμορφη σὰν τὴ Μαριγὼ δὲν εἶναι καμία εἰς ὅλον τὸν κόσμον» (*Hahn* ἀρ. 103. *Dozon* Contes albanais σ. 1 κέ.). Εἰς τὰ γερμανικὸν παραμύθιον τῆς Schneewittchen, τὴν αὐτὴν καὶ τ' ἀνωτέρω ἔχον ὑπόθεσιν, ἡ βασίλισσα δὲν ἐρωτᾷ τὸν ἥλιον, ἀλλὰ μαγικὸν κάτοπτρον. (*Grimm* ἀρ. 53). Ὁμοίως καὶ εἰς τὰς ἄλλας πολυπληθεῖς παραλλαγὰς τοῦ παραμυθίου τούτου παρ' εὐρωπαϊκοῖς λαοῖς μαγικὸν κάτοπτρον ἐπέχει τὴν θέσιν τοῦ ἡλίου. Κατ' ἐξαίρεσιν δ' ὅμως ἀναφέρουσιν ὡς τὰ ἑλληνικὰ παραμύθια, τὸν Ἥλιον ἀντὶ κατόπτρου, πλὴν τῶν ἀλβανικῶν, καὶ κουτσοβλαχικὴ παραλλαγὴ τοῦ χιακοῦ (*Saineán* Basmele române σ. 750. 758), καὶ ὅμοιον βουλγαρικόν, καθὼς καί τινες τῶν ἰταλικῶν παραλλαγῶν τοῦ αὐτοῦ παραμυθίου. (Archivio per le tradiz. popol τ. X σ. 322). Τὴν μέσην θέσιν μεταξὺ τῶν δύο διατυπώσεων κατέχει ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα ζακυνθία παραλλαγή, ἐν ᾗ ἡ ἐρωτῶσα τὸν ἥλιον κρατεῖ εἰς χεῖρας κάτοπτρον.

«Ἐκεῖ ποὺ ἐβγῆκε 'ς τὸν ἥλιο κ' ἐχτενίζονταν, λέει ς τὸν Ἥλιο :

«Ἡλιέ μου, κὺρ Ἡλιέ μου καὶ κοσμογυριστή μου,
πές μου ποιά ναι πιὸ ὄμορφη, ἐγὼ ἢ ἡ Μαρουδιώ ;

— Ὁμορφή σαι καὶ καλή σαι,
σὰν τὴ Μαρουδιὼ δὲν εἶσαι»,

τῆς λέει ὁ Ἥλιος. «Καὶ ζῇ ἀκόμη ἡ Μαρουδιώ;» τοῦ λέει. «Ζῇ καὶ βασιλεύει», τῆς λέει ὁ Ἥλιος καὶ ἔτσι χωρὶς νὰ θέλῃ τὴν ἐπρόδωκε τὴν καϊμένη. «Καὶ δὲν μοῦ λές, Ἥλιε μου, ποῦ κάθεται;» τὸν ἀρωτᾷ ἡ Λάμια.—Ἅμα βγῶ ἀπὸ τὸ σπίτι μου, λέει ὁ Ἥλιος, τὸ πρῶτο πρόσωπο ποῦ θ' ἀπαντήσω εἶναι τῆς Μαρουδιῶς». —Πίσω ἀπ' τὸ βουνὸ τὴν εἶχε τὴν κακομοῖρα ! —Τότε τοῦ λέει ἡ Λάμια.

«Ἡλιέ μου, σὲ παρακαλῶ,
πάρε με πᾶ νὰ τὴν ἰδῶ,
γιατὶ τὴν ἔχω κόρη μου,
πολὺ τὴν ἀπεθύμησα».

Τὴν πῆρε λοιπὸν ὁ Ἥλιος καὶ πῆγαν. Ἐκεῖ ποὺ τὴν ἄφησε 'ς τὸ σπιτάκι τῆς Μαρουδιῶς, ἅμα τὴν εἶδ' ἡ Λάμια ἐγύθηκε ἀπάνω της καὶ τὴν καταξέσκισε.

«Τότ' ὁ Ἥλιος μαύρισε
κι' ὁλημερὶς δὲν ἔρεξε».

Ἐν ἄλλοις παραμυθίοις ἀναφέρεται, ὅτι πορεύονται εἰς τὴν κατοικίαν του ὄχι μόνον οἱ θέλοντες νὰ μάθωσι παρ' αὐτοῦ ποῦ εὑρίσκονται ἄνθρωποι, ὧν ἀγνοεῖται ἡ τύχη, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπιθυμοῦντες νὰ ζητήσωσι παρ' αὐτοῦ, ὡς πανδαήμονος, τὴν ἐξήγησιν ἀκατανοήτων φαινομένων. Οὕτως ἐν ἀνεκδότῳ λακωνικῇ (ἐκ τοῦ χωρίου Σέλιτσας τῆς Ἀβίας) παραλλαγῇ τοῦ σμυρναϊκοῦ παραμυθίου, οὗ μέρος παρεθέσαμεν ἀνωτέρω, ὁ μεταβὰς νὰ ζητήσῃ τὴν συνδρομὴν τοῦ Ἡλίου γέρων κατὰ τοῦ ἀπατήσαντος αὐτὸν Ἑβραίου, τὸν παρακαλεῖ συγχρόνως, ἀπ' εὐθείας καὶ ὄχι διὰ τῆς συζύγου τοῦ Ἡλίου, ὡς ἐν τῷ σμυρναϊκῷ παραμυθίῳ, νὰ τῷ ἐξηγήσῃ διατί μία πέτρα, ἣν εἶδε καθ' ὁδὸν, εἶναι μετέωρος, διατί ἓν ποτάμι εἶναι θολὸν πάντοτε, καὶ διατί αἱ κόραι, τὰς ὁποίας εἶδε θρηνούσας, δὲν ὑπανδρεύονται. Ὁ δὲ Ἥλιος ἀποκαλύπτει τὴν αἰτίαν τούτων καὶ τὸν τρόπον τῆς διορθώσεως (1).

Ἐν ἑτέρῳ ἀνεκδότῳ παραμυθίῳ σμυρναϊκῷ, ὁ ἥρως ἀναζητῶν τὴν

(1) Τὸ παραμύθιον τοῦτο ὑπάγεται εἰς τὴν κατηγορίαν τῆς λύσεως ἀπορημάτων ὑπὸ ὑπερτέρου τινὸς ὄντος, εἰς ὃ προστρέχει ἐξαιτούμενος ταύτην ὁ ἥρως. Ἐν τῇ κατηγορίᾳ ταύτῃ ὁ *Aulti Aarne* (Verzeichniss der Märchentypen, Helsinki 1910) καταλέγει τοὺς τύπους ὑπ' ἀριθ. 460 A. B. 461. 465 ABC. Ἀλλ' ἐν πᾶσι τοῖς τύποις τούτοις τὸ λῦον τ' ἀπορήματα ὑπέρτερον ὂν εἶναι ὁ Θεός, ὁ διάβολος ἢ ἡ τύχη. Καὶ ἐν μεσαιωνικῇ ἑλληνικῇ ἐμμέτρῳ διασκευῇ τοῦ παραμυθίου (Λόγος περὶ δυστυχίας καὶ εὐτυχίας ἐν *Lambros* Romans Grecs σ. 289 κἑ. N. Ἑλληνομνήμ. τ. Γ' σ. 402 κἑ.) πρὸς τὴν Τύχην προσφεύγει ὁ ἀτυχὴς ζητῶν πῶς νὰ ἐξεύρῃ τρόπον ἀπαλλαγῆς τῶν κακῶν. Μόνον δ' ἐν τῷ προκειμένῳ ἑλληνικῷ καὶ ἐν τσεχικῷ παραμυθίῳ ἀντὶ τοῦ Θεοῦ, τοῦ διαβόλου ἢ τῆς τύχης λύει τὰ ἀπορήματα ὁ ἥλιος. (Τὸ τσεχικὸν παραμύθιον ἐκ τῆς συλλογῆς τοῦ *K. J. Erven*, Prag 1865 μετεφράσθη γαλλιστὶ ὑπὸ *Chodzko* Contes Slaves σ. 31 κἑ. ἰταλιστὶ ὑπὸ Em. Teza I tre capelli d'oro del nonno Satutto, Bologna 1866 καὶ γερμανιστὶ ὑπὸ *Waldau* Böhmisches Märchenbuch σ. 587).

σύζυγόν του, ἀποφασίζει νὰ ὑπάγῃ νὰ εὕρῃ τὸ σπίτι τοῦ Φεγγαριοῦ· «ὡς ποῦ νὰ πάγῃ ἐκεῖ, χρειάστηκε μιὰ σιδερένια φορεσιά». εὗρε δ' ἐκεῖ τὴν σύζυγον τοῦ Φεγγαριοῦ, ὅπερ ἐνταῦθα παρουσιάζεται ὑπὸ ἀνδρικὴν μορφήν, αὕτη δὲ τὸν ἀπέκρυψε, μεταμορφώσασα αὐτόν, διὰ νὰ μὴ τὸν φάγῃ τὸ Φεγγάρι. Ἅμα ἦλθε τοῦτο, ἡ σύζυγός του τῷ παρέθηκεν ἄφθονον τροφήν, καὶ κατόπιν τὸ παρεκάλεσε θερμῶς νὰ μὴ πειράξῃ τὸν ξένον. Ἐδέχθη τὸ Φεγγάρι καὶ ἀναλαβόντος ἐκείνου τὴν ἀνθρωπίνην μορφήν, τῷ λέγει.

«Ἐγὼ δὲν ξέρω ποιὰ εἶναι, μονάχα νὰ πᾷς 'ς τὸν ἀδελφό μου τὸν Ἥλιο, καὶ κεῖς μπορεῖ νὰ σ' ἁρμηνέψῃ ποῦ εἶναι αὐτός». Τὸ παιδί, ὡς ποῦ νὰ πάγῃ πάλι 'σ τὸν Ἥλιον ἠχάλασε τὴ μιὰ φορεσιὰ καὶ τὸ ἕνα ζευγάρι παπούτσια καὶ κάν ὑπῆγε βαλε τὴν τρίτη φορεσιὰ καὶ τὸ τρίτο ζευγάρι. Σὰν ὑπῆγε 'ς τὸν Ἥλιο καὶ τὸ ἀρωτᾷ καὶ κεῖνος τοῦ πε πῶς δὲν ξέρε τίποτα, μονάχα νὰ πάῃ 'ς τὴν ἀδελφή του τὴν Πούλια γιὰ νὰ τοῦ πῇ ἐκεῖ ἡ ποῦ εἶναι αὐτή.

Αἱ τοιαῦται διηγήσεις τῶν παραμυθίων ἐκπηγάζουσι πιθανῶς ἐκ παλαιῶν μύθων, σὺν τῷ χρόνῳ παραφθαρέντων καὶ ἀλλοιωθέντων. Εἰς τούτους δὲ προδήλως ἀνάγεται καὶ παραπλήσιός τις ἀρχαῖος μῦθος ἐκ τῶν εἰς τὴν πλάνην τῆς Δήμητρος ἀναφερομένων, οἵτινες διεσώθησαν ἐν τῷ ὁμηρικῷ ὕμνῳ εἰς Δήμητραν. Ὡς ἔχει ἡ διήγησις ἐν τῷ ὕμνῳ, ἡ Δημήτηρ συναντᾷ τὴν Ἑκάτην, ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὸ Φεγγάρι τῶν παραμυθίων(1). Καὶ αὕτη μὲν ἀτελεῖς παρέχει εἰς αὐτὴν πληροφορίας περὶ τῆς ἁρπαγῆς τῆς Κόρης, διότι μόνον τὴν φωνὴν ταύτης ἤκουσεν· ἀλλ' ὁδηγεῖ τὴν Δήμητρα εἰς τὸν Ἥλιον, παρ' οὗ μανθάνει αὕτη καταλεπτῶς τὰ κατὰ τὴν ἁρπαγήν. Ὡς παραφθορὰν τῶν μύθων τούτων δυνάμεθα ἐπίσης νὰ θεωρήσωμεν καὶ τὰ ἐν πάσαις ταῖς διασκευαῖς τῆς ἱστορίας τοῦ Ψευδοκαλλισθένους μυθολογήματα περὶ τῶν δύο λαλούντων προφητικῶν δένδρων τοῦ Ἡλίου καὶ τῆς Σελήνης ἐν τῷ ἄκρῳ τῆς γῆς, ὧν τοῦτο μὲν προσηγόρευσε τὸν Ἀλέξανδρον ἑλληνιστί, ἐκεῖνο δὲ ἰνδιστί(2). Ἐκ τοῦ Ψευδοκαλλισθένους ἴσως ἐλήφθη καὶ ἡ διήγησις μεσαιωνικοῦ τινος μυθιστορήματος τῆς ΙΔ' πιθανῶς ἑκατονταετηρίδος (ἐκδοθέντος τῷ 1473 ἐν Παδούῃ) τοῦ Guerino Meschino, ὅτι ὁ ἥρως ἔμαθε παρὰ τῶν ἀστρολόγων, ὅτι μόνα γινώσκουσι τὰ κατὰ τοὺς γονεῖς αὐτοῦ τὰ δένδρα τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης, τὰ εὑρισκόμενα ἐν τῷ ἀνατολικῷ ἄκρῳ τῆς γῆς (κεφ. 28). Ταῦτα δ' εὗρεν εἰς τὰ πέρατα τῆς Ἰνδικῆς, ἔμαθε δὲ παρ' αὐτῶν μέρος μόνον τῆς ἀληθείας, σταλεὶς ὅπως μάθῃ τὰ ἐπίλοιπα εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς γῆς (κεφ. 60—62).

Ὁμοίας διηγήσεις εὑρίσκομεν πλείστας εἰς παραμύθια καὶ ἄσματα ἄλλων εὐρωπαϊκῶν λαῶν. Εἰς γερμανικὰ παραμύθια ἐρωτῶνται οὕτως ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη καὶ οἱ ἀστέρες (3). Εἰς δὲ ὅμοια παραμύθια σλαβικῶν ἐθνῶν ἐρωτῶνται ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη καὶ ὁ ἄνεμος (4). Φλαμανδικόν τι παραμύθιον ἀναφέρει ἐπίσκεψιν εἰς τὸν Αὐγερινόν, τὸν θεὸν τῆς Σελήνης ὑπό τινος, θέλοντος ν' ἀνακοινώσῃ εἰς αὐτοὺς ἐντολὰς τῆς γραίας ἀδελφῆς των· κατοικοῦσι

---

1) Ἡ Σελήνη ἐπικαλεῖται ἐν ὀρφικῷ ὕμνῳ (Θ' 27) πανδερκής, ὡς ὁ ἥλιος. Ἐν δημοτικῷ ἄσματι ἐρωτᾷ τις τὸ φεγγάρι καὶ ὄχι τὸν ἥλιον διὰ νὰ μάθῃ ποῦ εὑρίσκεται ὁ ἀγαπώμενος (*Passow* ἀρ. 453).

2) *Ψευδοκαλλισθέν.* Β' 44 σ. 93, Γ' 17 σ. 123 ἔκδ. Müller. *Zacher* Pseudocallisthenes σ. 161. Βίος Ἀλεξάνδρου, κῶδ. βιβλ. Ἁγ. Μάρκου ἀρ. 408 φ. 119 α (στ. 4927 κέ. σ. 205 W. Wagner). *Ausfeld* der griech. Alexanderroman σ. 94 κέ.

3) *Grimm*, Kinder—u. Hausm. ἀρ. 25, 88. Βλ. καὶ *Bolte* u. *Polivka* Anmerkungen zu Grimm τ. I σ. 227 κέ. 233.

4) *Bolte-Polivka* αὐτ. σ. 229. 230.

δ' οὗτοι εἰς πόλεις καὶ ἐν γένει ὁ χαρακτὴρ τοῦ παραμυθίου τούτου εἶναι νεωτερικώτερος (1). Εἰς λιθουανικὰ ᾄσματα ἐρωτᾶται περὶ ἀπολεσθέντος πράγματος πρῶτος ὁ Αὐγερινός, εἶτα ὁ Ἕσπερος, εἶτα ἡ Σελήνη καὶ τελεταῖος ὁ Ἥλιος (2). Εἰς βουλγαρικὸν δὲ ἐρωτᾷ τὸν Ἥλιον περὶ τῶν συγγενῶν της κόρη νυμφευθεῖσα ἐν τόπῳ μακρινῷ (3). Κατὰ τι σερβικὸν παραμύθιον, ἀναγόμενον εἰς τὸν κύκλον τοῦ Ἔρωτος καὶ τῆς Ψυχῆς, ἡ ζητοῦσα τὸν σύζυγόν της πορεύεται εἰς τοῦ Ἡλίου, ἵνα τὸν ἐρωτήσῃ ποῦ εὑρίσκεται ἐκεῖνος. Ἡ μήτηρ τοῦ Ἡλίου τὴν ἀποκρύπτει, ἵνα μὴ ὁ υἱός της, ὠργισμένος ἴσως ἐκ τῆς μακρᾶς πορείας, τὴν κακοποιήσῃ. Ὁ Ἥλιος, εἰσελθὼν εἰς τὴν κατοικίαν, λέγει ὅτι τοῦ μυρίζει ἀνθρωπινὸ κρέας. Ἀλλ' ὅμως μετὰ τὰς παρακλήσεις τῆς μητρός του ὑποδέχεται εὐμενῶς τὴν ξένην. Ἀδυνατῶν δὲ ν' ἀπαντήσῃ εἰς αὐτήν, τὴν παραπέμπει εἰς τὴν Σελήνην, ἥτις ἐνδέχεται νὰ εἶδεν αὐτὸν τὴν νύκτα· τῇ δίδει προσέτι καὶ δῶρα, ἅτινα τῇ ἐχρησίμευσαν εἶτα πρὸς ἀνάκτησιν τοῦ συζύγου. Αἱ αὐταὶ σκηναὶ ἐπαναλαμβάνονται παρὰ τῇ Σελήνῃ καὶ παρὰ τῷ ἀνέμῳ, ὅστις τέλος ὁδηγεῖ αὐτὴν (4). Κατὰ τὸ τσεχικὸν παραμύθιον, τοῦ ὁποίου ἀνωτέρω ἐμνήσθημεν, (σ. 138,1) ὁ ἥρως μεταβαίνει εἰς τὴν κατοικίαν τοῦ Djed \schevjed (τοῦ γέρου ποῦ τὰ ξεύρει ὅλα) διὰ νὰ πάρῃ τρεῖς χρυσᾶς τρίχας ἀπὸ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἡλίου· ἡ δὲ μάννα τοῦ Ἡλίου, ὑποδεχθεῖσα αὐτόν, τὸν προστατεύει, καὶ ὄχι μόνον τὰς τρεῖς χρυσᾶς τρίχας ἀποσπᾷ ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τοῦ υἱοῦ της, ἀλλὰ καὶ ζητεῖ παρ' αὐτοῦ τὴν ἐξήγησιν τριῶν ἀπορημάτων, παραπλησίων πρὸς τὰ ἐν τῷ ἀνωτέρω λακωνικῷ παραμυθίῳ.

Πλὴν τούτων καὶ εἰς φιννίους μύθους πολλάκις ἀναφέρονται ἐρωτήσεις πρὸς τὸν ἥλιον, ὡς τὰ πάντα εἰδότα (5). Ἐν τῇ Καλεβάλᾳ ἡ μήτηρ τοῦ Lemminkâinen ἐρωτᾷ περὶ τούτου πρώτην τὴν σελήνην, ἥτις ἀνεπαρκῶς ἀπαντᾷ εἰς αὐτὴν καὶ εἶτα τὸν Ἥλιον, ὅστις τῇ παρέχει ἀκριβεστέρας πληροφορίας(6). Ὁμοίως καὶ ἡ παρθένος Μαρία ἐρωτᾷ τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην περὶ τοῦ ἀπολεσθέντος υἱοῦ της Χριστοῦ (7). Καὶ κατά τινα μογγολικὴν παράδοσιν, τὴν κρύπτην τοῦ Aracho δὲν δύναται ν' ἀνακαλύψῃ εἰς τοὺς θεοὺς ὁ ἥλιος, καὶ μόνη ἡ σελήνη κατορθώνει τοῦτο (8).

Δ'.

Λείψανα λατρείας τοῦ Ἡλίου. — Εὐχαὶ καὶ δεήσεις εἰς τὸν Ἥλιον.—Ὅρκος εἰς τὸν Ἥλιον.—Κῦρ Ἥλιος. — Ἀπαγόρευσις τοῦ ἀσχημονεῖν πρὸ τοῦ Ἡλίου.—Μαγγανεῖαι.—Προσφοραὶ εἰς τὸν ἥλιον.—Ἐπῳδαὶ εἰς τὸν ἥλιον.

Τῆς παναρχαιοτάτης τοῦ Ἡλίου λατρείας λείψανα δύνανται νὰ θεωρηθῶσι τὰ κατὰ τὰς θερινὰς τροπὰς αὐτοῦ τελούμενα, αἱ πυραὶ καὶ αἱ κληδόνες, περὶ ὧν ἀλλαχοῦ διαλαμβάνομεν, καὶ ἡ πρὸς ἀνατολὰς προσευχή (9). Τὴν δὲ

---

1) *Pleiffers'* Germania 1869 τ. XIV σ. 86—8.
2) *Rhesa* Lith. Volkslieder, Berlin 1843 ἀρ. 81 σ. 221—3. *Nesselmann* ἀρ. 3 σ. 2.
3) *Rosen* Bulgarische Volksdichtungen σ. 59—60.
4) *Vuk Karadschitsch* Volksmärchen d. Serben ἀρ. 10.
5) *Castrén* Finn. Mythol. σ. 60—61. 62.
6) Kalewala Rune 15 στ. 161 κέ.
7) Αὐτ. Rune 58 στ. 373 κέ.
8) *B. Bergmann* Nomadische Streifereien unter den Kalmucken τ. III σ. 41 παρὰ *Grimm D.* M. σ. 590 (670).
9) Οἱ Πέρσαι προσεκύνουν τὸν Ἥλιον, στρέφοντες τὸ πρόσωπον πρὸς ἀνατολάς. Ἡ εἴσοδος τῶν ἑλληνικῶν ναῶν σχεδὸν πάντων ἦτο ἐστραμμένη πρὸς ἀνατολάς. Κατὰ τοὺς

κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους λατρείαν τοῦ ἡλίου ἐν Ἑλλάδι ἀντικατέστησε πιθανῶς ἡ τοῦ ἁγίου Ἡλίου, περὶ ἧς ὁμιλοῦμεν κατωτέρω.

Περιλείμματα ἐπίσης παλαιᾶς λατρείας εἶναι ἴσως σπάνιαι εὐχαὶ εἰς τὸν ἥλιον καὶ ὅρκοι εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ. Κατὰ τὸν Ἐρωτόκριτον (Α 45) ὁ βασιλεὺς καὶ ἡ βασίλισσα τῆς Ἀθήνας, ἄτεκνοι ὄντες,

τὸν Ἥλιο καὶ τὸν Οὐρανὸ συχνιὰ παρακαλοῦσα

ν' ἀξιωθῶσι ν' ἀποκτήσωσι τέκνον. Καὶ εἰς δημοτικὰ ἄσματα ἀναφέρονται τοιαῦται δεήσεις, ὡς ἐν κρητικῷ:

Τὸ θιὸ παρακαλεῖ καὶ τὸ φεγγάρι,
τὸν Ἥλιο νὰ τοῦ δώσουσι τὴ χάρη (1)

καὶ ἐν ἀνεκδότῳ θηραϊκῷ διστίχῳ·

Τὸν Ἥλιον παρακαλῶ, τἄστρα καὶ τὸ φεγγάρι(2).

Τὸν Ἥλιον ἐπικαλοῦνται μάρτυρα(3) καὶ ἐγγυητὴν τῆς ἐκτελέσεως πράξεως, δημοτικὸν δὲ ἄσμα διηγεῖται πῶς αὐτὸς ὁ Ἥλιος παρεμβαίνων μεριμνᾷ περὶ ἐκτελέσεως τῆς ὑποσχέσεως τοῦ εἰς αὐτὸν ὁρκισθέντος (4). Ἐν τῷ Ἐρωτοκρίτῳ μνημονεύεται ὅρκος εἰς τὰ οὐράνια σώματα, ἐν οἷς καὶ ὁ ἥλιος.

κι' ἀμνόγω του 'ς τὸν Οὐρανό, 'ς τὸν Ἥλιο, 'ς τὸ Φεγγάρι (Γ 1457)
καὶ μὰ τὸν Ἥλιο τὸ λαμπρό, τὸ Φῶς καὶ τὴ Σελήνη κτλ. (Δ, 1623).

Ἐν δὲ τῷ ἄσματι τοῦ Ἀρμούρη (στ. 176. 95. 143 Δεστούνη) ὁ γιὸς τοῦ Ἀρμούρη ὁρκίζεται εἰς τὸν ἥλιον καὶ εἰς τὴν μάνναν αὐτοῦ:

Μὰ τὸν κῦρ ἥλιον τὸν γλυκὺν καὶ τὴν γλυκειάν του μάνναν.

«Μὰ τὸν ἥλιον», εἶναι ὅρκος ὄχι ἀσυνήθης ἐν Πελοποννήσῳ (5), ἐν Κρήτῃ(6) καὶ ἐν Ἀμισῷ τοῦ Πόντου(7), καὶ ἐν Ἀλβανίᾳ ἐπίσης ὁρκίζονται εἰς τὸ μάτι τοῦ ἡλίου ἢ τοῦ ἄστρου (8).

Ζακύνθιον ἄσμα τοῦ 16ου αἰῶνος, ὅπερ ἀμφίβολον ἂν εἶναι δημοτικὸν(9) καλεῖ τὸν Ἥλιον ἀ φ έ ν τ η, ἀλλ' ἀναμφισβητήτως δημοτικὴ καὶ κοινοτάτη

μεταγενεστέρους χρόνους παρέλαβον τὴν συνήθειαν παρὰ τῶν Περσῶν οἱ Ρωμαῖοι καὶ ἐκ τούτων οἱ Χριστιανοί. Παρὰ τοῖς ὀρθοδόξοις διετηρήθη ἡ πρὸς ἀνατολὰς προσευχή, συμφώνως δὲ πρὸς τὸ ἔθος τοῦτο κτίζονται αἱ ἐκκλησίαι, ὅπως οἱ ἐν αὐταῖς ἔχωσι πάντοτε πρὸς ἀνατολὰς ἐστραμμένον τὸ πρόσωπον. Βλ. καὶ *Pauly* Realencycl. τ. VI σ. 1270. *Preller-Robert* Gr. Myth. I σ. 434.

1) *Jeannaraki* ἀρ. 16 σ. 14.

2) Ἐκ συλλογῆς Ν. Πεταλᾶ.

3) «Ἥλιε—μαρτύρει» (*Μ. Φιλῆς* Γ' 9 στ. 39 τ. ΙΙ σ. 18 Miller).

4) Ἐν νισυρίᾳ παραλλαγῇ τοῦ ἄσματος τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ (Ζωγρ. ἀγὼν Α σ. 397 398). «Τὸν ἥλιο βάζουν μάρτυρα, τἄστρη καὶ τὸ φεγγάρι» κτλ. Ἐν χιακῇ παραλλαγῇ *Κανελλάκη* Χιακὰ ἀνάλ. σ. 58). «Βάλλουν τὸν οὐρανὸ κριτή, τὸν Ἥλιον μάρτυρα» (γρ. καὶ μάρτυρα τὸν Ἥλιο).

5) Λαογραφ. Α' 416.

6) «Μὰ τὸν ἥλιο ποῦ μᾶς φέγγει» (*Βλαστοῦ* ὁ Γάμος σ. 162. *Χουρμούζη* Κρητικὰ σ. 33).

7) Ἀρχεῖον Λεξικοῦ.

8) *Hahn* Alban. Stud. II σ. 106.

9) Δημοσιευθὲν ὑπὸ *Σ. Δε Βιάζη* ἐν Παρνασσῷ Ιζ' 77.

εἶναι ἡ ταυτόσημος ἐπίκλησις κῦρ Ἥλιε. Εἴδομεν ταύτην πρὸ μικροῦ εἰς τὸ ᾄσμα τοῦ Ἁρμούρη, καὶ εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν μεσαιωνικὴν παροιμίαν «Ἀφ' ὧν ἐκαβαλλίκευσες, κῦρ Ἥλιε, μὴν τὸν κλαίῃς (1)». Εἶναι δ' ἐπίσης συνήθης ἡ ἐπίκλησις αὕτη καὶ εἰς δημοτικὰ ᾄσματα (2) καὶ εἰς ἐπῳδὰς εἰς τὸν ἥλιον (3).

Τοῦ θρησκευτικοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὸν Ἥλιον ἔνδειξις πρέπει βεβαίως νὰ θεωρηθῇ ἡ παρ' Ἡσιόδῳ (Ἔργ. 727) ἀπαγόρευσις: «Μηδ' ἀντ' ἠελίοιο τετραμμένος, ὀρθὸς ὁμιχεῖν». Τοῦτο δὲ φυλάττουσιν ἐνιαχοῦ καὶ σήμερον· ἐν Σύμῃ ἀποφεύγουσι νὰ οὐρῶσιν ἀπέναντι τοῦ ἡλίου, διότι ἡ τοῦτο πράττουσα βραδύνει νὰ νυμφευθῇ (4). Ἐν Ἠπείρῳ δὲ πιστεύουσιν, ὅτι ὁ οὐρῶν οὕτω θὰ πάθῃ ἴκτερον (5), διὸ ἡ ἀσθένεια αὕτη λέγεται καὶ λιοκροῦγμα, λιόκουρο, λιόκρουση (6). Ἐν δὲ τῷ ἀνωτέρω μνημονευθέντι λακωνικῷ ἐκ Σέλιτσας παραμυθίῳ, ὁ Ἥλιος ἀπαντῶν εἰς τὸ διὰ γέροντος ἀνακοινωθὲν ἀπόρημα τῶν θρηνουσῶν κορῶν, διατί ἔμενον ἀνύπανδροι, ταῖς ἀπεκάλυψεν ὅτι ἡ ἀγαμία ἐπιβάλλεται εἰς αὐτὰς πρὸς τιμωρίαν, διότι ἠσχημόνουν ἀποπατοῦσαι ἐνώπιον αὐτοῦ τοῦ Ἡλίου.

Ἔνδειξις ὁμοίως σεβασμοῦ ἦτο καὶ ἡ ἀπαγόρευσις τοῦ ἀπογυμνώνεσθαι ἐνώπιον τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης, ἣν ὡς θρησκευτικὸν παράγγελμα τῶν Περσῶν Μάγων ἀναφέρει ἀρχαῖος συγγραφεύς (7). Ἄγνωστον δὲν καὶ ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία ἀπηγόρευεν ἐπίσης τοῦτο, ἀλλ' ἐν μαγγανείαις ἴσως τὸ ἀντίθετον ἐγίνετο, διότι εἰς τὴν μόνην περιελθοῦσαν εἰς ἡμᾶς παράστασιν καθελκύσεως τῆς σελήνης αἱ μάγισσαι ἀπεικονίζονται ὁλόγυμνοι κρατοῦσαι ἡ μὲν ῥάβδον, ἡ δὲ ξίφος (8). Καὶ παρ' ἡμῖν δ' εἰς μαγικὴν πρᾶξιν ἐπιβάλλεται ἡ γύμνωσις ἐνώπιον τοῦ ἡλίου. Ἐν Λιβισίῳ τῆς Λυκίας πρὸς θεραπείαν ἀτροφικοῦ παιδίου προσφεύγουσιν εἰς τὴν λεγομένην μαγείαν τῶν αὐγῶν. Λαμβάνουσιν ἀνὰ τρία αὐγὰ ἐξ οἰκιῶν, ἐν αἷς οὐδέποτε συνέβη θάνατος, καὶ τὴν ἑσπέραν τῆς Παρασκευῆς τὰ ἐμβάλλουσιν εἰς ἀγγεῖον, ὅπερ ἐκθέτουσι δι' ὅλης τῆς νυκτὸς εἰς τὸ ὕπαιθρον· τὴν δὲ πρωΐαν τοῦ Σαββάτου τοποθετοῦσι τὸ πάσχον παιδίον γυμνὸν ἐνώπιον τοῦ ἡλίου, καὶ θραύουσαι τὰ αὐγὰ τὰ ἀλείφουσι δι' αὐτῶν ἀπὸ κεφαλῆς μέχρι ποδῶν καὶ τοῦ φοροῦσι παλαιὰ ἐνδύματα· ταῦτα δὲ μετὰ τρεῖς ἡμέρας καίουσιν εἰς τρίστρατον μὴ στρέφουσαι τὰ βλέμματα ἐκεῖ κατὰ τὴν ἐπάνοδον. Ἂν δ' ὅμως ἀτελεσφόρητος ἀποβῇ ἡ μαγγανεία, προβαίνουσιν εἰς ἀφοσίωσιν τοῦ παιδίου εἰς τὸν ἥλιον, γινομένην ὡς ἑξῆς: Γεμίσασαι δι' ὕδατος ἓν ἀγγεῖον, ἐκένουν εἶτα αὐτὸ εἰς χύτραν, ὅπως

---

1) *Σάθα* Μεσαιων. βιβλιοθ. Ε' 563.

2) *Legrand* Recueil σ. 286 ἀρ. 127. Ζωγράφ. ἀγὼν Α' 398 ἀρ. 18.

3) Βλ. τὴν κατωτέρω δημοσιευομένην ἐπῳδὴν τῆς Μάνης.— Περὶ τῆς ἐπικλήσεως Κύριος τοῦ Ἡλίου παρὰ τοῖς ἀρχαίοις βλ. *Drexler* ἐν *Roschers* Lex. d. Mythol. II σ. 1760. Πρβλ. καὶ σ. 1768.

4) Ζωγρ. ἀγὼν Α' 204.

5) Αὐτ. 15. 42. 193.

6) Λιόκρουση κυρίως λέγεται ἡ ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου. (Φθιῶτις, Ἐφ. Φιλομ. 1859, Ζ' σ. 988). Ἔκρουξε ὁ ἥλιος=ἀνέτειλεν (ἐν Ἠπείρῳ—Βλ. καὶ *Ἀραβαντιν.* σ. 40 ἀρ. 44). Ἀλλὰ λέγεται καὶ ἡ στιγμή, ὅτε μόλις δυούσης τῆς σελήνης ἀνατέλλει ὁ ἥλιος, κρούων τὰς πρὸς δυσμὰς κορυφὰς τῶν ὑψηλοτέρων ὀρέων (Ξεροκάμπι Λακεδαίμονος: Ἐφ. Φιλομ. 1857 σ. 126). Ἐν Μάνῃ δὲ λιόκρουση λέγεται ἡ ἀρχὴ τῆς φθίσεως τῆς σελήνης (*Παπαζαφειροπούλου* Περισυναγωγὴ σ. 454). Ὁμοίως καὶ ἐν Κερκύρᾳ.

7) *Plin.* 26, 6, 19.

8) *Tischbein* Collection of engravings from ancient vases τ. III πίν. 44, 5. *Reinach* Repertoire des vases peints τ. II 319.

βράσωσιν μίαν ὀκᾶν αἰγείου κρέατος· μετὰ δὲ τὴν παρασκευὴν τοῦ ζωμοῦ, μετήγγιζον αὐτὸν εἰς τὸ κενὸν ἀγγεῖον τοῦ ὕδατος. Ἔπειτα δὲ ἔφερον τὸ βρέφος εἰς τὸ κατώφλιον τῆς θύρας καὶ ἐτοποθέτουν ἀντικρὺ τοῦ ἡλίου αὐτὸ ἐπὶ τριῶν ξυλαρίων, σταυροειδῶς τεθειμένων· ἐκάλουν δὲ καὶ κοράσιον ὀκτὼ ἕως ἐννέα ἐτῶν, τὸ ὁποῖον ἔχεε κατὰ μικρὸν ὅλον τὸν ἐν τῷ ἀγγείῳ ζωμὸν ἐπὶ τοῦ βρέφους. Ἐξαντλουμένου δὲ τοῦ ὕδατος, ἡ μήτηρ, ἀνυψοῦσα τὸ παιδίον πρὸς τὸν ἥλιον, ἔλεγε τρίς· «Νά, ἥλιε μου, μὴ ὁ τόπος σου, μὴ τὸ γιατάκι σου». Ὕστερον δὲ τὸ κοράσιον, λαμβάνον τὰ τρία ξυλάρια καὶ πρὸς δυσμὰς τοῦ ἡλίου στρεφόμενον, ἔλεγε τρίς· «Νὰ τὸ ἀμανάτι σου (=τὸ ἐνέχυρόν σου), ἥλιε μου», μεθ' ὃ ἀνεχώρει, χωρὶς νὰ στρέψῃ τὸ πρόσωπον (1).

Ὡς περιλείμματα ἀρχαίας λατρείας τοῦ ἡλίου δυνάμεθα ἴσως νὰ θεωρήσωμεν καὶ ἐπῳδάς τινας εἰς τὸν ἥλιον, αἵτινες λησμονηθέντος τοῦ ἀρχικοῦ σκοποῦ καὶ τῆς σημασίας αὐτῶν μετέπεσαν εἰς παιγνιώδη ἀσμάτια, ἀδόμενα ὑπὸ τῶν παίδων τὰς χειμερινὰς ἡμέρας, ὁσάκις τὸ ψῦχος εἶναι δριμύ, καὶ προπάντων ὁσάκις ὁ ἥλιος καλύπτεται ὑπὸ νεφῶν. Τῶν ἐπῳδῶν τούτων διακρίνονται δύο τύποι. Ὁ μὲν πρῶτος περιέχει ἢ ἁπλῆν παράκλησιν πρὸς τὸν ἥλιον, ὅπως μᾶς θερμάνῃ («Ἔλα, ἥλιε, κάψου ράχη» (2) ἢ τὴν «παρακάλεσιν τοῦ Ἥλιου», ὡς καλοῦσι τὴν ἐπῳδὴν ταύτην ἐν Κρήτῃ, συνοδευομένην μεθ' ὑποσχέσεως προσφορῶν πρὸς αὐτόν.

Ἔβγα, ἥλιε, νὰ λιαστῶ,
καὶ κουλλούρια σοῦ βαστῶ,
μὲ τὸ μέλι, μὲ τὸ γάλα,
μὲ τὴ σιδεροκουτάλα (3).

Ὁ δ' ἕτερος παρακέλευσιν εἰς τὸν ἥλιον ν' ἀναλάβῃ τὴν προτέραν λαμπρότητα, ἀπαλλασσόμενος τῶν ἐπισκοτιζόντων αὐτὸν νεφῶν.

Ἥλιο μ' παραήλιο μ',
Χρυσό μου παλληκάρι,
ἔβγαλε τὰ μαῦρα σου,
καὶ βάλε τὰ χρυσά σου (4).

---

1) *Ξενοκράκης* τ. Δ' σ. 179.

2) Ἐν Κρήτῃ, κατ' ἀνακοίνωσιν Γ. Ι. Καλαϊτσάκη.—Ἐν Κορινθίᾳ: *Λελέκου* Ἐπιδόρπιον σ.137) «Ἔλα, ἥλιε, καψοράχη, | κάψε τοῦ βοσκοῦ τὴ ράχη, | κάψε καὶ τὴν ἐδική μου, | νὰ σοῦ δώσω τὴν εὐκή μου».

3) Κρήτη. *Jeannaraki* ἀρ. 314 σ. 257. Ἐν παραλλαγῇ τῆς Κορινθίας προστίθενται καὶ οἱ ἑπόμενοι στίχοι, προσδίδοντες παιγνιώδη χαρακτῆρα εἰς τὴν ἐπῳδήν· «μὲ τὴ σιδεροκουτάλα, | κ' ἕνα βούιδι φουντουτό, κ' ἕνα γάιδαρο κουτσό, | κ' ἕνα σκύλο δαγκονιάρη, | κ' ἕνα μίστακο κρασί, | νὰ τὸ πίνῃς τὸ Γεννάρη | μὲ τὸ μπάρμπα μου τὸ Γιάννη». Λελέκου, αὐτ. Ἐν Ἀργυράδες τῆς Κερκύρας (παρὰ Μαλβίνας Σαλβάνου) «Ἔλα, ἥλιε, πύρωσέ με, | καὶ κουλοῦρα φόρτωσέ με, | ν' ἀνεβῶ ς' τὰ κεραμίδια, | νὰ σ' ἀνάψω τὰ καντήλια, | μὲ τὸ μέλι, μὲ τὸ γάλα, | μὲ τὴ σίδερη (ἢ τὴν ἄργυρη) κουτάλα».

4) Ἐν Φιλιππουπόλει. (Πανδώρα 1861 τ. ΙΑ' σ. 471). Τοῦ τύπου τούτου, διαδεδομένου ἀνὰ πάσας τὰς ἑλληνικὰς χώρας, μοὶ εἶναι γνωσταὶ αἱ ἑξῆς παραλλαγαί: Κορινθίας: «Ἥλιε μου, κῦρ Ἥλιε μου, | βάρ' τὰ σημαντήρια σου, | νὰ λιαστοῦν οἱ σκλάβοι σου, καὶ τὰ σκλαβοπούλια σου» (*Λελέκου* αὐτ.). Ἐν Βουρλιᾷ τῆς Λακεδαίμονος: «Ἥλιε μου, κῦρ Ἥλιε μου, | βάλ' τὰ σημαντήρια σου, | κι' ἄναψε τὰ καντήλια σου, | νὰ ζεσταθοῦν οἱ σκλάβοι σου | καὶ τὰ σκλαβοπούλια σου» (κατ' ἀνακοίνωσιν Ξύδη, ἰατροῦ ἐν Ἀθήναις 1880). Ἐν Μάνῃ: «Ἥλιε μου, κῦρ Ἥλιε μου, | βάλ'τὰ σημαντήρια σου, | ν'ἀνάψουν τὰ καντήλια σου, | νὰ πυρωθοῦν τ' αὐτάκια μου, | καὶ τὰ χερουλάκια μου» (Ἀρχεῖον λεξικοῦ).—Ἐν Νάξῳ (κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Μ. Κ. Κρίσπη, καθηγητοῦ, 1876)· «Ἔβγα, ἔβγα ἥλιε μου, | πυροκοκκαλίτη μου, | πύρωσε τὰ κόκκαλά μου, | νὰ σοῦ δώσω τὸν παρᾶ μου». Αὐτόθεν παραλ-

Αἱ ἐν τῷ πρώτῳ τύπῳ ἀναφερόμεναι προσφοραὶ εἶναι πλακοῦντες μετὰ μέλιτος καὶ γάλακτος, ὁποῖαι αἱ προσφερόμεναι ἐνιαχοῦ εἰς τὰς Μοίρας ἢ τὰς Νεράιδες κατὰ τοὺς ἀνεμοστροβίλους, ἢ μνημονευόμεναι ἐν ἐπῳδαῖς, συνοδευούσαις μαγικὰς πράξεις πρὸς ἐξιλασμὸν αὐτῶν. Κατά τινα ἀρχαῖον ἱστορικόν, οἱ Ἐμεσηνοί, θύοντες τῷ Ἡλίῳ, ἔσπενδον μέλι ἀντὶ οἴνου (1), οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἔθυον αὐτῷ νηφάλια ἱερὰ καὶ προσέφερον πλακοῦντας καὶ μέλι (2).

Αἱ δὲ τοῦ δευτέρου τύπου ἐπῳδαὶ ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἐπῳδὴν ἔξεχ', ὦ φίλ' ἥλιε, ἥτις καὶ αὕτη ὡσαύτως εἶχε μεταπέσῃ εἰς παιδικὸν ἀσμάτιον· ἔχουσι δ' ἴσως ἀμφότεραι τὴν ἀρχὴν αὐτῶν εἰς τὰς δοξασίας τῶν κατὰ φύσιν ἀνθρώπων, φρονούντων ὅτι ἐκινδύνευεν ὁ ἥλιος ὁσάκις ἢ νέφη ἐκάλυπτον αὐτὸν ἢ κατὰ τῆς καταιγίδος ἐφαίνετο παλαίων ἢ ἔκλειψις συνέβαινε· διὰ τοῦτο προσεπάθουν διὰ παντοίων τρόπων νὰ βοηθήσωσιν αὐτὸν καὶ νὰ τῷ ἐμπνεύσωσι θάρρος, κατὰ δὲ τὰς ἐκλείψεις, συγκρούοντες χαλκᾶ σκεύη ἢ ἄλλως πως θορυβοῦντες ἐζήτουν νὰ φοβήσωσι τὰ ἀπειλοῦντα τὸν ζωοδότην ἥλιον θηρία ἢ δαίμονας. Περὶ τῆς ἐπῳδῆς ἔξεχ', ὦ φίλ' ἥλιε, ὁ Πολυδεύκης γράφει· «παιδιὰ κρότον ἔχει τῶν παίδων σὺν τῷ ἐπιβοήματι τούτῳ, ὁπόταν νέφος ἐπιδράμῃ τὸν θεόν, ὅθεν καὶ Στράττις ἐν Φοινίσσαις: Εἴθ' ἥλιος μὲν πείθεται τοῖς παιδίοις, ὅταν λέγωσιν, Ἔξεχ', ὦ φίλ' ἥλιε (3)». Ἀνάλογός τις ἴσως ἦτο καὶ ἡ ἐπιφώνησις θαργηλός, ἀδομένη κατ' ἀρχὰς ἴσως τῷ Ἡλίῳ καὶ εἶτα τῷ Ἀπόλλωνι, συνταυτισθέντι πρὸς αὐτόν (4). Ἐπίσης καὶ ἡ εἰς Ἀπόλλωνα φιλήλιὰς καλουμένη ᾠδή, ἧς μέμνηται ὁ Ἀθήναιος (ΙΔ' 619b), πιθανῶς δὲν ἦτο ἄσχετος. Ὅμοια δὲ τοιαῦτα ἀσμάτια δὲν εἶναι ἄγνωστα καὶ εἰς ἄλλους λαούς. Οὕτως ἐπίκλησις εἰς τὸν ἥλιον, ὅπως προκύψῃ τῶν νεφῶν, ᾄδεται ὑπὸ παίδων ἀμφοτέρων τῶν φύλων

λαγὴ ἀκοσμωτέρα, ἀλλ' ὑπεμφαίνουσα ἀνάμνησιν προσφορῶν πρὸς τὸν ἥλιον: «Ἔ. ἔ. ἥ. μου π. μου, | πύρωσε τὴ ράχη μου | καὶ τὰ κόκκαλάκια μου, | νὰ σοῦ κάμω μιὰ κουλλοῦρα, | μὲ ταύγά, μὲ τὰ καρύδια, | μὲ τοῦ ποντικοῦ τὰρχίδια». Ὁσάκις δὲ βρέχει χωρὶς νὰ φαίνεται καὶ ὁ ἥλιος, λέγουν ἐν Νάξῳ τὸ ἑξῆς ᾄσμάτιον: «Βρέχει βρέχει καὶ χιονίζει, | κ' ἡ λαλὰ μου κοσκινίζει, | νὰ μοῦ κάμῃ μιὰ κουλλοῦρα, | μὲ ταύγά, μὲ τὰ καρύδια, | μὲ τοῦ ποντικοῦ τὰρχίδια».—Ἐν Σάμῳ («Ἔβγα, ἥλιε, πύρωσέ με, | καὶ κουλλούρια τάησέ με, | μὲ τὸ μέλι, μὲ τὸ γάλα, | μὲ τὴν ἀργυρὴ κουτάλα |. Ἔβγα, ἥλιε μιὰ χαρὰς | σὰν τοῦ Μάρκου τὰ παιδιά, | ὁποῦ εἶν'" ς τὴν πυροστιά, | καὶ μοιράζουν τὴ δουλειά· ὅποιος πάρ' τὰ πλιὸ πολλὰ | θὰ μαράζῃ ἄλλη μιά». *Σταματιάδου* Σαμιακὰ τ. Ε' σ. 263). Ἐν Μυτιλήνῃ Λέσβου. «Ἔβγα, ἥλιου, πύρουσέ μι, | τσ' ἅγιους Κουστατίνους εἶμι | Ἔβγαλι τὰ μαῦρα σου | τσὶ βάλε τὰ χρυσά σου, | ἄψι τὰ καδήλια σου, | νὰ φέξ ἡ ἀκκλησιά σου. | Κάδαν ἡ Μαριὰ | πὲ στοῦ παναθούρι, | τσὶ τσέδα τοὺ μαδῆλι, | τ παπᾶ τοὺ πιτραχῆλι» (*Kretschmer* heutiger lesb. Dialekt σ. 549).—Ἐν Σιατίστῃ τῆς Μακεδονίας, (κατ' ἀνακοίνωσιν Ι. Δ. Σαχίνη 1887): «Ἥλιε μου, προσήλιε μου, | βάρ' τὰ σημαντράκια σου, | ν' ἀνάψουν τὰ καντλάκια σου, | νὰ πυρωθοῦν οἱ Χριστιανοὶ κ' οἱ Τοῦρκοι νὰ ψουφήσουν». Ἐν Οἰνόῃ τοῦ Πόντου (κατ' ἀνακοίνωσιν Ἰω. Βαλαβάνη): Ἥλιε μου, κῦρ ἥλιε μου, | κι' ἄγη Κωσταντῖνε μου, | ἔβγαλε τὰ μαῦρα σου | καὶ φόρει τὰ χρυσά σου, | Λάμψον, λάμψον». Παραλλαγὴ ἀντὶ τοῦ τελευταίου στίχου: «στὰ 'ς σὴμ παραθύρᾳ σου, | καὶ ἄψε τὴ γκαδήλα σου, | μὲ τὸ δᾳδίν, μὲ τὸ κερίν, | μὲ τοῦ Χριστοῦ τὸ λᾶδιν».—Ἐν Φερτακαίνοις τῆς Καππαδοκίας: «Ἔβγα, ἔβγα, ἥλιος, | νὰ ζέσουν τὰ πλακόνια μ» (Δελτ. ἱστ. ἑταιρ. Α' σ. 502).

1) *Φύλαρχος* παρ' *Ἀθην.* ΙΕ' 693f.

2) *Πολέμων* παρὰ Σχολ. Σοφοκλ. Οἰδ. Κολ. 100, 19 ΙΙ 1651.

3) *Πολυδ.* Θ' 123. 124. *Σουίδ.* ἐν λ. *Ζωναρᾶς* σ. 776. *Εὐσταθ.* σ. 881, 42. *Bergk* Poetae lyr. gr. 1867 μέρ. ΙΙΙ σ. 1304. *Meineke* FCG II, 2 σ. 781. *Kock* CAF. I 493. *L. Grasberger* Erziehung u. Unterricht im Klass. Altertum I σ. 131. *Kapp* ἐν *Roscher* Lex. d. Myth. I σ. 2000. *Jessen* ἐν *Pauly-Wissowa* Real-Encycl. τ. VIII σ. 61.

4) Βλ. *Welcker* Griech. Götterlehre τ. I σ. 463.

ἐν Vallàs τῆς Καταλωνίας (1). Πολλὰ δὲ φέρονται γερμανικὰ παιδικὰ ᾄσμάτια, λέγοντα: «Ἔλα, ἥλιε, πάλι, | μὲ τὰ χρυσὰ φτερά σου» (2)· ἢ: «μὲ τὰ χρυσὰ φτερά σου | , μὲ ταῖς χρυσαῖς ἀχτίδαις κτλ. (3)». Ἐν Ἰταλίᾳ δὲ οἱ Νεαπολῖται παῖδες ἐν κακοκαιρίᾳ ἐκπαλαι τραγῳδοῦσιν ᾄσμάτιον, οὗ οἱ δύο πρῶτοι στίχοι λέγουσιν: | «Ἔβγα, ἥλιε, ζέστανε τὸν αὐτοκράτορα» (4), οἱ δὲ Πεδεμόντιοι ᾄσμάτια, δι' ὧν καθὼς εἰς τὰ ἡμέτερα παρακαλεῖται ὁ ἥλιος νὰ θερμάνῃ αὐτοὺς κλπ. «Ἥλιε, ἥλιε, ξάπλωσε τὴν πύρα σου, ἔλα νὰ μὲ ζεστάνῃς, μὴ ζεστάνῃς τὴ γριά, ποῦ κρύβεται πίσω ἀπὸ τὸ κρεβάτι» (5).

Ἐν τισι τῶν παραλλαγῶν τῆς ἐπωδῆς ἀναφέρονται χρυσᾶ φορέματα τοῦ ἡλίου, ὅστις καὶ χρυσὸ παλληκάρι ἐπικαλεῖται. Εἰς δὲ τὸ ζακύνθιον ᾄσμα τοῦ ΙϚ' αἰῶνος, περὶ οὗ, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, ἀμφιβάλλομεν ἂν εἶναι δημοτικόν, ὁ ἥλιος λέγεται ὅτι «χύνει ὅπου διαβῇ χρυσάφι μὲ τς ἀχτίδαις». Καὶ τὰ γερμανικὰ παιδικὰ ᾄσμάτια ὁμιλοῦσι περὶ χρυσῶν πτερῶν καὶ χρυσῶν ἀκτίνων τοῦ ἡλίου. Εἶναι αὗται μεταφορικαὶ εἰκόνες κοινόταται, διότι ἡ παράστασις τοῦ ἡλιακοῦ φωτὸς ὡς χρυσοῦ εἶναι συνηθεστάτη σχεδὸν πανταχοῦ καὶ πάντοτε. Ἐν τοῖς βέδαις τανήκοντα εἰς τὸν ἥλιον λέγονται συχνότατα χρυσᾶ (6), ὡς καὶ πάντα τὰ τοῦ θεοῦ Savitri ταυτιζομένου πολλάκις πρὸς τὸν Sûrya (7). Ἐν δὲ τῇ ἑλληνικῇ μυθολογίᾳ ὁ μὲν Ἥλιος λέγεται χρυσοκόμης (8), ὁ δὲ Ἀπόλλων, ὡς ἥλιος, ἐπονομάζεται, χρυσεοκόμης, χρυσοέθειρος, χρυσοχαίτας, χρυσάορος, χρυσεοβέλεμνος, ἡ Δῆλος κατὰ τὴν γέννησίν του Χρυσῆ, ὁ ἱερεὺς αὐτοῦ Χρύσης, ἡ Ἠὼς χρυσόθρονος καὶ τὰ τοιαῦτα (9). Εἰς μεταγενεστέρους δὲ μύθους ἀναφέρονται χρυσᾶ βασίλεια καὶ χρυσοῦν ἅρμα τοῦ ἡλίου (10). Συναφεῖς δὲ πρὸς τὴν περίστασιν ταύτην εἶναι οἱ ἡλιακοὶ μῦθοι περὶ τοῦ χρυσοῦ δέρατος, τῶν χρυσῶν μήλων κλπ. καὶ τὰ εἰς δημοτικὰ ᾄσματα καὶ παραμύθια τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ πολλῶν ἄλλων λαῶν μυθολογούμενα περὶ χρυσοῦ δένδρου τοῦ ἡλίου, περὶ χρυσοτόκου ὄρνιθος ἢ ἀλέκτορος, περὶ χρυσῶν τριχῶν κτλ.

---

1) Bulleti mensual de la Associació d'excursións, Barcelona 1884 ἔτ. VII σ. 121. Ἕτερον καταλανικὸν παιδικὸν ᾄσμάτιον (*Mannhardt* Germanische Mythen σ. 395) εἶναι παράκλησις πρὸς τὴν ἁγίαν Κλάραν, τὸν ἅγιον Αὐγουστῖνον καὶ ἄλλους ἁγίους, νὰ κάμωσιν ὅπως ἔβγῃ ὁ ἥλιος.

2) Sanne kumm weder] mit diner goldnen fedder: (*Mannhardt* αὐτ. σ. 380).

3) Lewe Sunne kum wedder, Mit diner goldnen fedder, Mit dinen golden stralen· Βρέμης (αὐτ.). Ἐν Camern τὰ κοράσια σκιασθέντος ὑπὸ νεφῶν τοῦ ἡλίου ᾄδουσι τὸ αὐτὸ ᾄσμάτιον. «Sünning kumm wärrer κτλ. (*Kuhn* u. *Schwartz* Norddeutsche Sagen σ. 456). Πλείονα παραδείγματα βλ. παρὰ *Mannhardt* σ. 380 κἑ. καὶ *K. Schenkl* ἐν Germania 1861 τ. VI σ. 380.

4) Jesca jesce Sole, Scajenta mperatore, οἱ λοιποὶ στίχοι εἶναι ἀσυνάρτητοι. (*Giambattista Basile* der Pentamerone, ubertr. v. F. Liebrecht τ. II σ. 25).

5) Sol, sol Büta for'l to color Ven scandeme, Va nen scandè coula vejassa C'à scondiia drè d'la pojassa. (*Mannhardt* αὐτ. σ. 396).

6) *M. Müller* Ursprung d. Religion σ. 301. 303.

7) *Muir* σ. 162—163.

8) *Roscher* Lex. d. Myth. I 2003.

9) *Καλλίμαχ.* εἰς Δῆλον 260 κ. ἑ.

10) *Ovid.* Metam. II.

Ε'.

Λατρεία τοῦ ἁγίου Ἠλίου ἐν κορυφαῖς.—Πυραὶ ἐπὶ τῇ ἑορτῇ αὐτοῦ.—Θυσίαι.—Αἰτιολογικαὶ παραδόσεις περὶ τῆς λατρείας αὐτοῦ.—Συνταύτισις τοῦ ἁγίου Ἠλίου μετὰ τοῦ Ἀκραίου Διὸς καὶ τοῦ Ἡλίου.

Αἱ κορυφαὶ τῶν ἑλληνικῶν ὀρέων φέρουσι συνηθέστατα τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου Ἠλίου ἐν ταῖς πλείσταις δὲ τούτων εἶναι ἐκτισμένα παρεκκλήσια, ἀφιερωμένα εἰς αὐτὸν (1). Τούτων τὸ γνωστότατον καὶ ἐπισημότατον εἶναι τὸ ἐν τῇ ἀκροτάτῃ κορυφῇ τοῦ Ταϋγέτου, ὅστις νῦν καλεῖται Ἅγιος Ἠλίας ἢ Ἁγιολιάς.

Ταΰγετον τὸν ἔλεγαν οἱ παλαιοὶ Σπαρτιᾶται,
καὶ μακρινὸν τὸν λέγουσιν Ἠλίαν οἱ Μανιᾶται,

κατὰ τὸν Λάκωνα ποιητὴν τοῦ τέλους τοῦ ΙΗ' αἰῶνος Νικήταν Νηφάκην (2). Τὴν 20 Ἰουλίου, ἡμέραν καθ' ἣν ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία τελεῖ τὴν μνήμην τοῦ προφήτου Ἠλιού, προσκυνηταὶ μετὰ κόπου ἀναρριχώμενοι μέχρι τῆς κορυφῆς ἐκείνης, ἀνάπτουσι κατὰ τὴν ἑσπέραν μεγάλην πυράν, ῥίπτοντες εἰς αὐτὴν ἄφθονον λίβανον, ὃν κομίζουσιν ὡς ἀφιέρωμα εἰς τὸν ἅγιον Ἠλίαν. Οἱ δ' ἐν τοῖς πέριξ οἰκοῦντες, ἰδίως ἐν τοῖς χωρίοις τοῦ δήμου Καρδαμύλης, ἅμα ἴδωσι τὴν πυρὰν ἐκείνην, ἐμβάλλουσι πῦρ εἰς σωρείας χόρτου καὶ ἀχύρων καὶ πανηγυρίζουσι τὴν ἡμέραν χορεύοντες περὶ τὰς πυρὰς ταύτας ἢ ὑπερπηδῶντες αὐτάς. Σημειωτέον δ' ὅτι, ὅπου συνηθίζεται ν' ἀνάπτωνται πυραὶ κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Ἠλίου, εἶναι ἄγνωστοι αἱ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ καθ' ἅπασαν τὴν Εὐρώπην πυραὶ τῶν θερινῶν ἡλιοτροπίων τῆς 24 Ἰουνίου.

Κατ' ἄλλον πάλιν τρόπον πανηγυρίζουσι τὴν ἡμέραν τοῦ ἁγίου Ἠλίου ἑλληνικὰ χωρία τῆς ΒΑ. Θράκης, κείμενα παρὰ τὸ βουνὸν Ἀηλιάν, κατὰ τὴν ἐσχάτην πρὸς ἀνατολὰς προέκτασιν τοῦ Μικροῦ Αἵμου. Ἐπί τινος τῶν κορυφῶν τοῦ βουνοῦ τούτου ὑπῆρχε μονὴ ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Ἠλίου, τῆς ὁποίας μόνον λείψανά τινα σῴζονται σήμερον. Εἰς τὴν μονὴν ταύτην, κατὰ τὴν παράδοσιν, ἤρχετο πάντοτε τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς ἔλαφος ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἀποστελλομένη, ἥτις προσεφέρετο θυσία εἰς τὸν ἅγιον. Ἀλλ' ἀφ' ἧς ποτε ἐσφάγη ἡ ἔλαφος, ἐνῷ ἀκόμη ἦτο κατάκοπος ἐκ τοῦ δρόμου, τὸ θαῦμα τῆς ἐκουσίας προσελεύσεως τοῦ θύματος δὲν ἐπανελήφθη. Ἡ θυσία δ' ὅμως γίνεται πάντοτε ἐν ἑκάστῳ χωρίῳ τὴν 20 Ἰουλίου ἢ τὴν παραμονὴν τῆς ἑορτῆς, καὶ σφάζεται ταῦρος ὑγιὴς τέλειος ἀδμής· ἡ θυσία εἶναι δημοτελὴς καὶ σκοπὸς αὐτῆς εἶναι ἡ ἀποτροπὴ λοιμικῶν νόσων (3).

---

1) Βλ. *Tournefort* Relation d'un voyage du Levant τ. I σ. 144. *Ross* Griech. Königsreisen 1848 τ. II σ. 212. *Fr. Lenormant* Monographie de la voie sacrée éleusinienne σ. 451. Archives des missions scientifiques 1851 τ. II σ. 714.—1869 τ. V σ. 505. *Fustel de Coulanges*· αὐτ. 1856 τ. V σ. 502. *Wachsmuth* das alte Griechenland im neuen σ. 23. *Th. Bent* the Cyclades σ.87. *Frazer* Pausanias τ. III σ. 364. *Mary Hamilton* Greek Saints and their Festivals σ. 20 καὶ ἐν Annual of the Britisch School at Athens XIII σ. 353 κλπ.

2) *Νηφάκη* Λακωνικὴ χωρογραφία στ. 3. (*Maurer* das griech. Volk τ. III σ. 1).

3) *Γ. Α. Μέγα* Θυσία ταύρων καὶ κριῶν ἐν τῇ ΒΑ Θρᾴκῃ (Λαογραφ. Γ' 148 κέ.) Καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους τόπους τῆς Ἑλλάδος πανηγυρικῶς ἑορτάζουσι τὴν 20 Ἰουλίου ἐπὶ κορυφῶν ὀρέων, ὡς π. χ. εἰς Ἠλισίβιτσαν τῆς Ἠπείρου, ὅπου οἱ χωρικοὶ ἀναβαίνουσιν εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ὄρους Κισήρα (βλ. *Μυστακίδου*, ἡ μονὴ Γηρομερίου ἐν τῇ ἐφημερίδι «Φωνὴ τῆς Ἠπείρου» 14 Ὀκτωβρίου 1894). Κατὰ τὸν *Rouse* (ἐν Folk-lore 1896 τ. VII σ. 146) τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Ἠλίου ἐν Λέσβῳ θύουσιν ἓν πρόβατον ἐπὶ τῆς κορυφῆς λόφου, ὅπου ἡ ἐκκλησία τοῦ ἁγίου. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἔχει τὸν χαρακτῆρα τῶν ἐν τῇ ΒΑ Θρᾴκῃ θυσιῶν, καὶ εἶναι μᾶλλον τὸ σύνηθες ἔθιμον τῆς σφαγῆς προβάτων καὶ τῆς εὐωχίας εἰς τὰ πανηγύρια.

Πρὸς ἐξήγησιν τῆς ἀποκλειστικῆς σχεδὸν λατρείας, ἧς τυγχάνει ὁ ἅγιος Ἠλίας ἐπὶ τῶν κορυφῶν, φέρονται παρὰ τῷ λαῷ δύο παραδόσεις. Κατὰ τὴν μίαν τούτων, ὁ ἅγιος Ἠλίας ἦτο ναύτης, ὅστις διὰ τὰς ταλαιπωρίας καὶ τοὺς κινδύνους βαρυνθεὶς τὸν ναυτικὸν βίον, ἀπεφάσισε νὰ ἐγκαταλίπῃ αὐτὸν καὶ νὰ εὕρῃ ἕνα τόπον, τοῦ ὁποίου οἱ κάτοικοι νὰ ἀγνοῶσι καὶ πλοῖα καὶ θάλασσαν, ὅπως ἐγκαταβιώσῃ ἐν αὐτῷ. Λαβὼν δ' ἐπ' ὤμου κώπην, περιήρχετο ἀπὸ τόπου εἰς τόπον, ἐρωτῶν τοὺς ἐντυγχάνοντας τί ἦτο αὐτὸ ποῦ ἐκράτει. Ὅταν δὲ τῷ ἀπεκρίνοντο ὅτι ἦτο κώπη, παρήρχετο προχωρῶν ὑψηλότερα, μέχρις οὗ συνήντησεν ἀνθρώπους, οἵτινες μηδέποτε ἰδόντες κώπην, τῷ εἶπον ὅτι εἶναι ξύλον. Ἀπεφάσισε λοιπὸν νὰ ἐγκατασταθῇ ἐκεῖ καὶ «γιὰ τοῦτο τὸν Ἄη Λιᾶ τὸν βάνουν πάντα 'ς τὰ ψηλώματα» (1).

Ἡ παράδοσις αὕτη εἶναι διασκευὴ τοῦ ἀρχαίου μύθου περὶ ἐξιλασμοῦ τοῦ Ὀδυσσέως· ἑτέρα δὲ παράδοσις λέγει, ὅτι ὁ Μωάμεθ διώκει τὸν ἅγιον Ἠλίαν καὶ εἰς μὲν τὸν κάμπον τὸν καταφθάνει, ἀλλ' εἰς τὰς κορυφὰς τῶν ὀρέων ἀδυνατεῖ νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ καὶ ὁ ἅγιος εὑρίσκει ἐκεῖ καταφύγιον· διὰ τοῦτο κτίζουσιν ἐκεῖ πρὸς τιμὴν αὐτοῦ παρεκκλήσια (2). Εἶναι δ' αὕτη παραλλαγὴ τῶν εἰς τὰ μετεωρολογικὰ φαινόμενα ἀναφερομένων παραδόσεων περὶ διώξεως, περὶ ὧν διέλαβον ἀλλαχοῦ (3).

Ἀμφότεραι αἱ παραδόσεις εἶναι αἰτιολογικαί, σκοποῦσαι τὴν ἐξήγησιν τῆς λατρείας τοῦ ἁγίου Ἠλίου ἐπὶ τῶν κορυφῶν τῶν ὀρέων. Ἀλλ' αὕτη εἶναι μᾶλλον ὑπόλειμμα τῆς ἀρχαίας θρησκείας, συνταυτισθέντος τοῦ ἁγίου μετὰ τοῦ Διὸς καὶ τοῦ Ἡλίου. Ὁ προφήτης Ἠλίας, ὡς ἀλλαχοῦ διελάβομεν (4), ἐπέχει θέσιν ὑετίου καὶ κεραυνίου Διός, ὄχι μόνον εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς σλαβικοὺς λαούς, ὡς τοιοῦτος δ' ἐτιμᾶτο πολλαχοῦ τῆς Εὐρώπης κατὰ τὸν μεσαίωνα. Ἡ δὲ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἥλιον ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς ταυτότητος τοῦ ὀνόματος ἐν τῇ ἑλληνικῇ καὶ ἐξ ἄλλων λόγων, τοὺς ὁποίους κατωτέρω ἐκθέτομεν. Δι' ἀμφοτέρους δὲ τοὺς χαρακτῆρας τούτους τοῦ ἁγίου Ἠλίου προσφυέστατοι τόποι λατρείας ἦσαν αἱ τῶν ὀρέων κορυφαί, ὁπόθεν λαμπρὸς φαίνεται ἀνερχόμενος κατὰ τὴν ἀνατολήν, αὐτὰς πρώτας φωτίζων διὰ τῶν ἀκτίνων του, καὶ αἵτινες ἀφ' ἑτέρου κατὰ τὰς καταιγίδας ὑπολαμβάνονται ὡς ἕδραι τοῦ διεγείροντος τὴν κακοκαιρίαν ὀμβρίου καὶ ἐριγδούπου θεοῦ.

Ἡ παλαιοτάτη τοῦ Διὸς λατρεία, ὡς θεοῦ τῶν μετεωρικῶν φαινομένων, ἐνέχει πολλὴν τὴν ὁμοιότητα πρὸς τὴν τοῦ χριστιανικοῦ ἁγίου Ἠλίου, διότι ἀμφότεροι συνενοῦσι τοὺς χαρακτῆρας ἡλιακοῦ καὶ ὑετίου θεοῦ. Ὡς ὁ τῶν Ἑβραίων θεὸς καὶ ὁ τῶν Περσῶν, ἐλατρεύετο καὶ ὁ Ζεὺς ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἐν ὑψηλοῖς τόποις (5), ἐξ οὗ καὶ αἱ ἐπικλήσεις ὕψιστος, ὕπατος, κορυφαῖος, λοφείτης, ἀκραῖος, ἐπάκριος, φαλάκριος (6), πολλαχοῦ δὲ τῆς Ἑλλά-

---

1) *Πολίτου* Παραδ. σ. 116. 801 κέ. Παραλλαγὴν τῆς παραδόσεως ταύτης ἐδημοσίευσεν ὁ *W. H. D. Rouse* ἐν Cambridge Review 24 Μαΐου 1906 ἀρ. 683.

2) *Πολίτου* Παραδόσ. σ. 116. 803.

3) Αὐτ. σ. 793 κέ.

4) *Πολίτου* Δημώδεις μετεωρολογικοὶ μῦθοι σ. 5. 8. 9. (ἐν Παρνασσῷ τ. Δ' σ. 589. 592—3).

5) *Welcker* Griech. Götterlehre τ. I σ. 169. — Καὶ ὁ Κέλσος συνεταύτιζε τὸν Ἰεχωβὰ τῶν Ἑβραίων πρὸς τὸν ὕψιστον Δία (*Ὠριγέν.* πρὸς Κέλσον Ε' 43 σ. 259).

6) Βλ. *Gruppe* Gr. Mythol. σ. 1103,. *Preller—Robert* Gr. Mythol. 4 ἔκδ.τ. I σ. 116 κέ.

δος ἦσαν καθιερωμέναι εἰς αὐτὸν αἱ κορυφαὶ τῶν ὀρέων (1), καὶ ἐπικλήσεις εἶχεν ἐκ τούτων (2). Ὁ Λύκαιος Ζεύς, ὁ ἐν Ἀρκαδίᾳ ἐπὶ τοῦ Λυκαίου ὄρους τιμώμενος, ἦτο ὄμβριος (3) καὶ ἡλιακὸς ἅμα (4). Ὁ Ζεὺς Ἀταβύριος ἐν Ρόδῳ ἦτο ἴσως φοινικικὸς θεὸς τοῦ ἡλίου (5). Συνεταυτίζετο δὲ πιθανῶς ἐν Ἑλλάδι ἡ τοῦ ἀκραίου ἢ ἀκταίου Διὸς λατρεία πρὸς τὴν τοῦ Ἡλίου· τοῦτο δὲ συνάγομεν ἐκ τῆς ἑορτῆς τῆς τελουμένης ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Πηλίου τῷ Διὶ κατὰ τὰ κυνικὰ καύματα (6), ὁπότε παρὰ πλείστοις λαοῖς συνηθίζονται ἑορταὶ πρὸς τιμὴν τοῦ Ἡλίου, καὶ ἐκ τῆς λατρείας τοῦ Διὸς ἐν Ταλετῷ, τῇ ἱερᾷ τῷ Ἡλίῳ ἄκρᾳ τοῦ Ταϋγέτου (7).

Ἐνῷ δὲ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα συνεταυτίζετο ὁ Ἥλιος πρὸς τὸν ἐπὶ τῶν κορυφῶν λατρευόμενον Δία, οἱ ἐκχριστιανισθέντες Ἕλληνες ἀντικατέστησαν τὴν λατρείαν τοῦ Ἡλίου διὰ τῆς τοῦ ἁγίου Ἡλίου. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ γνώμη αὕτη ἐπολεμήθη ὑπό τινων, ἀλλ' αἱ λόγοι, οὓς φέρουσι πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ ἐναντίου, φρονοῦμεν ὅτι δὲν εἶναι πολὺ ἰσχυροί (8). Τὴν ἀντικατάστασιν ἤρκει

---

1) *Μάξιμ. Τύρ.* Η' Ι. *Welcker* ἔνθ. ἀν. σ. 169 κέ. Pnyx σ. 11 κέ. *Gerhard* Gr. Mythol. I § 193 κέ. *Preller* ἐν *Pauly* Realenc. τ. IV σ. 588 κέ. *Preller-Robert* ἔνθ. ἀν. *Gruppe* ἔνθ. ἀν. *Ch. Lenormant* Nouvelle Galérie σ. 25 κέ. *Creuzer* Symbolik II 533. *A. Maury* Histoire des religions de la Grèce τ. I σ. 59. F. *Lenormant* Recueil des inscriptions d'Eleusis σ. 306. *Lauer* Mythol. σ. 201 κέ. *Farnell* the Cults of the Greek States τ. I σ. 50 κέ.

2) Οἷον Ἀγχέσμιος, Κιθαιρώνιος, Ἰδαῖος, Δικταῖος, Ἰθωμάτας, Οἰταῖος κλπ. *Gruppe* ἔνθ. ἀν. σ. 1104.

3) Πρβλ. *Παυσαν.* Η' λη' 4. *Preller-Robert* ἔνθ. ἀν. σ. 129.

4) Ἀλλὰ μυθολόγοι τινές, ὡς ὁ *Schwenck* (ἐν Rhein. Museum τ. VI σ. 554) θεωροῦσι τὸν Λύκαιον Δία θεὸν τοῦ φωτὸς καὶ οὐχὶ τοῦ ἡλίου, ἄλλοι δ' ὡς ὁ *Gruppe* (ἔνθ. ἀν. σ. 1094, 23) ἄσχετον πρὸς τὸν Ἥλιον.

5) Rhein. Mus. Νέας σειρᾶς τ. VIII σ. 323 κέ. *Gerhard* Gr. Mythol. I § 197, 6. *Preller-Robert* ἔνθ. ἀν. σ. 136. Ὁ *Beloch* (ἐν Rhein. Mus. 1894 τ. 49 σ. 130 εἰκάζει ὅτι ἡ λατρεία τοῦ Ἀταβυρίου Διὸς ἦτο καρικὴ μᾶλλον.

6) *Δικαιάρχου* Περιήγ. Ἑλλάδ. Β' 8 (Geogr. Gr. min. I 107 Müller).

7) Τοῦτο συνάγεται, νομίζομεν, ἐκ τῆς ἐπικλήσεως τοῦ Διὸς «Ταλετίτας» ἐν ἐπιγραφῇ τῆς Σπάρτης (Ἀθήναιον Α' σ. 277. *Prott-Ziehen* Leges Graec. sacrae I σ. 35 ἀρ. 16). Καὶ τὸ ὄνομα τῆς κορυφῆς τοῦ Ταϋγέτου, Ταλετάν, ἔχει ἀναμφιβόλως σχέσιν πρὸς τὸν μυθικὸν (ἡλιακὸν) ἥρωα τῆς Κρήτης Τάλων. «Τάλης ὁ ἥλιος» ἐξηγεῖ ὁ Ἡσύχιος. Βλ. καὶ *Gerhard* ἔνθ. ἀν. § 473, 3. *Sam Wide* Lacon. Kulte 18, 216. *Usener* Götternamen σ. 130.

8) B. *Schmidt* Volksleben d. Neugriechen σ. 48. Ὁ *Schmidt* ὄχι μόνον αὐθεντικῶς ἀποφαίνεται κατὰ τῆς γνώμης ταύτης, ἀλλὰ καὶ φέρει αὐτὴν ὡς παράδειγμα τῶν ἐσφαλμένων πορισμάτων, εἰς ἃ δύναται νὰ περιπέσῃ ὁ αὐθαιρέτως προσπαθῶν νὰ συναρμολογήσῃ κατ' ἐπίφασιν ἀναλογίας τῶν χριστιανικῶν ἁγίων πρὸς ἀρχαίους θεούς. Καὶ εἶτα μετὰ πολλῆς πεποιθήσεως ἀναφέρει ὡς λόγον τῆς μεγάλης διαδόσεως τῆς τοῦ ἁγίου Ἡλίου λατρείας τὴν παράδοσιν περὶ τῆς εἰς τὸν οὐρανὸν ἀναλήψεως αὐτοῦ. Ἀλλ' ἀφοῦ μάλιστα κατὰ τὴν Γραφὴν (Βασιλ. Δ' 2) ἡ ἀνάληψις δὲν ἔγινεν ἐκ κορυφῆς ὄρους, ἀλλ' ἐκ τῆς παρὰ τὸν ποταμὸν Ἰορδάνην ἐρήμου, ἂν ἡ ἐξ ὄρους ἀνάληψις ἦτο λόγος ἀποχρῶν πρὸς δικαιολογίαν τῆς λατρείας, τὰ ὄρη ἔπρεπε νὰ καλῶνται Ἀνάληψις ἢ Ἅγιος Σωτῆρας, ἐκ τῆς ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ ἐκ τοῦ ὄρους Ἐλαιῶν ἢ ἐκ τῆς μεταμορφώσεως αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ ὄρους Θαβώρ, διότι εἰς ταῦτα ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία ἀποδίδει μείζονα σπουδαιότητα ἢ εἰς τὴν παράδοσιν περὶ ἀναλήψεως τοῦ προφήτου Ἡλιού.—[Ὅσοι ἐκ τῶν δημοσιευσάντων κρίσεις περὶ τῆς πραγματείας ταύτης διέλαβον καὶ περὶ τοῦ μέρους αὐτῆς τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὴν ἀντικατάστασιν τῆς λατρείας τοῦ Ἡλίου ὑπὸ τῆς τοῦ ἁγίου Ἡλίου, ἀσπάζονται τὴν γνώμην μου ταύτην (βλ. *P. Decharme* ἐν Revue critique 1883 σ. 126, *G. Meyer* ἐν Philol. Wochenschrift 1883 σ. 303. *Eland Hugo Meyer* ἐν Deutsche Litteraturzeitung 1883 σ. 46). Καὶ ἄλλοι μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς πραγματείας μου περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος διαλαβόντες καταλήγουσιν εἰς τὰ αὐτὰ πορίσματα (*E. Krause*, Tuisko-Land, Glogau 1892 βιβλ. IV, 34. *L. Radermacher* das Jenseits, Bonn. 1903 σ. 54. *Mary Hamilton* ἐν Annual of the British Scool XIII σ. 313–6 καὶ τῆς

νὰ δικαιολογήσῃ καὶ μόνη ἡ ταυτότης τοῦ ὀνόματος, διότι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας ἡ προφορὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἡλίου καὶ τοῦ ἁγίου Ἡλίου κατ' οὐδὲν διέφερε, μάλιστα εἰς τὴν γενικὴν πτῶσιν. Ἀλλ' ὁ ἅγιος Ἠλίας παρουσίαζε καὶ πολλὰς ἄλλας ὁμοιότητας πρὸς τὸν θεὸν τοῦ ἡλίου, ἐξ ὧν ἀριδήλως προκύπτει ὅτι συνεταυτίσθη μὲ αὐτὸν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν.

Τὴν ὁμοιότητα τοῦ προφήτου Ἡλιοὺ πρὸς τὸν Ἥλιον παρετήρησαν πολλοὶ μέχρι τοῦδε, διὰ ταύτης ἐξηγοῦντες τὴν ἐν κορυφαῖς ἑλληνικῶν ὀρέων λατρείαν αὐτοῦ (1)· πρῶτος δ' ἂν μὴ ἀπατώμεθα ὁ Βολταῖρος συνεταύτισε τὸν προφήτην Ἡλιοὺ πρὸς τὸν μυθικὸν θεὸν τοῦ Ἡλίου, διὰ τὴν ταυτότητα τοῦ ὀνόματος, τὸ πῦρ τοῦ ὁλοκαυτώματος, τοὺς ὄμβρους, οὓς προεκάλεσε, τὸ πύρινον ἅρμα καὶ τὴν ἐπάνοδον αὐτοῦ κατὰ τὸ τέλος τοῦ κόσμου (2). Ἀλλὰ πολλῷ πρότερον, κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ Χριστιανισμοῦ, παρατηρεῖται ἡ συνταύτισις αὕτη. Χριστιανὸς ποιητής, ζήσας κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ πέμπτου αἰῶνος, ὑμνῶν τὸν προφήτην παρατηρεῖ πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὅτι διὰ μεταθέσεως τοῦ τόνου καὶ μεταβολῆς ἑνὸς γράμματος γίνεται εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἥλιος (3). Αἱ δ' ἀπεικονίσεις τῆς εἰς οὐρανὸν ἀναλήψεως τοῦ προφήτου εὑρίσκονται πρὸ πάντων ἐπὶ χριστιανικῶν σαρκοφάγων τῶν χρόνων, καθ' οὓς ἤκμαζεν ἔτι ἡ πολυθεΐα καὶ ἦτο εὔκολος ἡ συγχώνευσις χριστιανικῶν δοξασιῶν μετ' ἐθνικῶν. Καθόλου δὲ αἱ τοιαῦται παραστάσεις ἐν παλαιοῖς χριστιανικοῖς μνημείοις ἐγίνοντο κατὰ μίμησιν τῶν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ τέχνῃ παραστάσεων τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου (4). Προσέτι εἰς ἀπεικονίσεις τῆς μεταμορφώσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὁ Ἠλίας παριστᾷ τὸν Ἥλιον καὶ ὁ Μωυσῆς τὴν Σελήνην, ὡς τοῦτο καταφαίνεται ἐκ συμβολικῶν εἰκόνων τῆς Μεταμορφώσεως, ἀναγομένων εἰς τοὺς πρώτους τοῦ χριστιανισμοῦ χρόνους, ἐν αἷς ὁ μὲν Χριστὸς παρίσταται διὰ σταυροῦ, τὸν δὲ Μωυσῆν ἀντικαθιστᾷ εἰκὼν μιᾶς τῶν φάσεων τῆς σελήνης ἢ ἡ λατινικὴ λέξις Luna καὶ τὸν Ἠλίαν ὁ ἥλιος ἢ ἡ λέξις Sol (5).

Τῆς ἀπεικονίσεως τῆς εἰς τοὺς οὐρανοὺς ἀναλήψεως τοῦ ἁγίου Ἡλίου κυριώτερον πρότυπον ἐχρησίμευσεν εἰς τὴν χριστιανικὴν τέχνην πλὴν τῶν

αὐτῆς Greek Saints and their Festivals, 1910 σ. 21 κέ.). Τοὐναντίον δὲ δὲν παραδέχονται σχέσιν τινὰ τῆς λατρείας τοῦ ἁγίου Ἡλίου πρὸς τὴν τοῦ Ἡλίου ὁ βολλανδιστὴς *Hip. Delehaye* (légendes hagiographiques σ. 197, τοῦ ὁποίου τὰς γνώμας εὐστόχως ἀνασκευάζει ἡ M. Hamilton ἔνθ. ἀν. καὶ ὁ Φίννιος φιλολόγος Edv. Rein ἐν ἰδίᾳ πραγματείᾳ περὶ τῆς λατρείας τοῦ προφήτου Ἡλίου παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἕλλησι, τὴν ὁποίαν δυστυχῶς δὲν ἠδυνήθην νὰ ἴδω, γνωρίζω δὲ μόνον ἐκ τῶν ἀντιπαρατηρήσεων τοῦ *K. Krumbacher* ἐν Byz. Zeitschrift 1906 τ. XV σ. 355–6).

1) *F. Nork* Der Prophet Elias. Ein Sonnenmythus. Leipzig 1837. Τοῦ αὐτοῦ Etym.-symbolisch-mythologisch Real-Wörterbuch, Stuttgart 1843 τ. I σ. 451—3. *A. Maury* Histoire des religions de la Grèce antique, Par. 1857 τ. I σ. 60. Τοῦ αὐτοῦ Sur les divinités psychopompes ἐν Rev. archéolog. τ. I. σ. 671. *Fr. Lenormant* Monographie de la voie sacrée Eleusinienne σ. 452. *C. Wachsmuth* das alte Griechenland im neuem σ. 23.

2) *Voltaire* Dictionn. philosoph. ἄρθρ. Elie.

3) *Sedulius* Carm. pasch. I 184 κέ. σ. 174 ed. Areval.

4) *Piper* Mythologie der christl. Kunst τ. I μ. I σ. 75—77, μέρ. II σ. 504—5. *Bottari* Scult.e pitt. sacr. πίν. 17—29, 52, 70. *Clarac* Catalogue de Louvre ἀρ. 779 *b*.

5) Τῶν τοιούτων παραστάσεων τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν ἐξήγησιν ὁ *Ew. Burnouf* (la science des religions σ. 267) νομίζει ὅτι εὑρίσκει ἐν τῇ ἰνδικῇ θρησκείᾳ· βεδικοί τινες ὕμνοι παριστῶσι τὸν θεὸν τοῦ πυρὸς Ἄγνη μεταμορφούμενον ἐπὶ βωμοῦ ἢ ἐπὶ λόφου ἐν μέσῳ «τῶν δύο μεγάλων συγγενῶν αὐτοῦ», ἤτοι τοῦ Ἡλίου καὶ τῆς Σελήνης (μᾶς ἢ μᾶσα σανσκριτιστί), ἐπισκοτίζοντα δὲ διὰ τῆς λάμψεώς του τὴν λάμψιν ἐκείνων.

ἀρχαίων παραστάσεων τοῦ ἀνατέλλοντος ἁρματηλάτου Ἡλίου καὶ μιθραϊκαὶ παραστάσεις τῆς διαπεραιώσεως τοῦ ὠκεανοῦ καὶ ἀνόδου εἰς τὸν οὐρανὸν τοῦ Μίθρα ἐπὶ τοῦ ἅρματος τοῦ Ἡλίου (1). Ἀλλ' ἀντιθέτως ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (ὁμιλ. γ' εἰς Ἡλ.) λέγει ὅτι οἱ ζωγράφοι ἠρύσθησαν τὴν περὶ τοῦ ἅρματος τοῦ Ἡλίου ἰδέαν ἐκ τῆς περὶ τοῦ προφήτου Ἡλιοὺ παραδόσεως. Οἱ λόγοι τοῦ πατρὸς τῆς ἐκκλησίας ὑπηγορεύθησαν προδήλως ὑπὸ τῆς ἀνάγκης τοῦ νὰ ἐξηγηθῇ ὑπὸ χριστιανικὴν ἔννοιαν ἡ καταπληκτικὴ ὁμοιότης τῶν παραστάσεων περὶ τοῦ προφήτου Ἡλιοὺ καὶ τοῦ Ἡλίου, καὶ περιττὴ βεβαίως ἡ κατάδειξις τοῦ ἀναχρονισμοῦ, εἰς ὃν ὑπέπεσε. Πολλῷ πρὸ τῶν χρόνων, εἰς οὓς οἱ ἱστορικοὶ θέτουσι τὴν δυναστείαν τοῦ Ἀχαάβ, ἐφ' ἧς ἤκμασεν ὁ προφήτης, ἡ ἑλληνικὴ μυθολογία ἐγίνωσκεν ἵππους καὶ ἅρμα τοῦ Ἡλίου (2), παραλαβοῦσα πιστῶς τὴν παράστασιν ταύτην ἐκ τῆς παναρχαίας τῶν Ἀρίων θρησκείας, ἐσφαλμένως δ' ὁ Decharme γνωματεύει (3), ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐτελειοποίησαν τὸν περὶ Ἡλίου μῦθον, ἀποδόντες εἰς αὐτὸν ἅρμα, ἐνῷ κατὰ τὰς πρώτας παραστάσεις ὁ ἥλιος ἐθεωρεῖτο ὡς τροχός· διότι καὶ ἐν τοῖς βεδικοῖς ὕμνοις ἀναφέρεται ἅρμα ἡλίου, συρόμενον ὑφ' ἑνὸς ἢ ἑπτὰ ἵππων (4). Καθόλου δὲ πλείστων λαῶν οἱ μῦθοι ἀναφέρουσιν ἵππους ἡλίου ἢ παριστῶσι τὸν ἥλιον ὡς ἵππον (5). Ἵππους τοῦ ἡλίου ἀναφέρουσι καὶ μουσουλμανικοὶ μῦθοι. Κατὰ τὸν βυζαντινὸν Νικήταν τὸν Χωνιάτην, «Τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην ἐφίππους εἶναί φησιν (Μωάμεθ)· » οὐκ εἰδὼς ὁ ἄθλιος, ὡς ἄψυχα ταῦτα ὄντα, ἱππεύειν οὐ δύνανται. Πῶς δὲ » καὶ ἵπποι, σαρκίον φθαρτὸν περικείμενοι, ὄχημα πυρὸς εἶναι ὑποστήσονται; » Οἱ δὲ κατὰ τὸν Ἡλίαν ἔμπυροι ἵπποι οὐ φύσιν, ἀλλὰ σχῆμα μόνον ἵππων » περιέκειντο» (6).

Ἡ συνταύτισις τοῦ προφήτου Ἡλιοὺ ἦτο καὶ ἄλλως εὐχερής, διότι ἕνεκα τῆς ἐξόχου θέσεως, ἣν ἐν τῇ Ἰουδαϊκῇ ἱστορίᾳ κατέχει, καὶ τῶν τελεσφόρων αὐτοῦ ὑπὲρ τῆς θρησκείας ἀγώνων ὁ προφήτης δὲν ἐβράδυνε νὰ προσλάβῃ μυθικὸν χαρακτῆρα, συγχωνευθέντων μετὰ τῶν περὶ αὐτοῦ παραδόσεων πολλῶν ἡλιακῶν μύθων τῶν σημιτικῶν λαῶν. Καθ' οὓς δὲ χρόνους συνετάχθησαν αἱ ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ βίβλοι τῶν Βασιλειῶν, αἱ πλεῖσται τῶν εἰς αὐτὸν ἀναφερομένων εὐλαβῶν παραδόσεων εἶχον ἤδη διαπλασθῇ, μὴ ἐξαιρουμένης καὶ αὐτῆς τῆς προδήλως ὑστερωτέρας περὶ ἀναλήψεως τοῦ προφήτου εἰς οὐρανοὺς ἐν ἅρματι πυρός. Αἱ τοιαῦται παραδόσεις ἀναπτυσσόμεναι βαθμηδὸν συνεταυτίσθησαν ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων Ἰουδαίων μὲ τὰς δοξασίας περὶ ἐλεύσεως τοῦ Μεσσίου· ἐπὶ

---

1) *Cumont* Mystères de Mithra I 178. Die Mysterien des Mithra, Lpz. 1903 σ. 176.

2) Ἵπποι καὶ ἅρμα Ἡλίου ἀναφέρονται παρ' *Ησιόδῳ* (ἀπ. 67 παρὰ Σχολ. Ἀπολλ. Ῥοδ. Γ' 311), *Μιμνέρμῳ* (ἀπ. 12), ἐν Ὁμηρ. ὕμνῳ εἰς Ἥλιον 14 κἑ. εἰς Ἑρμῆν 69 καὶ εἰς Δήμητραν 88· πτερωτοὶ ἵπποι παρ' *Εὐριπίδι* Φοίνισσ. 3, διφρευτὴς Ἥλιος παρὰ *Σοφοκλεῖ* Αἴ. 848. Ἐντεῦθεν ὁ Ἥλιος μυθολογεῖται φίλιππος, δωρῶν ἵππους κτλ. (*Pauly* Realenc. λ. Sol τ. VI σ. 1271. *Pauly-Wissowa* τ. VIII σ. 88. *Preller-Robert* Gr. Mythol. σ. 431).

3) Myth. de la Grèce σ. 229.

4) Βλ. *Muir* σ. 156—161. *M. Müller* σ. 300.

5) *Preller*, Griech. Mythol. 3ης ἐκδ. τ. II στ. 80. *W. Schwartz* Poet. Naturansch. I σ. 109, 124 κἑ. Ἐν τινι ἐρωτικῷ ᾄσματι τοῦ ἐν Λυκίᾳ Λιβισίου, ὁ ἐρῶν εὔχεται νὰ εἶχεν ὡς ἵππον τὸν ἥλιον.

Νά 'χα τοὺν νἠλιουν ἄλουουν καὶ τἄστρα καβαλλάρην,
κὶ τοῦ φιγγάριν σύντρουφουν νὰ σ' ἔρχουμούν να βράδυ.

(Ἐπιθεώρησις πολιτικὴ καὶ φιλολογικὴ 1881 τ. Β' σ. 240).

6) Περὶ τῆς τῶν Ἀγαρηνῶν θρησκείας § 11 ἐν *Migne* Patrol. gr. τ. 140 σ. 116.

τῶν χρόνων δὲ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐπιστεύετο, ὅτι τοῦ Μεσσίου θὰ προηγηθῇ ἐν τῷ κόσμῳ ὁ Ἠλίας, οὕτως ἐξηγουμένης περικοπῆς τινος τοῦ προφήτου Μαλαχίου (Δ΄ 5), ἣν οἱ μὲν εὐαγγελισταὶ Ματθαῖος (ια΄ 14. ιζ΄ 11) καὶ Μᾶρκος (θ΄ 11) θεωροῦσιν ὡς προφητείαν περὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐννοοῦσαν Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον διὰ τῆς ὁμοιότητος τοῦ Ἠλίου (1), τινὲς δὲ τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας προσεπάθησαν ν' ἀποδείξωσιν ὡς ἀναφερομένην εἰς τὴν δευτέραν παρουσίαν τοῦ Χριστοῦ. «Προφῆται.....τῆς δευτέρας (παρουσίας) πρόδρομον λέγουσι τὸν Ἠλίαν ἔσεσθαι» λέγει ὁ Χρυσόστομος (2). Ἐπιστεύετο δέ, ὅτι ὁ Ἐνὼχ καὶ ὁ Ἠλίας, οἵτινες δὲν ἐγεύθησαν θανάτου, θὰ ἐπιφανῶσι κατὰ τὴν δευτέραν παρουσίαν (3)· πολλοὶ τῶν ἑρμηνευτῶν ἀπέδιδον τοιαύτην ἔννοιαν εἴς τι χωρίον τῆς Ἀποκαλύψεως (4), κατὰ δὲ τὸν Χρυσόστομον, ὁ Ἠλίας θὰ ἐπιφανῇ ἐν τῇ συντελείᾳ τοῦ κόσμου, συγχρόνως μετὰ τοῦ Ἀντιχρίστου, ἐξουδετερῶν οὕτω τὰ ἐκ τῆς παρουσίας τούτου κακὰ (5). "Οθεν ἐν τοῖς ὕμνοις, τοῖς ψαλλομένοις ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἐκκλησίᾳ τῇ εἰκοστῇ Ἰουλίου, ὅτε τελεῖται ἡ μνήμη αὐτοῦ, ὁ προφήτης Ἠλίας ἀποκαλεῖται, «ὁ τῆς δευτέρας » τοῦ Χριστοῦ ἐλεύσεως θεῖος πρόδρομος» (6), προστίθεται δὲ ὅτι ὡρίσθη αὐτῷ «μὴ ἰδεῖν τὸν θάνατον, ἕως ἂν κηρύξῃ τὴν τῶν πάντων συντέλειαν» (7).

Καὶ νῦν ὁ λαὸς πιστεύει, ὡς ἀλλαχοῦ διαλαμβάνομεν, ὅτι ὁ Ἠλίας ζῇ ἐν οὐρανῷ, διώκων τὸν δράκοντα τῶν καταιγίδων. Δυνατὸν καὶ νὰ σῴζεταί που τῆς Ἑλλάδος ὁ ὑπὸ βυζαντινοῦ συγγραφέως ἀναφερόμενος μῦθος, ὅτι «Ζῇ ὁ » Ἠλίας καὶ ἔστι ἐπὶ τῆς γῆς κἂν μηδεὶς ὁ γνωρίζων αὐτόν, ζῇ δὲ καὶ ὁ Ἐνὼχ » καὶ μέσῳ πολλῶν ἀναστρέφεται καὶ οὐδείς ἐστιν ὁ γνωρίζων αὐτόν» (8).

Οἱ τοιοῦτοι μῦθοι περὶ τῆς ἐπανόδου εἰς τὴν γῆν ἀνδρῶν, μὴ γνωρισάντων τὸν θάνατον, εἶναι κοινοὶ παρὰ πλείστοις λαοῖς, πραγματευόμεθα δὲ περὶ αὐτῶν ἀλλαχοῦ, ἐξετάζοντες τὴν παράδοσιν περὶ τοῦ μαρμαρωμένου βασιλιᾶ (9). Περὶ δὲ τῶν ἰουδαϊκῶν δοξασιῶν, ὅτι ὁ Ἠλίας θὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν γῆν πρὸ τοῦ Μεσσίου, ὁ Ρενὰν εἰκάζει, ὅτι ἐλήφθησαν ἐκ τῆς περσικῆς θρησκείας, ἐν ᾗ ἀπαντᾷ τις παραπλήσια (10). Κατὰ τοὺς μέσους χρόνους ἐπεκράτει ἡ ἰδέα, ὅτι κατὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ Ἀντιχρίστου θὰ πολεμήσῃ αὐτὸν ὁ προφήτης Ἠλίας (11)·

---

1) *Θεόδωρος ὁ Πρόδρομος* (ἐν Notices et extraits des manuscrits τ. VIII μέρ. 2 σ. 91 κέ.) ἑρμηνεύων χωρίον τι τοῦ εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ (α΄ 17) συγκρίνει τὸν Ἠλίαν πρὸς τὸν Ἰωάννην, πολλὰς εὑρίσκων τὰς πρὸς ἀλλήλους ὁμοιότητας αὐτῶν.

2) *Ἰωάννου Χρυσοστόμου*, Ὁμιλ. εἰς Ματθ. 57 τ. 58 σ. 558 Migne. Βλ. καὶ *Ἰουστίν.* πρὸ Τρύφ. σ. 208 ed. Sylb. *Augustine* de Civ. Dei 20, 29. *Tertullian.* de anima 50, de resurrect. 58.

3) Εὐαγγέλιον Νικοδήμου 25 ἐν *Fabrici* Codex apocryphus Nov. Testam. I σ. 291.

4) Ἀποκάλυψις ια΄ 3. Βλ. τὰς μαρτυρίας παρὰ *Φαβρικίῳ* ἔνθ. ἀν.

5) *Ἰωάννου Χρυσοστόμου.* Ὁμιλ. 9 εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλον. ἐπιστ. τ. 62 σ. 449 Migne.

6) Στιχηρὸν προσόμοιον ἐν Μηναίῳ Ἰουλίου 20 «ὁ δεύτερος πρόδρομος τῆς παρουσίας Χριστοῦ» (αὐτ.) «Προάγγελος ἐλεύσεται τῆς δευτέρας παρουσίας» (*Ρωμανοῦ* κοντάκιον τῇ Κυριακῇ τῆς ἀπόκρεω 5, 6 ἐν *Pitra* Anecd. Sacra I σ. 31 Βλ. καὶ *Krumbacher* Studien zu Romanos σ. 166 στ. 80 κ. ἑ.)

7) *Ἰωάννου μοναχοῦ* στιχηρὸν εἰς Ἠλίαν ἐν Μηναίῳ αὐτ.

8) Ἐκ χειρογράφου τῆς ἐν Λέσβῳ μονῆς τοῦ Λειμῶνος, οὗ μέρος ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ ἐφημερίδι «Σμύρνη» τῆς 6 Αὐγούστου 1871.

9) *Πολίτου* Παραδ. σ. 661 κέ.

10) *Renan* Vie de Jesus σ. 207 ἔκδ. 13.

11) *Grimm* D. Mythologie σ. 144 δ΄ ἔκδ. Βλ. καὶ σ. 676 κέ.— Βλ. καὶ (*L. de Bonnaire*?) Traités historiques et polemiques de la fin du monde, de la venue d'Elie et du retour des Juifs. Amsterdam (Paris) 1737. 1738 εἰς τόμους τρεῖς. (Τὸ βιβλίον τοῦτο δὲν ἠδυνήθημεν νὰ ἴδωμεν). *W. Bousset* der Antechrist 1895 σ. 134 κέ.

καὶ αἱ ραβινικαὶ παραδόσεις ἀναφέρουσιν, ὅτι ὁ Ἠλίας θὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν γῆν, ἵνα φονεύσῃ τὸν πονηρὸν Σαμουὴλ (1). Οἱ μουσουλμᾶνοι, οἵτινες τιμῶσι μέχρι τοῦδε τὸν προφήτην Ἠλίαν (2), διηγοῦνται περὶ αὐτοῦ ὅμοιον περίεργον μῦθον, κατὰ τὴν μαρτυρίαν Μανουὴλ τοῦ Παλαιολόγου (3).

Καθόλου δ' εἰπεῖν, ὁ προφήτης Ἠλίας κατέχει περιφανῆ θέσιν ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ ἐκκλησίᾳ τιμώμενος ἐν τοῖς πρώτοις προφήταις καὶ ἁγίοις. Ἐν τοῖς ὕμνοις ἀποκαλεῖται ἐπίγειος ἄγγελος καὶ οὐράνιος ἄνθρωπος (4), ἀνελήφθη δ' εἰς τοὺς οὐρανούς, ὡς λέγει ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, διότι ὁ κόσμος οὐκ ἦν ἀντάξιος αὐτοῦ (5). Ἡ πανηγυρικὴ τέλεσις τῆς μνήμης αὐτοῦ καθωρίσθη τῇ 20 Ἰουλίου κατὰ τὰ τέλη τοῦ Θ' αἰῶνος ὑπὸ τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας Βασιλείου, ὅστις κατά τινα χρονογράφον «ἐξόχως ἦν τιμῶν καὶ σεμνύνων (Ἠλίαν) πομπαῖς, ἑορταῖς δαψιλῶς ταῖς δι' ἔτους» (6). Ὁ Βασίλειος ὁ Μακεδὼν ἔκτισε πολλὰς ἐκκλησίας ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Ἠλίου (7) καὶ ἐκανόνισεν ἴσως τὰ τῆς ἑορτῆς ἐν τῷ παλατίῳ, ἐκτενῶς ἀναγραφόμενα ὑπὸ τοῦ ἐγγόνου αὐτοῦ ἐν τῇ Ἐκθέσει τῆς Βασιλείου τάξεως (Α' σελ. 114 κ. ἑ.) «ὅσα δεῖ παραφυλάττειν τῇ παραμονῇ τοῦ ἁγίου Ἠλιοὺ καὶ τῇ αὐτῇ ἑορτῇ». Ἕνα δ' αἰῶνα μετὰ τὸν Βασίλειον, ἐπὶ Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ, ἐπανηγυρίζετο ἡ ἀνάληψις εἰς οὐρανοὺς τοῦ προφήτου ἐν Κωνσταντινουπόλει διὰ θεατρικῶν θεαμάτων (ludis scaenicis) κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Φρύγκου ἐπισκόπου Λουιτπράνδου (8). Καὶ δημώδεις μῦθοι περὶ τοῦ ἁγίου φαίνεται ὅτι ἐκυκλοφοροῦντο ἔκτοτε, ἢ ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους εἶχον προσλάβῃ τὴν ὁριστικὴν διατύπωσιν αὐτῶν. Ὁ βυζαντινὸς συγγραφεύς, τοῦ ὁποίου ἀνωτέρω ἐμνήσθημεν, πλὴν τοῦ μύθου περὶ τῆς διατριβῆς ἐν τῇ γῇ τοῦ Ἠλίου καὶ τοῦ Ἐνώχ, ζώντων ἔτι, ἀναφέρει καὶ ἄλλον δημώδη μῦθον, ὅτι «ὁ προφήτης ἐστὶν ἐν τῷ ἅρματι βροντῶν καὶ ἀστράπτων »ἐν νεφέλαις, καὶ ὅτι δράκοντα διώκει», ὃν κατακαίει διὰ τοῦ κεραυνοῦ (9). Καὶ ὁ μὲν χρόνος, καθ' ὃν ἔγραφεν ὁ ἀναφέρων τὰς παραδόσεις ταύτας ἀνώνυμος συγγραφεύς, εἶναι ἄγνωστος, ἀλλὰ ἑτέρου ψυχωφελοῦς βιβλίου, ἐν ᾧ φέρονται δημώδεις παραστάσεις τοῦ ἁγίου Ἠλίου ὡς ἐπιβλέποντος τὸ ἅρμα τοῦ ἡλίου καὶ κυρίου τοῦ ὑετοῦ δυνάμεθα ὁπωσδήποτε νὰ προσδιορίσωμεν κατὰ προσέγγισιν τὴν ἐποχήν. Εἶναι δὲ τοῦτο ἡ Ἀποκάλυψις τῆς ὁσίας Ἀναστασίας, φερόμενον μὲν ἐν χειρογράφοις, ὧν τὸ παλαιότερον εἶναι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, συνταχθὲν δὲ μετὰ τὸν Ι' αἰῶνα, ὡς συνάγεται ἔκ τινων ἱστορικῶν ἐνδείξεων ἐν αὐτῷ (10). Κατὰ τὴν Απο-

---

1) *Eisenmenger* II 696. 851 παρὰ *Grimm* αὐτ. σ. 145.

2) Πρβλ. H. *Matthieu* La Turquie et ses différents peuples τ. II σ. 103.

3) «Ζῆν γὰρ αὐτοὺς (Ἐνὼχ καὶ Ἠλίαν) φασὶν (Μωαμεθανοί), ἠθέλησεν ὁ Θεός, ὥστε τὰ ἱμάτια ράπτειν τῶν ὅσοι δήποτε μέλλουσι τοῦ παραδείσου τεύξεσθαι· οὗτοι δὲ ἄρ' εἰσὶν οἱ τοῖς τοῦ Μωάμεθ ἕπονται νόμοις» (*Μανουὴλ τοῦ Παλαιολόγου* Διάλογος, ὃν ἐποιήσατο μετά τινος Πέρσου, Β' 3. Βλ. καὶ Β', 5 ἐν Notices et extraits des manucrits τ. VIII μέρ. 2 σ. 359. 361).

4) *Βυζαντίου* τροπάριον ἐν Μηναίῳ 20 Ἰουλίου.

5) *Χρυσοστόμ.* Ὁμιλ. 24 εἰς Πράξ. ἀποστόλ. τ. 60 σ. 189 Migne.

6) *Ἐφραίμ.* στ. 2581. Σχολ. εἰς Κωνσταντίν. Πορφυρογεν. Ἔκθ. βασιλ. τάξ. Α' 19· «ἱστέον, ὅτι αὕτη ἡ ἑορτὴ ἐκαινουργήθη ἐπὶ Βασιλείου τοῦ φιλοχρίστου»· Βλ. *Ed. Kurtz* Zwei Grieh. Texte über die Hl. Theophano ἐν Mémoires de l'Acad. imp. des sciences de St. Petersburg. Σειρὰ VIII τόμ. 3 ἀρ. 2 σ. 56.

7) Μετὰ Θεοφάνην σ. 325, 21. 329, 20. 337, 14 Bonn. Kurtz αὐτ.

8) Πρεσβεία § 30 (*Ζαμπελίου* Βυζαντιναὶ μελέται σ. 540).

9) Βλ. *Πολίτου* ΔΜΜ. ἐν Παρνασσῷ τ. Δ' (1880) σ. 592.

10) Apocalypsis Anastasiae ad trivm codicvm avctoritatem ed. R. Hombvrg. Lipsiae, Teubner, 1903. Ἐν σ. 27 μνημονεύονται οἱ βασιλεῖς Νικηφόρος ὁ Φωκᾶς καὶ

κάλυψιν ταύτην εἰς τὰ οὐράνια ἐν μέσῳ τῶν ἑξαπτερύγων Χερουβὶμ καὶ τῶν πολυομμάτων Σεραφὶμ κεῖται τροχός, οὗ τὸ εἶδος πλῆρες ὀφθαλμῶν, ἐν μέσῳ δὲ αὐτῶν πῦρ καὶ ἔμπροσθεν αὐτοῦ εἶδος ἀνθρώπου· «καὶ λέγει ὁ ἄγγελος· οὗτός ἐστιν ὁ τροχὸς τὸ ἅρμα τοῦ ἡλίου καὶ ὁ ἄνθρωπός ἐστιν Ἠλίας ὁ προφήτης» (1). Τὸ δὲ φαινόμενον τῆς βροχῆς ἐξηγεῖ ἡ Ἀποκάλυψις οὕτως· Ὅταν βουληθῇ ὁ Θεὸς βρέξαι ἐπὶ τῆς γῆς, ἀνοίγει τὰς πύλας καὶ κατέρχεται ὁ ὑετός· τὸν δὲ τροχὸν καὶ τὰς πύλας τοῦ ὕδατος κρατεῖ ὁ ἅγιος Ἠλίας (2).

Οἱ δημώδεις οὗτοι περὶ τοῦ ἁγίου Ἠλίου μῦθοι μετεδόθησαν ἐκ τῶν Ἑλλήνων εἰς τὰ σλαβικὰ ἔθνη. Οἱ Σλάβοι θεωροῦσι τὸν ἅγιον Ἠλίαν κύριον τῶν κεραυνῶν καὶ τοῦ ὑετοῦ (3)· ὁ δὲ παλαιὸς σλαβικὸς θεὸς τῆς βροντῆς Περκοὺν μετέπεσεν εἰς τὸν βροντῶντα Ἠλίαν καὶ ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ θεοῦ τούτου ὠνομάσθησαν σλαβιστὶ πολλὰ ὄρη (4). Προστεθείσθω εἰς ταῦτα, ὅτι ὁ ἥρως Ἠλίας τῶν ρωσικῶν βυλινῶν (δημοτικῶν ἐπικῶν ποιημάτων) εἶναι πιθανῶς προσωποποίησις τοῦ ἡλίου (5).

Ἰωάννης ὁ Τζμισκής, ἐν δὲ σ. 30 Πέτρος ἀπὸ κάστρου Κορίνθου πρωτοπαθάριος. Οὗτος, ὡς μετὰ πολλῆς πιθανότητος εἰκάζει ὁ *R. Homburg* (ἐν Zeitschrift f. wissensch. Theologie 1903 σ. 445) εἶναι ὁ γνωστὸς ἄλλοθεν Πέτρος Τορνίκιος Μακεδών, ζήσας κατὰ τὰ τέλη τοῦ Γ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΑ' αἰῶνος.

1) Ἀποκάλυψ. σ. 7. Περὶ ἀρχαίων παραστάσεων τοῦ Ἡλίου ὡς τροχοῦ βλ. *Rapp* ἐν *Roscher* Lex. d. Mythol. I σ. 1996 κέ. *Jessen* ἐν *Pauly-Wissowa* R. E. VIII σ. 86.

2) Ἀποκάλυψ. σ. 10—11. Ὁ Ἀμβροσιανὸς κῶδιξ (τοῦ ΙΣ' αἰῶνος) ἔχει: «κρατεῖ ὁ Ἥλιος καὶ ὁ ἅγιος Ἠλίας.»

3) *Πολίτου* ΔΜΕ. ἔνθ. ἀν.σ. 592. 593.

4) *Hanusch* Slav. Myth. σ. 258.

5) *Rambaud* La Russie épique σ. 110 κέ.

Η ΣΕΛΗΝΗ

ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΥΘΟΥΣ ΚΑΙ ΤΑΣ ΔΟΞΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ *

Α'

Ὄνομα τῆς Σελήνης.— Προσωποποιία.— Μάννα τῆς Σελήνης.— Δεῖπνον τῆς Σελήνης.— Σελήνη εἰς τὰ παραμύθια.— Καθέλκυσις ὑπὸ μαγισσῶν.— Σελήνη ὡς ἀγελάς.— Ὡς κεφάλι τυρί.

Τὸ κοινὸν ἑλληνικὸν ὄνομα τῆς σελήνης εἶναι *φεγγάρι* μὲ ὑποκοριστικὸν τύπον, ἀπολέσαντα τὴν ὑποκοριστικὴν δύναμιν αὐτοῦ (1). Ὁ μεγεθυντικὸς τύπος εἶναι *φέγγαρος* καὶ σπανιώτερον *φέγγος* (2) καὶ *φεγγάρα* (3).

Ὁ ἁπλοῦς τύπος φέγγος ἐξ ἴσου ἐν χρήσει μετὰ τοῦ σελήνη κατὰ τοὺς μέσους χρόνους (4) διετηρήθη ἐπίσης μέχρι τῆς σήμερον ἐνιαχοῦ τῆς Ἑλλάδος. Πλὴν τῆς ἀρχαίας σημασίας, ἣν ἔχει συνήθως εἰς δημοτικὰ ᾄσματα (5), ἡ λέξις *φέγγος* λαμβάνεται σπανιώτατα καὶ ἀντὶ τοῦ σελήνη (6), ἐν Πόντῳ δὲ λέγεται εἰς ἀρσενικὸν γένος κατὰ τὸ ὁ ἥλιον (7) ὁ *φέγγον* (8) ἢ ὁ *φέγγος* (9), ὁμοίως καὶ ἐν

(*) Ἐδημοσιεύθη γερμανιστὶ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Der Mond in Sage und Glauben der heutigen Hellenen, ἐν *W. H. Roscher* Studien zur griechischen Mythologie u. Kulturgeschichte, 4tes Heft, über Selene und Verwandtes. Leipzig 1890 σ. 173—189.

1) Ὑποκοριστικὸν τοῦ φεγγάρι, φεγγαράκι, ἐν Φαράσοις τῆς Καππαδοκίας ὁ φιν. *goûsakos* (*Dawkins* Modern Greek in Asia Minor σ. 656).

2) Ἀμφότεροι οἱ τύποι, οἱ μεγεθυντικοὶ καὶ ὁ ὑποκοριστικός, περιλαμβάνονται ἐν τῷ σκώμματι: «Φέγγος φέγγαρος καὶ τῆς Ἀξιᾶς ὁ φέγγαρος, ὄχι τῆς Ἀμοργοῦ τὸ φεγγαράκι! (*Πολίτου* Παροιμίαι λ. φεγγάρι 36)· ἐν παραλλαγῇ χιακῇ (ἀκλήρημα χωρικῶν τῆς Καλαμωτῆς): «Ὦ μάννα μου, ἕνα φεγγάρι φέγγαρος, ὄχι σὰν τὸ δικό μας τὸ καταφαγωμένο!» (ΚΠ. Σύλλογος τ. ΙΘ' σ. 142). Ἐν Θηραϊκῇ παραλλαγῇ «φέγγα-φέγγαρο» (*F. Hiller von Gaertringen* Thera τ. IV, 2 σ. 182).

3) *Χατζιδάκι* Γλωσσολογικαὶ μελέται σ. 126.

4) Ὁ *Κοραῆς* (εἰς Ἡλιοδώρ. Αἰθιοπ. τ. Β' σ. 290. Ἀτακτα Δ' 644) διατείνεται ὄχι πολὺ πιθανῶς ὅτι ἤδη παρ' Ἀριστοφάνει (Βατράχ. 454) ἡ λέξις φέγγος κεῖται εἰς τὴν σημασίαν τοῦ σελήνη. Εἰς τὰ παραδείγματα τῆς χρήσεως τῆς λ. φέγγος εἰς τὴν σημασίαν ταύτην εἰς τοὺς μεταγενεστέρους συγγραφεῖς, τὰναγραφόμενα ἐν τῷ Θησαυρῷ τοῦ Ἑρρίκου Στεφάνου, πρόσθες: *Σὴθ* Στεφανίτ. καὶ Ἰχνηλάτ. ἐκδ. Τυπάλδου, ἐν Ἀθήν. 1851 σ. 59 «ἀνατείλαντος τοῦ φέγγους». Ἀκρίτας στ. 234 σ. 22 Legrand. Πόλεμ. Τροίας 63 σ. 185 Μαυροφρ. Καλλίμαχ. καὶ Χρυσορ. 2048 σ. 86 Λάμπρου. Ἰμπέρ. καὶ Μαργαρών. 251 σ. 253 Λάμπρ. *Γλυκᾶ* 200 σ. 29 Legrand. Ἑκατόλογα στ. 371 393. 565. σ. 32. 34. 48 ἐκδ. Hesseling καὶ Pernot.—Ἀπαντᾷ δ' ὅμως καὶ ὁ τύπος *φεγγάρι* παρὰ τὸ φέγγος εἰς μεσαιωνικὰ κείμενα (Φλώριος καὶ Πλατζ. 924 σ. 289 Μαυροφρ. Ἑκατόλογα στ. 504 σ. 44).

5) Ἐν πολλαῖς παραλλαγαῖς τοῦ τραγουδιοῦ τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ φέρεται ὁ στίχος «'ς τὰ σκοτεινὰ τὴν ἔλουζες, 'ς τὸ φέγγος τὴ χτενίζεις» τὸ φέγγος ἔχει τὴν ἀρχαίαν σημασίαν τοῦ νυκτερινοῦ φωτός· ὅτι δὲν σημαίνει τὴν σελήνην γίνεται δῆλον καὶ ἐκ μιᾶς κρητικῆς παραλλαγῆς, ἐν ᾗ διαστέλλεται τὸ φέγγος πρὸς τὸ φεγγάρι· «'ς τὸ φέγγος τὴν χτενίζει, 'ς τὸ φεγγαράκι τάργυρὸ τήνε σουραδοπλέκει» (*Πολίτου* τὸ δημοτ. ᾄσμα τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ ἐν Δελτ. ἱστ. ἐτ. τ. Β' σ. 248. 251. Βλ. καὶ σ. 233. 243. 245).

6) «Τοῦ κακοῦ φέγγου» λέγεται ἐν Καρπάθῳ τὸ πρὸ τῆς πανσελήνου χρονικὸν διάστημα (*Μανωλακάκη* Καρπαθιακὰ σ. 124).

7) *Χατζιδάκι* Μεσ. καὶ νέα ἑλλην. τ. Β' σ. 58 καὶ ἐν Ἐπιστημον. ἐπετηρ. Η' σ. 7.

8) *Οἰκονομίδου* Lautlehre d. pont. 35. Χαλδία (Ἀρχεῖον Λεξικοῦ). Τραπεζοῦς (*Ἰωαννίδου* Ἱστορία Τραπεζοῦντος σ. 279 ἐν ᾄσματι. Ἀστὴρ τοῦ Πόντου τ. Β' σ. 420 ἐν παροιμίᾳ. *Πολίτου* Παραδόσ. ἀρ. 230. Οἱ φέγγοι εἰς πληθ. ἐν ᾄσματι. (*Τριανταφυλλίδου* οἱ φυγάδες σ. 22). Ἐν τῷ αὐτῷ ποντικῷ ᾄσματι ἀπαντᾷ καὶ ὁ τύπος φογγάρι.

9) Ἀμισὸς (Ξενοφάν. Α' 239).

Καππαδοκία ὁ *φέγγος* (1), ὁ *φένgος* (2), ὁ *φένgοις* (3) καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν διάλεκτον τοῦ Ὑδροῦντος καὶ τῆς Καλαβρίας ὁ *φενγγὸ* (4).

Διετήρησε δὲ καὶ τὸ ἀρχαῖον ὄνομα τῆς σελήνης ὁ λαός, ἀλλὰ σπανίως καὶ κατ' ἐξαίρεσιν, τὸ μὲν ἐξ ἰσχυρᾶς λογίας ἐπιδράσεως, τὸ δὲ ἐκ τῆς ἀνάγκης τῆς χρήσεως ὀνόματος θηλυκοῦ γένους, ὁσάκις προσωποποιούμενον παρίσταται ὡς γυνή, ὡς ἐν τῇ παραδόσει, ἥτις λέγει αὐτὴν σύζυγον τοῦ ἡλίου (5), ἐνῷ εἰς ἄλλην παράδοσιν, ὅπου φέρεται ὡς μικρὸν κοράσιον, διατηρεῖ τὸ οὐδέτερον γένος (6). Παρίσταται δὲ ἡ σελήνη ὡς σύζυγος ἢ ἀδελφὴ τοῦ Ἡλίου (7). Θήλιαν φαντάζονται τὴν σελήνην καὶ τὰ δημώδη μαγικὰ βιβλία. Ἐν τινι Σολωμονικῇ δίδονται ὁδηγίαι πρὸς κατασκευὴν εἰκόνος τῆς σελήνης, ἥτις κρυπτομένη εἰς τὸ ἀνώφλιον τοῦ ἐργαστηρίου ἐμπόρου θὰ προσελκύῃ ἀγοραστάς, πρὸς οὓς ἐκεῖνος θὰ πωλῇ εὐκόλως ὅ τι δήποτε θέλῃ. Εἰς τὴν εἰκόνα ταύτην ἢ τὸ εἴδωλον, ὡς ἀλλαχοῦ χαρακτηρίζεται, ἡ παράστασις τῆς σελήνης εἶναι γυναικὸς κρατούσης ἠλακάτην καὶ νηθούσης (8).

Ἀλλαχοῦ ἡ παράστασις δὲν εἶναι σαφής, μᾶλλον δὲ φαντάζονται τὴν σελήνην ὡς ἄρρενα. Οὕτως ἐν ἐπῳδαῖς: «Καλὸ 'ς τὸ νιὸ φεγγάρι καὶ τάξιο παλληκαρι» (9). Ὡς ἄρρενα προσωποποιοῦσι τὴν σελήνην πολλοὶ λαοὶ (10), ἴσως δὲ καὶ αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες κατὰ τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους ὡς θεὸν τὴν ἐτίμων (11). Προσωποποιουμένη ἡ σελήνη λέγεται ὅτι ἔχει μητέρα, παρὰ τῇ ὁποίᾳ διατρίβει κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἡμέρας, ὡς ἀναφέρει τὸ τραγοῦδι (12), εἶναι δὲ ἡ αὐτὴ

---

1) Σύλατα (Ζῆλε). Ξενοφάν. Δ' σ. 478. Σινασός, ὁ *φέγγος* καὶ τὸ *φεγγάρι* (*Ἀρχελάου* Σινασὸς σ. 276).

2) Φάρασα, Φερτάκαινα, Ἀραβάν, Ἀξί, Ποταμιά (*Dawkins* ἔνθ. ἀν.)

3) Αὐτ.

4) *Morosi* Studi sui dialetti greci d'Otranto ἀρ. 110 σ. 50 ἀρ. 166 σ. 67 καὶ σ. 79, 211. *Pellegrini* il dialetto Greco-calabro di Bova σ. 169.

5) Βλ. τὴν πραγματείαν μου ὁ Ἥλιος κατὰ τοὺς δημώδεις μύθους σ. 25 κέ. (ἀνωτ. σ. 127). Παραδόσ. ἀρ. 2 §5.

6) Παραδόσ. ἀρ. 231 σ. 228.

7) Περὶ τῆς σχέσεως τῶν οὐρανίων τούτων σωμάτων ὡς συζύγων μὲν διέλαβον ἐν τῇ περὶ Ἡλίου πραγματείᾳ μου καὶ ἐν Παραδόσ. σ. 807—9, ὡς ἀδελφῶν δὲ ἐν Παραδόσ. σ. 811.

8) Ἐθν. βιβλιοθ. Ἀθηνῶν κῶδ. 1265 φ. 8α: «Εἰκόνα τῆς σελήνης. Ὅταν εἶναι ὁ ἥλιος εἰς τὸν καρκίνον καὶ ἡ σελήνη ὁμοῦ, τῆς σελήνης τὴν ὥραν ἔπαρον ἀσῆμιν καθαρὸν καὶ ποίησον εἰκόνα ὁμοίαν γυναικὸς καὶ νὰ κρατῇ ρόκαν νὰ κλώθῃ καὶ μὲ τὸ μαχαῖριν τῆς τέχνης χάραξον εἰς τὸ μέτωπόν της τὰ ὀνόματα τοῦτα..... καὶ τότες κρύψον αὐτὴν <εἰς τὸ> ἀνώφλιον τοῦ ἐργαστηρίου σου ἢ τοῦ στασίματός του, καὶ πωλεῖς ὅ τι θέλεις». Στάσιμα εἶναι τὸ μέρος, ὅπου ἵσταται ὁ μὴ ἔχων ἐργαστήριον, ἀλλὰ μετερχόμενος τὸ λεγόμενον ἐμπόριον τοῦ ποδιοῦ. Παραπλησία ὁδηγία πρὸς κατασκευὴν εἰκόνος τῆς σελήνης καὶ ἐν Σολωμονικῇ Ἱστ. ἑταιρείας φ. ¼ β.

9) *Λεξικὸν* Ἐπιδώρπιον σ. 204. Παρνασσὸς τ. ΙΕ' σ. 556. *Καρελλίκη* Χιακὰ ἀνάλεκτα σ. 201.

10) Βλ. *Roscher* Nachträge zu meinem Buche über Selene und Verwandtes, Wurzen 1895 σ. 5. 14 κέ. *Drexler* ἐν *Roscher* Lex. d. Mythol. τ. II σ. 2689 καὶ τοὺς ὑπ' ἀμφοτέρων ἀναφερομένους συγγραφεῖς.

11) Κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους ἦτο διαδεδομένη πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἡ λατρεία τοῦ φρυγικοῦ θεοῦ Μηνός. Ὡς δὲ μετὰ πολλῆς πιθανότητος εἰκάζει ὁ *Usener* (Göttternamen σ. 36) ἡ παράστασις τῆς σελήνης ὡς ἄρρενος θεοῦ εἶναι ἡ παλαιοτέρα παρὰ τοῖς ἑλληνικοῖς καὶ τοῖς ἰταλικοῖς λαοῖς, ἀλλ' ὑπὸ μὲν τοῦ συγγενοῦς λαοῦ τῶν Φρυγῶν διετηρήθη ὁ θεὸς Μήν, ἐνῷ ἐν Ἑλλάδι ἐπεκράτησεν ἡ θήλεια προσωποποιία (μὴν—μήνη).

12) Ἀνέκδοτον τῆς συλλογῆς μου ἐκ Καρατσὸλ Τιρνάβου: («Τὴ μέρα σαι 'ς τὴ μάννα σου, τὴ νύχτα μᾶς διατάζεις, Πῶς νὰ πιρνοῦμι τοὺν κιρὸ μὶ τς Τοῦρκοι τς ἀφιντάδις»)

καὶ μήτηρ τοῦ Ἡλίου, κατά τινα παράδοσιν (1). Δὲν ἀναφέρουσι δημώδεις παραδόσεις, ἂν αὕτη παρασκευάζῃ τὸ δεῖπνον τῆς σελήνης, ὡς λέγουσιν ἄλλαι περὶ τοῦ Ἡλίου, οὐδὲν ἧττον εἶναι κοινὴ ἡ παροιμιώδης φράσις «Τὸ φεγγάρι δειπνάει», λεγομένη ἐπὶ τῆς βραδείας ἀνατολῆς τῆς σελήνης κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον αὐτῆς (2).

Ὅλως διακεκριμένη καὶ διάφορος ταύτης εἶναι ἡ προσωποποιία τῆς σελήνης εἰς τὰ δημώδη παραμύθια. Τὸ Φεγγάρι ἐν αὐτοῖς ἔχει ἴδια ἀνάκτορα, μητέρα, γυναῖκα, καὶ εἶναι ἀνθρωποφάγον, τρῶγον τοὺς εἰς τὴν κατοικίαν αὐτοῦ ἐρχομένους. Ἐνὶ λόγῳ παντελῶς ἀδιάγνωστος εἶναι ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸ οὐράνιον σῶμα, καὶ κατ' οὐδὲν διαφέρει τῶν ἐν τοῖς ἄλλοις παραμυθίοις συγγενῶν τεράτων, τῶν Δρακόντων ἢ Λαμιῶν τῶν νεοελληνικῶν, τῶν Ogres τῶν γαλλικῶν, τῶν Riesen ἢ Hexen τῶν γερμανικῶν παραμυθίων. Εἰς τὸ οὕτω προσωποποιούμενον φεγγάρι προσέρχονται οἱ ἥρωες τῶν παραμυθίων, ὅπως ζητήσωσι πληροφορίας, τὰς ὁποίας ἀδυνατοῦσιν ἄλλοθεν νὰ περισθῶσι (3), καὶ τοῦτο παραπέμπει αὐτοὺς ἐνίοτε εἰς τὸν Ἥλιον, ὡς ἡ Ἑκάτη τοῦ ὁμηρικοῦ ὕμνου ὁδηγεῖ εἰς τὸν Ἥλιον τὴν Δήμητρα, ἵνα μάθῃ τὰ περὶ ἁρπαγῆς τῆς Περσεφόνης (4).

Ἐρωτήσεις πρὸς τὸ Φεγγάρι φέρονται καὶ εἰς δημοτικὰ ἄσματα, ἀντίστοιχοι πρὸς τὰς συνηθεστέρας ἐρωτήσεις πρὸς τὸν Ἥλιον εἰς ἄλλα ἄσματα. Οὕτως ἐν ἠπειρωτικὸν τραγοῦδι λέγει:

Φεγγάρι, φεγγαράκι μου, τριγύρω κυκλωμένο,
καὶ χαμηλοσκυμένο,
αὐτοῦ ψηλὰ ποὺ περπατεῖς μὴν εἶδες τὸν καλό μου; (5) κλπ.

Ἐν ἑτέρῳ δὲ ὑπεμφαίνεται σχέσις πρὸς τὸν ἥλιον τῆς σελήνης, ἣν παρακαλεῖ ἡ ἐρωμένη νὰ μεσιτέψῃ πρὸς ἐκεῖνον, ὅπως ἀνταμωθῶσι ταχέως (6).

Ἡ σελήνη ἀπὸ ὑψηλὰ βλέπει καὶ ἐπισκοπεῖ τὰ πάντα, διὸ εἰς ἄλλο τραγοῦδι ὁ ἐραστὴς φθονεῖ αὐτὴν ὡς εὐτυχεστέραν, ἀφοῦ ἠμπορεῖ νὰ βλέπῃ τὴν μακρὰν εὑρισκομένην ἐρωμένην του (7). Οὕτω καὶ παρ' ἀρχαίοις ἡ πανεπίσκοπος σελήνη ἐλέγετο ὄμμα τῆς νυκτός, καὶ ὡς οὐράνιον ὄμμα, τὰ πάντα βλέπον, ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων καὶ ἄλλων λαῶν (8), καὶ αὐτὴ ἐπιστεύετο ὅτι ἠδύνατο ν' ἀποκαλύπτῃ τὰ κεκρυμμένα καὶ νὰ φανερώνῃ τοὺς δράστας ἀποκρύφων πράξεων (9).

---

1) Παραδόσ. ἀρ. 231.

2) Π. Π. λ. φεγγάρι ἀρ. 30. Πελοπόννησος. Τῆνος παρ' Ἀδ. Ἀδαμαντίου (Δ. ἀκόμι τὸ φεγγάρι.), Σάμος (*Σαμαϊάδου* Σαμιακὰ τ. Ε' σ. 414. *Ζαφειρίου* περὶ τῆς συγχρόνου Σαμίας διαλέκτου σ. 73).

3) *Πολίτου* Ὁ Ἥλιος σ. 39 (ἀνωτ. σ. 139).

4) Ὁ *Roscher* (Selene 173 σημ. 2β) εἰκάζει ὅτι ἡ παράστασις τῆς ἀνθρωποφάγου σελήνης ἀνεπτύχθη πιθανῶς ἐκ τῆς δοξασίας περὶ διαμονῆς ἐν αὐτῇ τῶν νεκρῶν. Ἀλλ' εἶναι πιθανώτερον μᾶλλον ὅτι ἡ παράστασις αὕτη οὐδὲν κοινὸν ἔχει πρὸς τὰς δοξασίας ἐκείνας, καὶ ὅτι τὸ ἀνθρωποφάγον φεγγάρι ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἐν τοῖς παραμυθίοις ἀντιπάλων συνήθως τοῦ ἥρωος πονηρῶν καὶ φοβερῶν δυνάμεων.

5) *Ἀραβανεινοῦ* Συλλογὴ δημωδῶν ἀσμάτων τῆς Ἠπείρου ἀρ. 400.

6) Αὐτ. σ. 306. Ἠ νὰ μεσιτεύσῃ εἰς τὴν Τύχην, ὅπως παύσῃ τὰς καταδρομὰς αὐτῆς (*Λεβέκου* Ἐπιβόρπιον σ. 114).

7) *Ἐλπίδος Μελαίνης* Κρητικὴ μέλισσα, 1873 σ. 51, 35.

8) *Rocher* Selene σ. 21. 22. 33 κέ. Lex. d. Mythol. τ. II σ. 3136 3138. *Gruppe* Griech. Mythologie σ. 380.

9) *Roscher* Selene σ. 34.

Πρὸ πάντων δ' ὅμως ἀναφέρεται ἡ σελήνη ὡς πρόσωπον ἐν ταῖς δοξασίαις περὶ καθελκύσεως ὑπὸ μαγισσῶν, διατηρουμέναις ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων (1). Αἱ μάγισσαι ἀδυνατοῦσι νὰ κάμωσι τὰ μάγια των, πρὸ πάντων δὲ νὰ παρασκευάσωσι φίλτρα ἢ ἀντιπαθητικὰ φάρμακα, ἂν μὴ συνεργήσῃ τὸ φεγγάρι ἢ ἐνίοτε καὶ ἄλλα ἄστρα ἢ ἀστερισμοί. Ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου λέγει περὶ τῆς μαγίσσης, τῆς ὁποίας τὴν συνδρομὴν ἐπεκλήθη ὁ Ἐρωτόκριτος:

Ἤτο μιὰ γριὰ 'ς τὴν Ἔγριπο, ἀλλοτινὴ βυζάστρα,
μάϊσσα πού κατέβαζε τὸν οὐρανὸν μὲ τ' ἄστρα (2).

Καὶ ἐν τῇ κρητικῇ κωμῳδίᾳ τοῦ Γύπαρη (στ. 367 σ. 199 ἐκδ. Σάθα) ἡ μάγισσα καυχᾶται:

Τὸν ἥλιον σταίνω 'ς τς οὐρανοὺς καὶ τ' ἄστρα κατεβάζω.

Παρόμοια ὑποθέτει λέγουσαν γραῖαν μάγισσαν καὶ ὁ παλαιότερος ποιητὴς τοῦ Λιβίστρου καὶ τῆς Ροδάμνης:

Ἔφερνα εἰς [τὴν] γῆν τὸν οὐρανόν, ἐμίλουν τοὺς ἀστέρας (3).

Παραπλήσια δὲ πολὺ πρὸ αὐτῶν ἐπαναλαμβάνει περὶ τῆς Μηδείας καὶ ὁ Ἀπολλώνιος (Γ' 533) «ἄστρα τε καὶ Μήνης ἐπέδησε κελεύθους». Καὶ εἰς σημερινὸν τραγοῦδι ὁ ἐραστὴς ζητεῖ φίλτρον, ὅπερ ὅμως ἀδυνατοῦσι νὰ παρασκευάσωσιν εἰς αὐτὸν «ξῆντα μάγισσαις καὶ ξῆντα μαγιοπούλαις»· ἐπιτυγχάνει δὲ τοῦτο μόνον παρὰ δύο δεινῶν μαγισσῶν, μητρὸς καὶ κόρης, αἱ ὁποῖαι:

Τὸν ἥλιο ἐμαγεύανε καὶ τὸ φεγγάρι ρῆχναν (4).

Ἀλλ' εἰς κωμαστικὸν δίστιχον αὐτὸς ὁ ἐραστὴς καυχᾶται ὅτι θὰ καταβιβάσῃ εἰς τὴν γῆν τὴν σελήνην καὶ τὸ ἄστρον πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ἔρωτός του (5).

Τὸ μέγιστον ἐν τῇ μαγικῇ τέχνῃ θεωρεῖται ἡ δύναμις τοῦ καθελκύειν τὴν σελήνην καὶ τοὺς ἀστέρας (6). Κοινῶς δὲ πιστεύεται ἐν Ἑλλάδι, ὅτι τὴν δύναμιν ταύτην ἔχουσί τινες μάγισσαι (7) καὶ πολλαὶ τῶν μετερχομένων τὴν

---

1) Συναγωγὴν τῶν ἀρχαίων μαρτυριῶν περὶ καθελκύσεως τῆς σελήνης ὑπὸ μαγισσῶν βλ. παρὰ *Roscher* Selene σ. 87 κἑ. Nachträge σ. 30—2. Lex. d. Mythol. II 3165. Βλ. προσέτι *Roscher* Lex. d. Mythol. II 3164 κἑ. IV 649.— Ἐκ τῶν ἄλλων λαῶν μόνον, καθ' ὅσον γινώσκομεν, οἱ Βέλγαι (ἐν Knocke) πιστεύουσιν ὅτι μάγοι δύνανται νὰ καθελκύσωσι τὴν σελήνην (Rev. des trad. popul. 1902 σ. 140).

2) Ἐρωτόκριτ. Δ' 891 (σ. 290 ἐκδ. Βενετίας 1737).—

3) Στ. 2471 σ. 31 W. Wagner.

4) Λελέκου Δημοτικὴ ἀνθολογία. Ἀθ. 1868 σ. 192.

5) Σύμης (Κ.Π. Σύλλογος τ. ΙΘ' σ. 235): «Τ' ἄστρη θὰ βάλω 'ς τὸ σινὶ καὶ τὸ φεγγάρι χάμαι, νὰ πάρω τὴν ἀγάπη μου».

6) Ἐν τοῖς μαγικοῖς βιβλίοις, τοῖς ἐν χρήσει παρὰ ταῖς ἐπαγγελλομένοις τὸν μάγον παρ' ἡμῖν, οὐδεμία ἐπῳδὴ εὑρίσκεται, καθ' ὅσον δύναμαι νὰ συμπεράνω ἐξ ὅσων ἔχω πρὸ ὀφθαλμῶν. Εὑρηνται δ' ὅμως δεήσεις πρὸς ἐπιτυχίαν τῆς βοηθείας τῆς σελήνης, τὰς ὁποίας μεταγράφομεν ἐν τέλει τῆς παρούσης πραγματείας.

7) *Πιτσάκης* ἐν Ἐφημ. Ἀρχαιολογ. καὶ ἐν Ἐφημ. Φιλομαθῶν 1859 σ. 1119: «Πιστεύουσιν αἱ γυναῖκες τοῦ λαοῦ, ὅτι αἱ μάγισσαι καταβιβάζουσι τὴν σελήνην». *Ι. Λαμπρίδου* Ζαγοριακά, Ἀθ. 1871 σ. 210. «Καὶ νῦν πιστεύει ὁ .... ὄχλος ὅτι ἡ σελήνη καταβαίνει ἐνίοτε χάριν τῶν μαγισσῶν».—Ἐν Κατιρλῆ τῆς Βιθυνίας ἡ δύναμις τοῦ καθελκύειν τὴν σελήνην ἀποδίδεται εἰς μάγους (Παραδ. ἀρ. 240).

μάγισσαν καυχῶνται ἐπὶ τούτῳ. «Νὰ σοῦ κατεβάσω γὼ τ' ἀστέρι, ἔλεγέ ποτε γραῖά τις ἐξ Ἀθηνῶν, ποὺ νὰ τὸ ἰδῇς σὰ μελισσοκόφινο (=κυψέλην), πού νὰ στουπίρῃ ὁ νοῦς σου!»

Κατὰ τὰς παραδόσεις τῆς Παρνασσίδος, ὅταν ἡ μάγισσα πρόκειται νὰ ἐκτελέσῃ σπουδαῖα τερατουργήματα, στρέφεται πρὸς τὸ Φεγγάρι, τὸ ἐρωτᾷ καὶ τὸ ἐπιτάσσει ν' ἀποκριθῇ· ἂν δὲ τοῦτο ἀρνηθῇ, τὸ καταβιβάζει ἡ μάγισσα ἐξ οὐρανοῦ διὰ τῆς βίας, ἐπιβαίνει αὐτοῦ, ποδοπατεῖ καὶ λακτίζει αὐτὸ καὶ μυριοτρόπως τὸ βασανίζει, μέχρις οὗ ἐπιδοκιμάσῃ τὰ βουλεύματα τῆς μαγίσσης καὶ ἀνακοινώσῃ αὐτῇ ὅ,τι ἀπόρρητον ἐπιθυμεῖ αὕτη νὰ μάθῃ. Πολλάκις ὅμως τὸ Φεγγάρι ἀνθίσταται, δὲν ὑπενδίδει· πάσχον ἐκ τῶν βασάνων μουγκρίζει καὶ τὸν μυκηθμὸν (μουγκρητὸ) αὐτοῦ ἤκουσαν πολλοί, ἐν καιρῷ μάλιστα θυελλώδους νυκτὸς (1)· ὁ δ' ἀκούων, ἐὰν δὲν εἶναι μάγος, πάντοτε πάσχει τι δεινόν, φρενόπληκτος ἢ βωβὸς ἢ τυφλὸς καθιστάμενος. Καὶ ταῦτα, διότι, ὅτε τὸ φεγγάρι βασανίζεται ὑπὸ τῆς μαγίσσης, οἱ διάβολοι περιτρέχουσι καὶ παρίστανται περὶ αὐτήν, αἰτοῦντες τὴν ἄδειαν νὰ κακοποιήσουν τὸν κόσμον. Ἀλίμονον δ' εἰς τὸν παρευρισκόμενον, ἂν ἡ μάγισσα κατ' ἐκείνην τὴν στιγμὴν τοῖς χορηγήσῃ τὴν ἄδειαν (2). Τὸ Φεγγάρι, παθὸν τοιαῦτα βασανιστήρια, ἂν καὶ ἐκ δευτέρου ζητηθῇ ἢ διαταχθῇ νὰ κατέλθῃ, κατέρχεται μέν, διότι δὲν δύναται νὰ ἐναντιωθῇ, ἀλλὰ μετὰ τηλικαύτης μανίας, ὥστε ὅπου καὶ ἂν πέσῃ ἀνοίγει λάκκωμα ἄπατον (βάραθρον ἄνευ πυθμένος, ἀπύθμενον), πάντα δ' ὅσα τύχωσι πέριξ τοῦ βαράθρου τούτου τὰ κάνει *βήσαλο* (θρύμματα) (3). Ἐκφεύγει δὲ τὸ Φεγγάρι διὰ τοῦ βαράθρου ἐκείνου, καὶ διὰ τοῦ ἑτέρου χάσματος αὐτοῦ ἀνέρχεται εἰς τὸν οὐρανόν. Τούτου ἕνεκα προσβλέποντα πολλάκις τὰ γραῖδια εἰς τὸν οὐρανόν, ἂν μὴ ἴδωσι τὸ φεγγάρι, λέγουσι: «Τὸ φεγγάρι ἀκόμα δὲν ἠβγῆκε ἢ δὲν ἐφάνη, δὲν πετάχτη, δὲν ἀνέβκι κλπ. ἢ μὴ καμιὰ μάγισσα τὸ κατέβασε κάτου; στάχτη 's τὸ στόμα μου»! (4).

Ἐν δὲ Ζωπανίῳ τῆς ἐπαρχίας Σισανίου τῆς Μακεδονίας πιστεύουσιν, ὅτι μάγισσαι ἐξερχόμεναι τὴν νύκτα, ὅταν εἶναι πανσέληνος, εἰς τὴν αὐλὴν τῶν γυμναί, ἐπιβαίνουσι τοῦ *ἀντιοῦ* τοῦ ἱστοῦ τρέχουσαι κατὰ μῆκος καὶ πλάτος αὐτῆς. Καταβιβάζουσαι δὲ διὰ τῶν ἐπῳδῶν αὐτῶν καὶ ἄλλων μυστηριωδῶν πράξεων τὴν Σελήνην, μαγεύουσιν ὅσους ἤθελον ὑποπέσῃ εἰς τὸ μῖσος αὐτῶν. Προξενοῦσιν εἰς αὐτοὺς ἀσθενείας, ζημίας ἢ καὶ ἐπιφέρουσι τὸν θάνατον αὐτῶν (5).

---

1) Ὁ *Roscher* (Selene 177) ὑποδεικνύει τὴν ὁμοιότητα τῆς παραστάσεως τοῦ μυκωμένου φεγγαριοῦ πρὸς τὴν ἐν ἀρχαίῳ μαγικῷ ὕμνῳ παράστασιν τῆς Ἑκάτης, ὑποτυπώσεως τῆς Σελήνης, «ἡ ταύρων μύκημα κατὰ στομάτων ἀνιεῖσα» (παρὰ *Abel* Orphica σ. 292 κέ. στ. 12).—Κατὰ παράδοσιν ἠπειρωτικὴν τοῦ Ζαγορίου τὸ φεγγάρι καταβιβαζόμενον ὑπὸ τῆς μαγίσσης εἰς τὴν γῆν *μπροκαλειέται*, ἤτοι ὀλολύζει ὑπὸ λύπης καὶ κλαίει ὡς νήπιον (Παραδόσ. 239).

2) Πρβλ. *Bastian* ἐν Zeitschrift für Ethnologie 1872 σ. 372: «Κατὰ τοὺς Βοτοκούνδους, ὅταν ἡ Σελήνη πίπτῃ ἐπὶ τῆς γῆς, χάνονται πολλοὶ ἄνθρωποι».

3) Βήσαλον κυρίως ἡ ὀπτὴ πλίνθος (ἐκ τοῦ λατ. besalis), ἐπίσης δὲ λέγεται καὶ μικρὸν τεμάχιον αὐτῆς.

4) *Γ. Κρέμου* κρίσις περὶ τοῦ βιβλίου μου Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ἐν τῇ ἀθηναϊκῇ ἐφημερίδι «Νέα Ἑλλὰς» 1874 ἀρ. 35.

5) Λαογραφικὸν ἀρχεῖον ἀρ. 169β–152.— Καὶ αἱ ἀρχαῖαι μάγισσαι γυμναὶ καθείλκυον τὴν Σελήνην, ὡς δεικνύει ἡ παράστασις τῆς σκηνῆς ἐν τῇ ἀγγειογραφίᾳ, (πρβλ. σ. 159 σημ. 4). Ἐποχοῦνται δ' αἱ σημεριναὶ τῆς Μακεδονίας μάγισσαι τοῦ ἀντιοῦ, τοῦ μακροῦ κυλινδρικοῦ ξύλου τοῦ ὑφαντουργικοῦ ἱστοῦ, ὡς αἱ τοῦ μεσαίωνος ἐν Εὐρώπῃ μεταβαίνουσαι εἰς τὰ νυκτερινὰ αὐτῶν συνέδρια ἐπέβαινον ἐπὶ στειλεῶν σαρώθρων.

Αἰτωλικὴ δέ τις παράδοσις ἀναφέρει κάθοδον τῆς σελήνης ἐπὶ τῆς γῆς, χωρὶς νὰ μνημονεύῃ παρέμβασιν μαγικήν. Μιὰ φορά, λέγει, θερίζανε τὴν νύκτα μὲ τὸ φεγγάρι. Ἐκεῖ ποῦ θερίζανε, τηρᾶνε, εἶδαν τὸ φεγγάρι ποῦ ἔπεσε ἀπάνω εἰς ἕνα ἀλῶνι καὶ ἤτανε ἴσιο μὲ τ' ἀλῶνι (1).

Εἷς δὲ τῶν τρόπων, δι' ὧν καταβιβάζει ἡ μάγισσα τὸ Φεγγάρι, εἶναι καὶ ἡ μαγικὴ πίτα. Ταύτην κατελθὸν νὰ φάγῃ τὸ Φεγγάρι συλλαμβάνεται καὶ περιπίπτει εἰς τὴν ἐξουσίαν τῆς μαγίσσης (2). Ἡ μαγικὴ αὕτη πίτα ἐνθυμίζει τὰ *πέμματα σελήνης*, ἅτινα, κατὰ τὸν Ἀλκίφρονα (Β' δ' 16), παρεσκεύαζε Φρυγία μάγισσα πρὸς φίλτρα, καὶ τὰ *πέμματα* ἢ *πόπανα*, τὰς συνήθεις προσφορὰς εἰς τὴν Σελήνην καὶ τὰς σεληνιακὰς θεότητας, τὴν Ἑκάτην καὶ τὴν Ἄρτεμιν (3).

Αἱ περισωθεῖσαι μαρτυρίαι περὶ καθελκύσεως τῆς σελήνης ὑπὸ τῶν Θεσσαλῶν μαγισσῶν δὲν παρέχουσι λεπτομερείας, ἐπαρκούσας ὅπως ἐξακριβώσωμεν τὴν σχέσιν τῶν δοξασιῶν τοῦ καθ' ἡμᾶς λαοῦ πρὸς τὰς ἀρχαίας (4). Κατὰ πᾶσαν δ' ὅμως πιθανότητα οὐδέποτε ἔπαυσεν ἐν Ἑλλάδι ἡ πίστις εἰς τὴν τοιαύτην δύναμιν τῶν μαγισσῶν. Ὁ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς Δ' ἑκατονταετηρίδος ζήσαντος Εὐσταθίου Ἀντιοχείας γράψας τὸ εἰς τὴν ἑξαήμερον ὑπόμνημα ποιεῖται μνείαν τῶν τοιούτων δοξασιῶν. «Μέγα δέ τι καὶ αὐτὴ ἡ σελήνη »καθέστηκε. Μῦθοι δὲ ληρώδεις ὑπὸ μεθυόντων γραϊδίων διεσώθησαν, ὅτι μαγ»γανείαις τισὶ τῆς οἰκείας ἕδρας ἀποκινεῖται καὶ πρὸς τὴν γῆν καταφέρεται» (5). Ἔν τινι δὲ τύπῳ ἀναθεματισμῶν, ἐπιβαλλομένων ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας εἰς τοὺς βουλομένους ν' ἀσπασθῶσι τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν Ἀθιγγάνους, ἡ δύναμις τοῦ καθιέναι τὴν σελήνην ἀποδίδεται εἰς τοὺς Ἀθιγγάνους, ὧν ἡ αἵρεσις κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα ἀναφανεῖσα ἐν Λυκαονίᾳ καὶ Φρυγίᾳ προπάντων ἤκμαζε μέχρι τοῦ ΙΒ' αἰῶνος. «Ἀναθεματίζω τοὺς ἐπικαλουμένους δαιμόνιά τινα, ὧν τὰ πρῶτα καλοῦνται Σωροὺ καὶ Σοχὰν καὶ Ἀρχὲ καὶ *δι' αὐτῶν τὴν σελήνην δῆθεν ἕλκοντας πρὸς ἑαυτοὺς* καὶ ἐρωτῶντας αὐτὴν περὶ ὧν βούλονται» (6). Ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι καὶ περικοπή τις ἐπιστολῆς τοῦ ἁββᾶ Νείλου τοῦ μεγάλου (ἀποθανόντος περὶ τὸ 450) πρὸς τὸν σοφιστὴν Νικότυχον. Ἐκ ταύτης ἐμφαίνεται ὅτι ἐπιστεύετο ὅτι καθειλκύετο ἡ σελήνη, ὁσάκις ἐφοινίσσετο ἢ συνέβαινεν ἔκλειψις καὶ ὅτι πρὸς ἀποτροπὴν τῶν ἐκ τῆς καθελκύσεως τῆς σελήνης κακῶν συνήθης ἦτο ἡ ἐπιφώνησις «οὐκ ἔλαθες, φαρμακὲ» (7).

Πολλὴν σπουδαιότητα ἔχει καὶ ἑτέρα συναφὴς δοξασία, κοινὴ ἐν Θεσσαλίᾳ, Φωκίδι, Λοκρίδι, Βιθυνίᾳ, ἴσως δὲ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, καθ' ἣν αἱ μάγισσαι

---

1) Λαογραφικὸν ἀρχεῖον ἀρ. 148 σ. 45 (ἀνακοίνωσις Δ. Λουκοπούλου).

2) *Κρέμος ἐνθ' ἀν.* ἀρ. 37.

3) Βλ. τὰς μαρτυρίας ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Ἀλκίφρονος ὑπὸ Seiler (Lips. 1856) σ. 304 καὶ *Roscher* Selene σ. 112.

4) Ἡ σπουδαιοτέρα λεπτομέρεια εἶναι ἡ παρεχομένη ὑπὸ τοῦ σχολιαστοῦ τοῦ Ἀριστοφάνους (Νεφ. 752), καθὼς καὶ ἡ παράστασις καθελκύσεως τῆς σελήνης ὑπὸ δύο γυμνῶν μαγισσῶν ἐν ἀγγειογραφίᾳ παρὰ *Tischbein* Vases Hamilton τ. III πίν. 44 (=*Lenormant* et de *Witte* Élite des monuments céramographiques τ. II σ. 389. *S. Reinach* Répertoire des vases peints τ. II σ. 319).

5) Παρὰ *Migne* Patr. gr. τ. 18 σ. 721.

6) *Migne* Patr. gr. τ. 106 σ. 1333 ἐκ τοῦ *Bandini* Biblioth. Medic. Laurent. τ. I σ. 420.

7) *Migne* τ. 79. «Ἀλλ' οὐκ ἔλαθες, φαρμακέ ! ἐπιφθέγξομαι γάρ σοι τὸ παραληρούμενον ὑπὸ τῶν ἀνοήτων, νομιζόντων γοητείαις τισὶ *κλέπτεσθαι τὴν σελήνην*, ἡνίκα ἂν *φοινιχθείη* ἢ *ἐκλείπῃ*, καὶ τῆς οἰκείας ἀποκινεῖσθαι τάξεως, καὶ ἀνακέκραγότων ὁμοθυμαδὸν στόματι ἑνὶ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν: Οὐκ ἔλαθες, φαρμακέ».

κατάγουσι τὴν σελήνην ὑπὸ μορφὴν ἀγελάδος. Ταύτην ἀμέλγουσιν, ὅπως ἐκ τοῦ γάλακτος αὐτῆς παρασκευάσωσι ποικίλα μάγια, πρὸ πάντων δὲ φίλτρα ἰσχυρά (1). Τότε ὁ οὐρανὸς θολώνεται, σκότος ψηλαφητὸν ἐπιχύνεται ἐπὶ τοῦ κόσμου, μουγκρίζει ἡ Γῆ καὶ οἱ δαίμονες τρέχουσι πρὸς τὴν μάγισσαν ἐξαιτούμενοι νὰ ἐπιτρέψῃ αὐτοῖς νὰ βλάψωσι τοὺς ἀνθρώπους (2).

Ἐν Ἀλμαλὶ τῶν Μαλγάρων πιστεύουσιν ἐπίσης ὅτι καθελκύεται ἡ Σελήνη ὑπὸ μορφὴν βουβάλου ἢ ἐρυθρᾶς ἀγελάδος, λευκὴν ἐχούσης τὴν γαστέρα, καὶ ἀμέλγεται ὑπὸ μάγων, ἐπιζητούντων τὸ σεληναῖον γάλα. Οἱ μάγοι οὗτοι ἔρχονται ἔξωθεν, εἶναι ξένοι, οὐδεὶς δὲ τῶν ἐντοπίων χωρικῶν αἰσθάνεται τὴν ἔφεσιν νὰ διδαχθῇ τὴν φοβερὰν τέχνην των, διότι αὕτη πολλὰ ἔχει τὰ δυσάρεστα καὶ ἐπικίνδυνα· ὅταν ὁ μάγος, μετὰ τὴν γεῦσιν τοῦ γάλακτος τῆς σελήνης, συναγομένου εἰς λέβητα, ἀποκοιμηθῇ, ἀμέσως ἔπειτα εἰσέρχονται εἰς τὸ σῶμά του διὰ τῆς ρινὸς καὶ τοῦ στόματος παντοῖα ἑρπετὰ καὶ ἔντομα καὶ καταβροχθίζοντα τὸ ἐντὸς τῆς κοιλίας του γάλα ἐξέρχονται ἐκ τοῦ αὐτοῦ μέρους, ὁπόθεν εἰσῆλθον. Ὅσάκις καθελκύεται ἡ Σελήνη, γίνεται ἔκλειψις αὐτῆς. Μετὰ δὲ τὴν καθέλκυσιν καὶ τὴν ἄμελξιν ὁ μάγος φροντίζει ν' ἀναβιβάσῃ αὐτὴν εἰς τὴν ἐν τῷ οὐρανῷ θέσιν της, ἀναλαμβάνουσαν τὴν προτέραν μορφήν. Πρὸς τοῦτο δὲ μεταχειρίζονται *πάνναν* ἢ *πάννιστρον* (ράκος προσδενόμενον εἰς ἐπίμηκες ξύλον, χρησιμεῦον δὲ πρὸς καθαρισμὸν τῶν πυρουμένων φούρνων), μὲ τὸ ὁποῖον κτυποῦσιν εἰς τὴν κοιλίαν τὴν ἀγελάδα· καὶ ἐκ τῶν κτυπημάτων τούτων προέρχονται αἱ κηλῖδες, τὰς ὁποίας διατηρεῖ καὶ ἐν τῷ οὐρανῷ ἡ σελήνη (3).

Ἡ δοξασία περὶ καθελκύσεως τῆς σελήνης ὑπὸ μορφὴν ἀγελάδος, συνάπτεται πρὸς τὴν παράστασιν τῆς σελήνης ὡς βουμόρφου ἢ βουπροσώπου, ἥτις εἶναι παλαιοτάτη. Παρὰ τῷ Λουκιανῷ ἡ σελήνη καθελκυσθεῖσα ὑπὸ μάγου «τὸ μὲν πρῶτον γυναικείαν μορφὴν ἐπεδείκνυτο, εἶτα βοῦς ἐγένετο πάγκαλος» (4). Ὡς παρατηρεῖ ὁ Roscher (5) ἐκ τοῦ σχήματος τῆς μηνοειδοῦς σελήνης, ὁμοιάζοντος πρὸς κέρατα βοός, προῆλθεν ἡ παράστασις θεότητος τῆς σελήνης τοῦτο μὲν βουμόρφου ἢ ταυρομόρφου, τοῦτο δὲ ἐποχουμένης ταύρου ἢ ἅρματος ὑπὸ βοῶν ἢ ταύρων συρομένου (6). Καίτοι δὲν διεσώθησαν εἰκονικαὶ παραστάσεις βουμόρφου ἢ βουκεφάλου σελήνης, εἰμὴ ἐν ὀλιγίστοις μνημείοις, ὧν δὲν εἶναι ἀσφαλὴς ἡ ἐξήγησις (7), ἀλλ' ὅμως, ὡς ὁ Roscher παρατηρεῖ, μέχρι τῶν ἐσχάτων χρόνων ὑπεμφαίνουσιν ἀνάμνησιν τοιούτων παραστάσεων ὀνοματά τινα καὶ ἐπίθετα τῆς Σελήνης, καὶ ὡς τελευταῖον λείψανον τῆς ἐν ἀρχῇ βουμόρφου σελήνης δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὰ κέρατα, ἅτινα ἀποδίδουσιν εἰς αὐτὴν ποιητικὰ ἐπίθετα (ὡς κερόεσσα, χρυσόκερως, κεραιὴ) καὶ ἀπεικονίσεις αὐτῆς εἰς πάμπολλα μνημεῖα. Καὶ ἐν τῇ αἰγυπτιακῇ θρησκείᾳ θεότητες τῆς

---

1) *Fauriel* Chants populaires τ. I σ. LXXXII. Ἐκ τούτου *Cypr. Robert* ἐν Revue des deux mondes 1842 τ. 29 σ. 413. *Waschsmuth* das alte Griechenland im neuen σ. 34. Παραδόσ. ἀρ. 237. 238. 240.

2) *Κρέμος* ἔνθ. ἀν. ἀρ. 37.— Κατὰ τὴν βιθυνιακὴν παράδοσιν, ὅταν οἱ μάγοι ἔχουν κατεβασμένο τὸ φεγγάρι, σκοτίζεται 'ς τὸν οὐρανὸ καὶ δὲ φαίνεται. (Παραδόσ. ἀρ. 240).

3) Λαογραφικὸν ἀρχεῖον ἀρ. 156 σ. 63.

4) *Λουκιαν.* Φιλοψευδ. 14 τ. III σ. 42 R.

5) *Roscher* Selene σ. 31 κέ. 102.

6) *Roscher* Lex. d. Myth. 3134. 3137. Nachträge σ. 22.

7) *Roscher* Nachträge σ. 21.

σελήνης παρίστανται ἐνίοτε βουκέφαλοι καὶ ἐν τῇ συριακῇ ἡ Ἀστάρτη κατὰ μίμησιν αἰγυπτιακὴν ἀπεικονίζεται ἔν τισι μνημείοις μετὰ κεράτων (1).

Πρὸς τὰς τοιαύτας παραστάσεις συναφὴς ἴσως εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ παράστασις τῆς σελήνης ὡς τυροῦ. «Ὡς ἄλλοι, λέγει ὁ Schwartz, παραβάλλουσι τὴν σελήνην πρὸς τροχὸν καὶ ἄλλοι πρὸς λευκὸν λίθον, οἱ ποιμένες ἐκλαμβάνουσιν αὐτὴν ὡς τυρόν. Εἰς τὴν κοιλάδα Sernft τοῦ Glarn ἐν Ἑλβετίᾳ ἡ πανσέληνος λέγεται ἀκόμη καὶ σήμερον Käslaib (κεφάλι τυρί). Κατά τινα δανικὴν παράδοσιν εἶναι τυρὶ κατεσκευασμένον ἀπὸ τὸ γάλα τοῦ Γαλαξίου, λαταυικὸν δ' αἴνιγμα τὴν λέγει πίταν (2)».

Ὡς ἀνάμνησις τοιαύτης παραστάσεως ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ἡ εὐτράπελος διήγησις, ἡ πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος λεγομένη ὡς περίπαγμα χωρικῶν, ἐπεχόντων τὸν τόπον τῶν Ἀβδηριτῶν καὶ τῶν Κυμαίων τῶν ἀρχαίων. Κατ' αὐτὴν ὁ χωρικὸς ἰδὼν τὴν ἀντανάκλασιν τῆς σελήνης εἰς τὸ πηγάδι, ἐξέλαβεν αὐτὴν ὡς «ἕνα κεφάλι τυρὶ» ἢ ὡς μιὰ «μυζήθρα» καὶ προσεπάθησε νὰ τὴν ἀνασύρῃ· διαρραγέντος δὲ τοῦ σχοινίου καὶ πεσὼν ὕπτιος, εἶδε τὴν σελήνην εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐθαύμασε διὰ τὴν δύναμίν του ποὺ τὴν ἐσφενδόνησε τόσον ὑψηλὰ (3). Ἡ διήγησις αὕτη δ' ὅμως δὲν ἐπιχωριάζει ἐν Ἑλλάδι μόνον, ἀλλ' εἶναι ἐπίσης γνωστὴ καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους εὐρωπαϊκούς, ἀσιατικοὺς καὶ ἀφρικανικοὺς λαούς (4).

Β'.

Κηλῖδες τῆς σελήνης.— Παραδόσεις περὶ αὐτῶν.

Πρὸς ἐξήγησιν τῶν ἐν τῇ σελήνῃ παρατηρουμένων κηλίδων φέρονται πολλαὶ παραδόσεις. Μία τούτων ἀποδίδει τὰς κηλῖδας (τὰ μαυράδια τοῦ φεγγαριοῦ) εἰς βόλιτον ἢ πηλά, ποὺ ἔρριψεν ἕνας κακὸς ἄνθρωπος εἰς τὸν οὐρανόν, ὅταν ἦτο χαμηλὸς καὶ ἤγγιζε τὴν γῆν· τὰ πηλὰ ἐκόλλησαν εἰς τὸ φεγγάρι καὶ ἀπὸ τότε ἔμειναν εἰς αὐτό. Περὶ τοῦ κοσμογονικοῦ τούτου μύθου, κοινοτάτου καθ' ἅπασαν

---

1) *Ed. Meyer* ἐν *Roscher* Lex. d. Mythol. I σ. 652. Βλ. καὶ τ. II σ. 453 κέ.

2) *F. L. W. Schwartz* die poetischen Naturanschauungen, Berlin 1864 τ. I σ. 9. (Αἱ μαρτυρίαι παρὰ *Rochholz* Naturmythen, Leipzig 1862 σ. 252 κέ).

3) Εἰς τὴν Καλαμάταν ἡ διήγησις ἀναφέρεται εἰς τοὺς Κουτσαβίταις (τοὺς κατοίκους τοῦ τέως δήμου Ἀλαγονίας)· ἐν Καζακλὰρ Τιρνάβου (κατ' ἀνακοίνωσιν Κ. Β. Γιαννακοπούλου, δημοδιδασκάλου) εἰς τοὺς κατοίκους ἄλλου χωρίου τῆς Λαρίσης.—Ἐν Χίῳ εἰς τοὺς Καλαμωτούσους (τοὺς κατοίκους τοῦ χωρίου Καλαμωτῆς). Βλ. ΚΠ. Σύλλογον τ. ΙΘ' σ.142. Κατ' ἄλλην χιακὴν παραλλαγήν, ἡ ἀντανάκλασις τοῦ φωτὸς τῆς σελήνης εἰς τὸ πηγάδι δὲν ἐξελήφθη ὡς τυρί, ἀλλ' ὡς αὐτὴ ἡ σελήνη (Λαογραφ. Δ' 487). Ὁμοία εἶναι καὶ κρητικὴ παραλλαγὴ περὶ τῶν Ἀνωγειανῶν (Ι. Κονδυλάκης ἐν Ἑστίᾳ, ἐφημ. Ἀθηνῶν, 26 Ἰουνίου 1896). Ἡ διαφορὰ αὕτη παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰς ὁμοίας διηγήσεις τῶν ἄλλων λαῶν.

4) *Petri Alfonsi* Disciplina clericalis, ed. Schmidt σ. 68-9. Ὁ λύκος ἀπατηθεὶς ὑπὸ τῆς ἀλώπεκος πίπτει εἰς τὸ πηγάδι διὰ νὰ συλλάβῃ τὴν ἀντανάκλασιν τῆς σελήνης, τὴν ὁποίαν ἐπίστευσεν ὅτι εἶναι τυρὸς (ΙΑ'αἰών). Παράλληλα ἐκ μεσαιωνικῶν συγγραφέων καὶ ἐκ νεωτέρων λαογράφων ἀναγράφουσιν οἱ ἑπόμενοι: *J. Grimm* Reinhart Fuchs σ.CCLXXXVIII. *K. Krohn* Bär und Fuchs, Helsingfors 1888 σ.41 κέ. Ὁ αὐτός, Mann u. Fuchs, Helsingfors 1891. *Chauvin* Bibliographie des ouvrages arabe τ.III σ.78,57. *Dähnardt* Natursagen τ. IV σ. 230— 1. Πρόσθες εἰς ταῦτα γασκωνικὸν μῦθον: *Cénac—Moncaut* Contes populaires de la Gascogne σ. 130 κέ. ἑλβετικόν: Schweizer Volksk. II 74—5. σερβικόν: *Wuk Karadschitch*, Volksmärchen der Serben ἀρ. 50.—Ἡ ἀντανάκλασις ἐκλαμβάνεται ὡς αὐτὸ τὸ φεγγάρι. *Ι. Βαλαβάνη* Νασρεδὶν Χόντζας, σ. 78 ἀρ. 123. *Decour-*

τὴν Ἑλλάδα, ἐπραγματεύθημεν ἐκτενῶς ἀλλαχοῦ (1). Ἑτέρα δὲ κοσμογονικὴ παράδοσις τῆς Αἰτωλίας λέγει ὅτι αἱ κηλῖδες τῆς σελήνης, εἶναι βοϊδογλυψιαῖς, ἀπολειφθεῖσαι ἀπὸ τὴν ἐποχὴν ποῦ τὰ βόιδα ἔλειχον τὸν οὐρανόν, ὁ ὁποῖος ἦτο κολλητὰ εἰς τὴν γῆν (2).

Παραλλαγὴ τῆς κοσμογονικῆς παραδόσεως εἶναι κρητική τις παράδοσις ἀφηγουμένη ἀνθρωπομορφικῶς καὶ ἀνθρωποπαθῶς τὸ πρᾶγμα ὡς σκηνὴν τοῦ καθ' ἡμέραν βίου. Τὸ φεγγάρι ἄλλοτε δὲν ἦτο ὑψηλὰ εἰς τὸν οὐρανόν, ἀλλὰ περιεπάτει ἐπὶ τῆς γῆς στερούμενον πάντων καὶ ἀποζῶν ἐξ ἐπαιτείας. Ὅτε δέ ποτε εἰσήρχετο εἴς τινα χωρικὴν οἰκίαν διὰ νὰ ἐπαιτήσῃ ἄρτον, συνέβη νὰ παννίζῃ τὸν φοῦρνον ἡ οἰκοδέσποινα καὶ ἔκ τινος ἀτυχήματος ὀργισθεῖσα ἔρριψεν ἔξω τῆς θύρας τὸ πάννιστρον. Ἀλλὰ τότε ἔτυχε νὰ εὑρίσκεται πρὸ τῆς θύρας τὸ φεγγάρι· τὸ εὗρεν τὸ πάννιστρον εἰς τὸ πρόσωπον καὶ ἀφῆκεν εἰς αὐτὸ τὰς κηλῖδας ποὺ ἔχει καὶ σήμερον. «Τότε τὸ φεγγάρι τὸ πῆρε ἡ παραπόνεση κ' ἔφυγενε καὶ πήγενε ψηλὰ ἐκεῖ ποὺ ν' ἐδᾶ» (3).

Εἰς κακόβουλον ὑπ' ἀνθρώπου σκότισιν τῆς σελήνης δι' ἐκσφενδονήσεως κατὰ τοῦ προσώπου αὐτῆς ἀκανθῶν ἢ δέσμης φρυγάνων ἀποδίδουσι τὰς κηλῖδας καὶ Ἰταλικαί τινες παραδόσεις (4), αἵτινες ὅμως δὲν ἀνσφέρουσιν τὴν ἐξηγοῦσαν τὴν ἐκσφενδόνησιν στενὴν γειτνίασιν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς.

Σικελικαὶ δὲ παραδόσεις εἶναι ὁμοιόταται πρὸς τὴν κρητικήν· τὰς κηλῖδας, κατὰ ταύτας, ἐπροξένησεν ἡ μήτηρ τῆς σελήνης ἀρτοποιός, ἥτις ἔρριψεν εἰς τὸ πρόσωπόν της ἄκουσα ἢ πρὸς τιμωρίαν αὐτῆς τὸ πάννιστρον τοῦ φούρνου (5).

Ἄλλη παράδοσις, φερομένη ἐν διαφόροις παραλλαγαῖς πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, αἰτίαν τῶν κηλίδων λέγει τὸν Ἥλιον· οὗτος ἐρίζων περὶ κάλλους πρὸς τὴν σελήνην καὶ θυμωθεὶς ἔρριψεν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτῆς βόλιτον ἢ πηλὸν καὶ ἔκτοτε παρέμειναν αἱ κηλῖδες εἰς τὴν σελήνην (6). Παραλλαγὴ ποντικὴ τῆς παραδόσεως ἐπακολούθημα τῆς ἔριδος ἀναφέρει τὰς κηλῖδας μὲν τῆς σελήνης ἐκ τῆς ἀκαθαρσίας ποὺ τῆς ἔρριψεν ὁ Ἥλιος, τὴν ἐκ πλήγματος δὲ τῆς σελήνης ἐξόρυξιν τοῦ ὀφθαλμοῦ τοῦ ἡλίου, ὅστις ἔκτοτε ἀπέμεινε μονόφθαλμος. Μακεδονικὴ δὲ παραλλαγὴ τῶν Λακκοβικίων (7) διηγεῖται ὅτι τοὐναντίον ὁ Ἥλιος εἶναι ὁ ἐξορύξας τὸν ὀφθαλμὸν τῆς ἀδελφῆς του σελήνης, τὴν ὁποίαν ἡ μήτηρ της συνεβούλευσε νὰ τὸν ἀποφεύγῃ τοῦ λοιποῦ καὶ διὰ τοῦτο τώρα ὁ Ἥλιος καὶ ἡ σελήνη δὲν πορεύονται τὴν αὐτὴν ὁδόν.

Ὡς παρετήρησα ἀλλαχοῦ (8), κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἐμυθεύετο ὅτι

---

demanche Les plaisanteries de Nasr-eddin Hodja, Paris 1876 σ. 98 ἀρ. 124. Παράλληλα μεσαιωνικὰ καὶ γερμανικὰ ἀναγράφουσιν ὁ *R. Köhler* ἐν Orient u. Occident τ. I σ. 433—4. *Bolte* ἐν Schweiz. Archiv f. Volksk. 1920 τ. 23 σ. 36 κέ. *Wisselski* der Hodscha Nasreddin 1911 τ. I σ. 241 εἰς ἀρ. 124.

1) Δημώδεις κοσμογονικοὶ μῦθοι ἐν Δελτίῳ ἱστορ. καὶ ἐθνολ. ἑταιρείας τ. Ε' σ. 58. (Ἀνωτέρω σ. 78 κέ.). Παραδόσεις ἀρ. 227 καὶ σ. 809.

2) Παραδόσ. ἀρ. 226.

3) Αὐτ. 233 καὶ σ. 812.

4) Αὐτ σ. 809.

5) *G. Pitrè* Usi e costumi credenze e pregiudizi del popolo siciliano τ. III σ. 20-1.

6) Παραδόσ. ἀρ. 228. 229. 230 (Αἰγίου, Ζαγορίου Ἠπείρου, Κερασοῦντος Πόντου). Ἀνέκδοτος παράδοσις Ἠπείρου (Λαογραφικὸν ἀρχεῖον ἀρ. 51,90, παραλλαγὴ τῆς ὑπ' ἀριθ. 229 τοῦ Ζαγορίου) καὶ ἑτέρα Εὐρυτανίας (παρὰ Στ. Βίου, Λαογρ. ἀρχεῖον 124, 23): «Γιὰ τοὺ φιγγάρ λένι ὅτ εἶχι τὴν ἴδγια λάμψη μὶ τοὺν Ἥλιου κὶ νιὰ μέρα θύμουσι οἱ Ἥλιους κὶ πῆρι νιὰ σβουνιὰ κὶ βάρισι τοὺ φιγγάρ κι' ἀπ τὰ τότι ἀνέμκι θαμπό».

7) Παραδ. ἀρ. 231.

8) Αὐτ. σ. 810.

αἱ κηλῖδες προέρχονται ἐκ πηλοῦ, ὡς συνάγεται ἔκ τινος χωρίου τῶν Ἐπερωτήσεων τοῦ Βαρθολομαίου. Τῶν ἑλληνικῶν παραδόσεων παραλλαγὴ εἶναι βουλγαρικὴ παράδοσις, καθ' ἣν αἱ κηλῖδες τῆς σελήνης προῆλθον ἐκ κτυπήματος τοῦ προσώπου αὐτῆς ὑπὸ τοῦ ἡλίου, ὀργισθέντος, διότι ἐκαυχᾶτο ὅτι ἦτο ὡραιοτέρα αὐτοῦ καὶ φωτίζει περισσότερον. Καὶ πορτογαλικαὶ παραδόσεις ἀναφέρουσιν ὡς αἰτίαν τῶν κηλίδων τῆς σελήνης ἔριν ταύτης καὶ τοῦ ἡλίου (1).

Ἰδιάζουσα ὅλως εἶναι ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα παράδοσις τῶν Μαλγάρων, καθ' ἣν αἱ κηλῖδες προέρχονται ἐκ τῶν πληγμάτων τοῦ παννίστρου ἐπὶ τῆς γαστρὸς τῆς βουμόρφου σελήνης, δι' ὧν οἱ μάγοι προσπαθοῦσι ν' ἀναβιβάσωσιν αὐτὴν εἰς τὸν οὐρανόν.

Κατ' ἄλλην πάλιν παράδοσιν, πελοποννησιακὴν (2), αἱ φαινόμεναι ἐν τῇ σελήνῃ σκιαὶ εἶναι δένδρου, τὸ ὁποῖον ὁ Πειρασμὸς (ὁ διάβολος) ἢ ὁ Κάης(=ὁ Κάιν) κατ' ἄλλας παραλλαγὰς προσπαθεῖ καθ'ὅλον τὸ ἔτος νὰ κόψῃ διὰ τοῦ πελέκεως, ἵνα αὐτοῦ καταστραφέντος συγκαταστραφῇ καὶ ἡ γῆ. Ἀλλ' ὅταν πλησιάζῃ εἰς τὸ τέρμα τῶν ἀγώνων του καὶ ἓν μόνον κτύπημα ὑπολείπεται, ὅπως τὸ μοχθηρὸν του ἔργον συντελεσθῇ, ἀπηυδηκὼς πλέον καὶ καταπεπονημένος κάθηται, ἵνα πρὸς στιγμὴν ἀναπαυθῇ, ἢ πτύει εἰς τὰς χεῖρας του, διὰ νὰ καταφέρῃ νέα κτυπήματα, ὡς κάμνουν οἱ ὑλοτόμοι. Τότε τὸ δένδρον ἀνορθοῦται γιγάντειον, καὶ ὁ δαίμων ὀφείλει νὰ ἐπαναλάβῃ τὴν ἐργασίαν του. Ἡ παράδοσις αὕτη εἶναι προφανῶς παραλλαγὴ τῆς περὶ τοῦ ὑποβαστάζοντος τὴν γῆν δένδρου, ὅπερ πριονίζουσιν οἱ Καλλικάντζαροι, οἱ καὶ Κάηδες ἄλλως ἐνιαχοῦ τῆς Ἑλλάδος καλούμενοι, οἵτινες διακόπτουσι τὸ ἔργον των κατὰ τὸ δωδεκαήμερον (3)· ἢ τῆς ἑτέρας διὰ τὰ δαιμόνια ποὺ τρώγουν ὅλον τὸ ἔτος τὸν ὑποβαστάζοντα τὴν γῆν σιδηροῦν στῦλον, ὅστις ἀπολεπτυνθεὶς κινδυνεύει νὰ καταπέσῃ, ἀλλὰ κατὰ τὰ Χριστούγεννα, ὅτε πρὸς στιγμὴν ἀναπαύονται, αὐξάνει καὶ στερεώνεται (4).

Ἡ παράστασις δένδρου ἐν τῇ σελήνῃ εἶναι ἄγνωστος εἰς τοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαούς. Εἰς τὴν ὕπαρξιν τοιούτου δένδρου πιστεύουσι καὶ οἱ Νεοσηλανδοὶ (5). Ἀλλὰ τοῦτο μὲν ἀναμφιβόλως προέρχεται ἐκ συμπτώσεως. Λίαν δ' ὅμως παράδοξος φαίνεται ἡ ὁμοιότης παλαιοτάτης τινὸς σινικῆς παραδόσεως πρὸς τὴν ἑλληνικήν. Κατὰ ταύτην ἄνθρωπος ἐν τῇ σελήνῃ ἀδιακόπως πελεκᾷ διὰ τοῦ πελέκεώς του τὸ πελώριον δένδρον Κουέι ματαιοπονῶν· διότι αἱ σχισμάδες κλείουσιν ἀμέσως. Λέγουσι δὲ ὅτι τοῦτο τοῦ ἐπεβλήθη ὡς ποινὴ δι' ἁμαρτίαν, εἰς ἣν ὑπέπεσεν ἀσκητὴς ὤν (6). Καὶ ἄλλη τις παραπλησία παράδοσις φέρεται ἐν τῇ Σινικῇ παρὰ τῷ πρωτογόνῳ λαῷ τῶν Μιὰς τῆς ἐπαρχίας Κούν τσέου. Διηγοῦνται οὗτοι ὅτι ὑπῆρχεν ἐν μυστηριώδες δένδρον, τὸ ὁποῖον ἔπρεπε νὰ κοπῇ, διότι ἀπὸ αὐτὸ κατέβαινον κακοποιὰ ὄντα, ποὺ ἔτρωγαν τοὺς ἀνθρώπους. Ματαίως προσεπάθησαν νὰ τὸ καταστρέψωσιν ὁ καρκίνος καὶ ὁ ἀετός. Ἀλλὰ μία γυναῖκα ἀνέλαβε τὸ ἔργον καὶ τὸ ἔφερεν εἰς πέρας, καὶ μὲ τὸ δένδρον τὴν ἔβαλαν εἰς τὴν σελήνην, ὅπου φαίνεται ἕως σήμερον (7).

---

1) Αὐτ.
2) Αὐτ. ἀρ. 232 καὶ σ. 811.
3) Αὐτ. σ. 831.
4) Αὐτ. ἀρ. 255.—Ιρβλ. καὶ γερμανικήν τινα παράδοσιν, καθ' ἣν τὴν ἐσπέραν τῶν Χριστουγέννων ὁ ἐν τῇ σελήνῃ ἄνθρωπος δέεται εἰς τὸν Θεόν, κραυγάζων νὰ παύσῃ ἡ τιμωρία του (*Kuhn* u. *Schwartz* Nordd. Sagen ἀρ. 55).
5) *Klemm* Allgem. Culturgeschichte τ. IV σ. 355.
6) *Grimm* Deutsche Mythologie 4η ἔκδ. τ. III σ. 209.
7) *A. Schottes* Notes ethnographiques sur les tribus du Kouy—tcheou ἐν 'Anthropos 1908 τ. III σ. 421. (=Revue des tradit. popul. 1910 τ. XXV σ. 19).

Καὶ τὰ περὶ τῆς τιμωρίας τοῦ Κάιν ἐν τῇ σελήνῃ εἶναι ἐπίσης ἰδιάζοντα. Ἐν μὲν τῇ προηγουμένῃ παραδόσει περὶ τοῦ ἐν τῇ σελήνῃ δένδρου, τὸ ὁποῖον ματαίως ἀγωνίζεται νὰ κόψῃ ὁ Κάιν, ἐπῆλθε συμφυρμὸς τῆς παραστάσεως δένδρου ἐν τῇ σελήνῃ καὶ τῆς τιμωρίας τοῦ Κάιν ἐν αὐτῇ. Εἰς τὸν συμφυρμὸν τοῦτον συνετέλεσε βεβαίως ἡ συνταύτισις τῶν ἐκκοπτόντων τὸ ὑποβαστάζον τὴν γῆν δένδρον Καλικαντζάρων πρὸς τὸν Κάιν, ἀφοῦ οἱ Καλλικάντζαροι εἰς τὴν Σύμην καὶ τὴν Κάλυμνον φέρουσι τὸ ὄνομα αὐτοῦ (Κάηδες) (1). Αἱ δὲ λοιπαὶ παραδόσεις περὶ τοῦ Κάιν ἐν τῇ σελήνῃ παραλλάσσουσι τῶν ὁμοίων τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν λαῶν. Ὁ Κάιν εὑρίσκεται ἐν τῇ σελήνῃ, λέγουσιν αἱ πλεῖσται τῶν ἡμετέρων παραδόσεων (2), κατὰ βιθυνιακὴν δὲ παράδοσιν εὑρίσκεται μὲ τὸν Ἄβελ ἐρίζων ἀδιαλείπτως πρὸς αὐτὸν (3). Ἡ ἀθηναϊκὴ παράδοσις προσθέτει ὅτι ἐν τῇ σελήνῃ ὁ Κάιν εἶναι καταδεδικασμένος νὰ συνάγῃ εἰς τετρημένον κάλαθον τὰ ὀστᾶ τοῦ ἀδελφοῦ του, ὃν ἐφόνευσε (4), τὸν δὲ λόγον τῆς ἀδελφοκτονίας ἀναφέρει κρητικὴ παράδοσις (5). Οἱ δύο ἀδελφοὶ ἦσαν υἱοὶ βασιλέως, εἰς οὓς διένειμε θνήσκων τὸ βασίλειον ὁ πατὴρ κληροδοτήσας εἰς μὲν τὸν Ἄβελ τὰς νήσους, εἰς δὲ τὸν Κάιν τὰς ἐν τῇ ἠπείρῳ χώρας του. Οὗτος δέ, φθονῶν τὸν ἀδελφόν του, ἦλθέ ποτε πρὸς αὐτὸν καὶ τὸν ἐσκότωσεν εἰς τὸν ἀγρόν. Ὁ Θεός, ὀργισθεὶς κατὰ τοῦ ἐργάτου τοῦ πρώτου φόνου, ὥρισε τὸ μὲν μέρος, ὅπου διεπράχθη τὸ ἀνοσιούργημα, νὰ χωρισθῇ ἀπὸ τῆς γῆς καὶ νὰ πλανᾶται εἰς τοὺς οὐρανούς, ὁ δὲ Κάης τότε νὰ βρῇ συγχώρεση, ὅταν «γιομίσῃ μὲ τὰ κόκκαλα τοῦ ἀδελφοῦ του ἕνα ξέκωλο καλάθι». Τὸ ξέκωλο καλάθι, εἰς τὸ ὁποῖον ματαίως ἀγωνίζεται ὁ Κάιν νὰ συναθροίσῃ τὰ ὀστᾶ τοῦ θύματός του, ἀντιστοιχεῖ, ὡς παρετηρήσαμεν ἀλλαχοῦ (6), πρὸς τὸν τετρημένον πίθον τῶν Δαναΐδων τοῦ ἀρχαίου μύθου, καὶ ὡς ἐκεῖνος ἔγινε παροιμιώδης, οὕτω καὶ σήμερον «ξέκωλο καλάθι» παροιμιωδῶς λέγεται ὁ ἄσωτος.

Τὸν Κάιν θέτουσιν ἐν τῇ σελήνῃ καὶ ἄλλων εὐρωπαϊκῶν λαῶν παραδόσεις. Ἤδη ἐν τῇ Θείᾳ κωμῳδίᾳ μνημονεύεται ὁ Κάιν μετὰ τῶν ἀκανθῶν (Caino e le spine) ἐν ἀναφορᾷ βεβαίως πρὸς τοιαύτας ἰταλικὰς παραδόσεις (7)· φέρονται δὲ καὶ νῦν πολλαχοῦ τῆς Ἰταλίας παραδόσεις, λέγουσαι ὅτι αἱ κηλῖδες τῆς σελήνης εἶναι ὁ Κάιν, φέρων φορτίον ἀκανθῶν (8), κατὰ δὲ τὴν παρατήρησιν τοῦ G. Pitré (9), ἐν μὲν τῇ βορείῳ καὶ τῇ μέσῃ Ἰταλίᾳ τὸ ἐν τῇ σελήνῃ

---

1) Παραδ. σ. 1331.

2) Σίφνου παρὰ Σπ. Δουκάκη. Καλύμνου παρὰ Γιαν. Κ. Ζερβοῦ. Σωζοπόλεως παρὰ Κ. Δ. Παπαϊωαννίδου: «Μέσα 'ς τὸ φεγγάρι εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ Κάη ποῦ σκότωσε τὸν ἀδερφό του».

3) Παραδόσ. ἀρ. 236. Τοιαύτη παράδοσις φέρεται ἴσως καὶ ἐν Σάμῳ, ὡς συνάγεται ἐκ τῆς παροιμιώδους φράσεως· «Θὰ γένουμι σὰν ἰκ'νοὺς ποῦ νι μέσ 'ς τοὺ φιγγάρ», ἤτοι θὰ ἀλληλοσπαραχθῶμεν. (Ἀνακοίνωσις Μυρογιάννη ἐκ Μαραθοκάμπου τῆς Σάμου. Λαογρ. ἀρχ. ἀρ. 126 σ. 42, 15).

4) Παραδόσ. ἀρ. 234.

5) Αὐτ. ἀρ. 235.

6) Αὐτ. σ. 812.

7) *Dante* Inferno XX 124—6. Paradiso II 49—51. Βλ. καὶ *Stan. Prato* Caino e le spine secondo Dante e la tradizione popolare, Ancona 1881. Τὸ βιβλίον τοῦτο, τυπωθὲν εἰς 50 μόνον ἀντίτυπα, δὲν ἠδυνήθημεν νὰ ἴδωμεν. Κατὰ τὸ Archivio per lo studio delle tradizioni popolari 1882 σ. 166 σκοπεῖ ν' ἀποδείξῃ ὅτι ἡ παράδοσις περὶ τοῦ Κάιν καὶ τῶν ἀκανθῶν ἐν τῇ σελήνῃ εἶναι κοινὴ παρὰ πολλοῖς λαοῖς.

8) Βλ. *Stan. Prato* καὶ G. *Pitrè* ἔνθ. ἀν. Archivio per le tradiz. popol. 1882 σ. 296-7. G. *Pitrè* Usi e costumi del popolo siciliano τ. III σ. 22-3.

9) G. Pitrè ἐν Archivio per le tr. pop. 1900 σ. 545.

ἐμφαινόμενον πρόσωπον νομίζεται πάντοτε πλὴν σπανίων ἐξαιρέσεων ὅτι εἶναι ὁ Κάιν, ἐν δὲ τῇ νοτίῳ ὁτὲ μὲν ὁ Κάιν, ὅτε δ' ἄλλος τις.

Ὁμοίως Κάιν ὀνομάζουσι τὸ ἐν τῇ σελήνῃ πρόσωπον καὶ ἄλλων εὐρωπαϊκῶν λαῶν παραδόσεις (1), οἷον γαλλικαὶ (2), τοῦ βελγικοῦ Λουξεμβούργου (3), βελγικαὶ (4), βλαχικαὶ τῆς Βουκοβίνας (5), βουλγαρικαὶ (6), πολωνικαὶ (7), μικρορωσικαὶ (8) καὶ ἐστωνικαὶ (9).

Αἱ παραδόσεις αὗται βασίζονται πιθανώτατα εἰς τὴν δοξασίαν, ὅτι ἡ σελήνη εἶναι ἐνδιαίτημα τῶν ψυχῶν ἢ κατὰ μεταγενεστέραν παραλλαγὴν τῶν κολαζομένων ψυχῶν (10). Τὴν δοξασίαν ταύτην ἀνευρίσκομεν καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα παρὰ τοῖς ὀρφικοῖς, τοῖς πυθαγορείοις καὶ τοῖς μεταγενεστέροις πλατωνικοῖς (11), ἀλλ' ἐπίσης εὑρίσκομεν αὐτὴν καὶ εἰς Ἰνδικὴν (12), εἰς τὴν ἀρχαίαν Περσίαν (13) καὶ εἰς τὰ ἰθαγενῆ φῦλα τοῦ νέου κόσμου, ἐξ οὗ συνάγεται ὅτι ἴσως εἶναι δημώδης (14). Ἐξ αὐτῆς δὲ προῆλθον καὶ οἱ παμπληθεῖς καὶ καθ' ἅπασαν τὴν Εὐρώπην καὶ ἀλλαχοῦ τοῦ κόσμου διαδεδομένοι μῦθοι περὶ τοῦ ἐν τῇ σελήνῃ ἀνθρώπου, ὅστις σχεδὸν εἰς ὅλας ταύτας παρίσταται ὡς ἁμαρτωλός, κολαζόμενος διά τινα ἁμαρτίαν του (15).

---

1) Βλ. καὶ *Grimm* Deutsche mythologie 4ης ἐκδ. σ. 600. O. *Dähnardt* Natursagen I σ. 254—6.

2) Rev. des tradit. popul. 1903 τ. 18 σ. 375 (Ἰούδας ἢ Κάιν). *Sébillot* Folklore de France I σ. 20.

3) RTP. 1902. La Tradition 1895 σ. 141. *Sébillot* ἔνθ. ἀν.

4) *Dähnardt* ἔνθ. ἀν. σ. 256.

5) Zeitschrift f. ostereich. Volksk.

6) *Strauss* die Bulgaren σ. 35—6.

7) RTP. 1895 σ. 422.

8) Dähnardt ἔνθ. ἀν. σ. 254.

9) Αὐτ. σ. 256.

10) Συναφὴς πρὸς τὴν δοξασίαν ταύτην εἶναι καὶ ἡ περὶ ἀποκρύψεως εἰς τὴν σελήνην τῶν φρενῶν τῶν ἐπὶ γῆς παραφρόνων, εἴτε δημώδης δοξασία εἶναι τοῦτο εἴτε ἁπλῆ ποιητικὴ ἐπίνοια. Εἰς τὴν δοξασίαν ταύτην ἀναφέρεται στίχος τῆς κρητικῆς τραγῳδίας τοῦ ΙΖ' αἰῶνος Ζήνωνος (Πρᾶξ. Ε' σ. 7 στ. 251 σ. 96 Σάθα). Δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω, ἂν ἐλήφθη ἐκ τοῦ λατινικοῦ πρωτοτύπου τῆς τραγῳδίας τοῦ Jos. Simonis ἢ ἂν εἶναι προσθήκη τοῦ Κρητὸς διασκευαστοῦ. Πάντως δὲν ἀποκλείεται ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ἀριόστου, ὅστις ἐν τῷ Μαινομένῳ Ὀρλάνδῳ (XXXV,1) ὑπαινίσσεται τοιαύτην δοξασίαν.

11) Βλ. *Rohde* Psyche 4ῃ ἔκδ. τ. II σ. 131. 320. *Roscher* Selene σ. 48. 90 κἑ. 121 κἑ. Nachträge σ. 32. Lex. d. Mythol τ. II σ. 2769. 3167. 3186.

12) Βλ. *Gruppe* Griech. Culte u. Mythen σ. 670. *Böklen* Adam und Qain σ. 48—49. (Mythologische Bibliothek τ. I 2).

13) *Böklen* αὐτ. σ. 49.

14) *Waitz* Anthropologie τ. III σ. 197. 311. V 197. *Roscher* Lex. d. Myth. τ. II σ. 999. *Tylor* Primitive culture κεφ. 13 τ. II 69 κἑ. (τῆς γερμ. μεταφράσεως).

15) Συναγωγὴν τῶν παραδόσεων διαφόρων λαῶν περὶ τοῦ ἐν σελήνῃ ἀνθρώπου βλ. εἰς τοὺς ἑξῆς συγγραφεῖς: *Grimm* Irische Elfenmärchen σ. 225. Deutsche Mythologie σ. 679 κἑ. (σ. 597 κἑ. τῆς 4ης ἐκδ.) *Köhler* Kleine Schriften τ. III σ. 597—600. (=ἐν Anglia 1879 τ. II σ. 137—140). Am Ur-Quel τ. I σ. 85. III 290—1. 343. Les taches de la lune ἐν Rev. d trad. popul. τ. II 406. III 129 κἑ. V 117. VII 448. 553. XVI 52, XVII 591. XVIII 105 κἑ. καὶ εἰς τοὺς ἑπομένους τόμους πολλαχοῦ. *Boas* ἐν Verhandl. d. Berl. Gesel. f. Anthrop. 1891 σ. 596. 1893 σ. 262. 386. 453. *Peschel* Ueber den Mann im Monde (Abhandl. zur Erd - u. Völkerkunde 1878). *Tim. Harley* Moon Lore. London. (The Man in the Moon. The woman in the Moon κτλ.).

Γ'.

Μαντικὴ ἐκ τῆς σελήνης.— Μετεωρολογικαὶ παραστάσεις.— Ἐπιρροὴ τῆς σελήνης ἐπὶ τῆς γῆς.— Τὸ δακτυλοδεικτεῖν τὴν σελήνην.

Ἐκ τῆς παρατηρήσεως τῆς σελήνης πολλοὺς συνάγουσιν οἰωνοὺς οἱ καθ' ἡμᾶς Ἕλληνες, ὅπως καὶ οἱ ἀρχαῖοι καὶ πλεῖστοι ἄλλοι λαοί. Τὸ πορφυροῦν χρῶμα αὐτῆς (κοινῶς λέγεται τότε *αἱματωμένο φεγγάρι*) εἶναι προμήνυμα τῆς χύσεως αἵματος καὶ πολλῶν καταστροφῶν (1). Ὅταν δ' ὅμως σκοτιδιάζῃ τὸ φεγγάρι, πιστεύουσιν ὅτι θὰ χαθοῦν οἱ Τοῦρκοι (2), τοὐναντίον δ' εἶναι προμήνυμα εὐτυχίας τῶν Τούρκων, ὅταν συμπέσῃ ὁ Ἕσπερος εἰς τὸ μέσον τῆς καμπύλης, ἣν σχηματίζει τὸ κέρας τῆς φθινούσης σελήνης, διότι τότε ἀναπαρίσταται ἐν τῷ οὐρανῷ τὸ ὀσμανικὸν σύμβολον. Καταστροφὰς δὲ προμηνύουσι καὶ σί ἐκλείψεις, περὶ ὧν κατωτέρω.

Κυρίως δ' ὅμως τὰ ἐκ τῆς σελήνης καὶ τοῦ φωτὸς αὐτῆς προμηνύματα εἶναι μετεωρολογικά. Ὅταν ἡ μήνη εἶναι ὀρθία, προμηνύεται εὐδία, τοὐναντίον δὲ τρικυμία, ὅταν εἶναι πλάγια. Ἐντεῦθεν ἡ κοινοτάτη ἐν πολλαῖς παραλλαγαῖς φερομένη παροιμία: «Δίπλα φεγγάρι; ὀρθὸς καραβοκύρης· ὀρθὸ φεγγάρι; δίπλα καραβοκύρης (3)». Τὴν αὐτὴν παρατήρησιν ἐθεώρουν ὀρθὴν καὶ οἱ ἀρχαῖοι (4), ἐπαναλαμβάνουσι δ' ἐν παροιμίᾳ καὶ νεώτεροι λαοί (5). Ὁμοίως καὶ ἡ ἅλως τῆς σελήνης θεωρεῖται προάγγελος τρικυμίας. Ὅταν ἔχῃ ἁλῶνι τὸ φεγγάρι, τὴν ἄλλη μέρα θὰ βρέξῃ ἢ θὰ σηκωθῇ ἄνεμος, λέγουσιν ἐν Γορτυνίᾳ (6). Ἀλλαχοῦ δὲ τῆς Ἑλλάδος εἶναι συνήθης ἡ παροιμία: «Τοῦ ἥλιου κύκλος ἄνεμος, τοῦ φεγγαριοῦ χειμῶνας (7)», ἧς ὁμοίαν εὑρίσκομεν καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς (8), κυρουμένην καὶ ὑπὸ τῆς παρατηρήσεως τῶν ἀρχαίων (9).

Ἰδίως δ' ὅμως αἱ φάσεις τῆς σελήνης, *ἡ γιόμιση ἢ γέμωση ἢ φέξη ἢ δεκαπέντισμα* (σελήνη πλήθουσα) καὶ *ἡ χάση* αὐτῆς (*ἢ λίγωση ἢ τὸ λίγος ἢ τσίμπισμα* τοῦ φεγγαριοῦ (σελήνη φθίνουσα) μεγίστην δοξάζει ὁ λαός, ὅτι ἔχουσι ροπὴν εἰς τὰ ἐπὶ τῆς γῆς. Ἡ δοξασία αὕτη εἶναι κοινὴ ἁπανταχοῦ, γνωστὴ δὲ εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας (10) καὶ διατηρηθεῖσα κατὰ τοὺς βυζαντινούς

---

1) Πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος.—Χίος: *Κανελλάκη* Χιακὰ ἀνάλεκτα σ. 372. «Ὅταν ἡ σελήνη ἔχῃ χρῶμα πορφυροῦν, φρονοῦσιν ὅτι προμηνύει πολέμους». Παρομοία ἡ γερμανικὴ δοξασία ὅτι τὸ πορφυροῦν χρῶμα τῆς σελήνης εἶναι προμήνυμα θανάτου (*Kochholz* Deutscher Glaube τ. I σ. 70).

2) *Π. Παπαζαφειροπούλου*, Περισυναγωγὴ γλωσσικῆς ὕλης, Πάτραι 1887 σ. 346.

3) Π. Π. λ. φεγγάρι ἀρ. 4 12. 13. 14. 20.

4) *Θεοφράστ.* Ἀπόσπ. 6 (περὶ σημείων γ' 38): «Χειμῶνος δὲ (σημεῖα).... τὸ σελήνιον ἐὰν ὀρθὸν ᾖ.» Αὐτ. β' 27: «ἐὰν δ' ὀρθὸς (ὁ μείς).... εἰώθε χειμάζειν μέχρι διχομηνίας».

5) Σικελικὴ παροιμία ἀπαράλλακτος πρὸς τὴν ἑλληνικήν: Luna a l'addritta, marinaru curcartu. Luna curcata, marinaru a l'addritta. (*Pitrè* Proverbi siciliani τ. III σ. 37). Ὁμοία βενετικὴ παρὰ *Pasqualigo* (Proverbi ven. σ. 209). Πορτογαλικὴ ἀπαράλλακτος (Zeitschr. d. Ver. f. Volksk. 1904 σ. 224). Ἐν Σλέσβικ—Ὀλσταῖν ἡ αὐτὴ παρατήρησις (Αὐτ. 1914 σ. 60, 23).

6) *Παπαζαφειρόπουλος* ἔνθ. ἀν.

7) Π. Π. λ. ἥλιος 60. 61.

8) Ἰταλικαί: *Giani* Sapienza italiana ἀρ. 930. 931. Καταλανική: *J. Cortils Vieta* Ethologia de Blànes σ. 74, 21.

9) *Ἀριστοτέλ.* παρὰ *Στοβ.* Ἐκλ. Α' λ. 2 (=*Diels* Doxographi σ. 454). Βλ. καὶ *Μιχ. Γλυκᾶ* Α' σ. 48 κἑ. (ἐκ τοῦ *Βασιλείου* εἰς Ἑξαήμερον).

10) *Roscher* Selene 49 κἑ. Lex. d. Myth. II 3152 κἑ. 3157. 3148. 2765 κἑ. IV 647 κἑ. *Pauly-Wissowa* R. E. τ. I σ. 39. *Frazer* Adonis σ. 305 κἑ.

χρόνους (1) παρέμεινεν ἀκμαία μέχρις ἡμῶν. Πιστεύεται σήμερον ὅτι ἐκεῖναι αἱ ἐργασίαι εὐοδοῦνται, ὅσων ἡ ἔναρξις γίνεται μὲ τὴ γιόμιση τῆς σελήνης, τοὐναντίον δὲ ἀποτυγχάνουσιν ὅσαι μὲ τὴν χάση.«Σώφεγγα πιάσε τὴ δουλειὰ» συμβουλεύουσιν ἐν Ἠπείρῳ, ἐν ὥρᾳ δηλ., καθ' ἣν ἡ σελήνη πληροῦται, διότι τότε μόνον τὸ ἐπιχειρούμενον ἔργον προκόπτει, ἐνῷ τὸ ἐπιχειρούμενον ἐν φθινούσῃ σελήνῃ δὲν εὐδοκιμεῖ (2). Καὶ αὐτοὶ αἱ μαγικαὶ πράξεις κανονίζονται κατὰ τὰς φάσεις τῆς σελήνης· ὅθεν τὰ μαγικὰ βιβλία περιέχουσιν ὁδηγίας τίνες τούτων πρέπει νὰ γίνωνται εἰς τὴν γέμωσιν καὶ τίνες εἰς τὴν λίγωσιν αὐτῆς (3).

Κατὰ τὰς γεωργικὰς ἐργασίας προπάντων λαμβάνουσιν ὡς ὁδηγὸν τὰς φάσεις τῆς σελήνης· καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐπρέσβευον ὅτι ἡ σελήνη ἀσκεῖ μεγίστην ροπὴν εἰς τὴν αὔξησιν τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζῴων, ὅτι αὐξούσης αὔξονται καὶ προκόπτουσι καὶ μειουμένης φθίνουσιν (4), εἶναι δ' ἡ δοξασία αὕτη κοινὴ εἰς πολλοὺς λαούς (5). Παρ' ἡμῖν πλεῖστας γεωργικὰς ἐργασίας κανονίζουσι κατὰ τὰς φάσεις τῆς σελήνης (6)· τὰ δένδρα κλαδεύουσι καὶ ἐνοφθαλμίζουσι μόνον κατὰ τὴν γέμιση. Τὰ ξύλα δὲν κόπτουσιν ἐν πανσελήνῳ, διότι πιστεύουσιν ὅτι σήπονται, φυτεύουσι δὲ εἰς τὴν γέμισιν (7). Ἐξαιρετικῶς ὁ κανὼν οὗτος δὲν τηρεῖται κατὰ τὸν Ἰανουάριον, διότι τότε εἶναι ὁ καταλληλότατος καιρὸς πρὸς κλάδευσιν καὶ χρεία νὰ μὴ ἀπολεσθῇ ὁ χρόνος ἐπὶ ματαίῳ· ὅθεν παροιμία κοινοτάτη, φερομένη ἐν πολλαῖς παραλλαγαῖς, διδάσκει ὅτι κατὰ τὸν Ἰανουάριον πρέπει νὰ γίνεται τὸ κλάδευμα παρὰ τὴν δεισιδαίμονα ἀπαγόρευσιν: «Γεννάρη μῆνα κλάδευε καὶ μὴ ρωτᾷς φεγγάρι (8).

Ἀλλὰ καὶ τὰς ἄλλας των πράξεις κανονίζουσιν οἱ χωρικοὶ μετὰ πολλῆς μικρολογίας συμφώνως πρὸς τὰς φάσεις τῆς σελήνης, πρὸς δὲ τούτοις ἐκ τῆς παρατηρήσεως αὐτῶν συνάγουσι προμηνύματα περὶ τοῦ μέλλοντος. Οὕτω π.χ., ὅταν τὸ Πάσχα συμπέσῃ περὶ πλήθουσαν σελήνην, πιστεύουσιν ὅτι θὰ ἐπέλθῃ καθυστέρησις τῶν σιτηρῶν (9). Ἡ τεκοῦσα ἄρρεν, φθινούσης τῆς σελήνης, τὸ τέκνον, τὸ ὁποῖον θὰ γεννήσῃ μετὰ τοῦτο, θὰ εἶναι θῆλυ καὶ τἀνάπαλιν, τὸ δὲ γεννηθέν, πληθούσης τῆς σελήνης, θὰ ἐπακολουθήσῃ καὶ ἄλλο τοῦ αὐτοῦ γένους (10). Ἐν Μακεδονίᾳ οἱ γάμοι τελοῦνται μόνον περὶ πλήθουσαν σελήνην (11), ἀλλὰ ἐν Κύπρῳ τὸν ἀπὸ τῆς νέας σελήνης ἄχρι τῆς πανσελήνου χρόνον δὲν ὑπολαμβάνουσιν εὔθετον πρὸς γάμους, διὸ τελοῦσι τούτους μετὰ τὴν πανσέληνον (12). Τὸν λόγον

1) «Ὅτι... καὶ νουμηνίας παρατηρούμεθα». *Ἰωσὴφ Βρυέννιος* ἐν *Λάμπρου* N. Ἑλληνομνήμ. τ. Δ' σ. 17.—*Εὐσταθίου Ἀντιοχείας* εἰς Ἑξαήμερον *Μίγνε* Patr. Gr. τ. 78 σ. 721 *Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου* Στίχοι ἐν Not. et extr. des mss. τ. 22 μέρ. 2 σ. 25. *Μιχαὴλ Γλυκᾶ* Α' σ. 42—44.

2) *Ἀραβαντινοῦ* Γλωσσάριον σ. 89.

3) Σολωμον. Ἐθν. βιβλ. Ἀθηνῶν κῶδ. 1235 φ. 36α.36β.

4) *Roscher* Selene σ. 65 κέ. Nachträge σ. 26. Lex. d. Mythol. II 3152 κέ. 3157. *Frazer* Adonis σ. 298 κέ.

5) *Grimm* Deutsche Mythlogie σ. 617 κέ. (σ. 595 κέ. δ' ἐκδ.) *Wuttke* deutsch. Volksaberglaub. § 65. *Frazer* αὐτ. σ. 297 κέ. Γαλλικαὶ ὅμοιαι δοξασίαι: RTP. 1894 σ. 217—8. 560. 1907 σ. 426—8. Πορτογαλικαί: Zeitschr. d. Ver. f. Volksk. 1904 σ. 224.

6) Στατιστικὴ τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας. Ἐν Ἀθ. 1864 σ. 105 κέ.

7) *Πιτσάκης* ἐν Ἀρχαιολ. ἐφημ. καὶ ἐν Ἐφ. Φιλομ. 1859 σ. 1119.

8) Π. Π. λ. Γεννάρης 2 τ. Γ' σ. 536 κέ.

9) *Παπαζαφειρόπουλος* ἔνθ. ἀν. σ. 346.

10) Πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος. Παρομοία δοξασία καὶ ἐν Λαγκεδόκῃ τῆς Γαλλίας. (RTP. τ. VI σ. 550).

11) *Abbott* Macedonian Folklore σ. 155.

12) *Σακελλαρ.* Κυπρ. Α' σ. 722. *Λουκᾶ* Φιλολογ. ἐπισκέψεις σ. 77.

τῆς τοιαύτης προλήψεως τῶν Κυπρίων ἀδυνατοῦμεν νὰ ἐννοήσωμεν, ἡ τέλεσις δ' ὅμως τῶν γάμων περὶ πλήθουσαν σελήνην γίνεται κατὰ παλαιὰν συνήθειαν, διότι καὶ οἱ Ἕλληνες ἐξέλεγον ὡς ἡμέραν ἀγαθὴν πρὸς γάμους, ὅτε ἦτο πλησιφαὴς ἡ σελήνη· «ὅταν σελήνης εὐτυχὴς ἔλθῃ κύκλος» (1)· ἀλλ' ὁμοίως καὶ ἄλλοι εὐρωπαϊκοὶ λαοὶ νομίζουσιν ὅτι εὐδαίμων θ' ἀποβῇ ὁ γάμος, ὅταν τελεσθῇ περὶ πλήθουσαν σελήνην (2). Προσέτι φυλάττονται νὰ μὴ κόπτωσι τοὺς ὄνυχας καὶ τὰς τρίχας φθινούσης τῆς σελήνης, διότι παρεμποδίζεται ἡ αὔξησις αὐτῶν, ἐνῷ, ὅταν κόπτωνται αὐξομένης τῆς σελήνης, ταχέως αὐξάνουσι πάλιν· καὶ ἡ δοξασία αὕτη ἐπίσης ἦτο κοινὴ εἰς τοὺς ἀρχαίους (3) καὶ εἶναι καὶ σήμερον γνωστὴ εἰς πολλοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαούς (4).

Δραστικωτάτη δ' ὑποτίθεται ἡ ἐπήρεια τῆς σελήνης ἐπὶ τῶν ἀσθενειῶν (5). Ἡ ἀσθένεια εἶναι εἰς ἐπίτασιν ἢ ὕφεσιν, ἂν ἡ σελήνη εἶναι πλήθουσα ἢ φθίνουσα. Ἐπὶ δὲ τῶν ψυχικῶν νόσων οἱ παροξυσμοὶ ἀποδίδονται εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς πληθούσης σελήνης. «Ἔχει ἢ τὸν ἔπιασαν τὰ φεγγαριτικά του» ἢ «εἶναι 'ς τὰ φεγγάρια του» λέγουσι καὶ ἐπὶ ὑγιῶν, καταλαμβανομένων ὑπὸ παροδικῶν ἐξάψεων (6). Πρὸς θεραπείαν πολλῶν νόσων λέγουσιν ἐπῳδὰς φθινούσης τῆς σελήνης, ἵνα καὶ ἡ νόσος ἐξαλειφθῇ, ὡς πιστεύουσι καὶ οἱ Γερμανοὶ καὶ ἄλλοι λαοὶ (7) καὶ ὡς ἐπίστευον βεβαίως καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ Ρωμαῖοι (8). Μόνον εἰς πόνον ὀδόντων ἡ ἐπῳδὴ μετὰ τῆς μαγικῆς ἐνεργείας συντελεῖται κατὰ τὴν νέαν σελήνην (9). Ἰδιαίτατα δὲ ἡ ἐπήρεια τῆς σελήνης νομίζεται ὅτι καταφαίνεται ἐν τῇ ἐπιληψίᾳ, ἥτις δηλοῦται μέχρι τοῦ νῦν διὰ τῆς ἀρχαίας λέξεως σεληνιασμὸς (10). Καὶ οἱ ἀρχαῖοι ἐπίσης εἰς τὴν σελήνην προπάντων ἀπέδιδον τὴν

---

1) *Εὐριπίδ.* Ἰφιγ. Αὐλ. 717. *Δίων Χρυσόστομ.* Z' 245 R. 113 M. «ποιήσομέν γε τοὺς γάμους ἡμέραν ἀγαθὴν ἐπιλεξάμενοι.... ὅταν μὴ μικρὸν ᾖ τὸ σελήνιον».

2) *Grimm* Deutsche Mythol. σ. 676 (595 δ' ἐκδ.). *Wuttke* deutch. Volksabergl. § 65 σ. 58. § 558 σ. 368 γ' ἐκδ. *Frazer* Adonis σ. 299.

3) *Varro* R. rust. I 37. *Plin.* N. hist. 16, 194.

4) *Grimm, Frazer, Wuttke* ἔνθ. ἀν. *Roscher* Selene σ. 63. Ἐν τῷ νομῷ Côtes du Nord τῆς Γαλλίας διὰ νὰ μὴ πέφτουν τὰ μαλλιὰ τῶν παιδιῶν τὰ κουρεύουν τὴν πρώτην παρασκευὴν τῆς αὐξούσης σελήνης (RTP. τ. VII σ. 600).

5) Περὶ τῶν δοξασιῶν τῶν ἀρχαίων περὶ ἐπηρείας τῶν φάσεων τῆς σελήνης ἐπὶ τῶν νόσων βλ. *Roscher* Selene σ. 67 κἑ. Nachträge σ. 27 κἑ. Lex. d. Mythol. II 2767. Ὅτι αἱ ἀρχαῖαι αὗται δοξασίαι διετηρήθησαν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ ποιήματος τοῦ Μαξίμου περὶ καταρχῶν, καὶ ἐξ ἀνωνύμου συνταγματίου περὶ βοτανῶν καὶ ἐκ τῶν παλαιῶν ἑρμηνειῶν αὐτῶν (ἐν τῇ παρὰ Διδότῳ ἐκδόσει τῶν βουκολικῶν καὶ διδακτικῶν ποιητῶν).

6) Πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος. Ἐν Σφακίοις ἡ φράσις «εἶναι 'ς τα φεγγάρια του» λέγεται ἐπὶ ἀνθρώπων καθ' ὑπερβολὴν ὀργίλων ἢ σκυθρωπῶν (Κρητικὸς ἀστὴρ 1908 ἀρ. 41 σ. 317). Παρόμοιαι ρωμουνικαὶ φράσεις: A fi cu luna'n cap καὶ I—a resarit luna'n cap. (*Zanne* Proverbele românilor τ. II ἀρ. 2910.2911). Περὶ τῶν ἰδεῶν τῶν ἀρχαίων διὰ τὴν ἐκ σελήνης μανίαν βλ. *Roscher* Selene σ. 69 κἑ. Ἐν Σύμῃ τὸ *φεγγάρι* λέγεται πάθος τι τῶν νηπίων, προερχόμενον, ὡς πιστεύουσιν, ἐξ ἐπηρείας τῆς σελήνης. Πρὸς θεραπείαν δὲ τοῦ πάθους τούτου θραύουσιν αὐγὰ ἐντὸς λεκάνης καὶ τὰ ἐκθέτουσιν εἰς τὸ φῶς τῆς σελήνης ἐν πανσελήνῳ, ἀλείφουσι δὲ δι' αὐτῶν τὸ σῶμα τοῦ πάσχοντος ἐπιλέγοντες ἐπῳδήν τινα. *Φεγγαροπιασμένος* δὲ λέγεται ὁ πάσχων ἀπὸ τὸ φεγγάρι· τὸ πάθος δὲ τοῦτο *φεγγαρόπιασμα* (Λαογραφ. ἀρχεῖου ἀρ. 161, 229 παρὰ Χαβιαρᾶ).

7) Zeitschr. d. Ver. f. Volksk. 1899 σ. 230—3. 1911 σ. 426. *Kuhn* u. *Schwartz* Nordd. Sagen σ. 457. *Jevons* ἐν Folk-lore 1891 τ. II σ. 229.

8) Βλ. *Ἀλέξ. Τραλλιαν.* τ. I σ. 567 Puschmann. *Marcell.* de medicam. VIII 50. XXXI 18.

9) Λελέκου Ἐπιδόρπιον Α' σ. 203. 204.

10) Τὸ ῥῆμα *σεληνιάζομαι* (παρὰ *Ματθ*ωι Δ' 81 σεληνιάζω) εὑρηται τὸ πρῶτον ἐν τῇ Καινῇ διαθήκῃ. Ἐν τῇ μέσῃ ἑλληνικῇ βλ. τὸ Γλωσσάριον τοῦ Ducange σ. 1348 ἐν λ. σεληνιαζόμενος.

αἰτίαν τῆς ἐπιληψίας (1). Καὶ κατὰ τοὺς μέσους χρόνους διετηρεῖτο ἡ δοξασία αὕτη, ὡς ἐμφαίνεται πλὴν ἄλλων καὶ ἐκ τῶν Ἀμφιλοχίων τοῦ Φωτίου (2) καὶ ἐκ τοῦ περὶ σεληνιασμοῦ συνταγματίου τοῦ Ψελλοῦ.

Κατὰ δὲ τὴν νουμηνίαν (τὴ νύχτα ποὺ γυρίζει τὸ φεγγάρι κι' ἀρχίζει τὸ νιὸ) πιστεύουσιν ἐν Κρήτῃ ὅτι ἡ σελήνη ἐπηρεάζει τὰ ὕδατα, διὸ λέγουσιν ὅτι δὲν πρέπει νὰ πίνῃ τις νερό, διότι ἀσθενεῖ ἢ χάνει τὸν νοῦν του (3).

Ὅλως ἰδιάζουσα εἶναι ἡ δοξασία τῶν Σφακιανῶν (4), ὅτι ἡ σελήνη ἐπὶ μίαν κατὰ δεκαήμερον ἡμέραν διαμένει εἰς ἕκαστον ἀπὸ τοὺς ὀκτὼ *καιροὺς* (ἀνέμους) (5). Τὴν δ' ἑνάτην, δεκάτην ἑνάτην καὶ εἰκοστὴν ἑνάτην διαμένει εἰς τὰ *οὐράνια* καὶ τὴν δεκάτην, εἰκοστὴν καὶ τριακοστὴν εἰς τὰ *καταχθόνια*. Εὑρισκομένη εἰς τὰ καταχθόνια ἀδυνατεῖ νὰ βλάψῃ, ὡς μὴ βλέπουσα, δι' ὃ αἱ ἡμέραι ἐκεῖναι νομίζονται προσφορώτεραι πρὸς τέλεσιν γάμων. Τοὐναντίον δὲ ἀδύνατον εἶναι νὰ μὴ συμβῇ δυστύχημά τι, ἂν τελεσθῶσιν οἱ γάμοι, ὅταν ἡ σελήνη εὑρίσκεται εἰς τὰ *ἐπουράνια*, ὁπόθεν ἐπισκοπεῖ τὰ πάντα. Ὅθεν ἡ 9, 19 καὶ 29η τῆς σελήνης θεωροῦνται ἀποφράδες (6).

Ἀποφεύγουσι δὲ οἱ Σφακιανοὶ τὴν ἐπήρειαν τῆς σελήνης καὶ κατὰ τὰς ἡμέρας, καθ' ἃς ἐθρίσκεται αὕτη εἰς τοὺς *καιρούς*, ἤτοι τὴν 1 μέχρι τῆς 8, τὴν 11 μέχρι τῆς 18 καὶ τὴν 21 μέχρι τῆς 28ης. Ὁ γαμβρὸς ἐξερχόμενος τῆς θύρας τῆς οἰκίας δὲν πρέπει νὰ ἔχῃ ἀντικρύ του τὸν *καιρόν*, εἰς τὸν ὁποῖον εὑρίσκεται ἡ σελήνη, τὸν ἀντιστοιχοῦντα δηλαδὴ πρὸς τὴν ἡμέραν αὐτῆς ἄνεμον. Διὰ τοῦτο, ὁσάκις συμβῇ δυστύχημα ἐν γάμῳ, λέγουσι: «Τ' ἄστρο ἦταν ἀπ' ἐμπρός». Ἂν ἡ θύρα τῆς οἰκίας λ.χ. εἶναι ἐστραμμένη πρὸς βορρᾶν καὶ ἡ σελήνη κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς τελετῆς τῶν γάμων εὑρίσκεται εἰς τὸν καιρὸν τοῦτον (διαμένει δ' ἡ σελήνη εἰς τὴν τραμουντάνα τὴν 7ην, 17ην καὶ 27ην ἡμέραν αὐτῆς), πάντως θὰ ἐπέλθῃ κακόν. Πρὸς ἀποφυγὴν τούτου ἢ ἀναβάλλουσι τοὺς γάμους ἢ ἐξέρχονται ἐξ ἄλλης θύρας ἤ, ἂν δὲν ὑπάρχῃ δευτέρα θύρα, ἐκ τοῦ παραθύρου.

Κατὰ τὴν νουμηνίαν πλεῖστοι λαοὶ συνηθίζουσι νὰ ἐκδηλώνωσι χαρὰν καὶ νὰ χαιρετῶσιν ἢ νὰ προσκυνῶσι τὴν σελήνην, αἱ δὲ συνήθειαι αὗται ἔχουσιν, ὡς παρατηρεῖ ὁ Frazer (7) τὸν χαρακτῆρα μᾶλλον μαγικῶν ἐνεργειῶν ἢ θρησκευτικῶν τελετῶν. Καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐν ταῖς νουμηνίαις προσηύχοντο εἰς τὴν Σελήνην καὶ ἐστεφάνουν τὴν Ἑκάτην καὶ ἔπεμπον δεῖπνα εἰς τὰ τρίστρατα ὡς θυσίας εἰς αὐτὴν (8). Νῦν θεωρεῖται εὐοίωνος ἡ θέα τῆς νέας σελήνης. «Χαρὰ 'ς τὰ μάτια ποὺ θωριοῦν δυῶν ἡμερῶν (ἢ τριῶ μερῶ) φεγγάρι» λέγει μία παροι-

---

1) *Roscher* Selene σ. 68 κἑ. Nachträge σ. 27 κἑ. Lex. d. Mythol. II 3155. III 459.
2) Ἀμφιλόχια Γ' 1. 2 ἔκδ. Σοφ. Οἰκονόμου (ἐν Ἀθήν. 1858) σ. 23.
3) Ἑστία τ. IZ' σ. 366.
4) Κρητ. ἀστὴρ 1908 ἀρ. 41 σ. 317=Λαογρ. Α' 358.
5) Τὴν διαίρεσιν καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ὀκτὼ ἀνέμων βλ. ἐν ΔΜΜ. (Παρνασσ. Δ' 671). Ἡ σειρὰ τῶν ἀνέμων κατὰ τοὺς Σφακιανοὺς εἶναι ἡ ἑξῆς, ἀντιστοιχοῦντος τοῦ πρώτου τῆς σειρᾶς πρὸς τὴν πρώτην, τὴν ἐνδεκάτην καὶ τὴν εἰκοστὴν πρώτην ἡμέραν τῆς σελήνης. 1) *Λεβάντες* (ἀπηλιώτης) 2) *Σιρόκος* (εὖρος), 3) *Ὄστρια* (νότος). 4) *Γαρμπῆς* (λίψ), 5) *Πονέντες* (ζέφυρος), 6) *Μαΐστρος* (σκίρων), 7) *Τραμουντάνα* (βορρᾶς) καὶ 8) *Γραῖγος* (καικίας).
6) Ἡ δοξασία περὶ διαμονῆς τῆς σελήνης τρεῖς μὲν ἡμέρας τοῦ μηνὸς εἰς τὰ καταχθόνια, τρεῖς δὲ εἰς τὰ οὐράνια, ὑπενθυμίζει ἀρχαίας μυθολογικὰς παραστάσεις περὶ καθόδου ἢ διαμονῆς σεληνιακῶν θεοτήτων ἐπί τινα χρόνον ἐν τῷ ἅδῃ, ὡς τῆς Περσεφόνης (περὶ συνταυτίσεως τῆς Περσεφόνης καὶ τῆς σελήνης βλ. *Roscher* Selene σ. 119 κἑ.) καὶ τῆς Ἰστάρ.
7) *Frazer* Adonis σ. 307 κἑ.
8) *Roscher* Selene σ. 110 κἑ.

μία (1). Οἱ τὸ πρῶτον βλέποντες νέαν σελήνην ἀπαγγέλλουσιν ἔμμετρον χαιρετισμὸν πρὸς αὐτήν. |«Προσκυνῶ σε, νιὸ φεγγάρι» ἢ «Ὦ, καλῶς τὸ νιὸ φεγγάρι, | σὰν τὸ νιὸ τὸ παλληκάρι, |π' ὅποιος δὲν τὸ χαιρετίσῃ | τὸν περίδρομο νὰ χύσῃ, ἀφ' | τὸ στόμα, ἀπ' χείλη, |γῆ ἀφτὸ μεσιανὸ δαχτύλι» (2)|. Αἱ δὲ γυναῖκες ἐν Χίῳ ἐκφέρουσι τὴν ἑξῆς εὐχήν: «Σὰν ποὺ γεμίζει τὸ φεγγάρι, ἔτσι νὰ γεμίζῃ καὶ τ' ἀντρός μου (ἢ τοῦ ἀδελφοῦ μου κ.τ.ὅ.) τὸ πουγγί» (3). Ὁ Ἰωσὴφ ὁ Βρυέννιος μεταξὺ τῶν δεισιδαιμονιῶν τῶν συγχρόνων του βυζαντινῶν καταλέγει καὶ ταύτην «καὶ τὴν σελήνην νεάζουσαν προσκυνοῦσι πολλοὶ χαιρετίζοντες» (4). Καὶ ἄλλοι λαοὶ συνηθίζουσι νὰ χαιρετῶσι τὴν νέαν σελήνην προσδοκῶντες ὠφέλειάν τινα ἐκ τούτου. Ἐν Σλαβωνίᾳ καὶ Βοσνίᾳ πιστεύουσιν ὅτι ἐκεῖνος ποὺ προσκυνήσῃ τὴν νέαν σελήνην ἐξασφαλίζει τὴν ζωὴν του ἀπὸ τοῦ θανάτου καθ' ὅλον τὸν μῆνα (5)· ἐν Landsberg τοῦ Βρανδεβούργου ὁ ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας κάμνων ἀνὰ τρεῖς μετανοίας εἰς τὴν νέαν σελήνην ἐλπίζει ὅτι θὰ λάβῃ ἐν δῶρον (6). Ἐν δὲ Σαμλάνδῃ καὶ ἐν Λιθουανίᾳ πιστεύουσιν, ὅτι ὅποιος κάμῃ τρεῖς ὑποκλίσεις εἰς τὴν νέαν σελήνην καὶ ἐκφράσῃ μίαν εὐχήν, θὰ ἴδῃ αὐτὴν πληρουμένην (7).

Συναφὴς πρὸς ταῦτα εἶναι καὶ ἡ καθ' ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα κρατοῦσα συνήθεια, ὁ τὸ πρῶτον βλέπων τὴν νέαν σελήνην νὰ ψαύῃ διὰ τῆς χειρὸς χρυσοῦν τι κόσμημα ἢ νόμισμα, ὅπως αὐξάνωσι τὰ χρηματά του, κατὰ συμπάθειαν, ὡς αὐξάνει ἡ σελήνη (8). Τὴν αὐτὴν δοξασίαν εὑρίσκομεν καὶ παρ' ἄλλοις εὐρωπαϊκοῖς λαοῖς. Γερμανός τις ζήσας κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα στηλιτεύει τὴν δεισιδαιμονίαν τῶν συγχρόνων του, οἵτινες τιμῶσι τὴν νέαν σελήνην, καὶ ὅταν τὸ πρῶτον ἴδωσιν αὐτὴν ἀνοίγουσι τὸ βαλάντιόν των καὶ δεικνύουσι τὰ ἐν αὐτῷ νομίσματα καὶ ταράττουσι καὶ κινοῦσι ταῦτα νομίζοντες ὅτι διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ θ' αὐξήσωσι τὴν περιουσίαν των κατὰ τὸν μῆνα (9). Ἐκ τῶν μέσων χρόνων ἔχομεν καὶ ἄλλας τινὰς μαρτυρίας, βεβαιούσας τὴν συνήθειαν ταύτην καὶ ἐν Γερμανίᾳ καὶ ἐν Ἰταλίᾳ (10). Σήμερον ἐν Βενετίᾳ ψαύουσι νόμισμα χρυσοῦν, ἅμα ἴδωσι τὸ πρῶτον τῆς σελήνης τέταρτον (11). Ἐν Βοημίᾳ ὁ τὸ πρῶτον βλέπων ἐν ὑπαίθρῳ τὴν νέαν σελήνην κτυπᾷ τὸ θυλάκιόν του ἢ τὸ ἀνακινεῖ ἐπιλέγων «Ἔλα φεγγάρι, 'στὴν τσέπη μου!» (12). Ἐν Βοσνίᾳ καὶ Ἐρζεγοβίνῃ ὁ τὸ πρῶτον βλέπων τὴν νέαν σελήνην τρίβει χρυσοῦν τι ἀντικείμενον εἰς τὴν παλάμην του (13). Ἐν Worcester ἐπὶ τῇ θέᾳ τῆς νέας σελήνης ἀνακινοῦσι νομίσματα εἰς τὸ θυλά-

---

1) Π. Π. λ. φεγγάρι ἀρ. 3. 38.

2) *Καρελλάκη* Χιακὰ ἀνάλεκτα σ. 201. Ἐν Βούᾳ τῆς Καλαβρίας συνηθίζεται ἄλλος χαιρετισμός: «Φεγγάριμ μου, φεγγάριμ μου, |χαιρέτα μου τοὺς ἁγιουμ μου· | χαιρέτα μου καὶ τὸ Χριστό, | καὶ ὅλω τῶν Χριστιανῶν» (*Morosi* ἐν Archivio glottol. italiano τ. IVσ. 96).

3) *Καρελλάκης* αὐτ. σ. 367.

4) Ἐν *Λάμπρου* Νέῳ Ἑλληνομνήμονι τ. Δ' σ. 17.

5) Zeitschrift d. Ver. f. Volksk. 1892 σ. 183.

6) Αὐτ. 1891 σ. 189, 13.

7) Am Ur-Quell 1890 τ. 3 σ. 123,6.

8) Ἐνιαχοῦ τῆς Θρᾴκης, ὅταν ἴδωσι κατὰ πρῶτον τὴν σελήνην, πηδῶσι τρὶς καὶ τύπτοντες τὰς παλάμας λέγουσιν: «Ὡς μ' ηὗρες, νὰ μ' ἀφήσῃς!» ἀναδεύουσι τὸ βαλάντιον αὐτῶν, ἵνα γεμισθῇ, ὅπως γεμίζει ἡ σελήνη (Λαογραφικὸν ἀρχεῖον ἀρ. 4, 144, 18. Βλ. καὶ Λαογραφ. Β' 413, 64), καὶ πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος κρατοῦσιν ὅμοιαι συνήθειαι.

9) Παρὰ *Fr. Panzer* Bayerische Sagen u. Bräuche, München 1855 τ. II σ. 260.

10) Zeitschrift d. Ver. f. Volksk. 1912 σ. 124 σημ. 4.

11) *Reinsberg-Düringsfeld* Ethnologische Curiositäten τ. II σ. 118.

12) *Wuttke* deutsch. Volksaberglaube § 632 σ. 408 γ' ἐκδ.

13) Zeitschrift f. osterreich Volksk. τ. V σ. 172.

κιόν των (1), καὶ ἀλλαχοῦ δὲ τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Σκωτίας τὰ αὐτὰ παρατηροῦνται (2).

Ἐνιαχοῦ τῆς Ἑλλάδος πιστεύεται ὅτι ἡ θέα τῆς νέας σελήνης δὲν εἶναι ἀκίνδυνος, ἀλλ' ὅτι ἡ νέα σελήνη εἶναι ἔμπλεως κακῶν, ταῦτα δὲ μεταδίδει εἰς τοὺς βλέποντας αὐτὴν τὸ πρῶτον ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεώς της. Ἐν Σφακίοις τῆς Κρήτης πιστεύουσιν ὅτι ἡ τοιαύτη ἐπήρεια δύναται νὰ μεταβιβασθῇ ὑπὸ τοῦ ἰδόντος τὸ πρῶτον τὴν νέαν σελήνην εἰς ἐκεῖνο, πρὸς ὃ ἀμέσως ἔπειτα στρέψῃ τὸ βλέμμα του. Ὅθεν σπανίως μὲν πρὸς ἀποτροπὴν τοῦ κακοῦ κάμνει ὁ ἰδὼν τὸν σταυρόν του, συνηθέστερον δὲ στρέφει τὸ βλέμμα εἰς βουνόν, διὰ νὰ ἐπιρρίψῃ ἐπ' αὐτοῦ τὰ ἀπὸ τοῦ φωτὸς τῆς σελήνης κακὰ (3), ὁμοίως δηλ. ὡς ἐν ἑπωδαῖς καὶ ἐν ἀπευχαῖς παραπέμπουσι τὰ κακὰ «'ς τ' ἄγρια ὄρη» ἢ «'ς τὰ ὄρη, 'ς τὰ βουνά». Καὶ ἐν Λέσβῳ ὁ τὸ πρῶτον ἰδὼν νέαν σελήνην στρέφει ἀμέσως τὰ βλέμματά του πρὸς τὰ ὄρη, διὰ ν' ἀποτρέψῃ τὰ κακά, ἂν δὲ μὴ πράξῃ τοῦτο, ὁ πρῶτος τὸν ὁποῖον θὰ ἴδῃ θὰ βγάλῃ ἐξανθήματα εἰς τὸ πρόσωπον (4). Ἐν Ἀργυράδες τῆς Κερκύρας λέγουσιν ὅτι «ἔτσι πρωτογένεται τὸ φεγγάρι δὲν πρέπει νὰ καθόμαστε καταφέγγαρα γιὰ νὰ μὴ φεγγαριστοῦμε καὶ βγάλουμε ὀξοθιά μας τὴ χρυσὴ» (5). Ὅθεν οἱ κάτοικοι τῶν Ἀργυράδων πιστεύουσιν ὅτι τὸ φῶς τῆς νέας σελήνης προξενεῖ ἕκτερον. Ἐν Φαναρίῳ δὲ τῆς Θεσσαλίας δοξάζουσιν ὅτι δὲν πρέπει ν' ἀτενίζωσι τὴν πλησιφαῆ σελήνην, διότι κατὰ τὴν γέμιση μαζεύει ὅλα τοῦ κόσμου τὰ κακούδια, καὶ ὅταν χάνεται τὰ μεταδίδει. (Παρὰ Λάμπρου Βαμπούλη).

Ἐν Σφακίοις προσέτι πιστεύουσιν ὅτι ὁ ἄνθρωπος θὰ μείνῃ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπὶ ἕνα σεληνιακὸν μῆνα εἰς τὴν αὐτὴν κατάστασιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἦτο, ὅτε τὸ πρῶτον εἶδε τὴν νέαν σελήνην. Διὸ συνήθως ἀτενίζουσιν αὐτὴν ὀρθιοι νομίζοντες ὅτι ἐξασφαλίζουσιν οὕτως εἰς ἑαυτοὺς ὑγίαν καὶ εὐρωστίαν (6).

Τὸ δακτυλοδεικτεῖν τὴν σελήνην νομίζεται ὕβρις πρὸς αὐτήν, ὁ δ' ὑβριστὴς τιμωρεῖται· καὶ τοῦτο, διότι τὸ δακτυλοδεικτεῖν θεωρεῖται πάντοτε ἀπρεπές. «Μὴ δείχνῃς τὸ φεγγάρι μὲ τὸ δάχτυλο, γιατὶ σ' τὸ κόβει» ἢ «γιατὶ σοῦ πέφτει» λέγουσι πολλάκις αἱ μητέρες πρὸς τὰ τέκνα των. Ἐν Κύπρῳ πρὸς ἀποτροπὴν παντὸς κακοῦ τρίβουσι τὰς χεῖρας διὰ τῆς λεβηρίδος τοῦ ἐν τῇ νήσῳ ἐκείνῃ ἐμφιλοχωροῦντος ἰοβόλου ὄφεως *κουφῆς*, διότι πιστεύουσιν ὅτι δακτυλοδεικτοῦντες τὴν σελήνην θὰ θραύσωσι πινάκια ἢ θὰ προξενήσωσιν ἄλλας ζημίας κατ' οἶκον (7). Ὁμοία πρόληψις ἐπικρατεῖ καὶ περὶ τῆς ἴριδος (8) καὶ τῶν ἀστέρων. Τὰς αὐτὰς δὲ προλήψεις ἔχουσι καὶ οἱ Γερμανοί. Τοῦ δακτυλοδεικτοῦντος τὴν σελήνην ξηραίνεται ὁ δάκτυλος (9)· ὁ δακτυλοδεικτῶν τὴν σελήνην ἢ τοὺς

1) Folk-lore 1909 σ. 343.
2) *Frazer* Adonis σ. 312.
3) Κρητικὸς ἀστὴρ ἔνθ. ἀν. Λαογρ. Α' 357—8.
4) *Georgeakis* et *Pineau* Le Folk-lore de Lesbos σ. 354—5.
5) Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ διδάκτορος Γερασ. Σαλβάνου.
6) Λαογραφ. ἔνθ. ἀν. —Καὶ ἐν Θρᾴκῃ νομίζουσιν ἀπαίσιον νὰ πρωτοΐδωσι τὴν σελήνην καθήμενοι (Λαογραφικὸν ἀρχεῖον ἀρ. 4, 144, 18).
7) *Γ. Λουκᾶ*. Ὁ κύπριος ὄφις ἐν Πανδώρᾳ τ. ΙΘ' σ. 158. Τοῦ αὐτοῦ, Φιλολογικαὶ ἐπισκέψεις σ. 130.
8) Βλ. τοὺς ἐμοὺς ΔΜΜ. σ. 21—2 (=Παρνασσὸς τ. Δ' σ. 605—6) καὶ L'arc-en-ciel en Grèce ἐν Mélusine φ. II σ. 39.
9) *Grimm* Deutsche mythologie 4 ἐκδ. τ. III σ. 477 δεισιδ. 1123. Τοῦ δακτυλοδεικτοῦντος τ' ἄστρα ἢ πίπτει ἢ ξηραίνεται ὁ δάκτυλος (*Kuhn* u. *Schwartz* Nordd. Sagen σ. 458). *Wuttke* deutsche Volksabergl. § 11. 598.

ἀστέρας πληγώνει μὲ τὸ δάκτυλόν του τὰ μάτια τῶν ἀγγέλων (1). Καὶ ἄλλοι δὲ λαοὶ μὴ εὐρωπαϊκοὶ τὰ αὐτὰ πρεσβεύουσι. Κατὰ τὸν Bastian, οἱ Σῖναι ὑπολαμβάνουσι παράβασιν τοῦ ὀφειλομένου σεβασμοῦ πρὸς τὰς τρεῖς λαμπηδόνας, τὸν ἥλιον, τὴν σελήνην καὶ τοὺς ἀστέρας τὸ δακτυλοδεικτεῖν αὐτούς. Οἱ δὲ Odjibways ἀπαγορεύουν εἰς τὰ παιδία των νὰ δεικνύωσι μὲ τὸ δάκτυλον τὴν σελήνην, διότι τρέχουν τὸν κίνδυνον νὰ τὸ δαγκάσῃ (2). Καὶ ἐν Καμερούν δὲν δακτυλοδεικτοῦσι τὴν σελήνην (3).

Δ'

Ἐκλείψεις.

Αἱ ἐκλείψεις τῆς σελήνης, καθὼς καὶ αἱ τοῦ ἡλίου, διεγείρουσι καὶ εἰς τοὺς καθ' ἡμᾶς Ἕλληνας τὸν αὐτὸν δεισιδαίμονα φόβον, ὃν καὶ εἰς ἄλλους παμπόλλους λαούς. Ἀλλὰ πρὸς ἀποτροπὴν τοῦ ἐπικειμένου δῆθεν κακοῦ προσφεύγουσι συνήθως εἰς δεήσεις μόνον καὶ ἱκεσίας πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τοὺς ἁγίους· νομίζοντες ὅτι προμαντεύουσιν ἐπικείμενον μέγα τι δυστύχημα (4), ζητοῦσι παντοιοτρόπως ν' ἀποφύγωσιν αὐτό. Ἀνταπόκρισις ἀθηναϊκῆς ἐφημερίδος ἐκ Θήρας παρέχει ζωηρὰν περιγραφὴν τοῦ καταλαβόντος τοὺς κατοίκους τῆς νήσου τρόμου κατά τινα ἔκλειψιν (5). Σπανιώτατα δὲ καὶ ἐνιαχοῦ μόνον τῆς Ἑλλάδος γίνεται ἡ χρῆσις τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις (6) καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς συνήθων μέσων τῆς ἐκφοβήσεως κακοποιῶν δυνάμεων, εἰς ἃς ἀποδίδονται αἱ ἐκλείψεις, διὰ συγκρούσεως χαλκῶν σκευῶν καὶ τῶν τοιούτων (7). Ἓν παράδειγμα τοιαύτης ἐκφοβήσεως ἀναγράφομεν, ὅπερ ἐκθέτει ὁ Ludwig Ross, παρατηρηθὲν ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸ Καστελλόριζον κατὰ τὴν ἔκλειψιν τῆς σελήνης τὴν νύκτα τῆς 19)31 Μαΐου 1844. Ἅμα ἐννοήσαντες, διηγεῖται ὁ Ross, τὴν ἔκλειψιν, ἐξύπνησαν οἱ κάτοικοι. Τί εἶναι; Τί τρέχει; Τὸ φεγγάρι ἔμπλεξεν τὸ φεγγάρι ἐχάθηκε. Καὶ Τοῦρκοι καὶ Ρωμιοὶ ἐπυροβόλουν διὰ ν' ἀποσοβήσωσιν ἢ φονεύσωσι τ' ἀπειλοῦντα τὴν σελήνην «δαιμόνια, στοιχειά, τσίνια». Ὁ κόσμος ἔτρεχεν εἰς τὰς ἐκκλησίας, δεήσεις καὶ παρακλήσεις, ἐνῷ ἄλλοι πλήττοντες σιδηρᾶ καὶ χαλκᾶ σκεύη ἐνόμιζον ὅτι ἠδύνατο οὕτω συντελεστικώτερον ν' ἀποδιώξωσι τοὺς δαίμονας (8).

Ἡ δὲ παγκόσμιος σχεδὸν δοξασία περὶ τῆς προελεύσεως τῶν ἐκλείψεων

---

1) *Grimm* αὐτ. σ. 445 δεισιδ. 334. Τὸ δακτυλοδεικτεῖν πληγώνει τοὺς ἀγγέλους (αὐτ. σ. 469 δεισιδ. 937. 947). Ὁ στρέφων τὰ νῶτα πρὸς τὴν σελήνην κατὰ τὸ παιγνίδιον χάνει (αὐτ. 473 δεισ. 1021). Ἐν βορείῳ Θυριγγίᾳ οὔτε δακτυλοδεικτοῦσι τοὺς ἀστέρας, οὔτε βλασφήμως περὶ αὐτῶν ὁμιλοῦσιν, ὅπως μὴ τοῖς συμβῇ δυστύχημα (Zeitsch. d. Ver. f. Voksk. 1899 σ. 231).

2) *Bastian* ἐν Zeitschr. f. Ethnologie 1872 σ. 362.

3) RTP. 1903 σ. 434.

4) Αἱ ἐκλείψεις θεωροῦνται δυσοίωνοι ἐν Σαράντα Ἐκκλησιαῖς τῆς Θρᾴκης. (Θρακικὴ ἐπετηρὶς 1896 σ. 190).

5) Ἐφημερὶς 14 Ἰουνίου 1890.

6) *O. Jahn* ἐν Berichten d. sächs. Ges. d. Wiss. 1855 σ. 79. *Roscher* Selene σ. 89. Lex. d. Mythol. II 1613. 1615. 2405. 3166. *Samter* Geburt, Hochzeit u. Tod σ. 39 κἑ. 58 κἑ.

7) Βλ. Archiv f. Religionswiss. 1912 σ. 467. Παρὰ τοῖς Ἰνδοῖς τῆς Ἀμερικῆς καὶ τοῖς Περουβίοις: *Waitz* Antropologie τ. III σ. 215. 531, IV 451. Πρὸς ἀποτροπὴν φανταστικῶν κινδύνων κρότοι ἐν Χαλεπίῳ καὶ ἐν Περσίᾳ: Zeitschr. d. Ver. f. Volksk. 1910 σ. 142.

8) *Ross* Kleinasien σ. 7.

ἐκ πονηρῶν πνευμάτων ἢ δρακόντων ἢ θηρίων, ζητούντων νὰ καταβροχθίσωσι τὴν σελήνην ἢ τὸν ἥλιον (1), ἧς δοξασίας ἐξίτηλα ἴχνη διετηρήθησαν ἴσως εἰς ἀρχαίους ἑλληνικοὺς μύθους (2), ἀνευρίσκεται σαφῶς εἴς τινας παλαιοτέρας παραλλαγὰς ἀκριτικοῦ ἄσματος (3). Ἐν κυπριακῇ παραλλαγῇ ὁ ἐκ τῆς Ἀνατολῆς νέος ἄγει γυναῖκα ἐκ τῆς Δύσεως, ἀλλὰ δὲν τολμᾷ νὰ μεταβῇ, ὅπως τὴν παραλάβῃ, φοβούμενος τρία θεριά:

φοβᾶται πού τὸν δράκοντα, φοβᾶται πού τὸν λιόντα,
πού τὸν Ἀβρίτην ποταμόν, μὴν τὸ κακοδικήσῃ.

Ἀλλ' ἡ πενθερὰ μηνύει εἰς αὐτόν, ὅτι κατάλληλος ἡ περίστασις νὰ ἔλθῃ, διότι τὸν μὲν δράκοντα ἀπέκτειναν, τὸν λέοντα ἔπνιξαν καὶ τὸν Εὐφράτην ἔζευξαν διὰ γεφυρῶν. Ἱππεύσας ὁ νέος τὸν μαῦρόν του,

τὸν λέουσιν Πετρίτην,
πού καταλεῖ τὰ σίδερα καὶ πίνει τὸν Ἀβρίτην,
πού μὲ τὰ νέφη περπατεῖ καὶ ταῖς δροσιαῖς ἐγλύφει,

μεταβαίνει εἰς τῆς μνηστῆς αὐτοῦ. Ἀλλ' ὁ Δράκοντας δὲν εἶχε φονευθῇ, καὶ ὅτε ὁ νέος διῆλθε πρὸ τοῦ σπηλαίου του, ζητεῖ νὰ τὸν φάγῃ. Ἐκεῖνος τὸν παρακαλεῖ νὰ τὸν ἀφήσῃ μόνον νὰ τελέσῃ τοὺς γάμους του ὑποσχόμενος ὅτι θέλει ἐπιστρέψῃ. Ὁ Δράκοντας τῷ χορηγεῖ τὴν ἄδειαν, ἀφοῦ πρῶτον ὡρκίσθη ὅτι δὲν θὰ παραβῇ τὴν ὑποσχεσίν του.

«Μόσε μου, παίδιο, μόσε μου, κι' ἀφήννω σὲ νὰ πάῃς».
Ἔμοσέν του χαμαὶ 'ς τὴν γῆν, εἶπεν του χῶμα νά νι.
Ἔμοσέν του 'ς τὸν οὐρανόν, τὰ ἄστρα, τὸ φεγγάριν,
πῶς τριῶν μερῶν γαμπρὸς νά νι κ' ἐννά ρτῃ νὰ τὸν φάῃ,
κι' ἂν παραλλάξῃ πού ταῖς τρεῖς, *ἂς τρῶ πού τὸ φεγγάριν.*
Ὁ Δράκος στάθην ἐμπιστὰ κι' ἀφῆκεν τον καὶ πάει.

Καὶ ἐπέστρεψε μὲν ὁ νέος, ἀλλὰ συνοδευόμενος ὑπὸ τῆς νεαρᾶς συζύγου του, ἣν φοβηθεὶς ὁ Δράκος, διότι ἦτο αὕτη ἡ τοὺς δράκοντας ἀποτεφροῦσα, κόρη τῆς ἀστραπῆς καὶ τῆς βροντῆς ἐγγόνη, ἀφῆκεν αὐτὸν ἐλεύθερον (4).

---

1) *Grimm* Deutsche Mythologie σ. 668 κέ. (588 κέ. δ' ἐκδ.) *Edw. Tylor* Primitive Culture I σ. 328 κέ. (I σ. 323 γερμ. μεταφρ.).Archiv f. Religionswiss. 1912 σ. 467. *Siecke* Drachenkämpfe σ. 10 κέ. Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Αἰγυπτίοις: *Maspero* Histoire ancienne des peuples d'Orient τ. I σ. 90 κέ. 93. *Roscher* Lex. d. Mythol. II 2745. Παρὰ τοῖς Ἰνδοῖς (Βέδαι, Βουδισταί): *Siecke* ἔνθ. ἀν. *Ch. R. Lanmann* ἐν Festgruss an Roth 1893 σ. 187 κέ. Παρὰ τοῖς Θιβετίοις: RTP. IX 573. Παρὰ τοῖς Αὐστραλοῖς: *Waitz* Anthropologie τ. VI σ. 266.

2) Πρβλ. *Roscher* Nachträge σ. 32, 2. Lex. d. Mythologie II 3167. Ὁ Siecke ἀνενδοιάστως ὑποστηρίζει ὅτι πολλοὶ ἑλληνικοὶ μῦθοι ἀναφέρονται εἰς τὴν παράστασιν τῆς καταπόσεως τῆς σελήνης ὑπὸ δαίμονος ἢ θηρίου, οἷον ὁ τοῦ Κρόνου καὶ τῶν παίδων αὐτοῦ, οἱ τῆς καταπόσεως ὑπὸ δράκοντος τοῦ Ἡρακλέους καὶ τοῦ Ἰάσονος κλπ.

3) Ἀναγραφὴν τῶν παραλλαγῶν τοῦ ἄσματος τούτου βλ. ἐν Παραδόσ. σ. 993. Λαογρ. Δ' 182.

4) Ἆσμα ψαλλόμενον ἐν Κύπρῳ κατὰ τὴν τελετὴν γάμων (*Δουκᾶ* φιλ. ἐπισκέψεις σ. 80 κέ. *Σακελλαρίου* Κυπριακὰ τ. Α' σ. 721—2.-Κόρη τῆς φύσεως καὶ τῆς βροντῆς ἀναφέρεται καὶ ἐν τῷ ἐστωνικῷ Kalewipoeg (RTP. IX 167).

Ἐν ἑτέρᾳ παραλλαγῇ, κερκυραϊκῇ, ὁ Γιάννης (1) ἀφήνει εἰς τὸν δράκοντα ἐγγυητὰς τὸν Ἥλιον καὶ τὸ Φεγγάρι.

Κι' ὁ Γιάννης ἐπαράργησε, κι' ὁ Δράκοντας πεινάει,
κ' ἐκεῖ *ἀρχινάει κ' ἔτρωγε τοῦ ἥλιου τσοῖ ἀχτίδες.*

Ἡ σύζυγος τοῦ Γιάννη εἶναι τὸ καῖον τοὺς δράκοντας *ἀστροπέλεκο* μητέρα ἔχουσα τὴν ἀστραπὴν καὶ πατέρα τὸ βόλι (2). Ἐν ἑτέρῳ δ' ἄσματι:

Βάλαν τὸν ἥλιο μάρτυρα καὶ τὸ φεγγάρι ἐγγύη
κι' ὁ Δημητρὴς παράργησε τὴν τρίτη ὡς τὸ γιόμα.
Ὁ ἥλιος ἐθάμπωσε καὶ τὸ φεγγάρι χάθη (3).

Εἰς ἄλλο δὲ ἀνέκδοτον ἆσμα τῆς Σύρου ὁ Γιάννος κρατεῖται ἀπὸ τὴν Λάμιαν καὶ εἰς αὐτὴν ὁρκίζεται νὰ ἐπανέλθῃ.

Κι' ὁ Γιάννης ἀργοπόρησε κ' ἐθύμωσε ἡ Λάμια,
κι' ἀπὸ τὴν πεῖνα *ἔτρωε τοῦ ἥλιου τοῖς ἀχτῖνες* (4).

Αἱ μυθολογικαὶ δ' ὅμως αὗται παραστάσεις Δρακόντων ἢ Λαμιῶν, αἵτινες τρώγουσι τὰς ἀκτῖνας τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης καὶ προξενοῦσι τὰς ἐκλείψεις αὐτῶν, κατ' οὐδὲν διαφέρουσαι τῶν παρὰ τοῖς ἄλλοις λαοῖς παραστάσεων περὶ τῆς αἰτίας τῶν ἐκλείψεων, μόνον εἰς τὰ παλαιὰ δημοτικὰ τραγούδια εὑρίσκονται. Ἄλλως εἶναι ἄγνωστοι εἰς τὸν καθ' ἡμᾶς λαόν, ὅστις τὰς ἐκλείψεις ἀνάγει συγκεχυμένως εἰς τὸν Θεόν, ἐκδηλοῦντα δι' αὐτῶν τὴν ὀργήν του.

Ἐπίμετρον (εἰς σελ. 157 σημ. 6).

Εὐχαὶ εἰς τὴν σελήνην. Ἐκ μαγικοῦ παπύρου Παρισίων (*Wessely* Bericht über griech. Papyri ἐν Wiener Studien 1886 τ. 8 σ. 198). «*Εὐχὴ πρὸς τὴν σελήνην ἐπὶ πάσῃ πράξει.* Ἐλθέ μοι, ὦ δέσποινα, φίλη τριπρόσωπε σελήνη, εὐμενίᾳ δ' ἐπάκουσον ἐμῶν ἱερῶν ἐπαοιδῶν· νυκτὸς ἄγαλμα, νέα φαεσίμβροτε ἠριγένεια κλπ.» ὁ τελευταῖος στίχος «ἐλθὲ ἐπ' ἐμαῖς θυσίαις καὶ μοι τόδε πρᾶγμα ποίησον» (αὐτ. σ. 201).

Ἐκ χειρογράφου ἰατροσοφικοῦ τοῦ ΙΣ αἰῶνος τῆς ἐν Μονάχῳ δημοσίας βιβλιοθήκης (Ἑλλην. κώδ. LXX φ. 247β). «*Προσευχὴ τῆς σελήνης.* Δέσποτα κύριε, ὁ δεσπόζων ζώντων καὶ νεκρῶν, ὁ ἐν σοφίᾳ κατασκευάσας τὸν ἄνθρωπον, ἵνα δεσπόζῃ τῶν ὑπὸ σοῦ γενομένων κτισμάτων ἐν ὁσιότητι καὶ συνέσει, συνέργησόν μοι, ἵνα δυνηθῶ ὁ δοῦλός σου χάριν λαβεῖν καὶ *ὑποτάξαι*

---

1) Τὸ ὄνομα τοῦ Διγενῆ εὑρίσκεται πολλάκις παρηλλαγμένον ἐν ταῖς παραλλαγαῖς τῶν ἀκριτικῶν ἀσμάτων εἰς Διενής, Ἰενής, Ἰγιανής, Γιάννης, Διονὴς κλπ. Δημητρὴς κλπ.

2) *Γ. Α. Κοντοῦ* Δημοτικὰ ἀνέκδοτα Κερκύρας. Κέρκυρα 1877 σ. 12.

3) *Α. Ἰατρίδου.* Συλλογὴ δημοτ. ἀσμάτων. Ἀθήν. 1859 σ. 66.

4) Ἀνακοινωθέν μοι ὑπὸ τοῦ κ. Ἐμμ. Γ. Πολιτάκη.—Δράκων καὶ ἀκτῖνες τοῦ ἡλίου ἀναφέρονται καὶ ἐν δαλματικῇ κοσμογονικῇ παραδόσει, καθ' ἣν, ὅτε ὁ Θεὸς ἔπλασε τὸν κόσμον, εἶχεν ὁ ἥλιος δέκα ἀκτῖνας· τούτων τὰς ἐννέα ἔπιεν ὁ δράκων, τὴν δὲ δεκάτην ἔσωσεν ἡ χελιδὼν εἰς τὰς πτέρυγάς της (Zbornik τῆς ἀκαδημίας τοῦ Agram τ.Χ σ. 222 κέ.= Zeitschrift d. Ver. f. Volksk. 1907 σ. 225).

τὸν πλανήτην τὴν σελήνην καὶ τελειῶσαι τὸ ἔργον, ὃ ἐπεχειρίσθην. Ὁρκίζω σε, σελήνη, τοῦ οὐρανοῦ ὡραιοτάτη πορφύρα καὶ τῆς νυκτὸς παραμυθία (1). Ὁρκίζω σε εἰς τὴν ὁδόν σου καὶ εἰς τὴν ἀνακαίνισίν σου καὶ εἰς ἀναμετρήτους βαθμούς, ἐν οἷς μετέρχεται, καὶ εἰς τὰ ὀνόματα ταῦτα: Σαβαήλ, Βοαήλ, Ὠνιτζήρ, Σπαροῦ, Σωτήρχα, Γαβήδ, Οὐτουπών, Καιπολής, Γωμεδήμ, Μαρηβάτ, εἰς ταῦτα σε ὁρκίζω, σελήνη, ἵνα μου ὑποκλίνῃς τὴν χάριν σου καὶ τὴν ἐνέργειάν σου εἰς τὴν δουλείαν ταύτην, ἐν ᾧ ἐπιχειρίζομαι» (2).

Ἐκ χειρογράφου Σολωμονικῆς τῆς Ἱστορικῆς Ἑταιρείας φ. 7α. «*Γιδοὺ* (=ἰδοὺ) *καὶ ἡ εὐχὴ τῆς σελήνης*· κυριεύει τὴ δευτέρα. Κύριε παντοκράτορ, ὕψιστε καὶ συνεκτικὲ τῶν ἁπάντων, βασιλεῦ τῶν βασιλευόντων καὶ κύριε τῶν κυριευόντων, τὸ<ν> οὐρανὸν κοσμήσας τοῖς ἄστρασιν καὶ τὴν γῆν ὡραΐσας (=ὡραΐσας) τοῖς ἄνθεσιν, ὃν πᾶσα κτίσις ὁρατὴ καὶ ἀόρατος τρέμουν (3)· ἀπὸ προσώπου τῆς δυνάμεώς σου (4)· δέομαι καὶ περικαλῶ ἐγὼ ὁ ἀνάξιος δοῦλός σου, ἵνα ὑποκλίνῃς τὸν πλανήτην τῆς σελήνης τὰς χάριτας καὶ εὐεργεσίαις εἰς σὲ ἢ εἰς αὐταῖς ὁ ἐν σοὶ (;) (5). Κυρία Σελήνη, τοῦ κόσμου σωτηρία καὶ ἐπίγνωστη(;), τοῦ οὐρανοῦ (6) ἡ προφύρα καὶ τῆς νυκτὸς ἡ παραμυθία[ν] καὶ βιαζομένων πνευμάτων ἡ δέσποινα· ὦ ἐσὺ κυρία Σελήνη, ἡ ἀπόδειξις τοῦ χρόνου καὶ τὸ σημεῖον πασῶν τῶν <ἑορτῶν> καὶ πανηγύρεων (7), ὁρκίζω σε εἰς τὸν ὑψηλὸν θρόνον τοῦ θεοῦ καὶ εἰς τὰς λαμπρὰς ἀκτῖνας καὶ εἰς τὴν ἀνάστασιν τοῦ θεοῦ ἵνα μου ὑπακούσῃς· ὁρκίζω σε εἰς τὰ ἑξαπτέρυγα Χερουβείμ (8) καὶ Σεραφείμ καὶ εἰς πάσας τὰς τάξεις τῶν ἁγίων ἀγγέλων καὶ εἰς τὰ ὀνόματα ταῦτα (9): Γαλαβήρ, Βινοήλ, Ἀδοναήλ, Θελαβοήλ, Ἀρραήλ, Ζογοθουήλ, Ἀγαθαὴλ νὰ μοῦ δείξῃς τὴν χάριν σου καὶ τὴν δύναμίν σου (10) καὶ τὴν ἐνέργειάν σου εἰς ταύτην μου τὴν πρᾶξι<ν>. Ἀμήν» (11).

φ. 10α. «Ἐδῶ γράφομεν διὰ τῆς μελάνης τοὺς χαρακτῆρας τῶν πλανήτων. Γίνωσκε γὰρ ἔτι καὶ τοῦτο (12). Ὅταν ὁρκίσῃς τοὺς ἀγγέλους γὴ τοὺς δαίμονας, κάπνιζέ τα (13) καὶ λέγεις καὶ τὴν εὐχὴν τοῦ πλανήτου· καὶ ὅρκιζε

---

1) Τὰ ἐπίθετα ταῦτα τῆς σελήνης, ἅτινα καὶ ἐν τῇ Σολωμονικῇ τῆς ἱστορικῆς ἑταιρείας καὶ τῷ παρ' ἐμοὶ παρίῳ ἰατροσοφικῷ ἐπαναλαμβάνονται, εὑρίσκονται καὶ εἰς τὰς γνώμας Σεκούνδου τοῦ Ἀθηναίου (παρὰ *Mullach* Fragm. philos. Gr. τ. I σ. 513. 516. 518): «Τί ἐστι σελήνη; Οὐρανοῦ πορφύρα, νυκτερινὴ παραμυθία».

2) Ὁμοία πρὸς ταύτην μὲ ἀσημάντους τινὰς παραλλαγὰς εἶναι «εὐχὴ τοῦ πλανήτου σελήνης» τῆς Σολωμονικῆς (κῶδ. 1265 τῆς Ἐθν. βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν φ. 9α).

3) Χφ. τερμουν.

4) Χφ. διναμεονσου.

5) Χφ. Αἱ λέξεις ὑποκλίνῃς (ἠποκλνης) μέχρι τοῦ εὐεργεσίαις (ευερησίγες) εἶναι γεγραμμέναι ἐν τῷ μεσοστίχῳ, ἐν τῷ χώρῳ τῷ ἄνωθεν τῶν λέξεων ἀνάξιος μέχρι τοῦ σελήνη· εἶναι δὲ διαγεγραμμέναι αἱ αὐταὶ λέξεις καὶ ἐν τῷ ἀμέσως κατωτέρω διαστίχῳ, ἐσφαλμένως γεγραμμέναι (ηποκλινις τοῦ πλανητις σελινις τας χαριας και. Μετὰ δὲ τὸ ἵνα καὶ τὸ σημεῖον τῆς παραπομπῆς εἰς τὰ ἄνωθεν γεγραμμένα, ἔπονται τὰ ἑξῆς δύσληπτα: ισειγις αυτες νοενσι.

6) Χφ. σοταιριατε και επιγνοστη τους ουρανούς. Ἡ Σολωμονικὴ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης (φ. 11β) ἔχει: εὐταξία τε καὶ ἐπίγνωσις.

7) Χφ. πανηγιρον

8) Χερ. Χουρουβημ

9) Χφ. ονοματαυτα

10) Χφ. δηναμινσου

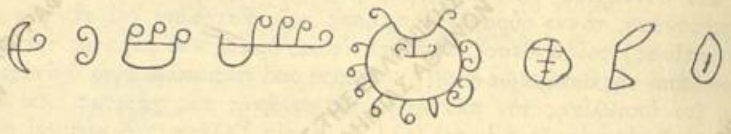
11) Ὁμοία εὐχὴ καὶ ἐν τῇ Σολωμονικῇ τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης φ. 11α β.

12) Χφ οτη και τουτον

13) Χφ δεμοναν καπνηζμετα καπνηζετα

τοὺς ἀγγέλους (1) νὰ ὑποτάξουν τὰ δαιμόνια εἰς τὴν χρείαν σου (2). Καὶ σὰν θέλῃς νὰ γράψῃς, πρῶτον γράψιον τοὺς χαρακτῆρας καὶ ὕστερος γράψον εἰς θέλεις· νὰ γράψῃς τοῦ κάθε πλανήτου τοῖς χαρακτῆρες. Ἰδοὺ ὅπου τοῖς γράφω κατόπιν.....» (3).

φ. 10β. «Ἰδοὺ οἱ χαρακτῆρες τῆς σελήνης. Ταῖς χαρακτῆρες γράψον μὲ κρόκον καὶ μόσκον καὶ ροδόσταμον καὶ μετὰ γαίματος ἀνθρώπου εἰς χαρτὶν (4) κουνελίου ἢ πανπάκινον (5) καὶ κάπνισον αὐτὸ μὲ τὸν στύρακα καὶ χαλβάνιν.

Ἰδοὺ καὶ τὸ μελάνι τῆς σελήνης. Τὸ μελάνι τῆς σελήνης γίνεται μὲ τὸ ζουμὶ τῆς ἐλιᾶς καὶ τὸ ὀρεοπάρπαρον (6) καὶ κάμφουραν καὶ γαῖμα λαοῦ (7), τρίψας καὶ ἑνώσας αὐτὰ καὶ ποῖσον μελάνιν καὶ γράφε εἰς τὴν ὥραν ὁποῦ κυριεύει ἡ σελήνη».

Ἐξ ἰατροσοφικοῦ ἀντιγραφέντος ἐν Πάρῳ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, τῆς βιβλιοθήκης μου φ. 84β. «*Εὐχὴ καὶ ὁρκισμὸς τῆς σελήνης.* Κύριε παντοκράτορ, ὕψιστε, ὁ τῶν ἁπάντων βασιλεῦ τῶν βασιλευόντων καὶ κύριος τῶν κυριευόντων· ὁ πλάστης τοῦ ἀνθρώπου καὶ ποιητῶν κτισμάτων· τῶν ἀστέρων· κατακοσμήσας καὶ τῆς γῆς τοῖς ἄνθεσιν· ἐπ' ὀνόματος αὐτοῦ πᾶσα κτίσις ὁρατὸς καὶ ἀόρατος τρέμει ἀπὸ προσώπου τῆς δυνάμεως αὐτοῦ· χαρίτωσόν με ἵνα δυνηθῶ ἐγὼ ὁ δοῦλός σου Νικόλαος, υἱὸς τῆς παιδίσκης Καλῆς, χάριν λάβω ἀπὸ σοῦ ὅπως δυνηθῶ ὑποτάξω τὸν παρόντα πλανήτην τῆς σελήνης νὰ τελειώσω τὸ ἔργον μου εἰς τὴν ἐπιχείρησίν μου. Ὁρκίζω σε, σελήνη, ὡραίαν τε καὶ τοῦ οὐρανοῦ πορφύραν (8) καὶ τῆς νυκτὸς παραμυθίαν· διαβαζομένων πνευμάτων δέσποινα, ὁρκίζω σε εἰς τὸν θεὸν τὸν ζῶντα, ὁποῦ μὲ ἔκτισεν, εἰς τὸν οὐρανόν, ἵνα μὴν μὲ παρακούσῃς· ὁρκίζω σε καὶ εἰς τὰς λαμπράς σου ἀκτῖνας καὶ εἰς τὴν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ νὰ μοῦ ὑπακούσῃς· ὁρκίζω σας εἰς τὰ Χερουβεὶμ καὶ Σεραφεὶμ καὶ εἰς τὰ ὀνόματα ταῦτα: Γαλαβιρών, Ἐβενοήλ, Ἀγαλαήλ, Ἀδαμοήλ, Θελαφοήλ, Ἐριφούλ, Ζωγοθοήλ, Ὀνιτζέρ, Παρούμ, Ἰσατάρ, Ἐχάμ, Σαβαώθ, Γωμεδόμ, Μαρεσάτ· μετὰ ταῦτά σου τὰ ὀνόματα σὲ ὁρκίζω νὰ ὑποκλίνῃς τὴν χάριν σου καὶ τὴν

---

1) Χφ αγγλους
2) Χφ. ταλεμονηα ηστηνχρανσου
3) Τὰ αὐτὰ ἐπιτομώτερον ἐν Σολωμονικῇ Ἐθν. Βιβλιοθήκης φ. 13α.
4) Χφ. ηχαρτην
5) Ἤτοι βαμβάκινον (βομβύκινον). Ἡ Σολωμονικὴ τῆς Ἐθν. βιβλιοθήκης (φ. 13β) ἔχει ἡ βαμπακῆ.
6) Ὀρεοπάρπαρον εἶναι τὸ φαρμακευτικὸν φυτὸν Rheum Emodi Wall. καὶ Rheum rhaponticum L. Τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ καὶ ἄλλοι τύποι φέρονται, ὡς ρέον βάρβαρον, ριομπάρμπαρον, ρενμπάρμπαρο κλπ. (Βλ. *B. Langkavel* Botanik der späteren Griechen σ. 90).
7) Χφ. λαον (=λαγοῦ, λαγωοῦ).
8) Χφ. πορφιράν.

παρόντα μου πρᾶξιν καὶ μέλλω ποιήσω νὰ γένῃ βέβαιον καὶ ἀληθινόν. Ἀμήν.»

Ἐκ τῆς Σολωμονικῆς τῆς Ἐθν. βιβλιοθήκης ἀρ. 1265 φ. 39αβ. «Χαιρετισμὸς ἄστρου πρὸς κατασκευὴν φίλτρου: «Εἰς τὸ πρῶτον ἄστρον, ἂν τύχῃ ἀνατέλλοντος τῆς σελήνης, ἤγουν ἂν λάχῃ καὶ δῇς τὸ φεγγάριν πρὶν τοῦ ἄστρου, χαιρέτισον αὐτὸ λέγων οὕτως. Χαῖρε φέγγος καὶ μιλιτινόν, φέγγος καλὴ σου ἑσπέρα· ὁρκίζω σας κατὰ τοῦ καλέσαντός σε· ἐπὶ ἀνατολῶν καὶ κατευ<θύν>εις ἐπὶ δυσμῶν, ὅπως κελεύῃς τὴν ὁ δεῖναν, ἵνα μὲ ἀγαπήσῃ καὶ ἔλθῃ ὅπου κοιμοῦμαι».

ΟΙ ΠΕΡΙ ΑΣΤΕΡΩΝ ΚΑΙ ΑΣΤΕΡΙΣΜΩΝ ΜΥΘΟΙ*

Α΄ ΑΣΤΕΡΙΣΜΟΙ

Ἀστερισμοὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις.— Σημάδια, χωριό.— Ἴχνη παλαιῶν μύθων.— Χριστιανικαὶ ὀνομασίαι.

Μετὰ τὰ μετεωρολογικὰ φαινόμενα καὶ τὸ εὐεργετικὸν θάλπος καὶ τὸ φῶς τοῦ ἡλίου, ἅτινα ἄμεσον ἀσκοῦσιν ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου ἐπενέργειαν, τὸ θέαμα, ὅπερ ἐν αἰθρίᾳ νυκτὶ παρέχει ὁ οὐρανός, ἐνεποίει βεβαίως βαθεῖαν αἴσθησιν εἰς τοὺς κατὰ φύσιν ἀνθρώπους· τὰ δὲ συναισθήματα αὐτῶν ταῦτα ἐξεδήλουν δι' εἰκονικῶν ἐκφράσεων, αἵτινες βαθμηδὸν διεπλάσθησαν εἰς μύθους. Καὶ αὕτη εἶναι ἡ πρώτη πηγὴ ἀστρονομικῶν μύθων. Ἑτέρα δὲ καὶ κυριωτάτη αὕτη πηγὴ εἶναι αἱ παρατηρήσεις περὶ τῆς κινήσεως τῶν διαφόρων ἀστέρων, προπάντων ἐκείνων, αἵτινες συντονωτέραν ἐλκύουσι τὴν προσοχὴν ἕνεκα τοῦ μεγέθους καὶ τῆς λαμπρότητος αὐτῶν, περὶ τῶν διαφόρων συστημάτων, τὰ ὁποῖα φαίνονται σχηματίζοντες οὗτοι ἐν τῷ οὐρανῷ, περὶ τῆς ἐπιτολῆς καὶ τῆς δύσεως αὐτῶν, πρὸς ἃ ἐκανονίζοντο τὰ ἐπὶ τῆς γῆς ἔργα, προπάντων τῆς γεωργίας καὶ τῆς ναυτιλίας. Ἀλλ' αἱ τοιαῦται θετικώτεραι παρατηρήσεις δὲν ἦσαν πολλαί, ἀναμφιβόλως δὲ οἱ παλαιότατοι Ἕλληνες δὲν ἐσυστηματοποίησαν διὰ συμβολικῶν καὶ μυθικῶν παραστάσεων, βαθείας ὑποκρυπτουσῶν ἐννοίας, περίσσειαν γνώσεων περὶ τῆς φύσεως καὶ τῶν κινήσεων τῶν οὐρανίων σωμάτων, ὡς ἐπρέσβευεν ἡ μυθολογικὴ σχολὴ τοῦ Dupuis. Αἱ ἀστρονομικαὶ γνώσεις τῶν παναρχαίων Ἑλλήνων ἦσαν στοιχειωδέστατα· εἰς τὸν Ὅμηρον καὶ Ἡσίοδον ἦσαν γνωστοὶ μόνον οἱ ἀστερισμοὶ τῶν Πλειάδων, τῶν Ὑάδων, τοῦ σθεναροῦ Ὠρίωνος, τῆς Ἄρκτου ἢ Ἁμάξης μετὰ τοῦ Βοώτου ἢ Ἀρκτούρου καὶ τοῦ Κυνὸς τοῦ Ὠρίωνος ἢ τοῦ Σειρίου (1). Μετὰ τῶν ἀστερισμῶν δὲ τούτων συνεδέοντο εὐάριθμοι μῦθοι, οἵτινες βαθμηδὸν πλουτιζόμενοι διὰ νέων ἐπεισοδίων κατέστησαν ποικιλώτεροι (2). Κυρίως δὲ ἡ τάσις πρὸς τὴν ἀστρονομικὴν μυθοπλαστίαν ἄρχεται προφανῶς ἐκδηλουμένη ἀπὸ τοῦ Εὐδόξου, ἀκμάσαντος περὶ τὸ μέσον τοῦ Δ΄ αἰῶνος π. Χ.,

---

*) Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν *Ἀσωπίου* Ἀττικῷ ἡμερολογίῳ τοῦ 1882 (Ἀθ. 1881) σ. 246—267.

1) Βλ. *K. O. Müller* Prolegomena zu einer wissenschaftl. Mythologie. Göttingen 1825 σ. 191 κέ. Πρβλ. *O. Gruppe* Griech. Mythol. σ. 936.—Ἀλλ' οἱ ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου καὶ τοῦ Ἡσιόδου ὀνομαστὶ ἀναφερόμενοι ἀστερισμοὶ ἦσαν πιθανῶς πολλῷ πρὸ αὐτῶν γνωστοί, ὡς τεκμαιρόμεθα καὶ ἐκ τῆς λατινικῆς γλώσσης, ἥτις δὲν ἔχει ἴδια ὀνόματα δι' ἄλλους ἀστερισμοὺς πλὴν τούτων. Παντελῶς δ' ἀβάσιμος φαίνεται ἡ γνώμη τοῦ *C. Brown* (Researches into origin of the primitives constellations of the Greeks, Phoenicians and Babylonians, London 1899—1900), ὅτι οἱ ἀστερισμοὶ οὗτοι καὶ ἄλλοι, οἵτινες τὸ πρῶτον ἀναφέρονται μόλις κατὰ τοὺς ἀλεξανδρινοὺς χρόνους, εἶναι βαβυλωνιακῆς προελεύσεως καὶ ὅτι ἐγνώρισαν ἔκπαλαι αὐτοὺς οἱ Ἕλληνες διὰ τῶν Φοινίκων.

2) Ἡ εἰς τὸν Ἡσίοδον ἀναφερομένη *Ἀστρονομία*, ἐν ᾗ περιείχοντο καὶ ἀστρονομικοὶ μῦθοι, εἶναι ἄδηλον πότε ἐποιήθη· τινὲς ὑποθέτουσιν αὐτὴν ἔργον τῶν ἀλεξανδρινῶν χρόνων, μεταγενέστερον τοῦ Καλλιμάχου καὶ τοῦ Ἀράτου, ἄλλοι δὲ πάλιν τὴν ἀνάγουσι μέχρι τοῦ ϛ αἰῶνος (Βλ. *Rzach* ἐν *Pauly-Wissowa* Real-Encyclop. τ. VIII σ. 1223).

ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ ὅτι παρ' αὐτῷ πρώτῳ γίνεται μνεία τῶν μυθολογικῶν ὀνομάτων τῶν ἀστερισμῶν Κηφέως, Κασσιεπείας, Περσέως, Ἀνδρομέδας, Κήτους, Ἀργοῦς, Κενταύρου. Εἶτα οἱ Ἀλεξανδρινοὶ ἐπολλαπλασίασαν τοὺς ἀστρονομικοὺς μύθους, μὴ ἐπινοοῦντες τὰ πολλὰ νέους, ἀλλὰ παλαιούς, πολλάκις ἀσχέτους πρὸς τὴν τῶν οὐρανίων σωμάτων παρατήρησιν, συνδέοντες πρὸς τὰ ὀνόματα τῶν ἀστέρων καὶ τῶν ἀστερισμῶν καὶ ταῦτα μυθολογικῶς ἐξηγοῦντες.

Ἀλλ' ὅμως ὄχι μόνον οἱ μῦθοι οὗτοι δὲν ἐρριζώθησαν παρὰ τῷ λαῷ, ἀλλ' οὐδὲ ἡ γνῶσις τῶν βραδύτερον παρατηρηθέντων ἀστερισμῶν ἐγενικεύθη. Νῦν οἱ χωρικοὶ τῆς Ἑλλάδος γνωρίζουσιν ἐκείνους ἰδίως τοὺς ἀστερισμούς, τοὺς ὁποίους ἐγνώριζον καὶ οἱ παναρχαιότατοι προπάτορες αὐτῶν, καὶ τούτους ἔχουσιν ὡς ὁδηγοὺς εἰς τὰ γεωργικά των ἔργα ἢ τὴν ναυτιλίαν, ὡς ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Ἡσιόδου. Οἱ ἀστερισμοὶ καλοῦνται ὑπὸ τοῦ λαοῦ γενικῶς *σημάδια* (1), ἐνιαχοῦ δὲ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος *χουργιὰ* (χωρία) (2)· τὰ δὲ ἰδιαίτερα αὐτῶν ὀνόματα ἢ εἶναι αὐτὰ τὰ παλαιά, ἢ ἕτερα, ὧν τινα μὲν διεπλάσθησαν ἐξ ἀναλογίας πρὸς κοινὰ ἐργαλεῖα ἢ σκεύη ἢ ἄλλα τῶν ἐπὶ τῆς γῆς πραγμάτων, ἄλλα δ' ἀναφέρονται εἰς μύθους μέχρις ἡμῶν διὰ στόματος διατηρηθέντας. Τῶν μύθων τούτων ἔνιοι διέσωσαν ἴχνη ἀμυδρὰ γνωστῶν ἀρχαίων· πάντες δ' ἐν γένει φαίνονται ὡς τις ἀπήχησις τοῦ φανταστικοῦ πνεύματος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς κληροδότημα τῶν παναρχαίων χρόνων. Ἂν δ' εἷς τινας αὐτῶν παρατηρῆται καὶ ἡ ἐπήρεια τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ὁ λόγος εἶναι εὐνόητος· οἱ ἐκχριστιανισθέντες Ἕλληνες δὲν ἠδύναντο νὰ διατηρήσωσιν ὀνομασίας, ἀμέσως ἀνακαλοῦσας εἰς τὴν μνήμην τοὺς μύθους τῆς ἀρχαίας θρησκείας. Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ πρῶτοι χριστιανοί, σκανδαλιζόμενοι ἐκ τῶν ἐθνικῶν ὀνομασιῶν τῶν ἀστερισμῶν, ἐπειρῶντο ἄλλοτε μὲν χριστιανικὴν νὰ δώσωσιν εἰς ταύτας ἐξήγησιν (3), ἄλλοτε δὲ καὶ ἐντελῶς ν' ἀντικαταστήσωσιν αὐτάς. Ἐν ναυτικῷ καλανδαρίῳ, φερομένῳ ἐν χειρογράφῳ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, γραφέντι δ' ἴσως δύο ἢ τρεῖς αἰῶνας πρότερον, τὰ πλεῖστα τῶν ἄστρων καὶ τῶν ἀστερισμῶν ἀναφέρονται μὲ χριστιανικὰ ὀνόματα, οἷον τὸ *ἄστρον τοῦ Τιμίου σταυροῦ*, τὸ *ἄστρον τῆς ἁγίας Θέκλης*, τὸ *ἄστρον τοῦ ἁγίου Θωμᾶ*, τὸ λεγόμενον Ταύρου οὐρὰ κ. τ. τ. καὶ ῥητῶς παρατηρεῖται, ὅτι θρησκευτικὸς λόγος ὑπαγορεύει τὴν ἐκχριστιάνισιν τῶν παλαιῶν ὀνομάτων: «Εὐσεβέστερον γὰρ χάριν σεβάσματος τὰς τῶν ἀστέρων » τροπὰς ἁγίων ὀνόμασι χριστιανοὶ προσανέθεντο, Ἑλλήνων ταύτας τὸ πρό- » τερον εἰς ζῷά τινα κριοὺς καὶ ταύρους καὶ καρκίνους κακῶς ἐπικαλε- » σάντων» (4).

Ἡ τάσις αὕτη διετηρήθη ἐν τῇ ἄλλῃ Εὐρώπῃ μέχρι τοῦ ΙΖ' ἀκόμη αἰῶνος. Καὶ κατ' αὐτὴν δὲ τὴν ΙΗ' ἑκατονταετηρίδα Σέμλερ τις ἐν τῇ Astrognosia nova (1742) αὐτοῦ προέτεινε τὴν ἀντικατάστασιν τῶν ἐθνικῶν διὰ

---

1) Βλ. καὶ *Hiller von Gaertringen* Thera τ. IV, 2 σ. 167 (Μίλητος). *Βλαστοῦ* ὁ γάμος ἐν Κρήτῃ σ. 176 (Κρήτη)· «καὶ τὰ σημάδια τ'οὐρανοῦ» ἐν χιακῷ ᾄσματι (*Καιρίλάκη* Χιακὰ ἀνάλεκτα σ. 93).—*Σημάδια* εἶναι τὰ σημεῖα, τὰ παρ' Ὁμήρῳ τείρεα (Ἰλ. Σ. 485).

2) Ἀρτοτίνα τῆς Δωρίδος: Λαογρ. Δ' 424 «Χουργιὰ εἶνι ἀστέρια πουλλὰ μαζούλα. Ὅθι εἶνι πουλλὰ ἀστέρια, δέκα, δικαπέντι, εἶνι χουργιό.»

3) Οὕτω περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ πέμπτου αἰῶνος ὁ πατὴρ τῆς ἐκκλησίας Εὐχέριος ἔγραφεν, ὅτι ὁ μὲν Ἀρκτοῦρος παριστᾷ τὴν ἐκκλησίαν, ὁ Ὠρίων τοὺς μάρτυρας καὶ αἱ Ὑάδες τοὺς διδασκάλους τῆς ἐκκλησίας (*Piper* Mythologie der christl. Kunst τ. I μέρ. II σ. 299).

4) Ἐκ τοῦ κώδ. 135 τῆς Μαρκιανῆς βιβλιοθήκης (Ν. Ἑλληνομνήμων τ. Θ' σ. 172).

χριστιανικῶν ὀνομάτων, ὅπως οἱ τὴν ἀστρογνωσίαν διδασκόμενοι, ἀντὶ κενῶν μύθων, μανθάνωσι συγχρόνως ἱστορίας τῆς παλαιᾶς καὶ τῆς καινῆς διαθήκης (1).

Κατωτέρω καταγράφομεν τὰς γνωστὰς ἡμῖν ὀνομασίας ἑκάστου ἰδίᾳ τῶν ἀστερισμῶν καὶ τῶν ἀστέρων καὶ τοὺς περὶ τούτων μύθους καὶ δοξασίας.

Β' ΠΟΥΛΙΑ

Ὄνομα.— Γεωργικαὶ παρατηρήσεις.— Δύσις τῆς Πούλιας μετὰ κρότου.— Σεισμοί.— Πλειάδες ἓξ ἀδελφαί, ἀποκτείνουσαι τὴν ἑβδόμην.— Μνησταὶ τοῦ Ὠρίωνος, ὑπὸ τούτου διωκόμεναι.— Πούλια, κλῶσσα μὲ τὰ κλωσσόπουλα.— Γουροῦνα μὲ τὰ γουρουνόπουλα (Ὑάδες).

Ὁ ἀστερισμὸς τῆς Πλειάδος διετήρησε τὸ ἀρχαῖον ὄνομα μικρὸν παραφθαρὲν εἰς τινας ἑλληνικὰς χώρας· ἐν Ρόδῳ λέγεται Πλειὰ (2), ἐν Χίῳ Πιλειὰ (3), ἐν Κύπρῳ Ὀπλειὰ (4), ἐν Σύμῃ καὶ Λιβισίῳ τῆς Λυκίας Ἀπλειὰ (5). Ἐπειδὴ δὲ νομίζεται ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓξ ἄστρα (6), κατὰ τοὺς μέσους χρόνους ἐλέγετο ἑξαστέριν (7) ἢ ἑξάστερον (8), καὶ ἀκριβέστερον *ἑπτὰ ἀστέρες* (9) ἢ *ἑπτάστερον* (10). Ἀλλὰ γνωστὴ καὶ πιθανῶς εὐχρηστοτέρα ἦτο καὶ ἡ σήμερον κοινοτάτη ὀνομασία Πούλια (11). Ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξεως φαίνεται οὖσα ἡ αὐτὴ καὶ ἡ τῆς λέξεως πουλὶ (=πτηνόν, ἐκ τοῦ ἀρχαίου πωλίου, πρβλ. τὸ λατ. pullus), οὗ τὸ θηλυκὸν εἶναι *ποῦλα* ἢ *πουλάδα* (ἡ μήπω ᾠοτοκήσασα ὄρνις) (12). Εἰς τὴν ἐπικράτησιν δὲ τοῦ ὀνόματος συνετέλεσεν ἴσως καὶ ἡ παρήχησις πρὸς τὸ ἀρχαῖον ὄνομα, τοῦ ὁποίου ὡς παρετυμολογία ἠδύνατο νὰ ἐκληφθῇ τὸ κοινόν.

Ἡ Πλειὰς θεωρεῖται ὡς σημαντικώτατος τῶν ἀστερισμῶν (13), διότι ἐξ

---

1) *Piper* αὐτ. σ. 299 κέ.

2) Ἐν γαμηλίῳ ᾄσματι «τᾶστρα καὶ τὴν Πλειὰ» (Πανδώρ. τ. ΙΒ' σ. 599).

3) *Καιελλάκη* Χιακὰ ἀνέκδοτα σ. 361.

4) *Σακελλαρίου* Κυπριακὰ τ. Β' σ. 703. Λουκᾶ Φιλολ. ἐπισκέψεις σ. 130.—Ἐν Καρπάθῳ Ὀπλέα ἢ Ὀπλιὰ *Μανωλακάκη* Καρπαθιακὰ σ. 206. *Dieterich*, Sprache u. Volksüberl. d. Sporaden σ. 220.

5) *Μουσαίου* Βατταρισμοὶ σ. 29. *Σακελλαρίου* ἔνθ. ἀν.

6) Ἀρτοτίνα Δωρίδος: Λαογραφ. Δ' 423. Θήρα: *F. Hiller von Gaertringen* Thera τ. IV, 2 σ. 167. Ἠπειρωτικὸν ᾄσμα τῶν ἀριθμῶν: «ἕξη ἄστρα ἔχει ἡ πούλια» (Ζωγρ. ἀγὼν Α' σ. 8). «Ὅμοιον κυπριακόν: «Αἱ τὴν Ὀπλειὰν π' ἀνέφανε καὶ τᾶστρα της ἐν ἕξη» (*Σακελλάριος* ἔνθ. ἀν. σ. 43. Βλ. καὶ Ἐφημ. Φιλομαθ. 1865 σ. 775). Ὅμοιον κορινθιακόν: «Ἓξ ἀστέρια ἔχει ἡ πούλια» (*Λελέκ.* Ἐπιδόρπ. σ. 140). Εὐρυτανικόν: «Ἓξ ἀστέρια ἐχ' ἡ πούλια, τέσσιρα βζιὰ ἡ ἀγελάδα, κὶ τρία πουδάρια ἡ πυρουστιὰ» (παρὰ Στυλ. Βίου).

7) *Ducange* Glossar. Graecit. λ. ἑξαστέριν.

8) Αὐτ. λ. πούλια.

9) Αὐτ. λ. ἑπτὰ ἀστέρες.

10) Τὸν τύπον τοῦτον ἔχουσι πάντες οἱ κώδικες τοῦ Ἐρατοσθένους (Καταστερ. 23). Ἄνευ ἀνάγκης δὲ διορθώνουσιν ὁ μὲν τελευταῖος ἐκδότης Olivieri ἑξάστερος, ὁ δὲ Wilamowitz ἑπτάπορος.

11) *Ducange* λ. πουλία. Ἡ μαρτυρία παρ' αὐτῷ ἐκ τοῦ Ἰωάννου Κανναβούτζη· «ἑξάστερον, ὅπερ λέγεται καὶ Πλειάς, ὃ καὶ βαρβαρίζοντες οἱ κοινοὶ ἄνθρωποι λέγουσι Πουλίαν».

12) Ἐκ τοῦ πουλὶ οἱ Ἠπειρῶται ἐσχημάτισαν ῥῆμα *πουλεύω*, σημαῖνον ἵπταμαι. Τὸ ἀρσενικὸν *Πούλιος* ἐν Ἠπείρῳ καὶ Μακεδονίᾳ σύνηθες ὡς βαπτιστικὸν καὶ κύριον ὄνομα. *Πούλια* δὲ (θηλ.) λέγεται καὶ ἡ μεταλλίνη φολίς, ἡ ἐπιρραπτομένη ὡς ποίκιλμα εἰς ἐνδύματα· ἡ αὐτὴ λέγεται καὶ οὐδετέρως τὸ *ποῦλι*· *ποῦλι* λέγεται ἐπίσης καὶ ὁ πεσσός.

13) «Ἀπ' ὅλα τ' ἄστρα τ' οὐρανοῦ ἡ Πούλια εἶν' τὸ κεφάλι», λέγει ἐρωτικὸν δίστιχον τῆς Μήλου (Ἐφημ. Φιλομ. 1868 σ. 1610 ἀρ. 121).

αὐτοῦ ὁδηγοῦνται πρὸς προσδιορισμὸν τῆς ὥρας τῆς νυκτὸς τὸν χρόνον, καθ' ὃν εἶναι ὁρατὸς εἰς τὸν ὁρίζοντα. καὶ κατ' αὐτὸν κανονίζουσιν οἱ γεωργοὶ καὶ οἱ ποιμένες τὴν τάξιν τῶν ἔργων των. Εἶναι δὲ θαυμαστὴ ἡ ἀκρίβεια, μεθ' ἧς ἐκ τῆς θέσεως τῶν ἀστέρων ἐν τῷ οὐρανῷ κατορθώνουσι νὰ ὁρίσωσι τὴν ὥραν τῆς νυκτὸς καὶ τὸν μέχρι τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου χρόνον (1). Εἰς τὸν ἀκριβέστερον ὑπολογισμὸν τῆς ὥρας ἐκ τῆς Πλειάδος ὁδηγοῦνται καὶ ἐκ τῆς παρατηρήσεως τῆς ἐν σχέσει πρὸς αὐτὴν θέσεως τοῦ Ὡρίωνος (2).

Ἐξαίρεται δὲ ἡ σημασία τῆς Πλειάδος, διότι ἡ πρώτη ἑωθινὴ ἀνατολὴ καὶ ἡ δύσις αὐτῆς διχάζουσι τὸν ἐνιαυτόν, καὶ κατὰ τὸν διχασμὸν τοῦτον κανονίζονται κυρίως αἱ γεωργικαὶ καὶ ποιμενικαὶ ἐργασίαι. Ἡμέραν ἐπιτολῆς ὁρίζει ὁ λαὸς τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου (21 Μαΐου), ὅτε ἐπιτέλλει ἀμέσως πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου, καὶ ἔπειτα δύο ἢ τρία λεπτὰ ἐνωρίτερον καθ' ἑκάστην (3) μέχρι τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁγίου Φιλίππου (14 Νοεμβρίου) (4) ἢ ὀλίγας ἡμέρας ὕστερον τὴν 17 ἢ 18 Νοεμβρίου (5). Ἐπειδὴ δὲ τότε φαίνεται κατὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου, φαντάζονται τοῦτο ὡς ἀσπασμὸν τῆς Πούλιας καὶ τοῦ Ἡλίου, καὶ ἐν Χίῳ καὶ Θήρᾳ λέγουσι: «τ' ἁγίου Φιλίππου φιλεῖ ἡ Πούλια μὲ τὸν Ἥλιο» (6). Καὶ μετεωρολογικὰς προγνώσεις στηρίζουσιν εἰς παρατηρήσεις τῆς καταστάσεως τῆς ἀτμοσφαίρας κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην· ὅτι ὁ πνέων τότε ἄνεμος θὰ ἐπικρατήσῃ μέχρι τῆς παραμονῆς τῶν Θεοφανίων (7)· ὅτι ἂν νέφη ἀποκρύψωσι τὴν Πλειάδα, τὸ λῆγον ἔτος θὰ εἶναι δυστυχὲς (8). Ἐν Ἀχαΐᾳ πάλιν πιστεύουσιν ὅτι, ἂν περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Νοεμβρίου ἡ Πούλια βασιλεύσῃ μὲ συννεφιάν, θὰ ἐπέλθῃ βαρυχειμωνιά, καὶ τἀνάπαλιν, ἂν ὁ οὐρανὸς εἶναι αἴθριος (9).

Ὁ χρόνος τῆς ἐπιτολῆς καὶ τῆς δύσεως τῆς Πλειάδος καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἐτίθετο περίπου κατὰ τὰς αὐτὰς ἡμέρας. Ἡ μὲν ἐπιτολὴ ὑπ' ἄλλων μὲν τὴν 7, ὑπ' ἄλλων τὴν 9 καὶ ὑπὸ τοῦ Πλινίου τὴν 10 Μαΐου (10), ἡ δὲ δύσις τὴν 11 Νοεμβρίου (11). Τὴν ἡμέραν δὲ ταύτην ὁρίζει καὶ δημώδης παροιμία. «Ὁ Ἅη Μηνᾶς ἐμήνυσε Πούλια μὴν ξημερώσῃ» (12). Ἐθεώρουν δ' ἐπίσης

---

1) Βλ. καὶ *F. Hiller von Gaertringen* ἔνθ. ἀν. Λαογραφ. Δ' 424.
2) *F. Hiller* αὐτ. σ. 168.
3) Αὐτ. σ. 167.—Καρπενήσιον παρὰ Στυλ. Βίου: «Ἡ Πούλια προυτουβγαίν' τ'ἁγιοῦ Κουσταντίνη».
4) «Τ' ἁγίου Φιλίππου βασιλεύει ἡ Πούλια» (Θήρα, *Hiller* αὐτ.). Ὅτι ἡ Πλειὰς δύει τοῦ ἁγίου Φιλίππου ἀναφέρει καὶ βυζαντινὸν ναυτικὸν συνταγμάτιον, ἐν χειρογρ. τοῦ Π'' αἱ. τῆς Μαρκιανῆς βιβλιοθήκης (Ν. Ἑλληνομν. τ. Θ' σ. 173).
5) Χίος: *Κανελλάκη* Χιακὰ ἀνάλεκτα σ. 361. Παροιμίαι Γορτυνιακαὶ (*Πολίτου* Παροιμίαι λ. πούλια 7.8) :«Σ τοῖς δεκαφτά, 'ς τοῖς δεκαχτώ, | πέφτει ἡ Πούλια 'ς τὸ γιαλό, | καὶ πίσω παραγγέλλει. | μήτε στανίτσα 'ς τὰ βουνά, | μήτε γιωργὸς 'ς τοὺς κάμπους». καὶ: «'ς τοῖς δεκαφτά, 'ς τοῖς δεκαοχτώ, | ποὺ πέφτει ἡ Πούλια 'ς τὸ γιαλό, | μουδὲ κοπάδι 'ς τὸ βουνό, | μουδὲ γουργὸ 'ς τοὺς κάμπους» (γουργὸ=βοῦς ἀροτήρ). Μακεδονικὴ παραλλαγὴ παρὰ *Abbott* Macedonian Folklore σ. 70.
6) *Κανελλάκης* αὐτ. *F. Hiller* αὐτ.
7) *Κανελλάκης* σ. 362. Καὶ οἱ ἀρχαῖοι ἐπίστευον «οἵα τις ἂν ᾖ κατάστασις τοῦ ἀέρος Πλειάδος δυομένης οὕτω ἔχει ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μέχρι τροπῶν, κἂν μεταβάλλῃ, μετὰ τροπάς». (Θεοφράστ. π. σημ. 7).
8) *Κανελλάκης* σ. 370.
9) Λαογραφ. Β' 705—6.
10) *Fr. Boll* Griech. Kalender, Heidelberg 1911 II σ. 6.30.
11) Αὐτ. σ. 11.32 I σ. 15.
12) *Ἀραβαντιν.* Παροιμιαστήριον σ. 80 ἀρ. 811. *Βενιζέλ.* Παροιμ. δημώδ. σ. 176 ἀρ. 3 *A. Mommsen* Griechische Jahreszeiten I σ. 88 ἀρ. 123. Ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου Μηνᾶ ἄγεται τὴν 11 Νοεμβρίου.

καὶ οἱ ἀρχαῖοι διχοτομούμενον διὰ τῆς ἀνατολῆς καὶ τῆς δύσεως τῆς Πλειάδος τὸν ἐνιαυτόν, καὶ τὴν μὲν ἀνατολὴν ὡς σημαίνουσαν τὴν ἀρχὴν τοῦ θέρους, τὴν δὲ δύσιν τοῦ χειμῶνος (1).

Ὁ Ἡσίοδος (Ἔργ. 383 κ. ἑ.) παραγγέλλει νὰ γίνεται ἡ ἔναρξις τοῦ θερισμοῦ κατὰ τὴν ἀνατολὴν τῶν Πλειάδων καὶ τοῦ ἀρότου κατὰ τὴν δύσιν. Κατὰ τὴν γνώμην δ' ὅμως τῶν σημερινῶν χωρικῶν ὁ ἄροτος πρέπει νὰ ἔχῃ περατωθῇ πρὸ τῆς δύσεως τῆς Πούλιας, διὸ λέγουσι παροιμιωδῶς· «Ἡ Πούλια βασιλεύοντας, καὶ ὁ καλὸς ζευγολάτης ἀποσπέρνοντας» (2). Ἂν μὲν πρὸ τῶν μέσων τοῦ Νοεμβρίου γίνῃ ἡ σπορά, θὰ βλαστήσῃ μετὰ μίαν ἑβδομάδα, ἂν δ' ὅμως ὕστερον, θὰ βραδύνῃ ἕνα μῆνα (3). Ταῦτα, ὡς παρατηρεῖ ὁ A. Mommsen (σ. 90), εἶναι σύμφωνα πρὸς τὰ τοῦ Ἡσιόδου (Ἔργ. 479 κ.ἑ.), λέγοντος ὅτι ὁ ἄροτος δὲν πρέπει νὰ γίνεται περὶ τροπὰς ἡλίου, κατὰ τὰς μικροτέρας δηλ. ἡμέρας τοῦ ἔτους, διότι τότε ἡ συγκομιδὴ θὰ εἶναι πενιχρά.

Μετὰ τὴν δύσιν τῆς Πλειάδος παύουσιν αἱ γεωργικαὶ ἐργασίαι, οἱ δὲ ποιμένες πρέπει νὰ κατέλθωσιν εἰς τὰ χειμάδια· δὲν ἐπιτρέπεται πλέον κατὰ τὴν παροιμίαν οὔτε γεωργὸς νὰ εὑρίσκεται εἰς ἀγροὺς οὔτε ποίμνη εἰς τὰ βουνὰ (4). Καὶ ἡ θάλασσα εἶναι ἐπικίνδυνος, μέχρι δὲ τῆς παραμονῆς τῶν Θεοφανίων, ὅτε ἁγιάζονται τὰ νερά, τὰ πλοῖα δὲν πρέπει νὰ ταξιδεύωσι. Τὴν μετὰ τὴν δύσιν τῆς Πλειάδος, μετὰ τὴν *πλειοδυσίαν*, ὡς τὴν ὀνομάζει, ταραχὴν τῆς θαλάσσης μνημονεύει καὶ βυζαντινόν τι κείμενον τοῦ ΙΑ αἰῶνος πιθανῶς. «Ἀπὸ δὲ τῆς δεκάτης πέμπτης τοῦ αὐτοῦ μηνὸς (Νοεμβρίου) ἄρχεται ἡ λεγομένη πλειοδυσία, καὶ κατὰ ἑβδόμην ἡμέραν, ἤγουν ἀπὸ τῆς ιε', ἕως τῆς κβ', δύνει ἄστρον, ὁμοίως καὶ καθεξῆς, καὶ ἐν ταῖς αὐταῖς ἡμέραις, ὅτε τὸ ἄστρον δύνει, γίνεται ἐν τῇ θαλάσσῃ κακοκαιρία· ἐπικρατεῖ δὲ ἡ τοιαύτη πλειὰς ἡμέρας τεσσαράκοντα ἐννέα» (5).

Ὅταν δύῃ ἡ Πούλια, πιστεύει ὁ λαὸς ὅτι ἀκούεται σφοδρὸς κρότος περὶ βαθὺν ὄρθρον (6), λέγουσι δὲ *ἔπεσεν ἡ Πούλια στὴ θάλασσα* (7). Παραπλησίαν πρὸς ταύτην ἀρχαίαν δημώδη δόξαν περὶ τοῦ ἡλίου ἀναφέρει ὁ Ποσειδώνιος (8)· «μείζω δύνειν τὸν ἥλιον ἐν τῇ παρωκεανίτιδι *μετὰ ψόφου* παραπλησίως ὡσανεὶ

---

1) Θεόφραστ. π. σημ. 6. *Arat.* Φαινόμ. 266-7. *Plin.* H. N. XVIII, 69.

2) Πατρῶν (Στατιστικὴ τῆς γεωργίας, ἐν Ἀθ. 1864 σ. 108) Ζακύνθου (*A. Mommsen* σ 92 ἀρ. 123 α [κι' ὁ καλὸς γεωργὸς]) Δημητσάνης Γορτυνίας παρὰ Κ. Κασιμάτη.— Καὶ ἄλλως: «Ὄντας ἡ Πούλια βασιλεύει, ὁ καλὸς ζευγολάτης ἀποσπέρνει». Γορτυνία (Ἐφημ. Φιλομ. 1858 σ. 573=*Mommsen* σ. 93 ἀρ. 125 β') ἢ: «Ἡ Πούλια βασιλεύοντα | καὶ πίσω ἀποσπέρνοντα». Δημητσάνης παρ' Ὀθ. Στασινοπούλου.

3) Ἐφημ. Φιλομαθ. ἔνθ. ἀν.

4) Βλ. τὰς παροιμίας ἀνωτέρω σ. 181 σημ. 5. Ἄλλαι παραλλαγαὶ τούτων: «Ἡ Πούλια βασιλεύοντας | καὶ πίσω παραγγέλλοντας, | μήτε τσοπᾶνος 'ς τὸ βουνό, | μήτε γιωργὸς 'ς τοὺς κάμπους». Πατρῶν (Λαογραφ. Β' 706) Ἀρκαδίας (Στατιστ. τῆς γεωργίας σ. 109=*Mommsen* σ. 93 ἀρ. 93 ἀρ. 125 c). Πύργου Ἠλείας (παρὰ Λιναρδάκη), Κυνουρίας (παρὰ Κ. Ρωμαίου). ἢ: «κι' οὔτε τσοπάνης 'ς τὰ βουνά, οὔτε ζευγᾶς 'ς τοὺς κάμπους». (Ἐφ. Φιλομαθ. 1858 σ. 573=*Mommsen* σ. 93 ἀρ. 125 β). ἢ: «μηδὲ πουλάκι 'ς τὸ κλαρί, μηδὲ βοσκὸς 'ς τὸ πλάγι» (Πύργου παρὰ Λιναρδάκη) ἢ: «οὐδὲ πουλάκι 'ς τὸ βουνό, οὐδὲ γιωργὸς 'ς τὸν κάμπο» (Δημητσάνης παρὰ Ὀθ. Στασινοπούλου).

5) *Λάμπρου* Ν. Ἑλληνομν. τ. Θ' σ. 174.— Καὶ οἱ Ρωμαῖοι ἐθεώρουν τὴν θάλασσαν ὡς ἐπικίνδυνον μετὰ τὴν δύσιν τῶν Πλειάδων. Βλ. τὰς μαρτυρίας παρὰ *Gundel* de stellarum appell. σ. 99.

6) *Π. Παπαζαφειρόπουλος* ἐν Βύρωνι τ. Β' σ. 333.

7) Ἐφημ. Φιλομ. 1858 καὶ σ. 574. Πρβλ. ἀνωτέρω σ. 181 σημ. 5: «πέφτει ἡ Πούλια 'ς τὸ γιαλό».

8) Παρὰ *Στράβων*. Γ' 5 σ. 138

» σίζοντος τοῦ πελάγους κατὰ σβέσιν αὐτοῦ διὰ τὸ ἐμπίπτειν εἰς τὸν βυθόν». Ἐκ τινος δὲ δημοτικοῦ ᾄσματος δυνάμεθα ἴσως νὰ συναγάγωμεν ὅτι ἡ αὐτὴ ἰδέα ἐπικρατεῖ καὶ περὶ τῆς δύσεως ἄλλων ἀστέρων.

Νὰ βρῇς καὶ τὸν Αὐγερινὸ ποὺ κούεται στὴ δύση (1).

Ὁ κατὰ τὴν δύσιν τῆς Πούλιας κρότος παρακολουθεῖται, κατὰ τὰς δημώδεις παρατηρήσεις, ὑπὸ σεισμοῦ (2). Ἐκ τῆς ἐπιρροῆς δ' ἴσως τοιούτων ἰδεῶν κρητικόν τι ᾄσμα περὶ δεινοῦ σεισμοῦ, συμβάντος ἐν Κρήτῃ τὴν 25 Σεπτεμβρίου 1856, προσομοιάζει τὰς τότε καταστροφὰς πρὸς τὰς ἐπιγινομένας, «ὅταν χάνεται ἄστρο» (3).

Προέρχεται δ' ὁ κρότος ἐκ τῆς πτώσεως τοῦ οὐρανίου σώματος εἰς τὴν γῆν, διότι καὶ τὴν δύσιν ἀντιλαμβάνονται ὡς πτῶσιν τῆς Πλειάδος εἰς τὴν θάλασσαν, καθὼς ἐμφαίνεται ἀπὸ τὰς ἀνωτέρω μνημονευθείσας φράσεις *πέφτει ἡ Πούλια στὸ γιαλό, ἔπεσε ἡ Πούλια στὴ θάλασσα* (4). Ὁ αὐτὸς κρότος ἀκούεται καὶ ὅταν ἡ Πούλια κατέρχεται εἰς τὴν γῆν προσωποποιουμένη ὑπὸ μορφὴν κλώσσας, περὶ τούτου δὲ θὰ διαλάβωμεν κατωτέρω ἐξετάζοντες τὴν προσωποποιίας τοῦ ἀστερισμοῦ.

Προσωποποιίας τῆς Πούλιας ἀναφέρουσι δημώδεις τινὲς παραδόσεις, ἓν δὲ παραμύθιον ἀναφέρει καταστερισμόν, ἀφηγούμενον ὅτι ὁ θεὸς ἐλεήσας τοὺς πολλὰ δεινοπαθήματα ὑποστάντας ἀδελφοὺς Ἀστερινὸν καὶ Πούλιω (5) κατηστέρισεν αὐτούς. «Κι' ὁ θεὸς τὰ λυπήθηκε κ' ἔτσι γίνηκαν ἡ Πούλιω Πούλια κι' ὁ Ἀστερνὸς Αὐγερινὸς» (6). Πρὸς τὸ ἠπειρωτικὸν τοῦτο παραμύθιον ὁμοιότατον εἶναι παραμύθιον πολυνησιακὸν τῆς Ταχίτης, καθ' ὃ οἱ Δίδυμοι εἶναι ἀδελφὸς καὶ ἀδελφή, φυγόντες τῆς πατρικῆς οἰκίας καὶ καταστερισθέντες (7).

Κατά τινα δὲ παράδοσιν τῶν Κυκλάδων, αἱ Πλειάδες εἶναι ἀδελφαί, ὧν αἱ ἓξ ἀπέκτειναν τὴν ἑβδόμην. Ἡ παράδοσις αὕτη προῆλθε, κατὰ τὴν εὔστοχον παρατήρησιν τοῦ Wachsmuth, ἐκ τοῦ ὅτι ὁ ἀστερισμὸς τῆς Πλειάδος ἀποτελεῖται ἐξ ἑπτὰ ἀστέρων, ὧν εἷς μόλις καὶ ἀμυδρῶς διακρίνεται (8)· «οὐχ ὁρῶνται δὲ εἰ μὴ ἕξ, ὁ δὲ ἕβδομος ἀμαυρός ἐστι σφόδρα» (9). Δύνανται δ' ἴσως τὰ περὶ τοῦ φόνου τῆς ἑβδόμης ἀδελφῆς νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ὁ ἀρχικὸς πυρὴν τοῦ παλαιοῦ μύθου, καθ' ὃν αἱ ἓξ τῶν Πλειάδων ἦσαν ἀθάνατοι, θνητὴ δὲ ἡ ἑβδόμη Μερόπη, ὡς καὶ τὸ ὄνομα δεικνύει, ἡ σύζυγος θνητοῦ, τοῦ Σισύφου καὶ τοῦ Γλαύκου

---

1) *Χασιώτου* Συλλογὴ τῶν κατὰ τὴν Ἤπειρον δημ. ᾀσμ. σ. 35.

2) Ἐφημ. Φιλομ. ἔνθ. ἀν.

3) *Jeanaraki* Ἄσματα κρητικὰ σ. 60 ἀρ. 83: «Τρία λεφτὰ βοᾶ ἡ γῆς, καπνὸς ποκάτω βγαίνει, | χάνονται χώραις καὶ χωριά, σὰν ὄντας χανετ' ἄστρο».

4) Ὁμοίως εἶπεν ὁ Ἡσίοδος (Ἔργ. 620): «εὖτ' ἂν Πληιάδες—πίπτωσιν ἐς ἠροειδέα πόντον».

5) Ὁ τύπος τῶν θηλυκῶν εἰς ω εἶναι συνηθέστατος πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, μάλιστα δ' ἐν Ἠπείρῳ. Παρὰ Hahn τὸ ὄνομα φέρεται Πούλια.

6) Παραμύθιον ἐκ Κουκουλίου τοῦ Ζαγορίου, ἐκ τῆς συλλογῆς τοῦ Hahn παρὰ *J. Pio* Νεοελληνικὰ παραμύθια, Copenhague 1879 ἀρ. 1 σ. 5, ἐν γερμανικῇ μεταφράσει *Hahn* Griech. u. Alban. Märchen Lpz. 1864 ἀρθ. 1, ἔνθα ὅμως τὸ τέλος τοῦ παραμυθίου περὶ καταστερισμοῦ τῶν ἀδελφῶν παραδόξως λείπει. Περὶ τοῦ παραμυθίου τούτου ἐκτενῶς ἐπραγματεύθημεν ἐν Ἑστίᾳ 1880 ἀρ. 111. 112. (Λαογραφ. Σύμμεικτα Α' 203 κέ.).

7) *Ellis* the history of the London Missionary Society τ. III σ. 172 παρὰ *Waitz-Gerland* Anthropologie der Naturvölker τ. VI σ. 268.

8) *C. Wachsmuth* das alte Griechenland im neuen, Bonn 1864 σ. 22.

9) *Ἐρατοσθέν.* Ἀστροθεσίαι Α' 14 Olivieri. Βλ. καὶ *Ἄρατ.* φαιν. 259—260.

μήτηρ (1). Διότι ὁ δημώδης μῦθος, ἁπλούστερος ὢν καὶ ἀτεχνότερος, εἶναι πιθανῶς ἡ πρώτη ἀκαλλώπιστος ἔκφρασις τῆς μυθολογικῆς εἰκόνος, ἣν ἦτο δυνατὸν νὰ φαντασθῇ ὁ κατὰ φύσιν ἄνθρωπος ἐπὶ τῇ θέᾳ τοῦ ἀστερισμοῦ. Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα δ' ὅμως καὶ ἄλλους μύθους διηγοῦντο πρὸς ἐξήγησιν τῆς ἀφανείας τοῦ ἑβδόμου ἀστέρος (2). Γενικῶς δὲ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐμυθολογοῦντο *ἀδελφαί*, θυγατέρες τοῦ Ἄτλαντος ἢ κατὰ Καλλίμαχον τῆς βασιλίσσης τῶν Ἀμαζόνων (3). Ὡς ἑπτὰ ἀδελφὰς θεωροῦσι τοὺς ἀστέρας τῆς Πλειάδος καὶ οἱ Αὐστραλοί (4).

Κατ' ἄλλην δὲ, κυκλαδικὴν καὶ ταύτην, παράδοσιν, αἱ Πλειάδες εἶναι μνησταὶ τοῦ Ὡρίωνος, διωκόμεναι. Περὶ ταύτης διαλαμβάνομεν κατωτέρω (σ. 191).

Πασῶν δ' ὅμως γνωστοτάτη εἶναι ἡ παράστασις τῆς Πούλιας ὡς ὄρνιθος μετὰ τῶν νεοσσῶν αὐτῆς (κλῶσσα μὲ τὰ κλωσσόπουλα). Εἰς τὸ ὄνομα Πούλια ὁ λαός, συμφώνως πρὸς τὴν ἐτυμολογίαν αὐτοῦ, ἀποδίδει μᾶλλον τὴν ἔννοιαν τῆς ἐπωαζούσης ὄρνιθος, οὐδέποτε ὅμως τὸ μεταχειρίζεται ὡς προσηγορικὸν εἰς τὴν σημασίαν ταύτην, ἀλλὰ μόνον ὡς κύριον ὄνομα τοῦ ἀστερισμοῦ. Ἐν τούτοις ἐν Μακεδονίᾳ ἡ Πούλια λέγεται καὶ *Κλωσσαριὰ* (5). Φέρεται δὲ πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος περὶ τοῦ ἀστερισμοῦ, ὅτι ἡ Πούλια ἦτο κλῶσσα μὲ τὰ κλωσσόπουλά της κ' ἔγιναν ἀστέρια, καὶ ὅτι «μονάχα τὰ ἕξι τῆς ἔζησαν καὶ γιὰ δαῦτο 'ς τὴν Πούλια φαίνονται καλὰ» (6).

Ὑπὸ τὴν μορφὴν δὲ ταύτην μεγάλην ἔχει δύναμιν ἐπὶ τῆς ἐπιτυχίας τῶν μαγγανειῶν, ὅπως καὶ τὸ φεγγάρι. Ἂν μὴ ἴδῃ τὰ *μάγια* (τὰς μαγικὰς σκευασίας) ἐπὶ τῶν κεράμων τῆς οἰκίας, ἔνθα παρασκευάζονται, οὐδεμίαν προσκτῶνται μαγικὴν δύναμιν (7). Πολλάκις δὲ καὶ αὐτὴ κατέρχεται ἐξ οὐρανοῦ μεθ' ὅλης τῆς φωλεᾶς, καὶ εἶδον αὐτὴν ἄνθρωποι πολλοί, μάλιστα γραῖδια· ἀλλ' ἀλίμονον εἰς ἐκεῖνον ποὺ εὕρῃ μπροστά της ἐκείνην τὴν στιγμὴν (8)!

Ὡς ὄρνις ἡ Πούλια πλάττεται ὡς βασίλισσα τῶν πτηνῶν εἰς παραμύθια. Ἀνέκδοτόν τι παραμύθιον σμυρναϊκὸν ἀφηγεῖται, ὅτι βασιλόπουλον, ἀναζητοῦν τὴν ἐγκαταλιποῦσαν αὐτὸ Νεράιδα σύζυγόν του, πορεύεται πρὸς τὸ ἀνθρωποφάγον Φεγγάρι, διὰ νὰ μάθῃ ποῦ αὕτη εὑρίσκεται. Τοῦτο παραπέμπει αὐτὸ

---

1) Βλ. τὰς μαρτυρίας παρὰ *Preller-Robert* Gr. Mythol. σ. 467. *Ilberg* ἐν *Roscher* Lex. d. Mythol. III 2553.

2) *Ilberg* αὐτ.

3) Αὐτ. σ. 2550. *Preller-Robert* σ. 465 κέ.

4) Revue des trad. popul. 1902 σ. 456. *Edw. Tylor* die Anfänge der Cultur τ. I σ. 353.

5) *Abbot* Macedonian Folklore σ. 70. Ὁ *Σκ. Βυζάντιος* (Λεξικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλληνικῆς λ. Πούλεια) γράφει ὅτι ἡ Πούλια λέγεται καὶ Κλῶσσα καὶ ἀλέτρι· ἀλλ' ἀδυνατοῦμεν νὰ βεβαιώσωμεν, ἂν τὸ πρῶτον εἶναι ἀκριβές.

6) Παραδόσ. ἀρ. 244.

7) Τὴν τοιαύτην μαγικὴν δύναμιν ἀναγράφουσι καὶ εἰς τ' ἄλλα ἄστρα ἐν γένει. Αἱ μαγικαὶ σκευασίαι πρέπει νὰ ἐκτίθενται καθ' ὅλην τὴν νύκτα ἐν ὑπαίθρῳ, καὶ μάλιστα ἐπὶ τῆς στέγης, «γιὰ νὰ τὰ δῇ τἀστέρι.» Ἀλλὰ περὶ μὲν τῆς δεισιδαιμονίας ταύτης δὲν εἶναι τοῦ παρόντος ὁ λόγος. Ἐνταῦθα ὅμως πρέπει τοῦτο νὰ σημειωθῇ, ὅτι τὴν εἰκοστὴν πρώτην Ματθ., ὅτε ὁ λαὸς ὁρίζει τὴν ἀνατολὴν τῆς Πούλιας, οἱ ἰδιοκτῆται ἵππων προσέχουσι μὴ οὗτοι μείνωσι τὴν νύκτα ἐν ὑπαίθρῳ φοβούμενοι μὴ καταστήσῃ αὐτοὺς καταστίκτους ἡ Πούλια. Ἐντεῦθεν ἡ παροιμιώδης φράσις «τὸν ἔπιασεν ἡ πούλια» ἐπὶ τῶν κατεστιγμένων ἐχόντων τὸ πρόσωπον (Βλ. *Καραγιάννη*, Δεισιδαιμονίας δοκίμιον, Σμύρνη 1872 σ. 259). Ἡ πρόληψις προῆλθεν ἐκ τοῦ σχήματος τῆς Πούλιας, ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῆς ὑποτιθεμένης ἐπιβλαβοῦς αὐτῆς ἐπηρείας ἐπὶ τῶν ἐπιγείων.

8) Νέα Ἑλλὰς (ἐφ. Ἀθηνῶν) 1874 ἀρ. 35.

πρὸς τὸν ἀδελφόν του Ἥλιον, καὶ οὗτος πρὸς τὴν ἀδελφήν του Πούλιαν. Ἅμα δὲ τῇ ἀνεκοίνωσε τὴν αἴτησίν του, τῷ εἶπεν αὕτη ν' ἀναμείνῃ μικρόν, «γιὰ νὰ *φωνάξῃ τὰ πουλιά*, νὰ μάθῃ ἀπ' αὐτὰ ποιὰ εἶναι· τότε ἐκάθησαν αὐτὸς καὶ μὲ ἕνα σφύρισμα τῆς Πούλιας *μαζευτήκανε ὅλου τοῦ κόσμου τὰ πουλιά*, καὶ ἐρωτοῦσε αὐτὴ ἕνα ἕνα γιὰ νὰ μάθῃ ποιὰ εἶναι αὐτή».

Ἡ παράστασις τοῦ ἀστερισμοῦ τῆς Πλειάδος ὡς ὄρνιθος μετὰ τῶν νεοσσῶν αὐτῆς (1) εἶναι ἁπανταχοῦ τῆς γῆς ἐξηπλωμένη. Πολλὰ δὲ τεκμήρια πείθουσιν ἡμᾶς, ὅτι παραπλήσιος θὰ ἦτο ὁ ἀρχικὸς περὶ Πλειάδων ἑλληνικὸς μῦθος. Ἡ λέξις εἶναι ἕτερος τύπος τοῦ *πέλεια* (ἀγρία περιστερά), διότι αἱ Πλειάδες (ἢ Πληιάδες) λέγονται ἐνίοτε (οἷον παρ' Ἀλκμᾶνι, Σιμωνίδ[illegible] κ. ἄ.) καὶ Πελειάδες. Προφανῶς δὲ ἡ ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος ἐκ τοῦ πλεῖος ἢ πλείων ἢ ἐκ τοῦ πέλειν ἢ ἐκ τοῦ πλέειν στερεῖται παντελῶς ὑποστάσεως. Ὡς δεικνύει τὸ ὄνομα, οἱ παλαιότατοι Ἕλληνες ἐφαντάζοντο τὸν ἀστερισμὸν ὡς σμῆνος ἀγρίων περιστερῶν, οἱ μῦθοι δέ, εἰς τοὺς ὁποίους τοιαῦται εἰκόνες ὑπόκεινται, εἶναι πιθανῶς πανάρχαιοι, καὶ δὲν πρέπει νὰ ὑπαχθῶσιν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις ἐπινοηθέντων. Κατὰ τὸν ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ μῦθον, πέλειαι φέρουσιν ἀμβροσίαν εἰς τὸν πατέρα Δία· ἐν δὲ ταῖς Πλαγκταῖς μία τούτων πάντοτε *χάνεται*, ἀλλ' ὁ Ζεὺς πλάττει ἑτέραν πρὸς ἀντικατάστασιν αὐτῆς (2). Τὰς πελείας ταύτας μεταγενέστεροι συγγραφεῖς ἐταύτιζον πρὸς τὸν ἀστερισμόν, ἄνευ δ' ὅμως λόγου τινὸς οὐδεμίαν ἀνεγνώριζον σχέσιν αὐτῶν πρὸς τὰς κοινὰς περιστεράς (3).

Ἀκριβῶς δ' ὅμως τὰ χωρία τῶν ἀρχαίων ποιητῶν καὶ λογογράφων, τὰ ὁποῖα ἐπάγεται ὁ Ἀθήναιος πρὸς ὑποστήριξιν τῆς γνώμης ταύτης, πείθουσι περὶ τοῦ ἐναντίου. Αἱ πλειάδες τοῦ ἀστερισμοῦ ἐξελαμβάνοντο ὡς περιστεραί, ἐκ τούτου δ' ἐπλάσθη καὶ ὁ μῦθος περὶ μεταμορφώσεως αὐτῶν διωκομένων ὑπὸ τοῦ θηρευτοῦ Ὡρίωνος (4). Κατὰ τὴν ποιήτριαν Μοιρὼ τὴν Βυζαντίαν, τὴν ἀμβροσίαν ἐκόμιζον εἰς τὸν Δία, παιδίον ἔτι ἐν Κρήτῃ, *τρήρωνες πελειάδες*, τὸ δὲ νέκταρ ἀετός, καὶ ὁ Ζεὺς, νικήσας τὸν πατέρα, τὸν μὲν ἀετὸν ἐποίησεν ἀθάνατον καὶ προσέλαβεν ἐν τῷ οὐρανῷ, ἐκείνας δὲ ἐτίμησε καταστήσας ἀγγέλους τοῦ θέρους καὶ τοῦ χειμῶνος (5). Εἰς τὰς καταστερισθείσας ὑπὸ τοῦ Διὸς πελειάδας ἀναφέρονται καὶ αἱ δύο περιστεραὶ ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῆς Μαλλοῦ τῆς Κιλικίας (6). Πιθανῶς δὲ καὶ ἄλλα ἀρχαῖα μνημεῖα ἔχουσι παραπλησίας παραστάσεις (7).

1) Μεταξὺ τῶν ὁρατῶν ἀστέρων τοῦ συστήματος ὑποτίθεται ὡς κλῶσσα ἡ Ἀλκυόνη, ὁ μεγαλύτερος αὐτῶν (τρίτου μεγέθους).

2) Ὀδυσσ. Μ. 62.

Τῇ μὲν τ' οὐδὲ ποτητὰ παρέρχεται οὐδὲ πέλειαι
τρήρωνες, ταί τ' ἀμβροσίην Διὶ πατρὶ φέρουσιν,
ἀλλά τε καὶ τῶν αἰὲν ἀφαιρεῖται λὶς πέτρη·
ἀλλ' ἄλλην ἐνίησι πατὴρ ἐναρίθμιον εἶναι.

Ὅ,τι ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ μῦθος περὶ τῆς διὰ τῶν Πλαγκτῶν διαβάσεως τῶν πελειῶν παρεφθάρη ὕστερον, μετατραπεὶς εἰς ἄλλον μῦθον περὶ πτήσεως περιστερᾶς διὰ τῶν Πλαγκτῶν καὶ ἀποκοπῆς τῆς οὐρᾶς αὐτῆς κατὰ τὸν πλοῦν τῶν Ἀργοναυτῶν (Βλ. περὶ τοῦ μύθου τούτου καὶ τῆς διατηρήσεως αὐτοῦ εἰς σημερινὰς παραδόσεις καὶ παραμύθια Παραδ. σ. 1195 κέ.)

3) *Ἀθην.* ΙΑ' σ. 491.

4) Περὶ τῶν πλειάδων ὡς περιστερῶν βλ. *Nitzsch* εἰς Ὀδυσσ. Ε, 269.

5) Παρ' Ἀθηναίῳ ΙΑ' σ. 491.

6) I. N. Σβορῶνος ἐν Bulletin de correspond. hellénique 1894 σ. 107 κέ. καὶ ἐν Παρνασσῷ τ. ΙΖ' σ. 326 καὶ Διεθνεῖ ἐφημ. νομισμ. ἀρχαιολογίας 1899 σ. 74. Διάφορον γνώμην περὶ τῆς παραστάσεως ὑποστηρίζει ὄχι μὲ πολλὴν πιθανότητα ὁ *G. Thiele* Antike Himmelsbilder, Berlin 1898 σ. 73.

7) Ὁ *L. A. Milani* (La fibula Corsini e il templum coeleste degli Etruschi ἐν

Ἐν τῇ Γερμανικῇ μυθολογίᾳ αὐτοῦ ὁ Γρὶμμ περισυνήγαγε πολλὰς ὀνομασίας ἐξ εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν, προδήλως ἐξ ἀναλόγων μύθων ἢ παραστάσεων προελθούσας. Αἱ πλειάδες γερμανιστὶ καλοῦνται die Henne mit sieben Küchlein (ἡ κόττα μὲ ἑπτὰ κοττόπουλα)· δανιστὶ aftenhönne (ἑσπερινὴ κόττα)· ἀγγλιστὶ the hen With her chickens (ἡ κόττα μὲ τὰ πουλιά της)· γαλλιστὶ la poussinière (ἡ κλῶσσα)· ἐν Λορραίνῃ poucherosse ἢ courosse (κλῶσσα)· ραιτορωμανιστὶ cluotschas ἢ cluschas (ὁμ.)· ἰταλιστὶ gallinelle (μπεκατσίναις, σκολόπακες)· βοημιστὶ slepicas kuràtky (κόττα καὶ τὰ κοττόπουλα)· οὐγκριστὶ fiastik ἢ fiastyuk (ἐκ τοῦ tik ἢ tyuk κόττα καὶ fiazom γεννῶ)(1). Πλὴν τῶν ὑπὸ τοῦ Γρὶμμ ἀναφερομένων ὀνομάτων εἶναι γνωστὰ ἡμῖν καὶ τὰ ἑπόμενα: γαλλιστὶ ἰδιωματικῶς (ἐν Λιμουζίνῃ) clouca (κόττα μὲ κοττόπουλα) (2) καὶ ἐν γλώσσαις λαῶν μὴ εὐρωπαϊκῶν· τῶν Σιαμίων: Dao luk kai (ἄστρον μικρῶν πουλιῶν) (3)· τῶν Κοριαίκων, *φωλιὰ πάπιας* (4)· τῶν Βανάρ, ὀρεινῆς ἰνδικῆς φυλῆς, *καλάϑι γιὰ κόττας*, ἐνν. διὰ νὰ κλωσοῦν κόττας· τῶν Κασσίων ἐν Ἀσσὰμ *κόττα* (5)· τῶν Ταχιτίων τῆς Πολυνησίας E hwettu ohwa a (ἄστρο τῆς φωλιᾶς) (6). Τέλος καὶ Ἑβραῖοι ραββῖνοι ὀνομάζουσι τὸν ἀστερισμὸν *κλῶσσαν* (7).

Κατὰ μετάπτωσιν, συνήθως συμβαίνουσαν εἰς τοὺς φυσικοὺς καὶ τοὺς ἀστρονομικοὺς μύθους, εἰς παραδόσεις ἁπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος διατηρουμένας ἀναφέρεται ἡ κλῶσσα μὲ τὰ κλωσσόπουλα ὡς ἀποτελοῦσα θησαυρὸν (8) ἢ ὡς στοιχειὸν (9) ἢ ὡς σφαζομένη ἐπὶ τόπου, ὅπου κρύπτεται θησαυρός, διὰ ν' ἀναληφθῇ οὗτος ἀκινδύνως (10). Παραπλήσιαι παραδόσεις φέρονται καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Εὐρώπης. Ἐν Petersberge πιστεύουσιν ὅτι χρυσῆ χὴν ἐπωάζει που δώδεκα χρυσᾶ ἀβγά· πολλοὶ τὴν ἐζήτησαν, ἀλλ' οὐδεὶς κατώρθωσε νὰ τὴν εὕρῃ (11). Ἐν Βοημίᾳ, ἐν πλατείᾳ ἀγορᾶς τῆς πόλεως Blatna εἶναι ἱδρυμένη στήλη τῆς Παναγίας· ὑπὸ ταύτην δοξάζουσιν, ὅτι ἐκτείνεται μέγα ὑπόγειον, ἐν ᾧ εὑρίσκονται πολυάριθμοι χρυσαῖ ὄρνιθες· ὁπόταν ἡ πόλις περιέλθῃ εἰς

Rendiconti della r. Accadem. dei Lincei, 1912 τ. XXI σ. 315—330) ἐξηγεῖ ὡς παράστασιν τῆς Πλειάδος τὰ ἐπὶ χρυσῆς πόρπης (εὑρεθείσης ἐν Τυρρηνίᾳ, ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἀρχαίας Σατουρνίας) δέκα πτηνὰ (περιστερὰς ἢ νήσσας)· ἀνάγει δὲ τὸ ἔργον τοῦτο εἰς τὸν Η' αἰῶνα π. Χ. Ὁ αὐτὸς δὲ εἰς ἄλλα προγενέστερα ἔργα του, μνημονευόμενα αὐτόθι, ὁμοίως ἐξηγεῖ ἄλλα τινὰ ἀρχαῖα μνημεῖα (οἷον τὴν ἀπεικόνισιν ἑπτὰ πτηνῶν ἐπὶ χρυσοῦ ἐλλοβίου ἐξ Ὀλκίου εὑρισκομένου νῦν ἐν Μονάχῳ κλπ.).

1) *J. Grimm* Deutsche mythologie σ. 691 (607 δ' ἐκδ.)

2) Revue des tradit. populaires 1902 σ. 340· εἰς τὸν αὐτὸν τόπον εὔχρηστον εἶναι ἐπίσης καὶ τὸ ὄνομα la poussinieira, ἡ κλῶσσα (αὐτ.). Ἐν τῷ Bocage vendéen τὸ αὐτὸ ὄνομα, pouzinère (αὐτ. 1902 σ. 139). τὸ δ' ὄνομα poussinière ἢ l'étoile poussinière εἶναι κοινότατον ἐν Γαλλίᾳ (αὐτ. 1904 σ. 45. 1907 σ. 17). Ἐν τῷ βελγικῷ Λουξεμβούργῳ συνηθίζεται ὄνομα σημαῖνον ἐπίσης κλῶσσαν μὲ τὰ κλωσσόπουλα (Αὐτ. 1903 σ. 282).

3) *Bastian* Kambodja σ. 58.

4) *Krascheninnikow* Kamtschatka, Lemgo 1766 σ. 279 παρὰ R. *Andree* Ethnograph. Parallelen σ. 107.

5) *Bastian* Geogr. u. ethnograph. Bilder σ. 126.

6) *J. C. Forster* Bemerkungen auf seiner Reise um die Welt, Berlin 1783 σ. 441 παρὰ *R. Andree* ἔνθ. ἀν.

7) *Nork* Etym. - symbol. - mythol. Reallexikon τ. IV σ. 72.

8) Παραδόσ. σ. 1018. 1068.

9) Αὐτ. σ. 381 ἀρ. 644.

10) Αὐτ. 1006.

11) *Kuhn* u. *Schwartz* Nordd. Sagen σ. 233. Βλ. καὶ *Sommer*, Sagen aus Sachsen u. Thüringen, Halle 1846 σ. 63.

μέγαν κίνδυνον, θὰ πετάξωσιν αἱ ὄρνιθες, καὶ τόσον μεγάλη θὰ εἶναι ἡ ἀξία των, ὥστε δι' αὐτῶν θὰ λυτρωθῇ ἡ πόλις (1). Ἐπίσης ἐν Βοημίᾳ ὑπὸ ἐκκλησίαν τινὰ ἐν Elbekosteleˇ κατάκεινται ἀνάριθμοι θησαυροὶ καὶ παρ' αὐτοὺς χρυσῆ ὄρνις μὲ χρυσοῦς νεοσσούς (2).

Ἐν Σικελίᾳ δὲ φέρονται παραδόσεις ὅτι εἰς τὸ βουνὸν Castel d'Orlando ὑπάρχει θησαυρὸς μία κλῶσσα μὲ χρυσὰ πουλιὰ (3), καθὼς καὶ εἰς τὴν πεδιάδα Monforte (4) καὶ εἰς ἓν ἐκκλησίδιον παρὰ τὸ Mascali, καὶ ὅτι αὐτὴ ἡ κλῶσσα μὲ τὰ χρυσᾶ πουλιὰ ἐμφαίνει τὴν ὕπαρξιν θησαυροῦ εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο (5).

Ἐκ τοιούτων παραδόσεων προῆλθον προφανῶς καὶ τὰ ἐν παραμυθίοις ἀναφερόμενα περὶ χρυσῶν ὀρνίθων. Ἐν βλαχικῷ παραμυθίῳ ἡ ἁγία Κυριακὴ χαρίζει εἰς χρηστὴν νέαν, ἀναζητοῦσαν τὸν σύζυγόν της, χρυσῆν κλῶσσαν μετὰ πέντε νεοσσῶν (6). Ἄλλα τοιαῦτα παραμύθια ἀναφέρει ὁ Γρὶμμ (7). Ἐν νεαπολιτικῷ τῆς Πενταημέρου (ἐν τῇ εἰσαγωγῇ) ἀναφέρεται, ὅτι ἐκ θαυμασίου καρύου ἐξέρχεται μία voccola co dudece polenice (κλῶσσα μὲ δώδεκα κλωσσόπουλα) (8). Ἐν γερμανικῷ γίνεται μνεία δώρων, καρύων ἢ ἀβγῶν, περιεχόντων χρυσοῦν ἔνδυμα, ἕτερον ἀργυροῦν καὶ τὴν κλῶσσαν μὲ τὰ ἑπτὰ ἢ δώδεκα κλωσσόπουλα, ἤτοι τὸν ἥλιον, τὴν σελήνην καὶ τὴν πούλιαν (9). Ἐν οὐγγρικῷ τέλος γίνεται ἐπίσης μνεία τῆς ὄρνιθος καὶ τῶν ἓξ νεοσσῶν αὐτῆς (10).

Ἄλλαι ἑλληνικαὶ παραδόσεις ἀντὶ τῆς κλώσσας μὲ τὰ κλωσσόπουλα ἀναφέρουσι *γουρούναν μὲ τὰ γουρουνόπουλά της*. Τί εἶναι ἡ γουροῦνα αὕτη οὐδεὶς ἐξ ὅσων τὴν ἀναφέρουσι δύναται σαφῶς νὰ ὁρίσῃ· ἄλλοι μὲν φαντάζονται αὐτὴν χρυσῆν, ἄλλοι μαρμαρίνην, ἀλλ' οἱ πλεῖστοι πιστεύουσιν ὅτι εἶναι *ἀντίκα*, ἤτοι ἀρχαία σφραγιδόλιθος, ἔχουσα ἐγγεγλυμμένην ὖν μετὰ χοιριδίων. Πάντες δὲ συμφωνοῦσιν ὅτι εὐδαιμονέστατος θὰ γίνῃ ὁ εὑρὼν τοιοῦτο κειμήλιον, διότι καὶ θησαυροὺς θὰ δύναται δι' αὐτοῦ ν' ἀποκαλύπτῃ καὶ ἡ εὐτυχία θὰ εἶναι ἀναπόσπαστος συνοδὸς τοῦ βίου του. Διὰ τοῦτο περὶ τῶν πλουτούντων ἐνίοτε ψιθυρίζεται, ὅτι κατέχουσι τὴ *γουροῦνα μὲ τὰ γουρουνόπουλα*.

Ὅτε κατὰ τὸ 1851 ἡ ἐν Ἀθήναις ἀρχαιολογικὴ ἑταιρεία ἀπεφάσισε ν' ἀγοράσῃ οἰκίαν τινὰ ὑπὸ τὴν Ἀκρόπολιν, ἔνθα ὑπετίθετο τότε ὅτι ἦτο ἡ θέσις τοῦ ἀρχαίου βουλευτηρίου, ὁ ἰδιοκτήτης δὲν συγκατετίθετο νὰ τὴν πωλήσῃ εἰμὴ ἀντὶ μεγάλου τιμήματος· τὸ δ' αἴτιον τῶν παραλόγων ἀξιώσεων αὐτοῦ ἀναγράφει ὡς ἑξῆς ἔκθεσις τῆς ἑταιρείας: «Καὶ ἡ κατ' ἀδεσποτόν τινα φήμην κειμένη που ἐν Ἀθήναις καὶ μήπω ἀνακαλυφθεῖσα χρυσῆ ὗς μετὰ τῶν δώδεκα σκυμνίων αὐτῆς, μέλλοντα κατὰ τὴν τῶν πολλῶν γνώμην νὰ εὑρεθῶσιν ἐν τῇ περιοχῇ τῆς οἰκίας ταύτης, ἐπηύξανον τὴν ἀξίαν αὐτῆς καὶ τὴν ὑπέργκον τιμήν, ἥτις ἀπῃτεῖτο ὡς ἀντάλλαγμα, δικαίαν ἐδείκνυον» (11). Ὁ Per-

---

1) *Grohmann* Sagen aus Böhmen σ. 244.
2) Αὐτ. σ. 288.
3) Archivio per le tradiz. popolari 1900 τ. XIX σ. 229.
4) Αὐτ. 1902 τ. XXI σ. 304 ἀρ. 6.
5) Αὐτ. σ. 305 ἀρ. 9.
6) *Schott* Walachische Märchen σ. 242.
7) Grimm Deutsche myth. σ. 691 (607—8 δ' ἐκδ.).
8) *Giambatt. Basile* der Pentamenone, übertr. v. F. Liebrecht τ. I σ. 10.
9) *Grimm* Kinder u. Hausmärchen ἀρ. 88.
10) *Gaal* σ. 381 παρὰ Grimm.
11) Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι ἀνακαλυφθεῖσαι καὶ ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ ἀρχαιολυγικοῦ συλλόγου. Ἐν Ἀθ. 1852 φύλλ. 2 σ. γ'.

rot (1) διηγεῖται ὅτι εἰς πολλὰ χωρία τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς ἄλλης Στερεᾶς Ἑλλάδος οἱ χωρικοὶ πεποιθότες ὅτι καὶ αὐτοὶ καθὼς καὶ πάντες οἱ ἀρχαιολόγοι σκοπὸν εἶχον διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τὴν εὕρεσιν θησαυρῶν, πολλάκις τοὺς ἡρώτων ποῦ ἠμποροῦν νὰ εὕρουν τὴν πέτρα ποὺ ἔχει τὴ γουροῦνα μὲ τὰ γουρουνόπουλα καὶ ἔλεγον ὅτι αὐτὴ δεικνύει τὸν τόπον, ὅπου εἶναι κρυμμένος θησαυρός. Παρατηρεῖ δὲ προσέτι ὁ Perrot ὅτι δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξιχνιάσῃ τίνι τρόπῳ ἐφαντάζοντο οἱ χωρικοὶ ὅτι θὰ παρεῖχε τὴν ἔνδειξιν τοῦ θησαυροῦ ἡ γουροῦνα μὲ τὰ γουρουνόπουλα. Καὶ ἐγὼ αὐτὸς ἐν Μεσσήνῃ εὑρισκόμενος κατὰ τὸ 1866 ἔμαθον ὅτι μετὰ πολλῆς πίστεως καὶ ἐπιμονῆς ἀνεζήτουν οἱ χωρικοὶ τὴν ἀντίκα μὲ τὴν γουροῦνα εἰς τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας πόλεως. Φαίνεται δ' ὅτι ἁπανταχοῦ ὅπου εὑρίσκονται Ἕλληνες εἶναι διαδεδομένη ἡ δοξασία αὕτη. Ὁ Δανιήλογλους (2) λέγει ὅτι ἐν τῇ πολίχνῃ Τουρσαμπᾶ τῆς Τραχείας Κιλικίας ἀπαίδευτοι χωρικοὶ προσφέροντες νομίσματα πρὸς πώλησιν ἐθεώρουν ὡς ἀνεκτιμήτου ἀξίας ἂν εὑρίσκετό τι ἔχον εἰκόνα χοίρου.

Εὐνόητον δ' εἶναι ὅτι, ἀφοῦ τοσοῦτον τιμαλφῆς ἐθεωρεῖτο τοιαύτη ἐπὶ σφραγῖδος παράστασις, ἐπεχείρησαν ἀπατεῶνες νὰ ἐπωφεληθῶσι τὴν εὐπιστίαν τῶν πολλῶν καὶ κατεσκεύασαν κιβδήλους. Ὡς τοιοῦτο δὲ κατασκεύασμα ἐχαρακτήρισα πραγματευόμενος περὶ τῆς παραδόσεως ταύτης (3) σφραγῖδά τινα λίθου ἀργιλλώδους τετραγωνικοῦ, ἣν ἐγίνωσκον ἐκ περιγραφῆς τοῦ Γ. Γρ. Παπαδοπούλου (4) καὶ ἥτις νῦν εὑρίσκεται ἐν τῷ Νομισματικῷ μουσείῳ Ἀθηνῶν. Ἡ σφραγὶς αὕτη ἔχει παράστασιν ὑός, ἧς κάτωθεν ἐννέα χοιρίδια θηλάζοντα καὶ ἐπιγεγραμμένα δώδεκα ἑλληνικὰ γράμματα. Προσέθετον δὲ ὅτι πλὴν τῆς σφραγῖδος ταύτης καὶ νομίσματα καὶ νομισματόσημα κατασκευάζονται ἔχοντα τὴν παράστασιν ὑὸς μετὰ χοιριδίων, καὶ ὅτι, ὡς μ' ἐβεβαίωσεν ὁ διευθυντὴς τοῦ Ἐθνικοῦ νομισματικοῦ μουσείου Ἀθηνῶν κ. Ι. Σβορῶνος, πολλάκις παρουσιάσθησαν εἰς αὐτὸν τοιαῦτα κίβδηλα, προσφερόμενα πρὸς ἀγοράν, ὡς κειμήλια ἀνυπολογίστου ἀξίας.

Τοιαῦτα νομίσματα καὶ κέρματα βαρβαρότεχνα εὑρέθησαν ἐν τῇ βορείῳ Μακεδονίᾳ (παλαιᾷ Σερβίᾳ) καὶ ἐπραγματεύθη περὶ αὐτῶν ὁ Σέρβος ἀρχαιολόγος Μιχαὴλ Βάλτροβιτς, ἀλλὰ καὶ ἱκανὰ τὸν ἀριθμὸν περιῆλθον εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ ἡμετέρου νομισματικοῦ μουσείου, περὶ πάντων δὲ τούτων καὶ ἑνὸς ἐκμαγείου ἐδημοσίευσεν ἐκτενῆ μελέτην ὁ κ. Ι. Ν. Σβορῶνος (5). Ἡ παράστασις τῆς θηλαζούσης τὰ χοιρίδια ὑὸς ἐν τῇ σφραγῖδι τοῦ ἐν Ἀθήναις νομισματικοῦ μουσείου ἐλήφθη βεβαίως ἐκ προτύπων ἀρχαίων, πιθανῶς δὲ, καθὼς εἶκαζον (6), ἐξ ἰταλικῶν καὶ σικελιωτικῶν νομισμάτων, ἐχόντων τὴν αὐτὴν παράστασιν, καὶ ἐπιγραφὰς προσομοιαζούσας πως πρὸς τὰ ἐν τῇ σφραγῖδι γράμματα· τοιαῦτα δὲ νομίσματα ὑπέδειξα τῶν Ἀβακαινίνων καὶ τοῦ Τουδέρτου, προσέθετον δὲ ὅτι οἱ κιβδηλοποιοὶ εὑρίσκουσι τοὺς τύπους εἰς πολλὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, ἤτοι νομίσματα, νομισματόσημα, δακτυλιολίθους, καὶ πλὴν

---

1) Ἐν Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques 1874 σ. 399, καὶ Mémoires d'archéologie et d'histoire σ. 325.

2) *Δ. Ε. Δανιήλογλου*, Ἀτταλέως, Περιήγησις εἰς τὴν Παμφυλίαν, Κωνσταντινούπολις 1855 σ. 140.

3) Παραδόσ. σ. 1015.

4) Πανδώρ. 1855 τ. Ε' σ. 570.

5) *Ι. Ν. Σβορώνου* Νεοελληνικαὶ παραδόσεις περὶ ἀρχαίων νομισμάτων ἐν Διεθνεῖ Ἐφημ. νομισματ. ἀρχαιολ. 1905 τ. VIII σ. 257—292.

6) Παραδόσ. σ. 1015 κέ.

τῶν νομισμάτων τῶν Ἀβακαινίνων καὶ τοῦ Τουδέρτου ἡ παράστασις τῆς ὑὸς μετὰ τῶν χοιριδίων εὑρίσκεται καὶ εἰς νόμισμα τοῦ αὐτοκράτορος Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς καὶ εἰς νομισματόσημα τοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορος. Ὁ δὲ κ. Σβορῶνος τὴν εἰκασίαν περὶ προελεύσεως τοῦ τύπου ἐκ τοῦ σικελικοῦ καὶ ὀμβρικοῦ νομίσματος κατ' ἀρχὴν μὲν δὲν θεωρεῖ ἀπίθανον, δυσκολεύεται δ' ὅμως νὰ παραδεχθῇ ὅτι οἱ ἐν Ἑλλάδι κιβδηλοποιοὶ ἐζήτησαν τὰ πρωτότυπα αὐτῶν εἰς πόλεων τῆς Σικελίας αὐτόνομα νομίσματα, οὐδέποτε ἐφ' ὅσον γνωρίζει ἀνακαλυπτόμενα ἐν Ἑλλάδι, πολὺ δὲ πιθανώτερον φαίνεται εἰς αὐτόν, ὅτι ἂν οἱ τὸ πρῶτον κατασκευάσαντες ἐνεπνεύσθησαν ἐκ τύπου γνωστοῦ τινος νομίσματος, τοῦτο εἶναι τὸ ἐπὶ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς κοπέν· διὰ δὲ τὰ εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις νομισματικὸν μουσεῖον περιελθόντα, κατασκευασθέντα κατὰ τὴν γνώμην τοῦ κ. Σβορώνου πρὸ ἑνὸς περίπου αἰῶνος ὑπὸ ἑνὸς πιθανώτατα καὶ τοῦ αὐτοῦ κιβδηλοποιοῦ, ἐργαζομένου ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὡς πρότυπα ἐχρησίμευσαν νομίσματα πόλεων καὶ βασιλέων τῆς Θράκης καὶ τῶν ὑπὲρ αὐτὴν κειμένων παραλίων τοῦ Εὐξείνου Πόντου (1).

Ἀλλ' οἱονδήποτε καὶ ἂν ἦτο τὸ ἀρχαῖον πρότυπον τῆς παραστάσεως, εἴτε ὁ τύπος τῶν νομισμάτων τῶν Ἀβακαινίνων καὶ τοῦ Τουδέρτου, εἴτε ὁ τοῦ νομίσματος τοῦ Ἀντωνίνου, τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι τὸ πρότυπον τοῦτο ἐζητήθη, διότι κατὰ τὰς δημώδεις δοξασίας συνήπτετο ἡ ὗς μετὰ τῶν χοιριδίων της πρὸς θησαυρούς. Ἀλλὰ τίς ὁ λόγος τῆς τοιαύτης συναφείας εἶναι δύσκολον νὰ ἐξακριβωθῇ. Ὅτι διετηρήθη ἀνάμνησις τοῦ παλαιοῦ ἰταλικοῦ μύθου, καθ' ὃν ὗς θηλάζουσα χοιρίδια ὡδήγησε τὸν Αἰνείαν εἰς εὕρεσιν τοῦ προσφορωτάτου τόπου πρὸς κτίσιν πόλεως, νομίζω ἀπιθανώτατον. Ὁ Perrot (ἔνθ. ἀν.) εἰκάζει, ὅτι ἴσως ἡ γουροῦνα ἐξελέχθη ὡς σύμβολον ἐπιτυχοῦς εὑρέσεως ἕνεκα τοῦ ἰδιώματος αὐτῆς τοῦ ν' ἀνορύσσῃ διὰ τοῦ ρύγχους τὴν γῆν, ὥσπερ ὁδηγοῦσα τοὺς ἀνθρώπους νὰ τὴν μιμηθῶσι, βέβαιοι ὅτι ἀνασκάπτοντες τὴν γῆν πάντως θὰ εὕρωσι κάτι. Ἡ εἰκασία εἶναι εὐφυής, ἀλλ' ἥκιστα πιθανή· ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει προσφυέστερον σύμβολον θὰ ἦτο ὁ χοῖρος, ἡ δὲ προσθήκη τῶν γαλαθηνῶν χοιριδίων οὐδὲν ἔχει νόημα. Τὸ ἐπ' ἐμοὶ πιστεύω μᾶλλον ὅτι ἐν ἀρχῇ τὴν γουροῦναν μὲ τὰ γουρουνόπουλα ἐφαντάζοντο χρυσᾶ καὶ ἀποτελοῦντα αὐτὸν τὸν θησαυρόν, ὕστερον δ' ἐπλάσθη ἡ παράδοσις, ὅτι ἦσαν ἡ σφραγὶς θησαυροῦ ἢ ὁ τρόπος, δι' οὗ εὑρίσκονται θησαυροί. Ἡ χρυσῆ γουροῦνα μὲ τὰ χρυσᾶ γουρουνόπουλα εἶναι παράστασις ὁμοία πρὸς τὴν χρυσῆν κλῶσσαν μὲ τὰ χρυσᾶ πουλιά, ποὺ ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω, ἢ μὲ τὴν χρυσῆν χῆνα ἢ μὲ τὴν χρυσῆν αἶγα, τὴν ὁποίαν ἐν Νικαίᾳ καὶ ἐν Προβηγκίᾳ πιστεύουσιν ὅτι ἔχουσι κρύψῃ Σαρακηνοί (2).

Ἐν Ἑλβετικῇ τινι παραδόσει συνδέεται ἀγρία γουροῦνα ἢ ἀγριόχοιρος πρὸς θησαυρόν, κεκρυμμένον εἰς ὄρος (3). Ἄλλη δέ τις ἑλβετικὴ ἀντίληψις φυσικοῦ φαινομένου μᾶς φέρει ἴσως πλησιέστερον πρὸς κατανόησιν τῆς ἐννοίας τῆς παραστάσεως τῆς ὑὸς μετὰ τῶν χοιριδίων της. Οἱ χωρικοὶ ἐν τῇ βερναίᾳ κοιλάδι Kander, ὁσάκις βλέπουσιν ἐν τῷ οὐρανῷ λευκὸν νέφος ἐκ τῶν προμηνυόντων μεταβολὴν τοῦ καιροῦ, πιστεύουσιν ὅτι βλέπουσι γουροῦναν (Moore) μετὰ τῶν ἑπτὰ χοιριδίων αὐτῆς (4). Καὶ σχετίζει μὲν ὁ W. Schwartz τὴν

1) *Σβορῶνος* ἔνθ. ἀν. σ. 272. 291.
2) Revue des trad. popul. 1894 τ. IX σ. 256.
3) Schweizer. Archiv. f. Volksk. τ. XIV σ. 178.
4) *Rochholz* Naturmythen σ. 100 παρὰ *W. Schwartz* die poetischen Naturanschaungen, Berlin 1879 τ. II σ. 33.

παράστασιν ταύτην μὲ τὴν τῆς μονοφθάλμου γουρούνας καὶ τοῦ χρυσότριχος κάπρου, ὑποθέτων ὅτι ἀναφέρεται εἰς μετεωρολογικὸν φαινόμενον. Ἀλλ' ἄν, ὡς ἀνωτέρω εἴδομεν, ἡ ὄρνις μετὰ τῶν νεοσσῶν αὐτῆς εἶναι προσωποποιία τῆς Πλειάδος, πολὺ πιθανῶς ἡ γουροῦνα τῶν δημωδῶν παραδόσεων νὰ προῆλθεν ἐκ τοῦ ἀστερισμοῦ τῶν Ὑάδων, τὸν ὁποῖον οἱ παλαιότατοι Ἕλληνες ἐφαντάζοντο ὡς ἀγέλην χοίρων. Καὶ ἀληθὲς μὲν ὅτι ἀρχαῖοι συγγραφεῖς παρῆγον τὴν λέξιν ἐκ τοῦ ὗειν, ἢ ἄλλως ἐτυμολόγουν αὐτήν, καὶ συμφώνους πρὸς τὴν παραγωγὴν ἔπλαττον μύθους. Ὅτι δ' ὅμως ἡ λέξις Ὑὰς εἶναι ἕτερος τύπος τοῦ συὰς (1) δεικνύει καὶ τὸ ἀρχαιότατον ρωμαϊκὸν ὄνομα τοῦ ἀστερισμοῦ Suculae, ἂν καί τινες τῶν λατίνων συγγραφέων ὑπολαμβάνουσιν ὅτι ἐσχηματίσθη τοῦτο ἐκ παρανοήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ Ὑάδες(2). Ὑπῆρχε δὲ πιθανῶς καὶ ἀρχαῖος μῦθος περὶ καταστερισμοῦ ὑός, ὡς δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἐκ κρητικοῦ μύθου, ὃν διέσωσεν ὁ Ἀγαθοκλῆς: «Λέγεται γὰρ (ἐν Κρήτῃ) ὡς ἄρα Διὶ θηλὴν ὑπέσχεν ὗς, καὶ τῷ σφετέρῳ γρυσμῷ περιοιχνεῖσα τὸν κνυζηθμὸν βρέφους ἀνεπάιστον τοῖς παριοῦσιν ἐτίθει» (3). Ὡς κατηστερίσθη ἡ τροφὸς τοῦ Διὸς αἶξ Ἀμάλθεια καὶ αἱ κομίζουσαι εἰς τὸν Δία τὴν ἀμβροσίαν πέλειαι ἐν τῷ ἀστερισμῷ τῆς Πλειάδος, οὕτω θὰ ἐπλάσθη ἴσως καὶ μῦθος περὶ καταστερισμοῦ τῆς τροφοῦ τοῦ Διὸς ὑός, ἐφαρμοσθεὶς ἐπὶ τοῦ ἀστερισμοῦ τῶν Ὑάδων, ὃν οἱ πρῶτοι ὀνομάσαντες ἐφαντάζοντο ἁπλῶς ὡς ἀγέλην χοιριδίων (4).

Γ' ΩΡΙΩΝ

Ἀλετροπόδιον.— Πῆχυς.— Σκεπαρνέα.— Μνηστὴρ τῶν Πλειάδων.— Δίωξις αὐτῶν.

Ὁ ἀστερισμὸς τοῦ Ὡρίωνος καλεῖται κοινῶς ἕνεκα τοῦ σχήματος αὐτοῦ *ἀλετροπόδι* (τὸ) ἢ *ἀλετροπόδα* (ἡ), ἤτοι ποὺς ἀρότρου(5). Τὸ ὄνομα τοῦτο φέρεται καὶ παρεφθαρμένον ἐνιαχοῦ, οἷον *λιτρουπόδια* (τὰ) (6) καὶ *πογαλέρκα* (τὰ)(7). Ἧτο δ' ἐν χρήσει καὶ κατὰ τοὺς μέσους χρόνους, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ

1) Συάδες αἱ σύες. (Ἡσύχ.).

2) *Aul. Gell.* XIII 9. *Cicer.* de nat. D. II 43. *Plin.* H. N. 18, 29. *Gundel* de stell. appellat. σ. 102.

3) F.H.G. IV, 289 παρ' *Ἀθην.* Θ' 376α.

4) Τὴν αὐτὴν γνώμην περὶ προσωποποιίας τοῦ ἀστερισμοῦ τῶν Ὑάδων ὡς ἀγέλης χοιριδίων ὑπὸ τῶν παλαιοτάτων Ἑλλήνων ἐκφράζει καὶ ὁ G. *Thiele* (Antike Himmelsbilder, Berlin 1898 σ. 2), ἀγνοῶν τὴν προκειμένην κατὰ τὸ 1881 δημοσιευθεῖσαν πραγματείαν. Ἐγκρίνει δὲ τὰ τοῦ Thiele καὶ ὁ *E. Bethe* (ἐν Rhein. Mus. f. Phil. 1910 τ. LV σ. 430). Συμμερίζεται δὲ αὐτὴν καὶ ὁ Σβορῶνος ἔνθ. ἀν.

5) Ἐν Δωρίδι ἀλιτρουπόδα (ἡ) «βγαίν' κουντὰ τμ Πούλια· ἔχ' ἓξ ἀστέρια, ἀλλὰ δὲν εἶνι οὔλα μαζί». (Λαογρ. Δ' 423)· ὁμοίως ἐν Εὐρυτανίᾳ ἡ *ἀλιτρουπόδα* (παρὰ Στ. Βίου). Ἐν Μακεδονίᾳ τὰ *ἀλετροπόδια* (*Abbott* Macedonian Folk-lore σ. 70). Κατὰ τὸν *Ἀραβαντινὸν* (Ἠπειρωτ. γλωσσάριον σ. 18) *ἀλετροπόδα* λέγεται ὁ Σείριος, ὑποθέτομεν δ' ὅμως ὅτι δὲν εἶναι τοῦτο ἀκριβές, καὶ ὅτι μᾶλλον ὑπέλαβεν ἐσφαλμένως ὡς ἀλετροπόδα τὸν ἐγγὺς τοῦ Ὡρίωνος φαινόμενον Σείριον. Ἐν Οἰνοῦντι δὲ ἀλετροπόδα ὀνομάζεται ὁ ἀστερισμὸς τῆς μεγάλης ἄρκτου (*Κουκουλὲ* Οἰνουντιακὰ σ. 259).

6) Ἐν Βελβεντῷ: *Μπουντώνας* ἐν Ἀρχείῳ ἑλλ. γλώσσ. τ. Α' β' σ. 93—4.

7) Ἐν Κύπρῳ. Ὁ *Λουκᾶς* (Φιλολ. ἐπισκέψεις σ. 130) λέγει ὅτι Πογαλέρκαν καλοῦσι «τοὺς ἑπτὰ κατὰ σειρὰν μετὰ τὰς τρεῖς τοῦ μεσονυκτίου περίπου φαινομένους ἀστέρας». Ὁ δὲ

σχολιαστοῦ τοῦ Θεοκρίτου (Ζ' 54) λέγοντος· «Ὡρίων τὸ κοινῶς ἀλετροπόδιον λεγόμενον» (1), καὶ ὑπὸ τοῦ Ζωναρᾶ (λ. Αὐδώδ). Τὸ ὄνομα δὲ τοῦτο κυρίως δίδεται εἰς τοὺς ἀστέρας τῆς ζώνης καὶ τοῦ ξίφους τοῦ Ὡρίωνος (2). Εἰς τὸ ἄροτρον καὶ τὴν ἀροτρίασιν ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τοῦ ἀστερισμοῦ καὶ ἐν ἄλλαις γλώσσαις· οὕτως ὑπὸ μὲν τῶν παλαιοτέρων Γερμανῶν ἐλέγετο pfluoc, ἄροτρον (3)· ὑπὸ τῶν Σκώτων ὁμοίως pleuch (ἄροτρον) (4)· ὑπὸ τῶν Γάλλων rateau (5)· ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων παρίστατο ὡς ἀροτριῶν ζευγίτης (6). Ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων ἀσιατικῶν λαῶν οἱ μὲν Καμβόδιοι ὀνομάζουσι τὸν Ὡρίωνα τζέμ κὸλ (φρουρὸν ἀρότρου), οἱ δὲ Σιάμιοι dao thai (ἀρότρου ἀστέρα) (7).

Ἄλλο ὄνομα τοῦ Ὡρίωνος ἐν Θήρᾳ καὶ ἐν Μιλήτῳ εἶναι πήχη (8), ἐν Ἰκαρίᾳ πήχαις (9). Ἀναφέρεται δὲ τοῦτο εἰς μόνους τοὺς ἀστέρας τῆς ζώνης τοῦ ἀστερισμοῦ. Ἀντίστοιχοι πρὸς τὴν ὀνομασίαν ταύτην εἶναι αἱ τῶν γερμανικῶν λαῶν, αἱ σημαίνουσαι βακτηρίαν (οἷον Jacobsstab, Petersstab κτλ.) ἢ ἡλακάτην (οἷον Friggarrockr κτλ.), καὶ αἱ τῶν σλαβικῶν, αἱ σημαίνουσαι ἐπισκοπικὴν βακτηρίαν (10).

Κατὰ τοὺς μέσους χρόνους φαίνεται ὅτι εἶχε καὶ ἄλλο ὄνομα, μαρτυρούμενον ὑπὸ τοῦ λεξικογράφου τοῦ Γουδιανοῦ Ἐτυμολογικοῦ (σ. 581.1), Σκεπαρνέα· τὸ ὄνομα τοῦτο φαίνεται ὅτι ἐδόθη ἐκ τοῦ σχήματος τοῦ ἀποτελουμένου ἐκ τῶν ἐν τῇ ζώνῃ καὶ τῷ ξίφει τοῦ Ὡρίωνος ἀστέρων.

Ἂν καὶ ἐκ τῶν δημωδῶν ὀνομάτων τοῦ ἀστερισμοῦ δὲν ἐμφαίνεται πρωσωποποιία αὐτοῦ, ἀλλ' ὅμως φέρεται μία παράδοσις, ἐπιχωριάζουσα εἰς τὰς Κυκλάδας, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Ὡρίων εἶναι ἀρραβωνιστικὸς τῆς Πούλιας καὶ κάθε τόσο τὴν κυνηγάει (11). Ἡ παράδοσις προῆλθεν ἐκ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι ὁ Ὡρίων διατρέχει ἐν τῷ οὐρανῷ ἐπὶ μῆνας πέντε τροχιὰν πλησίον τῶν Πλειάδων καὶ ὅτι κατὰ τὴν ἀκρώνυχον ἐπιτολὴν τοῦ Ὡρίωνος, ἥτις ἄρχεται, ὅτε ὁ ἥλιος εὑρίσκεται εἰς τὸν Σκορπίον, ὁ ἀστερισμὸς τῶν Πλειάδων καθὼς καὶ ὁ τῶν Ὑάδων κινοῦνται πρὸ τοῦ Ὡρίωνος. Περὶ τῆς διώξεως τῶν

Σακελλάριος (Κυπριακὰ 1868 τ. Γ' σ. 239) ἑρμηνεύει: «Τρεῖς παρακείμενοι ἀστέρες. Ρίζα δὲ τῆς λέξεως εἶναι γαλ, ἡ αὐτὴ τῇ τοῦ Γαλαξίου». Ἀλλ' ἡ ὀρθὴ ἐτυμολογία εἶναι ἐκ τοῦ πόδια καὶ ἀλέτρια, διότι τὸ ποδιαλέτρια κατὰ τοὺς κυπριακοὺς φθογγολογικοὺς νόμους γίνεται πογαλέρκα.

1) Οἱ ἐκδόται τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ἐρρίκου Στεφάνου παραθέτουσι χωρίον τοῦ σχολιαστοῦ τοῦ Ἀράτου [παρὰ *Petavius* Uranologium σ. 258], καθ' ὃ ὁ Ὡρίων ἰδιωτικῶς καλεῖται ἀλεκτροπόδιον. Ἡ λέξις ὅμως ἔχει πλημμελῶς ἀντὶ ἀλετροπόδιον. Ἐκ τῆς πλημμελοῦς δὲ γραφῆς πλανηθεὶς ὁ *K. O. Müller* (ἐν Rhein. Museum 1833 τ. II σ. 5) προσεπάθει νὰ συμβιβάσῃ τὸ σχῆμα τοῦ ἀστερισμοῦ πρὸς τὴν παράστασιν ποδὸς ἀλέκτορος. Ἀλλὰ καὶ ὁ *G. Thiele* (Antike Himmelsbilder, Berlin 1898 σ. 3) νομίζει ὅτι τὸ ὄνομα ἀλεκτροπόδιον εἶναι παλαιόν, καὶ εὑρίσκει ὅτι πραγματικῶς ὁ Ὡρίων φαίνεται ὁμοιότατος πρὸς πόδα ἀλέκτορος!

2) Ἐν Πελοποννήσῳ: *Hiller von Gaertringen* Thera τ. IV, 2 σ. 167.

3) *Grimm* Deutsche myth. 4 ἔκδ. σ. 600.

4) Αὐτ.

5) *Flammarion* Astronomie populaire. Les étoiles. Par. 1882 σ. 447. Revue des trad. popul. 1896 σ. 577.

6) *Gruppe* Griech. Mythol. σ. 946.

7) *Bastian* Kambodja σ. 58.

8) *Hiller von Gaertringen* αὐτ. 166. 167.

9) *Ἐπ. Σταματιάδου* Ἰκαριακὰ σ. 142.

10) *Grimm* ἔνθ. ἀν. σ. 606—7 τ. III 213. Βλ. καὶ Zeitschrift d. Ver. f. Volksk. 1899 231.

11) Παραδόσ. ἀρ. 247 καὶ σ. 825 κέ.

Πλειάδων ὑπὸ τοῦ Ὠρίωνος ἐφέροντο καὶ ἀρχαῖοι μῦθοι. Αἱ Πλειάδες, κατὰ τὸν Ἡσίοδον (Ἔργ. 619—620), δύνουσι πίπτουσαι εἰς τὸν πόντον, ἐνῷ φεύγουσι «σθένος ὄμβριμον Ὠρίωνος». Κατὰ δὲ τὸν Πίνδαρον, ὁ Ὠρίων, ἰδὼν τὴν Πληιόνην μετὰ τῶν θυγατέρων αὐτῆς καὶ ὑπὸ ἔρωτος τρωθείς, ἐδίωκε ταύτας ἐπὶ πέντε ἔτη, μέχρις ὅτου ὁ Ζεὺς κατηστέρισε πάσας μετὰ τοῦ Ὠρίωνος καὶ τοῦ κυνὸς αὐτοῦ (1). Ἐκ τῆς αὐτῆς δὲ ἀστρονομικῆς παρατηρήσεως ὁρμώμενοι οἱ μὲν Μορφορέσιοι τῆς Νέας Γουινέας θεωροῦσι τὴν Πλειάδα σύζυγον τοῦ Ὠρίωνος (2), οἱ δὲ μαῦροι τῆς ἀποικίας Βικτωρίας, τὰς μὲν Πλειάδας ὡς ὅμιλον γυναικῶν, τὸν δ' ἐν τῇ ζώνῃ τοῦ Ὠρίωνος ἀστέρα ὡς συμπαίκτορα αὐτῶν χορευτὴν (3)· καὶ οἱ Καμιλαρόοι τῆς Αὐστραλίας τοὺς μὲν ἀστέρας τοῦ Ὠρίωνος ὡς νέους, τοὺς δὲ τῆς Πλειάδος ὡς παρθένους, τὰς ὁποίας ἐκεῖνοι προσπαθοῦσι νὰ συλλάβωσι διὰ νὰ τὰς νυμφευθῶσι (4).

Δ' ΜΕΓΑΛΗ ΑΡΚΤΟΣ

Δίρμα ἄρκτου ἐν τῷ οὐρανῷ.— Ἁμάξι τοῦ Δαβίδ.— Κάραβος.— Ἀναποδοκάραβος.— Κιβωτὸς τοῦ Νῶε.— Κλέφταις.— Παράστασις τῶν ἀστέρων τοῦ ἀστερισμοῦ ὡς βοῶν.— Ἁλέτρι, ἁλετροπόδα.— Ἑπτὰ ἀδέλφια.— Ἑπτὰ πλανῆται.— Ἑπταπάρθενος χορός.— Συμπεθερειό.— Τριῶνι.

Τὸ ὄνομα ἄρκτος, ὅπερ οἱ ἀρχαιότατοι Ἕλληνες ἀπέδιδον εἰς τὸν ἀστερισμὸν τῆς μεγάλης Ἄρκτου, διότι ταύτην μόνην δι' ἰδίου ὀνόματος διέκρινον, τὴν δὲ μικρὰν ὑπέδειξε πρῶτος ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος, συνεδέετο πιθανῶς πρός τινα μῦθον, ἴσως παραπλήσιον πρὸς τὸν ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις πλασθέντα περὶ καταστερισμοῦ τῆς εἰς ἄρκτον μεταμορφωθείσης νύμφης Καλλιστοῦς. Ἡ Καλλιστώ, ἡ πάτριος θεὰ τῶν Ἀρκάδων, ἡ μετέπειτα εἰς νύμφην τῶν περὶ τὴν Ἀρτέμιδα ἢ εἰς ἐπίκλησιν τῆς θεᾶς ταύτης μεταπεσοῦσα, ἐτιμᾶτο πιθανώτατα ἐν παλαιοτάτοις χρόνοις ὡς ἀρκτόμορφος, καθὼς συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ τῶν Ἀρκάδων καὶ ἐκ τοῦ τοῦ ἐπωνύμου ἥρωος, τοῦ υἱοῦ τῆς Καλλιστοῦς, καὶ ἐκ τοῦ μύθου περὶ μεταμορφώσεως ταύτης εἰς ἄρκτον καὶ ἐξ ἄλλων τινῶν τεκμηρίων. Ἕνεκα δὲ τῆς μεγάλης σημασίας, ἣν φαίνεται ὅτι εἶχεν ἡ ἄρκτος εἰς τὴν ἀρχαιοτάτην θρησκείαν τῆς Ἀρκαδίας, ὑποθέτομεν ὅτι τὸ ὄνομα ἄρκτος ἐδόθη εἰς τὸν ἀστερισμὸν τὸ πρῶτον ἐν Ἀρκαδίᾳ καὶ ἐκεῖθεν διαδοθεὶς καὶ ἀνὰ τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα κατέστη κοινὸς κατὰ τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους, διότι ὁ ποιητὴς ἀνεφέρει συγχρόνως δύο ὀνομασίας αὐτοῦ, ἄρκτον καὶ ἅμαξαν.

Ἐν Μαντινείᾳ τῆς Ἀρκαδίας φέρεται νῦν παράδοσις, ἱκανῶς περίεργος διὰ τὸν ἀρχαϊκώτατον χαρακτῆρα αὐτῆς. Κατὰ ταύτην «τὸν παλαιὸν καιρὸν ὁ οὐρανὸς ἦτο κολλητὸς εἰς τὴν γῆν, ἦτο γυάλινος καὶ μεριαῖς μεριαῖς μαλακός,

1) Βλ. τὰς μαρτυρίας παρὰ *Roscher* Lex. d. Mythol. τ. III 1026—7. 1031—2.
2) *Beccari* ἐν Geographical Magaz. 1876 τ. III σ. 212.
3) *Standbridge* ἐν Transact. Ethnolog. Soc. N. Σειρ. 1861 σ. 302.
4) *Elie Reclus* les primitifs d'Australie σ. 304—5. Rev. des trad. popul. 1898 σ. 270.

μερικοὶ ἄνθρωποι ἐκάρφωσαν μιὰν φορὰν ἓν ἀρκουδοτόμαρο, καὶ τὰ καρφιὰ ἔγιναν ἄστρα καὶ φαίνεται καὶ ἡ ὀρὰ τῆς ἀρκούδας ἀκόμα ὡς τὰ σήμερα εἰς τὸν οὐρανόν». Παραλλαγὴν δὲ τῆς παραδόσεως ταύτης ἠκούσαμεν ἐν Ἁγίῳ Βασιλείῳ, προαστείῳ τῆς Τριπόλεως: Μιὰ βασιλοπούλα ἀπὸ κατάρα ἔγινεν ἀρκοῦδα, καὶ τὸ τομάρι της ἐκάρφωσαν εἰς τὸν οὐρανὸ (1).

Ἐπίσης παλαιά, ἂν μὴ παλαιοτέρα, εἶναι ἡ ὀνομασία τοῦ ἀστερισμοῦ *ἅμαξα*, προελθοῦσα προδήλως ἐκ τοῦ σχήματος αὐτοῦ, παρομοιαζομένων τῶν τεσσάρων ἀστέρων πρὸς τὸν δίφρον, τῶν δὲ λοιπῶν τριῶν πρὸς τὸν ρυμὸν τῆς ἁμάξης. Ἤδη κατὰ τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους ἦτο γνωστὴ εἰς τοὺς Ἕλληνας (2). Ὁμοίας δὲ ὀνομασίας εἶχον καὶ οἱ Ρωμαῖοι, ὡς plaustrum καὶ currus καὶ temo, συνεκδοχικῶς ἀπὸ τοῦ ρυμοῦ (3). Ἐπίσης εἶναι συνηθεστάτη ἡ ὀνομασία αὕτη εἰς τὰς πλείστας γλώσσας. Ὁ Γρὶμμ ἀναφέρει πολλὰς τοιαύτας τῶν γερμανικῶν λαῶν, παρ' οἷς, ὡς εἰκάζει, ἀρχικῶς θὰ ἐκαλεῖτο ἅμαξα τοῦ Ὀδίνου (Wuotans Wagn), ἐκ τοῦ πρωτίστου θεοῦ τοῦ οὐρανοῦ, ἐπίσης καὶ ἄλλων λαῶν, οἷον γαλλ. char καὶ charriot, παλαιογαλλ. cher el ciel, ἰταλ. καὶ ἱσπαν. carro, πολωνιστὶ woz niebiski (ἅμαξα οὐρανοῦ), σερβιστὶ hola (ἅμαξα) κλπ.(4). Προσέλαβε δέ πως χριστιανικὸν χαρακτῆρα διὰ τῆς προσθήκης τοῦ Δαυίδ. *Ἁμάξι τοῦ Δαυὶδ* λέγεται ἡ Μεγάλη ἄρκτος ἐνιαχοῦ τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλὰ δὲν ἰδιάζει εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν μόνον ἡ ὀνομασία αὕτη. Διότι καὶ οἱ Ἰταλοὶ τὸν ὀνομάζουσι carro di Davide (5) καὶ οἱ Γάλλοι chariot de David (6). Ἅμαξα Σολομῶντος δὲ προέτεινε νὰ κληθῇ ἡ μεγάλη ἄρκτος ὁ Bartsch τῷ 1624 (7).

Ἀπὸ τοῦ σχήματος ἐπίσης, προσομοιαζομένων τῶν τεσσάρων ἀστέρων πρὸς τὸ κύτος τοῦ πλοίου καὶ τῶν τριῶν πρὸς τὴν πρῷραν, καλεῖται ὁ ἀστερισμὸς *Κάραβος* ἐν Ἰκαρίᾳ (8). *Ἀναποδοκάραβο* ἐν Ἀργυράδες τῆς Κερκύρας (9). Ὅμοιαι εἶναι αἱ παρὰ Πορτογάλοις εὔχρηστοι ὀνομασίαι barca (βάρκα) καὶ barquinha (βαρκοῦλα) καὶ barca de David (βάρκα τοῦ Δαυΐδ) (10).

Παραπλησία εἶναι καὶ ἡ ὀνομασία *Κιβωτὸς τοῦ Νῶε*. Καὶ ἐν Οὐαλίᾳ ὁμοίως Arch Noah καλοῦσι τὸν αὐτὸν ἀστερισμὸν (11). Κιβωτὸν τοῦ Νῶε ὠνόμασεν ἄλλον ἀστερισμόν, τὸν τῆς Ἀργοῦς, ὁ Ἰούλιος Schiller ἐν τῷ συγγράμ-

---

1) Παραδόσ. ἀρ. 241. 242 καὶ σ. 815 κἑ.—Εἰς πολλὰ παραμύθια ἀναφέρονται νεάνιδες φέρουσαι δορὰς ζώων καὶ πρὸς ταῦτα ταυτιζόμεναι, ὡς ἡ Ἀρκουδίτσα, ἡ ὡς ἄρκτος ὑπολαμβανομένη, ἡ Γαϊδουρίτσα (πρβλ. τὸ γαλλικὸν Peau d'âne παρὰ Perrault)· τὸ ἀγαπῶν αὐτὴν βασιλόπουλον ἐν τέλει ἀνακαλύπτει ὑπὸ τὸ ἀπεχθὲς περίβλημα κόρην περικαλλῆ (*Antti Aarne* Verzeichniss der Märchentypen ἀρ. 402).

2) Ἰλ. Σ. 487. Ὀδυσ. Ε' 273.

3) Βλ. τὰς μαρτυρίας παρὰ *G. Gundel* de stellarum appellatione et religione Romana, Giessen 1907 σ. 65 κἑ. (RGVV τ. IV, 2).

4) *Grimm* σ. 138. 688 (125. 604—5 δ' ἐκδ.). Συναγωγὴν τῶν τοιούτων ὀνομασιῶν βλ. καὶ ἐν Mélusine τ. II σ. 30 κἑ. Revue des trad. popul. 1902 σ. 142, 571. Zeitschrift d. Ver. f. Volksk. 1899 σ. 231. Archiv f. Religionswiss. 1899 σ. 339. 343.

5) *Mélusine* τ. II σ. 30.

6) Αὐτ. σ. 31. Revue des trad. popul. 1902 σ. 571. Chariot à David ἐν Deux Sèvres τῆς Γαλλίας (Mélusine II 33). Carri de Dobid ἐν Aveyron (αὐτ. 31).

7) *Piper* Mythologie der christl. Kunst τ. Γ, 2 σ. 305.

8) *Σταματιάδου* Ἰκαριακὰ σ. 142.

9) *Γερ. Ι. Σαλβάνου* Μελέτη περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῶν ἐν Κερκύρᾳ Ἀργυράδων, ἐν Ἀθ. 1918 σ. 19.

10) *Mélusine* τ. II σ. 31. 35.

11) Αὐτ. σ. 32.

ματί του Coelum stellatum christianum, ἐκδοθέντι τῷ 1627 (1), ἐνῷ τὴν μεγάλην ἄρκτον ὠνόμαζε πλοιάριον τοῦ Πέτρου.

Ἐν Δωρίδι τῆς Παρνασσίδος ἐπιχωριάζει τὸ ὄνομα *Κλέφτις* (Κλέπται) (2). Δὲν γινώσκομεν, ἂν τὸ ὄνομα τοῦτο εἶναι καὶ ἐν Ἠπείρῳ γνωστόν, ἀλλ' ὅμως δημώδης παράδοσις τῆς ἐν Θεσπρωτίᾳ Γουμενίτζας ἐξηγεῖ αὐτό. Κατὰ ταύτην ἕνας παπᾶς καὶ μιὰ παπαδιὰ εἶχαν ἕνα παιδάκι ἑτοιμοθάνατο. Ὁ παραγιός των ἐπωφελούμενος τὴν ἀταξίαν καὶ τὴν ταραχὴν ποὺ ὑπῆρχον εἰς τὸ σπίτι ἕνεκα τούτου, συνεννοήθη μὲ δύο ζωοκλόπους νὰ κλέψουν τὰ δύο βόιδια τοῦ παπᾶ. Μίαν νύκτα λοιπὸν ἐμπῆκαν κρυφὰ εἰς τὸν στάβλον καὶ ἔκλεψαν τὰ ζῷα. Μόλις ὁ παπᾶς ἀντελήφθη τὴν κλοπὴν καὶ ἐβγῆκε νὰ κυνηγήσῃ τοὺς κλέφταις. Τὸν πῆρε τὸ κατόπι ὁ παραγιός, γιὰ νὰ μὴν τὸν ὑποπτευθοῦν, καὶ ἀποπίσω ἀκολουθοῦσε ἡ παπαδιὰ μὲ τὸ ἑτοιμοθάνατο παιδὶ στὴν ἀγκαλιά. Καὶ ὅλους ὁ Θεὸς ἔβαλλε εἰς τὸν οὐρανὸ γιὰ νὰ βλέπωμεν καὶ νὰ ἀποφεύγωμεν τὴν κλοπήν (3). Παραπλησίαν παράδοσιν ἔχουσι καὶ οἱ Βάσκοι (4). Οἱ δὲ Κοζάκοι τοῦ ἀνατολικοῦ Τουρκεστὰν ὀνομάζουσι τὸν ἀστερισμὸν yetti-ughri (ἑφτὰ κλέπταις) ποὺ γυρίζουν ὁλοὲν καὶ παραμονεύουν νὰ κλέψουν δύο ἄλογα (δύο ἀστέρας τῆς μικρᾶς ἄρκτου), ποὺ βόσκουν δεμένα εἰς ἕνα παλοῦκι (τὸν πολικὸν ἀστέρα) (5).

Ἡ παράστασις βοῶν ἐν τῷ ἀστερισμῷ, τοὺς ὁποίους μνημονεύουσι καὶ ἡ ἠπειρωτικὴ καὶ ἡ βασκικὴ παράδοσις, εἶναι παλαιοτάτη. Τὸ λατινικὸν ὄνομα septentriones δεικνύει ὅτι οἱ ἀρχαιότατοι Ἰταλοὶ ἐφαντάζοντο τὸν ἀστερισμὸν ὡς ἑπτὰ βόας ἀλωνίζοντας (septem triones ἀπὸ τοῦ terere) (6). Ὅτι δὲ καὶ οἱ Ἕλληνες εἶχον πρότερον τὴν παράστασιν τῶν ἀστέρων τῆς Μεγάλης ἄρκτου ὡς βοῶν καὶ ἴσως παρ' αὐτῶν παρέλαβον ταύτην καὶ οἱ Ἰταλοὶ δεικνύει, ὡς μετὰ πολλῆς πιθανότητος εἴκασεν ὁ G. Thiele (7), τὸ παρ' Ὁμήρῳ ὄνομα τοῦ Ἀρκτούρου Βοώτης, ὅπερ μᾶλλον δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ὡς σημαῖνον τὸν βουκόλον.

Συναφὴς δὲ πρὸς τὴν παράστασιν τῶν ἀστέρων τούτων ὡς βοῶν εἶναι καὶ

---

1) *Piper* ἔνθ. ἀν. σ. 306.

2) Λαογραφ. Δ' 423. «Κλέφτις εἶνι ἀστέρια ἰφτά. Οὔλα τἀστέρια πάν βασίλεμα ἡλιοῦ κι αὐτὰν τὰ ἰφτὰ πὰν τοὺν ἀνήφουρου· ρχόντι οὔλου γυρβουλιά, δὲ βασ'λεύνι πουτέν.

3) Σημαία (ἐφημ. Ἀθηνῶν) 24 Ἰανουαρίου 1914 ἀρ. 32.

4) *Carquand* Légendes du pays Basque ἀρ. 6 ἐν Mélusine τ. II σ. 35. «Ἦταν μιὰ φορὰ ἕνας πλούσιος ζευγολάτης. Δύο κλέφταις τοῦ πῆραν ἕνα ζευγάρι βόιδια. Ἔστειλε τὸν παραγιό του νὰ τοὺς πιάσῃ, καὶ σὰν εἶδε πῶς δὲν ἐγύρισε, ἔστειλε καὶ τὴ δοῦλα νὰ τὸν εὕρῃ, ἀποπίσω ἀπὸ τὴ δοῦλα ἔτρεξε καὶ τὸ σκυλάκι. Ἀφοῦ πέρασαν κάμποσαις ἡμέραις, καὶ οὔτε ὁ παραγιός, οὔτε ἡ δοῦλα ἐφάνησαν, πῆγε καὶ αὐτὸς καὶ τοὺς ἐγύρευε. Ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν τοὺς εὑρισκε πουθενά, ἄρχισε τοῖς βλαστήμιαις καὶ τοῖς κατάραις, τόσο ποῦ ὁ Θεὸς ὠργίστη καὶ γιὰ νὰ τὸν τιμωρήσῃ καταδίκασε τὸ ζευγολάτη, τὸν παραγιό, τὴ δοῦλα, τὸ σκυλί, τοὺς δυὸ κλέφταις καὶ τὰ βόιδια νὰ τρέχουν ὁ ἕνας ἀποπίσω ἀπὸ τὸν ἄλλον ὅσο ὑπάρχει ὁ κόσμος καὶ τοὺς ἔβαλε εἰς τὸν οὐρανὸ εἰς τὴν μεγάλην ἄρκτον. Τὰ βόιδια εἶναι 'ς τὰ δύο ἐμπροστινὰ ἀστέρια, οἱ κλέφταις 'ς τἄλλα δύο ἀποπίσω, ὁ παραγιὸς 'ς τὸ ἄστρο ποῦ εἶναι κατόπι, ἡ δοῦλα 'ς τὸ δεύτερο ἄστρο, τὸ σκυλάκι κοντά, εἰς ἕνα μικρὸ ἄστρο, καὶ ὁ ζευγολάτης ὕστερα ἀπὸ ὅλους εἰς τὸ ἕβδομο ἀστέρι».

5) *Shaw* A sketch of the turk. lang. as spoken in east. Turkistan 1880 ἐν Mélusine II 32. 35.

6) *Varro* l. lat. VII 74. *Aul. Gell.* II 21. *Preller* Römische Mythologie 2ας ἐκδ. σ. 241. *G. Gundel* de stellarum appellatione et religione Romana, Giessen 1907 σ. 63 ἑξ.

7) Antike Himmelsbild. σ. 3. Τὴν αὐτὴν γνώμην ἔχει καὶ ὁ *Gruppe* (Griech. Mythol. σ. 946), ὅστις καὶ ἄλλα ἐπιχειρήματα προσάγει πρὸς ὑποστήριξιν αὐτῆς.

ἡ ὀνομασία τοῦ ἀστερισμοῦ *ἀλέτρι*, ἣν ὡς μακεδονικὴν ἀναφέρει ὁ Abbott (σ. 70, καὶ Λαογραφ. ἀρχ. ἀρ. 169α, 46 «λιτροπόδια» ἐν Ζωπανίῳ τῆς Μακεδονίας) καὶ *ἀλετροπόδα*, ὡς ἀντὶ τοῦ 'Ωρίωνος ὀνομάζουσι τὴν μεγάλην ἄρκτον οἱ Οἰνούντιοι (1). Ἄροτρον δὲ σημαίνουσι καὶ διάφοροι κελτικαὶ ὀνομασίαι αὐτῆς τῶν Ἰρλανδῶν, Οὐαλῶν κλπ. (2).

Ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀποτελούντων τὸν ἀστερισμὸν ἀστέρων ὠνομάσθη οὗτος, ὡς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἰταλοῖς septentrio, καὶ τοῖς Ἰνδοῖς Saptarshayas (οἱ ἑπτὰ σοφοὶ)·(3) καὶ σήμερον παρὰ τοῖς Οὐαλοῖς Saith seren y gogledd (ἑπτὰ ἀστέρια τοῦ βοριᾶ) (4) καὶ παρὰ τοῖς Τουρκομάνοις γεττὶ οὐγρὶ (ἑφτὰ κλέφταις), καθὰ ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω, καὶ γεττὶ γιουλδιούζ (ἑφτὰ ἀστέργια) καὶ παρὰ τοῖς Τούρκοις γεδὶ γκαρδέσ (ἑπτὰ ἀδέλφια) (5), οὕτως καὶ παρ' ἡμῖν τὰ *ἑφτὰ ἀδέρφια* (6). Ἐν Κύπρῳ λέγεται *Ἑφτὰ πλανήταις* (7), ὡς εἰς τὸ δημοτικὸν ᾆσμα τῶν ἑκατολόγων· «Ἑφτὰ πλανήταις τοῦ οὐρανοῦ τὴν ἀπῶ πλανᾶτε» (8). Ἐν Μιλήτῳ δὲ οἱ Ἕλληνες χωρικοὶ ὀνομάζουσι τὸν ἀστερισμὸν *Ἑφταπάρθενο χορό*, ἤτοι χορὸν τῶν ἑπτὰ παρθένων (9). Ἀλλ' ἐν Δωρίδι τὸ ἴδιον ὄνομα δίδουσιν εἰς ἄλλους δύο ἀστερισμούς, οἵτινες πιθανῶς εἶναι ὁ τοῦ Ἡνιόχου καὶ ὁ τοῦ Ταύρου (10). Ὁ Ἑφταπάρθενος χορὸς μνημονεύεται καὶ εἰς ἀριθμητικὸν αἰνιγματῶδες ᾆσμα, ἐπαναλαμβανόμενος καὶ εἰς παραμύθια, ἀλλ' ἄδηλον εἰς τίνα ἀστερισμὸν ἀναφέρεται (11).

Ἐν Βοιωτίᾳ φέρεται παράδοσίς τις ἄλλη περὶ τοῦ ἀστερισμοῦ, ἐξ ἧς οὗτος ἔλαβε τὸ ὄνομα *Συμπεθερειό*. Ἡ παράδοσις αὕτη ἔχει ὡς ἑξῆς κατὰ τὴν ἀνακοίνωσιν ἐργάτου τινὸς ἐκ Θήρας, ἀκούσαντος παρὰ Βοιωτοῦ ποιμένος. «Εἶναι αὐτὰ τὰ ἄστρα, τὰ ὁποῖα ὀνομάζονται *Συμπεθερειό*. Μιὰ φορὰ ἕνας νέος ἠπάτησε μίαν νέαν. Λοιπὸν ἔπειτα αὐτὸς δὲν ἠθέλησε νὰ τὴν πάρῃ ὡς σύζυγον, καὶ αὐτὴ ἀρραβωνίσθη μὲ ἄλλον νέον. Ὅταν ἔγιναν οἱ γάμοι, αὐτὸς τὴν βρῆκε ἀπατη-

---

1) *Κουκουλὲ* Οἰνουντιακὰ σ. 259.
2) Mélusine II σ. 31. 32.
3) *Usener* Sintfluthsagen σ. 242 κέ.
4) *Mélusine* II σ. 31.
5) *Hiller von Gaertringen* Thera IV, 2 σ. 172.
6) *Σίττλ* εἰς Ἡσιόδ. Θεογον. στ. 382 σ. 124. Ποῦ ἐπιχωριάζει ἡ ὀνομασία αὕτη δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω.
7) *Σακελλαρίου* Κυπριακὰ τ. Β' σ. 547.
8) Αὐτ. σ. 43. Ἐφημ. Φιλομαθ. 1865 σ. 775. Ὁ αὐτὸς στίχος καὶ ἐν ροδίᾳ παραλλαγῇ τοῦ ᾄσματος (Παναθήναια 1910 τ. ΙΘ' σ. 146). Κατὰ τὴν βεβαίωσιν τοῦ Σακελλαρίου σήμερον λέγοντες ἑπτὰ πλανήτας ἐννοοῦσι τὸν ἀστερισμὸν τῆς μεγάλης ἄρκτου, ἀλλ' εἶναι ἐνδεχόμενον ὄχι μόνον ἐν τῇ ροδιακῇ παραλλαγῇ τοῦ ᾄσματος, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ κυπριακῇ, ἐπειδὴ αὕτη εἶναι ἱκανῶς παλαιά, νὰ ἔχῃ τὸ ὄνομα ἄλλην σημασίαν, ἤτοι τῶν ἐκ τῆς ἀστρολογίας γνωστῶν ἑπτὰ πλανητῶν.
9) *Hiller* ἔνθ. ἀν.
10) Λαογραφ. Δ' 423. «Ἰφταπάρθενους χουρός· παείν' κουντὰ τμ Πούλια κ' ἔχ' ἰννιὰ ἀστέργια.—Ἰφταπάρθενους χουρός· εἶνι ἄλλους αὐτὸς κι παείν' μπρουστὰ τμ Πούλια κ' ἔχ' ἰφτὰ ἀστέρια».
11) *Λεξικ.* Ἐπιδόρπιον σ. 139 (ᾄσμα Κορινθίας). *Hahn* Griech. u. alban. Märchen τ. II σ. 210=*Pio* Νεοελλ. παραμύθια σ. 195 (παραμύθιον Τήνου). Νεοελλην. ἀνάλ. Β' σ. 29 (παραμύθιον Νάξου). Ὁ Ἑφταπάρθενος χορὸς παρεφθάρη ἐν παραλλαγαῖς τοῦ ᾄσματος: «ἑφταπάρθενο κοράσι» (Γορτυνίας, *Παταζαφειροπούλου*, περισυναγωγὴ σ. 158, 151). «ἑφτὰ πόδια τοῦ χοροῦ» (Ἠπείρου, Ζωγρ. ἀγὼν Α' σ. 8,1)· «ἑφτ' ἀστέρια τούρανοῦ» (Καρυῶν τῆς ἐπαρχίας Καβακλῆ: *Λουλουδοπούλου* Συλλογὴ ἀνέκδοτος σ. 75, 69)· «ἑφτὰ ἀστέρες τούρανοῦ» (Μακεδονίας. *Γουσίου* τὰ τραγούδια τῆς πατρίδος μου σ. 60, 104. *Abbott* Macedonian Folklore σ. 328, 330). Ἴσως κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον προῆλθον καὶ οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες ἑπτὰ πλανῆται τούρανοῦ τοῦ κυπριακοῦ καὶ τοῦ ροδιακοῦ ᾄσματος.

μένην καὶ πήγανε σ' τὰ δικαστήρια. Ἀλλὰ δὲν ἠμπόρεσαν νὰ βροῦνε ἕνα δικαστήριο νὰ τοὺς δικάσῃ. Καὶ γι' αὐτὸν τὸ λόγο αὐτὰ τὰ ἄστρα δὲν βασιλεύουνε, ἀλλ' ἐπιστρέφουνε πάλιν ἀπὸ τὸ ἴδιο μέρος, ὅπου ἀνατέλλουνε». Οἱ ἀστέρες α καὶ β τοῦ ἀστερισμοῦ εἶναι οἱ δύο πατέρες, ὁ τοῦ ἐγκαταλείψαντος τὴν νέαν ἐραστοῦ καὶ ὁ τῆς νέας, οἱ γ καὶ δ αἱ μητέρες, ὁ ἀστὴρ Μιζὰρ μὲ τὸν πλησίον του ἀμυδρῶς φαινόμενον μικρὸν ἀστέρα ἡ νεαρὰ γυνὴ μὲ τὸ μικρὸν τέκνον της, καὶ ὁ προπορευόμενος ἀστὴρ Βενετνὰς ὁ εἰς ἀναζήτησιν δικαστηρίου τρέχων νεόνυμφος. Ὁ ἀστὴρ ε Ἀλιὼθ δὲν ταυτίζεται μὲ κανὲν ἀπὸ τὰ εἰς τὴν παράδοσιν ἀναφερόμενα πρόσωπα (1). Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ παράδοσις αὕτη, ἡ τοσοῦτον πτωχὴ τὴν εὕρεσιν, οὐδὲν ἄλλο σκοπεῖ, εἰ μὴ τὴν παράστασιν ὁμίλου πολλῶν προσώπων. Εἶναι δὲ σύνηθες καὶ εἰς ἄλλας παραδόσεις (2) τοιοῦτοι ὅμιλοι νὰ χαρακτηρίζωνται ὡς γαμήλιος πομπή, ὡς συμπεθερειό.

Ἕν ἄλλο ὄνομα τοῦ ἀστερισμοῦ, τὸ *Τριῶνι*, ἀναφέρεται μόνον ὑπὸ τοῦ Σομαυέρα· ἀλλ' οὔτε νῦν εἶναι γνωστὴ οὔτε κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ λεξικογράφου θὰ ἦτο εὔχρηστος, εἰμὴ παρά τισιν ἰταλίζουσιν. Εἶναι δὲ ἡ παλαιὰ ἰταλικὴ ὀνομασία τῆς Ἄρκτου trione del cielo.

Ε'. ΑΛΛΟΙ ΑΣΤΕΡΙΣΜΟΙ

Τ' ἄστρο τῆς Τραμουντάνας.— Τ' ἄστρι τῆς Κλαδευτήρας.— Πυροστιά.— Ράβδος τοῦ Ἀαρών.— Σταυρός.— Τὰ Γεμελλάκια. Γαλαρτσίδες.

Ὁ ἀστερισμὸς τῆς Μικρᾶς Ἄρκτου δὲν διακρίνεται δι' ἰδίου ὀνόματος ὑπὸ τοῦ λαοῦ, μόνον δ' ὁ πολικὸς ἀστὴρ εἶναι γνωστός, ὡς τὸ *ἄστρο τσῆ τραμοντάνας* (3) ἢ *τἄστρι τῆς Κλαδευτήρας* (4). Ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Hiller von Gaertringen, τὸ πρῶτον ὄνομα ὑπεμφαίνει, ὅτι τὸν ἀστέρα τοῦτον ἐγνώρισεν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἀπὸ τοὺς Ἰταλούς, καὶ ἡ μὴ ἀπόδοσις τῆς προσηκούσης σημασίας εἰς αὐτόν, ἂν καὶ ἔχει τοσαύτην σπουδαιότητα διὰ τοὺς ναυτιλλομένους, ἐξηγεῖται ἴσως, διότι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα δὲν ἦτο τόσον πλησίον τοῦ πόλου, ὅσον νῦν, καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ἐνεῖχε διὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον. Ὁ δ' ἑλληνικὸς λαὸς διετήρησε κατὰ παράδοσιν περὶ τῶν ἀστέρων καὶ ἀστερισμῶν τὰς γνώσεις μόνον, ὅσας ἀνέκαθεν ἀπὸ τῶν παναρχαίων χρόνων εἶχεν.

Ἄλλων δὲ τριῶν ἀστερισμῶν ὀνόματα ἀναφέρει τις ἐν τῇ Ἐφημερίδι τῶν Φιλομαθῶν, ἀλλὰ λίαν ἀσαφῶς καὶ ἀορίστως. «Ὁ ἐκ τριῶν ἀστέρων, λέγει, ἐν εἴδει ἰσοπλεύρου τριγώνου πλησίον ἀλλήλοις κειμένων ἀστερισμὸς (καλεῖται) *Πυροστιά*, ἑστία, ἡ αὐτὴ τῇ Ρέᾳ ἢ Κυβέλῃ(;)· ὁ ἐκ τεσσάρων ὁμοιόσχημος *Σταυρός*, ἡ προηγουμένη τούτου *Ράβδος τοῦ Ἀαρών*, ἐκ τριῶν κατ' εὐθεῖαν ἄστρων» (5).

Ἐκ τῆς ἀτελοῦς ταύτης περιγραφῆς εἰκάζομεν, ὅτι *Πυροστιὰ* μὲν εἶναι

---

1) *Hiller* ἔνθ. ἀν.
2) Πρβλ. Παραδόσ. ἀρ. 292—294.
3) Ἐν Θήρᾳ καὶ Μιλήτῳ: *Hiller* ἔνθ. ἀν.
4) *Καρκαβίτσα* ἡ Λυγερὴ ἐν Ἑστίᾳ 1890 τ. Α' σ. 212. (Ἡ Λυγερή, ἐν Ἀθ. 1896 σ. 16) Ἡ ὀνομασία ἐν ἐπῳδῇ, ἣν ἐν Ἠλείᾳ λέγει γραῖα μάγισσα, προσηλώνουσα τὸ βλέμμα ἀτενὲς εἰς τὸν πολικὸν ἀστέρα, τὸν ἀστέρα τοῦτον τῶν ναυτιλλομένων καὶ τῶν μαγισσῶν».
5) Ἐφ. Φιλομαθ. 1858 τ. ς' σ. 574.

ἴσως ὁ ἀστερισμὸς τοῦ Ἡνιόχου ἢ μᾶλλον τρεῖς τῶν ἀποτελούντων αὐτὸν ἀστέρων, οἱ λαμπρότατοι. *Ράβδος τοῦ Ἀαρὼν* ἴσως εἶναι ὁ ἀστερισμὸς τοῦ Περσέως· *Σταυρὸς* δὲ ὁ ἀστερισμὸς τῆς Ἀνδρομέδας ἢ μᾶλλον τρεῖς λαμπροὶ ἀστέρες αὐτοῦ καὶ ἕτεροι τρεῖς τοῦ Πηγάσου, ἤτοι ὁ Ἀλγενίβ, ὁ Μαρκὰβ καὶ ὁ Σεάτ. Ἀλλ' εἰς τὸν Hiller von Gaertringen εἷς ἐργάτης αὐτοῦ ἐκ Θήρας, μαθὼν παρὰ ποιμένος Βοιωτοῦ, ὑπέδειξεν αὐτῷ ὡς *Σταυρὸν* τὸν ἀστερισμὸν τῆς Αἰγὸς (1)· ἀλλὰ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δὲν εἶναι ἀκριβὴς ὁ προσδιορισμὸς οὗτος. Κατὰ τοὺς λόγους δὲ ἀγραμμάτου ποιμενόπαιδος ἐκ Δωρίδος τῆς Παρνασσίδος ὁ Σταυρὸς ἔχει πέντε ἀστέρια καὶ πάει κοντὰ στὴ *Ζυγαριά*, αὕτη δὲ ἔχει τρία ἀστέρια, ἓν λαμπρὸν καὶ δύο ἀμαυρὰ (2). Τίνες εἶναι οἱ ἀστερισμοὶ οὗτοι ἄδηλον.

Ἐν Θήρᾳ οἱ ἁλιεῖς καλοῦσι δύο ἄστρα τὰ *Γεμελλάκια* (διδύμους), τὰ ὁποῖα ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου ἐπιτέλλουσι κατὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου, ἀπὸ δὲ τοῦ Μαρτίου μίαν καὶ ἡμίσειαν ὥραν πρὸ ταύτης καὶ καθεξῆς ἐνωρίτερον, ἐπέχοντα μέχρι τοῦ χειμῶνος τὴν θέσιν τοῦ Αὐγερινοῦ. Τὰ ἄστρα ταῦτα οἱ ἄλλοι Θηραῖοι πλὴν τῶν ἁλιέων τὰ ἀγνοοῦσιν. Ἐν Μιλήτῳ δὲ τὰ γνωρίζουσι καὶ τὰ καλοῦσι *Γαλαρτσίδες*. Ὡς ἐξηκρίβωσεν ὁ Hiller von Gaertringen, τὸ ζεῦγος τοῦτο εἶναι οἱ ἄκροι ἀστέρες λ καὶ ν τοῦ κέντρου τοῦ σκορπίου (3). Κατὰ τὴν εὔστοχον δ' εἰκασίαν τοῦ αὐτοῦ ἐρευνητοῦ φαίνεται πιθανὸν ὅτι ἡ γνῶσις τῶν ἄστρων τούτων ὀφείλεται εἰς τὴν συνήθειαν τῶν ἀρχαίων νὰ ἱδρύωσιν εἰς τὰς πόλεις στήλας ἐχούσας ἀναγεγραμμένας τὰς ἐπιτολὰς καὶ τὰς δύσεις τῶν ἀστέρων· τὰ τοιαῦτα παραπήγματα συνετέλουν βεβαίως εἰς τὸ νὰ καθιστῶσιν οἰκείας ἀστρονομικὰς παρατηρήσεις εἰς τὸν λαόν, δυνηθέντα νὰ διατηρήσῃ κατὰ παράδοσίν τινας τούτων. Ἀκριβῶς δ' εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Μιλήτου εὑρέθησαν κατὰ τὸ 1903 ἐν τῷ θεάτρῳ τεμάχια τοιούτου μαρμαρίνου παραπήγματος τοῦ Β' αἰῶνος π. Χ. καὶ εἰς ἓν τούτων ἀνεγράφετο ὁ χρόνος τῆς πρωινῆς ἐπιτολῆς τοῦ κέντρου τοῦ σκορπίου (4).

Γ' ΓΑΛΑΞΙΑΣ

Τοῦ παπᾶ ἢ τοῦ κουμπάρου τἄχερα. — Σωρός. — Ἰορδάνης ποταμός. — Δρόμος τῆς Παναγίας. — Τὸ ζουνάρι τῆς καλόγριας.

Παράδοσις διαδεδομένη πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος παριστᾷ τὸν Γαλαξίαν ὡς ἄχυρα ἐσκορπισμένα εἰς τὸν οὐρανόν. Κατὰ τὴν μίαν παραλλαγὴν τῆς παραδόσεως, ἕνας παπᾶς 'ς ἕνα χωριὸ ἔκλεψε τὴ νύχτα μὲ τὸ σκοτάδι δεμάτια ἀπὸ τὸ σωρὸ ποὺ εἶχε ὁ γείτονας 'ς τ' ἀλῶνι γιὰ νὰ λιγνίσῃ· ἀλλὰ μόλις τὰ πῆρε καὶ προχώρησε, φύσηξε ἀέρας καὶ σκόρπισε τὸ ἄχυρο κι ἀπ' αὐτὸ τὸν ἠύραν καὶ τὸν ἔπιασαν (5). Κατ' ἄλλην δὲ παραλλαγήν, ἀγωγιάτης κακοπαθήσας ἐκ

1) *Hiller* ἔνθ. ἀν. σ. 173.
2) Λαογραφ. Δ' 423. Ἡ *Ζυγαριὰ* καὶ οἱ *Σταυρὸς* ὀνόματα ἀστερισμῶν καὶ ἐν Εὐρυτανίᾳ. (Κατὰ τὸν ἐκ Καρπενησίου ποιμένα Κ. Κουτσοθόδωρον, ἀνακοίνωσιςΣτυλ. Βίου).
3) *Hiller* ἔνθ. ἀν. σ. 169 κέ.
4) Ἡ ἐπιγραφὴ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Diels καὶ Rehm ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου τῆς 14 Ἰανουαρίου 1904. Βλ. *Hiller* αὐτ. σ. 171.
5) *Abbott* Macedonian Folklore σ. 69=Παραδόσ. σ. 825 (Μακεδονίας). Κατὰ παράδοσιν αἰτωλικήν, τὰ συννεφάκια, ποὺ φαίνονται τὸ καλοκαῖρι 'ς τὸν οὐρανό, ὅταν εἶναι ξάστερος, τὰ λένε τοῦ παπᾶ τἄχερα ἢ τῆς παπαδιᾶς τἄχερα. Καὶ τὰ λένε ἔτσι γιατὶ μιὰ φορὰ ἕνας παπᾶς τὸ καλοκαῖρι ἔκλεψε ἄχυρο· ἐκεῖ ποῦ τὸ πήγαινε τὸ ἄχυρο, σκορπιζότανε 'ς τὴ στράτα. Γιὰ τὴν κλεψιὰ τὸν τιμώρησε τὸν παπᾶν ὁ Θεός. Τὰ ἄχυρα πήγανε

τοῦ δεινοῦ χειμῶνος καὶ φιλοξενηθεὶς μετὰ τοῦ ζῴου του μίαν νύκτα εἰς τὸ σπίτι κουμπάρου του, ἔκλεψε πρὶν ἐξημερώσῃ ὅλον τὸ ἄχυρον. Ὁ νοικοκύρης τὸ πρωῒ ἀντελήφθη τὴν κλοπήν, ἀλλὰ δὲν ὑπωπτεύθη ὅτι τὴν ἔκαμε ὁ κουμπάρος του· ἔχων δ' ἀνάγκην νὰ προμηθευθῇ ἄχυρον διὰ τὸ ζῷόν του καὶ ψωμὶ διὰ τὴν οἰκογένειάν του, ἐξεκίνησε διὰ νὰ ὑπάγῃ εἰς τὴν πόλιν μὲ ὅλην τὴν βαρυχειμωνιάν· ἀλλὰ εἰς τὴν ὁδὸν λύκοι ἔφαγαν τὸ ζῷόν του, αὐτὸς δὲ μόλις κατώρθωσε σωθεὶς νὰ προμηθευθῇ ὀλίγον ψωμὶ εἰς τὴν πόλιν, ἀλλὰ βραδύνας νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸ σπίτι του εὗρε τὸ μικρότερον τῶν τέκνων του νεκρὸν ἀπὸ τὴν πεῖνα. Εἰς τὴν ἀπελπισίαν του τότε εἶπε· «Δὲν εἶναι θεὸς νὰ μοῦ δείξῃ τὸν κλέφτη νὰ πάρω τὸ δίκιο μου!» Τότε βγῆκε ὁ ἥλιος κ' ἔλειωσε τὸ χιόνι καὶ φάνη στὸ δρόμο σκορπισμένο τ' ἄχυρον ποῦ ἐχύνετο ἀπὸ τὰ σακκιὰ ποῦ εἶχε πάρῃ ὁ κλέπτης. Ἐκεῖνος μ' ἕνα πέλεκυν εἰς τὰς χεῖρας ἠκολούθησε τὰ ἴχνη καὶ ἔφθασεν εἰς τὸ σπίτι τοῦ κουμπάρου του, ποῦ τοῦ ἔκλεψε τὸ ἄχυρο, καὶ τὸν ἐσκότωσε μὲ τὸν πέλεκυν. Ἔκτοτε δὲ ἔμεινεν εἰς τὸν οὐρανὸν ὁ δρόμος μὲ τὰ ἄχυρα, καὶ ὠνομάσθη τοῦ *κουμπάρου τ' ἄχερα* (1). Ἄλλη πάλιν παράδοσις ἀποδίδει τὴν κλοπὴν τοῦ ἀχύρου εἰς βαπτιστικόν, θέλοντα νὰ ἐκδικηθῇ τὸν ἀνάδοχόν του πρὸς ὃν ἦλθεν εἰς ἔριδας. Ὁ θεὸς ὅμως δὲν ἐπέτρεψε τὴν κλοπήν, καὶ τὸ ἄχυρον ἐπέταξεν ἀπὸ τοὺς σάκκους εἰς τὸν οὐρανόν (2).

Ἡ παράδοσις εἶναι κοινὴ καὶ εἰς ἄλλους λαούς. Βουλγαρική τις παράδοσις λέγει, ὅτι ἕνας μίαν φορὰν δὲν εἶχε ἀρκετὸ ἄχερο γιὰ τ' ἄλογό του, καὶ πῆρε ἕνα κοφίνι κ' ἔκλεψε ἀπὸ τοῦ κουμπάρου του γεμᾶτο τὸ κοφίνι· καὶ ὅταν ἐγύριζε 'ς τὸ σπίτι του, τὸ ἄχυρο σκορποῦσε δῶ κ' ἐκεῖ 'ς τὸ δρόμο· καὶ γιὰ νὰ μὴ λησμονηθῇ τὸ κακὸ ποὺ ἔκαμε, τὰ ἄχυρα ποὺ χύθηκαν ἔγιναν ἄστρα σ' τὸν οὐρανὸ (3). Ὁμοίως καὶ οἱ Κροᾶται διηγοῦνται, ὅτι ἕνας ἔκλεψε μιὰ φορὰ τὴ νύχτα ἕνα δεμάτι ἄχερο τοῦ κουμπάρου του, κ' ἐκεῖ ποὺ ἔφευγε μὲ βία ἐχυνόταν τ' ἄχερο 'ς τὸ δρόμο· καὶ γιὰ νὰ θυμᾶται ὁ κόσμος πάντα αὐτὴ τὴν πρᾶξη του, ὁ θεὸς ἔβαλε τὸ ἄχυρο 'ς τὸν οὐρανό, καὶ φαίνεται κάθε βράδυ (4). Οἱ δὲ Σέρβοι ἐν Τσόκᾳ τῆς Οὐγγαρίας λέγουσιν ὅτι ἕνας ἔκλεψε τ' ἄχυρο τοῦ κουμπάρου του καὶ τὸ ἔχυσε ἐκεῖ 'ς τὸν οὐρανὸ (5). Οἱ Βλάχοι πιστεύουσιν, ὅτι ὁ Γαλαξίας εἶναι σκορπισμένον ἄχυρον, καὶ λέγουσιν πῶς μίαν φορὰν ἡ ἁγία μάννα Ἀφροδίτη (swentomaika Vinire) ἔκλεψε μίαν νύχτα ἄχυρα ἀπὸ τὰς θημωνιὰς τοῦ ἁγίου Πέτρου καὶ ἐκεῖ ποὺ ἔφευγε μὲ βία, πολὺ ἀπ' αὐτὸ τῆς ἐσκόρπισε (6). Κατ' ἄλλην βλαχικὴν παράδοσιν, τὸ ἄχυρον ἐχύθη ἐκ τῆς ἁμάξης, ἥτις ἔφερεν ἀπαχθεῖσαν παρθένον (7). Κατὰ τὰς οὐγγρικὰς παραδόσεις ὁ ἅγιος Πέτρος ὡδήγει ἁμάξιον, συρόμενον ὑπὸ τυφλοῦ ἵππου· καθ' ὁδὸν συνεκρούσθη πρὸς τὴν ἅμαξαν μεθύσου, καὶ ἐθραύσθη ὁ ρυμὸς τῆς ἁμάξης τοῦ

'ς τὸν οὐρανὸ καὶ τὰ βλέπει ὅλος ὁ κόσμος. Καὶ τὸν παπᾶ τὸν πιάσανε οἱ ἄνθρωποι πᾶς ἔκλεψε, γιατὶ πήρανε τὴ στράτα στράτα ποὺ ἔπεφτε τὸ ἄχυρο· μὲ τὸ ντορὸ φτάσανε ὡς τὸ σπίτι του. (Λαογρ. ἀρχ. ἀρ. 148, 39 παρὰ Δουκοπούλου).

1) Κερκύρας: Παραδόσ. ἀρ. 246. Βλ. καὶ *Γερ. Ι. Σαλβάνου*. Μελέτη περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῶν ἐν Κερκύρᾳ Ἀργυράδων σ. 19.

2) Πληροφόρησις τῆς Ἠπείρου: ΚΠ. Σύλλογος 1890 τ. ΙΘ' σ. 148.=Παραδόσ. ἀρ. 245.

3) *Strauss* die Bulgaren σ. 33. *Lydia Schischmanov*, Legendes religieuses bulgares σ. 4—5 ἀρ. 3.

4) *F. S. Kraus* ἐν Mélusine τ. II σ. 156

5) *Strauss* ἔνθ. ἀν. σ. 34.

6) *Schott* Walachiche Märchen, Stuttg. 1845 σ. 285. 381.

7) *Strauss* αὐτ.

ἁγίου, καὶ τὸ ἐν αὐτῇ ἄχυρον ἐχύθη ἀποτελέσαν τὸν Γαλαξίαν (1). Ἡ ὁ ἅγιος Πέτρος ἔκλεψε τὸ ἄχυρον, καταδιωκόμενος δὲ ὑπὸ τοῦ ἀγροφύλακος (τοῦ ἀστέρος Βέγα), ἐσκόρπισεν αὐτὸ (2)· ἢ κατ' ἄλλην παραλλαγήν, Ἀτσίγγανος ἦτο ὁ κλέπτης (3). Κατὰ τὴν δαλματικὴν παράδοσιν, ὁ ἅγιος Πέτρος ἐτίναξε τὸν πλήρη ἀχύρων σάκκον του καὶ ἐξ αὐτῶν ἔγινεν ὁ Γαλαξίας, ὅστις διὰ τοῦτο λέγεται Petrova slama, ἤτοι τοῦ Πέτρου τάχυρο (4). Ὑπῆρχε δὲ καί τις ἀρμενικὴ παράδοσις, καθ' ἣν ὁ ἥρως Βαχάκεν, ὁ τοῦ βασιλέως Τιγράνου νεώτατος υἱός, ἔκλεψε τὸ ἄχυρον τοῦ ἀσσυρίου θεοῦ Βάρχαμ καὶ ἴχνη τῆς φυγῆς αὐτοῦ μετὰ τοῦ φορτίου του ἀνὰ τὰ οὐράνια πλάτη κατέλιπε τὸν Γαλαξίαν (5).

Τὴν ὕπαρξιν ὁμοίας παραδόσεως παρὰ διαφόροις λαοῖς ἐμφαίνουσιν αἱ ἐν ταῖς γλώσσαις αὐτῶν ὀνομασίαι τοῦ Γαλαξίου, αἱ εἰς κλοπὴν ἀχύρου ἀναφερόμεναι. Οἱ Ἀλβανοὶ (Γκέγκηδες) ὀνομάζουσιν αὐτὸν κάστε κούμτερτ, ἤτοι τοῦ κουμπάρου τ' ἄχυρο (6)· οἱ Σαρδόνιοι bia de sa palla (δρόμον ἀχύρου) (7)· οἱ Σερβοκροάται Kumovska slama, ἤτοι τοῦ κουμπάρου ἄχυρο (8)· οἱ Βόσνιοι slamica ἐκ τοῦ slama, σημαίνοντος ἄχυρον· οἱ Οὔγγροι szalmas ut (ἀχυρένιος δρόμος) καὶ Szalma hullato (ἀχύρου σκόρπισμα) (9)· οἱ Ἀρμένιοι hartacol ἢ hartgosch (ἀχυροκλόπον)· οἱ Πέρσαι rah kah keshan (δρόμον τοῦ φέροντος ἄχυρον)· οἱ Τοῦρκοι saman ughrisi (ἀχυροκλόπον) (10)· οἱ Ἄραβες tarik el tibu, ἤτοι δρόμον ἀχύρου, ἢ derb ettübenin, ἤτοι μονοπάτι αὐτοῦ ποὺ βαστᾷ ἄχυρο (11)· οἱ Ἄραβες τῆς Καβυλίας abrid'b oualim, ἤτοι δρόμον ἀχύρου (12). Καὶ ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἑβραϊκῇ ἐπίσης ὁ Γαλαξίας λέγεται netibat theben, ἤτοι ἀχύρου δρόμος (13)· ἐν τῇ συριακῇ schevil tevno, ἤτοι ὁμοίως ἀχύρου δρόμος (14)· ἐν τῇ κοπτικῇ pimoit ente pitoh, ὅπερ τὸ αὐτὸ σημαίνει (15), καὶ ἐν τῇ αἰθιοπικῇ mangad za hasar ἐπίσης (16).

Ἡ ταυτότης αὕτη τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν παραδόσεων δὲν πρέπει ν' ἀποδοθῇ εἰς τυχαίαν σύμπτωσιν, ἀλλ' ἡ αἰτία αὐτῆς πρέπει ν' ἀναχθῇ μᾶλλον εἰς κοινήν τινα πηγήν· διότι, ἂν ἡ εἰκὼν τοῦ Γαλαξίου ὡς ἀχύρου διακεχυμένου ἠδύνατο ὄχι ἄνευ λόγου νὰ θεωρηθῇ ὡς αὐθιγενὴς παρ' ἑκάστῳ λαῷ, ἡ παράστασις ὅμως αὐτοῦ ὡς ἀχύρου κλαπέντος προϋποθέτει παράδοσιν, ἣν παρ' ἑνὸς λαοῦ παρέλαβον οἱ ἄλλοι. Ἡ παράδοσις δ' αὕτη πιθανῶς ἦτο ἑλληνική. Ὁ

---

1) Revue des tradit. populaires 1892 σ. 486.
2) *Strauss* αὐτ.
3) Αὐτ.
4) *Pott* ἐν *Kuhn's* Zeitchrift f. vergleich. Sprachforschung τ. VI σ. 314. Mélusine τ. II σ. 153.
5) *V. Langlois* Collection des historiens anciens et modernes de l' Armenie. Par. 1867 τ. I σ. 40. Βλ. καὶ Rev. d. trad. popul. 1896 σ. 349.
6) *Hahn* Alban. Studien τ. III σ. 43. 201. *Χριστοφορίδου* Λεξικὸν τῆς ἀλβανικῆς σ. 145.
7) Mélusine τ. II σ. 151.
8) Αὐτ. σ. 153. Ἐν Δαλματίᾳ ὁ γαλαξίας ἐπίσης λέγεται τοῦ κουμπάρου τάχυρο. (Sbornik τῆς νοτιοσλαβικῆς ἀκαδημίας τ. XII σ. 153=Zeitschrift d.Ver. f. Volksk. 1908 σ. 314).
9) Mélusine τ. II σ. 153.
10) *Grimm* deutsche mythologie 4ης ἐκδ. σ. 296.
11) Αὐτ. Mélusine τ. II σ. 154. 403.
12) Mélusine σ. 154.
13) *Grimm* αὐτ.
14) Αὐτ. Mélusine αὐτ.
15) Mélusine αὐτ.
16) Αὐτ. σ. 403.

Φίλων ὁ Ἰουδαῖος ἐν τῷ περὶ προνοίας βιβλίῳ, ὅπερ ἐν ἀρμενικῇ μεταρράσει περιεσώθη, ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἐρατοσθένης λέγει τὸν Γαλαξίαν πλὴν ἄλλων καὶ «κύκλον (ἢ ζώνην) τοῦ ἐν σπουδῇ φεύγοντος ἀχυροκλόπου» (1). Ταῦτα ὁ μὲν Th. Bergk (2) παραδέχεται ὅτι ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ Ἐρατοσθένους, ὁ δὲ Ed. Hiller εἰκάζει ὅτι εἶναι προσθήκη τοῦ Ἀρμενίου μεταφραστοῦ τοῦ Φίλωνος· στηρίζει δὲ τὴν εἰκασίαν του εἰς τοῦτο, ὅτι παρὰ τοῖς Ἀρμενίοις ἐπιχωριάζει τὸ ὄνομα τοῦ Γαλαξίου Hartacol ἢ Hartcogh, τὸ σημαῖνον τὸν ἀχυροκλόπον. Ἀλλ' ἀφοῦ, ὡς εἴδομεν, τὸ ὄνομα εἶναι κοινὸν καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους λαούς, τὸ ἐπιχείρημα δὲν εἶναι ἰσχυρὸν (3). Οὐδὲν ἧττον ὁ Gundel τελευταῖον ἀσπάζεται τὴν γνώμην τοῦ Hiller θεωρῶν τὴν παράστασιν ἀκραιφνῶς ἀνατολικὴν (4) χωρὶς νὰ σαφηνίζῃ ποσῶς ποῦ νομίζει ὅτι ἔγκειται ὁ τοιοῦτος χαρακτὴρ αὐτῆς.

Συμφώνως πρὸς τὰς μνημονευθείσας παραδόσεις ὁ Γαλαξίας καλεῖται ἐνιαχοῦ τῆς Ἑλλάδος τοῦ *παπᾶ* ἢ τοῦ *κουμπάρου τἀχερο* ἢ *τἀχερα*, ἐν Μακεδονίᾳ δὲ καὶ *Σωρὸς* ἀπὸ τοῦ σωροῦ τοῦ γείτονος, ἐξ οὗ ὁ παπᾶς ἔκλεψε τὰ δεμάτια.

Ἄλλη ὀνομασία, κοινοτάτη εἰς ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα, προῆλθεν ἐκ τῆς παραστάσεως τοῦ Γαλαξίου ὡς ποταμοῦ, διὸ προσλαβὼν χριστιανικὸν προσδιορισμὸν καλεῖται *Ἰορδάνης ποταμός* (5). Ἡ ὀνομασία αὕτη εὑρίσκεται καὶ εἰς τὸν *Ἀπόκοπον* τοῦ Μπεργαῆ (6) καὶ εἰς δημοτικὰ ἄσματα, οἷον ἐν κωμαστικῷ διστίχῳ :

Σοῦ στέλνω χαιρετίσματα μὲ τὴ βροχὴ ποὺ βρέχει,
μὲ τὸν Ἰορδάνη ποταμὸ ποὺ στερεμὸ δὲν ἔχει (7).

Τοῦτο ὑποθέτω ὅτι οὐδὲν ἔχει κοινὸν πρὸς τὰς παραστάσεις τῶν γνωστικῶν Μανδαίων, οἵτινες ἐξόχως τιμῶντες τὸν Ἰωάννην τὸν βαπτιστὴν κατηστέρισαν τὸν Ἰορδάνην ἐν τῷ οὐρανῷ ὑπὸ τὸ ὄνομα Jardena rabbā (8), οὔτε πρὸς τὸ δόγμα τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων, ὅτι ὁ Γαλαξίας ἦτο ὁ μυστικὸς Νεῖλος, ὃν διέπλεεν ὁ θεὸς Ὧρος ἐν τῇ βάρει αὐτοῦ (9). Ἀλλὰ προῆλθε μᾶλλον ἐξ ἁπλῆς παρομοιώσεως τοῦ σχήματος τοῦ Γαλαξίου πρὸς ποταμόν. Ἡ τοιαύτη ἰδέα δὲν ἦτο ξένη καὶ εἰς τοὺς Ρωμαίους (10), ὁ δὲ Ἰουλιανὸς ταυτίζει

---

1) *Eratosthenis* carminum reliquiae disp. Ed. Hiller, Lips. 1872 σ. 48. *Philonis Iudaei* Paralipomena in latin. translata per I. B. Aucher σ. 104.

2) Ἐν Jahrbücher f. Philologie 1860 σ. 412.

3) Ὁ *Edw. Tylor* (Primitive culture κεφ. 9 τ. Ι. σ. 360, σ. 354 τῆς γερμανικῆς μεταφράσεως) προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὸ ὄνομα λέγων ὅτι αἱ ὁδοὶ τῶν πόλεων τῆς Ἀνατολῆς συχνάκις εἶναι κατεσπαρμέναι μὲ ἄχυρον, ἐκ τοῦ ἀχύρου, ὅπερ διαφεύγει ἐκ τῶν μετακομιζομένων δεμάτων.

4) Ἐν *Pauly-Wissowa*, Real-Encyclopädie τ. VII σ. 562.

5) Ὄνομα πάγκοινον ἐν Ἑλλάδι. Ἐν Ἰκαρίᾳ: Σταματιάδου Ἰκαριακὰ σ. 142. Ἐν Εὐρυτανίᾳ οὗ Ἰορδάνης ποταμὸς (Κατ' ἀνακοίνωσιν Στυλ. Βίου). Ἐν Κύπρῳ καλεῖται καὶ «Σκιὰ τοῦ Ἰορδάνου» (*Δουκᾶ* Φιλολογικαὶ ἐπισκέψεις σ. 135).

6) Στ. 88 ἐν *Legrand* Bibliothèque grecque vulgaire τ. ΙΙ.

7) *Λελέκου* Δημοτ. ἀνθολογία 1868 σ. 155.

8) *E. Kessler* über Gnossis und altbabylonische Religion ἐν δημοσιεύμασι τοῦ Ἀνατολ. συνεδρίου τοῦ 1881, τοῦ σημιτικοῦ τμήματος σ. 291.

9) *Τ. Νερούτσος* ἐν Ἀθηναίῳ τ. Α' σ. 224.

10) *G. Gundel* de stellarum appellatione et religione Romana σ. 151 καὶ ἐν *Pauly-Wissowa* Real-Encycl. τ. VII σ. 561. Βλ. *Plin.* N. H. 18, 280. *Martian. Capell.* II 207. *Glaudiam* 28, 173.

τὸν ἱερὸν τῇ Κυβέλῃ ποταμὸν Γάλλον πρὸς τὸν Γαλαξίαν (1). Καὶ μόνοι ἐξ ὅλων τῶν Εὐρωπαίων σήμερον οἱ Οὐαλοὶ τῆς Σκωτίας καλοῦσι τὸν Γαλαξίαν geal–shruth nan spreu (ἄσπρο ποτάμι τῶν ἄστρων (2). Ὁμοίως διὰ τὸν αὐτὸν λόγον τῆς παρομοιώσεως πρὸς ποταμὸν οἱ Ἰνδοὶ τὸν ὀνομάζουσι Akâch Gangâ, ἤτοι οὐράνιον Γάγγην (3), καὶ οἱ Ἄραβες nahr al madschertah (ῥεῦμα ποταμοῦ) (4)· οἱ Κοριάκοι τῆς Σιβηρίας θεωροῦσιν αὐτὸν ὡς πλημμυρισμένον ποταμὸν (5)· οἱ Ἀνναμῖται τὸν ὀνομάζουσι Sôn ngân (ποταμὸν ἀσημένιον) ἢ ngân ha (ἀσημένιον ῥεῦμα) (6)· οἱ Σῖναι tien ho (οὐράνιον ποταμὸν) (7)· οἱ μαῦροι Γιγκὶ τῆς Νέας νοτίου Οὐαλίας καλοῦσιν αὐτὸν worambul καὶ νομίζουσιν ὅτι εἶναι ποταμὸς διαρρέων κάλλιστον ὀπωροβριθῆ κῆπον, εἰς ὃν μεταβαίνουσιν αἱ ψυχαὶ τῶν ἀγαθῶν (8). Καὶ οἱ Αὐστραλοὶ Κορνοὺ τὸν ὀνομάζουσι μὲν paravortu, νομίζουσι δ' ὅτι εἶναι ποταμός, εἰς οὗ τὰς ὄχθας μετὰ θάνατον θ' ἀναστηθῶσι λευκοί (9). Τέλος οἱ Ἀϋμάρας τῆς Περουβίας καλοῦσιν αὐτὸν ποταμὸν τῶν σκιῶν (10).

Ἕτερον ὄνομα σπανιώτατον τοῦ ἀστερισμοῦ, ἐν μόνῃ τῇ Ἀχαΐᾳ ἀκουόμενον, ὅπου ἐπιχωριάζουσι καὶ τ' ἄλλα ὀνόματα αὐτοῦ, εἶναι ὁ *δρόμος τῆς Παναγίας*· ἐνῷ ἡ παράστασις τοῦ ἀστερισμοῦ ὡς ὁδοῦ εἶναι κοινοτάτη εἰς τοὺς ἄλλους λαούς, καὶ εἰς ταύτην ἀναφέρονται τὰ πλεῖστα τῶν ὀνομάτων αὐτοῦ. Τὰ πολυπληθῆ τοιαῦτα ὀνόματα ἀναγράφονται εἰς τὰς συλλογάς, εἰς ἃς παραπέμπω ἐν ὑποσημειώσει (11). Ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἦσαν εὔχρηστα ὅμοια ὀνόματα. Ὡς πλεῖστοι λαοὶ καὶ οἱ ἀρχαῖοι Πυθαγόρειοι ὁδὸν ψυχῶν ἐθεώρουν τὸν Γαλαξίαν (12)· οὗτοι δ' ἔλεγον προσέτι αὐτόν, ὡς

---

1) *Ἰουλιαν.* Ε' σ. 165 c.

2) *Melusine* τ. II σ. 153.

3) Revue des trad. popul. 1906 σ. 381.

4) *Grimm* Deutsche mythologie 4ης ἐκδ. σ. 296.

5) *R. Andree* Ethnograph. Paralelen σ. 110.

6) Mélusine τ. II σ. 154.

7) Αὐτ. Revue des tradit. populaires 1896 σ. 576.

8) *Ridley* ἐν Journal of the anthropological Instit. τ. II σ. 273. Παρὰ *R. Andree* ἔνθ. ἀν.

9) *Ridley* αὐτ. τ. I σ. 143 παρὰ *R. Andree* ἔνθ. ἀν. Φυλαί τινες τῆς Νοτίου Αὐστραλίας τὸν φαντάζονται ὡς μέγαν ποταμόν. (*Réville* Histoire des religions des peuples non civilisés Par. 1883 τ. II σ. 151).

10) Revue des trad. popul. 1903 σ. 224, 28.

11) Βλ. *Grimm* Deutche mythologie 4ης ἐκδ. σ. 295—7 τ. III σ. 706. *Kuhn* Namen der Milchstrasse und des Höllenhundes ἐν Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung τ. II σ. 311 κἑ. *Arnold Ipolyi* die Milchstrasse im ungarischen ἐν Zeitschrift f. deutsche mythologie u. sittenkunde τ. II σ. 160—4. *Edw. Tylor* Primitive culture κεφ. 9 τ. I σ. 360, σ. 412—4 τῆς γαλλ. μεταφράσεως, σ. 353-4 τ. II σ. 72 τῆς γερμανικῆς. *O. Schrader* Reallexikon d. indogermanichen Altertums σ. 827. Mélusine τ. II σ. 151 κ. ἑ. 403. Revue des traditions populaires 1895 σ. 423. 1896 σ. 45. 576. 1900 σ. 3. 1901 σ. 22. 1902, σ. 139. 141. 340. 571. 1903 σ. 100. 184. 1904 σ. 425—7. 1906 σ. 381—2. Zeitschrift d. Vereins f. Volkskunde 1899 σ. 231. Archiv f. Religionswissenchaft 1899 σ. 343, 1908 σ. 60—1. Revue de l'histoire des religions 1900 τ. 42 σ. 231. 248. 249.

12) Ἐμπεδότιμος παρὰ *Φιλοπόνῳ* εἰς Ἀριστοτέλην. Μετὰ τὰ φ. σ. 104. *Manil.* Astronom. I 754 κἑ. Πρβλ. *Λουκιαν.* Δημοσθ. ἐγκώμ. 50 τ. Γ' σ. 527 «τὰς εἰς οὐρανὸν ψυχαῖς νομιζομένας ὁδούς». *Πορφυρ.* π. ἄντρ. νυμφ. 28. Πρβλ. *Macrob.* Somn. Scipionis I 12, 1, 2. *Rohde* Psyche 4ης ἐκδ. σ. 213, 2. *Gundel*, de stellarum appellatione et relig. Romana σ. 152 κἑ.

τὸν κατ' ἀρχὰς *ἡλιακὸν δρόμον* (1) καὶ Φαέθοντος ὁδὸν (2). Κοινῶς δ' ἐπιστεύετο ὅτι ἦτο ἡ ὁδὸς ἡ ἄγουσα εἰς τὰ ἀνάκτορα τοῦ ἄνακτος τῶν θεῶν (3). Ταύτην δὲ *λιπαρὰν ὁδὸν* λέγων ἐννοεῖ ὁ Πίνδαρος (4) καὶ ἀλλαχοῦ *Διὸς ὁδὸν* (5). Κατ' ἄλλους ἦτο ἡ ὁδός, ἣν διήνυσεν ὁ Ἡρακλῆς ἄγων τοὺς βοῦς τοῦ Γηρυόνου (6). Ὁδὸν δὲ ὠνόμαζον τὸν ἀστερισμὸν καὶ οἱ Ρωμαῖοι (7) καὶ κατὰ χριστιανικὸν μῦθον ἦτο ἡ ὁδός, δι' ἧς ἀνῆλθεν εἰς τοὺς οὐρανοὺς ὁ Ἠλίας καὶ πρὸ αὐτοῦ ὁ Ἐνὼχ (8).

Ἐν μόνῃ τῇ Ἀχαΐᾳ ἐπιχωριάζει καὶ τὸ ὄνομα τὸ *ζουνάρι τῆς καλόγριας*, ὅπερ ἀλλαχοῦ σημαίνει τὴν Ἶριν. Ὁμοιάζει δὲ πρὸς τοῦτο τὸ λεττικὸν ὄνομα τοῦ Γαλαξίου deewa jahsta, ἤτοι θεοῦ ζώνη (9), καὶ τὸ βουλγαρικὸν *γάλακτος ζώνη* (10).

Ζ'. ΑΣΤΕΡΕΣ

Προσωποποιία.—Ἀστέρες τέκνα τοῦ Ἡλίου καὶ τῆς Σελήνης.—Ἀστέρες ὡς καρφία.—Αὐγερινός.—Ἄλλα ὀνόματα αὐτοῦ.—Ταχινός.—Ἀφροδίτη.—Ἕσπερος (Ἀποσπερίτης).—Ὁ Γιάννης καὶ ἡ Μάρω.—Γελαντζῆς, Νυχτοκόπος ὁ Ζεύς.

Καὶ οἱ ἀστέρες, ὡς ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη, προσωποποιοῦνται· ἡ ἐν τῷ οὐρανῷ κίνησις αὐτῶν παρέχει τὴν ἔμφασιν ζωῆς, διὸ ὄχι μόνον οἱ κατὰ φύσιν ἄνθρωποι ὑπολαμβάνουσι τὰ οὐράνια σώματα ὡς ἔμψυχα, ἀλλὰ καὶ εἰς ἀνωτέρας πνευματικὰς βαθμίδας διατηρεῖται ἡ αὐτὴ ἀντίληψις· περὶ τῶν ἐν τῷ οὐρανῷ ἀστέρων ἔλεγε καὶ ὁ Ὠριγένης ὅτι ζῷά εἰσι λογικὰ καὶ σπουδαῖα (11). Ὁ δὲ λαϊκὸς ποιητὴς φαντάζεται τὸ «ἀστέρι τὸ λαμπρὸ ποὺ πάει νὰ βασιλέψῃ» οἰκείως συνδιαλεγόμενον μὲ τοὺς κλέφτας καὶ πληροφοροῦν αὐτοὺς περὶ πολεμικῶν συμβάντων (12). Εἰς παλαιὸν ἀκριτικὸν ᾆσμα ὁ διαφυγὼν τοὺς Σαρακηνοὺς αἰχμάλωτος παρακαλεῖ τοὺς ἀστέρας νὰ τῷ δείξωσι τὴν ὁδὸν τὴν φέρουσαν εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Οἱ ἄστροι ἐχαμέλεναν, οἱ φέγγοι κάθα ἔρθαν,
Ἐδεῖξαν ἀτον τὴσ στρατὴν ντὸ πάει 'ς τὴρ Ρωμανίαν (13).

---

1) *Πλουταρχ.* Ἀρέσκ. φιλοσ. Γ' 1. *Στοβ.* Ἐκλ. Α. 27 (*Diels* Doxographi graeci σ. 364—5). *Philonis* Paralipomena transl. per Aucher σ. 101. *Οἰνοπίδης* παρ' Ἀχιλ. Τατ. εἰς Ἀριστοτέλ. σ. 147 α. *Manil.* Astron. I 725. *Gundel* ἐν *Pauly-Wissowa* Real-Enc. τ. VII σ. 561—2.

2) *Ἀριστοτ.* Μετεωρολ. Α' 8. *Manil.* Astronom. 1 731 κέ. *Πλούταρχ.* ἔνθ. ἀν. *Στοβ.* ἔνθ. ἀν.

3) *Ovid.* Metam. I 168 κέ.

4) *Πινδάρ.* ἀποσπ. 30 (6) Bergk παρὰ *Κλημ.* Ἀλεξανδρ. Στρωματ. ς' 731. Πρβλ. *Κόιντ.* Μεθ' Ὁμηρ. ΙΔ' 224—6. *Gundel* ἔνθ. ἀν. σ. 563.

5) *Πινδάρ.* Ὀλύμπ. Β 126. Ἡ Διὸς ὁδός, ἡ κατὰ πρόσταξιν τοῦ Διὸς εἰς τὰς νήσους τῶν Μακάρων φέρουσα, εἶναι ὁ Γαλαξίας, ὡς ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ πρὸς τὰς ἄλλας μαρτυρίας συνάγεται. (Βλ. καὶ *Bergk* ἐν Jahrbücher f. Philol. 1860 τ. 81 σ. 411).

6) *Philonis* Paralipom. ἔνθ. ἀν.

7) *Ovid.* Metam. I 168. Ἀμφίβολον δ' ὅμως ἂν εἶναι ἀκραιφνῶς ρωμαϊκὸν ὄνομα, ἐπειδὴ τὸ πρῶτον παρ' Ὀβιδίῳ εὑρίσκεται, οὗτος δὲ παρέλαβεν ἴσως μεταφράσας ἐκ τοῦ Πινδάρου. (*Gundel* ἔνθ. ἀν. σ. 561).

8) *Anson.* Ephemeris oratio 37 κέ.

9) *Grimm* Deutsche mythologie τ. III σ. 106.

10) *Strauss* die Bulgaren σ. 33.

11) *Ὠριγεν.* π. ἀρχῶν Α' (*Migne* Patrol. gr. τ. 11 σ.).

12) *Passow* ἀρ. 102.

13) *Πολίτου* Ἐκλογαὶ σ. 266. Πρβλ. *Τριανταφυλλίδου* οἱ φυγάδες σ. 22.

Φαντάζονται δ' επίσης οί ποιηταὶ τῶν δημοτικῶν ἀσμάτων τοὺς ἀστέρας ὡς καὶ τὴν ἄλλην καθόλου ἄψυχον φύσιν, συμπαθοῦντας πρὸς δεινὰ παθήματα τῶν ἀνθρώπων (1) ἢ πολεμοῦντας καὶ συγκρουομένους (2) ἢ καὶ συμπαίζοντας πρὸς ἀλλήλους (3).

Ἡ προσωποποιία τῶν ἀστέρων σαφέστερον ἐμφαίνεται ἐν τῇ δοξασίᾳ, ὅτι οὗτοι εἶναι τέκνα τοῦ Ἡλίου καὶ τῆς Σελήνης (4). Τὴν δοξασίαν ταύτην ἀνευρίσκομεν καὶ εἴς τινας κατὰ φύσιν λαούς, οἵτινες προσπαθοῦσι προσέτι νὰ ἐξηγήσωσι διατί οἱ ἀστέρες ἐπιφαίνονται μόνον τὴν νύκτα (5). Ἀλλ' ἴσως καὶ οἱ παλαιότατοι Ἕλληνες εἶχον αὐτήν, διότι, ὡς οὐχὶ ἀπιθάνως εἰκάζει ὁ Roscher, τοιαύτην παράστασιν ἐγκρύπτουσιν ἀρχαῖοί τινες μῦθοι, οἷος ὁ περὶ τῆς Ἀντιόπης (Σελήνης) καὶ τῆς ἐκ τοῦ Διὸς (Ἡλίου) γεννήσεως τῶν θηβαϊκῶν Διοσκούρων Ἀμφίωνος καὶ Ζήθου, ἀστρικῶν θεοτήτων (6).

Κατὰ τὴν ἀρκαδικὴν παράδοσιν, τὴν ὁποίαν ἀνωτέρω ἐμνημονεύσαμεν, ἔγιναν ἀστέρες τὰ καρφιά, δι' ὧν ἄνθρωποί τινες ἐκάρφωσαν εἰς τὸν οὐρανόν, τὸν καιρὸν ποὺ ἦτο κολλητὰ εἰς τὴν γῆν, ἓν δέρμα ἄρκτου. Παραπλησίαν δὲ πρὸς ταῦτα εἰκόνα ἐνέχει ἡ θεωρία τοῦ Ἀναξιμένους, διδάσκοντος ἥλιον *δίκην* καταπεπηγέναι τοὺς ἀστέρας τῷ οὐρανῷ (7).

Λαμπρότατος τῶν ἀστέρων θεωρεῖται ὁ Αὐγερινὸς (8), οὕτω καλούμενος ἀπὸ τῆς αὐγῆς, ὡς ἐπιτέλλων ἐν τῷ ἀνατολικῷ ὁρίζοντι πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου (9). Διὰ τοῦτο πρὸς δήλωσιν αὐτοῦ γίνεται ἐνίοτε χρῆσις τῆς περιφράσεως *ἀστρο τῆς αὐγῆς*, ὡς ἐν κρητικῷ ἄσματι: «Ἐρρόδισ' ἡ ἀνατολή, καὶ βγαίνει τ' ἄστρο τῆς αὐγῆς» (10). Διὰ τὴν λαμπρότητα δ' αὐτοῦ λαμβάνεται ὡς ὅρος πρὸς ἔκφρασιν θαυμασίου κάλλους· συνήθης ἀπὸ τῶν μέσων χρόνων εἶναι ἡ παρομοίωσις «λάμπει ὡς αὐγερινός»(11). Ὁ Πετρίτσης εἰς τὴν διασκευὴν τοῦ ἀκριτικοῦ ἔπους λέγει τὴν ἐρωμένην τοῦ Διγενῆ «ὡραίαν τε κ ἰ πάγκαλον, αὐγερινὸν ἀστέρα (12)». Καὶ εἰς σημερινὴν κρητικὴν μαντινάδα ἡ ἐρωμένη προσ-

---

1) *Πολίτου* Αὐτ. ἀρ. 189 (=Πλάτων Γ' σ. 186,64. *Σταματέλλου* Μοιρολόγια Λευκάδος σ. 21 ἀρ. 11.—Πρβλ. Βύρωνος (περιοδ. Ἀθηνῶν)τ. Β' σ. 619).

2) *Φραντζεσκάκη* Ἀριάδνη σ. 37.

3) *Ἀραβαντινοῦ* Συλλογὴ σ. 363.

4) «Τ' ἀστέρια εἶνι τὰ πιδιὰ τοῦ ἥλιου κὶ τ φιγγαριοῦ, κὶ τ μέρα δὲ φαίνουδι, εἶνι φῶς, κ' αὐτοῦνα εἶνι μικράκια (Καρπενήσιον, κατ' ἀνακοίνωσιν Στυλ. Βίου).

5) Ταχίτη: *Ellis* the history of the London Missionary Society τ. III σ. 171 παρὰ *Waitz-Gerlande* Anthropologie τ. VI σ. 266.—Μιντιρὰς τοῦ μαλαϊκοῦ πελάγους, καὶ Χός: τοῦ Τσ'ότα Ναγπόρε τῆς ΒΑ Ἰνδικῆς: *Tylor* Anfänge der Cultur I σ. 350 — 1.

6) *Roscher* über Selene und Verwandtes σ. 140 κέ.

7) *Πλουτ*αρχ. Ἀρέσκ. φιλοσ. Β' 14,3 σ. 889. *Στοβ.* Ἐκλ. Α' 24,1. *Diels* Doxogr. graeci σ. 344. Πρβλ. S. *Bonaventur* Compendium theologiae II 51: «stellae supremae in firmamentum figuntur».

8) Κατὰ παρετυμολογίαν δ' ἴσως ἀπὸ τοῦ ἡμέρα καὶ *Ἀημερινὸς* ἐν Γορτυνίᾳ, καὶ ἀπὸ τοῦ ὅλη ἡμέρα *Ἀλημερινὸς* ἐν Πύργῳ τῆς Τήνου (*Βάλληνδα* πάρεργα σ. 43).

9) Τὸ ὄνομα ἐσχηματίσθη ἐκ τοῦ αὐγή, ὡς τὸ νυκτερινὸς ἐκ τοῦ νύξ, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ ἡμερινός, ἑσπερινὸς κτλ. Πρβλ. *Χατζιδάκι* Μ. καὶ νέα ἑλλην. Α' σ. 563.—Εἰς τὸν Φλώριον καὶ τὴν Πλατζιαφλόρε ὡς χαρακτηριστικὴ ὥρα τῆς ἐπιτολῆς τοῦ αὐγερινοῦ λέγεται ἡ χαραυγή: «ὅταν ἐβγῇ ὁ αὐγερινὸς καὶ ἡ αὐγὴ χαράξῃ» (στ. 1341 σ. 304 Μαυρ. στ. 1329 σ. 87 Hesseling). Βλ. καὶ Ἐρωτόκρ. Β' 1429 «Τὴν ὥραν ποὺ ὁ Αὐγερινὸς πασίχαρος προβαίνει | Κι ἀπὸ τσῆ γῆς τὸ πρόσωπο ἡ σκοτεινάγρα βγαίνει» .

10) *Jeannaraki* Ἄσματα κρητικὰ σ. 219 ἀρ. 283.

11) *Ducange* Glossar. Graec. σ. 151 λ. αὐγερινός. Ἐρωτόκρ. Β' 402, 498. Πρβλ., *Γιωργιλ.* Θανατικὸν 158—9 «ὡσὰν τὸν ἥλιον λάμπουσι, σὰν τὸν ἀποσπερίτην, φέγγουσιν παρὰ τὴν Ἀφροδίτην».

12) Στ. 1598 σ. 177 ἔκδ. Λάμπρου.

ομοιάζεται πρὸς τὸ αὐτὸ ἄστρον (1), εἰς λεριακὸν δὲ γαμήλιον ᾄσμα λέγεται ὅτι τὰ μάτια τῆς νύμφης «ἔχουν τὸν αὐγερινὸ καὶ τὸ φεγγάρι μέσα» (2) καὶ θηραϊκὸν βαυκάλημα παρομοιάζει τὸ κοιμώμενον παιδίον μὲ τὸν αὐγερινόν (3).

Ὡς ὑπέρτερος τῶν ἄλλων ἀστέρων (4), τάσσεται ὁ Αὐγερινὸς μετὰ τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην, καὶ ὁμοῦ μνημονεύονται συναπτόμενοι ὑπὸ τοῦ λαοῦ ὁ Ἥλιος, τὸ Φεγγάρι καὶ ὁ Αὐγερινὸς (5). Τὴν αὐτὴν ἀντίληψιν εἶχον καὶ οἱ ἀρχαῖοι (6)· ὁ Πλίνιος λέγει αὐτὸν ἐφάμιλλον τῷ ἡλίῳ καὶ τῇ σελήνῃ (7), καὶ ἐκ τῶν νεωτέρων λαῶν οἱ Σλάβοι συνδέουσι στενῶς τὸν Ἥλιον καὶ τὴν Σελήνην μετὰ τοῦ Ἑσπέρου (8). Ὅθεν ὡς τὸν κατ' ἐξοχὴν ἀστέρα ἐνιαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ὀνομάζουσι τὸν Αὐγερινὸν τὸ *ἀστέρι* (9).

Φέροντι δὲ παρὰ τῷ λαῷ καὶ ἄλλα ὀνόματα τοῦ Αὐγερινοῦ. Ἐν Σοποτῷ τῶν Καλαβρύτων «τὸ ἄστρο ποὺ βγαίνει τὸ πρωὶ τὸ λένε Αὐγερινὸ καὶ *Τραχανολάγο*, γιατὶ τότε σηκώνεται ὁ ζευγολάτης καὶ βράζει τὸν τραχανό του καὶ πηγαίνει 'ς τὸ χωράφι του» (10). Ἐν Κύπρῳ ὀνομάζεται τὸ *ἄστρον τῆς πωρνῆς* (11), ἤτοι τῆς πρωΐας, πρὸς ὃ ἀντιστοιχοῦσι τὸ κρητικὸν *τᾶστρου τῆς αὐγῆς*, ὅπερ ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν, καὶ τὸ θηραϊκὸν ὁ *ταχινὸς* (ἀπὸ τοῦ ταχὺ=πρωΐα), ὅστις ὅμως εἶναι ἄλλος παρὰ τὸν Αὐγερινὸν ἀστὴρ (12). Ἐν Μιλήτῳ, κατὰ τὸν Hiller von Gaertringen, γινώσκουσι δύο πρωϊνοὺς ἀστέρας, ὧν τὸν ἕνα ὀνομάζουσι *τσῆ ἡμέρας τὸ ἄστρο* (οἱ δὲ Τοῦρκοι κάτοικοι σαβὰ—ιλδίς), τὸν δ' ἕτερον ὁ *Ἀϐτζῆ Γιαννάκης*, ἤτοι ὁ κυνηγὸς Γιαννάκης. Τίνες οἱ ἀστέρες οὗτοι δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξακριβώσῃ, ἐκ τινων δ' ὅμως τεκμηρίων εἰκάζει ὅτι τσῆ ἡμέρας τὸ ἄστρο εἶναι ἴσως ὁ ἀρκτοῦρος, ὁ δὲ Ἀϐτζῆ Γιαννάκης ὁ Σείριος (13).

Ἐν Θήρᾳ ἐπίσης ἄλλος ἀστὴρ ὀνομάζεται *Ἀφροδίτη* καὶ λέγουσι περὶ ὑ τοῦ ὅτι εἶναι «παιδὶ τοῦ Ταχινοῦ καὶ ἀκλουθάει ἀποπίσω». Καὶ περὶ τούτου δὲν ἐξηκριβώθη τίς ἀστὴρ εἶναι (14), ἀλλὰ πάντως ἐδόθη εἰς αὐτὸν τὸ ὄνομα τοῦ ἀστέρος τῆς Ἀφροδίτης, πρὸς ὃν ἴσως συνεταυτίσθη. Τὸν δὲ ἀστέρα τῆς Ἀφροδίτης καλοῦσιν *Ἀποσπερίτη* (15), καὶ διακρίνουσιν ἀπὸ τὸν Αὐγερινόν,

---

1) [*Ἐλπὶς Μελαίνης*:] Κρητικὴ μέλισσα. Ἐν Ἀθ. 1873 σ. 51 ἀρ. 31.

2) *Οἰκονομοπούλου* Λεριακὰ σ. 83.

3) Νεολλ. ἀνάλ. Β' σ. 460, 17. Ἐν παραμυθίῳ κόρη νομφευομένη βασιλόπουλον ἐπαγγέλλεται νὰ γεννήσῃ παιδὶ ὡραῖον ὡς τὸν Αὐγερινόν. (*Hahn* Gr. Märchen II σ. 288) ἢ γεννᾷ παιδίον τὸν Αὐγερινὸν (αὐτ. σ. 40) ἢ ἔχον εἰς τὸ μέτωπον τὸν Αὐγερινὸν (Νεοελλ. ἀνάλ. τ. Β' σ. 43).

4) «Τ' ἄλλου τρανύτερου ἀστέρι». Χαρακτηρισμὸς τοῦ Αὐγερινοῦ ὑπὸ Καρπενισιώτου ποιμένος (Κατ' ἀνακοίνωσιν Στυλ. Βίου).

5) Πρβλ. τὸ παραμύθιον ὁ Ἥλιος τὸ Φεγκάρι καὶ ὁ Αὐγερινὸς (*Hahn* αὐτ. ἀρ. 69 τ. Π σ. 40 κέ. Πρβλ. καὶ Νεοελλ. ἀνάλ. Β' σ. 40 κέ. ἀρ. 20).

6) *Roscher* Lex. d. Mythol τ. ΙΙΙ σ. 2519.

7) *Plin.* N. H. II 36. *Roscher* αὐτ.

8) Βλ. *Hanusch* Slav. Mythus σ. 267. 269.

9) *Βαλαωρίτου* ποιήματα τ. Β' σ. 324. (τ. Γ' σ. 242 ἐκδ. Βιβλ. Μαρασλῆ). Ἐν Ἠπείρῳ (*Ἀραβαντινοῦ* Ἠπειρωτ. γλωσσάριον σ. 26). Ἐν Αἴνῳ (Α. Α.)

10) Κατ' ἀνακοίνωσιν Ἀνδρ. Κωνσταντινοπούλου (1888). Ὁ τραχανὸς ἢ τραχανᾶς ἔδεσμα κοινότατον (περὶ τούτου βλ. παρεκβολικὴν σημείωσιν).

11) *Λουκᾶ* Φιλολ. ἐπισκέψεις σ. 130.

12) *Hiller* Thera IV σ. 166. 168.

13) Αὐτ. σ. 169.

14) Αὐτ. σ. 173.

15) «Κ' ἤλαμπ' ὡς λάμπει ὁ Αὐγερινός, κι' ὡς φέγγει ὁ Ἀποσπερίτης» (Ἐρωτόκρ. Β' 498). «Βραδειάζει καὶ ἡ δύση καὶ βγαίνει ὁ ἀποσπερίτης» (Δημῶδες ᾆσμα, *Jeannaraki*

ἂν ὑπολαμβάνουσιν ἄλλον, διάφορον τούτου, ἀστέρα. Ὁμοίως καὶ οἱ παλαιότατοι Ἕλληνες τὸν Ἀποσπερίτην (τὸν Ἕσπερον) ἐθεώρουν ἄλλον ἀστέρα παρὰ τὸν Αὐγερινὸν (τὸν Φωσφόρον ἢ Φωσφόρον ἢ Ἑῷον), καὶ πρῶτος, ὡς λέγεται, ὁ Πυθαγόρας ἀνεγνώρισε τὴν ταυτότητα αὐτῶν (1). Ἐπίσης καὶ οἱ Ἀσσύριοι φαίνεται ὅτι ὡς δύο διαφόρους ἀστέρας τοὺς ἐνόμιζον, καὶ οἱ ἀρχαῖοι Αἰγύπτιοι ἐπὶ πολὺν χρόνον τὴν αὐτὴν εἶχον ἀντίληψιν καὶ ἐκ τῶν νεωτέρων λαῶν οἱ Λεττοί (2).

Ὁ Αὐγερινός, ὡς Ἕσπερος καὶ ὡς Ἑωσφόρος, ὡς δύο δηλ. χωριστὰ ἄστρα, ὀνομάζονται ἐνιαχοῦ τῆς Ἑλλάδος Γιάννος καὶ Μάρω (3), καὶ φέρονται περὶ αὐτῶν διάφοροι παραδόσεις, σκοποῦσαι νὰ ἐξηγήσωσι τὴν χωριστὴν ἐμφάνισιν αὐτῶν ἐν τῷ οὐρανῷ. Κατὰ τὴν μίαν τούτων ὁ Γιάννος καὶ ἡ Μάρω ἦσαν πολυαγαπημένο ἀντρόγυνο, καὶ ἀπὸ τὴν πολλήν τους ἀγάπην ἐπαρακαλεθήκανε 'ς τὸ Θεὸ νὰ τοὺς κάμῃ ἀστέρια καὶ ἀμέσως ὁ Θεὸς τοὺς ἔκαμε ἀστέρια πολὺ λαμπερὰ, καὶ τὸ βράδυ ποὺ νυχτώνει τὸ ἕνα εἶναι 'ς τὴν ἀνατολή, τὸ ἄλλο 'ς τὴ δύση. Ἀλλὰ τὸ χειμῶνα ὁ Γιάννος εἶναι εἰς τὴν ἀνατολή, 'ς τὰ βουνά, καὶ ἡ Μάρω δυτικά, 'ς τοὺς κάμπους, καὶ αὐτὸ γιὰ νὰ περνάῃ καλὰ ἡ Μάρω, τὸ χειμῶνα νὰ μὴν εἶναι 'ς τὰ χιόνια καὶ τοὺς πάγους, οὔτε τὸ καλοκαῖρι 'ς τὴ μεγάλη κάψα (4). Ἄλλη παράδοσις, βοιωτική, παριστᾷ τοὺς καταστερισθέντας Γιάννην καὶ Μάρων, ἢ τὸν Δῆμον καὶ τὴν Δάφνην, ὡς καὶ ἄλλως καλοῦνται, ὡς ἐχθρικῶς πρὸς ἀλλήλους διακειμένους. Ἦσαν μνηστευμένοι, καὶ διαλυθείσης τῆς μνηστείας κατηστερίσθησαν καὶ αὐτοὶ καὶ ἡ νυμφικὴ συνοδεία καὶ οἱ μουσικοί. «Ὁ Γιάννος καὶ ἡ Μάρω ὅμως ἀνταμώνουν μιὰ φορὰ μόνο τὸ χρόνο καὶ τότε ἢ ὁ Γιάννος βγαίνει τὴν ἡμέρα καὶ ἡ Μάρω τὴ νύχτα, ἢ τὸ ἐναντίο· ἔτσι ζοῦν πάντα χωρισμένοι καὶ κυνηγοῦν τὸ ἕνα τὸ ἄλλο» (5). Ἔριν καὶ διάστασιν τῶν δύο ἀστέρων ἀναφέρει καὶ ἀχαϊκὴ παράδοσις· ὁ Γιάννος καὶ ἡ Μάρω εἶναι ἀδελφοί, ἡ Μάρω ὅμως εἶναι σκληρὰ καὶ πονηρά, καὶ τὸν ταλαίπωρον Γιάννο, ποῦ εἶναι καλόβολος, τοῦ στέλλει τὸν χειμῶνα νὰ δουλεύῃ εἰς τὰ βουνὰ μὲ τοὺς πάγους καὶ τὸ καλοκαῖρι κάτω εἰς τοὺς κάμπους, ποῦ τὸν πνίγει ἡ φωτιὰ τοῦ ἥλιου. «Μόνο μιὰ φορὰ τὸ χρόνο πλησιάζει ὁ Γιάννος τὴ Μάρω, ἀλλὰ καὶ τότε αὐτὴ τὸν διώχνει εὐθὺς ἀπὸ κοντά της» (6). Ὁμοίως καὶ αἰτωλικὴ εἰς παράδοσις εἰς κακίαν καὶ ἀπάτην τῆς Μάρως ἀναφέρει τὴν αἰτίαν τοῦ ὅτι ὁ Γιάννος ἐπιφαίνεται τὸν χειμῶνα εἰς τὰ βουνὰ καὶ τὸ θέρος εἰς τὰς πεδιάδας (7).

Ἄσματα κρητικὰ σ. 219 ἀρ. 283). *Ἀποσπερίτης* καὶ ἐν Ἰκαρίᾳ (*Σταματιάδου* Ἰκαριακὰ σ. 142). *Ποσπερίτης* ἐν Κύπρῳ (*Λουκᾶ* Φιλολ. ἐπισκέψεις σ. 130). *Ἀσπερινὸς* κατὰ τὸ Αὐγερινὸς ἐν κρητικῷ ᾄσματι: «ἄστρι μου, ἀστρίτσι μου, κι' ἀσπερινὲ κι' αὐγερινέ» (*Jeannaraki* σ. 154 ἀρ. 171).

1) Βλ. Schaubach Astronomie der Griechen σ. 181. *Wilamowitz* ἐν Hermes τ. XVIII σ. 417, 1. *Kalkmann* ἐν Jahrbuch d. archäol. Instit. 1886 σ. 242. *Roscher* Lex. d. Mythol. τ. III σ. 2519.

2) *Roscher* Lex. d. Mythol. τ. III σ. 2519. 2521.

3) Λαογρ. Δ' σ. 423.

4) Παραδόσ. ἀρ. 248.

5) Αὐτ. ἀρ. 249.

6) Αὐτ. ἀρ. 250.

7) Λαογρ. Δ' σ. 422: «Ἡ Μάρου εἶνι κειὸ τἀστέρ τοὺ λαμπρὸ π βγαίν' τν αὐγὴ μὶ τοὺν ἥλιου. Δὶν' κουντὰ π τοὺν ἥλιου, κὶ πάει πάει κουντά, ἀλλὰ δὲ βουδών' (κατορθώνει) νὰ βασιλέψ' κὶ μέν' παραπίσ ἀπ τοὺν ἥλιου κὶ γι' αὐτὸ τοὺ βράδ φαίνιτι.— Ἡ Μάρου τοὺν γέλασι τοὺ Γιαννάκ', ἕνα ἄλλου ἀστέρ, κὶ τοὺ καλουκαῖρ οὺ Γιαννάκ'ς παιὶν ς' τς κάμπς κὶ τοὺ χ'μῶνα 'ς τάι βουνά».

Ἐνιαχοῦ εἶναι βέβαιον ὅτι λέγοντες Γιάννον καὶ Μάρων ἐννοοῦσι τὸν Ἕσπερον καὶ τὸν Ἑωσφόρον, ὡς δύο ἀστέρας ἐκλαμβανομένους (1). Ἐν δὲ τῇ αἰτωλικῇ παραδόσει σαφῶς καταφαίνεται ὅτι ἡ Μάρω, ὁ ἀστὴρ ὁ κατὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου ἐπιφαινόμενος καὶ δύων μετὰ τὴν δύσιν αὐτοῦ, εἶναι ὁ ἀστὴρ τῆς Ἀφροδίτης, ἀλλὰ δὲν καθορίζεται ἀσφαλῶς ποῖος ἀστὴρ εἶναι ὁ Γιάννος. Καὶ πολλαχοῦ μὲν ταυτίζουσι τὸν ἕτερον τῶν ἀστέρων τούτων πρὸς τὸν τῆς Ἀφροδίτης, ἐνιαχοῦ ὅμως καὶ πρὸς ἄλλους ἀστέρας. Ἐν Ἀχαΐᾳ οἱ δύο ἀστέρες εἶναι ὁ Στάχυς τῆς Παρθένου καὶ ὁ Βοώτης· ἀλλαχοῦ δὲ ὁ τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Ἑρμοῦ ἢ τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Διός (2).

Ὡς Αὐγερινὸν συμβαίνει ἐνίοτε νὰ ὑπολαμβάνωσι τὸν Δία, ἐπιτέλλοντα πρὸ αὐτοῦ ἐν τῇ ἀνατολῇ, καὶ νὰ ἀρχίζωσι προώρως τὰς ἡμερησίας ἐργασίας των, νομίζοντες ὅτι εἶναι πλέον αὐγή. Τούτου ἕνεκα ὁ Ζεύς, ὡς παραπλανῶν ἀποκαλεῖται *Γελαντζῆς* (3), καὶ λέγουν περὶ αὐτοῦ πῶς «ξεπλανοῦσε μιὰ φορὰ τοὺς ἀγωγιάταις καὶ ξεκινοῦσαν νύχτα, θαρρῶντας τον γιὰ τὸν αὐγερινό, κ' ἔτσι ἔπεφταν μιὰ χαρὰ 'ς τὰ χέρια τῶν κλεφτῶν» (4). Ἐν Καρπενησίῳ δὲ διηγοῦνται, ὅτι «νιὰ βουλὰ οἱ Τοῦρκ' εἶδαν τ' ἀστέρ αὐτούνου κὶ νόμσαν κ' ἦταν ἡ αὐγερινὸς κὶ ξικ'νήσανι, ἀλλὰ ἦτανι νύχτα κὶ πέσανι 'ς τὰ χέρια τῶν οὐχτρῶν Κὶ τς σφάξανι οἱ Ἕλληνις, γι' αὐτὸ λέιτι κὶ *γιλαντζῆς*». Ἄλλο δὲ ὄνομα τοῦ ἀστέρος τούτου, ἐπιχωριάζον ἐν Εὐρυτανίᾳ, εἶναι *Νυχτυκόπους* (5).

Τραχανᾶς (Παρεκβολικὴ σημείωσις εἰς σελ. 204 σημ. 10).

Ὁ *τραχανᾶς* (σπανιώτερον ὁ *τραχανὸς* ἐνιαχοῦ τῆς Πελοποννήσου, τὸ *ταρχανὸν* ἐν Καππαδοκίᾳ) (6), εἶναι ρόφημα χειμερινόν, κοινότατον ἁπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος, παρασκευαζόμενον δὲ κατὰ δύο τρόπους ἐν Πελοποννήσῳ. Κατὰ μὲν τὸν ἕνα φυρῶσιν εἰς σκάφην ἄλευρον μετὰ ὀξυγάλακτος, τὸ ὁποῖον ἐκλέγουσιν ἐκ τοῦ ἐπιπλέοντος εἰς στάμνους, ἐν αἷς ἀφήνουσι τὸ γάλα ἐπί τινας ἡμέρας, ὅπως ξινίσῃ· ἀφοῦ δὲ ἀφήσωσι τὸ φύραμα ἐν τῇ σκάφῃ ἐπὶ τρεῖς ἢ τέσσαρας ἡμέρας ἢ καὶ πλείονας, ἂν θέλουσι νὰ γίνῃ ὀξινώτερος ὁ τραχανᾶς, τὸ ἐξάγουσιν εἶτα κατακόπτοντες εἰς μεγάλα τεμάχια, τὰ ὁποῖα ἁπλώνουσιν ἐπὶ σινδόνων ἐν δωματίῳ καὶ ὅταν ἀποξηρανθῶσι τρίβουσιν εἰς δερμάτινον κόσκινον. Κατὰ δὲ τὸν ἕτερον, ἀλέθοντες διὰ χειρομύλου σῖτον ἢ σπανιώτερον κριθήν, τὰ ἀλέσματα (*χόνδρον* ἐν Μάνῃ, κοινότερον δὲ διὰ τουρκικῆς λέξεως *πλιγοῦρι* ἢ *μπλιγοῦρ* ἢ *πλιγοῦρι*) (7) ἐμβάλλουσιν εἰς λέβητα, περιέχοντα βράζον γάλα, καὶ ἀναδεύουσι ταῦτα, μέχρις ὅτου ἀπορροφήσωσιν ὅλον τὸ γάλα· ἔπειτα κενώνοντες ἐπὶ σανίδος τὸν πόλτον κατακόπτουσιν εἰς τεμάχια, τὰ ὁποῖα ἀποξηρανθέντα διαπερῶσι διὰ δερματίνου ἢ μεταλλίνου κοσκίνου. Ὁ κατὰ τὸν πρῶ-

---

1) α'Η Γιάνις κ' ἡ Μάρου βγαίν' οὐ ἕνας ἀπουσπερῆς κὶ οὐ ἄλλους τοὺ πουρνό. (Κατὰ τοὺς λόγους γέροντος ποιμένος τοῦ Τυμφρηστοῦ, κατ' ἀνακοίνωσιν Στυλ. Βίου).

2) *Πολίτου* Παραδόσ. σ. 827.

3) Πανδώρα τ. Η' σ. 423. *Ἀραβαντιν.* Ἠπειρ. γλωσσάρ. σ. 31.

4) *Μ. Χατζοπούλου* Μέσα στὸ λόγγο (ἐν Παρνασσῷ τ. ΙΕ' σ. 54).

5) Κατ' ἀνακοίνωσιν Στυλ. Βίου.

6) *Φαρασοπούλου* τὰ Σύλατα σ. 165. Τὸ *ταχρανὰ* ἐν Νεοκαισαρείᾳ (Ξενοφ. τ. Δ' σ. 130). Ἡ παρὰ Δουκαγκίῳ (Glossar. σ. 1600) γραφὴ *τράχανα* εἶναι ἐσφαλμένη.

7) Ἐκ τοῦ τουρκικοῦ μπουλγούρ ἢ μπουργούλ. (*Κοραῆ* Ἄτακτα τ. Ε' σ. 349). *μπλιγοῦρ* ἐν Βελβεντῷ (Ἀρχ. νεωτ. ἑλλην. Α' β' σ. 79). *Μπλογοῦρι* ἐν Πελοποννήσῳ.—*Πιγοῦρι* ἐν Καισαρείᾳ Καππαδοκίας. (Παρνασσ. ΙΕ' 379).

τον τρόπον παρασκευαζόμενος τραχανᾶς λέγεται πρὸς διάκρισιν *ξινὸς τραχανᾶς*, ὁ δὲ κατὰ τὸν δεύτερον *γλυκὸς τραχανᾶς* ἢ ἁπλῶς *πλιγοῦρι* ἢ *κουσκουσὲς* (1).

Τὸ ἔδεσμα εἶναι γνωστότατον καθ' ὅλην τὴν ἑλληνικὴν χερσόνησον, διὰ κοινοῦ ὀνόματος δηλούμενον (2). Ἀλλ' ἡ προέλευσις αὐτοῦ δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένη. Ὁ Hemsterhuis (3) λέγει ὅτι οἱ Ἕλληνες παρέλαβον αὐτὸ παρὰ τῶν Τούρκων, οὗτοι δ', ὡς καὶ οἱ Πέρσαι, tarchanach ἢ terchanach καλοῦσιν ἔδεσμα κατασκευαζόμενον ἐκ χόνδρου βραζομένου μετὰ ὀξυγάλακτος, ὅστις ἀποξηραινόμενος μαγειρεύεται κατὰ τὸν χειμῶνα (4). Τελευταῖον δ' ὁ Emil Fischer βεβαιώνει ὅτι τὸν τραχανᾶν οἱ Ἀλβανοὶ διετήρησαν ἐκ τῶν ἀρχαίων Ἰλλυριῶν (5), ἀφήνων ἴσως νὰ ἐννοηθῇ, ὅτι καὶ μετέδοσαν αὐτὸν εἰς πάντας τοὺς γείτονας λαούς.

Πιθανωτέρα δ' ὅμως φαίνεται ἡ γνώμη τοῦ Κοραῆ (Ἄτ. Ε' 348), ὅτι τὴν λέξιν ταρχανὰ κατὰ στοιχείων μετάθεσιν ἔλαβον οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας, παρερθαρμένην ἀπὸ τὸ τράγος, ὡς λέγεται ἑλληνιστὶ ὁ καρπὸς σιτηροῦ τινος καὶ αὐτὸ τὸ φυτόν, συνώνυμον τῆς ὀλύρας, ἐξ ἧς κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Γαληνοῦ ἐποίουν τὸν τράγον, καὶ οἱ χωρικοὶ κατεσκεύαζον καὶ ἄρτον καὶ τὸν ἐπωνόμαζον ὀξυγαλάκτινον, πιθανὸν διότι τὸν ἐσκεύαζον μὲ τὸ ὀξύγαλα, ὡς καὶ σήμερον σκευάζεται ὁ τραχανᾶς.

Τοιαῦτα ἐδέσματα ἦσαν συνηθέστατα εἰς τοὺς Ἕλληνας, ὅθεν καὶ ἂν δυσκολευώμεθα νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ τουρκικὴ γλῶσσα μετέτρεψε τὸν τράγον εἰς ταρχανάν, δὲν δυνάμεθα δ' ὅμως ν' ἀμφισβητήσωμεν ὅτι ἡ μαγειρικὴ τῶν Τούρκων ἐγνώρισε καὶ παρέλαβεν αὐτὸ τὸ πρᾶγμα παρὰ τῶν Ἑλλήνων. Κατὰ τὸν ΙΣ' αἰῶνα, ὡς διδασκόμεθα ἀπὸ τὸν Γάλλον περιηγητὴν Βελόν, μεγίστη χρῆσις ἐγίνετο τοῦ τραχανᾶ, ὅστις κατεσκευάζετο ἐν τῇ νήσῳ Λέσβῳ, ὁπόθεν ἐπρομηθεύοντο αὐτὸν καθ' ἅπασαν τὴν Τουρκίαν (6). Ὁ Βελὸν ὑποθέτει, ὅτι ὁ τραχανᾶς εἶναι ἡ μᾶζα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων· ὁμοίως ὁ Κάρολος Σίττλ ταυτίζει αὐτὸν πρὸς τὴν παρ' Ἡσιόδῳ μᾶζαν ἀμολγαίην (7). Ὁ σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοφάνους τοῦ Βοδληιανοῦ κώδικος τὸν παρὰ τῷ ποιητῇ ἄμητα ἐξηγεῖ: «ἄμητα τὰ κοινῶς ταρχανά». Οἱ ἄλλοι σχολιασταὶ τὴν αὐτὴν λέξιν ἑρμηνεύουσιν ὡς σημαίνουσαν «εἶδος πλακοῦντος γαλακτώδους (8)». Ἄδηλον ποῦ στηριχθεὶς ὁ γραμματικὸς οὗτος, παρὰ τῷ ὁποίῳ πρώτῳ φέρεται ἡ λέξις ταρχανάς, ἐταύτισε τοῦτον πρὸς τὸν ἄμητα· δυστυχῶς δὲ δὲν ἠδυνήθημεν νὰ ἐξακριβώσωμεν καὶ τὸν χρόνον καθ' ὃν ἔζησε.

Ἄλλο ὅμοιον πρὸς τὸν τραχανᾶν ἔδεσμα φαίνεται ὅτι ἦτο ἡ *γαλαξία*, «πόλτος

---

1) Κουσκουσὲς λέγεται τὸ εἶδος τοῦτο ἐν Γορτυνίᾳ, ὅπου ἐπιχωριάζει ἐπίσης καὶ τὸ ὄνομα γλυκὸς τραχανᾶς, ἐκ τοῦ ἀραβ. κουσκούσ, γαλλ. couscous ἢ couscoussou (κόκκος ἀραβοσίτου).—Ἐν Κρήτῃ ὁ τραχανᾶς λέγεται *ξινόχοντρος*, κατασκευάζεται δὲ μὲ ξινόγαλον καὶ *χόνδρον*, ἤτοι χονδροαλεσμένον σῖτον (*Ξανθουδίδης* ἐν Λεξικογραφ. ἀρχείῳ τ. Ε' σ. 278).

2) *Τραχανά*: ἀλβανιστί, ἑλληνοβλαχιστί, ρωμουνιστί, *ταρχανὰ* βουλγαριστί, σερβιστί. tarhanà ἢ terhana τουρκιστί, terhané ἢ tarhanè περσιστί, tarhonya οὐγγριστί.

3) *Tib. Hemsterhuis* Ἀριστοφάνους Πλοῦτος, Harling. 1744 εἰς στ. 350.

4) Ἐκ τοῦ *Castellus* Lex. Pers. σ. 177.

5) Zeitschrift f. Ethnologie 1911 σ. 566.

6) *Pierre Belon* Les observations de plusieurs singvlaritez et choses memorables trouvées en Grèce etc. Paris 1584 Βιβλ. Ι κεφ. 59 σ. 132. Βλ. καὶ βιβλ. ΙΙ κεφ. 7 σ. 184 κεφ. 92 σ. 338.

7) Εἰς Ἡσιόδ. Ἔργ. 590.

8) Σχολ. Ἀριστ. Πλοῦτ. 1000.

κρίθινος ἐν γάλακτι», ὡς ἐξηγοῦσι τὴν λέξιν ἀρχαῖοι λεξικογράφοι (1). Καὶ οἱ Αἰγύπτιοι δὲ ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ Διοδώρου τοῦ Σικελιώτου (Α' 84,5) «σεμίδαλιν ἢ χόνδρον ἔψοντες ἐν γάλακτι» (2).

---

1) Ἡσύχ. λ. γαλάξια. *Bekker* An. gr. I 229, 26.
2) Βλ. καὶ *Plin* XVIII 7, 12, § 16 παρὰ *Κοραῆ* Ἄτ. Ε' 349.

ΜΑΡΤΗΣ(*)

Καθ' ὅπασαν τὴν Ἑλλάδα ἐπεκράτει καὶ ἐπικρατεῖ ἀκόμη πολλαχοῦ ἡ συνήθεια τὴν παραμονὴν τῆς πρώτης τοῦ Μαρτίου ἢ τὴν πρωΐαν αὐτῆς νὰ προσδένωσιν εἰς τὰ παιδιά, ἐνίοτε δὲ καὶ εἰς ἐνηλίκους, κεκλωσμένα νηματία, ὁμώνυμα τοῦ μηνὸς (1). Τὰ κλωσμάτια ταῦτα κατασκευάζονται συνηθέστερον μὲν ἐκ νημάτων διχρόων, ἐρυθροῦ καὶ λευκοῦ (2), ὄχι σπανίως δὲ καὶ τριῶν χρωμάτων, ἐρυθροῦ, λευκοῦ καὶ κιτρίνου ἢ χρυσοῦ (3). Περιεδένοντο δὲ ὁτὲ μὲν περὶ τὸν καρπὸν τῆς δεξιᾶς (4), ὁτὲ δὲ περὶ ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας (5), καὶ σπανιώτερον εἰς τὸν βραχίονα ἢ εἰς τὰ δάκτυλα (6), καὶ τῶν μικρῶν παι-

---

*) Ἐδημοσιεύθη ἐν Ἑστίᾳ 1883 τ. ΙΕ' σ. 190—1. Ἀναδημοσιεύεται μετὰ τῶν ἐν Λαογραφίᾳ τ. Α' σ. 369—370 συμπληρωματικῶν σημειώσεων καὶ τινων ἄλλων προσθηκῶν.

1) Ὁ *μάρτης*, πληθ. οἱ *μάρτηδες* ἐν Μακεδονίᾳ κατὰ θηλυκὸν γένος ἡ *μάρτα* (Γουσίον Ἡ κατὰ τὸ Πάγγαιον χώρα σ. 83. *abbott* Macedonian folklore σ. 19=Μακεδον. ἡμερολόγιον 1912 σ. 86). Ἐν Ἠπείρῳ δὲ λέγεται καὶ τὰ *μαρτίτσια*. (Κατ' ἀνακοίνωσιν Ἀλ. Α. Παπαγιαννοπούλου—ΚΠ. Σύλλογος τ. ΚΖ' σ. 151. Ζωγράφ. ἀγών Α' σ. 15. Ἀθῆναι, Φιλολ. παράρτημα, τ. Ε' σ. 376 6). Ἐν Καρπάθῳ λέγεται *μάρτης* καὶ *μαρτσάτανον*, ἐκ τοῦ μάρτης καὶ γαϊτάνι (Ἀρχεῖον λεξικοῦ). *Μάρτσου*=Μάρτιος λέγεται ὑπὸ τῶν βλαχοφώνων τῆς Μακεδονίας (*Κ. Νικολαΐδου* Λεξικὸν τῆς κουτσοβλαχικῆς σ. 283. Λαογραφ. Ϛ' 175).

2) Ἐν Ἀθήναις τὴν παραμονὴν τῆς πρώτης τοῦ Μαρτίου ἐπωλεῖτο ὑπὸ πλανοδίων πωλητῶν δίχρωμος (ἐρυθρὸς καὶ λευκὸς) *μάρτης*. Δίχρωμος μάρτης: Κύθνος (*Βάλληνδα* Κυθνιακὰ σ. 116), Κάρπαθος (Ἀρχεῖον λεξικοῦ), Λέσβος (*Georgeakis et Pineau* Le folklore de Lesbos σ. 299), Καρπαθος (*Μανωλακάκης* Καρπαθιακὰ σ. 132). Δύο χρώματα, ἐρυθρὸν καὶ λευκόν: Πελοπόννησος (πολλαχοῦ κατ' ἰδίας παρατηρήσεις. Βλ. καὶ *Σ. Π. Συνοδινὸν* ἐν *Πήλικα* Ἑπτανησ. ἡμερολόγ. 1913 σ. 359). Λιγουριὸ Ἀργολίδος (Λαογραφ. Δ' 173). Μακεδονία (*Γούσιος* ἔνθ. ἀν. *Abbott* ἔνθ. ἀν.). Γκιουμουλτζίνα Θρᾴκης. (Λαογραφ. Β' 407,20) Σηλυβρία (Ἀρχεῖον λεξικοῦ). Ἤπειρος (Ζωγρ. ἀγ. Α' σ. 15. ΚΠ. Σύλλογος τ. ΚΖ' σ. 151). Ἐν Ἠπείρῳ ἀναφέρει τις ὅτι ὁ μάρτης ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο χρώματα, ἐρυθρὸν καὶ *πράσινον* ἢ λευκὸν (Ἠπειρωτικὸς ἀστὴρ τ. Α' σ. 144). Σύμη (Ζωγρ. ἀγ. Α' σ. 214). Νήματα δίχρωμα συνηθίζουσι καὶ οἱ βλαχόφωνοι τῆς Μακεδονίας (Λαογραφ. Ϛ' 175).

3) Ἐν Κῷ τρεῖς κλωσταὶ τριῶν διαφόρων χρωμάτων στριμέναις (*Rouse* ἐν Folklore 1899 X σ. 180). Ζάκυνθος, τρεῖς κλωσταί, λευκή, ἐρυθρὰ καὶ κιτρίνη (Ἀπ' ὅλα δι' ὅλους 1904 ἀρ. 44 σ. 720). Πολλαχοῦ τὸ κίτρινον νῆμα ἀντικαθίσταται ὑπὸ χρυσοῦ. Ἐν Κύπρῳ ἀναφέρεται χρυσοῦφαντος μάρτης (Λαογρ. Α' 369).

4) Σύνηθες πολλαχοῦ.—Μακεδονία (*Χαριείου Μυδάνου* Ὁ λύχνος τοῦ Διογένους ἢ χαρακτῆρες ἠθικοί, Βιέννη 1818 σ. 275. (Abbott ἔνθ. ἀν.). Κῶς (*Rouse* ἔνθ. ἀν.) Λιγουριὸ (Λαογρ. Δ' 173).

5) *Georgeakis* ἔνθ. ἀν. (Λέσβος). Λαογραφ. Β' 407 (Γκιουμουλτζίνα).

6) Εἰς τὸν βραχίονα: Ἀθῆναι (*Καμπούρογλου* Ἱστορία Ἀθηναίων τ. Α' σ. 283). Ζάκυνθος. (Ἀπ' ὅλα δι' ὅλους, ἔνθ. ἀν.). Εἰς τὸν δεξιὸν βραχίονα: Κρήτη (Δελτ. ἱστορ. ἑταιρ. τ. Β' σ. 381)., Σηλυβρία (Ἀρχ. λεξικοῦ). Εἰς τὰ δάκτυλα: Κύπρος (Λαογραφ. Α' 369). Λιγουριὸ (Αὐτ. Δ' 173). Εἰς τὸν μικρὸν δάκτυλον: Κῶς (*Rouse* ἔνθ. ἀν.). Περὶ τὸν τράχηλον, τὰς χεῖρας καὶ τὰ δάκτυλα: Χίος (*Κανελλάκη* Χιακὰ ἀνάλ. σ. 364). Περὶ τὰς χεῖρας καὶ τὰ δάκτυλα: (*Ζωὴ* Λεξικὸν σ. 587). Περὶ τὸν πῆχυν ἢ τὸν δάκτυλον τῆς δεξιᾶς χειρός: Κρήτη (Ἀρχ. λεξικοῦ).—Εἰς τὸν ἀριστερὸν βραχίονα καὶ περὶ τὸν λαιμὸν οἱ βλαχόφωνοι τῆς Μακεδονίας (Λαογρ. Ϛ' 175).

δίων προπάντων περὶ τὸν τράχηλον(1). Γραῖαι δέ τινες, ὁσάκις ἔβαναν μάρτη, προσεπάθουν νὰ μὴ φανερωθῶσιν, ὅπως μὴ ἐλέγχωνται ὡς φιλάρεσκοι, καὶ ἀπέκρυπτον περιδένουσαι τὸν μέγαν δάκτυλον τοῦ ποδὸς (2).

Τῆς κατασκευῆς τῶν περιάπτων τούτων ἐπεμελοῦντο αἱ μητέρες ἢ κοράσια, ἀσχολούμενα συνήθως εἰς τὸ ἔργον πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου. Ἐν Ἀθήναις δ' ἄλλοτε τὸν μάρτη ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον «ἔφτιαναν οἱ νιόνυμφες» καὶ τὸν ἔστελλαν εἰς ἀνύπανδρα κοράσια, συνοδεύουσαι τὸ εὐοίωνον δῶρον μὲ τὴν εὐχὴν «καὶ τοῦ χρόνου νά ναι νοικοκυραῖς» (3). Ἐν Κῷ ἡ νεᾶνις στέλλει τὸ μάρτη 'ς τὸν ἁρμαστό της (τὸν μνηστῆρα ἢ τὸν ἐρώμενον) καὶ ὁ νέος εἰς τὴν φίλην του ἐντὸς καλαθίου, κρύπτοντες αὐτὸν μὲ ὀπώρας ἢ γλυκύσματα ἢ ὅ τι δήποτε ἄλλο δῶρον· τὴν δὲ πρωΐαν τῆς ἐπαύριον ὁ ἁρμαστὸς προσπαθεῖ νὰ συναντήσῃ κατ' ἰδίαν τὴν ἀποστείλασαν καὶ νὰ τῆς πάρῃ λόγον· ἂν τὸ κατορθώσῃ, τῆς τραυᾷ τὴν ἄκραν τοῦ φορέματός της φωνάζων: *πάνω νορά* ! ὡς εὐχὴν δι' ὑγείαν καὶ δύναμιν (4). Ἐν Κύπρῳ εἰς τὰ βρέφη τὰ μὴ συμπληρώσαντα τὸ πρῶτον ἔτος τῆς ἡλικίας των ἀντὶ ἑνὸς βάνουν ἑπτὰ μάρτηδες (5).

Οἱ πλεῖστοι φοροῦσι τὸν *μάρτη* καθ' ὅλον τὸν μῆνα (6). Ἐν Ἀθήναις ἄλλοτε τὴν τελευταίαν ἡμέραν τοῦ Μαρτίου ἐπήγαιναν 'ς τὸ πηγάδι, ἔβλεπαν μέσα τὸ πρόσωπό τους, ἔκοβαν τὸν μάρτη μ' ἕνα ψαλίδι, κ' ἔλεγαν·

Πηγάδι, πᾶρ' τὸ μάρτη μου, καὶ δῶσ' μου τὴ δροσιά σου.

Ἄλλαις ἔστεναν τὸ μάρτη τους 'ς τὴν τριανταφυλλιὰ κ' ἔλεγαν·

Πᾶρε, ρόδο, τὸ μάρτη μου, καὶ δῶσ' μου τὴ θωριά σου(7).

Ἀλλαχοῦ πάλιν διατηροῦσι τὸν μάρτη μέχρι τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα, ὅτε ἀποκόπτοντες τὸν καίουσιν εἰς τὴν λαμπάδα τῆς Λαμπρῆς ἢ τὴν ἀναπτομένην τότε ἔξω τῆς ἐκκλησίας πυρὰν ἢ εἰς τὰ κηροσβεστήρια τῆς ἐκκλησίας(8). Ἐν Ρόδῳ τὸν φοροῦσι μέχρι τῆς 23 Ἰουνίου, ὅτε τὸν καίουσιν εἰς

---

1) Περὶ τὸν τράχηλον: Λιγουριὸ (Λαογρ. Δ' 173), Λέσβος (*Georgeakis* ἔνθ. ἀν.). Μοσχονήσια (κατ' ἀνακοίνωσιν Εὐστ. Ι. Δράκου). Περὶ τὸν τράχηλον καὶ τοὺς δακτύλους: Κάρπαθος (*Μανωλακάκη* Καρπαθιακὰ σ. 132). Περὶ τὸν τράχηλον καὶ τὰς χεῖρας τῶν παιδίων: Ἤπειρος (Ζωγρ. ἀγ. Α' σ. ις' ΚΠ. Σύλλογος τ. ΚΖ' σ. 191). Περὶ τὸν τράχηλον τῶν παιδίων: Ἀθῆναι (Ἑβδομὰς 1884 τ. Α' σ. 8).

2) Ἀθῆναι (Ἑβδομὰς αὐτ.), Λιγουριὸ (Λαογραφ. Δ' 17), Κῶς, συνήθως καὶ ὑπὸ ἄλλων ἡ περίδεσις περὶ τὸν μέγαν δάκτυλον τοῦ ποδὸς (*Rouse* ἔνθ. ἀν.).

3) Ἑβδομὰς αὐτ.

4) *Rouse* αὐτ.

5) Λαογραφ. Α' 369.

6) *Πήλικα*, Ἑπτανησιακὸν ἡμερολ. 1913 σ. 359. Ζάκυνθος (Ἀπ' ὅλα δι' ὅλους ἔνθ. ἀν.).

7) Ἑβδομὰς αὐτ. *Καμπούρογλου* Ἱστορ. Ἀθην. τ. Α' σ. 283. Ὡς αἱ Ἀθηναῖαι ἑκατοπτρίζοντο τὴν τελευταίαν ἡμέραν τοῦ Μαρτίου εἰς τὸ πηγάδι, εἰς τὸ Λιγουριὸ τὴν πρώτην Μαρτίου, ἀφοῦ πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου μεταβῶσι τὰ κοράσια εἰς τοὺς ἀγροὺς καὶ νιφθῶσι μὲ τὴν δρόσον τῶν χόρτων, ἐπιστρέφοντα εἰς τὸν οἶκον ἀποσύρουσι τὸ πῶμα τοῦ πίθου τοῦ ἐλαίου καὶ ἐνοπτρίζονται εἰς τὸ ἔλαιον, διὰ νὰ μὴ τὰς κάψῃ ὁ ἥλιος (Λαογραφ. Δ' 174). Ὁμοίως ἐν Ἠπείρῳ ἐνοπτρίζονται τὴν πρώτην τοῦ Μαρτίου εἰς τὸν πίθον τοῦ ἐλαίου διὰ τὸν αὐτὸν λόγον (ΚΠ. Σύλλογος τ. ΚΖ' σ. 151).

8) Εἰς τὴν λαμπάδα τῆς Λαμπρῆς: Λιγουριό. (Αὐτ.) Εἰς τὴν πυρὰν ἔξω τῆς ἐκκλησίας: Κύθνος (*Βάλληνδα* Κυθνιακὰ σ. 116). Εἰς τὰ κηροσβεστήρια τῆς ἐκκλησίας ἢ τὸ πῦρ κατὰ τὸ Πάσχα: Μοσχονήσια (ἀνακοίνωσις Εὐστ. Ι. Δράκου). Ῥίπτονται εἰς τὸ πῦρ κατὰ τὸ Πάσχα, ὡς ἡγιασμένον πρᾶγμα: Κῶς (*Rouse* ἔνθ. ἀν.)

τὴν ἀναπτομένην πυρὰν κατὰ τὴν παραμονὴν τῆς ἑορτῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου (1). Ἐν δὲ Λέσβῳ τὸν ἀποσπῶσι τὴν Μεγάλην Παρασκευὴν καὶ δένουσι δι' αὐτοῦ ἄνθη τοῦ στολισμοῦ τοῦ ἐπιταφίου (2).

Πολλαχοῦ δ' ὅμως δὲν συνάπτεται ἡ ἀπόσπασις τοῦ μάρτη πρὸς ἡμέραν μεγάλης τινὸς ἑορτῆς, ἀλλὰ παραδίδουσιν αὐτὸν εἰς φυτὸν ἢ ζῷον νομίζοντες ὅτι διὰ τῆς μαγικῆς ταύτης πράξεως μεταβιβάζουσι μὲν εἰς ἐκεῖνο τὰ ἴδια κακά, παραλαμβάνουσι δ' ἴσως ἐξ αὐτοῦ ἀγαθά τινα. Εἴδομεν πρὸ ὀλίγου ὅτι ἐν Ἀθήναις ἀποσπῶντες τὸν Μάρτην ἐξήρτων ἐκ κλάδου ροδῆς ἐξαιτούμενοι νὰ τοῖς δώσῃ τὴν εὔχροιαν αὐτῆς. Ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ τέλος τοῦ Μαρτίου τὸν ἀναρτῶσιν εἰς κάλυκα ροδῆς, καὶ ἂν ἡ κάλυξ γίνῃ ὡραῖον ῥόδον, θεωροῦσι τοῦτο οἰωνὸν ἄριστον· ῥίπτουσι δ' αὐτὸν καὶ εἰς κλίβανον καί, ἂν οὗτος θερμανθῇ ταχέως, μαντεύονται ὅτι ἡ κόρη θὰ εἶναι καθ' ὅλον τὸ ἔτος ροδοκόκκινη (3). Ἐν Σύμῃ τὴν τελευταίαν ἡμέραν τοῦ Μαρτίου ἀναρτῶσι τὸν μάρτην εἰς ροδῆν ἐπιλέγοντες: «Νὰ τριανταφυλλιὰ τὸμ μάρτημ μου, δῶκε μου, τὰ κάλλη σου, καὶ τοῖς κοκκινάδαις σου, καὶ τοῖς ὁμορφάδαις σου» (4). Ἐν Γκιουμουλτζίνᾳ φοροῦσι τὸν μάρτην εἰς τὰς δύο χεῖρας ἀπὸ τῆς πρώτης τοῦ Μαρτίου, μέχρις ὅτου ἴδωσι τὴν πρώτην χελιδόνα ἢ τὸν πρῶτον πελαργόν· καὶ κόπτουσι τὸν ἕνα μέν, ὅταν ἴδωσι τὸ ἓν τῶν πτηνῶν τούτων, καὶ τὸν ἄλλον, ὅταν τὸ ἕτερον, καὶ τὸν θέτουσιν ὑποκάτω λίθου, ὅπου τὸν ἀφήνουσιν ἐπὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας· ἔπειτα ἐγείρουσι τὸν λίθον καί, ἂν εὕρωσιν ὑπ' αὐτὸν μύρμηκας, προοιωνίζονται ὅτι θὰ πλουτήσωσιν, ἂν δὲ σκώληκας, ὅτι θ' ἀποθάνωσι (5). Καὶ ἐν Μακεδονίᾳ τὰ παιδία, ὅταν ἴδωσι χελιδόνα, ῥίπτουσι τὸν μάρτην πρὸς τὸ πτηνόν, ὡς προσφορὰν πρὸς αὐτό, ἢ τὸν θέτουσιν ὑπὸ λίθον· μετ' ὀλίγας δὲ ἡμέρας σηκώνουσι τὸν λίθον καί, ἂν εὕρωσι πολλοὺς μύρμηκας ὑπ' αὐτόν, προοιωνίζονται εὐτυχὲς ἔτος, τἀνάπαλιν δέ, ἂν δὲν εὕρωσι τίποτε (6). Ἐν Κυζίκῳ παραδίδουσι τὸν μάρτην εἰς τὸν πελαργόν, ποὺ θὰ ἴδωσι πρῶτον, ἐπᾴδοντες ἐπῳδήν τινα (7). Ἐν Σηλυβρίᾳ, ὅταν ἴδωσι τὸν πρῶτον πελαργόν, τὸν κόπτουσι λέγοντες ἐπῳδήν τινα καὶ τὸν θέτουσι κάτωθι λίθου ἢ εἰς τριανταφυλλιὰν (Ἀρχεῖον λεξικοῦ). Οἱ δὲ βλαχόφωνοι τῆς Μακεδονίας φοροῦσι τὸν μάρτην ἐπὶ ὀκτὼ ἡμέρας, τὴν δ' ἐνάτην, ἣν θεωροῦσιν ὡς ἀρχὴν τῆς ἀνοίξεως καὶ ἡμέραν τῆς ἐπιστροφῆς τῶν χελιδόνων, τὸν ῥίπτουσιν ἐπὶ δένδρου πλησίον τῆς οἰκίας των, ἐπευχόμενοι βλαχιστὶ: φέτος καλά, τοῦ χρόνου καλύτερα· πιστεύουν δ' ὅτι αἱ χελιδόνες παραλαμβάνουσι τὸν μάρτην καὶ τὸν χρησιμοποιοῦσι πρὸς κατασκευὴν τῶν φωλεῶν των (8).

Ὁ κοινότερος λόγος, ὃν φέρουσι, τῆς συνηθείας ταύτης εἶναι ἡ προφύλαξις ἀπὸ τῆς ἐπηρείας τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων. Βάνουν τὸν μάρτη εἰς τὰ παι-

---

1) *Μπιλιώτου—Καιρὲ* ἡ νῆσος Ῥόδος, 1881 τ. Β' σ. 304.
2) *Georgeakis* ἔνθ. ἀν. (Ἐσφαλμένως ἀναγράφει μέχρι τοῦ μεγάλου Σαββάτου).
3) Δελτ. ἱστορ. ἑταιρ. τ. Β' σ. 281.
4) Ζωγράφ. ἀγών τ. Α' σ. 214. Ἐν Γκιουμουλτζίνᾳ τῆς Θρᾴκης τὴν παραμονὴν τῆς πρώτης τοῦ Μαρτίου κλώθουν τὸν μάρτην προσαρτῶντες τὰς κλωστὰς εἰς κλώνους ροδῆς καὶ ἐπᾴδουσι στίχους, ὑπαινισσομένους τὴν συμβολικὴν ἔννοιαν τῶν δύο χρωμάτων αὐτοῦ (Λαογρ. Β' 407).
5) Λαογρ. αὐτ.
6) *Abbott Macedonian* folklore σ. 19. Ἢ ῥίπτουσι τὸν μάρτην εἰς δένδρον, ὅταν ἴδωσι τὴν πρώτην χελιδόνα (Μακεδονικὸν ἡμερολόγ. 1908 σ. 309).
7) Κατ' ἀνακοίνωσιν Μ. Φιλήντα.
8) Λαογρ. Γ' 175. *Κ. Νικολαΐδου* Λεξικὸν τῆς κουτσοβλαχικῆς σ. 283.

διά, ὡς λέγουσι, *γιὰ νὰ μὴ τὰ πιάσῃ ὁ ἥλιος* ἢ *γιὰ νὰ μὴ τὰ κάψῃ* (*τὰ μαυρίσῃ*) ὁ ἥλιος (1). Διότι νομίζουσιν ὅτι ὁ ἥλιος κατὰ τὸν Μάρτιον εἶναι καυστικώτερος καὶ μαυρίζει τὸ δέρμα (2). Οἱ δ' Ἕλληνες τῆς Γκιουμουλτζίνας ἀπὸ τὸν μάρτην ἀπεκδέχονται ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῶν ψύλλων, τὸν βάνουν «γιὰ νὰ μὴ τσοῦ τρῶν οἱ ψύλλοι» (3). Ἐν Μακεδονίᾳ δὲ (ἐν Κοζάνῃ:) ὑπέθετον ὅτι εἶναι προφυλακτήριον τοῦ πυρετοῦ (4), καὶ ἐν Ἀθήναις ἔλεγον γενικῶς ὅτι δι' αὐτοῦ ματαιώνουσι τὴν ἀληθρίαν ἐπήρειαν τοῦ μηνὸς Μαρτίου (5).

Τὸ ἔθιμον τοῦτο εἶναι ἴσως ἀκραιφνῶς ἑλληνικόν, διότι εἶναι ἄγνωστον εἰς ἄλλους λαούς, πλήν τινων, οἵτινες κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐκ τῶν Ἑλλήνων τὸ παρέλαβον. Οἱ μὲν βλαχόφωνοι τῆς Μακεδονίας, ἑλληνικὰ ἔχοντες καὶ τὰς δοξασίας καὶ τὸν βίον καθόλου, οὐδαμῶς ἄπορον ὅτι τηροῦσιν ἀπαραλλάκτως τὴν ἑλληνικὴν συνήθειαν τοῦ μάρτη. Ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς πέραν τοῦ Δουνάβεως Βλάχους φαίνεται ὅτι μετεδόθη ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων. Τὴν πρώτην Μαρτίου περιδένουσιν οὗτοι περὶ τὸν ἀριστερὸν βραχίονα ἐρυθρὸν καὶ λευκὸν μετάξινον νῆμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐξαρτῶνται ἀργυροῦν νόμισμα (6). Φοροῦντες δὲ αὐτὸ καθ' ὅλον τὸν μῆνα, τὴν τελευταίαν ἡμέραν αὐτοῦ ἀγοράζουσι μὲ τὸ νόμισμα τυρίον καὶ κόκκινον κρασί, τρώγουσι καὶ πίνουσι ταῦτα πλησίον ροδῆς, εἰς τῆς ὁποίας τοὺς κλώνους ἀφήνουσι τὸ νῆμα. Διὰ τῆς ἀκριβοῦς ἐκτελέσεως τούτων ἐξασφαλίζεται ἡ ἀκμὴ καὶ ἡ ὑγεία αὐτῶν καθ' ὅλον τὸ ἔτος (7). Καὶ ἂν μὴ ἦσαν γνωσταὶ τοσαῦται ἄλλαι ἐπιδράσεις τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τῶν Βλάχων, πάντως ἡ ταυτότης καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς λεπτομερείαις τοῦ ρωμουνικοῦ ἐθίμου πρὸς τὰ ἑλληνικὰ θὰ ὑπεδείκνυε σαφῶς τὴν προέλευσιν. Ὁ μάρτης τῶν Βλάχων συνίσταται ἐκ διγρώμου ἐρυθροῦ καὶ λευκοῦ νήματος, φέρεται καθ' ὅλον τὸν μῆνα εἰς τὸν βραχίονα, ἀποσπᾶται κατὰ τὸ τέλος αὐτοῦ καὶ ἀφήνεται εἰς τοὺς κλώνους ροδῆς, ἐκ τῆς μαγικῆς δὲ ταύτης πράξεως προοιωνίζονται ὑγείαν καὶ εὐεξίαν κατὰ τὸ ἔτος· ἀκριβῶς δηλαδὴ ὡς γίνεται εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας.

Καὶ ἐν τῇ βορείῳ Ἀλβανίᾳ ἄνδρες καὶ γυναῖκες περιδένουσι τὸν μικρὸν δάκτυλον τῆς δεξιᾶς καὶ τὸν μέγαν τοῦ δεξιοῦ ποδὸς μὲ μεταξίνην ἐρυθρὰν κλωστήν, τῶν δὲ μικρῶν παιδίων περιδένουσι τὸν τράχηλον καὶ τὸν δεξιὸν βραχίονα, ὅταν δὲ ἴδωσι τὴν πρώτην χελιδόνα, ἀποσπῶντες ρίπτουσι τὴν κλωστὴν εἰς ροδῆν (ἢ εἰς κλάδον κρανέας) διὰ νὰ τὸν πάρῃ ἐκεῖθεν ἡ χελιδών (8).

---

1) «Γιὰ νὰ μὴ τοὺς πιάσῃ ὁ Μάρτης καὶ μαυρίσουν». Βλαχόφωνοι Μακεδονίας. Λαογραφ. αὐτ. — Βλ. καὶ *Ἡλίκα* ἑπτανησιακὸν ἡμερολόγιον 1913 σ. 359. 'Απ' ὅλα δ' ὅλους, ἔνθ. ἀν. (Ζάκυνθος). Λαογραφ. Α' 369 (Κύπρος). Ζωγράφ. ἀγὼν Α' 214 (Σύμη)· —Ἡ δοξασία ὅτι ὁ ἥλιος τοῦ Μαρτίου μαυρίζει τὸ πρόσωπον ἐπιχωριάζει καὶ ἐνιαχοῦ τῆς Γαλλίας (Rev. des trad. popul. 1894 τ. IX σ. 533).

2) ΚΠ. Σύλλογος τ. ΚΖ' σ. 151. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ κοινοτάτη παροιμία: «Ὀπόχει κόρη ἀκριβή, τοῦ Μάρτη ἥλιος μὴ τὴν δῇ» (ΠΠ. λ. Μάρτης 83). Καὶ μία ἑλληνικὴ παροιμία τῆς Καλαβρίας λέγει: ἀό ἥλιο τοῦ μαρτίου τρυπάει τὸ τσέρατο τοῦ βουδίου» (*Morosi* Studi sui dialetti greci della Terra d'Otranto σ. 93 ἀρ. 78).

3) Λαογραφ. Β' 407.

4) *Μεγδάνου* ὁ λύχνος τοῦ Διογένους σ. 275.

5) «Γιὰ νὰ μὴ τοὺς ρουμπώσῃ ὁ Μάρτης» (Ἑβδομὰς Α' σ. 8).

6) *W. Derbisch* Land und Leute in Moldau und Walachei, 1859 σ. 164.

7) Καὶ οἱ βλαχόφωνοι τῆς Μακεδονίας κρεμῶσι μικρὸν ἀργυροῦν ἢ χρυσοῦν νόμισμα ἀπὸ τὸν μάρτην (*Νικολαΐδου*, Λεξικὸν τῆς κουτσοβλαχικῆς σ. 283).

8) *Hahn* Albanes. Studien I σ. 200. *Χριστοφορίδου* Λεξικὸν τῆς ἀλβανικῆς σ. 95.

Πλὴν τῶν Ρωμούνων καὶ τῶν Ἀλβανῶν παρέλαβον τὸ ἔθιμον ἐκ τῶν Ἑλλήνων καὶ οἱ Βούλγαροι. Τὴν παραμονὴν τῆς πρώτης Μαρτίου περιδένουσι περὶ τὸν βραχίονα ἐρυθρὸν καὶ λευκὸν νῆμα τὰ κοράσια, διὰ νὰ μάθωσιν, ἂν θὰ εἶναι πλούσιος ἢ πτωχὸς ὁ μέλλων σύζυγός των. Τὸ ἔχουσι δέ, μέχρις ὅτου ἴδωσι τὴν πρώτην χελιδόνα, ὅτε τὸ λύουσιν ἀπὸ τὸν βραχίονα καὶ τὸ θέτουσιν ὑπὸ λίθον λέγουσαι: «Εὐτυχισμένη θὰ εἶμαι, ἂν σκουλήκια, καὶ ὄχι, ἂν μυρμήκια». Ὅταν φύγουν τὰ χελιδόνια, σηκώνουν τὸν λίθον καὶ ἂν εὑρίσκωνται ὑπ' αὐτὸν σκώληκες, προοιωνίζονται γάμον μετὰ πλουσίου, ἂν δὲ μύρμηκες μετὰ πένητος(1). Ἐκ τούτων βλέπομεν ὅτι παρὰ Βουλγάροις περιωρίσθη ὁ σκοπὸς τοῦ ἐθίμου εἰς μαντικὸν μόνον, ἐνῷ ἐν Ἑλλάδι ὁ προγνωστικὸς χαρακτὴρ εἶναι δευτερεύων καὶ ἐπουσιώδης. Διετηρήθη δ' ὅμως ἡ περίδεσις περὶ τὸν βραχίονα ἐρυθρολεύκου νήματος, ἡ τήρησις αὐτοῦ μέχρι τῆς ἐπιφανείας τῆς πρώτης χελιδόνος, ἡ ὑπὸ λίθον κατάκρυψις καὶ τὸ προγνωστικὸν ἐκ τῶν εὑρισκομένων ὑπὸ τὸν λίθον σκωλήκων ἢ μυρμήκων.

Τὴν διατήρησιν τοῦ ἐθίμου ἐν Ἑλλάδι δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων ἐν ἀδιασπάστῳ συνεχείᾳ παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς. Ἐν χειρογράφῳ νομοκάνονι τοῦ ΙΣ' αἰῶνος ἀναγινώσκομεν: «βάμματα τοῖς παισὶν ἢ τοῖς ζώοις αὐτῶν ἐπιθέτουσιν» καὶ «ἢ βάμματα, τουτέστιν κάνουραις(;) ἢ μετάξια εἰς τὰς ἑαυτῶν κεφαλὰς» ἐπιθέτουσιν (2). Ταῦτα βεβαιοῦσι τὴν χρῆσιν ὡς περιάπτων βεβαμμένων νημάτων, τοὐλάχιστον κατὰ τὸν ΙΣ' αἰῶνα, ἀλλὰ φαίνονται μᾶλλον παραφρασθέντα ἐκ τῆς τοῦ Βαλσαμῶνος ἑρμηνείας εἰς τὸν 61ον κανόνα τῆς Σ' Οἰκουμενικῆς συνόδου (3), ὥστε πιστοῦται μὲν ἐντεῦθεν ἡ προγενεστέρα, κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα χρῆσις τῶν περιάπτων, δὲν διευκρινεῖται δ' ὅμως σαφῶς ἡ ὁμοιότης ἢ διαφορὰ αὐτῶν πρὸς τὸν σημερινὸν Μάρτην. Σύντομον, ἀλλὰ ρητὴν μνείαν τοῦ Μάρτη εὑρίσκομεν εἰς συγγραφέα τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, τὸν Ἰωσὴφ τὸν Βρυέννιον: «καὶ Μαρτίου περιάμματα φέρομεν»(4). Ἐκ χειρογράφου δέ τινος λεξικοῦ, ἴσως παλαιοτέρου τοῦ Βρυεννίου, παραθέτει ὁ Δουκάγγιος ἐν τῷ γλωσσαρίῳ του τὴν ἑξῆς περικοπήν: «Περιάμματα τὰ κατὰ τοὺς τραχήλους καὶ τοὺς πόδας βεβαμμένα κλωσμάτια, ἅτινα αἱ γυναῖκες περιάπτουσι» (5). Τὰ αὐτὰ δὲ περίπου λέγει καὶ τὸ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα ζήσαντος Ζωναρᾶ φερόμενον λεξικόν(6). Περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Γ' αἰῶνος ὁ σχολιαστὴς Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ μητροπολίτης Καισαρείας Βασίλειος ἔγραφεν: «Περιάμματα κατὰ τὰς »χεῖρας καὶ τοὺς βραχίονας καὶ τοὺς αὐχένας κλωσμάτιά τινα βεβαμμένα »καὶ σελήνια μηνίσκων χρύσεα καὶ ἀργύρεα ἢ καὶ τῆς εὐτελεστέρας ὕλης, τὰ »ὑπὸ τῶν γραῒδίων τοῖς βρέφεσιν ἐπιδεσμούμενα, ἐπι[ψι]θυριζουσῶν εἰς »ἀποτροπιασμὸν καὶ ἅμα ταῖς γλώσσαις ἐπιλιχμασσουσῶν τὸ μέτωπον »καὶ ἀποπτυουσῶν μετὰ τοῦ φυσᾶν ἑκατέρωθεν» (7). Πολὺ δὲ πρὸ αὐτοῦ

1) *Ad. Strauss* die Bulgaren, Les. 1898 σ. 298.
2) *Rouse* ἐν Folk-Lore 1899 τ. X σ. 152–153.
3) *Ράλλη* καὶ *Ποτλῆ* Σύνταγμα κανόνων τ. Β' σ. 444–445.
4) Ἐν *Λάμπρου* Ν. Ἑλληνομνήμ. τ. Δ' σ. 17.
5) Ἡ λ. κλωσμάτια φέρεται ἐν τῷ χειρογράφῳ ἐσφαλμένως *κλωσμάτια*, ὅπερ ὑπέλαβεν ὁ Δουκάγκιος ὀρθῶς ἔχον καὶ περιέλαβεν ὡς λῆμμα ἐν τῷ Γλωσσαρίῳ του· διώρθωσε δ' ὁ Hemsterhusius (εἰς Σχολ. Ἀριστοφ. Πλοῦτ. 590 σ. 190α. Βλ. καὶ Scholia graeca in Aristophanes, ed. Fr. Dübner, σ. 572–3).
6) *Ζωναρᾶς* σ. 1536.
7) *Gregorius Corinthius*, ed. Schaefer, Lips. 1811 σ. 874. Τὸ ἐπιθυριζουσῶν τοῦ κώδικος ὁ Schaefer διορθώνει: ἐπισυριζουσῶν.

κατεδίκαζε τὸν περιδενόμενον εἰς τὰ παιδία κόκκινον στήμονα ὁ πατὴρ τῆς ἐκκλησίας Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος: «Τί ἂν τις εἴποι τὰ περίαπτα καὶ τοὺς »κώδωνας τοὺς τῆς χειρὸς ἐξηρτημένους καὶ τὸν κόκκινον στήμονα καὶ »τὰ ἄλλα τὰ πολλῆς ἀνοίας γέμοντα, δέον μηδὲν ἕτερον τῷ παιδὶ περιτι»θέναι, ἀλλ' ἢ τὴν ἀπὸ τοῦ σταυροῦ φυλακήν; Νῦν δὲ οὗτος μὲν καταπερρό»νηται ... κρόκη δὲ καὶ στήμων καὶ τὰ ἄλλα περιάμματα τὰ τοιαῦτα τοῦ παιδίου ἐμπιστεύονται τὴν ἀσφάλειαν» (1).

Ἡ ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου πολεμουμένη, ἀλλὰ καθ' ὅλον τὸν μετέπειτα χρόνον διατηρηθεῖσα ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων δεισιδαίμων συνήθειαι, ἦτο κληροδότημα τῆς ἀρχαιότητος. Εἰς τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν κόσμον ἦσαν συνηθέστατα τὰ τοιαῦτα περιάμματα, ἡ μόνη δὲ πρὸς τὸν ἡμέτερον Μάρτην διαφορὰ αὐτῶν φαίνεται ἦτο ὅτι δὲν συνήπτοντο, ὡς οὗτος, πρὸς τακτὸν χρόνον. Ὁ Paul Wolters κατέδειξεν ἐν ἀρχαίαις ἀγγειογραφίαις πολυπληθεῖς παραστάσεις παίδων καὶ ἀνδρῶν, ἐχόντων ταινίας ἢ κλωσμάτια, χαλαρῶς προσδεδεμένα εἰς τὸν καρπὸν τῆς χειρὸς ἢ τὰ σφυρὰ καὶ γυναικῶν, ἐχουσῶν τὰ κλωσμάτια εἰς τοὺς πόδας, τοὺς βραχίονας, τὰ στήθη ἢ τὸν τράχηλον (2). Τὰ προσδεδεμένα δὲ ταῦτα κλωσμάτια οὔτε κοσμητικὸν σκοπὸν ἐπλήρουν οὔτε πρακτικήν τινα χρησιμότητα εἶχον, ἀλλὰ προήρχοντο, ὡς ἀναγνωρίζει ὁ Wolters, ἐκ δεισιδαίμονος συνηθείας, τῆς ὁποίας περίλειμμα εἶναι ἡ συνήθεια τοῦ Μάρτη, ὡς εἶχον καταδείξῃ ἐν τῇ διατριβῇ μου, τῇ δημοσιευθείσῃ ἐν τῇ Ἑστίᾳ. Ἦτο δὲ καθιερωμένη ἡ δεισιδαίμων αὕτη συνήθεια κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ ὑπὸ τῆς λατρείας· ἐν τοῖς Ἐλευσινίοις μυστηρίοις οἱ μύσται »κρόκῃ καταδοῦνται τὴν δεξιὰν χεῖρα καὶ τὸν ἀριστερὸν πόδα, καὶ τοῦτο »λέγεται κροκοῦν» (3). Ἡ κατάδεσις ἐγίνετο πιθανώτατα, ὡς γίνεται δῆλον ἐκ τῶν ὀνομάτων, ὑπὸ γεννητῶν τοῦ γένους τῶν Κροκωνιδῶν, κατὰ τὴν ἱερὰν ὁδὸν ἐν Κρόκωνι, παρὰ τὰ ἀρχαῖα σύνορα τῆς Ἐλευσῖνος καὶ τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου μέχρι τοῦ Β' αἰῶνος μ. Χ. ἐσῴζοντο παλαιότατα ἀνάκτορα, καλούμενα τοῦ Κρόκωνος (4). Ἐκ τοιαύτης συνηθείας δύναται ἴσως νὰ ἐξηγηθῇ καὶ ἡ ἐν τοῖς Σαμοθρακίοις μυστηρίοις περίζωσις τῶν μυστῶν κατὰ τὴν μύησιν μὲ ταινίας πορφυρᾶς (5).

Ἡ δεισιδαιμονία αὕτη εἶναι ἀπόρροια τῆς πίστεως εἰς τὴν μαγικὴν δύναμιν τῶν κεχρωματισμένων νημάτων, πίστεως κοινῆς εἰς πολλοὺς λαοὺς ἀρχαίους καὶ νέους. Καὶ παρ' ἡμῖν ἔχομεν καὶ ἄλλας ὁμοίας συνηθείας, πλὴν τοῦ Μάρτη· οὕτως ἐν Καρπάθῳ ὁ ἱερεὺς περὶ τὸν λαιμὸν ἀσθενοῦς περιδένει κόκκινον κλωσμάτιον, τὸ ὁποῖον παραλαμβάνουν τὴν ἐπαύριον οἰκεῖοι τοῦ πάσχοντος καὶ τὸ φέρουν μακρὰν καὶ τὸ δένουν εἰς ἓν δένδρον νομίζοντες ὅτι μεταβιβάζουσιν εἰς τοῦτο τὴν ἀσθένειαν (6). Ἐν τῇ Σύμῃ δὲ κόπτουσι τρία τσουλλιὰ (πλοκάμους) ἐκ τῆς κόμης τῆς μητρός, τὰ ὁποῖα πλέκουσι καὶ δένουσιν εἰς

---

1) Ἰωάν. Χρυσοστόμου εἰς Α' πρὸς Κορινθίους 12,7 τ. Χ σ. 125 ἔκδ. Παρισίων.
2) *Paul Wolters* Faden und Knoten als Amulett ἐν Archiv. f. Religionswissenschaft 1905 τ. VIII Παράρτημα σ. 1–22.
3) *Bekker* Anecd. gr. τ. I σ. 273,25. Φώτ. λ. κροκοῦ σ. 180,7.
4) Παυσαν. Α' λή 2.—*A. Mommsen* Feste der Stadt Athen. Lpz. 1898 σ. 228. 275. *Schoemann* Gr. Alterthümer, 4 ἔκδ. (Βερολ. 1902) τ. II σ. 399. Δ. Φιλίου Ἐλευσίς. Ἀθ. 1906 σ. 26.
5) Σχολ. Ἀπόλλων. Ρόδ. Α' 917.
6) *Blackwood's* Magazine, Φεβρ. 1886 σ. 239 = *Frazer* the golden Bough 2ας ἐκδ. τ. III σελ. 27.

τὸν πόδα τοῦ τέκνου της ὡς προβασκάνιον (*γιὰ νὰ μὴ τὸ πιάνῃ τὸ μάτι*) (1). Ἐκ τῆς ἀρχαιότητος δ' ἔχομεν πολλὰς μαρτυρίας, ὅτι κλωσμάτια, ἐρυθρὰ καὶ λευκὰ ἦσαν ἀποτρεπτικὰ κακῶν (2). Στέμμα ἐρίου λευκοῦ καὶ φοινικοῦ ἀναφέρουσιν ἐν μαγγανείᾳ τὰ Γεωπονικὰ (3). Ἡ φαρμακεύτρια τοῦ Θεοκρίτου περιστέφει τὸ ἀγγεῖον μὲ πορφυροῦν ἔριον, καὶ ἐπίγραμμά τι τῆς Ἀνθολογίας ἀναφέρει μαγικὴν περίδεσιν μὲ πορφυρᾶν τρίχα (4). Ὁ Βεργίλιος ἐν τοῖς Βουκολικοῖς ἀναφέρει πολυχρώμους μίτους, περιδενομένους τρὶς περὶ εἰκόνα ἐρωμένου πρὸς σαγήνευσιν αὐτοῦ (5) καὶ ἀλλαχοῦ ὑποτίθησι πρεσβύτιδα ἐνοῦσαν διὰ τριπλοῦ κόμβου τρεῖς πολυχρώμους στήμονας πρὸς τέλεσιν φίλτρων (6)· ὁ δὲ Πετρώνιος μνημονεύει ὁμοίας μαγγανείας τῆς περὶ τὸν τράχηλον δέσεως πολυχρώμου στήμονος (7). Δὲν ἦσαν δὲ ἀσυνήθη εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας περίαπτα ἐκ χρωματισμένων νημάτων (8), ἅτινα καὶ εἰς ἄλλους λαοὺς τῆς ἀρχαιότητος, οἷον τοὺς Βαβυλωνίους καὶ τοὺς Αἰγυπτίους, ἦσαν ἐπίσης ἐν χρήσει (9).

Καὶ παρὰ τοῖς νεωτέροις λαοῖς εἶναι τὰ μάλιστα διαδεδομένη ἡ δεισιδαίμων χρῆσις τῶν πολυχρώμων νημάτων(10). Τὸ κόκκινον νῆμα ἔχουσιν ὡς περίαπτον ἢ μεταχειρίζονται πρὸς μαγγανείας οἱ Γερμανοί (11). Κατὰ δανικὰ δημοτικὰ ἄσματα, οἱ ἥρωες ἔδενον περὶ τὸ κράνος ἐρυθρὰν μεταξίνην κλωστὴν πρὸς ἀποτροπὴν κακῶν ἐν τῇ μάχῃ (12). Ἐν τῇ Βενδικῇ περιδένουσι τὴν χεῖρα τῶν παιδίων κατὰ τὸ βάπτισμα δι' ἐρυθρᾶς μεταξίνης κλωστῆς (13). Ἐν Ἀβελλάνδῃ ἡ νύμφη φέρει περὶ τὸν τράχηλον ἐρυθρὰν κλωστὴν(14), ἐν Βελγικῇ δὲ περιδένουσι δι' ἐρυθρᾶς κλωστῆς τὸν τράχηλον τῶν φαγόντων δηλητηριώδη χόρτον κτηνῶν πρὸς θεραπείαν (15). Οἱ Ρῶσοι πιστεύουσιν ὅτι ἐρυθρὰ μαλλίνη κλωστὴ τυλιγμένη εἰς τὰς χεῖρας ἢ τοὺς πόδας προφυλάσσει ἀπὸ τοῦ πυρετοῦ, καὶ ὅτι ἐννέα ἁλυσίδια κλωστῆς εἰς τὸν τράχηλον παιδίου εἶναι ἀλεξητήριον τῆς σκαρλατίνας(16). Οἱ δὲ Πολωνοὶ περιδένουσιν εἰς τὸν βραχίονα

---

1) Ζωγραφ. ἀγών Α' σ. 212.
2) *Wächter* Reinheitsvorschriften in griech. Kult σ. 18,3 (=Religions gesch. Vers. u. Vorarb. IX, 1). Περὶ τῆς δυνάμεως τοῦ ἐρυθροῦ χρώματος βλ. τὰς μαρτυρίας ἐν *Gruppe* Gr. Mythолog. σ. 885. *Abt* die Apolog. des Apuleius σ. 74. Hock Griech. Weihegebräuche σ. 11 κέ. Συνταγμάτιόν τι τοῦ Ταλμούδ, γραφὲν περὶ τὸν Γ' αἰῶνα μ. Χ., μνημονεύει μεταξὺ τῶν συνηθειῶν τῶν Ἐμορίτων, ἤτοι τῶν μὴ Ἰσραηλιτῶν, τὸ ἐρυθρὸν νῆμα περὶ τὸν δάκτυλον (*Lewy* ἐν Zts. d. Ver f. Volksk. 1893 τ. III σ. 24).
3) Γεωπ. ον. ΙΕ' η' 2. Τὸ κείμενον ἔχει λευκοῦ φοινικοῦ, ὁ δὲ Needham προσέθηκε τὸν διαζευκτικὸν ἢ φ.
4) *Θεοκρίτ.* Β' 2. Ἀνθολ. ἐπιγρ. Ε' 204,5.
5) *Vergil.* Ecl. VIII 72 (=Apulei de magia 30 σ. 35,10 Helm).
6) *Vergil.* Cir. 371. Βλ. καὶ *Nemesian.* Ecl. IV 62.
7) Satir. 131 σ. 97 Bücheler.
8) *Abt* die Apologie des Apuleius σ. 75 (Religionsgesch. Vers. u. Vorarb. IV,2)
9) Αὐτ.
10) Βλ. *E. L. Rochholz* Deutscher Glaube u. Brauch, Berlin 1867 τ. II σ. 204–212 (der rothe faden). *F. Liebrecht* Zur Volkskunde, Heilbronn 1879 σ. 305–310 καὶ ἐν Philologus τ. XIX σ. 582 κέ. (Der hegende Faden).
11) *O. Jahn* Ueber den Aberglauben d. bösen Blicks ἐν Berichten der Sächs. Gesel d. Wissensch. 1855 σ. 42 σημ. 47. *Wuttke* der deutsche Volksabergl. 3ης ἐκδ. 1900=§ 492. 636 σ. 331. 410.
12) *Liebrecht* σ. 307.
13) Rochholz σ. 205.
14) *Wolf* Beiträge zur deutschen Mythologie τ. I σ. 80.
15) Αὐτ. σ. 220.
16) *Frazer* the golden Bough 2ας ἔκδ. τ. I σ. 399–400.

τοῦ παιδίου ἐρυθρὰν ταινίαν διὰ νὰ μὴ τὸ πιάσουν τὰ μάγια (1). Παρὰ τοῖς Κροάταις καὶ τοῖς Σέρβοις ἡ μήτηρ, τῆς ὁποίας ἀπέθανον πολλὰ τέκνα, παίρνει ἀπὸ ἐννέα γυναῖκας, ὀνομαζομένας Στόγια ἢ Στογιάνα (στερεωμένη) ἐννέα κλωστάς, τὰς πλέκει καὶ περιδένει διὰ τοῦ σειρητίου τούτου τὸν τράχηλον τῶν τέκνων της, ὅπως τὰ προφυλάξῃ ἀπὸ τοῦ θανάτου (2). Οἱ Ρωμοῦνοι τῆς Βουκοβίνας ἔχουσι τὰς ἐρυθρὰς κλωστὰς ὡς προφυλακτικὰ καὶ ἀποτρόπαια (3). Καὶ παρ' Ἀρμενίοις ὁ ἱερεὺς κατὰ τὴν βάπτισιν τοῦ βρέφους στρίβει ἐρυθρὰν καὶ λευκὴν μεταξίνην κλωστήν, τὴν ὁποίαν ἐπιθέτει ἐπὶ τοῦ εὐχολογίου του ἢ τοῦ Σταυροῦ του (4).

Τῆς δεισιδαίμονος ταύτης συνηθείας οἱ Ἀρμένιοι ἱερεῖς φέρουσι θρησκευτικὴν ἐξήγησιν, ὅτι δῆθεν συμβολίζει τὸ ἐκ τῆς λογχισθείσης πλευρᾶς τοῦ Ἰησοῦ ῥεῦσαν αἷμα καὶ ὕδωρ. Ἄλλοι δ' ὅμως ἄλλως ἐξηγοῦσι τὴν ἔννοιαν τῶν χρωμάτων. Οἱ Ἀθηναῖοι, τῶν ὁποίων ὁ μάρτης ἀπετελεῖτο ἐξ ἐρυθροῦ νήματος καὶ χρυσοῦ, ἔλεγον ὅτι τὸ χρυσάφι ἦτο γιὰ νά ναι ἐκεῖνος ποὺ τὸ ἐφόρει πλούσιος καὶ τὸ κόκκινο μετάξι γιὰ νά ναι εὔρωστος καὶ ροδοκόκκινος (5). Ἐν δὲ τῇ Γκιουμουλτζίνᾳ ὑποδηλώνουσι τὴν συμβολικὴν ἔννοιαν ἐν τῇ εὐχῇ, τὴν ὁποίαν ᾄδουσιν, ὅτε κλώθουσι τὸν μάρτην.

Ἄσπρη νά σι σὰν βαμβάκι,
κόκκινη σὰν δοὺ κιράσι (6).

Ἂν παραδεχθῶμεν τὴν ὑπὸ τῆς συμβολικῆς σχολῆς τῶν μυθολόγων προτεινομένην ἑρμηνείαν, ἐπειδὴ τὸ λευκὸν χρῶμα εἶναι κατ' αὐτὴν σύμβολον τοῦ πρωινοῦ καὶ ἐν γένει τοῦ ἀσθενεστέρου φωτὸς τοῦ ἡλίου, τὸ δ' ἐρυθρὸν τοῦ μεσημβρινοῦ καύματος (7), ἕπεται ὅτι κατὰ τὸν εἰς τὰς δεισιδαιμονίας ἐφαρμοζόμενον νόμον τῆς συμπαθείας, τὰ ἐρυθρὰ καὶ λευκὰ κλωσμάτια σκοποῦσι τὴν ἀπέλασιν παντὸς ἐκ τοῦ ἡλιακοῦ καύματος κακοῦ. Ἀφορμώμενος ἐκ τῆς ἐν Πομερανίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Γερμανίας ἐπικρατούσης συνηθείας νὰ θέτωσιν εἰς τὸν λαιμὸν τοῦ ἀρτιγεννήτου παιδίου ἢ εἰς τὸν καρπὸν τῆς χειρὸς αὐτοῦ ἐρυθρὰν ταινίαν Γερμανός τις ἐθνολόγος θεωρεῖ τὴν συνήθειαν ταύτην ὡς ἀντικαταστήσασαν παλαιὰς ἀνθρωποθυσίας (8). Ἄλλος δ' ἀνασκευάζων τοῦτον παρατηρεῖ ὅτι τὴν ἀληθῆ ἔννοιαν τῆς συνηθείας ἐμφαίνει ἐσθωνικὸν παραμύθιον (9), κατὰ τὸ ὁποῖον εἷς θεὸς τῆς μοίρας περιέδεσεν εἰς τρία ἀρτιγέννητα παιδία ἀνὰ μίαν ἐρυθρὰν κλωστήν, εἰς μὲν τὸ ἓν περὶ τοὺς κροτάφους, εἰς τὸ ἄλλο περὶ τὸν πόδα· καὶ τὸ τρίτον περὶ τὴν χεῖρα καὶ ὅτι οὕτω τὸ μὲν πρῶτον παιδίον ἔγινεν ὀξυδερκέστατον, τὸ δεύτερον ταχύπουν καὶ τὸ τρίτον ἀπέκτησεν ἐξαιρετικὴν δεξιότητα. Ὅθεν τὸ παραμύθιον μᾶς δεικνύει ὅτι συνταυτίζεται ἡ ἐρυθρὰ κλωστὴ μὲ τὴν κλωστὴν τῆς ζωῆς, ἣν

---

1) *Clar. Viebig* Das schlafende Herre 222 παρὰ *Pley* De anae in antiquorum ritibus usu σ. 94 (Religionsgesch. Versuche u. Vorarb. XI,2).
2) Zeitschr. d. Ver. f. Volksk. 1891 I σ. 151.
3) Zeitschr. f. österr. Ver. f. Volksk. τ. II σ. 285 ἀρ. 51–53.
4) Αὐτ. τ. X σ. 97.
5) Ἑβδομὰς Α' 8.
6) Λαογραφ. Β' 407.
7) Βλ. *Nork* Etymol. mythol. Real-Wörterbuch τ. II σ. 14 λ. Farbe.
8) *Sigm. Feist* Kultur, Ausbreitung u. Herkunft der Indogermanen, Berlin 1913 σ. 299.
9) *Fr. Kreutzwald* Ehstnische Märchen, ubersetzt von F. Löwe, Halle 1869 ἀρ. 3.

κλώθει ἡ Μοῖρα, καὶ πιστεύεται ὅτι ἐνισχύει τὸ μέλος ἐκεῖνο τοῦ σώματος, πρὸς ὃ συνάπτεται (1).

Ἀλλὰ θὰ ἦτο ματαιοπονία, ἂν ἐζητοῦμεν νὰ ἐξεύρωμεν τὸν ἐν ἀρχῇ λόγον τῆς δεισιδαίμονος συνηθείας, ἀφοῦ δὲν ἔχομεν ἐπαρκῆ στοιχεῖα, ἐφ' ὧν νὰ βασισθῶμεν· ὅθεν κατ' ἀνάγκην ὀφείλομεν ν' ἀρκεσθῶμεν εἰς τὴν ἐξήγησιν, ἣν δίδει ὁ ἑλληνικὸς λαός, ὑπολαμβάνων αὐτὴν ὡς ἀλληγορικὴν εὐχὴν ὑπὲρ ὑγείας, εὐεξίας καὶ κάλλους.

Ἡ δὲ συνήθεια τῆς παραδόσεως τοῦ Μάρτη μετὰ τὸν τεταγμένον χρόνον, καθ' ὃν ὀφείλουσι νὰ τὸν φέρωσιν εἰς ροδῆν ἢ εἰς χελιδόνα ἢ εἰς πελαργόν, ὑπάγεται εἰς τὴν κατηγορίαν τῆς μεταβιβάσεως κακοῦ τινος εἰς φυτὸν ἢ ζῷον, εἰς ἣν καὶ πολυάριθμοι ἄλλαι παρόμοιαι ἀνήκουσιν. Ὅπως διὰ μαγικῆς πράξεως ἐξάγουσι τὸ πάθος ἐκ τοῦ σώματος τοῦ νοσοῦντος καὶ ὁρίζουσι πρὸς διαμονὴν αὐτοῦ ἄψυχόν τι ἀντικείμενον ἢ κατώτερον σῶμα, οὕτω καὶ ἀπὸ τὸν μάρτη, ὅστις ἐκπληρώσας τὸν προορισμόν του, ἤτοι ἀποτρέψας τὸ κακὸν διὰ τῆς συγκεντρώσεως εἰς ἑαυτόν, ἀποβαίνει τοῦ λοιποῦ ἐπιβλαβής, πρέπει νὰ ἀπαλλαγῶσι καὶ φροντίζουσι νὰ τὸν παραδώσωσιν εἰς ροδῆν ἢ χελιδόνα. Ἡ πρώτη χελιδὼν καὶ κατ' ἀρχαίαν δεισιδαίμονα δοξασίαν παρελάμβανε τὰς παθήσεις τῶν ὀφθαλμῶν ἢ τῶν ὀδόντων καὶ ἀπηλλάσσετο ὁ πάσχων καθ' ὅλον τὸ ἔτος αὐτῶν (2), διετηρήθη δ' ἐπὶ πολὺ ἡ δοξασία αὕτη καὶ τὴν βλέπομεν ἐπαναλαμβανομένην εἰς ἰατρικὸν βιβλίον τοῦ ΙΔ' αἰῶνος (3).

---

1) *H. Lessmann* ἐν Mitra 1914 σ. 153.
2) *Marcellus Empiricus* 8. 30. 12, 46.
3) Παρὰ O. *Keller* Die antike Tierwelt, Lpz. 1913 τ. II σ. 117.

ΓΑΜΗΛΙΑ ΣΥΜΒΟΛΑ (*)

Παρετηρήθη πολλάκις ὅτι παρὰ λαοῖς προηγμένοις εἰς τὸν πολιτισμὸν διατηροῦνται ἔθιμα καὶ ἐπικρατοῦσι δοξασίαι δυσαρμοστοῦσαι πρὸς τὴν κοινωνικὴν κατάστασιν καὶ τὴν διανοητικὴν ἀνάπτυξιν τῶν λαῶν ἐκείνων, φαινόμεναι δ' ἔκτροποι καὶ παράδοξοι, διότι καὶ ὁ σκοπὸς αὐτῶν ἐλησμονήθη καὶ ἡ ἔννοιά των εἶναι δυσδιάγνωστος. Τοῦτο δέ, διότι οὐδένα ἄλλον λόγον ἔχουσιν ὑπάρξεως ἐν τῷ παρόντι εἰμὴ ὅτι προϋπῆρξαν ἐν τῷ παρελθόντι, ἀπορρέουσαι ἐκ κοινωνικῆς καταστάσεως διαφόρου τῆς ἐνεστώσης καὶ ἐξ ἰδεῶν ἐκλιπουσῶν, διατηρούμεναι δὲ διότι βαθέως ἐρριζωμέναι δὲν ἀπεσπάσθησαν ὑπὸ τοῦ ρεύματος τῶν μεταβολῶν. Οἱ ἐθνολόγοι ἐξηγοῦσι τὸ φαινόμενον διὰ τοῦ λεγομένου νόμου τῆς *ἐπιβιώσεως* θεωροῦντες τὰ τοιαῦτα ἔθιμα καὶ τὰς δοξασίας, ὡς περιλείμματα (survivals) παρωχημένων χρόνων.

(*) Ἐδημοσιεύθη ἐν Ἐπετηρίδι τοῦ Ἐθν. Πανεπιστημίου Γ' 1906 σ. 111–187.

Περὶ τῶν κατὰ τὸν γάμον ἐθίμων προτίθεμαι νὰ πραγματευθῶ ἐκτενῶς ἐν τῷ Α' τόμῳ τῆς συλλογῆς μου τῶν δημοτικῶν ᾀσμάτων, ὅστις θὰ περιέχῃ τὰ γαμήλια ᾄσματα. Ἡ συλλογὴ δ' αὕτη θὰ ἐκδοθῇ, ἂν δώσῃ ὁ Θεός, ἐν τῇ σειρᾷ τῶν Μελετῶν μου περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς ἐκδόσεως τῆς συλλογῆς τῶν παροιμιῶν. Τὸ δ' ἀνὰ χεῖρας εἶναι προσωρινὴ ἔκθεσις τῶν πορισμάτων τῆς μελέτης τινῶν τῶν εἰς τὰ ἔθιμα τοῦ γάμου ἀναφερομένων ζητημάτων, ἀνακοινωθεῖσα εἰς τὸ φιλολογικὸν καὶ ἀρχαιολογικὸν τμῆμα τοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου Παρνασσοῦ. Εἰς τὰ ἀνακοινωθέντα εἰς τὸ τμῆμα προσθέτω μόνον ὀλίγας λεπτομερείας περὶ τῶν κατὰ τόπους ἐθίμων καὶ τὰς ἀναγκαίας παραπομπάς· τὰ δὲ συγγράμματα, εἰς ἃ συχνότερον παραπέμπω, δηλῶ βραχυγραφικῶς ὡς ἑξῆς:

Abb.=*Abbott*, Macedonian Folklore, Cambridge 1903.

Ἀρχελ.= *Ι. Σαραντίδου Ἀρχελάου*. Ἡ Σινασὸς Ἀθ. 1889.

Βλαστ.= *Π. Γ. Βλαστοῦ*, ὁ γάμος ἐν Κρήτῃ. Ἀθ. 1893.

ΔΙΕ=Δελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος. Ἀθ.

Douglas=*Douglas*, An Essay on certains points of resemblance between the ancien and modern Greeks, 3d ed. Lond. 1813.

ΕΦ.='Εφημερὶς τῶν φιλομαθῶν (περιοδ. Ἀθηνῶν).

Γουσ.='*Αστερίου Γουσίου*, ἡ κατὰ τὸ Πάγγαιον χώρα, Λακκοβηκίων τοπογραφία, ἤθη, ἔθιμα καὶ γλῶσσα. Ἐν Λειψίᾳ (;) 1894.

ΖΑ=Ζωγράφειος ἀγών, ἤτοι μνημεῖα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος ζῶντα ἐν τῷ νῦν ἑλληνικῷ λαῷ. Τόμ. Α'. Ἐν Κων)πόλει 1881.

ΚΠ.='Ο ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικὸς φιλολογικὸς σύλλογος, σύγγραμμα περιοδικόν. Ἐν Κωνσταντινουπόλει.

Λουκ.= *Γ. Λουκῆ*, Φιλολογικαὶ ἐπισκέψεις τῶν ἐν τῷ βίῳ τῶν νεωτέρων Κυπρίων μνημείων τῶν ἀρχαίων. Ἀθ. 1874.

Μανωλ.= *Ἐμμ. Μανωλακάκη*, Καρπαθιακά. Ἀθ. 1896.

ΝΑ.=Νεοελληνικὰ ἀνάλεκτα περιοδικῶς ἐκδιδόμενα ὑπὸ τοῦ φιλολογ. συλλόγου Παρνασσοῦ. Ἀθ. 1870–1882.

Πανδ.=Πανδώρα, σύγγραμμα περιοδικόν. Ἀθ. 1850–1873.

Πιζ.=*Παπαζαφειροπούλου*, Περισυναγωγὴ γλωσσικῆς ὕλης καὶ ἐθίμων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἰδίᾳ δὲ τοῦ τῆς Πελοποννήσου. Ἐν Πάτραις 1887.

Rossbach= *A. Rossbach*, Untersuchungen über die römische Ehe, Stuttgart 1853.

Σακ.='*Αθ. Α. Σακελλαρίου*, τὰ Κυπριακά. Ἀθ. τ. 1890 τ. Α'.

W.=*C. Wachsmuth*, Das alte Griechenland im neuen, Bonn 1864.

Τὰ δὲ ὀνόματα τῶν ἀνακοινωσάντων μοι περιγραφὰς τῶν κατὰ τόπους γαμηλίων ἐθίμων ἀναγράφω ἐν παρεκβολικῇ σημειώσει Α.

Τοιαῦτα περιλείμματα εὐνόητον εἶναι ὅτι πολυπληθέστερα παρατηροῦνται κατὰ τὰ γινόμενα εἰς τὰς σπουδαιοτάτας περιστάσεις τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, τὴν γέννησιν, τὸν γάμον, τὰς ἀσθενείας καὶ κατὰ τὰ πένθη. Διότι δυσκόλως ἀπεφάσιζον οἱ ἄνθρωποι ἐν τοιαύταις στιγμαῖς νὰ παραλίπωσί τι τῶν ἔκπαλαι συνηθιζομένων νομίμων, ἐκ φόβου μὴ προκαλέσωσιν ἀπροσδόκητα κακά, οὐδ' ἀπέβαλλον πατροπαραδότους ἰδέας, συναπτομένας πρὸς τὰς περιστάσεις ἐκείνας. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον καὶ ἐν τοῖς γάμοις εὐλαβῶς τηροῦνται μέχρι τῆς σήμερον παρ' ἡμῖν ἔθιμα, ἀναγόμενα εἰς διαφόρους περιόδους τοῦ βίου τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι τῶν ρωμαϊκῶν καὶ τῶν βυζαντινῶν καὶ συνδεόμενα πρὸς τοὺς τύπους τοὺς ἐθιζομένους κατὰ καιροὺς πρὸς κύρωσιν τοῦ γάμου. Διότι μετὰ τὴν ἀντικατάστασιν τύπου τινὸς ὑπὸ ἄλλου διετηρήθησαν ἢ μέρος τῶν ἀποτελούντων τὸν πρότερον τύπον νομίμων ἢ ἀπεικάσματα καὶ μιμήσεις αὐτῶν, ὡς πάρεργα ἔθιμα, ἐκ φόβου μὴ ἐκ τῆς παραλείψεως αὐτῶν σαλευθῇ τὸ κῦρος, ὅπερ ἐπὶ πολὺν χρόνον ἐπιστεύετο ὅτι προσέδιδον εἰς τὸν γάμον τὰ νόμιμα ἐκεῖνα. Καὶ ἡ μακρὰ συνήθεια ἁρμοίωσε καὶ συνεχώνευσε τοῦ παλαιοτέρου τύπου τὰ περιλείμματα πρὸς τὰ κατὰ τὸν νεώτερον τύπον νόμιμα. Οὕτω δέ, ὡς ὁ γεωλόγος ἀναγνωρίζει ἐκ τῶν διαφόρων στρωμάτων τοῦ φλοιοῦ τῆς γῆς τὰς περιόδους τῆς διαμορφώσεως αὐτοῦ, δυνάμεθα καὶ ἡμεῖς διὰ τῆς ἐξετάσεως τῶν γαμηλίων ἐθίμων νὰ διακρίνωμεν τὴν ἐπαλληλίαν τῶν διαφόρων τύπων πρὸς σύναψιν γάμου, ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν δι' ἁρπαγῆς ἢ δι' ἀγορᾶς τῆς γυναικὸς μέχρι τοῦ χριστιανικοῦ διὰ τῆς εὐλογίας τῆς ἐκκλησίας.

Σκοπὸς τῆς ἀνακοινώσεως ταύτης εἶναι ἡ ὑπόδειξις τῶν συμβόλων, ἅτινα εἰς παλαιοτέρους τύπους πρὸς κύρωσιν τοῦ γάμου ἀνήκοντα, ἔκρινεν ἀναγκαῖον νὰ παραλάβῃ ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησία ἐν τῇ εὐλογίᾳ τοῦ γάμου. Ἀλλὰ πρὸ τούτου εἶναι χρεία νὰ ἐξετασθῇ πότε ἐκανονίσθησαν ὁριστικῶς τὰ τῆς ἀκολουθίας τοῦ γάμου καὶ πότε συνετάχθησαν αἱ ἐν χρήσει ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἐκκλησίᾳ ἀκολουθίαι τοῦ ἀρραβῶνος καὶ τοῦ στεφανώματος. Δυστυχῶς ἡ ἡμετέρα ἐκκλησία δὲν ἐμερίμνησε περὶ κριτικῆς ἐκδόσεως τῶν ἀκολουθιῶν τούτων ἐπιτρέψασα νὰ γίνεται ἡ ἱεροτελεστία κατὰ τὰς ἀνεξελέγκτους ἐκδόσεις ἐν παλαιοτέροις μὲν χρόνοις τῶν ἐν Βενετίᾳ τυπογράφων, ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς δὲ τῶν ἐν Ἀθήναις καὶ Κωνσταντινουπόλει. Πρόδηλος εἶναι ἡ ἀνάγκη τῆς μελέτης τῶν πολυπληθεστάτων ἀντιγράφων τῶν ἀκολουθιῶν, τῶν ἀποκειμένων ἐν δημοσίαις βιβλιοθήκαις καὶ ἐν μοναῖς καὶ ἐκκλησίαις, πρὸς ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου καὶ ἐπίσημον ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας ἔκδοσιν αὐτοῦ. Ἀλλ' ἡ μελέτη αὕτη δὲν εἶναι βεβαίως ἔργον ἑνὸς ἀνδρός, καὶ μέχρις ὅτου συντελεσθῇ, ἂν ποτε ἐπιχειρηθῇ, ἀδύνατον εἶναι νὰ ὁρισθῇ εἰς τὸ ἀκριβέστατον ὁ χρόνος τῆς συντάξεως τῶν ἀκολουθιῶν. Ἐξ ὅσων δὲ χειρογράφων ἐμελέτησα τῇ συνεργασίᾳ τῶν κ. κ. Σωκράτους Κουγέα καὶ Ἀδαμαντίου Ἀδαμαντίου πείθομαι ὅτι αἱ ἀκολουθίαι εἶναι ὑστέρων χρόνων. Τὰ παλαιότατα εἰς ἐμὲ γνωστὰ ἀντίγραφα αὐτῶν εἶναι τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, τὸ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς ἀθωνικῆς Λαύρας Β, 7 καὶ τὰ τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν ἀρ. 662.670.

ΙΕΡΟΤΕΛΕΣΤΙΑ

Οἱ περὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου πραγματευόμενοι ἡμέτεροι νομοδιδάσκαλοι συμφωνοῦσι πάντες, ὅτι πρώτη νομοθετικὴ διάταξις περὶ τῆς ἀνάγκης ἐκ-

κλησιαστικῆς τελετῆς καὶ ἱερατικῆς εὐλογίας πρὸς σύναψιν ἐγκύρου γάμου εἶναι ἡ τοῦ Λέοντος τοῦ σοφοῦ, ὁρίσαντος διὰ τῆς 89 νεαρᾶς αὐτοῦ περὶ τὸ 893 : «τὰ συνοικέσια τῇ μαρτυρίᾳ τῆς ἱερᾶς εὐλογίας ἐρρῶσθαι», διότι ἡ ἄνευ ταύτης συμβίωσις «οὐδὲ τὴν ἀρχὴν ῥηθήσεται συνοικέσιον, οὐδ' ἐπιτεύξεται τῶν τούτου δικαίων». Καὶ ὅτι συνεπλήρωσε τὴν διάταξιν ταύτην ὁ Ἀλέξιος ὁ Κομνηνὸς ἐν ἔτει 1095 κελεύσας καὶ τῶν δούλων ὁ γάμος νὰ ἱερολογῆται ἀπαραιτήτως, ἀπελευθερουμένων, ἂν ὁ κύριος ἠναντιοῦτο εἰς τὴν ἱερολογίαν. Ταῦτα διδάσκουσιν ὁμοφώνως ὁ Καλλιγᾶς (1) καὶ ὁ Παπαρρηγόπουλος (2). Προμαχῶν δὲ περαιτέρω ὁ Κρασσᾶς διδάσκει, ὅτι πρῶτοι οἱ Φράγκοι βασιλεῖς ἐνομοθέτησαν ἱερολογίαν γάμου ἀρχομένου τοῦ Θ' αἰῶνος, ὀλίγον δ' ὕστερον ὁ Λέων(3). Ἐνῷ πρὸς τὴν ὁριστικὴν διὰ τῆς διατάξεως τοῦ Λέοντος ἐπιβολὴν τῆς ἱεροτελεστίας ὡς ἀπαραιτήτου πρὸς σύναψιν ἐγκύρου γάμου ἀντιστοιχεῖ παρὰ τοῖς δυτικοῖς μᾶλλον ὁ κανὼν τῆς ἐν Τριδέντῳ συνόδου τοῦ 1563 περὶ τοῦ μυστηρίου τοῦ γάμου (4).

Ἡ γνώμη, ὅτι πρῶτος ὁ Λέων ἐνομοθέτησε τὸ ἀπαραίτητον τῆς ἱερολογίας καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Ἀλέξιος ὁ Κομνηνός, ἐπεκτείνας τὴν διάταξιν καὶ εἰς τοὺς γάμους τῶν δούλων, ἐξηνέχθη ὑπὸ τοῦ βυζαντινοῦ Θεοδώρου τοῦ Ἑρμουπολίτου, μνημονευομένη καὶ ἐν τοῖς Βασιλικοῖς, παραθετομένη δὲ πλήρης ἐν σχολίῳ τοῦ Ἀρμενοπούλου (Δ', 4, 19): «καὶ τοῦτο διετυπώσατο διὰ νεαρᾶς νομοθεσίας αὐτοῦ ὁ ἐν βασιλεῦσιν ἀοίδιμος κῦρις Λέων ὁ φιλόσοφος καὶ ὁ τρισμακάριστος βασιλεὺς κῦρις Ἀλέξιος ὁ Κομνηνός».

Ἀλλὰ σφόδρα ἄπορον φαίνεται τοῦτο, ὅταν ἀναλογισθῶμεν ὅτι ἡ ἐκκλησία ἀπὸ πολλοῦ κατεδίκαζεν ὡς ἁμαρτωλὴν πᾶσαν συμβίωσιν μὴ εὐλογηθεῖσαν ὑπ' αὐτῆς καὶ ἱερώτατον ἀνέκαθεν ἐθεώρει τὸν γάμον, στηριζομένη καὶ εἰς τὴν ῥῆσιν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου: «τὸ μυστήριον τοῦτο μέγα ἐστίν». Γνωστὸν δ' εἶναι ὅτι οἱ γάμοι ηὐλογοῦντο ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὁ Ἰγνάτιος ἐν ἐπιστολῇ πρὸς Πολύκαρπον

---

1) *Καλλιγᾶ*, Σύστημα τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου 1881 τ. Δ' σ. 70 § 53.

2) *Παπαρρηγοπούλου*, Οἰκογενειακὸν δίκαιον, 2ας ἐκδ. σ. 74 § 52.

3) *Ἀλκ. Κρασσᾶ*, Σύστημα ἀστικοῦ δικαίου, 3ης ἐκδ. τ. Δ' σ. 87 § 50. Τὰ οὕτως ἀορίστως ὑπὸ τοῦ κ. Κρασσᾶ λεγόμενα περὶ ἱερολογίας ἐν τῷ φραγκικῷ κράτει ὑποθέτω ὅτι ἀναφέρονται εἰς διάταξιν τοῦ Καρόλου τοῦ μεγάλου τοῦ 802 (*Pertz*, Monumenta hist. german. Leges τ. Ι σ. 95)· διότι ἄλλην διάταξιν σχετικὴν δὲν ἀνεῦρον ἐν τοῖς νόμοις τοῦ Καρόλου ἢ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Λουδοβίκου, τῶν μόνων Φράγκων βασιλέων τοῦ Θ' αἰῶνος. Ἡ διάταξις ἐκείνη τοῦ Καρόλου ἐσκόπει τὴν παρακώλυσιν ἀθέσμων γάμων στενῶν συγγενῶν, ὁρίζουσα ὅπως μὴ συνομολογῶνται γάμοι λαϊκῶν, ἂν μὴ ἐξετάσωσι πρότερον ἐπιμελῶς τὴν συγγένειαν αὐτῶν ἐπίσκοποι ἢ πρεσβύτεροι μετὰ γερόντων ἐκ τοῦ λαοῦ· καὶ τότε μόνον μετ' εὐλογίας (cum benedictione) νὰ γίνεται ἡ σύζευξις. Ὅθεν τοῦτο προπάντων ἡ διάταξις ἐσκόπει, νὰ ἐμποδίσῃ τὴν εὐλογίαν τοῦ γάμου ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας, ἂν ὑπῆρχε κώλυμα ἐκ συγγενείας. Ἄλλως δ' ἡ διάταξις αὕτη δὲν ἐφηρμόσθη καθ' ἅπαν τὸ φραγκικὸν κράτος. Τοὐλάχιστον ἐν Γερμανίᾳ καὶ αὐτὴ ἡ εὐλογία ἢ παρελείπετο ἢ δὲν ἐθεωρεῖτο οὐσιῶδες στοιχεῖον τοῦ γάμου. Μόνον δὲ ἀπὸ τοῦ ΙΔ' καὶ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος φαίνεται ἀπαιτουμένη πρὸς σύναψιν ἐγκύρου γάμου (Βλ. *Grimm*, Deutsche Rechtsalterthümer 3ης ἐκδ. σ. 434-5). Ὅθεν δὲν εἶναι ἀκριβές, ὅτι πρῶτον νομοθέτημα περὶ ἱερολογίας τοῦ γάμου εἶναι ἡ διάταξις τοῦ Καρόλου, ἀφοῦ μάλιστα δὲν εἶχε γενικὸν τύπον οὐδὲ καθολικὴν ἐφαρμογήν, πάντως δὲ πρῶτον πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὁ νόμος τοῦ Ἀναστασίου, περὶ οὗ ἀμέσως κατωτέρω.

4) Consil. Trident. Sess. XXIV, Decret. c. 1 de reform. matr.—Τὸν ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας ἔλεγχον τῶν κωλυμάτων τοῦ γάμου ἐκανόνισε καὶ ὁ Πάπας Ἰννοκέντιος ὁ Γ' τῷ 1215 ἐν τῇ Δ' ἐν Λατερανῷ συνόδῳ διὰ γενικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ νόμου (c. 3 X de landest. desponsat).

5 διδάσκει «μετὰ γνώμης τοῦ ἐπισκόπου τὴν ἕνωσιν ποιεῖσθαι, ἵνα ὁ γάμος ᾖ κατὰ θεὸν καὶ μὴ κατ' ἐπιθυμίαν». Οἱ δὲ μὴ ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας εὐλογούμενοι στιγματίζονται ὡς occultae conjunctiones ὑπὸ τοῦ Τερτυλλιανοῦ (de pudicitia 4).

Ὅθεν κατὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ χριστιανισμοῦ δυνάμεθα ὡς βέβαιον νὰ θεωρήσωμεν ὅτι οἱ γάμοι τῶν χριστιανῶν ηὐλογοῦντο ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας, ἀλλ' ἡ πολιτεία δὲν ἀνεγνώριζε τὴν εὐλογίαν ὡς ἀπόδειξιν τοῦ κύρους τοῦ γάμου, ἐθεώρει δ' ὡς κυρίους καὶ τοὺς μόνον διὰ ψιλῆς συναινέσεως συναπτομένους κατὰ τὸν τύπον τοῦ ρωμαϊκοῦ usus. Ἡ παλαιοτάτη νομοθετικὴ διάταξις, ἡ ἐπιβάλλουσα τὴν ἱεροτελεστίαν ὡς ἀπαραίτητον στοιχεῖον ἐγκύρου γάμου, μνημονεύεται ὡς ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Ἀναστασίου τοῦ Α' (493-518): «Ὁ δὲ αὐτὸς βασιλεὺς ἕτερον ἐξέθετο θεῖον τύπον, ὥστε μηδένα δίχα σάκρας τινὰ τεκνοποιεῖσθαι, μήτε ἄρρεν, μήτε θῆλυ, ἀλλ' ὑπὸ θείας σάκρας, διὰ τὸ καὶ τὸ τεκνοποιούμενον ἔχειν δίκαιον υἱοῦ νομίμου κλπ.»(1).

Ἀλλ' ἡ διάταξις δὲν ἔθεσε τέρμα εἰς τὴν κατάχρησιν τοῦ usus, φαίνεται δὲ ὅτι περιῆλθεν εἰς ἀχρηστίαν διὰ τῆς νομοθεσίας τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Οὗτος προσέδωκε μὲν κῦρος εἰς τὸν διὰ ψιλῆς συναινέσεως γάμον (solus consensus facit nuptias), ἀλλ' εἰς τοὺς ἀνώτερα ἔχοντας ἀξιώματα μέχρις ἰλλουστρίων ὥρισε καὶ τὰ προικῶα (dotalia instrumenta). Ὅμως ἐν ἔτει 538 διὰ τῆς 74 (94) νεαρᾶς ὡμολόγησεν ὅτι εἰς πολλὴν ἀτοπίαν ἔφερον αἱ διατάξεις αὐτοῦ ὥστε τοὺς γάμους καὶ γαμικῶν συμβολαίων χωρὶς ἐκ μόνης ἐρρῶσθαι διαθέσεως καὶ κυρίους εἶναι». Πρὸς ἀποφυγὴν δὲ τῶν καταχρήσεων, ὧν σπουδαιοτάτη ἦτο ἡ διὰ ψευδομαρτύρων ἀπόδειξις γάμων ἀνυπάρκτων, διὰ μὲν τοὺς συγκλητικοὺς καὶ τοὺς ἀνώτερα ἔχοντας ἀξιώματα ἀπαραίτητον ἐθεώρησε προῖκα καὶ προγαμιαίαν δωρεὰν (γαμικὰ συμβόλαια), διὰ δὲ τοὺς στρατευομένους καὶ τοὺς ἐμπορευομένους τὴν πρόσοδον πρός τινα τῶν εὐκτηρίων οἴκων καὶ τὴν ἀνακοίνωσιν εἰς τὸν ἔκδικον (defensor ecclesiae), ὅστις συνέτασσε ληξιαρχικὴν πρᾶξιν, ἐπιμαρτυρούντων τριῶν ἢ πλειόνων κληρικῶν· εἰς δὲ τοὺς εὐτελεστέρους ἔδωκε τὴν ἄδειαν «καὶ ἀγράφως συνοικεῖν ἀλλήλοις». Ἐκ τοῦ 5 κεφαλαίου τῆς νεαρᾶς ταύτης συνάγεται ὅτι πρότερον συνωμολογοῦντο γάμοι, ὀμνυόντων ἀνδρῶν ἐν εὐκτηρίοις οἴκοις, ὅτι θὰ ἔχωσι τὴν γυναῖκα νόμιμον γαμετήν. Καὶ ἡ 117 (141) νεαρὰ τοῦ 542 ἐπαναλαμβάνει ὁμοίας διατάξεις πρὸς τὰς τῆς 74, μεταρρυθμίζουσα ἐπὶ τὸ ἐλευθεριώτερον ταύτας.

Ἀλλ' αἱ διατάξεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀντέκειντο πρὸς τὰς ἀξιώσεις τῆς Ἐκκλησίας. Ἀναμφισβήτητον δὲ πρέπει νὰ θεωρήσωμεν, ὅτι καὶ μετὰ τὸν αὐτοκράτορα τοῦτον, ὡς καὶ πρὸ αὐτοῦ, πάντες οἱ χριστιανοὶ ἐνόμιζον ἀτελῆ καὶ ἀνίερον τὸν μὴ εὐλογηθέντα ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας γάμον, καίπερ ἀναγνωριζόμενον ὡς ἔγκυρον ὑπὸ τῶν νόμων. Εὑρίσκομεν εἰς κείμενον τοῦ ς' αἰῶνος τὸ ῥῆμα εὐλογοῦμαι ὡς συνώνυμον τοῦ νυμφεύομαι (2), ἐξ οὗ ἐμφαίνεται ὅτι καὶ πολὺν πρότερον χρόνον ἡ εὐλογία θὰ ἐθεωρεῖτο ἀπαραίτητον στοιχεῖον τοῦ γάμου, ὅπως προσλάβῃ ἡ λέξις καὶ τὴν σημασίαν ταύτην· συνήθως δὲ καὶ πρὸ τῶν χρόνων τοῦ Λέοντος τοῦ σοφοῦ εἶναι ἡ χρῆσις τῶν λέξεων ἱερολογέω, ἱερολογία, εὐλογέω, εὐλογοῦμαι καὶ εὐλογία ἀντὶ τοῦ γάμος (ἔθεν καὶ βλόγα

1) *Μαλάλας* σ. 401,14 Bonn.
2) *Boissonade*, Anecd. graeca τ. IV σ. 80.

ἐν τῇ κοινῇ γλώσσῃ (1). Ὅπου δὲ συμβαίνει νὰ γίνεται λεπτομερέστερος λόγος περὶ γάμου ἐπιφανοῦς ἀνδρὸς μνημονεύεται καὶ ἐκκλησιαστικὴ εὐλογία αὐτοῦ. Οὕτως ἱστορεῖται, ὅτι δι' ἱεροτελεστίας ηὐλογήθη ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου ὁ γάμος τοῦ Μαυρικίου μετὰ τῆς θυγατρὸς τοῦ Τιβερίου κατὰ τὰ τέλη τοῦ ς' αἰῶνος (2)· ἐπίσης περὶ τοῦ Ἡρακλείου (610) καὶ περὶ τοῦ Λέοντος τοῦ Δ' κατὰ τὸν Η' αἰῶνα (3). Ἐν τοῖς ἔπειτα δὲ χρόνοις καὶ περὶ ἰδιωτῶν τοῦ λόγου ὄντος μνημονεύεται ἱεροτελεστία ἐν τῷ ἐπυλλίῳ Βελθάνδρῳ καὶ Χρυσάντζᾳ ὁ πατριάρχης εὐλογεῖ τοὺς γάμους (4)· ὁ Ψελλὸς δ' ἀναφέρει καὶ τῶν ἀρραβώνων συγγενοῦς του τὴν τέλεσιν δι' ἐκκλησιαστικῆς εὐλογίας καὶ πομπῆς καὶ ἀσμάτων (5).

Ἡ πολιτεία ὤφειλε προπάντων νὰ μεριμνήσῃ περὶ ἀσφαλοῦς ἀποδείξεως τῆς τελέσεως τῶν γάμων. Καὶ τὴν ἀνάγκην ταύτην ἐπλήρωσεν ἐν μέρει ἡ νομοθεσία τῶν συμβασιλέων Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου (περὶ τὸ 740), ὁρίσασα ὅτι ἔγγραφος μὲν γάμος συνίσταται δι' ἐγγράφου προικῴου συμβολαίου ὑπὸ τριῶν ἀξιοπίστων μαρτύρων, ἄγραφος δὲ συνίσταται ἀδόλῳ συναινέσει τῶν συναλλασσόντων προσώπων... εἴτε ἐν ἐκκλησίᾳ τοῦτο δι' εὐλογίας ἢ καὶ ἐπὶ φίλοις γνωρισθῇ (6). Ἡ δημοσιότης ἄρα ἐκρίνετο ἐπιτυγχανομένη διὰ τῆς ἐπ' ἐκκλησίας εὐλογίας ἢ διὰ τῆς ἀνακοινώσεως εἰς φίλους, ἥτις ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν pompam καὶ amicorum fidem τοῦ Ἰουστινιανείου νόμου ἢ τὰ ἀνέκαθεν εἰθιζόμενα γαμήλια συμπόσια.

Αἱ διατάξεις αὗται, ἰσχύουσαι ἐπὶ τῶν εἰκονομάχων, ἐπανέλαβον ἴσως ἰσχὺν ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ Μεθυστοῦ (842), ὅτε διεσκευάσθη ἡ Ἐκλογή. Ἐπὶ δὲ τοῦ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος, τοῦ διαδόχου τοῦ Μιχαήλ, ἐξεδόθη διάταξις, ἐμφαίνουσα ὅτι συνήπτοντο μὲν δι' ἐκκλησιαστικῆς εὐλογίας πάντες οἱ γάμοι, ἀλλὰ δὲν παρείχετο εἰς ταύτην ἡ ἀναγκαία δημοσιότης, διότι ἡ διάταξις ἐπιβάλλει αὐστηρῶς τὴν δημοσιότητα τῶν γάμων (7). Ἐπηκολούθησαν εἶτα ἡ διάταξις Λέοντος τοῦ σοφοῦ καὶ ἡ συμπληροῦσα ταύτην Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ· ἐπίσης συμπλήρωμα ταύτης εἶναι καὶ ἡ 26 νεαρὰ τοῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ γέροντος (τοῦ 1306), ἡ ὁρίζουσα ὅπως μὴ συνιστῶνται συνοικέσια ἄνευ τῆς βουλῆς τοῦ ἱερέως, παρ' ᾧ ἐκκλησιάζονται, ἐπιβάλλουσα δὲ ποινὴν αὐστηροτάτην εἰς τοὺς παραβάτας, ἤτοι πρόστιμον ἴσον πρὸς τὸ ποσὸν τῆς προικός (8).

Συντετελεσμένην βλέπομεν τὴν ἱεροτελεστίαν ἐν ἀρχῇ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος.

---

1) *Ducangius*, Glossar. ad script. Graecit. σ. 446–7 λ. εὐλογεῖν (εὐλογητικός, βλογεῖν, βλογητική), σ. 510 λ. ἱερολογεῖν. *Sophocles*, Glossary λ. εὐλογέω, ἱερολογέω, ἱερολογία. Κοραῆ, Ἄτακτα τ. Δ' σ. 144–145. Εὐλογία ὁ γάμος, εὐλογοῦμαι τὸ νυμφεύομαι, εὐλογητικὴ ἡ νύμφη καὶ ἐν ταῖς Ἀσσίζαις τῆς Κύπρου (*Σάθα*, Μεσαιων. Βιβλ. τ. ς' σ. 118. 127. 136. 226) εὐλογητικὸς ὁ νυμφίος ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς νόμοις τῆς Κύπρου (αὐτ. σ. 530). Εὐλόγησις ὁ γάμος ἐν Βελθάνδρῳ καὶ Χρυσάντζᾳ στ. 1036 σ. 159 Legrand. «Εὐλογεῖται καὶ στεφανοῦται» παρὰ Λέοντι τῷ Γραμματ. σ. 301, ὅστις ἐπεράτωσε μὲν τὴν χρονογραφίαν του τῷ 1013, ἀλλὰ παραλαμβάνει ἐκ παλαιοτέρων χρονογράφων.

2) *Θεοφύλ. Σιμοκατ.* Α', 10 σ. 51 Bonn.

3) *Λέων Γραμματικ.* σ. 147. 188. 322 Bonn.

4) Βέλθανδρος στ. 1031 σ. 158 Legr.

5) *Ψελλ.* ἐπιστ. 83. 84 (*Σάθα*, Μεσαιων. βιβλ. τ. Ε' σ. 320–323).

6) Ἐκλογ. Τίτλ. Β', 2 (*Zachariä von Lingenthal*, Jus Graeco-romanum τ. IV σ. 8. Τοῦ αὐτοῦ, Collectio librorum Juris Graeco-romani ineditorum σ. 19=Ἐκλογ. Λέοντ. καὶ Κωνστ. Τίτλ. Β', 8).

7) Πρόχειρ. Δ', 27.

8) Νεαρ. 26, 11 (*Zachariä*, Jus Graeco-rom. τ. IV σ. 632).

Ἐν συνοδικῷ γράμματι τοῦ πατριάρχου Μιχαὴλ πρὸς τὸν ῥῆγα τῆς Ἀρμενίας (Ὀκτωβρ. 1213), ὡς ὅρος ἀναγνωρίσεως τοῦ κύρους τοῦ γάμου τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Ρωμαίων τίθεται ἡ τελείωσις τῶν ἀρχαίων κανονικῶν ἐθίμων καὶ νομίμων καὶ ἡ τελεία ἱερολογία τοῦ γάμου. Τὸ κείμενον τοῦ γράμματος ἐδημοσιεύθη ἐν τοῖς *Βυζαντινοῖς χρονικοῖς* τῆς Πετρουπόλεως (τ. IV σ. 164-5): «Εἰ μὴ πάντα τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ κανονικὰ ἔθιμά τε καὶ νόμιμα, κατὰ τὴν τῆς καθ' ἡμᾶς ἁγιωτάτης μεγάλης ἐκκλησίας *ἀρχαίαν ἱερὰν παρατήρησιν* καὶ ἐπὶ τῇ τοῦ προκειμένου συναλλάγματος ὑποθέσει κατὰ τὸ ἄρτιον τελειωθήσεται».

Κατὰ ταῦτα πιθανὸν νομίζομεν, ὅτι ἡ ἀκολουθία τοῦ γάμου ἔλαβε τὸν ὁριστικὸν τύπον, ὃν μέχρι τῆς σήμερον διατηρεῖ, μεταξὺ τῶν τελευταίων ἐτῶν τοῦ ΙΑ' καὶ τῶν πρώτων τοῦ ΙΒ' αἰῶνος· τὰ δύο ταῦτα χρονικὰ σημεῖα παρέχουσιν εἰς ἡμᾶς ἡ διάταξις τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ καὶ τὰ χειρόγραφα τῆς Λαύρας καὶ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης.

Κατηρτίσθη δ' ἡ ἀκολουθία δι' ἐπιλογῆς τῶν ἐν χρήσει κατὰ τὴν τελετὴν τῶν γάμων συμβόλων, περιλαβοῦσα ὅσα τούτων ἡ ἐκκλησία ἔκρινεν ἀναγκαῖα καὶ σπουδαιότατα. Ἐκ τῶν ἐχόντων ὁπωσδήποτε σπουδαιότητα, διότι καταλέγονται εἰς τὰ νόμιμα, ἅτινα καὶ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ρώμῃ προσέδιδον κῦρος εἰς τὸν γάμον, παρέλιπε τὰ ἑξῆς: τοὺς τύπους τοὺς ἐμφαίνοντας τὴν ἀγορὰν τῆς γυναικὸς ὑπὸ τοῦ ἀνδρὸς (coëmptio)· τοὺς τῆς συζεύξεως διὰ τῆς ὑπὸ ζυγὸν διόδου· τοὺς τῆς καθιερώσεως τῆς οἰκίας διὰ τῆς ἐπαλείψεως τῶν παραστατῶν· τὸν τοῦ νυμφικοῦ πέπλου· τὸν τῆς ἄρσεως τῆς νύμφης ὑπὲρ τὸ κατώφλιον τῆς θύρας καὶ τὸν τῶν καταχυσμάτων. Ἀλλὰ πάντας τούτους, τοὺς μὴ περιληφθέντας ἐν τῇ ἱερᾷ ἀκολουθίᾳ τύπους, διετήρησεν ἡ συνήθεια μέχρι τοῦ νῦν. Εἰς ὅσους δὲ παρέλαβεν ἡ ἐκκλησία προσήρμοσεν εὐχὰς καὶ ὕμνους, προσέθεσε δὲ καὶ τὴν ἀνάγνωσιν περικοπῶν τῆς Καινῆς διαθήκης, ἀναφερομένων εἰς τὸν γάμον. Ἡ συμπλοκὴ τῶν δεξιῶν (dextrarum junctio) γίνεται μὲν νῦν ὑπὸ τοῦ ἱερέως, ἀλλὰ δὲν μνημονεύεται εἰς τὰς ἐκδεδομένας ἀκολουθίας (1)· εἰς τὰ παλαιότερα ὅμως χειρόγραφα ῥητῶς ἀναγράφεται. Ἐν τῷ τῆς Λαύρας Β 7: «καὶ οὕτω κρατήσας τὰς δεξιὰς αὐτῶν ὁ ἱερεὺς συμπλέκει ἀλλήλους καὶ κρατούμενοι ἐξέρχονται» (κατὰ τὴν τελετὴν τοῦ ἀρραβῶνος). Κατὰ δὲ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ στεφανώματος προστίθεται ἐν τῷ αὐτῷ κώδικι μετὰ τὴν στέψιν τῶν νυμφίων: «καὶ συμπλέξας ἀλλήλων τὰς δεξιάς, λέγει...» Ἐν κώδικι τῆς ἁγιορειτικῆς μονῆς τοῦ Φιλοθέου (ἀρ. 164) τοῦ ΙΣ' αἰῶνος· «καὶ κρατῶν (ὁ ἱερεὺς) αὐτὰς τὰς δεξιὰς χεῖρας καὶ συνάπτων παραδίδωσιν ἀλλήλοις». Ἐν κώδικι ἀρ. 217 τῆς αὐτῆς μονῆς τοῦ ΙΕ' αἰῶνος: «καὶ ἁρμόττει αὐτοῖς τὰς δεξιάς». Ἐν κώδικι τῆς ἁγιορειτικῆς μονῆς τοῦ Κουτλουμουσίου ὑπ' ἀρ. 419: «ὁ ἀρχιερεὺς συμπλέκει τὰς δεξιὰς ἀλλήλων καὶ κρατοῦντες ἐξέρχονται».

Τῶν γαμηλίων συμβόλων, ὅσα περιελήφθησαν ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ, δύο θεωροῦνται τὰ σπουδαιότερα πάντων, ὁ δακτύλιος καὶ τὰ στέφανα, διὸ τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἀκολουθίας τοῦ γάμου ἐπιγράφεται ἐν μὲν τοῖς ἐντύποις εὐχολο-

1) Νῦν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀκολουθίας τοῦ στεφανώματος συνάπτει ὁ ἱερεὺς τὰς δεξιὰς τῶν εὐλογουμένων, φορούντων ἤδη τοὺς δακτυλίους τοῦ ἀρραβῶνος, ἢ συνάπτει ἀγκιστροειδῶς τοὺς μικροὺς δακτύλους τῶν δεξιῶν αὐτῶν· λύει δὲ τὴν συμπλοκὴν κατὰ τὸ πέρας τῆς ἀκολουθίας, παρεμβάλλων μεταξὺ τῶν δεξιῶν αὐτῶν τὸ Εὐαγγέλιον.—Καὶ ἐν τῇ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ οὐσιώδης τύπος εἶναι ἡ συμπλοκὴ τῶν δεξιῶν ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἐπίσης γινομένη.

γίοις καὶ ἁγιασματαρίοις «Ἀκολουθία τοῦ ἀρραβῶνος», ἐν δὲ τοῖς χειρογράφοις «Ἀκολουθία εἰς μνῆστρα, ἤγουν τοῦ ἀρραβῶνος» ἢ «Περὶ τάξεως γινομένης ἐπὶ μνήστροις βασιλέων καὶ λοιπῶν ἀνθρώπων», τὸ δὲ δεύτερον «Ἀκολουθία τοῦ στεφανώματος».

Ο ΔΑΚΤΥΛΙΟΣ ΤΟΥ ΑΡΡΑΒΩΝΟΣ (1)

Ὡς καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων συναλλαγμάτων δίδεται συνήθως ἀρραβὼν ὡς ἐγγύησις τῆς ἐκτελέσεως τῶν συμφωνηθέντων, οὕτω καὶ ἐπὶ τοῦ γαμικοῦ. Πολλαχοῦ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν συνηθίζεται ἀρραβὼν εἰς χρήματα ἢ εἰς ἄλλα πράγματα ἀξίας, ἅτινα χάνει ὁ αὐθαιρέτως λύσας τὸ συνάλλαγμα (2).

---

1) Περὶ τοῦ δακτυλίου τοῦ ἀρραβῶνος ἐπραγματεύθην ἰδιαιτέρως καὶ ἄλλοτε (Ἑστία 1877 τ. Δ' σ. 541–2=Λαογραφ. Σύμμεικτα Α' 102–4).

2) Ὁ Μελιασσηνὸς Χριστοδούλου (Πρόχειρον νομικόν, 1895 τ. Β' σ. 27) βεβαιοῖ ὅτι σπανίως δίδεται νόμισμα ὡς ἀρραβών, καὶ ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ ἀξία τῶν δακτυλίων καθωρίσθη ὑπὸ τῆς πατριαρχικῆς συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῷ 1827, καὶ ὅτι ἐπίσης συνοδικῶς καθωρίσθη, ὅπως ἡ ἀξία τῶν δακτυλίων εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν περιουσίαν τῶν νυμφευομένων.—Ἀλλὰ καὶ πρὸ τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων ὑπῆρχε καὶ μετὰ ταύτας παρέμεινε πολλαχοῦ ἡ συνήθεια τῆς δόσεως χρημάτων ὡς ἀρραβῶνος γάμων ἢ δώρων ἀξίας· ἐνιαχοῦ τὰ δῶρα ταῦτα εἶναι κεκανονισμένα τὰ αὐτὰ ἐν παντὶ ἀρραβῶνι. Πρέπει δὲ νὰ διακρίνωμεν τάμοιβαῖα δῶρα τοῦ μνηστῆρος καὶ τῶν συγγενῶν αὐτοῦ πρὸς τὴν μνηστὴν καὶ ταύτης πρὸς τὸν μνηστῆρα τῶν δώρων ἐκείνων, ἅτινα ἔχουσι τὸν χαρακτῆρα ἀρραβῶνος, μὴ ἀποδιδόμενα, ἂν λύσῃ ὁ ἕτερος τῶν συμβαλλομένων τὸ συνάλλαγμα. Τοιαῦτα δ' εἶναι προπάντων τὰ χρυσᾶ νομίσματα, εἴτε μόνα εἴτε καὶ μετ' ἄλλων δώρων διδόμενα, ἂν καὶ πολλαχοῦ ἐλησμονήθη ὁ ἐν ἀρχῇ σκοπὸς αὐτῶν καὶ ἀποδίδονται μετὰ τῶν ἄλλων δώρων κατὰ τὴν λύσιν τῆς μνηστείας. Σαφέστατα τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀρραβῶνος ἐτήρησεν ἡ συνήθεια ἐν Λιβησίῳ, ὅπου ὁ μελλόνυμφος δίδει εἰς τὸν προξενητὴν τῆς νύμφης χρυσοῦν νόμισμα (φλουρί) πρὸς πίστωσιν τῆς συμφωνίας τοῦ γάμου. Περὶ ἄλλων παραπλησίων ἐθίμων βλ. τὴν παρεκβολικὴν σημείωσιν Β, ὅπου γίνεται λόγος καὶ διὰ τὰ ἐν Κυζίκῳ *ξενιάσματα*, πρὸς ἃ ἀντιστοιχοῦσιν ἴσως τὰ ἐν Λέρῳ συνηθιζόμενα γαμήλια δῶρα τὰ λεγόμενα ξένια (*Οἰκονομοπούλου* Λεριακὰ σ. 84). Κατὰ τὴν πρώτην ἐπίσκεψιν τοῦ μνηστῆρος εἰς τὴν πατρικὴν οἰκίαν τῆς νύμφης, ὅτε γίνεται τὸ λεγόμενον κέρασμα τῆς νύμφης, πολλαχοῦ ὁ μνηστὴρ πλὴν ἄλλων δώρων προσφέρει καὶ χρυσοῦν νόμισμα, εἰς τινας δὲ τόπους καὶ οἱ συγγενεῖς τοῦ μνηστῆρος δίδουσι χρυσᾶ νομίσματα, οἷον ἐν Κυζίκῳ, ἐν Τρικάλοις τῆς Κορινθίας, ἐν Ἀμαλιαπόλει, ἐν Κοζάνῃ, ἐν Ἐδέσσῃ τῆς Μακεδονίας καὶ ἐν Βάρνῃ (*Ἰω. Νικολάου*, ἡ Ὀδησσὸς σ. 217). Ἐν Γορτυνίᾳ ὁ πατὴρ τοῦ μνηστῆρος δίδει εἰς τὴν μνηστὴν μετὰ τοῦ δακτυλίου καὶ χρυσοῦν νόμισμα (Πῆ. σ. 29). Ἐν Λακκοβικίοις τῆς Μακεδονίας ὁ γαμβρὸς πέμπει εἰς τὴν νύμφην δακτύλιον, φλωρία καὶ ἄλλα δῶρα· πέμπει δὲ δῶρα καὶ εἰς πάντα τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας αὐτῆς, ἐπίσης δὲ καὶ ἡ νύμφη ἀντιδίδει ἀντάξια δῶρα εἰς τὸν γαμβρὸν καὶ τοὺς συγγενεῖς αὐτοῦ (Γούσ. σ. 57). Εἰς τὰ πέριξ τοῦ Μοναστηρίου τῆς Μακεδονίας χωρία, ἅμα συμφωνηθῇ ὁ γάμος, οἱκεῖοι τοῦ μελλονύμφου φέρουσιν εἰς τὴν οἰκίαν τῆς νύμφης τὰ λεγόμενα *σημάδια* (μνήστρα), δακτύλιον μετὰ προσδεδεμένων νομισμάτων χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν (Ἀκρόπολις φιλολογικὴ 1888 σ. 791). Ἀλλαχοῦ τῆς Μακεδονίας ὁ μνηστὴρ ἀποστέλλει διάτρητα χρυσᾶ νομίσματα πλείονα τῶν δέκα, ἅτινα ἡ μνηστὴ μέχρι τῆς τελέσεως τοῦ γάμου φέρει ὡς περιδέραιον (*Ἰω. Μιχαήλ*, Μακεδονικά, Ἑρμούπολ. 1879 σ. 1–2). Ἐν Κατιρλὶ τῆς Βιθυνίας, συμφωνηθέντος τοῦ γάμου, δίδουσιν ἀρραβῶνα ὁ μὲν γαμβρὸς ἀπὸ δέκα μέχρι χιλίων γροσίων, ἡ δὲ νύμφη μανδήλια ἰσάριθμα πρὸς τοὺς συγγενεῖς τοῦ γαμβροῦ (*Π. Γ. Μακρῆ*, Τὸ Κατιρλὶ σ. 93). Ἐν Συλάτοις τῆς Καππαδοκίας ὁ ἀρραβὼν συνίσταται εἰς φλωρία (*Φαρασοπούλου*, Τὰ Σύλατα σ. 34). Ἐν Σινασσῷ τῆς Καππαδοκίας τὰ δῶρα τοῦ ἀρραβῶνος, ἅτινα φέρει εἰς τὴν οἰκίαν τῆς μνηστῆς παῖς συγγενὴς τοῦ γαμβροῦ ἐπὶ δίσκου, εἶναι χρυσοῦς δακτύλιος, χρυσοῦς σταυρὸς ἢ ἄλλο τι κόσμημα καὶ χρυσᾶ νομίσματα ἀξίας δέκα μέχρις εἴκοσι λιρῶν (Ἀρχέλ. σ. 77). Ἐν Ἄκ-σοὺ παρὰ τὴν Μαλακοπὴν παρὰ τῶν συγγενῶν τοῦ γαμβροῦ δίδονται πρὸ τοῦ γάμου ὡς δῶρα *γαομάκι* (κάλυμμα τῆς κεφαλῆς) ὁμοῦ μὲ 5–10 γρόσια, κατὰ τὰς μεγάλας ἑορτάς. Ἐν

Ἀλλὰ τοῦ ἀρραβῶνος οὐδέποτε ἐλλείπει ὁ δακτύλιος, ἀποτελῶν τὸ κύριον αὐτοῦ στοιχεῖον, διὸ καὶ συνεκδοχικῶς ὁ δακτύλιος ἐπεκράτησε νὰ καλῆται ἀρραβών (1). Οὗτος δὲ βεβαίως δὲν δίδεται ἐν τοῖς γαμηλίοις συμβολαίοις λόγῳ τῆς μεταλλικῆς ἀξίας αὐτοῦ. Κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους κατὰ τὴν συνομολόγησιν πολλῶν συναλλαγμάτων ἐδίδετο ἀντὶ ἀρραβῶνος δακτύλιος, διότι ἦτο τὸ προχειρότατον πρᾶγμα ἀξίας, ὅπερ ἕφερον μεθ' ἑαυτῶν οἱ συναλλασσόμενοι. Ἀλλ' ἀπρόσφορος ἀρραβὼν ἐθεωρεῖτο ὁ δακτύλιος ἐπὶ μεγάλων συναλλαγμάτων, διότι ἡ ἀξία αὐτοῦ δὲν ἦτο ἀνάλογος. Ῥητῶς δὲ λέγει τοῦτο ὁ Θεόφραστος ἐν τῷ περισωθέντι ἀποσπάσματι τῆς περὶ νόμων συγγραφῆς αὐτοῦ: «τάττουσι δέ τινες καὶ τὸν ἀρραβῶνα πόσον δεῖ διδόναι, πρὸς τὸ πλῆθος τῆς τιμῆς μερίζοντες· ἄτοπον γὰρ ἐὰν δακτύλιον δῷ τῶν δέκα ταλάντων» (2). Ὅθεν ὁ δακτύλιος διδόμενος ὡς ἀρραβὼν ἐπὶ τοῦ σπουδαιοτάτου τῶν συναλλαγμάτων, τοῦ γαμικοῦ, πάντως ἄλλην ἔχει σημασίαν.

Ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τοῦ ἀρραβῶνος τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας, ἐν εὐχῇ τοῦ ἱερέως, διαφαίνεται προσπάθεια πρὸς ἐξεύρεσιν συμβολικῆς ἐννοίας τῶν δακτυλίων συμφώνως πρὸς τὴν Ἁγίαν Γραφήν. Ἀλλὰ τὰ φερόμενα ἐξ αὐτῆς παραδείγματα εἶναι ἐξεζητημένα καὶ ἄσχετα πρὸς ἄλληλα. Διότι ἐν ἄλλοις μὲν τούτων ὁ δακτύλιος δίδεται ὡς σύμβολον δυνάμεως καὶ ἐξουσίας (Ἰωσήφ, Δανιήλ), ἐν ἄλλῳ ὡς σύμβολον ἀναγνωρίσεως (Θάμαρ) καὶ ἐν ἄλλῳ πρὸς στολισμὸν (ὁ τοῦ ἀσώτου υἱοῦ). Ἐκ τούτων καταφαίνεται ὅτι τὸ ἔθιμον εἶναι παλαιότερον τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, εἰς ἣν ἀνεζητήθη ἡ ἔννοια αὐτοῦ (3).

Γνωστὸν δὲ καὶ ἄλλως εἶναι, ὅτι τὸ ἔθιμον τοῦ δακτυλίου δὲν προσιδιάζει εἰς τοὺς χριστιανούς, καὶ ὅτι ὄχι μόνον καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἦτο σύνηθες, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς μουσουλμανικοῖς λαοῖς. Ὁ δακτύλιος τοῦ ἀρραβῶνος καλεῖται ὑπὸ τῶν Μουσουλμάνων διὰ λέξεων δηλουσῶν σύμβολον ἢ σημάδι, ὡς λέγει ὁ ἡμέτερος λαός, καὶ ἡ φράσις *ἐπέρασε δακτυλίδι* εἶναι συνώνυμος τοῦ ἐνυμφεύθη, ὡς ἡ τῆς συνηθείας «ἔβαλε δακτυλίδι» (4).

Ἀνδρονικίῳ τῆς Καππαδοκίας ὁ γαμβρὸς δίδει εἰς τὴν νύμφην φλωριὰ ἀναλόγως τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεώς του κατὰ τὸν ἀρραβῶνα. Ἐν Ἰκονίῳ, ἂν δεχθῶσι τὴν προξενειὰν οἱ γονεῖς τῆς νύμφης, ὁ γαμβρὸς στέλλει 2–6 λίρας, ἴσα δὲ χρήματα στέλλονται καὶ ἐκ τῆς νύμφης εἰς τὸν γαμβρόν. Τὰνταλλασσόμενα δῶρα πολλαχοῦ λέγονται *χάραις* (χάρη=δῶρον) ἢ *χαρίσματα*.—Μεταξὺ τῶν τύπων τοῦ γάμου παρὰ τοῖς καθολικοῖς εἶναι καὶ ἡ προσφορὰ ὑπὸ τοῦ μελλονύμφου εἰς τὴν μελλόνυμφον νομίσματος, ὅπερ ἐνιαχοῦ εὐλογεῖ ὁ ἱερεύς. Νόμισμα καὶ παρ' ἡμῖν δίδεται ὑπὸ τοῦ μελλονύμφου κατὰ περίεργον τρόπον ἐν Λευκάδι. Προτοῦ ν' ἀρχίσῃ ἡ τελετὴ τοῦ γάμου διὰ χρυσοῦ ἢ ἀργυροῦ νομίσματος σταυρώνει ὁ γαμβρὸς τὴν νύμφην εἰς τὴν κεφαλὴν καὶ τὸ στῆθος· ἔπειτα τὸ θέτει εἰς τὸ στόμα της, ὁπόθεν αὕτη τὸ λαμβάνει καὶ τὸ φυλάττει (ΕΦ. τ. ις' σ. 1687. ΚΠ. τ. Η' σ. 411). Ὑπενθυμίζει τὸ ἔθιμον τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν τοῦ νὰ φυλάττωσι νομίσματα εἰς τὸ στόμα.

1) Περὶ τῶν ὀνομασιῶν τοῦ ἀρραβῶνος ἐν τῇ κοινῇ γλώσσῃ βλ. παρεκβολικὴν σημείωσιν Β. Ἐν Κύπρῳ ὁ ἀρραβὼν λέγεται *χάρτωμαν* (=χαρίτωμα, χάρις), ὁ μνηστὴρ *χαρτωμένος*, τὸ ῥῆμα *χαρτώνω* (Σακελλαρίου, Κυπριακὰ τ. Α' σ. 719, Β' 858).

2) *Στοβ.* ΜΔ', 22, 5.

3) Ὅτι ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία μετά τινος δυσφορίας ἀπεδέχθη τὸ ἐθνικὸν ἔθιμον τοῦ δακτυλίου ὑπεμφαίνεται ἐξ ὅσων λέγει ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς (Παιδαγ. Γ', 11 σ. 287–8 Potter), ὅστις θεωρεῖ προσῆκον μόνον ὡς σημαντῆρα νὰ φορῶσι δακτύλιον οἱ χριστιανοί. Ἡ δυτικὴ δ' ἐκκλησία ὀψέποτε μόλις ἀπὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος εἰσήγαγεν εἰς τὴν ἱερολογίαν τοῦ γάμου τὸν δακτύλιον, μείζονα δὲ σπουδαιότητα ἀποδίδει εἰς τὸ γαμήλιον σύμβολον τοῦ πέπλου. Βλ. *Herzog*, Real-Encyklopädie f. protestant. Theologie τ. ΙΙ σελ. 347.

4) *Reinaud*, Description des monuments musulmans du cabinet de M. le duc de Blacas, Par. 1828 τ. Ι σ. 31–32.

Καὶ οἱ ἀρχαῖοι ἀνεζήτησαν τὴν συμβολικὴν ἔννοιαν, ἣν ὑποκρύπτει ἡ συνήθεια τοῦ φορεῖν τὸν δακτύλιον εἰς τὸν παράμεσον τῆς ἀριστερᾶς (1). Ὁ Πλούταρχος διέλαβε περὶ τοῦ ζητήματος ἐν τῷ κεφαλαίῳ τῶν Συμποσιακῶν προβλημάτων του (Δ', 8) τῷ ἐπιγραφομένῳ: «Διατί τῶν δακτύλων μάλιστα τῷ παραμέσῳ σφραγῖδας φοροῦσιν;» Ἀλλ' ἡ λύσις τοῦ προβλήματος ἐξέπεσεν ἐκ τῶν χειρογράφων. Πιθανώτατα ὅμως δὲν θὰ ἦτο διάφορος τῆς παρεχομένης ὑπὸ τοῦ Αὔλου Γελλίου (X, 10, 1). Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, κατὰ τὸν Ρωμαῖον συγγραφέα, ἐφόρουν δακτύλιον εἰς τὸν παράμεσον τῆς ἀριστερᾶς, παρὰ τούτων δὲ παρέλαβον τὸ ἔθος καὶ οἱ Ρωμαῖοι. Ὁ λόγος δὲ τούτου εἶναι, ὡς βεβαιοῖ ὁ Ἀππίων ἐν τοῖς Αἰγυπτιακοῖς, ὅτι ἐπειδή, ὡς παρετήρησαν οἱ Αἰγύπτιοι ταριχευταί, νεῦρον λεπτότατον ἀπὸ τοῦ δακτύλου ἐκείνου φθάνει εἰς τὴν καρδίαν, ἐτιμήθη ὁ δάκτυλος ὡς συναπτόμενος πρὸς τὴν καρδίαν.

Τὴν δῆθεν παρατήρησιν ταύτην ἔχουσιν ὡς ἀφετηρίαν καὶ αἱ ἑρμηνεῖαι τοῦ ἐθίμου ὑπὸ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ὡς τοῦ Ἰσιδώρου, ὅτι εἶναι δεῖγμα ἑνώσεως τῶν καρδιῶν ἐν τῇ ἀγάπῃ. Εἰς τὴν ἐξήγησιν δ' ἴσως ταύτην πρέπει ν' ἀναζητήσωμεν καὶ τὸν λόγον τῶν ἐπιγραφῶν ἀρχαίων δακτυλίων, ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ἐπιφανείᾳ φερόντων κεχαραγμένα τὰ ὀνόματα τῶν συζύγων (2), καὶ βυζαντινῶν ἐχόντων ἔνδον ἐπιγραφὰς εἰς τὸν συζυγικὸν βίον ἀναφερομένας, οἷον Ὁμόνοια (3).

Εἶναι βεβαίως χαρίεσσαι καὶ ποιητικαὶ τοιαῦται ἑρμηνεῖαι, ἀλλὰ καὶ δι' αὐτὸ τοῦτο φαίνονται ἐξεζητημέναι, ἐπινοηθεῖσαι, ὅτε ὁ λόγος τοῦ ἐθίμου εἶχε λησμονηθῇ. Πρὸς ἀνεύρεσιν δὲ τῆς ἀληθοῦς ἐννοίας τούτου πρέπει, νομίζω, νὰ συνεξετάσωμεν καὶ ἀρχαιότερά τινα στοιχεῖα αὐτοῦ, ἤτοι πρῶτον τίς ὁ δίδων τὸν δακτύλιον, δεύτερον ὁποῖός τις ὁ δακτύλιος καὶ τρίτον τίς ἡ συμβολικὴ σημασία τούτου προτοῦ νὰ ἐπεκταθῇ ἡ χρῆσις αὐτοῦ καὶ εἰς τὴν μνηστείαν.

Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ρωμαίοις, οἵτινες εἶχον ἐπίσης τὴν συνήθειαν τοῦ δακτυλίου ὡς μνήστρου (anulus pronubus), ἔδιδεν αὐτὸν ὁ μνηστὴρ εἰς τὴν μνηστὴν (4). Τοῦτο δὲ φαίνεται ὅτι ἐπὶ μακρὸν χρόνον διετήρησε καὶ ἡ ἐκκλησία. Ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ πάπα Νικολάου τοῦ Α' πρὸς τοὺς Βουλγάρους τοῦ 866 ἀναφέρεται ὅτι ὁ μνηστὴρ ὀφείλει νὰ δώσῃ ἀρραβῶνα εἰς τὴν μνηστὴν δακτύλιον(5). Μεταξὺ δὲ τῶν τύπων τοῦ γάμου τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας

---

1) Πλὴν τοῦ Πλουτάρχου καὶ τοῦ Γελλίου τὴν συνήθειαν ταύτην ἀναφέρει καὶ ὁ Λουκιανὸς (Πλοῖον 45 σ. 278). Σήμερον παρ' ἡμῖν συνήθως ὁ δακτύλιος φορεῖται εἰς τὸν παράμεσον τῆς ἀριστερᾶς, ἀλλ' ὄχι σπανίως καὶ εἰς τὸν τῆς δεξιᾶς. Ἐν τῷ Ἐρωτοκρίτῳ (Γ' 1467) ὁ μνηστὴρ παραγγέλλεται νὰ βάλῃ τὸ δακτυλίδι εἰς τὸ δεξιὸν χέρι. Ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τοῦ στεφανώματος ἐν τῷ 849 κώδ. τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ ΙΖ' αἰῶνος: «εἶτα δίδει ὁ ἱερεὺς (οὕτω) τὰ δακτυλίδια εἰς τὰς δεξιὰς αὐτῶν χεῖρας». Οἱ Πέρσαι πρὸς δήλωσιν τοῦ παραμέσου μεταχειρίζονται λέξιν σημαίνουσαν τὸν δακτύλιον, διότι εἰς τοῦτον φοροῦσι τὸν δακτύλιον τοῦ ἀρραβῶνος, ἐνῷ οἱ Ἰνδοὶ καὶ ἄλλοι Μουσουλμάνοι προτιμῶσι τὸν μικρὸν δάκτυλον (*Reinaud* ἔνθ. ἀν. σ. 35–6).

2) *Le Blant* ἐν Mémoires de l'Acad. des Inscriptions 1918 τ. 36, 1 σ. 65. Τοῦτο καὶ σήμερον παρ' ἡμῖν πολλαχοῦ συνηθίζεται, μάλιστα εἰς τὰς πόλεις, χαρασσομένων ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τῶν ὀνομάτων τοῦ ἀνδρὸς μὲν ἐν τῇ τοῦ φορουμένου ὑπὸ τῆς γυναικός, ταύτης δὲ ἐν τῇ τοῦ ἀνδρός.

3) *Schlumberger*, Nicéphore Phocas σ. 389.

4) *Juvenal.* VI, 25–7. *Plin*, *N. H.* 33, 1, 4. *Tertull.* Apolog. 6. *Isidor* 19, 32. Βλ. καὶ *Δαμάσκ.* β. Ἰσιδώρ. 59.311. (Ἡ μόνη μαρτυρία περὶ γαμηλίου δακτυλίου φορουμένου ὑπὸ γυναικὸς Ἑλληνίδος). Περὶ τῶν γαμηλίων δακτυλίων παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς πλὴν τῶν ἀνωτέρω καὶ κατωτέρω ἀναφερομένων μαρτυριῶν βλ. καὶ *Krumbacher* Ein Serbisch–byzantinischer Verlobungsring, München 1906 ἰδίως σ. 440 ἑξ.

5) *Mansi*, Concilior. ampl. collectio τ. XV σ. 401.

καταλέγεται καὶ ἡ εὐλογία τοῦ δακτυλίου, ὃν ὁ ἱερεὺς δίδει εἰς τὸν νυμφίον, οὗτος δὲ θέτει εἰς τὸν παράμεσον τῆς ἀριστερᾶς τῆς νύμφης. Καὶ παρὰ τοῖς παλαιοῖς Γερμανοῖς φαίνεται ὅτι μόνος ὁ μνηστὴρ ἔδιδε τὸν δακτύλιον εἰς τὴν μνηστὴν(1). Τὸ ἔθιμον τοῦτο, καθ' ὅσον τοὐλάχιστον γινώσκομεν, δὲν διετήρησεν ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησία. Ἀλλ' ἴσως ὑπεμφαίνεται τοῦτο ἐν τῷ Βίῳ τῆς βασιλίδος Θεοφανοῦς (κεφ. 10), γραφέντι κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ πενθερὸς βασιλεὺς δίδει τὸν δακτύλιον τοῦ ἀρραβῶνος εἰς τὴν μνηστήν, ἐνῷ οὔτε αὕτη οὔτε ὁ πατὴρ αὐτῆς δίδουσιν ἄλλον δακτύλιον εἰς τὸν μνηστῆρα (2). Τοὐναντίον ἔχομεν μεσαιωνικὰς διηγήσεις περὶ ἀποστολῆς δακτυλίου ὑπὸ τῆς κόρης πρὸς τὸν ἐρώμενον· ἀλλὰ τοῦτο γίνεται εἰς ἐξαιρετικὰς περιπτώσεις, καθ' ἃς ἡ παρθένος ἀμηχανοῦσα προσφεύγει εἰς τὸν τρόπον τοῦτον πρὸς δήλωσιν τοῦ ἔρωτος αὐτῆς καὶ τῆς ἀποφάσεως, ἣν ἔλαβε ν' ἀφοσιωθῇ εἰς τὸν ἐρώμενον καὶ οὐδένα ἄλλον πλὴν αὐτοῦ νὰ λάβῃ σύζυγον. Οὕτως ἐν τῇ ἑποποιΐᾳ τοῦ Διγενῆ, κατὰ τὴν διασκευὴν τοῦ Πετρίτση (1670), ἡ θυγάτηρ τοῦ Δούκα πέμπει πρὸς τὸν ἥρωα διὰ τῆς τροφοῦ αὐτῆς τὸ δακτυλίδι της παραγγέλουσα:

Πέ του πῶς ἀρραβῶνα του τὸ στέλλω καὶ ἂς ξέρῃ,
ἄλλον τινὰν δὲν θέλω γώ, μόνο αὐτόνον ταῖρι.

Ὁ δὲ Διγενὴς λαβὼν τὸν ἀρραβῶνα ἐχάρη, διότι ἐνόησεν ὅτι ἡ κόρη ἐδέχετο

νὰ τηνε πάρῃ γιὰ γυνὴ γνήσια βλογητική του (3).

Καὶ εἰς τὸν Ἐρωτόκριτον (Γ', 1465 κέ.) ἡ Ἀρετοῦσα δίδει εἰς τὸν Ἐρωτόκριτον δακτυλίδι, καὶ τοῦ παραγγέλλει νὰ τὸ φορῇ πάντοτε εἰς τὴν χεῖρα,

σημάδι πῶς ὥστε νὰ ζῶ εἶσαι δικό μου ταῖρι.

Ὅμοια παραδείγματα ἀποστολῆς δακτυλιδίων ὑπὸ παρθένων πρὸς τοὺς ἐραστὰς εὑρίσκονται συχνότατα εἰς γερμανικὰ ποιήματα τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ὅτε, ὡς πρὸ μικροῦ εἴδομεν, ἐπεκράτει παρὰ τοῖς Γερμανοῖς ἡ συνήθεια ὁ μνηστὴρ νὰ δίδῃ δακτύλιον εἰς τὴν μνηστὴν (4).

Τὸ δὲ μέταλλον, ἐξ οὗ κατασκευάζεται ὁ δακτύλιος τοῦ ἀρραβῶνος, εἶναι σήμερον παρ' ἡμῖν πανταχοῦ σχεδὸν ὁ χρυσὸς (5). Ἀλλ' ἐν τῇ ἐντύπῳ ἀκολουθίᾳ τοῦ ἀρραβῶνος ὁρίζεται χρυσοῦς μὲν ὁ τοῦ ἀνδρὸς δακτύλιος, ἀργυροῦς δ' ὁ τῆς γυναικός· καὶ εἰς τοὺς κώδικας τοῦ ΙΕ' αἰῶνος καὶ τοῖς νεωτέροις τούτων ὁρίζονται οἱ δακτύλιοι χρυσοῦς καὶ ἀργυροῦς(6). Οἱ κώδικες ὅμως τῆς ἐθν. βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν 662 (ΙΒ' αἰῶνος) καὶ 661 (τοῦ ΙΕ') τῆς Λαύρας (Β, 7) καὶ ὁ τοῦ Κουτλουμουσίου (ἀρ. 491) χρυσοῦν ὁρίζουσι τὸν τοῦ ἀνδρός, τὸν δὲ

1) *Grimm*, Deutsche Rechtsalterthümer 3ης ἐκδ. σ. 177 59–311. Καὶ σήμερον ἀκόμη ἐνιαχοῦ τῆς Γερμανίας (*Sartori* Sitte u. Brauch I σ. 87).

2) *Kurtz*, Zwei griechische Texte über die heilige Theophano σ. 6. Σήμερον εἰς Λιξούρι οἱ ἐνδεέστεροι ἐνίοτε ἔχουσιν ἕνα μόνον δακτύλιον ἀρραβῶνος, καὶ τοῦτον φορεῖ ἡ νύμφη.

3) Πετρίτση Διγενὴς στ. 1677 κέ.= *Lambros*, Romans grecs σ. 180. — Ἐν τῇ διασκευῇ τοῦ χειρογράφου τῆς Ἄνδρου στ. 1779 κέ. σ. 56–7 ἐκδ. Μηλιαράκη. Τὸ χειρόγραφον τῆς Τραπεζοῦντος ἔχει χάσμα ἐνταῦθα.

4) *Grimm* ἔνθ. ἀν. σ. 177–8.

5) Βλ. παρεκβολικὴν σημείωσιν Γ'.

6) Ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς ἐν διδαχῇ αὐτοῦ (1780) παρέχει τὴν συμβολικὴν ἑρμηνείαν τοῦ ἔθους τούτου: «ἡ γυναῖκα πρέπει νὰ εἶναι καθαρὴ ὡσὰν τὸ μάλαμα, ὁ ἄνδρας στέρεος ὡσὰν τὸ ἀσῆμι» (Ἐν Ἱερῷ Συνδέσμῳ 1915 ἀρ. 247 σ. 3—4).

τῆς γυναικὸς σιδηροῦν. Ἡ δὲ διαφορὰ τῶν μετάλλων οὐδὲν ἔχει κοινὸν πρὸς τὴν κοινωνικὴν κατάστασιν τῶν μνηστευομένων· διότι ἡ ἀκολουθία εἶναι εἰς τὰ μνῆστρα βασιλέων καὶ ἄλλων ἀνθρώπων.

Τὴν ἀποδιδομένην σημασίαν εἰς τὴν ὕλην τῶν δακτυλίων διδάσκει ἡ χρῆσις αὐτῶν ἐν Ρώμῃ. Ἐπὶ τῆς ἐλευθέρας πολιτείας χρυσοῦν δακτύλιον ἐφόρουν οἱ συγκλητικοί, οἱ ἱππεῖς, οἱ ἰσότιμοι τούτοις ἄρχοντες καὶ οἱ δι' ἀνδραγαθίαν ἢ δι' εὐεργεσίας πρὸς τὸν δῆμον εἰς τὴν ἱππάδα τάξιν ταχθέντες. Τῶν δὲ στρατευομένων ἐχρυσοφόρουν μὲν οἱ χιλίαρχοι, οἱ δὲ ἐλάττονες ἐσιδηροφόρουν. Οἱ πληβεῖοι δ' ἐφόρουν σιδηροῦν δακτύλιον. Μνημονεύεται δ' ὅτι καὶ τῶν δούλων φόρημα ἦτο ὁ σιδηροῦς δακτύλιος (1). Ἀπὸ τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων δ' ὅμως ἐπεξετάθη τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου ἡ χρῆσις καὶ τελευταῖον πάντες οἱ στρατιῶται εἶχον τὴν ἄδειαν νὰ φορῶσιν αὐτόν. Ὁ δὲ Ἰουστινιανὸς διὰ τῆς 97 (78) νεαρᾶς ἐπέτρεψεν εἰς πάντας καθόλου τοὺς ἐλευθέρους νὰ φορῶσιν ὁρίσας ὅπως καὶ οἱ λαβόντες τὴν ἐλευθερίαν οἰκέται ἢ θεράπαιναι ἔχωσι παρεπόμενον εὐθὺς καὶ τὸ τῶν χρυσῶν δακτυλιδίων δίκαιον. Εἰς δὲ τοὺς πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ χρόνους ἀναφέρεται ἴσως τὸ τοῦ Ἰσιδώρου (XIX,32), ὅτι οἱ μὲν ἐλεύθεροι ποιοῦνται χρῆσιν χρυσοῦ δακτυλιδίου, οἱ ἀπελεύθεροι ἀργυροῦ καὶ οἱ δοῦλοι σιδηροῦ.

Ὅθεν ἐκ τούτων συνάγεται, ὅτι ὁ ἀνὴρ δίδων εἰς τὴν μνηστευομένην γυναῖκα σιδηροῦν δακτυλίδιον ἐδήλου συμβολικῶς, ὅτι ὤφειλεν αὐτῷ δουλικὴν ὑποταγὴν (2). Ἀλλ' ἡ ἐκκλησία διὰ τῆς ἐναλλαγῆς τῶν δακτυλίων ἠθέλησε νὰ σημάνῃ τὴν ἀμοιβαίαν πίστιν καὶ ὑποταγήν. Τὴν τοιαύτην δὲ συμβολικὴν ἔννοιαν τοῦ δακτυλίου διευκρινοῦσι πολλὰ τεκμήρια. Ὁ Προμηθεὺς μυθολογεῖται ὅτι λυθεὶς ἔφερε τοῦ λοιποῦ εἰς μνήμην τῶν δεσμῶν αὐτοῦ σιδηροῦν δακτύλιον (3). Οἱ Χάττοι, ἀρχαῖον γερμανικὸν ἔθνος, ἐνόμιζον αἰσχρὸν τὸν σιδηροῦν δακτύλιον, οἱ δὲ πολεμικώτατοι αὐτῶν ἔφερον ἑκουσίως τοῦτον, ὥσπερ ἅλυσιν, μέχρις ὅτου ἀποκτείναντες πολέμιον ἀπαλλάξωσιν ἑαυτοὺς τοῦ ὀνείδους (4). Παρὰ πολλοῖς ἀσιατικοῖς λαοῖς δακτύλιος ἐνώτιος θεωρεῖται σημεῖον δουλείας, καὶ αἱ φράσεις ἔχει τρυπημένο τὸ αὐτί ἢ ἔχει δακτυλίδι εἰς ταὐτὶ σημαίνουσι τὸν δοῦλον (5). Ἐνιαχοῦ δὲ τῆς Ἀνατολῆς αἱ γυναῖκες φοροῦσι δακτύλιον εἰς τὴν ῥῖνα, ἐξαρτῶσαι ἐκ τοῦ διαφράγματος, εἰς ἔνδειξιν εὐπειθείας καὶ ὑποταγῆς εἰς τὸν ἴδιον ἄνδρα. Κατὰ δὲ τὴν Γένεσιν (κδ' 22) ὁ θεράπων τοῦ Ἀβραὰμ ὡς ἐγγύησιν τοῦ γάμου τοῦ Ἰσαὰκ δίδει εἰς τὴν Ρεβέκκαν ἐνώτια χρυσᾶ καὶ δύο ψέλια ἐπὶ τὰς χεῖρας αὐτῆς· τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον ὅμως ἀντὶ ἐνωτίων λέγει δακτύλιον τῆς ρινός.

ΣΤΕΦΑΝΟΙ

Ἐπίσης σπουδαιότατον σύμβολον τῆς γαμηλίου τελετῆς θεωροῦνται, ὡς ἀνωτέρω ἐρρήθη, καὶ οἱ στέφανοι τῶν νυμφίων (κοινῶς τὰ *στέφανα*, εἰς ἑνικὸν

1) *Apulej.* Metam. X, 9.

2) Ὁ *Samter* ἐν κρίσει περὶ τῆς προκειμένης διατριβῆς (ἐν Zeitschr. d. Ver. f. Volksk. 1908 XVIII σ. 121—3) ἐξηγεῖ τὴν σημασίαν τοῦ σιδηροῦ δακτυλίου ἐκ τῆς δοξασίας, ὅτι ὁ σίδηρος εἶναι ἐπίφοβος εἰς τὰ δαιμόνια. Ἀλλὰ πῶς ἐξηγεῖται τότε ὁ περιορισμὸς τῆς χρήσεως αὐτοῦ εἰς τοὺς πληβείους καὶ τοὺς δούλους;

3) *Hygin.* Fab. 54. Poet. astron. II, 15.

4) *Tacit.* German. 31.

5) *Reinaud* ἔνθ. ἀν. σ. 32.

ἀριθμὸν τὸ *στέφανο* καὶ σπανιώτερον τὸ *στεφάνι*). Ἐντεῦθεν καὶ τὸ ρῆμα *στεφανῶ* (κοιν. *στεφανώνω*) εἶναι ἐν χρήσει εἰς τὴν σημασίαν τοῦ τελεῖν τὸν γάμον (κυρίως λεγόμενον ἐπὶ τοῦ ἱερέως καὶ τοῦ παρανύμφου), καὶ ἐ'ς τὴν παθητικὴν φωνὴν *στεφανοῦμαι* (κ. *στεφανώνουμαι*) εἰς τὴν σημασίαν τοῦ νυμφεύομαι· *στεφάνωμα* δὲ λέγεται αὐτὴ ἡ τελετὴ τοῦ γάμου, ὅθεν καὶ ἀκολουθία τοῦ στεφανώματος ἐπιγράφεται εἰς πάντα τὰ χειρόγραφα τὸ δεύτερον μέρος τῆς ἀκολουθίας τοῦ γάμου. Ἡ χρῆσις αὕτη εἶναι μεμαρτυρημένη ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν χρόνων (1)· συχνὴ δ' εἶναι καὶ ἡ μνεία στεφάνων τοῦ γάμου ὑπὸ βυζαντινῶν συγγραφέων(2).

Οἱ στέφανοι τοῦ γάμου κατὰ τὴν μνημονευθεῖσαν καὶ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἐπιστολὴν τοῦ Πάπα Νικολάου τοῦ Α' πρὸς τοὺς Βουλγάρους (866), ἦσαν χρυσοῖ ἢ ἀργυροῖ ἢ ἐξ οἱουδήποτε ἄλλου μετάλλου, ἀνῆκον δ' εἰς εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ ἐφυλάσσοντο ἐν αὐτῇ (coronas... quae semper in ecclesia ipsa sunt solitae conservari). Καὶ πολλαχοῦ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν αἱ ἐκκλησίαι εἶχον ἄλλοτε, διατηροῦσι δὲ τινες καὶ μέχρι τοῦ νῦν, ἴδια στέφανα, ἀργυρᾶ συνήθως, βαρέα, ἐν σχήματι ἐπισκοπικῆς μίτρας ἢ στέμματος, δι' οὗ ἐστέφοντο οἱ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ εὐλογούμενοι, τοῦ παρανύμφου καταβάλλοντος τίμημά τι εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν ταμεῖον(3). Μέχρις ἐσχάτων δ' ἐνιαχοῦ κατὰ τοὺς γάμους

---

1) *Ducang.* Glossar. ad scr. Graec. σ. 1443–5 λ. στέφανοι (στεφανοῦν, στεφάνωμα). *Sophokles*, Glossar. λ. στέφανον, στέφανος, στεφανόω, στεφάνωμα. Παρὰ Λέοντι τῷ Γραμματικῷ (σ. 301 Bonn) συνώνυμα «εὐλογεῖται καὶ στεφανοῦται». Ὁμοίως παρὰ τοῖς Μετὰ τὸν Θεοφάν. σ. 394, 22 Bonn. *Ἀστεφάνωτος* δὲ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Λέοντος σ. 278 καλεῖται ὁ μήπω νυμφευθείς, ἀνθ' οὗ ὁ Κεδρηνὸς μεταχειρίζεται τὸν τύπον ἀστεφὴς (πρβλ. καὶ παρὰ *Πετρίτζη*, Διγεν. στ. 2080 σ. 195 Λάμπρου «τὰ στέφη» ἀντὶ τοῦ στέφανα). Ἡ λέξις ἀστεφάνωτος ἐν τῇ αὐτῇ πιθανώτατα σημασίᾳ τοῦ ἀγάμου εὑρίσκεται καὶ ἐν ἀρχαίῳ ἐπιτυμβίῳ ἐπιγράμματι, περὶ οὗ βλ. *Herwerden*, Studia critica in epigr. Gr. σ. 54. Ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς γλώσσῃ ἡ χρῆσις τῆς λέξεως εἶναι συνηθεστάτη· οἷον «εἶναι ἀστεφάνωτου» ἐπὶ μνηστήρων μήπω εὐλογηθέντων· «τὴν ἔχει ἀστεφάνωτη»=μὴ νομίμως συνεζευγμένην. Ἐν τῷ χρονικῷ τοῦ Μορέως στ. 5948 Schmidt «στεφανικὴ γυναῖκα» ἡ νόμιμος σύζυγος, «ἐρωτικὴ» δὲ ἡ παλλακίς (στ. 5778). «Στεφανοκράτωρ» δὲ ὡς κρατῶν τὰ στέφανα τῶν νυμφίων κατὰ τὴν τελετὴν τοῦ στεφανώματος (μάλιστα κατὰ τὴν κύκλιον ὄρχησιν) λέγεται ὁ παράνυμφος εἴς τινα χειρόγραφα τῆς ἀκολουθίας τοῦ στεφανώματος (οἷον ἐν κώδ. 164 τῆς ἀθωνικῆς μονῆς Φιλοθέου τοῦ ις' αἰῶνος καὶ ἐν κώδ. 849 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τοῦ ΙΖ' αἰῶνος)· τὴν λέξιν ταύτην μεταχειρίζεται καὶ ὁ Πανάρετος (Χρον. Τραπεζ. παρὰ *Eustath.* Opuscul σ. 369, 33 Tafel=*Κουμανούδη*, Συναγωγὴ λέξ. ἀθησαυρίστων ἐν λ.).

2) Κατὰ τοὺς γάμους τοῦ Μαυρικίου μετὰ τῆς θυγατρὸς τοῦ βασιλέως Τιβερίου ὁ ἀριὰ χῆς «τὰς κορυφὰς τῶν βασιλέων τοῖς στεφάνοις καθίδρυσεν» (*Θεοφύλακτ. Σιμόκατ.* Α' 10 σ. 51 Bonn.) Περὶ τοῦ βασιλέως Ἡρακλείου καὶ τῆς Εὐδοκίας λέγει ὁ *Θεοφάνης* σ. 461 Bonn. «καὶ ἔλαβον ἀμφότεροι τοὺς στεφάνους τοῦ γάμου». Τὰ στέφανα τοῦ γάμου τούτων ἀναφέρει καὶ ὁ Λέων ὁ γραμματικὸς σ. 147 Bonn. Βλ. τοῦ αὐτοῦ καὶ σ. 188, 322. Εἰς τὴν κόγχην τοῦ παστοῦ ἐν τῷ βασιλικῷ παλατίῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως οἱ νεόνυμφοι βασιλεῖς ἀπέθετον τὰ βασιλικὰ στέμματα καὶ τοὺς γαμηλίους στεφάνους (*Κωνστ. Πορφυρογέν.* Ἐκθ. Α' 39 σ. 199. 200. Α' 41 σ. 213. *Epersolt* Le grand palais de C|ple, Par. 1910 σ. 72). Ἄλλα παραδείγματα ἐκ βυζαντινῶν συγγραφέων βλ. παρὰ *Reicke* εἰς ὑπομνήμ. εἰς Κωνσταντ. Πορφυρογέν. τ. ΙΙ σ. 254—5 Bonn.—Ἐν τελετῇ γάμων «ἤλθασιν εἰς τὰ στέφανα, καθὼς τὸ δίδ' ἡ τάξις» (Βέλθανδρος στ. 1032 σ. 159 Legrand).

3) Ἐν Τρικάλοις τῆς Κορινθίας, ὅπου ἄλλοτε κατεσκευάζοντο τὰ στέφανα ἐκ κλήματος, ἐγίνετο ἐνίοτε χρῆσις καὶ ἀργυρῶν ἀνηκόντων εἰς ἐκκλησίαν, χάριν συνδρομῆς τῆς ἐκκλησίας ταύτης. Ἐν Οἰνοῦντι τῆς Λακεδαίμονος ἡ στέψις πρότερον ἐγίνετο καὶ δι' ἀργυρῶν στεφάνων, ἐν εἴδει μίτρας, ἀνηκόντων εἰς τὴν ἐκκλησίαν (*Κουκουλέ*, Οἰνουντιακὰ σ. 98). Εἰς παλαιότερα ἔτη ἐπίσης ἐστέφοντο διὰ τῶν ἀργυρῶν στεφάνων τῆς ἐκκλησίας ἐν Ἀνδριτσαίνῃ (ὅπου ἐσυνηθίζοντο καὶ οἱ κλημάτινοι), ἐν Δημιτσάνῃ καὶ ἐν Λάστᾳ τῆς Γορτυνίας. Γίνεται δὲ μέχρι τοῦ νῦν τὸ στεφάνωμα δι' ἀργυρῶν ἢ ἐπιχρύσων στεφάνων τῆς

τῶν ἀπορωτέρων συνηθίζονται στέφανοι ἐκ λεπτοτάτων μεταλλίνων χρυσοειδῶν καὶ ἀργυροειδῶν συρμάτων, πεπλεγμένων περὶ ξυλίνην στεφάνην(1). Ἀλλ' οὔτε οἱ μετάλλινοι στέφανοι, ὁσονδήποτε παλαιὰ καὶ ἂν εἶναι ἡ χρῆσις αὐτῶν, οὔτε οἱ ἐκ ψευδῶν ἀνθέων πορτοκαλέας, ὧν ἡ χρῆσις ὁσημέραι ἐπεκτείνεται ἁπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος, ἀντικαθιστῶντων πάντα τἆλλα εἴδη τῶν στεφάνων (2), πρέπει νὰ θεωρηθῶσιν ὡς οἱ κανονικοὶ καὶ σύμφωνοι πρὸς τὴν παλαιὰν συνήθειαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Τοιοῦτοι δὲ φαίνεται ὅτι εἶναι μόνοι οἱ ἐκ κλάδων ἐλαίας ἢ ἐκ κλήματος στέφανοι.

Ἐξ ἐλαίας κατασκευάζονται νῦν οἱ στέφανοι, καθ' ὅσον γινώσκω, μόνον ἐν Κύπρῳ. Πλέκουσι δ' αὐτοὺς οἱ παράνυμφοι ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ πρὸ τῆς εἰσόδου τῶν μελλονύμφων ψάλλοντες ἐκκλησιαστικὰ μέλη ἐκ δύο ἀφύλλων κλάδων ἐλαίας, οὓς περιτυλίσσουσι δι' ἐρυθρῶν καὶ χρυσῶν ταινιῶν (3). Ὡς δὲ βεβαιώνει ὁ Μουστοξύδης καὶ ἐν Ἀθήναις συνηθίζονται οἱ ἐξ ἐλαίας στέφανοι, ὑπὲρ ὅμως δὲν φαίνεται ἀκριβές, ἢ τοὐλάχιστον κατ' ἐξαίρεσιν σπανιώτατα θὰ ἐγίνετο (4). Εὐχὴ δὲ τῆς ἀκολουθίας τοῦ στεφανώματος τοῦ ὑπ' ἀρ. 849 κώδικος

ἐκκλησίας ἐν Κοζάνῃ καὶ ἐν Σιατίστῃ τῆς Μακεδονίας· ὁμοίως δι' ἀργυρῶν ἐν Λουλὲ Βουργάζ τῆς Θράκης, καὶ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, ἐν Βουρδουρίῳ (Ξενοφάνης 1906 τ. Γ' σ. 209), ἐν Πανόρμῳ, ἐν Περγάμῳ (ἀργυρῶν ἢ χαλκῶν), ἐν Σπάρτῃ τῆς Πισιδίας, ἐν "Ακ-σοὺ (Χασάκιοϊ) ἐν Μαλακοπῇ τῆς Καππαδοκίας (ἀργυρῶν) (Ξενοφάν. Δ' 430), ἐν Ποταμίοις (Δερέκιοϊ) τῆς Καισαρείας καὶ εἰς τινα χωρία τῆς Λέσβου (Πάφλα). Ἐν Τραπεζοῦντι καὶ τοῖς χωρίοις ἐκ τεχνητῶν ἀνθέων κατασκευαζόμενοι ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν· ὁμοίως καὶ ἐν Ἰκονίῳ οἱ τῶν ἀπορωτέρων.—Οἰκογένειαί τινες ἔχουσιν ἴδια πατρῷα στέφανα ἀργυρᾶ, ὡς ἐν Κορινθίᾳ ἡ τῶν Νοταράδων, ἀνήκοντα κατὰ τὴν οἰκογενειακὴν παράδοσιν εἰς τὸν Μέγαν δοῦκα Λουκᾶν Νοταρᾶν. Καὶ ἐν Ρωμουνίᾳ οἰκογένειαί τινες ἑλληνικαὶ τὴν καταγωγήν, ὡς ἡ τῶν Κατακουζηνῶν, ἔχουσιν ὁμοίως πατρῷα στέφανα.—Ἄλλη παρὰ τὰ νυμφικὰ στέφανα εἶναι ἡ *νορῶνα*, κτῆμα καὶ αὕτη τῆς ἐκκλησίας· ταύτην φορεῖ τὴν πρώτην καὶ δευτέραν ἡμέραν τοῦ γάμου ἡ νύμφη ἐν Πωγώνι τῆς Ἠπείρου (*Ἰ. Λαμπρίδου*, Ἠπειρωτικὰ μελετήματα τ. Ζ' σ. 25), ἐκόσμει δὲ καὶ ἐν Ἀθήναις ἐπὶ τῆς τουρκοκρατίας ἡ νύμφη δι' αὐτῆς τὴν κεφαλήν της (Ἑστία 1882 τ. ΙΔ' σ. 593). Ἀντεστοίχει δ' αὕτη πρὸς τὴν ἐν παλαιοτέροις χρόνοις ἐν Γερμανίᾳ συνηθιζομένην Brautkrone, ἣτις ἀνῆκεν ὁμοίως εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ παρείχετο πρὸς κόσμον τῆς νύμφης ἐπὶ ρητῷ τιμήματι (Βλ. Zeitschrift d. Vereins f. Volkskunde 1900 σ. 166 κέ.).

1) Τοιαῦτα στέφανα εἶδον πολλαχοῦ ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ἐν Στερεᾷ Ἑλλάδι. Ἐν Παξοῖς στέφανα ἀπὸ χρυσοειδῆ συρμάτια (τρέμουλα) ἀναφέρει ὁ *Salvator* (Paxos σ. 87). Ἐν τῇ πόλει τῆς Λευκάδος μέχρι πρὸ 60 ἐτῶν τὰ στέφανα ἠγοράζοντο ἕτοιμα, ἦσαν δὲ κατεσκευασμένα ἐκ τοιούτων συρματίων, ἐπενδεδυμένων διὰ μεταξίνης ταινίας καὶ εἶχον καθ' ὅλην τὴν περιφέρειαν ἐπερραμμένα ἀπομιμήματα μικρῶν ῥόδων ἐξ ὑφάσματος. Ἐν Σκοπέλῳ δ' ἐπὶ τοῦ βάμβακος, δι' οὗ περιεβάλλοντο τὰ ἐκ κλήματος στέφανα, ἐνεπηγνύοντο συρμάτια φέροντα τεχνητὰ ἄνθη ἐκ φύλλων λεπτοτάτων χαλκοῦ (κοινῶς *τρέ*), ὁμοίως ἐστολίζοντο ἄλλοτε τὰ κλημάτινα στέφανα μὲ *τρίνας* ἢ *τρίνας* ἐνιαχοῦ τῆς Λέσβου (Πάφλα). Ἐν Ἀνδρονικίῳ τῆς Καππαδοκίας οἱ στέφανοι τῶν πλουσιωτέρων, ἕτοιμοι ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἀγοραζόμενοι, εἶναι κατεσκευασμένοι ἐκ συρματίων μεταλλίνων.

2) Οἱ τοιοῦτοι ἐκ ψευδῶν ἀνθέων βυρσίνων ἢ κηρίνων νυμφικοὶ στέφανοι εἰσήγοντο ἄλλοτε πάντες ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, νῦν δ' οἱ πλεῖστοι κατασκευάζονται ἐν Ἀθήναις. Ἐν Μάνῃ, ἂν ὁ γάμος τελῆται καθ' ὃν χρόνον ἔχουσι τἄνθη των τὰ ἑσπεριδοειδῆ, κοσμοῦσι τὴν κόμην τῆς νύμφης καὶ μὲ κλωνίον ἠθυσμένον.

3) *Λουκ.* σ. 88. *Σακ.* τ. Α' σ. 728. Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Κωνστ. Ν. Παπαδοπούλου τὰ στέφανα νῦν κατασκευάζονται ἐκ κλάδων πορτοκαλέας ἢ ἐλαίας ἐν τοῖς χωρίοις τῆς Κύπρου, καὶ δὴ ἐν τοῖς τοῦ διαμερίσματος Λεύκας καὶ τῆς ἐπαρχίας Ἀμμοχώστου. Πλέκουσι δ' ἕκαστον στέφανον λαμβάνοντες δύο ἢ τρεῖς κλάδους καὶ περιελίσσοντες τούτους διὰ λεπτοτάτων μεταλλίνων συρμάτων καὶ κοσμοῦντες διὰ ταινίας. Ἡ στεφανηπλοκία γίνεται συνήθως ὑπὸ τῶν παρανύμφων ἐν τῇ οἰκίᾳ τῆς νύμφης, ἐνδομένων γαμηλίων ἁσμάτων, ἐν δὲ τοῖς χωρίοις τῆς Μεσαρέας γίνεται ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ.

4) Ἐν τῷ περιοδικῷ συγγράμματι Αἰγιναία 1831 σ. 135, ἐν τῷ ὑπομνηματισμῷ ἀττικῆς ἐπιγραφῆς (CIG. 108. CIA. II, 594). Περὶ τῆς χρήσεως κληματίνων στεφάνων ἐν Ἀθήναις βλ. τὴν παρεκβολικὴν σημείωσιν Δ.

τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης (τοῦ ΙΖ' αἰῶνος), ἀναφερομένη πιθανῶς εἰς τοὺς κλάδους, ἐξ ὧν ἐπλέκοντο οἱ στέφανοι, μνημονεύει καὶ τοὺς τῆς ἐλαίας: «Καὶ στεφάνωσον τοὺς δούλους σου τούτους, λαβὼν κλάδους ἐλαίας καὶ βάια φοινίκων, καὶ ρόδα ἐκ τοῦ παραδείσου, καὶ βότρυν ἐκ τῆς ἀμπέλου καὶ μαργαρίτας ἐκ τῆς θαλάσσης καὶ λίθον τίμιον ἐκ τῆς ἐρήμου, καὶ πλέξας στέφανον ἐπίθες ἐπὶ τὰς κεφαλὰς αὐτῶν».

Συνηθεστάτη δ' ἦτο ἐν παλαιοτέροις χρόνοις ἡ χρῆσις τῶν ἐκ κλήματος στεφάνων, διατηρουμένη πολλαχοῦ μέχρι τῆς σήμερον. Μνείαν τούτων εὑρίσκομεν παρὰ τῷ Ροδίῳ Γεωργιλλᾶ (1498). Ὁ λόγος περὶ τοῦ ἀσυνέτως εἰς δεύτερον γάμον ἐρχομένου πρεσβύτου:

Κάλλιον νὰ μὴ εἶχεν βλογηθῆν, νὰ μὴ εἶχαν βάλειν κλῆμα

καὶ μικρὸν πρόσθεν:

Βάλλει γομάρι πάνω του κ' εἰς τὸ κεφάλιν κλῆμα(1).

Ὁπόσον δὲ κοινοὶ ἦσαν ἄλλοτε οἱ κλημάτινοι στέφανοι μαρτυροῦσι φράσεις τινὲς παροιμιώδεις (2), καὶ ἡ εὐχὴ ὑπὲρ τοῦ ἀναδόχου κατὰ τὴν βάπτισιν: «Ὅπου βαλε τὸ λᾶδι, νὰ βάλῃ καὶ τὸ κλῆμα», συνηθιζομένη καὶ ὅπου ἔχει ἀπὸ πολλοῦ ἐκλίπῃ ἡ συνήθεια (3). Ἡ ἔννοια δ' αὐτῆς εἶναι νὰ ζήσῃ ὁ ἀνάδοχος μέχρι τῆς ἐνηλικιώσεως τοῦ βαπτισθέντος καὶ νὰ στεφανώσῃ αὐτό· μετέπεσε δὲ καὶ εἰς παροιμίαν ἡ εὐχή, ἢ ἀκριβέστερον εἰς βιοτικὸν κανόνα, ὁρίζοντα ὅτι ἀναγκαίως πρέπει νὰ ἐκλέγεται ὡς παράνυμφος τῶν μελλονύμφων ὁ ἀνάδοχος τοῦ γαμβροῦ ἢ ὁ τῆς νύμφης, ἂν ἐκεῖνος δὲν ζῇ, μόνον δ' ἂν ἀμφότεροι ἔχουσιν ἀποθάνῃ, ἐπιτρέπεται νὰ προσκληθῇ ἄλλος (4).

Ἐνιαχοῦ ἐπιχωριάζουσιν ἔθιμα κατὰ τὴν κατασκευὴν τῶν κληματίνων στεφάνων, ἐμφαίνοντα ὁπόση σπουδαιότης ἀπεδίδετο εἰς τὰ γαμήλια ταῦτα σύμβολα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δ' ἡ στεφανηπλοκία γίνεται μετὰ πομπῆς καὶ προσδίδεται τρόπον τινὰ εἰς αὐτὴν τύπος θρησκευτικῆς καθιερώσεως (5).

Ἄλλο εἶδος στεφάνων σπανιώτερον εἶναι οἱ κήρινοι, σχηματιζόμενοι κυκλοτερεῖς ἐκ λεπτῆς λαμπάδος· συνηθίζονται ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, ἐν Βουρδουρίῳ

---

1) *Γεωργιλλᾶ*, Θανατικὸν τῆς Ρόδου στ. 441. 421= *Wagner*, Carnina graeca med. aevi σ. 46. 45. Ὁ ἐκδότης παρανοήσας τὴν λέξιν γράφει κλῖμα. Καὶ ἐν δημοτικῷ ρόδῳ ἁμοτι ἀναφέρεται τὸ κλῆμα, ὡς σύμβολον τοῦ στεφανώματος (Λαογραφ. Β' 455). Ὁμοίως καὶ εἰς τὴν ἀργείαν παραλλαγὴν τῶν Ἑκατολόγων (αὐτ. σ. 452,19).

2) Ἐν Τρικκάλοις τῆς Κορινθίας: «ἐπέρασαν τὴν κλημακίδα» ἀντὶ τοῦ ἐνυμφεύθησαν. Ἐν Κερκύρᾳ: «ὡς ποῦ νὰ βάλῃς τὴν κλαδιὰ 'ς τὸ κεφάλι» ἀντὶ τοῦ ὡς ποῦ νὰ στεφανωθῇς.

3) *Βλαστ.* σ. 61 (Κρήτη). Τὴν εὐχὴν ἤκουσα πολλαχοῦ. Παρὰ Κρητῶν τὴν ἤκουσα καὶ ἐγὼ οὕτω: «Ἀποῦ βαλε τὸ λᾶδι κτλ.». Ὁ δὲ παλαιότερος ἀθηναϊκὸς τύπος τῆς εὐχῆς εἶναι: «Ὅπιως ἔτρεξες 'ς τὸ λᾶδι, νὰ τρέξῃς καὶ 'ς τὸ κλῆμα». Ἐν Κυζίκῳ λέγουσι «καθὼς ἔβαλες τὸ λᾶδι, νὰ βάλῃς καὶ τὸ κλῆμα». Ἐν Οἰχαλίᾳ εὔχονται βραχυλογικῶς εἰς ἀνάδοχον ἄρρενος τέκνου: «Καὶ κλῆμα!» Ἐν Μελιτίνῃ τῆς Λακεδαίμονος ἡ εὐχὴ πρὸς τὸν κουμπάρον εἶναι: «Ἄξιος, τίμιος, ἔβαλε λᾶδι, νὰ βάλῃ καὶ στεφάνι· καὶ ἄσμα ᾄδεται:

Κουμπάρε καλορίζικε, ὁπόβαλες τὸ λᾶδι
νὰ δώσῃ ὁ Θεὸς κ' ἡ Παναγιὰ νὰ βάλῃς καὶ στεφάνι.

4) Ἡ συνήθεια αὕτη δὲν τηρεῖται σήμερον αὐστηρῶς. Ἀλλ' ἡ πρόσκλησις τοῦ ἀναδόχου τοῦ γαμβροῦ ὡς παρανύμφου θεωρεῖται ὡς ἐπιβαλλομένη εἰς αὐτόν. Ἐν Κρήτῃ ἐπίσης ὁ ἀνάδοχος τοῦ γαμβροῦ ἢ, ἂν οὗτος ἀπέθανεν, ὁ τῆς νύμφης προσκαλεῖται ὡς ἀνάδοχος· ἀλλ' ἐν Σητείᾳ προτιμᾶται ὁ τῆς νύμφης (*Βλαστ.* σ. 61.

5) Βλ. παρεκβολικὴν σημείωσιν Δ.

(1) καὶ ἐν Νικοπόλει τοῦ Πόντου. Ἐν Ἀκ-σοὺ παρὰ τὴν Μαλακοπὴν κατασκευάζονται ἐκ φύλλων δάφνης. Καὶ οἱ ἐν Σικελίᾳ Ἀλβανοὶ ἔποικοι μεταχειρίζονται ἐπίσης στεφάνους δάφνης(2). Γάλλος περιηγητὴς τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἀναφέρει καὶ στεφάνους ἐρίου (3). Ἀλλ' ἀπίθανος μοὶ φαίνεται ἡ χρῆσις τοιούτων στεφάνων· τοὐλάχιστον δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω, ἂν εἶναι ἀληθὴς ἡ μαρτυρία αὕτη ἢ ἂν προῆλθε μᾶλλον ἐκ συγχύσεως πρὸς τοὺς ἐξ ἐρίων πεποιημένους στεφάνους τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Πάντως δὲ τοιαύτην σύγχυσιν ἐμφαίνουσι τὰ λεγόμενα περὶ στεφάνων κρίνων καὶ σταχύων, συμβόλων ἀγνότητος καὶ γονιμότητος (4).

Τὸ ἔθιμον τῶν γαμηλίων στεφάνων δὲν εἶναι ἰουδαϊκόν, ἂν καὶ ἔκ τινος χωρίου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης εἰκάζεται ὅτι δὲν ἦτο ἄγνωστος ἡ χρῆσις αὐτῶν παρὰ τοῖς Ἑβραίοις (5)· πιθανώτερον δὲ μᾶλλον φαίνεται ὅτι παρέμεινεν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, ὅθεν καὶ ἡ ἔννοια αὐτοῦ πρέπει ν' ἀναζητηθῇ εἰς τὰς θρησκευτικὰς παραστάσεις καὶ τὰς δοξασίας τῶν ἀρχαίων. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Τερτουλλιανός, συνειδὼς ὅτι τὸ ἔθος δὲν εἶναι χριστιανικόν, ἀποτρέπει τοὺς χριστιανοὺς ἀπὸ τοῦ νὰ φορῶσι γαμηλίους στεφάνους, ἵνα μὴ ἐπιστρέψωσιν εἰς τὴν λατρείαν τῶν ψευδῶν θεῶν, ἐξ ἧς τοῦτο ἐκπηγάζει (6), ἀποδεικνύει δ' ὅτι τὸ ἐπιθέτειν στέφανον ἐπὶ τὴν κεφαλὴν εἶναι ἀθέμιτον εἰς τοὺς χριστιανούς, ἀλλότριον ὂν τῶν κατὰ τὴν ἁγίαν Γραφὴν νομίμων καὶ ἄγνωστον εἰς πάντας τοὺς δικαίους. Ὁμοίως δὲ καὶ ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐδίδασκεν ὅτι δὲν εἶναι ἀναγκαία εἰς τοὺς χριστιανοὺς ἡ χρῆσις στεφάνων καὶ μύρων (7)· καὶ τὴν χρῆσιν αὐτῶν ἔψεγεν ἀποκαλῶν κωμαστικὴν καὶ πάροινον (8)· ὁ χριστιανός, κατὰ τὸν πατέρα τοῦτον τῆς ἐκκλησίας, ὤφειλε νὰ ὑπολαμβάνῃ στέφανον μὲν γυναικὸς τὸν ἄνδρα, ἀνδρὸς δὲ τὸν γάμον, ἄνθη δὲ τοῦ γάμου τὰ τέκνα ἀμφοῖν (9). Ἀλλὰ τοσοῦτο εἶχε ριζωθῇ καὶ εἰς τοὺς χριστιανοὺς τὸ ἔθος τῶν γαμηλίων στεφάνων, ὥστε δύο αἰῶνας περίπου μετὰ τὸν Τερτουλλιανὸν καὶ τὸν Κλήμεντα ἄλλος πατὴρ τῆς ἐκκλησίας, ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁμιλεῖ περὶ αὐτοῦ ὡς περὶ ἔθους κανονικοῦ καὶ οὐδὲν ἐνέχοντος τὸ ἄτοπον καὶ ἀνευρίσκει ἐν αὐτῷ ἔννοιαν σύμφωνον πρὸς τὰς χριστιανικὰς ἰδέας, θεωρῶν αὐτὸ ὡς σύμβολον σωφροσύνης: «Διὰ τοῦτο, λέγει, στέφανοι ταῖς κεφαλαῖς ἐπιτίθενται, σύμβολον τῆς νίκης, ὅτι ἀήττητοι γενόμενοι, οὕτω προσέρχονται τῇ εὐνῇ, ὅτι μὴ κατηγωνίσθησαν ὑπὸ τῆς ἡδονῆς»(10). Παραπλησίαν συμβολικὴν ἔννοιαν

---

1) Ξενοφάνης 1906 τ. Γ' σ. 209.
2) *Pitrè*, Usi e costumi τ. II σ. 66. 67. 68.
3) *Le-Brun*, Voyage au Levant 1714 σ. 153.
4) W. σ. 90, ὅστις παραλαμβάνει ἐκ τοῦ Douglas σ. 110. Ἐσφαλμένως ἐπίσης γράφει ὁ αὐτὸς Wachsmuth, ὅτι οἱ στέφανοι κατασκευάζονται ἐκ φύλλων ἀμπέλου· ἀνακριβὲς δ' εἶναι καὶ ὅτι ἐπιτίθενται ὑπὸ τοῦ ἱερέως καὶ τοῦ παρανύμφου καὶ ἐναλλάσσονται ἐπὶ τῶν κεφαλῶν τῶν νυμφίων μετὰ τὴν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ εὐλογίαν· ὁ Douglas, ὃν εἶχεν ὁ W. πρὸ ὀφθαλμῶν, λέγει ὅτι ἡ ἐναλλαγὴ τῶν στεφάνων γίνεται during the ceremony (σ. 110).
5) Ἆσμα ᾀσμ. γ' 11: «ἐν τῷ στεφάνῳ, ᾧ ἐστεφάνωσεν αὐτὸν ἡ μήτηρ αὐτοῦ ἐν ἡμέρᾳ νυμφεύσεως αὐτοῦ». Πρβλ. Ἐσθὴρ ξα' 11. Μακκαβ. Γ' δ' 8.
6) *Tertullian*, De corona milit. 13 τ. Ι σ. 96 Migne: «Coronant et nuptiae sponsos, ideo non nubamus ethnicis, ne nos ad idololatriam usque deducant, a qua apud illos nuptiae incipiunt». Βλ. καὶ J. *Köchling* De coronarum apud antiquos vi atque usu σ. 93 κέ.
7) *Κλήμ.* Ἀλεξ. Παιδαγ. Β' 8 σ. 205 Potter. Πρβλ. Ἰουστίν. Ἀπολογ. 9.
8) *Κλήμης* αὐτ. σ. 210.
9) Αὐτ. σ. 212.
10) Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθ. Α ἐπιστ. Ὁμιλ. Θ', 2 τ. 62 σ. 546 Migne.

ἀποδίδει εἰς τοὺς νυμφικοὺς στεφάνους καὶ ἱεράρχης τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, Νικήτας ὁ Θεσσαλονίκης, θεωρῶν τὸν στέφανον ὡς ἀμοιβὴν τῆς παρθενίας, διὸ κατ' αὐτὸν ὁ εἰς δεύτερον γάμον ἐρχόμενος δὲν στεφανοῦται (1). Ἡ αὐτὴ ἔννοια ἐμφαίνεται καὶ ἐν τῇ εὐχῇ εἰς τὴν λύσιν τῶν στεφάνων, ἣν περιέχει ἡ ἀκολουθία τοῦ στεφανώματος ἐν κώδ. 849 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης: «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τοῦ ἐνιαυτοῦ τὸν στέφανον εὐλογήσας, καὶ τοὺς παρόντας στεφάνους ἐπιτίθεσθαι παραδοὺς τοῖς μονογάμοις συναπτομένοις ἀλλήλοις, καὶ μισθὸν ὥσπερ ἀπονέμων αὐτοῖς τοῦτον (Χ. τούτων) τῆς σωφροσύνης, ὅτι ἐν ἁγνείᾳ (Χ. ἀγνοΐᾳ) πρὸς τὸν ὑπὸ σοῦ νομοθετηθέντα γάμον συνήρθησαν» (2).

Ἡ ἀληθὴς ὅμως τοῦ στεφάνου ἔννοια εἶναι ἄλλη καὶ ταύτην διδασκόμεθα ἐκ τῆς χρήσεως αὐτοῦ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις. Ἡ στεφανηφορία ἦτο κατ' ἐξοχὴν ἑλληνικὸν ἔθος, διότι εἰς πᾶσαν εὐφρόσυνον περίστασιν τοῦ βίου αὐτῶν, συχνάκις δὲ καὶ εἰς ἐπισήμους πράξεις ἐν τῷ δημοσίῳ βίῳ οἱ Ἕλληνες ἐστεφανηφόρουν· ἀλλὰ προπάντων ἐθεώρουν τὸν στέφανον ἀναγκαῖον καὶ ἀπαραίτητον φόρημα τῶν μετεχόντων οἱασδήποτε θρησκευτικῆς πράξεως· «ἀστεφανώτοισι δ' ἀπυστρέφονται (οἱ θεοί)» εἶπεν ἡ Σαπφὼ (3). Ὅθεν καὶ ἐν τοῖς γάμοις ἐφόρουν στεφάνους οἱ νυμφίοι, συνήθως δὲ καὶ οἱ συνεορτάζοντες, κατεστεφανοῦντο δὲ καὶ αἱ θύραι καὶ ὁ οἶκος ὅλος τῶν νυμφίων, ἐνίοτε καὶ αἱ ὁδοί, δι' ὧν διήρχετο ἡ γαμήλιος πομπὴ (4). Οἱ τῶν νυμφίων στέφανοι ἐλέγοντο νυμφικοὶ στέφανοι (5) ἢ γαμήλια στέφη (6), ἐνιαχοῦ δ' ἦσαν ὡρισμένα τάνθη ἢ τὰ φυτά, ἐξ ὧν κατεσκευάζοντο οἱ στέφανοι. Ἐν Ἀττικῇ ὁ μήκων καὶ τὰ σισύμβρια (μίνθη ἡ ὑδρόφιλος) ἦσαν τὰ «φύλλα, οἷς ἐστεφανοῦντο οἱ νυμφίοι (7)», ἐν Βοιωτίᾳ δ' ἡ νύμφη ἐστεφανοῦτο δι' ἀσφαραγωνιᾶς (8). Εἰς τὰ μνημεῖα τῆς τέχνης οἱ νυμφίοι ἀπεικονίζοντο ἐστεφανωμένοι (9). Ὁμοίως καὶ ὁ τοῦ γάμου θεὸς Ὑμέναιος ἀπεικονίζετο στεφανηφορῶν καὶ ἄλλον στέφανον κρατῶν εἰς τὴν δεξιὰν (10), στέφανον δὲ τοῦ Ὑμεναίου μνημονεύουσιν Ἕλληνες καὶ

---

1) Ἐν Βυζαντινοῖς Χρονικοῖς 1895 τ. ΙΙ σ. 392: «Ἐρώτησις. Εἰ χρὴ στεφανοῦσθαι τοὺς διγαμοῦντας; καὶ εἰ τὸ ἓν μέρος παρθενεύει, τί ὀφείλει γίνεσθαι; Ἀπόκρισις. Τὸ μὲν παρθενεῦον μέρος ἐξάπαντος διὰ τὴν τῆς παρθενίας φυλακήν, ὡς ἄξιον στεφάνων, καὶ στεφανωθήσεται· τὸν δὲ δίγαμον, καὶ ὁ ὅσιος Θεόδωρος ὁ Στουδίτης καὶ πρὸ αὐτοῦ ὁ τὴν γλῶτταν χρυσοῦς [ἴσως ἐννοεῖ τὸ ἀνωτέρω παρατεθὲν χωρίον τοῦ Χρυσοστόμου] καὶ ἁπλῶς ὁ ὀρθὸς λογισμὸς κωλύει στεφανοῦσθαι».

2) Ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς (ἔνθ. ἀν. σ. 213) ὑπολαμβάνει τὸν στέφανον ἀοχλήτου ἀμερμνίας σύμβολον, διὸ καὶ οἱ νεκροὶ στεφανοῦνται. Ἐπεξηγῶν δὲ τὸ νόημα αὐτοῦ βυζαντινός τις σχολιαστὴς παρατηρεῖ ὅτι δίδεται εἰς τοὺς νυμφευομένους ὁ στέφανος σύμβολον ἀμερμνίας τῆς ἀφροδισίου φροντίδος.

3) Ἀπ. 78 Bergk παρ' Ἀθην. ΙΕ' 16 σ. 674.

4) Βλ. *Becker*, Charikles 3ης ἐκδ. τ. ΙΙΙ σ. 375. *Daremberg* et *Saglio*, Dictionnaire des antiquités λ. corona τ. Ι σ. 1527—8 *K. Schmidt*, de Hymenaeo et Talasio. Kil. 1886 σ. 47—8. *Köchling* de coronarum apud antiquos vi atque usu (RGVV. XIV, 2) σ. 13.61 κέ. *V. K. Müller*, der Polos. Berlin 1915 σ. 85 κέ.

5) *Πολυδ.* Γ. 43.

6) *Βίων* Α' 88.

7) Σχολ. Ἀριστοφ. Εἰρ. 869. Ὄρν. 159.

8) *Πλουτάρχ.* Γαμικὰ παραγγ. 2 σ. 138 d.

9) Ἐν τῷ πίνακι τοῦ Ἀετίωνος ὁ Ἀλέξανδρος ἀπεικονίζετο ὀρέγων στέφανον τῇ Ῥωξάνῃ (*Δουκ.* Ἡρόδ. 6. Ὁ Ἀλέξανδρος ἐστεφανωμένος κατὰ τοὺς γάμους αὐτοῦ καὶ κατὰ τὸν *Πλούταρχ.* π. Ἀλεξάνδρ. ἀρετῆς Α' 7 σ. 329). Περὶ μνημείων τῆς τέχνης βλ. *Daremberg* ἔνθ. ἀνωτ. *Helbig* ἐν Annali de Instit. 1866 τ. 38 σ. 454 κέ. *Brückner* ἐν *Athen.* Mitt. 1907 πίν. v. 2. 7. IX.

10) *Roscher*, Lex. d. Mythl. τ. Ι σ. 2802. *Schmitt* ἔνθ. ἀν. σ. 57 κέ.

Ρωμαῖοι ποιηταὶ (1). Ὁ ἀστερισμὸς τοῦ Στεφάνου ἐμυθολογεῖτο ὅτι ἦτο ὁ καταστερισθεὶς στέφανος «ᾧ πρῶτον ἡ νύμφη ἐστεφανώσατο» κατὰ τοὺς γάμους τοῦ Διονύσου καὶ τῆς Ἀριάδνης (2).

Τὸ ἔθος τῶν γαμηλίων στεφάνων ἦτο κοινὸν καὶ εἰς τοὺς Ἰταλικοὺς λαούς. Ἐν τυρρηνικοῖς μνημείοις οἱ νυμφίοι ἀπεικονίζονται ἐστεμμένοι ἢ κρατοῦντες ἑκάτερος τὸν στέφανον εἰς τὴν χεῖρα(3). Ἐστεφανηφόρουν δὲ καὶ οἱ Ρωμαῖοι νυμφίοι· ἡ νύμφη ἐφόρει ὑπὸ τὸν νυμφικὸν πέπλον στέφανον (corollam), κατεσκευασμένον ἐξ ἀνθέων καὶ χόρτων ὑπ' αὐτῆς συνειλεγμένων(4). Τὸν θρησκευτικὸν δὲ τῶν γαμηλίων στεφάνων χαρακτῆρα ἀποδεικνύει καταφανέστατα τὸ ρωμαϊκὸν ἔθος, διότι ὁ Ρωμαῖος, μόνον ὅτε ἔθυεν ἢ ηὔχετο εἰς τοὺς θεούς, ἐστεφανοῦτο(5).

Ἐδήλου δὲ ὁ στέφανος πιθανώτατα καθιέρωσιν τοῦ φοροῦντος εἰς τοὺς θεοὺς ἢ κοινωνίαν αὐτοῦ πρὸς τὸν θεόν, εἰς ὃν ἦτο ἀφιερωμένον τὸ φυτόν, ἐξ οὗ ὁ στέφανος ἐπλέκετο(6).

Περὶ δὲ τῶν φυτῶν, ἐξ ὧν κατασκευάζονται νῦν οἱ στέφανοι, παρατηροῦμεν ὅτι οἱ ἐλαίας (ἢ θαλλοῦ ἢ θάλλινοι) στέφανοι ἦσαν συνηθέστατοι ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι, καὶ δι' ἐλαίας καὶ μύρτου ἐστέφοντο ἐνιαχοῦ τῶν νεονύμφων αἱ θύραι (7). Ἀλλὰ κλημάτινοι στέφανοι, καθ' ὅσον γινώσκω, δὲν ἐσυνηθίζοντο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων, οὐδὲ δύναται νομίζω νὰ θεωρηθῇ ἡ χρῆσις αὐτῶν ὡς ἔχουσα συνάφειάν τινα πρὸς τὴν χρῆσιν κληματίδων ἐν τοῖς ἱεροῖς (8) ἢ νὰ ἐξηγηθῇ ἐκ τῆς σχέσεως τοῦ Διονύσου πρὸς τὸν Ὑμέναιον (9). Πιθανώτατον ὅμως, ὅτι τὸ ἔθος τῶν τοιούτων στεφάνων εἶναι ἀρχαῖον· πάντως οὐδὲν ἔχει τὸ κοινὸν πρὸς χριστιανικὰς δοξασίας, τῆς δὲ παλαιότητος αὐτοῦ τεκμήριον εἶναι ἡ ἐξάπλωσις αὐτοῦ ἀνὰ πάσας τὰς ἑλληνικὰς χώρας (10). Ἴσως δὲ δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἐξ ἀναλογίας πρὸς τὰ κατὰ τὰς ταφὰς ἀρχαῖα νόμιμα, ἀφοῦ τινα τῶν γαμηλίων συμβόλων παρατηροῦνται καὶ κατὰ τὰ πένθη, οἷον τὸ λουτρόν, αἱ

---

1) Βλ. τὰς μαρτυρίας παρὰ *Roscher* αὐτ. σ. 2803. *Schmidt* σ. 57.

2) *Ἐρατοσθέν.* Καταστερ. 5. Ἡ νύμφη ἐνυμφαγωγεῖτο εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ νυμφίου κατεστεμμένη. Ὅθεν ἡ Κλυταιμνήστρα λέγει πρὸς τὸν Ἀχιλλέα περὶ τῆς Ἰφιγενείας παρ' *Εὐριπ.* Ἰφιγ. Αὐλ. 905: «Σοὶ καταστέψασ' ἐγὼ νιν ἦγον ὡς γαμουμένην».

3) *Daremberg* ἔνθ. ἀν.

4) *Fest.* λ. coriolla σ. 63, 14. *Cicer.* de orat. III, 5, 8. *Πλούταρχ.* Πομπ. 55 (Περὶ τοῦ Πομπηΐου, ὅτι «στεφανοῦται καὶ θύει γάμοις»). *Lucan.* II, 358 (πυργωτὸς στέφανος τῆς νύμφης) *Claudian.* Epithal. 92 (στέφανος τοῦ νυμφίου) *Dracont.* VI, 6 Duhm (πλὴν τῶν νυμφίων, ἑστεφανωμένοι καὶ πάντες οἱ συνεορτάζοντες τοὺς γάμους). Ἀπεικονίσεις γαμηλίων στεφάνων ἐν ρωμαϊκοῖς μνημείοις: *Rossbach*, die romische Ehe σ. 381. 384. 388, 9. Römische Hochzeits-u. Ehedenkmäler, 1871.

5) *Fiebiger* ἐν *Pauly-Wissowa*, Real-Encyclopädie τ. IV σ. 1367. *Rossbach*, die röm. Ehe σ. 292—3.

6) *Hötticher*, Baumkultus σ. 321.

7) *Πλουτάρχ.* Ἐρωτ. 10, 5 σ. 755 α.

8) Ἐπιγραφὴ Ἐλευσῖνος (*Dittenberger*, Sylloge ἐκδ. 2, ἀρ. 587. 125. 129). Ἐπιγραφαὶ Δήλου (Δελτ. ἑλλην. ἀλληλογραφ. 1890 σ. 493, 4. 9). Πρβλ. *G. Hock*, Griechische Weihegebräuche σ. 114.

9) *R. Schmidt* ἔνθ. ἀν. σ. 15 κέ. 22 κέ. 30 κέ.

10) Ἴσως ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς ὑπεμφαίνουσα τὴν χρῆσιν τῶν ἐκ κλήματος ἢ κλάδων ἐλαίας πλεκομένων στεφάνων ἡ ἑπομένη εὐχὴ ἐκ τῶν ἐν ἀρχῇ τῆς ἀκολουθίας τοῦ στεφανώματος (ἐκ κώδ. 661 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τοῦ ΙΕ αἰῶνος): «Ἡ γυνή σου ὡς ἄμπελος εὐθηνοῦσα ἐν τοῖς κλίτεσι τῆς οἰκίας σου, οἱ υἱοί σου ὡς νεόφυτα ἐλαιῶν κύκλῳ τῆς τραπέζης σου».

δᾶδες καὶ οἱ στέφανοι(1). Φύλλα δὲ καὶ κλάδοι ἐλαίας καθὼς καὶ κλήματα συνηθίζοντο κατὰ τὰς ταφάς, ἐκεῖνα μὲν ἤδη ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων (2), τὰ κλήματα δ' ἐν Ἀττικῇ, ὅπου κατὰ τὴν πρόθεσιν ὑπεστρώνοντο εἰς τὸν νεκρὸν καὶ συνεθάπτοντο εἰς τοὺς τάφους(3), ἴσως δὲ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος (4).

Σήμερον πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος τὸν ἔγγαμον ἀποθανόντα στέφουσι δι' αὐτοῦ τοῦ νυμφικοῦ στεφάνου του (5). Καθόλου δὲ οἱ γαμήλιοι στέφανοι θεωροῦνται ἱεροὶ καὶ μέχρι τῆς λύσεως τοῦ γάμου διὰ τοῦ θανάτου τοῦ ἑτέρου τῶν συζύγων φυλάσσονται, περιδενόμενοι ἐνιαχοῦ διὰ τῶν λαμπάδων τοῦ ὑμεναίου (6), ἐν ἰδίᾳ θήκῃ, ἀναρτωμένῃ ἐν τῷ κοιτῶνι ἄνωθεν τῆς συζυγικῆς κλίνης ἢ παρὰ τὰς εἰκόνας τῶν ἁγίων(7). Τὸ ἔθιμον τοῦτο διατηρεῖται ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν χρόνων (8). Ἱερὸς θεωρεῖται καὶ ὁ ὅρκος εἰς τὰ στέφανα: «Ἔτσι νὰ χαρῶ τὸ στεφάνι μου!» Μεγάλη δὲ καὶ ἡ ἀντίστοιχος εὐχή: «Νὰ χαίρεσαι τὸ στεφάνι σου! (9) καὶ ἐν γαμηλίῳ ᾄσματι:

Ὥστε νὰ στέκῃ ἡ θάλασσα,
νὰ στέκουν τὰ στεφάνια σας!(10).

---

1) Ἡ ὁμοιότης πολλῶν τῶν γαμηλίων καὶ τῶν τοῦ πένθους ἐθίμων εἶναι ἀπόρροια τῆς παραστάσεως τοῦ θανάτου ὡς γάμου τοῦ νεκροῦ μετὰ τοῦ ᾅδου ἢ τῆς γῆς.

2) *Τσούντας* ἐν Ἀρχαιολ. ἐφημερ. 1888 σ. 136. Ἐν Λακεδαίμονι κατ' ἀρχαιότατον ἔθιμον ἀναφερόμενον εἰς τὸν Λυκοῦργον ἔθαπτον τὸν νεκρὸν ἐν φοινικίδι καὶ φύλλοις ἐλαίας θέντες τὸ σῶμα (*Πλουτάρχ.* Λυκ. 27). Ἀττικὸς νόμος παρὰ Δημοσθ. ΜΓ' 71 σ. 1074 μνημονεύει τὴν χρῆσιν ἐλαίας κατὰ τὴν ταφὴν τῶν νεκρῶν. Ἄλλας μαρτυρίας περὶ χρήσεως ἐλαίας καὶ κλημάτων ἐν Ἀττικῇ κατὰ τὴν ταφὴν βλ. παρὰ *Rohde*, Psyche 4ης ἐκδ. σ. 2129.

3) *Ἀριστοφ.* Ἐκκλ. 1031: «καὶ κλήμαθ' ὑπόθου συγκλάσασα τέτταρα». Ἴχνη κλημάτων παρετηρήθησαν καὶ κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς παναρχαίων τάφων παρὰ τὸ Δίπυλον. Βλ. Rohde αὐτ.

4) Εὐστόχως ὁ *Hock*, Griech. Weihegebräuche σ. 13 συνάπτει πρὸς τὸ ἔθιμον τὰ ἐν τῷ τάφῳ τοῦ Ἡλὰρ τεπὲ παρὰ τὸν Βῶλον εὑρεθέντα τεχνητὰ κλήματα καὶ τὰ παρατηρηθέντα ἴχνη φυσικῶν κλημάτων.

5) Τὸ ἔθιμον τοῦτο ἀναφέρει καὶ ὁ *Pouqueville*, Voyage de la Grèce τ. II, σ. 53, περιγράφων τελετὴν γάμων ἐν Πωγώνῃ τῆς Ἠπείρου. Ἂν ὁ ἀποθανὼν εἶναι πρεσβύτης καὶ καταλείπει ἐνήλικα τέκνα, δὲν συνθάπτουσι τὸν νυμφικὸν στέφανον αὐτοῦ. Συνήθως δὲ στέφουσι διὰ τούτου τὸν πρῶτον ἀποθανόντα τοῦ ἀνδρογύνου· ὁ ἕτερος στέφανος δὲν συνθάπτεται πλέον. Ἐν Καλύμνῳ «σὰμ πεθάνῃ ὁ γαμπρὸς γιὰ ἡ νύφη, τὸ ἕνα στεφάνι βάλλουν το 'ς τήμ μπάντα (=παραπλεύρως) μέσ' 'ς τὸ κασόνι (=τὸ φέρετρον), τ' ἄλλο πᾶν το σὲ κανένα ξωκκλῆσσι καὶ κρεμμάζουν το, καὶ μὲ τσαιρὸ τὰ κλήματα ποὺ πομένουν ρήχνουν τα 'ς τὸ χωνευτῆρι, ποῦ βάλλουν καὶ τὰ κόκκαλα· τσ' ἂν εἶναιγ καινούρζια κόμα κι' ὁμορφα τὰ λουλλούγκια τοῦ στεφανιοῦ, βάλλουν τα ἐρινὲ στεφάνι 'ς τοὺς ἁγιοὺς τοῦ τέμπλου (=εἰκονοστασίου) τῆς ἐκκλησσᾶς γιὰ βάλλουν τα τσειὰ 'ς τὸν ἄγκωνα (=ἄμβωνα), ποὺ μπαίνει πάνω ὁ τζιάκος (=διάκονος) καὶ λέει τὸ βαγγέλιο. Ὅταμ πεθάνῃ λεύτερος, τὸ στεφάνι, βάλλουν τοῦ το 'ς τὴγ κεφαλή». (Κατ' ἀνακοίνωσιν Γιάννη Κλ. Ζερβοῦ).

6) Ἀφότου εἰσήχθη ἡ συνήθεια τῶν μακρῶν καὶ βαρειῶν λαμπάδων τῶν νυμφίων, ἡ σύνδεσις αὐτῶν μετὰ τῶν στεφάνων δὲν εἶναι βεβαίως δυνατή, καὶ ἡ διατήρησις δύσκολος· ὅθεν ἀναθέτουσιν αὐτὰς εἰς τὴν ἐκκλησίαν.

7) Κατὰ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ στεφανώματος ἐν κώδ. 670 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης (τοῦ ΙΒ' αἰῶνος) τὰ στέφανα ἀπέθετεν ὁ ἱερεὺς εἰς *τὸν παστὸν* μετ' εὐχῆς. Μετὰ ἑπτὰ δ' ἡμέρας *συνέσελλε* τὰ στέφανα ὁ ἱερεὺς καὶ ἀνέθετεν εἰς τὸν ναόν. Ἀλλ' ἴσως πρόκειται περὶ προσωρινῆς ἀναθέσεως ἢ περὶ τῶν εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἀνηκόντων στεφάνων.

8) Βλ. *Κωνσταντ. Πορφυρογεννήτου*, Ἐκθ. βασιλ. τάξ. Α' λθ' 4 σ. 200 Bonn: «Τὰ δὲ στεφάνια κρεμῶσιν οἱ τῆς τάξεως τοῦ κουβουκλίου ἐν τῷ πενταπυργίῳ, ἐν ᾧ ἵσταται ὁ βασιλικὸς κράβατος».

9) Ὅμοιαι εὐχαὶ κρητικαὶ παρὰ *Βλαστ.* σ. 128.

10) Ποιμενικὸν τῆς Χίου (*Κανελλάκη*, Χιακὰ ἀνάλεκτα σ. 131).

Τὴν ἱερότητα τῶν νυμφικῶν στεφάνων ἐμφαίνει καὶ ἡ κατὰ τοὺς μέσους χρόνους ἐν χρήσει πρὸς δήλωσιν αὐτῶν λέξις *ἀπαρχαί*. Ἀλλ' ἡ χρῆσις αὐτῆς ἦτο σπανιωτάτη, τοὐλάχιστον μόνον ἐξ ἑνὸς χειρογράφου τῆς ἀκολουθίας τοῦ στεφανώματος διδασκόμεθα ταύτην (1), ἄγνωστον δ' ἂν διετηρήθη ἐκ τῆς ἀρχαιότητος, καὶ ἂν ὑποδεικνύει ὅτι οἱ στέφανοι ἐθεωροῦντο ὡς αἱ ἀφιερωμέναι εἰς τοὺς θεοὺς ἀπαρχαὶ τῶν τοῦ γάμου.

ΤΟ ΚΟΙΝΟΝ ΠΟΤΗΡΙΟΝ

Εἰς τὴν ἐν χρήσει ἔντυπον ἀκολουθίαν τοῦ στεφανώματος ἀναφέρεται, ὅτι μετὰ τὴν στέψιν τῶν νυμφίων, τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Ἀποστόλου καὶ τοῦ Εὐαγγελίου, μετ' εὐχὴν τοῦ ἱερέως καὶ τὴν κυριακὴν προσευχήν, προσφέρεται εἰς τοὺς νυμφίους ποτήριον, ἐξ οὗ πίνουσι τρίς: «εἶτα προσφέρεται τὸ κοινὸν ποτήριον καὶ εὐλογεῖ αὐτὸ ὁ ἱερεὺς λέγων τὴν εὐχὴν ταύτην. Ὁ θεός, ὁ πάντα ποιήσας τῇ ἰσχύι σου...καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο παρεχόμενος τοῖς συναφθεῖσι πρὸς γάμου κοινωνίαν, εὐλόγησον εὐλογίᾳ πνευματικῇ...Εἶτα λαβὼν ὁ ἱερεὺς ἐπὶ χεῖρας τὸ ποτήριον, μεταδίδωσιν αὐτοῖς ἐκ τρίτου, πρῶτον τῷ ἀνδρὶ καὶ αὖθις τῇ γυναικί».

Εἷς τινα τῶν χειρογράφων ὁρίζονται τὰ αὐτά, παρατηρουμένων μόνον διαφορῶν τινων εἰς τὰς εὐχὰς καὶ τὴν καθόλου διατύπωσιν τῶν ὁδηγιῶν (2). Ἄλλα ὅμως ἀναφέρουσιν ὅτι μεταλαμβάνουσι πρῶτον οἱ νυμφίοι τῆς θείας κοινωνίας καὶ ἔπειτα πίνουσιν οἶνον ἐκ τοῦ κοινοῦ ποτηρίου, προσθέτουσι δέ τινα καὶ τὴν περίεργον λεπτομέρειαν, ὅτι ἐνιαχοῦ θραύουσι μετὰ τοῦτο τὸ κοινὸν ποτήριον. Οὕτως ὁ ἁγιορειτικὸς κώδιξ Λαύρας Β 7 τοῦ ΙΒ' αἰῶνος λέγει: «Καὶ ἐλθόντες (οἱ νυμφίοι) πρὸ τῶν ἁγίων θυρῶν τοῦ θυσιαστηρίου, ἀπολύουσιν ἀλλήλων τὰς χεῖρας καὶ ἵστανται· ἀπόκεινται δὲ ἐν τῇ θείᾳ τραπέζῃ ποτήριον ἔχον προηγιασμένα καὶ στέφανα δύο, καὶ ποτήριον ὑέλου πλῆρες οἴνου... Κρατῶν δὲ (ὁ ἱερεὺς) τὸ ποτήριον [λέγει]: πρόσχωμεν τὰ προηγιασμένα [καὶ] κοινωνεῖ αὐτούς. Εἶτα ποιεῖ τὴν εὐχὴν τοῦ κοινοῦ ποτηρίου. (Ἔπεται ἡ εὐχή, ὡς ἐν τῇ ἐντύπῳ ἀκολουθίᾳ). Εἶτα δίδωσι τῷ ἀνδρὶ πιεῖν, αὐτὸς κατέχων τὸ

---

1) Τὸ χειρόγραφον, ὅπερ ἐνδέχεται νὰ περιέχῃ παλαιοτέραν τῶν γνωστῶν διάταξιν τῆς ἀκολουθίας εἶναι βαρβερινὸς κῶδιξ, οὗ ταύτην τὴν περικοπὴν παραθέτει ὁ Ducange, Glossar. λ. ἀπαρχαὶ σ. 96: «Εἶτα ἐπαίρει ὁ ἱερεὺς τὰς *ἀπαρχὰς* καὶ στέφει αὐτούς, λέγων· Στέφεται ὁ δοῦλος τοῦ θεοῦ ὁ δεῖνα στέφανον ἀφθαρσίας κλπ». Τὸ ἀντίστοιχον χωρίον τῆς ἐν χρήσει ἀκολουθίας τοῦ στεφανώματος ἔχει ὧδε: «Καὶ μετὰ τὸ Ἀμήν, λαβὼν ὁ ἱερεὺς τὰ *στέφανα*, στέφει πρῶτον τὸν νυμφίον λέγων: Στέφεται ὁ δοῦλος τοῦ θεοῦ ὁ δεῖνα τὴν δούλην τοῦ θεοῦ τὴν δεῖνα, εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς κτλ.»

2) Ἐν τῷ ἁγιορειτικῷ κώδικι Φιλοθέου τοῦ ΙΕ' αἰῶνος: Μετὰ τὴν εὐχήν: «Ποτήριον σωτηρίου λήψεται» καὶ εὐθὺς μεταδίδει αὐτοὺς τοῦ κοινοῦ ποτηρίου· εἶτα λέγει: Σῶσον ὁ θεὸς τὸν λαόν σου.... καὶ τὴν εὐχήν· Ἀδελφοί, χαίρετε ἐν Κυρίῳ πάντοτε, πάλιν ἐρῶ χαίρετε, τὸ ἐπιεικὲς ἡμῶν γνωσθήτω πᾶσιν ἀνθρώποις· [εἶπεν] ὁ κύριος, μηδὲν μεριμνᾶτε, καὶ ὁ θεὸς τῆς εἰρήνης ἔσται μεθ' ἡμῶν». Ἐν τῷ ἁγιορειτικῷ κώδ. Λαύρας Γ, 7. Μετὰ τὴν εὐχὴν τῆς στεφανώσεως: «καὶ εὐθὺς ποτιεῖ αὐτοὺς οἴνου ἀκράτου, καὶ λέγει τὴν εὐχήν. Δέσποτα, δέσποτα τῶν ἁπάντων, ὁ λαβὼν χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς καὶ πλάσας ἔργον τίμιον.... ἐν πάσῃ σωφροσύνῃ τῷ σῷ φόβῳ. Ἀδελφοί, χαίρετε, καὶ πάλιν ἐρῶ χαίρετε· ὁ θεὸς τῆς εἰρήνης ἔσται μεθ' ἡμῶν». Ἐν κώδ. τῆς Ἐθν. Βιβλ. 849 τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἄνευ προηγουμένης ὁδηγίας ἀναγράφεται· *Εὐχὴ τοῦ ποτηρίου* καὶ προστίθενται ταῦτα: «Ἐπιδίδωσι τῷ ἀνδρὶ καὶ τῇ γυναικὶ τὸ κοινὸν ποτήριον ἐκ τρίτου». Ἐν κώδ. 670 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθ. τοῦ ΙΒ' αἰῶνος φ. 1α: «Καὶ ποτίζει αὐτοὺς ἐκ τοῦ κοινοῦ ποτηρίου λέγων: Κοινὸν ποτήριον πίνουσιν, οἱ πίνοντες ζήσουσι καὶ πολυχρονίσουσιν.

ποτήριον, καὶ αὖθις τῇ γυναικί· καὶ μετὰ ταῦτα ἐπιδίδωσι τὸ ποτήριον τῷ ἀνδρί, καὶ πιὼν οὗτος (χειρ. οὕτω) ἀποδίδωσί τινι, ἢ ὡς ἔνιοι κλᾷ. Καὶ ἐμφυσᾷ ὁ ἱερεὺς λέγων ὀρθοὶ οἱ μεταλαβόντες, ἀντιλαβοῦ...ἀδελφοί, χαίρετε ἐν κυρίῳ πάντοτε, πάλιν ἐρῶ χαίρετε... καὶ ὁ θεὸς τῆς εἰρήνης ἔσται μεθ' ὑμῶν πάντοτε νῦν καὶ ἀεί.. καὶ οὕτως ἐξέρχονται». Ὅμοια ἀναγινώσκομεν καὶ εἰς ἄλλους κώδικας (1). Ἡ δὲ συνήθεια τῆς θραύσεως τοῦ ποτηρίου παρέμεινεν ἐνιαχοῦ (2).

Μνείαν τοῦ κοινοῦ ποτηρίου τῶν νυμφίων εὑρίσκομεν καὶ εἰς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς. Οὕτως ὁ κατὰ τὴν πρώτην πεντηκονταετηρίδα τοῦ Ζ' αἰῶνος ζήσας Θεοφύλακτος ὁ Σιμοκάτης (Ἱστ. Α' 10 σ. 52 Bonn) ἱστορεῖ ὅτι κατὰ τοὺς γάμους τοῦ Μαυρικίου καὶ τῆς θυγατρὸς τοῦ βασιλέως Τιβερίου «ὁ νυμφαγωγὸς κύλικι τοὺς νυμφίους, ὁρώντων τῶν δήμων, ἐφιλοφρονήσατο». Ὁ δὲ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΒ' αἰῶνος ἀκμάσας Κωνσταντῖνος ὁ Μανασσῆς λέγει που: «οὐδ' ἀπὸ κρατῆρος σπένδομεν, ὃν ἀλλήλοις νυμφίοι προπίνουσιν»(3).

Ἐκ τοῦ χωρίου τοῦ Σιμοκάτου μανθάνομεν, ὅτι ἀντὶ τοῦ ἱερέως, ὡς ἡ ἀκολουθία τοῦ στεφανώματος ὁρίζει, προσέφερε καὶ ὁ παράνυμφος εἰς τοὺς νυμφίους τὸ κοινὸν ποτήριον. Ἐνιαχοῦ δὲ τῆς Ἑλλάδος πρὸ ἑνὸς περίπου αἰῶνος ἐσυνηθίζετο νὰ δίδῃ τοῦτο εἰς τοὺς νυμφίους ὁ τῆς νύμφης πατὴρ(4). Σήμερον δ' ἐνιαχοῦ ἐκ τοῦ προσφερομένου ὑπὸ τοῦ ἱερέως ποτηρίου πλὴν τῶν νυμφίων πίνει τρὶς καὶ ὁ παράνυμφος(5).

Τὸ ἔθιμον τοῦ κοινοῦ ποτηρίου ἀνάγει ὁ Guys εἰς τὴν ἀρχαιότητα συ-

---

1) Οἷον ἐν τῷ κώδικι τοῦ ΙΒ' αἰῶνος τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν ἀρ. 662, ὅπου μετ' ἀσημάντων παραλλαγῶν ἀπαντῶνται αἱ αὐταὶ εὐχαὶ καὶ ὁδηγίαι καὶ ἐν τῷ τῆς Λαύρας. Ὁμοίως καὶ ἐν κώδικι τῆς ἀγιορειτικῆς μονῆς Κασταμονίτου ἀρ. 19 τοῦ ΙΔ' αἰῶνος. «Καὶ μεταδοὺς αὐτοῖς (Χ. αὐτῶν) τῶν θείων μυστηρίων ποιεῖ τὴν εὐχὴν τοῦ κοινοῦ ποτηρίου. Εὐχή: [Ὁ Θεὸς] ὁ τὰ πάντα ποιήσας τῇ ἰσχύι σου (Χ. εὐχῇ σου) καὶ στερεώσας (τὴν οἰκουμένην καὶ κοσμήσας) τὸν στέφανον [πάντων] τῶν πεποιημένων (Χ. τὸν πεποιημένον) ὑπὸ σοῦ, ὁ τὸ ὕδωρ εἰς οἶνον μεταβαλὼν καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο παρεχόμενος τοῖς συναφθεῖσι πρὸς γάμου κοινωνίαν, εὐλόγησον εὐλογίᾳ πνευματικῇ.... Καὶ λαβὼν τὸ ποτήριον ἐπιδίδωσι πρῶτον τῷ ἀνδρὶ καὶ ἀπογεύεται εἶτα τῇ γυναικί. καὶ πάλιν [τῷ ἀνδρὶ καὶ εἶτα] τῇ γυναικὶ ἕως ἐκπίῃ. Εἶθ' οὕτως λέγει. Ὀρθοὶ μεταλαβόντες.... καὶ ἐπευχόμενος αὐτοῖς λέγει, Χαίρετε ἐν (Κυρίῳ) πάντοτε, πάλιν ἐρῶ χαίρετε, ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μεθ' ἡμῶν». Ἐν κώδ. τῆς μονῆς Φιλοθέου 164 τοῦ ΙΣ' αἰῶνος: «Καὶ μετὰ τοῦτο λαβὼν ὁ ἱερεὺς τὸ ἅγιον ποτήριον ἐξέρχεται ἔξω, μεταλαμβάνει τοὺς νεονύμφους, καὶ ὑποστρέφει καὶ τίθησι τὸ ἅγιον ποτήριον ἐν τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ. Ὁ δὲ ψάλτης ψάλλει τὸ κοινωνικόν: Ποτήριον σωτηρίου καὶ ὁ ἱερεὺς τὴν εὐχὴν τοῦ κοινωνικοῦ: Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ ὁ πάντα ποιήσας τῇ ἰσχύι σου κτλ. .... Εἶτα λαβὼν ὁ ἱερεὺς ἕτερον ποτήριον καὶ μετακενῶν (Χ. μετὰ καινῶν) τὸ ἓν εἰς τὸ ἄλλο καὶ λέγων οὕτω: Καὶ ἔκλινεν (Χ. ἐκκλινεν) ἐκ τούτου εἰς τοῦτο, πλὴν ὁ τρυγίας αὐτοῦ οὐκ ἐξεκενώθη. Καὶ μετὰ τοῦτο λέγει τὴν εὐχὴν τοῦ ποτηρίου: Ὁ σωτὴρ τῆς οἰκουμένης, ὁ ἐλθὼν εἰς τὸν κόσμον μετὰ δυνάμεως καὶ δόξης πολλῆς κτλ. Καὶ μετὰ τὴν εὐχὴν μεταδίδωσιν (Χ. μετάδωσιν) ἐκ τοῦ κοινοῦ ποτηρίου, πρῶτον τῷ ἀνδρί, ἔπειτα τῇ γυναικὶ ἐκ τρίτου, καὶ λέγει ὅτι Σὺ εἶ ὁ πατὴρ ἐν τῷ υἱῷ καὶ ὁ υἱὸς ἐν τῷ πατρί, ἅμα τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ πνεύματι νῦν κλπ..... Εἶτα σφραγίζων αὐτοὺς λέγει (Χ. λέγων): Ἐν εἰρήνῃ προσέλθετε καὶ ἐν ἀγάπῃ πορεύεσθε. Καὶ ἀπέρχονται εἰς τὸν παστόν». —Νῦν οἱ μελλόνυμφοι πολλαχοῦ, μάλιστα δ' εἰς τὰς πόλεις, κοινωνοῦσιν ἐκκλησιαζόμενοι πρὸ τῆς τελετῆς τῶν γάμων.

2) Βλ. παρεκβολικὴν σημείωσιν Ε.

3) Μονῳδία ἐπὶ τῇ Θεοδώρᾳ Κοντοστεφάνου σ. 10 στ. 12.

4) *Douglas* σ. 111.

5) *Tournefort*, Voyage τ. Ι σ. 150. *Guys* Voyage littéraire de la Grèce, 3e éd. τ. Ι σ. 247. W. 91. Ὁ Guys προσθέτει ὅτι πλὴν τῶν νυμφίων καὶ τοῦ παρανύμφου πίνουσιν ἐκ τοῦ κοινοῦ ποτηρίου καὶ οἱ μάρτυρες, ἐννοῶν βεβαίως τοὺς παρευρισκομένους εἰς τὴν τελετήν. Ἐν παρεκβολικῇ σημειώσει ς' σημειοῦνται αἱ διάφοροι κατὰ τόπους παραλλαγαὶ τοῦ ἐθίμου.

σχετίζων αὐτὸ πρὸς τὰ τοῦ Πινδάρου ἐν Ὀλυμπιον. Ζ' 1 κέ. καὶ πρὸς τὴν παρ' Ἀθηναίῳ διήγησιν περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μασσαλίας. Ταῦτα ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Βυβιλάκης (1) ἐπαγόμενος ὡς παράλληλον καὶ τὴν ἄλλην ἐν τῷ αὐτῷ χωρίῳ τοῦ Ἀθηναίου (ΙΓ' σ. 575) διήγησιν περὶ τοῦ γάμου τῆς θυγατρὸς τῶν πέραν τοῦ Τανάιδος Σκυθῶν. Ἀλλ' εἶναι φανερὸν ὅτι οὐδεμίαν ἔχουσι ταῦτα σχέσιν πρὸς τὸ κοινὸν ποτήριον τῶν νυμφίων. Εἰς μὲν τὰς παρ' Ἀθηναίῳ διηγήσεις ἡ κόρη προσφέρει φιάλην (καυκίον) οἴνου εἰς τὸν νέον, ὃν ἐκλέγει σύζυγον· παρὰ Πινδάρῳ δ' ὁ τῆς νύμφης πατὴρ προπίνων δωρεῖται φιάλην πλήρη οἴνου εἰς τὸν γαμβρόν.

Ἀλλ' ὅμως ἡ προέλευσις τοῦ ἐθίμου εἶναι ἀρχαία, ἐμφαίνει δὲ μᾶλλον τὴν ἀρχαιότητα αὐτῆς καὶ ἡ παράθεσις εἰς τὴν τράπεζαν παρὰ τὸ κοινὸν ποτήριον καὶ ἄρτου, τοῦ ὁποίου τεμάχια ἐμβαπτίζονται εἰς τὸ ποτήριον καὶ δίδονται πρὸς βρῶσιν ἅμα μετὰ τοῦ οἴνου εἰς τοὺς νυμφίους καὶ εἴτε εἰς τὸν παράνυμφον εἴτε εἰς ἄλλους τῶν κεκλημένων. Τὰ περὶ τῆς βρώσεως τοῦ ἄρτου δὲν παρελήφθησαν ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τοῦ στεφανώματος, ἀλλ' οὐδὲν ἧττον ἡ συνήθεια αὕτη τηρεῖται ἐν ταῖς πλείσταις τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν (2). Παραπλησία δὲ πρὸς ταύτην εἶναι καὶ ἡ ἐνιαχοῦ ἐπικρατοῦσα συνήθεια τῆς παραθέσεως εἰς τοὺς νεονύμφους μετὰ τὴν στέψιν κοινῆς τροφῆς, ἄρτου ἢ ἄλλου ἐδέσματος (3). Ὁμοίως δὲ συναφὴς εἶναι ἡ συνήθεια τοῦ νὰ προσφέρεται ὑπὸ συγγενοῦς τοῦ γαμβροῦ γυναικὸς εἰς ἀμφοτέρους τοὺς νυμφίους ἢ εἰς τὴν νύμφην μόνην μέλι ἢ ἄλλο τι γλύκυσμα ἢ πλακοῦς (4).

Τὸ κοινὸν ἔδεσμα τῶν νεονύμφων ἀνευρίσκομεν καὶ εἰς τὸν τύπον τοῦ ἱεροῦ γάμου τῶν Ρωμαίων (confarreatio), τὰ φαρράκια, ὡς τὰ λέγει ὁ Διονύσιος ὁ Ἁλικαρνασσεύς (5). Ἐν τῷ οἴκῳ τῆς νύμφης τὸ ζεῦγος τῶν μελλονύμφων, κεκαλυμμένην ἔχοντες τὴν κεφαλήν, καθήμενοι δ' ἐπὶ θρόνων ὑπεστρωμένων διὰ τοῦ δέρματος ἱερείου, ἀπήγγελλον ῥήσεις ἱερὰς (verba solemnia) καὶ ἔτρωγον τὰ φαρράκια, ἤτοι πιθανώτατα ἄρτον ἀπὸ ζειῶν (panis farreus), ἤ, ὡς τινες εἰκάζουσιν, ἔρριπτον ταῦτα εἰς τὸ πῦρ. Ὅθεν τὰ φαρράκια ἦσαν, κατὰ τὸν Διονύσιον, κοινωνία τοῦ φαρρός, ἤτοι τῆς ζέας. Φανερὸν δὲ τῷ ὄντι εἶναι ὅτι ἡ κυρία τελετὴ συνίστατο εἰς τὴν κοινὴν βρῶσιν τοῦ ἄρτου, ὅθεν καὶ τὸ ὄνομα τῆς πράξεως (confarreatio), τὰ δ' ἄλλα ἦσαν πρόσθετοι ἐπουσιωδέστεραι τελεταί.

Καὶ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἰνδικῇ τὴν δευτέραν ἡμέραν τοῦ γάμου ἐν τῇ οἰκίᾳ τῆς νύμφης οἱ νεόνυμφοι ἤσθιον ὁμοῦ ἐκ τῆς θυσίας· μετὰ δὲ τὴν εἴσοδόν των εἰς τὴν οἰκίαν ἔπινον ἀπὸ κοινοῦ ὀξύγαλα (6).

Ὅμοια ἔθιμα ἀπαντῶμεν καὶ ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις, καὶ εἰς εὐρωπαϊκοὺς καὶ εἰς μὴ χριστιανικοὺς καὶ εἰς πολλοὺς τῶν κατὰ φύσιν λαῶν(7). Κατά τι παρισινὸν εὐχολόγιον τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, ἐν Παρισίοις οἱ νεόνυμφοι ἐπιστρέφοντες ἐκ τῆς ἱερολογίας τοῦ γάμου εὕρισκον πρὸ τῆς θύρας τῆς οἰκίας των

---

1) *Bvbilakis* Neugriechisches Leben, 1840 σ. 45 κέ.
2) Βλ. παρεκβολικὴν σημείωσιν ς'.
3) Βλ. παρεκβολικὴν σημείωσιν Ζ'.
4) Βλ. παρεκβολικὴν σημείωσιν Η'.
5) Βλ. *Rossbach* σ. 96 κέ. *R. Leonhard* ἐν *Pauly-Wissowa* Real—Encyclopädie τ. IV σ. 862—4 λ. confarreatio.
6) *Haas* ἐν *Weber*, Indische Studien τ. V σ. 326. 346.
7) Βλ. μαρτυρίας παρὰ *Sartori* Sitte u. Brauch, Lpz. 1910 τ. I σ. 73 (Handbücher zur Volkskunde V). Ἄλλας μαρτυρίας παραθέτομεν κατωτέρω.

ἄρτον καὶ οἶνον· ὁ ἱερεὺς ηὐλόγει τὸν ἄρτον καὶ ὁ νυμφίος μετ' αὐτὸν δὲ καὶ ἡ νύμφη ἐγεύοντο τοῦ ἄρτου καὶ ἔπινον ἔπειτα ἐκ κοινοῦ ποτηρίου οἶνον (1). Ἐν Βρετάνῃ τῆς Γαλλίας οἱ νεόνυμφοι τρώγουσιν ἄρτον, μεριζόμενοι τεμάχιον αὐτοῦ, καὶ πίνουσιν ἐκ τοῦ αὐτοῦ ποτηρίου μηλίτην (2). Καὶ ἐν ἄλλαις ἐπαρχίαις τῆς Γαλλίας ἐσυνηθίζετο ἄλλοτε νὰ τρώγωσιν οἱ νεόνυμφοι ἀπὸ κοινοῦ ἄρτον (3). Ἐν Ἀγγλίᾳ ἐξ οὐδεμιᾶς γαμηλίου τελετῆς ἐλλείπει ὁ γαμήλιος πλακοῦς, ὃν κόπτει πάντοτε ἡ νύμφη (4). Ἐν ταῖς Σκανδιναυικαῖς χώραις ἐσυνηθίζετο ἄλλοτε νὰ πίνωσιν ὁμοῦ οἱ νεόνυμφοι ἐκ τοῦ αὐτοῦ ποτηρίου (5). Ἡ δὲ κατὰ μόνας ἑστίασις τῶν νυμφίων ἀπετέλει μέρος τῆς τελετῆς τῶν γάμων παρὰ τοῖς Σάρδοις, τοῖς Ἑρμολανδοῖς ἐν Πρωσσίᾳ καὶ τοῖς Ἐσθωνοῖς (6). Παρὰ τοῖς Κιργίζοις ὁ μολλᾶς προσφέρει καυκίον πλῆρες ὕδατος, εἰς ὃ ἐμβάπτουσι βέλος καὶ τρίχας ἐκ τῆς χαίτης τοῦ ἵππου τῆς νύμφης ἢ μίαν τῶν ταινιῶν ταύτης καὶ πίνουσιν ἀμφότεροι οἱ νυμφίοι· εἰς τοῦτο δὲ καὶ μόνον συνίσταται ἡ τελετὴ τοῦ γάμου (7). Ἐν Τουρκεστὰν οἱ νυμφίοι ἐκπίνουσι κοινῶς κύλικα ὕδατος καὶ τρώγουσι τὸν αὐτὸν ἄρτον (8). Ἐν Ἰαπωνίᾳ οἱ νυμφίοι ὀφείλουσι νὰ πίωσι κατὰ προδιαγεγραμμένην τάξιν ὡρισμένον ἀριθμὸν ποτηρίων οἴνου (9). Παρὰ τοῖς Πιπερᾶ, ὀρεινῇ φυλῇ τοῦ Γιτταγόγη τῆς Βεγγάλης, ἡ νύμφη παρασκευάζει πῶμα, πίνει τὸ ἥμισυ αὐτοῦ, προσφέρει τὸ ἕτερον ἥμισυ εἰς τὸν γαμβρὸν καὶ ἔπειτα συνδέουσιν ἀγκιστροειδῶς τὸν μικρὸν τῆς χειρὸς δάκτυλον (10). Σχεδὸν δὲ παρὰ τοῖς πλείστοις ὀρεινοῖς λαοῖς τῆς Ἰνδικῆς ἀπαντᾷ ἡ αὐτὴ συνήθεια τοῦ κοινοῦ πώματος ἢ τοῦ κοινοῦ ἐδέσματος (11). Ἐν Μαδαγασκάρῃ μέρος τῆς τελετῆς τοῦ γάμου ἀποτελεῖ τὸ κοινὸν ἔδεσμα τῶν νυμφίων ἀπὸ τῆς αὐτῆς λοπάδος (12). Ἐν Νέᾳ Γουινέᾳ οἱ νυμφίοι δίδοντες εἰς ἀλλήλους τὰς χεῖρας κάθηνται πρὸ τῆς εἰκόνος τοῦ κυριωτέρου θεοῦ των, καὶ τρώγουσιν ὁμοῦ σάγον, ὃν ἡ νύμφη προσφέρει πρὸς τὸν νυμφίον, καὶ οὗτος ἔπειτα πρὸς ἐκείνην· μετὰ δὲ τοῦτο ἡ μὲν νύμφη δίδει εἰς τὸν νυμφίον καπνόν, οὗτος δὲ εἰς αὐτὴν βετὲλ πρὸς μάσησιν (13). Ὅμοια γαμήλια ἔθιμα παρετηρήθησαν ἐν ταῖς Φιτζίοις νήσοις, ἐν τῇ νήσῳ Σαμόᾳ καὶ παρὰ τοῖς Ἰροκέσοις της Ἀμερικῆς (14). Εἴς τινας δὲ φυλὰς τῆς Βρασιλίας ὁ ἀνὴρ καὶ ἡ γυνὴ νυμφεύονται κατὰ τύπον ἁπλούστατον, διὰ κοινῆς πόσεως οἰνοπνεύματος (15).

Ἐκ τούτων συνάγεται ὅτι τὸ ἔθιμον τοῦ κοινοῦ πώματος ἢ τοῦ κοινοῦ ἐδέσματος ὡς οὐσιώδους τύπου πρὸς σύναψιν τοῦ γάμου δύναται νὰ θεωρηθῇ

---

1) *Martene*, De antiquis ritibus ecclesiae τ. II σ. 376 παρὰ *Michelet*, Origines du droit français 1838 τ. I σ. 37.
2) *Nore*, Coutumes, mythes, traditions des provinces de France σ. 192.
3) Αὐτ. πολλαχοῦ.—Ἐν Alemtejo τῆς Πορτογαλίας ὁ γαμβρὸς καὶ ἡ νύμφη τρώγουσιν ἐκ τοῦ αὐτοῦ πινακίου (Revista Lusitana 1910 σ. 35).
4) *J. Lubbock*, Die Entstehung der Civilisation κεφ. 3 σ. 99.
5) *Westermarck*, Origine du mariage, Par. 1895 σ. 400.
6) Αὐτ.
7) *H. Brugsch* Von den Kirgisen ἐν Vom Fels um Meer 1889 σ. 1457.
8) *F. V. Schwartz* Alexanders des Grossen Feldzüge in Türkestan σ. 82.
9) *Westermarck* ἔνθ. ἀν.
10) *Dalton*, Ethnology of Bengal σ. 193.
11) Αὐτ. σ. 216. *Lubbock* ἔνθ. ἀν. *Oldenberg*, Religion d. Vedas σ. 330 κ. ἑ. 502.
12) *Sibree*, Madagascar and its People σ. 193 παρὰ Lubbock ἔνθ. ἀν. σ. 100.
13) *Waitz-Cerland*, Anthropologie der Naturvölker τ. VI σ. 133.
14) Τὰς μαρτυρίας βλ. παρὰ *Lubbock* ἔνθ. ἀν. σ. 99—100.
15) *Westermarck* ἔνθ. ἀν.

ὡς παγκόσμιον σχεδόν, φαίνεται δ' ἄπορον ὅτι δὲν ἔχομεν ρητήν τινα μαρτυρίαν βεβαιοῦσαν ὅτι ἦτο κοινὸν καὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας. Ἀλλ' ὅμως ὑπάρχουσι τεκμήριά τινα, ἐξ ὧν μετὰ πολλῆς πιθανότητος συμπεραίνεται, ὅτι δὲν ἦτο ἄγνωστον εἰς αὐτούς.

Πρῶτον μὲν ἐκ τοῦ Ρωμαίου Κουρτίου μανθάνομεν, ὅτι οἱ Μακεδόνες ἐσυνήθιζον τὰ τέμνωσι διὰ ξίφους ἄρτον καὶ ν' ἀπογεύηται αὐτοῦ ἑκάτερος τῶν νυμφίων καὶ ὅτι τοῦτο ἐθεώρουν ἱερώτατον τῶν συμβίων ἐχέγγυον (1). Εἰς τὰς τοιαύτας δὲ συνηθείας δύναται ἴσως νὰ ἀναχθῇ καὶ ἡ βρῶσις ὑπὸ τῶν νυμφίων καὶ τῶν προσκεκλημένων τῆς σησαμῆς, γαμηλίου πλακοῦντος ἐκ σησάμων καὶ μέλιτος, ὅστις καὶ κατ' ἐξοχὴν γαμήλιος ἐκαλεῖτο (2), καὶ πρὸς ὃν ἀντιστοιχεῖ τὸ προσφερόμενον ἐνιαχοῦ παρ' ἡμῖν ἐκ σησάμου καὶ μέλιτος καὶ καρύων γλύκισμα εἰς τὴν νύμφην, οὗ γεύονται καὶ ὁ γαμβρὸς καὶ οἱ τῆς γαμηλίου πομπῆς (3).

Ἀλλὰ καὶ μῦθοι καὶ ἱερὰ νόμιμα παρέχουσιν ἐνδείξεις, ὅτι τὸ ἔθος ἔκπαλαι ἦτο γνωστὸν εἰς τοὺς Ἕλληνας. Ὁ Welcker (4) εὐστόχως διέγνωσεν, ὅτι τὰ γινόμενα ἐν Σάμῳ κατὰ τὴν ἑορτὴν τὴν καλουμένην Τόνεα ὑποδηλοῦσιν ἀναφορὰν εἰς ἔθος ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ φαρράκια (confarréatio). Διότι κατὰ τὴν ἑορτὴν ταύτην, μίμησιν οὖσαν πιθανώτατα τοῦ ἱεροῦ γάμου τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἥρας, τοῦ πρωτύπου τῶν ἐν ἀνθρώποις γάμων, παρετίθεντο εἰς τὸ ἀποκρυπτόμενον ξόανον τῆς θεᾶς ψαιστά, ἤτοι πίται ἀπὸ ἀλεύρου, κριθῆς καὶ στέατος καὶ μέλιτος.

Ἐπίσης δ', ὡς νομίζω, εἰς τὸ ἔθος τοῦ κοινοῦ ἐδέσματος τῶν νυμφίων ἀναφέρεται καὶ ἐπεισόδιον τοῦ μύθου τῆς ἁρπαγῆς τῆς Περσεφόνης ὑπὸ τοῦ Πλούτωνος, ὅπερ οὕτω μόνον δύναται νὰ ἐννοηθῇ, ἄλλως ἀνεξήγητον καὶ παράδοξον φαινόμενον. Κατὰ τὸν ὁμηρικὸν ὕμνον εἰς Δήμητρα (στ. 371 κέ. 411 κέ.), ὁ Πλούτων ἐξηνάγκασε διὰ τῆς βίας ἐν Ἅιδου τὴν Περσεφόνην νὰ φάγῃ κόκκον ροιᾶς, ὅπως καταστήσῃ εἰς αὐτὴν ἀδύνατον τὸν παντελῆ ἀπ' αὐτοῦ χωρισμὸν καὶ τὴν ὑποχρεώσῃ νὰ παραμένῃ μέρος τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐν Ἅιδου. Μεταγενέστεροι ὅμως ποιηταὶ καὶ μυθογράφοι παρανοήσαντες τὸν μῦθον παρήλλαξαν ἔν τισιν αὐτόν, λέγοντες ὅτι ὄχι ἕνα μόνον, ἀλλὰ τρεῖς ἢ ἑπτὰ ἢ ἐννέα κόκκους ροιᾶς ἔφαγεν ἡ Περσεφόνη, ἢ καὶ ὁλόκληρον ροΐδιον ἢ καὶ πλείονα, καὶ ὅτι ἐμήνυσε τὸ πρᾶγμα ὁ Ἀσκάλαφος, ὅστις καὶ ἐτιμωρήθη διὰ τοῦτο

---

1) *Curt.* VIII, 4,27: «hoc erat apud Macedones sanctissimum coeuntium pignus, quem divisum (panem) gladio uterque libabat».

2) Ἡσύχ. λ. γαμήλιος. Σχολ. Ἀριστοφ. Εἰρ. 869. *Φωτ.* Λεξ. σ. 510, 7. Πρβλ. Ἀριστοφ. Ὄρν. 159. Ὁ *Welcker* παρὰ K. *Schwenck* Etymologisch-mythologische Andeutungen, 1825 σ. 227, εἰκάζει ἥκιστα πιθανῶς, ὅτι τὸ «πλακοῦντας ἔδεσθε» ἐν τῷ ἄσματι τοῦ ὑμεναίου ἐν Ἀριστοφ. Εἰρ. 1357 ἀναφέρεται εἰς ἔθος παραπλήσιον πρὸς τὴν confarreationem τῶν Ρωμαίων.

3) Βλ. παρεκβολικὴν σημείωσιν Η. Ἐν Κρήτῃ τὸ γλύκισμα τοῦτο λέγεται μελοκάρυδο· περὶ τούτου *Bybilakis* Neugr. Leben σ. 38 καὶ ἐκ τούτου W. σ. 96, ἀκριβέστερον δὲ καὶ πληρέστερον Βλαστ. σ. 91: "Οταν ἀφιππεύσῃ πρὸ τῆς θύρας τοῦ γαμβροῦ ἡ νύμφη, ἡ μήτηρ τούτου τὴν ἀσπάζεται καὶ προτείνει εἰς αὐτὴν (ἂν δὲ δὲν ζῇ, ἡ πενθερά, ἀδελφὴ ἢ θεία τοῦ γαμβροῦ) ἀγγεῖον πλῆρες μέλιτος σησάμων καὶ καρύων. Ἡ νύμφη ἐμβάπτουσα τὸ ἄκρον τοῦ μικροῦ δακτύλου τῆς δεξιᾶς σχηματίζει ἐπὶ του ἀνωφλίου καὶ τῶν πλευρῶν τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ.... Μετὰ τοῦτο προσφέρεται τῇ νύμφῃ ὑπὸ τῆς πενθερᾶς τὸ μελοκάρυον δι' ἀργυροῦ κοχλιαρίου, ἀφοῦ δὲ γευθῇ, προσφέρει καὶ αὐτὴ πρὸς τὴν πενθεράν. Βλ. καὶ παρεκβολικὴν σημείωσιν Η.

4) Παρὰ *Schwenck* ἔνθ. ἀν. *Roscher*, Studien zu vergleich. Mythologie τ. II σ. 78.

ὑπὸ τῆς Δήμητρος ἢ τῆς Περσεφόνης μεταμορφωθεὶς (1). Καὶ ὁ λόγος, δι' ὃν τοιοῦτο ὑπῆρξε τὸ ἀποτέλεσμα τῆς βρώσεως τῆς ροιᾶς, δὲν ἐμφαίνεται σαφῶς. Ὁ μὲν Ἀπολλόδωρος (Α', 5, β', 3) λέγει ἁπλῶς: «Διὸς δὲ Πλούτωνι τὴν Κόρην ἀναπέμψαι κελεύσαντος, ὁ Πλούτων, ἵνα μὴ πολὺν χρόνον παρὰ τῇ μητρὶ καταμείνῃ, ροιᾶς ἔδωκεν αὐτῇ φαγεῖν κόκκον. Ἡ δὲ οὐ προϊδομένη τὸ συμβησόμενον κατηνάλωσεν αὐτόν». Ὁ δὲ Ὀβίδιος (2) ἐπίσης εἰς τὴν λύσιν τῆς νησιτείας ἐν Ἅιδου ἀποδίδει τὴν ἀνάγκην τῆς παραμονῆς τῆς Περσεφόνης τὸ τρίτον τοῦ ἐνιαυτοῦ παρὰ τῷ Πλούτωνι. Ἐκ τοῦ Ἀρτεμιδώρου δὲ μανθάνομεν ὅτι αἱ ροιαὶ εἶναι σημαντικαὶ δουλείας καὶ ὑποταγῆς «διὰ τὸν ἐν Ἐλευσῖνι λόγον», κατὰ πρόδηλον ἀναφορὰν εἰς τὸν μῦθον (3).

Ἴσως ὁ λόγος τοῦ ἐξαναγκασμοῦ τῆς Περσεφόνης, ὅπως παραμένῃ ἐπί τινα χρόνον ἐν τῷ Ἅιδῃ διὰ τὴν γεῦσιν τῆς ροιᾶς, θὰ διηυκρινεῖτο σαφῶς ἐν τῷ ὁμηρικῷ ὕμνῳ εἰς τὴν Δήμητρα, ἂν περιήρχετο εἰς ἡμᾶς ἀλώβητος. Ἀλλ' ἀκριβῶς ἐν τῇ διηγήσει περὶ τῆς ἀνόδου τῆς Κόρης ὑπάρχει χάσμα ἐν τῷ χειρογράφῳ. Ἐκ τῆς συνεχείας ὅμως τῆς ὅλης διηγήσεως διαφαίνεται ἡ ἔννοια τῆς πράξεως. Κατ' ἐντολὴν τοῦ Διὸς ἔρχεται ὁ Ἑρμῆς εἰς τὴν κατοικίαν τοῦ Ἅιδου, ἵνα πείσας αὐτὸν ἀναγάγῃ τὴν Κόρην εἰς τὸ φῶς καὶ τὴν φέρῃ εἰς τὴν μητέρα της. Ὁ δὲ Πλούτων προθύμως πείθεται νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ Διὸς καὶ προσκαλεῖ τὴν Περσεφόνην νὰ ἔλθῃ πρὸς τὴν μητέρα·

Ὣς φάτο, γήθησεν δὲ περίφρων Περσεφόνεια,
καρπαλίμως δ' ἀνόρουσ' ὑπὸ χάρματος. Αὐτὰρ ὅγ' αὐτὸς
ροιῆς κόκκον ἔδωκε φαγεῖν μελιηδέα λάθρῃ
ἀμπὶ ἕ νωμήσας, ἵνα μὴ μένοι ἤματα πάντα
αὖθι παρ' αἰδοίῃ Δημήτερι, κυανοπέπλῳ.

Ἡ Περσεφόνη ἐπιβᾶσα μετὰ τοῦ Ἑρμοῦ ἅρματος φθάνει εἰς Ἐλευσῖνα πρὸ τοῦ ναοῦ τῆς Δήμητρος, ἥτις ἰδοῦσα τὴν ποθητὴν κόρην ὥρμησεν εἰς τὰς ἀγκάλας της. Τὰ ἐπαγόμενα εἶναι κεκολοβωμένα, ἀλλ' ἐκ τῶν περισωθέντων φαίνεται ὅτι ἐρωτᾷ ἡ Δημήτηρ τὴν Κόρην περὶ ἐδέσματος (βρώμης) ἐν Ἅιδου καὶ βεβαιοῖ αὐτὴν ὅτι, ἂν μὴ ἐγεύθη τινός, θὰ παραμένῃ πάντα τὸν χρόνον παρ' αὐτῇ καὶ τοῖς ἄλλοις ἀθανάτοις, ἂν δ' ἔφαγέ τι, θὰ κατέλθῃ πάλιν καὶ θὰ οἰκῇ εἰς τὰ βάθη τῆς γῆς τὸ τρίτον τοῦ ἐνιαυτοῦ (στ. 399-400):

εἰ δ' ἐπάσω, πάλιν αὖτις ἰοῦσ' ὑπὸ κεύθεσι γαίης
οἰκήσεις ὡρέων τρίτατον μέρ(ος εἰς ἐνιαυτόν).

Ἡ Περσεφόνη ὁμολογεῖ εἰς τὴν μητέρα της ὅτι ὄντως ἠνάγκασεν αὐτὴν νὰ φάγῃ κόκκον ροιᾶς (στ. 412-4):

αὐτὰρ ὁ λάθρῃ
ἔμβαλέ μοι ροιῆς κόκκον μελιηδέ' ἐδωδήν,
ἄκουσαν δὲ βίῃ με προσηνάγκασσε πάσασθαι.

Ἡ Δημήτηρ μαθοῦσα τοῦτο οὐδόλως ἀντιλέγει ὕστερον εἰς τὴν προσταγὴν τοῦ Διὸς νὰ μένῃ ἡ Κόρη τὸ τρίτον τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐν Ἅιδου.

Φανερὸν εἶναι ὅτι διὰ τῆς γεύσεως τοῦ κόκκου τῆς ροιᾶς ἐγένετο ἡ Περ-

1) Βλ. τὰς μαρτυρίας παρὰ *A. Zimmermann*, De Proserpinae raptu, Linguae 1882 σ. 57.
2) *Ovid.* Metam. V, 534. Fast. IV, 607.
3) Ὀνειροκρ. Α', 73.

σερόνη σύζυγος τοῦ Πλούτωνος καὶ διὰ τοῦτο ὤφειλε νὰ συνοικῇ μὲ αὐτὸν (1). Ὡς δ' ἐκ τοῦ ὕμνου συνάγεται, δὲν ἐγεύθη μόνη αὐτή, ἀλλὰ μᾶλλον συνεμερίσθη τὸ ἔδεσμα μετὰ τοῦ Πλούτωνος. Διότι τὸν κόκκον τῆς ροιᾶς (2) ἐμοίρασεν οὗτος εἰς δύο(3) προφανῶς ὅπως φάγῃ αὐτὸς τὸ ἥμισυ. Ὅθεν ἡ βρῶσις κοινοῦ ἐδέσματος ἐθεωρεῖτο καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς γενέσεως τοῦ μύθου περὶ τῶν γάμων τοῦ Θεοῦ τοῦ Ἅδου ὡς τύπος συντελέσεως τοῦ γάμου, ὡς τις confarreatio.

Τίνος ἕνεκα καθιερώθη ὁ τύπος οὗτος πρὸς σύναψιν τοῦ γάμου συνάγεται ἀριδήλως ἐκ τῶν περὶ τῆς κοινῆς τραπέζης ἐπικρατουσῶν δοξασιῶν. Περὶ τούτων ἐκτενῶς ἐπραγματεύθην ἀλλαχοῦ(4), ὅθεν περιττὸν κρίνω νὰ διατρίψω ὧδε. Ἐπαναλαμβάνω μόνον, ὅτι ἡ κοινωνία τῆς τραπέζης παρὰ πλείστοις λαοῖς ἀρχαίοις καὶ νέοις συμβολίζει τὴν πρὸς ἀλλήλους στενωτάτην σύνδεσιν τῶν ὁμοτραπέζων. Κατὰ συνεκδοχὴν δὲ ἡ τῆς τραπέζης κοινωνία καὶ εἰς ὅρκους καὶ παροιμιώδεις ἐκφράσεις καὶ εἰς συμβολικὰς πράξεις δηλοῦται καὶ δι' ἑνὸς ἢ δύο τῶν κυριωτάτων συστατικῶν τῆς τροφῆς, καὶ δὴ διὰ τοῦ ἄρτου, ἢ διὰ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου ἢ διὰ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ ἅλατος μόνον. Δὲν εἶναι δὲ τοῦ παρόντος νὰ ἐξετασθῇ, ἂν τὸ ἔθιμον τῆς κοινῆς τραπέζης τὴν ἀρχὴν ἔχῃ εἰς θυσίας καὶ κοινὰ δεῖπνα τοτεμικῶν πατριῶν καὶ βασίζεται εἰς τὴν δοξασίαν, ὅτι τὸ ἐσθιόμενον εἶναι αὐτὸ τὸ σῶμα τοῦ θεοῦ, μεταδιδομένου διὰ τῆς κοινωνίας τῆς τραπέζης εἰς τοὺς ἐσθίοντας(5), οἵτινες οὕτω συνταυτίζονται τρόπον τινὰ καὶ ἀφομοιοῦνται πρὸς ἀλλήλους. Πάντως ὅμως τὰ εἰς τακτάς τινας περιστάσεις συνηθιζόμενα κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα κοινὰ δεῖπνα τῶν φρατέρων ἢ τῶν θιασωτῶν ἐσκόπουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν θρησκευτικὴν κύρωσιν τοῦ συνδέσμου τῶν ὁμοδείπνων. Καὶ εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ἀνάγονται καὶ αἱ κατὰ τὰ Ἀπατούρια ἑστιάσεις τῶν φρατέρων, οὓς εἱστία ὁ πατὴρ πρὸς εἰσαγωγὴν εἰς τὴν φρατρίαν τοῦ τέκνου του, καὶ ἡ γαμηλία, ἣν εἰσέφερεν εἰς τοὺς φράτερας ὁ σύζυγος· ἦτο δὲ ἡ γαμηλία θυσία ἢ δεῖπνον, διδόμενον εἰς τοὺς φράτερας πρὸς εἰσαγωγὴν τῆς νεονύμφου εἰς τὴν

---

1) Παραπλησίαν ἔννοιαν ἀνευρίσκουσιν εἰς τον μῦθον καὶ ἄλλοι. Ὅτι ἡ ροιὰ ἦτο σύμβολον τοῦ γάμου καὶ τῆς γαμηλίου κοίτης, τὸ σύνηθες ἔμβλημα τῆς Ἥρας τελείας, ὅθεν ὑπεδεικνύετο οὕτως ὅτι ἡ Περσεφόνη εἶχε γίνῃ σύζυγος τοῦ Πλούτωνος(*Preller* Demeter u. Persephone σ. 116. Griechische Mythologie τ. Ι σ. 673). Ὁ ἐξαναγκασμὸς νὰ φάγῃ κόκκον ροιᾶς σημαίνει, ὅτι «mit dem Aïdoneus sich geschlechtlich verbunden habe und ihm dadurch verfallen sei» (*Hehn*, Kulturpflanzen u. Hausthiere 4ης ἐκδ. σ. 195). Ἡ βρῶσις τοῦ κόκκου τῆς ροιᾶς δηλοῖ ἐν ἄλλοις λόγοις ὅτι ἡ Περσεφόνη die Vermählung schon geschlossen hat (*Gemoll* Die homerischen Hymnen σ. 303).

2) Οὐδὲν κωλύει ἡμᾶς νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ κόκκος τοῦ ὕμνου σημαίνει τὸν καρπὸν τῆς ροιᾶς, τοῦ δένδρου.

3) Τὸ ἀμφὶ ἡ νωμήσας, ὅπερ καὶ εἰς ἀμφὶς νωμήσας μεταβάλλουσί τινες, πολλοὶ ἄλλως ἑρμηνεύουσιν· ἀλλ' ὅτι τὸ νωμάω ἐνταῦθα σημαίνει τὸ διαιρεῖν, μερίζειν, παραδέχονται ὁ *Sauten*, ὁ *G. Herman* (παρὰ *Francke* ἐν τῇ περὶ τοῦ ὕμνου διατριβῇ αὐτοῦ), ὁ *Preller* (Demeter u. Persephone σ. 115) καὶ ὁ ἡμέτερος Πανταζίδης ἐν τῷ Ὁμηρικῷ Λεξικῷ αὐτοῦ λ. νωμάω.

4) Παροιμίαι τ. Α' σ. 436 κέ.

5) Τὴν θεωρίαν ταύτην ἀνέπτυξε πρῶτος ὁ Robertson Smith ἐν τῷ συγγράμματί του περὶ τῆς θρησκείας τῶν Σημιτῶν (Religion of the Semites, 1889). Περὶ τῶν δοξασιῶν δὲ τούτων καὶ τῶν συναφῶν ἐθίμων διαλαμβάνει ἐν ἐκτάσει ὁ *Frazer*, The golden Bough, 2ας ἐκδ. τ. Ιι σ. 318 κέ. (Eating the God). Βλ. καὶ *Dieterich*. Eine Mithrasliturgie σ. 100 κέ.

φρατρίαν καὶ ἀναγνώρισιν αὐτῆς ὡς νομίμου συζύγου τοῦ εἰσφέροντος τὴν γαμηλίαν (1). Συναφὴς δὲ πρὸς τὰς δοξασίας ταύτας εἶναι βεβαίως καὶ ἡ ἐν τοῖς ἀρχαίοις μυστηρίοις κοινωνία τροφῆς καὶ ποτοῦ τῶν μυστῶν (2).

Ο ΚΥΚΛΙΚΟΣ ΧΟΡΟΣ

Μετὰ τὴν μετάδοσιν εἰς τοὺς νυμφίους ἐκ τοῦ κοινοῦ ποτηρίου, κατὰ τὴν ἔντυπον ἀκολουθίαν, «λαβὼν αὐτοὺς ὁ ἱερεύς, τοῦ συντέκνου κρατοῦντος ὄπισθεν τοὺς στεφάνους, στρέφει ὡς ἐν σχήματι κύκλου, καὶ ψάλλει ὁ ἱερεὺς ἢ ὁ λαὸς τὰ τροπάρια: «Ἡσαΐα, χόρευε, ἡ παρθένος ἔσχεν ἐν γαστρί, καὶ ἔτεκεν υἱὸν τὸν Ἐμμανουήλ, θεόν τε καὶ ἄνθρωπον κτλ.» (3). Τοῦτ' αὐτὸ τελεῖται καὶ κατὰ τὴν βάπτισιν, καὶ ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τοῦ βαπτίσματος ἀναγράφονται αἱ ρηταὶ ὁδηγίαι: «Εἶτα ποιεῖ ὁ ἱερεὺς μετὰ τοῦ ἀναδόχου καὶ τοῦ βρέφους σχῆμα κύκλου, καὶ ψάλλομεν. Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε, Χριστὸν ἐνεδύσασθε. Ἀλληλούια! ἐκ τρίτου» (4).

Συμφώνως δὲ πρὸς τὴν ὁδηγίαν τῆς ἱερᾶς ἀκολουθίας ἁπανταχοῦ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν σήμερον γίνεται ἡ τριπλῆ κυκλικὴ κίνησις περὶ τὴν τράπεζαν τοῦ ἱερέως, τῶν νεονύμφων καὶ τοῦ παρανύμφου, κρατοῦντος ὄπισθεν τοὺς στεφάνους. Συνάπτεται δὲ πρὸς ταύτην ἁπανταχοῦ μὲν τὸ ἔθιμον τῶν καταχυσμάτων, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ τὸ τῆς καλύψεως τῶν νεονύμφων διὰ πέπλου. Ὁμοίως καὶ ἐν Piana dei Greci ἐν Σικελίᾳ παρὰ τὸ Παλέρμον, παρὰ τοῖς

---

1) Ἀποκρατ. λ. γαμηλία. Ἰωαίου π. Κίρωνος κλ. 18.20, π. τοῦ Πύρρου κλ. 79· *Schömann* Griech. Alterthüm. 4ης ἐκδ. τ. II σ. 587–8. *Bekker*, Charikles 3ης ἐκδ. τ. III σ. 379 κέ. *L. Beauchet*, Hist. du droit privé de la république Athénienne τ. σ. 145 κέ. Τὸν αὐτὸν σκοπὸν εἶχε καὶ ἡ ἑστίασις τῶν οἰκείων καὶ φίλων (γάμον ἑστιᾶν)· ἄλλη παρὰ τὰ συνήθη γαμήλια συμπόσια. Ὁμοίως κατὰ τὴν ἐγγραφὴν τοῦ ἐφήβου εἰς τοὺς δημότας ὁ πατὴρ εἱστία τοὺς δημότας. Ἐκαλεῖτο δὲ καὶ ἡ ἑστίασις αὕτη γαμηλία (*Bekker*, Anecd. gr. σ. 128. Ἐτυμ. Μ. λ. γαμηλία). Καὶ ἡ εἰσαγωγὴ τῆς νομίμου γυναικὸς εἰς τὸν ὅμιλον τῶν συνδημοτίδων ἐγίνετο διὰ ἑστιάσεως τούτων κατὰ τὴν ἑορτὴν τὰ θεσμοφόρια (θεσμοφόρια ἑστιᾶν): Βλ. Ἰωαίου π. τοῦ Πύρρου κλήρου 80.

2) Βλ. *Dieterich* ἔνθ. ἀν. σ. 102κέ.

3) Ἐν τῷ ἁγιορειτικῷ κώδ. τῆς μονῆς Φιλοθέου 21 τοῦ ΙΕ' αἰ. αἱ ὁδηγίαι ἔχουσιν ὡς ἑξῆς: «εἶτα βηματίζει (ὁ ἱερεὺς) μετὰ τῶν νεονύμφων κύκλῳ ψάλλων τὰ τροπάρια Ἡσαΐα χόρευε καὶ τὴν εὐχὴν εἰς τὸ ἐπάραι (Χ. παρει) τὰ στέφανα: Μεγαλύνθητι, νυμφίε κτλ. Ἐν τῷ τῆς βιβλιοθήκης Παντελεήμονος κώδ. 364 τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος: «Εἶτα γυρίζει ὁ ἱερεὺς ὁ λαὸς καὶ οἱ νεόνυμφοι τὸν ἔμπο (συμπορευόμενοι;) τρὶς καὶ ψάλλουσι: Ἅγιο-μάρτυρες οἱ καλῶς ἀθλήσαντες καὶ στεφανωθέντες κτλ. Ἡσαΐα, χόρευε κτλ.». Ἐν τῷ κώδικι Λαύρας Γ 7: «Καὶ γυρίζει αὐτοὺς τρὶς καὶ λέγει τὸν ψαλμόν: Μακάριοι [οἱ] πάντες οἱ φοβούμενοι τὸν Κύριον.... (ψαλμ. 128,1). Ἐν τῷ τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης 849 τοῦ ΙΖ' αἰῶνος: «Εἶτα λαμβάνει ὁ ἱερεὺς τοῦ στεφανοκράτορος ἐν κύκλῳ τρὶς ψάλλει ὁ ἱερεὺς ἢ ὁ λαός: Ἡσαΐα, χόρευε κτλ. Καὶ μετὰ τὸ γυρίσαι τρὶς λέγει τὴν εὐχήν.... Εἶτα εὔχονται οἱ γονεῖς».—Οὐδεμία δὲ μνεία τῆς τοιαύτης περιαγωγῆς γίνεται εἰς τοὺς κώδικας Λαύρας Β 7 (ΙΒ' αἰ.), Κασταμονίτου 19 (ΙΔ' αἰ.), Φιλοθέου 164 (Ιϛ' αἰ.), Ἐθν. Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν 670 (ΙΒ' αἰ.) καὶ Πάτμου (τοῦ Ιϛ' αἰ.) φ. 137α—146 α: «Τάξις γινομένη εἰς.... στεφάνων ἐπίθεσιν».

4) Ἐν τῷ ἁγιορειτικῷ κώδικι Φιλοθέου 217 ὁρίζεται ἡ περιαγωγὴ μετὰ τὸ ἅγιον χρῖσμα: «Εἶτα ποιῶν κύκλον γύρωθεν τῆς κολυμβήθρας μετὰ τοῦ βρέφους καὶ τοῦ ἀναδόχου ψάλλει (Χ. ψάλλων): Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε κτλ.». Δὲν μνημονεύουσι δὲ τῆς περιαγωγῆς οἱ κώδ. τῆς Ἐθν. Βιβλ. 662 (ΙΒ' αἰ.), 661 (ΙΕ' αἰ.), 663 (ΙΕ' αἰ.), 848 (ΙΕ' αἰ.), οἱ λαυρεωτικοὶ κώδικες Β 7 καὶ Γ 7, οἱ τῶν μονῶν Κουτλουμουσίου 491 (Π'—ΙΔ' αἰῶνος), Κασταμονίτου 19, Παντελεήμονος 364, Φιλοθέου 164 καὶ 177, Διονυσίου 450, Ἰβήρων· Ἀλλὰ σήμερον ἁπανταχοῦ γίνεται κατὰ τὴν βάπτισιν ἡ περὶ τὴν κολυμβήθραν ἐκ τρίτου στροφὴ τοῦ ἱερέως καὶ τῶν λοιπῶν.

'Αλβανοῖς τὴν καταγωγὴν κατοίκοις, οἵτινες περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἐποικήσαντες τηροῦν τὰ νόμιμα τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας, μετὰ τὴν ἐκ τοῦ κοινοῦ ποτηρίου μετάδοσιν γίνεται κατὰ τὸν αὐτὸν ἀπαραλλάκτως τρόπον ἡ κυκλικὴ κίνησις (1).

"Αν καὶ αἱ κινήσεις τῶν περὶ τὴν τράπεζαν στρεφομένων δὲν εἶναι ὀρχηστικαί, ἐν μέρει μόνον, ἐφ' ὅσον δὲν ἐμποδίζει ἡ ἐκ τῶν καταχυσμάτων καὶ τοῦ συνωστισμοῦ τῶν κεκλημένων ἐπερχομένη ἀταξία, προσαρμοζόμεναι πρὸς τὸν ρυθμὸν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ᾄσματος (ψαλλομένου εἰς ἦχον πλάγιον πρῶτον), οὐδὲν ἧττον ὁ καθ' ἡμᾶς λαὸς ἀντιλαμβάνεται ταύτας ὡς χορόν, καὶ παροιμιώδης ἔγινεν ὁ χορὸς τοῦ 'Ησαΐου· ἡ μεγάλη δὲ σημασία, ἣν ἀποδίδει εἰς τὴν πρᾶξιν ταύτην, ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τῆς συνεκδοχικῆς χρήσεως τῶν δύο πρώτων λέξεων τοῦ τροπαρίου, 'Ησαΐα, χόρευε, πρὸς δήλωσιν τῆς ὅλης τελετῆς τοῦ γάμου.

Τὴν παραδοχὴν τῆς κυκλικῆς ὀρχήσεως εἰς τὴν ἱεροτελεστίαν τοῦ γάμου δὲν προεκάλεσεν ἐσωτερικὸς λόγος, οὐδὲ ἐξηγεῖται αὕτη ἐκ συνηθειῶν τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἢ ἐκ χριστιανικῶν δοξασιῶν. Προδήλως δ' εἶναι παλαιὸν ἔθιμον, ἐγκριθὲν μὲν ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας, ἀλλ' εὐδιάκριτα παρουσιάζον γνωρίσματα, ἐλέγχοντα αὐτὸ ὡς στοιχεῖον ἐπείσακτον. Τεκμήριον δὲ σαφὲς τούτου παρέχουσι καὶ τὰ τροπάρια, ὧν χαλαρὰ καί πως βεβιασμένη φαίνεται ἡ συνάφεια πρὸς τὰ τελούμενα. Ἡ ἐν τῷ δευτέρῳ (ἢ πρώτῳ κατά τινα χειρόγραφα) ἐπίκλησις τῶν ἁγίων μαρτύρων γίνεται, διότι ἔλαβον τὸν στέφανον τοῦ μαρτυρίου («καὶ στεφανωθέντες»), καὶ ἐπίκαιρος ὑπολαμβάνεται ἡ μνεία τούτων ἐν τῷ γάμῳ, τοῦ ὁποίου κυριώτατον σύμβολον εἶναι οἱ στέφανοι. Διὰ δὲ τῆς ἐν τῷ πρώτῳ προστακτικῆς χόρευε δεικνύεται μὲν ἡ ἀναφορὰ τούτου πρὸς τὸν τελούμενον χορόν, ἀλλὰ συμφωνοτέρα πρὸς τὸ νόημα θὰ ἦτο ἡ ἐκλογὴ ἑτέρου ῥήματος, οἷον ἀγάλλου ἢ ἄλλου τινὸς συνωνύμου.

Τὸ δὲ παλαιὸν ἐκεῖνο ἔθιμον ἐσκόπει τὴν θρησκευτικὴν καθιέρωσιν τῆς νύμφης διὰ τῆς περιαγωγῆς αὐτῆς περὶ τὴν ἕδραν τῆς λατρείας τῆς νέας οἰκογενείας, εἰς ἣν εἰσήγετο, ἤτοι τὴν ἑστίαν. Ἀνευρίσκομεν δ' αὐτὸ παρ' ἀρχαίοις λαοῖς, καὶ παρατηροῦμεν ὅτι καὶ μέχρι τοῦδε περιεσώθη πολλαχοῦ.

Περὶ τῆς ὑπάρξεως τοιούτου γαμηλίου ἐθίμου παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν οὐδεμίαν μὲν ἔχομεν ῥητὴν μαρτυρίαν, ἀλλὰ μετὰ πολλῆς πιθανότητος δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ὅτι δὲν ἦτο ἄγνωστον εἰς αὐτοὺς ὁδηγούμενοι ἐκ τῶν τελουμένων κατὰ τὰς γεννήσεις. Διότι αἱ τελεταί, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν εἰσαγωγὴν νέου μέλους εἰς τὴν οἰκογένειαν, εἴτε διὰ τοῦ γάμου προσετίθετο τοῦτο, εἴτε διὰ τῆς γεννήσεως ἢ τῆς εἰσποιήσεως, ἀναγκαίως τὴν αὐτὴν εἶχον ἔννοιαν, ὅθεν καὶ συνήθως κατὰ τοὺς αὐτοὺς ἢ παραπλησίους ἐγίνοντο ἐξωτερικοὺς τύπους. Αἱ δὲ γενεθλιακαὶ τελεταί, αἱ πρὸς τὴν καθιέρωσιν τῆς νύμφης

---

1) Crispi παρὰ *Pitrè* Usi e costumi del popolo Siciliano τ. II σ. 67: «Indi si fa una certa danza, ma con tutto il decoro che si convien ad una sacra pompa; e propriamente non consiste in altro che in tre giri che si fanno attorno guidati dal sacerdote, con l'accompagnamento di due inni diretti uno al profeta Isaia, e l'altro à santi marriti.»—*Leanti*, Lo stato presente della Sicilia, Palermo 1761 τ. I σ. 42 παρὰ *Pitrè* αὐτ. σ. 68: «Quindi cinti amendue il capo di una ghirlanda di alloro e coverti da un gran velo, girano in tondo tre volte insieme col mentovato parroco e testimonj, che quivi chiamano padrini».

ἀντιστοιχοῦσαι, ἦσαν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι τὰ ἀμφιδρόμια (1). Τὴν ἑορτὴν ταύτην ἦγον ἐν Ἀθήναις, πιθανῶς δὲ καὶ ἐν τῇ Ἑλλάδι, μίαν τῶν ἡμερῶν ἀπὸ τῆς πέμπτης μέχρι τῆς δεκάτης μετὰ τὴν γέννησιν· κατὰ ταύτην «τὸ βρέφος περὶ τὴν ἑστίαν ἔφερον τρέχοντες κύκλῳ καὶ ἐπετίθεσαν αὐτῷ ὄνομα». Ἐκόμιζον δὲ καὶ οἱ συγγενεῖς δῶρα καὶ ἐκαθαίροντο αἱ συναψάμεναι τῆς μαιώσεως.

Περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἑορτῆς ταύτης διάφοροι φέρονται γνῶμαι· οἱ πλεῖστοι παραδέχονται ὅτι ἐσκόπει τὴν διὰ τοῦ ἁγνοῦ πυρὸς τῆς ἑστίας κάθαρσιν τῶν μιανθέντων ἐκ τοῦ τοκετοῦ. (Preuner, Leist, Rohde, Saglio, Hermann, Blümner, Schoemann, Stengel)· ὁ Samter φρονεῖ ὅτι πλὴν τῆς καθάρσεως ἐγίνετο διὰ τῆς τελετῆς καὶ ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ παιδίου εἰς τὴν οἰκογένειαν, στηριζόμενος πρὸ πάντων εἰς χωρίον τι τοῦ Πλάτωνος (Θεαίτητ., σ. 160 e), ἐξ οὗ σαφῶς συνάγεται τοῦτο. Ὁ δὲ S. Reinach, εὐστόχως παρατηρῶν ὅτι παρεῖδον οἱ περὶ τοῦ θέματος τούτου πραγματευθέντες λεπτομερείας, πολλὴν ἐχούσας σημασίαν, ὅτι δηλαδὴ δρομαίως ἔτρεχον περὶ τῆς ἑστίαν (ὅθεν καὶ ἡ τελετὴ ἔλαβε τὸ ὄνομα ἀμφιδρόμια) καὶ ὅτι ἦσαν γυμνοὶ οἱ βαστάζοντες τὸ βρέφος, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ τελετὴ εἶναι ἀπόρροια τῶν δοξασιῶν, καθ' ἃς ἡ ὑγεία καὶ ἡ εὐημερία τοῦ νεογνοῦ εἶναι συναφὴς πρὸς τὴν κατάστασιν καὶ τὰς πράξεις τοῦ πατρός· τρέχων γυμνὸς (ὡς δρομεὺς) ὁ πατὴρ ἐπιστεύετο ὅτι προσέδιδεν εἰς τὸ νεογνὸν ῥώμην καὶ εὐκινησίαν (2).

Αἱ γνῶμαι αὗται ἔχουσι πολλὰ τὰ συνηγοροῦντα περὶ τῆς ὀρθότητος αὐτῶν, ἀλλὰ κοινὸν ἐλάττωμα πασῶν εἶναι ἡ μονομέρεια, ἑρμηνευουσῶν μέρος τῆς ἑορτῆς, ἀλλ' ὄχι καὶ τὸ σύνολον, ὡς ἐπαγγέλλονται. Διότι ἡ ἑορτὴ ἀπετελεῖτο ἐκ πολλῶν πράξεων, ὧν ἑκάστη ἴδιον εἶχε σκοπόν· εἶναι δ' αὗται:

α') Ἡ κάθαρσις τῶν γυναικῶν, ὅσαι ἐβοήθησαν εἰς τὸν τοκετόν. «Ἐν ταύτῃ καθαίρουσι τὰς χεῖρας αἱ συνεφαψάμεναι τῆς μαιώσεως» (Σχολ. Πλατ. Θεαίτ. 160 e. Σουΐδ. λ. ἀμφιδρόμια· *Ἀποστόλης* 156).

β') Ἡ περιφορὰ τοῦ βρέφους κύκλῳ τῆς ἑστίας (*Ἁρποκρ.* λ. ἀμφιδρόμια. *Ἡσύχ.* λ. ἀμφιδρόμια. δρομιάμφιον ἦμαρ. Σχολ. Πλάτ. Θεαίτ. 160 e. *Ἀποστόλ.* 156. Πρβλ. *Πλάτ.* Θεαίτ. σ. 160 e).

γ') Ὁ δρόμος τῶν βασταζόντων τὸ βρέφος (*Πλάτ.* Θεαίτ. *Ἁρποκρατίων.* Σχολ. Πλάτ. Ἡσύχιος. Σουΐδας. Ἀποστόλης). Οἱ τρέχοντες ἦσαν γυμνοί.

---

1) Περὶ τῶν ἀμφιδρομίων βλ. *Petersen* Uber die Geburtstagsfeier bei den Griechen ἐν Flegkeisen, Jahrbücher f. Philologie, συμπληρώματος τ. II 1856. *Prüner* Hestia—Vesta σ. 52—61. *Darenberg—Saglio* Dictionnaire des antiquités τ. I σ. 238–9. *Schoemann* Griech. Alterthümer 3ης ἐκδ. τ. II σ. 562–3 (4ης ἐκδ. 590–1). *Hermann—Blümner* Lehrbuch d. griech. Privataltert. σ. 281–2. *Becker* Charikles 3ης ἐκδ. τ. II σ. 21—2: *Leist,* Gräkoitalische Rechtsverhältnisse σ. 24–5. *Stengel* ἐν *Pauly—Wissowa* Real-Encyclopädie τ. I σ. 1901–2. *Rohde,* Psyche 1ης ἐκδ. σ. 360. *Ernst Samter* Familienfeste der Griechen u. Römer σ. 59 ἑ. *S. Reinach* Cultes, mythes et religions, Par. 1905 τ. I σ. 137—145 (L'amphidromie).—Τὴν ἀντιστοιχίαν τῶν κατὰ τἀμφιδρόμια τελουμένων πρὸς τὰ γαμήλια ἔθιμα τῆς περιαγωγῆς τῆς νύμφης περὶ τὴν ἑστίαν ἀνεγνώρισεν ὁ *Mannhardt,* Mythologische Forschungen τ. I σ. 37 . Βλ. καὶ *Samter* ἔνθ. ἀν. σ. 62.

2) Ἡ γυμνότης, ὡς νομίζω, οὐδὲν κοινὸν ἔχει πρὸς τοὺς γυμνικοὺς ἀγῶνας, εἶναι δὲ μᾶλλον μαγγάνευμα. Διότι ἡ γυμνότης θεωρεῖται ὡς καθιστῶσα ἀποτελεσματικὰς τὰς μαγγανείας· περὶ τούτου θὰ διαλάβω ἴσως ἐκτενέστερον ἄλλοτε. Σημειῶ μόνον τοῦτο, ὅτι καὶ σήμερον ἐνίοτε πρὸς παρασκευὴν ἰσχυροῦ φίλτρου ἡ ἐρῶσα μετὰ τῆς μαγίσσης περιθέουσι νύκτωρ γυμναὶ τρὶς περὶ τὴν οἰκίαν τοῦ ἐρωμένου, ἂν ὁ τόπος εἶναι πρόσφορος.

('Ησύχ. λ. δρομιάμφιον). Παραλλαγή: Ἔτρεχον περὶ τὸ παιδίον κείμενον (*Πλάτ.* Θεαιτητ. (;) Σχόλ. *Ἀριστοφ.* Λυσιστρ. 757).

δ') Ἡ ὀνοματοθεσία (Σχολ. Πλάτ. *Ἡσυχ.* λ. ἀμφιδρόμια). Τὴν ἑβδόμην ἡμέραν (*Ἀριστοτ.* Ζ. ἱστ. Ζ', 12. *Ἁρποκρατ.* λ. ἑβδομευομένου). ἢ τὴν δεκάτην (Σχολ. Ἀριστοφ. Λυσ. 757. *Ἁρποκρ.* λ. δεκάτην θύομεν. ἑβδομευομένου Σχολ. Πλάτων. *Σουΐδ.* λ. ἀμφιδρόμια· δεκάτην ἑστιᾶσαι Bekker, An. gr. 237,26 *Ἰσαῖος* 33,0 *Δημοσθέν.* 39. 20. 22).

ε') Δῶρα προσφερόμενα ὑπὸ τῶν συγγενῶν καὶ φίλων: *Ἁρποκρ.* ἀμφιδρόμια. Σχολ. Πλάτων. *Σουΐδ.* λ. ἀμφιδρόμια. *Ἀποστόλης* 156. Πρβ. *Αἰσχύλ.* Εὐμεν. 7 (γενέθλιος δόσις).

ς') Θυσία καὶ ἑστίασις (δεκάτην ἑστιᾶν, ἢ θύειν, ἢ ποιεῖν, γενέθλια θύειν ἢ ἑστιᾶν): *Ἀριστ.* Ὄρν. 494, πρβλ. 922. *Εὐριπ.* Ἡλ. 1125-6. Ἴων 652-3. 805-7. *Δημοσθ.* 39.20. 22. *Εὔβουλος* παρ' *Ἀθην.* ΙΕ' σ. 668 d. *Εὔδουλος* ἢ *Ἐφιππος* παρ' Ἀθην. Β, 65c. Θ, 370 c, *Ἡσύχ.* λ. δεκάτην θύομεν. *Σουΐδ.* λ. δεκάτην ἑστιᾶσαι. Bekker An. gr. σ. 237, 26. Πρβλ. *Λουκιαν.* Ἑρμότ. 11 σ. 750. Ὄνειρ. 9 σ. 715.

Αἱ πράξεις αὗται εἶναι διακεκριμέναι ἀλλήλων πλήν, ἐννοεῖται, τῆς τρίτης, ἥτις εἶναι ἄλλος τρόπος τελέσεως προσδίδων καὶ ἑτέραν ἰδιαιτέραν σημασίαν εἰς τὴν δευτέραν. Ἀντιστοιχοῦσι δὲ πρὸς ταύτας παρὰ τῷ καθ' ἡμᾶς λαῷ ὅμοιαι ἢ παραπλήσιαι συνήθειαι κατὰ τὰ γενέθλια, τὰς ὁποίας ἀναγράφω κατὰ τὴν αὐτὴν τάξιν.

α') Οἱ παρευρεθέντες κατὰ τὸν τοκετὸν θεωροῦνται ἀκάθαρτοι, «διὸ δὲν δύνανται νὰ ἐξέλθωσι τῆς οἰκίας, πρὶν ὁ ἱερεὺς ἁγιάσῃ αὐτοὺς δι' εὐχῶν»(1). Κατὰ τὴν ὀγδόην ἡμέραν προσέρχεται εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἡ μαῖα φέρουσα τὸ βρέφος, διὰ νὰ πάῃ τοῖς εὐχαῖς· καλεῖται δ' ἡ τελετὴ αὕτη οἱ ὀχτὼ (ἡμέραις) (2). Μέχρι τῆς ὀγδόης ἡμέρας, δηλαδὴ πρὸ τῶν εὐχῶν, ἡ λεχὼ ὑποτίθεται κιδυνεύουσα ἀπὸ τὴν Γιαλοῦν (τὴν Γιλλὼ τῶν ἀρχαίων), διὸ οὐδ' ἐπιστιγμὴν ἀφίνουσιν αὐτὴν μόνην ἐν τῇ οἰκίᾳ(3). Οἱ εἰσερχόμενοι εἰς τὴν οἰκίαν καθαίρονται διασκελίζοντες ἀνημμένον δαυλὸν (4).

β') Ἡ ἐκκλησία ἀντικατέστησε τὴν περὶ τὴν ἑστίαν περιφορὰν διὰ τῆς περιφορᾶς τοῦ ἱερέως καὶ τοῦ ἀναδόχου βαστάζοντος τὸ βρέφος κύκλῳ τῆς κολυμβήθρας τρεῖς φοράς. Ἐν Κύπρῳ δὲ γίνεται κατὰ τὴν πέμπτην ἢ τὴν ἑβδόμην μετὰ τὴν γέννησιν ἡμέραν περίοδος τῆς μαίας καὶ τῆς λεχοῦς ἐπὶ παρουσίᾳ συγγενῶν καὶ φίλων γυναικῶν ἐντὸς τῆς οἰκίας πρὸς ἐξευμένισιν τοῦ στοιχειοῦ τοῦ σπιτιοῦ, ἤτοι τοῦ Ἀγαθοῦ δαίμονος (5). Ἐν Κάσῳ τὴν ἑβδόμην τελοῦνται τὰ καλούμενα *ἑφτά*. Ἡ μαῖα δένει τὴν κούνιαν, ἤτοι ἀναρτᾷ ἐκ

---

1) Ἐν Κατιρλὶ τῆς Βιθυνίας (*Π. Γ. Μακρῆ*, Τὸ Κατιρλὶ σ. 99).

2) ΝΑ. τ. Α' σ. 383. ('Εν τῷ περιοδικῷ τούτῳ ἐδημοσίευσα διατριβὴν περὶ τῶν κατὰ τὴν γέννησιν ἐθίμων). Τὸ Εὐχολόγιον ἐν τῷ κεφαλαίῳ τῶν εὐχῶν εἰς γυναῖκα λεχὼ σημειώνει: «Ἰστέον ὅτι τῇ ὀγδόῃ ἡμέρᾳ μετὰ τὴν γέννησιν προάγεται ἐν τῷ ναῷ τὸ βρέφος παρὰ τῆς μαίας καὶ ἵσταται πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ ναοῦ, ὁ δὲ ἱερεὺς ποιεῖ Εὐλογητόν.... καὶ σφραγίζει τὸ μέτωπον, τὸ στόμα καὶ τὸ στῆθος τοῦ βρέφους, λέγων τὴν παροῦσαν εὐχήν».

3) Σύμη (ΖΑ. σ. 21).

4) Ἐν Ἀγρινίῳ τῆς Ἀκαρνανίας (κατ' ἀνακοίνωσιν Εὐστ. Σταΐκου).

5) Σακ. σ. 735. Ἡ τελετὴ καλεῖται *σταύρωμα*· διότι ἡ λεχὼ ἢ ἡ μαῖα γράφει διὰ βαφῆς ἰνδικοῦ σταυροὺς εἰς τὰς γωνίας καὶ τὰς θύρας τοῦ οἴκου ἐπιλέγουσα: «Κυρὰ οἰκοκυρά, ὅπως ἐγιὼ ἐν σοῦ ἔκαμα κακόν, μήτε σοὺ 'ς τὸ παιί μου» ἢ ἐν ἄλλαις κώμαις τῆς νήσου: «Καλημέρα, τοῖχε, τοιχεῖον (=στοιχεῖον) τοῦ σπιτίου, οὔτε κακὸν σοῦ ἐκάμαμεν, οὔτε σοὺ κακὸν νὰ μᾶς κάμῃς».

δύο ξύλων λαχούριον δεμένον μὲ τὴν ζώνην τοῦ πατρός, καὶ ἀφοῦ ἐναποθέσῃ εἰς τὴν κούνιαν τὸ βρέφος, θυμιᾷ διὰ θυμιατηρίου τὴν μητέρα, τὸ βρέφος καὶ τὸν οἶκον ἐκφωνοῦσα· «Ὦ Μοῖραι τῶν Μοιράων, ἔρχεσθε νὰ καλομοιράσετε τῆς δεῖνα τὸ παιδί κτλ.». Μετὰ δὲ τὴν ἐπίκλησιν τῶν Μοιρῶν ἐπιτίθενται ἐπὶ τοῦ βρέφους τὰ πολυτιμότατα τῶν φορεμάτων τοῦ πατρὸς μέν, ἂν εἶναι ἄρρεν, τῆς μητρὸς δέ, ἂν θῆλυ (1). Ἐν Ρόδῳ δὲ τὴν ὀγδόην ἡμέραν ἡ μαῖα κρατοῦσα ἄρτον ἐν τῇ ἀριστερᾷ καὶ θυμιατήριον ἐν τῇ δεξιᾷ παραλαμβάνει εἰς τὰς ἀγκάλας της τὸ παιδίον καὶ περιάγει αὐτὸ τρὶς ἐν τῷ θαλάμῳ θυμιῶσα τὰς εἰκόνας, μεθ' ὃ τὸ παραδίδει εἰς τὴν μητέρα του (2). —Ἑτέρα περιφορὰ τοῦ παιδὸς πλὴν τῆς περὶ τὴν κολυμβήθραν κατὰ τὸ βάπτισμα ὁρίζεται ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας περὶ τὴν ἁγίαν τράπεζαν κατὰ τὴν τεσσαρακοστὴν ἡμέραν ἀπὸ τῆς γεννήσεως (3).

γ') Ἀντίστοιχοι πρὸς τὸν δρόμον τῶν βασταζόντων τὸ παιδίον κατὰ τὴν ἔννοιαν, ἣν ἀποδίδει εἰς τοῦτον ὁ S. Reinach, εἶναι συμβολικαί τινες πράξεις σκοποῦσαι τὴν ἐνίσχυσιν καὶ τὴν στερέωσιν τῆς ὑγείας τοῦ νεογνοῦ. Ἐνιαχοῦ φοροῦσιν εἰς αὐτὸ παλαιὸν ὑποκάμισον τοῦ πατρός του. Ἐν Κύπρῳ καίοντες διὰ λαμπάδος ἀνοίγουσιν ὀπὴν εἰς ὑποκάμισον θείας τοῦ παιδίου, δι' ἧς εἰσάγουσι τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, περιβάλλοντες διὰ τοῦ ὑποκαμίσου τὸ λοιπὸν σῶμά του (4). Πολλαχοῦ δὲ ἐπιθέτουσιν εἰς αὐτὸ μέχρι τῆς βαπτίσεως εὐκτικὰ ὀνόματα, συνηθέστατα μὲν τὸ Δ-άκος (θηλ. Δρακοῦ, Δρακοῦλα), σπανιώτερον δὲ τὸ Σιδέρης, ἐπευχόμενοι οὕτω ν' ἀποκτήσῃ δύναμιν Δράκου (5) καὶ στερεότητα σιδήρου. Ἐνιαχοῦ τῆς Μάνης τὴν ὀγδόην ἡμέραν, ὅτε ἡ μαῖα μετὰ τοῦ βρέφους εὐλογεῖται ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ἅμα πάσῃ τοῖς εὐχαῖς κατὰ τὴν ἐπάνοδον εἰς τὴν οἰκίαν συνοδεύεται ὑπὸ τοῦ ἱερέως βαστάζοντος τὸ παιδίον· οὗτος δὲ ἵσταται, ὅπου εὕρῃ πέτρα ριζιμιά καὶ κρατῶν οὕτω τὸ βρέφος, ὥστε νὰ πατήσωσιν οἱ πόδες του ἐπὶ τοῦ βράχου, λέγει τὴν ῥῆσιν ταύτην :

Χαῖρε, γῆ, καμάρωνε,
νέοι πόδες σὲ πατοῦσι,
παλαιοὶ θενὰ γενοῦσι.

Ἴσως δὲ πρὸς τὸν δρόμον τῶν ἀμφιδρομίων ἀνάλογον δύναται νὰ θεωρηθῇ ἔθιμον ἐπιχωριάζον εἰς τοὺς Ἕλληνας τῆς Φιλιππουπόλεως καὶ ἰδίως τῆς Στενημάχου. Κατὰ τὰ γενέθλια (γεννητούρια), τελούμενα τὴν ἡμέραν τῆς

---

1) Ἐρατὼ (περιοδ. Ἀθηνῶν) Ἀθ. 1861 σ. 80.

2) *Μπιλιότου καὶ Κοτρὲ* ἡ νῆσος Ρόδος, ἐν Ρόδῳ 1881 τ. Β' σ. 382.

3) Ἐν τοῖς ἐντύποις εὐχολογίοις δὲν ἀναγράφονται ὁδηγίαι περὶ τούτου. Ἐκ τοῦ κώδ. 664 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης φ. 44β–45α: «Εἶτα τὸ παιδίον αὐτὸς μετὰ χεῖρας λαβὼν ὁ Ἱερεὺς εἰς τὸ θυσιαστήριον ἀπάγει καὶ ἐπιτιθεὶς τὸ στόμα τούτου παρ' ἑκατέραν τῶν ἁγίων θυρῶν ἐν σχήματι ἀσπασμοῦ· τὸ αὐτὸ καὶ εἰς τὴν ἁγίαν ποιῶν τράπεζαν σχηματίζει αὐτὸ ὡς προσκυνοῦν· καὶ εἰ μὲν ἄρ[ρ]εν ἐστίν, *περιέρχεται τρίτον τὴν ἁγίαν τράπεζαν* καὶ κατὰ τὰ τέσσαρα μέρη ταύτης, τελεῖ τὸ σχῆμα τῆς προσκυνήσεως· εἰ δὲ θῆλυ, εἰς μὲν τὸ ἔμπροσθεν οὐκ ἄπεισι μέρος, εἰς ἕκαστον δὲ τῶν λοιπῶν τριῶν ἐκ τρίτου παραγίνεται καὶ τελεῖ τὴν προσκύνησιν».

4) Σακ. σ. 734.

5) Βλ. καὶ τὰς ἐμὰς Παροιμίας τ. Δ' σ. 574.

γεννήσεως ἢ τὴν ὑστεραίαν, παρατίθεται τράπεζα εἰς συγγενεῖς καὶ φίλους τῆς λεχοῦς, ἡ δὲ *μπάμπου* (μαῖα) φέρει τὴν πίταν, τὴν ὁποίαν *πηδῶσα* καὶ εὐχὰς ἀπαγγέλλουσα κόπτει σταυροειδῶς ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς λεχοῦς, καὶ διανέμει ἀνὰ ἓν τεμάχιον εἰς τὰς ἄλλας γυναῖκας (1).

δ') Νῦν ἡ ἡμέρα τῆς βαπτίσεως, καθ' ἣν δίδεται εἰς τὸ παιδίον τὸ ὄνομα, δὲν εἶναι ὡρισμένη, συνήθως ὅμως γίνεται ἡ βάπτισις ἐντὸς τριῶν μηνῶν ἀπὸ τῆς γεννήσεως· ἀλλ' ἐν παλαιοτέροις χρόνοις ἐνίνετο τὴν ὀγδόην ἡμέραν (2), καὶ τοῦτο συνηθίζεται ἀκόμη εἰς τινας τόπους (3). Οἱ Ἕλληνες δὲ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως συνήθως τελοῦσι τὴν βάπτισιν τὴν ἑβδόμην ἡμέραν (4). Διαρρήδην δ' ἐν τῷ ἐντύπῳ ἀκολουθίᾳ τοῦ βαπτίσματος ὁρίζεται ἡ ὀγδόη: «Λαμβάνον (τὸ βρέφος) ὄνομα τῇ ὀγδόῃ ἡμέρᾳ μετὰ τὴν γέννησιν αὐτοῦ» (5). Ὁ αὐτοκράτωρ Λέων ὁ σοφὸς διὰ νεαρᾶς αὐτοῦ συνέστησε νὰ γίνεται ἡ βάπτισις τὴν τεσσαρακοστὴν ἡμέραν, ἀλλὰ δὲν ἐζήτησε νὰ καταργήσῃ τὴν συνήθειαν: «εἰ δὲ καὶ τῇ ἀπὸ τῶν ὠδίνων ὀγδόῃ βούλοιτό τις βαπτίζειν, οὐδὲ τοῦτο ἄτοπον» (6).

ε') Τὰ δῶρα τῶν συγγενῶν καὶ τῶν φίλων συνηθίζονται ἁπανταχοῦ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, διδόμενα ἢ κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας μετὰ τὴν γέννησιν ἢ κατὰ τὴν βάπτισιν (7).

---

1) Πανδ. τ. ΙΑ' σ. 448.

2) *Allatius* De quorund. Graec. opination. σ. 116. Ὁ W. σ. 76 μνημονεύων τὴν μαρτυρίαν ταύτην τοῦ Ἀλλατίου ἐκφέρει τὴν ἀπίθανον γνώμην, ὅτι ὁ προσδιορισμὸς τῆς ὀγδόης ἡμέρας διὰ τὴν βάπτισιν ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ἰουδαϊκοῦ ἔθους τῆς περιτομῆς κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην.

3) Οἷον ἐν Σιατίστῃ Μακεδονίας (κατ' ἀνακοίνωσιν Γ. Σαχίνη), ἐν Σινασσῷ (*Ἀρχεῖ.* σ. 69). Ἐν Κάσῳ τὴν ὀγδόην ἢ τὴν δεκάτην (Ἐρατὼ σ. 79).

4) Πανδ. τ. ΙΑ' σ. 448.

5) Ἐν κώδ. 664 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ ΙΕ' αἰῶνος φ. 41β: «Ἀκολουθία εἰς τὸ κατασφραγίσαι παιδίον, λαμβάνον ὄνομα τῇ ὀγδόῃ τῆς γεννήσεως αὐτοῦ.—Ἰστέον ὅτι τῇ μετὰ τὴν γέννησιν ὀγδόῃ ἡμέρᾳ προσάγεται τῷ ναῷ παρὰ τῆς μαίας τὸ βρέφος ἐπὶ τὸ λαβεῖν ὄνομα. Τίθεται γοῦν παρ' αὐτῆς εἰς τὸ ἔδαφος. Ὁ δὲ ἱερεὺς πρὸ τῶν τοῦ ναοῦ πυλῶν λέγει. Εὐλογητὸν κλπ.». Βλ. καὶ *Κωνστ. Πορφυρογεν.* Ἐκθ. βασιλ. Τάξ. Β', 21 σ. 667–8 Bonn.

6) *Zachariae von Lingenthal*, Jus Graecoromanum τ. ΙΙΙ σ. 91. Βλ. καὶ Βαλσαμῶνα ἐν *Ρήδῃ* καὶ *Ποστῇ* Συντάγμ. κανόνων τ. Δ' σ. 9.

7) Ἐν Ἠπείρῳ καὶ πολλαχοῦ τῆς Μακεδονίας τὰ δῶρα ταῦτα καλοῦνται *προγονίκια*, ἤτοι ἀπογονίκια, ὡς ὀρθῶς ἐτυμολογεῖ ὁ *Ἀναπλίδης* (ἐν Φιλίστορι τ. Γ' σ. 220), ἡ αὐτὴ δὲ λέξις σημαίνει καὶ τὴν ἐπὶ τοῖς γενεθλίοις ἑστίασιν· παρελήφθη δὲ καὶ ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν (προγανίκ-ου τοσκιστί: *Hahn*, Alban. Stud. I σ. 149, III 102. *Χριστοφορίδου*: Λέξ. ἐν λ.). Ἀλλαχοῦ δὲ καλοῦνται δ' ἄλλων ὀνομάτων. Ἐν Ἀθήναις τὰ δῶρα ταῦτα ἐκαλοῦντο *ρουσφέτια* καὶ ἐδίδοντο ὑπὸ τῶν συγγενῶν τὴν τρίτην ἡμέραν· καὶ φράσις: ἔρρανε τὸ παιδί, ἢ τὴ μαμμὴ (τόσαις δραχμαῖς). (*Πετράκης* ἐν Ἀρχαιολ. ἐφημερίδι 1853 σ. 658). Ἐν Τριπόλει εἰς παλαιότερα ἔτη τὰ *γεννόφυλλα* (=φύλλα [φυράματος] τῆς γέννας) ἦσαν γλυκύσματα καὶ ἄλλα δῶρα, κομιζόμενα ὑπὸ τῶν συγγενῶν κατὰ τὴν βάπτισιν ἢ καὶ πρὸ ταύτης (*Ηὐρία*, Φοῖβος 1898 σ. 96. Πρ. σ. 163). Ἐν Κάσῳ τὰ *κανίσκια*, γλυκύσματα ὄντα, προσφέρονται ὑπὸ τῶν συγγενῶν καὶ φίλων κατὰ τὰς πρώτας μετὰ τὴν γέννησιν ἡμέρας, μέρος δ' αὐτῶν ἀνήκει εἰς τὴν μαῖαν, εἰς τῆς ὁποίας τὴν οἰκίαν ὑποχρεοῦνται νὰ τὰ κομίσωσιν αἱ *κανισκοφόροι* (Ἐρατὼ τ. Α' σ. 80). Ἐνιαχοῦ τῆς Πελοποννήσου τὴν τρίτην ἡμέραν, ὅτε γίνεται τὸ λουτρὸν τοῦ νεογνοῦ, οἱ παριστάμενοι *χρυσώνουν* ἢ *ἀσημώνουν* τὸ παιδί, ἤτοι ῥίπτουσιν εἰς τὸν λουτῆρα χρυσᾶ ἢ ἀργυρᾶ νομίσματα, ταῦτα δ' ἀνήκουν εἰς τὴν μαῖαν. Εἰς τὴν Γιάννιτσαν, χωρίον τοῦ δήμου Καλαμῶν, οἱ συγγενεῖς μέχρι τῆς ὀγδόης ἡμέρας κομίζουσι δῶρα, συνιστάμενα εἰς τρόφιμα καὶ οἶνον.—Ἐν Ἀπολλωνίᾳ (;) τῆς Θράκης οἱ παρευρεθέντες κατὰ τὴν βάπτισιν *προθέτουσιν* ἐπὶ τῆς κοιτίδος τοῦ βρέφους νομίσματα (Ἐπιθεώρησις, ἐφημ. Κωνσταντινουπόλεως 12 Ἰανουαρ. 1889). Παρὰ τοῖς Ἕλλησι τῆς Φιλιππουπόλεως συνηθίζεται

ς') Πρὸς τὰ δῶρα συνάπτεται ἡ ἑστίασις γινομένη ἐπίσης μίαν τῶν δέκα πρώτων ἡμερῶν μετὰ τὴν γέννησιν ἢ κατὰ τὴν βάπτισιν ἢ καὶ κατ' ἀμφοτέρας τὰς περιστάσεις ταύτας(1). Κατὰ τοὺς μέσους χρόνους ἡ ἑστίασις ἐγίνετο τὴν ἑβδόμην ἡμέραν(2).

Ἐκ τοῦ παραλληλισμοῦ τούτου τῶν συνηθειῶν τοῦ καθ' ἡμᾶς λαοῦ ἐν τοῖς γενεθλίοις πρὸς τὰς τῶν ἀμφιδρομίων καταφαίνεται ὅτι τὴν ἑορτὴν ταύτην ἀπετέλουν διακεκριμέναι ἀλλήλων πράξεις, ὧν ἑκάστη ἴδιον εἶχε σκοπόν. Ὁ σκοπὸς δὲ τῆς περιφορᾶς τοῦ βρέφους κύκλῳ τῆς ἑστίας ἦτο ἡ εἰσοχὴ

κατὰ τὰς πρώτας μετὰ τὴν γέννησιν ἡμέρας, πάντες οἱ συγγενεῖς ν' ἀποστέλλωσι γλυκίσματα καὶ ἐδέσματα εἰς τὴν λεχῶσαν, καὶ ὅταν ἔλθωσιν εἰς δευτέραν ἐπίσκεψιν νὰ φέρωσι καὶ πρὸς τὸ βρέφος δῶρόν τι, νόμισμα ἢ κόσμημα (Ηανδ. ΙΑ' σ. 448). Ἐν Σινασσῷ τῆς Καππαδοκίας κομίζουσιν οἱ οἰκεῖοι καὶ οἱ φίλοι δῶρα εἰς τὴν λεχὼ καὶ τὸ νεογνόν, συνιστάμενα εἰς γλυκίσματα (συνήθως μέλι), ἐδέσματα καὶ χρυσᾶ νομίσματα. Μείζονα δὲ καὶ πολυτιμότερα δῶρα ἐδίδοντο κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς βαπτίσεως, καλούμενα *φωτίσματα*, ἀλλὰ ταῦτα κατηργήθησαν δι' ἀρχιερατικοῦ ἐπιτιμίου, ὡς δαπανηρὰ εἰς ἄκρον (*Ἀρχεῖ.* σ. 68. 69). Οἱ Κουτσόβλαχοι τῆς Μακεδονίας, κατὰ τὰ πογονίκια, ὀλίγας ἡμέρας μετὰ τὴν βάπτισιν, φέρουσιν ἕκαστος *κανίσκιον* ἐκλεκτόν τι ἔδεσμα, καὶ δῶρον τοῦ παιδίου, ὁ μὲν ὑποκάμισον, ὁ δὲ ἄλλο ἔνδυμα, ὁ δὲ κόσμημα, ὁ δὲ χρυσοῦν νόμισμα (Φιλίστωρ τ. Γ' σ. 219–220).—Ἐνιαχοῦ τῆς Γερμανίας ἡ ἀνάδοχος ἢ συγγενεῖς καὶ γείτονες κομίζουσιν εἰς τὴν λεχὼ κατὰ τὴν βάπτισιν ἐδέσματα (*Schönwerth*, Aus der Oberpfalz τ. Ι σ. 174 κέ).

1) Εὐθὺς μετὰ τὸν τοκετὸν προσφέρονται γλυκύσματα καὶ τρωγάλια εἰς τοὺς ἐπισκεπτομένους καὶ εὐχομένους συγχαρητήριους εὐχὰς ὑπὲρ τῆς λεχοῦς· ταῦτα δὲ λέγονται πολλαχοῦ τὰ *γεννητούρια*. Ἐρατὼ σ. 72 [Κάσος]. *Πασπάτη*, Χιακὸν γλωσσάριον σ. 119 [Χίος]. Ηανδ. ΙΑ' 448 [Φιλιππούπολις]. (Ὁ *Σκ. Βυζάντιος*, Λεξικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλλ. ἐν λ. ἐσφαλμένως μεταφράζει τὴν λέξιν διὰ τοῦ γενέθλιος ἡμέρα καὶ τοῦ γαλλ. l'anniversaire de la naissance). Κατὰ συνεκδοχὴν δὲ σημαίνει ἡ λ. γεννητούρια καὶ αὐτὸν τὸν τοκετόν. Ἡ κυρίως ὅμως γενέθλιος ἑστίασις εἶναι ἡ γινομένη τὴν τρίτην μετὰ τὸν τοκετὸν ἢ μίαν τῶν ἑξῆς ἡμερῶν. Ἐν Κάσῳ παρατίθεται ἡ τράπεζα τὴν ἑσπέραν τῆς ἑβδόμης ἡμέρας, ὅτε ἀναμένεται ἡ ἐπιφοίτησις τῶν Μοιρῶν, δειπνοῦσι δὲ οἱ προσκεκλημένοι καθ' ἣν ὥραν ὑποτίθεται ὅτι μοιράνασαι αἱ Μοῖραι τὸ νεογνὸν ἀπῆλθον (Ἐρατὼ σ. 80-1). Ἀλλαχοῦ ὅμως πιστεύουσιν ὅτι αἱ Μοῖραι ἐπιφοιτῶσι τὴν τρίτην νύκτα. Καὶ συμφώνως πρὸς τὴν δοξασίαν ταύτην τὰ πογονίκια ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν τελοῦνται τὴν τρίτην νύκτα (*Hahn* Alban. Studien Ι σ. 149). Οἱ δὲ Κουτσόβλαχοι τῆς Μακεδονίας τελοῦσι τὰ πογονίκια ἡμέραν ὄχι ὡρισμένην μετὰ τὴν γέννησιν, ἀπροσκλήτων προσερχομένων τῶν συγγενῶν καὶ φίλων τῆς οἰκογενείας καὶ δειπνούντων ἐξ ἐράνου (Φιλίστωρ τ. Γ' σ. 219). Ἐν Ἀμισῷ τοῦ Πόντου τὸ ἐπὶ τοῖς γενεθλίοις ἄρρενος συμπόσιον καλεῖται *παιδοποιία* (Ε. Φ. 1878 τ. ΚΕ' σ. 34). Πολλαχοῦ δὲ τὸ γενέθλιον συμπόσιον γίνεται κατὰ τὴν βάπτιση τοῦ παιδίου, οἷον ἐν Τριπόλει τῆς Ἀρκαδίας (*Πύρλα*, Φοῖβος 1898 σ. 96)· ἐν Σεβεδίκῳ τῆς Δωρίδος, ὅπου τράπεζα παρατίθεται εἰς τὸν ἱερέα, τὸν νουννὸν καὶ ὀλιγίστους συγγενεῖς. (Ἐπιθεώρησις πολιτικὴ καὶ φιλολογικὴ 1882 τ. Γ' σ. 59)· ἐν Ἰκαρίᾳ (*Σταματιάδου* Ἰκαρικὰ σ. 107)· ἐνιαχοῦ τῆς Ἠπείρου πογονίκι καλοῦσι τὴν παρατιθεμένην τράπεζαν κατὰ τὴν βάπτισιν πρωτοτόκου (ΖΑ. σ. 5)· ἐν Καρπάθῳ συμπόσιον κατὰ τὴν βάπτισιν) *Μανωλακάκη* Καρπαθιακὰ σ. 117).—Συμπόσια ἐπὶ τῇ βαπτίσει βασιλόπαιδος ἀναφέρει καὶ ὁ Νικήτας Χωνιάτ. σ. 220 Bonn. Διάφορον σκοπὸν καὶ χαρακτῆρα ἔχουσι τὰ παρὰ τοῖς Γερμανοῖς συνήθη συμπόσια πρὸς πανηγυρισμὸν τῆς βαπτίσεως. Βλ. *Grimm* Wörterbuch λ. kindbetthof, kidbettmahl, kindelbier, kindelmahl, kindelsod, kindelsuppe, kindschenke, kindtaufe.

2) Περὶ τῶν κατοίκων τῆς Ἀλεξανδρείας παρατηρεῖ ὁ Θεοφύλακτος Σιμοκάτης (Η' 13, 9 σ. 342 Bonn, σ. 310 De Boor), ἀφορμὴν λαβὼν ἔκ τινος συμβάντος ἐν ἔτει 602: «σύνηθες γοῦν τοῖς ἐγχωρίοις ἐπὶ τοῖς λεχοχεμένοις παιδίοις *ἑβδομαίαν* ἄγουσι τὴν ἡμέραν συμποσίων ἑορτὰς καταπαννυχίζεσθαι». Ὁ Ζωναρᾶς ἐν ἑρμηνείᾳ τοῦ 54 κανόνος τῆς ἐν Λαοδικείᾳ ἀναφέρει συμπόσια ἐν γενεθλίοις (*Ράλλη* καὶ *Ποτλῆ* Σύνταγμα κανόν. τ. Γ' σ. 220). Ὁ δὲ 52 κανὼν τῆς αὐτῆς συνόδου ἀπαγορεύει γάμους καὶ γενέθλια ἐν τεσσαρακοστῇ (αὐτ. σ. 219), ἐξ οὗ συνάγεται ὅτι ἐπανηγυρίζοντο τὰ συμπόσια ἐν εὐωχίαις, ἃς ἡ ἐκκλησία ἐθεώρει ἀπρεπεῖς καὶ ἀσεβεῖς ἐν ἡμέραις νηστειῶν.

αὐτοῦ εἰς τὴν οἰκογένειαν. Παραπλήσιον σκοπὸν ἔχει καὶ τὸ ἀρχαϊκώτατον σημερινὸν κυπριακὸν ἔθιμον, δι' οὗ ζητεῖται ἡ ἐξευμένισις τοῦ στοιχείου τοῦ σπιτιοῦ, ἤτοι τοῦ 'Αγαθοῦ δαίμονος τοῦ οἴκου(1). 'Ακριβῶς δὲ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν κύκλῳ τῆς ἑστίας περιφορὰν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ κύκλῳ τῆς κολυμβήθρας σήμερον ἡ κυκλικὴ κίνησις τῶν νεονύμφων. 'Ενῷ δὲ ψάλλονται τὰ τροπάρια καταχέονται κατὰ τῆς κεφαλῆς αὐτῶν καταχύσματα, ὅπερ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐσυνηθίζετο καὶ κατὰ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὴν οἰκίαν νεωνήτων δούλων, προσαγομένων εἰς τὴν ἑστίαν, καὶ κατὰ τὴν πρώτην εἴσοδον τῆς νύμφης εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ συζύγου· ἴσως δὲ τότε ἐγίνετο περιφορὰ τῶν νεονύμφων περὶ τὴν ἑστίαν ἢ ἐκάθηντο οὗτοι παρὰ τὴν ἑστίαν.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν ἑλληνικῶν ἐθίμων. 'Αλλὰ καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ρωμαίοις βέβαιον φαίνεται ὅτι ἐσυνηθίζετο νὰ κινῶνται οἱ μνηστῆρες κύκλῳ περὶ τὸν βωμὸν (2). 'Ομοίως καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις 'Ινδοῖς ἡ νύμφη περιήγετο τρὶς περὶ τὸ πῦρ τῆς θυσίας, ἐν τῇ πατρικῇ οἰκίᾳ ὑπὸ τοῦ νυμφίου καὶ ὕστερον ἐν τῇ οἰκίᾳ τούτου (3).

Παρατηρεῖται δ' ἐπίσης τὸ αὐτὸ ἔθιμον καὶ παρὰ πολλοῖς νεωτέροις λαοῖς, μάλιστα γερμανικοῖς καὶ σλαβικοῖς. Πολλαχοῦ τῆς βορείου Γερμανίας ἡ νύμφη περιάγεται τρὶς περὶ τὴν ἑστίαν, ἐφ' ἧς καίει νέον πῦρ (4). 'Ομοίως καὶ ἡ τὸ πρῶτον εἰσερχομένη εἰς τὴν οἰκίαν θεράπαινα. Τοῦτο ὅμως ἦτο δυνατὸν μόνον ἐν ὅσῳ ἡ ἑστία εὑρίσκετο εἰς τὸ μέσον τῆς οἰκίας, ἀλλ' ἀφ' ὅτου ἄλλως κατασκευάζονται αἱ οἰκίαι, ἀντὶ τούτου περιάγουσιν ἐνιαχοῦ τρὶς τὴν κρεμάθραν τῆς χύτρας περὶ τὸ ζεῦγος τῶν νεονύμφων (5).

Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Πρώσσοις ἡ νύμφη περιήγετο τρὶς περὶ τὴν ἑστίαν ἐν τῇ πατρικῇ οἰκίᾳ (6). 'Εν Πολωνίᾳ μετὰ τὴν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ γαμήλιον εὐλογίαν περιήγετο τρὶς ἡ νύμφη περὶ τὴν ἑστίαν τῆς νέας οἰκίας αὐτῆς (7). "Ομοια ἔθιμα ἐπιχωριάζουσι καὶ ἐν Κροατίᾳ καὶ ἐν Σερβίᾳ (8). 'Εν δὲ τῇ Βοσνίᾳ καὶ 'Ερζεγοβίνῃ ἡ τοιαύτη περιαγωγὴ γίνεται καὶ ἐν τῇ πατρικῇ οἰκίᾳ τῆς νύμφης καὶ ἐν τῇ τοῦ συζύγου αὐτῆς (9). Παρὰ τοῖς Ρουθηνοῖς τῆς Βουκοβίνας, πρὸ τῆς μεταβάσεως τῆς νύμφης εἰς τὴν ἐκκλησίαν διὰ τὴν ἱεροτελεστίαν, ἡ μήτηρ λαμβάνουσα ἐκ τῆς χειρὸς περιάγει αὐτὴν τρὶς περὶ τὴν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ δωματίου τράπεζαν, ραντίζουσα δι' ἁγιασμοῦ καὶ σκορπίζουσα ὑπὸ τοὺς πόδας της σῖτον (10). 'Εν παλαιοτέροις δὲ χρόνοις καὶ οἱ

---

1) "Οτι τὸ στοιχειὸ τοῦ σπιτιοῦ εἶναι ὁ 'Αγαθὸς δαίμων τῶν ἀρχαίων ἀνέπτυξα εἰς τὰς ἐμὰς Παραδόσεις σ. 1075.

2) Οὕτω μετὰ πολλῆς πιθανότητος ἑρμηνεύει ὁ Rossbach σ. 314–5 χωρία τοῦ *Valerius Flaccus* Argon VIII 246 καὶ τοῦ *Servius* ad. Aen. IV 62.

3) *Haas* ἐν *Weber* Indische Studien τ. V. σ. 318. 372 κἑ. 388. 396 *R. Schmidt* Beiträge zur indischen Erotik. Leipzig 1902 σ. 674–5. Ἡ παλαιοτάτη μνεία τοῦ ἐθίμου ἐν τοῖς ὕμνοις τοῦ Rig Βέδα· τοῦ χωρίου τούτου καὶ ἄλλων μεταγενεστέρων ἱερῶν βιβλίων παρὰ Haas. Παραπομπὰς δὲ εἰς τὴν Ραμαϊάναν καὶ τοὺς νόμους τοῦ Μανοὺ παρὰ *Rossbach* σ. 203. Βλ. καὶ *Goblet d' Alviella* Croyances, rites et religions, Paris 1911 τ. I. σ. 9—12. *Samter* Familienfeste der Griechen u. Römer σ. 20 91 κἑ.

4) *Weinhold* die deutschen Frauen im Mittelalter 2ας ἐκδ. τ. I σ. 408. *Rossbach* σ. 231–2. *Kuhn* u. *Schwartz* Norddeutche Sagen, Märchen u. Gebräuche σ. 433 *Kuhn*, Westphälische Sagen, II, 37. 38: *Samter* Familienfeste σ. 20–21.

5) Zeitschrift d. Ver. f. Volkskunde 1900 σ. 165–6.

6) *Samter* αὐτ. σ. 91.

7) *Mannhardt*, Mythologische Forschungen σ. 356.

8) *Samter* σ. 21.

9) Αὐτ. σ. 92.

10) Αὐτ. σ. 92–3.

Σαμαγίται καὶ οἱ Λαταυοὶ περιῆγον τὴν νύμφην τρὶς περὶ τὴν ἑστίαν ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ συζύγου (1). Μέχρι δὲ τοῦ 1860 τοὐλάχιστον ἐσυνήθιζον τοῦτο καὶ οἱ Ὀσσέται, ὀρεινὸς λαὸς τοῦ Καυκάσου (2).

Τῆς ὑπολανθανούσης εἰς τὰς συνηθείας ταύτας λατρείας τῆς ἑστίας ἐμφανέστερα ἴχνη ἀνευρίσκομεν ἐνιαχοῦ τῆς Ἑλλάδος. Ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ τῆς Ἠπείρου Πωγώνι, κατὰ τὴν εἴσοδον τῆς νύμφης εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ συζύγου της, ὑποδέχονται αὐτὴν μετ' ἐκδηλώσεων μεγάλης χαρᾶς ἡ πενθερὰ καὶ ἡ σύζυγος τοῦ παρανύμφου, αἱ δὲ λοιπαὶ γυναῖκες παρατάσσονται εἰς δύο στοίχους τηροῦσαι σιγὴν ἄκραν. Διὰ μέσου δ' αὐτῶν βαίνουσα βραδέως ἡ νύμφη κατευθύνεται πρὸς τὸ δωμάτιον, ἐν ᾧ εὑρίσκεται ἡ ἑστία καὶ μικραὶ ἀποθῆκαι τροφίμων· τὸ δωμάτιον τοῦτο καλεῖται *Μάννα*, βεβαίως ἀπὸ τῆς μητρὸς ἑστίας, ἥτις ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ ταύτῃ, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, διατηρεῖ ἀκόμη τὸ παλαιὸν ὄνομα καλουμένη *στιά*. Ἐκεῖ δὲ ἱσταμένη ἀπέναντι τῆς ἑστίας προσκυνεῖ τρὶς προσκλίνουσα τὴν κεφαλὴν καὶ τὸ σῶμα εἰς τὰς περὶ αὐτὴν(3). Ἐν Βήσανῃ τῆς Ἠπείρου κατὰ τὴν εἴσοδον τῆς νύμφης εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ φέρουσιν αὐτὴν εἰς τὸν φοῦρνον, ἀντικαταστήσαντα τὴν ἑστίαν, καὶ ἐκεῖ κάμνει *μετάνοιαις*, ἤτοι προσκυνεῖ κλίνουσα τὸ γόνυ. Λησμονήσαντες δὲ τὴν ἐν ἀρχῇ σημασίαν τῆς πράξεως λέγουσιν ὅτι θέλουσι νὰ δείξωσιν οὕτω ὅτι «ὅσον λείπει ὁ φοῦρνος ἀπὸ τὸ σπίτι, τόσο νὰ λείψῃ καὶ ἡ νύφη» (4). Ἐν Μεσσηνίᾳ δὲ λέγουσιν ὅτι εἶναι κακόν, ἂν ἡ νύμφη δὲν προσκυνήσῃ τὸ σπίτι, ἐννοοῦντες ὅτι ὀφείλει ἡ νύμφη μετὰ τὸ στεφάνωμα νὰ μεταβῇ εἰς τὴν πατρικὴν οἰκίαν τοῦ νυμφίου, καὶ ἂν μέλλει οὗτος νὰ συγκατοικήσῃ μετὰ τῶν γονέων τῆς νύμφης, ὡς ἐσώγαμβρος, ἢ εἰς ἰδίαν αὐτοῦ οἰκίαν· δηλονότι δὲν διετηρήθη μὲν ἡ πρᾶξις τῆς προσκυνήσεως τῆς ἑστίας, ἀλλὰ παρέμεινεν ἐν τῇ γλώσσῃ ἡ ἀνάμνησις αὐτῆς (5). Ἐν Ἀνδριτσαίνῃ ἡ νύμφη προσκυνεῖ τὰ εἰκονίσματα τῶν ἁγίων εἰσερχομένη εἰς τὴν οἰκίαν (6).

Πρὸς τὰς ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τοῦ γάμου ἀναγραφομένας τελετὰς συνδέονται στενῶς καὶ ἄλλα ἔθιμα, περιλείμματα ὄντα ἐπίσης ἀρχαίων γαμηλίων συμβόλων, οἷα τὰ καταχύσματα καὶ ἡ κάλυψις τῶν νεονύμφων διὰ πέπλου, ἀμφότερα γινόμενα κατὰ τὴν κυκλικὴν κίνησιν αὐτῶν. Ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν μνημονεύονται ταῦτα ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς βιβλίοις καὶ δὲν εἶναι βέβαιον, ἂν ἡ ἐκκλησία τὰ ἐγκρίνει ἢ ἁπλῶς τὰ ἀνέχεται, ἡ ἐξέτασις αὐτῶν ἐξέρχεται τῶν ὁρίων τῆς μελέτης ταύτης.

---

1) *Joh. Lasicius*, De diis Samagitarum 1615 σ. 56 παρὰ *Schrader* Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde σ. 356.

2) *L. v. Schroeder* Hochzeitsbräuche der Esten σ. 129 παρὰ *Samter* σ. 21.

3) *Ἰω. Ἀμπελᾶ*, Ἠπειρωτικὰ μελετήματα τεῦχ. Ζ' σ. 24.

4) ΚΠ. τ. ΙΗ' σ. 226.

5) Ἴχνη τῆς λατρείας τῆς ἑστίας διετηρήθησαν καὶ ἐν ἄλλαις συνηθείαις, ἀλλ' ἐνταῦθα ἀνέγραψα μόνον τὰς γαμηλίους.—Ἴσως εἰς τὴν λατρείαν τῆς ἑστίας ἀναφέρεται καὶ συνήθειά τις ἐν Καρυαῖς τῆς ἐπαρχίας Καβακλῆ. Προτοῦ καθίσουν εἰς τὴν τράπεζαν ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ γαμβροῦ μετὰ τὸ στεφάνωμα ὁ νοῦννος τρὶς μετὰ τῶν παρεστώτων φέρεται πέριξ αὐτῆς» (*Λουλουδοπούλου* Ἀνέκδοτος συλλογὴ ἠθῶν καὶ ἐθίμων κτλ. σ. 185).

6) Παραπλήσιον ρωσσικόν τι ἔθιμον προσκυνήσεως εἰκόνων ὑπὸ τῆς νύμφης βλ. παρὰ *Samter* σ. 23.

ΠΑΡΕΚΒΟΛΙΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Α'.

Τὰ κατὰ τοὺς γάμους τελούμενα παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ γινώσκω καὶ ἐκ τῶν ἐντύπων περιγραφῶν, εἰς ἃς ἐν τῷ οἰκείῳ ἑκάστοτε τόπῳ παραπέμπω, καὶ ἐξ ἰδίων παρατηρήσεων, ἃς ἐποίησα ἐν Ἀθήναις, πολλαχοῦ τῆς Πελοποννήσου (μάλιστα ἐν ταῖς ἐπαρχίαις Καλαμῶν, Μεσσήνης, Οἰτύλου, Μαντινείας, Ναυπλίου), ἐν Βώλῳ καὶ ἐν Λαμίᾳ, πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἐξ ἀνακοινώσεων, ἃς πολλαχόθεν κατὰ καιροὺς ἔχω λάβῃ. Εἶναι δ' οἱ ἐπιστείλαντές μοι ἀνακοινώσεις περὶ γαμηλίων ἐθίμων, εἰς οὓς ἐπιτραπήτω μοι καὶ δημοσίᾳ ὧδε νὰ δηλώσω τὴν εὐγνωμοσύνην μου, οἱ ἑπόμενοι, ὧν τὰ ὀνόματα ἀναγράφω κατὰ τάξιν τῶν τόπων.

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ. Νομὸς Κορινθίας. Τρίκαλα (Ἰω. Σταματούλης). Νομὸς Ἀχαΐας. Σοποτὸν τοῦ δήμου Ἀροανίας (Α. Κ. Κωνσταντινόπουλος). Νομὸς Ἠλείας. Δίβρη (Θεόδ. Φ. Φανουράκης). Ἀνδραβίδα (Κ. Σ. Γούναρης). Νομὸς Ἀρκαδίας. Δημητσάνα (Μαρία Ν. Πολίτου). Λάστα τοῦ δήμου Μυλάοντος (Ν. Λάσκαρης). Νομὸς Τριφυλίας. Ἀνδρίτσαινα τῆς Ὀλυμπίας (Παναγιώτης Ι. Θεοδωρόπουλος γυμνασιάρχης, κατὰ πληροφορίας ἱερέων καὶ γερόντων). Νομὸς Μεσσηνίας. Ἐπαρχία Μεσσήνης (Κ. Σ. Γούναρης). Δῆμος Οἰχαλίας (Χρῆστος Μπαρδόπουλος). Γιάννιτσα τοῦ δήμου Καλαμῶν (Γ. Βέλμαχος ἱερεύς). Νομὸς Λακεδαίμονος. Μαλιτζίνα τοῦ δήμου Μελιτίνης (Δ. Θ. Γραφειάδης). Νομὸς Λακωνικῆς. Ἐπαρχία Οἰτύλου (Παναγ. Ριζάκος). Δῆμος Ἀβίας (Σωκράτης Κουγέας). Δῆμος Καρδαμύλης (Ἰω. Παπαδόπουλος δημοδιδάσκαλος).

ΕΠΤΑΝΗΣΟΣ. Κέρκυρα. (Κα Εἰρήνη Α. Δενδρινοῦ) πόλις (Σ. Κ. Σακελλαρόπουλος) χωρία (Δημήτριος Σπίγγος). (Σ. Δάλλας). Κεφαλληνία Λιξούρη (Σ. Δ. Παγώνης). Ζάκυνθος. (Σπ. Α. Καλογερόπουλος καὶ Ι. Καμπίτσης). Κύθηρα (Σωτ. Ἐμμ. Στάθης).

ΚΥΚΛΑΔΕΣ. Θήρα (Μ. Σ. Πυργιανός). Τῆνος (Στυλιανὴ Καραλῆ). Βόρειαι Κυκλάδες. Σκόπελος (Γεώργ. Δ. Πραϊδης).

ΘΕΣΣΑΛΙΑ. Πορταριὰ τῆς Μαγνησίας (Ι. Βαλαμουτόπουλος). Καρυὰ Ὀλύμπου (Ἀθ. Κ. Οἰκονομίδης). Γραλίτσα τοῦ δήμου Ἰθώμης. (Ἀθ. Δελητσικόπουλος). Τίρναβος (Κ. Β. Γιανακόπουλος).

ΗΠΕΙΡΟΣ. Βουργαρέλι Τζουμέρκων (Χρ. Λαμπράκης).

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ. Ἀμαλιάπολις τῆς Φθιώτιδος, ἐποικία Μακεδόνων Χ. Ν. Βαρσύτσικος). Κοζάνη (Ἀθαν. Ε. Διάφας). Ἐπαρχία Ἐδέσσης (Εὐστάθιος Στουγιαννάκης). Σιάτιστα (Μ. Γ. Μιχαηλίδης).

ΘΡΑΚΗ. Λουλὲ Βουργάζ (Στέφανος Α. Στεφανίδης). Κούταλη (Μ. Γ. Μιχαηλίδης).

ΣΠΟΡΑΔΕΣ. Κάρπαθος (Ἀνδρ. Β. Ἀσλανίδης καὶ Μ.Γ. Μιχαηλίδης). Κάλυμνος (Γιάννης Κλ. Ζερβός). Λέρος, Κάσος, Κῶς (Μ. Γ. Μιχαηλίδης).

ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ. Νικόπολις Πόντου (Γεώργ. Θ. Στρουθόπουλος). Τραπεζοῦς (Μ. Γ. Μιχαηλίδης). Λειβαδιὰ Τραπεζοῦντος, Ἰκόνιον, Ἀκ-σοῦ (Χασά κιοϊ), Μισθία, Ποτάμια (Δερέ κιοϊ), Ἀνδρονίκιον καὶ Ταβλουσούνιον (Διάφοροι διὰ Κωνστ. Γ. Λαμέρα). Κυδωνίαι, Πέργαμος (Στέλιος Ἐγγλε-

ζόπουλος) Σπάρτη Πισιδίας (Χ. Κ. Ἡλιάδης). Λιβήσιον Λυκίας (Ἐμμ. Γ. Πολυζωΐδης). Κύζικος, Ἀρτάκη, Πάνορμος καὶ τὰ πέριξ χωρία (Μ. Φιλήντας).

ΝΗΣΟΙ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ. Λέσβος. Πάφλα (Π. Ν. Χιωτέλλης). Λέσβος Μόλιβος (Κα Εὐρυδίκη Ι. Ἐμμανουήλ), Μεγίστη (Κ. Σ. Γούναρης· ὅστις καὶ πολλῶν ἄλλων ἑλληνικῶν χωρῶν μοὶ ἀνεκοίνωσε γαμήλια ἔθιμα),

ΚΥΠΡΟΣ (Κωνστ. Ν. Παπαδόπουλος).

Β'.

Λέξεις τῆς κοινῆς πρὸς δήλωσιν τοῦ δακτυλίου τοῦ ἀρραβῶνος (1)

Δακτυλίδι τὸ (δακτυλίδιον) Πελοπόννησος (Τρίκαλα Κορινθίας. Ἀνδρίτσαινα. Καλαμάτα. Οἰχαλία. Μάνη. Λάστα). Τζουμέρκα. Λευκάς. χωρία τῶν Κυθήρων. Λουλὲ Βουργάζ τῆς Θράκης. Κυδωνίαι. Πέργαμος. Λιβήσιον. Κάρπαθος. Κάσος. Κῶς. Λέρος. Ἄλλοι τύποι: *δαχτυλίδι* (Κύπρος. Νικόπολις τοῦ Πόντου. Λιβαδιὰ Τραπεζοῦντος. Ἀκ-σού). *τὸδ δαχτυλὶ* (Κάλυμνος) κατ' ἀποκοπὴν τῆς τελευταίας συλλαβῆς. *δαχτυλὶδ* ἐν Μισθίᾳ τῆς Καππαδοκίας. *δαχτλὶδ* (πολλαχοῦ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Θεσσαλία) κατ' ἔκπτωσιν τοῦ ἀτόνου ι. *δαχλὶδ* (Σκόπελος. Λέσβος. Σιάτιστα) κατ' ἔκπτωσιν τούτου καὶ ἑνὸς τῶν τριῶν συμπιπτόντων συμφώνων. Παράγωγα: *δαχτυλιδώνομαι*=ἀρραβωνίζομαι. *δαχτυλιδωμένη* ἡ μνηστή. Κρήτη (Βλαστ. σ. 23). *δαχτυλίδωμα τὸ*=ἡ τελετὴ τοῦ ἀρραβῶνος (Καρυὰ Ὀλύμπου. Λιβήσιον).

Ἀρραβῶνας, ὁ (ἀρραβὼν) Βυζαντίου, Λεξικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλλην. ἐν λ. Κρήτη (Βλαστ. σ. 23). Ἐν δημοτικῷ πατμιακῷ ἄσματι (ΔΙΕ. τ. Γ' σ. (15). Συνηθέστερον εἰς θηλυκὸν γένος ἡ *ἀρραβῶνα* (Βυζάντιος ἐν λ. Κέρκυρα, Λιξούρη. Κύθηρα. Σκόπελος. Λέρος. Κῶς. Κάλυμνος) κατὰ συνεκδρομὴν πρὸς τὰ εἰκόνα (εἰκών), τρηδόνα (τερηδών), τρυγόνα (τρυγών), Γοργόνα κτλ., ὡς καὶ ὁ στρατὸν ἔγινεν ἡ στρατῶνα· πρβ. καὶ τὸ ἀρχαῖον ἀγκώνη (ἀγκών. Ἄλλοι τύποι: *ἀρραῶνα* (Κάρπαθος) καὶ ὁ *ἀρραῶνας* κατὰ συγκοπὴν τοῦ β μεταξὺ δύο φωνηέντων, ὡς ἐν τοῖς φο(β)ερός, λά(β)ωμα, βλά(β)ος, βου(β)άλι, ἀ(β)άρετος, ἀθι(β)ολή, ἐν τῷ καρπαθιακῷ καθὼς καὶ ἐν τῷ κυπριακῷ ἰδιώματι· *ἀρρεβῶνα* Πελοπόννησος (Τρίκαλα, Μεσσηνία, Μάνη. Ἀνδρίτσαινα. Λάστα). Λευκάς. Ἀμαλιάπολις. Κυδωνίαι. Κύπρος (Σακ. τ. Β' σ. 443, αἰτ. *ἀρραβῶναν*), κατὰ τὴν συνήθη τροπὴν τοῦ α εἰς ε, εἰς τὰ ρεπάνι, κρεβάτι, παοεθύρι. *ἀρριβῶνα*. Τζουμέρκα, κατὰ τὴν κανονικὴν ἐν Ἠπείρῳ καὶ τῇ ἄλλῃ βορείῳ Ἑλλάδι τροπὴν τοῦ ἀτόνου ε εἰς ι· *ἀρβῶνα*. Κύζικος. Ἀρτάκη. Πάνορμος, κατ' ἔκπτωσιν τοῦ δευτέρου α ἐξ ἀνομοιώσεως. Παράγωγα: *ἀρραβωνιάζω,-ομαι*. μνηστεύω μνηστεύομαι· *ἀρραβωνιασμένος-η*=μεμνηστευμένος· Κρήτη (Βλαστ. 23,)· *ἀρρεβωνιασμένος*· Πελοπόννησος κλπ. *ἀρραβώνιασμα*, ἡ μνηστεία. Πελοπόννησος. *ἀρραβωνιαστικός,-ή*, μνηστήρ, μνηστή. *ἀρραβωνιασκὴ* ἡ μνηστή. Αἶνος (ΚΠ. τ. Θ' σ. 372) κατὰ συγκοπὴν τοῦ ἀτόνου ι καὶ εἶτα τοῦ ἑνὸς τῶν τριῶν συμ-

---

1) Ἡ σημείωσις τῶν τόπων, ὅπου ἐπιχωριάζει ἕκαστος τῶν τύπων, ἔγινεν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐντύπων μαρτυριῶν, τῶν πρός με ἀνακοινώσεων καὶ τῶν ἰδίων μου παρατηρήσεων. Ὅθεν δεικνύει μόνον τίς ἡ διάδοσις αὐτῶν, ὄχι δὲ καὶ ποῦ εἶναι ἄγνωστοι ἢ ἀσυήθεις.

πιπτόντων συμφώνων. Ἄλλαι σημασίαι: ἀρραβῶνα ἡ συνηθέστερον εἰς πληθυντικὸν ἀριθμὸν οἱ ἀρραβῶνες=ἡ τελετὴ τῆς μνηστείας. Ἀρραβῶνα ἐν τῇ πρώτῃ καὶ κυρίᾳ σημασίᾳ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Καβακλῆ τῆς βορείου Θράκης = τὸ μανδήλιον, ὅπερ χαρίζει ἡ μνηστὴ εἰς τὸν μνηστῆρα (*Λουλουδοπούλου*, Ἀνέκδοτος συλλογὴ ἠθῶν καὶ ἐθίμων σ. 172). Ἐν Κυζίκῳ, Ἀρτάκῃ, Πανόρμῳ ἀρβῶνα μὲν λέγονται πάντα τὰ προσφερόμενα ὑπὸ τοῦ μνηστῆρος εἰς τὴν μνηστήν, ἅτινα εἶναι «ἀμανέτι» (ἐνέχυρον), δηλαδὴ «ἂν τύχῃ καὶ χωρισθοῦνε γυρίζουνται πίσω ἀνέγγιχτα καὶ εἰς τὴν ἐγλαβὴ (προικοσύμφωνον) καταχωρίζουνται ἕνα ἕνα μὲ τ' ὄνομα» κατ' ἀντιδιαστολὴν δὲ ὁ κυρίως ἀρραβὼν λέγεται τὰ *ξενιάσματα*, εἶναι δὲ τὰ δῶρα, ὅσα ρίπτονται εἰς τὸν δίσκον κατὰ τὸ κέρασμα τῆς νύμφης, ἅτινα δὲν περιλαμβάνονται εἰς τὸ προικοσύμφωνον οὐδ' ἐπιστρέφονται, ἂν διαλυθῇ ὁ ἀρραβών.

Σημάδι τό· (σημεῖον, σημάδιον). Κρήτη (Βλαστ. σ. 23). Λακκοβίκια τῆς Μακεδονίας (Ἐθνικὴ ἀγωγὴ 1901 σ. 123). Τζουμέρκα. Χωρία τῆς Κύπρου. Λουλὲ Βουργάζ. Ἄλλοι τύποι: *σημαδί*, Νικόπολις Πόντου, *σμάδ* Σκόπελος, Μόλιβος Λέσβου (κατ' ἔκπτωσιν τῶν ἀτόνων ι). *Λογοσήμαδο* τὸ (λόγος+σημάδι, ἤτοι σημεῖον τοῦ δοθέντος λόγου). Κύζικος, Ἀρτάκη, Πάνορμος. Παράγωγα: *σημαδεύομαι*=μνηστεύομαι. Νικόπολις τοῦ Πόντου, *σημαδεμένος*=μεμνηστευμένος. Κρήτη (Βλαστ. σ. 23). Σινασσὸς (Ἀρχελ. σ. 77). Σύλατα Καππαδοκίας (Ξενοφάνης 1905 τ. Β' σ. 284), *σημάδεμα* ἡ μνηστεία. Νικόπολις Πόντου. Ἄλλαι σημασίαι: *Σουμάδ* (κατὰ μεταβολὴν τοῦ πρώτου ἀτόνου ι εἰς υ, ὡς εἰςτὸ σουσάμι καὶ ἀποκοπὴν τοῦ ἀτόνου ι τῆς καταλήξεως) ἡ τελετὴ τοῦ ἀρραβῶνος ἐν Ἀμισῷ (ΔΙΕ. τ. Α' σ. 527. Πλάτων 1880 τ. Β' σ. 524)· ὁμοίως ἐν Τραπεζοῦντι, καὶ φρ. ἔγιναν τὰ σουμάδια τ'=ἠρραβωνίσθη. Ἐν Σινασσῷ τὸ σημεῖον τοῦ μικροῦ ἀρραβῶνος, τοῦ πρὸ τοῦ μεγάλου γινομένου (Ἀρχέλ. σ. 77). Ἐν Λιβησίῳ σημάδι λέγεται ὁ ἀρραβὼν ἐν τῇ κυρίᾳ σημασίᾳ τῆς λέξεως, ἤτοι τὸ χρυσοῦν νόμισμα (φλουρί), ὅπερ δίδεται ὡς ἀρραβὼν ὑπὸ τοῦ γαμβροῦ εἰς τὸν προξενητὴν τῆς νύμφης, ὡς σημεῖον ὅτι δίδει τὸν λόγον του, νὰ μνηστευθῇ τὴν κόρην. Παραπλησία εἶναι ἡ σημασία τῆς λέξεως ἐν Καλύμνῳ, διότι *σουμάι* εἶναι τὸ στελλόμενον ὑπὸ τοῦ μνηστῆρος δῶρον πρὸς βεβαίωσιν τῆς μνηστείας· «τὸ πεστέλλωμα τοῦ γαμπροῦ 'ς τῆς νύφης μπριχοῦ πατήσῃ μεσ' 'ς τὸ σπίτιν της. Λέμεν τὸ σουμάι, ἐπειὴς τὸ στέλλει μόνογ καὶ μόνο γιὰ νὰ πιστέψῃ πῶς εἶναι σσουοῦρος (=βέβαιος, siguro) ὁ γαμπρός, τσ' εἶναι μπλιὸ τίποτα μαντῆλι μεταξωτό, κεντημένο καπνοσάκκουλο, γιὰ τσεμπέρι, γιὰ κανένα ἄλλομ πρᾶμα».

Βέρα ἡ· κυρίως ὁ ἁπλοῦς ἄνευ πολυτίμου λίθου χρυσοῦς κρίκος, εἰς οὗ τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν χαράσσονται ἐνίοτε τὰ ὀνόματα τῆς μνηστῆς ἐν τῷ φορουμένῳ ὑπὸ τοῦ μνηστῆρος καὶ τούτου ἐν τῷ ἑτέρῳ. Πελοπόννησος (Ἀνδρίτσαινα. Καλαμάτα. Οἰχαλία. Μάνη). Λευκάς. Λιξούρη· χωρία Κυθήρων. Ἀμαλιάπολις. «Ἀσημένια βέρα» θηραϊκῷ δημοτικῷ ᾄσματι (ΝΑ. τ. Β' σ. 448). «δαχτυλίδι *βερωτὸ*» ἐν λευκαδίῳ αἰνίγματι (ΚΠ. τ. Η' σ. 400), ἀλλ' ἐν παιδικῷ ᾄσματίῳ τῆς Καλαμάτας «δαχτυλίδι βεργωτό». Ἐν Κεφαλληνίᾳ φέρεται καὶ τὸ σύνθετον «*βεργοδαχτύλιδα*»=τὰ διαφόρων εἰδῶν δακτυλίδια (ΝΑ. τ. Β' σ. 178) καὶ ἐπίθετον ἐκ τούτου *βεροδαχτυλιδένιος,-α,-ο* (αὐτ.), τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς σημαῖνον καὶ τὸ ἁπλοῦν «*δαχτυλιδένιος*», εὐχρηστοῦν δ' ὡς ἐπίθετον κοσμητικὸν τοῦ μικροῦ στόματος, τῆς λεπτῆς ὀσφύος κτλ. Ἐν ἠπειρωτικῷ ᾄσματι εὑρίσκεται ὁ τύπος *βίρα* (*Ἀραβαντινοῦ*, συλλογὴ δημωδῶν ᾀσμάτων σ. 373). Ἐν Λέρῳ δὲ φέρεται ὁ τύπος *βέργα*.

Ἡ λέξις εἶναι βενετικὴ (vera), ὁ δὲ τύπος βίρα τοῦ ρωμανιολικοῦ ἰδιώματος, κατὰ τὸν de Gubernatis, Ulsi nuziali 17. Κατὰ τὸν A. G. *Meyer* Neugr. Studien IV, 1878 σ. 103, ἡ λέξις εἶναι σλαβικῆς προελεύσεως.

Βεργέττα ἡ. Σημαίνει ὅ τι καὶ τὸ βέρα. Μεσσήνη Ἀνδραβίδα. Κούταλη παρὰ τὴν Προποντίδα. Μόλιβος Λέσβου. Κύζικος, Ἀρτάκη, Πάνορμος. Κυδωνίαι, Πέργαμος. Ἐκ τοῦ ἰταλ. verghetta.

Βοῦλλα=σφραγίς. Ὁ χρυσοῦς δακτύλιος τοῦ ἀρραβῶνος, ὁ ἔχων πλατεῖαν σφενδόνην ἐν σχήματι καρδίας, ἐφ' ἧς ἦσαν χαραγμένα ἢ σύμπλεγμα τῶν ἀρκτικῶν γραμμάτων τοῦ φοροῦντος ἢ στέμμα ἢ ζῴδιόν τι. Ἡ λέξις (ἐκ τοῦ λατ. bulla καὶ παρὰ βυζαντινοῖς συνήθης) ἦτο εὔχρηστος ἐν παλαιοτέροις χρόνοις ἐν Κυζίκῳ, Ἀρτάκῃ καὶ Πανόρμῳ.

Παρόλα δακτύλιος τοῦ ἀρραβῶνος ἔχων τὴν σφενδόνην ἐν σχήματι δύο συμπεπλεγμένων δεξιῶν χειρῶν. Καὶ αὕτη παλαιοτέρων ἦτο ἐν χρήσει εἰς τοὺς αὐτοὺς τόπους, δηλοῦσα ὅτι προσφέρεται ὡς σημεῖον τηρήσεως τοῦ δοθέντος λόγου (ἰταλ. parola) τῆς περὶ μνηστείας ὑποσχέσεως.

Νισάνι γέντζουκ (δακτύλιος ἀρραβῶνος, λεξ. τουρκική), Ἰκόνιον, Ἀνδρονίκιον, Ταβλουσούνιον Καππαδοκίας.

Γ'

Σχεδὸν πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἐπεκράτησε νῦν ἡ χρῆσις τῶν χρυσῶν δακτυλίων, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐσημειώθη. Ἐν Λευκάδι μέχρι πρὸ τριάκοντα ἐτῶν ἐν μὲν τῇ πόλει χρυσοῖ ὄντες ἐκοσμοῦντο διὰ λίθου πολυτίμου μὲν οἱ τῶν πλουσίων, εὐτελοῦς δὲ οἱ τῶν πτωχῶν, ἀλλ' ἐν τῇ ἐξοχῇ ὁ δακτύλιος τοῦ ἀρραβῶνος ἦτο σπανιώτερον μὲν χρυσοῦς ἄνευ κόσμου καὶ μικρᾶς ἀξίας, συνήθως δ' ἀργυροῦς, ἔχων πεπλατυσμένην σφενδόνην, νῦν δὲ γενικεύεται ἡ χρῆσις τῶν κοινῶν χρυσῶν δακτυλίων (κατ' ἀνακοίνωσιν Σ. Δάλλα). Ἐν Τρικάλοις τῆς Κορινθίας μέχρι πρὸ πεντήκοντα ἐτῶν ἀμφότεροι οἱ δακτύλιοι κατεσκευάζοντο ἐκ τοῦ αὐτοῦ μετάλλου, ἐκ χρυσοῦ, οἱ δὲ τῶν ἀπορωτέρων ἐξ ἀργύρου· ἕφερον δ' ἐνδεδεμένους πολυτίμους λίθους ἀναγλύφους ἢ ἄνευ τύπου· τὰ ἔχοντα ἀδάμαντα (διαμαντένια δαχτυλίδια) ἐπροτιμῶντο, πρὸς κατασκευὴν δὲ τῶν χρυσῶν ἐχώνευον «μαγγυάρικα» (αὐστριακὰ) ἢ «βενέτικα φλωριὰ» διὰ τὸ ἀμιγὲς τοῦ μετάλλου (Ι. Σταματούλης). Ἐν Οἰνοῦντι τῆς Λακεδαίμονος οἱ δακτύλιοι τοῦ ἀρραβῶνος ἄλλοτε ἦσαν ἀργυροῖ, νῦν δὲ χρυσοῖ (*Κουκουλὲ* Οἰνουντιακὰ σ. 94). Ἐν Κρήτῃ συνηθίζονται καὶ δακτύλιοι χρυσοῖ ἐν σχήματι ὄρεως (*Βλαστ.* σ. 23). Ἐν Σιατίστῃ κατασκευάζονται χρυσοῖ, μὲ πέτρας, *αἱματοστάδια* καλουμένας, ἢ ἐξ ἄλλου μετάλλου, ἀλλὰ τοῦ αὐτοῦ πάντοτε ἀμφοτέρων τῶν μνηστήρων. Ἐν Μολίβῳ τῆς Λέσβου ὁ δακτύλιος τοῦ ἀρραβῶνος εἶναι εἷς καὶ δίδεται πάντοτε ὑπὸ τῆς μνηστῆς εἰς τὸν μνηστῆρα ὁμοῦ μὲ κεντημένον μεταξωτὸν μανδήλιον· ὅ τε δακτύλιος καὶ τὸ μανδήλιον λέγονται σημάδια. Εἶναι δὲ ὁ δακτύλιος χρυσοῦς (τῶν ἀπορωτέρων ἀργυροῦς) μὲ λίθον οἱουδήποτε χρώματος. Ὁ δὲ μνηστήρ, ἂν εἶναι εὔπορος, κατασκευάζει δύο δακτυλίους χρυσοῦς ὁμοίους καὶ χαράσσει εἰς τὸν ἕνα τὸ ὄνομά του καὶ εἰς τὸν ἄλλον τὸ τῆς μνηστῆς καὶ δίδει τὸν φέροντα τὸ ὄνομά του εἰς τὴν μνηστήν· οἱ δύο οὗτοι δακτύλιοι λέγονται *βεργέτταις*.— Χρυσοῖ ἢ ἀργυροῖ, ἀλλ' ἐκ τοῦ αὐτοῦ πάντοτε μετάλλου ἀμφοτέρων τῶν μνηστήρων εἶναι ἐν χρήσει ἐν Καρπάθῳ, Τραπεζοῦντι, Λειβαδιᾷ Τραπεζοῦντος, Μισθίᾳ, Τοτάμια (Δερέ-κιοι) Καππαδοκίας.

Ἐνιαχοῦ δι' ἔνδειαν τῶν μνηστευομένων κατασκευάζονται οἱ δακτύλιοι ἐξ εὐτελεστέρου μετάλλου, ἀλλ' ἀμφότεροι ἐκ τοῦ αὐτοῦ. (Μεσσήνη, Ἀνδραβίδα, Ναυπακτία, Μεγίστη). Ἐν τοῖς χωρίοις τοῦ Λεύκτρου τῆς ἐπαρχίας Οἰτύλου, ἐν Ἀνδριτσαίνῃ δὲν εἶναι σπάνιοι καὶ οἱ ἀργυροῖ δακτύλιοι. Ἐν δημοτικῷ θηραϊκῷ ἄσματι ὁ ἐραστὴς θνήσκων παραγγέλλει νὰ τῷ φορέσωσιν εἰς τὸν δάκτυλον «ἀσημένια βέρα» (ΝΑ. τ. Β' σ. 448). Ἐν Κούταλῃ παρὰ τὴν Προποντίδα εἶναι ἀργυροῖ. Ἐν Ἀκ-σοῦ ἄλλοτε ἦσαν χρυσοῖ, νῦν δὲ κατασκευάζονται ἐκ νικελίου. Ἐν Σπάρτῃ τῆς Πισιδίας συνηθίζονται χρυσοῖ, καὶ τῶν ἀπορωτέρων ἀργυροῖ ἐπίχρυσοι. Ἐν Ἐδέσσῃ τῆς Μακεδονίας κατασκευάζονται οἱ τῶν ἀπορωτέρων καὶ ἐξ ἀργύρου ἢ ἐξ ἄλλου εὐτελεστέρου μετάλλου. Ὁμοίως καὶ ἐν Καρπάθῳ, ἐν Νικοπόλει τοῦ Πόντου. Ἐν δ' Ἀμισῷ τοῦ Πόντου εἶναι συνήθως χαλκοῖ (Πλάτων τ. Β' σ. 524). Εἰς Πάφλα τῆς Λέσβου εἶναι ἐν χρήσει πλὴν τῶν χρυσῶν καὶ χαλκοῖ, λεγόμενοι χαλκάδες. Χαλκοῖ εἶναι οἱ δακτύλιοι καὶ ἐν Γλιάτα τοῦ δήμου Ἄριος. Ἐν Ἀνδραβίδᾳ εἶναι ἐν χρήσει καὶ μολύβδινοι δακτύλιοι. Ἐν Σκοπέλῳ οἱ ἀπορώτεροι ἀντὶ δακτυλίων ἀνταλλάσσουσι μανδήλια. Ἐν Καλύμνῳ «τὰ δαχτυλίγκια μπορεῖ νά ναι γκαὶ μαλαματένια, τσαὶ βολιμένια, γιὰ προύζενα» (χρυσᾶ, μολύβδινα ἢ χαλκᾶ).

Οἱ ἄποροι ἐνίοτε δὲν κατασκευάζουσιν ἰδίους δακτυλίους, ἀλλὰ δανείζονται παρ' ἄλλων (Λιξούρη Κεφαλληνίας, Ἀμισὸς Πόντου [Πλάτων τ. Β' σ. 524]). Ἐν τοῖς χωρίοις τῶν Κυδωνιῶν τὰ δανεικὰ δακτυλίδια ζητοῦνται ἀπὸ ἀνδρόγυνον ἀμφιθαλές, διότι ταῦτα θεωροῦνται *γουρλίδικα* (αἴσια). Ἐν Τρικάλοις τῆς Κορινθίας ὁ πρωτότοκος ἀρραβωνίζεται διὰ τῶν δακτυλίων τῶν γονέων του, ἐπίσης δ' ἄλλοτε ἐν Κεφαλληνίᾳ (Λιξούρη) περὶ πολλοῦ ἐποιοῦντο οἱ ἀρραβωνιζόμενοι νὰ ἔχωσι τοὺς δακτυλίους τῶν γονέων των, ἂν οὗτοι ἔζησαν εὐτυχεῖς.

Ἀλλὰ καὶ ἡ παραδεδεγμένη ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας συνήθεια τοῦ νὰ φορῇ ὁ νυμφίος χρυσοῦν, ἡ δὲ νύμφη εὐτελεστέρου μετάλλου, δακτύλιον τηρεῖται ἐνιαχοῦ. Ὁ Douglas σ. 111 παρετήρησεν ἐν ἀρχῇ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ὅτι ὁ τοῦ γαμβροῦ δακτύλιος ἦτο χρυσοῦς, ὁ δὲ τῆς νύμφης ἀργυροῦς. Ὁμοίως ἐν τῇ πόλει καὶ ἐν τοῖς χωρίοις τῆς Κερκύρας(1). Ἐν Λέσβῳ (Πάφλα) εἶναι μὲν οἱ δακτύλιοι χρυσοῖ ἢ χαλκοῖ, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἱερουργίαν τοῦ ἀραβῶνος τίθενται ἐπὶ τῆς τραπέζης χρυσοῦς μὲν δακτύλιος διὰ τὸν ἄνδρα καὶ ἀργυροῦς διὰ τὴν γυναῖκα. Ἐν Λιβησίῳ τῆς Λυκίας ὁ τοῦ νυμφίου εἶναι πάντοτε χρυσοῦς, ὁ δὲ τῆς νύμφης ἀργυροῦς ἐπίχρυσος, ἂν οἱ γονεῖς αὐτῆς εἶναι πτωχοί. Ἐπίσης ἐν Κοζάνῃ τῆς Μακεδονίας οἱ δακτύλιοι εἶναι χρυσοῖ ἢ ἀργυροῖ ἀμφότεροι, ἀλλ' ἐνίοτε ὁ τοῦ νυμφίου εἶναι χρυσοῦς καὶ ἀργυροῦς ὁ τῆς νύμφης. Ἐν Ἀνδρονικίῳ καὶ ἐν Ταβλουσουνίῳ τῆς Καππαδοκίας εἶναι χρυσοῦς ὁ τοῦ νυμφίου καὶ ἀργυροῦς ὁ τῆς νύμφης. Καὶ ἐν Καλύμνῳ συνηθίζεται ἐνίοτε νὰ εἶναι χρυσοῦς ὁ τοῦ νυμφίου δακτύλιος, ὁ δὲ τῆς νύμφης μολύβδινος ἢ χαλκοῦς. Καὶ οἱ Ἀλβανοὶ ἔποικοι τῆς Σικελίας, οἵτινες καίπερ καθολικοὶ

---

(1) Περὶ τῶν ἐν Κερκύρᾳ ὁ κ. Δημ. Σπίγγος μοὶ ἀνεκοίνωσε τὰ ἑξῆς. «Τὰ δαχτυλίδια τ' ἀρραβωνιάσματος εἶναι γιὰ τὴ νύφη, ἕνα ἀσημένιο κ' ἕνα χρυσό· ὅσο πλούσιοι καὶ νά ναι οἱ νιόπαντροι τἀσημένιο εἶναι κι' αὐτὸ ἀπαραίτητο νὰ τὸ βάλῃ ἡ νύφη τὴν πρώτη φορά, ὅταν θὰ γίνουν τἀρραβωνιάσματα· (τὰ δαχτυλίδια τῆς νύφης τὰ φορεῖ ὁ παπᾶς, ὅταν διαβάζῃ τὴν εὐχὴ τἀρραβωνιάσματος, ποὺ γίνεται πάντα Παρασκευὴ βράδυ). ὁ γαμβρὸς ποὺ αὐτὸς δὲ βρίσκεται παρὼν 'ς τὸ ἀρραβώνιασμα, τὸ φορεῖ μοναχός του, ἀσημένιο ἢ χρυσὸ ἀδιάφορο, 'ς τὸ δείχτη τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ».

τὸ δόγμα τηροῦσι τοὺς τύπους τῆς λατρείας τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, τελοῦσι τοὺς ἀρραβῶνάς των διὰ χρυσοῦ καὶ ἀργυροῦ δακτυλίου (*Pitrè*, Usi e costumi del popolo Siciliano τ. II σ. 66).

Δ'

Οἱ ἐκ κλήματος στέφανοι. Ἐν Ἀνδριτσαίνῃ, ὅπου νῦν συνηθίζονται στέφανοι τεχνητῶν ἀνθέων πορτοκαλέας, ἐν παλαιοτέροις χρόνοις κατεσκευάζοντο ἐξ ἀφύλλων κλάδων κλήματος, περιτυλισσομένων διὰ ταινιῶν μεταξίνων· ἐνίοτε ἀντὶ τῶν ταινιῶν ἐπεκολλᾶτο χρυσόκολλα ἢ καὶ λεπτότατα φύλλα χρυσοῦ (*χρυσάλειψη*). Ὁμοίως καὶ ἐν Οἰχαλίᾳ ὄχι πρὸ πολλοῦ ἦτο κοινὴ ἡ χρῆσις τῶν ἐκ κλήματος στεφάνων, ἐχόντων ταινίας πολυχρώμου χάρτου. Ἐν Ἰθώμῃ τῆς Μεσσηνίας κατασκευάζονται ἐκ κλήματος ἢ σύρματος λευκοῦ στολιζομένου δι' ἀνθέων λεμονέας ἢ πορτοκαλέας. Εἰς τοὺς ἐκ κλήματος στεφάνους ἐπιθέτουσι μικρὰς τούφας βάμβακος, αἵτινες φαίνονται ὡς ἄνθη. Ἐν Οἰνοῦντι τῆς Λακεδαίμονος ἡ στέψις πρότερον ἐγίνετο καὶ διὰ στεφάνων ἐκ κλήματος περιτυλισσομένου δι' ἁπλοῦ χάρτου (*Κουκουλὲ* Οἰνουντιακὰ σ. 98). Καὶ ἐν Κυζίκῳ, Ἀρτάκῃ καὶ Πανόρμῳ, ὅπου νῦν ἐπίσης συνηθίζονται στέφανοι τεχνητῶν ἀνθέων, εἴτε πορτοκαλέας (Ἀρτάκη) εἴτε πολυειδῶν ἄλλων ἀνθέων (ἐν τοῖς χωρίοις), μετὰ ταινιῶν μεταξίνων. Ἐν τοῖς χωρίοις τῆς Λευκάδος μέχρι πρὸ ἑξήκοντα ἐτῶν ἐπλέκοντο ἐκ κλήματος, ἐπενδυόμενοι διὰ ταινίας μεταξίνης ἢ μαλλίνης. Ἐπίσης ἐν Τρικάλοις τῆς Κορινθίας μέχρι πρὸ πεντήκοντα ἐτῶν ἐπλέκοντο ἐκ κλήματος, ἐπενδυόμενοι διὰ ταινιῶν ἐκ χρυσοχάρτου, μετὰ θυσάνων ἐκ χρυσοχάρτου ὁμοίως καὶ συνδεόμενοι διὰ λευκῆς ταινίας. Ἐν τοῖς χωρίοις τῶν Κυδωνιῶν οἱ κλάδοι τοῦ κλήματος περιβάλλονται διὰ βάμβακος, ἐπενδυομένου διὰ χρυσοχάρτου, συνενοῦνται δ' οἱ δύο στέφανοι διὰ ταινίας. Ὁμοίως καὶ ἐν Ἀνδρονικίῳ καὶ ἐν Ταβλουσουνίῳ τῆς Καππαδοκίας οἱ κλάδοι τοῦ κλήματος περιτυλίσσονται διὰ τουλίου. Κλημάτινοι στέφανοι συνηθίζονται καὶ σήμερον εἰς Βυσωκὰν τῶν Καλαβρύτων (ΔΙΕ. τ. Α' σ. 130), εἴς τινα χωρία τῆς δυτικῆς Μάνης, εἰς Τζουμέρκα τῆς Ἠπείρου, εἰς Κόνιτσαν τῆς Ἠπείρου (1) καὶ εἰς τοὺς ἄλλους τόπους, οὓς ἐν τοῖς ἑπομένοις ἀναγράφομεν.

Πολλαχοῦ ἡ στεφανηπλοκία γίνεται τηρουμένων κανόνων τινῶν καὶ τύπων ὡρισμένων. Ἐν Κερκύρᾳ ἄλλοτε ὁ κάτω κύκλος τοῦ στεφάνου τοῦ νυμφίου ἦτο ἐκ κλήματος ἐπιχρυσωμένου, ἐξ ἐπηργυρωμένου δ' ὁ τοῦ τῆς νύμφης (κατ' ἀνακοίνωσιν Σ. Κ. Σακελλαροπούλου), νῦν δὲ συνηθίζονται ἀκόμη ἐν τοῖς χωρίοις οἱ κλημάτινοι στέφανοι (ἀλλ' οἱ εὐπορώτεροι στέφονται διὰ στεφάνων τεχνητῶν ἀνθέων πορτοκαλέας (κατ' ἀνακοίνωσιν τῆς Κας Εἰρήνης Α. Δεντρινοῦ). Καλοῦνται δ' οὗτοι *κλαδιαῖς*, καὶ κατασκευάζονται ἐν τοῖς χωρίοις ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἢ τοῦ παρανύμφου, καὶ περιτυλίσσονται μὲ χρυσόχαρτο οἱ τοῦ νυμφίου καὶ μὲ ἀσημόχαρτο οἱ τῆς νύμφης. (Κατ' ἀνακοίνωσιν Δημ. Σπίγγου). Ἐν Κυθήροις τὰ πρὸς πλοκὴν τῶν στεφάνων κλήματα κόπτονται ὑπὸ συγγενῶν τῶν μελλονύμφων μετὰ πομπῆς ἐν ᾄσμασι καὶ πυροβολισμοῖς. Ἐν Ἀθήναις τὰ στέφανα ἦσαν ἐκ κλήματος, συνήθως ἐκ τῆς ποικιλίας τῆς λεγομένης *σιρίκι*, ὅπερ ἔχει ὡρισμένον ἀριθμὸν *κόμπων*, περιετυλίσσοντο δὲ διὰ ταινιῶν καὶ χρυσωμάτων· ἡ συνήθεια διετηρήθη μέχρι

1) Ἁγὼν 14 Μαΐου 1899.

τέλους τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος περίπου (1), κατεσκευάζοντο δ' ἐν σχήματι ἐπισκοπικῆς μίτρας. Ἐν Λιβησίῳ κατασκευάζονται ἐκ κλάδων κλήματος, πλεκομένων, ἀλλὰ μὴ δενομένων, δὲν ἔχουσι δὲ ταινίας (2). Ἐν τοῖς πέριξ τοῦ Μοναστηρίου τῆς Μακεδονίας χωρίοις ἐκ τῶν κληματίνων στεφάνων ἐξαρτῶνται προσδενόμενοι δι' ἐρυθρᾶς μετάξης σταυροὶ ἐκ κλημάτων ὁμοίων(3). Πλὴν δὲ τοῦ στεφάνου, ὃν φορεῖ κατὰ τὴν τελετὴν τοῦ στεφανώματος, ὁ μελλόνυμφος εἶναι ἐστεφανωμένος ἀπὸ τῆς παραμονῆς τοῦ γάμου φορῶν στέφανον χλωρῶν ἀνθέων, τὸν δὲ χειμῶνα στέφανον πυξαρίου καὶ ξηρῶν ἀνθέων· ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς τῆς νύμφης, ὅταν παραλαμβάνωσιν αὐτὴν ἐκ τῆς πατρικῆς οἰκίας, ὁ παράνυμφος ἐπιθέτει βαρὺν στέφανον (4). Ὁμοίως καὶ ἐν Ἐδέσσῃ τῆς Μακεδονίας ἀντὶ ταινιῶν ἐξαρτῶνται ἐκ τῶν στεφάνων κλημάτινοι σταυροί· πλέκονται δ' οἱ στέφανοι ὑπὸ τῶν παρανύμφων ἐν τῇ οἰκίᾳ του ἐκ κλήματος, ὅπερ περιενδύεται διὰ βάμβακος, περικαλυπτομένου διὰ φύλλων χρυσοῦ.

Γαμήλιον ᾆσμα ᾀδόμενον ἐν Καρυᾷ τοῦ Ὀλύμπου ἐξαίρει τὸ κλῆμα τῶν γαμηλίων στεφάνων ὡς ἑξῆς·

«Τί στέκεις, νύφη μου καλή;
τίναν, νύφη μ', καρτερεῖς;
—Καρτερῶ τὸν σύντικνό μου,
νὰ πάῃ 'ς τὴν Πόλη κὶ νὰ ρθῇ
νὰ φέρῃ κλῆμ' ἁγιόκλημα,
νὰ φκειάσουμι τὰ στέφανα».

Ἐν Σκοπέλῳ οἱ κλημάτινοι στέφανοι (διότι συνηθίζονται ἐπίσης ἐν τῇ νήσῳ καὶ οἱ στέφανοι τεχνητῶν ἀνθέων πορτοκαλέας) πλέκονται ὑπὸ γυναικῶν στεφανηπλόκων, μετερχομένων τοῦτο τὸ ἐπιτήδευμα ἐν ταῖς οἰκίαις αὐτῶν, κατασκευάζονται δ' ἐκ κλήματος, περιβαλλομένου διὰ βάμβακος· ἐπενδύεται δ' ὁ βάμβαξ διὰ λωρίδος λευκοῦ ὑφάσματος, ἐφ' οὗ ἐμπηγνύονται συρμάτια, φέροντα ἐπὶ τοῦ ἑτέρου ἄκρου προσδεδεμένα τεχνητὰ ἄνθη ἐκ φύλλων λεπτοτάτων χαλκοῦ (κοινῶς τρὲ) (5). Ἐν Καρπάθῳ πρωτότοκοι παρθένοι ἀμφιθαλεῖς (6) πλέκουσι τὴν ἡμέραν τοῦ γάμου τοὺς στεφάνους (7)· ὅτι οὗτοι εἶναι κλήματος ἐμφαίνει καὶ τὸ δημῶδες καρπάθιον ᾆσμα.

Κι ὄντ' ἔρτ' ἐκεῖνος κ' εὕρῃ με ἄντρα το θέλω πάρῃ
μὲ κλῆμα, μὲ στεφάνι (8).

---

1) Ἑστία 1882 τ. ΙΔ' σ. 595. Ἡ χρῆσις τῶν ἐκ τεχνητῶν ἀνθέων στεφάνων ἤρχισεν ἐν Ἀθήναις εὐθὺς μετὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ βασιλείου.

2) Ἀποφεύγουσι τοὺς κόμβους καὶ πάντα δεσμὸν ἐκ δεισιδαιμονίας πρὸς πρόληψιν καταδέσμων καὶ ἄλλων μαγγανειῶν ἐπιφόβων εἰς τοὺς μελλονύμφους.

3) Ἀκρόπολις φιλολογικὴ 1888 σ. 792.

4) Αὐτ. σ. 791.

5) Ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξεως *τρὲ* εἶναι δυσεξιχνίαστος· ἴσως εἶναι ἕτερος τύπος τῆς λέξεως *τρὰ* ἢ *θερά*, ἧς ἐπίσης εἶναι ἀμφίβολος ἡ ἐτυμολογία (Βλ. *G. Meyer* Neugriech. Studien III σ. 66). Συγγενεῖς φαίνονται καὶ αἱ λεσβιακαὶ λέξεις *τρίνα* καὶ *τράνα*.

6) Ὡς καὶ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι καὶ σήμερον κατὰ τὴν τελετὴν τῶν γάμων πρὸς πολλὰς ὑπηρεσίας ἐκλέγονται παρθένοι ἢ παῖδες ἢ ἔφηβοι ἀμφιθαλεῖς.

7) *C. Wescher* Δωρικὸν ψήφισμα Καρπάθου, μεταφρ. ὑπὸ Ἐμμ. Μανωλακάκη. Ἀθ. 1878 σ. 57.

8) Αὐτ. σ. 77.

Κατὰ δὲ τὴν λεπτομερεστέραν πρός με ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Ἀνδρ. Β. Ἀσλανίδη, οἱ κλάδοι ἐκλέγονται ἐκ κλήματος λευκὰς παράγοντος σταφυλάς, κόπτει δ' αὐτοὺς ἀμφιθαλῆς παῖς, ἀπαγγέλλων τρὶς τὸ σύμβολον τῆς πίστεως. Πλέκονται δ' οἱ κλάδοι περιελισσόμενοι εἰς χρυσᾶ καὶ ποικιλόχρωμα χαρτία ὑπὸ τῶν παρθένων ἀδουσῶν γαμήλια ἄσματα καὶ στολίζονται διὰ ταινιῶν ἐρυθρῶν καὶ κυανῶν, ἐχουσῶν θυσάνους ἐκ χρυσῶν κλωστῶν (1). Ἐν Θήρᾳ τὴν προτεραίαν τοῦ στεφανώματος προσκαλοῦνται ὑπὸ τῶν μελλονύμφων καὶ τῶν γονέων αὐτῶν πλὴν τῶν συγγενῶν καὶ πολλοὶ ἄλλοι καὶ συνέρχονται εἰς τὸ νυφικὸ (τὴν οἰκίαν τῶν μελλονύμφων). Ἀφοῦ δὲ συναθροισθῶσι πάντες, ἡγουμένων τῶν ἱερέων τῆς ἐνορίας καὶ τοῦ παρανύμφου, μεταβαίνουν πάντες ἐν πομπῇ εἰς τοὺς ἀγροὺς καὶ κόπτουν δύο κλήματα, τὰ ὁποῖα φέρουν εἰς τὸ νυφικό, ἐκεῖ δὲ πολλαὶ παρθένοι, καθήμεναι παρὰ τράπεζαν, στολίζουν τὰ στέφανα μὲ πολυτελεῖς ταινίας καὶ ἄλλα κοσμήματα, καὶ ἄδουσι δίστιχα γαμήλια ἄσματα, εὐχετικὰ τοῦ γαμβροῦ, τῆς νύμφης καὶ τοῦ παρανύμφου· μετὰ δὲ τὸν στολισμὸν τῶν στεφάνων προσφέρουσι διάφορα γλυκίσματα. Ἐν Σάμῳ «νεάνιδες ἀμφιθαλεῖς καὶ πρωτότοκοι μεταβαίνουσιν εἰς ἄμπελον, ἀπαγγέλλουσι τρὶς τὸ σύμβολον τῆς χριστιανικῆς πίστεως, μεθ' ὃ κόπτουσαι κληματίδας ἐκ κλήματος ἑπτακοίλου συμπλέκουσιν ἐν ἄσμασι τοὺς στεφάνους, οὓς περικοσμοῦσι δι' ἐλασμάτων χρυσῶν προσέχουσαι μὴ ποιήσωσι κόμβον ἐπ' αὐτῶν. Φέρουσι δὲ αὐτοὺς ἐν πομπῇ εἰς τὸν τοῦ μελλονυμφίου οἶκον, τῶν καθ' ὁδὸν συναντώντων αὐταῖς εὐχομένων, ὅπως ὁ γάμος ᾖ αἴσιος καὶ οἱ μελλόνυμφοι ζήσωσι στερεωμένοι καὶ καλορίζικοι» (2). Ἐν Κερασοῦντι δὲ τοῦ Πόντου εἰς παλαιότερα ἔτη τὴν ἡμέραν τοῦ γάμου πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου γυναῖκες συγγενεῖς τοῦ γαμβροῦ ἀπερχόμεναι εἰς τὰς ἀμπέλους ἔκοπτον δύο κλήματα ἄδουσαι.

Τ' εὐλογημένον τὸ βεργίν, ποῦ πάει νὰ στεφανώσῃ.

Ἔπειτα καθήμεναι ἐσχημάτιζον ἐξ αὐτῶν δύο στεφάνους, καὶ ἐκόσμουν τούτους διὰ θυσάνων ἐκ μετάξης, τραγῳδοῦσαι τὸν αὐτὸν στίχον (3). Εἰς Λιξούρη τῆς Κεφαλληνίας, εἰς παλαιότερα ἐπίσης ἔτη, διότι σήμερον συνηθίζονται κοινῶς στέφανοι τεχνητῶν ἀνθέων πορτοκαλέας ἢ λεμονέας, ἐπλέκοντο ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἢ ὑπὸ παρθένων φίλων τῆς νύμφης ἐκ κλάδων ἀμπέλου, τοῦ εἴδους τοῦ λεγομένου μοσχάτου (vitis vinifera L. acinis viridi-flavescentibus), διότι ἐξ αὐτοῦ παράγεται γλυκὺς ἀρωματικὸς οἶνος· περιετυλίσσοντο δὲ διὰ βάμβακος, ἐπενδυομένου διὰ μεταξίνης ταινίας οὐρανόχρου ἢ ἐρυθρᾶς ἢ λευκῆς μήκους 7 μέτρων περίπου, συνδεούσης ἀμφοτέρους τοὺς στεφάνους, ἐκ περισσοῦ δὲ ἐκοσμεῖτο μὲ *χρυσοκόρδονο* 3--4 χιλιοστῶν τοῦ μέτρου καὶ ἐπετίθεντο εἰς αὐτὴν τεχνητὰ ἄνθη λεμονέας. Ἐν Λέσβῳ (Πάφλα) μέχρι τοῦ 1850 περίπου οἱ στέφανοι κατεσκευάζοντο ἐκ κλάδων ἀναδενδράδος, τεμνομένων ὑπὸ ἀμφιθαλῶν· προετιμᾶτο δὲ μάλιστα ἄμπελος ἀναδενδρουμένη, ἧς οἱ κλάδοι πλεκόμενοι ἐτυλίσσοντο εἰς βάμβακα καὶ ἐστολίζοντο μὲ *τρίνας* ἢ *τράνας*. Ἐνιαχοῦ τῆς Λέσβου (κατ' ἀνακοίνωσιν τῆς Κας Εὐρυδίκης Ι. Ἐμμανουὴλ) ἄλλοτε οἱ ἐκ κλήματος διὰ τοιούτων συρματίων ἐστολισμένοι στέφανοι ἐπλέκοντο

1) Ἡ χρῆσις στεφάνων τεχνητῶν ἀνθέων εἶναι ἐν Καρπάθῳ σχεδὸν ἄγνωστος. Μόλις ἐπ' ἐσχάτων ἐκομίσθησαν δύο ἢ τρεῖς.
2) Σταματιάδου, Σαμιακὰ τ. Ε' σ. 274.
3) Πανδ. τ. Θ' σ. 519.

εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ παρανύμφου ὑπὸ νεανίδων, αἵτινες ἐτραγῴδουν κατάλληλα πρὸς τὴν περίστασιν δημώδη ᾄσματα· σήμερον τὸ ἔθιμον εἰς ὀλίγα χωρία διατηρεῖται, διότι οἱ περισσότεροι ἀγοράζουν ἑτοίμους στεφάνους. Ἐν Σύμῃ πρὸς κατασκευὴν τῶν στεφάνων ἀνὴρ ἀμφιθαλὴς κόπτει ἐννέα κλάδους ἀμπέλου, τοῦ εἴδους τῶν λεγομένων ὀπωρικῶν, ἀλλ' οὐδέποτε ἀμπέλου ἐκ τῶν παραγουσῶν μέλανας σταφυλάς· καθ' ἑκάστην δὲ τεμνομένην τριάδα κλάδων ἀπαγγέλλει τὸ σύμβολον τῆς πίστεως· ἔπειτα ῥίπτει ἓν πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἕτερον πρὸς δυσμάς, διὰ δὲ τῶν τριῶν ἄλλων πλέκει τὸν στέφανον τοῦ νυμφίου καὶ διὰ τῶν ὑπολοίπων τεσσάρων τὸν τῆς νύμφης (ἐπειδὴ ἡ γυνὴ ἔχει, λέγουν, μίαν πλευρὰν πλέον τοῦ ἀνδρός)· τυλίσσει δ' αὐτοὺς διὰ μετάξης ἐρυθρᾶς, χωρὶς νὰ δέσῃ κόμβον, διὰ νὰ μὴ δεθῇ τὸ ἀνδρόγυνον. Ἂν αἱ ἄμπελοι εἶναι κλαδευμέναι εὑρίσκει κλήματα κεκομμένα καὶ ἀποτεθειμένα εἰς σωρούς, ἐκλέγει ἐννέα καὶ κόπτει τὰς κάτω ἄκρας αὐτῶν (διότι πάντως πρέπει νὰ κόψῃ διὰ μαχαίρας) ἀπαγγέλλων ἐπίσης τὸ πιστεύω εἰς ἑκάστην τριάδα (1). Ἐν Καλύμνῳ συνηθίζονται καὶ οἱ κλημάτινοι καὶ οἱ ψευδῶν ἀνθέων στέφανοι· ἀλλ' εἰς τούτους πάντας πρέπει νὰ ἐπιτεθῇ μικρὸν τεμάχιον κλήματος, τεμνομένου ὑπὸ παιδὸς ἀμφιθαλοῦς, ἀπαγγέλλοντος τρὶς τὸ σύμβολον τῆς πίστεως· πρέπει δὲ νὰ εἶναι ὀξεῖα ἡ μάχαιρα, ὅπως διὰ μιᾶς ἀποκοπῇ τὸ κλῆμα. Οἱ δ' ἐκ κλήματος πλεκόμενοι στέφανοι περιετυλίσσοντο διὰ λευκοῦ βαμβακηροῦ ὑφάσματος, ἀποκρύπτοντος ἐξ ὁλοκλήρου τὸ κλῆμα· τὸ δ' ὕφασμα ἐκεῖνο περιενεδύετο διὰ πρασίνων, ἐρυθρῶν ἢ καὶ κυανῶν στενῶν ταινιῶν, δι' ὧν προσεδένοντο καὶ τεχνητὰ ἄνθη καὶ προσηρμόζοντο προσέτι εἰς ταύτας καὶ λεπτότατα χρυσοειδῆ συρμάτια. Εἰς παλαιότερα δ' ἔτη, καὶ σήμερον ἀκόμη κατὰ τοὺς ἐν σπουδῇ τελουμένους γάμους, οἱ κλημάτινοι στέφανοι περιεβάλλοντο προχείρως δι' ὑφαντῶν μάκτρων, ὧν αἱ θυσανωταὶ ἄκραι ἔπιπτον ἐπὶ τῶν νώτων τῶν νυμφίων (2). Ἐν Κάσῳ τὰ κλήματα πρὸς κατασκευὴν τῶν στεφάνων κόπτουσι νύκτα ὑπὸ τὸ φῶς τῆς σελήνης παρθένοι, ἐπιλέγουσαι τρὶς τὸ Πιστεύω. Πλέκονται δ' ἐν τῇ οἰκίᾳ τῆς νύμφης ὑπὸ παρθένων, ἀναγινωσκομένων εὐχῶν ὑπὸ τοῦ ἱερέως καὶ ψαλλομένων θρησκευτικῶν ᾀσμάτων, κοσμοῦνται δι' ἀνθέων καὶ ταινιῶν πολυχρώμων. Ἐν Βουρδουρίῳ εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ νεαραὶ γυναῖκες καὶ παρθένοι στολίζουσι τὰ στέφανα, τὰ ὁποῖα κατασκευάζουσιν ἐκ κλάδων ἀμπέλου καὶ ποικίλλουσι διὰ φύλλων χρυσοῦ (Ξενοφάνης τ. Γ' σ. 168).

---

1) ΖΑ. Α' σ. 213.

2) «Τὰ στεφάνια εἶναι γιὰ πὸ ψεύτικους ἀετοὺς γιὰ πὸ κλῆμα· σὰν εἶναμε πὸ ψεύτικους ἀετούς, ἔννουμ (=δένουν) πάνω 'ς τὰ στεφάνια ἕνα γ' κομματάτσι κλῆμα, ποῦ τὸ κόβζει ἀρσενικὰμ παιὶ μὲ μάναγ καὶ πατέρα, καὶ λέει μπρὶ (=πρὶν) τὰμ Πιστεύγω τρεῖς φοραῖς τσαὶ πρέπει νά ναιγ κοφτερὸ τὸ μασ'αῖρι γιὰ νὰ τὸ κόψῃ μὲ μιᾶς, γιατὶ ἔχομέ-ν-το σὲ κακὸ ἂ ἐν γκοπῇ μὲ τὸ πρῶτο.—Ἂν εἶναμε πὸ κλῆμα, τυλίουν τα μ' ἄσπροχ χασέ, ὡς ποῦ νὰ μὴφ φαινέται καθόλου τὸ κλῆμα· ὕστερις τυλίουν το πάλι μὲ πράσιναις, κόσιναις γιὰ τσαὶ γαλάζαις κορδέλαις στεναῖς, καὶ μὲ φταῖς (=αὐτὰς) τοῖς κορδέλλαις ἔννουσι ψεύτικα λουλλούγκια· τυλίουν γκόμα πάνω τσαὶ χρουσάφσια.—Τὰμ παλιὸγ καιρὸ (τσαὶ τώρα κόμα σὰ ζενῇ (=γίνῃ) καένας γάμος κλεψιμιὸς) ἠκάμνασι στεφάνια μὲ τοῖς παλιαῖς φαι.αῖς (=ὑφαντὰς) μεσάλλαις· ἠτυλίασι τέτζιονας (=δὸς εἰπεῖν) τὸ κλῆμα μὲ τοῖς μεσάλλαις, τσ' ἠκρέμμουνταν οἱ ἄκρζ'ιαις (=ἄκραι) τῶ μεσαλλιῶ ποῦ χαγ καὶ φούνταις, σὰμ ποῦ κρέμμεται τώρα ποπίσω ποὺ τὴν νύμφη τσαὶ τὸγ γαμπρὸ ἡ ἄσπρη πλαγκειὰ (=πλατεῖα) κορδέλλα, ποῦ μὲ τοῖς ἄκρζ'ιαίς της ἔννουσιγ καὶ τὰ τζυὸ στεφάνια.—Τὰ στεφάνια πλέτσει τα ὄψα (=ὁποια) τύσ'η κι' ὄψα ξέρῃ». (Κατ' ἀνακοίνωσιν Γιάννη Κλ. Ζερβοῦ).

Ε'

Ἐν Ἀνδριτσαίνῃ ὁ παράνυμφος ἐκπιὼν ὅλον τὸ ποτήριον θραύει αὐτὸ ἐπὶ τοῦ πατώματος. Ὁμοίως καὶ ἐν Λάστᾳ. Ἐν Μεσσήνῃ καὶ Ἀνδραβίδᾳ (Κ. Σ. Γούναρης) τὸ ποτήριον ἄλλοτε θραύεται καὶ ἄλλοτε ὄχι. Ὁμοίως καὶ ἐν Οἰχαλίᾳ. Ἐν Μολίβῳ τῆς Λέσβου ὁ παράνυμφος, ἀφοῦ ἐκπίῃ τὸν ἐν τῷ ποτηρίῳ οἶνον, τὸ πετᾷ ὄπισθέν του καὶ ἂν τὸ ποτήριον (ὅπερ εἶναι μετάλλινον) πέσῃ ἐπὶ τῆς βάσεώς του, τεκμαίρονται ἐκ τούτου ὅτι τὸ πρωτότοκον θὰ εἶναι θῆλυ· ἂν δὲ τοὐναντίον, θὰ εἶναι ἄρρεν· ἐνιαχοῦ δὲ τῆς Λέσβου, ὅπου τὸ ποτήριον εἶναι ὑάλινον, θραύεται. Ἐν ταῖς νήσοις τῆς Προποντίδος ὁ ἱερεὺς θραύει τὸ ποτήριον (Μ. Φιλήντας). Ἐν Βουρδουρίῳ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐσυνηθίζετο ἄλλοτε ἐπίσης νὰ τὸ θραύῃ ὁ ἱερεὺς (Χ. Κ. Ἠλιάδης). Ἐν Λιβησίῳ τῆς Λυκίας θραύει ὁ παράνυμφος τὸ ποτήριον. Ἐν τοῖς χωρίοις τῆς Τραπεζοῦντος ὁ παράνυμφος ἐπίσης ἐκπιὼν τὸ ποτήριον τὸ θραύει ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας. Ἐν Ἀκ-σοὺ (Χασᾶ κιοι) παρὰ τὴν Μαλακοπὴν ὁ παράνυμφος θραύει τὸ ποτήριον καὶ ἐκ τοῦ πλήθους τῶν τεμαχίων αὐτοῦ τεκμαίρονται τὴν εὐτεκνίαν τῶν νυμφίων, διότι ὅσον περισσότερα εἶναι τὰ τεμάχια, τόσον τὰ τέκνα θὰ εἶναι σύμφωνα πρὸς τὰς ἐπιθυμίας τῶν γονέων, ἄρρενα, ὑγιῆ κλπ. Ἐν Μισθίᾳ τῆς Καππαδοκίας ἐπίσης τὸ ποτήριον θραύεται. Εἴς τινα τῶν Γραμμενοχωρίων τῆς Ἠπείρου θραύει τὸ ποτήριον ὁ παράνυμφος, δηλῶν οὕτω συμβολικῶς ὅτι εὔχεται νὰ μὴ εὑρεθῇ πάλιν εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ στέψῃ αὐτούς, ἀλλὰ νὰ εἶναι οὗτος ὁ πρῶτος καὶ τελευταῖος γάμος των. Καὶ παρὰ τοῖς Ἀλβανοῖς ὁ ἐφημέριος ῥίπτει μεθ' ὁρμῆς τὸ ποτήριον, ἵνα θραυσθῇ, θεωρεῖται δὲ κακὸς οἰωνός, ἂν μείνῃ ἀκέραιον (1).

Τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως τοῦ ποτηρίου ἔχουσι καὶ οἱ Ἑβραῖοι τῆς Κερκύρας καὶ τῆς ἄλλης Ἑπτανήσου, κατὰ τὴν ὥραν τῆς τελετῆς ῥίπτοντες αὐτὸ εἰς τὸ πάτωμα θεωροῦσιν αἴσιον, ἂν θρυμματισθῇ, διότι πιστεύουσιν ὅτι ἄλλην ζημίαν ἢ συμφορὰν δὲν θὰ γνωρίσωσιν οἱ νεόνυμφοι. Ἂν τὸ ἔθιμον παρελήφθη παρὰ τῶν Ἑλλήνων ἢ εἶναι ἀκραιφνῶς ἑβραϊκὸν δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω.

Ἐνιαχοῦ τῆς Πελοποννήσου συνηθίζουσι νὰ θραύωσι τὰ πινάκια καὶ τὰ ποτήρια καὶ τἄλλα ὑάλινα ἢ πήλινα σκεύη τῆς τραπέζης μετὰ τὸ πέρας τοῦ δείπνου, τοῦ ἐπακολουθοῦντος εἰς τὸ στεφάνωμα. Ἴσως θέλουσι διὰ τούτου νὰ δείξωσιν ὅτι δὲν πρέπει νὰ γίνῃ ἄλλη χρῆσις αὐτῶν. Συναφὲς δὲ ἔθιμον εἶναι τὸ ἐν Πορταριᾷ τοῦ Πηλίου γινόμενον, ὅπου κατὰ τὴν εἴσοδον εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ ἡ νύμφη ῥίπτει ὄπισθέν της μετὰ δυνάμεως καὶ θρυμματίζει τὸ πινάκιον τοῦ βουτύρου, δι' οὗ ἤλειψε τοὺς παραστάτας τῆς θύρας κατ' ἀρχαιότατον ἔθιμον(2). Ἐπίσης κατ' ἔθιμόν τι τῆς Ἀλσατίας, τὸ κατὰ τὴν γαμήλιον πομπὴν προσφερόμενον εἰς τὴν νύμφην ποτήριον οἴνου, ἐξ οὗ πίνει ἡ νύμφη, ῥίπτεται κάτω καί, ἂν θρυμματισθῇ, προσιωνίζονται εὐτυχῆ τὸν γάμον (3).

---

1) *Pitrè*, Usi e costumi τ. II σ. 66.

2) Ἐν Καρυαῖς τῆς ἐπαρχίας Καβακλῆ (Φιλιππουπόλεως) οἱ Ἕλληνες μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἔθραυον τὸν ἄξονα τῆς ἁμάξης, ἧς ἐπέβαινον οἱ νεόνυμφοι (*Λουλουδοπούλου*, Ἀνέκδοτος συλλογὴ ἠθῶν, ἐθίμων κλπ. σ. 184–5). Τοῦτο μαρτυρεῖ περὶ τῶν ἀρχαίων Βοιωτῶν, καιόντων τὸν ἄξονα τῆς ἁμάξης, ὁ Πλούταρχος Κεφαλ. καταγραφὴ ρωμ. 29 σελ. 271 d.

3) *Samter* Geburt, Hochzeit u. Tod σ. 163.

Ϛ'

Ἐκ τοῦ ἐμβαπτιζομένου ἄρτου τρώγουσιν οἱ νυμφίοι μόνοι ἢ μετ' αὐτῶν καὶ ὁ παράνυμφος ἢ οἱ ἄγαμοι τῶν κεκλημένων ἢ οἱ κεκλημένοι πάντες, ἔχει δηλαδὴ τὸ ἔθιμον τοῦ κοινοῦ ποτηρίου τὸν χαρακτῆρα μεταλήψεως κοινῆς τροφῆς μόνον τῶν νυμφίων ἢ τινων τῶν παρισταμένων ἢ πάντων ὁμοῦ. Ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς χώρας παρατηροῦνται διαφοραὶ τοῦ ἐθίμου, ὧν καταγράφω ὧδε ὅσας περιῆλθον εἰς γνῶσίν μου.

Ὁ ἱερεὺς δίδει εἰς τοὺς νυμφίους, καθὼς καὶ εἰς τὸν κουμπάρον καὶ τὴν κουμπάραν, νὰ πίωσιν οἶνον ἐκ τοῦ κοινοῦ ποτηρίου, καθὼς καὶ νὰ φάγωσι τεμάχιον ἄρτου ἐμβαπτισμένου εἰς τὸν οἶνον (W. 91). Ἐν *Πελοποννήσῳ*: Ἐν Βυσωκᾷ τῶν Καλαβρύτων, ἐπὶ ξυλίνου βαρελίου περιέχοντος ἀμίλητον νερὸν θέτουσιν οἱ ἱερεῖς «πλαστήριον καὶ ἐπ' αὐτοῦ μανδήλιον καινουργὲς καὶ πολυποίκιλον καὶ εἶτα ἐπ' αὐτοῦ τὰ τῆς θρησκείας σύμβολα, ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὁποίων τὸν ἄρτον, προσφορᾶς σχῆμα ἔχοντα, ἄνευ ὅμως τῆς σφραγῖδος, ἀλλὰ μόνον ἐν μέσῳ ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἐκτέμνονται τρία τρίγωνα, ἄτινα καταλλήλως χαραχθέντα σχηματίζουσι μέγα τρίγωνον οὕτω $\overset{\Delta}{\Delta\,\Delta}$. Κάτωθεν δὲ ὑπὸ τὸ πλαστήριον τίθεται οἰνοδόχον ἀγγεῖον ξύλινον (τσίτσα ἢ τσιότρα). Τοῦτο δὲ τίθεται ἐκεῖ πλῆρες οἴνου, εἰς τοῦ μυστηρίου τὴν ἐκτέλεσιν χρησιμεύοντος. Ὅταν δὲ ἔλθῃ ἡ ὥρα, κεράννυται ἐν φιάλῃ ἀπὸ τοῦ ἀγγείου ἐκείνου ὁ οἶνος καὶ ῥίπτονται ἐντὸς αὐτοῦ καὶ τὰ τρία ἐκεῖνα ἐξ ἄρτου τρίγωνα, ὧν τὸ πρῶτον ὥρισται διὰ τὸν γαμβρόν, τὸ δὲ δεύτερον διὰ τὴν νύμφην καὶ τὸ τρίτον διὰ τὸν παράνυμφον» (ΔΙΕ. τ. Α' σ. 130). Ἐν Λάστᾳ τῆς Γορτυνίας ὁ γαμβρὸς ἐκόμιζεν εἰς τὸν γάμον ἄρτον, οἶνον καὶ ἓν τεμάχιον κρέατος, ἔθετε δ' ἐντὸς τοῦ σάκκου (τράσιτο) καὶ ἓν ποτήριον. Ὁ ἄρτος, ὁ οἶνος καὶ τὸ ποτήριον ἐτίθεντο ἐπὶ τῆς τραπέζης, τὸ δὲ κρέας καὶ τὸ σακκίδιον ὑπὸ τὴν τράπεζαν. Κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν δὲ τοῦ Εὐαγγελίου, ὅταν ἀπηγγέλλετο ἡ φράσις «γεμίσατε τὰς ὑδρίας ὕδατος», εἷς τῶν παρισταμένων γεμίζει τὸ ποτήριον καὶ εἶτα ὁ ἱερεὺς ῥίπτει ἐντὸς αὐτοῦ τρία τεμάχια ἄρτου· τούτων τὸ ἓν δίδεται εἰς τὸν νυμφίον, τὸ ἄλλο εἰς τὴν νύμφην, ἀφοῦ πίωσι πρότερον ὀλίγον οἶνον ἐκ τοῦ ποτηρίου. Τὸ τρίτον τρώγει ὁ παράνυμφος, ὅστις ὑποχρεοῦται νὰ κενώσῃ τὸ ποτήριον καὶ εἶτα νὰ τὸ θρυμματίσῃ ῥίπτων κατὰ γῆς. Ἐν Τρικάλοις τῆς Κορινθίας ἐμβάλλονται ἐκ τοῦ παρατιθεμένου ἐπὶ τῆς τραπέζης ἄρτου τρία τεμάχια εἰς τὸ ποτήριον, ἄτινα τρώγουσιν οἱ νυμφίοι καὶ ὁ παράνυμφος πίνοντες καὶ τὸν οἶνον. Ὁμοίως ἐν Ἀνδριτσαίνῃ, ἐν Μάνῃ. Ἐν τῷ δήμῳ Εὔας καὶ ἀλλαχοῦ τῆς ἐπαρχίας Μεσσήνης κατὰ τὴν στέψιν φέρεται ὑπὸ τῶν συγγενῶν τοῦ γαμβροῦ ἄρτος μέγας καὶ δοχεῖον πλῆρες οἴνου (τσίτσα ἢ μπλόσκα ἢ μπρίκα)· ὁ ἱερεὺς κόπτει ἐκ τοῦ ἄρτου μικρὸν τριγωνικὸν τεμάχιον, ὅσον τὸ ἀντίδωρον τῆς ἐκκλησίας καὶ ἐμβάλλει εἰς τὸ ποτήριον, τὸν δὲ λοιπὸν ἄρτον καὶ τὸν οἶνον παραλαμβάνει εἰς τὴν οἰκίαν του. Ἐκ τοῦ ποτηρίου πίνουσιν οἱ νυμφίοι, ὁ δὲ παράνυμφος μόνον ἂν εἶναι ἀμφιθαλής, ἄλλως δίδεται ὁ οἶνος εἰς ἀμφιθαλῆ παῖδα, ἵνα ἐκπίῃ αὐτόν. (Παρὰ Κ. Σ. Γούναρη). Καὶ ἐν Οἰχαλίᾳ τῆς Μεσσήνης τὰ αὐτὰ τηροῦνται· ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος κομίζονται ἐκ τῆς οἰκίας τοῦ νυμφίου, ἐμβάλλονται τεμάχια ἄρτου εἰς τὸ ποτήριον, ὁ παράνυμφος δὲν πίνει, ἀλλὰ δίδεται εἰς ἀμφιθαλῆ παῖδα τὸ ὑπόλοιπον τοῦ ποτηρίου.

Ἐν Κερκύρᾳ παρατίθεται καὶ ἄρτος μετὰ τοῦ κοινοῦ ποτηρίου καὶ ἐμβάλλονται ἐξ αὐτοῦ τεμάχια εἰς τὸ ποτήριον. Ὁ παράνυμφος δὲν πίνει. Εἰς τὰ

χωρία τῆς Κερκύρας, ἀφοῦ πίῃ ἡ νύμφη καὶ ὁ γαμβρός, τὰ γραμματικούδια ἀδειάζουν τὸ ποτῆρι, ἂν ζοῦν ἀμφότεροι οἱ γονεῖς των, διότι ἄλλως δὲν εἶναι αἴσιον. Εἰς ἄλλα δὲ χωρία μὲ τὸ κρασί, τὸ ὁποῖον εἶναι πάντοτε μαῦρον, ἔχουν καὶ τρεῖς φέταις ψωμί, καὶ ὅταν ἔλθῃ ἡ ὥρα, ὁ ἱερεὺς ἐμβαπτίζει τὸ ψωμὶ εἰς τὸ κρασὶ καὶ δίδει εἰς αὐτοὺς καὶ τρώγουν ἐξ ἑκάστης φέτας, πρῶτον τοῦ νυμφίου καὶ ἔπειτα τῆς νύμφης· ἔπειτα τοὺς δίδει νὰ πίωσιν ἐκ τοῦ ποτηρίου ὁ γαμβρὸς πρῶτον, εἶτα ἡ νύμφη καὶ τελευταῖον πάλιν ὁ γαμβρός. Ὁ παράνυμφος δὲν πίνει, καὶ τὸν ὑπόλοιπον ἄρτον καὶ οἶνον ὁ ἱερεὺς δίδει νὰ φάγῃ παῖς ἀμφιθαλής. Ἐν Λευκάδι ἐνέβαλλον ἄλλοτε τρεῖς φέταις ἄρτου εἰς τὸν οἶνον, καὶ ὁ ἱερεὺς ἔδιδε νὰ πίῃ καὶ φάγῃ πρῶτος ὁ νυμφίος εἶτα ἡ νύμφη, τρίς, καὶ τὸ ὑπόλοιπον ἔδιδε νὰ πίῃ εἷς τῶν παρισταμένων νεανίσκων (*Papadopoulo Vreto*, Memoria su di alcuni costumi tuttora esistenti nell' isola di Leucada, Napoli 1835 σ. 35-36). Καὶ σήμερον δὲ τηροῦνται τὰ αὐτά· μετὰ δὲ τὴν μετάληψιν ἐκ τοῦ ποτηρίου καὶ τὴν βρῶσιν τοῦ ἄρτου γίνεται ἀγὼν τῶν ἀγάμων νέων περὶ τῆς ἁρπαγῆς τοῦ ποτηρίου μὲ ταῖς φέταις. Ὁ κατορθώσας νὰ γίνῃ κύριος τρώγει τὸν ἄρτον καὶ πίνει τὸν οἶνον, πιστεύεται δὲ ὅτι ταχέως θὰ νυμφευθῇ. Τὸ ποτήριον δὲ πρέπει νὰ λάβῃ πάντοτε νέος ἀμφιθαλής, διότι ἄλλως δὲν θὰ βγῇ σὲ καλό.—Ἐν Λιξούρῃ τῆς Κεφαλληνίας παρατίθενται καὶ τρεῖς φέταις ἄρτου, ὁ δ' ἱερεὺς ἐμβάπτει εἰς τὸ ποτήριον μίαν φέταν καὶ δίδει πρῶτον εἰς τὸν γαμβρὸν καὶ εἶτα εἰς τὴν νύμφην νὰ φάγωσιν, εἶτα δὲ δευτέραν, ἣν δίδει πρῶτον εἰς τὴν νύμφην, καὶ τὴν τρίτην πρῶτον εἰς τὸν γαμβρόν. Τὸ ποτήριον δίδει ὁ ἱερεὺς εἰς τοὺς ἀγάμους κεκλημένους ἢ εἰς ἕνα μόνον ἐξ αὐτῶν, ἵνα πιόντες νυμφευθῶσι ταχέως· ἂν ὁ παράνυμφος εἶναι ἄγαμος, φυλάττουσιν ἵνα πίῃ καὶ αὐτός. Τὸ ποτήριον μετὰ τοῦ ἄρτου λέγεται *σοῦπα*.—Ἐν Ζακύνθῳ ἐμβάλλονται εἰς τὸ ποτήριον τεμάχια ἄρτου, ἅτινα τρώγουσιν οἱ νυμφίοι. Ὁ παράνυμφος πίνει ἐπίσης καὶ περιέρχεται τὸ ποτήριον εἰς τοὺς παρεστῶτας ἀγάμους, ἵνα κολλήσουν, ἤτοι ἵνα νυμφευθῶσι καὶ αὐτοὶ (Παρὰ Ι. Καμπίτσῃ). Ἐν Κυθήροις παρατίθεται καὶ ἄρτος, ὃν εὐλογεῖ ὁ ἱερεύς· τὸ ποτήριον παραλαμβάνει ὁ παράνυμφος καὶ ἂν μὲν εἶναι ἄγαμος, πίνει καὶ αὐτός, ἂν δ' ἔγγαμος, δίδει εἰς πάντας τοὺς ἀγάμους νέους καὶ νέας, ἵνα πιόντες νυμφευθῶσι ταχέως.

Ἐν Μεσολογγίῳ καλοῦσι *ταίσμα* τὴν μετάληψιν ταύτην τοῦ ἄρτου καὶ οἴνου (Παρὰ Σ. Παγώνῃ).—Ἐν Τζουμέρκοις τῆς Ἠπείρου δίδεται εἰς τοὺς νυμφίους ὁ ἐμβαπτιζόμενος εἰς τὸ ποτήριον ἄρτος, ἐκ τοῦ οἴνου δὲ πίνει καὶ ὁ παράνυμφος, τὸ δὲ ὑπόλοιπον τοῦ οἴνου καὶ τοῦ ἄρτου δίδεται εἰς παῖδα ἀμφιθαλῆ. Πολλαχοῦ τῆς Ἠπείρου παρατίθεται εἰς τὴν τράπεζαν μετὰ τοῦ κοινοῦ ποτηρίου καὶ ἄρτος σφηνοειδῶς κεκομμένος. Ἀφοῦ δὲ γευθῶσιν οἱ νεόνυμφοι πρῶτον τὸν οἶνον, τρώγουσιν ἔπειτα ἀμφότεροι τὸν ἄρτον. Ὁμοίως καὶ ὁ παράνυμφος. Ἐν πολλοῖς ὅμως πεδινοῖς χωρίοις τῆς Ἠπείρου ἀντὶ ποτηρίου οἴνου παρεῖχεν ἄλλοτε ὁ παράνυμφος δοχεῖον πλῆρες μέλιτος καὶ ἄρτου, ἐξ οὗ ἔτρωγον οἵ τε νεόνυμφοι καὶ ὁ παράνυμφος, τὸ δὲ ὑπόλοιπον ἔτρωγον οἱ καλύτεροι τοῦ γαμβροῦ φίλοι, οἱ καλούμενοι βλάμηδες. (Κατ' ἀνακοίνωσιν Σ. Κοντοθανάση).—Ἐν Σκοπέλῳ παρατίθεται ἐν τῇ τραπέζῃ κατὰ τὸ στεφάνωμα καὶ ἄρτος καὶ ἐπὶ ἀβαθοῦς δισκοειδοῦς ἀγγείου μέλι μετὰ καρύων· ἐκ τοῦ ἄρτου ἐμβάλλονται δύο τεμάχια εἰς τὸ ποτήριον, ἅτινα ἐσθίουσιν οἱ νυμφίοι· ἀνὰ ἓν κάρυον δὲ μετὰ μέλιτος ἐσθίουσιν οἱ νυμφίοι, ὁ ἱερεὺς καὶ ὁ παράνυμφος. Τὸ ποτήριον εἶναι ἀργυροῦν τῶν εὐπόρων, ὑάλινον δὲ μετὰ ποικιλμάτων τῶν ἀπόρων.

Ἐν Νέᾳ Μιτζέλᾳ τῆς Φθιώτιδος (ἐποικήσει τῶν Μακεδόνων) πίνει καὶ

ὁ παράνυμφος τελευταῖος ἐκ τοῦ οἴνου, καὶ τρώγει ἓν τῶν ἐμβαλλομένων ἐν τῷ ποτηρίῳ τριῶν τεμαχίων ἄρτου. Παραδίδει δὲ τὸ ποτήριον εἰς τὸν *μπράτιμον ἢ βλάμην*, ὅστις ἐκπίνει ὅλον τὸν οἶνον εὐχόμενος εἰς τοὺς μελλονύμφους νὰ ζήσουν.—Ἐν Κοζάνῃ τῆς Μακεδονίας τίθενται τεμάχια ἄρτου ἐν κοίλῳ ἀργυρῷ δίσκῳ τῆς ἐκκλησίας, ἀφοῦ δὲ διὰ τοῦ κοχλιαρίου δοθῇ τρὶς εἰς τοὺς νυμφίους, λαμβάνει τὸ ποτήριον καὶ πίνει τὸν ὑπόλοιπον οἶνον ὁ παράνυμφος *(νοῦννος)*.—Ἐν Ἐδέσσῃ ὁ ἄρτος ἐμβάπτεται εἰς τὸν οἶνον καὶ προσφέρεται εἰς τοὺς νυμφίους· πίνουσιν οὗτοι καὶ οἶνον ἐκ τοῦ ποτηρίου, τὸν δ' ὑπολειφθέντα πίνει ὁ νοῦννος. Ἐν Σιατίστῃ ὁ ἄρτος λαμβάνεται ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἐκ προσφορᾶς, ἐμβάλλονται δὲ τεμάχια εἰς τὸ ποτήριον, ἐξ οὗ πίνει καὶ ὁ παράνυμφος.

Ἐν Λουλὲ Βουργὰζ τῆς Θράκης ἐμβάλλεται τεμάχιον ἄρτου εἰς τὸ ποτήριον, πίνει δὲ καὶ ὁ παράνυμφος. Ὁμοίως καὶ ἐν Κούταλῃ παρὰ τὴν Προποντίδα.

Ἐν Λέρῳ πίνει ἐκ τοῦ κοινοῦ ποτηρίου καὶ ὁ παράνυμφος, ἀλλὰ δὲν παρατίθεται ἄρτος ἐν τῇ τραπέζῃ, οὐδ' ἐμβάλλονται τεμάχια αὐτοῦ. Ὁμοίως καὶ ἐν Μολίβῳ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Λέσβου, καὶ ἐν Κῷ. Ἐν Κάσῳ παρατίθεται ἄρτος, ἐξ οὗ κόπτονται μικρὰ τεμάχια ἴσα τὸν ἀριθμὸν πρὸς τοὺς νυμφίους καὶ τοὺς παρανύμφους· ἕκαστον τεμάχιον ἐμβάπτεται εἰς τὸ ποτήριον καὶ προσφέρεται μετὰ τοῦ οἴνου εἰς τοὺς νυμφίους καὶ τοὺς παρανύμφους. Ἐκ τοῦ ἄρτου κόπτονται ἄλλα τεμάχια, ἅτινα ἐμβαπτόμενα εἰς μέλι δίδονται ὑπὸ τοῦ ἱερέως εἰς τοὺς παρισταμένους, καλοῦνται δὲ *μελόπιτα*. Ὁμοίως ἐν Καρπάθῳ ἐμβάλλονται ἐκ τοῦ ἄρτου εἰς τὸ ποτήριον τεμάχια καὶ τρώγουσιν αὐτὰ προτοῦ νὰ πίωσι τὸν οἶνον οἱ νυμφίοι καὶ ὁ παράνυμφος. Ὁ δ' ὑπόλοιπος ἄρτος κόπτεται εἰς μικρὰ τεμάχια, ἐμβαλλόμενα εἰς ἀγγεῖον πλῆρες μέλιτος καὶ οἴνου· ταῦτα διανέμει ὁ ἱερεὺς εἰς πάντας τοὺς προτσκεκλημένους λαμβάνων κερμάτια· τὸ δ' ἀγγεῖον δίδεται εἰς τὸν παράνυμφον.—Ἐν Καλύμνῳ δὲν παρατίθεται ἄρτος, ἐκ δὲ τοῦ ποτηρίου πίνουσι πρῶτος ὁ γαμβρός, ἔπειτα ἡ νύμφη καὶ μετ' αὐτοὺς οἱ κουμπάροι καὶ οἱ κουμπάραις· τὸ ὑπόλοιπον πίνει ὁ τυχών.—Ἐν Πάτμῳ πίνουσι τὸν ὑπολειφθέντα οἶνον οἱ ἄγαμοι, ἵνα ταχέως νυμφευθῶσι (ΔΙΕ. τ. Γ' σ. 334).

Ἐν Κυζίκῳ, Ἀρτάκῃ, Περγάμῳ ὁ ἱερεὺς ἐμβάλλει εἰς τὸ ποτήριον τρία τεμάχια ἐκ προσφορᾶς διὰ τοὺς νυμφίους καὶ τὸν παράνυμφον, ὅστις πίνει καὶ ἐκ τοῦ οἴνου. Μετὰ τὴν τελετὴν κατακομματιάζουν τὴν προσφοράν, ἐξ ἧς ἐξήγαγεν ὁ ἱερεὺς τὰ τεμάχια καὶ λαμβάνουν ἀπὸ ἓν μικρὸν τεμάχιον οἱ κεκλημένοι· ἀλλὰ τοῦτο νῦν μόνον εἰς τὰ χωρία γίνεται.—Ἐν Κυδωνίαις καὶ Περγάμῳ δὲν παρατίθεται ἄρτος, τὸν δ' ὑπόλοιπον οἶνον πίνει ὁ παράνυμφος. Ὁμοίως ἐν Λιβησίῳ τῆς Λυκίας πίνει ἐκ τοῦ ποτηρίου καὶ ὁ παράνυμφος καὶ ἡ παράνυμφος.—Ἐν Σπάρτῃ τῆς Πισιδίας παρατίθεται εἰς τὴν τράπεζαν ἄρτος, ἀλλὰ δὲν ἐμβάλλονται τεμάχια αὐτοῦ εἰς τὸ ποτήριον· πίνουσι δὲ οἶνον ἐκ τοῦ ποτηρίου πλὴν τῶν νυμφίων καὶ ὁ παράνυμφος καὶ ἡ παράνυμφος.

Ἐν Ἰκονίῳ δὲν παρατίθεται ἄρτος, τὸ ποτήριον δ' ἀνήκει εἰς τὴν ἐκκλησίαν· μετὰ τοὺς νυμφίους ὁ παράνυμφος ἐκπίνει τὸν οἶνον. Ἐν Ἀκ-σοὺ (Χασὰ-κιοϊ) πλησίον τῆς Μαλακοπῆς ὁμοίως μόνον οἶνος τίθεται ἐν τῷ κοινῷ ποτηρίῳ, ἐξ οὗ πίνει καὶ ὁ παράνυμφος. Ἐν Μισθίῳ τῆς Καππαδοκίας πίνουσιν ἐκ τοῦ οἴνου τρὶς οἱ νυμφίοι, μετ' αὐτοὺς δὲ οἱ γονεῖς ἀμφοτέρων καὶ εἶτα ὁ παράνυμφος. Ἐν Ἀνδρονικίῳ καὶ Ταβλουσουνίῳ τῆς Καππαδοκίας δὲν παρατίθεται ἄρτος, ἀλλὰ τίθενται ἐπὶ τῆς τραπέζης *κουφέττα*· ἐκ τῶν ὁποίων δίδονται

τινὰ εἰς τοὺς νυμφίους, τὰ δὲ λοιπὰ διανέμονται εἰς τοὺς παρεστῶτας· ἐκ τοῦ ποτηρίου πίνουσι μόνον οἱ νυμφίοι.

Ἐν τοῖς χωρίοις τῆς Τραπεζοῦντος μόνον οἶνον περιέχει τὸ ποτήριον, ἐξ οὗ πίνουσι τρὶς οἱ νυμφίοι, καὶ τὸ ὑπόλοιπον ἐκπίνει ὁ παράνυμφος, ὅστις καὶ θραύει τὸ ποτήριον. Ἐν Λιβαδιᾷ τῆς Τραπεζοῦντος καὶ ὁ παράνυμφος πίνει τρὶς ἐκ τοῦ ποτηρίου. Ὁμοίως καὶ ἐν Νικοπόλει.

Εἴς τινα χωρία τῆς Κύπρου, οἷον εἰς τὰ τῆς ἐπαρχίας Ἀμμοχώστου, παρατίθεται ἐπὶ τῆς τραπέζης καὶ ἄρτος, ἐξ οὗ ἐξάγονται ἀνὰ ἓν τεμάχιον διὰ τὸν γαμβρόν, τὴν νύμφην, τὸν παράνυμφον καὶ τὴν παράνυμφον· ἐμβάλλεται δὲ ἀνὰ ἓν ἑκάστοτε εἰς τὸ ποτήριον, ὅταν προσφέρεται τοῦτο εἰς τὸν μέλλοντα νὰ πίῃ. Εἰς τὸν Κάμπον τοῦ διαμερίσματος Λεύκας πίνει καὶ ὁ παράνυμφος, ἀλλ' ὄχι ἡ παράνυμφος· ἔπειτα δίδεται τὸ ποτήριον εἰς συγγενῆ τοῦ παρανύμφου.

Καὶ παρὰ τοῖς Ἀλβανοῖς τῆς Σικελίας εἰς κρυστάλλινον ἢ ὑάλινον ποτήριον πλῆρες οἴνου ἐμβάπτει ὁ ἱερεὺς τεμάχιον ἄρτου ἢ παξιμάδιον καὶ δίδει τρὶς εἰς τοὺς νυμφίους νὰ φάγωσι καὶ νὰ πίωσι, καὶ ἀφοῦ ψάλῃ «ποτήριον σωτηρίου λήψομαι καὶ τὸ ὄνομα κυρίου ἐπικαλέσομαι» (prendero il calice salutare, ed invochero il nome del signore), ῥίπτει μεθ' ὁρμῆς κατὰ γῆς τὸ ποτήριον, ἵνα συντριβῇ (*Pitrè*, Usi e Costumi τ. II σ. 67).—Παρὰ τοῖς Βουλγάροις πρὸ τῆς εὐλογίας ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ὁ Κοὺμ (ὁ προεστὼς) καλύπτει διὰ πέπλου τὰς κεφαλὰς τῶν μνηστήρων, καὶ κρατῶν ποτήριον οἴνου, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπάρχει τεμάχιον ἄρτου, εὐλογεῖ αὐτοὺς καὶ καταχέει αὐτοῖς τὸν οἶνον. (*Strausz*, die Bulgaren σ. 325).

Ζ'

Ἐν Ἀνδριτσαίνῃ τὴν ἐπομένην τοῦ στεφανώματος συνεσθίουσιν οἱ νεόνυμφοι ἀλέκτορα, οὐδενὸς ἄλλου τῶν οἰκείων μετέχοντος τοῦ γεύματος.

Ἐν Γορτυνίᾳ ἄλλοτε τὴν νύκτα τῆς Κυριακῆς τοῦ γάμου, μικρὸν πρὸ τοῦ μεσονυκτίου, ὅτε ἐγίνοντο τὰ *πιστρόφια*, ἤτοι ἐπέστρεφεν ἡ γαμήλιος συνοδεία εἰς τὴν πατρικὴν οἰκίαν τῆς νύμφης, ἡ μήτηρ ταύτης παρέθετεν εἰς τοὺς νεονύμφους ἀλέκτορα κεκαρυκευμένον, τὸν *κόκορα τῆς πεθερᾶς* λεγόμενον (Ππζ. σ. 48). Καὶ ἐν Καλαμάτᾳ ἄλλοτε παρετίθεντο εἰς τοὺς νεονύμφους τὴν πρωΐαν τῆς ὑστεραίας τοῦ γάμου ὀπτὰ περιστέρια. Ὁμοίως καὶ ἐν Λιξούρῃ τῆς Κεφαλληνίας οἱ νεόνυμφοι συνεσθίουσι περιστέρια, «διὰ νὰ εἶναι ἀγαπημένοι». Ἐν Σκοπέλῳ οἱ νεόνυμφοι τρώγουσι τὴν ἐπαύριον τὸν ὑπολειφθέντα ἄρτον, ἐξ οὗ ἐλήφθησαν τὰ εἰς τὸ κοινὸν ποτήριον τεθέντα τεμάχια. Ἐν Καρυαῖς τῆς ἐπαρχίας Καβακλῆ (Φιλιππούπολις) κατὰ τὴν παραλαβὴν τῆς νύμφης ἐκ τῆς οἰκίας της οἱ νυμφίοι τρώγουσιν ἰδιαιτέρως κάτι τι (*Λουλουδοπούλου*, Ἀνέκδοτος συλλογὴ ἠθῶν καὶ ἐθίμων κλπ. σ. 188). Εἰς τὰ χωρία τῆς Κυζίκου εἰς κοινὸν γεῦμα τῶν νεονύμφων παρατίθεται γεμιστὴ ὄρνις. Ὀπτὸν δὲ περιστέριον παρατίθεται εἰς τοὺς νεονύμφους ἐσθίοντας αὐτὸ κατὰ μόνας καὶ ἐν Ἀϊδινίῳ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (*W. Paton* ἐν Folk-Lore 1891 σ. 192). Ἐν Καρπάθῳ τὴν ἐπομένην τοῦ γάμου τρώγουσιν οἱ νεόνυμφοι ὄρνιθα ἐν τῷ αὐτῷ πινακίῳ. Ὁμοίως καὶ ἐν Κάσῳ. Ἐν Ἀγιάσῳ τῆς Λέσβου οἱ νεόνυμφοι τρώγουσι μετὰ τῆς μητρὸς τῆς νύμφης ὄρνιθα, ἣν αὕτη μοιράζει δίδουσα τοὺς πόδας εἰς τὸν γαμβρόν, συμβολικῶς σημαίνουσα ὅτι εἶναι ὁ στῦλος τοῦ σπιτιοῦ. (Κατ' ἀνακοίνωσιν Κ. Γ. Λάμερα).

Εἰς τὰ περὶ τὴν Πύλον χωρία οἱ νεόνυμφοι κατὰ τὴν εἴσοδον εἰς τὴν οἰκίαν των ὀφείλουσι νὰ φάγωσιν ἐκ τοῦ αὐτοῦ τεμαχίου ἄρτου, ὅπερ παρουσιάζει

συνήθως εἰς αὐτοὺς ἡ μήτηρ τοῦ γαμβροῦ. Ὁμοίως ἐν Σαράντα Ἐκκλησίαις τῆς Θράκης, κατὰ τὴν εἴσοδον τῶν νεονύμφων εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ προσφέρονται εἰς ἀμφοτέρους ἄρτος μετὰ ἅλατος, ἐξ οὗ ὀφείλουσι νὰ φάγωσιν ἀνὰ μίαν δακνιὰν (Θρακικὴ ἐπετηρὶς 1897 σ. 193). Πολλαχοῦ τῆς Μακεδονίας μετὰ τὸ ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ γαμβροῦ γαμήλιον συμπόσιον καὶ τὸν ἐπακολουθοῦντα χορὸν κατὰ τὴν ἑσπέραν τῆς Κυριακῆς συνδειπνοῦσιν ἐν ἰδίῳ δωματίῳ οἱ νεόνυμφοι μετὰ τῶν παρανύμφων (τοῦ *καλιτάτα* καὶ τῆς *καλιμάννας*)· ἐπικρατεῖ δ' ἐνιαχοῦ συνήθεια νὰ τρώγωσι κατὰ πρῶτον αὐγὰ καὶ παρασκεύασμά τι ἐξ ὀρύζης. (Ἐθνικὴ ἀγωγὴ 1901 σ. 157). Πρὸ τούτου δ' ἀμέσως κατὰ τὴν εἴσοδον τῆς γαμηλίου συνοδείας εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ, παρὰ τὴν αὐλειον θύραν ὁ *καλιτάτας* σπάζει τὸ *κλίκι* ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς τῆς νύμφης καὶ διανέμει αὐτὸ εἰς τοὺς συνοδεύοντας, οἵτινες συνωθοῦνται ποῖος νὰ πρωτοπάρῃ ἢ μᾶλλον ν' ἁρπάσῃ τεμάχιον αὐτοῦ. Εἶναι δὲ τὸ *κλίκι* (1)ἄρτος περιφερής, τὸν ὁποῖον ὁ παράνυμφος παρασκευάζει, κατὰ δὲ τὴν στέψιν φέρει διαπερασμένον εἰς τὸν λαιμὸν τῆς *κλυντήρας* του, ἥτις εἶναι πλήρης οἴνου (2).

Παραπλήσιαι συνήθειαι ἐπιχωριάζουσι καὶ ἀλλαχοῦ. Ἐν δήμῳ Ἀβίας ἡ μήτηρ τῆς νύμφης κόπτει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ταύτης ἄζυμον ἄρτον (*τουρέκι*), ὃν ἐκόμισεν ὁ γαμβρὸς κατὰ τὴν τέλεσιν τοῦ μυστηρίου. Ἐν Μαλιτζίνᾳ τοῦ δήμου Μελιτίνης τῆς Λακεδαίμονος κατὰ τὴν εἴσοδον τῆς νύμφης εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ κόπτουν μίαν πίταν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς της καὶ τὴν διαμοιράζονται οἱ προσκεκλημένοι, εὐχόμενοι καλορίζικα. Ἐν Ἀρτάκῃ, Κυζίκῳ, Πανόρμῳ κατὰ τὸ στόλισμα τοῦ γαμβροῦ καὶ τῆς νύμφης σπάζουν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἑκατέρου ἀνὰ ἕνα πλατὺν ἄρτον ἐπὶ τούτῳ πλασμένον. Ἐν Καρυᾷ τοῦ Ὀλύμπου, ὅταν ἡ γαμήλιος πομπὴ φθάσῃ πρὸ τῆς θύρας τῆς οἰκίας τοῦ γαμβροῦ ἵσταται· τότε δ' ἐξέρχεται τῆς οἰκίας ἡ μήτηρ τοῦ γαμβροῦ βαστάζουσα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἄρτον καὶ εἰς τὴν χεῖρα κρατοῦσα ἀγγεῖον οἴνου· ὀρχουμένη χαιρετᾷ πρῶτον τοὺς ἱερεῖς, ἔπειτα τὸν νουννὸν (παράνυμφον) καὶ τελευταῖον τὸ ἀνδρόγυνον· μετὰ τὸν σύνηθη χαιρετισμὸν «καλῶς ὁρίσατε στερεωμένοι» θέτει τὸ ψωμίον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ γαμβροῦ καὶ τῆς νύμφης ἀνὰ τρεῖς φοράς, εὐχομένη νὰ στερεώσῃ ὁ γαμπρὸς καὶ ἡ νύμφη· ὅταν δ' ἔλθουν οἱ *μπράτμοι* λαμβάνουν τὸν ἄρτον παρὰ τῆς μητρὸς τοῦ γαμβροῦ καὶ τὸν σπάζουν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς νύμφης καὶ τὸν διαμοιράζουν ὅλοι.

Ἐν Λευκάδι τὴν δείλην τῆς δευτέρας (τῆς ὑστεραίας τοῦ γάμου) ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ γαμβροῦ ἀφαιροῦσιν ἐκ τῶν στρωμάτων τὰ τραγήματα καὶ πάντα τὰ καταχύσματα ἐν γένει, δι' ὧν ἐπλήρωσαν αὐτὰ προσωρινῶς ἐν τῇ οἰκίᾳ τῆς νύμφης, καὶ τὸν ἄρτον τὸν ὁποῖον ἐνέβαλον εἰς αὐτὰ κόπτοντες εἰς μικρὰ τεμάχια διανέμουσιν εἰς τοὺς προσκεκλημένους.

Η'

Ἐν Ἀθήναις ἄλλοτε προσεφέρετο εἰς τὴν νύμφην ὑπὸ συγγενοῦς τοῦ γαμβροῦ παρθένου κατὰ τὴν εἴσοδον αὐτῆς εἰς τὴν οἰκίαν τούτου ἐπ' αὐτοῦ τοῦ κατωφλίου πλακοῦς ἐκ σησάμου καὶ μέλιτος καὶ καρύων. Ἡ προσφορὰ

---

1) Ἤτοι κολλίκιον ἐκ τοῦ κόλλιξ. «Κόλλιξ δέ ἐστιν εἶδος ἄρτου περιφεροῦς, ἐξ οὗ τὰ παρ' ἡμῖν κολλίκια» *Γρηγορ. Κορίνθ.* σ. 549 καὶ *Schaefer* αὐτ.). Συνήθης καὶ ὁ πληρέστερος τύπος *κολλίκι* (Βλ. *Κοραῆ* Ἄτακτα τ. Α' σ. 153, τ. Γ' σ. 62 καὶ τὰς ἐμὰς Παροιμίας λ. μέλλω 2.

2) Ἐθνικὴ ἀγωγὴ 1901 σ. 156. Κλυντῆρα=στάμνος, τὸ κοινῶς λεγόμενον *κρουτῆρι* ἐκ τοῦ κρυωτήριον (Βλ. *Kretschmer*, Der heutige Lesbische Dialekt σ. 118).

αὐτὴ ἐθεωρεῖτο ὡς ἐμφαίνουσα εὐχὴν πολυτεκνίας καὶ ἡδέος βίου. (*Θεοδοσ. Β. Βενιζέλου*, Περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἀθ. 1873 σ. 38--9). Ἐν Γορτυνίᾳ προσφέρεται ὑπὸ τοῦ παρανύμφου εἰς τοὺς νεονύμφους μέλι ἢ ἄλλο γλύκυσμα. Καὶ λέγεται ὅτι γίνεται διὰ νὰ περάσουν *γλυκασμένοι* καὶ ἄλυποι τὴν ζωήν των. (Ππζ. σ. 46). Ἐν Σοποτῷ τοῦ δήμου Ἀροανίας ἡ μήτηρ τοῦ γαμβροῦ ἢ ἡ τοῦ παρανύμφου κατὰ τὴν εἴσοδον εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ δίδει ἀπὸ κυαθίσκου πλήρους μέλιτος ἀνὰ μίαν κουταλιὰν εἰς τοὺς νεονύμφους καὶ τὸν παράνυμφον. Ἐν τῷ δήμῳ Ἀβίας τῆς Μάνης μόλις εἰσέλθουν οἱ νεόνυμφοι εἰς τοῦ γαμβροῦ *θὰ τοὺς ταΐσουν μέλι καὶ καρύδι*. Ἐν Ἀνδριτσαίνῃ κατὰ τὴν εἴσοδον εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ προσφέρεται ὑπὸ τῆς πενθερᾶς εἰς τοὺς νεονύμφους δι' ἀργυροῦ κοχλιαρίου γλυκὸ τῆς κούπας. Ἐν Λάστᾳ «ἀφοῦ ἐμπαίνανε μέσα στὸ σπίτι ἤφερνε ὁ παπᾶς ἢ ἐλλείψει ὁ κουμπάρος ἕνα πυτῆρι μέλι μὲ *κολλίναις* ἀπὸ μύγδαλα κ' ἔδινε πρῶτα στὰ νιογάμπρια καὶ στερνὰ 'ς ὅλους τοὺς ἄλλους» (*Ν. Λάσκαρη*, Ἡ Λάστα σ. 108). Ἐν Ζακύνθῳ, ὅταν φθάσουν οἱ νεόνυμφοι εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ, ἵστανται πρὸ τῆς θύρας· τότε δ' ἐξέρχεται ἡ μήτηρ τοῦ γαμβροῦ, ἂν ἔχῃ, ἢ μία συγγενής, ἂν δὲν ἔχῃ μητέρα, μὲ ποτήριον μέλιτος καὶ λεπτὰς φέτας ψωμιοῦ, ἐμβαπτίζει τὸ ψωμὶ εἰς τὸ μέλι καὶ *ταΐζει* τὸν γαμβρὸν καὶ τὴν νύμφην τρεῖς φοράς (Παρὰ Σ. Καλογεροπούλου). Ἐν Σκοπέλῳ κατὰ τὸ στεφάνωμα παρατίθεται εἰς τὴν τράπεζαν ὅπου οἱ στέφανοι ἐπὶ ἀργυροῦ δισκοειδοῦς ἀγγείου μέλι μετὰ καρύων· μετὰ δὲ τὴν μετάληψιν ἀπὸ τοῦ κοινοῦ ποτηρίου τρώγουσιν ἀνὰ ἓν κάρυον οἱ νυμφίοι, οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ παράνυμφοι. Εἴς τινα πεδινὰ χωρία τῆς Ἠπείρου, κατὰ τὴν μετάληψιν ἀπὸ τοῦ κοινοῦ ποτηρίου ὁ παράνυμφος προσέφερε δοχεῖον πλῆρες μέλιτος καὶ ἔτρωγον ἐξ αὐτοῦ οἱ νυμφίοι, αὐτὸς οὗτος ὁ παράνυμφος καὶ οἱ βλάμηδες τοῦ γαμβροῦ (Κατ' ἀνακοίνωσιν Σ. Κοντοθανάση). Ἐν Κονίτσῃ τῆς Ἠπείρου «μετὰ τὸ πέρας τοῦ μυστηρίου ἡ νουννὰ διανέμει εἰς ὅλους τοὺς παρευρεθέντας εἰς τὴν στέψιν τεμάχιον προσφορᾶς ἐντὸς μέλιτος βουτηγμένον» (1). Ἐν Σιατίστῃ τῆς Μακεδονίας οἱ συνοδοὶ τοῦ γαμβροῦ (*μπεζάτιμοι*) μετὰ τὴν τελετὴν τοῦ στεφανώματος θέτουσιν ἐπὶ τῶν γονάτων τοῦ γαμβροῦ καὶ τῆς νύμφης τεμάχια σακχάρου καὶ τρώγουσι ταῦτα οἱ νυμφίοι, λαμβάνοντες τὰ τοῦ γαμβροῦ ἡ νύμφη καὶ ταύτης ὁ γαμβρός. Ἐν Ἐδέσσῃ τῆς Μακεδονίας τὴν ἐπομένην τοῦ στεφανώματος προσφέρονται εἰς τοὺς νεονύμφους πίτα καὶ γλυκύσματα κομιζόμενα ὑπὸ τῶν συγγενῶν τῆς νύμφης. Ἐν Κοζάνῃ μετὰ τὸ στεφάνωμα γίνεται ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ γαμβροῦ τὸ λεγόμενον *θρέψιμο*· μικρὸς παῖς δίδει τρὶς εἰς τοὺς νεονύμφους, ἵνα φάγωσιν ἐξ αὐτῆς. Εἰς τὰ χωρία τῆς Κυζίκου μετὰ τὴν μετάληψιν ἀπὸ τοῦ κοινοῦ ποτηρίου ὁ ἱερεὺς ἐμβάλλει εἰς τὸ στόμα τῶν νυμφίων καὶ τοῦ παρανύμφου μίαν δακτυλιὰν μέλι.

Ἐν Piana dé Greci καὶ ἐν ἄλλαις ἀλβανικαῖς ἀποικίαις τῆς Σικελίας ἡ πενθερὰ ἀναμένουσα τὴν νύμφην ἐπὶ τοῦ κατωφλίου τῆς θύρας προσφέρει εἰς αὐτὴν κοχλιάριον μέλιτος (*Pitrè*, Usi e costumi τ. II σ. 76). Ἐνιαχοῦ δὲ τῆς Σικελίας, ἀφοῦ εἰσέλθωσιν οἱ νεόνυμφοι εἰς τὴν οἰκίαν, οἱ συγγενεῖς προσφέρουσιν εἰς αὐτοὺς ἓν κοχλιάριον μέλιτος (αὐτ. σ. 75—6.)

---

1) Ἀγὼν 14 Μαΐου 1899 σ. 3.

ΤΟ ΕΘΙΜΟΝ ΤΗΣ ΘΡΑΥΣΕΩΣ ΑΓΓΕΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΗΔΕΙΑΝ (*)

Σχεδὸν ἁπανταχοῦ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν συνηθίζεται κατὰ τὰς κηδείας νὰ θραύωνται πήλινα ὑδροφόρα ἀγγεῖα πρὸ τῆς οἰκίας κατὰ τὴν ἐξ αὐτῆς ἔξοδον τοῦ νεκροῦ (1), ἐνιαχοῦ δὲ καὶ ἐν τῇ ὁδῷ, ὁπόθεν διέρχεται ἡ ἐπικήδειος πομπή, ριπτόμενα ἐκ τῶν παρακειμένων οἰκιῶν (2), ὡς ἐπίσης καὶ ἐπὶ τοῦ τάφου, ὅταν καταβιβασθῇ εἰς τὸν λάκκον ὁ νεκρός. Ὁ ἱερεὺς τὴν στιγμήν, καθ' ἣν οἱ νεκροθάπται καταβιβάζουσι τὸ φέρετρον, ἐκφωνῶν τὸ γραφικόν: Γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσῃ(3) ἐπιχέει ἐπὶ τοῦ τάφου ὀλίγον ὕδωρ ἐκ λαγήνου, πρὸς τοῦτο κομιζομένης, ἥτις πάραυτα θραύεται, καὶ βάλλει δράκα χώματος ἢ ἀναμιγνύων

*) Ἐγράφη κατ' αἴτησιν τοῦ Edw. Tylor, ἀνακοινωθεῖσα δ' εἰς συνεδρίαν τοῦ ἐν Λονδίνῳ ἀνθρωπολογικοῦ Ἰνστιτούτου, ἐδημοσιεύθη μετ' ἀγγλικῆς μεταφράσεως ὑπὸ Louis Dyer ἐν Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland 1893 τ. XXIII ἀρ. 1 σ. 28-44. Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον ἀνετυπώθη ἐν Παρνασσῷ 1894 τ. 12 σ. 81-7, νῦν δὲ συμπληροῦται διὰ πολλῶν προσθηκῶν.

1) Ἀθῆναι, πολλαχοῦ τῆς Πελοποννήσου (ἐξ ἰδίων παρατηρήσεων). Βλ. *Pouqueville*, Voyage de la Grèce, Par. 1827 τ. VI σ. 147. *Πρωτοδίκου*, Περὶ τῆς παρ' ἡμῖν ταφῆς, Ἀθ. 1860 σ. 13. *Wachsmuth*, Das alte Griechenland im neuen σ. 119. *Lawson*, Modern Greek Folklore σ. 520.—Ὄπισθεν τοῦ ἐκκομιζομένου νεκροῦ ῥίπτουσι πρὸ τῆς θύρας καὶ θραύουσιν ὑδρίαν πλήρη ὕδατος. (Τῆνος κατ' ἀνακοίνωσιν τῆς Κας Σταμ. Καραλῆ 1888). Μύκονος: *Th. Bent* The Cyclades σ. 220. «Ἅμα ὁ νεκρὸς ἐξέλθῃ τῆς οἰκίας ῥίπτεται κατόπιν αὐτοῦ πήλινόν τι ἀγγεῖον ἢ κέραμος, ἵνα θραυσθῇ (Λακκοβίκια Μακεδονίας: *Βουσίου* Ἡ κατὰ τὸ Πάγγαιον χώρα 1894 σ. 63. *Abbott* Macedonian folklore σ. 198). Θραύεται τὸ ἀγγεῖον κατὰ τὴν ἔξοδον τοῦ λειψάνου ἐκ τῆς οἰκίας, τὰ δὲ τεμάχια τῆς ὑδρίας ἐξαρτῶνται εἰς τὰ ξύλα τοῦ φερέτρου, τὰ ἐμπηγνύμενα σταυροειδῶς ἐπὶ τοῦ τάφου. (*Ν. Kleinpaul* Οἱ νεκροὶ τῶν Ἀθηνῶν, μεταφρ. ἐν Ἑστίᾳ 1882 τ. Β' σ. 99). Ἐν Ἀχαΐᾳ πάντα τὰ ὑέλινα ἢ πήλινα ἀγγεῖα, τῶν ὁποίων ἔκαμνε χρῆσιν ὁ ἀσθενής, θραύονται κατὰ τὴν ἐκφορὰν· συνήθως τὸ ἀγγεῖον, ἐξ οὗ ἐλήφθη τὸ ὕδωρ διὰ τὸ λουτρὸν τοῦ νεκροῦ, τίθεται ἐπὶ τοῦ κατωφλίου οὕτως, ὥστε νὰ πατήσῃ καὶ θραύσῃ αὐτὸς ὁ πρῶτος τῶν βασταζόντων τὸ φέρετρον, τὰ δ' ἄλλα ἀγγεῖα θραύονται ριπτόμενα ἀπὸ τῶν παραθύρων· τοῦτο δὲ διὰ νὰ μὴ τὰ μεταχειρισθῇ ἄλλο μέλος τῆς οἰκογενείας, ἀλλὰ νὰ τὰ παραλάβῃ ὁ νεκρός. (Κατ' ἀνακοίνωσιν Ἀθ. Γ. Παπαγεωργίου, φοιτητοῦ 1918). Ἐν Γορτυνίᾳ κατὰ τὴν ἔξοδον θραύουσιν ὑάλινον ἀγγεῖον ἢ πήλινον κανάτιον, οἱ δὲ πενέστεροι κεραμίδι. (*Παπαζαφειροπούλου* Περισυναγωγὴ σ. 285). Ἐν Τριπόλει καὶ ἐν πολλοῖς χωρίοις τῆς ἐπαρχίας Μαντινείας θραύουσι κατὰ τὴν ἐκφορὰν τοῦ νεκροῦ οἱ μὲν εὐπορώτεροι καινουργῆ ὑδρίαν ἢ λάγηνον, οἱ δ' ἀπορώτεροι παλαιόν τι ἀγγεῖον ἢ ἁπλῶς κέραμον πρὸ τῆς θύρας τῆς οἰκίας ἢ πρὸ τῆς θύρας τοῦ δωματίου, ἐν ᾧ ἐτελεύτησεν ὁ νεκρός, ἢ ἐν ᾧ δωματίῳ ἐξετέθη, ἤτοι ἐν τῷ δωματίῳ, ὅπου τὰ εἰκονίσματα. (Κατ' ἀνακοίνωσιν Ἀπ. Σ. Ἀρβανιτοπούλου φοιτητοῦ 1892). Εἰς τὸ Μπουγιάτι τοῦ τέως δήμου Ἡραίας κατὰ τὴν ἐκ τῆς οἰκίας ἔξοδον τοῦ λειψάνου ἀντὶ ὑδροφόρου ἀγγείου συνηθίζουσι νὰ θραύωσι κέραμον καὶ ἓν κοχλιάριον. (Κατ' ἀνακοίνωσιν Π. Κωνσταντινοπούλου, ἐπιθεωρητοῦ τῆς ἐκπαιδεύσεως Γορτυνίας).

2) Ἐν Τριπόλει καὶ ἐν πλείστοις χωρίοις τῆς Μαντινείας λέγουσιν, ὅτι ἅμα προσπεράσῃ τὸ λείψανο, πρέπει ἀμέσως νὰ πάρῃς ἕνα κανάτι ἢ νιὰ (μίαν) στάμνα ἢ νιὰ λαήνα γεμάτη νερὸ καὶ νὰ τὸ χυούσῃς ἀπὸ τὴ νιὰ ἄκρη τοῦ δρόμου ὡς τὴν ἄλλη ἢ χάμου 'ς τὰ γκωνάρι τοῦ σπιτιοῦ ἢ μπροστὰ 'ς τὴν πόρτα σου μὲ σβλο τἀγγειὸ ἢ μέσα 'ς ταῖς τέσσεραις ἀγκωναῖς τοῦ σπιτιοῦ, καὶ νὰ σπάσῃ τἀγγειὸ καὶ νὰ εἰπῇς: *Διός* (Θεός) *σχωρέα' τονε! τὸ κακό του νὰ μὴ μᾶς βρῇ!*» (Κατ' ἀνακοίνωσιν *Ἀπ. Σ. Ἀρβανιτοπούλου*). Ἐν Ἀρκαδίᾳ, ὅταν διέρχεται κηδεία πρὸ τῆς οἰκίας, χύνουσιν ἓν κανάτι νερὸν ἐπιλέγοντες: *Θεός σχωρέσ' τονε, τὸ κακό του νὰ μὴ μᾶς βρῇ* (*Globus* τ. 65 σ. 55). Ἐν Χίῳ, ὅταν ἐξαχθῇ τὸ λείψανον τῆς οἰκίας, ῥίπτουσιν εἰς τὴν ὁδὸν πήλινα ἀγγεῖα ὕδατος, πλὴν δὲ τούτου πολλοὶ τῶν συγγενῶν καὶ φίλων ῥίπτουσι καὶ ὅταν διέρχηται ἡ πομπὴ πρὸ τῆς οἰκίας των (*Καντελάκη* Χιακὰ ἀνάλεκτα, Ἀθ. 1890 σ. 338). Ἐν Κύπρῳ κατὰ τὴν ἐκκομιδήν, ὅθεν ἂν διέρχηται ὁ νεκρός, χύνουσιν ὕδωρ ἐκ πηλίνων ἀγγείων, ἅπερ ἀμέσως θραύουσι ῥίπτοντες χαμαί. (*Σακελλαρίου*, Κυπριακὰ τ. Α' σ. 738).

3) Γένεσ. γ' 19.

ὕδωρ ἐκ τῆς λαγήνου μετὰ χώματος κατασκευάζει πηλόν, δι' οὗ ραίνει τὸν νεκρόν· ὁμοίως καὶ οἱ παριστάμενοι εἰς τὸν ἐνταφιασμὸν νομίζουσι θρησκευτικὸν καθῆκον νὰ ρίψωσι χῶμα ἐπὶ τοῦ νεκροῦ ἐκφωνοῦντες, *Θιὸς σχωρέσ'τον!* Εἶναι δ' ἄξιον παρατηρήσεως, ὅτι ἡ ἱεροτελεστία αὕτη, ἣν οὐδεὶς Ἕλλην ἱερεὺς παραλείπει κατὰ τὸν ἐνταφιασμόν, δὲν ἐκυρώθη ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας, διότι οὐδεμία μνεία ταύτης γίνεται ἐν τῇ νεκρωσίμῳ ἀκολουθίᾳ (1).

Ὅμοια ἢ παραπλήσια ἔθιμα εἶναι κοινὰ καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους λαούς. Ἡ μὲν θραῦσις τῶν ἀγγείων παρατηρεῖται εἰς ὀλίγους μόνον τόπους. Οὕτω πολλαχοῦ τῆς Γερμανίας, ὅταν ἐξάγωσι τὸ λείψανον τῆς οἰκίας, χύνουσι τρὶς νερὸν ἀπὸ πήλινον ἀγγεῖον καὶ καταθραύουσι τὸ ἀγγεῖον τοῦτο, διότι ἄλλως φοβοῦνται, ὅτι κάποιος ἄλλος ἀπὸ τὴν οἰκίαν θ' ἀποθάνῃ (2) καὶ ἐνιαχοῦ τῆς Ρωσίας κατὰ τὴν ἐκκομιδὴν τοῦ νεκροῦ ἡ χήρα αὐτοῦ καταθρυμματίζει ἐν καινουργὲς κανάτιον (3). Οἱ Ἀρμένιοι ρίπτουσι καὶ θραύουσιν ὄπισθεν τοῦ φερέτρου κανάτια ἐπιλέγοντες «φεύγα καὶ νὰ μὴ γυρίσῃς πίσω!» Τὸ αὐτὸ δὲ πράττουσι καὶ ὅταν φεύγῃ ἐχθρός, ἐνῷ κατὰ τὴν ἀναχώρησιν φίλου, τοῦ ὁποίου εὔχονται τὴν ταχεῖαν ἐπάνοδον, χύνουσι νερὸν (4). Οἱ Δαγιὰκ τοῦ Σαραβὰκ (τῆς νήσου Βορνέου) καθ' ἣν στιγμὴν τὸ λείψανον ἐξάγεται τῆς κατοικίας

---

1) Ἐν Βουλδοὺρ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (Ἰκόνιον) θραύουσιν ἐπὶ τοῦ τάφου ἀγγεῖον πρὸς ἀποτροπὴν κακῶν, ἂν ἤθελε συμβῇ θάνατος ἐν τῇ οἰκίᾳ, ὅπου ἐγεννήθη ἄρτι παιδίον, ἢ ἂν ὁ θάνατος συνέβη μὲν ἐν γειτονικῇ οἰκίᾳ, ἀλλ' ἡ λεχὼ συνέπεσε νὰ ἴδῃ τὸν νεκρόν· ἂν μὴ θραυσθῇ ἐπὶ τοῦ τάφου στάμνος, πιστεύουσιν ὅτι ὁ νεκρὸς θὰ βασανίζῃ τὸ παιδίον καὶ δὲν θ' ἀφήνῃ αὐτὸ ν' αὐξηθῇ ἐλευθέρως. (Ξενοφάνης 1906 τ. Γ' σ. 275). Ἐν Ρόδῳ μετὰ τὴν ταφὴν ὁ ἱερεὺς θραύει ἄνωθεν τοῦ τάφου λάγηνον πλήρη ὕδατος. (Αὐτ. τ. Ζ' σ. 50). Ἐπίσης ἐν Κύπρῳ θραύουσιν ἐπὶ τοῦ τάφου, τὰς λαγήνους, ἐν αἷς ἔφερον τὸ ὕδωρ, δι' οὗ ἔνιψαν τὰς χεῖρας τῶν οἱ κηδεύσαντες. (*Λουκᾶ*, Φιλολογικαὶ ἐπισκέψεις σ. 98. *Σακελλαρίου*, Κυπριακὰ τ. Α' σ. 738). Καὶ εἰς Γιάννιτσαν τῆς Καλαμάτας θραύουσιν ἐπὶ τοῦ τάφου τὸ ἀγγεῖον, εἰς ὃ ἦτο τὸ νερόν, δι' οὗ ἐνίφθησαν οἱ ἐργασθέντες εἰς τὸν τάφον. (Κατ' ἀνακοίνωσιν Γ. Βελμάχου ἱερέως). Πλὴν τοῦ χώματος ἐνιαχοῦ ὁ ἱερεὺς καὶ οἱ κηδεύοντες ρίπτουσιν ἐπὶ τοῦ τάφου καὶ τεμάχια τοῦ θραυσθέντος ἀγγείου. (*Γ. Σωτηρίου* ἐν Ἀρχαιολογικῷ δελτίῳ τ. Β' σ. 182,2). Ὁ ἱερεὺς ρίπτει ἐπὶ τοῦ τάφου χῶμα βρεγμένον μὲ νερὸν ἐξ ὑδρίας, ἥτις θραύεται. *R. Kleinpaul* ἔνθ. ἀν. σ. 100). Ἐν Λιβισίῳ τῆς Λυκίας ὁ μὲν ἱερεὺς διὰ πτύου κατασκευάζει πηλὸν ἐκ γῆς, ὕδατος καὶ ἐλαίου, καὶ ρίπτει αὐτὸν σταυροειδῶς ἐπὶ τοῦ νεκροῦ (Ξενοφάν. 1907 τ. Δ' σ. 236), οἱ δὲ παριστάμενοι ρίπτουσι δράκα χώματος. (Αὐτ. σ. 237). Ἕκαστος τῶν παρισταμένων ρίπτει δράκα χώματος. (Καρυὰ Ὀλύμπου, κατ' ἀνακοίνωσιν Ἀθ. Κ. Οἰκονομίδου.—Κύθνος: *Βάλληνδα* Κυθνιακὰ σ. 114. Λακκοβίκια Μακεδονίας. *Γουσίου*, Ἡ κατὰ τὸ Πάγγαιον χώρα σ. 63. *Abbott* Macedonian Folklore σ. 200. Αἶνος: ΚΠ. Σύλλογος τ. Θ' σ. 549). Κατὰ τὸ τυπικὸν τῆς ρωσικῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας, κατὰ τὴν κατάθεσιν τοῦ φερέτρου εἰς τὸν τάφον ὁ ἱερεὺς ρίπτει διὰ πτύου σταυροειδῶς χοῦν, ἐπιλέγων «Τοῦ κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς», ἐπὶ τούτοις δὲ ἐπιχύνει ἔλαιον ἐκ τῆς κανδήλας ἢ τέφραν ἐκ τοῦ θυμιατηρίου ἐπὶ τοῦ νεκροῦ ψάλλων «Μετὰ πνευμάτων δικαίων τετελειωμένων κτλ.». (*Al. Maltzer* Begräbniss-ritus, Berlin 1898 σ. 134). Καὶ ἐν τῇ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ ἐπιρρίπτει ὁ ἱερεὺς ἐπὶ τοῦ νεκροῦ εἰς τὸν τάφον διὰ πτύου χοῦν ἐπιλέγων «Γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσῃ». (Αὐτ. σ. XLVII).

2) *Wuttke*, Der deutsche Volksaberglaube, 3ης ἐκδ. § 737. Ἐν τῇ Ἀν. Πρωσσίᾳ χύνουσιν ὄπισθεν τοῦ φερέτρου ἐκ πηλίνης λεκάνης τὸ νερόν, δι' οὗ ἔπλυναν τὸν νεκρόν, καὶ θραύουσι τὸ ἀγγεῖον ὑπὸ τοὺς τροχοὺς τῆς ἁμάξης διὰ νὰ μὴ συμβῇ συμφορὰ εἰς τὴν οἰκίαν ἢ διὰ νὰ μὴ ἐπανέλθῃ ὁ νεκρὸς (Zeitschrift d. Ver. f. Volksk. 1910 τ. 20 σ. 394 κέ.). Ἐν Αὐξois τῆς Γαλλίας εὑρίσκονται εἰς τοὺς τάφους πήλινα ἀγγεῖα τεθραυσμένα, ἀλλ' εἶναι ταῦτα ἀγγεῖα περιέχοντα ἁγιασμόν, τὰ ὁποῖα σὺν τῷ χρόνῳ ἐκ τύχης θραύονται (Revue des trad. popul. 1895 τ. X σ. 108).

3) *Ralston*, Songs of the Russian people σ. 318=*Abbott*, Macedonian Folklore σ. 199.

4) *Aberghian*, Der armenische Volksglaube σ. 12=Zts. d. Ver. f. Volksk. 1908 τ. 18 σ. 365.

θραύουσιν ἐν κανάτιον νεροῦ ρίπτοντες αὐτὸ κάτω (1). Ἡ συνήθεια δὲν εἶναι ἄγνωστος καὶ εἰς τοὺς Ἰουδαίους (2), ἴσως δὲ καὶ εἰς τοὺς Μαροκηνούς, ὡς δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἐκ τῆς παρατηρουμένης εἰς νεκροταφεῖα τῆς Μογαδόρης ἀναρτήσεως τεμαχίων πηλίνων ἀγγείων ἐκ πασσάλων ἐμπεπηγμένων εἰς πολλοὺς τάφους (3). Προδήλως δὲ τὴν αὐτὴν δεισιδαίμονα ἀντίληψιν ἐμφαίνει καὶ τὸ ἐν τῇ Δυτικῇ Βοημίᾳ κρατοῦν ἔθιμον νὰ συντρίβηται κατὰ τὴν ἐξαγωγὴν τοῦ φερέτρου ἐκ τῆς οἰκίας τὸ ὑάλινον δοχεῖον τοῦ ἁγιασμοῦ, τὸ ὁποῖον ἔκειτο πλησίον τοῦ φερέτρου (4). Ἐπίσης καὶ τὸ ρωμουνικόν, τοῦ νὰ μεταβαίνῃ εἰς τὸ νεκροταφεῖον τὴν ἐπομένην ἀπὸ τῆς ταφῆς πρωΐαν συγγενὴς τοῦ νεκροῦ ἢ ἄλλη μισθωτὴ γυνὴ καὶ νὰ περιέρχεται τρὶς κύκλῳ τὸν τάφον θυμιῶσα διὰ λιβανωτοῦ, τὸν ὁποῖον φέρει εἰς κεράμιον, νὰ ἐπαναλαμβάνῃ δὲ τοῦτο καθ' ἑκάστην ἐπὶ ἓξ ἑβδομάδας καὶ τὴν τελευταίαν φορὰν νὰ ρίπτῃ τὸ κεράμιον ἐπὶ τοῦ τάφου καὶ νὰ τὸ συντρίβῃ (5).

Ἐνῷ δὲ ἡ συνήθεια τῆς θραύσεως τῶν ἀγγείων παρατηρεῖται ἀλλαχοῦ σπανιώτερον, εὐρύτατα τοὐναντίον εἶναι διαδεδομένη ἡ παρ' ἡμῖν συναφὴς πρὸς ταύτην ἔκχυσις ὕδατος κατὰ διαφόρους στιγμὰς τῆς κηδείας (6). Ὅτι ὑπῆρχεν ἐν Γερμανίᾳ συνήθεια νὰ χύνωσι γυναῖκες ὑπὸ τὸ φέρετρον ὕδωρ ἐξ ἀγγείων, μαρτυρεῖ ἔγγραφον τοῦ ΙΑ αἰῶνος (7). Καὶ σήμερον δὲ πολλαχοῦ τῆς Γερμανίας συνηθίζεται τὴν στιγμὴν τῆς ἐξόδου τοῦ λειψάνου ἐκ τῆς οἰκίας νὰ χύνωσιν ὕδωρ ὄπισθεν αὐτοῦ, ὅπερ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἶναι τὸ ὕδωρ, δι' οὗ ἔλουσαν τὸν νεκρόν, καὶ τοῦτο ὡς λέγουσι πρὸς ἀποτροπὴν νέων θανάτων ἢ τοῦ κινδύνου τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ νεκροῦ (8). Ὁμοίως καὶ οἱ Τσέχοι ἐκχύνουσι

---

1) *Wilken*, Ueber das Haaropfer I σ. 246=Zts. d. Ver. f. Volksk. 1908 τ. 18 σ.365.

2) *Andree*, Zur Volkskunde der Juden σ. 166.

3) Verhandlungen d. Berl. Gesell. f. Anthropologie 1886 σ. 680. Ἡ ἐν Μογαδόρῃ συνήθεια ἐνθυμίζει τὴν ἑλληνικήν, περὶ ἧς ἡ παρατήρησις τοῦ R. Kleinpaul ἀνωτέρω σ. 268 σημ. 1.

4) Zts. d. Ver. f. Volksk. 1908 τ. 18 σ. 363. Καὶ ἐν Ammersee ὁμοίως γυνὴ ρίπτει τὸ ἀγγεῖον τοῦ ἁγιασμοῦ, ὅπως θρυμματισθῇ. (*Sepp*, Völkerbrauch bei Geburt, Hochzeit u. Tod σ. 135= *Samter* Geburt, Hochzeit u. Tod, Lpz. 1910 σ. 87).

5) *Globus* τ. 69 σ. 138=*IS. Scheftelowitz* Das Stellvertretende Huhnopfer σ. 27 (Religionsgeschichtliche Versuche u. Vorarbeite τ. XIV,3).

6) Πολλὰ τοιαῦτα ἔθιμα καταλέγουσιν οἱ ἐξῆς συγγραφεῖς: *Sartori*, Das Wasser im Totengebrauche=Zts. d. Ver. f. Volksk. 1908 τ. 18 σ. 364 κἑ. *Samter* ἔνθ. ἀν. σ. 85 κἑ. *Goldziher*, Wasser als Dämonen abwehrendes Mittel ἐν Archiv f. Religionswissenschaft 1910 τ. 13 σ. 20 κἑ. *Scheftelowitz*, Die Sündetilgung durch Wasser αὐτόθι 1914 τ. 17 σ. 408 κἑ.

7) Διάγγελμα τοῦ Βουρχάρδου τοῦ Βὸρμς (ἀποθανόντος τῷ 1025) παρὰ *Grimm* Deutsche Mythologie 4ης ἐκδ. τ. III σ. 408.

8) Zts. d. Ver. f. Volksk. 1901 τ. 11 σ. 266–7. *Sartori* αὐτ. τ. 18 σ. 364–5. Μεκλεμβοῦργον. (Zts. d. Ver. f. Volksk. 1907 τ. 17 σ. 367. *Bartsch* Sagen aus Mecklenburg τ. II σ. 96 ἀρ. 329). Ἐν Μεκλεμβούργῳ, Σιλεσίᾳ, Ἀν. Πρωσσίᾳ, Ἄνω Παλατινάτῳ, Βοημίᾳ, Τρανσυλβανίᾳ, παρὰ τοῖς Σάξοσι καὶ Σουηδίᾳ τὸ ὕδωρ, δι' οὗ ἔλουσαν τὸν νεκρόν, χύνεται μετὰ προσοχῆς, ὅπως μὴ θίξῃ τινά, ὅστις ἐκ τούτου θὰ πάθῃ τι κακόν. (*Sartori* ἔνθ. ἀν. σ. 359). Εἰς τὸ Ἄνω Παλατινᾶτον χύνεται ἐν κανάτιον νεροῦ πρὸ τῆς θύρας, διὰ νὰ μὴ ἐπανέλθῃ ὁ νεκρὸς (Bavaria II, 1 σ. 23. *Samter* σ. 87). Ἐν Σιλεσίᾳ, ὅταν τὸ λείψανον διέλθῃ ὑπὲρ τὸ κατώφλιον, χύνουσι νερὸν σταυροειδῶς νομίζοντες ὅτι οὕτως ἐξασφαλίζουσι τὴν μὴ ἐπάνοδον τῆς σκιᾶς τῶν νεκρῶν. *Drechsler*, Sitte, Brauch u. Volksglaube in Schlesien I 302=Samter αὐτ.). Ἐν Θυριγγίᾳ ἐξαγομένου τοῦ λειψάνου ἐκ τῆς οἰκίας χύνουσιν ὄπισθέν του εἰς τὴν θύραν ζέον ὕδωρ (*Witzschel*, Sagen, Sitten u. Gebräuche in Thüringen σ. 258=*Samter* αὐτ.). Ἐν Waldeck χύνουσι κάδον ὕδατος ὀπίσω ἀπὸ τὸ λείψανον καὶ καθαρίζουσι τὴν οἰκίαν, πιστεύουσι δὲ ὅτι δὲν ἐπιφαίνονται οὕτω φαντάσματα (*Curtze* Volksüberlieferungen aus Waldesk σ. 348=*Sartori* ἔνθ. ἀν. σ. 364). Ἐν Μαζουρίᾳ φυλάττουσι τὸ ὕδωρ, δι' οὗ ἐπλύθη

χάδον ὕδατος κατὰ τὴν ἐκκομιδὴν τοῦ νεκροῦ ἐκ τῆς οἰκίας, ὅπως ἐμποδίσωσι τὴν ἐπάνοδον αὐτοῦ (1) καὶ οἱ Λαταυοὶ (2) καὶ οἱ Ρῶσοι (3). Οἱ Βεδουῖνοι τοῦ Μωὰβ χύνουσι νερὸν ὄπισθεν τοῦ νεκροῦ κατὰ τὴν κηδείαν, διὰ νὰ κόψουν τὸ κακὸν (4). Ἐν Δαμασκῷ δὲ κατὰ τὴν δίοδον λειψάνου ὁ κοινὸς λαὸς χύνει ἀπὸ κανάτια νερὸν (5).

Προπάντων δ' ἐπικρατεῖ ἡ συνήθεια νὰ ἐκχύνεται, ὅταν συμβῇ θάνατος, ὅλον τὸ ἐν τῇ οἰκίᾳ ὕδωρ. Παρ' ἡμῖν, ἐν Ἀρκαδίᾳ, οἱ δεισιδαιμονέστεροι χύνουσιν ὅλον τὸ ὁπουδήποτε τῆς οἰκίας ὑπάρχον ὕδωρ, ἂν τύχῃ νὰ διέλθῃ λείψανον πρὸ τῆς οἰκίας, διότι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει *τὸ νερὸ εἶναι θράσιο* (θρασύ), ἤτοι ἀκάθαρτον, ἄχρηστον, μίασμα τῆς οἰκίας καὶ πρέπει διὰ τοῦτο νὰ χυθῇ ἀμέσως, ἵνα καθαρισθῇ ἡ οἰκία *γιατὶ σκουληκιάζει τὸ νερό*, ὅταν διέλθῃ τὸ λείψανον. Ἐπίσης χύνουσιν ὕδωρ *γιὰ καλὸ ἢ γιὰ νὰ παστρευτῇ τὸ σπίτι* (6). Δηλονότι ἔχουσιν ἐπίγνωσιν, ὅτι σκοπὸς τοῦ ἐθίμου εἶναι ὁ καθαρμὸς τῆς οἰκίας, ὁ δὲ φερόμενος λόγος περὶ τῆς ἐπηρείας τοῦ λειψάνου ἐπὶ τῆς ποιότητος τοῦ ὕδατος εἶναι ἐκ τῶν συνήθως ἐξευρισκομένων πρὸς ἐξήγησιν τῶν κατὰ παράδοσιν πραττομένων. Ὅθεν ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἄλλους προβάλλουσι λόγους, οἷον ἐν Κύπρῳ ὅτι τὸ ὕδωρ ἔχει μιανθῇ, διότι ἀπέπλυνεν ἐν αὐτῷ τὴν αἱμοσταγῆ μάχαιραν, δι' ἧς ἀπέκτεινε τὸν νεκρὸν ὁ Χάρος ἢ ὁ ψυχοπομπὸς ἄγγελος (7).

Ἀλλαχοῦ δὲ διαφόρους ἄλλας δικαιολογίας ἀναφέρουσι τῆς συνηθείας, κυρίως τὸν κίνδυνον μολυσμοῦ ἢ ἀκαθαρσίας τοῦ ἐν τῇ οἰκίᾳ εὑρισκομένου ὕδατος ὑπὸ τῶν δυνάμεων τοῦ θανάτου, ἢ τὸν ἐκ τοῦ ὕδατος κίνδυνον τῆς ψυχῆς (8). Ἐν Γαλλίᾳ, ὅταν συμβῇ θάνατος, χύνουσιν ὅλον τὸ εἰς ἀγγεῖα εὑρισκόμενον ἐν τῇ οἰκίᾳ ὕδωρ, ἐκ φόβου μὴ πέσῃ εἰς αὐτὸ θέλουσα ν' ἀποπλύνῃ τὰ ἁμαρτήματά της καὶ πνιγῇ ἡ ψυχὴ τοῦ τεθνεῶτος ἢ διότι ἐλούσθη ἐν αὐτῷ ἡ ψυχὴ καὶ δὲν πρέπει νὰ τὸ χρησιμοποιήσωσιν εἰς ἄλλην τινὰ χρείαν (9). Ἐν

ὁ νεκρός, καὶ ὅταν ἐξάγεται τὸ λείψανον μία γυνὴ τὸ χύνει ὄπισθεν τοῦ φερέτρου ἢ τῆς νεκροφόρου ἁμάξης. Τοῦτο γίνεται, ὅπως, ἂν τὸ πνεῦμα τοῦ νεκροῦ θελήσῃ νὰ ἐπιστρέψῃ, σχηματισθῇ πρὸ τῆς οἰκίας λίμνη ἀδιάβατος εἰς αὐτό. (*Töppen*, Aberglauben aus Masurien 2ας ἐκδ. σ. 208. *Wuttke*, Deutsche Volksaberglaube, § 732). Ἐν τῷ Ἄνω Δονάβει χύνουσι κατὰ τὴν ἔξοδον τοῦ νεκροῦ βαρέλιον ὕδατος ὑπὲρ τὸ κατώφλιον (*Samter* ἔνθ. ἀν.).

1) Revue des trad. popul. 1901 σ. 36.

2) Archiv f. Religionswissenschaft 1914 τ. 17 σ. 495.

3) Αὐτ. 1911 τ. 14 σ. 315. Τὸ χυνόμενον ὕδωρ πιστεύουσιν ὅτι ἀποτελεῖ φραγμὸν μεταξὺ τοῦ νεκροῦ καὶ τῶν ἐπιζώντων. Βλ. καὶ *Samter* σ. 85.

4) *P. Ant. Jaussen*, Coutumes des Arabes au pays de Moab σ. 71 (καὶ ἐν σ. 105 περὶ παραπλησίου ἐθίμου τῶν Ἀράβων καὶ τῶν Ἀτσιγγάνων Ναβὰρ ἐν τῇ αὐτῇ χώρᾳ)=Archiv f. Religionswissenschaft 1910 τ. 13 σ. 41.

5) *Curtiss* Ursemit., Religionen σ. 231 σημ. 2=*Sartori* ἔνθ. ἀν. σ. 365.

6) Κατ' ἀνακοίνωσιν Ἀπ. Σ. Ἀρβανιτοπούλου, Ἀρκάδος, τελειοφοίτου τῆς φιλολογίας 1893.

7) *Λουκᾶ*, Φιλολογικαὶ ἐπισκέψεις σ. 97. Ὁμοίως καὶ ἐν Λακκοβικίοις τῆς Μακεδονίας. «Τὸ πρὸ τῆς κηδείας εὑρισκόμενον ἐν τῇ οἰκίᾳ ὕδωρ χύνεται, διότι πλύνει ὁ Χάρος μέσα εἰς αὐτὸ τὸ σπαθί του' καὶ μετὰ τὴν κηδείαν φέρουσι νέον ὕδωρ». (Κατ' ἀνακοίνωσιν Ι. Πρωΐου 1890).

8) Βλ. *Sartori* ἔνθ. ἀν. σ. 363.

9) *Laisnelle de la Salle*, Croyances et légendes de centre de la France, Par. 1875 τ. II σ. 71=*Liebrecht*, Zur Volkskunde σ. 350. Mélusine τ. I (1878) σ. 97 ἐν Orne καὶ ἀλλαχοῦ) 320 (ἐν Morvand τῆς Νιέβρης) 456 (ἐν τοῖς Βοσγίοις). *A. Orcin* De la vie à la mort. Folk-lore de l' Ille-et Vilaine, Paris 1898 τ. II σ. 290. Revue des traditions populaires 1893 τ. 8 σ. 420 (Poitou). 1895 τ. 10 σ. 370 (Πικαρδία)

Βελγικῇ χύνουσι τὸ νερόν, διότι πιστεύουσιν ὅτι ἡ ψυχὴ διέρχεται δι' ὅλων τῶν ἀγγείων, ἵνα καθαρισθῇ, προτοῦ νὰ καταλίπῃ τὴν γῆν (1). Ἐν Ἑλβετίᾳ ἐπίσης χύνουσιν τὸ εἰς τὸ μαγειρεῖον νερὸν καὶ κενώνουσι τὴν ἐν τῷ δωματίῳ ἁγιαστήραν, διότι ἡ ψυχὴ τοῦ νεκροῦ ἐπέρασεν ἀπὸ ἐκεῖ (2). Ὁμοίως διὰ τὸν αὐτὸν λόγον χύνουσιν ὅλον τὸ ἐν τῇ οἰκίᾳ εὑρισκόμενον νερὸν καὶ ἐν Βάδεν τῆς Γερμανίας (3). Ἐν Βοημίᾳ δὲ ἀνατρέπουσι τὸ βαρέλιον τοῦ ὕδατος, διότι ἡ ψυχὴ ἐλούσθη ἐν αὐτῷ καὶ ὁ πιὼν ἐκ τοῦ ὕδατος θ' ἀπαθάνῃ ἐντὸς ἔτους (4). Οἱ δὲ Ρωμοῦνοι σκεπάζουσι πάντα τὰ ὑδροφόρα ἀγγεῖα ἐκ φόβου μὴ ἡ ψυχὴ πέσῃ εἰς αὐτὰ (5). Ἐν Βοσνίᾳ καὶ Ἑρζεγοβίνῃ ἅμα τῷ θανάτῳ τινὸς χύνεται τὸ ἐν τῇ οἰκίᾳ ὕδωρ, ὁμοίως καὶ ἐκ τῶν γειτονικῶν οἰκιῶν. Ἡ δὲ οἰκία τοῦ θανόντος ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας θεωρεῖται ἀκάθαρτος, τὸ ὕδωρ χύνεται, πῦρ δὲν ἀνάπτεται καὶ οἱ ἐξερχόμενοι νίπτονται (6). Ἐν Κάτῳ Στειρίᾳ καὶ ἐν Κραίνῃ χύνουσιν ἀπὸ ὅλα τὰ ἀγγεῖα τὸ νερόν, διότι θὰ τὸ πίῃ ὅλον ἡ Smert, ἡ δαίμων τοῦ θανάτου (7). Ἐν δὲ Πολωνίᾳ δὲν φέρουσι νερὸν εἰς τὴν οἰκίαν, ὅπου εἶναι λείψανον, διότι διαφθείρεται (8). Ἰουδαϊκὸν νόμιμον εἶναι κατὰ τὴν ἐκπνοὴν ψυχορραγοῦντος νὰ χύνεται ὅλον τὸ ἐν τῇ οἰκίᾳ καὶ ταῖς γειτονικαῖς εὑρισκόμενον ὕδωρ (9). Οἱ Ἰουδαῖοι τῆς Βουκοβίνας ἀναφέρουσι λόγον τοῦ νομίμου τούτου, τὸν αὐτὸν καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς Κύπρου καὶ τῆς Μακεδονίας, ὅτι ὁ ἄγγελος τοῦ θανάτου ἀπέπλυνε διὰ τοῦ ὕδατος αὐτοῦ τὴν σπάθην του (10). Οἱ δὲ τῆς Νοτίου Ρωσίας, διὰ νὰ μὴ δυνηθῇ νὰ τὴν πλύνῃ (11). Καὶ οἱ ραββῖνοι, διδάσκοντες ὅτι ὁ ἄγγελος τοῦ θανάτου, ὅταν πλήξῃ διὰ τῆς σπάθης του τὸν ψυχορραγοῦντα, συνηθίζει νὰ πλύνῃ αὐτὴν παραγγέλλουσι νὰ ἐκχύνεται ἔξω ὅλον τὸ ἐν τῇ οἰκίᾳ ὕδωρ (12). Ἀλλὰ τὸν ἀληθῆ λόγον τοῦ νομίμου παρέχει ἡ μωσαϊκὴ διδασκαλία, καθ' ἣν ὁ θάνατος φέρει μίασμα, οὗ ἕνεκα πᾶς ὁ εἰσπορευόμενος εἰς τὴν οἰκίαν, ἐν ᾗ ἀπέθανεν ἄνθρωπος, εἶναι ἀκάθαρτος καὶ πᾶν σκεῦος ἀνεῳγμένον ἀκάθαρτον, ἔχοντα χρείαν καθαρμοῦ διὰ ραντισμοῦ (13).

Ὀλεθρία ἐπήρεια ἀποδίδεται καὶ ἐν Ὁλλανδίᾳ εἰς τὸ ἐν τῇ οἰκίᾳ εὑρισκόμενον ὕδωρ κατὰ τὴν στιγμὴν θανάτου ἐν αὐτῇ, διὸ πρέπει τοῦτο νὰ ἐκχυθῇ, ἀλλὰ μετὰ πολλῆς προσοχῆς, ὥστε νὰ μὴ πέσῃ οὔτε εἰς ἄνθρωπον οὔτε εἰς ζῷον οὔτε εἰς δένδρον οὔτε εἰς σπόρους (14).

1896 τ. 11 σ. 589 (περίχωρα τοῦ Μὲτς) 1897 τ. 12 σ. 664 (Περιγόρδη) 1900 τ. 15 σ. 382 (Loire-et-Cher). 1905 τ. 20 σ. 24–5 (Καμπανία) 25 (Poitou)

1) Bulletin de Folklore τ. II σ. 345.
2) *E. L. Rochholz*, Deutscher Glaube u. Brauch, Berlin 1867 τ. I σ. 176.
3) *Wuttke* § 725.
4) Αὐτ. § 726.
5) *Sartori* ἔνθ. ἀν. σ. 363.
6) Zeitschrift d. österreich. Verein f. Volksk. τ. VI σ. 62.
7) Zeitschrift d. Ver. f. Volksk 1891 σ. 157.
8) Am Ur—Quell τ. III σ. 51—2.
9) *Liebrecht*, Zur Volkskunde σ. 351. *Brück* Rabbinische Zeremonialgebräuche 48. *Eusèbe Vassel.*, La littérature populaire des Israélites tunisiens, Par. 1904—7 σ. 125. Archiv f. Religionswiss. 1910 σ. 41. Der Ur-Quell, Neue Folge II σ. 108. Mittheil. d. anthropolog. Gesell. in Wien. Sitzungsberichte 1895 σ. 2—3.
10) Globus τ. 80 σ. 159=*Sartori* ἔνθ. ἀν. σ. 363.
11) Globus τ. 91 σ. 360=*Sartori* αὐτ.
12) *Buxtorf* Synagoga judaica Frankfurt u. Lpz. 1729 σ. 80 κεφ. 33.
13) Ἀριθμοὶ ιθ' 14 κέ.
14) *Sartori* ἔνθ. ἀν. σ. 353. Καὶ οἱ ἰθαγενεῖς τοῦ Loango ἐκχύνουσιν ὅλον τὸ ἐν οἰκίᾳ, ἐν ᾗ συνέβη θάνατος, ὕδωρ θεωροῦντες αὐτὸ μιανθὲν (*E. Pechuel—Loesche* Volkskunde von Loango 1907 σ. 307).

"Οτι ὁ σκοπὸς τοῦ ἐθίμου τούτου εἶναι καθαρτικὸς καταφαίνεται καὶ ἐκ τῶν ἀρχαίων Ἰουδαϊκῶν θρησκευτικῶν παραγγελμάτων περὶ καθαρμοῦ τῶν πλησιαζόντων νεκρόν, καὶ ἐκ τῆς ἀναγνωρίσεως ὑπὸ τοῦ σημερινοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ τῆς ἀνάγκης διὰ τῆς ἐκχύσεως τοῦ ὕδατος νὰ καθαρθῇ ἡ οἰκία, νὰ *παστρευτῇ τὸ σπίτι*. Χύνεται δὲ τὸ ὕδωρ, διότι κατὰ τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν πάντα τὰ εἰς τοὺς καθαρμοὺς χρησιμεύσαντα, τὰ καθάρματα ἢ καθάρσια, ἔπρεπε νὰ καταστραφῶσιν (1), ὅπως μὴ βεβηλωθῶσι δι' ἄλλης χρήσεως καὶ μειωθῇ οὕτως ἡ τῶν καθαρμῶν ἐνέργεια. Σαφέστερον δ' ἐκδηλοῦται ὁ καθαρτικὸς σκοπὸς καὶ εἰς ἄλλας χρήσεις τοῦ ὕδατος κατὰ τὰς κηδείας. Παρ' ἡμῖν οἱ μετασχόντες τῆς κηδείας καθαίρονται, συνίστανται δ' ἡ κάθαρσις εἰς νίψιν τῶν χειρῶν κατὰ τὴν ἐπάνοδον εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ θανόντος, ἢ εἰς τὸν περίβολον τῆς ἐκκλησίας, ἢ ἐπ' αὐτοῦ τοῦ τάφου (2). Καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἀπὸ τῶν παλαιοτάτων χρόνων ὑπελάμβανον ὡς μίασμα τὸν νεκρὸν καὶ ὡς μιαινόμενον πάντα ἐρχόμενον εἰς ἐπαφὴν πρὸς νεκρὸν ἢ ἐπιμελούμενον τῆς ταφῆς (3). Ὅθεν ἐλούετο μὲν τὸ σῶμα τοῦ τεθνεῶτος χάριν καθαρμοῦ (4). ἐλούοντο δὲ καὶ οἱ οἰκεῖοι αὐτοῦ μετὰ τὴν ἐκκομιδὴν τοῦ σώματος, ἡ οἰκία ἐκαθαίρετο δι' ὕδατος (5) καὶ οἱ ἐρχόμενοι εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ πενθοῦντος κατὰ τὴν ἔξοδον ἐκαθαίροντο ἐπίσης δι' ὕδατος περιρραινόμενοι κομιζομένου ἐξ ἄλλης οἰκίας ἐν ἀγγείῳ, ὅπερ ἐκαλεῖτο ἀρδάνιον (6). Δι' ὕδατος ἐκαθαίροντο ἀπὸ τοῦ μιάσματος καὶ οἱ

---

1) Βλ. *Stengel*, Die griech. Kultusaltertümer 2 ἐκδ. München 1898 § 87 σ. 145.

2) Ἐξ ἰδίων πληροφοριῶν γινώσκω ὅτι τοῦτο συνηθίζεται ἐν Ἀθήναις, Τριχωνίᾳ, Γορτυνίᾳ καὶ ἐν τισι τῶν Κυκλάδων. Βλ. καὶ *Ἰω. Πρωτοδίκου*, περὶ τῆς παρ' ἡμῖν ταφῆς, Ἀθ. 1860 σ. 13. *Χ. Βουλοδήμου*, Δοκίμιον περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων, Ἀθ. 1903 τ. Β' σ. 370. *Th. Bent*, The Cyclades σ. 221. (Μύκονος). Οἱ ἐργασθέντες εἰς τὴν ἀνόρυξιν τοῦ τάφου ἢ καταβιβάσαντες εἰς αὐτὸν τὸν νεκρὸν νίπτονται ἐπὶ τοῦ τάφου (Γιάννιτσα Καλαμάτας, κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ ἱερέως Γ. Βελμάχου). Ἡλλαχοῦ τῆς Ἠπείρου οἱ χωρικοί, ἀφοῦ ἐνταφιάσωσι τὸν νεκρόν, νίπτουσι τὰς χεῖρας ἐπὶ τοῦ τάφου (*Γρ. Παλιουρίου*, Ἀρχαιολογία Ἑλληνική 1915 τ. Β' σ. 257). Ἐν Δρόβιανῃ «εἰς τὴν ἐπιστροφὴν ἐκ τοῦ ἐνταφιασμοῦ οὐδεὶς εἰσέρχεται εἰς τὸν οἶκον χωρὶς νὰ πλυθῇ μὲ νερόν». (Δωδώνη, ἡμερολ. 1896 σ. 22). Οἱ ἐπανερχόμενοι ἐκ τῆς κηδείας νίπτονται πρὸ τῆς θύρας τῆς οἰκίας τοῦ τεθνεῶτος (*Γουσίου*, Ἡ κατὰ τὸ Πάγγαιον χώρα σ. 63). Ἐν Αἴνῳ τῆς Θράκης νίπτονται ἐπὶ τοῦ τάφου πάντες οἱ συνοδεύσαντες τὴν κηδείαν, καὶ τοῦτο, ὡς λέγουσι, διὰ νὰ μὴ βλέπωσι καθ' ὕπνους τὸν νεκρὸν (ΚΠ. σύλλογ. τ. Θ' σ. 549). Ἐν Σιάνῃ τῆς Ρόδου πάντες οἱ παρακολουθήσαντες τὴν κηδείαν ἐπιστρέφοντες, μεταβαίνουσιν, ἀφοῦ νίψωσι τὰς χεῖράς των εἰς τὴν κρήνην τοῦ χωρίου, εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ θανόντος (Ξενοφάν. τ. Ζ' σ. 50). Ἐν Κύπρῳ νίπτουσι τὰς χεῖρας ἐπ' αὐτοῦ τοῦ τάφου. (*Λουκᾶ* σ. 98. *Σακελλαρίου*, Κυπριακὰ τ. Α' σ. 738). Ἐν Κρήτῃ πρωτοῦ νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ τεθνεῶτος ἢ εἰς τὴν οἰκίαν των οἱ ἐπανερχόμενοι ἐκ τῆς κηδείας θεωροῦσιν ἀπαραίτητον νὰ νίψωσι τὰς χεῖρας (*Bybilakis*, Neugriechisches Leben, Berlin 1840 σ. 67). Ἐν Κατιρλὶ τῆς Βιθυνίας οἱ ἐπανερχόμενοι ἐκ κηδείας ὀφείλουσι νὰ καθαρισθῶσι νιπτόμενοι. (*Π Γ Μακρῆ*, Τὸ Κατιρλὶ σ. 100). Ὁμοίως νίπτονται οὗτοι καὶ ἐν Βουλδοὺρ τοῦ Ἰκονίου (Ξενοφάν. τ. Γ' σ. 340) καὶ ἐν Τσεσμέ, καὶ δὴ ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ περιβόλου τῆς ἐκκλησίας, διότι φοβοῦνται ὅτι ἐπιστρέφοντες ἄνιπτοι θὰ προκαλέσωσι θάνατον ἐν τῇ οἰκίᾳ των. (ΚΠ σύλλογος τ. ΙΘ' σ. 139). Ἐν Σινασῷ τῆς Καππαδοκίας οἱ ἐπανερχόμενοι ἐκ κηδείας, ἀκάθαρτοι ὄντες, βλάπτουσι τὴν λεχώ, ἂν πλησιάσωσιν αὐτήν (*Ἀρχελάου*, Σινασσὸς σ. 68), διὸ νίπτονται πρὸς καθαρμὸν (*Πρωτόδικος* ἔνθ. ἀν).

3) Βλ. *Th. Wächter*, Reinheitsvorschriften im griechischen Kult σ. 43 κέ. 50. (Religionsgeschichtliche Versuche u. Vorarbeiten IX 1). *Kretschmer* ἐν Jahreshefte d. österr. arch. Inst. 1902 σ. 141. 142. *Dittenberger*, Sylloge ἀρ. [566, 5.7. 8. 567. 877, 15].

4) Τὸ λουτρὸν τοῦ νεκροῦ συνηθίζεται καὶ παρ' ἡμῖν πολλαχοῦ, εἶναι δ' εὐρύτατα διαδεδομένη συνήθεια ἁπανταχοῦ τοῦ κόσμου (Βλ. *I. Scheftelowitz* ἐν Archiv f. Religionswissenschaft 1914 τ. 17 σ. 399 κέ.)

5) *Wächter* 48 κέ.

6) *Πολυδ.* Η 65 *Φωτ. λ.* ἀρδάνιον 346, 1. *Bekker*, An. gr. 440, 30. Σχολ. Ἀριστοφ.

ἀρχαῖοι Ρωμαῖοι (1) καὶ ἄλλοι ἀρχαῖοι λαοί, ὡς οἱ Ἑβραῖοι (2), οἱ Βαβυλώνιοι (3), οἱ Πέρσαι (4), οἱ Ἄραβες πρὸ τοῦ ἰσλαμισμοῦ (5).

Καθόλου δὲ αἱ τοιαῦται δοξασίαι περὶ τοῦ ἀπὸ τῶν νεκρῶν μιάσματος καὶ αἱ συνήθειαι τῆς καθάρσεως δι' ὕδατος δύνανται νὰ θεωρηθῶσι παγκόσμιοι, παρατηρηθεῖσαι παρὰ τοῖς πλείστοις τῶν σημερινῶν λαῶν. Ἐν Γαλλίᾳ οἱ ἐπανερχόμενοι ἐκ τῆς κηδείας νίπτουσι τὰς χεῖρας εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ τεθνεῶτος(6), ἐνιαχοῦ δὲ τὸ μάκτρον, δι' οὗ σπογγίζονται, ῥίπτουσιν εἰς τὴν στέγην (7) πρὸς παρακώλυσιν βεβαίως βεβήλου χρήσεως τοῦ χρησιμεύσαντος εἰς καθαρμόν. Ἐν Μεκλεμβούργῳ ἄλλοτε πολλοὶ ἐκ τῆς κηδείας μετέβαινον ἀμέσως εἰς τὸ λουτρὸν (8), ἐν δὲ τῇ Πομμερανίᾳ ἐλούοντο πρὸ τοῦ περιδείπνου (9). Ἐν Συρίᾳ πρὸ τοῦ περιδείπνου νίπτουσι τὰς χεῖρας, ἐν δὲ τῇ Σιλεσίᾳ πράττουσι τοῦτο μετὰ τὸν ἐνταφιασμὸν ἐκ φόβου μὴ ἂν τὸ παραλείψωσιν ἀποθάνωσιν ἢ χάσωσι τοὺς ὀδόντας των (10). Ἐν Ρωμουνίᾳ οἱ νεκροθάπται μετὰ τὴν ταφὴν νίπτονται καὶ πλύνουσι τὰ ἐργαλεῖά των, ὅσα μετεχειρίσθησαν πρὸς κατασκευὴν τοῦ τάφου (11). Ἐν Βουλγαρίᾳ οἱ μετασχόντες τῆς κηδείας νίπτουσι τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὴν οἰκίαν (12). Εἰς τοὺς ὀρεινοὺς Σαμοβόρους προσάγεται κατὰ τὴν ἐπάνοδον ἐκ τῆς κηδείας εἰς τὴν οἰκίαν μέγα ἀγγεῖον πλῆρες καθαροῦ ὕδατος, ὅπου πλύνουσι τὰς χεῖρας (13). ἐνιαχοῦ δὲ τῆς Βολυνίας πρὸ τῆς θύρας τῆς οἰκίας τοῦ τεθνεῶτος πρόκειται ἀγγεῖον ὕδατος καὶ χειρόμακτρον, ἕκαστος δ' ἐπιστρέφων ἐκ τῆς κηδείας νίπτει τὰς χεῖρας, ἐπιλέγων «ἂν ἦτο τίποτε κακόν, ἂς ξεπλυθῇ» (14). Ὁμοίως οἱ Λέττοι ἄλλοτε ἐπιστρέφοντες εἰς τὴν οἰκίαν ἐνίπτοντο ἐκ μεγάλου κάδου ὕδατος προκειμένου πρὸ τῆς θύρας μετὰ χειρομάκτρου (15). Νίπτουσι τὰς χεῖρας καὶ οἱ Ῥῶσσοι ἐπίσης ἐπιστρέφοντες εἰς τὴν οἰκίαν (16). Οἱ δὲ Τσουβάσοι μετὰ περίδειπνον ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ τεθνεῶτος λούονται (17), ἐπίσης δὲ ἀπὸ τοῦ τάφου ἀμέσως μεταβαί-

---

Νερ. 838. Σχολ. Εὐρ. Ἄλκ. 68. Ἡσυχ. λ. ἀρδάνιον, λ. πηγαῖον ὕδωρ. Σουίδ. λ. ἀρδάνιον τοὔστρακον. Ηρβλ. Εὐριπίδ Ἄλκ 98. κέ. Ἀριστοφάν. Ἐκκλησ. 1032—*Rohde*, Psyche I. σ. 219 *Pauly-Wissowa*, Real-Encycl. τ. III. σ. 335. *Wächter* σ. 47, *Stengel*, ἔνθ. ἀν. § 88 σ. 147. *Iw. Müller*, Privataltert. σ. 462d *Hermann-Blümner*, Gr. Privataltertümer σ. 365.

1) *Bekker*, Gallus τ. III σ. 378.

2) Ἀριθμ. ιθ' 19. Σήμερον παρ' Ἰουδαίοις οἱ φορεῖς τοῦ νεκροῦ μετὰ τὴν κηδείαν νίπτονται τὰς χεῖρας (Mittheilungen der anthropolog. Gesel. in Wien, Sitzungsber. 1895 σ. 2. *Wolf*, die Juden σ. 133. *Wilken* ἐν Revue coloniale internationale τ. II σ. 246 κέ.—Archiv f. Religionswiss. 1914 σ. 405).

3) *A. Jeremias*, Das Alte Testament im Lichte d. alt. Orients 1906 σ. 432.

4) *Scheftelowitz* ἐν Zts. deutsch. morgenl. Gesel. τ. 57 σ. 150 κέ. καὶ ἐν Archiv f. Religionswiss. 1914 τ. 17 σ. 401. *Chantepie de la Saussaye*, Lehrb. d. Religionsgesch. 1905 τ. II σ. 219.

5) ARW. 1914 σ. 401. 402.

6) Bas-Armagnac τοῦ Gers: Revue des tradit. popul. τ. X στ. 537—8.

7) *Nore*, Coutumes, mythes, traditions des provinces de France 1846 τ. 94.

8) Am Ur-Quell τ. 7 σ. 113=*Sartori* τ. 18 στ. 370.

9) *Homeyer*, der Dreissigste σ. 157=*Sartori* αὐτ.

10) *Sartori* σ. 370.

11) Globus τ. 57 σ. 29=*Sartori* σ. 369.

12) *Strauss*, Die Bulgaren σ. 451.

13) *Fr. S. Krauss*, Volksglaube u. religiöser Brauch der Südslaven σ. 151.

14) Am Ur-Quell 1892 τ. III σ. 52.

15) *Praetorius*, Del. pruss. σ. 99, 103 ἔκδ. Pierson=*Caland* ἐν Archiv f. Religionswiss. 1914 τ. 17 σ. 488.

16) Globus τ. 29 σ. 123=*Scheftelowitz* ἐν Archiv f. Religionsw. 1914 τ. 17 σ. 402.

17) *K. Schwenck*, Mythologie. Frankf. 1853 τ. VII σ. 452.

νουσιν εἰς τὸ λουτρὸν καὶ ἄλλοι φιννικοὶ λαοί, οἱ Τσερεμίσοι καὶ οἱ Βοτιάκοι (1). Ὁ διὰ λουτροῦ ἢ δι' ἀπονίψεως τῶν χειρῶν καθαρμὸς τοῦ ἄγους τοῦ θανάτου εἶναι συνήθεια ἐξ ἴσου κοινὴ καὶ εἰς πολλοὺς λαοὺς τῆς Ἀσίας (2), τῆς Ἀφρικῆς (3), τῆς Ἀμερικῆς (4) καὶ τῆς Ὠκεανίας (5).

Ἄλλος τρόπος καθαρμοῦ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὁ πολλαχοῦ συνηθιζόμενος τοῦ ραντισμοῦ δι' ὕδατος. Ὁ περὶ τῶν καταφθιμένων νόμος τῆς πόλεως Ἰουλίδος τῆς Κέω ἤδη κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα π. Χ. ὥριζε τοιαύτην κάθαρσιν τῆς οἰκίας τὴν ἐπαύριον τοῦ θανάτου (6). Καὶ ἡ καθολικὴ ἐκκλησία ραίνει δι' ἡγιασμένου ὕδατος κατὰ τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν. Οἱ μουσουλμᾶνοι τῆς Βοσνίας ραίνουσι δι' ὕδατος τὸν κοιτῶνα, ὅπου ἔμεινεν ὁ νεκρός, διὰ νὰ μὴ ἐπανέλθῃ (7). Κυρίως δ' εἰπεῖν, ὁ ραντισμὸς κατὰ τὰς κηδείας εἶναι παλαιὸν ἰσλαμικὸν νόμιμον, ὅπερ, ὡς ἔκ τινων τεκμηρίων συνάγεται, παρελήφθη ἐκ προϊσλαμιτικοῦ νομίμου τῶν Ἀράβων καὶ θεωρεῖται ὡς οὐσιωδέστατον στοιχεῖον τῆς νεκρωσίμου τελετῆς (8). Καὶ παρ' ἄλλοις δὲ λαοῖς συνηθίζεται ὁ ραντισμὸς πρὸς κάθαρσιν τῆς οἰκίας (9).

Σκοπὸν τοῦ ἐθίμου τούτου διαγινώσκουσί τινες τὴν ἀποτροπὴν τῶν δαιμονίων (10), κατὰ δὲ τὸν Frazer ὁ ραντισμὸς συμβολίζει τὴν ἀποκήρυξιν τοῦ πνεύματος τοῦ θανόντος, πρὸς ἀπολύτρωσιν ἀπὸ τῆς ἐπηρείας τούτου, τὴν δ' αὐτὴν ἔννοιαν ἀποδίδει καὶ εἰς τὰ πλεῖστα τῶν κατὰ τὴν κηδείαν καὶ τὰ πένθη νομίμων (11). Ἀλλ' ἴσως μετὰ μείζονος πιθανότητος θὰ ἠδυνάμεθα ἄλλην νὰ παραδεχθῶμεν ἐξήγησιν καὶ νὰ συνδέσωμεν καὶ τὸν ραντισμὸν καὶ τὴν ἔκχυσιν τοῦ ὕδατος κατὰ τὰς κηδείας μετὰ τῆς συνηθείας τῆς θραύσεως τῶν ἀγγείων, τῶν ὁποίων χύνεται τὸ ὕδωρ κατὰ τὴν νεκρικὴν πομπήν. Καὶ ἡ ἔκχυσις τοῦ ὕδατος καὶ ὁ ραντισμὸς σκοποῦσι τὸν καθαρμὸν τοῦ ἄγους τοῦ θανάτου, ὡς σαφῶς νομίζομεν συνάγεται ἐκ τῶν προειρημένων, διότι ὁ καθαρμὸς ἐξαφανίζει πᾶσαν τοῦ μιάσματος ἐπήρειαν. Συνίσταται δὲ κυρίως ἡ ἐπήρεια αὕτη εἰς τὴν κακοποιὸν ἐνέργειαν δαιμονικῶν δυνάμεων συνημμένων πρὸς τὸ μίασμα. Πρὸς ἐξιλασμὸν τῶν δυνάμεων τούτων προσφέρουσιν εἰς αὐτὰς μειλίγματα, τὰ ὁποῖα ὑπολαμβάνουσιν ὡς πρόσφορα καὶ πρὸς καθαρμὸν καὶ κάμνουσι τοιαύτην χρῆσιν αὐτῶν. Ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι τοὐλάχιστον παρατηροῦμεν ὅτι συμφώνως πρὸς τὴν ἀντίληψιν ταύτην ἐκανονίζοντο πολλάκις τὰ τῶν καθαρμῶν, διότι τὰ εἰς τοὺς καταχθονίους δαίμονας καὶ τοὺς κατοιχομένους προσφερόμενα μειλίγματα ἦσαν καὶ καθάρματα, ὄργανα δηλ. καθαρμοῦ, ἢ τἀνάπαλιν τὰ καθάρματα προσεφέροντο ὡς μειλίγματα (12).

---

1) *Sartori* σ. 370.

2) *Scheftelowitz* αὐτ. σ. 402-3. *Sartori* σ. 369.

3) *Scheftelowitz* σ. 403. 404. *Sartori* αὐτ. *A. v. Gennep*, Tabou et totémisme à Madagascar σ. 59 κέ.

4) Παρὰ τοῖς ἐρυθροδέρμοις: *Scheftelowitz* αὐτ. 404.

5) *Sartori* αὐτ. *Scheftelowitz* αὐτ. *Orelli* Religionsgesch. 830.

6) Στ. 14 κέ. «τῇ δὲ ὑστεραί(ῃ ἀπ)οραίνειν τὴν οἰκίην (ἐ)λεύθερον θαλά(σσῃ) πρῶτον, ἔπειτα δ(ὲ) ὑσώπῳ(;) οἰ(κη)τή(ρ)ι(α ἅπα)ντα» (*Prott* et *Ziebarth*, Leges Graecorum sacr. τ. II ἀρ. 93 A).

7) Zeitschrift d. Ver. f. Volksk. 1901 τ. 11 σ. 267.

8) *I. Goldziher* ἐν Archiv f. Religionswissenschaft 1910 τ. 13 σ. 44.

9) Αὐτ. σ. 41.

10) Αὐτ. σ. 42.

11) *J. G. Frazer* ἐν Journal of Anthropological Institute of Great Britain and Ireland 1885 τ. XV σ. 64—100.

12) Βλ. *Rohde*, Psyche 4ης ἐκδ. τ. I σ. 242. 243. 276. II σ. 79. *P. Stengel*, Opfer-

Παρὰ τῷ καθ' ἡμᾶς ἑλληνικῷ λαῷ δὲν ἐξέλιπεν ἡ συνήθεια τῶν πρὸς τοὺς νεκροὺς προσφορῶν ὕδατος, ἐλαίου ἢ οἴνου, τῶν χοῶν δηλ. Πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἐν διατριβῇ περὶ τῶν κατὰ τὴν τελευτὴν ἐθίμων ἀνέφερα διαφόρους μαρτυρίας περὶ διατηρήσεως τῆς συνηθείας τῶν σπονδῶν ἐν τοῖς τάφοις ἐν Θεσσαλίᾳ, Μακεδονίᾳ, Τραπεζοῦντι, Καππαδοκίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (1). Ὁ δὲ κ. Γουλιέλμος Μπὰρτ (2) συμπληρῶν ταύτας ἐκ πληροφοριῶν, τὰς ὁποίας ἔλαβε πολλαχόθεν, παρετήρησεν ὅτι σπονδὴ οἴνου γίνεται κυρίως εἰς τὰ βόρεια μέρη τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ δὴ ἐν Ἠπείρῳ, Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ (Κωνσταντινουπόλει), ἐν Βιθυνίᾳ καὶ Κυζίκῳ, ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ, ὡς π. χ. ἐν Λεβιδίῳ τῆς Ἀρκαδίας· ἐνταῦθα ὁ οἶνος σπένδεται ἐπὶ τοῦ νεκροῦ, ἀφοῦ ριφθῇ πρότερον ὀλίγον χῶμα ἐπ' αὐτοῦ, ἐν Ἠπείρῳ δὲ καὶ Μακεδονίᾳ πρὶν καλυφθῇ ὁ νεκρὸς διὰ χώματος. Καὶ ἐν Πάρῳ δὲ χύνουσιν οἶνον ἐπὶ τοῦ μόλις ἑτοιμασθέντος τάφου, ἐνίοτε δὲ καὶ ἑτέραν σπονδὴν ἐλαίου καὶ ὕδατος ἐκ κανδηλίου κομιζομένου ἐκ τῆς ἐκκλησίας. Τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶδος σπονδῆς ἐπικρατεῖ εἰς τὰ νότια μέρη· οὕτω σπένδεται ἔλαιον καὶ ὕδωρ ἐν Καρυστίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν Σμύρνῃ, ἐν Ἀνδρῳ δὲ μόνον ἔλαιον. Συνήθως ῥίπτεται πρῶτον ὀλίγον χῶμα ἐπὶ τοῦ νεκροῦ· ἐν Κρήτῃ δ' ὅμως ἐκτελεῖται ἡ σπονδὴ ἐλαίου καὶ ὕδατος ἐπ' αὐτοῦ τοῦ σώματος πρὶν καλυφθῇ ὑπὸ γῆς. Ἐν Βρεσθένοις τῆς Λακωνίας ἐξαπλοῦται σάβανον ἐπὶ τοῦ νεκροῦ καὶ ἐπ' αὐτοῦ ὁ ἱερεὺς ἐγχέει τρὶς ἐν σχήματι σταυροῦ ἔλαιον ἐξ ἐλαιοδόχου, κομιζομένου ἀπὸ τῆς οἰκίας τοῦ ἀποθανόντος, εἶτα δὲ κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον μῖγμα χώματος καὶ ὕδατος. Καὶ ἐν Κύπρῳ δὲ χύνουσιν ἔλαιον ἐπὶ τοῦ τάφου (3). Ἐν Ζαγορίῳ, ἐπειδὴ τὰ κανδήλια ἀντὶ ὕδατος ἔχουσιν οἶνον, ὁ νεκρὸς λαμβάνει σπονδὴν ἐλαίου καὶ οἴνου. Τὴν αὐτὴν δὲ σπονδὴν συνηθίζουσιν οἱ ἐν Ρωμουνίᾳ Ἕλληνες (4).

Εἰς τὰς πληροφορίας ταύτας περὶ χοῶν προσθέτομεν, ὅτι καὶ εἰς Στεμνίτσαν τῆς Γορτυνίας, εὐθὺς ὡς κατατεθῇ εἰς τὸν τάφον ὁ νεκρός, ὁ ἱερεὺς χύνει σταυροειδῶς ἐπὶ τοῦ τάφου οἶνον ἐκ δοχείου ξυλίνου (*τσίτσας*) ἢ ὑαλίνου, διὰ δὲ τοῦ ὑπολειφθέντος ἐν τῷ δοχείῳ οἴνου νίπτουσι τὰς χεῖρας οἱ παριστάμενοι(5), (δηλονότι ἐκ τοῦ αὐτοῦ οἴνου γίνεται καὶ ἡ προσφορὰ εἰς τὸν νεκρὸν καὶ ὁ

---

bräuche der Griechen σ. 31. Τὰ ὀξυθύμια, ἤτοι «τὰ καθάρματα τῶν νεκρῶν» (*Bekker*, An.Gr.σ. 287, 24) ἐξετίθεντο εἰς τὰς τριόδους ὡς προσφορὰ εἰς τὴν Ἑκάτην (*Ἀρτέμιδ. λ.* ὀξυθύμια). Βλ. καὶ *Ἀθήν.* Θ' 409 f. «ἰδίως καλεῖται παρ' Ἀθηναίοις ἀπόνιμμα ἐπὶ τῶν εἰς τιμὴν τοῖς νεκροῖς γινομένων καὶ ἐπὶ τῶν τοὺς ἐναγεῖς καθαιρόντων, ὡς καὶ Κλείδημος ἐν τῷ ἐπιγραφομένῳ Ἐξηγητικῷ».

1) *N. Γ. Πολίτου*, Τὰ κατὰ τὴν τελευτήν, ἐν Παρθενῶνι 1872 τ. Β' σ. 1143. *Ἀνθ. Γαζῆ* (Θετταλομάγνητος), Λεξικὸν Ἑλληνικόν, ἐν Βενετ. 1816 τ. Γ' στ. 230 λ. σπονδή: «Ἡ τοιαύτη τῶν παλαιῶν σπονδὴ μένει εἰσέτι καὶ εἰς ἡμᾶς· διότι καὶ ἡμεῖς ἐγχέομεν οἶνον ἐκ τοῦ ποτηρίου ἐπὶ τιμῇ καὶ μνείᾳ τῶν τεθνεώτων» *Ἡρωτόδικος* σ. 17. *Fellows*, A journal written during an excursion in Asia Minor σ. 241 (τῆς γερμ. μεταφρ.) = *Wachsmuth*, das alte Griechenland σ. 124: ὅτι δι' ὀπῆς, ἣν πρὸς τοῦτο κατασκευάζουσιν, ἐγχέουσιν ἐντὸς τῶν τάφων οἶνον.—Σινασὸς Καππαδοκίας, οἶνος κατὰ τὴν ταφὴν τῶν νεκρῶν (*Ἀρχέλαος*, Σινασὸς σ. 42).

2) *W. Barth* ἐν N. Jahrbücher f. d. klass. Altertum 1900 I σ. 177 κέ. καὶ ἐν Ἁρμονίᾳ 1900 τ. Α' σ. 314—5.

3) Ἐπὶ τοῦ τάφου θραύουσι καὶ τὸ ἀγγεῖον, ἐν ᾧ ἐκομίσθη τὸ ἔλαιον, καὶ ῥίπτουσι μετὰ τοῦ νεκροῦ εἰς τὸν τάφον καὶ πινάκιον μετὰ σίτου, ὅπερ ἀπὸ τῆς οἰκίας ἔφερον ὡς προσφορὰν εἰς τὸν νεκρὸν (*Σακελλαρίου*, Κυπριακὰ τ. Α' σ. 738. *Λουκᾶ*, φιλολογ. ἐπισκέψεις σ. 97).

4) Ὡς ἔθιμον ἐπιχωριάζον ἐν Ρωμουνίᾳ ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἱερεὺς ραίνει τὸν νεκρὸν μὲ νερὸν καὶ ἔλαιον (Globus τ. 89 σ. 197).

5) Κατ' ἀνακοίνωσιν Π. Κωνσταντινοπούλου, ἐπιθεωρητοῦ τῆς δημοτ. ἐκπαιδεύσεως.

καθαρμὸς τοῦ ἀπὸ τοῦ νεκροῦ μιάσματος). Ἀλλαχοῦ δὲ τῆς Γορτυνίας (Ρέ-νεσι καὶ Κάλλιανη), ὅταν ἀποτεθῇ ὁ νεκρὸς ἐν τῷ τάφῳ, ὁ ἱερεὺς πρῶτον χύνει ἐπ' αὐτοῦ σταυροειδῶς ἔλαιον ἀπὸ τὴν κανδήλαν τῆς ἐκκλησίας, ἔπειτα ἑνώνει τὸ πτύον καὶ τὴν ἀξίνην, μὲ τὴν ὁποίαν ἐσκάφη ὁ τάφος, κρατεῖ ταῦτα ἄνωθεν τοῦ τάφου καὶ χύνει ἐπ' αὐτοῦ ὕδωρ. Ἀφοῦ καλυφθῇ ὁ νεκρός, τοποθετοῦνται τὸ πτύον καὶ ἡ ἀξίνη σταυροειδῶς ἐπὶ τοῦ τάφου καὶ ἐπ' αὐτοῦ οἱ ἀνορύξαντες τὸν τάφον νίπτουσι τὰς χεῖρας διὰ τοῦ ὑπολειφθέντος ὕδατος. Ἐν Καμινίτσᾳ τῆς Γορτυνίας, ἐν Βερζοβᾷ τῆς Μαντινείας κομίζουσιν ἐκ τῆς οἰκίας εἰς τὸν τάφον ἐν πηλίνοις ἢ ὑαλίνοις δοχείοις ἔλαιον, ὕδωρ καὶ οἶνον. Ὁ δὲ ἱερεὺς ἀναμιγνύει τοῦτο μετὰ χώματος ἐπὶ τοῦ πτύου καὶ τὸν σχηματιζόμενον πηλὸν ῥίπτει ἐπὶ τοῦ ἐν τῷ τάφῳ νεκροῦ, θραύει δ' εἶτα παρὰ τὸν τάφον καὶ τὰ ἀγγεῖα (1). Σημειωτέον δ' ὅτι αἱ χοαὶ συνηθίζονται καὶ εἰς ἄλλας περιστάσεις πλὴν τῆς κηδείας· οὕτως ἐν Ἀρκαδίᾳ, ὁσάκις πίνουσι, χύνουσι τὸν περισσεύοντα εἰς τὸ ποτήριον οἶνον, ἐπιλέγοντες «γιὰ νὰ πιοῦν οἱ ψυχαῖς τῶν πεθαμένων». Ὁμοίως καὶ αἱ γυναῖκες τῶν βλαχοφώνων τῆς Πίνδου πρὶν ἢ πίωσιν οἶνον χύνουσι προηγουμένως ὀλίγον κατὰ γῆς διὰ τοὺς πεθαμένους (2).

Παραπλήσια πρὸς τὰς χοὰς ἔθιμα παρατηροῦνται καὶ εἴς τινας ἄλλους λαούς. Τοιοῦτο εἶναι τὸ λεγόμενον pomana ἢ daĉ τῶν Ρωμούνων καὶ τῶν Σέρβων τοῦ Temes-Kubin. "Οταν τις ἀποθάνῃ, θέτουσι παρὰ τὴν νεκρικὴν κλίνην μικρὰν λάγηνον γεμάτην νερὸν καὶ ἐστολισμένην μὲ ἄνθη, κατὰ δὲ τὴν ταφὴν χύνουσι σταυροειδῶς ἐπὶ τοῦ νεκροῦ τὸ ὕδωρ καὶ θέτουσιν ἐν τῷ τάφῳ τὴν λάγηνον· τὴν ἕκτην δ' ἑβδομάδα ἀπὸ τῆς ταφῆς τοῦ συζύγου, ἡ χήρα μεταβαίνει εἰς τὸν τάφον φέρουσα κάλαθον τροφῶν καὶ λαγήνιον ὕδατος, δίδει τὰς τροφὰς εἰς τοὺς ἐκεῖ εὑρισκομένους Ἀτσιγγάνους καί, ἀφοῦ φάγωσι καὶ αὐτὴ μοιρολογήσῃ τὸν νεκρόν, κενώνει τὸ λαγήνιον ἐπὶ τοῦ τάφου καὶ χαρίζει αὐτὸ εἰς τοὺς Ἀτσιγγάνους. Τοῦτο ἐπαναλαμβάνεται τετράκις ἐντὸς τοῦ πρώτου ἔτους κατὰ τὰς μεγάλας ἑορτάς, τὸ δεύτερον ἔτος δὲν γίνεται εἰς μίαν τῶν ἑορτῶν τούτων, τὸ τρίτον εἰς δύο καὶ οὕτω καθεξῆς, ὥστε παύει εἰς τὸ πέμπτον ἔτος (3). Παρὰ δὲ τοῖς Ρωμούνοις τῆς Τρανσιλβανίας, ὅταν χῆρος ἔρχεται εἰς δεύτερον γάμον, τὰ ἐκ τοῦ πρώτου τέκνα ἢ οἱ συγγενεῖς τῆς θανούσης γυναικὸς χύνουσι κατὰ τὴν ὥραν τοῦ γάμου ἐν τῷ νεκροταφείῳ τρὶς ὕδωρ εἰς τὸν τάφον· διότι νομίζουν, ὅτι κατ' ἐκείνην τὴν ὥραν ἡ καρδία τῆς νεκρᾶς καίεται εἰς τὸν τάφον καὶ ζητοῦσι νὰ σβήσωσι τὴν φλόγα (4). Καὶ οἱ μουσουλμᾶνοι χύνουσι νερὸν ἐπὶ τοῦ τάφου, τὸ δ' ἔθιμον τοῦτο εἶναι ἐπίσης παλαιόν, ὡς ὁ ραντισμὸς τῶν παρισταμένων κατὰ τὴν κηδείαν, παραληφθὲν ὁμοίως, ὡς ἐκεῖνος, ἐκ προϊσλαμικοῦ ἀραβικοῦ νομίμου (5). Οἱ Μουσουλμᾶνοι τοῦ Ἰνδικοῦ πελάγους ἀμέσως μετὰ τὴν ταφὴν ραντίζουσι τὸν νεκρὸν δι' ὕδατος (6). Κατὰ τὴν ταφὴν γυναικὸς τῶν Μακούσι ἔφερον αἱ γυναῖκες

---

1) Κατ' ἀνακοινώσεις τοῦ αὐτοῦ.

2) Λαογραφ. ς' 188.

3) *Kálmán v. Miske*, Pomana oder Daĉ, ein Todten-Cultus bei den Serben u. Rumänen der Gegend von Temes-Kubin ἐν Verhandl. d. Berl. Gesell. f. Anthrop. 1899 σ. 652.

4) Globus τ. 50 σ. 30 = *Sartori* σ. 367.

5) *I. Goldziecher* ἐν Archiv f. Religionswiss. 1910 τ. 13 σ. 43.

6) *Wilken*, Über das Haaropfer ἐν Revue coloniale internationale I. σ. 246.

ὕδωρ, τὸ ὁποῖον ὁ χῆρος καὶ αἱ ἀδελφαὶ τῆς θανούσης ἔχυσαν ἐπὶ τοῦ χώματος τοῦ τάφου (1).

Πλὴν δὲ τῶν χοῶν καὶ ὑπὸ ἄλλον τύπον παρέχονται καὶ σήμερον ἔτι προσφοραὶ εἰς τοὺς νεκρούς, ὅπως χρησιμεύσωσιν εἰς αὐτοὺς πρὸς τροφήν, συνήθεια ἥτις εἶναι ἀναγκαῖον ἐπακολούθημα τῆς παγκοσμίου δοξασίας περὶ ἐπιβιώσεως τῶν νεκρῶν μετὰ θάνατον. Πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος σήμερον ἐπὶ τρία ἡμερονύκτια ἀνάπτουσιν ἐν τῷ δωματίῳ, ὅπου ἐξέψυχησεν ὁ νεκρός, ἀκοίμητον λύχνον καὶ παραθέτουσιν ἄρτους καὶ λάγηνον πλήρη ὕδατος (2). Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοῦ τάφου πλὴν τῆς κανδήλας ἀποτίθεται λάγηνος ὕδατος καὶ ἀφήνεται ἐπὶ ἡμέρας τεσσαράκοντα, διότι δοξάζουσιν ὅτι κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ἡ ψυχὴ τοῦ νεκροῦ περιφερομένη εἰς τοὺς τόπους, εἰς οὓς ζῶν παρευρέθη, πίνει ἐκ τοῦ ὕδατος ἐκείνου ἐπανερχομένη τὴν ἑσπέραν (3).

Ἡ συνήθεια καὶ ἡ συναφὴς αὐτῇ δοξασία εἶναι κληροδότημα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, διότι οἱ Ἕλληνες ἐπίστευον, ὅτι οἱ νεκροὶ «τρέφονται ταῖς χοαῖς καὶ τοῖς καθαγιζομένοις ἐπὶ τῶν τάφων» (4). Ὅτι δὲ μεταξὺ τῶν εἰς τοὺς νεκροὺς προσφερομένων συγκατελέγετο καὶ τὸ δοχεῖον τοῦ ὕδατος, προτιθέμενον καθὼς σήμερον ἐν τῷ κοιτῶνι τοῦ τεθνεῶτος, φαίνεται πιθανὸν ἐκ τῆς ἀπαγορευτικῆς διατάξεως τοῦ νόμου τῆς Ἰουλίδος ἐν Κέῳ· «μὴ ὑποτιθέναι κύλικα ὑπὸ τὴ (γ κλίν)ην μηδὲ τὸ ὕδωρ ἐκχεῖν» (5).

---

1) *Koch* ἐν Internat. Archiv f. Ethnogr. τ. 13 σ. 55=Sartori σ. 367.

2) Δοχεῖον ὕδατος ἐν τῷ δωματίῳ, ὅπου ἐξέπνευσεν ὁ νεκρός, ἐπὶ τρεῖς νύκτας, ὅπως ἡ ψυχὴ ἐπανερχομένη πίνῃ (Καρυὰ Ὀλύμπου, κατ' ἀνακοίνωσιν Ἀθ. Κ. Οἰκονομίδου). Ποτήριον ὕδατος καὶ κηρίον ἀνημμένον ἐπὶ τρεῖς νύκτας (χωρία Ἡραίας τῆς Γορτυνίας, Π. Κωνσταντινόπουλος). Ἐν Καρδίτσῃ τῆς Θεσσαλίας ἐπὶ τρεῖς κατὰ συνέχειαν ἑσπέρας μετὰ τὴν κηδείαν συνηθίζουσι ν' ἀνάπτωσι κανδήλιον ἐπὶ τοῦ τόπου, ὅπου ἔκειτο ὁ νεκρός, πλησίον δὲ τοῦ κανδηλίου θέτουσιν ἐντὸς μικροῦ ἀγγείου ὕδωρ, τινὲς δὲ συνηθίζουσι νὰ θέτωσι καὶ σῖτον. (Κατ' ἀνακοίνωσιν Ἀναστ. Λαδιᾶ, ἱερέως καὶ δημοδιδασκάλου 1888). Ποτήριον ἢ δοχεῖον πλῆρες ὕδατος μετὰ τοῦ ἀνημμένου κανδηλίου ἐν τῷ κοιτῶνι τοῦ νεκροῦ μίαν ἢ καὶ πλείονας νύκτας μετὰ τὴν κηδείαν. (Ἀθῆναι. Πολλαχοῦ τῆς Πελοποννήσου). «Καὶ εἰς τὸν τόπον, ὅπου ἐξεψύχησεν (ὁ νεκρός), ἅπτει (ὁ δεισιδαίμων) λύχνον τρεῖς νύκτας κατὰ συνέχειαν καὶ παραθέτει καυκίον μὲ καθαρὸν νερόν, καὶ ἄλλα τοιαῦτα κάμνει» (Κοζάνη, Μακεδονίας: *Χαρισ Μεγδάνου*. Λύχνος Διογένους ἢ ἠθικοὶ χαρακτῆρες, ἐν Βιέννῃ 1818 σ. 273). Ἐπὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας ἀκοίμητος λύχνος μετ' ἀγγείου ὕδατος (*Bybilakis*, Neugriechisches Leben, Berlin 1840 σ. 67. *Wachsmuth*, Das alte Griechenland im neuen σ. 119). Μετὰ τὴν ἐπάνοδον ἐκ τῆς κηδείας παρατίθεται πινάκιον πλῆρες ὕδατος διὰ νὰ πίνῃ ἡ ψυχή, ἥτις μένει τρεῖς ἡμέρας ἐν τῇ οἰκίᾳ· τὴν τρίτην ἡμέραν ὁ ἱερεὺς δίδει τὸ τρισάγιον καὶ ἀφαιρεῖται τὸ πινάκιον (Νίσυρος: *Γ. Παπαδοπούλου*, Γενικὴ περιγραφὴ Νισύρου, 1909 σ. 70). Εἰς τὸν οἶκον κανδήλιον, ὕδωρ καὶ ἄρτον, ὅταν δὲ δύο οἱ νεκροί, δύο ἄρτους (Κρήτη: *Α. Ἀντωνιάδου*, Κρητῆς, Ἀθ. 1868 σ. 347). Ἐν Σιάννα τῆς Ρόδου ἀναστῶσιν ἄνω τῆς θύρας τῆς οἰκίας τοῦ τεθνεῶτος λάγηνον πλήρη ὕδατος, ἵνα ᾗ ψυχὴ κατὰ τὴν εἰς τὴν γῆν ἐπὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας περιοδείαν της πίνῃ ἐκ ταύτης ὕδωρ.» (Ξενοφάνης τ. Ζ' σ. 50). Ἐν Αἰτωλίᾳ, λησμονηθείσης τῆς ἐννοίας τοῦ ἐθίμου, ἐπλάσθη ἄλλη αἰτιολογία αὐτοῦ, ὅτι δηλαδὴ τὸ ἀγγεῖον τοῦ ὕδατος ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ θανόντος χρησιμεύει ὅπως πέσῃ μέσα ὁ διάβολος, ὁ ὁποῖος *γίνεται σὰν μῦγα καὶ ἔρχεται νὰ πάρῃ τὴν ψυχὴ τοῦ πεθαμένου*. (Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Γ. Δροσίνη). Ὑπὸ μορφὴν μυίας φαντάζονται μᾶλλον ἐπανερχομένην τὴν ψυχήν, ἐν Κρήτῃ δὲ πιστεύουσιν ὅτι ἡ ψυχὴ ὑπὸ μορφὴν μελίσσης πίνει ἐκ τοῦ προκειμένου ὕδατος (*Bybilakis* σ. 68).

3) Πανδώρ. 1866 τ. ΙΖ' σ. 331. *R. Kleinpaul*, Ἑστία 1882 τ. Β' σ. 100: «Τίθενται ὑδρίαν ἐπὶ τοῦ τάφου, ἵνα δροσίζωσι τὴν ψυχὴν τοῦ ἀποιχομένου, ὡς ἐκτίθενται ἐπὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας μετὰ τὸν θάνατον ἐν τῷ δωματίῳ, ἔνθα συνέβη ὁ θάνατος, ἀγγεῖον πλῆρες ὕδατος καὶ καίουσι λυχνίαν».

4) *Λουκιαν.* π. πένθους 9 τ. Β σ. 926 R. *Rohde*, Psyche 4ης ἐκδ. τ. Ι σ. 243.

5) *Prott et Zichbarth*, Leges graec. Sacr. Ι 1 ἀρ. 93 Α στ. 22 κέ.—Ἄθηλον, ἂν ἡ συνήθεια τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων νὰ ἐπιθέτωσιν ἀγγεῖα λουτροφόρους ἐπὶ τῶν τάφων τῶν ἀγάμων

Ἀλλὰ καὶ παρ' ἄλλοις διαφόροις λαοῖς εὑρίσκομεν παρομοίας συνηθείας. Εἰς τὰ περίχωρα τοῦ Μὲτς μετὰ τὴν κηδείαν θέτουσι παρὰ τὸν τάφον ποτήριον μὲ ἁγιασμόν (1). Πολλαχοῦ τῆς Γερμανίας τίθεται κάδος ὕδατος παρὰ τὴν κλίνην τοῦ ψυχορραγοῦντος ἢ λεκάνη πλήρης ὕδατος πρὸ τοῦ παραθύρου (2). Εἰς τὰς ἀνατολικὰς Κάτω Χώρας ὁμοίως λεκάνη ὑπὸ τὴν κλίνην ἢ παρ' αὐτὴν (3). Ἐν Μάλτᾳ διετηρήθη ἡ συνήθεια νὰ χύνωσιν εἰς τέπον ὡς ἕνεστι περισσότερον ἐκτεθειμένον εἰς τὰς ἀκτῖνας τοῦ ἡλίου δροσερὸν νερὸν διὰ νὰ ἀνακουφίζωσι τὰς ψυχὰς (4). Οἱ Λέττοι θέτουσιν ἐπὶ σκαμνίου ἀγγεῖον μὲ νερὸν διὰ τὴν ψυχήν (5). Οἱ ἀρχαῖοι Πρῶσσοι καὶ οἱ Λιτουανοὶ ἔθετον εἰς τὸν τάφον παρὰ τὸν νεκρὸν ἄρτον καὶ λάγηνον ζύθου (6). Κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα οἱ Λάπωνες τῆς Ρωσίας ἔθετον εἰς τὸ δωμάτιον, ὅπου συνέβη θάνατος, λεκάνην μὲ ἁγιασμὸν διὰ νὰ λουσθῇ ἡ ψυχὴ τοῦ θανόντος (7). Οἱ Ἰουδαῖοι τῆς Πολωνίας καὶ τῆς Νοτίου Ρωσίας πιστεύουσιν, ὅτι τὴν πρώτην ἀπὸ τοῦ θανάτου ἑβδομάδα ἡ ψυχὴ περιπταται εἰς τὸ δωμάτιον, ὅπου ἐξῆλθεν ἐκ τοῦ σώματος, καὶ διὰ τοῦτο καίουσιν ἐν αὐτῷ κανδήλιον καὶ θέτουσι ποτήριον ὕδατος διὰ νὰ ἡμπορῇ ἡ ψυχὴ νὰ νιφθῇ (8). Κατὰ δὲ τὰς δοξασίας τῶν Ταγάλων ἐν ταῖς Φιλιππίναις ἡ ψυχὴ τὴν τρίτην ἡμέραν μετὰ τὴν ἐκπνοὴν ἐπανέρχεται εἰς τὴν κατοικίαν, ἵνα μετάσχῃ τοῦ πανηγυρικοῦ συμποσίου· συνηθίζουσι δὲ πλὴν ἄλλων νὰ θέτωσι πρὸ τῆς θύρας νερὸν διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ πλύνῃ τοὺς πόδας της (9). Ἀπόρροια τῶν αὐτῶν δοξασιῶν εἶναι ἴσως καὶ ἡ συνήθεια τοῦ νὰ προσφέρωσιν ὕδωρ εἰς τὰς ψυχὰς κατά τινας ἑορτάς· οὕτω κατὰ τὴν νύκτα τῆς ἑορτῆς τῶν ψυχῶν θέτουσιν ἐν Κορσικῇ πρὸ τῆς θύρας κάδον μὲ νερόν, ἐν τῷ Παλατινάτῳ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν ψυχῶν χύνουσιν ἁγιασμὸν εἰς τὴν ἑστίαν, εἰς τὸ πῦρ, ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κλπ. καὶ εἰς τὰς ἐπαρχίας τῆς Ἀνατολικῆς Γερμανίας καὶ τῆς Λεττικῆς Ρωσίας ἑτοιμάζουσι δεξίωσιν τῶν κατοιχομένων εἰς τὸν λουτρῶνα, ὅπου πιστεύουσιν ὅτι ἔρχονται καὶ λούονται μὲ τὴν σειράν των αἱ ψυχαί. Τὴν δὲ νύκτα τῶν Χριστουγέννων εἰς πολλὰ χωρία τῆς ἐπαρχίας Λιέγης τῆς Βελγικῆς θέτουσιν ἔξω εἰς τὸ παράθυρον τεμάχιον ἄρτου καὶ λάγηνον ὕδατος (10).

συνήπτετο πρὸς τὴν δοξασίαν ταύτην. Διότι ἀμφιλογία ἐπικρατεῖ περὶ τῆς σημασίας αὐτῆς, καὶ ἄλλοι μὲν ὑπολαμβάνουσιν ὅτι εἶναι περίλειμμα τῆς συνηθείας τοῦ νὰ προσφέρηται εἰς πάντας τοὺς νεκροὺς ὕδωρ πρὸς λοῦσιν, ἄλλοι δὲ τὴν θεωροῦσι συμβολικὴν ὑπόμνησιν τοῦ μὴ τελεσθέντος γάμου τοῦ νεκροῦ.

1) Revue des tradit. populaires 1896 τ. XI σ. 589. Ἐν Loir-et-Cher σωρεύουσιν εἰς τὸ νεκρικὸν δωμάτιον πάντα τὰ ἐν τῇ οἰκίᾳ εὑρισκόμενα ἐδώδιμα (Αὐτ. 1900 τ. 15 σ. 382), ὡς προσφορὰν ἴσως πρὸς βρῶσιν τοῦ νεκροῦ.

2) *Weltk*, Deutsch. Volksaberglaube § 725. *Sartori* σ. 353.

3) *Volkskunde* τ. 13 σ. 90=*Sartori* αὐτ.

4) Actes du XIVe congrès internation. des Orientalistes, Alger 1905 II Sect. II, 31=Archiv f. Religionswiss. 1910 τ. XIII σ. 40. Καὶ παρ' ἡμῖν χύνουσι τὸ νερὸν ἀπὸ τὸ κανάτι διὰ νὰ δροσισθῇ ἡ ψυχὴ τοῦ πεθαμένου (*Wachsmuth* σ. 119. *Σακελλαρ.* τ. Α' σ. 738. *Καρολίδην*. Χιακὰ ἀνάλεκτα σ. 378).

5) *Caland* ἐν Archiv f. Religionsw. 1914 τ. 17 σ. 504.

6) *Lasicius*, De diis Samagitarum, Basileae 1615 σ. 57=*Schrader*, Reallex. der indogerm. Altertumskunde 1901 σ. 21.

7) *De la Martinière*, Voyage=Zts. d. Ver. f. Volksk. 1901 τ. 11 σ. 435.

8) *Andree*, Zur Volkskunde der Juden σ. 185=*Sartori* σ. 375. Καὶ οἱ Ἰουδαῖοι τοῦ Καυκάσου διὰ τὸν αὐτὸν λόγον θέτουσι πλησίον τοῦ τάφου νερὸν (αὐτ. σ. 183). Καὶ ἀλλαχοῦ οἱ Ἰουδαῖοι τηροῦσι τὸ ἔθιμον τῶν ἐν Πολωνίᾳ ὁμοφύλων των (Annuaire officiel du culte israëlite 1858 σ. 104=*Rochholz*, Deutscher Glaube u. Brauch τ. I σ. 167).

9) *Wilken*, Het animisme I 107=*Sartori* σ. 375.

10) *Sartori* σ. 376.

Ἐκ τῶν προειρημένων ἐμφαίνεται τίς κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ σκοπὸς τῆς ἐκχύσεως τοῦ ὕδατος καὶ τοῦ ῥαντισμοῦ, καθὼς καὶ ὁ τῶν προσφορῶν εἰς τοὺς νεκρούς. Τοῦ δὲ ἐθίμου τῆς θραύσεως κατὰ τὴν κηδείαν τῶν περιεχόντων τὸ ὕδωρ ἀγγείων δὲν εἶναι δύσκολον νὰ διαγνωσθῇ. Οἱ ἱερεῖς καὶ τῶν λαϊκῶν οἱ λογιώτεροι παρ' ἡμῖν, ἐρωτώμενοι περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ἐθίμου, ὅπερ ὑπολαμβάνουσι θρησκευτικὸν νόμιμον, ἀποκρίνονται ὅτι εἶναι συμβολικὴ παράστασις τῆς διαλύσεως τοῦ ἀψύχου σώματος εἰς τὰ στοιχεῖα, ἐξ ὧν εἶναι συντεθειμένον, τὴν γῆν καὶ τὸ ὕδωρ. Ἀλλ' ὁ λαὸς ἄλλην ἐξήγησιν δίδει. Ἐν Τριπόλει καὶ ἐν πολλοῖς χωρίοις τῆς Μαντινείας πιστεύουσιν ὅτι τ' ἀγγεῖα θραύονται πρὸς ἐκφόβησιν τοῦ Χάρου καὶ ἀποτροπὴν αὐτοῦ. Θραύει δὲ τὸ ἀγγεῖον στενὸς συγγενὴς ἢ φίλος τοῦ θανόντος, συνηθέστατα δὲ γυνή, ἀλλὰ πρεσβῦτις, ἡλικίας ἄνω τῶν πεντήκοντα ἐτῶν· εἰς νέον δὲν ἐπιτρέπεται τοῦτο, διότι οἱ νέοι εἶναι ἀνίσχυροι ν' ἀντιμετωπίσωσι τὸν Χάρον (*νὰ τὰ βάνουν μὲ τὸ Χάρο*) ἢ μᾶλλον διότι φοβούμενοι ἐκδίκησιν τοῦ Χάρου προτιμῶσι νὰ ἐκθέσωσιν εἰς αὐτὴν πρεσβύτην μᾶλλον ἢ νέον. Πιστεύουσι δ' ὅτι ἡ θραῦσις τοῦ ἀγγείου, ἐκφοβίζουσα τὸν Χάρον, ἐξασφαλίζει τὴν ζωὴν τῶν ἄλλων. Καὶ ἐπιλέγουσι θραύοντες τὸ ἀγγεῖον: *Ἔνανε μᾶς ἐπῆρες, μωρὲ Χάρο, νάντοτος!* (= ἰδοὺ αὐτὸς)—ἐνταῦθα θραύεται τὸ ἀγγεῖον—*ἄλλονε δὲ μᾶς παίρνεις!* Ἢ: *ὅπως σπάζει τὸ κεραμίδι, ἔτσι, ρὲ Χάρο, νὰ σπάσῃ τὸ κεφάλι σου, ἂν ξανάρθῃς!* (ἢ: *ἂν ξαναμπῇς 'ς τὸ σπίτι μας!*) ἢ: *Νά ναι σιδερένιοι οἱ πισινοί!* ἢ *Σιδερένιοι νὰ εἴσαστε!* (ἢ *νὰ εἴμαστε!*) ἢ: *Ἕνας ἐχάθη, οἱ ἄλλοι σιδερένιοι!* Λέγουσι δ' ὅτι θραύουσι τὸ ἀγγεῖον *γιὰ νὰ σκιάξουνε τὸ Χάρο*, ἢ *Νὰν τ' ἀκούσῃ ὁ Χάρος καὶ νὰ μὴν ξανάρθῃ*, ἢ *γιὰ νὰ μὴν ξανάρθῃ ὁ Χάρος*, ἢ *νὰ μὴ σώσῃ νὰ ρθῇ πλιὰ ὁ Χάρος*, ἢ *Νὰ μὴ σώσῃ πλιὰ νὰ ρθῇ καὶ ἄλλη βολὰ 'ς τὸ σπίτι μας*, ἢ *Γιὰ νὰ μὴν τοῦ περνάῃ πλιά*, ἢ *Νὰ ξεσπάσῃ τὸ κακὸ 'ς τὸ κεφάλι τοῦ Χάρου*, ἢ *Γιὰ νὰ φύγῃ τὸ κακὸ ἀπὸ τὸ σπίτι μας*· ἢ *Γιὰ νὰ μὴ μᾶς ξαναύρῃ τὸ κακό*· ἢ *Γιὰ νὰ ζήσουνε οἱ ἄλλοι*, ἢ *Γιὰ νὲ μὴν' πεθάνῃ ἄλλος*· ἢ *Γιὰ νὰ μείνουνε οἱ ἀποδέλοιποι*· ἢ *Γιὰ νά ναι οἱ ἄλλοι γεροὶ* (1). Ἐν Κρήτῃ δὲ πιστεύουσιν ὅτι διὰ τοῦ κρότου τῶν θρυομένων ἀγγείων ἐκδιώκονται οἱ δαίμονες, ὅσοι περιτρέχουσι ζητοῦντες νὰ σύρωσι διὰ τῆς βίας εἰς τὴν κόλασιν τὴν ψυχήν (2).

Ἀληθῶς δὲ τὴν ἐκφόβησιν καὶ τὴν ἀποτροπὴν τῶν δαιμονίων ἔχει ἡ θραῦσις τῶν ἀγγείων, ἀλλ' ἡ συνηθιζομένη παρ' ἡμῖν εἰς ἄλλας περιστάσεις καὶ ὄχι ἡ κατὰ τὰς κηδείας. Ἡ διὰ κρότων καὶ θορύβου ἀποτροπὴ τῶν δαιμονίων εἶναι δεισιδαίμων συνήθεια ἀρχαιοτάτη καὶ εὐρύτατα διαδεδομένη (3), τοιοῦτοι

---

1) Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Ἀπ. Σ. Ἀρβανιτοπούλου, τελειοφοίτου 1893. Ἕτεροι τρόποι πρὸς ἐκφόβισιν τοῦ Χάρου κατὰ τὰς κηδείας συνηθίζονται οἱ ἐξῆς ἐν Ἀρκαδίᾳ, κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ αὐτοῦ. Ἐνίοτε, θραύουσι τὸ καλαμίδι ἢ καλάμι τοῦ ἀργαλειοῦ (κάλαμον μήκους $1^1/_2$ μέχρι δύο πήχεων) ἐπιλέγοντες: *Τὸ καλάμι τὸ σπάσες, μωρὲ Χάρο, μὰ τὸ σίδερο δὲ θὰ μπορέσῃς!* ἢ *Σιδερένιοι οἱ πισινοί*. Ἐνιαχοῦ δὲ τῆς Μαντινείας, καὶ δὴ καὶ ἐν Τριπόλει, κόπτουσιν ἐκ τοῦ σαβάνου μακρὰν λωρίδα, ἣν ἀναρτῶσι πρὸ τῆς θύρας τῆς οἰκίας ἢ εἰς τὴν δοκὸν τῆς στέγης (*εἰς τὸ πάτερο*) *γιὰ νὰ δέσουν τὸ Χάρο ἂν ξανάρθῃ*, πιστεύοντες ὅτι ὁ Χάρων, ἂν θελήσῃ νὰ ἐπανέλθῃ, ὅπως ἀποκτείνῃ ἄλλον τινὰ ἐκ τῆς αὐτῆς οἰκίας, βλέπων τὸ προωρισμένον πρὸς δέσιμον αὐτοῦ σχοινίον, θὰ φοβηθῇ καὶ θὰ φύγῃ. — Παρομοίας δεισιδαίμονας συνηθείας πρὸς ἐκφόβισιν τοῦ Χάρου ἐν χωρίοις τῆς Λακεδαίμονος ἀναγράφει ὁ *Φ. Κουκκουλὲς* (Οἰναουντιακὰ σ. 101).

2) Βλ. *Ἀντωνιάδου*, Κρητητίδ. σ. 346. Ἐν Μακεδονίᾳ πιστεύουσιν ὅτι θραύονται τἀγγεῖα διὰ νὰ μὴ ἀποθάνῃ μετ' ὀλίγον ἄλλο μέλος τῆς οἰκογενείας (*Abbott*, Macedonian Folklore σ. 199.)

3) Βλ. ἀνωτέρω σ. 172

δὲ κρότοι γίνονται παρ' ἡμῖν διὰ τῆς θραύσεως πηλίνων ἀγγείων καὶ τὴν πρώτην Μαρτίου ἢ τὴν παραμονὴν τῆς ἡμέρας ταύτης(1)καὶ τὸ Μέγα Σάββατον(2). Ἀλλὰ καὶ δι' ἄλλων μέσων προξενοῦσι κατὰ τὰς αὐτὰς περιστάσεις κρότους· οὕτως ἐπὶ παραδείγματι ἐν Ἀκαρνανίᾳ τὴν παραμονὴν τῆς Α' Μαρτίου συγκρούουσι χαλκᾶ σκεύη ἐπιφωνοῦντες: "Οξου ψύλλοι, ὄξου κουρέοι,-Μέσα οἱ νοικοκυραῖοι! (3). Ἐν Ἠπείρῳ περιέρχονται τὴν παραμονὴν τῆς 25 Μαρτίου κρούοντες κώδωνας (4). Κατὰ δὲ τὸ μέγα Σάββατον εἰς τοὺς περισσοτέρους ἑλληνικοὺς τόπους προξενοῦσι τοὺς κρότους διὰ πυροβολισμῶν (5). Καὶ περὶ τοῦ σκοποῦ δὲ τῶν ἐθίμων τούτων διαφόρους ἄλλους λόγους ἔπλασεν ὁ λαός· τῆς μὲν ἐαρινῆς ἑορτῆς τῆς Α' Μαρτίου ὁ σκοπὸς δηλοῦται εἰς τὰς ἐπιφωνήσεις, δι' ὧν συνοδεύουσι τοὺς κρότους, χαρακτηριζούσας τὴν ἑορτὴν ὡς ἀντίστοιχον πρὸς τὴν Βουλίμου ἐξέλασιν καὶ τὰς ἄλλας παραπλησίας ἀρχαίας τελετάς, αἵτινες ἐπίσης ἐσκόπουν τὴν ἀποδιοπόμπησιν τῶν κακῶν, τῶν δὲ κρότων τοῦ μεγάλου Σαββάτου σκοπὸν ἀναφέρει ὁ λαὸς τὴν ἐκδήλωσιν τῆς χαρᾶς τῶν χριστιανῶν ἢ τοῦ ἐμπαιγμοῦ τῶν Ἑβραίων. Ἄλλος δὲ σκοπὸς τῆς θραύσεως τῆς πηλίνης ὑδρίας εἰς ἄλλην περίστασιν ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τῶν Συλάτων τοῦ Ἰκονίου. Ἐκεῖ ἡ νύμφη τὴν ἐπομένην ἀπὸ τοῦ γάμου Κυριακήν, κατὰ τὰ ἀντίχαρα, ἐπιστρέφουσα εἰς τὴν οἰκίαν ἐκ τοῦ ῥέατος, ὁπόθεν ἤντλησεν ὕδωρ, εὐθὺς ὡς εἰσέλθῃ, ῥίπτει τὴν ὑδρίαν χαμαὶ καὶ θραύει αὐτὴν «θέλουσα ν' ἀποδείξῃ διὰ τοῦ τρόπου τούτου ὅτι θὰ καταισχυνθῶσιν οἱ διαβάλλοντες αὐτὴν» (6). Τὴν θραῦσιν ἀγγείων κατὰ τοὺς γάμους ἐπίσης συνηθίζουσι καὶ ἄλλοι λαοί, διάφορον ὅμως ἀναφέρουσι λόγον τοῦ ἐθίμου. Οἱ Ἄραβες τοῦ Καΐρου ἀπὸ τῆς οἰκίας τοῦ γαμβροῦ ῥίπτοντες θραύουσι πηλίνην λάγηνον, διὰ νὰ περισπάσωσι τὴν προσοχὴν τῶν παρισταμένων καὶ ἀποτρέψωσι τὴν ἐπήρειαν βασκάνου ὀφθαλμοῦ (7). Καὶ οἱ Ἰουδαῖοι ἔχουσι συνήθειαν, μνημονευομένην ὑπὸ τοῦ Ταλμούδ, κατὰ τὸν γάμον νὰ θραύωσι πολύτιμον

---

1) Ἐν Ἀθήναις τὴν νύκτα τῆς παραμονῆς τῆς Α' Μαρτίου ἔρριπτον ἀπὸ τῶν παραθύρων εἰς τὴν ὁδὸν ἄχρηστα ἢ τεθραυσμένα πήλινα ἀγγεῖα ἐπιλέγοντες· «Αὐτὰ παλιὰ κι' ἄλλα κατνούργια» (Ἑβδομὰς 1884 τ. Α' ἀρ. 1 σ. 8). Ἐν Αἴνῳ τὴν πρώτην Μαρτίου ὁμοίως (ΚΠ. Σύλλογος τ. ΚΖ' σ. 153). Ἐν Ἠπείρῳ τὸ αὐτὸ ἔθιμον (*Ami Boué*, La Turquie d'Europe, Paris 1840 τ. Ι σ. 410. *Hammer*, Des Osman. Reichs Verfassung τ. ΙΙ σ. 167) Ἐν Σινασσῷ τῆς Καππαδοκίας θραύουσι τὴν πρώτην Μαρτίου ἀγγεῖα, ὅπως ἐκδιώξωσι τοὺς ψύλλους (*Ἀρχελάου*, Σινασὸς σ. 92).

2) Ἐν Ζακύνθῳ τὴν πρωΐαν τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, ὅταν ἐκφωνηθῇ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τὸ Ἀνάστα ὁ Θεὸς (Ἑστία 1889 τ. ΚΖ' σ. 338. *Λ. Ζώης* ἐν Ἐκκλησιαστ. ἀληθείᾳ 1902 σ. 427). Ἐν Κερκύρᾳ ὁμοίως (Ἑστία αὐτ. σ. 333). Ἐν Κεφαλληνίᾳ (*Ἠλ. Τσιτσέλης* ἐν Παρνασσῷ τ.ΙΕ' σ. 290. Βλ. καὶ σ. 294).Ὡς παρετήρησα ἀλλαχοῦ (Παροιμ. τ. Β' σ. 310) τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως τῶν πηλίνων ἀγγείων ὑπῆρχεν ἐνιαχοῦ τῆς Γαλλίας, ἀλλ'ἐρρίπτοντο ταῦτα τὴν Κυριακὴν τῆς διακαινησίμου ἀντὶ τοῦ Μεγάλου Σαββάτου.

3) Κατ' ἀνακοίνωσιν Εὐστ. Σταΐκου, ἰατροῦ (1883).

4) *Ν. Γ. Πολίτου*, Παροιμ. ἔνθ. ἀν.

5) *Φωτεινοπούλου*, Τὰ Σύλατα, Ἀθ. 1895 σ. 39.—Ἐν Ζουπανίῳ τῆς ἐπαρχίας Σισανίου τῆς Μακεδονίας θραύουσι πήλινον ἀγγεῖον καινουργὲς ῥίπτοντες αὐτὸ εἰς τὸν ποταμόν, ὡς μαγγανείαν πρὸς πρόκλησιν βροχῆς ἐν ξηρασίᾳ· τὸ τοιοῦτο δ' ἀγγεῖον πρέπει νὰ προέρχηται ἐκ κλοπῆς (Λαογραφ. ἀρχεῖον ἀρ. 169 β).

7) *S. Seligmann*, Der böse Blick, Berlin 1910 τ. ΙΙ σ. 40. Καὶ ὄπισθεν τῶν ἀνθρώπων, τοὺς ὁποίους ὑπολαμβάνουσι βασκάνους, οἱ Ἄραβες πρὸς προφύλαξιν θραύουσι πήλινον ἀγγεῖον.

ὑάλινον σκεῦος πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ νὰ μετριάσωσι τὴν ὑπερβάλλουσαν χαρὰν ἐκ τῆς εὐφροσύνου τελετῆς (1).

Εἶναι πρόδηλον ὅτι οἱ φερόμενοι οὗτοι λόγοι πρὸς ἐξήγησιν τῆς συνηθείας τῆς θραύσεως τῶν ἀγγείων εἰς τὰς περιστάσεις ταύτας εἶναι ἐξευρημένοι, ὅτε εἶχε πλέον λησμονηθῇ ὁ ἐν ἀρχῇ σκοπὸς αὐτῆς. Πάντως δὲ οὐδεὶς αὐτῶν ἐφαρμόζεται εἰς τὴν θραῦσιν τῶν ἀγγείων κατὰ τὰς κηδείας· ἀλλ' οὐδὲ ὁ δημώδης λόγος περὶ ἐκφοβήσεως τοῦ δαίμονος τοῦ θανάτου εἶναι πιθανός, φαίνεται δὲ μᾶλλον ὅτι ἐπλάσθη ἐξ ἀναλογίας τῶν συμβαινόντων κατὰ τὴν πρώτην Μαρτίου καὶ τὸ Μέγα Σάββατον. Ἀλλ' ἂν ὁ τότε γινόμενος μέγας πάταγος ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ἱκανὸς νὰ ἐκφοβήσῃ τοὺς δαίμονας, οὐδεὶς θὰ ἠδύνατο νὰ φαντασθῇ ὅτι ὁ Χάρος τρέμων φεύγει τὸν ἦχον μιᾶς ὑδρίας θραυομένης. Ὅθεν ἀλλαχοῦ πρέπει ν' ἀναζητηθῇ ὁ λόγος, εὐαρμοστῶν ὁπωσδήποτε πρὸς τὴν παλαιοτάτην ταύτην συνήθειαν.

Διότι ἡ θραῦσις παρὰ τοὺς τάφους ἀγγείων εἶναι περίλειμμα τῆς ἀπωτάτης ἀρχαιότητος. Διὰ τοῦ ἐθίμου τούτου δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἡ εὕρεσις θραυσμάτων κεραμείων ἀγγείων ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ ἀνωτάτου ἀνοίγματος τῶν ὑπὸ τοῦ Χ. Τσούντα ἀνασκαφέντων Μυκηναίων τάφων σχηματιζομένῳ βόθρῳ, τῷ προωρισμένῳ ἴσως εἰς χοάς (2). Τὰ αὐτὰ δὲ παρατηροῦνται καὶ εἰς τάφους τῶν μετὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνων. Ἐν ἀρχαιοτάτῳ τάφῳ ἐν Βουρβᾷ τῆς Ἀττικῆς εὑρέθησαν ἀγγεῖα συντετριμμένα ἐπίτηδες, τὰ ὁποῖα δὲν ἦσαν ἀναθήματα, ἀλλ' ἐκ τῶν χρησιμευόντων εἰς τὸν καθ' ἡμέραν βίον (3). Ἐν πλείστοις δ' ἑλληνικοῖς τάφοις εὑρίσκονται ληκύθια, ἔχοντα ἀποκεκρουμένον τὸν πυθμένα, καὶ πολλὰ καθόλου τῶν κτερισμάτων φέρουσι τὰ ἴχνη ἐπίτηδες ἐπενεχθείσης εἰς αὐτὰ βλάβης (4). Εἰς τὴν νεκρόπολιν τῆς Μυρρίνης ἐν Αἰολίδι εὑρέθησαν ἀπειράριθμα ἀντικείμενα, εἰδώλια, ἀγγεῖα, χαλκᾶ σκεύη, ὧν ἡ φθορὰ δὲν ἐξηγεῖτο ἐκ τοῦ χρόνου ἢ ἐκ τῆς πιέσεως τῶν χωμάτων· ἡ κεφαλὴ ἑνὸς εἰδωλίου εὑρίσκετο εἰς μίαν γωνίαν τοῦ τάφου, τὸ δὲ σῶμα εἰς τὴν ἀντίθετον καὶ ἦτο πρόδηλον ὅτι οἱ ἐπιζῶντες συνέτριψαν τὰ εἰδώλια παρὰ τὸ χεῖλος τοῦ τάφου καὶ ἔρριψαν ἐντὸς αὐτοῦ τὰ τεμάχια (5). Ἐκ τῆς αὐτῆς δ' ἴσως συνηθείας προέρχονται καὶ οἱ μεγάλοι τῶν κεραμίων σωροὶ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἀλεξανδρείᾳ, ἧς αἱ πρὸς ἀνατολὰς καὶ μεσημβρίαν τῆς νεωτέρας πόλεως ἀνωφέρειαι καὶ οἱ βουνοὶ συνίστανται ἀπὸ τῆς κορυφῆς μέχρι τοῦ εἰς βάθος 8—16 καὶ πλειόνων μέτρων παλαιοῦ ἐδάφους ἐκ στρωμάτων τεθραυσμένων κεράμων αἰγυπτιακῶν, ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν διαφόρων περιόδων, ἀπὸ τῆς κτίσεως τῆς πόλεως ὑπὸ Ἀλεξάνδρου μέχρι τῆς ἁλώσεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν Ἀράβων (6).

Πρῶτοι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος παρετήρησαν τὰς εἰς τὰ

---

1) Αὐτ.

2) *Τσούντα*, Μυκῆναι σ. 148. *Chr. Belger* ἐν Berliner philolog. Wochenschrift 1891 σ. 707.

3) *B. Στάης* ἐν Athen. Mitteilungen τ. XV σ. 323. Περὶ τούτων παρατηρεῖ ὁ ἀνασκάψας τὰ ἐξῆς (σ. 321): «Περίεργος εἶναι ἡ συντριβὴ τῶν χρησιμοποιηθέντων ἀγγείων καὶ ἡ ἐναπόθεσις τῶν τεμαχίων ἐντὸς τοῦ στενοῦ καὶ τοῦ ἑτέρου μόνον τῶν διαχωρισμάτων αὐτοῦ».

4) *Hermann—Blümner*, Griech. Privatalterthümer σ. 380.

5) *Pottier* et *Reinach*, La nécropole de Myrina σ. 103=*S. Reinach*, Cultes, mythes et religions, Par. 1908 τ. III σ. 152.

6) *Τ. Νορδέσσου*, Κεραμικὰ λάβαι ἐνεπίγραφοι, ἀνευρισκόμεναι ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἀλεξανδρείᾳ σ. 3 κέ. καὶ ἐν Ἀθηναίῳ 1874 τ. Γ' σ. 215 κέ.

κτερίσματα ἐπίτηδες γενομένας βλάβας οἱ ἀρχαιολόγοι Millin καὶ Millingen (1). Ἀναφορὰν δὲ εἰς τὸ ἔθιμον διαβλέπει ὁ S. Reinach εἰς τὸ ἡμιστίχιον τοῦ Προπερτίου (V, 7,34): fracto busta piare cado. Ὁ δὲ Dümmler προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τοὺς ἐν ὀστράκοις κήπους τοῦ Ἀδώνιδος ἐκ τῆς συνηθείας τῆς θραύσεως τῶν ἀγγείων, ἥτις εἰκάζει ὅτι 0' ἀπετέλει ἴσως μέρος τῆς ἑορτῆς τῶν Ἀδωνίων (2). Νομίζει δ' ὡς ἀναφέρει ὁ Boehlau (3), ὅτι ἐνισχύει τὴν εἰκασίαν του περὶ τῶν κεραμίων τοῦ Ἀδώνιδος γραφὴ ἀττικοῦ ἀγγείου τοῦ Ε' αἰῶνος, παριστῶσα τὸν Ἔρωτα κινδυνεύοντα ὑπὸ συὸς ὡς ἄλλον Ἄδωνιν· ἐν αὐτῇ ὑπεικονίζεται τεθραυσμένη ὑδρία, ἣν νύμφη μεταχειρίζεται ὡς ὅπλον κατὰ τοῦ θηρίου.

Πλὴν τῶν Ἑλλήνων καὶ εἰς ἄλλους λαοὺς τῆς ἀρχαιότητος δὲν ἦτο ἄγνωστον τὸ ἔθιμον. Διότι λελωβημένα κτερίσματα εὑρίσκονται καὶ ἐν προϊστορικοῖς τάφοις τῆς βορείου Εὐρώπης (4), καὶ εἰς κελτικοὺς τάφους πολλαχοῦ τῆς Γαλλίας, ἐν τῇ βορείῳ Ἰταλίᾳ, ἐν τῇ κοιλάδι τοῦ Ρήνου, ἐν Ἑλβετίᾳ καὶ ἐν Ἱσπανίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν Οὐγγαρίᾳ καὶ ἐν Ρωσσίᾳ εὑρέθησαν γαλατικαὶ μάχαιραι κεκαμμέναι καὶ διπλωμέναι (5).

Ὁ Reinach κατέδειξεν ὅτι ἡ κάμψις καὶ ἡ δίπλωσις αὕτη τῶν ἐν τοῖς τάφοις μαχαιρῶν ἐγίνετο σκοπίμως καὶ συνάγει ὅτι ὑπῆρχε τοιοῦτο γαλατικὸν νόμιμον τῆς ταφῆς. Συγκρίνει δὲ τὴν βλάβην τῶν συνθαπτομένων μὲ τὸν νεκρὸν ὅπλων πρὸς τὸ παρ' ἡμῖν ἐν Ἑλλάδι συνηθιζόμενον σχίσιμον τῶν ἐνδυμάτων τοῦ νεκροῦ ἐν τῷ τάφῳ, παρατηρῶν ὅτι τὴν συνήθειαν ταύτην δὲν ὑπαγορεύει ἡ ἀνάγκη τῆς προφυλάξεως ἀπὸ τυμβωρυχίας, ἀλλ' ἄλλος τις λόγος.

Τὸν δὲ λόγον τοῦτον νομίζει ὅτι ἀνευρίσκει εἰς τὴν ἀπαγόρευσιν διὰ καθοσιώσεως, εἰς τὸ *ταμπού*, τὸ θρησκευτικὸν νόμιμον, τὸ ὁποῖον ἐπικρατεῖ παρὰ πολλοῖς τῶν κατὰ φύσιν λαῶν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ τοιαύτη καθοσίωσις δὲν συνεπάγεται καὶ τὴν ἀνάγκην βλάβης τοῦ καθοσιωμένου, διότι τὸ ἀνακηρυχθὲν *ταμποὺ* προφυλάσσει ἐπαρκῶς τὸ θρησκευτικὸν δέος καὶ δὲν διατρέχει τὸν κίνδυνον νὰ γίνῃ ἄλλη χρῆσις αὐτοῦ, εἰκάζει ὅτι ἡ ἰδέα, ἥτις ἐν ἀρχῇ ὑπηγόρευσε τὴν βλάβην τῶν κτερισμάτων εἶναι αὕτη, ὅτι ὁ νεκρὸς εἶναι ἄνθρωπος συντετριμμένος καὶ ἐπομένως προσήκει καὶ τὰ συνθαπτόμενα μετ' αὐτοῦ νὰ συντρίβωνται ὁμοίως. Ὁ δὲ χαρακτηρισμὸς τῶν κτερισμάτων ὡς προσφορῶν ἢ δώρων εἰς τὸν νεκρὸν εἶναι ὑστερογενής, ἐπινοηθεὶς μετὰ τὴν ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐπικράτησιν τοῦ ἐθίμου.

Ἀλλὰ πιθανωτέραν θεωροῦμεν τὴν γνώμην, τὴν ὁποίαν πρὸ πολλοῦ ἐξεφράσαμεν, ὅτι ἡ ἰδέα, ὁπόθεν προῆλθε τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως τῶν κτερισμάτων, ἦτο ὅτι τὰφιερωμένα εἰς τοὺς νεκροὺς ἔπρεπε νὰ καταστρέφωνται, ὅπως ἐξασφαλίζηται τῆς ἀφιερώσεως ὁ σκοπός, ὅστις θὰ ἐματαιοῦτο, ἂν ἐγίνετο ἄλλη τις χρῆσις αὐτῶν. Ὡς δὲ τὰ ἐπὶ τοῦ τάφου ἐναγιζόμενα ἔμψυχα ὑπετίθετο ὅτι διὰ τοῦ θανάτου αὐτῶν καθίσταντο ὑπηρετικὰ τῷ τιμωμένῳ νεκρῷ, οὕτω καὶ τὰ σκεύη, ἔμψυχα ἐπίσης ὑπολαμβανόμενα ὑπὸ τῶν κατὰ φύσιν λαῶν (6), πρέπει νὰ καταστραφῶσι διὰ νὰ χρησιμεύσωσιν εἰς αὐτόν, ἀνεπιτήδεια ὄντα πρὸς πᾶσαν ἄλλην χρῆσιν.

---

1) *S. Reinach*, Peintures de vases σ. 89.91=Cultes etc. ἔνθ. ἀν.
2) *Pauly-Wissowa* RE. τ. I σ. 388.
3) Ἐν Philologus 1901 τ. 60 σ. 327 κέ.
4) *Olshausen* ἐν Verhandlungen der Berliner Gesellschaft f. Anthropologie etc. 1892 σ. 166 κέ.
5) *Reinach*, Cultes etc. τ. III σ. 148 κέ.
6) Περὶ τῶν ἰδεῶν τούτων περὶ ψυχῆς τῶν ἀψύχων πραγμάτων βλ. *Tylor*, Primitive Culture τ. I σ. 470 κέ. (τῆς γερμ. μεταφρ.).

984

ΩΚΥΤΟΚΙΑ *

Ἡ μικρολόγος καὶ περίφοβος χρῆσις παντοίων δεισιδαιμόνων τρόπων κατὰ τὰς κρισιμωτάτας περιστάσεις τοῦ βίου, οἷον τὸν γάμον, τὸν τοκετόν, τὴν ἀσθένειαν, τὴν κηδείαν κτλ., ὑπὸ πάντων τῶν λαῶν συνηθιζομένη πρὸς προφύλαξιν ἢ ἀποτροπὴν φανταστικῶν ἐπηρειῶν, εἶναι ἀξία μελέτης καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ὁμαδικῆς ψυχολογίας (Völkerpsychologie), ἀλλὰ πρὸ πάντων ὡς συντελοῦσα σπουδαίως εἰς γνῶσιν καὶ διαφώτισιν παλαιοτάτων καὶ δὴ καὶ πρωτογενῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων. Διότι ἀκριβὴς ἐξέτασις καταδεικνύει τινὰς μὲν τῶν τρόπων τούτων ὡς περιλείμματα ἀρχαίων θρησκευτικῶν νομίμων, ἄλλους δὲ ὡς ἀπόρροιαν ἐκλειπουσῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν καὶ ἄλλους ὡς παρεφθαρμένας ἐκ παρανοήσεως καὶ δυσεξηγήτους μαγικὰς πράξεις, εἰς ἃς ἀποδίδεται ὑπερφυσικὴ δύναμις.

Ἐξετάσαντες ἄλλοτέ τινας τῶν κατὰ τὸν γάμον τοιούτων συνηθειῶν(1) ἐπιλαμβανόμεθα νῦν τῆς ἐρεύνης τῶν κατὰ τὰς δοξασίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ συντεινόντων εἰς διευκόλυνσιν τοῦ τοκετοῦ καὶ ἀποφυγὴν τῶν κινδύνων, οἵτινες ὑποτίθεται ὅτι ἐπικρέμανται εἰς τὰς ἐγκύους ἐκ τῆς δυσμενοῦς ἐνεργείας δαιμόνων. Αἱ ὠδῖνες τῶν τικτουσῶν καὶ οἱ πραγματικοὶ κίνδυνοι, εἰς τοὺς ὁποίους εἶναι αὗται ἐκτεθειμέναι ἕνεκα ἀνεπαρκοῦς ἢ πλημμελοῦς βοηθείας καὶ τῶν ἀνθυγιεινῶν συνήθως ὅρων τοῦ τοκετοῦ, ὑπαγορεύουσι τὴν προσφυγὴν εἰς ὑπερφυσικὰς ἐπικουρίας τῶν ἀδυνατούντων νὰ διαγνώσωσι τὰς ἀληθεῖς αἰτίας τῶν τοιούτων παθῶν καὶ ἀποδιδόντων ταῦτα εἰς ἔξωθεν ἐπηρείας. Ἐντεῦθεν ἡ ἐπιμελὴς ἐφαρμογὴ τῶν προφυλακτικῶν δεισιδαιμόνων τρόπων, ἐξ ἧς ἐξηγεῖται καὶ ἡ μεγάλη πληθύς, καὶ ἡ ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας διατήρησις αὐτῶν.

Εἰς τὸ ἀδιεξίτητον χάος τῶν πανταχόθεν περισυλλεχθεισῶν ἀπειραρίθμων δεισιδαιμόνων κατὰ τὸν τοκετὸν συνηθειῶν κατέστη δυνατὸν νὰ διακριθῶσι θεμελιώδεις τινὲς ἰδέαι, ἐξ ὧν ἀπορρέουσιν ἢ πρὸς ἃς προσαρμόζονται αὗται, ὑπαγόμεναι εἰς τρεῖς γενικὰς κατηγορίας(2). Ἡ μὲν πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τὰς ἀναφερομένας εἰς τὴν περὶ τὸν τοκετὸν ἐπήρειαν θείων ἢ δαιμονικῶν δυνάμεων· ἡ δευτέρα τὰς συμπαθητικὰς ἢ ἀλληγορικὰς πράξεις, τὰς γινομένας πρὸς βοήθειαν, διευκόλυνσιν ἢ προφύλαξιν τῆς ἐπιτόκου· καὶ ἡ τρίτη τὰς ἐχούσας ἄμεσον συνάφειαν πρὸς τὸ τεχθησόμενον.

Α'.

Κυλίστρα.

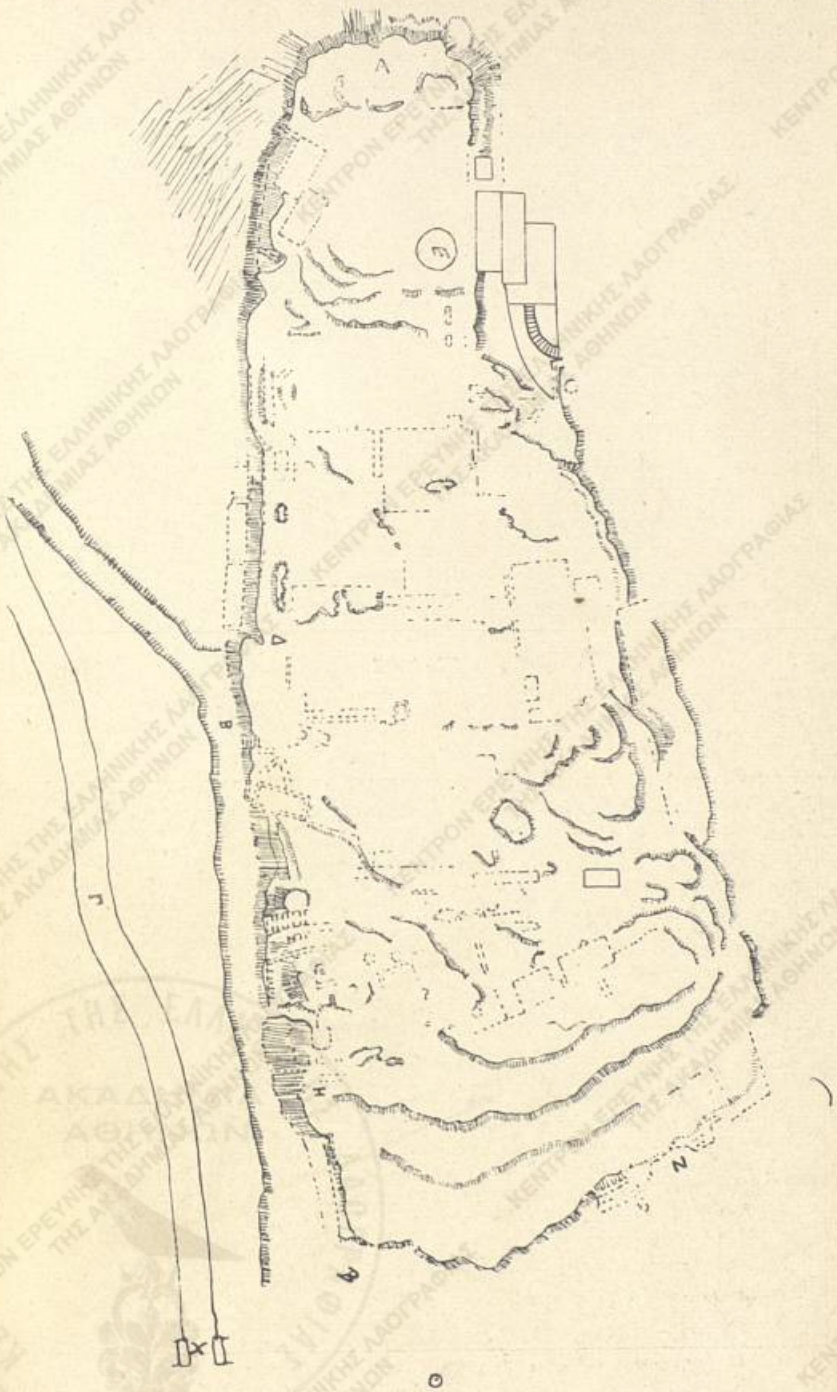
Ἡ ἐν Ἀθήναις Κυλίστρα. — Ὅμοιαι συνήθειαι κατολισθήσεως ἐκ βράχου ἀλλαχοῦ. — Ἡ κατολίσθησις, προστριβὴ ἢ ἐπαφὴ πρὸς βράχον πρόξενοι εὐτοκίας, γονιμότητος ἢ ταχέος γάμου. — Ἡ δοξασία τῆς παραγωγῆς γονοποιοῦ δυνάμεως ἐκ τοῦ λίθου εἶναι ἡ πρωτόγονος. — Αἱ παλαιόταται θρησκευτικαὶ ἀντιλήψεις περὶ γονιμοποιῶν λίθων. — Γέννησις ἐκ λίθου. Petra genetrix. Λίθος τῆς μητρὸς τῶν θεῶν. Ἱερὸς λίθος τοῦ Ἀβραὰμ καὶ τῆς Ἄγαρ Ἔρως τῶν Θεσπιῶν. Θορίκιος πέτρος. Ἀγέλαστος πέτρα. Ἡ γένεσις καὶ ἡ ἀρχικὴ ἔννοια τῶν παραστάσεων τούτων.

Εἰς τὸ ΒΑ πέρας τοῦ λεγομένου λόφου τῶν Νυμφῶν ἐν Ἀθήναις, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπάρχουσι πολλὰ ἴχνη παλαιοτάτων οἰκήσεων λελαξευμένων ἐν τῷ

(*) Ἐδημοσιεύθη ἐν Λαογραφίᾳ 1918 τ. ς' σ. 299-346.

1) Γαμήλια σύμβολα ἐν Ἐπετ. Ἐθν. Πανεπ. Β' (1915)6) σ. 81 κέ. [κ. ἀν. σ. 218 κέ.]

2) *H. Ploss-Max Bartels*, das Weib 7η ἔκδ. 1902 τ. II σ. 275 κέ.

A
E
C
Δ
B
J
H
N
O

Εἰκὼν 1.

Εἰκὼν 2.

βράχῳ, παρατηρεῖται ἰδιαιτέρα ὅλως λείανσις τῆς ἐπιφανείας τῆς ἀποτόμως ἐπικλινοῦς πέτρας, καθιστῶσα αὐτὴν στιλπνοτάτην. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ βράχος πρὸ πεντήκοντα περίπου ἐτῶν ἐνθυμοῦμαι ὅτι εἶχεν ὕψος ὑπὲρ τὰ 2 ½ μέτρα, νῦν δ' ἕνεκα ἐπιχώσεως τὸ ὕψος αὐτοῦ μόλις ἀνέρχεται εἰς 1,30μ. Τὸ πλάτος τῆς στιλπνῆς ἐπιφανείας, διακοπτομένης ἐν τῷ μέσῳ διὰ τεχνητοῦ κοιλώματος, εἶναι 0,40- 0,50 μ. ἑκατέρωθεν (1).

Τὸ μέρος τοῦτο λέγεται *Κυλίστρα* (2) ἀπὸ τῆς συνηθείας τῶν Ἀθηναίων γυναικῶν, καθήμεναι ἐπὶ τῆς κορυφῆς νὰ κατολισθαίνωσι μέχρι τῆς βάσεως· ἐκ τῆς συνηθείας δὲ ταύτης διὰ τῆς συνεχοῦς ἐπὶ μακροὺς χρόνους προστριβῆς προῆλθε καὶ ἡ λείανσις τῆς πέτρας. Κατὰ τοὺς νεωτάτους χρόνους κατολισθαίνουν αἱ ἐπίτοκοι γυναῖκες, νομίζουσαι ὅτι οὕτως εὐκολύνουσι τὸν τοκετόν, παλαιότερον δ' ὅμως ἡ συνήθεια εἶχεν ἄλλον, συγγενῆ πάντως, σκοπόν, περὶ οὗ θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω (3).

---

1) Ἀκριβῶς ἡ θέσις τῆς Κυλίστρας (ὑπὸ τὴν δηλωτικὴν ὀνομασίαν Rutschstein) σημειοῦται ἐν τῷ 7ῳ χάρτῃ (Felshügel der Hagia Marina) τῶν τοῦ *E. Curtius* Sieben Karten zur Topographie von Athen, Gotha, 1868. Ὁ παρεντεθειμένος πίναξ Α ἐλήφθη ἐκ τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Κουρτίου, σχεδιασθεὶς ὑπὸ τοῦ διευθυντοῦ τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἀστεροσκοπείου Ἰουλίου Σμίτ. Ὁ βράχος ἔχει μῆκος 150 μέτρων περίπου, ἡ δὲ διαφορὰ τοῦ ὕψους ἀπὸ τοῦ ἀνωτάτου σημείου Α μέχρι τοῦ Χ, τῆς μικρᾶς γεφύρας τῆς φερούσης εἰς τὴν περιφερικὴν ὁδὸν Ἀκροπόλεως, εἶναι 18 μέτρων. 18 δ' ἕτερα μέτρα ὑψηλότερον τοῦ διασέλου τοῦ βράχου, ἐν ᾧ ἡ Κυλίστρα, εἶναι ἡ εἴσοδος τοῦ Ἀστροσκοπείου ἐπὶ τοῦ λόφου τῶν Νυμφῶν.—Αἱ διακεκομμέναι γραμμαὶ δηλοῦσιν ἀρχαῖα λαξεύματα καὶ διοχετεύσεις ὑδάτων, αἱ δὲ πλήρεις μέλαιναι νεώτατα κατασκευάσματα.

Α Τὸ ἀνώτατον σημεῖον τοῦ βράχου, πρὸς τὸ διάσελον τοῦ λόφου τῶν Νυμφῶν.
Β Βόθρος ὠρυγμένος ἄλλοτε περὶ τὸν βράχον.
Γ Ὁδὸς ἄγουσα εἰς τὸ Ἀστεροσκοπεῖον καὶ τὴν Πνύκα.
Δ Ἀρχαιοτάτη ἐπιγραφὴ (ὅρος Διός)
Ε Ἁγία Μαρίνα.
Ζ Σπήλαιον.
Η Κυλίστρα.
Θ Ὁδὸς περιφερικὴ Ἀκροπόλεως.
Χ Γέφυρα.

Ἐν δὲ τῷ πίνακι Β ἡ εἰκὼν 1 εἶναι τῆς Κυλίστρας, ἡ δ' εἰκὼν 2 ἑτέρου τμήματος τοῦ αὐτοῦ βράχου, ἐξ οὗ καὶ σήμερον κατολισθαίνουσι παίζοντα παιδία.

2) Ὁ Δ. Γρ. Καμπούρογλους ἀναφέρει ἰδιωματικὸν τύπον τοῦ ὀνόματος Ξουλιάστρα (:), ὃν ἑρμηνεύει: «λίθος ὀλισθηρός, ὁ παρὰ τὸν λόφον τῶν Νυμφῶν». (Δίπυλον σ. 47). Ὁ τύπος οὗτος εἶναι ἀνύπαρκτος· κατὰ τὴν παλαιὰν ἀθηναϊκὴν προφοράν, ἡ κυλίστρα ἐλέγετο τσιουλίστρα. Ἡ δὲ λ. *κυλίστρα* ἐν τῇ κοινῇ διέσωσε τὴν σημασίαν, ἣν εἶχε καὶ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ γλώσσῃ, συνώνυμος οὖσα τῶν ἀλινδήθρα, κυλινδήθρα, ἐξαλίστρα, σημαίνει δηλ. τὸν τόπον, ὅπου κυλίονται ἵπποι καὶ ἄλλα ζῷα. (Βλ. *Βυζαντ.* Λεξ. τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλλην. ἐν λ. *Παπαδάτη*, τὸ γιακὸν γλωσσάριον ἐν λ. Πανδώρ. τ. ΙΓ' σ. 462).

3) *Barthlody*, Bruchstücke zur näheren Kenntniss Griechenlands σ. 353 (=Voyage en Grèce, trad. de Pallemand, Paris 1807 τ. I σ. 162 τ. II 57). *Dodwell* A classical and topographical Tour through Greece, Lond. 1819 τ. Ικεφ. 12=Reise durch Griechenland während der Jahr. 1801, 1805 und 1806, übers. v. F. K. L. Sickler, Meiningen 1821 τ. I, 2 σ. 239. *Ukert*, Bilder von Griechenland, Darmstadt 1833 σ. 157. *H. Sander*, Erinnerungen aus Hellas, Darmstadt 1838 σ. 108. *Α. Παπαγιάδου Λευκίου*, Ἀνατροπὴ τῶν δοξασάντων, γραψάντων κλπ. Ἀθ. 1843 σ. 43: «Αἱ νῦν ἔγκυοι τῶν Ἀθηνῶν γυναῖκες ἐν τῷ προσπελάζειν τῷ τοκετῷ, εἰς τὸν πλησίον τοῦ Χῶρος Διὸς [γρ. ὅρος Διός] πάλαι ὄντα Εἰλειθυίας ναὸν [παντελῶς ἀσύστατος εἰκασία τοῦ Λευκίου] ἀπίασι, καὶ μετὰ τὸ προσεύξασθαι, ἐπί τινος λείας τε καὶ κατωφεροῦς καθήμεναι πέτρας, κατολισθαίνουσιν, εὐτοκίας τυγεῖν ἐκ τούτου οἰόμεναι». (Ὁ Λευκίας εἶναι ὁ πρῶτος μνημονεύσας ὡς σκοπὸν τῆς συνηθείας τὴν εὐτοκίαν). *Yemeniz* ἐν Revue du Lyonnais 1842 παρὰ *Bérenger-Féraud*, Tradit. et réminiscences populaires de la Provence, Par. 1886 σ. 201. *Ow.* die Abstammung der Griechen, München 1848.

Ὅμοιαι συνήθειαι ἐπικρατοῦσι καὶ ἀλλαχοῦ, ἐκ τούτων δ' ἐν Γαλλίᾳ πολλὰ τῶν μεγαλιθικῶν μνημείων ἔλαβον τὸ ὄνομα glissades (γλύστραις) ἢ roches écriantes, ὅπερ ταυτόσημον, τοῦ ῥήματος écrier διαλεκτικῶς σημαίνοντος ὀλισθαίνειν (1). Ἀλλ' ἡ δύναμις, τὴν ὁποίαν ἀπεκδέχονται ἐκ τῆς τοιαύτης μαγικῆς πράξεως δὲν εἶναι ἡ εὐτοκία, ἀλλὰ μᾶλλον ἡ γονιμότης, διὸ προσφεύγουσιν εἰς τοὺς λίθους ἐκείνους στεῖραι γυναῖκες ἢ καὶ ἄγαμοι, ποθοῦσαι νὰ ὑπανδρευθῶσι ταχέως. Τοῦτο φαίνεται ἐκ τῆς χρήσεως τοιούτου λίθου ἐν Ἀτοναρίῳ. Ὀλίγον ἔξωθεν αὐτοῦ πρὸς Α. ὑπάρχει βράχος ὀλίγον ἐπικλινής, ὕψους 3 περίπου μέτρων, ἔχων ἐπιφάνειαν ἐν τῷ μέσῳ λείαν καὶ στιλπνήν. Λέγεται Παλιὰ Πέτρα. «Τὴν Παλιὰ Πετρα τὴν ἔχομε γιὰ νὰ πηγαίνῃ ὅποια γυναῖκα δὲν κάνει παιδὶ κι' ὅποια γγαστρωμενη θέλει νὰ κάμῃ σερνικὸ παιδὶ καὶ κυλιῶνται. Καμιὰ φορὰ πάνε καὶ κυλιῶνται καὶ τ' ἀνύπαντρα κορίτσια καὶ παιδιὰ γιὰ νὰ παντρευτοῦν γλήγορα» (2). Ὁμοίως ἐν Κύπρῳ ὑπάρχουσι τοιαῦται πέτραι, ἐφ' ὧν κυλίονται αἱ στεῖραι γυναῖκες διὰ νὰ κυοφορήσωσι (3).. Καὶ ἡ ἐν Ἀθήναις κυλίστρα ὑπετίθετο πρότερον, ὅτι τοιοῦτον ἐξυπηρέτει σκοπόν, ὡς μαρτυροῦσιν οἱ παλαιότεροι περιηγηταί.

Ἐπίσης καὶ εἰς ἄλλον τινὰ βράχον παρὰ τὴν Καλλιρρόην προσερχόμεναι προσετρίβοντο αἱ στεῖραι Ἀθηναῖαι διὰ ν' ἀποκτήσωσι τέκνα καὶ αἱ ἔγκυοι διὰ νὰ γεννήσωσιν εὐκόλως, ἐπιλέγουσαι πᾶσαι. «Ἐλᾶτε, *Μοῖραι τῶν Μοιρῶν, νὰ μοίρατε κ' ἐμέναν*» (4). Ἡ συνταύτισις τῶν σκοπῶν τῆς γονιμότητος καὶ τῆς εὐτοκίας, παρατηρεῖται καὶ εἰς ἄλλας δοξασίας, ἀρχαίας καὶ νεωτέρας, οἷον εἰς τὰς περὶ τῆς ἐνεργείας τοῦ ὕδατος τῆς Κυλλοῦ Πήρας, περὶ ἧς κατωτέρω, καὶ εἴς τινας τῶν πρὸς μεγαλιθικὰ μνημεῖα συνδεομένων γαλλικῶν καὶ κελτικῶν δεισιδαιμόνων συνηθειῶν (5). Εἰς δὲ τὴν προστριβὴν ἢ καὶ ἁπλῶς τὴν

Anhang σ. 59. *Vi cier*, Erinnerungen aus Griechenland, Basel 1857 σ. 116. G. *Wachsmuth*, das alte Griechenland im neuen, Bonn 1864 σ. 71: «Das Gebähren zu erleichtern, rutschen die schwangeren Athenienserinnen - selbst jetz noch-am nördlichen Abhang des sog. Nymphenhügels in der Nähe der hochalten Inschrift ὅρος Διὸς an einer durch vielen Gebrauch bereits geglätteten Stelle den Fels herunter». *N. Γ. Πολίτης* ἐν Νεοελλ. ἀνάλ. Ἀθ. 1872 σ. 375.

1) *Sebillot* ἐν Revue des trad. populaires 1901 τ. XIV σ. 65 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, Folklore de France τ. I σ. 334 κέ. *S. Reinach*, Cultes, mythes et religions 1908 τ. III σ. 405.—Συμφυρμὸν δύο δοξασιῶν, τῆς ἐκ λίθου ἐπικουρίας εἰς ἐπιτόκους καὶ τῆς διόδου δι' ὀπῆς πρὸς λύτρωσιν ἀπὸ κακοῦ τινος, παρουσιάζει συνήθειά τις αὐστριακή. Ἐν Αὐστρίᾳ κατὰ τὴν ὁδὸν ἀπὸ Huttenstein εἰς S. Wolfgang ὑπάρχει λίθος, δι' οὗ διέρπουσιν ἔγκυοι, ὅπως αἰσίως τέξωσι (*Fr. Panzer*, Beitrag zur deutschen Mythologie, München. 1855 τ. II σ. 431).

2) Κατ' ἀνακοίνωσιν Π. Κωνσταντοπούλου.

3) Κατ' ἀνακοίνωσιν Δ. Μ. Σάρρου

4) *Pouqueville*, Voyage de la Grèce, Paris 1827 τ. V σ. 67. Ἀντὶ *μοίρατε* ὁ *B. Schmidt* (Das Volksleben der Neugriechen σ. 218) εἰκάζει ὅτι πρέπει νὰ γραφῇ *νὰ μοιράνετε*, ἀλλ' ὑπὲρ τοῦ ἀσυνήθους τύπου *μοίρατε* συνηγορεῖ τὸ μέτρον. Ὁ Schmidt ἐπίσης θεωρεῖ ὡς πιθανώτατον, ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Pouqueville ἀναφερομένη δεισιδαίμων συνήθεια συνάπτεται πρὸς τὴν ἀρχαίαν λατρείαν τῆς Ἀφροδίτης, τῆς παρὰ τὸν Ἰλισσὸν τιμωμενης ὡς πρεσβυτάτης τῶν Μοιρῶν. Ἀλλ' οὐδὲν κοινὸν πρὸς τὴν ἀρχαίαν λατρείαν τῆς Ἀφροδίτης φαίνεται ἔχουσα ἡ νεωτέρα ἐπίκλησις τῶν Μοιρῶν, αἵτινες οὐ μόνον παρὰ τὸν Ἰλισσόν, ἀλλὰ πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος θεωροῦνται προστάτιδες τοῦ γάμου.

5) Πολλὰς μαρτυρίας περὶ γαλλικῶν καὶ κελτικῶν συνηθειῶν βλ. παρὰ *P. Sébillot* ἐν τοῖς ἀνωτέρω σημ. 1 μνημονευομένοις συγγράμμασι. Πρὸς τὸν σκοπὸν ταχείας ὑπανδρείας καὶ γονιμότητος αἱ γυναῖκες κατολισθαίνουσιν ἀπὸ ἐπικλινοῦς τινος βράχου εἰς τὸ χωρίον Σαιντοὺρ ἐν τῇ κοιλάδι τῆς Ὑβιγιέττης εἰς τὰς Κάτω Ἄλπεις (*Rialle*, La mythol. comparée τ. I σ. 29. RTP. 1901 τ. XVI σ. 66). Εἰς Βωδυὲν τῆς Βρετ-

ἐπαφὴν μέρους τοῦ σώματος ἐπὶ τοῦ λίθου ἢ ἄλλου τὴν αὐτὴν δύναμιν ἔχοντος πράγματος ἀποδίδεται ἡ αὐτὴ ἐνέργεια καὶ εἰς τὴν κατολίσθησιν Πολυάριθμοι τοιαῦτοι δοξασίαι ἐπεκράτουν ἐν Γαλλίᾳ. Οὕτως εἰς κωνικόν τινα βράχον κατὰ τὴν εἴσοδον τῆς κοιλάδος τοῦ "Ασπρε ἐν Βεάρνῃ προσέτριβον αἱ στεῖραι γυναῖκες τὴν γαστέρα πρὸς γονιμότητα (1). Ἐν τῷ Φινιστέρῳ εἰς τὸν μεγαλιθικὸν τάφον (μενχὶρ) τοῦ Πλουαρζέλ, ὅστις ἔχει εἰς τὰς δύο ἀντικειμένας πλευρὰς αὐτοῦ ἀνὰ μίαν μαστοειδῆ προεξοχὴν εἰς ὕψος ἑνὸς μέτρου περίπου ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς, μεταβαίνοντες πεζοὶ οἱ νεόνυμφοι καὶ ἐκδυόμενοι ἐκεῖ μέρος τῶν ἐνδυμάτων αὐτῶν, προσέτριβον τὴν κοιλίαν ἑκάτεροι εἰς μίαν τῶν προεξοχῶν, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι ὁ μὲν ἀνὴρ ὅτι θ' ἀποκτήσῃ ἄρρενα τέκνα, ἡ δὲ γυνή, ὅτι θὰ εἶναι ἡ κυρία ἐν τῷ οἴκῳ (2). Ἀλλαχοῦ δὲ τῆς Γαλλίας αἱ στεῖραι γυναῖκες ἀσπάζονται τὸ μεγαλιθικὸν μνημεῖον διὰ νὰ καταστῶσι γόνιμοι (3). Ἀντὶ λίθου παρὰ τὸ Bécharel τοῦ Ille-et-Vilaine προστρίβονται εἰς μίαν δρῦν αἱ νεάνιδες πεῦ ἐπιθυμοῦν νὰ ὑπανδρευθοῦν ταχέως (4). Ἐν δὲ τοῖς Πυρρηναίοις παρὰ τὸ Bourg-d'Oueil ὑπάρχει λίθινόν τι ἄγαλμα, ὕψους 1 ½ μ., εἰς τὸ ὁποῖον προστρίβονται καὶ τὸ ὁποῖον κατασπάζονται αἱ στεῖραι γυναῖκες διὰ νὰ γεννήσωσιν (5). Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν τοιούτων δεισιδαιμόνων συνηθειῶν πρέπει νὰ ὑπαχθῇ καὶ ἡ ἐκ τῶν βυζαντινῶν χρόνων μαρτυρουμένη πρόσψαυσις εἰς τὴν κοιλίαν δυστεκούσης ζώνης ἔκ τινος τῶν κιόνων ἐκκλησίας πρὸς εὐτοκίαν (6).

Καὶ παρ' ἄλλοις δὲ λαοῖς, πλὴν τῆς κατολισθήσεως ἐκ λίθων ἢ δένδρων, ἐπικρατοῦσι ποικίλαι παραπλήσιαι συνήθειαι, σκοποῦσαι τὴν ἐπίτευξιν γονιμότητος. Ἐν τῇ κοινότητι Anthy τῆς Σαβοΐας, ὅταν γυνή τις ἐπί τινα ἔτη συζυγικοῦ βίου μένῃ ἄτεκνος, συναθροίζονται τὰ παιδία τοῦ χωρίου καὶ ἐν θορύβῳ καὶ ἀλαλαγμῷ τῆς φωνάζουν νὰ ὑπάγῃ νὰ γλυστρήσῃ εἰς τὴν Πέτραν τοῦ ἀλωνιοῦ διὰ ν' ἀποκτήσῃ παιδί (7). Εἴς τινα τόπον τοῦ διαμερίσματος Tizi—Ouzoun τῆς Ἀλγερίας ὑπάρχει βράχος, ὁπόθεν κατολισθαίνουσιν αἱ ἄτεκνοι γυναῖκες διὰ ν' ἀποκτήσωσι τέκνα (8). Παρομοία συνήθεια παρατηρεῖται καὶ ἐν Τύνιδι (9). Ἐν Τύνιδι ἐπίσης εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς πρωτευούσης παρὰ τὸν τάφον τοῦ Σιδὶ Φετχαλλὰχ ὑπάρχει βράχος, ἀφ' οὗ ὀλισθαίνουσιν αἱ χῆραι πρὸς γονιμότητα (10). Εἰς ἄλλους λίθους κάθηνται αἱ γύναικες πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ αὐτοῦ

νης τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁγίου τοῦ χωρίου αἱ νεάνιδες κατωλίσθαινον ἀπό τινος βράχου, κειμένου ὄπισθεν τῆς ἐκκλησίας. (RTP. Αὐτ.). Παρὰ τὸ Poncin ἐν Ain αἱ ἔγκυοι πρὸς εὐτοκίαν κατωλίσθαινον ἐκ βράχου τινός. (Αὐτ. σ. 67). Εἰς τὰ περίχωρα τοῦ Collobrières αἱ νεάνιδες αἱ ἐπιθυμοῦσαι νὰ νυμφευθῶσι καὶ αἱ γυναῖκες ποῦ ἤθελαν ν' ἀποκτήσουν παιδιὰ ὠλίσθαινον εἰς τὰς ρίζας μιᾶς παλαιᾶς καστανέας (RTP. 1899 τ. XIV σελ. 455).

1) *Nore*, Coutumes etc. des provinces de France σ. 128.

2) *S. Reinach*, ἔνθ. ἀν. τ. III σ. 405. *Sébillot* ἐν RTP. 1901 σ. 68 κέ., ὅστις ἀναφέρει καὶ ἄλλας ὁμοίας συνηθείας ἐξ ἄλλων μερῶν τῆς Γαλλίας.

3) S. *Reinach* αὐτ. *E. Sidney Hartland*, Primitive Paternity, Lond. 1909 τ. I σ. 127 κέ.

4) RTP. 1899 τ. XIV σ. 455.

5) *Ploss-Bartels*, Das Weib[7] τ. I σ. 686.

6) *Ed. Kurtz*, Zwei griechische Texte über die hl. Theophano σ. 2–3.

7) *L. Jacquot*, Pierres à cupules et à sculptures hiéroglyphiques du Chablais. Congrès préhistorique de Chambéry, Paris 1907 σ. 497= *van Gennep* ἐν Revue de l'histoire des religions 1910 τ. 62 σ. 207.

8) *L. Jacquot* ἐν Rev. d. tradit. popul. 1910 τ. 26 σ. 234.

9) Αὐτ. σ. 235.

10) *Hartland*, ἔνθ. ἀν. σ. 130. *P. Saintyves*, Les vierges mères, Par. 1908 σ. 25.

ἀποτελέσματος. Εἰς σπήλαιον παρὰ τὸ Verdun ὑπάρχει βράχος ἔχων σχῆμα ἕδρας καὶ διὰ τοῦτο καλούμενος Chaise de Sainte Lucie. Εἰς τοῦτον κάθηνται αἱ ἄτεκνοι γυναῖκες, ἐπιθυμοῦσαι νὰ συλλάβωσιν (1). Ἐν Τανανρίβῃ τῆς Μαδαγασκάρης ὑπάρχει ἀργὸς λίθος, ἐφ' οὗ κάθηνται ἑπτάκις ἐπὶ ἑπτὰ συνεχεῖς νύκτας πρὸς ἐπίτευξιν γονιμότητος τῶν ἀνθρώπων καὶ εὐφορίας τῶν ἀγρῶν (2). Ἐν Μεδίνᾳ ἐντὸς τοῦ τζαμίου, τοῦ λεγομένου τοῦ ἡμιόνου, εὑρίσκεται λίθος, ἐφ' οὗ καθήμεναι στεῖραι γυναῖκες καθίστανται γόνιμοι (3). Ἡ αὐτὴ ἐνέργεια ἀπεδίδετο καὶ εἰς ἀποκεκρουμένον ἄγαλμα Σφιγγὸς ἐν κήπῳ τινὶ τῆς Ἀλεξανδρείας (4). Αἱ γυναῖκες τέλος τῆς φυλῆς τῶν Hupa κάθηνται ἐπὶ βράχου τινός, ὅπως θεραπευθῶσι τῆς στειρώσεως (5).

Ἄλλος τρόπος ἐπενεργείας εἶναι ὁ διὰ τῆς ἐπαφῆς. Εἰς ἐκκλησίαν παρὰ τὸ Pleubian τῆς Βρεττάνης αἱ γυναῖκες κατὰ τὴν ἐτησίαν πανήγυριν τοῦ ἁγίου τρίβουν τὸ γυμνὸν ὑπογάστριον πρὸς σκωληκόβρωτον ξόανον τοῦ ἁγίου Νικολάου, ἀπεκδεχόμεναι ἐκ τούτου γονιμότητα (6). Ἐν Poligny δὲ τοῦ Jura ἀσπάζονται οἱ νεόνυμφοι βράχον, ὃν ὑπολαμβάνουσιν ὡς ἀπολιθωθέντα γίγαντα, διὰ ν' ἀποκτήσωσι τέκνα (7). Ἐν Ἀραβίᾳ ὑπάρχει πυρ βράχος, θεωρούμενος ἱερός, πρὸς ὃν προστριβόμεναι αἱ στεῖραι ἢ ἐπιθέτοισοι ἐπὶ τοῦ σώματος χῶμα εἰλημμένον ἀπὸ τὴν βάσιν αὐτοῦ, συλλαμβάνουσιν ἀναποφεύκτως (8). Αἱ στεῖραι τῶν Βορείων Μαϊδοὺ τῆς Καλλιφορνίας, ἀπτόμεναι βράχου, ὁμοιάζοντος πρὸς γυναῖκα μὲ παιδίον, εἶναι βέβαιαι ὅτι θὰ συλλάβωσιν(9).—Εἰς ἄλλους δὲ λίθους ἡ ἐνέργεια προκαλεῖται κατὰ διαφόρους τρόπους. Οἱ νεόνυμφοι μεταβαίνουσιν εἰς τὴν *Πέτραν τῶν νυφάδων* παρὰ τὰς Rennes κατὰ τὴν πρώτην Κυριακὴν τῆς ἀνοίξεως καὶ πηδῶσιν αὐτήν, τραγουδοῦντες ἓν ἰδιαίτερον πρὸς τοῦτο ᾆσμα (10). Ἐν Σκωτίᾳ κάμνουσι χρῆσιν πρὸς γονιμότητα τοῦ ὕδατος τοῦ συναγομένου εἰς κοιλότητα τοῦ λίθου, τοῦ καλουμένου Κολυμβήθρας τοῦ ἁγίου Κολούμβα (11). Παρομοίαν δὲ δύναμιν ἀποδίδεισι καὶ εἰς ἄλλον λίθον ἐν Arpafeelie παρὰ τὸ Inverness (12). Εἰς ἀπόστασιν δώδεκα χιλιομέτρων νοτίως τῆς Τανανρίβης ἐν Μαγαδασκὰρ ὑπάρχει ὀγκώδης λίθος, παχύτερος εἰς τὸ μέσον καὶ λεπτότερος εἰς τὰ ἄκρα, ἐν σχήματι ὑφαντικῆς κερκίδος· οὗτος καλεῖται *ἡ γγαστρωμένη πέτρα* καὶ πιστεύεται ὅτι καθιστᾷ γονίμους τὰς ἐπικαλουμένας τὴν βοήθειάν του ἀτέκνους γυναῖκας (13).

---

1) *Bérenger-Feraud*, Superstitions et survivances, Par. 1896 τ. II σ. 192= *Saintyves* αὐτ. σ. 27.

2) *Saintyves*, αὐτ. σ. 25.

3) *I. Goldziher* ἐν Archiv f. Religionswiss. 1911 τ. XIV σ. 309.

4) *R. Burton*, A Pilgrimage to Mecca and Medina, Tauchnitz ed. 1874 τ. II σ. 187 παρὰ *Goldziher* αὐτ.

5) *Goddard*, Hupa Texts 280 *παρὰ Hartland*, ἔνθ. ἀν. σ. 125

6) *Sébillot*, Le Folklore de France, Paris 1907 τ. IV=*Hartland* αὐτ.

7) *Hartland* αὐτ. σ. 128.

8) *Jaussen et Savignac*, Mission archéologique en Arabie, Paris 1909 σ. 470 παρὰ I. *Goldziher* ἔνθ. ἀν.

9) Bulletin of the American Museum of Nat. History 1897. τ. XVII σ. 230 =*Hartland*, ἔνθ. ἀν. σ. 124.

10) *Hartland*, The legend of Perseus τ. I σ. 175. Τοῦ αὐτοῦ, Primitive Paternity τ. I σ. 137, 123 κέ.

11) *Hartland*, Primitive Paternity I σ. 78.

12) Αὐτ. σ. 79.

13) *De la Vaissière*, Vingt ans à Madagascar, Paris 1885. σ. 258=*Saintyves* σελ. 26.

'Εν Κύπρῳ δὲ παρὰ τὸν ὅρμον τῆς Παλαιπάφου, διακόσια μέτρα μακρὰν τῆς θαλάσσης, ἵστανται δύο κωνοειδεῖς μονόλιθοι, ὕψους 11 ποδῶν, ὧν ὁ ἕτερος ἔχει ἐν τῷ ἑνὶ ἄκρῳ μεταγενεστέρας τινὰς λελοξευμένας βοθμίδας· διὰ τούτων αἱ ἄτεκνοι Κύπριαι γυναῖκες ἀναβαίνουσι πρὸς θεραπείαν τῆς στειρώσεως αὐτῶν (1). Περαιτέρω δὲ εἰς τὸ χωρίον Κούκλια, ὅπου τὰ λείψανα τοῦ παλαιοτάτου ναοῦ τῆς 'Αφροδίτης, ὡς σημειώνει "Αγγλος περιηγητής (2), «οἱ χωρικοὶ ἔχριον ἐσχάτως καὶ χρίουσιν ἀκόμη πιθανῶς μέχρι τῆς σήμερον πρὸς τιμὴν τῆς παρθένου τῆς Βηθλεὲμ τοὺς μεγάλους θεμελίους λίθους τῶν ἐρειπίων τοῦ ναοῦ τῆς Παφίας θεᾶς· ὡς ἱκέτευον τὸ πάλαι τὴν 'Αφροδίτην, οὕτω προστρέχουσι σήμερον εἰς τὴν Μαρίαν Μουσουλμᾶνοι καὶ Χριστιανοὶ προσδοκῶντες δι' ἐπῳδῶν καὶ τῆς διόδου διὰ τετρημένων λίθων ν' ἀποτρέψωσι τὴν κατάραν τῆς στειρώσεως ἀπὸ τῶν Κυπρίων γυναικῶν καὶ ν' αὐξήσωσι τὴν ἀνδρικότητα τῶν ἀνδρῶν». Προστεθείσθω ὅτι καὶ εἰς ἄλλο ἀρχαῖον οἰκοδόμημα τῆς νήσου πιστεύεται ὅτι εὑρίσκουσι τελεσφόρον βοήθειαν αἱ ἔγκυοι. 'Εν τῷ ἀρχαίῳ Κιτίῳ παρὰ τὴν Λάρνακα, ἐν ἀρχαίῳ μεγαλιθικῷ κτιρίῳ κρήνης, μεταβληθέντι νεωστὶ εἰς ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας τῆς Φανερωμένης, αἱ ἔγκυοι ἀνάπτουσι κηρία καὶ προσφέρουσιν ἀναθήματα καὶ χρήματα (3).

'Εξετάζοντες τὴν πρέλευσιν τῶν τοιούτων δεισιδαιμόνων συνηθειῶν παρατηροῦμεν, ὅτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἡ ἀρχικὴ δοξασία, ἐξ ἧς ἐγεννήθησαν αὗται, ἦτο ἡ διὰ μαγικῆς πράξεως παραγωγὴ δυνάμεως γονιμοποιοῦ ἔκ τινων λίθων ἢ ἄλλων ἀντικειμένων. Αἱ συγγενεῖς δοξασίαι περὶ παραγωγῆς ἄλλων δυνάμεων, ὡς ἡ τῆς εὐτοκίας καὶ τοῦ ταχέως γάμου, εἶναι δευτερογενεῖς, ἐκπηγάσασαι ἐκ τῆς πρώτης καὶ ἀρχικῆς κατὰ παρέκκλισιν ἐκ ταύτης, ὀφειλομένην εἰς διαφορὰν ἀντιλήψεως εὐνήτων. Οὕτω λ.χ. ἡ διὰ τῆς κατολισθήσεως ἐκ βράχου προσπάθεια πρὸς παραγωγὴν γονιμοποιοῦ δυνάμεως ἐξελήφθη ὡς σκοποῦσα μᾶλλον τὴν διὰ τῆς συμπαθητικῆς μαγείας κατολίσθησιν τοῦ ἐμβρύου ἐκ τῆς μήτρας, καθ' ὃν τρόπον καὶ τὸ σῶμα τῆς ἐγκύου κατωλίσθαινεν ἐκ τῆς πέτρας· καὶ ὁ ταχὺς γάμος ἐξελαμβάνετο ὡς ἀναγκαία προϋπόθεσις τῆς γονιμότητος.

---

1) *Σακελλαρίου*, Κυπριακὰ Α' σ. 78-9. *E. Deschamps*, Les menhirs percés de l'Ile de Chypre ἐν L'Anthropologie 1896 τ. VII σ. 46-57. (Τὴν πραγματείαν ταύτην, ἐν ᾗ μνημονεύεται καὶ ἡ λατρεία τοῦ μονολίθου 'ς τὰ Κούκλια, γινώσκω μόνον ἐκ περιλήψεως αὐτῆς ἐν Revue de l'Histoire des religions 1898 τ. 38 σ. 244. 'Αναφέρεται ἐν ταύτῃ ὅτι ὁ μονόλιθος καλεῖται *'Αγία Τριπημένη*, καὶ ὅτι αἱ ἄτεκνοι γυναῖκες προσκυνοῦσι πρὸς ἀπόκτησιν τέκνων). Λεπτομερεστέρας πληροφορίας μοῦ παρέσχεν ὁ κ. Δ. Μ. Σάρρος. Κατ' αὐτὰς οἱ μονόλιθοι οὗτοι καλοῦνται *στυλάρκα*-στυλάρια καὶ κατ' ἄλλην πληροφορίαν *γυναικόστρες*. "Εχουσιν ἀμφότεροι ὀπὰς εἰς τὸ μέσον. 'Ο εἷς ἔχει μικροτέραν καὶ λέγεται *ἀρσενικός*, ὁ δὲ ἄλλος μεγαλυτέραν καὶ λέγεται *θηλυκός*." Οσαι δὲ στεῖραι θέλουν νὰ ὠφεληθῶν ἐκ τῶν μονολίθων τούτων καπνίζουν πρῶτον μὲ λιβανωτὸν τοὺς μονολίθους τούτους καὶ διέρχονται τρὶς διὰ τῆς ὀπῆς τοῦ θηλυκοῦ πρῶτον καὶ εἶτα διὰ τῆς τοῦ ἀρσενικοῦ. Κατ' ἄλλην πληροφορίαν τοῦ αὐτοῦ συνέρχονται ἐκεῖ αἱ στεῖραι γυναῖκες καὶ ρίπτουσι λίθους. "Εξωθι δὲ τοῦ χωρίου Κούκλια ὑπάρχει καὶ ὀγκόλιθός τις ὃν θυμιῶσι μὲ λιβανωτὸν καὶ περῶσιν ὅσαι γυναῖκες δὲν ἔχουσι γάλα.

2) *D. G. Hogarth*, A Wandering Scholar in the Levant, London 1896 σ. 179 κέ.

3) *Mg. Ohnefalsch—Richter*, Sitten u. Gebräuche auf Cypern, Berlin 1913 σ. 33.—'Ο Σακελλάριος (Α' 32-33) ἀναφέρει γενικῶς τὴν ὑπὸ τῶν χωρικῶν λατρείαν τῆς Παναγίας, ὧν τινες παρακαλοῦσι να φανερώσῃ εἰς αὐτοὺς ἡ Παναγία ποῦ εὑρίσκεται ὁ εἰς τὰ ξένα ἀποδημῶν ἄνθρωπός των. Πάντως δὲ ἡ λατρεία αὕτη εἶναι νεωτέρα, χρονολογουμένη ἀπὸ τῆς ἐγέρσεως τοῦ τόπον ἐκκλησίας ἐπέχοντος παραπήγματος, μετὰ τὴν διὰ τῶν ἀνασκαφῶν ἀποκάλυψιν τοῦ ἀρχαίου οἰκοδομήματος.

Ἡ δὲ δοξασία τῆς γονιμοποιοῦ δυνάμεως τῶν λίθων, ὑπεμφαινομένη ποικιλοτρόπως εἰς συνηθείας ἀρχαιοτάτων λαῶν, ἰσθὼς καὶ τῶν κατὰ φύσιν ἀνθρώπων, μετάγει ἡμᾶς εἰς πρωτογόνους θρησκευτικὰς παραστάσεις. Τὴν ὕπαρξιν παλαιοτέρων ἑλληνικῶν μύθων περὶ γενέσεως ἀνθρώπων ἐκ λίθων ὑποδηλοῦσιν αἱ ἤδη παρ' Ὁμήρῳ παροιμιώδεις καταστᾶσαι φράσεις, οἷα ἡ «οὐ γὰρ ἀπὸ δρυός ἐσσι παλαιφάτου οὐδ' ἀπὸ πέτρης» (Ὀδ. σ. Τ 163), καὶ ὁ μῦθος περὶ δημιουργίας ἀνθρώπων μετὰ τὸν κατακλυσμὸν ἐκ λίθων ριφθέντων ὑπὸ τοῦ Δευκαλίωνος καὶ τῆς Πύρρας (1). Κατὰ τὰς μιθραϊκὰς παραστάσεις ὁ Μίθρας ἐγεννήθη ἐκ βράχου (θεὸς ἐκ πέτρας, πετρογενής, de petra natus)(2), συχνάκις δὲ μνημονεύεται ἐν ἀναθηματικαῖς μιθραϊκαῖς ἐπιγραφαῖς ἡ petra genetrix (3). Αἱ παραστάσεις αὗται φαίνεται ὅτι ἔχουν τὴν ἀρχὴν ἐκ τοῦ φρυγικοῦ μύθου περὶ γεννήσεως τῆς Ἀγδίστιος ἐκ λίθου, εἰς ὃν ἀπεσπέρμηνεν ὁ Ζεὺς (4). Ὁ μῦθος δὲ οὗτος ἐπλάσθη ἴσως πρὸς αἰτιολογίαν νομίμου τινὸς τῶν μυστηρίων τῆς μεγάλης μητρὸς τῶν θεῶν ἐν Πεσσινοῦντι (5). Οὐχὶ δ' ἄσχετος πρὸς τὰς θρησκευτικὰς ταύτας ἀντιλήψεις φαίνεται ὅτι εἶναι καὶ ἡ λατρεία μικρασιατικῶν καὶ συριακῶν θεοτήτων τῆς γονιμότητος ὑπὸ τὴν μορφὴν κωνικῶν λίθων (6). Τοιοῦτος δὲ λίθος πιθανώτατα ἦτο καὶ ὁ ἐν Μέκκα ἱερὸς λίθος Κα'αβᾶ τῶν Μουσουλμάνων, ὅστις εἶναι ὁ αὐτὸς καὶ ὁ τιμώμενος πρότερον ὑπὸ τῶν Πεταίων ὡς θεά, ὑπὸ τὸ ὄνομα Χααβοῦ· ἐπὶ τοῦ λίθου τούτου κατὰ τὴν μουσουλμανικὴν παράδοσιν ὁ Ἀβραὰμ ὡμίλησε τῇ Ἄγαρ (7). Ὅμοια κατάλοιπα παλαιοτάτης θρησκευτικῆς καταστάσεως, ὡς ὀξυνούστατα διέγνω ὁ O. Gruppe (8), εἶναι ὁ ἐν ταῖς ἀρχαίαις Θεσπιαῖς ὡς Ἔρως τιμώμενος ἀργὸς λίθος, *ὁ Θορίκιος πέτρος*, ἐξ οὗ ἀποσπερμήναντος ἐπ' αὐτοῦ τοῦ Ποσειδῶνος ἐξῆλθεν ὁ ἵππος Σκύφιος, καὶ ἡ πρὸς τοὺς μύθους καὶ τὴν λατρείαν τῆς Δήμητρος συνδεομένη *Ἀγέλαστος πέτρα*. Πρὸς τοὺς Φρυγίους δὲ μύθους συγγενεῖς εἶναι καὶ οἱ τῶν σημερινῶν Τσεντσένζων καὶ Ὀσσήτων τοῦ βορείου Καυκάσου περὶ γεννήσεως ἥρωος ἐκ πέτρας, τὴν ὁποίαν κατέστησε γόνιμον τὸ σπέρμα ἀνδρός, πεσὸν ἐπ' αὐτῆς (9). Ἐπίσης καὶ Ἰουδαϊκοὶ καὶ χριστιανικοὶ καὶ μεσαι-

---

1) *Πινδάρ.* Ὀλυμπ. Θ' 44. *Ἡσιόδ.* Ἀποσπ. 115 (141). *Ἀπολλοδώρ.* Α' 48 (ζ' 2, 4). *Ovid.* Metam. I 408 κέ. Περὶ ὁμοίου μύθου ἐν Φρυγίᾳ βλ. *Arnob.* adv. nat. V 5.

2) Βλ. τὰς μαρτυρίας παρὰ *Roscher*, Lex. Myth. II 3046-7. Κατά τινα μῦθον, περὶ τῆς γνησιότητος τοῦ ὁποίου οὐδένα ἔχομεν σπουδαῖον λόγον ν' ἀμφιβάλλωμεν, ὁμοίως ἐκ τῆς πέτρας καὶ τοῦ Μίθρα ἐγεννήθη ὁ Διόρφος. (*Ψευδοπλουτάρχ.* περὶ ὀρῶν καὶ ποταμ. 23, 4).

3) Βλ. *Eisler* ἐν Philologus τ. 68 σ. 135 κέ.

4) *Arnob.* adv. nat. V 5. Βλ. *Fr Cumont*, Textes et monuments relatifs aux mystères de Mithra I 160. *J. Réville* ἐν Revue de l'histoire des religions 1901 τ. 43 σελ. 191.

5) Πρβλ. *R. Eisler* ἐν Archiv. f. Religionswis. 1912 τ. XV σ. 311 καὶ ἐν Philologus, ἔνθ. ἀν.

6) Λατρεία τῆς Ἀστάρτης ἐν Βύβλῳ (Βλ. τὰς μαρτυρίας παρὰ *J. G. Frazer*, Adonis Attis Osiris, Lond. 1906 σ. 10), τῆς Περγαίας Ἀρτέμιδος ἐν Πεσσινοῦντι (αὐτ. σ. 20), θεότητος τῆς Μαλλοῦ τῆς Κιλικίας (αὐτ. σ. 82 κέ.), τῆς Παφίας Ἀφροδίτης ἐν Κύπρῳ (αὐτ. σ. 20 κέ. *Σακελλαρίου*, Κυπριακὰ τ. Α' 85 κέ.). Περίλειμμα τῆς λατρείας τῆς Παφίας Ἀφροδίτης θεωρεῖ οὐχὶ ἀπεικότως ὁ Frazer τὸ ἀνωτέρω ἐκ τοῦ Hogarth μνημονευθὲν (αὐτ. σ. 21) σημερινὸν κυπριακὸν ἔθιμον.

7) *Fr. Cumont* ἐν Revue de l'histoire des religions 1911 τ. 64 σ. 147 κέ. *Eisler* ἐν Arch. f. Religionswis. 1912 τ. XV σ. 306 κέ.

8) Ἐν Archiv f. Religionswiss. 1912 τ. XV σ. 306 κέ.

9) Βλ. Archiv f. Religionswiss. 1910 τ. XIII σ. 509 κέ. 1911 τ. XIV σ. 641 κέ. 1912 τ. XV σ. 305 κέ.

ωνικαὶ παραδόσεις περὶ γεννήσεως τοῦ 'Αρμίλλου ἢ τοῦ 'Αντιχρίστου ἐκ μαρμάρου γυναικομόρφου (1).

Οἱ μῦθοι οὗτοι φέρονται ὡς τροποποίησις ἀρχικοῦ ἁπλουστέρου μύθου περὶ γεννήσεως ἀνθρώπων ἐκ λίθων, προσάγοντες αἰτιολογίαν καὶ ἐξήγησιν αὐτοῦ, ἤτοι ἀποδίδοντες κυρίως τὴν γέννησιν εἰς τὴν ἐπενέργειαν σπέρματος πεσόντος ἐπὶ τοῦ λίθου. 'Ο ἁπλοῦς δ' ὅμως καὶ πρωτογενὴς τύπος τοῦ μύθου ἀνευρίσκεται ὄχι μόνον εἰς τοὺς ἑλληνικοὺς περὶ τῆς δημιουργίας ἀνθρώπων μετὰ τὸν ἐπὶ Δευκαλίωνος κατακλυσμόν, ἀλλὰ καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς, αὐτομάτως ἐσχηματισμένος, διότι ἀδύνατος εἶναι ἡ ὑπόθεσις ἀροιβαίας ἐπικοινωνίας καὶ μεταδόσεως θρησκευτικῶν ἰδεῶν μεταξύ τινων τῶν λαῶν τούτων. Πιθανωτάτη εἶναι ἡ ὕπαρξις παλαιῶν γερμανικῶν μύθων περὶ δημιουργίας ἀνθρώπων ἐκ λίθων (2), ὁμοίας δὲ Ἰουδαϊκὰς θρησκευτικὰς παραστάσεις ὑπεμφαίνει τὸ εὐαγγελικὸν ρητόν: «ὅτι δύναται ὁ Θεὸς ἐκ τῶν λίθων τούτων ἐγεῖραι τέκνα τῷ 'Αβραάμ» (3). Κατὰ τὰς παραδόσεις τῆς φυλῆς Toradjas τοῦ Celebes τῆς 'Ινδονησίας, ὁ πατὴρ Οὐρανὸς (I Lai) καὶ ἡ μήτηρ Γῆ (I Ndera) ἔπλασαν τοὺς ἀνθρώπους ἐκ λίθων (4). Ἡ δὲ ἀνθρωπομορφωτικὴ ἰδέα, ὅτι οἱ λίθοι εἶναι ἄνδρες καὶ γυναῖκες καὶ ὅτι ἔχουν καὶ τέκνα, ἐπικρατεῖ εἰς τοὺς Θαγενεῖς τῶν Φιτζίων νήσων, τοὺς Περουβίους καὶ τοὺς Λάπωνας (5). 'Απηχήσεις τῶν ἰδεῶν τούτων δύνανται νὰ θεωρηθῶσι καὶ αἱ παιδικαὶ δοξασίαι παρὰ νεωτέροις λαοῖς περὶ προελεύσεως τῶν νεογνῶν ἐκ βράχων. Οὕτως ἐν τῷ διαμερίσματι τῶν Βοσγίων πολλαχοῦ λέγουν ὅτι τὰ παιδία ἔρχονται ἐκ βράχου, ὅστις τὰ παράγει καὶ ἐξ οὗ ἐκβαίνουν (6). 'Εν Πομμερανίᾳ πιστεύουν ὅτι τὰ παιδία κομίζουσι κύκνοι ἐκ μεγάλων βράχων γρανίτου κατὰ τὴν ἀκτὴν τοῦ Jasmund, καλουμένων ἐκ τούτου Κυκνείων λίθων (Schwansteine) (7). 'Εν τόπῳ τινὶ τῆς Σουαβίας ἐξέχει βράχος, ὁπόθεν ἐξέρχονται τὰ νεογνὰ (8)· ὁμοίως ἐκ τοῦ βράχου Kindstein ἐν "Ανω "Εσσῃ (9). Εἰς τὸ σουαβικὸν Hansbach λέγουν ὅτι ἡ μαμμὴ κομίζει τὰ παιδία ἀπὸ τὴν σπηλιὰν τοῦ Rosenstein (τριανταφυλλόπετρα), ὅπου τῆς τὰ δίδει μία ἀσπροφόρα (10).

'Εκ τῶν εἰρημένων συνάγεται, ὡς νομίζομεν, σαφῶς ἡ γένεσις καὶ ἡ ἀρχικὴ ἔννοια συνηθειῶν, οἷα ἡ τῆς ἐν 'Αθήναις Κυλίστρας. Ἡ δημιουργία ἀνθρώπων ἐκ λίθων, ὡς καὶ ἡ ἐκ δένδρων, εἶναι συγκεκριμένη εἰκονικὴ ἔκφρασις τῆς παγκοίνου δοξασίας περὶ τῆς παμμήτορος γῆς, περὶ τῆς ἀμέσου ἐκ τῆς γῆς γενέσεως τοῦ αὐτόχθονος ἀνθρώπου (11). Βράχοι ἐγκλείουσιν ἐντὸς αὐτῶν ζωήν, πρὸς ἐξαγωγὴν δ' αὐτῆς καὶ ἐμψύχωσιν τοῦ νέου ὄντος κρίνεται ἀναγκαία μαγικὴ πρᾶξις, οἷα ἡ προστριβή, ἡ κατολίσθησις κτλ. Παραστατικώτατα δ' ἐκ-

1) Αὐτ. 1910 τ. XIII σ. 517.
2) *Grimm*, Deutsche Mythologie 4ης ἐκδ. τ. I σ. 474. III 162. 163.
3) *Ματθ.* γ' 9. Βλ. τὴν συσχέτισιν τοῦ χωρίου τούτου τοῦ Εὐαγγελίου πρὸς ἄλλα χωρία τῆς Π. Δ. μάλιστα τῶν προφητῶν ἐν Archiv f. Religionswiss. 1912 τ. XV σ. 305 κέ.
4) Archiv f. Religionswiss. 1914 τ. XVII σ. 583.
5) *Edw. Tylor*, Primitive Culture, τῆς γερμ. μεταφρ. τ. II σ. 163.
6) *Perdrizet* ἐν Annales de l'Est 1904 παρὰ *A. Dieterich*, Mutter Erde 2ας ἐκδ. σελ. 20.
7) Am Ur-Quell τ. V σ. 254.
8) *Sepp*, Völkerbrauch bei Hochzeit, Geburt u. Tod σ. 7 παρὰ *Sauter*, Geburt, Hochzeit u. Tod σ. 20.
9) *H. Hepding* παρὰ Dieterich ἔνθ. ἀν. σ. 126.
10) *Meier*, Schwäb. Sagen σ. 263 ἀρ. 294 παρὰ *Mannhardt*, Germanische Mythen σελ. 256.
11) Βλ. *Dieterich*, ἔνθ. ἀν. σ. 20.

φράζει τὴν ἰδέαν ταύτην ἡ παιδικὴ δοξασία ἐν Ἀργοβίᾳ τῆς Ἐλβετίας, ὅτι ἡ μαῖα ἐξάγει τὸ παιδίον ἐκ τοῦ βράχου τοῦ λεγομένου Kindlistein κατολισθαίνουσα ἐξ αὐτοῦ (1).

Β'.

Ἡ δίοδος τοῦ Παναθηναϊκοῦ Σταδίου.

Τρυποπέρασμα.—Ἡ συνήθεια τῆς διόδου δι' ὀπῆς.

Ἄγγλος περιηγητὴς τῶν ἀρχῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος (2) βεβαιώνει ὅτι σχεδὸν εἰς ἕκαστον σπήλαιον ἐν Ἀθήναις ἀπεδίδοντο ὑπὸ τοῦ λαοῦ θαυμάσιαι δυνάμεις, καὶ ἄλλα μὲν αὐτῶν εἶχον τὴν φήμην ὅτι ἐπιταχύνουσι τὸν γάμον κορασίων, τὰ ὁποῖα κομίζουσιν εἰς αὐτὰ προσφορὰς καὶ μειλίγματα, ἄλλα δὲ ὅτι βοηθοῦσιν εἰς τιμωρίαν ἐχθρῶν, καὶ εἰς ἄλλα μεταβαίνουσιν ἔγκυοι πρὸς εὐτοκίαν, καθὼς καὶ πρὸς γέννησιν ἀρρένων. Καὶ δὲν προσδιορίζει μὲν ἀκριβέστερον ταῦτα, ἀλλ' ἐκ τῆς προφορικῆς παραδόσεως γινώσκω ὅτι εἰς τὴν τελευταίαν κατηγορίαν τῶν σπηλαίων ὑπήγετο μόνον ἡ ὑπόγειος καμαρωτὴ δίοδος τοῦ Παναθηναϊκοῦ σταδίου, ἧτις πρωτοῦ καθαρισθῇ εἶχεν ἐπίφασιν σπηλαίου (3).

Ὅθεν ὁ μαγικὸς οὗτος τρόπος πρὸς εὐτοκίαν δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς *τρυποπέρασμα*, ὡς καλοῦσιν ἐν Κυθήροις τὸν ἀπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος συνηθιζόμενον μαγικὸν τρόπον πρὸς ἴασιν προπάντων ἀσθενειῶν ἢ ἀποτροπὴν κακῶν διὰ τῆς διόδου δι' ὀπῆς φυσικῆς ἢ τεχνικῆς βράχων ἢ διὰ σχισμάδων δένδρων ἢ ὑπὸ ζῴων (4). Ἡ δεισιδαίμων συνήθεια εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένη εἰς πλείστας χώρας, ἐκτενέστερος δὲ λόγος περὶ αὐτῆς προσήκει νὰ γίνῃ μᾶλλον ἐξ ἀφορμῆς τῶν τελουμένων πρὸς θεραπείαν νόσων, μάλιστα τῶν καχεκτικῶν παιδίων, τὰ ὁποῖα παρ' ἡμῖν διαπεραιοῦσι διὰ τοιούτων τρημάτων, ὅπως ἀπαλλάξωσι τοῦ κατατρύχοντος αὐτὰ κακοῦ. Καὶ ἀλλαχοῦ διαπερῶσι διὰ τῆς ὀπῆς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπίσης καχεκτικὰ παιδία ἢ πάσχοντας ἐν γένει, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας διαφόρους περιστάσεις τοῦ βίου καὶ πρὸς ἀποτροπὴν τῆς ἐπηρείας πονηρῶν πνευμάτων· σπανιώτερα δὲ εἶναι ἡ προσφυγὴ εἰς τὸν μαγικὸν τοῦτον τρόπον τῶν ἐγκύων πρὸς εὐτοκίαν (5).

Ἡ μεγάλη διάδοσις τῆς συνηθείας εἰς παντοδαποὺς λαούς, οἱ διάφοροι σκοποί, εἰς οὓς ἀποβλέπει, καὶ αἱ ποικίλαι μεταβολαὶ αὐτῆς κατὰ τόπους καὶ χρόνους, ἀφοῦ καὶ αὐταὶ αἱ θριαμβικαὶ πύλαι τῶν Ρωμαίων, κατά τινα γνώμην, ἐκ ταύτης ἔχουσι τὴν προέλευσιν, καθιστῶσι δυσχερῆ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς πρώτης ἀρχῆς καὶ τῆς κυρίας σημασίας αὐτῆς. Ἀλλὰ φαίνεται πιθανώτερον ὅτι οὔτε ἐκ μιᾶς μόνης προῆλθεν ἀρχῆς, οὔτε τὴν αὐτὴν σημασίαν ἀνέκαθεν εἶχε· πάντως δ' ὅμως ἡ κυριωτάτη καὶ ἐπικρατοῦσα σημασία αὐτῆς ἦτο ἡ τοῦ καθαρμοῦ (6).

---

1) Αὐτ. σ. 126.

2) *Dodwell*, Class. u. topograph. Reise durch Griechenland τ. I, σ. 230.

3) Βλ. περιγραφὴν ἐν *Ν. Γ. Πολίτου*, Τὸ Παναθηναϊκὸν στάδιον 1897 σελ. 38 ('Ολυμπιακοὶ ἀγῶνες Β').

4) Παραπλήσιον ἔθιμον εἶναι καὶ τὸ ἀνωτέρω (σ. 289) μνημονευθὲν τῶν Κυπρίων γυναικῶν ἐν τῷ μονολίθῳ τῆς Παλαιπάφου (Κούκλια) εἰς τὴν Ἁγίαν Τουπημένην.

5) Παραδείγματα ἐξ Αὐστρίας, Σουηδίας, Δανίας, Σερβίας καὶ Περσίας ἀναφέρει ὁ *Th. Zachariä*, Durchkriechen als Mittel zur Erleichterung der Geburt ἐν Zeitschrift d. Ver. f. Volkskunde 1902 XII σ. 110-3). Βλ. καὶ ἀνωτέρω σ. 286 σημ. 1. [Ἐκ Θράκης βλ. *Λαογρ.* Γ' σ. 658].

6) Εἰδικώτερον περὶ τῆς συνηθείας ταύτης ἐπραγματεύθησαν οἱ ἑπόμενοι συγγραφεῖς: *Liebrecht*, des Gervasius v. Tilbury Otia imperialia σ. 170-1. Zur Volks-

Γ'.

Κυλλοῦ πήρα.

Ὕδωρ τῆς Κυλλοῦ πήρας.—Ἁγίασμα ἁγίου Ἀνδρέου ἐν Πάτραις.—Πηγαὶ μὲ θαυμασίας ἰδιότητας ἐν Ἀρκαδίᾳ. Πηγαὶ γονιμότητος.

Ἐν Ἀττικῇ πρὸς τῷ Ὑμηττῷ ὑπῆρχε χωρίον, ἐν ᾧ ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης, καὶ πηγή, Κυλλοῦ πήρα καλουμένη, περὶ τῆς ὁποίας ἐπιστεύετο ὅτι αἱ ἐκ ταύτης πίνουσαι ηὐτόκουν καὶ αἱ ἄγονοι γόνιμοι ἐγίνοντο (1). Τὴν πηγὴν ταύτην συνταυτίζουσί τινες πρὸς τὸ ΝΑ τῆς μονῆς Καισαριανῆς εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων ἑκατοντάδων μέτρων ἐντὸς τῶν ἐρειπίων ἀρχαίου ἐρημοκλησίου κείμενον ἁγίασμα, ἄλλοι δὲ πολλῷ πιθανώτερον πρὸς ἑτέραν πλησίον τῆς αὐτῆς μονῆς εἰς τὴν θέσιν Καλοποῦλαν πηγήν, τῆς ὁποίας τὸ ὕδωρ ἔχει, ὡς πιστεύεται καὶ νῦν ὑπὸ τοῦ λαοῦ, τὴν δύναμιν τῆς εὐτοκίας καὶ τῆς γονιμότητος (2). Παραπλήσιον παράδειγμα διατηρήσεως ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἀρχαιότητος τῶν εἰς τὸν αὐτὸν τόπον ἀναφερομένων δημωδῶν δοξασιῶν παρέχει καὶ τὸ ἐν Πάτραις ἁγίασμα τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου, εἰς ὃ ἀποδίδονται νῦν θαυμάσιαι ἰδιότητες (3). Μετωνομάσθη δ' ἁγίασμα τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου ἡ πρὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρος πηγή, ἐξ ἧς ἐμαντεύοντο τὸ πάλαι διὰ κατόπτρου περὶ τῆς ἐκβάσεως τῆς νόσου τῶν ἀσθενῶν (4). Ὅτι ἡ πίστις εἰς τὰς θαυμασίας ἰδιότητας τοῦ ὕδατος ἐξηκολούθησεν ἀδιαλείπτως ἀπὸ τῶν ἀρχαίων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, μαρτυρεῖ βυζαντινὸν ἐπίγραμμα, ἐπὶ πλακὸς ἐντετειχισμένης παρὰ τὸ φρέαρ (5).

---

kunde σ. 349–350. *H. Gaidoz*, Un vieux rite médical, Paris 1892. *Kr. Nyrop*, Kludetraee ἐν Dania I.—*E. Sidney Hartland*, The Legend of Perseus, Lond. 1896 τ. II, σ. 146 κέ. Ὁ αὐτὸς ἐν Folk-Lore 1896 VII σ. 303–6. *Frazer*, The golden bough 2ας ἐκδ. τ. III σ. 394–406. 3ης ἐκδ. μέρ. VII τόμ. 2 σ. 168–195. Zeitschrift d. Ver. f. Volksk. 1897 σ. 42–53. 1906 σ. 316–8. 1910 σ. 156–9. 167–181. 1914 σ. 201–6.

1) *Φώτ.* Λεξ. σ. 185, 21 = *Meineke*, FCG II 79,8. 1508,9. Paroemiogr. gr. Göthing. τ. I, σ. 427, 52 καὶ Leutsch αὐτ. *Μακάρ.* 441. *Σουίδ.* λ. κυλλός, κυλλοῦ πήραν. *Ἡσύχ.* λ. Κίλλεια. Κύλλου πήραν.

2) *Koss*, Archäol. Aufsätze τ. I σ. 220 καὶ ἐν Ἀσκληπιῷ (περιοδ. Ἀθην.) 1857 τ. Β' σ. 18–20. *Ow*, Aufzeichnungen I 93. *Henriot*, Recherches sur la topographie des dèmes d'Attique, Paris 1853 σ. 68. *Δ. Πανταζῆ*, ἡ παρὰ τῇ Καισαριανῇ κρήνη Κυλλοῦ πήρα νῦν Καλοποῦλα, ἐν Ἐφημ. Φιλομ. 1867 σ. 1249–1250. Archives des missions scientifiques et littéraires 1869 τ. V σ. 498. *B. Schmidt*, das Volksleben d. Neugriechen, Lpz. 1871 σ. 79–80. *Γ. Λαμπάκης* ἐν Παρνασσῷ τ. Ε' σ. 646. *Δ. Γρ. Καμπούρογλου*, Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων 1890 τ. Β' σ. 196–7. *Ἰ. Σβορῶνος* ἐν Διεθνεῖ Ἐφ. νομισμ. ἀρχ. 1917 τ. ΙΗ' σ. 36 κέ.

3) *Frazer*, Pausanias τ. IV σ. 151.

4) *Παυσαν.* Ζ' κα' 12. Περὶ τῆς πηγῆς τῆς Δήμητρος καὶ τοῦ ἁγιάσματος βλ. *Frazer* ἔνθ. ἀν. καὶ *Pausan.* ἐκδ Hitzig καὶ Blümner τ. II σ. 821 καὶ τοὺς αὐτόθι ἀναφερομένους συγγραφεῖς, πρὸς δὲ *Σε. Ν. Θωμοπούλου*, Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν, Ἀθ. 1888 σ. 81, τοῦ αὐτοῦ ὁ Ἀπόστολος Ἀνδρέας, Ἀθ. 1899 σ. 24.

5) Τὸ ἐπίγραμμα ἀναφέρει, ὅτι ἡ θαυμασίας ἰαματικὰς ἰδιότητας κεκτημένη πηγὴ αὕτη ἀνῆκέ ποτε εἰς τὴν Δήμητρα, καὶ ὅτι ἐν τῷ τόπῳ αὐτῷ ἐσταυρώθη ὁ πολιοῦχος τῶν Πατρῶν ἅγιος. («Νημερτὲς τόδ' ὕδωρ / Δημήτερος ἦν ποτε νούσοις / Ἔνθα παγεὶς ξύλῳ Ἀνδρέας / Πάτρας ἀμφιβέβηκεν»). Ἡ παράδοξος ἐν χριστιανικῷ ἐπιγράμματι μνεία ἀρχαίας θεότητος καθὼς καὶ ἡ νεωτερικὴ τοῦ λίθου καὶ τοῦ χαράγματος ὄψις εἶναι ἡ αἰτία, δι' ἣν ἀδιστάκτως ἀποφαίνονται ὅσοι κάμνουν λόγον περὶ τῆς ἐπιγραφῆς, ὅτι εἶναι οὐγχρονον ἔργον. (Βλ. *Θωμόπουλον* ἔνθ. ἀν. *Baedeker*, Griechenland 1883 σ. 20.—1888 σ. 30.—1908 σ. 283). Ἀλλ' ὅμως εἶναι παλαιά, εὑρεθεῖσα ἐντὸς τοῦ φρέατος ἐν ἀνασκαφαῖς γενομέναις πρὸς καθαρισμὸν αὐτοῦ κατὰ τὸ 1876. Ἐδημοσιεύθη δ' εὐθὺς μετὰ τὴν εὕρεσιν ἐν τῇ Ἐφημερίδι τῶν Πατρῶν *Τοξότῃ*, καὶ ἐξ αὐτῆς ἐν *Παρνασσῷ* 1877 τ. Α' σ. 73. Περὶ τῶν τυχῶν τῆς ἐπιγραφῆς, ἐρωτηθεὶς ὑπ' ἐμοῦ μοὶ ἀνεκοίνωσεν ὁ ἐν

—Καὶ ἐν Ἀρκαδίᾳ, κατὰ τὴν μαρτυρίαν περιηγητοῦ τινος, πιστεύεται ὅτι τὸ ὕδωρ πηγῶν τινων συντελεῖ εἰς τὴν γέννησιν ἀρρένων τέκνων (1).

Πηγαί, τῶν ὁποίων τὸ ὕδωρ πιστεύεται ὅτι ἐπιφέρει γονιμότητα (ἢ εὐτοκίαν, διότι, ὡς εἴδομεν, ἀμφότεραι αἱ θαυμάσιαι ἰδιότητες αὗται συνήθως συνάπτονται) ἀναφέρονται πολλαχοῦ (2). Ἡ δοξασία δ' αὕτη δὲν εἶναι βεβαίως ἀπόροια τῆς θρησκευτικῆς πίστεως πολλῶν λαῶν, ὅτι πάντων ἀρχὴ καὶ γένεσις τὸ ὕδωρ, ἣν καὶ εἰς φιλοσοφικὴν ὑπόθεσιν διετύπωσεν ὁ Θαλῆς (3), ἀλλὰ μᾶλλον ἀνεπτύχθη ἐκ τῆς ἀποδεδειγμένης ἰαματικῆς δυνάμεως πολλῶν ὑδάτων. Ἡ φαντασία τοῦ λαοῦ ἐπεξέτεινεν εὐκόλως τὴν δύναμιν τῶν ὑδάτων καὶ εἰς τὴν θεραπείαν παθημάτων καὶ τὴν βελτίωσιν καταστάσεων, ἐφ' ὧν οὔτε εἶχον, οὔτε ἦτο δυνατὸν νὰ ἔχωσιν οἱαδήποτε φάρμακα ἐπενέργειάν τινα.

Δ'.

Ἅλας.

Ἅλας διαλελυμένον εἰς ὕδωρ κατὰ τῆς δυστοκίας.—Ἱερότης τοῦ ἅλατος.—Ἅλας καὶ ὑπόδημα.

Εἰς τὸν Οἰνοῦντα τῆς Λακωνίας «ὅταν δυσχερὴς ὁ τοκετὸς πρεμηνύεται, ἡ πενθερὰ θέτουσα ἐντὸς τοῦ ὑποδήματός της ὕδωρ, ἐν ᾧ ἔχει διαλυθῇ ἅλας, τὸ προσφέρει εἰς τὴν νύμφην ὡς ἀλτξητήριον κατὰ τῆς δυστοκίας» (4). Παραπλησία δεισιδαιμονία κρατεῖ καὶ παρὰ τοῖς Βουλγάροις. Ἡ μαῖα, ἐν ἀγνοίᾳ τῆς ἐγκύου, θέτει ὑπὸ τὸ προσκεφάλαιόν της ἅλας, τὸ ὁποῖον ἀφαιρεῖ μετὰ τρεῖς νύκτας καὶ τὸ ἀναμιγνύει εἰς τὴν τροφὴν τῆς ἐγκύου διὰ νὰ γεννήσῃ εὐκόλως (5).

Ἡ συνήθεια στηρίζεται εἰς τὴν κοινὴν εἰς τοὺς ἀρχαίους καὶ νεωτέρους λαοὺς δοξασίαν περὶ τῆς καθαρτηρίου δυνάμεως τοῦ ἅλατος. Ἕνεκα τῶν ἀντισηπτικῶν ἰδιοτήτων αὐτοῦ τὸ ἅλας θεωρεῖται ἱερόν, διαλῦον τὰς μαγγανείας, ἀποκαθαῖρον τὰ μολύσματα καὶ ἀποτρέπον τὰ ἐκ τούτων κακά. Διὰ τοῦτο γίνεται χρῆσις αὐτοῦ εἰς πολυπληθεῖς δεισιδαίμονας συνηθείας, μάλιστα εἰς

Πάτραις φίλος συνεργάτης τῆς Λαογραφίας κ. Χ. Κορύλλος, ἰατρός, ὅτι «ὡς ἐβεβαιώθη μετ' ἀκριβεῖς καὶ ἐπιπόνους ἐρεύνας, ὄντως κατὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ φρέατος καὶ τῶν πέριξ εὑρέθη πλὰξ ἐνεπίγραφος, ἥτις ὑπὸ τῶν τότε ἐπιτρόπων τοῦ ναοῦ, ἐμπόρων μὴ ἱκανῶς μορφωμένων, ἐδόθη πρὸς ἀντιγραφὴν εἰς μαρμαρογλύφον, ἀσχολούμενον τότε εἰς τὴν ἐπιδιόρθωσιν ἐν γένει τοῦ ναοῦ. Ἡ ἐπιγραφὴ ἀντεγράφη πανομοιοτύπως, ὡς βεβαιώνει ὁ ἐπιζῶν ἔμπορος ἐπίτροπος τοῦ ναοῦ, ἀλλ' ἡ πρωτότυπος πλὰξ δὲν ἐπεστράφη, μὴ ζητηθεῖσα, διότι ἐθεωρήθη ἄχρηστος πλέον. Ταῦτὰ ἐβεβαίωσε καὶ ὁ μαρμαρογλύφος Καθρέπτης, ὅστις κατὰ τὸ 1876 ἐμαθήτευε παρὰ τῷ χαράξαντι τὴν στήλην ἀδελφῷ του.

1) [*Pückler-Muskau*] Südöstlicher Divan, Stuttgart 1840 τ. II σ. 185-6. (Ἐξ ἀφορμῆς ἐκδρομῆς εἰς Ἁγίαν Λαύραν τῶν Καλαβρύτων, παρατηρεῖ οὗτος ὅτι τὰ ὄρη τῆς Ἀρκαδίας ἔχουσι πολλὰς πηγάς, περὶ ὧν, ὡς καὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους, μυθολογοῦσι καὶ νῦν πολλά, ὁτὲ μὲν ὅτι θεραπεύουσι τὴν λύσσαν, ὁτὲ δ' ὅτι ἐπιφέρουσιν ἀρρενογονίαν, ἢ ὅτι εἰδικῶς θεραπεύουσι νόσους τινάς, ἢ καὶ ἀντιθέτως, ὅτι προξενοῦσι νόσους).

2) Βλ. *Bérenger-Féraud*. Superstitions et survivances, Paris 1896 τ. III σ. 247-289. (Le pélerinage de la Sainte-Beaume, πρὸς γονιμοποίησιν) σ. 291-360. (Les vertus miraculeuses des fontaines, μαντική, γονιμοποίησις, θεραπεία). *Hartland*, Primitive Paternity τ. I σ. 64 κέ. 79 κέ. 129 κέ. *P. Saintyves*, Les vierges mères, Paris 1908 σ. 45 κέ. Πηγαὶ γονιμότητος ἐν Παλαιστίνῃ Archiv f. Religionswiss. 1912 XV σ. 141 κέ. Ἐν Ἀλγερίᾳ: Verhandlungen der berliner Gesellschaft f. Anthropologie 1887 σ. 374.

3) Βλ. *Zeller*, die Philosophie der Griechen 4ης ἐκδ. τ. I σ. 174 κέ.

4) *Φ. Κουκουλέ*, Οἰνουντιακά, ἐν Χανίοις 1908 σ. 82.

5) *A. Strauss*, die Bulgaren σ. 291.

σκοπούσας τὴν προφύλαξιν τῶν μικρῶν παιδίων καὶ τὴν ἀποτροπὴν κακῶν ἀπὸ τούτων· οὕτω π. χ. εἰς τὰ σώματα τῶν νεογνῶν ἐπιπάσσουσιν ἅλας πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος (1) καὶ ἀλλαχοῦ (2), κατὰ παλαιὸν ἰατρικὸν παράγγελμα (3). Καὶ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ ἐτίθετο ἅλας ἐν τῇ κολυμβήθρᾳ κατὰ τὴν βάπτισιν (4), ἡ δὲ συνήθεια αὕτη διετηρήθη ἐν Ἑλλάδι μέχρι τοῦ ΙΣ' τοὐλάχιστον αἰῶνος (5).

Ἡ διάλυσις τοῦ ἅλατος εἰς ὕδωρ, καθὼς ἀνεπτύξαμεν ἀλλαχοῦ (6), θεωρεῖται ὡς συμβολικὴ πρᾶξις πρὸς ἀποτροπὴν τῶν κακῶν. Ὁ ραντισμὸς διὰ τοιούτου ὕδατος νομίζεται ἀντιβασκάνιον καὶ ὑπὸ τεῦ ἡμετέρου (7) καὶ ὑπ' ἄλλων λαῶν (8). Ὡς ἐν τῷ μνημονευθέντι τόπῳ ἐσημειώσαμεν (9), οἱ ἀρχαῖοι πρὸς καθαρμὸν τῆς οἰκίας ἐπέρραινον θαλλῷ «ἅλεσσι μεμιγμένον ὕδωρ», ὁ δὲ δεισιδαίμων τοῦ Μενάνδρου περιρραίνει ὕδατι, εἰς ὃ ἔχει ἐμβάλλῃ ἅλας. Ἐν δὲ τῇ Βουλγαρίᾳ μεταχειρίζονται ὕδωρ, ἐν ᾧ ἔχει διαλυθῇ ἅλας κατὰ τοῦ πόνου τοῦ στήθους τῶν λεχώνων (10).

Ἡ δὲ ἀηδὴς συνήθεια τοῦ προσφέρειν ἐν τῷ ὑποδήματι τὸ τοιοῦτο ὕδωρ δὲν ἐπιχωριάζει μόνον ἐν Οἰνοΰντι. Καὶ ἐν Ὀλδεμβούργῳ τὸν νοσοῦντα μόσχον ποτίζουσιν ἀπὸ ὑποδήματος δι' ὕδατος, ἐν ᾧ ἔχει δ αλυθῇ ἅλας (11). Συνάπτεται

---

1) Πολλαχοῦ τῆς Πελοποννήσου κατὰ τοὺς παλαιοτέρους χρόνους, μέχρι τοῦ νῦν δὲ συνηθίζεται ἐν Οἰνοῦντι τῆς Πελοποννήσου (*Κουκουλέ*, Οἰνουντιακὰ σ. 83), ἐν Σύμῃ (Ζωγρ. ἀγὼν Α' σ. 211), ἐν Σίλῃ τῆς Καππαδοκίας (*Φαρασοπούλου*, Τὰ Σύλατα σ. 40). Ἐν Σύμῃ ἁλατίζουσι τὸ νεογνὸν εἰς τὸ πρῶτον λουτρὸν αὐτοῦ (Ζωγράφ. ἀγὼν Α' σ. 214). Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ καθηγητοῦ Θ. Ι. Ἀθανασοπούλου, ἐν Σοποτῷ Καλαβρύτων «κατὰ τὴν δευτέραν ἢ τρίτην ἡμέραν ἀπὸ τοῦ τοκετοῦ ἡ μαῖα ἁλατίζει τὸ παιδί ἐπιχρίουσα τὸ σῶμα αὐτοῦ μὲ *πεμέζι* ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔχει διαλύσει τὸ ἅλας. Τὸ κάμνουν αὐτὸ *γιὰ νὰ σφίξῃ τὸ κορμί* του, δι' ὃ καὶ τοὺς ἀρθόνως ἱδροῦντας λέγουσιν *ἀναλάτους*. Μαῖαι τινὲς ἀλείφουσι καὶ τὸ στόμα τοῦ παιδίου, *γιὰ νὰ λέῃ καλὰ λόγια*, ὁπότε τὸ ἁλάτισμα λαμβάνει καὶ χροιὰν θρησκευτικήν, οὕτως εἰπεῖν, ὁμοίαν τῇ τοῦ ἁγίου μύρου.» Καὶ ἐν Ἀρτοτίνῃ, κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ διδασκάλου Δ. Λουκοπούλου ἁλατίζουν τὸ παιδὶ εἰς ὅλον τὸ σῶμα πλὴν τοῦ προσώπου. Τὴν τρίτην ἡμέραν τὸ *ξεπλύνουν ἀπό τ' ἅλατι*.. Βλ. καὶ *H. Ploss*, das Kind, 2ας ἐκδ. 1884 τ. Ι σ. 281 (ἐκ τοῦ Ausland 1864 ἀρ. 25 σ. 599).

2) Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑβραίοις: Ἰεζεκιὴλ ΙΣ' 4. Παρὰ τοῖς νῦν: *Samter*, Geburt, Hochzeit u. Tod σ. 152. Schweizerisches Archiv f. Volksk. 1913 σ. 6. Ἐν Βουλγαρίᾳ: *Strauss* die Bulgaren σ. 294. *Samter* αὐτ. Ἐν Σιλεσίᾳ, Βρανδεμβούργῳ καὶ Μεκλεμβούργῳ (αὐτ.). Ἐν Ἐστωνίᾳ πρὸς προφύλαξιν τοῦ νεογνοῦ ἀπὸ πάσης δυστυχίας ἐν τῷ μέλλοντι, ἐμβάλλει ἡ μαῖα ἅλας εἰς τὸ πρῶτον λουτρόν του (*Samter* αὐτ.), ὡς συμβαίνει παρ' ἡμῖν ἐν Σύμῃ. Ἀναγραφὴν ὁμοίων συνηθειῶν διαφόρων τόπων βλ. παρὰ *Ploss* ἔνθ. ἀν. σ. 280–3. τ. ΙΙ σ. 16–19.

3) Βλ. *Γαλην.* Ὑγιεινῶν Α' 7 τ. VI σ. 32 Kuhn: «πρῶτον μὲν σπαργανούσθω (τὸ νεογενὲς παιδίον), συμμέτροις ἁλσὶν περιπαττόμενον, ὅπως αὐτοῦ πυκνότερον καὶ στερρότερον εἴη τὸ δέρμα τῶν ἔνδον μορίων· ἐν γὰρ τῷ κυΐσκεσθαι πανθ' ὁμοίως μαλακά». Τὴν αὐτὴν αἰτιολογίαν φέρουσι καὶ νῦν ἐν Κύπρῳ, ἰσχυριζόμενοι ὅτι τὸ μὴ ἁλατισθὲν νεογνὸν μένει μαλθακὸν καὶ ἀδύνατον. (*Λουκᾶ*, Λεξιλόγιον σ. 33).

4) Βλ. *W. Kroll*, Alte Taufgebräuche ἐν Archiv f. Religionswiss. 1905 τ. VIII, Beiheft 32 κέ.

5) Ὁ Παχώμιος Ρουσάνος ἐπετίμησεν αὐστηρῶς, ὡς διηγεῖται, ἱερέα τινὰ ἐν Ξανθείᾳ (Ξάνθῃ) τῆς Θράκης, διότι κατὰ τὴν βάπτισιν παιδίου ἐπέτρεψεν εἰς τὴν μαῖαν νὰ βάλῃ δράκα ἅλατος εἰς τὴν κολυμβήθραν. (*Ρουσάνου*, πρὸς τοὺς ἑλληνίζοντας ἐν Δελτ. ἱστ. ἑτ. Α' σ. 109.)

6) Λαογραφ. Β' 168–171.

7) Αὐτ. σ. 169.

8) *Seligmann*, der böse Blick τ. Ι σ. 308.311 (Σκωτία) 311 (Σιβηρία) 313 (Ρωσία) 379 (Καλαβρία) τ. ΙΙ σ. 34 (Σιλεσία. Ἐσθωνία).

9) Λαογραφ. Β' 170.

10) *Strauss*, die Bulgaren σ. 408.

11) *Wuttke*, der deutsche Aberglaube, 3ης ἐκδ. § 698 σ. 444.

δὲ τὸ ἅλας πρὸς τὰ ὑποδήματα καὶ εἰς δεισιδαίμονας γαμηλίους συνηθείας τῆς Γερμανίας· ἐν Πότσδαμ οἱ ἀρραβωνισμένοι θέτουσιν εἰς τὰ ὑποδήματά των ἅλας (1)· ἐν Σουηβίᾳ κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν γάμων ἐμβάλλουσιν ἅλας εἰς τὰ ὑποδήματα τῶν μελλονύμφων (2), ὁμοίως ἐν Μάρκ, ἐν Βάδεν καὶ ἐν Θυριγγίᾳ ἡ μήτηρ τῆς νύμφης ἢ ἀμφότεροι οἱ μελλόνυμφοι ἐμβάλλουσιν ἅλας εἰς τὰ ὑποδήματά των πρὸς ἀποτροπὴν μαγγανειῶν (3). Παρ' ἡμῖν δ' ἐνιαχοῦ ἐντίθεται ἅ ας εἰς ὑπόδημα πρὸς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῆς παρουσίας ὀχληροῦ ἐπισκέπτου (4), ἐνῷ εἰς τὰ περισσότερα μέρη θέτουσι κρυφίως τὸ ἅλας ὑπὸ τὸ κάθισμα τοῦ ἐπισκέπτου πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν (5).

Ε'.

Θυσία.

Θυσία ἀλέκτορος πρὸς εὐτοκίαν.

Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ Γερμανοῦ ἰατροῦ τοῦ βασιλέως Ὄθωνος Röser ἐνιαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, καθ' ἣν στιγμὴν ἐπίκειται τοκετός, σφάζουσιν ἀλέκτορα (6). Περὶ τοιαύτης συνηθείας ἐπιμαρτυρεῖ ὅτι ἤκουσε νὰ γίνεται λόγος καὶ ὁ Curt Wachsmuth (7), οὐδεμίαν δ' ἔχομεν ἀφορμὴν ν' ἀμφιβάλλωμεν περὶ τῆς ἀκριβείας τῆς πληροφορίας αὐτῶν. Ἀμφότεροι παραλληλίζουσι τὴν συνήθειαν πρὸς τὴν θυσίαν ἀλέκτορος τῶν ἀρχαίων εἰς τὸν Ἀσκληπιόν, ἀλλ' ὁ σκοπὸς τῆς θυσίας ἐκείνης ἦτο παντελῶς διάφορος καὶ οὐδὲν κοινὸν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἔχουσα πρὸς τὴν σημερινὴν συνήθειαν. Τῆς μὲν γνωστοτάτης ἐκ τοῦ Πλατωνικοῦ Φαίδωνος (σ. 118α) θυσίας τοῦ ἀλέκτορος, ἣν μόνην εἶχον κατὰ νοῦν οἱ παραλληλίζοντες, ὁ σκοπὸς καὶ ὁ χαρακτὴρ ἦτο πιθανώτατα ὁ αὐτὸς καὶ ὁ τῶν θυσιῶν ἀλέκτορος εἰς χθονίους θεοὺς καὶ εἰς νεκρούς (8), αἱ δ' ἄλλαι μνημονευόμεναι ὑπὸ ἀρχαίων παρόμοιαι θυσίαι εἶχον μᾶλλον τὸν χαρακτῆρα ἱάτρων (9). Ὅτι δ' ὅμως ἡ σημερινὴ συνήθεια παρέμεινεν ἐκ τῆς ἀρχαιότητος, συνάγεται ἐξ ὅσων λέγει ὁ Αἰλιανὸς (π. ζῴων Δ' 29). Οὗτος μνημονεύων, μῦθον, καθ' ὃν παρέστη ἀλέκτωρ κατὰ τὰς ὠδῖνας τῆς Λητοῦς, προσθέτει: «ταῦτά τοι καὶ νῦν ταῖς τικτούσαις ἀλεκτρυὼν πάρεστι, *καὶ δοκεῖ πως εὐώδινας ἀποφαίνειν*». Ὅθεν ἐπιστεύετο καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων, ὅτι ὁ ἀλέκτωρ συντελεῖ εἰς εὐτοκίαν τῶν ὠδινουσῶν.

Ϛ'.

Χέρι τῆς Παναγίας.

Βοτάναι ὡς ὠκυτόκια.—Χέρι τῆς Παναγίας.—Δύναμις χειρὸς Θεοῦ πρὸς πράυνσιν τῶν πόνων καὶ θεραπείαν τῶν νόσων.

Αἱ ἀρχαῖαι Ἑλληνίδες ἔκαμνον χρῆσιν βοτανῶν τινων ὡς ὠκυτοκίων,

---

1) *Seligman* τ. II σ. 38.
2) Zts. d. Ver. f. Volksk. 1905 τ. XV σ. 146 *Samter* σ. 151.
3) Αὐτ.
4) Ζωγρ. ἀγὼν Α' 215 (Σύμη). *M. A. Walker* ἐν The Folk-lore Journal 1883 σ. 217.
5) Ὡς ἐν Κύπρῳ (*Σακελαρίου*, Κυπριακὰ Α' 704).
6) *Ploss-Bartels*, Das Weib, 7ης ἐκδ. τ. II σ. 293.
7) *Wachsmuth*, das alte Griechenland im neuen σ. 71. «Auszuführen wäre hier noch der Gebrauch, in dieser Zeit einen Hahn zu schlachten, von welchem mir erzählt ward».
8) *P. Stengel*, Opferbräuche der Griechen, Lpz. 1910 σ. 142. 152. 167.
9) *Ἡρώνδ.* Δ' 12.16.90. Ιρβλ. *Πλουτάρχ.* Πύρρ. 3.

εἴτε φέρουσαι αὐτὰς ὡς περίαπτα, εἴτε ὡς φάρμακα συνεσκευασμένα. Οὕτω λ. χ. ἡ ρίζα τοῦ κυκλαμίνου ἐθεωρεῖτο κατάλληλος ὡς ὠκυτόκιον περίαπτον (1), τὴν δὲ πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν χρῆσιν τοῦ δικτάμνου ὑπεμφαίνει ἡ στέψις δι' αὐτοῦ τῆς Εἰλειθυίας (2), καὶ ἀγάλματος τῆς Ἀρτέμιδος ἐν Κρήτῃ (3), πλὴν τῆς ρητῆς μαρτυρίας ἀρχαίων συγγραφέων, ἐξ ὧν διαγινώσκεται καὶ ὁ λόγος τῆς χρήσεως, ἡ ὑποτιθεμένη δηλ. φαρμακευτικὴ ἐνέργεια (4). Παρ' ἡμῖν μεταχειρίζονται ὡς ὠκυτόκιον τὸ φυτὸν τὸ καλούμενον *Χέρι τῆς Παναγίας* ἢ *τῆς Παναγίας τὸ χορτάρι* ἢ *Παναγιόχορτο* ἢ *τῆς Κυρᾶς τὸ χόρτο*, ἤτοι Τεύκριον τὸ πόλιον (5). Τοῦτο κρατοῦσιν αἱ ὠδίνουσαι εἰς τὴν χεῖρα πρὸς καταπράυνσιν τῶν πόνων (6), ἢ ἐμβάλλουσιν εἰς ὕδωρ, δι' οὗ ραίνουσι τὸν κοιτῶνα τῆς ἐπιτόκου (7), ἢ δίδουσιν εἰς ταύτην νὰ πίῃ ἐκ τοῦ ὕδατος τούτου πρὸς εὐτοκίαν (8), ἢ ἐμβαπτίζουσιν εἰς ποτήριον ὕδατος ἀπεξηραμμένον ἄνθος αὐτοῦ μαντευόμεναι περὶ εὐχεροῦς ἢ δυσκόλου τοκετοῦ τῆς ὠδινούσης ἐκ τοῦ βραγέος ἢ μακροτέρου χρόνου, ὅστις θ' ἀπαιτηθῇ, ὅπως τὸ ἄνθος ὑπανοίξῃ τὰ πέταλα (9). Ὁμοία συνήθεια μνημονεύεται καὶ ἐν Βουλγαρίᾳ· καὶ ἐκεῖ «αἱ γυναῖκες θέτουν τὴν χειρόμορφον ρίζαν φυτοῦ, τὸ ὁποῖον ὀνομάζουν *Χέρι τῆς Θεομήτορος*, εἰς ἀγγεῖον μὲ νερὸν καὶ πίνουσιν ἐνίοτε ἐξ αὐτοῦ· ἂν ἡ ρίζα βλαστήσῃ, εἶναι σημεῖον, ὅτι ἐγγίζει ἡ ὥρα τοῦ τοκετοῦ» (10).

Εἶναι φανερὸν ὅτι εἰς τὸν τρόπον τῆς χρήσεως τοῦ φυτοῦ τούτου δὲν ἀποδίδεται σημασία, ἀφοῦ τέσσαρες διάφοροι τρόποι ἀναφέρονται, καὶ ὅτι κυρίως ἡ προσκόμισις αὐτοῦ πλησίον τῆς ὠδινούσης θεωρεῖται ὡς ἐπαρκὴς ἐπικουρία. Ὡς λόγον τῆς θαυμασίας δυνάμεως αὐτοῦ φέρει κεφαλληνιακή τις παράδοσις ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ Θεοτόκος ἤψατο τοῦ φυτοῦ τούτου, ὠδίνουσα ἐνΒηθλεὲμ (11). Ἀλλ' ἡ παράδοσις ἐπλάσθη προδήλως πρὸς αἰτιολογίαν τοῦ κεφαλληνιακοῦ ὀνόματος *τῆς Παναγίας τὸ χορτάρι*, ἡ δ' ἀληθὴς ἀφορμή, δι' ἣν ἀπεδόθη ἡ προστατευτικὴ τῶν ἐπιτόκων δύναμις εἰς τὸ φυτόν, εἶναι τὸ σχῆμα αὐτοῦ, ὁμοιάζον πρὸς χεῖρα. Καὶ τῆς Παναγίας τὸ χορτάρι ἐπέχει θέσιν θείας χειρός, τῆς χειρὸς τῆς Παναγίας, ὡς δὲ ἡ χεὶρ τοῦ Θεοῦ ἐνομίζετο ὅτι ἔφερεν ἀνακούφισιν καὶ θεραπείαν πάσης νόσου, προπάντων δὲ τῶν ὠδίνων τῶν ἐπιτόκων, οὕτως ἐπίσης καὶ εἰς τὸ σύμβολον αὐτῆς ἀπεδόθη ἡ αὐτὴ δύναμις (12).

---

1) *Θεοφράστ.* Φ. ἱστ. Θ' θ' 3.
2) Σχολ. Ἀράτ. Φαιν. 33.
3) Σχολ. Εὐριπίδ. Ἱππόλ. 58.
4) *Ἱπποκράτ.* π. γυναικείης φύσιος τ. 22 σ. 553 Kuhn. Γυναικείων Β 108 *Θεοφράστ.* Φ. ἱστ. Θ' ις' 1. *Διοσκορίδ.* Γλ. ἰατρ. Γ' 34. *Πλουτάρχ.* πότ. τ. ζώων φρονιμ. 20,8 σ. 974 *Plin.* N. H. XXVI 153. 161.
5) *Θ. Χελδράιχ* ἐν Ἐγκυκλοπαιδ. λεξικῷ λ. τεύκριον. *Χελδράιχ—Μηλιαράκης* ἐν Ἐπετηρίδι Πανεπιστημίου 1907)8 σ. 304-5. Ὁ *Σκαρλάτος ὁ Βυζάντιος* (Λεξικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλληνικῆς λ. χέρι) καὶ ὁ *Χ. Π. Κορύλλος* (Ἐθνογραφία τῆς Πελοποννήσου σ. 60) ἐσφαλμένως ταυτίζουσι τὸ φυτὸν τοῦτο μὲ τὴν Παιονίαν τὴν φαρμακευτικήν.
6) *Χ. Π. Κορύλλος* ἔνθ. ἀν.
7) *Σκ. Βυζάντιος* ἔνθ. ἀν. (Ἐκ τούτου: *Wachsmuth*, das alte Griechenland im neuen σ. 71. *B. Schmidt*, Volksleben d. Neugriechen σ. 36).
8) Λακκοβίκια Μακεδονίας: *Γουσίον*, ἡ κατὰ τὸ Πάγγαιον χώρα σ. 54=*Abbott*, Macedonian Folklore σ. 123.
9) Κεφαλληνία: Δελτ. ἱστ. ἑταιρ. 1902 τ. ς' σ. 64.
10) *A. Strauss*, die Bulgaren σ. 291.
11) Δελτίον ἱστ. ἑτ. ἔνθ. ἀν.
12) Βλ. *Sittl*, die Gebärden der Griechen u. Römer, Lpz. 1890 σ. 257. *O. Weinreich*, Antike Heilungswunder, Giessen 1909 σ. 12. 37. (Religionsgesch. Versuche u. Vorarbeiten, τ. VIII, 1) *Samter*, Geburt, Hochzeit u. Tod, Lpz. u. Berl. 1911 σ. 11.—

Ζ'.

Περίαπτα

Ἀετίτης.—Μαγικὰ λόγια ἐν περιάπτοις.

Ὁ κυριώτερος μαγικὸς τρόπος πρὸς ἐπίτευξιν εὐτοκίας ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ὁ διὰ τῶν περιάπτων (1), ἐφέροντο δ' ὡς ὠκυτόκια περίαπτα κατὰ πρῶτον λόγον λίθοι, ὡς ὁ γαγάτης (2) καὶ προπάντων ὁ ἀετίτης (3). Ἀλλὰ καίτοι μέχρι τῶν ἐσχάτων βυζαντινῶν χρόνων ἀναφέρεται ἡ τοιαύτη χρῆσις τοῦ ἀετίτου, καὶ καθ' ἅπασαν σχεδὸν τὴν Εὐρώπην διετηρήθη καθ' ὅλον τὸν μεσαίωνα καὶ μέχρι τῶν ἡμετέρων χρόνων ἐνιαχοῦ (ὡς ἐν Βαυαρίᾳ καὶ ἐν Ἰταλίᾳ) (4), δὲν ἠδυνήθην νὰ βεβαιώσω τὴν χρῆσιν τοῦ ἀετίτου ὡς ὠκυτοκίου παρὰ τῷ καθ' ἡμᾶς λαῷ· οἱ Ἕλληνες μετεχειρίζοντο τὸν ἀετίτην μόνον εἰς ἄλλην μαγικὴν ἐνέργειαν, πρὸς ἀνακάλυψιν κλοπῆς, ὡς μαρτυρεῖ ἀξιόπιστος περιηγητὴς τοῦ ΙΣ' αἰῶνος (5).

Δὲν εἶναι δ' ὅμως ἀσυνήθης παρ' ἡμῖν ἡ χρῆσις πρὸς εὐτοκίαν ἄλλων περιάπτων, ἐγκλειόντων χάρτην μὲ μαγικὰ λόγια ἢ σχήματα. Ὁδηγίας πρὸς κατασκευὴν τοιούτων περιάπτων παρέχουσι τὰ μαγικὰ βιβλία. Οὕτως ἐν Φλωρεντινῷ κώδικι τοῦ ΙΑ' αἰῶνος (Λαυρεντ. 28, 34) ἀναγινώσκεται: «πρὸς δυστοκοῦσαν γυναῖκα· γράφε εἰς χαρτὶν [διαγεγραμμένα 10 γράμματα] καὶ περίαψον τὸν δεξιὸν μηρόν· ἅμα δὲ τέκῃ, ἔπαρον τὸ φύλλον ἐπεὶ καὶ τὴν μήτραν καταφέρει» (6). Ἡ παραγγελία ν' ἀπομακρύνωσιν ἀμέσως μετὰ τὸν τοκετὸν τὸ ὠκυτόκιον, ὅπως μὴ καὶ ἡ μήτρα κατενεχθῇ, πρὸς ἐμφαντικὴν παράστασιν τῆς δραστηριωτάτης ἐνεργείας αὐτοῦ, εἶναι καὶ ἄλλοθεν γνω-

---

Περὶ τῆς ἐπενεργείας τῆς χειρὸς τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν τοκετὸν διαλαμβάνει ἐν πλάτει ὁ O. Weinreich ἔνθ. ἀν. πολλαχοῦ.

1) Πρβλ. *Πλουτάρχ.* σ. 912 W. «οὐ μὴν δοτέον, ὥσπερ δυστοκούσαις γυναιξὶ περιάψεσθαι τοῖς φιλοσόφοις ὠκυτόκιον, ἵνα ῥᾳδίως καὶ ἀταλαιπώρως τὸ δίκαιον ἡμῖν ἀποτέκωσιν». *Φρύνιχ.* ἐν *Bekker* An. gr. I 74,5: «Ὠκυτόκιον· φάρμακόν τι, ὃ περιάπτουσι ταῖς κυϊσκομέναις ὑπὲρ τοῦ ταχέως τεκεῖν καὶ μὴ ἐν ταῖς ὠδῖσι διατρίβειν καὶ κάμνειν». *Ἀριστοφάν.* Θεσμοφοριάζ. 504: «ὁ δ' ἀνὴρ (γυναικὸς προσποιουμένης τὴν ὠδίνουσαν) περιήρχετ' ὠκυτόκι' ὠνούμενος».

2) *Αἰλ.* Β' 24: «εἶναι δὲ καὶ ὠκυτόκιον (τὸν γαγάτην) ἐπὶ τῶν δυστοκουσῶν γυναικῶν, κατεχόμενον τῇ χειρὶ τῆς τικτούσης». *Μ. Ψελλοῦ*, Ἐπιστολ. 86=*Sathas*, Μεσ. Βιβλιοθ. τ. Ε' σ. 328.

3) *Plin.* N. H. X 12 XXVI 151. *Αἰλιαν.* π. ζῴων Α' 35 [*Πλουτάρχ.*] π. ὀρῶν καὶ ποταμ. 20,2. *Αἰλίου Προαιρέτου*, φυσικὰ καὶ ἀντιπαθητικὰ ἐν Sitzungsber. d. preuss. Akad. 1908 σ. 774–5. *Ἀέτ.* Β' 32 (= *Rose* ἐν Hermes τ. IX σ. 481–2). *Διον.* Ὀρνιθ. ἐν *Cramer* An. Paris. I 22 κἑ. *Εὐσταθ.* εἰς ἑξαήμερ. ἐν *Migne*, Patr. gr. τ. 18 σ. 732· Γεωπον. ΙΕ' α' 30 *Γλυκᾶς*, Α' σ. 82 Bonn. Φυσιολόγ. (ΙΔ' αἰῶν.)32 ἐν Annuaire pour l'encourag. des études grecques 1873 σ. 259. Φυσιολόγ. (ἐν χφ. ΙΑ' αἰῶν.) 22 ἐν Byz. Zts. τ. III 52 Κυρανίδες ἐν *Ruelle*, Les Lapidaires τ. II σ. 6.227. *Drexler* ἐν Wochenschrift f. klass. Phillologie 1898 σ. 977–8 (βιβλιογραφία τῶν περὶ τοῦ ἀετίτου πραγματευθέντων). *Fr. Kaumanns*, der Adlerstein als Hülfsmittel bei der Geburt ἐν Hess. Blätter f. Volksk. 1906 σ. 133–156.

4) *Kaumanns* ἔνθ. ἀν. σ. 134. Περὶ τῆς χρήσεως τοῦ ἀετίτου παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις βλ. *M. Gaster* ἐν *Hastings*, Encyclopaedia of Religion and Ethics 1909 τ. II σ. 657.

5) *P. Belonius*, Observat. XX κερ. 23.—Περίαπτα, ἐν οἷς ἅσπις, προφυλάττουσι τὰς ἐγκύους παρ' ἡμῖν ἀπὸ τῆς ἐπηρείας τῶν Νεράιδων, ὡς σημειώνει ὁ *C. Wachsmuth* (Das alte Gr. im neuen σ. 70)· πόθεν ὅμως ἠρύσθη τὴν πληροφορίαν ταύτην ἄγνωστον.

6) *W. Kroll*, Astrologisches ἐν Philologus 1898 τ. 57 σ. 131. Βλ. καὶ Catal. cod. astrolog. Graec. τ. I σ. 65.

στὴ (1). Ἐπίσης ἐν κώδικι τοῦ ΙΣ' αἰῶνος τοῦ πατριαρχικοῦ σεμιναρίου Βενετίας φ. 153α: «Εἰς γυναῖκα νὰ γεννήσῃ εὔκολα· Γράψε εἰς τά: Ὁ θόρυβος ἐγίνετον ἐπὶ τῆς γῆς· ἄγγελοι τὸ ἤκουσαν» (2).

Η'.

Μαγικὰ ἐμπόδια τοῦ τοκετοῦ καὶ ἀποτροπὴ αὐτῶν.

Συμπλοκὴ δακτύλων πρὸς δυστοκίαν.—Λύσις τῆς κόμης πρὸς εὐτοκίαν.— Ομοίως ἄνοιγμα τῶν θυρῶν καὶ τῶν κλείθρων.—Ἀνοικτὴ ψαλίς.—Λύσις κόμβων καὶ ἄνοιγμα παντὸς κεκλεισμένου παρ' ἄλλοις λαοῖς.

Ὁ μῦθος περὶ τῆς γεννήσεως τοῦ Ἡρακλέους περιλαμβάνει ὡς ἐν τύπῳ τὰ κυριώτατα μαγικὰ ἐμπόδια πρὸς παρακώλυσιν τοῦ τοκετοῦ. Πρὸς χάριν τῆς Ἥρας τὸν τοκετὸν τῆς Ἀλκμήνης παρεμπόδιζον αἱ Μοῖραι καὶ ἡ Εἰλείθυια, κρατοῦσαι συμπεπλεγμένους τοὺς δακτύλους τῶν χειρῶν ἐπὶ τῶν γονάτων, μέχρις ὅτου διὰ τεχνάσματος τῆς Γαλινθιάδος ἔλυσαν τὰς χεῖρας καὶ οὕτως ἀπετράπη ἡ ἐπήρεια τῆς μαγγανείας (3). Τὴν συμπλοκὴν τῶν χειρῶν, τὴν ἐπίθεσιν αὐτῶν ἐπὶ τῶν γονάτων καὶ τὰ τοιαῦτα ὡς μαγικοὺς τρόπους πρὸς ἀναστολὴν τοῦ τοκετοῦ ἀναφέρει καὶ ὁ Πλίνιος (28,33). Ἡ δεισιδαίμων αὕτη δοξασία, τῆς ὁποίας ἡ ὕπαρξις παρὰ τοῖς ἀρχαιοτέροις Γερμανοῖς πιστοῦται καὶ ἐκ μνημείων τῆς τέχνης (4), μνημονεύεται καὶ ἐν νορβηγικῇ παραδόσει (5) καὶ ἐν σικελικοῖς παραμυθίοις (6). Συναφὴς δ' ἴσως πρὸς αὐτὴν εἶναι καὶ ἡ βυζαντινή, καθ' ἣν ἀπηγορεύετο εἰς τὰς ἐγκύους νὰ δίδωσι τὴν χεῖρα εἰς ἐπίτοκον (7). Παρ' ἡμῖν δὲ διατηρεῖται μὲν ἡ αὐτὴ δεισιδαιμονία, ἀλλ' ὑπὸ γενικώτερον τύπον, ἄνευ δηλ. ἀμέσου ἀναφορᾶς εἰς τὸν τοκετόν. Ἐν Λέσβῳ δὲν θεωρεῖται καλὸν νὰ κάθηνται μὲ συμπεπλεγμένους τοὺς δακτύλους, οὐδὲ νὰ ἐξαπλώνωνται μὲ ἐσταυρωμένας τὰς χεῖρας, διότι τοῦτο θεωρεῖται *γρουσούζικο* (8).

Ἡ δεισιδαίμων αὕτη συνήθεια εἶναι ἀπόρροια τῆς ἰδέας, ὅτι πᾶν τὸ συμπεπλεγμένον ἢ συνδεδεμένον ἢ κεκλεισμένον παρακωλύει τὴν ἐλευθέραν λειτουργίαν τῆς φύσεως. Ἐκ τῆς ἰδίας δὲ ταύτης ἐκπηγάζει μέγα πλῆθος μαγικῶν πράξεων, γινομένων ὄχι μόνον κατὰ τοὺς τοκετούς, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας κρι-

---

1) Ὁ *Kroll* ἀναφέρει σχετικὰς μαρτυρίας τοῦ *Plin.* 20,6. 226. *Φιλοστράτου*, Ἀπολλών. Τυαν. Γ' 39. *Theodor. Priscian.* 303,30.341,18.346,1.

2) Ν. Ἑλληνομνημ. τ. Θ' σ. 195.

3) *Νίκανδρος* παρ' Ἀντων. Λιβεράλ. 29. *Ovid.* Metam. IX 292–323. *Plin.* N. H. XXVIII 33. *Αἰλιαν.* π. ζώων ΙΒ' 5. *Λιβάν.* σ. 1099 παρὰ *Westermann*, Mythogr. σ. 360. Σχολ. Townl. Ἰλ. Τ 119. Πρβλ. Ἰλ. Τ 119 *Παυσαν.* Θ' ια' 3. Βλ. καὶ *Böttcher*, Kl. Schriften I 80 κέ. *F. G. Welcker*, Kl. Schr. τ. ΙΙΙ σ. 190–3. *F. L. Schwarz*, die poet. Naturansch. 1864 I 252 κέ. *Samter*, Geburt, Hochzeitu. Tod, σ. 121 κέ. *Roscher*, Lex. d. Myth. I 1591.

4) *Grimm*, Deutsche Mythologie 4ης ἐκδ. σ. 984. *Fr. Panzer*, Beitrag zur deutschen Mythologie, München 1855 τ. I σ. 336 κέ.

5) *Asbjörnson*, Norske Hubdre-Eventy[3] σ. 13 (Mélusine Γ σ. 86). Ὁ *Grundtvig* (DgF III 859α=*Liebrecht*, Zur Volkskunde σ. 322) ἐκφράζει τὴν γνώμην, ὅτι εἰς τὴν παράδοσιν ταύτην εἰσεχώρησεν ἀνεπιγνώστως σχολική τις ἀνάμνησις τοῦ ἑλληνικοῦ μύθου.

6) *Gonzenbach*, Sicilianische Märchen τ. I. σ. 72. 102. 348. (Συμπεπλεγμέναι χεῖρες μαγίσσης μεταξὺ τῶν γονάτων ἢ ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν ἐμποδίζουν τὸν τοκετόν).

7) *Ψελλὸς* ἐν *Sathas*, Μεσ. βιβλιοθ. τ. Ε' σ. 28.

8) *Georgeakis* et *Pineau*, Folk-lore de Lesbos σ. 335.

σίμους περιστάσεις τοῦ βίου, οἷον κατὰ τοὺς γάμους (1), κατὰ τὰς ἀσθενείας (2) καὶ κατὰ τὰς κηδείας (3). Διότι κατὰ τοὺς κανόνας τῆς συμπαθητικῆς μαγείας ὑποτίθεται ὅτι τὸ φυσικὸν ἐμπόδιον, τὸ ὁποῖον δημιουργεῖ πᾶς δεσμὸς ἢ κόμβος ἤ τι τοιοῦτο ἐπί τινος ἀντικειμένου, ἀναπαράγει ἀντίστοιχον ἐμπόδιον ἐπὶ τοῦ σώματος τοῦ ἀνθρώπου, εἰς τὸ ὁποῖον ἀποβλέπει ἡ μαγικὴ πρᾶξις (4).

"Οθεν κατὰ ταῦτα καὶ παρ' ἡμῖν λύουν τὴν κόμην τῆς ἐπιτόκου (*ξεπλέκουν τὰ μαλλιά της*), ἄφηνον δὲ ἐφ' ὅσον διήρκουν αἱ ὠδῖνες ἀνοικτὰς πάσας τὰς θύρας καὶ τὰ παράθυρα καὶ πάντα τὰ ἐν τῇ οἰκίᾳ κλεῖθρα (5). Ἐνιαχοῦ δὲ θέτουν ὑπὸ τὴν κλίνην καὶ ψαλίδιον μὲ ἀνοικτὰ τὰ σκέλη (6).

Ἡ λύσις τῆς κόμης εἶναι ἀρχαιοτάτη ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ συνήθεια τῶν ἐπιτόκων (7), πρὸς τὸ ἄνοιγμα δὲ τῶν κλείθρων συναφὲς εἶναι τὸ ρωμαϊκὸν ἔθιμον τοῦ δίδειν εἰς τὰς γυναῖκας κλεῖδα εἰς σύμβολον εὐτοκίας (8). Αἱ Σερβίδες τῆς Βοσνίας καὶ τῆς Ἑρζεγοβίνης κατὰ τὴν ὥραν τοῦ τοκετοῦ λύουν τὴν κόμην καὶ πάντα κόμβον τῶν ἐνδυμάτων αὐτῶν (9). Ἐν Ρωσίᾳ, ὅταν ὁ τοκετὸς εἶναι δυσχερής, ἀνοίγουσιν ὅλα τὰ κλεισμένα καὶ λύουσιν ὅλα τὰ δεμένα διὰ νὰ ἐπέλθῃ εὐτοκία (10). Ἐν Voigtl nd ἀνοίγουσιν ὅλα τὰ κλεῖθρα (11). Οἱ Σάξονες τῆς Τρανσιλβανίας πρὸς εὐκολίαν τοῦ τοκετοῦ, ὅταν ἐπέλθωσιν αἱ ὠδῖνες, λύουν ὅλους τοὺς κόμβους τῶν ἐνδυμάτων καὶ ἀνοίγουν ὅλα τὰ κλεῖθρα τῶν θυρῶν καὶ τῶν κιβωτίων (12). Οἱ δὲ σκηνῖται Τσιγγάνοι τῆς αὐτῆς χώρας λύουν κατὰ τὸν τοκετὸν ὅλους τοὺς κόμβους τῶν ἐνδυμάτων τῆς ὠδινούσης, καθὼς καὶ τῶν παρισταμένων (13). Ὁμοίως ἐν Νορβηγίᾳ ἐπικειμένου τοκετοῦ λύουν ὅλους τοὺς

---

1) Περὶ τῶν τοιούτων ἐμποδίων κατὰ τοὺς γάμους διαλαμβάνομεν ἐν ἄλλῳ τόπῳ. τὸ κυριώτατον αὐτῶν εἶναι τὸ λεγόμενον *ἀμπόδεμα* (κατάδεσμος) πρὸς ματαίωσιν τοῦ σκοποῦ τοῦ γάμου. Ἐν Εὐρώπῃ ἦσαν ταῦτα συνηθέστατα κατὰ τοὺς μέσους χρόνους, διατηρούμενα μέχρι τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ μέχρι τῆς σήμερον. (Βλ. *Frazer*, the golden Bough, 2d ed. τ. I σ. 394 κἑ. *Samter*, Geburt, Hochzeit u. Tod. σ. 123. *Liebrecht*, zur Volkskunde σ. 322.

2) *Frazer*, σ. 396 κἑ.

3) Αὐτ. σ. 401 κἑ. *Samter* σ. 128 κἑ.

4) *Frazer*, σ. 393.

5) *B. Stern*, Medizin, Aberglauben u.Geschlechtsleben in der Türkei τ.II σ.294 = *Samter* σ. 125 *Ukert*, Gemälde von Griechenland 1833 σ. 132 (κλεῖθρα). Δελτ. ἱστ. ἑταιρ. τ. ς' σ. 64 (θύραι καὶ κλεῖθρα, ἐν Κεφαλληνίᾳ). *Sonnini*, Voyage en Grèce et en Turquie 1801 τ. II σ. 81 (θύραι ἀνοικταί). Ἐν Λιγουριῷ ξεκλειδώνουν ὅλα τὰ μπαοῦλα, τὰ ντουλάπια. Λαογρ. Ε' 647. Ἐν δὲ Σοποτῷ, κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ Θ. Ι. Ἀθανασοπούλου, «ἀνοίγουν τὰ ἐν τῇ οἰκίᾳ κιβώτια καὶ τὰς θύρας τῆς ἐκκλησίας τοῦ χωρίου. Εἰς παλαιοτέραν δ' ἐποχὴν ἐπέθετον ἐπὶ τῶν νώτων τῆς τικτούσης κλειδαριὰν ἀμεταχείριστον καὶ τρὶς ἐξεκλείδωνον αὐτήν». Νῦν σχεδὸν πανταχοῦ ἡ θύρα τοῦ κοιτῶνος εἶναι κλειστή, παραμενόντων ἐν αὐτῷ πλὴν τῆς μαίας καὶ θεραπαινίδων, τοῦ συζύγου καὶ τῶν γονέων τῆς ὠδινούσης. Ἐν Κάσῳ, ὡς λόγον τούτου φέρουσι τὴν ἀνάγκην προφυλάξεως, ὅπως μὴ διὰ τῆς ἀνοικτῆς θύρας εἰσχωρήσῃ εἰς τὸν κοιτῶνα τῆς ἐπιτόκου κακοποιόν τι πνεῦμα. (Ἐρατώ, Ἀθ. 1861 τ. Α' σ. 78)

6) Ἐν Τσεσμὲ «πρὸ τοῦ τοκετοῦ θέτουσι τρίχινον σάκκον ὑπὸ τὴν κλίνην τῆς ἐτοιμοτόκου, πρὸς δὲ ἀνοικτὴν ψαλίδα καὶ τεμάχιον δικτύου, ἅτινα προφυλάττουσι τὴν ὑγείαν αὐτῆς». (Ὁ ἐν ΚΠ. Σύλλογος τ. ΙΘ' σ. 140). Κάτωθεν τῆς κλίνης, ἐφ' ἧς ἡ λεχώ, θέτουν σακκίον μαῦρον καὶ ψαλίδιον. (*Καραγιάννη*, Δειδαιμονίας δοκίμιον σ. 264).

7) Ὀππιαν. Κυνηγετ. Α 497. *Σωρανὸς* σ. 240 Ros. *Ouid* Fast. III 257. *Sext. Placit. Papyriens.* κ. XVII 11 σ. 55 Ackerns.=*Heim*, Incantam. magica gr.lat. σ. 485.

8) *Paul.* σ. 56.6=*Samter* σ. 125.

9) *Ploss—Bartels*, das Weib, 7ης ἐκδ. τ. II σ. 291. Βλ. αὐτ. τ. I σ. 811. Ἐν Σερβίᾳ ἡ νύμφη μεταβαίνουσα εἰς τὴν ἐκκλησίαν πρὸς στέψιν λύει πάντα κόμβον τῶν ἐνδυμάτων της διὰ νὰ γεννᾷ εὐκόλα (Αὐτ. σ. 290).

10) Zeitschrift d. Ver. f. Volksk. 1907 σ. 166.

11) *Ploss—Bartels* ἔνθ. ἀν. τ. II σ. 284.

12) Αὐτ. σ. 286. *Frazer* ἔνθ. ἀν. I 392.

13) *Ploss—Bartels* II 292.

κόμβους τοὺς εὑρισκομένους ἐπὶ τῶν ἐνδυμάτων ἢ ὁπουδήποτε ἀλλαχοῦ ἐν τῇ οἰκίᾳ (1). Καὶ ἐν Λαπωνίᾳ ἡ ὠδίνουσα δὲν πρέπει νὰ ἔχῃ ἐπ' αὐτῆς ἄλυτον κόμβον (2). Ἐν δὲ τῇ Βουλγαρίᾳ κατὰ τὴν ὥραν τοῦ τοκετοῦ ἀνοίγουν θύρας καὶ παράθυρα (3).

Καὶ ἐκτὸς δὲ τῆς Εὐρώπης παρετηρήθησαν παραπλήσιαι συνήθειαι. Ἐν Περσίᾳ, ὡς ἀναφέρει περιηγητὴς τοῦ IZ' αἰῶνος, ὅταν ὁ τοκετὸς ἦτο δύσκολος, παρεκάλουν τὸν μολλᾶν νὰ σχολάσῃ τὰ παιδία καὶ νὰ χαρίσῃ τὴν ποινὴν εἰς τοὺς τιμωρημένους μαθητάς· ἠγόραζον δὲ καὶ ἀπὸ τὸν πτηνοπώλην πτηνὰ ἐν κλωβίοις καὶ τ' ἄφηνον ἐλεύθερα (4). Ἐν ταῖς ἀνατολικαῖς Ἰνδίαις ὁ λαὸς πιστεύει ὅτι, ὅν ἡ ἔγκυος δέσῃ κόμβον ἢ πλέξῃ πλεξίδα ἢ σφίγξῃ τίποτε, θὰ σφιγχθῇ τὸ ἔμβρυον ἢ αὐτὴ θὰ ἐμποδισθῇ νὰ γεννήσῃ, ὅταν ἐπιστῇ ἡ ὥρα· αἱ προφυλάξεις δ' αὗται πρέπει νὰ φυλάττωνται καθ' ὅλον τὸν χρόνον τῆς ἐγκυμοσύνης (5). Οἱ Mandeling τῆς Σουμάτρας ἀφήνουν ἀνοικτὰ κατὰ τὸν τοκετὸν ὅλα ταγγεῖα, τὰ κιβώτια, τὰς θήκας (6). Ἐνιαχοῦ τὰς προφυλάξεις πρὸς ἀποτροπὴν τῆς δυστοκίας λαμβάνουσιν οἱ γονεῖς ἢ ὁ σύζυγος. Παρὰ τοῖς παραλίοις Δυὰκ οὐδέτερος τῶν γονέων ἐπιτρέπεται νὰ δέσῃ τι κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἐγκυμοσύνης τῆς θυγατρὸς αὐτῶν (7), παρὰ δὲ τοῖς μεσογείοις Δυὰκ ἡ ἀπαγόρευσις αὕτη βαρύνει τὸν σύζυγον (8). Εἰς τὴν φυλὴν τοῦ Toumbuluh ἐν Celebes ἀπὸ τοῦ τετάρτου ἢ τοῦ πέμπτου μηνὸς τῆς ἐγκυμοσύνης ἀπαγορεύεται εἰς τὸν σύζυγον νὰ δέσῃ ὅ,τι δήποτε ἢ νὰ θέσῃ τὸν ἕνα πόδα ἐπὶ τοῦ ἑτέρου (9). Ἐν Ἰάβᾳ ὄχι μόνον πᾶν τὸ κλειστὸν ἐν τῇ οἰκίᾳ ἀνοίγεται. ἀλλὰ καὶ τὰ ξίφη ἐξάγονται τῶν θηκῶν καὶ τὰ δόρατα τῶν δουροδοκῶν (10), ὅμοιαι δὲ συνήθειαι παρατηροῦνται καὶ εἰς πολλοὺς τόπους τῶν ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν (11).

Θ'.

Συμβολικοὶ λόγοι.

Διὰ τῆς μιμήσεως πράξεων πιστεύεται ὅτι ἐπιτυγχάνεται ἡ ἐπανάληψις ὁμοίων ἢ ἀναλόγων ἐν τῷ φυσικῷ κόσμῳ (12). Κατὰ τὴν αὐτὴν δ' ἀρχὴν τὴν μίμησιν τῆς πράξεως δύνανται ν' ἀντικαταστήσωσι καὶ λόγοι περιγράφοντες αὐτήν, ἐξ ὧν ὅμοιον προσδοκᾶται ἀποτέλεσμα. Εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῆς συμπαθητικῆς μαγείας ὑπάγεται καὶ ἡ συνήθεια (ἐν Οἰνοῦντι τῆς Λακωνικῆς) νὰ λέγωσιν οἱ πλησιάζοντες δυστοκοῦσαν εὐφήμους λόγους, ἐνέχοντας τὴν ἔννοιαν εὐκολίας καὶ ἀπαλλαγῆς, οἷον: «Τώρα ποὺ ἐρχόμουνα, ἀπάντησα ἕνα

---

1) *Liebrecht*, Zur Volkskunde σ. 322.
2) *Fritzner*, Lappernes Hedenscap etc. Christiania 1876 σ. 69= *Liebrecht* αὐτ. *Frazer* I 392.
3) *Strauss*, die Bulgaren σ. 293.
4) *O. Dapper* (1680) παρὰ *Th. Zachariae* ἐν Zeitschr. d. Ver. f. Volksk. 1902 XII σ. 111. Τὴν αὐτὴν συνήθειαν ὡς ἐπικρατοῦσαν παρὰ τοῖς Τούρκοις ἀναφέρουσιν οἱ *Ploss—Bartels* ἔνθ. ἀν. τ. II σ. 299, στηριζόμενοι εἰς μαρτυρίαν τοῦ Turpin (;).
5) *Frazer* I σ. 392.
6) Αὐτ. σ. 393.
7) Αὐτ. σ. 392.
8) Αὐτ. σ. 393.
9) Αὐτ.
10) Αὐτ.
11) Αὐτ. σ. 394. Ὁ *Samter* (σ. 126,2) ἀποδίδει ἄλλην ἔννοιαν εἰς τὴν συνήθειαν ταύτην, τὴν τῆς ὑποδείξεως ὅτι εἶναι ἕτοιμοι ν' ἀμυνθῶσι κατὰ τῆς ἐπηρείας τῶν δαιμόνων.
12) Οὕτω λ. χ. ἐν Σουμάτρᾳ ἄτεκνος γυνὴ κατασκευάζει ὁμοίωμα ξύλινον παιδίου, τὸ ὁποῖον κρατεῖ εἰς τοὺς κόλπους της, ἐλπίζουσα ὅτι διὰ τοῦ μέσου αὐτοῦ θὰ δυνηθῇ ν' ἀποκτήσῃ τέκνα. (*Frazer*, the golden Bough² I 19).

μουλάρι μὲ ἀσκιὰ λᾶδι, κ' ἔπεσαν τὰ ἀσκιὰ καὶ χύθηκε τὸ λᾶδι» (1). Τοιαύτη συνήθεια ὑπάρχει καὶ ἐν Σοποτῷ Καλαβρύτων, ὅπου λέγουν τὰ ἑξῆς: «Τώρα πέρασα ἀπὸ τὴν ἀγορὰ καὶ εἶδα νὰ πουλᾶνε λάδια χέλια, λάδια χέλια».(2) Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐλπίζουσιν ὅτι θὰ κατολισθήσῃ εὐκόλως τὸ παιδίον ἐκ τῆς μήτρας κατὰ μίμησιν τοῦ ἐκχυθέντος ἐλαίου. Εἰς τὰς Κυκλάδας πρὸς δυστοκοῦσαν λέγουν: «Κάτι χέλια φέρανε, κυρά μου». Ἐν δὲ τῇ Ἀρτοτίνῃ οἱ λόγοι συνοδεύονται καὶ ὑπὸ μαγικῆς πράξεως. Πρῶτον ἔργον τῆς μαίας ἐρχομένης εἰς δωμάτιον ὠδινούσης εἶναι νὰ πληρώσῃ τὸ στόμα της ὕδατος τὸ ὁποῖον ἀφήνει νὰ χυθῇ εἰς τὸ στῆθος τῆς ὠδινούσης, ἐπιλέγουσα: «καλή της λευτεριά». Τὸ αὐτὸ δὲ κάμνει καὶ οἱαδήποτε ἄλλη γυνὴ εἰσέρχεται εἰς τὸ δωμάτιον τῆς ὠδινούσης. (3)

Ἐν Ἀγρινίῳ οἱ λόγοι οὗτοι ἔχουν τὴν μορφὴν ἐπῳδῆς: «Ἔβγα βρέφος, καλεῖ σε ἡ γῆς, ἔβγα βρέφος, καλεῖ σε Ἁγιάννης ὁ βαπτιστής, ἔβγα βρέφος, καλεῖ σε ἡ Παναγία, ποὺ τὸν Χριστὸν ἐγέννησε». (4)

Γ'.

Κτυπήματα.

Κτύπημα τῆς δυστοκούσης.—Ἐγὼ σὲ φόρτωσα, ἐγὼ σὲ ξεφορτώνω.—Κτυπήματα τῶν Βλάχων.— Κτυπήματα εἰς ἄλλας ἡμέρας τοῦ ἔτους.— Κτυπήματα παρ' ἄλλοις λαοῖς. — Ἀνάλογα ἀρχαῖα ἱερὰ νόμιμα.

Ἐνιαχοῦ τῆς Ἑλλάδος πρὸς βοήθειαν τῆς ὠδινούσης γυναικὸς ὁ σύζυγος ἔτυπτεν αὐτὴν τρὶς εἰς τὰ νῶτα διὰ τοῦ ὑποδήματός του, ἢ εἰς τοὺς ὤμους μὲ τὸν θύσανον (*τὴν φοῦντα*) τῆς ζώνης του, ἐπιλέγων: *Ἐγὼ σὲ φόρτωσα κ' ἐγὼ σὲ ξεφορτώνω*· ἢ: *κι' ὁ Θεὸς νὰ σὲ ξεφορτώσῃ* (5). Ὁμοίως καὶ ἐν Σερβίᾳ κτυποῦσι τὴν ὠδίνουσαν εἰς τὸ πέρας τῆς σπονδυλικῆς στήλης μὲ ῥάβδον, δι' ἧς ἠλευθερώθη βάτραχος ἀπὸ ὄφιν, μέλλοντα νὰ καταβροχθίσῃ αὐτὸν (6), καὶ ἐν Βουλγαρίᾳ ἐπίσης ἡ μαῖα ἢ ὁ σύζυγος κτυποῦσι μὲ τὴν παλάμην τὴν ἐπίτοκον εἰς τὰ ὀπίσθια διὰ νὰ γεννήσῃ εὐκόλως (7). Τὰ κτυπήματα ταῦτα σκοπὸν ἔχουσι, κατά τινα εἰκασίαν (8), νὰ παρακινήσωσι τὸ ἐν τῇ γαστρὶ ἔμβρυον εἰς δραστηριωτέραν ἐνέργειαν. Δὲν φαίνεται δ' ὅμως πιθανὴ τοιαύτη ἐξήγησις, διότι ἀλλαχοῦ τοῦ αὐτοῦ τρόπου γίνεται χρῆσις οὐχὶ πρὸς εὐτοκίαν, ἀλλὰ πρὸς καταπράυνσιν ἀλγηδόνων καθόλου (9).

---

1) *Φ. Κυκουλέ*, Οἰνουντιακὰ σ. 82-3.

2) Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ Θ. Ι. Ἀθανασοπούλου.

3) Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ Δ. Λουκοπούλου. 'Η μαμμὴ «τραυάει ζσια 's τ' λιχῶνα, τς ἀνοίτι τσὶγ κόρφου κὶ ξκπουλάει τοὺ νιρὸ 's πὲν τ' ἀστῆθ' τς, κι' λέει: καλὴ ξιλιφτιριά' (τοὺ νιρὸ δηλ. λέει, καθὼς τρέχ' τοὺ νιρὸ ἔτσι νὰ βγῇ κὶ τοῦ πιδὶ εὔκουλα). Κι' ὅπγοια ἄλλ' γ'ναῖκα μπῇ μέσα κεῖ ποὺ κ'λουπουνάει ἡ λιχῶνα θὰ κάν' ὅπους κὰν' ἡ μαμμὴ κὶ θὰ λέῃ: «καλὴ ξιλιφτιριά».

4) Παρὰ Ἀθ. Παπασωτηροπούλου φοιτητοῦ 1918.

5) *Sammini*, Voyage en Grèce, Par. 1801 τ. II, σ. 92. *E. Bybilakis*, Neugriechisches Leben, Berlin 1840 σ. 4.

6) *Ploss—Bartels*, das Weib 7ης ἐκδ. τ. II σ. 299. Ἐν Εὐρυτανίᾳ «συνηθίζεται τὸ ἐκ τῆς γαστρὸς ἢ τοῦ στόματος ὄφεως ἐξαχθὲν πτηνὸν ἢ ἄλλο ζῷον νὰ ἐπιτίθεται ἐπὶ τῆς γαστρὸς τῆς ὠδινούσης ὡς εὐκολύνον τὸν τοκετόν.

7) *A. Strauss*, die Bulgaren σ. 293.

8) *Ploss—Bartels* αὐτ. σ. 277.

9) Παρὰ τοῖς Τατάροις τοῦ Ἀδερβεϊτζὰν δύο χῆραι κτυποῦσιν ἐλαφρότατα διὰ τῶν ὑποδημάτων των τεσσαρακοντάκις πονοῦντα πληγωμένον, ὅστις αἰσθάνεται ἀμέσως ἀνακούφισιν τῶν πόνων. (Revue des trad. popul. 1891 τ. VI σ. 468).

Παραπλησία πρὸς τὴν συνοδεύουσαν τὸ κτύπημα τοῦ συζύγου ῥῆσις ἀναφέρεται καὶ εἰς ὁμοίαν, τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἔχουσαν, συνήθειαν τῶν ἀρχαίων. Κατὰ τὸν Πλίνιον, πρὸς ἐπίσπευσιν τοῦ τοκετοῦ, ἐκεῖνος, ἐξ οὗ συνέλαβεν ἡ γυνή, ἔλυε τὴν ζώνην του, ἐζώνυε τὴν γυναῖκα καὶ ἔπειτα τὴν ἔλυε πάλιν λέγων, ὅτι ἐκεῖνος ποῦ ἔζωσε καὶ θὰ λύσῃ τὴν ζώνην (1). Ἐν Σερβίᾳ δὲ κατὰ τὸν τοκετὸν ὁ ἀνὴρ γυρίζει ἐπ' ὀλίγον εἰς τὸ δωμάτιον, βαστάζων τὴν ὠδίνουσαν γυναῖκά του καὶ ἐπιλέγει: Ἐγὼ σ' ἐφόρτωσα, θέλω νὰ σὲ ξεφορτώσω (2).

Κτυπήματα τῶν ἐγκύων πρὸς εὐτοκίαν συνηθίζονται καὶ πρὸ τῆς ὥρας τοῦ τοκετοῦ. Ἐν Καρδαμύλῃ τῆς Μάνης κατὰ τὴν Κυριακὴν τῶν Βαΐων μετὰ τὸ τέλος τῆς λειτουργίας αἱ γυναῖκες κτυποῦσιν ἀλλήλας διὰ τῶν διανεμηθέντων ὑπὸ τοῦ ἱερέως βαΐων, νομίζουσι δὲ ὅτι, ἂν μὲν ἡ κτυπηθεῖσα εἶναι ἔγκυος, θὰ γεννήσῃ εὐκόλως, ἂν δὲ μή, θὰ ὑποστῇ ζημίαν, διότι θὰ θραυσθῶσιν ἐν τῇ οἰκίᾳ της πινάκια· διὰ τοῦτο αἱ ἔγκυοι εὐχαρίστως δέχονται κατ' ἐκείνην τὴν ἡμέραν καὶ ἀνδρῶν κτυπήματα (3). Τὸ αὐτὸ ἔθιμον, μετὰ τῶν αὐτῶν δοξασιῶν συνδεδεμένον, τηρεῖται καὶ ἐν Σάμῳ (4). Ἐν Χίῳ, λησμονηθέντος τοῦ σκοποῦ τῶν κτυπημάτων, μετέπεσαν ταῦτα εἰς ἁπλῆν παιδιάν. Τὴν ἡμέραν ἐκείνην οἱ παῖδες μετὰ τὴν λειτουργίαν ἐξερχόμενοι τῆς ἐκκλησίας χαιρετῶνται μὲ *μίαν βαγιοξυλιὰν* κτυποῦντες ἀλλήλους μὲ τὰ ἀνὰ χεῖρας των βάια (5). Οὐχὶ δ' ἄσχετον πρὸς ταῦτα εἶνε ἴσως καὶ τὸ ἔθιμον εἰς τὰ Κατσανοχώρια τῆς Πίνδου, νὰ μεταβαίνωσι τὴν παραμονὴν τῶν Βαΐων εἰς παρακειμένους δαφνῶνας αἱ νεόνυμφοι γυναῖκες τῶν διαφόρων χωρίων καὶ νὰ κομίζωσιν ἐκεῖθεν τὰς χρειαζομένας διὰ τὴν ἑορτὴν δάφνας. (6) Κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Βαΐων ἐπίσης συνηθίζονται κτυπήματα διὰ τῶν ἡγιασμένων βαΐων καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς. Ἐν Οὐκραίνῃ μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τῆς ἐκκλησίας ὁρμῶσιν οἱ νεαρώτεροι προπάντων τῶν ἐκκλησιασθέντων κατ' ἀλλήλων καὶ κραδαίνοντες ἡγιασμένους κλάδους ἰτέας κτυπῶσι τοὺς πλησίον αὐτῶν εὑρισκομένους, κατὰ προτίμησιν γυναῖκας καὶ κοράσια ἐπιλέγοντες: «Ἡ ἰτιὰ χτυπᾷ, ὄχι ἐγώ, σὲ μιὰ βδομάδα εἶναι Λαμπρή!» Τὴν δ' ἐπαύριον ἐπανερχόμενοι ἐκ τῆς λειτουργίας εἰς τὴν οἰκίαν, τύπτουσι τοὺς κοιμωμένους ἀκόμη, ἐπιλέγοντες: «Ὄχι ἐγώ, ἡ ἰτιὰ χτυπᾷ, σὲ μιὰ βδομάδα ἔρχεται ἡ μεγάλη ἡμέρα· γίνου μεγάλος σὰν τὴν ἰτιὰ καὶ γερὸς σὰν τὸ

---

1) *Plin.* N. H. XXVIII 42. *Samter*, Geburt, Hochzeit u. Tod. σ. 126.—Ὡς συνάγεται ἐξ ἐφθαρμένου χωρίου μεταγενεστέρου λατίνου ἰατροῦ, ὁ ἀνὴρ λύων τὴν ζώνην του καὶ ζωννύων δ' αὐτῆς τὴν γυναῖκα, ἐπιλέγει: *Παῦσαι λοιπόν, ἀπαλλάξου ἀπὸ τοὺς πόνους σου.* (*Sexti Placiti Papyriensis*, de medicina ed animalibus κ. 17, 12 Parabilum medicamentorum scrip. ant. ed. Ackermann σ. 55). Βλ. καὶ τὰς περὶ τοῦ χωρίου τούτου παρατηρήσεις τοῦ *Heim*, Incantamenta magica gr. et latina σελ. 486. *Samter* σ. 127.

2) *Ploss—Bartels* αὐτ. σ. 290.

3) Βλ. *N. Γ. Πολίτην* ἐν Πανδώρᾳ 1867 τ. ΙΙΙ' σ. 157 καὶ Νεοελλ. ἀνάλ. 1872 Α' 375.

4) *Κ[ρητικίδου]*, Σαμιακὰ ἔθιμα, Ἑρμούπολ. 1875 σ. 61: Διὰ τῶν διανεμηθέντων βαΐων κατὰ τὴν ἑορτὴν «γυναῖκές τινες κτυπῶσιν εἰς τοὺς ὤμους καὶ ὠμοπλάτας τὰς ἐγκύους ἐκ προλήψεως, ὅτι αὗται θέλουσι τέξει τὸ ἔμβρυον ἐν εὐκολίᾳ, ἂν δὲ κτυπήσωσι δι' αὐτῶν μὴ ἔγκυον πιστεύουσιν, ὅτι θέλουσι θραυσθῇ τὰ ἐκ χώματος ἀγγεῖά της».

5) *Καναλάκη*, Χιακὰ ἀνάλεκτα σ. 376.

6) *Κ. Δ. Κρυστάλλης* ἐν Ἑβδομάδι 1891 φ. 17 σ. 5. Ὅτι ἀναγκαῖον συμπλήρωμα τῆς συνηθείας ταύτης εἶναι καὶ τὰ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Βαΐων κτυπήματα, τὰ ὁποῖα ἢ ἔπαυσαν νὰ γίνωνται εἰς τὰ Κατσανοχώρια ἢ παρέλιπε νὰ τὰ μνημονεύσῃ ὁ Κρυστάλλης, φαίνεται ἐκ τῆς συνυπάρξεως τοῦ αὐτοῦ ἔθίμου ἐν Σάμῳ. Οἱ νυμφευθέντες κατ' ἐκεῖνο τὸ ἔτος ὑποχρεοῦνται νὰ προμηθεύωσιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς ἐνορίας των δέσμην δαφνῶν διὰ τὴν ἑορτήν· ὡς δ' ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω μετὰ τὴν λειτουργίαν συνηθίζονται ἐκεῖ τὰ κτυπήματα (*Κ[ρητικίδης]* αὐτ.).

νερὸ καὶ πλούσιος σὰν τὴ γῆ». Καὶ εἰς τὴν Μεγαλορωσίαν συνηθίζεται εἰς τὰς κατωτέρας τάξεις νὰ κτυπῶσι τοὺς μὴ μεταβάντας εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἐπιλέγοντες: «δὲν χτυπῶ ἐγώ, ἡ ἰτιὰ χτυπᾷ». Ἀλλαχοῦ δὲ τῆς Ρωσίας οἱ ἐπανερχόμενοι τῆς ἐκκλησίας κτυποῦσι μὲ τὰ βάῖα τοὺς ἀπομείναντας, τὰ παιδία καὶ τοὺς ὑπηρέτας, λέγοντες: «Δὲν χτυπῶ ἐγώ, ἡ ἰτιὰ χτυπᾷ, σὲ μιὰ βδομάδα εἶναι Λαμπρή, ἡ ἀρρώστια στὸ δάσος, ἡ γειὰ στὰ κόκκαλα» (1). Καὶ πολλαχοῦ τῆς Γερμανίας συνηθίζονται τὰ κτυπήματα κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Βαΐων, προπάντων μεταξὺ παιδίων καὶ νέων (2).

Πλὴν τῆς ἑορτῆς τῶν Βαΐων συνηθίζονται ἐνιαχοῦ τῆς Ἑλλάδος κτυπήματα καὶ εἰς ἄλλας τακτὰς ἡμέρας τοῦ ἔτους. Ἐν Λέσβῳ τὴν παραμονὴν τῆς πρωτομαγιᾶς αἱ γυναῖκες κτυποῦσιν ἀλλήλας εἰς τὰ νῶτα μὲ τσουκνίδας, διὰ νὰ μακρύνουν τὰ μαλλιά των (3). Πολλαχοῦ δὲ τῆς βορείου Ἑλλάδος, ἐν Θράκῃ καὶ Μακεδονίᾳ τὴν πρώτην τοῦ ἔτους μετὰ τὸ τέλος τῆς λειτουργίας, ἢ τὴν παραμονὴν τῶν Θεοφανίων, ποιοῦσιν ἀγυρμόν, κρατοῦντες κλάδους *σουρβιᾶς* (Sorbus domestica L.) δι' ὧν *σουρβίζουν* (κτυποῦσι) τοὺς ἐντυγχάνοντας, ἐπιφωνοῦντες: «Σοῦρβα, σοῦρβα! γερὸ κορμί, γερὸ σταυρί, ὅλο γειὰ καὶ δύναμη, καὶ τοῦ χρόν' γεροί.» ἢ: «Σοῦρβα, σοῦρβα! καὶ τοῦ χρόνου γεροὶ σὰν τὴ σοῦρβα!» (4). Κατὰ τὰς ἑορτὰς τῶν Χριστουγέννων παραπλήσιαι συνήθειαι ἐπικρατοῦσι καὶ ἐν τῇ μέσῃ καὶ τῇ νοτιοδυτικῇ Γερμανίᾳ· παῖδες καὶ νέοι τύπτουσι τοὺς ἐντυγχάνοντας εἰς τὰς ὁδοὺς καὶ τὰς θεραπαινίδας ἐν τῇ οἰκίᾳ, ἢ γυναῖκας καὶ κοράσια, ἢ τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς ἀναδόχους των μὲ χλωροὺς κλάδους δένδρων χάριν ὑγείας καὶ μακροβιότητος (5).

Ἡ συνήθεια τῶν κτυπημάτων εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένη ἐν Εὐρώπῃ, ἐπεκτεινομένη καὶ εἰς ἄλλας ἐποχὰς τοῦ ἔτους. Κατὰ τὴν ἄνοιξιν ἢ κατὰ τὰς χειμερινὰς τροπὰς τοῦ ἡλίου (6), κτυποῦνται ἢ μαστιγοῦνται μὲ χλωροὺς κλάδους, ἢ μὲ ῥάβδους, ἄνθρωποι, ζῷα καὶ φυτὰ ἀκόμη, ὅπως ἐνισχυθῶσι καὶ αὐξήσωσιν (7). Ἰδίως δὲ παρατηρεῖται ὅτι μείζων σπουδαιότης ἀποδίδεται εἰς τὴν

1) *W. Mannhardt*, Wald- u. Feldkulte 2ας ἐκδ. τ. I σ. 257.

2) Αὐτ. σ. 257 κἑ. Ῥαβδισμοὶ κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Μαρτίνου 11 Νοεμβρίου Zeits. d. Ver. f. Volksk. 1918 σ. 11

3) Revue des trad. popul. τ. VIII σ. 326. *Georgeakis* et *Pineau*, Folk-lore de Lesbos σ. 301.—Ὁ *Mannhardt* (αὐτ. σ. 264) ἀναφέρει ὅμοιον ἔθιμον τῶν μαθητῶν ἐν τῇ νοτίῳ Ἰρλανδίᾳ νὰ κτυπῶσιν ἀγρίως κατὰ τὴν πρώτην Μαΐου τοὺς συμμαθητάς των εἰς τὸ πρόσωπον καὶ τὰς χεῖρας μὲ δέσμην κνιδῶν (bunch of nettles).

4) Λαογρ. Γ' σ. 351 κἑ. Ἑστία 1890 Α' σ. 62 (Φιλιππούπολις).—Καὶ ἐν Ἀδριανουπόλει, κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ Θεολ. Γ. Βαφείδου. «Τ' ἄηΒασιλειοῦ τοὺ πρωΐ ὅποιους στκουθῇ ἔμβρουστὰ παίρ τὴ μασιὰ κὶ σουρβίζ' τοὺς ἄλλ' νὰ ἑνουν γιροὶ κὶ λέει *σοῦρβα, σοῦρβα* κὶ τοῦ χρόν' τοῦ ἁγίου Βασιλείου καὶ εἰς χρόνους πολλούς.» —Ἐν Ζακύνθῳ κατὰ τὴν Μεγάλην Παρασκευὴν «ἄλλοτε, πρὸ τῆς ἀποκαθηλώσεως, οἱ πιστοὶ χάριν εὐλαβείας ἢ ὑπὲρ ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν αὐτῶν, ἔτυπτον ἑαυτοὺς διὰ δυσθραύστων ῥάβδων ἢ λύγων, οἱ οὕτως δὲ τυπτόμενοι ἐκαλοῦντο *ματσοῦδοι* (battuti)». (*Λ. Κ. Ζώης* ἐν Ἐκκλησιαστ. Ἀληθείᾳ, Κων)πολις 1902 σ. 427. Λεξικὸν Ζακύνθου Α' σ. 666). Ἀλλὰ τὸ θρησκευτικὸν τοῦτο ἔθιμον οὐδὲν κοινὸν φαίνεται ἔχον πρὸς τὰ κτυπήματα τῶν Βαΐων, εἶναι δὲ πιθανῶς ἰταλικῆς προελεύσεως.

5) *Mannhardt* ἔνθ. ἀν. I σ. 264 κἑ. Μὲ κλάδους σουρβιᾶς συνηθίζουσιν ἐν Βεστφαλίᾳ νὰ κτυπῶσι τὰ ζῷα ἐξάγοντες αὐτὰ πρὸς ἀποτροπὴν τῶν δαιμονίων, προφύλαξιν ἀπὸ τῶν ὄφεων καὶ πρὸς γονιμότητα. (*Wuttke*, Deutsch. Aberglaube, 3ης ἐκδ. § 145 σελ. 111).

6) Κατὰ τὴν ἄνοιξιν, ὅτε ἡ φύσις ἀφυπνίζεται ἐκ τῆς χειμερίας νάρκης, τὰ Χριστούγεννα, ὅτε ἡ ἐπάνοδος τοῦ φωτὸς προαγγέλλει τὴν ἀσφαλῆ ἐπάνοδον τοῦ ἔαρος (*Mannhardt* σ. 278). Κατὰ τὰ Χριστούγεννα: *H. Haupt* ἐν Hess. Blätter f. Volksk. 1903 σελ. 98 κἑ.

7) *Mannhardt* τ. Γ. σ. 251-303 (Der Schlag mit der Lebensrute). Zeitschrift d. Ver. f. Volksk. 1891 τ. I 181, 1897 τ. VII 75. 1900 τ. X σ. 142 κἑ. 332-3. Zeit-

μαστίγωσιν νεανίδων καὶ γυναικῶν ὑπὸ ἀνδρῶν καὶ προδήλως συνδέεται τὸ ἔθιμον πρὸς ἰδέας τοῦ ἔρωτος καὶ τῆς γενετησίου ὁρμῆς (1). Ὁ χαρακτὴρ δὲ οὗτος φαίνεται ἐπικρατῶν καὶ εἰς τὰ ἐκτὸς τῆς Εὐρώπης παραπλήσια ἔθιμα. Παρὰ τοῖς Uaupès τῆς Νοτίου Ἀμερικῆς ἡ δοκιμασία τῆς ἐφηβείας τῶν γυναικῶν περιλαμβάνει καὶ μαστιγώσεις πολλάκις ἐπαναλαμβανομένας τοῦ γυμνοῦ σώματός των μὲ χλωροὺς κλάδους (2). Ὅμοιαι συνήθειαι ὑπάρχουσι καὶ παρὰ τοῖς Macusi Ἰνδοῖς τῆς Βρεταννικῆς Γουϋάνης καὶ παρ' ἄλλοις τῶν ἰθαγενῶν (3). Ἐν δὲ Celebes τῆς Ἰνδονησίας κτυποῦσι νεάνιδας εἰς τὴν κεφαλὴν μὲ φύλλα τοῦ φυτοῦ dracaena terminalis, μὲ τὸν σκοπὸν τοῦ νὰ καταστήσωσιν ἐναέριά τινα πνεύματα βοηθητικὰ εἰς τὴν θεμελίωσιν τῶν οἰκιῶν των (4). Ὁμοίως κτυποῦσιν αὐτόθι τὴν κεφαλὴν πάσχοντος πρὸς θεραπείαν, ἢ λιποθυμήσαντα, ὅπως ἀνανήψῃ (5).

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων συνάγεται, ὅτι ἡ ἀρχικὴ ἰδέα, ἐξ ἧς προῆλθον αἱ διάφοροι αὗται συνήθειαι, ἦτο ἡ μετάδοσις τῆς γονιμοποιοῦ δυνάμεως, ἣν ὑποτίθενται ἐγκλείοντες οἱ χλωροὶ κλάδοι, εἰς τὸ διὰ τούτων τυπτόμενον σῶμα (6). Πρὸς τὴν γονιμότητα δέ, ὡς εἴδομεν ἤδη, συνδέεται στενῶς καὶ ἡ δύναμις τῆς εὐτοκίας. Ὕστερον δὲ προσέλαβον αἱ συνήθειαι τὰς συγγενεῖς ἐννοίας τῆς ἐνισχύσεως τῆς ὑγείας, τοῦ καθαρμοῦ καὶ τῆς ἀποτροπῆς τῶν προκαλούντων τὰς νόσους καὶ τὴν ἀφορίαν αἰτίων.

Ἡ αὐτὴ πιθανῶς ἀρχικὴ ἰδέα ἀναγνωρίζεται ὡς ἡ ἀφετηρία θρησκευτικῶν τινων νομίμων τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἅτινα παντοίας ὑποστάντα σὺν τῷ χρόνῳ μεταβολὰς καὶ τροποποιήσεις προσέλαβον ἄλλην ἔννοιαν, δυσδιαγνώστου καταστάντος τοῦ πρώτου αὐτῶν σκοποῦ. Τοιαῦτα νόμιμα εἶναι τὰκόλουθα.

Α'. *Ἡ διαμαστίγωσις τῶν Σπαρτιατῶν ἐφήβων παρὰ τὸν βωμὸν τῆς Ὀρθίας.* Τὸ σκληρὸν τοῦτο νόμιμον, ὅπερ τινὲς μὲν τῶν ἀρχαίων χαρακτηρίζουσιν ὡς φιλάνθρωπον ἀντικατάστασιν ἀρχαιοτέρας αἱματηρᾶς λατρείας δι' ἀνθρωποθυσιῶν, ἄλλοι δ' ὡς ἀγώνισμα ἀντοχῆς πρὸς τὰς πληγὰς καὶ ἐγκαρτερήσεως πρὸς τὸν πόνον, πρῶτος ὁ J. G. Frazer (7). ἐξ ὁμοίων ἐθίμων ἀγρίων λαῶν συνεπέρανεν, ὅτι εἶναι εἶδος δοκιμασίας, ὡς ἐκεῖναι, τὰς ὁποίας ὑποχρεοῦνται νὰ ὑποστῶσιν οἱ νέοι εἰς τοὺς λαοὺς τούτους κατὰ τὴν μετάβασιν εἰς τὴν ἀνδρικὴν ἡλικίαν πρὸς θρησκευτικὸν καθαρμόν. Ὁ δὲ Anton Thomsen εὐστοχώτερον διέγνωσεν, ὅτι ἡ διαμαστίγωσις τῶν Σπαρτιατῶν ἦτο τελετὴ κοινωνίας μετὰ τῆς θεότητος τῆς βλαστήσεως Ὀρθίας Λυγοδέσμης, ἐξ ἧς οἱ ἔφηβοι προσεκτῶντο ὑγείαν καὶ ῥώμην (8). Τελευταῖον δὲ ὁ Ernst Pfuhl πειστικώτατα κατέδειξεν, ὅτι τὸ ἱερὸν τοῦτο νόμιμον ἐν ἀρχῇ δὲν ἐσκόπει ἁπλῶς νὰ

---

schrift f. Ethnologie 1909 σ. 681 κέ. Archiv f. Religionswiss. 1899 τ. II. σ. 12. Revue de l' hist. des religions 1898 τ. 38 σ. 332-3. *R. Andree*, Braunschweiger Volkskunde 2α ἔκδ. 1901 σ. 330. Revue des trad. popul. 1903 τ. 18 σ. 326. 328-330.

1) *Mannhardt* σ. 281. *Clemm* ἐν Archiv f Religionswiss. 1914 σ 147.

2) *Ploss—Bartels* das Weib 7ης ἐκδ. τ. I. σ. 400.

3) Αὐτ. 400 κέ. Zeitschrift f. Ethnologie 1909 σ. 679 κέ. Βλ. καὶ τοὺς συγγραφεῖς τοὺς ἀναφερομένους ὑπὸ *Frazer*, Pausanias τ. III σ. 342. Πρβλ. Zeitschrift des Ver. f. Volksk. 1899 τ. IX σ. 122.

4) Archiv f. Religionswiss. 1914 τ. XVII σ. 585.

5) Αὐτ. σ. 585. 586.

6) Πρβλ. *Mannhardt* I 303. *Edv. Lehmann*, die Anfänge der Religion ἐν Die Kultur der Gegenwart Μέρ. I τμ. IIι, 1 σ. 13, 2ας ἐκδ. (1913).

7) Pausanias τ. III σ. 341 κέ.

8) Ἐν Archiv f. Religionswissenschaft 1906 IX σ. 397-416.

προσδοθῇ ὑγεία καὶ ῥώμη εἰς τοὺς μαστιγουμένους ἐφήβους, ἀλλὰ μᾶλλον νὰ ἐνισχύσῃ τὴν γονιμοποιὸν δύναμιν αὐτῶν (1).

Β'. *Μαστίγωσις γυναικῶν ἐν Ἀλέᾳ.* Ἐν Ἀλέᾳ τῆς Ἀρκαδίας ἐν τῇ διονυσιακῇ ἑορτῇ, τοῖς Σκιερείοις, ἐμαστιγοῦντο αἱ γυναῖκες, «καθὰ καὶ οἱ Σπαρτιατῶν ἔφηβοι παρὰ τῇ Ὀρθίᾳ» (2). Ὅτι καὶ ἐνταῦθα ἐπρόκειτο περὶ τελετῆς κοινωνίας τῶν γυναικῶν καὶ τοῦ δενδρίτου ἴσως θεοῦ Διονύσου εἶναι πιθανόν· αἱ μαστιγούμεναι γυναῖκες διὰ τῆς τοιαύτης κοινωνίας ἐπεζήτουν ἐπαύξησιν τῆς γονιμότητος αὐτῶν (3).

Γ'. *Μαστίγωσις τοῦ ἀγάλματος τοῦ Πανὸς ἐν Ἀρκαδίᾳ.* Ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Θεοκρίτου (Ζ' 106) ἀναφέρει ὅτι ἐν Ἀρκαδίᾳ ἐτελεῖτο ἑορτή, «ἐν ᾗ οἱ παῖδες τὸν Πᾶνα σκίλλαις ἔτυπτον, ὅτε οἱ χορηγοὶ λεπτὸν ἱερεῖον ἔθυον καὶ μὴ ἱκανὸν τοῖς ἐσθίουσιν». Ἄλλος δὲ σχολιαστὴς λέγει ὅτι τοῦτο ἐγίνετο ὑπὸ τῶν Ἀρκάδων, ὅταν ἐπέστρεφον ἐκ θήρας ἀτυχοῦς, ἧς τὴν αἰτίαν ἐπέρριπτον εἰς τὸν θεόν, παρ' ὅσον ὄρειος ὢν ἐπιστατεῖ τῆς θήρας. Τὴν μαρτυρίαν τοῦ πρώτου χαρακτηρίζουσί τινες ὡς συγκεχυμένον αὐτοσχεδίασμα, παραδέχονται δ' ὡς ὀρθὴν τὴν τοῦ δευτέρου, ἀρνούμενοι τὴν ὕπαρξιν τοιαύτης ἑορτῆς ἐν Ἀρκαδίᾳ (4). Ἀλλὰ τὸ μὲν κείμενον τοῦ Θεοκρίτου οὐδαμῶς ἀναφέρει θηρευτὰς καὶ δυσθηρίαν, τοὐναντίον δὲ Ἀρκαδικοὺς παῖδας μαστίζοντας «σκίλλαισιν ὑπὸ πλευράς τε καὶ ὤμους» τὸν Πᾶνα, «ὅτε κρέα τυτθὰ παρείη». Πιθανώτατα δὲ πρόκειται περὶ μαστιγώσεως τοῦ ἀγάλματος τοῦ Πανὸς ὑπὸ παίδων ἐν τακτῷ χρόνῳ, καὶ δὴ ἐν ἑορτῇ, ὡς μᾶς διδάσκουσιν ἀνάλογα ἀρχαῖα νόμιμα. Οἱ ἀτυχήσαντες κυνηγοὶ ἠδύναντο κατὰ παντοίους ἄλλους τρόπους νὰ ἐκδηλώσωσι τὴν πρὸς τὸν θεὸν δυσαρέσκειάν των, καὶ ὄχι ὡρισμένως διὰ σκιλλῶν μαστιγοῦντες, φυτοῦ καθαρσίου, ὅπερ ἔχει τὴν θέσιν του μόνον ἐν ἱερῷ νομίμῳ. Ὅτι ἡ μαστίγωσις ἐγίνετο ἐν ἀρκαδικῇ ἑορτῇ ἐπιβεβαιώνει καὶ τρίτος σχολιαστής, στηριζόμενος εἰς μαρτυρίαν τοῦ Μουνατίου, γραμματικοῦ ἀξιοπίστους ἔχοντος πηγάς (5).—Ἡ ἔννοια τοῦ νομίμου τούτου εἶναι, κατὰ τὸν Mannhardt, ἡ διὰ τῆς μαστιγώσεως τοῦ Πανὸς ἀποτροπὴ ἀπὸ τούτου πάσης ἐπιβλαβοῦς ἐπηρείας καὶ ἐπαύξησις τῆς γονίμου καὶ παραγωγικῆς δυνάμεως αὐτοῦ (6).

Δ'. *Μαστιγώσεις ἐν ἑορτῇ τῆς Δήμητρος.* Ἐκ τοῦ Ἡσυχίου (λ. μόροττον) μανθάνομεν ὅτι διὰ πλέγματος ἐκ φλοιοῦ, καλουμένου *μορόττου*, ἔτυπτον ἀλλήλους τοῖς Δημητρίοις. Ἂν καὶ δὲν καθορίζεται σαφέστερον ἡ δημητριακὴ ἑορτή, ἐν ᾗ τοῦτο ἐγίνετο, εἶναι ὅμως πιθανώτατον, ὅτι ἐννοοῦνται τὰ Θεσμοφόρια, τὰ ὁποῖα μόνον γυναῖκες ἑώρταζον (7). Ἡ ἑορτὴ αὕτη δὲν ἦτο μόνον ὑπὲρ τῆς εὐφορίας τῶν καρπῶν τῆς γῆς, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ τῆς γονιμότητος τῶν γυναικῶν, ἀφοῦ εἰς τὰς πρωτογενεῖς θρησκευτικὰς παραστάσεις αἱ ἰδέαι αὗται εἶναι ἀχώριστοι, καὶ πολλαχῶς ἐν τῇ λατρείᾳ ἐκδηλοῦται ὁ παραλληλισμὸς

1) Αὐτ. 1911 XIV σ. 643–6.
2) *Παυσαν.* Η' κγ' 1. *M. P. Nilsson*, Griech. Feste, Lpz. 1906 σ. 299-300.
3) Πβλ. *E. Pfuhl*, ἔνθ. ἀν. σ. 644.
4) *J. E. Harrison*, Prolegomena to the Study of Greek Religion, Cambridge 1903 σ. 101. *Nilsson* ἔνθ. ἀν. σ. 443.
5) Ὁ Wilamowitz ἀπέδειξεν ὅτι ὁ ὑπὸ τοῦ σχολιαστοῦ ἀναφερόμενος Μούνατος εἶναι ὁ κατὰ τὰ μέσα τοῦ Β' αἰῶν. μ. Χ. ζήσας Μουνάτιος ὁ κριτικὸς ἐκ Τράλλεων. (Euripides Herakles τ. I σ. 188).
6) *Mannhardt*, Mythologische Forschungen, Strassburg 1884 σ. 124. *Roscher*, ἐν Lex. d. Mythолog. τ. III σ. 1357. *Nilsson* ἔνθ. ἀν. σ. 444.
7) *Nilsson* αὐτ. σ. 233,3.

αὐτῶν. "Οθεν βέβαιον φαίνεται ὅτι καὶ ἐν τοῖς θεσμοφορίοις δὲν θὰ ἔλειπον τελεταὶ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν γονιμότητα τῶν γυναικῶν (1). Ὁ Mannhardt (2) θεωρεῖ συγγενὲς πρὸς τὸ νόμιμον τῶν Δημητρίων τὸ φενεατικὸν νόμιμον κατὰ τὴν τελετὴν τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος, ὅτε ὁ ἱερεὺς περιθέμενος τὸ προσωπεῖον τῆς Κιδαρίας Δήμητρος ἔπαιε ράβδοις τοὺς ὑποχθονίους. Ἀλλ' ἡ γνώμη αὕτη στηρίζεται προπάντων εἰς τὴν ἐσφαλμένην γραφὴν τῶν κωδίκων καὶ τῶν παλαιοτέρων ἐκδόσεων τοῦ Παυσανίου (Η' ιε' 1), *ἐπιχθονίους*, ἤτοι ἀνθρώπους, ἀντὶ ὑποχθονίους (3), εἶναι δὲ βέβαιον ὅτι τὸ παίειν τὴν γῆν ράβδοις ἢ τῇ χειρὶ εἶναι μαγικὸς τρόπος ἐπικλήσεως ἢ προσκλήσεως τῶν ὑπὸ τὴν γῆν δαιμόνων.

Ε'. *Μαστιγώσεις περὶ τὸν δηλιακὸν βωμόν.* Ἐν Δήλῳ, ὡς σημειώνει ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Καλλιμάχου (Δ' 321), «περὶ τὸν βωμὸν τοῦ Ἀπόλλωνος ἔθος ἦν τρέχειν καὶ τύπτειν τὸν βωμὸν τοῦ Ἀπόλλωνος μάστιγι». "Οθεν κατὰ ταῦτα ἐπανελαμβάνετο ἐν Δήλῳ παράλληλον νόμιμον πρὸς τὸ τῆς ἀρκαδικῆς ἑορτῆς τοῦ Πανός, τυπτομένου διὰ μάστιγος τοῦ βωμοῦ. "Αλλως δ' ὅμως παραδίδει τοῦτο ὁ Ἡσύχιος ἐν λ. Δηλιακὸς βωμός: «Τὸ περιτρέχειν κύκλῳ τὸν ἐν Δήλῳ βωμὸν καὶ τύπτεσθαι», ἀναφέρων τὴν ἀρχὴν τοῦ νομίμου εἰς τὸν Θησέα. Ἀλλ' εἴτε περιτρέχοντες τὸν βωμὸν ἔτυπτον ἀλλήλους, εἴτε ἐμαστίγουν αὐτὸν τὸν βωμόν, ἡ σημασία τοῦ νομίμου ἦτο ἡ ἰδία, ἣν ἐνεῖχον καὶ αἱ ἄλλαι τοιαῦται μαστιγώσεις (4).

Ϛ'. *Μαστίγωσις φαρμακῶν ἐν τοῖς Θαργηλίοις.* Καθ' ἕκαστον ἔτος ἐν τῇ ἑορτῇ τῶν Θαργηλίων (κατὰ Μάϊον περίπου) ἢ καὶ ἐκτάκτως ἐνίοτε ἐν θεομηνίαις, εἷς τινας πόλεις (ἀκριβέστερον γινώσκομεν περὶ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Κολοφῶνος) περιῆγον ἕνα ἢ δύο ἄνδρας (φαρμακούς, συβάκχους, καθάρματα) καὶ τύπτοντες αὐτοὺς διὰ κλάδων ἀγρίας συκῆς καὶ σκιλλῶν, τοὺς ἔθυον ἔξω τῆς πόλεως πρὸς καθαρμὸν αὐτῆς (5). Χαρακτηριστικώτατον καὶ ἐμφαῖνον σαφῶς τὴν ἀρχικὴν ἔννοιαν τοῦ νομίμου ἦτο, ὅτι διὰ τῶν κλάδων ἔτυπτον ἑπτάκις τὸν φαρμακὸν εἰς τὰ γεννητικὰ ὄργανα αὐτοῦ, κατὰ τὴν ῥητὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἱππώνακτος (6) Ἡ μαστίγωσις τοῦ φαρμακοῦ ἐν ἀρχῇ ἐσκόπει τὴν ἐνίσχυσιν τῆς γονιμότητος, ὕστερον δὲ προσέλαβε τὴν ἐπικρατήσασαν σημασίαν τοῦ καθαρμοῦ, ἥτις διακρίνει τὴν ὅλην ἑορτὴν τῶν Θαργηλίων (7).

---

1) Βλ. *Nilsson* αὐτ.

2) Myth. Forsch. σ. 121.

3) Τὴν ἐσφαλμένην ταύτην γραφὴν ζητεῖ νὰ ὑποστηρίξῃ, φέρων ὡς ἐπιχείρημα τὰ νόμιμα τῶν πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς γονιμότητος μαστιγώσεων, ὁ *Fr. Back* (de Graecorum caerimoniis in quibus homines deorum vice fungebantur, Berol. 1883 σ. 12).

4) Βλ. *Mannhardt*, Myth. Forsch. σ. 138 κέ.

5) Ἐκτενῶς πραγματεύονται περὶ τοῦ ἱεροῦ τούτου νομίμου οἱ ἑπόμενοι συγγραφεῖς, παρ' οἷς καὶ συναγωγὴ τῶν μαρτυριῶν: *A. Mommsen*, Feste der Stadt Athen σ. 470 κέ. *Mannhardt*, Mythologische Forschungen, Strassburg 1884 σ. 124–138. *Usener* ἐν Sitzungsb. d. Ak. der Wissensch. in Wien Phil.-hist. Cl. 1897 τ. 137,3 σ. 59–62=Kl Schr. τ. IV (1913) σ. 255–8. *Harrison*, Prolegomena σ. 95–105. *Nilsson*, Gr. Feste. σ. 105–113. *Paton* ἐν Revue archéologique 1907 σ. 51–7. Ὁ P. *Stengel* (ἐν Hermes τ. 87 σ. 86 κέ.) προσπαθεῖ ν' ἀποδείξῃ ὅτι οἱ φαρμακοὶ δὲν ἐθανατοῦντο.

6) Ἀπ. 9 Bergk: «ἐν δὲ θυμῷ / φάρμακος ἀχθεὶς ἑπτάκις ραπισθείη.» παρὰ *Τζέτζη*, Χιλιάδ. Ε' 750. Πρβλ. *Τζέτζ.* αὐτ. 733–4: «Ἑπτάκις γὰρ ραπίσαντες ἐκεῖνον εἰς τὸ πέος, σκίλλαις συκαῖς ἀγρίαις τε καὶ ἄλλοις τῶν ἀγρίων—».

7) Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Nilsson (σ. 112 3) μᾶλλον ἐπῆλθε κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Θαργηλίων συμφυρμὸς τῶν δύο σημασιῶν διότι θεωρεῖ μονομερῆ ὅλως τὴν ἐκδοχὴν τοῦ *Mannhardt* (σ. 138) ὅτι αἱ ἰδέαι τοῦ καθαρμοῦ εἶναι μετατροπὴ τῆς ἀρχικῆς παραστάσεως, καθ' ἣν τὸ πνεῦμα τῆς αὐξήσεως περιήγετο ἐν ὁμοιώματι (εἰς τὸ πρόσω-

Ζ'. *Βουλίμου ἐξέλασις.* Παραπλήσιον ἔθιμον ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος (Συμποσ. προβλ. Ϛ' η' 1 σ. 693 f): «Θυσία τίς ἐστι πάτριος, ἣν ὁ μὲν ἄρχων ἐπὶ τῆς κοινῆς ἑστίας δρᾷ, τῶν δ' ἄλλων ἕκαστος ἐπ' οἴκου· καλεῖται δὲ βουλίμου ἐξέλασις· καὶ τῶν οἰκετῶν ἕνα τύπτοντες ἀγνίναις ῥάβδοις διὰ θυρῶν ἐξελαύνουσιν, ἐπιλέγοντες, "Ἔξω βούλιμον, ἔσω δὲ πλοῦτον καὶ ὑγίειαν». Κατὰ ταῦτα καὶ ἐν Χαιρωνείᾳ ὑπῆρχε θρησκευτικὸν νόμιμον μαστιγώσεως καὶ δὴ διὰ κλάδων λύγου, φυτοῦ εἰς τὸ ὁποῖον ἀπεδίδετο ἀντιαφροδισιακὴ δύναμις (1). Τὴν συγγένειαν τῆς βουλίμου ἐξελάσεως πρὸς τὴν μαστίγωσιν τῶν φαρμακῶν ἐν τοῖς Θαργηλίοις ὑπέδειξεν ἤδη ὁ Mannhardt (σ. 129).

Η'. *Μαστιγώσεις κατὰ τὰ Λουπερκάλια.* Ἐν Ρώμῃ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Λουπερκαλίων, ἀγομένην τὴν 15 Φεβρουαρίου, οἱ ἱερεῖς τοῦ θεοῦ Φαύνου Λούπερκοι (λύκοι) διέτρεχον γυμνοὶ τὴν πόλιν κρατοῦντες λωρίδας τῶν ἐκ τῶν θυσιαζομένων αἰγῶν δερμάτων, αἵτινες καθάρσια (februa) ἐκαλοῦντο, δι' ὧν ἔτυπτον τοὺς ἐντυγχάνοντας, ἰδίως δὲ τὰς γυναῖκας εἰς τὰς παλάμας (2). "Οχι μόνον δ' αἱ ἐν ἡλικίᾳ γυναῖκες εὐχαρίστως ἐδέχοντο τὰ κτυπήματα, νομίζουσαι ὅτι συνεργοῦσι «πρὸς εὐτοκίαν καὶ κύησιν», ἀλλὰ καὶ αἱ ἄγαμοι, πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς γονιμότητος αὐτῶν ἐν τῷ γάμῳ. Τὰ κτυπήματα, ὡς παρατηρεῖ ὁ Mannhardt (σ. 114), ἦσαν οὐσιῶδες στοιχεῖον τῆς ἑορτῆς.

Θ'. *Κτυπήματα τῶν γυναικῶν διὰ μυρσινῶν κατὰ τὴν λατρείαν τῆς Ἀγαθῆς θεᾶς.* Κατά τινα ρωμαϊκὸν μῦθον, ὁ Φαῦνος ἐτιμώρησέ ποτε τὴν σύζυγόν του Φαύναν ἢ Ἀγαθὴν θεὰν (Bona dea) μεθυσθεῖσαν, τύψας διὰ κλάδων μυρσίνης (3). Ἀλλ' ὁ μῦθος οὗτος, καθὼς καὶ οἱ ἄλλοι περὶ τῆς αὐτῆς θεᾶς, ἐπλάσθη ἐκ νομίμων τῆς λατρείας, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Preller (4)· δι' ὃ μετὰ πολλῆς πιθανότητος εἴκασεν ὁ Mannhardt, ὅτι κατὰ τὴν μυστικὴν λατρείαν τῆς θεᾶς ἦτο ἔθος νὰ τύπτωσιν ἀλλήλας αἱ ἑορτάζουσαι διὰ κλάδων μύρτων, πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπόν, δι' ὃν ἐτύπτοντο καὶ κατὰ τὰ Λουπερκάλια (5).

Ι'. *Κτυπήματα τῶν γυναικῶν κατὰ τὰς νόνας καπρωτίνας.* Κατὰ τὰς νόνας καπρωτίνας (7 Ἰουλίου) ἤγετο ἐν Ρώμῃ καὶ ἐν Λατίῳ ἑορτὴ εἰς τιμὴν τῆς Iunonis, τῆς θεᾶς τοῦ γάμου καὶ τῆς γυναικείας γονιμότητος. Μετεῖχον αὐτῆς καὶ ἐλεύθεραι γυναῖκες, ἀλλὰ προπάντων θεραπαινίδες, αἵτινες λαμπρῶς κεκοσμημέναι περιήρχοντο «παίζουσαι διὰ σκωμμάτων εἰς τοὺς ἀπαντῶντας»,

---

πον τοῦ φαρμακοῦ) καὶ διὰ τῶν μαστιγώσεων ἀπηλευθεροῦτο ἀπὸ τὰς κωλυούσας τὴν αὔξησιν ἐπηρείας καὶ καθίστατο ἱκανὸν πρὸς παραγωγὴν καὶ ὑγείαν κατὰ τὸ ἐπιὸν ἔτος.— Τὸ ἔθιμον τῆς μαστιγώσεως πρὸς γονιμότητα συνάγει ὅτι ἐπεχωρίαζεν ἐν Ἀθήναις ὁ *A. Furtwängler* (Sitzungsber. d. bayr. Ak. d. Wiss. 1905 σ. 457) ἐκ τοῦ ἀγάλματος ἐν τῷ ἀετώματι ἀρχαιοτάτου ναοῦ τῆς Ἀκροπόλεως τοῦ τρισωμάτου τέρατος, ὅπερ ὑπολαμβάνει ὡς παριστῶν τοὺς Τριτοπατρεῖς, οὓς ἐπεκαλοῦντο οἱ Ἀθηναῖοι ὑπὲρ γενέσεως παίδων. Τὸ ἀντικείμενον, ὅπερ κρατεῖ εἰς χεῖρας τὸ τέρας, ἐξηγεῖ ὁ Furtwängler ὡς ἰμάντας, σύμβολον μαστιγώσεως πρὸς τεκνοποιΐαν.

1) Βλ. *E. Fehrle*, die kultische Keuschheit im Altertum σ. 139 κἑ. (RG. VV. τ. VI). Πιθανῶς ὅμως καὶ εἰς τὴν λύγον, ὡς εἰς τὴν μύρτον καὶ ἄλλα φυτὰ ἀπεδόθη ἡ ἰδιότης αὕτη ὕστερον, ἀντὶ τῆς ἐν ἀρχῇ πιστευομένης ἀφροδισιακῆς (Βλ. αὐτ. σ. 129).

2) Συναγωγὴν τῶν μαρτυριῶν βλ. εἰς τοὺς περὶ τῆς ἑορτῆς πραγματευθέντας: *Mannhardt*, Mythol. Forsch. σ. 72 κἑ. *Wissowa*, Religion u. Kultus d. Römer 1902 σ. 173 κἑ. 485 κἑ. ἐν *Roscher*, Lex. d. Mythol. I 1457. *Harrison*, Prolegomena σ. 52. κἑ. *G. Pascal*, Studii di antichità σ. 166 κἑ. *Unger* ἐν Rhein. Mus. 1881 τ. 36 σ. 58 κἑ.

3) *Πλουτάρχ.* Κεφαλ. καταγρ. ρωμ. 20 σ. 268. Sex. Clodius παρὰ *Lactant.* Div. inst. I, 22, 11 καὶ *Arnob*, adv. nat. V 18.

4) *Preller*, Röm. Mythol. 3ης ἐκδ. I 391.

5) *Mannhardt* αὐτ. σ. 115–120. *Wissowa*, ἐν *Pauly-Wissowa*, RE. λ. Bona dea σ. 688. *Fehrle* ἔνθ. ἀν. σ. 129.

ἔπειτα δὲ ἔτυπτον καὶ ἐλιθοβόλουν ἀλλήλας (1). Τὰ σκώμματα εἰς τοὺς ἐντυγχάνοντας, καθὼς καὶ ἡ λιθοβολία, εἶναι, ὡς λέγει ὁ Mannhardt, κοινόταται συνήθειαι τοῦ θερισμοῦ, τὰ δὲ κτυπήματα θὰ ἦσαν συναφὲς ἔθιμον, ἐνέχον συγχρόνως πιθανῶς καὶ τὴν ἰδέαν φυτικῆς καὶ γυναικείας γονιμότητος.

ΙΑ'.

Ἅγιοι βοηθοί.

Δαίμονες καταδιώκοντες καὶ κακοποιοῦντες ἐπιτόκους καὶ λεχούς.—Θῆλυ δαιμόνιον.—Κουτσοδαιμόνιο.—Ἅλης.—Ἅγιοι βοηθοί.—Παναγία.—Ἅγιος Ἐλευθέριος.—Ἅγιος Ἀΰκουλος.—Ἁγία Λεχοῦσα.—Ἅγιος Στυλιανός.—Ἅγιος Συμεών.—Ἁζαρέας.—Ἁγία Μυρίνα.

Πλὴν τῶν ἐκ μαγικῶν ἐπηρειῶν, πιστεύεται ὅτι ἀπειλοῦσι τὰς ἐπιτόκους παντοειδεῖς ἄλλοι κίνδυνοι, προερχόμενοι ἐκ δυσμενοῦς διαθέσεως ὑπερανθρώπων ὄντων ἢ ἐκ τῆς ἐνεργείας δαιμόνων, καταδιωκόντων καὶ κακοποιούντων τὰς ἐγκύους, τὰς λεχοὺς καὶ τὰ βρέφη. Εἰς τοιαύτην ἐνέργειαν ἀποδίδουσι τὰ πλεῖστα παθήματα τούτων, τῶν ὁποίων τὴν ἀληθῆ αἰτίαν ἀδυνατοῦσι νὰ διαγνώσωσι· διὸ συνηθέσταται εἶναι παρὰ διαφόροις λαοῖς αἱ προφυλάξεις κατὰ τῶν δαιμονικῶν ἐπηρειῶν ἐπὶ τῶν λεχώνων καὶ τῶν ἀρτιγεννήτων βρεφῶν (2). Πρὸς ἀποτροπὴν δὲ τῶν ἐκ τοιούτων ἐπηρειῶν κινδύνων προσφεύγουσι μὲν καὶ εἰς μαγικοὺς τρόπους, ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὰ πολλὰ ἐπικαλοῦνται τὴν ἀρωγὴν ἄλλων ὑπερανθρώπων ὄντων ἀγαθοποιῶν, προστατευόντων τὰς ἀπειλουμένας ἐγκύους. Εἰς πάσας τὰς Θρησκείας ἀναφέρονται τοιαῦτα ὑπεράνθρωπα ὄντα κακοποιὰ ἢ ἀλεξίκακα, πρόξενα βλάβης καὶ ὀλέθρου εἰς τὰς γυναῖκας κατὰ τὴν κύησιν, τὸν τοκετὸν καὶ τὴν λοχείαν, ἢ ἐπικουροῦντα εὐεργετικῶς κατὰ τὰς αὐτὰς κρισίμους περιστάσεις τοῦ βίου των. Ἡ Θρησκεία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων δὲν ἐγίνωσκε μὲν δαίμονας κακοποιοὺς τῶν ἐγκύων, εἰμὴ παιδοκτόνους δαίμονας, μετὰ τὸν τοκετὸν ἐνεργοῦντας, ὡς τὴν Γελλὼ καὶ τὴν Λαμίαν, περὶ ὧν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς διετήρησε τοὺς αὐτοὺς δεισιδαίμονας φόβους μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, καὶ τὰ φόβητρα τῶν παίδων φάσματα τῆς Μορμοῦς, τῆς Γοργοῦς, τῆς Ἀλφιτοῦς, τῆς Ἐμπούσης· ἀπέδιδε δ' ὅμως τὰ ἐπισυμβαίνοντα εἰς τὰς ἐγκύους πάθη εἰς μαγικὰς ἐπηρείας ἢ εἰς τὴν δυσμένειαν τῶν προστατίδων θεοτήτων, ὡς δεικνύουσιν οἱ μῦθοι περὶ τῶν τοκετῶν τῆς Λητοῦς καὶ τῆς Ἀλκμήνης, παρεμποδιζομένων ἐκ τῆς ὀργῆς τῆς Ἥρας. Ἐτίμων δ' ὡς θεὰς ἐπὶ τῆς κυήσεως καὶ τῶν τοκετῶν τὰς Εἰλειθυίας, τὰς Γενετυλλίδας, τὴν Ἥραν, τὴν Ἄρτεμιν, τὴν Ἀφροδίτην, τὴν Ἑκάτην. Παρὰ δὲ τοῖς Ρωμαίοις θεότητες μὲν τῆς εὐτοκίας ἐθεωροῦντο ἡ Lucina, ἡ Diana, ἡ Numeria, ἡ Egeria, ὡς προστάτιδες δὲ μετὰ τὸν τοκετὸν κατὰ τοῦ κακοποιοῦ θεοῦ Σιλβανοῦ ἐπιστεύοντο αἱ θεότητες τῶν Ἰνδιγιταμέντων Intercidona, Pilumnus καὶ Deverra (3).

Παρὰ τῷ καθ' ἡμᾶς λαῷ ἀναφέρεται ὡς αἰτία τῶν προσβαλλόντων τὰς ἐγκύους καὶ τὰς λεχοὺς κακῶν ὁ διάβολος· κατὰ τοὺς μέσους χρόνους ἐπιστεύ-

1) *Schwegler*, Röm. Geschichte I 532 κέ. *Mannhardt* αὐτ. 121–3. *Roscher*, Lex. d. Mythol. II 598 κέ. *Wissowa*, Relig. u. Kult. der Römer σ. 118.

2) Βλ. συναγωγὴν τῶν μαρτυριῶν παρὰ *F. Liebrecht*, Des Gervasius von Tilbury Otia imperialia σ. 99 καὶ Zur Volkskunde σ. 31. *Mannhardt*, Wald- u. Feld-Kulte τ. II σ. 125. *W. H. Roscher*, Ephialtes σ. 90.

3) *Augustin.* De civ. dei VI 9. Περὶ τῶν ἐν ἄλλαις θρησκείαις θεοτήτων ἐπὶ τοῦ τοκετοῦ πρβλ. *Ploss-Bartels*, Das Weib[7] II σ. 15 κέ.

ετο ὅτι ἐμποδίζει τὸν τοκετὸν ἢ πνίγει τὰ νεογνὰ καὶ παρενοχλεῖ τὰς λεχούς. Θῆλυ δαιμόνιον (1), ὅπερ φαίνεται ὅτι δὲν ἐταυτίζετο πρὸς τὴν Γελλώ, ἀλλ' εἶναι μᾶλλον συγγενὴς πρὸς τὴν Λιλὶθ τῶν Ἑβραίων (2). Ἰδιαιτέρως δὲ δοξάζουσι σήμερον ἐν Ζαγορίῳ ὅτι εἷς τραγοειδὴς χωλὸς δαίμων (κουτσός, κουτσοδαιμόνιο) εἶναι ἐπικίνδυνος εἰς τὰς λεχοὺς καὶ τὰς ἐγκύους, τῶν ὁποίων πλήττει τὴν γαστέρα διὰ τῶν κεράτων του (3). Οἱ Ἕλληνες δὲ τῆς Καππαδοκίας πιστεύουσιν ὅτι δαίμων τις Θήλεια, ἡ Ἄλης, παρενοχλεῖ τὰς ἐπιτόκους καὶ τὰς λεχούς. Ἐντεῦθεν ἡ φράσις: *Ἄλης τὴν ἐπάτησε*, λεγομένη ὅταν κινδυνεύῃ ἡ γυνὴ κατὰ τὸν τοκετόν. Ὡς σημειώνει ὁ Καρολίδης (4), «πρὸς ἀποδίωξιν τοῦ δαίμονος τούτου πρέπει νὰ εἰσαχθῇ εἰς τὸν κοιτῶνα τῆς λεχοῦς εἷς ἢ πολλοὶ χῆνες καὶ οὗτοι ν' ἀπολυθῶσι κατὰ τῆς λεχοῦς· θεωρεῖται δὲ σωστικόν, ἂν οὗτοι μεθ' ὁρμῆς ἐφορμῶντες πλήττωσι τὸ πρόσωπον τῆς πασχούσης. Ὁ δαίμων ἐκφεύγει τότε καὶ ἡ οὕτω σωθεῖσα γυνὴ θεωρεῖται τοῦ λοιποῦ ἀπρόσβλητος ὑπὸ τοιούτου εἴδους δαιμόνων, καὶ οὐ μόνον αὐτὴ δὲν προσβάλλεται πλέον κατὰ τὸν τοκετόν, ἀλλὰ καὶ παρισταμένη εἰς τοὺς τοκετοὺς ἄλλων γυναικῶν ἔχει τὴν δύναμιν τοῦ ἐκφοβεῖν καὶ ἀποσοβεῖν τὸν δαίμονα. Πιστεύεται δὲ ὅτι ἡ τοιαύτη δύναμις διατηρεῖται ἐπὶ ἑπτὰ γενεὰς ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ οἰκογενείᾳ. Καὶ ἐκ τοιούτων ὠνομασμένων οἰκογενειῶν ζητοῦνται γυναῖκες καὶ ἐκ μεμακρυσμένων ἔτι κωμῶν, ἵνα παραστῶσιν εἰς τοὺς τοκετούς» (5).—Τὸ ὄνομα τῆς δαίμονος ταύτης δὲν εἶναι βεβαίως ἑλληνικὸν (6). Ἕτερος τύπος αὐτοῦ εἶναι *Ἀλούς*, ὡς καλεῖται παρὰ τῶν κατοίκων τῶν Φαράσων τῆς Καππαδοκίας, κατὰ τὸν Καρολίδην, «δαίμων τις σκότιος, διὰ νυκτὸς πλανώμενος καὶ ποικιλοτρόπως ἐνοχλῶν ἢ κακοποιῶν τοὺς ἀνθρώπους». Καὶ οἱ Ἀρμένιοι (τοῦ Ἐγίν) πιστεύουσιν εἰς τὴν ὕπαρξιν πονηροῦ πνεύματος, ὅπερ καλοῦσιν *Ἀλ*, κλέπτοντος ἢ ἀντικαθιστῶντος τὰ νεογέννητα παιδία ἢ ἀποσπῶντος τὸ ἧπαρ τῶν μητέρων (7). Τὰ ὀνόματα τῶν δαιμόνων *Ἀλη* καὶ *Ἀλούς* εἰκάζω ὅτι εἶναι συγγενῆ μᾶλλον πρὸς τὸ τῆς νυκτίας δαίμονος τῶν Ἀράβων *Ἀλιλάτ*, πρὸς ὃ συσχετίζουσί τινες καὶ τὸ ὄνομα τῆς δαίμονος τῶν Ἑβραίων Λιλὶθ (8).

---

1) *Ψελλοῦ*, περὶ ἐνεργείας δαιμόνων σ. 25–6. 29 *Boissonade*. Τὴν ἐπήρειαν τῆς δαίμονος ταύτης ματαιώνει ὁ ἄγγελος Ραφαήλ. (Διαθήκη Σολομῶντος ἐν *Migne*, Patr. gr. τ. 122 σ. 1336).

2) Βλ. *Berger*, Mythologie d. alten Hebräer I σ. 25. *M. Gaster* ἐν *Hastings*, Encyclopaedia of Religion and Ethics 1909 τ. II σ. 655, 657 κέ.

3) *B. Schmidt*, Das Volksleben der Neugriechen σ. 153.

4) *Π. Καρολίδου*, Γλωσσάριον συγκριτικὸν ἑλληνοκαππαδοκικῶν λέξεων, Σμύρνη 1885 σ. 136–7.

5) Βλ. καὶ *Ι. Σαραντίδου Ἀρχελάου*, Ἡ Σινασός, Ἀθ. 1899 σ. 84. Εἰς τὰ τοῦ Καρολίδου προσθέτει ὅτι ἡ φράσις *Ἄλης τὴν ἐπάταξεν*, λέγεται ὅταν ἡ λεχὼ ἕνεκα ἐπιλοχίου πυρετοῦ πάθῃ ἐκλαμψίαν, καὶ ὅτι πρὸς ἀποδίωξιν τοῦ δαίμονος πυροβολοῦσιν ἐπανειλημμένως καὶ εἰσάγουσιν εἰς τὸν κοιτῶνα τῆς λεχοῦς χῆνας, θέντες δ' ἐπὶ τοῦ στήθους τῆς πασχούσης κριθήν, ἀπολύουσι τούτους κατ' αὐτῆς.—*Φαρασοπούλου*, τὰ Σύλατα σ. 40: «Ὅταν ὑπάρχῃ δυστοκία, ἕνεκα ἀφορήτων ὠδίνων ἐπέρχεται ἐνίοτε λιποθυμία εἰς τὴν τίκτουσαν· ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει φέρουσι χῆνας, νομίζοντες ὅτι διὰ τῶν φωνῶν τούτων θὰ ἐκδιώξωσι τὸν ἄλυν, ὅπως ὀνομάζουσι τὸν προξενοῦντα πόνους εἰς τὴν τίκτουσαν».

6) Αἱ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἐτυμολογίαι τοῦ ὀνόματος ὑπὸ Π. Καρολίδου εἶναι ἀπίθανοι· συσχετίζει αὐτὸ πρὸς τὸ ἁλίσκομαι, ἢ τὸ εἴλλω, ἢ τὸ ἄλλη, ἀλαινω, ἠλός, ἠλεός, ἠλίθιος, ἀλεάτης, ἀλιτρός, ἀλιτήριος, καθὼς καὶ πρὸς τὸ ἰάλλω, ἐφιάλτης· οὐχ ἧττον θεωρεῖ αὐτὸ συγγενὲς ἴσως καὶ πρὸς τὸ Εἰλείθυια.

7) Folk-lore 1904 τ. XV σ. 445.

8) *F. Nork*, Etymologisch-mythologisches Real-Wörterbuch, Stuttgart 1845 τ. II στλ. 44.

—Ἡ δὲ διὰ χηνῶν ἀποτροπὴ τῆς δαίμονος εἶναι ἴσως συναφὴς πρὸς ἀρχαίας δοξασίας περὶ ἱερότητος τοῦ πτηνοῦ τούτου, ὑπεμφαινομένας εἰς τὴν ἀναγνώρισιν αὐτοῦ ὡς ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης (1), καὶ εἰς τὸν ρωμαϊκὸν μῦθον περὶ σωτηρίας τοῦ Καπιτωλίου ὑπὸ χηνῶν, ὅστις προφανῶς εἶναι αἰτιολογικός, πλασθεὶς πιθανῶς ἐκ τῆς διατροφῆς χηνῶν ἐν τῷ Καπιτωλίῳ διὰ λόγον τινὰ θρησκευτικόν.

Πρὸς σωτηρίαν ἀπὸ τῶν ἐκ τῶν δαιμονικῶν ἐπηρειῶν κινδύνων συντελεστικωτάτην πιστεύει ὁ ἑλληνικὸς λαὸς τὴν βοήθειαν ἁγίων τινῶν, τοὺς ὁποίους πρὸς τοῦτο ἐπικαλεῖται. Καὶ κατ' ἐξοχὴν μὲν ἀντιλήπτορα ἐν τοῖς κινδύνοις τούτοις, ὡς καὶ ἐν πᾶσι τοῖς δεινοῖς, νομίζει τὴν Παναγίαν, ἀλλ' ἰδιαιτέραν δύναμιν πρὸς προστασίαν τῶν ἐγκύων καὶ τῶν λεχῶν ἀποδίδει εἰς ἁγίους τινάς. Στηρίζεται δὲ ἡ δοξασία περὶ τῆς τοιαύτης ἰδιότητος τῶν ἁγίων τούτων εἰς τὸ ὄνομα αὐτῶν, τοῦ ὁποίου ἡ σημασία ὑποτίθεται ὅτι ἐμφαίνει τὴν κατοχὴν εἰδικοῦ χαρίσματος. Ἀλλ' εἰς τὴν κατανόησιν τῆς σημασίας τοῦ ὀνόματος συνηθέστατα παραπλανᾷ παρετυμολογία αὐτοῦ, τοῦτο δὲ παρατηρεῖται ὄχι μόνον ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει, ἀλλὰ γενικῶς εἰς τὴν δημώδη ἀντίληψιν περὶ ἰαματικῆς δυνάμεως τῶν ἁγίων. Ἀλλαχοῦ ἐμνημονεύσαμεν παραδείγματά τινα παρετυμολογίας ὀνομάτων ἁγίων παρ' ἡμῖν, ἐξ ἧς πηγάζει ἡ πίστις περὶ τοῦ ἰδιαιτέρου χαρίσματος ἑκάστου αὐτῶν (2), τοιαύτη δ' εἰς τὴν παρετυμολογίαν τοῦ ὀνόματος βασιζομένη πίστις εἶναι κοινοτάτη καὶ εἰς ἄλλους λαούς (3).

Οἱ προστάται ἅγιοι τῶν ἐγκύων καὶ τῶν λεχῶν εἶναι οἱ ἑπόμενοι.

Ἅγιος Ἐλευθέριος. Εἶναι γενικὴ καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα ἡ πίστις, ὅτι ἡ χάρις τοῦ ἁγίου τούτου παρέχει εὔκολον τὸν τοκετόν, διὰ τοῦτο αἱ ἐπίτοκοι τιμῶσι τὴν μνήμην αὐτοῦ μὴ ἐργαζόμεναι κατὰ τὴν ἑορτήν του (4), ἐπικαλοῦνται δὲ καὶ τὴν βοήθειαν αὐτοῦ (5) καὶ τελεσφόρος ὑπολαμβάνεται ἡ ἐπίθεσις τοῦ εἰκονισματίου αὐτοῦ ἐπὶ τῶν ὠδινουσῶν (6). Ἐν Ἀθήναις εἰς τὸ παρὰ τὴν Μητρόπολιν ἐκκλησίδιον τοῦ ἁγίου συρρέουσι κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς αὐτοῦ αἱ ἔγκυοι καὶ ἀνάπτουσι κηρία πρὸ τῆς εἰκόνος αὐτοῦ, ὁμοίως καὶ ὅπου ἀλλαχοῦ ὑπάρχουσιν ἐκκλησίαι ἀφιερωμέναι εἰς αὐτόν, ὡς παρὰ τὸ Λιβίσιον τῆς Λυκίας, ὅπου ὑπάρχουσιν ἐν τῷ αὐτῷ

---

1) Ἰω. Λυδοῦ, περὶ μηνῶν Δ' 44. Ἄγαλμα Ἀφροδίτης πατούσης τὸν πόδα ἐπὶ χηνὸς ἐν Βερολίνῳ: *Kekulé*, weibliche Gewandstat. a. d. Werkst. d. Parthenongiebelfiguren, Berlin 1894. Ὅμοιον ἀγαλμάτιον ἐξ Ἄργους ἐν τῷ αὐτόθι μουσείῳ. (Ath. Mittheilungen 1879 IV 150 ἀρ. 489). Περὶ τοῦ χηνὸς ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς μύθοις βλ. *Stephani* ἐν Compte rendu de la Commission archéol. de St. Petersbourg 1863 σ. 17 κέ.—Ὁποία ἡ σχέσις τοῦ χηνὸς πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ Ἀσκληπιοῦ δὲν εἶναι σαφές, οὐδὲ συνάγεται ἀσφαλές τι ἐκ τῆς ἀπεικονίσεως χηνὸς μεταξὺ παραστάσεων ἀναφερομένων εἰς τὴν λατρείαν ταύτην. Πρβλ. *Σβορῶνον* ἐν Ἀρχ. Ἐφ. 1917 σ. 78 κέ.

2) Δελτ. ἱστορ. ἑταιρ. 1883 τ. Α' σ. 6.

3) Βλ. Revue des traditions populaires 1910 σ. 104-5. Τὴν ἰδιαιτέραν μονογραφίαν περὶ τούτου ὑπὸ *Em. Kaluzniacki* (Ueber Wesen und Bedeutung der volksetymologischen Attribute christlicher Heiliger ἐν Jagic Festschrift, Berlin 1908) γνώσκω μόνον ἐξ ἀνακοινώσεως τοῦ *L. Deubner* ἐν Archiv f. Religionswiss. 1912 τ. XV σελ. 300.

4) Ἐν Ἀδριανουπόλει κατ' ἀνακοίνωσιν Θεολ. Γ. Βαφείδου. «Τοῦ Ἅη Λευθέρ οἱ γαστρουμένις δὲ δουλεύουν γιὰ νὰ ἐλευθιρουθοῦν εὔκουλα».

5) *Χ. Κορύλλου* Ἐθνογραφία τῆς Πελοποννήσου σ. 60. *Α. Βάλληνδα*, Κυθνιακά. Ἑρμούπολ. 1882 σ. 110.131. *Νερούτσου* ἐν Δελτ. ἱστ. ἑτ. τ. Γ' σ. 84.

6) Ἐν Κεφαλληνίᾳ: Δελτ. ἱστ. ἑτ. τ. Γ' σ. 64. Ἐν Ζακύνθῳ: Ἀπ' ὅλα δι' ὅλους, περιοδ. Ἀθ. 1904 ἀρ. 46 σ. 755. Εἰς τὸν κοιτῶνα τῆς ἐπιτόκου ἐν Κρήτῃ: *Bybilakis*, Neugriechisches Leben, Berlin 1840 σ. 4. ὁμοίως ἐν Ἀθήναις ἐπὶ δυστοκίας.

τόπῳ δύο τοιαῦτα παρεκκλήσια (1). Ἐν Κρήτῃ πρωΐας καὶ ἑσπέρας θυμιατίζουσιν αἱ ἔγκυοι τὸ εἰκόνισμα αὐτοῦ (2) Ἐν Κεφαλληνίᾳ ἐν δυστοκίᾳ ψάλλεται παράκλησις εἰς τὸν ἅγιον (3), ἂν δ' ἡ μήτηρ κινδυνεύσῃ τίκτουσα, δίδεται εἰς τὸ βαπτιζόμενον τὸ ὄνομα Ἐλευθέριος, ἂν εἶναι ἄρρεν, Ἐλευθερία, ἂν εἶναι θῆλυ «ἐπειδὴ εἰς τὸν φερώνυμον ἅγιον ἀποδίδεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡ ἀπὸ τοῦ κινδύνου σωτηρία καὶ ὁ αἴσιος τοκετὸς» (4).

Ὁ Βυβιλάκης (5) εἰς τὸν ἅγιον Ἐλευθέριον δὲν ἐδίστασε ν' ἀναγνωρίσῃ μικρὸν παρηλλαγμένην τὴν ἀρχαίαν θεότητα Εἰλείθυιαν, ἧς τὴν λατρείαν ἀντικατέστησεν ἐν τῇ ἐκχριστιανισθείσῃ Ἑλλάδι. Καίτοι δὲ ἐνωρὶς ἀνεσκευάσθη ἡ παντελῶς ἀσύστατος αὕτη γνώμη ὑπὸ τοῦ Sanders (6) καὶ ὑπὸ πολλῶν ἄλλων, καταδειχθέντος καὶ τοῦ ἀληθοῦς λόγου, δι' ὃν αἱ τίκτουσαι ἐπικαλοῦνται τὴν βοήθειαν τοῦ ἁγίου τούτου (7), ἀλλ' ὅμως ἡ πλάνη τῆς συνταυτίσεως τοῦ ἁγίου Ἐλευθερίου πρὸς τὴν Εἰλείθυιαν ἕνεκα τῆς συγχήσεως τῶν ὀνομάτων δὲν ἐξηλείφθη, ἐπαναλαμβανομένη πολλάκις μέχρι σήμερον (8). Τινὲς μάλιστα προχωροῦσι καὶ περαιτέρω, ὑποστηρίζοντες ὅτι ἡ ἐν Ἀθήναις ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Ἐλευθερίου ἀντικατέστησε παλαιὸν ἱερὸν τῆς Εἰλειθυίας, ἱδρυμένον ἐν τῇ αὐτῇ θέσει (9). Ἀλλ' ἡ ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Ἐλευθερίου ἐτιμᾶτο ἀπὸ τῆς κτίσεως αὐτῆς ἐπ' ὀνόματι τῆς Παναγίας τῆς Γοργοεπηκόου, ἀνακαινισθεῖσα δ' ἐν ἔτει 1863 ἔλαβε τὸ ὄνομα τοῦ Σωτῆρος, καὶ μόλις μετά τινα χρόνον μετωνομάσθη τοῦ ἁγίου Ἐλευθερίου (10). Πρὸς ἐξομάλισιν τῆς ἀνυπερβλήτου ταύτης δυσκολίας διὰ τὴν ἄμεσον ἀντικατάστασιν τῆς ἐθνικῆς λατρείας ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς, ὁ Struck καὶ ὁ Michael (11) φαντάζονται ὅτι τὴν ἀρχαίαν λατρείαν τῆς Ἴσιδος καὶ τῆς Εἰλειθυίας διεδέχθη ἀμέσως ἡ τοῦ τὴν αὐτὴν ἔχοντος εὐεργετικὴν ἐνέργειαν ἁγίου Ἐλευθερίου· ὅτε δὲ κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα ἐκτίσθη ἡ σημερινὴ ἐκκλησία καὶ ἡ εἰκὼν τῆς Παναγίας τῆς Γοργοεπηκόου κατετέθη ἐν αὐτῇ, μετακομισθεῖσα ἐκ τοῦ Παρθενῶνος, δὲν ἐξηφανίσθη ἡ λατρεία τοῦ ἁγίου Ἐλευθερίου, ἀλλ', ὡς δεικνύει ἡ διατήρησις τῶν δύο ὀνομάτων, ἐξηκολούθει ὑφισταμένη ὁμοῦ μετὰ τῆς Παναγίας Γοργοεπηκόου μέχρι τῆς σήμερον. Ταῦτα δ' ὅμως εἶναι ἀμάρτυρα καὶ ἀνυπόστατα· οὐδὲν γινώσκομεν περὶ λατρείας τοῦ ἁγίου Ἐλευθερίου ἐν Ἀθήναις πρὸ τοῦ Θ' αἰῶνος, οὐδεμία δ' ἀπολύτως συνάφεια τοῦ ἁγίου τούτου πρὸς τὸ φερώνυμον ἐκκλησίδιον ὑπῆρχε μέχρι πρὸ πεντήκοντα περίπου ἐτῶν· καὶ θὰ ἦτο παραδοξότατον

---

1) *M. I. Μουσαίου*, Βατταρισμοί, ἤτοι λεξιλόγιον τῆς λειβησιανῆς διαλέκτου, Ἀθ 1885 σ. 34. *Ἰωσ. Χαριτωνίδου*, περὶ τῆς λιβισιακῆς διαλέκτου, ἐν Τραπεζοῦντι 1911 σ. 29

2) *Bybilakis* σ. 3.

3) *Ἠλ. Τοιτοέλη*; ἐν Δελτ. ἱστ. ἑτ. Ϛ' 64.

4) *Π. Λωρεντζᾶτος* ἐν Λαογραφ. Β' 300.

5) *Bybilakis* ἔνθ. ἀν. σ. 2.

6) *D. Sanders*, Das Volksleben der Neugriechen, Mannheim 1844 σ. 305.

7) *C. Wachsmuth*, Das alte Griechenland im neuen σ. 72. *B. Schmidt*, Volksleben d. Neugriechen σ. 38. *Ν. Γ. Πολίτης* ἐν Νεοελλ. ἀναλ. 1872 τ. Α' σ. 376.

8) *Χ. Κορύλλου* ἔνθ. ἀν. *E. Sidney Hartland* ἐν *Hastings*, Encyclopaedia of Religion and Ethics 1909 τ. II σ. 638. *Mary Hamilton* ἐν Annual of the British School XII (1906)7) σ. 352–3. Τῆς αὐτῆς Greek Saints and their Festivals, Edinburgh 1910 σ. 18–9.

9) *Α. Ρ. Ραγκαβῆ*, Ἅπαντα, τ. ΙΗ' (1889) σ. 72. *Τ. Νερούτσου*, Χριστιανικαὶ Ἀθῆναι, ἐν Δελτ. ἱστ. ἑτ. τ. Γ' (1889) σ. 84 *A Struck* καὶ *K. Michael* ἐν Athen. Mitteilungen 1906 σ. 316. *O. Weinreich* Αὐτ. 1912 σ. 44.45.

10) Βλ. *Νερούτσον* ἔνθ. ἀν.

11) Ἔνθ. ἀν. σ. 323 κέ.

φαινόμενον, ὡς ἐλέγομεν καὶ ἀλλαχοῦ (1), ἂν ἡ λατρεία τῆς Εἰλειθυίας ἢ τῆς Ἴσιδος, λελῃθότως διατηρουμένη ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας, ἐκαραδόκει εὐκαιρίαν ν' ἀναβλαστήσῃ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν.

Τινὲς τῶν ταυτιζόντων τὸν ἅγιον Ἐλευθέριον πρὸς τὴν Εἰλείθυιαν πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς γνώμης αὐτῶν φέρουσι τὸν μεταγενέστερον τύπον τοῦ ὀνόματος τῆς θεᾶς *Ἐλευθὼ* (2)· ἀλλ' εἶναι φανερὸν ὅτι οὔτε πρὸς τὸ Εἰλείθυια, οὔτε πρὸς οἱονδήποτε τύπον τοῦ ὀνόματος τούτου ἔχει τι κοινὸν ἐτυμολογικῶς τὸ ὄνομα Ἐλευθέριος. Τυχαία δ' ὅλως εἶναι ἡ ὁμοιότης τῆς ἀποδιδομένης εἰς τὸν ἅγιον δυνάμεως πρὸς προστασίαν τῶν ἐπιτόκων καὶ τῶν λεχῶν, προερχομένη ἐκ παρετυμολογίας τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ. Ὁ ἅγιος θεωρεῖται προστάτης καὶ βοηθὸς τῶν κυουσῶν, διότι τὸ ὄνομά του ὑποτίθεται ἐμφαῖνον ὅτι παρέχει εἰς τὰς ἐγκύους *καλὴ λευτεριά*, αἴσιον τοκετόν, ὅτι *λευτερώνει* αὐτάς. Ὅτι τοιαύτην σημασίαν εἶχε καὶ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ ἡ λέξις ἐλεύθερος καὶ τὰ ἐκ ταύτης παράγωγα συνάγεται μετὰ πιθανότητος ἐκ τῶν ἑξῆς τεκμηρίων. Ἡ Θεσσαλικὴ ἐπιγραφή: «Ἄπλουνι Τεμπείτα Αἰσχύλις Σατύρου ἐλευθ[ε]ρια» (3) φαίνεται ὅτι ἀναφέρεται εἰς ἀνάθημα γυναικὸς ἐπὶ αἰσίῳ τοκετῷ. Τὸ παρ' Ὑγίνῳ ὄνομα τῆς θυγατρὸς τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἥρας Libertas ἀντὶ τοῦ Lucina, ὡς εἰκάζει ὁ M. Schmidt, προέρχεται ἐκ μεταφράσεως τοῦ Ἐλευθερία (4). Ἡ Ἄρτεμις παρὰ Λυκίοις ἐλέγετο *Ἐλευθέρα*, κατὰ τὸν Ἀρτεμίδωρον (5), ἐν ἐπιγραφαῖς δὲ τῶν Λυκιακῶν πόλεων Μύρων, Σούρας καὶ Κυανέων ἀναφέρεται θεὰ Ἐλευθέρα (6).

Ἅγιος Αὔκουλας. Ἀνύπαρκτος ἅγιος, πλασθεὶς ἐν Λιβισίῳ τῆς Λυκίας ἐξ ἐπικλήσεως τοῦ ἁγίου Ἐλευθερίου. Εὐχὴ τῶν Λιβισίων: «Ἄη μου Λιφτέρη μου λιφτίρωσί την, ἄη μου Αὔκουλα, νὑκόλυνί την» (7). *Τὰ Αὔκουλα* (=τὰ εὐκολα, τὰ εὐκολύνοντα τὸν τοκετὸν) εἶναι τὸ ὄνομα μοναστηρίου, κειμένου πρὸς Δ τοῦ Λιβισίου, ἔχοντος δὲ δύο παρεκκλήσια τοῦ ἁγίου Ἐλευθερίου. Τὸ ἕτερον τούτων ὑποτίθεται ὅτι εἶναι τοῦ ἁγίου Αὔκουλα.

Ἁγία Λεχοῦσα. Ἀνυπαρκτος ἐπίσης ἁγία, προστάτις τῶν λεχῶν, πλασθεῖσα ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ ἐν Σέρραις ἐκ παρετυμολογίας τοῦ διαλεκτικοῦ τύπου τῆς ἐπικλήσεως τῆς Παναγίας τῆς Ἐλεούσης (8). Ἐκ τῆς αὐτῆς ἐπικλήσεως ἐπλάσθη ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἡ ἁγία Ἐλεοῦσα, ἀλλὰ δὲν ἐπικαλοῦνται αὐτὴν ἰδιαιτέρως εἰς τὴν βοήθειαν τῶν λεχῶν, ἀφοῦ ὁ ἀδιάφθορος τύπος τοῦ ὀνόματος δὲν εἶναι πρόσφορος εἰς παρετυμολογίαν.

Ἅγιος Στυλιανός. Ἐκ παρετυμολογίας τοῦ ὀνόματος πιστεύεται ὅτι ἐνισχύει (*στυλώνει*) τὰ νεογνά. Τὴν μνήμην αὐτοῦ αἱ ἔχουσαι τέκνα τιμῶσι δι' ἀργίας (9), ἐπικαλοῦνται δ' αὐτὸν εἰς διαφύλαξιν τῶν νηπίων (10), διότι θεωρεῖται

---

1) Λαογραφ. Δ' 20 Βλ. καὶ αὐτ. σ. 17.
2) *Κορνοῦτ.* 34. Ἀνθολογ. Ϛ' 604 (Παύλου Σιλεντιαρίου) Θ' 268 (Ἀντιπάτρου Θεσσαλονικέως).
3) IG. IX, 2, 1034.
4) Ἐν Rhein. Mus. τ. XX σ. 460. Βλ. καὶ *Hygin.* fabul. σ. 12,5ed. *M. Schmidt.*
5) Ὀνειροκριτ. Β', 35.
6) Βλ. *Gruppe*, Gr. Mythol. u. Religionsgesch. σ. 1266.
7) *Μουσαίου*, Βατταρισμοὶ σ. 34.
8) *Π. Παπαγεωργίου* ἐν Byz. Zeitschrift τ. III σ. 256.
9) Ἐν Ἀδριανουπόλει κατ' ἀνακοίνωσιν Θεολ. Γ. Βαφείδου: «Τοῦ ἅη Στυλιανοῦ ὅσες ἔχουν πιδιὰ δὲ δουλεύουν γιὰ νὰ ζήσουν τὰ πιδιά τς.»
10) *Βάλληνδα*, Κυθνιακὰ σ. 131. *Bybilakis* σ. 4.

φύλαξ τῶν παίδων, ὡς ἀποκαλεῖ αὐτὸν καὶ ἡ ρῆσις, ἡ προσγραφομένη εἰς τὴν εἰκόνα του ὑπὸ τῶν ἁγιογράφων. (1). Κατὰ τὸν Συναξαριστήν, ὁ ἅγιος οὗτος ἀσκητεύων ἐντὸς σπηλαίου ἐν τῇ ἐρήμῳ «ἔγινεν ἰατρὸς διαφόρων καὶ ἀνιάτων παθῶν· διότι, ὅταν συνέβαινε θανατηφόρος ἀσθένεια εἰς τὰ νήπια καὶ ἀπέθνησκον, ἔμενον δὲ ἄτεκνοι οἱ γονεῖς των, τότε ὅσαι μητέρες ἐπεκαλοῦντο μετὰ πίστεως τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου τούτου Στυλιανοῦ καὶ ἐζωγράφιζον τὴν ἁγίαν αὐτοῦ εἰκόνα, πάλιν ἐγέννων ἄλλα τέκνα, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀσθενοῦντα νήπια ἐλυτρώνοντο ἀπὸ τὴν ἀσθένειαν» (2). Τὰ αὐτὰ περίπου ἐπαναλαμβάνει καὶ ἡ Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου· ὅτι «ἔγινε θεραπευτὴς παθῶν ἀνιάτων· ὅταν γὰρ ἐφθοροποιὸς θάνατος ἔκαμνεν ἀτέκνους τὰς γενεώσας γυναῖκας μὲ τὸν θάνατον τῶν βρεφῶν των, αἱ μητέρες ἐπικαλώμεναι τὸ τοῦ ἁγίου ὄνομα καὶ ζωγραφίζουσαι τὸ τίμιον αὐτοῦ εἰκόνισμα πάλιν ἐτρέπουνταν εἰς τεκνογονίαν» (3).

Ταῦτα συνηθίζονται μέχρι τῆς σήμερον· καὶ πρὸς τούτοις οἱ γονεῖς, τῶν ὁποίων ἀποθνήσκουσι τὰ τέκνα, ἐπιθέτουσιν εἰς τὸ γεννώμενον μετὰ τὸν θάνατον ἀδελφοῦ του τὸ ὄνομα Στυλιανός, ἢ Στυλιανή, ἂν εἶναι θῆλυ (4). —Αἱ Ἀραχοβίτισσαι (τοῦ Παρνασσοῦ) ἐπικαλοῦνται τὴν βοήθειαν τοῦ ἁγίου Στυλιανοῦ πρὸς εὐτοκίαν (5).

Ἅγιος Συμεών. Τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Συμεῶνος τοῦ Θεοδόχου (3 Φεβρουαρίου) ἁπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἄγουσιν ἐν τιμῇ αἱ ἔγκυοι, ἀπέχουσαι πάσης ἐργασίας καὶ προσέχουσαι μὴ ἐγγίσωσί τι, διότι πιστεύουσιν ὅτι τιμωρεῖ αὐστηρότατα ὁ ἅγιος πᾶσαν παράβασιν, ἀποτυπώνων ἐπὶ ἐμφανοῦς μέρους τοῦ σώματος τοῦ τεχθησομένου παιδίου των σημεῖον (*σημάδι, θὰ σημαδέψῃ τὸ παιδί*), ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς ὑποτιθεμένης σημασίας τοῦ παρετυμολογουμένου ὀνόματος αὐτοῦ. Ἐν Σαράντα Ἐκκλησιαῖς ἑορτάζουν αἱ ἔγκυοι τὴν ἡμέραν τοῦ ἁγίου Συμεῶνος (*τὰ Συμνογιόρτια*), διὰ νὰ μὴ γεννηθῶσι τὰ παιδία μὲ στίγματα τοῦ προσώπου ἢ σημαδευμένα (6). Ἐν Βιθυνίᾳ πιστεύουσιν ὅτι ἔχνη ἐργασίας, γενομένης ὑπὸ τῶν ἐγκύων κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην, ἀναφαίνονται ἐπὶ τοῦ σώματος τοῦ γεννηθέντος κατόπιν παιδὸς (7). Ἐν Λακκοβικίοις τῆς Μακεδονίας αἱ ἔγκυοι οὔτε κλώθουσιν οὔτε ἄλλην τινὰ δύσκολον

---

1) Βλ. *Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ*, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, ἐκδ. ὑπὸ Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, ἐν Πετρουπόλει 1909 σ. 164: «Ὁ ἅγιος Στυλιανὸς ὁ Παφλαγών, γέρων δασυγένης, λέγει. Παίδων φύλαξ πέφυκα· Χριστοῦ τὸ δῶρον».—Συνήθως ἀπεικονίζεται κρατῶν εἰς τὴν ἀγκάλην νήπιον ἐσπαργανωμένον. Περὶ τοῦ ἁγίου Στυλιανοῦ πρβλ. καὶ Λαογραφ. Ε' 339.

2) *Μαυρικίου*, Συναξαριστής, μεταφρ. ὑπὸ Νικοδήμου ἁγιορείτου, ἔκδ. Σεργίου Χ. Ραφτάνη, Ζάκυνθ. 1868 τ. Α' σ. 298 (26 Νοεμβρ.).

3) Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀλυπίου τοῦ Κιωνίτου καὶ θαυματουργοῦ. Συναχθεῖσα ἐκ τοῦ Μηναίου παρὰ Ἐμμανουήλου Τζάνε τοῦ Μπουνιαλῆ. Ἐνετήσιν 1679 σ. 10. Βλ. καὶ Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Στυλιανοῦ συντεθεῖσα παρὰ Στυλ.. Ρόκη, νεωστὶ δὲ μετατυπωθεῖσα. Ἐνετ. 1690 σ. 15: «καὶ ποικίλων παθῶν ἀνιάτων ἰατὴρ γενόμενος, ὁπηνίκα ὁ φθοροποιὸς θάνατος διὰ τῆς τῶν νεογνῶν θνήξεως ἀτεκνούσας τὰς κυούσας ἀπετέλει, τὸ τοῦ ἁγίου ὄνομα αἱ μητέρες ἐπικαλούμεναι, καὶ τὸ τίμιον αὐτοῦ χρωματουργοῦσαι εἰκόνισμα, πρὸς τεκνογονίαν αὖθις μετεσκευάζοντο». Βλ. καὶ σ. 17.

4) Ζωγρ. ἀγὼν Α' 220 (Σύμη), *Δ. Γρ. Καμπούρογλου*, Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων τ. Α' σ. 200 (Ἀθῆναι).

5) *K. Schmidt*, das Volksleben d. Neugriechen σ. 39.

6) Θρακικὴ ἐπετηρὶς 1897 σ. 194. Ἐν Ἀδριανουπόλει ὡσαύτως κατ' ἀνακοίνωσιν Θεολ. Γ. Βαφείδου, «γιὰ νὰ μὴ κάνουν σημειουμένα πιδιά». Ἐν δὲ Τήνῳ δὲν ἐγγίζουν κλειδί, ψαλίδι, μάνταλο, διὰ τὸν αὐτὸν λόγον.

7) Ὁ ἐν Κ)Π. σύλλογος τ. ΚΒ' σ. 127.

ἐργασίαν κάμνουσι διὰ νὰ μὴ γίνῃ τὸ παιδίον των *σημαδιακὸ* (1). Ἐν Χίῳ ἡ ἔγκυος οὐδεμίαν ἐργασίαν κάμνει, οὐδέ τι τεχνικὸν ἢ φυσικὸν λαμβάνει εἰς χεῖρας, ἐκτὸς τῶν φορεμάτων της, τοῦ κοχλιαρίου καὶ τοῦ περουνίου· ἀπέχει δὲ ἀπὸ παντὸς ἄλλου *διὰ νὰ μὴ σημαδευθῇ τὸ παιδί της ἀπὸ τὸν ἅγιον Συμεών* (2).

Πρὸς ἀποτροπὴν τοῦ ἐπικειμένου κακοῦ ἐκ παραβάσεως τῆς ἀπαγορεύσεως, προελθούσης ἐξ ἀναποφεύκτου ἀνάγκης ἢ ἐξ ἀπροσεξίας, ἐνιαχοῦ εὐθὺς ὡς ἐγγίσωσί τι, ἐπιψαύουσιν ἀμέσως ἔπειτα τοὺς γλουτοὺς αὐτῶν, ἵνα ἐπ' αὐτῶν ἀποτυπωθῇ τὸ σημεῖον, ὅπου δὲν θὰ εἶναι ἐμφανὲς (3). Ἐν δὲ τῇ Λέσβῳ προσέχουσιν, ὅπως μὴ ἐγγίσωσι τοὐλάχιστον κατόπιν τὸ πρόσωπον, διότι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ παιδίον θὰ ἔχῃ ἐλαίαν τριχωτὴν ἐπὶ τοῦ προσώπου (4). Ἐν Χίῳ δὲ ἡ ἔγκυος προτοῦ νὰ κατακλιθῇ λαμβάνει ποτήριον ὕδατος, ρίπτει εἰς αὐτὸ ἅλας καὶ φοῦ καλῶς ἀναλυθῇ, βρέχει δι' αὐτοῦ πρῶτον τὰς χεῖρας καὶ ἀκολούθως χύνει πρὸς τὰ ὀπίσω, χωρὶς νὰ στραφῇ ἐπιλέγουσα:

Ὅτ' ἐπιασα, ὅτ' ἔκαμα ὀπίσω μου νὰ εἶναι
καὶ σὰν τ' ἁλάτι ποῦ λειωσα, ἔτσι κι' αὐτὰ νὰ λειώσουν.

Χύνει δὲ καὶ τὸ ὑπόλοιπον τοῦ ὕδατος ὡσαύτως πρὸς τὰ ὀπίσω, χωρὶς νὰ παρατηρήσῃ ποῦ ἐχύθη καὶ ἀμέσως κατακλίνεται (5).

Ἡ ἑορτὴ τοῦ ἁγίου Συμεῶνος διεξάγεται ἐν Χίῳ μετά τινος ἐπισημότητος· τὴν μὲν παραμονὴν καθὼς καὶ τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς αἱ ἔγκυοι μεταβαίνουσιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ ἀνάπτουσι κηρία πρὸ τῆς εἰκόνος τοῦ ἁγίου· μετὰ δὲ τὸ τέλος τῆς λειτουργίας ἐπισκέπτονται αἱ γυναῖκες ἐν σώματι τὰς ἐγκύους εἰς τὰς οἰκίας των, καὶ ἂν μὲν ἡ ἔγκυος εἶναι νεόνυμφος, ἡ μήτηρ ἢ ἀδελφὴ ἢ συγγενὴς ἢ καὶ στενὴ φίλη της παραθέτει τράπεζαν μετὰ διαφόρων γλυκυσμάτων ἐξ ὧν τρώγουσιν αἱ προσελθοῦσαι, ἂν δ' ἔχῃ ἤδη καὶ ἄλλοτε γεννήσῃ, τὰ προσφερόμενα εἶναι λιτότερα, σταφίδες, κάρυα, ἀμύγδαλα κτλ. Περιέρχονται δὲ μέχρι μεσημβρίας πάσας τὰς οἰκίας τῶν συγγενῶν καὶ τῶν οἰκείων (6).

Ἁζαρέας ἤτοι Ἅγι Ζαρέας, ὁ ἅγιος ὁ προξενῶν ζαρωματιὰς (=ρυτίδας, ρίκνωσιν). Οὕτως ἀποκαλεῖται ἐν Κοτυώροις τοῦ Πόντου ὁ ἅγιος Βλάσιος, ὅσον καὶ ὁ ἅγιος Συμεὼν ἐπίφοβος εἰς τὰς ἐγκύους ἐν Πόντῳ καὶ διὰ τὸν αὐτὸν λόγον. Πᾶσαι αἱ ἔγκυοι καὶ αἱ ἔχουσαι ἐγκύους ἐν τῇ οἰκίᾳ συρρέουσιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς καὶ ἀπέχονται πάσης ἐργασίας, διότι ἄλλως τὸ τεχθησόμενον παιδίον κινδυνεύει νὰ ἔχῃ *ζαρωματίαν*, ἤτοι ἐλάττωμά τι (7).—Πόθεν ἡ δοξασία αὕτη ἄδηλον· τὸ συναξάριον τοῦ ἁγίου ἱστορεῖ

---

1) *Ἰουσίου*, ἡ κατὰ τὸ Παγγαῖον χώρα σ. 70=*Abbott*, Macedonian Folk-lore σ. 139.

2) *Κανελλάκη*, Χιακὰ ἀνάλεκτα σ. 361.

3) Ἐν Κύθνῳ (*Βαλληνδας* ἔνθ. ἀν. σ. 160).

4) *Georgeakis* et *Pineau* Le Folk-lore de Lesbos, Paris 1904 σ. 329. Παραπλησία δοξασία ἐπικρατεῖ ἐν Ρουμανίᾳ. Αἱ γυναῖκες κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐγκυμοσύνης τῶν ἀποφεύγουσι τὴν κλοπήν, ἐκ φόβου μὴ ἂν φωραθῶσι καλύψωσιν ἐξ αἰσχύνης τὸ πρόσωπον διὰ τῶν χειρῶν, καὶ ἀποτυπωθῇ ἐπὶ τοῦ προσώπου τοῦ παιδίου σημεῖον τοῦ κλαπέντος.

5) *Κανελλάκης* αὐτ.—Περὶ τῆς μαγικῆς πράξεως τῆς ἀναλύσεως ἅλατος ἐν ὕδατι βλ. Λαογραφ. Β' 168 κέ.

6) *Κανελλάκης* σ. 360.

7) *Ι. Βαλαβάνης* ἐν Ἀρχ. τῆς νεωτ. ἑλλην. Γ' σ. 34.

ὅτι συνήθλησαν μετ' αὐτοῦ δύο βρέφη· ἀλλ' ἐκ τούτου δὲν εἶναι πιθανὸν ὅτι προῆλθε καὶ διεπλάσθη ἡ δοξασία, καθὼς οὐδὲ πρὸς τὴν ἄλλην ἑλληνικὴν παράδοσιν φαίνεται ἔχουσα συνάφειαν, τὴν μυθολογοῦσαν, ὅτι ὁ ἅγιος εἶναι ποιμὴν ἢ ἡγεμὼν τῶν λύκων (1).

Ἁγία Μαρίνα. Ἐν Ἀθήναις αἱ γυναῖκες ηὔχοντο εἰς τὴν ἁγίαν Μαρίναν ὑπὲρ εὐτοκίας ἢ γονιμότητος, αἱ δ' ἐν ὥρᾳ γάμου ὑπὲρ ταχείας ἀποκαταστάσεως αὐτῶν. Τοῦτο μαρτυρεῖ ὁ A. Mommsen (2), ἀλλὰ σήμερον τοὐλάχιστον τοιαύτη δύναμις τῆς ἁγίας εἶναι ἄγνωστος ἐν Ἀθήναις. Τὴν βοήθειαν αὐτῆς καὶ ἐν παλαιοτέροις χρόνοις καὶ νῦν ἀκόμη ἐπικαλοῦνται αὐτόθι μόνον πρὸς θεραπείαν κακεκτικῶν παιδίων, καὶ κατὰ τὴν ἑορτήν της συρρέουσιν εἰς τὸ ἐν τῷ λόφῳ τῶν Νυμφῶν ἐκκλησίδιον αὐτῆς μετὰ τῶν πασχόντων τέκνων των καὶ ἐνδύουσαι αὐτὰ νέα φορέματα, καταλείπουσιν εἰς τὸν περίβολον τὰ παλαιά, ἐλπίζουσαι ὅτι μετὰ τῶν ἐνδυμάτων θὰ συναποβάλωσι καὶ τὴν πάθησίν των. — Ἄλλη δὲ σχέσις τῆς ἁγίας πρὸς τὰ παιδία ἀναφέρεται εἰς ὀλίγιστα βουκαλήματα. Ἐν νανάρισμα τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς τῆς Λεσβου λέγει ὅτι ἡ ἁγία Μαρίνα ξεγέννησε τὸ παιδὶ (3)· ἄλλο δὲ κυπριακὸν προσκαλεῖ αὐτὴν νὰ τὸ κοιμίσῃ (4)· ἐν δὲ παραλλαγῇ τοῦ αὐτοῦ λέγεται περὶ τῆς ἁγίας ὅτι *μαρανίσκει τὰ μωρά*, ἤτοι μαραίνει, φθείρει τὰ μικρὰ παιδία· ἀλλ' εἶναι ἄδηλον, ἂν τοῦτο ἀναφέρεται εἰς ἄγνωστόν τινα δοξασίαν περὶ φθοροποιᾶς ἐπηρείας τῆς ἁγίας ἐπὶ τῶν βρεφῶν, ἢ ἂν εἶναι ἁπλῶς παίγνιον παρηχητικὸν (*Μαρίνα-μαρανίσκω*) ἄνευ σημασίας· ὅπερ φαίνεταί μοι πιθανώτερον.

---

1) *Πολίτου*, Παραδόσεις σ 202 κἑ. 951 κἑ.
2) Ath. christianae σ. 52 *B. Schmidt* ἔνθ. ἀν. σ. 38.
3) *Georgeakis* et *Pineau* ἔνθ. ἀν. σ. 155.
4) *Passow* ἀρ. 282 *Σακελλαρίου*, Κυπριακὰ τ. Β' σ. 238

ΥΒΡΙΣΤΙΚΑ ΣΧΗΜΑΤΑ*

(ΣΦΑΚΕΛΟ. ΜΟΥΝΤΖΑ. ΠΟΥΛΟΣ. ΣΑΜΑΡΚΟ)

Ἡ περὶ βισκινίας κατὰ τὰς νεοελληνικὰς δοξασίας πραγματεία τοῦ B. Schmidt.

Πρὸς πανηγυρισμὸν τῆς ἑκατοστῆς ἐπετείου τῆς γεννήσεως τοῦ ἀρχαιολόγου Otto Jahn, τοῦ συγγράψαντος καὶ καλλίστην διατριβὴν περὶ τῆς δεισιδαιμονίας τῆς βασκανίας παρὰ τοῖς ἀρχαίοις (1), ὁ γνωστότατος διὰ τὰς σοφὰς περὶ τῆς νεοελληνικῆς λαογραφίας μελέτας αὐτοῦ καθηγητὴς τοῦ ἐν Φρειβούργῳ Πανεπιστημίου Bernhard Schmidt ἐδημοσίευσεν ἐπικαίρως πραγματείαν περὶ τῆς βασκανίας καὶ τῶν παρομοίων μαγγανειῶν κατὰ τὰς νεοελληνικὰς δοξασίας (2). Ἐν αὐτῇ περιέλαβε πάντα τὰ κύρια κεφάλαια τῆς δεισιδαιμονίας ταύτης καὶ μεθοδικώτατα ἐξηρεύνησε καὶ διεφώτισεν, ἐπὶ τῇ βάσει ἀφθόνου ὑλικοῦ, ἐπιμελῶς περισυλλεχθέντος ὄχι μόνον ἐκ διαφόρων σχετικῶν δημοσιευμάτων, ἀλλὰ καὶ ἐκ προφορικῶν ἀνακοινώσεων. Ὑπολείπονται βεβαίως πολλὰ πρὸς συμπλήρωσιν, καὶ τὸ θέμα δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐντελῶς ἐξηντλημένον, διότι ἀδύνατον ἦτο εἰς ἐπιστήμονα, μακρὰν τῆς Ἑλλάδος βιοῦντα, νὰ λάβῃ γνῶσιν ὅλου τοῦ πλουσίου ὑλικοῦ, τοῦ ἐγκατεσπαρμένου εἰς παντοῖα δημοσιεύματα, τὰ πλεῖστα σπάνια καὶ δυσεύρετα, καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς ἐν Ἑλλάδι δυσπρόσιτα (3), πολλῷ δὲ μᾶλλον νὰ καταμάθῃ καὶ ἐξετάσῃ τὰ μήπω δημοσιευθέντα ὑπὸ Ἑλλήνων ἐρευνητῶν ἢ τὰ εἰς ἀνεξερεύνητους ἑλληνικοὺς τόπους ἐπιχωριάζοντα (4). Ὅθεν καίτοι καθόλου δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἐν τῇ πραγματείᾳ του ἐκείνη ὁ Schmidt οὐδὲν τὸ οὐσιῶδες ἀφῆκεν ἀνεξέταστον, οὐδὲν ἧττον διὰ τὴν ἀνεπαρκῆ γνῶσιν λεπτομερειῶν, προερχομένην ἐκ τῶν μνημονευόντων λόγων, παρεισέρρησαν πλημμελεῖς ἐξηγήσεις φαινομένων τινῶν ἢ ἀνακριβεῖς χαρακτηρισμοὶ αὐτῶν.

Πρὸς πληρεστέραν ἀνάπτυξιν καὶ διευκρίνησιν τοῦ ζητήματος τούτου θ' ἀσχοληθῶμεν ἐν τῇ προκειμένῃ συμβολῇ εἰς τὸ ἔργον τοῦ B. Schmidt εἰς τὴν ἀναθεώρησιν ἑνὸς μόνου τῶν ἐν αὐτῷ θεμάτων.

Τὸ σφακέλωμα ἔχει ἔννοιαν ὑβριστικήν.

Εἰς τὰ πρὸς ἀποτροπὴν τῆς βασκανίας μαγγανεύματα συναριθμεῖ ὁ B. Schmidt καὶ τὸ *σφακέλωμα* καὶ τὰς προσομοίας χειρονομίας, θεωρῶν ἀναμφισβήτητον ὅτι ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων ἦτο ἐν χρήσει ὡς ἀποτρεπτικὸν πρωτίστως τῶν ἐκ τῆς βασκανίας κακῶν. Ἀλλ' ἡ ἐκδοχὴ αὕτη εἶναι

(*) Ἐδημοσιεύθη ἐν Λαογραφίᾳ 1914 τ. Δ' σ. 601—669.

1) *Otto Jahn*, Ueber den Aberglauben des bösen Blicks bei den Alten ἐν Berichte der kgl. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften τμῆμ. φιλολ. ἱστορ. 1855 VII σ. 28—110.

2) *B. Schmidt*, Der böse Blick und ähnlicher Zauber im neugriechischen Volksglauben ἐν Neue Jahrbücher f. d. klass. Altertum, Geschichte u. deutsche Literatur A' τμῆμα (1913) τ. 31 σ. 574—613. Συμπληρωτικά τινα εἰς τὴν διατριβὴν τοῦ Schmidt ἐδημοσίευσεν ὁ συγγραφεὺς τῆς περὶ βασκανίας διτόμου μονογραφίας (Berlin 1910) *S. Seligmann* ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἐπιγραφὴν ἐν Hessische Blätter f. Volkskunde 1914 σ. 124—9.

3) Μεταξὺ τούτων καταλέγεται καὶ πραγματεία τις περὶ τῆς βασκανίας παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ, διαλαθοῦσα τὴν προσοχὴν τοῦ Schmidt, ἣν ἐγὼ εἶχον δημοσιεύσῃ ἐν βραχυβίῳ περιοδικῷ συγγράμματι ἐν Ἀθήναις καὶ Σμύρνῃ πρὸ τεσσαρακονταετίας ἐκδιδομένῳ ('Ανατολικὴ ἐπιθεώρησις 1873 τ. Α' σ. 537—540. 569—576).

4) Ὁ B. Schmidt εἰς δύο περιόδους διατρίψας ἐν Ἑλλάδι εἶχε τὴν εὐκαιρίαν ἐξ ἰδίας παρατηρήσεως καὶ ἐρεύνης πολλὰ νὰ καταγράψῃ, ἰδίᾳ ἐν Ζακύνθῳ καὶ Κεφαλληνίᾳ, ὅπου μακρότερον χρόνον παρέμεινεν.

ἐσφαλμένη, διότι αἱ τοιαῦται χειρονομίαι μόνον ὑβριστικὴν ἔννοιαν ἔχουν· ἂν δ' ἐνίοτε στρέφωνται κατ' ἐκείνου, ὅστις ὑποτίθεται ὅτι διὰ βασκανίας ἢ ἄλλων μαγγανειῶν ἔγινε πρόξενος βλάβης τινός, δὲν σκοποῦσι τὴν ἐπανόρθωσιν ἢ τὴν ἀποτροπὴν ταύτης, ἀλλ' ἐκδηλώνουσιν ἀγανάκτησιν, ὀργήν, περιφρόνησιν πρὸς τὸν νομιζόμενον αἴτιον τοῦ κακοῦ, μὴ ἀποδιδομένης εἰς αὐτὰς μαγικῆς τινος δυνάμεως (1).

Πλὴν τοῦ Schmidt καὶ ὁ G. Meyer καὶ ὁ Lawson ὑπέλαβον, ὅτι τὸ *σφακέλωμα* σκοπεῖ τὴν ἀποτροπὴν τῆς ἐπηρείας τοῦ βασκάνου ὀφθαλμοῦ (2)· ἀλλ' ὅμως καὶ Ἕλληνες καὶ ξένοι, ὅσοι ἔτυχε νὰ μνημονεύσωσι τὴν συνήθειαν ταύτην, τὴν ἐξηγοῦσιν ὀρθῶς, ὡς πάντες ἀνεξαιρέτως οἱ Ἕλληνες τὴν ἀντιλαμβάνονται, δηλαδὴ ὡς ἐμφαίνουσαν δεινοτάτην ὕβριν καὶ ἐσχάτην καταφρόνησίν τινος (3). Ἤδη ἀπὸ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος παρὰ τῷ χρονογράφῳ Δούκα (κεφ. 38 σ. 277 Bonn) φέρεται τὸ *σφακελίζειν* ὡς συνώνυμον τοῦ ὀνειδίζειν. Τὸ οὐτιδανὸν καὶ ἐξηυτελισμένον, τὸ ἀπολέσαν τὴν τιμὴν αὐτοῦ, κρίνεται ἄξιον σφακελώματος· «*φασκέλωτέ τα*» ἢ «*φασκέλωσέ τα*» ἢ «*φασκέλωτα*» λέγεται ἁπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ πραγμάτων ἐκπεσόντων τῆς ἀξίας αὐτῶν. «*Σφάκελά της π' ἀγαπᾷ / παντρεμένον ἢ παπᾶ*» λέγει παροιμία τῆς Μήλου (4), χαρακτηρίζουσα ὡς αἰσχρὸν τὸν ἔρωτα, τὸν μὴ ἔχοντα σκοπὸν τὸν γάμον. «*Πήρασι σπάγκελα 'ς τὰ μάτια τους!*» φράσις, ἣν ἤκουσα παρὰ Μανιάτου τῆς ἐπαρχίας Γυθείου, περὶ τῶν ζημίας ἀντὶ κέρδους ἀποκομισάντων ἔκτινος ἐπιχειρήσεως. Καὶ παλαιότερα παραδείγματα τοιαύτης χρήσεως τῆς λέξεως ὑπάρχουν ἱκανά· οἷον Ἐρωτόκριτ. Γ' 954 «*ὡσὰν τὴν ἐκατάστησες* (τὴν μάννα σου), *παιδ. μου, σφάκελά της*». Γαδάρου διήγησις στ. 156 σ. 128 Wagner : «*κι' ἀπέκει σφάκελά σου!*» Ὑβριστικὸν ὄνομα τοῦ διαβόλου εἶναι *σφακελισμένος* (5). Καὶ αὐτὸ τὸ πρὸς ὕβριν δεικνυόμενον λέγεται ἐν Καρπάθῳ *σφάκελλον* (6).

---

1) Ἐνίοτε σφακελώνουν εἰς μαγικὰς πράξεις πρὸς ἀποτροπήν, ἀλλ' ἡ μαγικὴ δύναμις νομίζουν ὅτι ἔγκειται ἀλλαχοῦ, εἰς ἐπῳδήν τινα ἢ ῥῆσιν, τὸ δὲ σφακέλωμα ὅτι διὰ τῆς ὑβριστικῆς σημασίας αὐτοῦ συντελεῖ εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ δραστικωτέραν τὴν ἐνέργειαν. Οὕτω π. χ. ἐν Κεφαλληνίᾳ, «ὅταν ἀναφέρηται τὸ ὄνομα τοῦ διαβόλου, καθὼς καὶ κακόν τι μάγια, θέτουσιν ἀμέσως ὀρθίαν ἀνοικτὴν τὴν παλάμην καὶ φωνοῦσι *σίδερο 'ς τὴ μέση μαῦτο* (Παρνασσὸς τ. ΙΖ' σ. 437). Ἐν Ζακύνθῳ ὁ συναντῶν κατὰ τὸ μεσονύκτιον μαῦρον σκύλον, ὁ ὁποῖος ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ὁ διάβολος, τὸν σφακελώνει καὶ ἐπιλέγει: «*Ὅταν ἐγεννήθηκε ὁ Χριστός, ἤσαν τὸ σκυλὶ σταυρός*». (ΑΟΔΟ. 1904 ἀρ. 44 σ. 720). Ἐπίσης αὐτόθι ὁ βλέπων τὴν πρωΐαν πρὸ τῆς οἰκίας του πράγματά τινα, τὰ ὁποῖα ὑποπτεύει ὅτι εἶναι μάγια, τὰ σφακελώνει καὶ πτύων τρὶς χαμαὶ λέγει: *Κλούβια κι' ἄπιαστα καὶ μαγιάτικο περσίμονλο!* (Αὐτ.).

2) *G. Meyer*, Etymol. Wörterbuch d. alban. Sprache σ. 289. *Lawson*, Modern Greek Folklore, Cambridge 1910 σ. 14.

3) *Κοραῆ*, Ἄτακτα τ. Δ' σ. 504 «σημαίνει σήμερον δείχνω τὴν χεῖρα ἀνοικτὴν μὲ τὰ πέντε δάκτυλα εἰς σημεῖον ὕβρεως». *Koss* παρὰ *Fahn*, ἔνθ. ἀν. σ. 56. Ἀκριβῶς χαρακτηρίζει τὸ σφακέλωμα ὁ ἀββᾶς *Pègues* (Histoire et phénomènes du volkan et des îles volcaniques de Santorin, Par. 1842 σ. 359): «Parmi les expressions qui servent à manifester les sentiments dont ils sont animés contre quelqu'un ou quelque chose, ils ont un geste imprécatif le plus frappant, le plus significatif que je connaisse; il est d'une application universelle, et, appliqué à la circonstance, il résume tout leur mépris, toute leur colère, toute leur indignation, tout leur esprit de vengeance: ils l'appellent φάσκελον.»

4) *Πολίτου*, Παροιμίαι Α' 196, 59.

5) Κρήτη: Φιλίστωρ Δ' 436 (=*Πολίτου*, Νεοελλ. μυθ. σ. 426). Ἀντίστοιχος εἶναι καὶ ἡ ἄλλη κρητικὴ ἐπίσης ὑβριστικὴ ὀνομασία τοῦ διαβόλου ὁ *μουζωμένος* (Δελτ. ἱστορ. ἑταιρ. Β' 125).

6) Ζωγρ. ἀγ. Α' 326.

Τὸ σφακέλωμα νομίζεται καὶ ὡς ἁμαρτία.

Ἕνεκα τῆς ἐξαιρέτως ὑβριστικῆς σημασίας, τῆς ἀποδιδομένης εἰς τὸ σφακέλωμα, ἡ χειρονομία αὕτη δὲν θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ λαοῦ ὡς ἁπλῆ τις ἔνδειξις ἀγροικίας ἢ χυδαιότητος, ἀλλ' ὡς ἁμαρτία αὐτόχρημα, καὶ τοσοῦτο δεινοτέρα ὅσον μείζων εἶναι ὁ πρὸς τὸν ὑβρισθέντα ὀφειλόμενος σεβασμός. Ἡ σφακελώσασα ἐπίσκοπον χεὶρ *δὲ λειώνει* εἰς τὸν τάφον, συμφώνως πρὸς τὴν δημώδη δοξασίαν, ὅτι παραμένει μετὰ θάνατον ἄλυτον τὸ σῶμα τῶν εἰς δεινὰς ἁμαρτίας ὑποπεσόντων, ἢ ἂν αἱ ἁμαρτίαι δὲν εἶναι πολλαὶ καὶ διαλυθῇ τὸ ἄλλο σῶμα, δὲν διαλύονται δ' ὅμως τὰ μέλη ἐκεῖνα αὐτοῦ, δι' ὧν διεπράχθησαν ἁμαρτίαι. Ὅθεν μεριμνῶν περὶ τῆς ψυχικῆς σωτηρίας του ὁ ὑβριστὴς ζητεῖ τὸν ἐπίσκοπον νὰ πατήσῃ τὴν σφακελώσασαν χεῖρα, διότι μόνον οὕτως ἐξαγνίζεται ἡ ἁμαρτία. Ἐνίοτε ἐξ ἴσου βαρεῖα θεωρεῖται ἡ ἁμαρτία, καὶ παρομοίου ἐξαγνισμοῦ ἔχουσα χρείαν, καὶ ἂν κατώτερος κληρικὸς εἶναι ὁ ὑβρισθείς. Πάντως δὲ ἡ τοιαύτη ὕβρις πρὸς τοὺς γονεῖς παραμένει ἀσυγχώρητος, ὃν ὁ ὑβρισθεὶς δὲν πατήσῃ τὴν σφακελώσασαν χεῖρα. Κάλλιστα περιγράφει ὁ Π. Δ. Σεφερλῆς τοιαύτην σκηνὴν συγχωρήσεως ὑπὸ ἑτοιμοθανάτου πενθερᾶς τῆς ὑβρισάσης αὐτὴν νύμφης [1].

Ὁ ἀριθμὸς πέντε δυσώνυμος ὡς ὑπενθυμίζων τοὺς σφακελώνοντας δακτύλους τῆς χειρός.

Ἐπειδὴ δὲ τὸ σφακέλωμα γίνεται διὰ τῆς ἐπιδείξεως τῆς δεξιᾶς συνήθως χειρός, μὲ ἐστραμμένην τὴν παλάμην πρὸς τὸν ὑβριζόμενον καὶ διεσταλμένους ἀκτινοειδῶς τοὺς δακτύλους, ὁ δ' ὑβρίζων συνοδεύει τὴν χειρονομίαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μὲ τὰς λέξεις *νά πέντε!* ἐννοῶν τοὺς δακτύλους, καὶ αὐτὸς ὁ ἀριθμὸς πέντε, ὡς συνδεόμενος πρὸς τὴν ὕβριν, ἐθεωρήθη δυσώνυμος· ὅθεν ἐνίοτε ὁ ἀπαγγέλλων τὴν λέξιν *πέντε* συναισθάνεται τὴν ἀνάγκην χάριν τῆς εὐπρεπείας νὰ ζητήσῃ συγγνώμην παρεμβάλλων εἰς τὸν λόγον τὰς συνήθεις εἰς τοιαύτας περιστάσεις φράσεις: *μὲ συμπάθειο, μὲ συχώρεση* [2].

Ἀποφυγὴ κινήσεων προσομοίων πρὸς σφακέλωμα.

Διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν ἀποφεύγουν καὶ πᾶσαν κίνησιν, ἥτις θὰ ἐφαίνετο προσομοία πρὸς *σφακέλωμα*. Ἐν Ζακύνθῳ δὲν στρέφουν τὰς παλάμας πρὸς τὸν οὐρανόν, διότι ὁ τοῦτο πράττων «*φασκελώνει τὸ Θεό*» [3]. Ὅταν βλέπουν χελώνην κειμένην ἐπὶ τῶν νώτων, τὴν γυρίζουν, διότι «ἔτσι ἀνάσκελα γυρισμένη μουτζώνει τὸ Θεὸ» [4]. Ἐπίσης καὶ τῶν βατράχων καὶ τῶν σαυρῶν τὰ πτώματα φροντίζουν νὰ στρέψουν μὲ τὴν κοιλίαν πρὸς τὴν γῆν, διὰ νὰ μὴ φαίνωνται σφακελώνοντα τὸν οὐρανὸν διὰ τῶν ποδῶν των ὑψωμένων πρὸς τάνω [5]. Ἐν Παρνασσίδι λέγουν «*ἐφασκέλωσεν ὁ γάιδαρος*», ὅταν ψοφήσας

1) Λαογρ. Β' 168.

2) Τὴν γνωστοτάτην καὶ κοινοτάτην συνήθειαν ταύτην ἀναφέρουσι καὶ οἱ ἑξῆς: *Pouqueville*, Voyage de la Grèce, 2e éd. τ. VI σ. 149. *Ukert*, Bilder von Griechenland 1833 σ. 157. *Ross* παρὰ *Jahn* ἔ. ἀ. σ. 57. Δελτ. ἱστορ. ἑταιρ. Β' 125 (Κρήτη). *Sittl*, die Gebärden der Griechen u. Römer σ. 45—6. *Schmidt* σ. 587.

3) *Schmidt* σ. 588.

4) Ἀκαρνανία παρ' Εὐσταθ. Σταϊκου· καὶ ἐγὼ παρετήρησα τοῦτο πολλάκις ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ἀλλαχοῦ. Ἐν Μακεδονίᾳ τὴν αὐτὴν παρατήρησιν ἔκαμεν ὁ *G. F. Abbott* (Macedonian Folklore σ. 109).

5) *Schmidt* αὐτ. ἐκ Ζακύνθου καὶ Ἀράχοβας τῆς Λεβαδείας. Εἶναι τοῦτο, ὡς ἐξεύρω, κοινὸν καὶ ἐν Πελοποννήσῳ.

κεῖται ὕπτιος ἀνατεταμένους ἔχων τοὺς πόδας. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην δὲν πρέπει νὰ ὑπαχθῇ ἡ χειρονομία τῆς προσκλήσεως, ἥτις παρ' ἡμῖν γίνεται προτεινομένης τῆς δεξιᾶς καὶ συγκαμπτομένων καὶ κινουμένων τῶν δακτύλων πρὸς τὰ κάτω, ἐνῷ ἀλλαχοῦ συνηθίζεται νὰ ἔχῃ τὴν παλάμην ἐστραμμένην ὁ καλῶν πρὸς τὸ πρόσωπόν του (ἀλλὰ συνηθέστερον μὲ συγκεκαμμένους τοὺς ἄλλους δακτύλους καὶ ὑψωμένον καὶ κινούμενον τὸν δείκτην μόνον) (1). Ἐπίσης ἥκιστα πιθανὸν φαίνεται, ὅτι ἡ χρῆσις ποδῶν ἀκανθοχοίρων ὡς προβασκανίων προέρχεται ἐκ τῆς ὁμοιότητος αὐτῶν πρὸς ἀνθρωπίνην χεῖρα (2).

Τὸ σφακέλωμα ἄγνωστον εἰς ἄλλους λαοὺς πλὴν τῶν Ἀλβανῶν.

Τὸ ὑβριστικὸν σχῆμα τῶν σφακέλων συνηθίζεται μόνον ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, εἶναι δ' ἄγνωστον εἰς τοὺς ἄλλους λαοὺς πλὴν τῶν Ἀλβανῶν, οἵτινες τὸ παρέλαβον βεβαίως παρὰ τῶν Ἑλλήνων (3). Ἡ ἀρχὴ δὲ καὶ ἡ σημασία αὐτοῦ δὲν καταφαίνεται ἐκ τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ὀνόματος, ἥτις μᾶλλον ἠδύνατο νὰ παραπλανήσῃ, ὑποδεικνύουσα ταυτότητα πρὸς ἄλλο σχῆμα, συγγενὲς μέν, ἀλλὰ παντελῶς διάφορον ἔχον τὴν προέλευσιν καὶ τὴν ἔννοιαν. Ἡ βεβαιοτάτη δηλ. καὶ ἀναμφισβήτητος ἐτυμολογία καθοδηγεῖ εἰς συνταύτισιν πρὸς τὸν ἀρχαῖον *σφάκελον*, ἀλλ' ἐξ ἀκριβεστέρας ἐξετάσεως πειθόμεθα περὶ τῆς μεγάλης διαφορᾶς τῶν δύο σχημάτων.

Συνταύτισις πρὸς τὸν ἀρχαῖον σφάκελον.

Ὁ παλαιότερος καὶ μέχρι τοῦ νῦν ἀκόμη πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος συνήθης τύπος τοῦ ὀνόματος τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ὑβριστικοῦ σχήματος εἶναι τὸ *σφάκελο* (ἡ ἐνέργεια *σφακελιά*, τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐνεργείας *σφακέλωμα* τὸ ρ. *σφακελώνω*, παθ. *-ώνομαι*)· ὁ δὲ νεώτερος καὶ κοινότερος τὸ *φάσκελο* (*φασκελιά*, *φασκέλωμα*, *φασκελώνω -ώνομαι*). Οἱ τύποι οὗτοι παρουσιάζουσιν εἴς τινα ἰδιώματα ἀσημάντους φθογγικὰς διαφοράς.

Τύποι τῆς λέξεως ἐν τῇ μέσῃ καὶ τῇ νέᾳ ἑλληνικῇ.

Κατὰ τοὺς μέσους χρόνους φαίνεται παραμείνας ἀμετάβλητος ὁ ἀρχαῖος τύπος. Οὕτως ἐν τῷ μνημονευθέντι χωρίῳ τοῦ Δούκα τὸ ρ. εἶναι *σφακελίζω*. Ἐν Καλλιμάχῳ καὶ Χρυσορρ. (στ. 1165 σ. 49 Λάμπρου) «*σφακέλωμαν* ἐποῖκεν». *Σφάκελα* ἐν Γαδάρ. διήγ. στ. 156 σ. 128 Wagner καὶ ἐν

---

1) Ὁ *Schmidt* αὐτ. ἀφορμώμενος ἐκ τῆς παρατηρήσεως τῆς συνηθείας ταύτης ὑπὸ τοῦ *Brandis* (Mittheilungen über Griechenland, Lpz. 1842 I. σ. 340) καὶ τοῦ *Stephani* (Reise durch einige Gegenden der nördlichen Griechenlands σ. 39) νομίζει ὅτι προδήλως τοῦτο γίνεται διὰ νὰ μὴ σφακελώσῃ ὁ καλῶν τὸ ἴδιον αὐτοῦ πρόσωπον.

2) Μαρτυρία περὶ τοιαύτης χρήσεως ἐν ΚΠ. σύλλογ. ΙΗ' σ. 217,126. πρὸς τὸ σφάκελον ὡς ἀποτρεπτικὸν τῆς βασκανίας συνάπτει τὴν χρῆσιν ταύτην ὁ *Schmidt* ἔνθ. ἀν. Ἡόδας ἐχίνων μεταχειρίζονται ὡς προβασκάνια καὶ οἱ Ἄραβες τῆς Ἀλγερίας. (*Seligmann*, der böse Blick I 8.)

3) *Hahn*, Alban. Studien III 78. *G. Meyer*, Etymologisches Wörterbuch der albanes. Sprache σ. 289–290. *Χριστοφορίδου*, Λεξικὸν τῆς ἀλβανικῆς γλώσσης σ. 252. *Sittl* die Gebärden d. Griechen u. Römer σ. 45. Ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἶναι εἰλημμένον καὶ τὸ ὄνομα *μούτζε*, ἐξ οὗ καὶ ρ. *μουντζώνω* (=μουντζώνω).—Ἡ συνήθεια ἐπιχωριάζει ἐπίσης καὶ παρὰ τοῖς βλαχοφώνοις τῆς Ἑλλάδος, οἵτινες κοινὰ ἔχουσι μετὰ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων πλεῖστα ἔθιμα καὶ δοξασίας.—Κατὰ τὸν *Bresciani* (παρὰ *Sittl* αὐτ.) οἱ σημερινοὶ Ρωμαῖοι ἐν παραφορᾷ θυμοῦ ἐκτείνουσι κατὰ τῶν ὀφθαλμῶν τὰ πέντε δάκτυλα. Ἀλλὰ δὲν σαφηνίζεται, ἂν ἡ χειρονομία εἶναι ἡ αὐτὴ καὶ τὸ ἑλληνικὸν σφακέλωμα.

Ἐρωτοκρίτ. Γ' 954. *Σφάκιολα* παρὰ Νεοφύτῳ (1692) (1). Ὁ Δουκάγκιος ἐκ μεσαιωνικοῦ στιχουργήματος ἔχει τὸν τύπον *σφάκλος*, ὅπου τὴν ὑφαίρεσιν τοῦ *ε* βεβαιώνει τὸ μέτρον.

Εἰς τὴν ἀρχαίαν, ἀλλὰ τὴν κυρίαν σημασίαν τῆς λέξεως, περιεσώθη τὸ *σφακελῶ* ἐν Πόντῳ καὶ δὴ μόνον ἐν τῇ κατάρᾳ: «γουρζλὰν νὰ σφακελᾷ σε» ἢ ἁπλῶς «νὰ σφακελᾷ σε!», ἤτοι ἡ πανώλης νὰ σὲ σφακελίσῃ, νὰ σὲ γαγγραινιάσῃ (Α. Λ.) (2). Καὶ ἐν τοῖς μετέπειτα χρόνοις δὲν εἶναι σπάνιος ὁ ἀρχαῖος τύπος. Ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Σομαβέρα φέρεται τὸ *σφακελώνω*, ἐν τῷ τοῦ Βεντώτη τὸ *σφάκελον*, ἐν τῷ Λεξικῷ τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλληνικῆς τοῦ Σκ. Βυζαντίου *σφάκελον*, *σφακέλωμα*, *σφακελώνω*. *Σφάκελα* (τὰ) ἐν Ἠπείρῳ, ὅπου ἐπίσης εὐχρηστεῖ καὶ τὸ *φάσκελα* (Α. Λ.), ἐν Μήλῳ (3), ἐν Λιβισίῳ τῆς Λυκίας (4)· *σφάκελο* ἐν Ἀντικυθήροις ἢ Κρήτῃ (5). Ἐν Κρήτῃ *σφάκελος* (;Α.Λ.), *σφακελιὰ* (ἡ) (6), ἐν τῇ Δ. Κρήτῃ *σφακελὲ* (ἡ φασκελιὰ) (7), *σφακελισμένος* (ὁ διάβολος) (8). Ἐν Χίῳ *σφακελώνω* (Α. Λ.) Ἐν Καρπάθῳ *σφάκελον* τὸ φάσκελον (Α. Λ.),ἀλλ' ἀκριβέστερον *σφάκελλον* αὐτὸ τὸ ἐπιδεικνυόμενον πρὸς ὕβριν(9). Ἐν Πόντῳ *σπάγκελα* (10), ὁμοίως ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Μάνῃ, ὅπου εὐχρηστότερος εἶναι ὁ τύπος *φάσκελα*· *σφογκελιὰ* ἡ, ἐν Κύπρῳ (Α. Λ.) (11) αὐτόθι *σφογκελλῶ* (Α. Λ.) (12), *σφανκελλώνω* (13) καὶ *σφογκελιάζω* (14)· ἐν Τήνῳ *σφογκελλώνω* (Α. Λ.). ἐν Σύμῃ *σφάγκικλα* τὰ *φάσκελα* (Α. Λ.).

Πολὺ κοινότερος εἶναι ὁ κατὰ μετάθεσιν τοῦ σ τύπος (ὡς ἐν τοῖς *φασκὸς* ἀντὶ *σφάκος*, *φασκομηλιὰ* ἀντὶ ἐλελί-σφακος κτλ.) (15). *Φάσκελο*, *φασκελώνω*, *φασκέλωμα* πάγκοινα ἐν Πελοποννήσῳ· *φάσκελα*, ἐν Οἰνοῦντι τῆς Λακεδαίμονος (16), ἐν Ἀθήναις (Α.Λ.) (17) ἐν Τήνῳ (Α.Λ.), *φάσκελα* καὶ *φασκελώνω* ἐν Θήρᾳ (18)· *φασκελέα* ἡ *σφακελιὰ* ἐν Λεύκτρῳ τῆς Μάνης καὶ *βατσελέα* ἐν Αἰγίνῃ (19).Καθόλου δὲ καὶ εἰς πλείστους ἄλλους τόπους εἶναι εὐχρηστότατα αἱ λέξεις *φάσκελο*, *φασκελώνω*, *φασκέλωμα*, ἂν καὶ δὲν ἔτυχε νὰ περιληφθῶσιν ἐν τῷ ὑλικῷ τοῦ Ἀρχείου τοῦ Λεξικοῦ, οὐδὲ νὰ σημειωθῶσιν ἐν ἐκδεδομένοις γλωσσαρίοις ἢ ἄλλοις βιβλίοις· ἐγὼ τοὐλάχιστον ὅπου τῆς Ἑλλάδος διέτριψα ἐπί τινα χρόνον παρετήρησα ὅτι ἦσαν ἐν κοινῇ χρήσει καὶ

---

1) Τὸ ἀχοῦρι στ. 136 (*Legrand*, Bibl. gr. vulg. II 153).
2) Διὰ τοῦ ΑΑ δηλοῦται ἡ ὕλη, ἣν παρέλαβον ἐκ τοῦ Ἀρχείου τοῦ ἱστορικοῦ λεξικοῦ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης.
3) *Πολίτου*, Παροιμ. Α' 196,59.
4) *Μουσαίου*, Βατταρισμοί σ. 139.
5) Πανδώρ. Κ' 303.
6) Δελτ. ἱστ. ἑταιρ. Β' 124.
7) *Χατζιδάκι*, Μεσαιων. νέα ἑλλ. Β' 238.
8) Φιλίστωρ Δ' 524.
9) Ζωγράφ. ἀγὼν Α' 326.
10) *Dieterich*, Untersuchungen 281 (Byz. Archiv 1). Περὶ τροπῆς τοῦ σφ εἰς σπ βλ. *Χατζιδάκι* ΜΝΕ Α' 163 Β' 431.
11) Ἴσως σφογκελλιά, διότι ἐν Κύπρῳ καὶ εἴς τινας τῶν Ν. Σποράδων προφέρουν διπλοῦν τὸ λ εἰς τὴν ὁμάδα ταύτην τῶν λέξεων.
12) Ἐν Ἐφημ. φιλομαθ. 1865 ΙΓ' 759 καὶ *Σακελλαρ.* Κυπρ. Β' 814 σφογγελῶ.
13) Φιλίστωρ. Δ' 436.
14) *Σακελλαρ.* αὐτ.
15) Βλ. *Χατζιδάκι* ΜΝΕ. Β' 200.
16) *Κουκουλέ*, Οἰνουντιακὰ σ. 304.
17) Ἐν Ἀθήναις κοινότατα εἶναι καὶ τὰ φασκελώνω, φασκέλωμα.
18) *Ν. Πεταλᾶ*, Ἰδιωτικὸν τῆς θηραϊκῆς σ. 147.
19) *Χατζιδάκι*, ΜΝΕ. Β' 238.

τὸ *φάσκελο* καὶ τὸ *φασκελώνω* καὶ τὸ *φασκέλωμα*. Ἐν μεταφορικῇ δὲ σημασίᾳ λέγεται ἐν Χίῳ τὸ *σφακελώνω* ἀντὶ τοῦ λυπῶ, πικραίνω, οἷον «μὲ τὰ πικρά του λόγια μὲ σφακελώνει» (Α. Λ.). Ἐν Σινασῷ τῆς Καππαδοκίας *χασκελώνω* σημαίνει «ἀνοίγω τὰ σκέλη μου καθήμενος» (1), δηλ. ἔχω ἀνοικτὰ τὰ σκέλη, ὡς ἀνοικτοὺς τοὺς δακτύλους εἰς τὸ σφακέλωμα. Ἐν Κύπρῳ δὲ *φατσελώννω* (*φατσελλώνω* Α. Λ.) σημαίνει μωλωπίζω, παθ. *φατσελλώννομαι*= *μωλωπίζομαι* (2), *φατσέλλωμα*= μωλωπισμὸς (3). Ἡ μετάπτωσις εἰς τὴν σημασίαν ταύτην, ὡς ἀλλαχοῦ ἐν τῷ *ἀσβολώνω*, προῆλθεν ἐκ τῶν δαρμῶν καὶ κακώσεων τοῦ πομπευομένου, ὡς μετ' ὀλίγον θὰ ἐξηγήσωμεν. Εἰς παρομοίωσιν δὲ πρὸς τὰς μελανίας τῆς ἀσβόλης πρέπει ν' ἀποδώσωμεν καὶ τὴν σημασιολογικὴν μεταβολὴν τῆς λέξεως τὰ *φάσκελα*, τῆς ὁποίας ὁ Σομαβέρας ἀναφέρει συνώνυμα τὴν πικνάδα (περκνάδα) καὶ τζέπρα (;)· ταῦτα εἶναι αἱ ἐφηλίδες, αἱ κοινῶς λεγόμεναι *παννάδες* ἢ *πικροπαννάδες* (taches de rousseur).

Δεκάτισμα, τὸ διὰ τῶν δύο χειρῶν σφακέλωμα.

Πρὸς ἐπίτασιν τῆς ὕβρεως πολλάκις προτείνουν ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω καὶ μὲ διεσταλμένους ἀκτινοειδῶς τοὺς δακτύλους· ἢ ἐπὶ τῆς οὕτω προτεταμένης δεξιᾶς, αἱ γυναῖκες μάλιστα, ἐπιθέτουσι μεθ' ὁρμῆς ἐπὶ τοῦ ὀπισθέναρος αὐτῆς τὴν παλάμην τῆς ἀριστερᾶς ἐπιφωνοῦντες συνήθως *Νά δέκα!* Ἐνίοτε δὲ πρὸς μείζονα ἐπιδείνωσιν τῆς ὕβρεως δίδουν καὶ «φάσκελα χειροπόδαρα». Ἀλλ' ἐννοεῖται ὅτι τοῦτο μόνον διὰ λόγου γίνεται. Οὐχ ἧττον πρὸ πολλῶν ἐτῶν εἶδον ἐγὼ ἐν Τριπόλει τῆς Ἀρκαδίας ἐργάτην γυμνόποδα, ὅστις ὀργισθεὶς πρός τινα, ἐκάθισεν ἀνεσήκωσε τοὺς πόδας προσπαθῶν νὰ διαστείλῃ ὅσον ἠδύνατο τοὺς δακτύλους αὐτῶν καὶ ἔτεινε πρὸς αὐτὸν ἀμφοτέρας τὰς παλάμας ἐπιφωνῶν *Νά!* Αὐτὰ εἶναι τὰ πραγματικὰ χειροπόδαρα φάσκελα. Καὶ τὸ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν γινόμενον ὑβριστικὸν τοῦτο σχῆμα λέγεται ὁμοίως *φασκέλωμα*. Ἀλλ' ἐνιαχοῦ εἶναι ἐν χρήσει πρὸς δήλωσιν αὐτοῦ ἴδιος ὅρος, *δεκάτισμα* (4) ἢ *δεκατίασμαν* (ἐν Κύπρῳ, ὅπου *φασκελώνουν* συνήθως δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν) (5), *δεκατιά*, ἡ, (αὐτόθι) (6), *δέκατα*, τά, (αὐτόθι) (7), τὸ ρῆμα *δεκατίζω* (8) ἢ *δεκατιάζω* (Κύπρος) (9) ἢ *δεκατῶ* (Χίος Α. Λ.)

Ἐτυμολογία τῆς λέξεως σφάκελον. Ἀρχαῖον ὑβριστικὸν σχῆμα.

Ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξεως *σφάκελον* εἶναι, ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν, πρόδηλος, εὔλογος δ' ἀπορία ἐγείρεται πῶς ὁ μὲν Sittl (10) ἐζήτησε νὰ συνάψῃ αὐτὴν πρὸς τὸν *φάκελον*, ὁ δ' ὀξυνούστατος Gustav Meyer (11) τὴν ἐθεώρησεν ἐπείσακτον ἐκ τῆς λατ. fascinus, ἀρνούμενος ν' ἀναγνωρίσῃ τὴν ταυτότητα πρὸς τὸ ἀρχαῖον *σφάκελον*. Πρῶτος ὁ Κοραῆς διέγνω ὀρθῶς τὴν ταυτότητα

1) *Ἀρχελάου*, Σινασὸς σ. 279. Περὶ τῆς ἐναλλαγῆς τοῦ φ καὶ χ πρβλ. τὰ Φασκολιοῦ Χατκολιοῦ (*Χατζιδάκι* ΜΝΕ. Β' 422).
2) *Σακελλαρ.* Κυπριακὰ Β' 840.
3) Αὐτ. 841.
4) *Κ. Οἰκονόμου*, Δοκίμιον περὶ τῆς συγγενείας τῆς σλαβονορ. πρὸς τὴν ἑλλην. τ. Β' σ. 321.
5) *Σακελλαρίου*, Κυπριακὰ Β' 520.
6) Αὐτ.—*Χατζιδάκι* ΜΝΕ. Β' 233.
7) *Σακελ.* αὐτ. φράσις «τὰ δέκατα ἔχει τα φτηνά».
8) *Κ. Οἰκονόμ.* ἔνθ. ἀν. *Σταματιάδου*, Ἰκαριακὰ σ. 128 (Ἰκαρία).
9) *Σακελλάρ.* αὐτ.
10) Die Gebärden d. Griechen u. Römer σ. 102,6.
11) Neugriech. Studien III 69. Etymolog. Wörterbuch d. albanes. Sprache σ. 550.

τῶν λέξεων τούτων (1). *Σφάκελος* κατὰ τὴν μαρτυρίαν μεταγενεστέρων γραμματικῶν ἐλέγετο ὁ μέσος τῆς χειρὸς δάκτυλος (2), τὸ δὲ δεικνύειν τινὰ διὰ τούτου ἦτο ὑβριστικόν (3). Κατά τινα διήγησιν ὁ Διογένης βουλόμενός ποτε νὰ χλευάσῃ τὸν Δημοσθένη ἔδειξεν αὐτὸν «τὸν μέσον δάκτυλον ἐκτείνας» (4). Τὸ ῥῆμα σκιμαλίζω εἶχε καὶ τὴν σημασίαν ταύτην, τοῦ δεικνύειν εἴς τινα πρὸς ὕβριν τὸν μέσον δάκτυλον ἐντεταμένον (5). Ὁ παροιμιογράφος Μιχαὴλ Ἀποστόλης (ΙΕ' 84) καταγράφει, ἄγνωστον πόθεν παραλαβών, τὴν ῥῆσιν «σφάκελός σοι», ἣν ἑρμηνεύει: «ὃ διὰ τοῦ μέσου τῶν δακτύλων τῆς χειρὸς γενόμενος χλευασμός». Τὴν αὐτὴν δ' ἔννοιαν ἀπέδιδον εἰς τὴν χειρονομίαν ταύτην καὶ οἱ Ρωμαῖοι (6). Διότι ὁ μέσος δάκτυλος ἐθεωρεῖτο αἰσχρὸς καὶ πρὸς αἰσχρὰς πράξεις πρόσφορος, διὸ ὑπὸ μὲν τῶν Ἑλλήνων ἐπεκαλεῖτο *καταπύγων ἢ κατάπυγος* (7), ὑπὸ δὲ τῶν Ρωμαίων infamis ἢ impudicus digitus (8).

Τοὺς λόγους, ὧν ἕνεκα τοιαύτη ἐκράτει παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ὑπόληψις περὶ τοῦ μέσου δακτύλου, συνάγομεν μετὰ βεβαιότητος ἐξ ὅσων ἐπαρκῶς καὶ σαφέστατα ἐπὶ τῇ βάσει, ὡς φαίνεται, ἀσφαλῶν παλαιοτέρων πηγῶν ἐκθέτει ὁ σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοφάνους (9). Ἑρμηνεύων οὗτος τὴν λέξιν *ἐσκιμάλισεν* ἀναφέρει ὡς πρώτην σημασίαν αὐτῆς «τῷ μέσῳ δακτύλῳ συναρμόσας τὸν μέγαν καὶ πλήξας ἐφυβρίζει». Ἡ χειρονομία αὕτη παρὰ τοῖς ἀρχαίοις εἶχεν, ὡς φαίνεται, ὑβριστικὴν ἔννοιαν, καὶ διὰ τοῦτο ἦτο ἐν χρήσει περὶ αὐτῆς τὸ ῥῆμα *σκιμαλίζω*, τοῦ ὁποίου ἡ κυρία σημασία ἐπεξετάθη καὶ εἰς δήλωσιν πάσης ἀπρεποῦς ἢ ἀκόσμου κινήσεως τῶν χειρῶν ἢ τῶν ποδῶν(10). Παρὰ τῷ ἡμετέρῳ δ' ὅμως λαῷ, συνηθιζομένη ἐπίσης, δὲν ἐνέχει τι τὸ ὑβριστικόν· ἀλλ' ἁπλῶς σκοπεῖται διὰ τῆς πλαταγῆς, τῆς παραγομένης ἐκ τῆς βιαίας προστριβῆς τοῦ ἀντίχειρος καὶ τοῦ μέσου, ἡ κατάπαυσις τοῦ βόμβου τῶν ὤτων ἢ ἡ ἀποτροπὴ τοῦ προμηνυομένου κακοῦ, ὅταν ὁ βόμβος ὑπολαμβάνεται δυσοίωνος.

Ἡ κυρία δὲ σημασία τοῦ σκιμαλίζω κατὰ τὸν Σχολιαστὴν εἶναι «τὸ τὸν μὲν μέσον δάκτυλον εἰς τὸν πρωκτὸν τοῦ ὀρνέου ἐμβαλεῖν» τοῦτο ἀλλαχοῦ (εἰς Ἀχαρν. 444) λεπτομερέστερον διασαφεῖται· «τὸ τῷ μικρῷ δακτύλῳ τῶν

1) Ἄτακτα Δ' 581. Βλ. καὶ ὅσα περὶ τούτου ἔγραψα ἐν Νεοελλ. ἀναλ. 1876 Β' σ. 397 κέ.

2) *Σουίδ.* λ. σφακελισμὸς 2. Σχολ. Ὀππιαν. Ἁλιευτ. Β' 583 Δ' 419 Σχολ. Πλατ. σ. 84β. *Ἀποστόλης* 1484.

3) Ὁ μέσος δάκτυλος «βασκανίας δηλοῖ καὶ λοιδορίας» (*Μελάμποδος*, περὶ παλμῶν σ. 484 *Franz*).

4) *Ἀρριαν.* Ἐπικτ. διατρ. Γ' β' 11. *Διογέν. Λαέρτ.* ς' 34.35. Schol. Pers. I 28.

5) Σχολ. Ἀριστοφ. Εἰρ. 549: «σκιμαλίσαι γάρ ἐστι.... καὶ ὅταν βουλόμενοι ἐφυβρίσαι τινὰ τὸν μέσον δάκτυλον ἐντείνοντες καὶ τοὺς λοιποὺς συνάγοντες δείξωσιν αὐτῷ». Βλ. καὶ *Σουίδ.* λ. ἐσκιμάλισεν. *Ἀποστόλ.* 698.

6) *Juvenal*, IV, 10,53. *Martial.* II 28. *Plaut.* Pseudol. 1144.

7) *Πολυδ.* Β' 184. *Ἡσύχ.* λ. καταπύγων. *Φωτ.* Λεξ. 141,2. *Sittl*, die Gebärde σ. 101,7.

8) *Pers.* II 28. *Martial.* VI, 70,5. Πρβλ. *Plin.* N. H. 33,1. *Sittl* αὐτ.

9) Εἰς Εἰρήν. 559. *Σουίδ.* λ. ἐσκιμάλισεν. Ἡ κρίσις τοῦ *B. Schmidt* (σ. 585,4) ὅτι τὰ σχόλια «in der Erklärung des Wortes (σκιμαλίζειν) unsicher hin- und herschwanken» δὲν μοὶ φαίνεται βάσιμος. Ἡ ἑρμηνεία τῆς λέξεως δὲν ἐγράφη ὅλη ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ γραμματικοῦ, ἀλλὰ τοὐλάχιστον ὑπὸ δύο· καὶ ὁ δεύτερος συμπληρώνει κάλλιστα τὸν πρῶτον, οὐδεμία δὲ διαφορὰ ἢ ἀντίφασις παρατηρεῖται. Ὁ ραβεννατικὸς κῶδιξ περιέχει μόνον τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἑρμηνείας. (Βλ. *A. Martin*, Les scholies du manuscrit d'Aristophane à Ravenne, Par. 1882 σ. 131). Οὐσιωδέστερα δ' ὅμως εἶναι τὰ συμπληρωτικὰ τῆς ἑρμηνείας ταύτης εἰς μεταγενεστέρους κώδικας καὶ παρὰ τῷ Σουίδᾳ.

10) Οἷον σκιμαλίζω τῷ ποδί, τῷ γόνατι. *Διογέν. Λαέρτ.* Ζ' α' 17).

ὀρνίθων ἀποπειρᾶσθαι εἰ ᾠοτοκοῦσιν.» Εἶναι δὲ τὸ σκιμαλίζω, αὐτὸ τὸ παρ' ἡμῖν ἐνιαχοῦ λεγόμενον *προσφουλῶ* ἢ συνηθέστερον περιφραστικῶς «κυτάζω ἂν ἔχει ἡ ὄρνιθα τ' αὐγό». Διὰ τὴν ἀτόπως ἐκδηλουμένην εἰς τὰς ὄρνιθας περιέργειαν ταύτην τὸ ἐκ τοῦ προσφουλῶ παράγωγον *πρόσφουλας* ἐν Πέτρᾳ τῆς Λέσβου σημαίνει τὸν ὠτακουστὴν ἢ τὸν ἀδιάκριτον (1).

Ἀλλ' ἡ τοιαύτη ἐξέτασις οὐδὲν ἐνέχει τὸ αἰσχρὸν οὐδ' ἑπομένως καὶ ἡ μιμουμένη ταύτην χειρονομία· αὕτη δ' ὅμως συνάπτεται πρὸς τὴν ἄλλην σημασίαν τοῦ σκιμαλίζω, τὴν πράγματι αἰσχροτάτην, ἣν ὁ σχολιαστὴς ἐδήλωσεν ἁπλῶς διὰ τοῦ συνωνύμου: «ἀντὶ τοῦ κατεδακτύλισε» (2). Ἀλλὰ τοῦ καταδακτυλίζω ἡ σημασία εἶναι γνωστὴ ἄλλοθεν (3). Ἐκ ταύτης δ' ἀμέσως προέρχεται ἡ ἄλλη τοῦ σκιμαλίζειν σημασία, ἡ τῆς ἐπιδείξεως πρὸς ὕβριν τοῦ μέσου δακτύλου ἐντεταμένου. Ἄλλη δέ τις διὰ τοῦ μέσου δακτύλου γινομένη χειρονομία, τὸ *σκανθαρίζειν ἢ σκινθαρίζειν*, τὸ τῷ μέσῳ δακτύλῳ τὴν ῥῖνα παίειν (4), εἶχεν ἴσως μᾶλλον χαρακτῆρα παιδιᾶς, ὅπως καὶ σήμερον παρ' ἡμῖν συνηθίζεται (*μπαοῦτα* (5) ἢ *μυτιὰ* ἢ *σκορδομυτιὰ*) (6).

Διατήρησις τοῦ ἀρχαίου ὑβριστικοῦ σχήματος.

Τὸ ὑβριστικὸν σχῆμα τοῦ σκιμαλισμοῦ διετηρήθη παρ' ἡμῖν καὶ δὴ πολλῷ ἀχρειότερον θεωρούμενον τοῦ φασκελώματος. «Ἐν δὲ τῇ Ἑλλάδι καὶ τὸν μέσον δάκτυλον εἰώθασι δεικνύειν οἱ ἀναγωγότατοι πρὸς ὕβριν», λέγει ὁ Οἰκονόμος (7). Γίνεται δὲ συνήθως παλλομένης τῆς χειρὸς μὲ τεταμένους τοὺς ἄλλους δακτύλους καὶ ταλαντευόμενον καὶ συγκεκαμμένον τὸν μέσον, καθέτως σχεδὸν πρὸς τὴν παλάμην. Ὄνομα ἴδιον τοῦ σχήματος τούτου δὲν ἠξεύρω. Ἀλλ' ἐν Καρπάθῳ ὁ μέσος δάκτυλος τῆς χειρός, ἴσως διὰ τὴν τοιαύτην χρῆσιν, ἐπονομάζεται *γάαρος*, δηλ. γάδαρος, ἀναιδής, ἡ δ' ὀνομασία αὕτη ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὸν τοῦ ποδὸς (8).—Ἄλλο παραπλήσιον σχῆμα

1) *Kretschmer*, Der heutige lesbisch. Dialekt σ. 456.

2) Οὕτω καὶ ὁ *Ἡσύχιος* «σκιμαλίσαι, καταδακτυλίσαι».

3) *Bekker*, An. gr. 48,23: «καταδακτυλίζειν: τὸ ἀσελγῶς τῷ δακτύλῳ τῆς τοῦ πέλας ἕδρας ἅπτεσθαι. Τοῦτο καὶ σκιμαλίζειν οἱ Ἀττικοὶ λέγουσιν».

4) *Πολυδ.* Θ' 126. *Ἡσύχ.* λ. σκινθαρίζειν καὶ *B. Schmidt* αὐτ. *Εὐστάθ.* εἰς Ἰλ. Α. 535 σ. 861,10. *L.Grasberger*, Erziehung u. Unterricht im klass. Altertum τ.I σ. 115-6.

5) *Κουκουλέ*, Οἰνουντιακὰ σ. 263. Ἡ λ. συνήθης καὶ ἐν Μεσσηνίᾳ, εἶναι πιθανῶς ἡ ἰταλ. bautta. Ἐνιαχοῦ δὲ σημαίνει μορφασμὸν τοῦ προσώπου, ὅπερ εἶναι συμφωνότερον πρὸς τὴν σημασίαν τῆς ἰταλικῆς λέξεως.

6) Τὸ σχῆμα τοῦτο συνίσταται εἰς τὴν ἐπαφὴν τοῦ ἄκρου τοῦ ἀντίχειρος μετὰ τοῦ ἄκρου τοῦ μέσου δακτύλου ἢ τοῦ δείκτου, τὸν μεθ' ὁρμῆς χωρισμὸν αὐτῶν καὶ τὴν κροῦσιν διὰ τοῦ μέσου ἢ τοῦ δείκτου τῆς ῥινὸς ἢ ἄλλου μέρους τοῦ προσώπου. Εἶναι δηλ. παραπλήσιον πρὸς τὰ σχήματα τὰ ὑπὸ τῶν Γάλλων καλούμενα nasarde (κροῦσις τῆς ῥινὸς διὰ τοῦ μέσου δακτύλου) croquignole (κροῦσις οἱουδήποτε μέρους τοῦ προσώπου) chiquenaude καὶ pichenette (κροῦσις οἱουδήποτε μέλους τοῦ σώματος).—Ἡ μυτιὰ ἢ σκορδομυτιὰ συνίσταται καὶ εἰς τὴν κροῦσιν τῆς ῥινὸς ἁπλῶς διὰ τοῦ δείκτου· ὑπάρχει καὶ παιδιὰ διὰ παιγνιοχάρτων (σκορδομύτα), καθ' ἣν ὁ χάνων ὑποβάλλεται εἰς τὴν τιμωρίαν τῆς σκορδομυτιᾶς.

7) *Κ. Οἰκονόμ.* ἔνθ. ἀν. τ. Γ' σ. 320. Τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ *[Pückler-Muskau]* Südöstlicher Bildersaal τ. III σ. 132–3, ὅτι ἐν Ἑλλάδι ὁ ὀργιζόμενος ἐκτείνει κατὰ τοῦ ἀντιπάλου του ἕνα δάκτυλον καί, ὅταν ὀργισθῇ πλειότερον, δύο καὶ οὕτω καθεξῆς μέχρι καὶ τῶν δέκα εἶναι ἀνακριβὲς καὶ προέρχεται ἐκ παρανοήσεως τοῦ σχήματος. (Σφακέλωμα διὰ τῶν δύο δακτύλων, τοῦ δείκτου καὶ τοῦ μέσου, συνηθίζεται ἐν Ἑλλάδι, ἀλλὰ μόνον πρὸς παιδιὰν ἢ χαριεντισμόν).—Τὸ ὑβριστικὸν σχῆμα μὲ προτεταμένον τὸν μέσον καὶ συγκεκλεισμένους καὶ συνεσφιγμένους τοὺς ἄλλους δακτύλους συνηθίζεται καὶ ἐν Μαρόκῳ. (*Quedenfeldt* ἐν Verhandlungen d. Berliner Gesellschaft f. Anthropol. Ethnographie u. Urgeschichte 1894 σ. 331.

8) Ζωγρ. ἀγὼν Α' 332. *Μανωλακάκη*, Καρπαθιακὰ σ. 186.

γλευασμοῦ παρ' ἡμῖν, ἰδίως τροφῶν πρὸς παιδία, συγκαμπτουσῶν τὸν δείκτην, τῶν ἄλλων δακτύλων συγκεκλεισμένων, καὶ ἐπιφωνουσῶν *ψὶ-ψίτ*, εἰς ἔνδειξιν ἀποτυχίας, ἀναφέρει ὁ Οἰκονόμος, παρατηρῶν ὅτι τὸ σχῆμα τοῦτο εἶναι καὶ παρὰ Ρώσσοις σύνηθες, οἵτινες ἐπιφωνοῦσι *σ'ίσ'*, καὶ ἀποδίδουσιν εἰς αὐτὸ αἰσχρὰν σημασίαν (1). Τοιοῦτό τι σχῆμα ἐγὼ δὲν εἶδον ἐν Ἑλλάδι· παρετήρησα μόνον ὅτι καταρώμενοι ἐνίοτε ὑψώνουσι συγκεκαμμένον τὸν δείκτην ἢ τὸν μέσον δάκτυλον ἐπιφωνοῦντες: *Νά, ἔτσι νὰ γίνῃς!* ἤτοι νὰ κυρτωθῇ τὸ σῶμά σου ὡς ὁ δάκτυλος οὗτος.

Λόγος, δι' ὃν τὸ σχῆμα τοῦτο ἐκλήθη σφάκελος.

Ἐκ τῶν εἰρημένων συνάγεται ὅτι *σφάκελος* ὠνομάσθη ὑπὸ τῶν ἀρχαίων, ἄγνωστον ἀπὸ τίνος χρόνου, ὁ μέσος τῆς χειρὸς δάκτυλος, δι' οὗ γίνεται αἰσχρὰ χειρονομία. Ἀλλὰ τίς ὁ λόγος, δι' ὃν ἔλαβεν ὁ μέσος δάκτυλος τὸ ὄνομα τοῦτο, ἀφοῦ οὐδὲν κοινὸν φαίνεται ἔχων πρὸς τὸ κύριον σημαινόμενον τοῦ σφακέλου, ἤτοι τὴν φλεγμονὴν ἢ τὴν φθορὰν μορίου τοῦ σώματος ; Οἱ ἐκδόται τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ἑρρίκου Στεφάνου προσπαθοῦντες νὰ ἐξεύρωσι συνάφειαν τῶν δύο σημασιῶν προσφεύγουσιν εἰς βεβιασμένας εἰκασίας « forsam ita a sphaceli morbi ob putritudinem spurcitia dictus». Ἀλλ' εὐλόγως ὁ B. Schmidt ἀπορρίπτει τὴν γνώμην ταύτην προτείνων (σ. 586) ἄλλην, οὐχ ἧττον ἀπίθανον· ὅτι ἐπειδὴ ἡ ρίζα *σφακ-* κυρίαν σημασίαν ἔχει τὸ δένω, συσφίγγω, πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι τὸ ὄνομα σφάκελος ἐδόθη πρῶτον εἰς τὸ σχῆμα τῆς συσφίγξεως πάντων τῶν δακτύλων πλὴν τοῦ μέσου, ἔπειτα δὲ περιωρίσθη εἰς δήλωσιν τοῦ μέσου δακτύλου, δηλ. ἀκριβῶς ἐκείνου, ἐφ' οὗ δὲν ἐφηρμόζετο ἡ κυρία σημασία τῆς ρίζης. Ἀλλὰ τοιαύτη, ὡς νομίζομεν, διαφορὰ τῆς σημασίας δὲν ὑπάρχει. Ἡ λ. *σφάκελος* ἔχει πολλὰς σημασίας· «οὐδὲ γὰρ ὡμολόγηται τῆς σφάκελος φωνῆς τὸ σημαινόμενον» λέγει ὁ Γαληνὸς (2). Δὲν ἦτο ἐν χρήσει μόνον ὡς ἰατρικὸς ὅρος, ἀλλὰ ἐσήμαινε καὶ τὴν σύντονον κίνησιν, τὸν σφαδασμόν, τὸν παλμὸν (3). Ἡ σημασία δ' αὕτη εὐαρμοστεῖ καθ' ὁλοκληρίαν εἰς τὴν σημερινὴν αἰσχρὰν χειρονομίαν, καθ' ἣν ὁ μέσος κινεῖται συντόνως καὶ οἱονεὶ σφαδάζει. Ἀναμφιβόλως δὲ τοιαύτη θὰ ἦτο καὶ ἡ τῶν ἀρχαίων χειρονομία, δι' ἣν ὁ μέσος δάκτυλος ἔλαβε τὸ ὄνομα *σφάκελος*. Διότι τὰ νεύματα, ἡ κοινὴ αὕτη πάντων τῶν ἀνθρώπων γλῶσσα, κατὰ τὸν Κοϊντιλιανὸν (XI, 3,87), δεικνύουσιν ἕκαστον ὡρισμένην ἐνέργειαν, ἀπομιμούμενα χαρακτηριστικὴν κίνησιν αὐτῆς. Εἶναι δ' ὑβριστικά, ὅταν τοιαύτη ἐνέργεια ἀποτελῇ ὕβριν ἐκείνου, πρὸς ὃν γίνεται, δεικνύοντα ὅτι εἶναι ἄξιος τοιαῦτά τινα νὰ πάθῃ. Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἡ χειρονομία ἀντικαθίστη τὴν αἰσχρὰν ὕβριν «καταδακτυλίζω σε»· τὸ δ' ἕτερον σχῆμα τῆς ἐπιδείξεως τοῦ σφακέλου ὀνομασθέντος μέσου δακτύλου ἐντεταμένου ἢ τῆς δείξεως τοῦ ὑβριζομένου δι' αὐτοῦ, τὴν ὕβριν «πυγίζω σε».

---

1) *K. Οἰκονόμ.* ἔνθ. ἀν.

2) Π. τῶν πεπονθότων τόπων Β, 8 τ. VIII σ. 92 *Kuhn.*

3) Σχολ. Αἰσχύλ. Προμηθ. 1045: «σφακέλῳ, σπασμῷ, συντόνῳ κινήσει». Αὐτ. 878. *Γαλην.* ἔνθ. ἀν. σ. 93 Kuhn *Σουίδ.* λ. σφακελισμὸς 2. Σχολ. Εὐριπ. Ἱππολ. 1352. Σχολ. Ὀππιαν. Ἀλ. Β' 583. *Ἡσύχ.* λ. *Bekker*, Anecd. 433,21. *Κρατίν.* ἀπ. ἄδ. 48 (*Meineke* FCG. II 191) Φερεκράτ. παρ' *Ἀθην.* Γ' 75β (Meineke II 287).

Οὐδὲν κοινὸν πρὸς τὸ σχῆμα ἔχουσιν αἱ ἀρχαῖαι παραστάσεις χειρῶν μὲ διεσταλμένους τοὺς δακτύλους.

Ἡ δὲ διὰ τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος δήλωσις καὶ ἄλλου ὑβριστικοῦ σχήματος, διάφορον ἔννοιαν ἔχοντος, ἤτοι τοῦ σημερικοῦ *σφακέλου*, *σφακελώματος*, εἶναι εὐνόητος. Ἡ ἐπίκλησις *σφάκελος*, ἡ δοθεῖσα εἰς τὸν μέσον δάκτυλον διὰ τὸ δι' αὐτοῦ γινόμενον αἰσχρὸν σχῆμα, ἐπεξετάθη συνεκδοχικῶς εἰς πάντας τοὺς δακτύλους, διότι καὶ δι' αὐτῶν γίνεται σχῆμα ἐπίσης ὑβριστικόν (1).

Ὁ B Schmidt (σ. 587) θέλων ν' ἀνασκευάσῃ τὴν πρὸ τεσσαρακονταετίας περίπου ἐξενεχθεῖσαν γνώμην μου (2), ὅτι τὸ σφακέλωμα βραδύτερον εἰσήχθη εἰς τὴν συνήθειαν, παραλαβοῦσαν τὴν ὀνομασίαν ἐκ τῆς ἀρχαίας ἐπικλήσεως τοῦ μέσου δακτύλου, παρατηρεῖ ὅτι ἡ γνώμη μου εἶναι καὶ κατὰ τοῦτο ἀσύστατος, καθ' ὅσον τὸ διὰ τῆς διατάσεως τῶν δακτύλων τῆς χειρὸς σχῆμα δὲν εἶναι ὑστέρων χρόνων γέννημα, ἀλλὰ μᾶλλον πανάρχαιον. Φέρει δὲ εἰς ἀπόδειξιν ἀρχαῖον μνημεῖον ἐν Ἰτάνῳ τῆς Κρήτης ὑπὸ Ἰταλῶν ἀρχαιολόγων ἀνακαλυφθέν, ἐπιγραφήν, τοῦ ς' αἰῶνος π. Χ. κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, βουστροφηδὸν γεγραμμένην ἐπὶ βράχου, φέρουσαν εἰς τὸ τέλος, ἤτοι εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄνω ἄκρον αὐτῆς, ἐγκεχαραγμένην χεῖρα, διεσταλμένους ἔχουσαν τοὺς δακτύλους. Καὶ ὁ μὲν ἀναδημοσιεύσας καὶ ὀρθότερον ἀναγνώσας τὴν ἐπιγραφὴν Ferdinand Dümmler (3) εἶκασεν ὅτι ἡ χεὶρ ἐδήλου σχῆμα εὐχῆς· ἀλλ' ὁ Schmidt κρίνων ἐσφαλμένην τὴν ἐκδοχὴν ταύτην ἀσπάζεται τὴν τοῦ Bienkowski (4), νομίζοντος ὅτι ἡ παράστασις δὲν παρουσιάζει σχῆμα εὐχῆς, ἀλλ' ἔχει τὴν ἐν μαγγανείαις συνήθη θέσιν τῶν δακτύλων (;), ἥτις ἐνταῦθα κατ' ἀντιτυπίαν χρησιμεύει ὡς ἀποτρόπαιον· ἀσπάζεται δ' ὁ B. Schmidt τὴν γνώμην ταύτην ἀμφισβητῶν τὴν ἑρμηνείαν περὶ δυνάμεως μαγικῆς τῶν διεστηκότων δακτύλων καὶ δεχόμενος ὅτι τὸ σφακέλωμα εἶναι ἀπειλὴ πρὸς ἐξόρυξιν τῶν βασκάνων ὀφθαλμῶν καὶ διὰ τοῦτο χρησιμεύει καὶ ὡς μαγικὸν σύμβολον ἀποτροπῆς τῆς βασκανίας, συμπεραίνει δὲ ὅτι οὐδὲν κωλύει ἡμᾶς νὰ συναγάγωμεν ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς ἀνοικτῆς χειρὸς ἐν τῷ παλαιῷ ἐκείνῳ κρητικῷ μνημείῳ ὅτι ἡ χειρονομία τοῦ σφακελώματος ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς σήμερον ἐκφράζει ἐν Ἑλλάδι τὴν ἔννοιαν ταύτην τῆς ἀπειλῆς τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τῆς ἀποτροπῆς τῶν ἐκ τῶν μαγγανειῶν κακῶν.

Ἀλλ' ἡ ἀνάγλυφος χεὶρ τοῦ βράχου τῆς Ἰτάνου δὲν εἶναι μοναδική, τοὐναντίον δὲ παμπληθεῖς εἶναι αἱ ἀρχαῖαι ἀνάγλυφοι παραστάσεις χειρῶν μὲ διεσταλμένους τοὺς δακτύλους· ἡ συνταύτισις δ' ὅμως αὐτῶν πρὸς τὸ σημερινὸν σχῆμα τοῦ σφακελώματος εἶναι παντελῶς ἀβάσιμος, ἄγει δὲ εἰς ἐσφαλμένα πορίσματα περὶ τῆς προελεύσεως αὐτοῦ, οὐχ ἥκιστα δὲ καὶ εἰς παρανόησιν τῶν ἀρχαίων μνημείων. Διότι εἶχεν ὁπωσδήποτε ροπήν τινα εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῶν μνημείων τούτων ὡς ἀποτροπαίων ἡ τοιαύτη συνταύτισις. Πρῶτος ὁ O. Jahn, ὅστις ἔχει πληρεστάτην καταγραφὴν τῶν μέχρι τῶν ἡμε-

---

1) Ὅτι ἡ ἐπίκλησις τοῦ μέσου ἀπεδόθη ὕστερον εἰς ὅλους τοὺς δακτύλους φαίνεται καὶ ἐκ τῆς συνηθεστάτης φράσεως «Τοῦ δωσε πέντε φάσκελα»=τὸν ἐφασκέλωσε διὰ τῶν πέντε δακτύλων τῆς χειρός.

2) Νεοελλ. ἀνάλ. Α' (1876) σ. 399.

3) Athen. Mitteilungen 1891 XVI σ. 129.

4) Ἐν Eranos Vindobonensis, Wien 1893 σ. 298.

ρῶν του δημοσιευθέντων τοιούτων μνημείων (1). εἴκασεν ὅτι ἐκ τούτων, ἅτινα ὑποθέτει ὅτι συμβολίζουσι δέησιν πρὸς τὸν θεὸν περὶ φανερώσεως καὶ τιμωρίας ἀδίκων πράξεων, δύναται ἴσως νὰ ἐξηγηθῇ ἡ σημερινὴ νεοελληνικὴ συνήθεια τοῦ σφακελώματος. Ὡς ἐπίκλησιν δ' ἐπίσης τῆς θείας βοηθείας ἐξηγοῦσι τὰς ἐπὶ ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν μνημείων παραστάσεις ταύτας οἱ πλεῖστοι τῶν περὶ αὐτῶν πραγματευθέντων (2). Ἄλλαι δὲ ἑλληνικαὶ καὶ ρωμαϊκαὶ πλαστικαὶ παραστάσεις χειρῶν, ἡνωμένους ἢ διεσταλμένους ἐχουσῶν τοὺς δακτύλους, ἢ ὑψωμένους τοὺς τρεῖς δακτύλους καὶ συγκεκαμμένους τὸν παράμεσον καὶ τὸν μικρόν, εἶναι ἀναθήματα εὐχαριστήρια εἴτε ἐπὶ θεραπείᾳ παθούσης χειρός, εἴτε ἐπὶ αἰσίῳ τοκετῷ λεχοῦς, ἢ συνδέονται πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ Σαβαζίου καὶ συμβολίζουν τὴν εὐλογοῦσαν καὶ βοηθὸν χεῖρα τοῦ θεοῦ (3). Ὅθεν ὁμοιόταται παραστάσεις εἶναι δυνατὸν ἕνεκα ποικίλων αἰτίων παρὰ τῷ αὐτῷ λαῷ νὰ χρησιμεύωσι πρὸς δήλωσιν διαφόρων ἐννοιῶν καὶ νὰ ἐπιδιώκωσι σκοποὺς διαφόρους. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματος τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος συνηθείας, ἡ ἀνάθεσις εἰς τὸν Σαβάζιον τῶν χειρῶν φαίνεται, ὅτι ἔχει ἰουδαϊκὴν τὴν προέλευσιν, διὰ τῶν Ἰουδαίων εἰσαχθεῖσα εἰς τὴν Φρυγίαν καὶ τὴν φρυγικὴν λατρείαν τοῦ Σαβαζίου, ἐκεῖθεν δὲ μεταδοθεῖσα εἰς τὸν ἑλληνορρωμαϊκὸν κόσμον (4)· ἀλλ' αὐτοὶ οἱ Ἰουδαῖοι πάλιν ἐν Ρηνείᾳ κατὰ τὸν Β' αἰῶνα π. Χ. ἐχάρασσον κατὰ τὸ ἑλληνικὸν ἔθος ἐν ἑλληνιστὶ γεγραμμέναις ἐπιτυμβίοις ἐπιγραφαῖς τὰς δύο ἀνοικτὰς χεῖρας εἰς δήλωσιν ὅτι ἐπικαλοῦνται τὴν τιμωρὸν βοήθειαν τοῦ θεοῦ (5)· καὶ οἱ Ἰουδαῖοι σήμερον ἐν Μαρόκῳ συνηθίζουσι νὰ μεταχειρίζωνται παντοειδῆ προβασκάνια εἰς τύπον χειρὸς μὲ διεσταλμένους τοὺς δακτύλους (6)· τὴν δὲ συνήθειαν ταύτην παρέλαβον προδήλως παρὰ τῶν Μουσουλμάνων, καὶ οὐδὲν ἔχει αὕτη τὸ κοινὸν πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ Σαβαζίου ἢ τὰ ἑλληνορρωμαϊκὰ ἀναθήματα.

Ὅμοιαι παραστάσεις παρ' ἄλλοις λαοῖς.

Αὐτὸ τοῦτο, ἡ διάφορος χρῆσις καὶ ἡ ἐκασταχοῦ παραλλαγὴ τῆς σημασίας παρατηρεῖται εἰς τὸ σύμβολον τῆς ἀνοικτῆς χειρὸς παρὰ πολλοῖς λαοῖς, διότι τὸ σύμβολον τοῦτο εἶναι πολλαχοῦ διαδεδομένον καὶ δὴ καὶ εἰς λαούς, οἵτινες οὐδεμίαν ποτὲ φαίνεται ὅτι ἔσχον ἐπικοινωνίαν πρὸς ἀλλήλους. Ἤδη τῷ 1855 ἐσημείωνεν ὁ Jahn ὅτι οἱ αὐτόχθονες τῆς Ἀμερικῆς ἀπέδιδον βα-

---

1) Ἐν τῇ ἐν ἀρχῇ μνημονευθείσῃ πραγματείᾳ του σ. 53 κέ. Καταγραφὰς τῶν κατόπιν εὑρεθέντων πολυπληθῶν ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν μνημείων, μὲ παραστάσεις μιᾶς ἢ δύο χειρῶν διεσταλμένους ἐχουσῶν τοὺς δακτύλους, βλ. ἐν *Sittl*, die Gebärden d. Griechen u. Römer σ. 307. *Ad Wilhelm* ἐν Jahreshefte d. oesterr. arhäol. Institut in Wien τ. IV 1901 Beiblatt σ. 16 σημ. 12. Beiträge zur griech. Inschriftenkunde 1909 σ. 200—1.320. *Noak* ἐν Ath. Mitteil. 1894 τ. XIX σ. 318.

2) *Wilhelm* ἔνθ. ἀν. *A. Deissmann* ἐν Philologus 1902 LXI σ. 255 κέ. *Wiegand* ἐν Ath. Mitteil. 1908 σ. 154. Βλ. καὶ *Seligmann*, der böse Blick τ. II σ. 166.

3) *Sittl* σ. 325 7. *Blinkenberg*, Archäologische Studien, Kopenhagen 1904. O. *Weinreich*, Antike Heilungswunder, Giessen 1909 σ. 16 κέ. (Religionsgesch. Vers. u. Vorarbeiten VIII, 1).

4) *Cumont* ἐν Comptes rendus de l'Académie des Inscript. et des belles lettres, Paris 9 Φεβρ. 1906 σ. 63 καὶ ἐν Revue de l'histoire des religions 1906 τ. LIII σ. 17.

5) Philologus 1902 σ. 255.

6) Verhandlungen d. Berliner Gesellschaft f. Anthropolog. Ethnol. u. Urgesch. 1886 σ. 676. Ἐν Ἀλγερίᾳ οἱ Ἰουδαῖοι ἀπεικονίζουν, ὡς οἱ Μουσουλμᾶνοι, ἀνοικτὴν χεῖρα εἰς τὴν εἴσοδον τῆς οἰκίας των. (Revue des tradit. populaires 1899 σ. 282.)

θυτάτην ἔννοιαν εἰς αὐτὸ (1). Μαρτυρίας ἐπίσης τῆς χρήσεως τοῦ συμβόλου παρὰ τοῖς παλαιοῖς Μεξικανοῖς καὶ τοῖς λαοῖς τῆς κεντρικῆς Ἀμερικῆς φέρει ὁ Seligmann (ἔνθ. ἀν. II 165 κέ.), ὅστις ἐπὶ τούτοις ἐπάγεται καὶ ἄλλας τινὰς περὶ παραστάσεων τῆς ἀνοικτῆς χειρὸς πρὸς τὸν θεατὴν ἐστραμμένης ἐν βαβυλωνίοις κυλίνδροις, ἐν φοινικικαῖς καὶ λυβικαῖς ἐπιτυμβίοις στήλαις, ἐν καρχηδονικαῖς ἀναθηματικαῖς στήλαις, καθὼς ἐπίσης καὶ ἐν τοῖς λεγομένοις κελτικοῖς μνημείοις τῆς Βρεταννίας. Ἀποτυπώματα χειρῶν συνηθίζονται καὶ ἐν τῇ Βορείῳ Ἰνδικῇ εἰς τοίχους οἰκιῶν καὶ εἰς ἱεροτελεστίας(2). Πλειότερον δ' ὅμως πάντων ἐνδιαφέρουσιν ἡμᾶς αἱ ἐκδηλώσεις τῆς δεισιδαιμονίας ταύτης παρὰ τοῖς Μουσουλμάνοις διὰ τὴν ἐνδεχομένην ροπὴν τουρκικῶν συνηθειῶν εἰς τὰς ἑλληνικάς. Διότι παρὰ πᾶσι τοῖς μουσουλμανικοῖς λαοῖς εἶναι κοινότατα αἱ ἀπεικονίσεις χειρῶν μὲ διεστηκότας τοὺς δακτύλους, εἰς παντοειδεῖς τύπους, θεωρούμεναι ὡς ἀσφαλῆ φυλακτήρια πρὸς ἀποτροπὴν παντὸς κακοῦ (3). Εἰς δὲ τὰς κυρίως μουσουλμανικὰς χώρας ἡ συνήθεια δὲν περιορίζεται εἰς μόνους τοὺς μουσουλμάνους, ἀλλ' ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τοὺς Χριστιανοὺς καὶ τοὺς Ἰουδαίους κατοίκους αὐτῶν (4). Ἀλλ' ὅτι ἡ μουσουλμανικὴ συνήθεια οὐδεμίαν ἔσχε ροπὴν εἰς τοὺς Ἕλληνας εἶναι, νομίζομεν, ἀνεπίδεκτον ἀμφισβητήσεως· διότι ἦτο γνωστὸς εἰς αὐτοὺς ὁ κατ' ἐξοχὴν θρησκευτικὸς χαρακτὴρ ταύτης καὶ διὰ τὴν ἀντίθεσιν τῆς θρησκείας δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μιμῶνται πράξεις συμφώνους πρὸς τὰς παραδόσεις τῆς μουσουλμανικῆς πίστεως, ὅπου δὲ συνέπεσε νὰ παρατηρήσωσι τὴν ὁμοιότητα τῆς συνηθείας ἐκείνης πρὸς τὸ *σφακέλωμα*, τὸ συνεταύτισαν μὲν πρὸς αὐτήν, ἀλλ' ἀπέδωκαν τὴν ἀτιμωτικὴν ἔννοιαν τούτου εἰς τὸν σεβασμὸν τῶν Τούρκων πρὸς τὸν ἀριθμὸν πέντε καὶ τὴν νομιζομένην ὑπ' αὐτῶν ἱερότητα τοῦ σχήματος τῆς ἀνοικτῆς χειρός· τοῦτο συνέβη ἐν Κρήτῃ, ὅπου οἱ Ὀθωμανοὶ «ἐμβάπτοντες τὴν χεῖρα εἰς μελάνην σχηματίζουσι διὰ τῆς ἐπιθέσεως αὐτῆς *σφακελιὰν* πρὸς ἀποσκοράκισιν τῶν δαιμονίων» (5). Ἀληθῶς δέ, οἱαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ προέλευσις τοῦ συμβόλου τῆς ἀνοικτῆς χειρὸς καὶ εἰς οἱουσδήποτε λόγους καὶ ἂν ὀφείλεται ἡ διάδοσις αὐτοῦ παρὰ τοῖς μουσουλμάνοις, οὗτοι δοξάζουσιν ὅτι εἶναι ἱερώτατον, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἔχει τὴν δύναμιν τῆς ἀποτροπῆς πάσης δαιμονικῆς ἐπηρείας· πιστεύουσι δὲ ὅτι αὐτὸς ὁ Μωάμεθ ἐμβαπτίσας τὴν χεῖρα εἰς μελάνην καὶ ἀποτυπώσας τὴν παλάμην ἐπὶ λευκοῦ χάρτου (6), ὑπέδειξεν ποῖον εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ θεοῦ εἰς τοὺς πιστοὺς παραδοθὲν τελειότατον ὄργανον πρὸς προφύλαξιν ἀπὸ τοῦ πονηροῦ· διότι, ὡς δογματίζουσιν, ἡ χεὶρ ἔχει τριπλῆν μυστικὴν ἔννοιαν, εἰκὼν οὖσα τῆς θείας προνοίας, σύνοψις τοῦ θείου νόμου καὶ τὸ κεφάλαιον τῆς θρησκείας, ὡς ἐκ τούτου δὲ εἶναι κραταιότατον ὅπλον ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν. Ὅθεν καὶ ὁ ἀριθμὸς πέντε

---

1) *Jahn* ἔνθ. ἀν. σ. 56. Ἀναφέρεται εἰς τὴν μαρτυρίαν τοῦ *Stephens*, Yucatan σ. 436 κέ.

2) North Indian Notes and Queries τ. V σ. 315 (Folklore, London 1896 τ. VII 315).

3) *Στ. Καραθεοδωρῆ* περὶ τοῦ ἐν Δελφοῖς ΕΙ, Κ]πολ. 1847 σ. 38.—Δελτίον Ἱστορικῆς ἑταιρείας τ. Β' σ. 124 (παρὰ τοῖς ἐν Κρήτῃ μουσουλμάνοις.)—Verhandlungen d. berliner Ges. f. Anthropol. Ethnol. u. Urgesch. 1886 σ. 676. 1887 σ. 372. Revue trad. popul. 1899 σ. 282. *Seligmann*, der böse Blick, Berlin 1910 τ. II σ. 6. 168 κέ.

4) *Seligmann* αὐτ. σ. 168.

5) Δελτ. ἱστ. ἑτ. Β' 125.

6) Τὸ βεράτιον, δι' οὗ λέγεται ὅτι ὁ προφήτης Μωάμεθ ἐχορήγησεν ἀτελείας εἰς τὴν μονὴν τοῦ Σινᾶ καὶ τὰ ἐξαρτήματα αὐτῆς φέρει τοιοῦτο ἀποτύπωμα, ὅπερ θεωρεῖται ὡς ἀποτύπωμα τῆς χειρὸς τοῦ προφήτου, ἐπέχον τὸν τόπον ὑπογραφῆς (Αὐτ.).

νομίζεται ἱερώτατος (1) καὶ τὸ ἀποτύπωμα τῆς χειρὸς καλεῖται «χεὶρ τοῦ προφήτου», ἐν Τύνιδι δὲ «χεὶρ τῆς Φατιμᾶς», τῆς θυγατρὸς τοῦ Μωάμεθ, καὶ ἐν Περσίᾳ «χεὶρ τοῦ Χουσαΐν,» τοῦ ἐγγόνου αὐτοῦ (2).

Τὸ σφακέλωμα οὐδὲν ἔχει τὸ κοινὸν πρὸς τὰς παραστάσεις ταύτας.

Ὅθεν τὸ νεοελληνικὸν *σφακέλωμα* οὔτε πρὸς τὴν μουσουλμανικὴν χεῖρα τοῦ Μωάμεθ οὔτε πρὸς τὰ παρόμοια σχήματα ἄλλων λαῶν ἔχει τι κοινόν, ἀλλ' οὔτε καὶ πρὸς τὸ ἑλληνορρωμαϊκὸν σύμβολον τῶν ἀνοικτῶν χειρῶν. Ἰδίαν δ' ὅλως ἔχει τὴν προέλευσιν καὶ ἰδίαν σημασίαν ὑβριστικήν, ἧς ἕνεκα προσέλαβε καὶ τὸ ὄνομα, τὸ ὁποῖον εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἐδήλου ἄλλο σχῆμα ὑβριστικόν.

Προέλευσις καὶ ἔννοια τοῦ σφακελώματος.

Περὶ τῆς προελεύσεως καὶ τῆς σημασίας αὐτοῦ πολλαὶ ἐξηνέχθησαν ἀβάσιμοι γνῶμαι. Ὁ Κοραῆς (3) ἐνόμιζεν ὅτι δὲν διαφέρει ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸν σκιμαλισμόν, πλὴν εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν δακτύλων μόνον, ἐν ἄλλοις λόγοις ἐθεώρει αὐτὸ ἀνάπτυξιν τῆς ἀρχαίας συνηθείας. Ὁ Stephani (4) ἰσχυρίζετο ὅτι ὑπονοεῖ τὰς πέντε πληγὰς τοῦ Φαραὼ ἢ τὰ πέντε καρφία, δι' ὧν προσηλώθη ὁ Χριστὸς ἐπὶ τοῦ σταυροῦ, καὶ ὅτι ὁ σφακελώνων καταρᾶται τρόπον τινὰ τοιαῦτα νὰ πάθῃ ὁ σφακελωνόμενος. Ὁ Hahn (5) εἴκαζεν ὅτι ἡ παλάμη μὲ ἀνοικτοὺς τοὺς δακτύλους συμβολίζει τὸν ἥλιον μὲ τὰς ἀκτῖνάς του, καὶ ἐκ τούτου, ἐπειδὴ ὁ προσβλέπων τὸν ἥλιον τυφλώνεται, προῆλθεν ἡ σημασία τῆς χειρονομίας «νὰ τυφλωθῇς!» Ὁ Στ. Καραθεοδωρῆς (6) ὅτι «*ἡ μούτζα* καὶ τὸ λεγόμενον τὰ *πέντε* αὐτὸ τοῦτο τὸ πεντάγραμμον σημαίνουσιν, ἐκλαμβανόμενον ἐπὶ κατάρᾳ», εἰς τὸ πεντάγραμμον δ', τὸ ἄλλως πεντάλφα καλούμενον, προσεπάθει ν' ἀνεύρῃ βαθείας μυστικὰς ἐννοίας!

Μείζονος δ' ὅμως προσοχῆς ἀξία, ἀντὶ τῶν εἰκασιῶν τούτων, εἶναι ἡ γνώμη αὐτοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ σφακελώματος. Ὁ λαὸς δὲν πιστεύει ὅτι τὸ σφακέλωμα εἶναι μαγικὴ πρᾶξις, σκοποῦσα νὰ βλάψῃ τὸν καθ' οὗ γίνεται, ὡς ὑπέλαβεν ὁ Pouqueville, παρεξηγήσας τυχαίαν τινὰ φράσιν, τῆς ὁποίας ἄλλο ἦτο τὸ νόημα (7). Ὀρθῶς δὲ ὁ B. Schmidt (σ. 588) ἠμφισβήτησε τὴν ἀκρίβειαν τῆς μεταφράσεως ταύτης τοῦ σφακελώνω διὰ τοῦ μαγεύω. Ἀλλὰ νομίζει ὁ λαὸς ὅτι τὸ σφακέλωμα ἀντικαθιστᾷ κατάραν περὶ ἐξορύξεως τῶν ὀφθαλμῶν, παραστατικώτερον ἐκφραζομένην διὰ τῆς χειρονομίας, ὡς νὰ ἦσαν δηλ. οἱ ἐντεταμένοι δάκτυλοι τὰ ὄργανα τῆς τυφλώσεως. Ἡ συνήθης διὰ λόγου κατάρα εἶναι «νὰ τυφλωθῇς», «νὰ στραβωθῇς», «νὰ χυθοῦν τὰ μάτια σου», «νὰ πέσουν» ἢ «νὰ βγοῦν τὰ μάτια σου» κλπ., ἡ δὲ διὰ τοῦ σχήματος ἐκφορὰ αὐτῆς ὑπενέφαινε τὴν ἐπιθυμίαν ταχείας ἐκπληρώσεως καὶ δὴ δι' αὐτῶν τῶν χειρῶν τοῦ καταρωμένου. Καὶ ἐνισχύουν τὴν χειρονομίαν διὰ τῆς ἐπιφωνήσεως *Νά!* ἢ *Ὅρσε*=(ὅρισε λάβε) ἢ καὶ *Ὅρσε*

1) Verhandl. d. Berl. Ges. f. Anthropol. 1886 σ. 676.
2) *Seligmann* σ. 170.
3) Ἄτακτα Δ' 582.
4) *Stephani*, Reise durch nördl. Griechenl. 1843 σ. 38. 69.
5) Παρὰ *Wachsmuth*, Das alte Griechenland im neuen 1864 σ. 61.
6) Ἐνθ. ἀν. σ. 37. 42.
7) *Pouqueville*, Voyage de la Grèce, 2ας ἐκδ. τ. VI σ. 149 (τῆς α' ἐκδ. τ. IV σ. 409). Ἐκ τούτου: Tagebuch einer Reise durch Griechenland und Albanien, Berlin 1826 σ. 282 (παρὰ *Sittl*, Gebärden σ. 123, 7).

πέντε! ἀλλ' ὁ ὑβριζόμενος σπεύδει ν' ἀπαντήσῃ *'ς τὰ μάτια σου!* ἢ ἂν ὁ σφακελώνων προλαμβάνων εἴπῃ αὐτὸς *Νὰ 'ς τὰ μάτια σου!* ἀπαντᾷ *'ς τὰ δικά σου!* Ἀπαγγέλλοντες δὲ τὸν ἀριθμὸν *πέντε*, τὸν ὑπενθυμίζοντα τὰ σφάκελα, πολλάκις κρίνουσιν ἐπιβαλλόμενον ὑπὸ τῶν κανόνων τῆς εὐπρεπείας νὰ προσθέσωσι: *'ς τῶν ὀχτρῶν μας τὰ μάτια!* (1). Οὕτω τὸ τυφλώνω κατέστη συνώνυμον τοῦ σφακελώνω καὶ τὸ τύφλα τοῦ σφάκελα (2)· ταῦτα εὑρίσκομεν ἤδη συνεκφερόμενα εἰς στιχούργημα τοῦ τέλους τοῦ ΙΖ' αἰῶνος: «καὶ δίδω του χαιρετισμὸν τύφλαις καὶ σφακιολά σου» (3).

Ἡ γνώμη αὕτη τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ σφακελώματος εἶναι βεβαίως εὐλογοφανής, ἀλλὰ πρέπει πάντως νὰ καταλεχθῇ εἰς τὰς ἀστηρίκτους εἰκασίας, τὰς ὁποίας φέρουσι συνήθως πρὸς ἐξήγησιν καὶ δικαιολογίαν ἐθίμων καὶ δοξασιῶν, ὧν ἐλησμονήθη ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ ἀληθὴς ἔννοια (4). Τὸ σφακέλωμα εἶναι ὑβριστικόν, ὡς ἀπομίμησις χαρακτηριστικῶν κινήσεων ὑβριστικῆς ἐνεργείας, ἀλλ' οὔτε ἡ τύφλωσις ἀνθρώπου εἶναι ὑβριστικὴ ἐνέργεια, οὔσα μᾶλλον τραγικωτάτη ἐγκληματικὴ πρᾶξις, οὔτε ἡ ἐξόρυξις τῶν ὀφθαλμῶν διὰ τῶν δακτύλων εἶναι ὁ συνήθης τρόπος τῆς τυφλώσεως. Ἐπίσης δὲν φαίνονται εἰς ἡμᾶς εὔστοχοι καὶ αἱ παραπλήσιοι ἐξηγήσεις τῆς χειρονομίας ὑπὸ λογίων, οἵτινες παραπλανηθέντες ἐκ τῶν συνοδευουσῶν αὐτὴν ἐπιφωνήσεων «νά 'ς τὰ μάτια σου» κτλ. ὑπολαμβάνουσιν ὅτι εἶναι ἢ ἀπειλὴ πρὸς ἐξόρυξιν τῶν ὀφθαλμῶν (5) ἢ ὕβρις τινὸς ὡς τυφλώττοντος (6). Ἀλλ' αἱ εἰς τὴν τύφλωσιν ἀναφερόμεναι ἐπιφωνήσεις, αἱ συνοδεύουσαι συνήθως τὸ σφακέλωμα, προῆλθον ἁπλῶς ἐκ τῆς ἐννοίας, ἣν ἀποδίδει εἰς τὸ σχῆμα τοῦ σφακελώματος ὁ λαός, ἀφότου ἐλησμόνησε πλέον τὴν ἀληθῆ ἀρχὴν αὐτοῦ.

Ἡ λέξις μοῦζα καὶ τὰ παράγωγα αὐτῆς.

Εἰς τὴν διάγνωσιν τῆς ὑβριστικῆς ἐνεργείας, ἣν ἀπομιμεῖται τὸ σφακέλωμα, μᾶς ὁδηγεῖ ἀσφαλῶς ἡ ταυτόσημος πρὸς τὴν λ. *σφάκελο* λέξις *μοῦζα*. Ἀμφότεραι αἱ λέξεις αὗται εἶναι ἐπίσης κοιναί, ἀδιαφόρως δὲ γίνεται χρῆσις καὶ ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ ὁτὲ μὲν ταύτης, ὁτὲ δὲ τῆς ἑτέρας πρὸς δήλωσιν τῆς χειρονομίας. Ἡ λέξις *μοῦζα* κυρίως σημαίνει ἀσβόλην, ἐκ τῆς σημασίας δὲ ταύτης παρῆχθησαν καὶ αἱ λοιπαί, ἐν αἷς καὶ ἡ τοῦ ὑβριστικοῦ σχήματος τῆς χειρός.

Φέρεται δ' ἡ λέξις αὕτη εἰς πολλοὺς τύπους. Ὁ παλαιότερος εἶναι *μοῦζα*(7)·

---

1) Δελτ. ἱστ. ἑταιρ. Β' 125 (Κρήτης). Καὶ οἱ Ἄραβες τῆς Κωνσταντίνης κατὰ τὴν ἀπαγγελίαν τοῦ ἀριθμοῦ πέντε ἐπιλέγουσι: φιτ άιν βλίς = 'ς τὰ μάτια τοῦ διαβόλου (Revue des tradit. populaires σ. 282). Ὁ *Seligmann* (II 178) ἀναφέρει ἀραβικὴν παροιμίαν: Chamse fi wudsch el—a'dâ = πέντε 'ς τῶν ἐχθρῶν τὰ πρόσωπα, καὶ κατάραν: Chamsa fi aïnek = πέντε 'ς τὰ μάτια σου.

2) *Κοραῆ* Ἄτακτα Δ' 582. *Schmidt* σ. 583. Ἡ τοιαύτη χρῆσις εἶναι πάγκοινος.

3) *Νεοφύτου*, τὸ ἀχοῦρι στ. 136.

4) Πρβλ. Λαογραφ. Α' 9.

5) *Wachsmuth* ἔνθ. ἀν. *Sittl*, die Gebärden σ. 45. *B. Schmidt* σ. 588. Ὁ *Guys*, (Voyage littéraire de la Grèce, 3e éd. 1783 τ. Ι σ. 371) παραδόξως συγχέων τὰ πράγματα λέγει ὅτι τὸ σφακέλωμα καὶ ἡ συνοδεύουσα αὐτὸ φράσις *νά ς' τὰ μάτια σου!* ἐξέφραζε παρὰ τοῖς *ἀρχαίοις* Ἕλλησιν ἐπιθυμίαν ἐξορύξεως τῶν ὀφθαλμῶν τῶν ἐχθρῶν αὐτῶν.

6) *Κ. Οἰκονόμου*, Δοκίμιον περὶ τῆς πλησιεστέρας συγγενείας τῆς σλαβονορωσ. πρὸς τὴν ἑλληνικὴν τ. Γ' σ. 321.

7) Παρὰ *Σαχλίκῃ*, Γραφαὶ στ. 47 *Wagner*, *Legrand* ἐν Annuaire de l' Associat. σ. 216 στ. 178 W. σ. 226 L. στ. 359 W. σ. 237 L—*Ducange* λ. σ. 959. *Κοραῆ*, Ἰσοκράτ. Β'

ἄλλοι τύποι. *μούζη* (1), *μούτσα* (2), *μοῦτζα* (3), *μουτζὰ* (4), *μοῦντζα* (μοῦdζα)· ὁ κοινότατος τύπος (5), ὃν παρέλαβε καὶ ἡ μακεδονοβλαχικὴ (6) καὶ ἡ ἀλβανικὴ (7)· *μοῦνζα*(;) (8) *μοῦντσα* (9) *μοῦτθα* (10). Παράγωγα: ἡ ἐνέργεια *μουντζιὰ* (11), *μουτζιὰ* (12) *μουζουβὲ* (13). Τὸ ρῆμα *μουζώνω* (14), *μουζζώννω* (15), *μουζώννω* (16), *μουζώννου* (17), *μουνζώνω* (18), *μουντζώνω* (19), *μουντζώνω* (20), *μουντσώνω* (21), *μουντζούνου* (22). Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐνεργείας: *μούντζωμα* (κοινότατον), *μούζωμαν* (23), *μούντσωμαν* (24) *μουτζωμὸς* (25). Μετὰ παραγωγικῶν καταλήξεων: *μουντζάλα* (moudζάλα) (26), *μουντζαλιὰ* (moudζαλιὰ) (27), *μουζαλιὰ* (28), *μουζουλιά*, *μουζουλάδα* (29). Τὸ ρ. *μουντζαλώνω* (moudζαλώνω) (30), ἐκ τούτου *μουτζάλωμα*. Μετὰ τῆς καταλήξεως -οῦρα: *μουν-*

σ. 299. Ἄτακτα Β' 253. Σάμου. (*Σταματιάδ.* Σαμιακὰ Ε 785). Καλύμνου (Α.Λ.) Καρπάθου (Α.Λ.) Κύπρου *Σακελλαρίου*, Κυπριακὰ Β' 667. (Α.Λ.) Σηλυβρίας (Α.Λ.) Λιβισίου Λυκίας (*Μουσαίου*, Βατταρισμοὶ σ. 87).

1) Καρπάθου (Α.Λ.) Κύπρου (*Σακελλάρ.* Β' 667. Α.Λ.)

2) Ἀμισοῦ (Α.Λ.).

3) Συναξάριον γυναικῶν στ. 848 Krumbacher. Μαδύτου (Α.Λ.)

4) Σύμης (ΚΠ. Σύλλογος Η' 474. Α.Λ.).

5) Τὸ πρῶτον ἐν χειρογρ. τοῦ *Νικήτα Χωνιάτου* σ. 253, 273 Bonn: «τὴν μούντζην Ἀκολουθία τοῦ σπανοῦ (*Legrand*, Bibl. gr. vulg. II 43). *Κοραῆ*, Ἄτακτα Β' 253. *Σκ. Βυζαντίου*, Λεξικὸν καθ' ἡμᾶς ἑλλ. λ. *Πολίτου*, Παροιμ. Γ' 400. 409 Πελοποννήσου, Στερεᾶς καὶ ἀλλαχοῦ. Συλάτων Καππαδοκίας (*Φαρασοπούλου*, τὰ Συλάτα σ. 121) Λάστας (Α.Λ.) Τήνου (Α.Λ.) Γκιουμουλτζίνα (παρὰ Στ. Κυριακίδου).

6) Mùndzâ, πληθ.-dzi. (*Νικολαΐδου*, Ἐτυμολογ. λεξικὸν τῆς κουτσοβλαχικῆς ἐν λ.)

7) Mundze θηλ. (*G. Meyer*, Etymolog. Wörterbuch der albanes. Sprache σ. 289) muntse (*Hahn*, Alban. Stud. III 78). *μούνdτσεα* (*Χριστοφορίδου*, Λεξ. τῆς ἀλβανικῆς σ. 252).

8) Ducange.

9) Πόντου (Α.Λ.)

10) Καλύμνου (Α.Λ.)

11) Μαδύτου (Α.Λ.)

12) Σύρου (Α.Λ.)

13) Κρήτης (Φιλίστωρ Δ' 520).

14) *Κοραῆ* Ἄτ. Β' 254. Κρήτης (Φιλίστωρ Δ' 520) μετοχὴ μουζωμένος (Δελτ. ἱστ. ἑτ. Β' 125).

15) Ἔλυμπος Χίου (*Pernot*, Études de linguistique I 430).

16) Κύπρου (*Σακελλαρ.* Β' 667. Α.Λ.) μετ. μουζωμένος (Κύπρου, Σακελλ.) ἢ μουζουμένος (Καρπάθου, Ζωγρ. ἀγ. Α' 369).

17) Λιβισίου (*Μουσαίος* 87).

18) Καρπάθου (Α.Λ).

19) Τὸ πρῶτον ἐν Συντίπᾳ σ. 146 Boiss. «μουτζωθῆναι». *Βλάχου*, Θησ. τετράγλωσσος. Τήνου (Α.Λ.). Σύμης (μουτζωμένος: ΚΠ Σύλλογος Η' 474).

20) Κοινότατον, πολλαχοῦ. *Somavera*. *Σκαρλ. Βυζάντιος*. Λάστα (Α.Λ.) μτχ. μουντζωμένος, Ἠπείρου (Α.Λ.).

21) Πόντου (Α.Λ.)

22) Τσακωνικῆς. (*Οἰκονόμου*, Γραμματ. σ. 82).

23) Κύπρου (*Σακελλάρ.* Β' 667).

24) Πόντου (Α.Λ.).

25) Σύμης (ΚΠ. Σύλλογος Η' 474).

26) Ἀθῆναι, Πελοπόννησος καὶ ἀλλαχοῦ.—Περὶ τῆς καταλήξεως -άλα βλ. *Χατζιδάκι*, ΜΝΕ. Β' 250.

27) Κοινόν.—μουντζαλία (*Κοραῆ*, Ἄτ. Β' 253).

28) *Girolamo Germano* Grammaire publ. par Pernot σ. 137.—μουζαλία *Κοραῆ*, Ἰσοκράτ. Β' 395. Ἄτ. Β' 253. *Οἰκονόμου*, Δοκ. Β' 238.

29) *Somavera*.

30) Κοινόν.—μουζαλώνω (καταμουζαλώνω) (*Κοραῆ*, Ἰσοκρατ. Β' 299. Ἄτ. Β' 254). *Οἰκονόμ.* ἐνθ. ἀν.

τζοῦρα (1), *μουζζοῦρα* (πληθ. μουζζουράες) (2), *μουντσουριά*, *μουντσουράδα*(3). Τὸ ρ. *μουντζουρώνω* (μουdζουρώνω) (4), *μουζουρώννω* (5), *μουντζουρίζου*, (6) ὅθεν τὸ *μουντζούρωμα* (ἢ μουdζούρωμα). Εἰς ταῦτα πρέπει νὰ καταλεχθῇ καὶ τὸ θρακικὸν (*μούτζουλο*, τό, (7) ἴσως δὲ καὶ τὸ ἠπειρωτικὸν *μουρτζουλώνω*, (8) ὄχι δ' ὅμως καὶ τὸ ἠπειρωτικὸν *μουντζοῦρι*, ὅπερ εἶναι ἰταλικὴ λέξις ἐκ παρετυμολογίας προσαρμοσθεῖσα πρὸς τὴν μουντζοῦραν (9), ὡς οὐδὲ τὸ ἐπίσης ἰταλικὴν ἔχον τὴν προέλευσιν *μούτσουνο*.—Σύνθετα : *ἀμούντσωτος* (10) καὶ τὰ τῆς μέσης ἑλληνικῆς *μουτζοκουρεμένος*, *μουτζοπαντρεμένη*, περὶ ὧν κατωτέρω.—Κύρια ὀνόματα *Μουντζούρης*, (11) *Μουντζουρίδης* (πελοποννησιακὴ οἰκογένεια), ἴσως καὶ τὸ βυζαντινὸν Μουζάλων, (νεοελλ. οἰκογενειακὸν ὄνομα *Μουζάλας*).

Πρώτη καὶ κυρία σημασία τῆς λέξεως *μοῦντζα* (μοῦζα κλπ). εἶναι, ὡς εἴπομεν, ἡ τῆς ἀσβόλης (12).Σημασιολογικαὶ μεταβολαί : 2.Ρύπος, μελανία(13).3.Κηλὶς μελανίζουσα (14).4. Κηλὶς τοῦ σώματος, δερματικὴ νόσος(λειχὴν) (15).5.Ὁμίχλη (16). 6. Ἐπίχρισις τοῦ προσώπου καὶ γυμνῶν μερῶν τοῦ σώματος δι' ἀσβόλης πρὸς ὕβριν (17).7. Ἡ διάταξις τῶν δακτύλων τῆς χειρὸς πρὸς τὴν ἐνέργειαν ταύτην, σφάκελον.(18) 8.Ἀτιμία, ὄνειδος, περιφρόνησις (19).9. Ἀράχνη(20).

Ἡ δὲ *μουντζάλα* ἢ *μουντζαλιὰ* σημαίνει τὴν κηλῖδα μελάνης, καὶ ἡ

1) Κοινόν.—Περὶ τῆς καταλήξεως -οῦρα βλ. *G. Meyer*, Neugr. Studien III 77. *Χατζιδάκι*, Μεσαιων. καὶ νέα ἑλλην. Β' 306. Γλωσσολογ. μελέτ. 224.

2) Πυργὶ Χίου (*H. Pernot*, Etudes de linguistique I 430).

3) *Somavera*.

4) Κοινότατον.

5) Κύπρου (*Σακελλάρ.* Β' 667)—μουζουρώνου Λιβίσιον (*Μουσαίου*, Βατταρισμοὶ 87)

6) Τσακωνικόν, καὶ ρηματικὸν μουντζουριστέ, -ά, -έ (*Οἰκονόμου*, Γραμματικὴ τῆς τσακωνικῆς σ. 82).

7) Εἰς τὰ χωρία τῆς Κεσσάνης (ΚΠ. σύλλογος Η' 352) μούτζουλο λέγουν τὸ μικρὸν παιδίον καὶ τὸ εὐτελὲς πρᾶγμα.

8) Ζωγράφ. ἀγὼν Α' 48. μορτσουλώνω (αὐτ. σ. 3). σημαίνει βάφω μὲ μελάνην, ἢ λερώνω, μαυρίζω. φρ. «ἀκόμα δὲ τὸ μουρτζούλωσα» ἐνν. τὸ πρόσωπον, εἶμαι ἄσπιλος. Πιθανῶς προῆλθεν ἐκ συμφυρμοῦ τοῦ μοῦρτζος (μαῦρος) καὶ τοῦ μουτζαλώνω.

9) Μουντζοῦρι ἐν Ἠπείρῳ μέτρον σιτηρῶν (*Ἀραβαντιν.* Γλωσσάρ. σ. 63) ἐκ τοῦ ἰταλ. misura. Μουζοῦρι ἐν Κρήτῃ (*Jeannaraki*, Ἄσματα κρητικὰ σ. 349) καὶ ἐν Καρπάθῳ (Ζωγρ. ἀγ. Α' 333).

10) Πόντου. «ἀμούντσωτος,-ον=ἀκηλίδωτος. ἰδίως ἐπὶ χάρτου· μὴ ἀπεσβεσμένος, ἐπὶ γεγραμμένων.» (Ἀρχεῖα νέας ἑλλην. Α' γ' σ. 69).

11) Ἑλληνικὴ μετάφρασις τῆς κωμῳδίας τοῦ Μολιέρου La jalousie du Barbouillé ἐπιγράφεται: «Ἡ ζηλοτυπία τοῦ Μουντζούρη». Δημώδεις τινὲς παροιμίαι ἀναφέρονται εἰς τὸν Μουντζούρην. (Ἐν τῷ ἀνεκδότῳ τμήματι τῆς συλλογῆς μου ἐν λ. Μουντζούρης 1—5).

12) Ὁ εἰς κοινοτέραν γλῶσσαν κῶδιξ τοῦ Χωνιάτου ἀποδίδει τὸ ἀσβόλη τῶν ἄλλων κωδίκων διὰ τοῦ μοῦντζα ἢ μούντζη.-αἰθάλη, fuligo (*Ducange*) Μοῦζα ἡ μουντζοῦρα τοῦ φούρνου καὶ τοῦ μαγειρείου, ἡ καπνιὰ τῶν καπνοδόχων κλπ. (Κύπρος). Ἄνθραξ, καπνιὰ τοῦ φούρνου, τοῦ τηγανιοῦ (Σύμη). Ἀσβόλη (Μάδυτος).

13) *Σαχλίκης* (Κρήτη). Πόντος. Κάρπαθος.—Μελανιά, μαυράδα (Κάλυμνος). Πᾶσα μελανὴ ἀκαθαρσία (Κύπρος).

14) Τῆνος, Σύμη, Κάλυμνος Κύπρος, Πόντος.

15) Κύπρος.—Πόντος (Ἀμισός).

16) *Μοῦτθα*, ὁμίχλη, καταχνιά· *μουτθαλιάζει*= βραδειάζει· *πομουτθώνω*=συνοφρυοῦμαι (Κάλυμνος).

17) *Σαχλίκης* (Κρήτη). *Κοραῆ*, Ἄτακτα Β' 253. Κύπρος.

18) Κοινότατον. *Σκαρλ. Βυζάντιος*. Λάστα. Σύρος. Κάρπαθος. Λιβίσιον. Μάδυτος. Γκιουμουλτζίνα. Ἡ σημασία τῆς λέξεως εἰς τὴν μακεδονοβλαχικὴν καὶ εἰς τὴν ἀλβανικήν.

19) Συναξάρ. γυναικ. στ. 848 Krumbacher (ὦ ! ἡ μοῦντζα καὶ ἀστοχία τους!) *Πολίτου*, Παροιμ. Γ' 400,24. 403,36. 409,57. Τῆνος. Σάμος.

20) Σύλατα Καππαδοκίας. Ἴσως διὰ τὴν ἐκδοχὴν τῶν ἱστῶν τῆς ἀράχνης ὡς ῥύπου, ἢ διὰ τὴν παρομοίωσιν τῶν 8 ποδῶν τῆς οἰκιακῆς ἀράχνης πρὸς τοὺς διεστηκότας δακτύλους

μουντζοῦρα ρύπον μελανίζοντα, μεταφορικῶς δὲ τὰς ὡς κηλῖδας μελάνης φαινομένας διαγραφὰς γραμμάτων ἐπὶ τοῦ χάρτου ἢ κακογραφημένα ἔγγραφα ἢ σχέδια· ἔπειτα δὲ καὶ τὰς ἠθικὰς κηλῖδας ἢ τὰς καταισχύνην φερούσας πράξεις (1). Τῶν δὲ ρημάτων τὸ μὲν *μουντζαλώνω* σημαίνει κηλιδῶ, ρυπαίνω εἰς κυρίαν καὶ μεταφορικὴν ἔννοιαν, τὸ δὲ *μουντζουρώνω*: 1. Ἀσβολῶ, μελανίζω (2). 2. Ρυπαίνω. 3. Ἀτάκτως καὶ ἀπροσέκτως γράφω (φρ. μουντζουρώνω χαρτιά, καταγίνομαι εἰς ἄσκοπον γραφικὴν ἐργασίαν). 4. Προσάπτω εἴς τινα ἠθικὴν κηλῖδα, στιγματίζω (3)· καὶ τὸ *μουντζώνω*: 1. Μαυρίζω μὲ ἀσβόλην (4). 2. Ρυπαίνω, κηλιδῶ (5). 3. Διαγράφω γεγραμμένα, ρυπαίνω οὕτω τὸν χάρτην (6). 4. Χρίω μὲ ἀσβόλην τὸν καταδικασθέντα νὰ πομπευθῇ (7). 5 Σφακελώνω (8). 6. Στιγματίζω (9). 7. Περιφρονῶ (10). Ἡ παθ. μετοχὴ *μουντζωμένος, -η, -ο*, σημαίνει: 1. Τὸν ὑβρισθέντα διὰ σφακελώματος. 2. Τὸν κατηςχυμμένον, ἐντροπιασμένον. 3. Τὸν ἄθλιον καὶ ταλαίπωρον (11). 4. Τὸν πονηρὸν καὶ διεστραμμένον (12). 5. Τὸν ἄτιμον(13). Τὸ δὲ *μούντζωμα* σημαίνει κυρίως τὴν ἀσβόλωσιν, τὸ μαύρισμα διὰ μέλανος χρώματος (14), ὅπως καὶ τὸ *μουντζούρωμα*, ἀλλ' ἡ κοινοτάτη σημασία τῆς λέξεως ταύτης εἶναι ἡ τοῦ σφακελώματος, τὴν ὁποίαν οὐδέποτε προσλαμβάνει ἡ λ. μουντζούρωμα.

Ἡ ἐτυμολογία τῆς λ. μοῦζα εἶναι δυσδιάγνωστος. Ὁ Κοραῆς (εἰς Ἰσοκράτ. τ. Β' σ. 299) εἶκασεν, ὅτι παράγεται ἢ ἐκ τοῦ ἰταλ. muso (πρόσωπον) ἢ ἐξ ὑποτιθεμένου θηλυκοῦ *μύση* τοῦ μῦσος=μίασμα. Ἐκ τούτου καὶ τοῦ ρ. ἀλίνω (ἀλείφω,) ρ. μυσαλίνω, μουσαλώνω. Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι δὲν ἐπέμεινεν εἰς τὴν εἰκασίαν ταύτην, διότι δὲν τὴν ἐπανέλαβεν εἰς τὰ Ἄτακτα. Ὁ δὲ Κ. Οἰκονόμος (15) παρῆγε τὸ μοῦντζα, μουντζώνω ἐκ τοῦ μούτζουνο (γρ. μούτσουνο) ἰταλ. muzzo (γρ. muso), μύζω. Τὸ δὲ μουτζαλώνω, μουζαλία ἐθεώρει συγγενῆ πρὸς τὰ ρωσικὰ μούσ' θολωτικός, μούσλιω=σιαλίζω, σιάλω μολύνω (16). Ὁ G. Meyer (ἔνθ. ἀν.) ἐθεώρει τὴν λ. ξένην, πιθανῶς ἐκ τοῦ ἰταλ. moccio, βενετ. mozzo (μύξα, βλέννα). Ὁ δὲ K. Sittl (die Gebärden σ. 102, 6) ἀνενδοιάστως ἀποφαίνεται ὅτι ἡ μοῦτζα ἀνήκει εἰς τὸ λατινικὸν στέλεχος mut– διὰ τῶν Ἀλβανῶν μεταδοθὲν εἰς τοὺς Ἕλληνας, καίτοι κατάδηλον εἶναι, ἐπειδὴ μονήρης εἶναι ἡ λέξις ἐν τῇ ἀλβανικῇ καὶ μία ἡ σημασία

τῶν χειρῶν εἰς τὸ σφακέλωμα.

1) Εἰς τὴν ἀλβανικὴν mudsúrea ἢ munidsúrea σημαίνει μουτζοῦραν καὶ μέγα δυστύχημα, συμφοράν. (*Χριστοφορίδου*, λεξικ. τῆς ἀλβαν. σ. 257. *G. Meyer*, Etymolog. Wörterb. d. albanes. Spr. σ 290).

2) Σκ. *Βυζαντίου*, Λεξικόν. Κύπρος. Λιβίσιον.

3) Κοινοτάτη σημασία.—Κύπρος.

4) Κρήτη. Κύπρος.

5) *Βλάχου*, Θησαυρός. Τῆνος.

6) Πόντος φρ. ἐμούντσωσεν τὰ γράμματα τοῦ χαρτί.

7) Σημασία τῆς μέσης ἑλληνικῆς: Συντίπας. Πτωχολέων Α' στ. 96 L. «καὶ μουτζώνει κ' ἐξορίζει».

8) Ἡ κοινοτάτη σήμερον σημασία.—*Somavera*. Σκ. *Βυζάντιος*. Λάστα. Γορτυνίας. Τσακωνική. Τῆνος. Λιβίσιον.

9) Κύπρος.

10) Κοινοτάτη σημασία. Πρὸς ἐπίτασιν τῆς ἐννοίας ἐκ τῶν ταὐτοσήμων *μοῦντζα* καὶ *φάσκελο* σχηματίζεται σύνθετον ρ. *μουντζοφασκελώνω*.

11) Σύμη. Κάρπαθος (μέραις μουζουμέναις, ἐν κατάρᾳ).

12) Ἤπειρος. Ἐν Κρήτῃ μουζωμένος ὁ διάβολος.

13) Κύπρος.

14) Κύπρος. Πόντος.

15) Δοκίμ. Γ' 321.

16) Αὐτ. Β' 328.

αὐτῆς, ὅτι ἐκ τῆς ἑλληνικῆς παρελήφθη εἰς ταύτην μόνον τὴν σημασίαν. Τέλος ὁ Bern. Schmidt (σ. 586) εὔστοχον θεωρῶν τὴν γνώμην τοῦ Σίττλ, ἀπορρίπτων δὲ πάσας τὰς λοιπὰς ἐτυμολογίας, εὑρίσκει πιθανωτάτην τὴν συνάφειαν τῆς μούντζας πρὸς τὸ λατινικὸν mutanium ἢ muttonium λέξεις, τὰς ὁποίας παλαιός τις γλωσσογράφος ἐξηγεῖ «πέος, προβασκάνιον». Εἶναι φανερὰ ἡ ἐπήρεια, τὴν ὁποίαν εἶχε πρὸς σχηματισμὸν τῆς γνώμης ταύτης ἡ πεποίθησις ὅτι ἡ *μοῦντζα* εἶναι χειρονομία αἰσχρά, ἡ αὐτὴ καὶ ὁ ἀρχαῖος σφάκελος σκοποῦσα τὴν ἀποτροπὴν τῆς βασκανίας· πεποίθησις παντελῶς ἀστήρικτος, ὡς δεικνύουσι πλὴν ἄλλων αἱ ἀναγραφεῖσαι ἀνωτέρω σημασίαι τῆς λέξεως.

Τὸ σφάκελον καὶ ἡ μοῦζα δὲν ὑπονοοῦσι αἰσχρὰν πρᾶξιν, ἀλλὰ τὴν ἐνέργειαν τῆς ἐκπομπεύσεως.

Οὔτε ἡ λέξις *μοῦντζα* οὔτε τὰ παράγωγα αὐτῆς εἶχόν ποτε τὴν σημασίαν τοῦ προβασκανίου ἢ τοῦ φαλλοῦ ἢ ἄλλην τινὰ παραπλησίαν. Καίτοι δ' ἀντὶ ταύτης ἀδιαφόρως γίνεται χρῆσις καὶ τῆς ἀρχαίας λέξεως σφάκελος, ἀλλ' ὅμως δὲν σημαίνει τὸ ἀρχαῖον αἰσχρὸν σχῆμα, οὐδ' ὑπονοεῖ κἂν αἰσχρὰν πρᾶξιν. Οὐδὲν ἧττον εἶναι σχῆμα ὑβριστικόν, καὶ ὡς τοιοῦτο ἀναγκαίως ὑποδηλώνει ἐνέργειαν ἀποτελοῦσαν δεινὴν ὕβριν ἐκείνου, πρὸς ὃν ἀπευθύνεται. Ὅπως δὲ κατανοήσωμεν τὴν σημασίαν τοῦ σχήματος καὶ τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ πρέπει νὰ ἀνεύρωμεν τὴν ὑβριστικὴν ἐκείνην ἐνέργειαν, τῆς ὁποίας χαρακτηριστικὴ κίνησις ἦτο ἡ ἔκτασις τῆς παλάμης μὲ διεσταλμένους τοὺς δακτύλους ἐπὶ τὸ πρόσωπον τοῦ ὑβριζομένου.

Ἡ ἐνέργεια αὕτη εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ παρασκευὴ πρὸς πόμπευσίν τινος, ὡς ἐγίνετο ἡ πόμπευσις παρ' ἡμῖν κατὰ τοὺς μέσους χρόνους καὶ ὡς ἐξηκολούθει μέχρι πρὸ ὀλίγου νὰ γίνεται ἐνιαχοῦ. Ὁ εἰς τὴν ἀτιμωτικὴν ταύτην ποινὴν καταδικασθεὶς πρὸς τοῖς ἄλλοις ἐχρίετο μὲ ἀσβόλην τὸ πρόσωπον καὶ τὰ γυμνὰ μέρη τοῦ σώματος. Εὑρίσκοντο δὲ βεβαίως πάντοτε πολλοὶ πρόθυμοι πρὸς ἐκτέλεσιν εὐαρέστου εἰς τὸν χύδην ὄχλον ἀποφάσεως, οἵτινες ἐμβάπτοντες τὴν χεῖρα εἰς ἀσβόλην, ἔχριον τὸ πρόσωπον τοῦ καταδικασθέντος (1). Τὸ σχῆμα τῆς μούντζας λοιπὸν εἶναι μίμησις τῆς κινήσεως τῆς χειρὸς τῆς ἐπαλειφούσης μὲ μοῦντζαν ἢ ἀσβόλην τὸν πομπευόμενον, δηλοῦν ὅτι τοιαύτης τύχης ἄξιος εἶναι ὁ ὑβριζόμενος.

Ἡ τοσοῦτο συνήθης εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ποινὴ τῆς πομπεύσεως πλὴν τοῦ ὑβριστικωτάτου σχήματος, ὅπερ παρήγαγεν, ἔσχε καὶ ροπήν τινα εἰς τὴν γλῶσσαν πλουτίσασα τὸ ἑλληνικὸν ὑβρεολόγιον διὰ νέων ἐκφραστικῶν ὕβρεων καὶ προσδώσασα εἰς πολλὰς λέξεις ὑβριστικὴν σημασίαν. Ἕνεκα τούτου δὲ πρὸς κρείσσονα διευκρίνησιν τοῦ ὑβριστικοῦ σχήματος, καὶ τῶν συναφῶν ὕβρεων, δὲν κρίνομεν περιττὴν τὴν ἐξέτασιν περὶ τῆς βαρβάρου ταύτης ποινῆς.

Ἡ πόμπευσις παρὰ τοῖς ἀρχαίοις.

Ὁ λόγος, δι' ὃν αὕτη ἔλαβεν ὄνομα ἰδιάζον εἰς ἀρχαῖον θρησκευτικὸν νόμιμον, εἶναι φανερός. Θρησκευτικαὶ πομπαί, ἐν αἷς οἱ πομπεύοντες ἔσκωπτον καὶ ἐλοιδόρουν ἀλλήλους, ὁποῖαι ἡ πομπὴ τῶν Ἐλευσινίων μὲ τοὺς γεφυρισμοὺς (2), ἡ διονυσιακὴ πομπὴ τῶν Ἀνθεστηρίων μὲ τὰ ἐπὶ τῶν ἁμαξῶν

1) Πρβλ. *Σαχλίκη*, Γραφαὶ Α' 47 σ. 64 *Wagner* σ. 216 *Legrand* «καὶ σὲν τὴν μοῦζαν χρίσουν». — Αὐτ. Γ' 359 σ. 77 *W.* σ. 237 *L.* «ταῖς μούζαις τὸν ἀλείφει».

2) Βλ. *A. Mommsen*, Feste der Stadt Athen 1898 σ. 227. Καὶ ἐν ἄλλῃ ἑορτῇ τῆς Δήμητρος, τοῖς Θεσμοφορίοις, κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν αὐτῶν, τὰ Στήνια, ἐσυνηθίζοντο τὰ σκώμματα καὶ λοιδορίαι ἀλλήλων, ὅθεν καὶ τὸ ρ. στηνιῶσαι=βλασφημῆσαι, λοιδορῆσαι.

σκώμματα, συνετέλεσαν ὅπως τὸ *πομπεύειν* προσλάβῃ καὶ τὴν σημασίαν τοῦ λοιδορεῖν, ἡ δὲ *πομπεία* τὴν τῆς λοιδορίας, ἤδη ἀπὸ τοῦ Δ΄ αἰῶνος π. Χ. (1). Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν διεστέλλετο ἡ *πομπὴ* τῆς πομπείας, ταύτης μόνον προσλαβούσης τὴν δύσφημον ἔννοιαν, ἀλλ' ὕστερον φαίνεται ὅτι κοινὴ ἦτο ἡ χρῆσις ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἐννοίας καὶ τῶν δύο τύπων (2), ἀφοῦ καὶ τὸ *πομπεύειν* ἀνέκαθεν εἶχεν ἀμφοτέρας τὰς σημασίας. Ποιναὶ δὲ παραπλήσιαι τῆς βυζαντινῆς πομπῆς δὲν ἦσαν ἄγνωστοι καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, συνιστάμεναι εἰς περιαγωγὴν ὀνειδιστικὴν ἀνὰ τὰς ὁδοὺς ἢ ἐκθεατρισμὸν ἐν τῇ ἀγορᾷ, συνοδευόμεναι ἐνίοτε μὲ ὕβρεις καὶ σωματικὰς κακώσεις καὶ συνεπαγόμεναι πάντοτε ἀτίμωσιν (3). Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Δ΄ αἰῶνος π. Χ. ἐν Σπάρτῃ ὁ Κινάδων, ἀποκαλυφθείσης τῆς συνωμοσίας, ἣν ἐτεκταίνετο κατὰ τῶν καθεστώτων, «ἤδη δεδεμένος καὶ τῷ χεῖρε καὶ τὸν τράχηλον ἐν κλοιῷ μαστιγούμενος καὶ κεντούμενος αὐτός τε καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ κατὰ τὴν πόλιν περιήγοντο» (4). Ἄλλην ὁμοίαν ποινὴν ἐπέβαλλον οἱ Λακεδαιμόνιοι εἰς τοὺς διαπράξαντας ἔγκλημά τι· ὁ φωραθεὶς ἔνοχος ἔδει νὰ γυρίζῃ κύκλῳ βωμοῦ τινος τῶν ἐν τῇ πόλει ἄδων ψόγον πεποιημένον εἰς ἑαυτὸν (5). Ἐν Βοιωτίᾳ ποτὲ τὸν μὴ ἀποδίδοντα τὸ χρέος ἄγοντες εἰς τὴν ἀγορὰν ἐκάθιζον καὶ ἐπέβαλλον εἶτα αὐτῷ κόφινον, ὁ δὲ κοφινωθεὶς ἐγίνετο ἄτιμος (6). Κατὰ τοὺς νόμους τοῦ Χαρώνδου παρὰ Θουρίοις, οἱ καταδικασθέντες ἐπὶ συκοφαντίᾳ ὑπεχρεοῦντο νὰ περιπατῶσιν ἐστεφανωμένοι μὲ μυρίκην, «ὅπως ἐν πᾶσι τοῖς πολίταις φαίνωνται τὸ πρωτεῖον τῆς πονηρίας περιπεποιημένοι» (7)· καὶ οἱ λιπόντες τὴν τάξιν ἢ μὴ ἀναλαβόντες τὰ ὅπλα ὑπὲρ τῆς πατρίδος ὑπεχρεοῦντο νὰ κάθηνται ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας ἐν τῇ ἀγορᾷ φοροῦντες γυναικείαν ἐσθῆτα (8). Χαρακτηριστικὰς δὲ τινας ὁμοιότητας πρὸς τὰ βυζαντινά, ἤτοι τὴν ἐπιβολὴν τῆς ποινῆς εἰς τὰς μοιχαλίδας (9) καὶ τὴν ἐπὶ ὄνου περιαγωγὴν (10), ἐνεῖχον νόμοι τῶν Κυμαίων καὶ τῶν Πισιδῶν. Παρὰ τοῖς Κυμαίοις, ἡ φωραθεῖσα μοιχαλὶς ἤγετο εἰς τὴν ἀγοράν, καὶ ἐκεῖ ἀνεβιβάζετο ἐπὶ λίθου, ὅπως τὴν ἴδωσι πάντες·

1) *Δημοσθ.* ΙΗ΄ 11. σ. 229. ΙΗ΄ 124. σ. 268. *Μενάνδρ.* ἀπ. *Meineke* FCG IV, 188, 4. Βλ. μαρτυρίας ἐν *Στεφάνου* Θησαυρῷ.

2) *Ἀμμων.* Ἀλεξανδρ. σ. 115. *Πτολεμαίου* περὶ διαφορᾶς λέξεων ἐν Hermes XXII σ. 404.

3) Δὲν μνημονεύομεν τὴν περιαγωγὴν τῶν *φαρμακῶν* ἐν τοῖς Θαργηλίοις, διότι καίτοι παρατηροῦνται ἐν αὐτῇ πολλαὶ ὁμοιότητες πρὸς τὴν ποινὴν τῆς πομπεύσεως, εἶναι δ' ὅμως σφόδρα ἀμφίβολος ἰατιώδης συνάφεια ταύτης πρὸς τὸ θρησκευτικὸν ἐκεῖνο νόμιμον.

4) *Ξενοφ.* Ἑλλην. Γ΄ γ΄ 11.

5) *Πλουτάρχ.* Λακεδαιμον. ἐπιτηδ. 9 σ. 237.

6) *Στοβ.* Ἀνθολ. ΜΔ΄ 41 σ. 187. 14 Meineke.

7) *Διοδωρ.* ΙΒ΄ 12,2.

8) Αὐτ. 16.1. Ἡ ἀτιμωτικὴ τιμωρία τῶν καταλιπόντων τὴν τάξιν ἢ ὅπως δήποτε ἐπιδειξάντων ἀνανδρίαν στρατιωτῶν διὰ περιαγωγῆς αὐτῶν ἐν γυναικείᾳ περιβολῇ ἦτο καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους συνήθης. Βλ. *Ζώσιμ.* Γ΄ 3 σ. 126.8 Bonn (ἐπὶ Ἰουλιανοῦ). *Κίνναμ.* Α΄ 5 σ. 12 (ΙΑ΄ ἑκ.) *Νικήτ. Χωνιάτ.* ς΄. σ. 256 (ΙΒ΄ ἑκ.) *Παχυμέρ.* Ι σ. 240 Bonn (ΙΓ΄ ἑκ.)

9) Αὐστηρότατοι ἦσαν οἱ νόμοι τῶν ἀρχαίων ἑλληνίδων πόλεων πρὸς τοὺς μοιχοὺς καὶ τὰς μοιχαλίδας. (Βλ. *Meier—Schömann*, Attische Process. σ. 331. *L. Schmidt*, ἡ ἠθικὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, μετ. Δ. Ι. Ὀλυμπίου τ. Β΄ σ. 254 κέ.) Καὶ ἐπὶ τῆς τουρκοκρατίας παρ' ἡμῖν αἱ μοιχαλίδες ἐτιμωροῦντο διὰ τῆς πομπεύσεως.

10) Πρὸς ἐπίτασιν τοῦ αἴσχους συνήθως ἐκαθίζετο ὁ πομπευόμενος ἀντιστρόφως ἐπὶ τοῦ ὄνου, ἔχων δηλ. ἐστραμμένα τὰ νῶτα πρὸς τὴν κεφαλὴν τοῦ ζῴου. Οὕτως ἀπεικονίζεται ἐν τετραδράχμῳ τῆς ἐν τῇ Χαλκιδικῇ Μένδης ἐξηπλωμένος ὁ Διόνυσος (*Imhoof—Blümer* u. *Keller*, Tier u. Pflanzenbilder πίν. ΙΙ 29. *Head*, ἱστορ. νομισμ. μετ. Ι. Σβορώνου. πιν. ΙΑ΄ 10). Ἀλλὰ βεβαίως ἡ παράστασις αὕτη τοῦ Διονύσου ἀναπαυομένου οὐδὲν κοινὸν ἔχει πρὸς τὰς ἀτιμωτικὰς ποινάς.

ἔπειτα δὲ ἀναβιβαζομένη εἰς ὄνον περιήγετο κύκλῳ κατὰ τὴν πόλιν καὶ ἐπανήγετο πάλιν ἐπὶ τὸν αὐτὸν λίθον εἰς τὴν ἀγοράν· διετέλει δὲ ἄτιμος τοῦ λοιποῦ καὶ προσηγορεύετο ὀνοβάτις (1). Παρὰ δὲ τοῖς Πισίδαις ὁ μοιχὸς περιήγετο κατὰ τὴν πόλιν ἐπὶ ὄνου μετὰ τῆς μοιχαλίδος ἐπὶ ἡμέρας τακτὰς (2).

Τὸ κυμαϊκὸν καὶ τὸ πισιδικὸν νόμιμον, εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν μετάγοντα ἡμᾶς, ὑπεμφαίνουσιν ἴσως ἀσιατικὴν τὴν ἀρχὴν αὐτῶν. Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἐνισχύει καὶ εἴδησις περὶ νομίμου τῶν Πάρθων παρὰ Σουίδᾳ (λ. ὄνος), ὅστις ἄγνωστον ἐκ τίνος πηγῆς παρέλαβεν αὐτήν : «τὸ ἐπ' ὄνου φέρεσθαι γυμνὸν τῶν ἀτιμιῶν ἡ μεγίστη Παρθυαίοις νενόμισται». Τὸ εἰς τὴν ἑλληνικὴν κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα μεταφρασθὲν Ἱστορικὸν τοῦ Συντίπα περιέχει περιγραφὴν τῆς ποινῆς τῆς πομπεύσεως μὲ πολλὰς χαρακτηριστικὰς λεπτομερείας, καὶ ἀκριβῶς ἐκείνας, τὰς ὁποίας ἀπαντῶμεν ἐν Ἑλλάδι κατὰ τοὺς μέσους καὶ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους· ἐπειδὴ δ' ἡ μετάφρασις ἔγινεν ἐκ συριακῆς μεταφράσεως ἀραβικοῦ κειμένου, ὅπερ καὶ τοῦτο πάλιν μετεφράσθη ἐκ τῆς περσικῆς, θὰ εἴχομεν ἀσφαλῆ ἀπόδειξιν τῆς ἀσιατικῆς προελεύσεως τοῦ ἐθίμου, ἂν τὸ ἑλληνικὸν κείμενον ἦτο ἀκριβὴς μετάφρασις· ἀλλὰ πιθανῶς εἶναι μᾶλλον διασκευὴ καὶ ὁ Ἕλλην διασκευαστὴς παρενέβαλε γνώριμον εἰς τοὺς ἀναγνώστας του ποινὴν τῆς ἐνόχου βασιλίσσης. Κατὰ πόσον ἀπεμακρύνθη τοῦ κειμένου ἀπόκειται εἰς ἀσιανολόγους νὰ ἐξακριβώσωσιν· ἀπὸ τὴν μόνην προσιτὴν εἰς ἐμὲ ἀγγλικὴν ἐκ τῆς συριακῆς μετάφρασιν(3) ἐλλείπει τὸ μέρος τοῦτο, πολλαὶ δ' ἄλλαι διασκευαὶ μεσαιωνικαὶ εἰς εὐρωπαϊκὰς γλώσσας ἀναφέρουσι ποινὴν ἐξορίας καὶ ὄχι πόμπευσιν.

Ἡ πόμπευσις παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς.

Ἀλλ' εἴτε ἐκ τῆς Ἀσίας εἰσήχθη, εἴτε ἀνεπτύχθη ἐξ ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν συνηθειῶν, καὶ δὴ τοῦ θριάμβου τῶν νικηφόρων στρατηγῶν καὶ τῆς πομπῆς τοῦ ἱπποδρόμου, ἡ ποινὴ τῆς πομπεύσεως ἔλαβε τὴν ὁριστικὴν καὶ ὁλοσχερῆ σύστασιν αὐτῆς ἐν τῷ βυζαντινῷ κόσμῳ. Ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς καταλύσεως αὐτῆς συχνότατα μνημονεύονται καταδίκαι εἰς τὴν ποινὴν ταύτην, ἥτις ἐξηκολούθει ἐφαρμοζομένη καὶ ἐπὶ τῆς φραγκοκρατίας καὶ ἐπὶ τῆς τουρκοκρατίας, κατ' ἀποφάσεις εἴτε τῶν κρατούντων εἴτε τῆς λαϊκῆς δικαιοσύνης. Καὶ μετὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου ἐπί τινας δεκαετηρίδας παρετηροῦντο κάποτε εἰς ἀποκέντρους μάλιστα τόπους κρούσματα αὐθαιρέτων ἀλλὰ δραστικῶν ἀστυνομικῶν ἀποφάσεων, ἄχρωμα περιλείμματα μακραίωνος συνηθείας, ἡ ἐπιβολὴ εἴδους τινὸς μετριωτέρας πομπεύσεως μικροκλόπων, χλευαστικὸν ἐχούσης χαρακτῆρα.

Τὸ παλαιότερον, καθ' ὅσον γινώσκομεν, παράδειγμα πομπεύσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει εἶναι τὸ ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου (300—390 μ. Χ.), ὡς πάθημα αὐτοῦ τοῦ ἰδίου κατὰ τὴν νεότητά του, ἐν Αἰγύπτῳ πιθανώτατα (4). Ἐν Αἰγύπτῳ ἐπίσης μνημονεύεται κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουλιανοῦ πόμπευσις ὑπὸ τῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἐθνικῶν ὄχι ἀνθρώπου ζῶντος, ἀλλὰ τοῦ λειψάνου τοῦ τεθνεῶτος

1) *Πλουτάρχ.* κεφαλ. καταγρ. ἑλλην. 2 σ. 291 f. *Ἡσύχ.* λ. ὀνοβάτιδες (κῶδ. ὀνοβόστιδες) «αἱ ἐπὶ μοιχείᾳ ἁλοῦσαι γυναῖκες καὶ ἐξενεχθεῖσαι ἐπὶ ὄνων».
2) *Στοβ.* Ἀνθολόγ. ΜΔ' 41 σ. 186,12 Meineke.
3) Ὑπὸ *Gollancz* ἐν Folklore τ. VIII σ. 100 κέ.
4) *Migne*, Patrol. gr. τ. 34 σ. 326—7.

πατριάρχου (1). Ὁμοίως λειψάνου πόμπευσις μνημονεύεται περὶ τὰ μέσα τοῦ Ε' αἰῶνος ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ (2). Κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα μαρτύρια τῆς ἐξαπλώσεως τῆς συνηθείας· κατὰ μὲν τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ αἰῶνος τούτου ὁ ἐπίσκοπος Ἐφέσου Ἡρακλείδης κατηγορήθη ὡς πομπεύσας τινὰς ἀδίκως (3)· ὁ δὲ πατριάρχης Εὐφήμιος ἠπείλησε τὸν μετὰ ταῦτα (491) γενόμενον αὐτοκράτορα Ἀναστάσιον ὅτι θὰ πομπεύσῃ αὐτὸν (4). Συχνότεραι ἐγένοντο αἱ πομπεύσεις ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ (5), καὶ ἐν τοῖς μετέπειτα δὲ χρόνοις πολλαὶ ἀναφέρονται πομπεύσεις ἀνδρῶν ἐν ἀξιώμασι, καὶ πατριαρχῶν καὶ αὐτοκρατόρων ἀκόμη (6).

Τὰ παραδείγματα ταῦτα ἀτελῆ δύνανται νὰ παράσχωσιν ἔννοιαν τῶν περιπτώσεων, ἐφ' ὧν ἐπεβάλλετο ἡ ποινὴ τῆς πομπεύσεως καὶ τῆς συχνότητος αὐτῆς, διότι περιορίζονται μόνον εἰς γεγονότα ἀξιομνημόνευτα, τὰ θεωρούμενα ἄξια ἀναγραφῆς ἐν ἱστορικοῖς βιβλίοις. Τὰ ἐγκλήματα, τῶν ὁποίων οἱ ἔνοχοι ἐτιμωρήθησαν διὰ τῆς πομπεύσεως κατὰ τὰς μαρτυρίας ταύτας, εἶναι τὰ πλεῖστα πολιτικά, τουτέστιν ἐγκλήματα καθοσιώσεως ἢ πράξεις ἢ γνῶμαι προκαλέσασαι τὴν ὀργὴν τοῦ βασιλέως, ὀλίγιστα δὲ καὶ μεμονωμένα εἶναι τὰ παραδείγματα ἐπιβολῆς τῆς ποινῆς δι' ἄλλας ἐγκληματικὰς πράξεις, οἷον ἀστρολογίαν καὶ μαγείαν (7), παιδεραστίαν (8) καὶ παρθενοφθορίαν (9). Παρατηροῦμεν λοιπόν, ὅτι δὲν ἀναφέρονται ἀκριβῶς ἐκεῖνα τὰ ἐγκλήματα, τῶν ὁποίων προπάντων ἐτιμωροῦντο διὰ τῆς πομπεύσεως κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους οἱ δράσται, αἱ μοιχαλίδες δηλαδὴ καὶ διε-

---

1) *Θεοφ.* σ. 72 Bonn.
2) Αὐτ. σ. 166.171 Bonn.
3) *Σωκρατ.* Τ' 17 τ. 67 σ. 713 Migne.
4) *Θεοφάν.* σ. 208 Bonn. *Γεώργ. μοναχ.* σ. 521 Muralt.
5) *Προκοπ.* Ἀνέκδ. 11 σ. 76 Bonn. Εἰς τὴν πόμπευσιν ἀνθρώπων τοῦ ὄχλου ἀναφέρεται, ὡς εἰκάζω, μία περικοπὴ τῶν ἄκτων διὰ Καλοπόδιον (Βλ. Λαογρ. Γ'. 633 σημ.) Πομπεύσεις παμπληθεῖς παιδεραστῶν, πιθανῶς τῷ 535: *Προκοπ.* ἔνθ. ἀν. *Μαλάλας* σ. 436 11 Bonn. *Λέων Γραμματικ.* σ. 128 17. *Γεώρ. Κεδρην.* Ι σ. 645,23 Bonn. *Γεώρ. μοναχ.* σ. 511 Muralt. 645 De Boor Ηρβλ. *Ζωναρ.* ΙΔ',7,2 τ. ΙΙΙ σ.158 B nn. Περὶ τῆς χρονολογίας βλ. *Zach. v. Lingenthal*, Iustinian. nov. constitut. I σ. 186.
6) ς' αἰών: Πόμπευσις μαγίστρου. *Λέων Γραμματικ.* 134, 19 Bonn.—Ζ' αἰών: 602. Πόμπευσις ἀνθρώπου προσομοιάζοντος τῷ βασιλεῖ Μαυρικίῳ: Βλ. τὰς μαρτυρίας ἐν Λαογραφ. Γ' 638.—Η' αἰών: 704 ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τοῦ ρινοτμήτου πομπὴ τοῦ Ἀψιμάρου καὶ τοῦ Λεοντίου: *Θεοφάν.* σ. 574 Bonn.—735 ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Ε' πόμπευσις τοῦ Ἀρταβάσδου μετὰ τῶν υἱῶν του καὶ τοῦ Πατριάρχου Ἀναστασίου: *Θεοφάν.* σ. 628.646 B. *Λέων Γραμματικ.* σ. 184 Bonn.—767. τοῦ πατριάρχου: *Θεοφάν.* σ. 441 De Boor. *Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως*, Ἱστ. σύντ. σ. 84 Bonn. Αὐτ. σ. 83. *Λέων Γραμματικ.* 185—6. Γ'. αἰών: 964 ἐπὶ Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ πορφυρογεννήτου πόμπευσις τῶν κατ' αὐτοῦ συνομοσάντων: *Λέων Γραμματικ.* 290.18 Bonn. *Συνεχισταὶ Θεοφάν.* σ. 441,8 Bonn. — *Λέων Γραμματικ.* 303,12. 305,5. 330,15.—ΙΑ' αἰών. *Κίνναμ.* Α' 5 σ. 12 Bonn.—ΙΒ' αἰών: 1104 Τῶν συνομοσάντων κατὰ τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ Ἀνεμᾶ καὶ τῶν ἄλλων πρωταιτίων: *Ἄννης Κομν.* ΙΒ' 6 σ. 362β. Παρισ.—1185. Πομπεία τοῦ καθαιρεθέντος βασιλέως Ἀνδρονίκου τοῦ Κομνηνοῦ: *Νικήτ. Χωνιάτ.* Β' σ. 455 κἑ. *Μιχαὴλ Ἀκομινάτ.* Α' σ. 239 *Λάμπρου*, Β. ἁγ. Ἰωάννου 15 (Byz. Zts. XIV 206).—ΙΓ' αἰών: ἐπὶ Μιχαὴλ Παλαιολόγου: *Παχυμέρ.* Δ' 28 σ. 316 Ε' 20 σ. 394.—ἢ παλαιότερον: Ἐπίγραμμα κώδικος Μαρκιανῆς βιβλιοθήκης (*Λάμπρου*, Ν. Ἑλληνομνήμων Η' 6)—ΙΔ' αἰών: 1322 *Καντακουζην.* Α' 31 σ.151 Bonn.—1341 Αὐτ. Γ' 29 σ. 183.—1342 *Νικηφ. Γρηγορ.* ΙΒ' 14, 1 σ. 620. — 1343 *Καντακουζ.* Γ' 65 σ. 398.
7) *Προκοπ.* Ἀνέκδ. 11 σ. 76 Bonn. *Παχυμέρ.* τ. Ι σ. 394, Bonn.
8) Βλ. ἀν. σημ. 5.
9) *Μακαρ. Αἰγυπτ.* ἐν Migne τ. 34. σ. 236.

φθαρμέναι γυναῖκες καὶ οἱ μικροκλόποι. Ἡ παράλειψις τούτων εὔλογον θὰ διήγειρεν ἀπορίαν καὶ ἂν ἀκόμη ὑπετίθετο ὅτι οὐδὲν ἀπολύτως κοινὸν εἶχεν ἡ πόμπευσις πρὸς τὴν αὐστηρὰν ἐν τῷ ἀρχαίῳ ἑλληνικῷ κόσμῳ τιμωρίαν τῶν μοιχαλίδων καὶ πρὸς τὰς ἐπ' ὄνου πομπεύσεις αὐτῶν ἐν Κύμῃ καὶ ἐν Πισιδίᾳ, διότι ἀνεξήγητος θὰ παρέμενεν ἡ μετέπειτα ἐπιβολὴ τῆς ποινῆς κατ' ἐξοχὴν εἰς τὰς ἀνηθίκους γυναῖκας. Ἀλλὰ φαίνεται βέβαιον ὅτι τὸν αὐτὸν σκοπὸν καὶ τὸν αὐτὸν χαρακτῆρα εἶχεν ἡ πόμπευσις ἀνέκαθεν καὶ ἐν τῷ βυζαντινῷ κόσμῳ, ἐπεβάλλετο δὲ καὶ εἰς τοὺς ἐνόχους ἄλλων ἐγκλημάτων ὄχι ὡς ἰδία ποινή, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς προστίμησις τῆς νομίμου. Ἐν τῇ περιπτώσει τῶν ἀθρόων ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ πομπεύσεων τῶν παιδεραστῶν ὁ ἔπαρχος τῆς Κωνσταντινουπόλεως φαίνεται ὅτι ἐπέβαλε προσθέτως πρὸς τῇ κατὰ νόμον ποινῇ, ὅπως αὐστηροτέραν καταστήσῃ ταύτην, καὶ τὴν πόμπευσιν, ἀκολουθῶν συνήθειαν βαθείας ἔχουσαν ρίζας, ἀκριβῶς ὡς οἱ ἀστυνόμοι τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς ἑλληνικῆς βασιλείας ἐπέβαλλον τὴν παντελῶς ἄγνωστον εἰς τὸν ἡμέτερον ποινικὸν νόμον ποινὴν ταύτην. Ἡ περὶ τῶν ἀσελγαινόντων νεαρὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἧς τὰ κελεύσματα ἐξετέλεσεν ὁ ἔπαρχος, δὲν ὁρίζει ποινὴν τὴν πόμπευσιν (1). Ἄξιον δὲ προσοχῆς εἶναι ὅτι αἱ στερούμεναι ἱστορικῆς σημασίας πομπεύσεις, αἱ μνημονευόμεναι ὑπὸ μεσαιωνικῶν συγγραφέων, ἔχουσι τὸν χαρακτῆρα λαϊκῆς τιμωρίας τῶν παραβάσεων τῆς ἠθικῆς καὶ προπάντων τῶν ἀσέμνων γυναικῶν. Τὸ παλαιότερον γνωστὸν ἡμῖν παράδειγμα, ὅπερ ἀνωτέρω ἀναφέρομεν, εἶναι ἡ πόμπευσις μοναχοῦ καταγγελθέντος ἐπὶ παρθενοφθορίᾳ. Τὸ ἐπίγραμμα εἰς τὸν Βουμῆν, ἄρχοντα τοῦ ΙΒ' ἢ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ἀναφέρεται εἰς πομπεύσεις γυναικῶν (2). Τῆς ἀκολάστου καὶ συκοφάντιδος βασιλίσσης δικαία ποινὴ κρίνεται παρὰ Συντίπᾳ ἡ πόμπευσις. Ὁ Ψελλὸς προορίζει εἰς πόμπευσιν μέθυσον καλόγηρον (3), καὶ ὁ Τζέτζης ζητεῖ τοιαύτην τιμωρίαν γραμματέως τινὸς μυσαροῦ καὶ κιναίδου (4). Περὶ πομπεύσεων ἀκολάστων γυναικῶν γίνεται συχνότατα λόγος εἰς τὰ σατυρικὰ ποιήματα τοῦ Κρητὸς Στεφάνου Σαχλίκη (ΙΕ' αἰὼν) (5) καὶ ὀλίγον χρόνον ἴσως μετὰ τοῦτον ὁ στιχουργὸς τοῦ *Συναξαρίου τῶν εὐγενικῶν γυναικῶν* στηλιτεύει τὰς ἀξίας πομπῆς γυναῖκας (6).

Ἐκ τῶν σποράδην εἰς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς εἰδήσεων περὶ τῶν συμβαινόντων κατὰ τὰς πομπεύσεις, προπάντων δ' ἐξ ὀλίγων λεπτομερῶν περιγραφῶν τῶν πομπεύσεων ἀνδρῶν κατεχόντων μεγάλα ἀξιώματα (7) μανθάνομεν ἀκριβέστατα εἰς τί συνίσταντο καὶ πῶς ἐξετελοῦντο αἱ πομπεύσεις εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος. Ἡ ποινὴ ἐξετελεῖτο κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου τρόπον ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων μέχρι τῆς καταλύσεως τοῦ κράτους, οὕτω δ' ἐξηκολούθησε γινομένη καὶ μετὰ ταῦτα. Ἐποίκιλλε μόνον, ὡς εἰκός, κατὰ

---

1) Νεαρὰ 77 (28 L): «ἐπετρέψαμεν..... τῷ ἐπάρχῳ..... τοὺς ἐπιμένοντας ταῖς εἰρημέναις..... πράξεσι..... συνέχειν καὶ ταῖς ἐσχάταις ὑποβάλλειν τιμωρίαις».

2) *Ἀδμήτου*, Ν. Ἑλληνομνήμων Η' 6.

3) Ἐν *Σάθα* Μεσαιων. βιβλ. τ. Ε' σ. 181. Πομπὴν γυναικὸς μεθύσης εἰς Ῥέθυμνον Κρήτης μνημονεύει καὶ ὁ *Σαχλίκης* (Ἀφήγησις στ. 885 σ. 51 ἔκδ. Παπαδημητρίου).

4) *Τζέτζ.* Ἐπιστολ. 6 σ. 7 Pressel.

5) Ἀφήγησις στ. 102.624.627.656 κέ. 673–5.884 κέ. 302 κέ. σ. 19.39.41.51.52. ἔκδ. Παπαδημητρίου. Γραφαὶ στ. 363.421 κέ. 437.627 σ. 78.94.102 Wagner.

6) Στ. 653.683.743–4 σ. 396.398 Krumbacher.

7) Λεπτομερεῖς περιγραφαί: *Θεοφάν.* σ. 441 De Boor (πομπεία πατριάρχου τῷ 767). *Ἄνν. Κομνην.* ΙΒ' 6 σ. 362 Par. (πομπεία τοῦ Ἀνεμᾶ καὶ τῶν συνενόχων). *Νικητ. Χωνιάτ.* Β' σ. 455 κέ. (πομπεία τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου τοῦ Κομνηνοῦ). Βλ. καὶ Συντίπ. σ. 146 Boisson. 117 Eberhard.

τὴν τελικήν, τὴν κατὰ νόμον ποινήν, ἤτις ἦτο εἰρκτὴ ἢ ἐξορία ἢ τύφλωσις ἢ θάνατος (1), καὶ ὡς πρὸς τὰς ἐπινοήσεις ἐκτάκτων βασάνων κατὰ τὴν διαπόμπευσιν, αἵτινες ἦσαν τοσοῦτο μᾶλλον σκληρότεραι, ὅσον ἐπιφανέστερος ἢ μισητότερος ἦτο ὁ κατάδικος (2).

Τὴν ἐξουσίαν τῆς καταδίκης εἰς πόμπευσιν εἶχον πολλοὶ δημόσιοι ἄρχοντες (3), ἀλλὰ μᾶλλον δύναται ἀκριβέστερον νὰ λεχθῇ ὅτι δὲν γινώσκομεν, ἂν τις τῶν ἀρχόντων δὲν εἶχεν ἢ δὲν ἐξήσκει αὐθαιρέτως τὴν ἐξουσίαν ταύτην. Ἀφοῦ συνέβη καὶ ὁ ὄχλος ἐν ὁρμῇ ἀγανακτήσεως, ἄνευ ἀποφάσεως ἄρχοντός τινος, νὰ προβῇ εἰς πόμπευσιν (4). Ἐξετέλουν δὲ τὴν ἀπόφασιν δημόσιοι ὑπηρέται, καὶ εἰς ἐξαιρετικὰς περιπτώσεις, φαίνεται, ὁσάκις ἐσκοπεῖτο θεαματικωτέρα νὰ γίνῃ ἡ πομπή, συνεπικούρουν εἰς τὴν προετοιμασίαν τῶν καταδίκων καὶ σκηνικοί (5).

Ἡ πρώτη πρᾶξις τῆς προετοιμασίας συνίστατο εἰς τὴν ἐν χρῷ κουρὰν ἢ τὴν ξύρισιν τῆς κεφαλῆς, τοῦ πώγωνος, τοῦ μύστακος καὶ αὐτῶν ἐνίοτε τῶν ὀφρύων (6). Ἔπειτα περιέχριον τὸ πρόσωπον τοῦ πομπευομένου μὲ ἀσβόλην (7). Μὲ ἀσβόλην δὲ καὶ μὲ παντοειδεῖς ρύπους ἔβαλεν αὐτὸν καὶ ὁ παρακολουθῶν ὄχλος καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς πομπῆς (8). Ὡς ἐκ τούτου ἡ κουρὰ καὶ ἡ ἀσβόλωσις (ἡ μούζωσις) ἐθεωροῦντο τὰ κυριώτατα χαρακτηριστικὰ τῆς πομπεύσεως, ὅθεν χλευαστικά τινα ἐπίθετα πρὸς δήλωσιν τοῦ ὅτι ὁ ὑβριζόμενος ὑπέστη τὴν ἀτίμωσιν τῆς πομπεύσεως ἐσχηματίσθησαν ἐκ μιᾶς ἢ δύο λέξεων, σημαινουσῶν τὴν ἑτέραν τῶν πράξεων τούτων ἢ καὶ ἀμφοτέρας. Τοιαῦτα εἶναι τὰ ἐπίθετα *μουτζοκουρεμένος* (9), *παλαιοκουρε-*

---

1) Εἰρκτὴ (*Καντακουζην.* Γ' 29 σ. 183,19. Γ' 65 σ. 399,17 Bonn). Ἐξορία (*Συνεχιστὴ Θεοφάν.* σ. 441,19 Bonn. *Λέων Γραμματ.* 303,14.305,5.330,16. Bonn. Πτωχολέων στ. 97 Legrand). Τύφλωσις (*Θεοφάν.* σ. 648 Bonn. *Ἀνν. Κόμν.* ἔνθ. ἀν.) τύφλωσις πρὸ τῆς πομπείας (*Νικηφ. Χωνιάτ.* σ. 456,8 Bonn). Θάνατος (*Θεοφάν.* σ. 441 De Boor. *Νικηφ Κωνσταντινουπόλεως* Ἱστ. σύντ. σ. 75 De Boor).

2) Βλ. παραδείγματα παρὰ *Θεοφάν.* ἔνθ. ἀν. *Νικήτ. Χωνιάτ.* 455 κέ. *Καντακουζην.* Γ' 65 σ. 398,23. Β. ἁγ. Ἰωάννου 15 (Byz. Zts. XVI 206,14. 15).

3) Ὁ ἔπαρχος (βλ. ἀνωτέρω σ. 337 σημ. 5. *Λέων Γραμμ.* 134,19 Bonn), ὁ μέγας λογοθέτης ὡς ἐπίτροπος τοῦ βασιλέως (*Παχυμέρ.* Δ' 28 σ. 316), ὁ «ἐπάνω τῆς ἀγορᾶς» ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα (*Λεοντίου Νεαπόλεως*, Β. ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος 16 σ. 34,12 Gelzer).

4) *Θεοφάν.* σ. 437.9 Bonn—*Migne*, Patr. gr. τ. 34 σ. 236 (κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἐν Αἰγύπτῳ.)

5) *Ἀνν. Κομν.* ἔνθ. ἀν.

6) *Θεοφάν.* σ. 208,7. 682,9. Bonn. *Λέων Γραμματικ.* 134,20. 330,15. *Γεώρ. μοναχ.* σ. 521 Muralt. *Ἀνν. Κομν.* ἔνθ. ἀν. *Νικητ. Χωνιάτ.* σ. 455.456. *Καντακουζην.* Α' 31 σ. 150,20. Γ' 29 σ. 183,17 Bonn. *Νικηφ. Γρηγορ.* ΙΒ' 14,1 σ. 620 Bonn. Συντίπας σ. 146. Boiss. Πτωχολέων στ. 96 Legrand.

7) «Καὶ τὸ πρόσωπον αὐτῆς μουτζωθῆναι». Συντίπας ἔνθ. ἀν.—«καὶ μουτζώνει καὶ ξορίζει». (Πτωχολέων στ. 97 Legrand) «ἀσβόλῳ τε τὸ πρόσωπον περιχρίσας». (*Καντακούζην.* Γ. 65 σ. 398,23). «πληροῦντα τὸ πρόσωπον αὐτῶν αἰθάλης» (*Λάμπρου*, N. Ἑλλην. μνημ. Η' 6). *Σουίδ.* λ. προπηλακίζων (βλ. κατωτέρω σ. 340 σημ. 5).

8) «Οἱ δὲ βοῦβ/τοις τὰς ἐκείνου ῥῖνας ἐμόλυνον, ἄλλοι διὰ σπόγγων λύματα γαστέρων βοείων καὶ ἀνθρωπείων τῶν ὄψεων ἐκείνου κατέχεον.» (*Νικήτ. Χωνιάτ.* σ. 457).«Τοῦ προσώπου φορυτὸν αἰσχρὸν κατεσκέδαζον.» (Β. ἁγ. Ἰωάννου 15=Byz. Zts. XIV 206,14). «ἐνέπτυσαν καὶ κόνιν ἐπέρριψαν ἐπ' αὐτόν». (*Θεοφάν.* σ. 441 De Boor).

9) Ἡ ἐπίκλησις τοῦ Πτωχολέοντος (ἐκδ. Legrand) *μουτζοκουρεμένος μουτζωμένος*+κουρεμένος) εἶναι ὁ ὑποστὰς τὴν ἀτιμωτικὴν ποινὴν τῆς πομπεύσεως, ὁ ἀσβολωθεὶς καὶ κουρευθείς. Ὁ Σάθας (ἐν τῷ περιοδικῷ L'Hellénisme, Paris 1906 ἀρ. 2 σ. 4) λέγει τὸ ἐπίθετον τοῦτο παρωνύμιον τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (πρὸς ὃν οὐδὲν κοινὸν ἔχει ὁ Πτωχολέων) καὶ εὑρίσκει διὰ περιέργων ἐτυμολογιῶν ὅτι σημαίνει tondu en carabin =κουρευμένος ὡς καραβιώτης, ὡς στρατιώτης δηλ. ὑπηρετῶν εἰς πλοῖα !

μένος (1), *κουρεμένος* (2), *μουντζοπαντρεμένη* (3), *μουτζωμένος*, *ἀσβολωμένος* (4).

"Οτι δ' ἡ ἀσβόλωσις ἐθεωρεῖτο κατὰ τοὺς μέσους χρόνους τὸ οὐσιωδέστατον τῆς πομπεύσεως χαρακτηριστικόν, φαίνεται καὶ ἐκ περιέργου τινὸς γλωσσήματος τοῦ Σουίδου. Ἑρμηνεύων οὗτος τὴν λέξιν προπηλακισμὸς ἀναφέρει ἀρχαίαν ἑλληνικὴν συνήθειαν, μὴ μαρτυρουμένην ἄλλοθεν, τῆς ἐπιχρίσεως διὰ πηλοῦ τοῦ προσώπου τοῦ καταδικαζομένου εἰς ἀτιμίαν, καὶ παραβάλλει τὴν προπηλάκισιν πρὸς τὴν συνήθη κατὰ τοὺς χρόνους του ἀσβόλωσιν, ἐννοῶν βεβαίως τὴν ἐν τῇ πομπεύσει γινομένην (5).

Διὰ τὴν ἑτοιμασίαν τοῦ πομπευομένου ἐθεωροῦντο ἀναγκαῖα καὶ συμπληρώματα, δυνάμενα νὰ καταστήσωσι τὸ θέαμα τῆς πομπῆς ὅσον τὸ δυνατὸν μυσαρώτερον καὶ ἀντάξιον τοῦ παρακολουθοῦντος καὶ συνεργοῦντος εἰς αὐτὴν χυδαίου ὄχλου. Ἐπεφόρτιζον μὲν ἐνίοτε τὸν δυστυχῆ κατάδικον μὲ πράγματα ὑποδηλοῦντα τὸ ἔγκλημα αὐτοῦ (6), ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκρέμων ἀπὸ τοῦ τραχήλου του ἠσβολωμένας χύτρας (7) καὶ πλεξίδας σκόρδων (8), ἔστεφον τὴν κεφαλήν του μὲ βδελυρὰ κοσμήματα, μὲ ἐντόσθια τουτέστι βοῶν καὶ προβάτων (9), καὶ τὸ ἄλλο δὲ σῶμα παρομοίως ἐστόλιζον «ἐγκάτοις προβάτων σὺν αὐτοῖς τοῖς ἐκείνων διαχωρήμασιν» (10). Ἐπηκολούθει δὲ τὴν τοιαύτην ἑτοιμασίαν ἀνηλεὴς μαστίγωσις, ἥτις καὶ κατὰ τὴν περιαγωγὴν τοῦ πομπευομένου δὲν ἔπαυεν, ἐπικουροῦντος τοῦ συντρέχοντος ὄχλου, ὅστις καὶ ἔτυπτε καὶ πολλαχῶς ἐβασάνιζε τὸν πομπευόμενον (11). Ὡς ἐκ πε-

---

1) *Σαχλίκ.* στ. 363 *Wagner* : «οἱ πολιτικαῖς οἱ παλαιοκουρεμέναις».

2) Ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς γλώσσῃ συνώνυμον τοῦ *πομπευομένος*. Καὶ ἐν παροιμίαις: «Νὰ ξυπνήσῃ ἡ κουρεμένη καὶ νὰ ἰδῇ τὴν καταντιά της» (*Πολίτον*, Παροιμ. λ. ξυπνῶ 5). «Ὅτι κάμῃ ἡ κουρεμένη 'ς τὸ πασσάλειμμα τὸ δίνει». (Αὐτ. λ. πασσάλειμμα 2) Βλ. καὶ τὴν συλλογὴν τοῦ *Βάρνεφ*. (Αὐτ. τ. Β' σ. 75).

3) Συναξάρ. γυναικ. 744 Krumbacher. *μουτζοπαντρεμένη* (μουτζωμένη + ὑπανδρευμένη) εἶναι ἡ πομπευθεῖσά ποτε διὰ τὴν αἰσχρὰν διαγωγήν της, ἡ ὁποία ἐν τούτοις καὶ τοιαύτη οὖσα κατώρθωσε νὰ ὑπανδρευθῇ. Ὁ Στ. Ξανθουδίδης (ἐν Byz. Zts. 1907 XVI 475) διορθώνει «μουζοπαντρεμένην», ἄνευ ἀνάγκης, ἀφοῦ, ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω, ἐπίσης εὔχρηστα εἶναι τὰ μοῦζα—μοῦτζα, μουζωμένος καὶ μουτζωμένος, νομίζει δ' ὅτι σημαίνει τὴν ἀκόλαστον ὑπάνδρον γυναῖκα.

4) Περὶ τῆς λέξεως ταύτης γίνεται λόγος κατωτέρω.

5) *Σουίδ.* λ. προπηλακίζων: «προπηλακισμὸς ὕβρις. Εἴρηται δὲ ἀπὸ τοῦ πηλὸν ἐπιχρίεσθαι τὰ πρόσωπα τῶν ἀτιμίαν καὶ ὕβριν καταψηφιζομένων, οὓς *ἀρτίως ἀσβόλῳ χρίουσι*».

6) Ὁ Ψελλὸς (παρὰ *Σάθα*, Μεσ. βιβλ. Ε' 181) κρίνει προσῆκον νὰ ἐξαρτηθῶσι μὲν ἐκ τοῦ τραχήλου τοῦ μεθύσου καλογήρου, τοῦ ὁποίου ζητεῖ τὴν πόμπευσιν, ἀσκοὶ οἴνου, νὰ ἐπιτεθῶσι δ' ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του στέφανοι ἐξ ἀμπέλων, καὶ ἐκ τῶν ὤτων του νὰ κρεμασθῶσι βότρυες.

7) *Μακάριος Αἰγύπτιος* ἐν Migne τ. 34 σ.236.

8) *Θεοφάν.* σ. 437.11 Bonn.

9) *Ἀνν. Κομν.* ΙΒ' 6 362β Paris.

10) *Παχυμήρ.* Ι σ. 394 Bonn.

11) *Θεοφάν.* σ. 628 Bonn. *Λέων Γραμματ.* σ. 134,19.185,23.290,18.303,12. 305,5 330,15 Bonn «τύπτοντές με..... καὶ ἔτυψάν με παρὰ μικρὸν τοῦ ἀποθανεῖν» (*Μακάρ. Αἰγύπτ.* ἔνθ. ἀν. σ. 237). «ἠκίζετο ξαίνουσα κατὰ νώτου πολλάς.» (*Προκόπ.* Ἀνέκδ. 11 σ. 76 Bonn.) «δαρμῷ ἀφορήτῳ ὑπέβαλε» (*Συνεγ. Θεοφ.* 441,8 Bonn.) «πληγαῖς ἀφορήτοις μαστίζεσθαι αὐτὴν» (*Wirth*, Danae σ. 10). «τὰς γυναῖκας δέρονται» (*Λάμπρου*, Ν. Ἑλληνομν. Η' 6). «οἱ μὲν κατὰ κεφαλῆς κορύναις αὐτὸν ἔπληττον» (*Νικήτ. Χωνιάτ.* σ. 457 Bonn.) «ἀλλ' οἱ εὐηθέστατοι καὶ ἀπαιδευτότατοι τῆς Κωνσταντίνου οἰκήτορες οὐδέν τι τῶν κακῶν ἐνέλιπον ὁ μὴ εἰς Ἀνδρόνικον εἰργάσαντο» (Αὐτ. 456). «ἐμάστιζον, ἔπαιον κατὰ κόρρης ἐνήλλοντο» (Byz. Zts. XIV, 206,13.) «πολλὰς αἰκισάμενοι πληγάς.» (*Καντακουζην.* Γ' 29,17).

ριοσοῦ δ' ἐνίοτε ἐπιφανῶν καταδίκων διετάσσετο καὶ ἐξαιρετικόν τι εἶδος μαστιγώσεως κατὰ τὴν πομπήν, ὡς ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου τοῦ ῥήτορος Ὀλοβώλου, ὅστις «ἤπασι προβάτων κατὰ στόμα ἐτύπτετο συνεχέστερον» (1).

Ἐνδύσαντες τὸν κατάδικον εὐτελές τι φόρεμα (2), ἢ καὶ γυμνὸν (3) ἀνεβίβαζον ἐπὶ ζῴου, ὅπως περιαγάγωσιν αὐτὸν περίοπτον εἰς τὰ πλήθη· συνέβαινε δ' ὅμως, ὁσάκις δὲν ἠδύνατο ἐκ τῶν πληγῶν νὰ σταθῇ ὁ κατάδικος ἐπὶ ζώου, νὰ περιάγηται ἐπὶ φορείου (4). Τὰ ζῷα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐπομπεύοντο ἦσαν ἡμίονοι (5), κάμηλοι (6), βόες (7), ἀλλὰ συνηθέστατα ὄνοι (8). Ὅπως δ' ἐπὶ τὸ γελοιωδέστερον δηλωθῇ ὅτι ἡ ἀκούσιος αὐτῆ ἱππασία ἦτο ἀτιμωτική, ἐκαθίζετο ὁ κατάδικος ἀντιστρόφως ἐπὶ τοῦ ὄνου ἀναγκαζόμενος μάλιστα νὰ κρατῇ ἀντὶ ἡνίων τὴν οὐρὰν τοῦ ζῴου (9). Ὅπως δὲ καὶ ὁ ὄνος ἐξομοιωθῇ κατὰ τὴν ρυπαρίαν πρὸς τὸν ἀναβάτην, περιεχρίετο δι' ἀσβόλης ἢ ἀσβέστου (10).

Τῆς πομπῆς προηγεῖτο κῆρυξ, βοῶν τὸ ἔγκλημα(11), ἢ δύο κήρυκες, ἔμπροσθεν καὶ ὄπισθεν (12), συνώδευε δὲ δημοσία δύναμις (13). Ἐνίοτε τὸ ζῷον ἔσυρεν ἄλλος κατάδικος (14). Περιήρχετο δ' ἡ πομπὴ διὰ τῶν ὁδῶν τῆς πόλεως (15), διαβαίνουσα πάντοτε μὲν διὰ τῆς ἀγο-

---

1) *Παχυμέρ.* I. 394 Bonn.

2) «Βαλόντες αὐτῷ σαγίον μαῦρον.» (*Θεοφάν.* σ. 437,10 Bonn.) «σάκκους περιβαλόντες.» (*Ἀνν. Κομν.* ἔνθ. ἀν.) «ράκη» (*Λέων Γραμματ.* 290,19) «βραχεῖ ρακίῳ τὸ σῶμα σκεπόμενος» (*Νικήτ. Χωνιάτ.* σ. 456), «χιτώνιον» (Αὐτ. σ. 458. Byz. Zts. XIV, 206,14) «παλαιὸν παννίον» (*Νικήτ. Χωνιάτ.* σ. 456). Ἐξαιρετικῶς πομπευόμενον πατριάρχην: «ἐνδύσαντες αὐτὸν σηρικὸν καὶ ἀμανίκωτον κονδύν» (*Θεοφάν.* σ. 441 De Boor.)

3) *Θεοφ. ἐν.* σ. 628 Bonn. *Κεδρην.* I 645,23. *Λέων Γραμματ.* 134.23: «γυμνῷ (γρ. γυμνὸν) ὄνῳ.» *Γεώργ. μοναχ.* σ. 541 Muralt. *Wirth*, Danae σ. 10. *Λάμπρου*, N. Ἑλληνομν. Η' 6.

4) «Εἰς κραβαταρίαν ἐπόμπευσεν» (*Μαλάλας* σ. 436,12 Bonn.).

5) «Ἡμιόνῳ ἐφεζόμενος» (*Λέων Γραμματ.* σ. 303,16). «ὅταν εἰς βορδῶνιν καθέζομαι» (Ἄκτα διὰ Καλοπόδιον, Λαογραφ. Γ' 633).

6) *Προκοπ.* Ἀνέκδ. 11 σ. 76 Bonn. *Μιχαὴλ Ἀκομιν.* Α' 239,20 Λάμπρου. *Νικήτ. Χωνιάτ.* σ. 456,9 Bonn. (ἐν Κωνσταντινουπόλει). *Θεοφάν.* σ. 72 Bonn (ἐν Ἀλεξανδρείᾳ).

7) Κατὰ τὴν πόμπευσιν, τὴν ὁποίαν περιγράφει ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ (ἔνθ. ἀν.) τοὺς καταδίκους ἐνεκάθισαν ἀνὰ δύο ἐφ' ἑκάστου βοὸς «οὐ περιβάδην ἀλλὰ κατὰ θατέραν πλευράν» —Χοῖρος, ὡς προσῆκον ὄχημα πομπευομένου, εἶναι ψυχρὸν σκῶμμα τοῦ Τζέτζη (ἐπιστ. 6 σ. 7–8 Pressel).

8) *Θεοφάν.* σ. 437,11 Bonn. *Συνεχισταὶ Θεοφάν.* σ. 441.8 Bonn. *Κίνναμος* Α' 5 σ. 12 Bonn. *Λέων Γραμματ.* 134,20. 290,19 Bonn.

9) «Ἐπὶ ὄνου ἐξανάστροφα καθημένους» (*Θεοφάν.* σ. 628.648 Bonn. 408.420 De Boor). «ἐκάθισαν αὐτὸν ἐπὶ ὄνου ἐσαγματωμένου ἐξανάστροφα κρατοῦντα τὴν οὐρὰν αὐτοῦ» (Αὐτ. σ. 441 De Boor). «Ἐπ' ὄνου προσιζηκότα, τῆς καθέδρας αὐτῷ πρὸς τοῖς ὀπισθίοις τοῦ ζῴου περιτραπείσης.» (*Νικηφορ. Κωνσταντινουπόλεως*, Ἱστ. σύντ. σ. 84 Bonn). «καὶ ἐπάνω ὄνου ἐξόπισθεν καθίσαι» (Συντίπας σ. 146 Boiss. 117 Eber.).

10) «Ἐπ' ὄνου τιτανοχρίστου δημεῦσαι» (*Τζέτζ.* ἔνθ. ἀν).

11) *Θεοφάν.* σ. 271 Bonn.

12) «Δύο δὲ κήρυκες ἤτοι πλατζάριοι πορεύονται μετ' αὐτῆς ἔμπροσθέν τε καὶ ὄπισθεν καὶ λέγειν αὐτοὺς (Δ. Γ. καὶ ὀφείλουσι βοᾶν) φωνῇ μεγάλῃ ὥστε πάντας ἀκούειν, εἴ τι ἄρα κακὸν αὕτη εἰργασται.» (Συντίπ. σ. 118 Eberhard). «οἱ τῆς κώμης..... περιεμπόμπευσάν με..... λέγοντες. Οὗτος ὁ μοναχὸς ἔφθειρεν ἡμῶν τὴν παρθένον, λάβετε αὐτόν, λάβετε». (*Μακάριος Αἰγύπτ.* ἔνθ. ἀν.).

13) *Ἀνν. Κομν.* ἔνθ. ἀν.

14) *Θεοφάν.* σ. 41 De Boor.

15) «Κατὰ ἄμφοδον» (*Μακίρ.* ἔνθ. ἀν.) «διὰ μέσης τῆς πόλεως» (*Σωκράτ.* Ζ'

ρᾶς (1), ἐνίοτε δ', ἂν ἐπομπεύετο ἐπίσημός τις, πρὸ τῶν ἀνακτόρων (2) καὶ ὁσάκις ἦσαν ἱπποδρομίαι κατέληγεν εἰς τὸν ἱππόδρομον (3). Τὸ παρακολουθοῦν πλῆθος (4) ὕβριζεν, ἐνέπτυε καὶ ἐχλεύαζε τὸν κατάδικον (5), τραγουδοῦν ἐνίοτε ἐπίκαιρα σκωπτικὰ ἄσματα (6).

Ἡ πόμπευσις παρὰ τῷ καθ' ἡμᾶς λαῷ.

Ἂν ἐξαιρέσωμεν τὸν ἰδιαίτερον χαρακτῆρα, τὸν ὁποῖον προσέδιδεν εἰς τὴν πομπὴν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἡ ἐκτέλεσις αὐτῆς ὑπὸ δημοσίων ἀρχῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καὶ ἡ ἐπιβολὴ τῆς ἀτιμωτικῆς ταύτης ποινῆς εἰς ἐπισήμους ἄνδρας, αἱ πομπαὶ καὶ τὰ γεβεντίσματα εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας ἐπὶ τῆς φραγκοκρατίας καὶ τῆς τουρκοκρατίας μέχρι τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἑλληνικῆς βασιλείας δὲν ἐπαρουσίαζον οὐσιώδη τινὰ διαφορὰν ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν. Εἰς τὸ μεταίχμιον τῶν δύο περιόδων εὑρίσκεται ὁ ἀναίσχυντος βωμολόχος Στέφανος Σαχλίκης, ὅστις κατὰ βάθος γνωρίζων τὸν βίον τῶν ἑταιρῶν ἐν Κρήτῃ ἀσμένως ἐπιλαμβάνεται πάσης ἀφορμῆς, ὅπως ὑπομνήσῃ τὰτιμωτικὰ παθήματα γυναικῶν, ἐξ ὧν, ὡς λέγει, πολλὰ δεινὰ ὑπέστη(7). Ἐκ τῶν εἰς τὰ στιχουργήματά του ἐγκατεσπαρμένων ἀρῶν καὶ ὕβρεων καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν χλευαστικῶν ὑπαινιγμῶν καὶ τῶν λοιδοριῶν δύναται ν'ἀπαρτισθῇ τελεία σχεδὸν εἰκὼν τῶν πομπεύσεων ὡς ἐγίνοντο κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἐπὶ τῆς βενετοκρατίας ἐν Κρήτῃ. Περὶ τῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας γινομένων ὀλιγίστας ἔχομεν γραπτὰς εἰδήσεις, περιοριζομένας εἰς μνείαν πομπῆς ἀκολάστου γυναικὸς ἐν Σκύρῳ κατὰ τὸ 1702 ὑπὸ τοῦ Γάλλου Tournefort (8) καὶ εἰς βραχυτάτην τινὰ λεξικογραφικὴν σημείωσιν (9)· πλείονα γινώσκομεν ἐκ παραδόσεων, καθὼς ἐπίσης καὶ περὶ τῶν μετὰ ταῦτα χρόνων

---

17 τ. 67 σ. 713 Migne. *Συνεχισταὶ Θεοφάν.* 441,9 Bonn. *Λέων Γραμματ.* σ. 134,20. 290,20· 303,14. 330,16. Bonn.) «ἀνὰ πᾶσαν τὴν πόλιν» (*Προκόπ.* ἔνθ. ἀν. *Θεοφάν.* σ. 72.171.574 Bonn. *Παχυμέρ.* Ι σ. 394,16 Bonn. Συντίπ. ἔνθ. ἀν.) «μέσῳ τῶν ἀγυιῶν» (*Μιχ. Ἀκομ.* Α' 239,19 Λάμπρου) «πορεύεσθαι αὐτὴν πᾶσαν περίχωρον ἐκείνην» (*Wirth*, Danse σ. 10).

1) *Κίνναμ.* Α' 5 σ. 12 Bonn. *Ἰεώρ. Μοναχ.* σ. 541 Muralt, 645 De Boor. *Κεδρην.* Ι 645,23. *Λέων Γραμματ.* 128,20. *Νικήτ. Χωνιάτ.* 456,9. *Νικηφορ. Γρηγορ.* ΙΒ' 14,1 σ. 629. *Παχυμέρ.* Ι 316. *Ἄνν. Κομν.* ἔνθ. ἀν. *Καντακουζην.* σ. 150,19.183,198. 398,24.

2) «διὰ τῆς βασιλίδος ἦγον αὐλῆς» (*Ἄνν. Κομν.* ἔνθ. ἀν.)

3) *Θεοφάν.* 408.420.441 De Boor. *Νικηφόρ. Κωνσταντινουπόλεως* σ. 83.84 Bonn. *Λέων Γραμματικ.* σ. 285,24.

4) «ἅπασα ἡλικία εἰς τὴν τοιαύτην θέαν συνέτρεχεν» (*Ἄνν. Κομν.* ἔνθ. ἀν.)

5) «Τοῦ λαοῦ παντὸς καὶ τοῦ δήμου ἀνασκώπτοντος καὶ ἐμπτύοντος αὐτόν..... ἤκουε παρὰ τῶν δήμων σκωπτικοὺς λόγους ἕως τῆς ἀπολύσεως τοῦ ἱππικοῦ». (*Θεοφάν.* σ. 441 De Boor). «ὑπὸ τοῦ λαοῦ παντὸς δυσφημεῖσθαί τε καὶ καταπτύεσθαι» (*Νικηφορ. Κωνσταντινουπόλεως* σ. 83). «Ἕτεροι αἰσχρορρημονοῦντες ἐκακολόγουν» (*Νικήτ. Χωνιάτ.* σ. 457)

6) Λαογραφ. Γ' 638–9. 651,5.

7) Ἐκδόσεις τοῦ Σαχλίκη ὑπὸ *E. Legrand* ἐν Annuaire de l'Association pour l'encourag. des ét. gr. 1871 σ. 201 κέ. καὶ ἐν Coll. des monuments 1871 I ἀρ. 15 (L). ὑπὸ *W. Wagner*, Carmina gr. med. aevi, 1874 σ. 62 κέ. (W). ὑπὸ *Σπυρ. Δ. Παπαδημητρίου* Ὀδησσῷ 1896 (Π.)

8) Relation d'un voyage du Levant, Par. 1717 4ον τ. Ι σ. 452 (8ον τ. ΙΙ σ. 159)

9) *Γ. Βεντότη*, Λεξικὸν τριγλωσσον, Βιέννη 1790 λ. γεβεντίζω.

γινώσκομεν ἱκανὰ ἐξ ἀκοῆς καὶ ἐξ ὅσων ἐπροφθάσαμεν ἡμεῖς αὐτοὶ νὰ ἴδωμεν (1), πολὺ ὀλίγα δὲ ἔχουσι γραφῆ, καὶ κατὰ περίεργον σύμπτωσιν μόνον περὶ πομπῶν ἐν ἑλληνικαῖς νήσοις (2).

Ἄξιαι νὰ ὑποστῶσι τὴν ποινὴν τῆς πομπεύσεως ἐκρίνοντο προπάντων αἱ ἀνήθικοι γυναῖκες, ἤτοι αἱ μοιχαλίδες, αἱ ἑταιρικὸν βίον διάγουσαι, καὶ αἱ χῆραι καὶ ἐξαιρετικῶς καὶ αἱ ἄγαμοι γυναῖκες, αἱ φωραθεῖσαι ὡς ἀκόλαστοι (3)· ἐπιβαρυντικὴ περίπτωσις ἐθεωρεῖτο, ἂν διέπραξαν αὗται κλοπήν ἢ εἶχον τὸ ἐλάττωμα τῆς μέθης (4), διὰ κλοπὴν δὲ μόνον ἐπεβάλλετο συνήθως ἡ ποινὴ εἰς ἄνδρας (5). Σκοπὸς τῆς πομπεύσεως ἦτο ἡ καταισχύνη καὶ ἡ ἀτίμωσις τῶν τιμωρουμένων (6)· ἀλλ' ὄχι σπανίως ὁ σκοπὸς ἀπετύγχανε, διότι διεφθαρμέναι γυναῖκες, ἀπολέσασαι τὴν αἰδῶ, ἀναισθήτως εἶχον πρὸς τὴν ἀτίμωσιν, δι' ὃ καὶ πολλαὶ παροιμίαι παρεισάγουσι πομπευομένας γυναῖκας ἐναβρυνομένας μᾶλλον διὰ τὴν πανηγυρικὴν περιαγωγὴν αὐτῶν (7), καὶ ἡ ἑταίρα παρὰ Σαχλίκῃ (στ. 902 σ. 52, στ. 889 σ. 51 Π.) τὸ γεβέντισμα «τάσσει το ὡς τιμὴν της». Τὴν ποινὴν ἐπέβαλλον οἱ προεστῶτες γέροντες τῆς κοινότητος (8), ἐξετέλουν δ' οἱ κοινοτικοὶ ὑπηρέται, βοηθοῦντος εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ὄχλου.

Πρὸ τῆς περιαγωγῆς περιεχρίετο τὸ πρόσωπον τοῦ καταδίκου δι' ἀσβόλης (9), ἐκ τούτου δὲ καὶ ἡ λ. *γάνα* (περὶ ἧς κατωτέρω) ἔγινε συνώνυμος τοῦ πομπή. Εἶτα, παλαιότερον, ἔκειρον τὴν κόμην τῶν γυναικῶν· τῆς συνηθείας ταύτης ἀπηχήσεις παρέμειναν ἐν τῇ γλώσσῃ, οἷον εἰς τὰς ὕβρεις *κου-*

---

1) Ἐσημειώσαμέν τινα ἐν Παροιμίαις τ. Γ' σ. 356.357–8. 441.496.

2) Εὔβοια: *Χατζιδάκι*, Μελέτη ἐπὶ τῆς νέας Ἑλληνικῆς. Ἀθ. 1884 σ.43.-Σκῦρος: *Μ.Γ. Κωνσταντινίδου*, ἡ νῆσος Σκῦρος, Ἀθ. 1901 σ. 145.—Ἀμοργός: *Ν. Γ. Γάσπαρη*, ἡ νῆσος Ἀμοργός, Ἀθ. 1895.—Καρδάμυλα Χίου: Λαογραφία Γ' 674.—Ἰκαρία : *Ἐπ. Σταματιάδου*, Ἰκαριακά, Σάμος 1893 σ. 104. —Ῥόδος : *Π. Βενετσανέλου*, Βραχεῖαι παρατηρήσεις, Ἀθ. 1872 σ. 42.—Σίφνος: Ἁρμονία Ἀθην. περιοδ. σύγγραμ. 1902 σ. 604. (Ἀναφέρεται ὅτι συνηθίζεται πομπὴ ἔχουσα μαγικὸν σκοπόν, ἤτοι τὴν θεραπείαν τῆς νόσου τῶν ὀφθαλμῶν τῆς καλουμένης ὀρνιθοτυφλιᾶς ἢ ὀρνιθοσκουντούφλας. Ὁ πάσχων καθίζεται ἀνάστροφα ἐπὶ ὄνου καὶ περιάγεται παρακολουθούμενος ὑπὸ παίδων, οἵτινες ἐπᾴδουσι ἐπῳδὰς τῆς νόσου.)

3) Παρὰ Σαχλίκῃ γεβεντίζονται οἱ πολιτικαῖς (στ. 424 σ. 94 W. στ. 656 σ. 41 Π.) αἱ πόρναι λέγονται πομπεμέναις (στ. 624 σ. 39 Π.) καὶ γεβεντισμέναις (στ. 627 Π.) καὶ πομπωμένη χήρα (στ. 102 σ. 19 Π.). Πόμπευσις τῶν ἐπ' αὐτοφώρῳ συλλαμβανομένων ἀκολάστων γυναικῶν. (Εὔβοια. Καρδάμυλα Χίου). Μοιχαλίδες καὶ διεφθαρμέναι γυναῖκες (Π. Π. Γ' 441). Πομπὴ μετὰ τῆς μοιχαλίδος καὶ τοῦ μοιχοῦ ἐν Ἰκαρίᾳ.

4) *Σαχλίκη* στ. 885–6 σ. 51 Π. «ὡς διὰ τὰ πολιτικὰ (=ἑταιρικά), ὡς διὰ ταῖς μεθυσίαις, διὰ ταῖς κλεψίαις ταῖς πολλαῖς, ταῖς εἶχα καμωμέναις».

5) *Πολίτου*, Παροιμίαι Γ' 356.441. Ἐν τῷ ἀνεκδότῳ μέρει λ. κλέφτης 80.81.—Σκῦρος (Κωνσταντινίδης). Ἀμοργός. Καρδάμυλα Χίου. Κορώνη (*Χατζιδάκι*, Μελέτης ἐπὶ τῆς νέας ἑλληνικῆς σ. 43). Τιμωρίας μικροκλόπων δι' ἀσβολώσεως καὶ περιαγωγῆς ἀνὰ τὰς ὁδοὺς πεζῶν, φερόντων ἀπηρτημένα ἐκ τοῦ τραχήλου καὶ τῶν ὤμων σκόρδα καὶ δείγματα τῶν κλοπιμαίων συνέπεσε νὰ ἴδω καὶ ἐν Τριπόλει πρὸ 50 ἐτῶν καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς Ἀθήναις πρὸ τεσσαράκοντα περίπου, ὅπου ἡ πομπὴ διῆλθεν ἐκ τῆς διασταυρώσεως τῶν ὁδῶν Ἑρμοῦ καὶ Αἰόλου, ἔνθα ἦτο τότε τὸ κεντρικώτατον μέρος τῆς πόλεως.

6) «Νὰ ντροπιαστοῦν, ν' ἀτιμηθοῦν» (*Σαχλίκη* στ. 423 σ. 94 W. στ. 458 σ. 41 Π.)

7) Π. Π. Γ' 441–2 ἀρ. 1–4 καὶ τὰς αὐτόθι ἀναφερομένας παραλλαγάς, σ. 496,18.

8) Οἱ τρεῖς δημογέροντες (Σκῦρος, Tournefort)· οἱ προεστῶτες γέροντες (Καρδάμυλα), οἱ προύχοντες (Ἰκαρία), ὁ δημοτικὸς ἀστυνόμος (Τρίπολις, Ἀμοργός).

9) Ἀθῆναι, Εὔβοια, Τρίπολις, Κορώνη. Τὸ *μουτζάλωμα*, ἢ ἄλλοτε εἰς τὰ κατώτερα σχολεῖα ἐπιβαλλομένη μεγίστη τιμωρία ἀτάκτων καὶ ἀμελῶν μαθητῶν, συνισταμένη δ' εἰς ἐπίχρισιν διὰ μελάνης τοῦ προσώπου, εἶναι τρόπον τινὰ ἀντίστοιχος πρὸς τὴν πόμπευσιν τῶν ἐνηλίκων, περιοριζομένην εἰς μίαν μόνην τῶν κατ' αὐτὴν γινομένων πράξεων.

ρεμένη καὶ *παλιοκουρεμένη* (1) καὶ ἐν ταῖς κατάραις «νὰ κουρευτῇ καὶ νὰ βατευτῇ» «κακά του κουρέματα» (2). Παροιμία τις ἀναφέρει τὸ κούρεμα ὡς ἀτιμωτικὴν ποινήν: «Τὸν ἐδικόν μου κούρευαν κ'ἦταν ντροπὴ δική μου» (3). Δημοτικὰ δὲ ἄσματα ὑπαινίσσονται ὅτι τῆς ἀπίστου γυναικὸς πρωτίστη τιμωρία ἦτο ἡ κουρὰ ὑπὸ τοῦ ἀνδρός: «καὶ φοβοῦμαι μὴ τὸ μάθῃ καὶ μοῦ κόψῃ τὰ μαλλιὰ» λέγει ὕπανδρος γυνή, ἀποκρούουσα τὸν ἐραστὴν (4). Ἀπὸ τοῦ τραχήλου καὶ τῶν ὤμων ἐκρεμῶντο σκόρδα, πολλάκις δὲ καὶ ἀηδῆ καὶ βρωμερὰ πράγματα, οἷον ἐντόσθια προβάτων καὶ αἰγῶν, ἂν δὲ τὸ τιμωρούμενον ἔγκλημα ἦτο ἡ κλοπή, δείγματα τῶν κλοπιμαίων, οἷον ὄρνιθες ἀπὸ τοῦ τραχήλου τοῦ ὀρνιθοκλόπου (5). Ἔπειτα δὲ ἐμαστιγοῦτο· ἐπὶ τῆς βενετοκρατίας ἐν Κρήτῃ τὰς πομπευομένας γυναῖκας ἔδερεν ὁ δημόσιος ἐκτελεστὴς τῶν μαστιγώσεων (6), ἐν Ἰκαρίᾳ δὲ πρὸ τῆς περιαγωγῆς ἐδέρετο ἡ μοιχαλίς, μετὰ δὲ τὴν περιαγωγὴν ὁ μοιχός, ὅστις πολλάκις κατελίπετο ἐκ τοῦ ἀνηλεοῦς ραβδισμοῦ ἡμιθανής.

Περιήγετο δ' ὁ πομπευόμενος μετὰ τὴν τουρκοκρατίαν συνήθως πεζὸς καὶ δέσμιος (7). Ἐν Ἰκαρίᾳ τὴν μοιχαλίδα περιῆγε φέρων ἐπὶ τῶν ν ώτων ὁ συνέχοχος. Ἀλλ' ἡ κανονικὴ πόμπευσις ἐγίνετο καθιζομένου τοῦ καταδίκου ἐπὶ ὄνου ἀνάστροφα (8). Ἐντεῦθεν αἱ παροιμίαι: «τὸν ἐβάνανε 'ς τὸ γαϊδοῦρι» ἐπὶ τῶν δεινῶς ὑβρισθέντων (9), «τὸν καβαλλίκεψε τὸ γάϊδαρο» ἐπὶ τῶν ὑποστάντων μεγάλην ζημίαν καὶ τῶν χρεωκοπησάντων (10)· καὶ ἡ παροιμία τῶν Καρδαμύλων τῆς Χίου: «Γελᾶτε σεῖς, μὰ γὼ καβαλλαριὰ πηγαίνω», ἤτις παριστᾷ τὴν πομπευομένην, ὡς ἐναβρυνομένην, διότι περιάγεται ἔφιππος ἀνὰ τὴν πόλιν (11). Κατὰ τὸν Σαχλίκην (στ. 627 σ. 102 W.) ἡ πολιτικὴ περιήγετο «ὁλόγυμνη». Ἡ πομπὴ διήρχετο δι' ὅλων τῶν ὁδῶν καὶ τῆς πλατείας τοῦ χωρίου (12), παρακολουθοῦντος τοῦ πλήθους, χλευάζοντος καὶ προπηλακίζοντος (13). Κῆρυξ διελάλει τὸ ἔγκλημα, ὅπερ ἐπέφερε τὴν διὰ τῆς πομπῆς τιμωρίαν (14), καὶ τούτου ἕνεκα τὸ ῥῆμα *γεβεντίζω*, τὸ ὁποῖον κυ-

---

1) *Σαχλίκης* στ. 363 σ.78 *Wagner* (παλαιοκουρεμέναις) Βλ. καὶ ἀνωτέρω σ. 339-40.

2) Ζαγορίου: ΚΠ. Σύλλογος τ. ΙΔ' σ. 251.

3) Ἀρτάκης τῆς Κυζίκου (Π. Π. Δ' 433,20).

4) Ζωγρ. ἀγὼν Α' 125,194 73,15. Ἀλλὰ καὶ αἱ χῆραι εἰς ἔνδειξιν τοῦ μεγίστου πένθους των ἔκειρον ἐθελουσίως τὴν κόμην. Ὁ λαὸς πιστεύει ὅτι ἄμεσον ἐπακολούθημα τῆς καθαιρέσεως τῶν κληρικῶν εἶναι ἡ ἀναγκαστικὴ ξύρισις τοῦ πώγωνος.

5) Ἀθῆναι. Τρίπολις. Σκῦρος (Κωνσταντινίδης). Ἀμοργός. Καρδάμυλα Χίου.

6) «Νὰ τὴν δέρῃ ὁ φουτρὴς» (*Σαχλίκ.* στ. 438 σ. 94 W. στ. 674 σ. 41 Π.)

7) Ἀμοργός. Ἐπὶ βενετοκρατίας δεσμία ἡ πομπευομένη: «πιστάγκωνα τὰ χέρια της» (*Σαχλίκ.* στ. 626 σ. 101 W.).

8) Ἐπὶ θηλείας ὄνου ἡ πομπευομένη γυνὴ ἐν Σκύρῳ (Tournefort). Ἀνάστροφα ἐπὶ ὄνου ἡ γυνή. (Εὔβοια). «*Ἐξανάκωλα*» ἐπὶ ὄνου. (Ρόδος). «γεβεντίζομαι εἰς τὸ γομάρι». (Βεντότης).

9) Πελοποννήσου. (Π. Π. Γ' 356,96).

10) Ἀθηνῶν. (Π. Π. Γ' 357,98, ὅπου ἀναγράφονται καὶ γαλλικά, ρουμανικὰ καὶ γερμανικὰ παράλληλα).

11) (Π. Π. Γ' 496,18).

12) *Σαχλίκης*: στ. 422 σ. 94 W. στ. 657 σ. 41 Π.· «πιλαλοῦν τὴν ροῦγαν». Σκῦρος (Tournefort, Κωνσταντινίδης). Ἰκαρία, Ἀμοργός, Χίος. Τὴν πόμπευσιν εἰς τὴν ἀγορὰν ἀναφέρουν καὶ δημώδεις παροιμίαι: «Κάποιον ἐπομπεύαν 'ς τὸ παζάρι κλπ.» (Π.Π. λ. πομπεύω). Βλ. κατωτέρω σ. 349-50.

13) Ἐμπτυσμοὶ καὶ χλευασμοὶ (Ἀμοργός). Ἕκαστος ἔρριπτε λάσπην, ἀσβουνιὰν καὶ αὐγὰ εἰς τὸ πρόσωπον τῆς πομπευομένης. (Σκῦρος, Tournefort).

14) «Νὰ ταῖς διαλαλήσουν» (*Σαχλικ.* στ. 423 σ. 94 W.) «παντοῦ τὴν διαλαλήσετε καὶ κουμουδέψετέ την (=διακωμῳδήσατέ την)—καὶ μαντατέψετέ την». (Αὐτ. στ. 906 σ. 52 Π.)

ρίαν σημασίαν ἔχει τὸ διαλαλῶ, κηρύττω (1), κατέστη συνώνυμον τοῦ πομπεύω. Μετὰ τὴν διαπόμπευσιν ἀφήνετο ἐλεύθερος ὁ πομπευθείς (2), ἀλλὰ φέρων ἀνεξίτηλον τὸ ἐκ τῆς ἀτιμωτικῆς ποινῆς στίγμα (3).

Ἡ πόμπευσις παρ' ἀσιατικοῖς λαοῖς.

Κατάδηλον ἐκ τῶν εἰρημένων γίνεται ὅτι ἡ ποινὴ τῆς πομπεύσεως παρ' ἡμῖν τὴν ἀρχὴν ἔχει ἐκ τῶν βυζαντινῶν χρόνων· ἡ συνήθεια τοσοῦτο βαθέως ἐρριζωμένη οὖσα, διετηρήθη ὑποστᾶσα μόνον μεταβολάς τινας, ὅσας ἐπέβαλλον οἱ διαφορετικοὶ ὅροι τῆς διοικήσεως. Ἐκ τῶν Τούρκων βεβαίως δὲν παρελήφθη, ὡς ἠδύνατο νὰ ὑποτεθῇ ἐκ τῆς βαρβαρότητος αὐτῆς, ἀφοῦ, ὡς εἴδομεν, καὶ ἐν τῇ βενετοκρατουμένῃ Κρήτῃ κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἐγίνετο ἡ πομπὴ καθ' ὃν περίπου τρόπον καὶ ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας καὶ μετὰ τὴν κατάλυσιν ταύτης εἰς τὰς τουρκοκρατουμένας ἑλληνικὰς χώρας. Παρὰ τοῖς Τούρκοις ἦτο ἐν χρήσει ἡ πόμπευσις, ἥτις ἐπεβάλλετο καὶ ὡς προστίμημα τῆς ἐσχάτης τῶν ποινῶν· ὁ Δαπόντες διηγεῖται ὅτι κατὰ τὸν ΙϚ' αἰῶνα καταδικασθέντας εἰς θάνατον περιήγαγον διὰ τῆς ἀγορᾶς, ἐποχουμένους ὄνων (4). Γνωστότατος δ' εἶναι ὁ πίναξ τοῦ Γκίζη, ὁ ἀπεικονίζων τὴν πόμπευσιν ὀρνιθοκλόπου ἀνὰ τὰς ὁδοὺς τουρκικῆς πόλεως. Ἀλλ' ἀπὸ τίνος χρόνου εἰσήχθη εἰς τὴν Τουρκίαν ἡ συνήθεια δὲν δύναμαι νὰ ἐξακριβώσω. Ἤδη κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα ἀναφέρεται ἡ ξύρησις ὡς ποινὴ ἐπὶ τοῦ Σουλτάνου Βαγιαζίτ, περὶ οὗ ἱστορεῖται ὅτι τοὺς πρέσβεις τοῦ Τιμοὺρ «ἐκέλευσε ξυρίῳ καθάραι τοὺς πώγωνας καὶ ἀποπέμψαι ἀτίμους» (5). Ἀμφίβολον δ' ὅμως εἶναι, ἂν ἡ ξύρησις τοῦ πώγωνος πρέπει νὰ θεωρηθῇ μέρος τῆς πομπεύσεως ἢ εἶναι μᾶλλον ἰδία ἀτιμωτικὴ ποινή (6). Ὅθεν ἀδυνατοῦμεν ν' ἀποφανθῶμεν, ἂν οἱ Τοῦρκοι παρέλαβον τὴν συνήθειαν παρὰ τῶν βυζαντινῶν ἢ ἐκόμισαν αὐτὴν ἐκ τῆς Ἀσίας. Εἰς τοὺς Ἄραβας ἦτο γνωστὴ ἀπὸ πολλοῦ· κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα ἀναφέρεται περιαγωγὴ καταδίκου εἰς θάνατον, τὸν ὁποῖον εἶχον καθίσῃ ἐπὶ ἀγελάδος ἐξανάστροφα (7). Ἐν Βαγδατίῳ ὁ χρεωκοπήσας περιήγετο ἐπὶ ἡμιόνου ἀνὰ τὴν πόλιν κατ' ἀπόφασιν τοῦ καδῆ (8). Καὶ ἐν Ἰνδικῇ μοιχοὶ καὶ μοιχαλίδες τιμωροῦνται διὰ τῆς περιαγωγῆς ἐπὶ ὄνων, τοὺς ὁποίους καβαλλικεύουν ἐξανάστροφα (9).

---

1) *Σαχλίκ.* σ. 179 Π. — *Πολίτου*, Παροιμ. Α' σ. 557—8.

2) *Σαχλίκ.* στ. 887.889 σ. 51 Π. Ἡ καταδίκη εἰς τὸν διὰ πυρᾶς θάνατον τῆς πομπευθείσης εἶναι εὐσεβὴς πόθος τοῦ Σαχλίκη (αὐτ. στ. 439 σ. 94 W. στ. 677 σ. 41 Π.).

3) Κατὰ τὸν Σαχλίκην (στ. 907 σ. 52 Π.) καὶ μετὰ θάνατον τῆς πομπευθείσης ἡ θέσις δὲν ἦτο εἰς τὸ κοιμητήριον τῶν χριστιανῶν, ἀλλ' ἔπρεπε νὰ ταφῇ «εἰς τῶν Ἑβραίων τὰ μνήματα».

4) «Τοὺς εἶχαν περπατήσῃ / μὲ τὰ γαδούρια 'ς τὸ ταρσὶ καὶ ἀποκεφαλίσῃ» (*C. Dapontès*, Ephémérides Daces, publ. par Em. Legrand σ. φς' στ. 23–4. Βλ. καὶ *Δαπόντε* Ἱστορικὸν κατάλογον ἐν *Σάθα*, Μεσ. βιβλιοθ. Γ' σ. 19.154.

5 *Δούκας* σ. 58 Bonn.

6) Περὶ τοῦ κουρεύματος καὶ τοῦ ξυρίσματος ὡς ποινῆς τῶν μοιχῶν παρὰ τοῖς Σημίταις ἐπραγματεύθη ἐν ἰδίᾳ μελέτῃ, τὴν ὁποίαν δὲν ἠδυνήθην νὰ συμβουλευθῶ, ὁ *A. Büchelet* (ἐν Wiener Zeitschrift f. d. Kunde des Morgenlandes τ. 18 σ. 91–138). Καὶ αὐτοὶ οἱ αὐτόχθονες Ἰνδοὶ τῆς Ἀμερικῆς ἐπέβαλλον ἐνίοτε ὡς ἰδίαν ἀτιμωτικὴν ποινὴν τῆς μοιχαλίδος (τινὲς δὲ καὶ τοῦ μοιχοῦ) τὴν ἐν χρῷ κουράν τῆς κόμης. (*Waitz*, Anthropologie der Naturvölker τ. III σ. 112.113).

7) Revue de l'hist. des religions 1911 τ. 63 σ. 197.

8) Revue des tradit. popul. 1900 σ. 193.

9) Βλ. τὰς μαρτυρίας παρὰ *Bolte* ἐν Zeitschrif d. Ver. f. Volksk. 1909 τ. 19 σ. 69

Ἡ πόμπευσις παρ' εὐρωπαϊκοῖς λαοῖς.

Ἐπίσης δ' ὅμως καὶ εἰς ἄλλους πλὴν τοῦ ἑλληνικοῦ εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς δὲν ἦτο ἄγνωστος ἡ ποινή, ἀπὸ τῶν μέσων χρόνων (1) μέχρι τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων εἰς τινας χώρας. Ἐν Γερμανίᾳ ἡ γυνή, ἥτις ἔδειρε τὸν ἄνδρα της, περιήγετο ἀνὰ τὰς ὁδοὺς τῆς πόλεως ἢ τοῦ χωρίου ἐπ' ὄνου, ὃν ἐνιαχοῦ ὡδήγει ὁ δαρεὶς σύζυγος (2). Ἐν Grosselfingen δὲ τῆς Σουαβίας ὁ δείρας τὴν σύζυγόν του ἐμουζώνετο εἰς τὸ πρόσωπον μὲ καπνιὰν καὶ κάρβουνον (3). Εἰς παραπλησίαν δὲ ποινὴν κατεδικάζοντο αἱ κακόγλωσσοι γυναῖκες καὶ οἱ συκοφάνται, ὑποχρεούμενοι νὰ περιάγωσιν ἀνὰ τὰς ὁδοὺς τῆς πόλεως ἰδιαίτερόν τινα λίθον, καλούμενον Schandstein, Lasterstein καὶ Klapperstein, λίθον τῆς καταισχύνης, τῆς ἁμαρτίας, τοῦ κροτάλου, διὰ τὸν θόρυβον καὶ τοὺς κροταλισμοὺς τοῦ παρακολουθοῦντος πλήθους (4). Ἡ ἀνάβασις δὲ εἰς ὄνον ἦτο εἰς παλαιοτέρους χρόνους ἐν Γερμανίᾳ ὑβριστικὴ ποινή, ἐπιβαλλομένη εἰς μαθητὰς καὶ ὑστερώτερον εἰς στρατιώτας (5). Εἴς τινας δὲ ἐπαρχίας τῆς Γαλλίας οἱ δείραντες τὴν σύζυγόν των κατὰ τὸν μῆνα Μάϊον ἢ οἱ δαρέντες ὑπὸ τῆς συζύγου των ἢ οἱ ἀπατηθέντες σύζυγοι περιήγοντο ἀνὰ τὰς ὁδοὺς καθισμένοι ἐξανάστροφα ἐπὶ ὄνων μέχρι τοῦ ΙΣ' αἰῶνος (6). Ἐν Hainaut τὴν αὐτὴν ποινὴν ὑφίσταντο μέχρι πρὸ ὀλίγων δεκαετηρίδων οἱ μετὰ χηρείαν νυμφευθέντες, ἀνὴρ καὶ γυνή (7). Ἐν Ἱσπανίᾳ κατὰ τὸν ΙΣ' αἰῶνα αἱ μοιχαλίδες περιήγοντο μετὰ τῶν συζύγων των ἐπὶ ὄνων, ἡ αὐτὴ δὲ τιμωρία ἐπεβάλλετο καὶ εἰς τὰς μαστροπούς. Ἐν Νεαπόλει κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΣ' αἰῶνος ὁ Ἱσπανὸς ἀντιβασιλεὺς κατεδίκασε σύζυγον ἀπατηθέντα ὑπὸ τῆς γυναικός του νὰ περιαχθῇ κατὰ τὴν πόλιν καθισμένος ἐξανάστροφα ἐπὶ ὄνου καὶ ἐστεμμένος τὴν κεφαλὴν μὲ κέρατα, προηγουμένου κήρυκος, ὅστις ἐκήρυττε τὸ πάθημά του (8). Καὶ ἐν Ἀγγλίᾳ ἐπεβάλλοντο ἄλλοτε παραπλήσιαι πομπεύσεις εἰς ἐρίζοντα ἀνδρόγυνα καὶ εἰς μοιχαλίδας γυναῖκας (9). Ἀλλ' αἱ ὀλίγαι αὗται εἰδήσεις, τὰς ὁποίας κατέχομεν περὶ τῆς διαδόσεως τῆς ποινῆς εἰς ἀσιατικοὺς καὶ εὐρωπαϊκοὺς λαούς, δὲν ἐπαρκοῦσιν, ὅπως συναγάγωμεν ἀσφαλῆ πορίσματα περὶ τῆς προελεύσεως τῆς συνηθείας καὶ περὶ τοῦ τρόπου καὶ τοῦ χρόνου τῆς μεταδόσεως αὐτῆς ἀπὸ λαοῦ εἰς λαόν· πρὸς τοῦτο εἶναι ἀναγκαία ἰδία λεπτομερεστέρα ἔρευνα.

Ἐξέτασις τῶν λέξεων, τῶν προσλαβουσῶν ὑβριστικὴν σημασίαν ἐν τῇ νέᾳ ἑλληνικῇ. Πομπὴ-πομπεύω.

Μεταβαίνομεν νῦν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν λέξεων, αἵτινες ἐκ τῆς πομπεύσεως προσέλαβον εἰς τὴν ἡμετέραν γλῶσσαν ὑβριστικὴν σημασίαν.

---

1) *Ducange*, Glossar. latinitatis λ. asini caudam in manu tenere. *J. Grimm*, Rechtsaltertümer ἔκδ. 4 τ. II σ. 318. Βλ. καὶ τὰς ἄλλας μαρτυρίας παρὰ *Bolte* ἔνθ. ἀν.

2) *J. R. Dieterich*, Eselritt u. Dachabdecken ἐν Hessische Blätter f. Volkskunde 1902 σ. 87 κἑ. ἰδίως σ. 98 κἑ. 109.

3) Αὐτ. σ. 99.

4) *Grimm*, D. Wörterbuch λ. Klapperstein.

5) Αὐτ. λ. Esel 5i.

6) Βλ. πολλὰς μαρτυρίας παρὰ *Bolte* ἔνθ. ἀν. καὶ προσέτι *Dieterich* ἔνθ. ἀν. σ. 109 Revue des trad. popul. 1891 σ. 429. 1901 σ. 14. 1907 σ. 318. 1908 σ. 204. 1910 σ.100 (ἐν Avesnes τῷ 1814). Archiv f. Religionsw. 1908 XI σ. 153.

7) Revue des trad. pop. 1909 σ. 420.424–5.

8) *Bolte* ἔνθ. ἀν. σ. 68.69.

9) *Liebrecht*, Zur Volkskunde σ. 384 κἑ. (=Englische Studien I 173 κἑ.).

Ἐσημειώθη ἀνωτέρω (σ.334-5) ὅτι ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος π.Χ. τὸ ρ.*πομπεύω* μετέπεσεν εἰς τὴν σημασίαν τοῦ λοιδορῶ, τὸ δ' ὄνομα *πομπεία* (καὶ ὕστερον καὶ τὸ *πομπή*) εἰς τὴν τῆς λοιδορίας. Κατὰ τοὺς μέσους χρόνους ἐκ τῆς συνηθεστάτης ἐκτελέσεως τῆς ποινῆς τῆς πομπεύσεως ἡ λ. *πομπὴ* εἶχε μὲν καὶ τὴν σημασίαν ταύτην (1), κατέστη δὲ καὶ συνώνυμος τοῦ καταισχύνη· οἷον παρὰ Κωνστ. Πορφυρογεννήτῳ (π. θεμ. Β' 7 σ. 30,6 Bonn)· «*πομπὴ* γάρ εἰσι (Παφλαγόνες) καὶ ὄνειδος καὶ ἐξουθένωμα τοῦ ἀνθρωπείου γένους»· Τοῦ δὲ *πομπεύω* γίνεται μὲν ἀλλὰ σπανίως χρῆσις καὶ ἐπὶ εὐφήμου ἐννοίας(2), συνηθέστατα δ' ὅμως σημαίνει τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ποινῆς τῆς πομπεύσεως. Ὁ Ἡσύχιος ἑρμηνεύει «πομπεύων περιάγων». Τὸ ἐνεργ. εἶναι σχεδὸν πάντοτε μεταβατικὸν δηλοῦν τὴν ἐνέργειαν τοῦ ἐπιβάλλοντος τὴν ποινὴν ἄρχοντος καὶ τοῦ συμπράττοντος εἰς τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῆς ὄχλου (3), σπανιώτατα δ' ἀμετάβατον (4), ἀνθ' οὗ συνηθέστερον εἶναι τὸ παθητικὸν (5). Εἶναι δ' ἐν χρήσει καὶ τὰ ἐμπρόθετα *περιπομπεύω* (6) καὶ *ἐκπομπεύομαι* (7). Συνώνυμα τοῦ πομπεύω ῥήματα: *θριαμβεύω* (8) (καὶ ἀντὶ τοῦ πομπὴ εἰρωνικῶς θριαμβος)(9), *δημεύω* (10), *θεατρίζω* (11).

Ἐν δὲ τῇ καθ' ἡμᾶς *γλώσσῃ* κοινότατος εἶναι ὁ ἀρχαῖος τύπος τῆς λ. *πομπὴ* (12),τοῦ ὁποίου κατὰ τόπους φέρονται ἰδιωματικαὶ παραλλαγαὶ *πουμπὴ* (13), *μπομπὴ* (14) *μποι μπὴ ἢ bombὴ* (15), *πουπὴ* (16) καὶ ἡ τσακωνικὴ *πογκὴ* (17). Τὸ

---

1) Βλ. τὰς βυζαντινὰς παροιμίας ἐν Π Π. Α' 12,11. 44,38 καὶ λ. πομπεύω. *Krumbacher*, Mittelgr. Sprichwörter σ. 123,64.

2) *Θεοφάν.* σ. 143 Bonn *πομπεύσας*=κηδεύσας μετὰ πομπῆς.

3) *Προκόπ.* Ἀνέκδ. 11 σ. 76,15.21 Bonn. *Θεοφάν.* σ. 72.166.171.574.628.648 Bonn. *Σωκράτ.* ς' 17 τ. 67 σ. 713 Migne. *Μαλάλας* σ. 436,11. *Λεόντ. Νεαπόλ.* 16 σ. 34,12 Gelzer. *Νικηφόρ Ἱρηγορ.* ΙΒ' 14,1 σ. 620. *Καντακουζην.* Γ' 29 σ. 182,18. Πτωχολέων στ. 96 Legrand. Μεσαιωνικαὶ παροιμίαι (βλ. σημ. 1).

4) *Θεοφ.* σ. 271 Bonn.

5) *Ψελλὸς* ἐν *Σάθα*, Μεσαιων. βιβλιοθ. Ε' 181. *Wirth*, Danae σ. 10.

6) *Μακάρ.* ἐν *Migne* τ. 67 σ. 236.

7) Συντίπ. σ. 146 Β. 118 Ε.

8) *Θεοφάν.* 208 Bonn. *Συνεχισταὶ Θεοφάν.* 441,9. *Γεωρ. μοναχ.* σ. 521.546 Muralt. 624–651 De Boor. *Λέων γραμματ.* 134,21.185,24.299,20.330,10. *Νικηφ. ΚΠ.* Ἱστ. σύντ. σ. 83 Bonn. *Παχυμέρ.* Ι 316.—Παθητ. *Γεώρ. μοναχ.* σ. 541 M. 645 DB. *Λέων γραμματ.* σ. 128.20 *Νικήτ. Χωνιάτ.* σ. 456,10. *Παχυμέρ.* Ι 394,17.

9) *Μιχ. Ἀκομινάτ.* Α' σ. 239,19.21 Λάμπρου, *Παχυμέρ.* Ι 394.

10) *Λάμπρου*, Ν. Ἑλληνομν. Η' 6. *Τζέτζ.* Ἐπιστ. σ. 7.8.10 Pressel.—Παθητ. *Λέων Γραμματ.* 303,13.305,10. *Κεδρην.* Ι 645,23.

11) *Καντακουζην.* Α' 31 σ. 150.

12) Συναξάριον γυναικ. στ. 623 Krumbacher. *Βλάχου*, Θησαυρὸς τετράγλωσσος ἐν λ. *Κοραῆ*, Ἄτακτα Δ' 426. *Σκ. Βυζάντιος.* Π. Π. λ. πομπή. Ἀθῆναι (Α.Λ.) Καλάβρυτα (Π.Π. λ. πομπή). Κεφαλληνία (Αὐτ. — Νεοελλ. ἀνάλ. Β' 298). Ἤπειρος (Α.Λ) Θεσσαλονίκη (*Μ. Χ. Ἰωάννου*, Θερμαΐς σ. 45). Χίος (Α.Λ.) Νίσυρος(Α.Λ.) Καστελλόριζον (Σύλλογος ΚΠ. ΚΑ' 326,549). Δαρδανέλλια (Α. Λ.) Πόντος (Π. Π. λ. πομπὴ 14.27. ΑΑ.)· Τραπεζοῦς (Σ. *Ἰωαννίδου*, Ἱστορ. Τραπεζοῦντος σ. 269).

13) Λέσβος (Α. Λ.) Λακοβίκια Μακεδονίας (ΠΠ. λ. πομπὴ 17). Λιβίσιον (*Μουσαίου*, Βατταρισμοὶ 118).

14) Ἐκ τοῦ τὴν πομπὴν (*Vasmer* ἐν Byz. Zts. 1907 XVI 548. Πρβλ. *Foy*, Lautsystem σ. 25) Κρήτη (Α. Λ. *Foy* αὐτ). Ζάκυνθος (*Ζώη*, Λεξικὸν Ζακύνθου σ. 680). Χίος (Α. Λ.) Νάξος (Π.Π. λ. πομπὴ 7.8) Μάδυτος (Α. Λ.)

15) Θεσσαλία (*Τζαρτζάνου*, π. θεσσαλ. διαλέκτου σ. 76). Σέρραι (Λαογραφ. Γ' 209) Σάμος (*Σταματιάδου*, Σαμιακὰ Ε' 56).

16) Λέσβος (Π. Π. λ. πομπὴ) ποπή (; Αἶμος; Α. Λ.).

17) *Οἰκονόμου*, Γραμματ. τῆς τσακων. σ. 87.

ρῆμα *πομπεύω* (1), παθ. *πομπεύομαι* (2) καὶ ἰδιωματικοὶ τύποι αὐτοῦ *πομπεύγω*(3),παθ.*πομπεύγομαι*(4), *πουμπεύγου* (5), *μπομπεύω*, παθ.-*ομαι* (6),*ποπεύω*, παθ.-*ομαι*(7), *πουπεύω* (8), *πουμπεύου* (9), *πομπιάζω* -*ομαι* (10), *πομπέγκου* (11)· μετοχὴ παθ.παρακ. *πομπεμένος*,-*η*,-*ο* (12),*τομπημένος*(;)(13),*πομπιασμένος* (14), καὶ ἀπὸ ἄλλων τύπων πομπώνω, πομπειώνω, πομπειεύω, μὴ μαρτυρουμένων, *πομπωμένος*, (15) *πομπειωμένος*, -*η*, -*ο* (16), *μπομπιωμένος* (17), *πουμπιωμένος* (18),*ποπιωμένος* ἢ *ὀποπιωμένος*(19),*πομπειεμένος* (20),*μπομπιασμένος*(21). Παράγωγα: *πόμπεμα* (22) *πομπιασμα* (23), *πομπευτὴς* (24). Σύνθετα: *χιλιοπομπειεμένη* (25), *πομπάθρωπος*, *πομπογύναικο*, *πομποδορλειά*, *πομπόλογα*, *πομπολογάω* (26).

Ἡ κυρία σημασία τῆς λέξεως *πομπή*, ἡ τῆς πομπεύσεως, διετηρήθη, καθ' ὅσον γινώσκομεν, μόνον ἐν τῇ παροιμιώδει φράσει «τὸν διώξανε μὲ τῆς πομπῆς τὰ μαντήλια» (27), ἀναφερομένη εἰς ἄγνωστόν τινα λεπτομέρειαν τῆς

1) *Σαχλίκ.* στ. 905 σ. 52 Π. (πομπεύετέ την). Συναξάρ. γυναικ. στ. 809 σ. 400. *Somavera*, *Βλάχου*, Θησαυρὸς τετράγλωσσος λ. Π. Π. λ. πομπεύω, πορεύομαι. Λάστας. (Α. Λ.) Κεφαλληνία (Νεοελλ. ἀναλ. Β' 298). Νίσυρος (Α. Λ.) Ἀμισὸς (Α.Λ. ἀόρ. πόμπεψα Α. Λ.)

2) Πομπεύεται (Συναξάρ. γυν. στ. 399 σ. 388 Κρ.) ἐπομπεύτη (αὐτ. στ. 400). προστ. πομπέψου (Πελοπόννησος, Λευκάς, Κυκλάδες: Π. Π. λ. πορεύομαι), πομπεύτου (Ἀθῆναι ἐν παροιμίᾳ. Ἑβδομὰς Α' 120. Σύμη, Καστελλόριζον ὁμοίως: Π. Π. αὐτ.) πομπεύσου(; Ρόδος: *Βερεκλέους*, Παρατηρήσεις σ. 129. Λέρος: *Οἰκονομοπούλου*, Λεριακὰ σ. 96), πομπεύθου (; Λιβίσιον: ΠΠ. αὐτ.) πομπεύτσι (Αἶνος: Σύλλογος ΚΠ. Θ' 349,4) πομπεύομαι (; Θεσσαλονίκη: *Μ. Χ. Ἰωάννου*, Θερμαΐς σ. 45), ἀόρ. πομπεύτηκα (Νάξος: Π. Π. αὐτ. Νίσυρος: αὐτ.)

3) Νάξος (ΠΠ. αὐτ.). «νὰ τὴν πομπεύγαν»(*Σαχλίκ.* στ. 904 σ. 52 Π.)

4) Σύμη (Α.Λ) πομπεύκομαι (Οἰνόη Πόντου, Α.Λ.).

5) Λιβίσιον (*Μουσαίου*, Βατταρισμοὶ 118).

6) Γύθειον (ΠΠ. λ. πομπεύω). Ζάκυνθος (*Ζώη*, Λεξικ. Ζακύνθου σ. 680), Θρᾴκη (Α. Λ.) Σωζόπολις (ΠΠ. Δ' 433, 18α). προστ. μπομπέψου (Πάρος: ΠΠ.λ. νοικοκυρεύομαι 1. Φολέγανδρος: Αὐτ. λ. πορεύομαι).

7) Ποπεύω (Αἶμος: Α. Λ.) ποπεύωνται (Συναξάρ. γυναικ. στ. 794) ποπευτοῦν (αὐτ. στ. 683).

8) Προστ. παθ. πουπεύτσι=πομπεύθητι (Λέσβος: ἐν παροιμίᾳ Π. Π. λ. πορεύομαι).

9) Προστ. παθ. πουμπούκ=πομπεύθητι (Λακοβίκια Μακεδονίας: Αὐτ.).

10) Συναξάρ. γυναικ. στ.1139 σ.410 Krumb. *Ducange. Σκ. Βυζάντιος.*Ζαγορὰ (Α.Λ.)

11) Τσακωνικὸν (*Οἰκονόμου*, Γραμματικὴ τῆς τσακων. σ, 87).

12) *Σαχλίκης* στ. 624 σ. 69 Π. Συναξάρ. γυν. στ. 743. Κοινὸν ἐν Πελοποννήσῳ.

13) *Γ. Βλάχου*, Θησαυρὸς τετράγλωσσος.

14) Θεσσαλονίκη. (*Μ. Χ. Ἰωάννου*, Θερμαΐς σ. 45).

15) *Σαχλίκης* στ. 102 σ. 29 Π.

16) *Κοραῆ*, Ἡλιόδωρος τ. Β' 173 («ἀπὸ ρ. ἀχρήστου πομπειῶ»). Ἤπειρος (*Κ[ρομμύδη]* Διατριβὴ Α' 174. Πανδώρα Θ' 341). Κεφαλληνία (Νεοελλ. Ἀνάλ. Β' 298). Σύμη (Α. Λ.)— Θηλ.-ισσα, οὐδ. -ον (Πόντος: Α.Λ.)

17) Ζάκυνθος (*Ζώη*, Λεξικ. Ζακύνθ. 680).

18) Σίκινος (Ἐσημ.φιλομ. 1857 Ε' 146). Ζαγόριον (Σύλλογος ΚΠ ΙΔ' 226).

19) Σύμη (Α.Λ.).

20) Ἀθῆναι (Α.Λ.). Πύργος Ἠλείας (ΠΠ. Γ' 441,2). Μεσσηνία.

21) Μάδυτος (Α.Λ.).

22) *Somavera*.—Κοινόν.

23) *Ducange* λ. πομπιάζειν «πομπιάσματα, ἀτιμάσματα».— *Σκ. Βυζάντιος.*

24) Οἰνόη Πόντου «ἀπατεών, ὑποκριτής, ὁ τοὺς ἄλλους παραπλανῶν δι' ἐπιπλάστου διαγωγῆς». (Α.Λ.).

25) *Πολίτου*, Ἐκλογαὶ ἀρ. 81 στ. 70.

26) Πάντα κεφαλληνιακὰ (Νεοελλ. ἀνάλ. Β' 298).

27) Ἀθῆναι (Α.Λ.). Ὁ *Κοραῆς* (Ἄτακτα Α' 446) ἀναγράφων τὸν τύπον *πόμπα* ἐκ τοῦ Somavera καὶ πομπὴ ἐκ τοῦ Δυκαγγίου, ὡς δευτέραν σημασίαν ἀναφέρει καὶ τὴν τῆς πομπεύσεως.

ποινῆς. Σημασιολογικαὶ μεταβολαί 2. Κατηγορία, (1) φρ. «μᾶς ἔβγαλαν τὴν πομπὴ» (2), τουτέστιν ἀπέδωσαν εἰς ἡμᾶς πρᾶξιν φέρουσαν ὄνειδος.— 3. Ὕβρις, λοιδορία, καταισχύνη (3).—4. Πρᾶξις αἰσχρὰ ἢ ἄτιμος, ἀξία πομπεύσεως, καὶ ἐν σχήματι ὑπερβολῆς ἡ ἄτοπος πρᾶξις (4).—5. Παράνομος συνουσία (5), διότι τοῦτο βεβαίως ἦτο τὸ συνηθέστερον διὰ πομπῆς τιμωρούμενον ἁμάρτημα.— 6. Αἶσχος, ἀτιμία, ὄνειδος (6).—7. Ὁ ἄξιος ἢ ἡ ἀξία πομπῆς διὰ τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ διαστροφὴν καὶ αἰσχρότητα· οὐτιδανός, ἐπονείδιστος. (7) φρ. «πομπὴ τῶν ἁγιῶν» (ἢ μήπως ἁγυιῶν;) (8), λεγομένη ἐπὶ τῶν κακοηθεστάτων· «εἶναι μιὰ πομπὴ» ἢ «εἶναι ἡ πομπὴ τοῦ τόπου μας» (9)· «ἔχει μοῦτρα καὶ ἡ πομπὴ νὰ μᾶς ἰδῇ· στόμα νὰ μιλήσῃ» (10). Παροιμίαι: «Ἔκατσε ἡ πομπὴ 's τοῖς στράταις / κι' ἀναγέλα τοὺς διαβάταις» (11). Κατ' ἐπέκτασιν καὶ ὁ σωματικῶς πλημμελής, ὁ δύσμορφος, ἄσχημος, ἡ μικρόσωμος δυσειδὴς γυνή, ἡ καμποῦρα (12).—8. Περιφρόνησις (Σάμος), σκῶμμα, περίγελως (Ζάκυνθος).—9. Ὑπόκρισις προσποίησις (13)· καὶ παροιμία. «Ποιὸς κρυφὰ παντρεύεται / φανερὰ πομπεύεται» (14). Ἐν Οἰνόῃ ἀντίστοιχον σημασίαν ἔχει τὸ παράγωγον πομπευτὴς (βλ. ἀνωτέρω σ. 348 σημ. 24).

Τὸ δὲ πομπεύω σημαίνει: 1. Ἐκπομπεύω, καταισχύνω τινά. (15)—2. Ὑβρίζω, δυσφημῶ, κατηγορῶ (16). Παθ. ἐξευτελίζομαι, πράττω ἄξια πομπῆς, ὅθεν *πομπεμένος* ὁ βδελυρός, ὁ ἀχρεῖος, ὁ ἄτιμος, ὁ μοχθηρός (17).—3. Συνέρχομαί τινι παρανόμως, ὑπονοουμένου ὅτι ἐκθέτω αὐτὸν οὕτω εἰς τὴν ποινὴν τῆς πομπεύσεως (18). Παθητικῶς ἐπὶ γυναικῶν ἀκολάστων ἢ μοιχευομένων (19).

---

1) Χίος (Α.Λ.)
2) Καστελλόριζον. (Σύλλογος ΚΠ. τ. ΚΑ' 326,549).
3) *Γ. Βλάχος.* Κοραῆ, Ἡλιόδωρος τ. Β' σ. 173. Ἤπειρος, Κρήτη, Μάδυτος, Δαρδανέλλια (Α. Λ.).
4) Κεφαλληνία (Νεοελλ. ἀνάλ. Β' 298). Κύπρος (Α. Λ.) καὶ ἀλλαχοῦ.
5) Κεφαλληνία (αὐτ.).
6) *Ducange* λ. πομπιάζειν «πομπαῖς ἀτιμίαις, ἀτιμασίαις».— Κοραῆς. Σκ. Βυζάντιος. Τσακωνιά. Ζάκυνθος. Κεφαλληνία. Θεσσαλία. Θεσσαλονίκη. Λέσβος. Λιβίσιον. Παροιμίαι δημώδεις: «Πᾶσα πομπὴ μὲ τὴν παρηγοριά της» «θὰ πῶ καὶ τὴν πομπή μου». «Τὴν ἔχει τὴν πομπή της γιὰ χαρὰ» (ΠΠ. λ. πομπὴ 26.2.28) «'ς τὴν πομπὴ τοῦ σταυραετοῦ» (ΠΠ. Β' σ. 47).
7) Πελοπόννησος. Λάστα (Α.Λ.) Ζαγορὰ (Α.Λ.) Ἤπειρος (Α.Λ). Σάμος. Κρήτη (Α.Λ.). Πόντος (Α.Λ.).
8) Νίσυρος (Α.Λ.)
9) Κεφαλληνία (Νεοελλ. ἀνάλ. αὐτ.).
10) Ζαγορὰ (Α.Λ.).
11) Κοινοτάτη παροιμία, φερομένη εἰς πολλὰς παραλλαγάς (ΠΠ. λ. πομπή).
12) Κεφαλληνία (ἐνθ. ἀν.) Λάστα (Α.Λ.) Χίος (Α.Λ.).
13) Κύπρος (Α.Λ.).
14) Παροιμία κοινοτάτη (ΠΠ. λ. παντρεύω 42.48, ὅπου παραλλαγαὶ ἐξ Ἀθηνῶν. Πελοποννήσου, Στερεᾶς, Κρήτης, Κυκλάδων, Σποράδων, Ἠπείρου, Μακεδονίας, Θρᾴκης).
15) Συναξάρ. γυναικ. στ. 1139 σ. 410 Krumb. «θέλει νὰ τὸν ἐντροπιάζῃ, φανερὰ, νὰ τὸν πομπιάζῃ». Κοραῆ, Ἄτακτα Δ' σ. 78.—Ζάκυνθος. Τσακωνία. Ζαγόρι. Λιβίσιον. Οἰνόη.
16) *Γ. Βλάχος.* Ζάκυνθος. Λάστα (Α.Λ.) Θρᾴκη (Α.Λ.). Σωζόπολις.
17) Κοραῆς, Ἡλιόδωρ. Β' 173. Ἤπειρος (Κρομμύδης. Πανδώρα). Ζάκυνθος. Κεφαλληνία. Σύμη. Θεσσαλονίκη. Μάδυτος. Πόντος.
18) Συναξάρ. γυναικ. στ. 809 «ὁ καῦχος τὴν πομπεύει». Κεφαλληνία (Νεοελ. ἀνάλ. ἔνθ. ἀν.).
19) Συναξάρ. γυναικ. στ. 399,400 «ἤρχεψε νὰ πομπεύεται..... καὶ ἀφότες ἐντροπιάστηκεν ἡ ἄθλια καὶ ἐπομπεύτη». στ. 794 «νὰ πομπεύωνται κρυφά».

—4. Προξενῶ ὄλεθρον (φρ. «πομπεύεις με»=μὲ καταστρέφεις [1]· «γραφτὰ πομπειωμένα», ἤτοι ἀποφάσεις τῆς Μοίρας ὀλέθριαι, φέρουσαι δυστυχίαν [2]). —5. Ἀποσβολώνω, ἀποστομώνω, καθιστῶ τινα ἄφωνον, ἐνν. ἐκ συναισθήσεως τῆς ἐνοχῆς αὐτοῦ [3].—6. Περιφρονῶ, σκώπτω (Ζάκυνθος).—7. Ἀπατῶ (Οἰνόη).

Ἄλλαι συνώνυμοι λέξεις.

Συνώνυμοι τοῦ *πομπὴ* εἶναι καὶ ἄλλαι λέξεις, συνεκδοχικῶς δηλοῦσαι τὸ σύνολον τῆς πομπεύσεως ἐκ χαρακτηριστικῶν μερῶν αὐτῆς, προσλαβοῦσαι δ' ἐπίσης αἱ πλεῖσται ὑβριστικὴν σημασίαν. Τὰ συνώνυμα ταῦτα καταγράφομεν ὧδε:

1. *Γαϊδουρογύρισμα.*

Α'. *Γαϊδουρογύρισμα* ἡ πομπὴ ἐν Σκύρῳ, ἀπὸ τῆς ἐπὶ ὄνου περιαγωγῆς οὕτω κληθεῖσα [4].

2. *Διαλάλημα.*

Β'. *Διαλάλημα* ἡ πομπή, τὸ ρ. *διαλαλῶ*· ἀπὸ τῆς διαλαλήσεως, ἤτοι διακηρύξεως κατὰ τὴν πόμπευσιν τοῦ λόγου τῆς καταδίκης(σ. 341). Ἡ δημώδης παροιμία. «Σ τὸ φόρο μᾶς *διαλαλοῦνε*, τάχα τ' τὸ σπίτι μας τὸ ξέρουν;» [5] εἶναι προδήλως ἡ ἀρχαιοτέρα τῶν παραλλαγῶν αὐτῆς, ἐν αἷς τὸ μὲν διαλαλῶ ἀντικαθίσταται διὰ τοῦ πομπεύω, ὁ δὲ φόρος διὰ τοῦ παζάρι[6]. Αἱ λέξεις διαλάλημα καὶ διαλαλῶ περιέπεσαν εἰς ἀχρηστίαν, ἀντικατασταθεῖσαι διὰ τῶν ἑπομένων λέξεων:

3. *Γεβέντισμα.*

Γ'. *Γεβέντισμα* καὶ ρ. *γεβεντίζω*. Ὁ παλαιότερος τύπος τοῦ ρήματος εἶναι ἴσως *κιβεντίζω* [7], ἐν Μακεδονίᾳ *γκιβεντῶ* [8],οἱ δὲ κοινότεροι *γεβεντίζω* [9] καὶ *γιβεντίζω* [10], ἐν Λιβισίῳ *γιβιντοῦ* [11], ἐν Σύμῃ *γιβεντίζζω*

---

1) Ἀμισὸς (Α.Α.).
2) Ἤπειρος (Α.Α.).
3) Παθ. Θεσσαλονίκη (*Μ. Χ. Ἰωάννου*, Θερμαΐς σ. 45). Ἀμεταβάτως: ἐπόμπεψα =ἔμεινα ἐμβρόντητος (Ἀμισός, Α. Λ.).
4) *Μ. Γ. Κωνσταντινίδου*, ἡ νῆσος Σκῦρος σ. 142.
5) Π. Π. λ. φόρος 5. 4.
6) Αὐτ. λ. πομπεύω.
7) *Ducange*, Glossar. λ. κιβεντίζειν (ἐκ γλωσσαρίου). Ἀσσίζαι Ἱεροσολ. 225 παρὰ Ducange. Ἀσσίζαι Κύπρου Β' 279 (ἐν *Σάθα*, Μεσ. Βιβλ. τ. ς' σ. 481): «νὰ τὸν κιβεντίσου.»
8) Λακοβίκια (*Πολίτου*, Παροιμίαι Α' 557).
9) Ἀσσίζαι Κύπρου Α' 281 (*Σάθα*, ΜΒ. ς' 231) «νὰ τὸν γεβεντίσουν». Αὐτ. Α' 243 σ. 199 «γεβεντισμένος». Θρῆνος Κων)πόλεως στ. 79 (Byz. Zts. XII 271): «γεβεντίζοντας». Αὐτ. στ. 98 «ἐγεβέντιζαν». Ἐρωτόκριτος Α' 602 «γεβεντισθήκαμε». *Σαχλίκης* 421 σ. 94 W. (στ. 656.658 σ. 41 Π.) «νὰ ταῖς γεβεντίσουν». στ. 627 σ. 102 W. «νὰ τήνε γεβεντίσῃς». στ. 884 σ. 51 Π. «ἐγεβεντίσασι». στ. 902 σ. 52 Π. «ἐγεβεντίσαν την». στ. 667 σ. 39 Π. «γεβεντισμέναις». *Ducange. Somavera* (γεβεντίζω,-ομαι) *Βεντότη*, Λεξ. τετράγλ. λ. *Κοραῆ*, Ἄτακτ. Δ' 78. —γεβεντίζω, γεβεντισμένος. Γορτυνία (*Παπαζαφειροπούλου*, Περισυναγωγὴ 409). Μεσσηνία.—Ζάκυνθος (*Ζώη*, Λεξ. Ζακύνθου 168). Κρήτη (Φιλίστωρ Δ' 514). —«ἐγεβέντισεν» Νάξος (Πανδώρ. Η' 422). «γεβεντίζεται» «γεβεντισμένος» *Ἀραβαντιν.* Ἠπειρ. γλωσσ. 31 μᾶλλον γιβιντ.). γεβεδισμένος (Σύμη Α.Λ.). γεβεντίζω (Ἀδριανούπολις Α.Λ.) Σινασὸς (*Ἀρχελάου*, Σινασὸς 230). γεβεντισμένη (*Passow* 496,16. Π. Π Α' 557).
10) *Ducange* λ. γυβεντίζειν. *Βλάχου*, Θησαυρός. Σύρα (*Pio*, Spoglige Erindringen 1866 σ. 46=*Meyer*, Neugr. Studien IV 23). Κρήτη (Α.Α.) Χίος (Α.Α.) γιβεντισμένος: Κρήτη (Α.Α.), Θήρα (*Πετελᾶ*, Ἰδιωτικὸν σ. 47). Ἄνδρος (Α.Α.) γιβεντζιμένος(;) Κέρκυρα (Ἐφ. Φιλομ. 1870 ΙΗ' 2246).
11) *Μουσαίου*, Βατταρισμοὶ σ. 42.

(Α.Λ.) καὶ ἐν Ἴμβρῳ *λιβεντίζω* (1). Παρὰ Σαχλίκῃ (στ. 889 σ. 51 Π.) κεῖται ἅπαξ *ἐδιεβέντισαν*. Παράγωγα: *κιβεντισμός* (2), *γεβέντισμα* (3), *γίβεντο* (4), *γεβεντούκλω* (5).

Τὸ γεβεντίζω σημαίνει κυρίως τὸ διαλαλῶ, κηρύττω, ἀλλ' ἡ σημασία αὕτη σχεδὸν ὁλοτελῶς ἐλησμονήθη διατηρηθεῖσα μόνον εἴς τινα τοπικὰ ἰδιώματα (6). Ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὴν πόμπευσιν διελαλεῖτο ὑπὸ κήρυκος τὸ ὑπὸ τοῦ πομπευομένου διαπραχθὲν ἔγκλημα, προσέλαβε κατὰ συνεκδοχὴν καὶ τὴν σημασίαν τοῦ πομπεύειν (7). Ἐκ τῆς μαστιγώσεως δέ, ἥτις ἦτο ἀπαραίτητον τῆς πομπεύσεως συμπλήρωμα, σημαίνει ἐπίσης: 3. Δέρω, μαστιγώνω (8). —Ἄλλαι σημασίαι συναφεῖς πρὸς τὴν ὕβριν καὶ τὴν ἀτίμωσιν τῆς πομπεύσεως: 4. Ὑβριστικῶς ἀποπέμπω (Σύμη Α.Λ.), ἴσως διότι κατὰ τοὺς μέσους χρόνους ἡ ἐξορία ἦτο ἡ συνηθεστέρα ποινή, ἡ ἐπακολουθοῦσα τὴν πόμπευσιν· ἐκτὸς ἂν ἡ σημασία αὕτη ὑποτεθῇ ὅτι εἶναι ἡ αὐτὴ καὶ ἡ ἑπομένη.—5. Ὀνειδίζω, καταισχύνω, ὑβρίζω, ἐκπομπεύω. (9)—6. Δυσφημῶ, κακῶς λέγω, συκοφαντῶ (10). —7. Ἐξευτελίζω, ἀτιμάζω, καθιστῶ τινὰ ἄξιον γεβεντισμοῦ. Παθ. ἐξευτελίζομαι, ἀτιμάζομαι, ἐκπίπτω ἠθικῶς· ἡ μετοχὴ τοῦ παθ. παρακειμένου *γεβεντισμένος*, συνώνυμος τοῦ πομπειεμένος, θεωρεῖται δεινοτάτη ὕβρις, μάλιστα ἐπὶ γυναικός. (11)—8. Προξενῶ μέγα τι κακόν· φρ. «αὐτὸς

---

1) ΚΠ. Σύλλογος Θ' 352.

2) *Ducange* λ. κιβεντίζειν.

3) *Somavera*.—Κοινὸν (ΙΠΠ. Γ' 441,2.442,5). — *γιβέντισμα*: Μεσαιωνικαὶ παροιμίαι (ΙΠΠ. Α' 556). *γεβέντισμαν* (Νάξος: Π.Π. Γ' 442.5. Καστελλόριζον: Αὐτ. 441,1) *γιβέντισμα* (Μεσαιωνικαὶ παροιμίαι: Π.Π. Α' 556.—Κοινὸν: *Βλάχου*, Θησαυρός. Π.Π. Α' 557). *γιβίντισμαν* (Λιβίσιον: *Μουσαίου*, Βατταρισμοὶ σ. 42).

4) Τὰ *γέβεντα* (Μῆλος: Π. Π. Γ' 442,3). τὸ *γίβεντο* (Κρήτη: Φιλίστωρ Δ' 514. Θήρα: *Πετρᾶ*, Ἰδιωτικὸν σ. 47) τὰ *γίβεντα* (Κρήτη: Α.Λ.—Κρητικὸς ἀστὴρ 1908 σ. 364).

5) Κυνουρία. Ἡ πομπειεμένη καὶ μεταφορικῶς ἡ ἀναιδὴς ἢ κακολόγος ἢ θρασυλόγος, ἀποστομώνουσα πάντας διὰ τῆς γλώσσης της (Π. Π. Α' 557).

6) Λακκαβίκια Μακεδονίας (Π. Π. Α' 557). Τὴν αὐτὴν σημασίαν ἔχει καὶ τὸ *λιβεντίζω* ἐν Ἴμβρῳ.

7) *Σαχλίκ*. στ. 421 σ. 94 W. (στ. 656 σ. 41 Π.) στ. 627 σ. 102 W. στ. 884 σ. 51 Π. στ. 902 σ. 52 Π. *Somavera* λ. γεβεντισμένος. *Βεντότη*, Λεξ. τετραγλ. λ. γεβεντίζω «πομπεύω τινὰ εἰς τὸ γομάρι». Π Π. Α' 557. Λιβίσιον (*Μουσαίου* σ. 42). Ἀδριανούπολις (Α.Λ.) Σινασὸς (*Ἀρχελάου*, Σινασὸς 230)· γεβεντισμένη=πομπειεμένη (ΙΠΠ. Α' 557. *Ἀρχέλαος* αὐτ.).

8) «Δαρμοῦ ἢ κιβεντισμοῦ». «ἔτυπτεν, ἔδερνεν, ἐκιβέντισεν» «τύπτει, δέρει, δέρνει, κιβεντίζει» ἐκ γλωσσαρίων χειρογράφων παρὰ *Ducange* λ. κιβεντίζειν.—Ἀσσίζαι Κύπρου 243 (*Σάθα*, ΜΒ. Γ' 199): «νὰ ἔνι γεβεντισμένος δέρνοντά τον κείμενον».

9) Θρῆνος Κων)πόλεως στ. 79. 98. (Byz. Zts. XII, 271). *Γιάνναρη*, π. τοῦ Ἐρωτοκρίτου σ. 88.—προσβάλλω, ὑβρίζω. Κρήτη (Φιλίστωρ Δ' 514). Ζάκυνθος (*Ζώη*, Λέξ. Ζακ. 168). Νάξος: ἀπαράτιον. «βγῆκε μιὰ παλιογριτζόλα καὶ τὰ ἐγεβέντισ' ὅλα». (Πανδώρ. Η' 422), ἤτοι τὰ ἐντρόπιασε, τὰ κατῄσχυνε, παρευδοκιμήσασα αὐτὰ ἐν ἀγῶνι κελαδήματος.

10) *Βλάχου*, Θησαυρὸς «δυσφημίζω.» —Γορτυνία (*Παπαζαφειροπούλου*, Περισυναγωγὴ 408). «ἐκθέτω, θεατρίζω» Λιβίσιον (*Μουσαίου* σ. 42).

11) Ἐρωτόκρ. Α' 602: «ὅλοι γεβεντισθήκαμε 'ς ταῖς γειτονιαῖς 'ς τὴ χώρα» λέγουν στρατιῶται κατανικηθέντες ὑπὸ ὀλιγωτέρων πολεμιστῶν.—*Somavera*. *Βεντότη*, Λεξ. τετράγλ. «πομπεύω, ἀτιμάζω».—Ἤπειρος (*Ἀραβαντιν*. Ἠπειρωτ. γλωσσ. 31). Κρήτη (Α.Λ.). Θήρα (*Πετρᾶ*, Ἰδιωτικὸν σ. 47). Ἄνδρος (Α.Λ.). Ἐν δημοτικῷ ἄσματι: μωρὴ «γεβεντισμένη» (*Passow* 469,16). Παροιμία: «Ἔβγα ἔξω καὶ πομπέψου, ἔλα μέσα καὶ πορέψου», ἤτοι προσπάθησε νὰ ἐξασφαλίσῃς τὴν εὐημερίαν ἐν τῷ οἴκῳ σου, ἔστω καὶ μὲ θυσίαν τῆς ἀξιοπρεπείας σου. (*Π Π.* λ. πορεύομαι.).

ὁ θάνατος μ' ἐγεβέντισε» (Χίος, Α.Λ.), ἤτοι διετάραξε τὰ τοῦ βίου μου, περιέπλεξε τὰς ὑποθέσεις μου. —9. Βιάζω γυναῖκα, προσάπτων οὕτω εἰς αὐτὴν μέγιστον ὄνειδος. (1)—10.Μετ. γεβεντισμένος,μοχθηρός, δύστροπος, κακός(2). —11. Ἐπίσης ἡ αὐτὴ μετοχὴ σημαίνει τὸν θηλυδρίαν, τὸν περιττῶς καὶ ἀνοικείως κομψευόμενον. (Σύμη Α.Λ.)—12. Ἐμπαίζω (3).

Τὸ δὲ *γεβέντισμα* σημαίνει. 1. Διαλάλημα, κήρυγμα (4).—2. Τὴν ποινὴν τῆς πομπεύσεως (5). —3. Ὕβριν, ἐμπαιγμόν, ἠθικὴν προσβολήν (6). —4. Δυσφημίαν, ἠθικὴν κατάπτωσιν (7). —5. Πληθ. τὰ *γίβεντα* αἱ ἀκαθαρσίαι (Κρήτη, Α.Λ.), ἀπὸ τῶν ἐπιρριπτομένων κατὰ τοῦ πομπευομένου ἀκαθαροιῶν.—6. Ἐν. τὸ *γίβεντο*, ὁ ἐξώλης, ἄνθρωπος ἄξιος γεβεντίσματος (8).

Τὴν λέξιν ἐτυμολογεῖ ὁ Ducange ἐκ τοῦ γαλλ. gibet (παλαιογαλ. τοῦ ΙΔ' αἰῶνος juybet, ἰταλ. giubette καὶ giubetto)=ἀγχόνη. Τὴν δὲ γνώμην ταύτην ἐγκρίνουσιν ὁ Gustav Meyer (9) καὶ ὁ M. Τριανταφυλλίδης (10). Ἀξία προσοχῆς δ' ὅμως φαίνεται ἡ ἐτυμολογία τοῦ Miklosich (11), ἣν καὶ ὁ Συν. Παπαδημητρίου ἀσπάζεται (12), ἐκ τοῦ τουρκ. ῥήματος kévénmék βασανίζω, ἂν καὶ ἡ σημασία αὐτοῦ δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὴν πρώτην καὶ κυρίαν σημασίαν τοῦ γεβεντίζω ἐν τῇ μέσῃ ἑλληνικῇ. Κατὰ πληροφορίαν τοῦ Δρος Στίλπωνος Κυριακίδου τὸ τουρκικὸν ῥῆμα *γκιουβενμέκ'* (οὗ σπανιώτερος παρὰ τοῖς λογίοις μόνον Τούρκοις εὔχρηστος τύπος *γκιουγενμέκ'*) σημαίνει θαρρῶ, στηρίζομαι· ἐκ τοῦ ἀορίστου τούτου *γκιουβενδίμ* ἠδύνατο νὰ σχηματισθῇ τὸ γκιβεντίζω (προβλ. τὸν παρὰ Ducange τύπον κιβεντίζω καὶ τὸν μακεδονικὸν γκιβεντῶ), ὅπως σχηματίζονται δηλ. τὰ πλεῖστα τῶν ἐκ τῆς τουρκικῆς εἰλημμένων ῥημάτων.

4. *Σιργοῦνι.*

Δ'. *Σιργοῦνι* ρ. *σιργουνεύω*. Ἐκ τοῦ τουρκ. *σιουργκιοὺν* (ἐξόριστος, σιουργιουνλὺκ=ἐξορία). Εἰς τὴν σημασίαν τοῦ ἐξορίζω ἀπαντᾶται τὸ ρ. ἐν στιχοπλοκίᾳ τῆς Κῶ: «καὶ μὲ ἐσιργουνέψασι κ' ἤρτα 'ς αὐτὸν τὸν τόπο» (13), ἤτοι μ' ἐξώρισαν μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ποινῆς τῆς ἀποκοπῆς τῆς χειρός, εἰς ἣν εἶχον καταδικασθῇ. Εὐχρηστοτέρα εἶναι ἡ περίφρασις μ' *ἔκαμε, τὸν ἔκαμε σιργοῦνι*=τὸν διέσυρε, τὸν ἔκαμε καταγέλαστον, τὸν ἐξέθεσεν εἰς τὸν κοινὸν περίγελων.

---

1) Κρήτη (Φιλίστωρ Δ' 514).
2) Κέρκυρα (Ἐφ. Φιλομ. 1870 ΙΗ' 2246). Ἄνδρος (Α.Λ.).
3) Γορτυνία (*Παπαζαφειροπούλου*, Περισυναγωγὴ σ. 408).
4) Μεσαιωνικὴ παροιμία: «Εἰς τοῦ ἄλλου τὸ γεβέντισμα εὑρέθη τοῦ ἄλλου τὸ ἄλογον». (*Π Π.* Α' 555,148).
5) *Π Π.* Α' 557. *Somavera.*
6) Κρήτη (Φιλίστωρ Δ' 514). Θήρα (*Πεταλᾶ*, Ἰδιωτικὸν 47).Λιβίσιον (*Μουσαίου*, ἔνθ. ἀν.).
7) *Βλάχος*, Θησαυρός. Θήρα (*Πεταλᾶς* αὐτ.)
8) Θήρα (*Πεταλᾶς* αὐτ.).
9) Neugriech. Studien IV 23.
10) Die Lehnwörter σ. 16.87.142.158.
11) Die türkischen Elemente in den südost- u. osteurop. Sprachen XXV σ. 110.
12) Ἐκδ. Σαχλίκη σ. 177.
13) Ἑβδομάς, Ἀθ. 1889 φ. 24 σ. 8.

5. *Ἀσβόλη.*

Ε'. *Ἀσβόλη* ρ. *ἀσβολώνω* καὶ κατ' ἐπίτασιν ἐμπροσθέτως *ἀποσβολώνω*, *ἀνασβολώνω*, *κατοσβολώνω*. Ὁ τύπος *ἀσβόλη*, ὅστις εἶχεν ἤδη ἐπικρατήσῃ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους ἀντικαστήσας τὸν παλαιότερον τύπον *ἄσβολος* (1), φέρεται μὲν μέχρι τῆς σήμερον ἐνιαχοῦ ἀμετάλλακτος (2), ἐν Πόντῳ δὲ παρεφθαρμένος εἰς *χασβάλι*, τὸ (3). Ἐκ τούτου οὐσ. *ἀσβολιὰ* (4), ἐπίθετον *ἄσβολος* (5) καὶ τὸ ρ. *ἀσβολώνω* (ἀρχ. ἀσβολόω, ἀσβολάω, ἀσβολαίνω), παθ. *-ομαι* (6), οὗ ἰδιωματικοὶ τύποι *σβολώνω* (7), *σβολώννω* (8), *σβουλώνω* (9). Μετ. παθ. παρακ. ἀσβολωμένος (10). Ὁ μετ' αὔξήσεως ἀρχαῖος τύπος τούτου ἠσβολωμένος ἀπαντᾶται ὄχι μόνον εἰς τοὺς γράφοντας τὴν ἀρχαΐζουσαν γλῶσσαν βυζαντινοὺς (11), ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς τὴν δημωδεστέραν (12), μόνος δ' ὅμως ὁ ἀναύξητος εἶναι εὔχρηστος εἰς τοὺς γράφοντας τὴν δημώδη (13). Ἐπίρρημα: *ἀσβολωμένα* (14). Παράγωγον: *ἀσβόλωμα* (Κρήτη, Α.Λ.).

Σύνθετα μετὰ προθέσεων: *ἀποσβολώνω -ομαι*, μετ. παθ. παρακειμένου *ἀποσβολωμένος* (15). (Τὸ ἀρχαῖον ἀπασβολόω) (16). Ἰδιωματικοὶ τύποι: *ἀποσβολῶ*(;) (17), *ἀποσβουλώνω* (18), *ποσβολώνω* (19), *ποσβουλώνω* (20), *ποσβουλώνομαι*

1) *Φρύνιχος* 113 Lobeck: «ἀσβόλη μὴ λέγε ἀλλὰ ἄσβολος» Βλ. καὶ *Bekker*, An. Gr. 17, 23. *Ἡσύχ.* λ. ἄσβολος.

2) Μεγαλόπολις (Α.Λ.) Λευκὰς (ΚΠ. Σύλλογος Η' 456). Μακεδονία (Α.Λ.). Ἰκαρία (*Σταματιάδου*, Ἰκαριακὰ 126. Νεολόγου ἐπιθεώρησις 497). «ἂς σ' ἀσβολώσῃ» Γρεβενὰ (*Ἀραβαντιν.* Συλλογὴ ἀσμ. 294,487).

3) Κατὰ τὸν Οἰκονομίδην (Lautlehre des Pont. 111) ἐκ τοῦ ἀβσάλιον (ἀσβόλιον).

4) Ἤπειρος (*Ἀραβαντιν.* Ἠπειρωτ. γλωσσάρ. σ. 26).

5) Κάρπαθος (Α.Λ.).

6) Ἤπειρος (*Ἀραβαντιν.* αὐτ.) Κρήτη (Α.Λ.).

7) Κύθηρα (Πανδώρ. ΙΕ' 257). σβολώνομαι Κρήτη (Α.Λ.).

8) Ρόδος (*Χατζιδάκις* ἐν Byz. Zts. ΙΙΙ 593).

9) Αἶνος (Α.Λ.).

10) Κοινόν. *Λαμπρου*, Romans grecs σ. 341.—ἀσβουλουμένους, Ἰωάννινα (*Π. Π.* λ. σμίγω 5).

11) Π. *χ.Μανασσ.*Χρον. στ. 1215 *Νικήτ. Εὐγεν.* Β'152 Hercher (κατησβολωμένον).

12) Καλλίμαχ. καὶ Χρυσορρ. στ.2363 σ. 99, στ. 2579 σ. 108 Λάμπρου·ἐν στ. 1504 σ. 64 Λ. ὁ κῶδ. ἀντὶ ἠσβολωμένης ἔχει *ἧς βουλυομένης*.

13) *Πρόδρομ.* Α' 48. Β' 26 Hesseling (Α' 41 σ. 39. Β' 26 σ. 49 Legrand) Ρωμάδα Βελισσαρίου 114 σ. 351 Wagner (ὁ μυριοασβολωμένος). Ἐρωτόκριτ. Γ" 23. *Χορτάτση* Ἐρωφίλη Β' 79 σ. 336 Σάθα.—Ὁ ἀναύξητος τύπος ἀσβολωμένος ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου (Κίμ. 1) ὡς αἰολίζων, εὐχρηστῶν ἐν Φωκίδι.

14) Κρήτη (*Jeannaraki*, Ἀσμ. Κρητ. 281,180).

15) Κοινότατον. *Κοραῆ* εἰς Πλουτάρχ. β. Κίμ. 1. *Σκ. Βυζάντιος. Χατζιδάκι*, Μελέτη ἐπὶ τῆς νέας ἑλληνικῆς Ἀθ. 1884 σ. 40. Ἀθῆναι (Α.Λ.) Μεσσηνία. Κύθηρα (Πανδώρ. ΙΒ' 384). Ζαγορὰ (Α.Λ.) Κρήτη (*Χατζιδάκι* ἐνθ. ἀν. Α.Λ.) Χίος (Α.Λ.) Κῶς (Α.Λ.).

16) Ὅτι τὸ ἀποσβολώνω τῆς ὁμιλουμένης εἶναι αὐτὸ τὸ ἀρχαῖον ἀπασβολόω, δὲν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτησιν. Παραδόξως δ' ὅμως ὁ Δημ. Ν. Βερναρδάκης (Ψευδαττικισμοῦ ἔλεγχος σ. 245—6) διισχυρίσθη ὅτι εἶναι διάφορα καὶ διάφορον σημασίαν ἔχοντα ρήματα. Τὴν γνώμην ταύτην ἀνεσκεύασεν ὁ Γ. Ν. Χατζιδάκις (ἔνθ. ἀν. σ. 38. 43), ὅστις πλὴν ἄλλων παρετήρησεν εὐστόχως ,ὅτι ὁ ἐκτεθλιμμένος τύπος τῆς προθέσεως καὶ ἐν τούτῳ, ὡς καὶ ἐν πολλοῖς ἄλλοις, ἀποκατεστάθη εἰς τὸ πλῆρες καὶ ἄρτιον, τρόπον τινὰ διὰ παρετυμολογίας.

17) *Somavera.*

18) Κέα. Ὁ Χατζιδάκις (ἔνθ. ἀν.σ. 39)ὑποθέτει ὅτι ὁ κειακὸς οὗτος τύπος ἐσχηματίσθη κατὰ παρετυμολογίαν,σχετισθεὶς πρὸς τὸ βοῦλλα,διότι συγγενεύουσιν ὡς πρὸς τὴνέννοιαν τὸ θὰ σοῦ βουλλώσω τὸ στόμα καὶ τὸ θὰ σ' ἀποσβουλώσω.—Ἀποσβουλώνομαι: Αἶνος (Α.Λ.)

19) Κάλυμνος (*Χατζιδάκ.* σ. 41 Α.Λ.) *ποσβολώνομαι* (Κάρπαθος: Ζωγράφ. ἁγίων Α' 331. *Μανωλακάκη*, Καρπαθιακὰ 180 Α.Λ.).

20) Ἐποσβούλωσε (Χίος, Α.Λ.) ἐπεσβουλώθη (Νένητα Χίου, Α.Λ.) ἀποσβολώθη (; Χίος, *Παπάτη*, χιακὸν γλωσσάριον σ. 86).

νω (1) οὐσ. *ἀποσβολιὰ* (2). Μετὰ τῆς ἀνὰ προθέσεως: (*ἀνασβολώνω*) μετ. παθ. παρακ. *ἀνασβολωμένος* (3) ἢ *ἀνασβολεμένος* (4), οὐσ. *ἀνασβολιά* (5), ἐπίρρ. *ἀνάσβολα* (6). Μετὰ τῆς κατά: *κατασβολώνω* (7).

Ἡ λέξις *ἀσβόλη* διετήρησε τὴν ἀρχαίαν σημασίαν, τῆς αἰθάλης, λιγνύος, σποδοῦ, συνώνυμος οὖσα τοῦ καπνιὰ καὶ τοῦ στάχτη (8)· ἐν Μακεδονίᾳ σημαίνει κυρίως τὰ ἀνημμένα λεπτὰ τρίμματα τῶν ἀνθράκων, καὶ ἐν Πόντῳ τὸ χαβσὰλ σημαίνει τεμάχιον ἄνθρακος. Τὸ δὲ *ἀσβολιὰ* ἤτοι ἡ ἀσβολοβολία τοῦ πομπευομένου (πρβλ. τὰ μουτζιὰ, σφακελιὰ) συνωνυμεῖ πρὸς τὸ συμφορά, δυστυχία, ἐν τῷ ἠπειρωτικῷ σχετλιασμῷ *ἀσβολιά του!* (9). Τὸ ἐπίθετον *ἄσβολος* σημαίνει τὸν ἀπρόσφορον, ἀνεπιτήδειον· «ἄσβολος καιρὸς» =ἀκατάλληλος χρόνος (10). Τὸ δὲ ρῆμα *ἀσβολώνω* σημαίνει: 1. Καίω, ξηραίνω ἐν ἄσματι τῶν Γρεβενῶν: «φωτιὰ ἂς σὲ κάψῃ, κυνηγέ, φωτιὰ κι' ἂς σ' ἀσβολώσῃ»=ἂς σὲ ἀποτεφρώσῃ (11). — 2. Ρίπτω κόνιν εἰς τοὺς ὀφθαλμούς τινος, τὸν ἀποτυφλώνω φρ. «τὸν ἀσβόλωσε»=τὸν ἐτύφλωσεν (12). Τὴν αὐτὴν σημασίαν εἶχεν ἐν τῇ μεταγενεστέρᾳ ἑλληνικῇ τὸ κατασβολῶ (13). —3. Σκοτίζω τινὰ δι' αἰφνιδίου πλήγματος (14)· καὶ τοῦτο πιθανῶς ἐκ τῆς ἀσβολοβολίας τῶν πομπευομένων. —4. Πλήττω τινὰ ἰσχυρῶς, προξενῶ διὰ πλήγματος δεινὸν πόνον (15). Καὶ ἡ σημασία αὕτη ἀνεπτύχθη ἐκ τῶν αἰκιῶν καὶ τῶν μαστιγώσεων τῶν πομπευομένων—.5. Κεντῶ, ἀγκυλώνω (ἐπὶ ἀκανθῶν). Πλήττω, ἐπὶ δαιμονικῆς ἐπηρείας· μετ. παθ. παρακ. *ἀσβολωμένος*, συνώνυμος τοῦ κοινοτέρου λαβωμένος, ὁ παθὼν ἐκ προσβολῆς ἀερικῶν, δαιμόνων (16).— 6. Κακοποιῶ, λυπῶ προξενῶ πένθος εἴς τινα (17).—7. Φέρω εἴς τινα ἀτυχίαν. Ἀσβολωμένος, ὁ ἀτυχὴς (18). Ὁ βασιλεὺς Ἀναστάσιος ἔλεγεν εἰρωνικῶς πρὸς τὸν πατριάρχην Εὐφήμιον, ὅτε συνέλαβε καὶ ἐτιμώρησε τοὺς στασιαστάς, ὧν ὑπελάμβανεν αὐτὸν συνένοχον· «αἱ εὐχαί σου, ὁ μέγας, τοὺς φίλους σου ἠσβόλωσαν» (19), ἤτοι τοὺς ἐμουτζούρωσαν, τοὺς κατέστησαν δυστυχεῖς·

1) Σύμη (Α.Λ.) ἐπεσβούλωσε (αὐτ.).
2) *Somavera.*
3) Κύθηρα (Πανδώρ. ΙΒ' 335. ΙΕ' 437).
4) Ζάκυνθος (*Ζώη*, Λεξικ. Ζακύνθ. σ. 61).
5) Ἤπειρος (Ζωγράφ. ἀγών Α' 33).
6) Ζακύνθου (*Ζώης* ἔνθ. ἀν.)
7) «καταβόλωσέ μας» (Συναξάρ. γαβάρου στ. 530 σ. 139 Wagner). Κατασβουλώνου (Πέτρα Λέσβου: *Kretschmer*, Lesb. Dial. 446).
8) Μεγαλόπολις. Λευκάς. Μακεδονία. Ἰκαρία.
9) *Ἀραβαντιν.* Ἠπειρ. γλωσσ. 26.— Ἀντίστοιχον ἐν Συναξάρ. γυν. στ. 848: «ὦ ἡ μοῦντζα καὶ ἀστοχία τους!».
10) Κάρπαθος(Α.Λ.)
11) *Ἀραβαντιν.* Ἠπειρ. γλωσσ. σ. 26. Συλλογὴ δημ. ᾀσμ. 294,487. Πρβλ. *Χατζιδάκι*, Μεσ. καὶ νέα ἑλλην. Α' 136 καὶ ἐν Παρνασσῷ Ιϛ' 346.
12) Κρήτη (*Jeannaraki*, Ἄσμ. κρητικὰ σ. 327.—Α.Λ.).
13) *Ἀριστοφάν. Βυζαντ.* ὑπόθεσις Σοφοκλ. Οἰδ. Τυρ. στ. 22, κατὰ γραφὴν ἑνὸς κώδ. «κόρας κατησβόλωσεν αὐτὸς ὀμμάτων» (Schol. in Soph. tr. ed. G. Dindorf. Π σ. 12). *Ἀνν. Κομν.* Θ' 11 τ. Π σ. 31,7 «τοῦ ἀνέμου τὰς ὄψεις διὰ τῆς κόνεως τρόπον τινὰ κατασβολοῦντος».
14) Κύθηρα (Πανδώρ. ΙΕ' 257) «ἐσβολώθηκεν».
15) Κρήτη. φρ. «νὰ σ' ἀσβολώσῃ θέλει, μόνο φύγε.» «ἀσβόλωσέν τον» (*Χατζιδάκι*, Μελέτη ἐπὶ τῆς ν. ἑλλ. σ. 42. ΜΝΕ. Α' 136, ἐν Παρνασσῷ Ιϛ' 345).—Αἶνος (Α.Λ.).
16) Κρήτη (Α.Λ.). Πρὸς τὴν σημασίαν ταύτην συνάπτεται ἡ τοῦ ποιεῖν τινα ἀνάπηρον (*Χατζιδάκι* ἔνθ. ἀν.).
17) Κρήτη. *Χατζιδάκι* Μελέτη σ. 40.
18) Κρήτη. (*Χατζιδάκις* αὐτ. ΜΝΕ. καὶ Παρνασσ. αὐτ.) καὶ ἀλλαχοῦ (*Lampros*, Romans Grecs σ. 31. *ΙΙΙ.* λ. σμίγω 5).
19) *Θεοφάν.* σ. 216 Bonn. σ. 140 De Boor.

Ἡ μετοχὴ τοῦ παθητικοῦ παρακειμένου, σημαίνουσα τὸν κεχρισμένον δι' ἀσβόλης, ὑπεμφαίνει καὶ παρ' ἀρχαίοις ἐνίοτε μεταφορικὴν ἔννοιαν, τὴν τῆς ἠθικῆς ρυπαρότητος (1). Ἐν δὲ τῷ μέσῳ ἑλληνισμῷ εἶναι συνήθης ἡ μεταφορικὴ χρῆσις: οἷον «ἠσβολωμένοι πρόσωπα» (2) =τεταπεινωμένοι, οἰκτροί. Ὁμοίως καθὼς τὸ *μαῦρος* ἐν τῇ κοινῇ γλώσσῃ καὶ τὰ συγγενῆ ἐπίθετα σκοτεινός, μουζωμένος (βλ. ἀνωτέρω σ. 333), οὕτω καὶ τὸ ἀσβολωμένος λαμβάνεται τροπικῶς εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀτυχοῦς, τοῦ δυσμοίρου, τοῦ κακοῦ, τοῦ καταράτου κτλ. Ἐν τῷ μεσαιωνικῷ ποιήματι Καλλιμάχῳ καὶ Χρυσορρόῃ συχνάκις συνεκφέρονται τὸ κακὸς καὶ τὰ τοιαῦτα ἐπίθετα μετὰ τοῦ ἠσβολωμένος: «μυσαρά, σκεῦος μελανωμένον, *ἠσβολωμένη* καὶ κακὴ» (3). «Τύχη μου κακομήχανε...*ἠσβολωμένη* καὶ κακή, πικρά, φαρμακευμένη» (4). Παρομοίως ὀνειδίζεται ἡ μοῖρα παρὰ τῷ Χορτάτσῃ: «ὦ μοῖρα ἀσβολωμένη!» (5). Αἱ ἡμέραι, αἱ νύκτες, τὰ ἔτη χαρακτηρίζονται ἀσβολωμένα, ἤτοι δεινὰ καὶ ἀπαίσια, φέροντα συμφορὰς καὶ δυστυχίας, οἷον ἐν σημερινῇ κατάρᾳ, «τὴ μαύρη καὶ τὴν ἀσβολωμένη σου!» (ἐνν. ἡμέραν) (6), ὡς ἐπίσης καὶ ἐν τῷ Ἐρωτοκρίτῳ (Γ' 24) «μέραις σκοτειναῖς, νύχτες ἀσβολωμέναις» καὶ παλαιότερον ἐν τῷ Πτωχοπροδρόμῳ: «ἔχεις με χρόνους δώδεκα, ψυχροὺς καὶ ἀσβολωμένους»(7). Πρὸς μείζονα δ' ἔμφασιν ἐσχηματίσθη καὶ τὸ σύνθετον *μυριοασβολωμένος* (8). Τὴν αὐτὴν σημασίαν ἔχει καὶ τὸ ἐπίρρημα *ἀσβολωμένα* (9).

Συνηθεστέρα εἶναι ἡ χρῆσις τοῦ συνθέτου *ἀποσβολώνω*, ὅπερ σημαίνει: 1. ξηραίνω (πρβλ. τὴν 1 σημασίαν τοῦ ἀσβολώνω)· φρ. «Τὸ κρύον ἐποσβούλωσεν τἀμμάτια τῶν συκεῶν» «ἐπεσβούλωσεν ἡ πληὴ»=ἐξηράνθη. (Σύμη, Α. Λ.) Παρὰ Διοσκορίδῃ (Ε'87 σ. 749 Kuhn) ἀπασβολοῦνται=ἀποτεφροῦνται. —2. Χρίω μὲ ἀσβόλην (10). Ἡ ἀσβόλωσις ἐγίνετο βεβαίως εἰς τὰς πομπεύσεις, ἀλλὰ καὶ σήμερον ἀκόμη συμβαίνει ἐνίοτε χυδαῖοι ἄνθρωποι νὰ ρίπτουν εἰς τὸ πρόσωπον ἐκείνου, τὸν ὁποῖον θέλουν δεινῶς νὰ ὑβρίσουν, ἀσβόλην, τὸν λεγόμενον ἐν Ἀθήναις *φοῦμον* (11), δυσεξίτηλα καταλείποντα ἐπὶ τοῦ δέρματος μελάσματα· ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἀναγράφονται εἰς τὰς ἐφημερίδας τοιαῦται πράξεις. 3. «Τυφλώνω» (Κρήτη, Α. Λ.)· «κάμνω ν' ἀμαυρωθῇ» (Κῶς Α.Λ.).

---

1) *Ἀρριαν.* Ἐπικτ. διατρ. Γ' ις' 3: «εὐλαβῶς δεῖ τοῖς ἰδιώταις συγκαθιέναι εἰς τὰς τοιαύτας συμπεριφορὰς, μεμνημένους ὅτι ἀμήχανον τὸν συναναστρεβόμενον τῷ ἠσβολωμένῳ μὴ καὶ αὐτὸν ἀπολαῦσαι τῆς ἀσβολης». "Οτι ἡ ἀσβόλη καὶ τὸ ἀσβολάω ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Γ' αἰῶνος μ. Χ. εἶχον προσλάβῃ τὴν σημασίαν τοῦ αἰσχύνη καὶ αἰσχύνεσθαι φαίνεται καὶ ἐκ περικοπῆς τινος τοῦ Ὠριγένους (πρβλ. *Χατζιδάκι*, Μελέτη 39). Ἑρμηνεύων οὗτος τὴν ῥῆσιν τοῦ Ἱερεμίου (Θρ. δ' 8) «καὶ ἐσκότασεν ὑπὲρ ἀσβόλην τὸ εἶδος αὐτῶν» γράφει: «τῆς πνευματικῆς ἐξέπεσον ἐλλάμψεως—καὶ κατὰ τὸν ῥητὸν δὲ ὑπ' αἰσχύνης ἄκρας τὰ πρόσωπα αὐτῶν ἐμελαίνετο, ὅτι τοῖς ἄλλοις ὁμοίως ἁμαρτάνοντες ἀπήγοντο· ἐπεὶ καὶ νῦν ἐπὶ τῶν καταισχυνομένων ἡ συνήθεια τῷ ὀνόματι κέχρηται». (*Ὠριγένους*, Ἐκλογαὶ εἰς θρήνους, Migne τ. 13 σ. 654).

2) *Κωνστ. Μανασσῆ*, Χρον. στ. 1215.

3) *Lambros*, Romans Grecs σ. 108 στ. 2578–9.

4) Αὐτ. σ. 99 στ. 2362–3 Βλ. καὶ σ. 64 στ. 1504.

5) Ἐρωφίλη Β' 79 σ. 336 Σάθα.

6) *Lambros* ἔνθ. ἀν. σ. 341.

7) *Πρόδρομ.* Α' 48 Hesseling καὶ Β' 26 «μεδίμνους σίτου δώδεκα, ψυχροὺς καὶ ἀσβολωμένους».

8) Ῥιμάδα Βελισσαρίου στ. 114 σ. 351 Wagner.

9) Θὰ τὸν κάμω κακὰ κι' ἀσβολωμένα. Κρητικὴ μαντινάδα (*Jeannaraki*, Ἄσματα κρητ. 281,180).

10) *Σκ. Βυζάντιος*, Λεξ. τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλλ. ἐν λ.

11) Ἡ λ. εἶναι βεβαίως ἡ ἰταλ. fumo καπνός· ἀλλ' εἰς τὴν ἰταλικήν, καθόσον ἠξεύρω δὲν ἔχει αὕτη τὴν σημασίαν τῆς ἀσβόλης, δι' ἣν εἶναι ἐν χρήσει ἡ λ. fuliggine.

Ἡ σημασία αὕτη ἀναγράφεται ἐν συλλογῇ τοῦ Ἀρχείου τοῦ ἱστορικοῦ λεξικοῦ ἄνευ διασαφήσεώς τινος καὶ ἄνευ παραδειγματικῶν φράσεων, ἐξ ὧν θὰ καθίστατο δυνατὸν νὰ κριθῇ, ἂν πρόκειται περὶ κυριολεξίας ἢ μεταφορικῆς ἐκφράσεως. Ἐν τούτοις δύνανται νὰ συσχετισθῶσι πρὸς ταύτην ἡ 2 καὶ ἡ 3 σημασία τοῦ ἀσβολώνω. –4. «Κτυπῶ θανασίμως, ἀλλ' ὄχι διὰ φονικοῦ ὀργάνου» (Α. Λ. ἄνευ δηλώσεως τόπου). Πρβλ. τὴν 4 καὶ 5 σημασίαν τοῦ ἀσβολώνω. –5. Καταισχύνω, προσβάλλω τινὰ δι' ὑνειδιστικῶν λόγων ἢ δι' ἀπειλῶν ἢ δι' αἰφνιδίας ἀνακοινώσεως φοβεροῦ ἀγγέλματος ἐμβάλλω εἰς αὐτὸν τρόμον, τὸν κάμνω ν' ἀλλάξῃ τὸ χρῶμά του, νὰ ὠχριάσῃ. Τὸ παθ.=συστέλλομαι, ντροπιάζομαι, κατέχομαι ὑπ' ἀμηχανίας, φρ. «μ' ἀποσβόλωσε»=μὲ κατήσχυνε· «μὴ ποσβολώνεσαι» θάρρει, μὴ συστέλλεσαι· «ἔμεινε ἀποσβολωμένος» ([1]). –6. Ἀποστομώνω, ἀναγκάζω τινὰ νὰ σιωπήσῃ (ἐξ αἰσχύνης). Παθ. μένω ἄναυδος, καταλαμβάνομαι ὑπ' ἀφασίας ([2]). — 7. Παθ. καταλυποῦμαι, εἶμαι ἐπτοημένος, ζαρωμένος ([3]). Κατάρα «Ἀποσβολωμένος νά σαι!» (Μεσσηνία)· φρ. «ἐποσβολώθηκε σὰ τὸν ἀποκερωμένο Χριστὸ» ([4]) ἐνν. τοῦ ἐπιταφίου.—8. Ποιῶ τὸ παλαιστικὸν σχῆμα τῆς τρικλοποδιᾶς ([5]), τὸ ὑποσκελίζειν ἢ πτερνίζειν τῶν ἀρχαίων. Ἡ μετάπτωσις εἰς τὴν σημασίαν ταύτην ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ αἰφνιδίου καὶ ἀπροσδοκήτου τῆς κινήσεως, ἐπιφερούσης τὴν ταραχὴν καὶ συνήθως τὴν πτῶσιν τοῦ ἀντιπάλου.—Καὶ οὐσ. *ἀποσβολιὰ* ἡ τρικλοποδιὰ ([6]).

Τὸ δὲ *κατασβολώνω* εἰς τὴν σημασίαν τοῦ καταισχύνω εὑρίσκεται εἰς τὸ Συναξ. γαδάρου (στ. 530σ. 139 Wagner): «ἀνόητους μᾶς ἔδειξε καὶ κατασβόλωσέ μας». Ἐν Πέτρᾳ Λέσβου σήμερον ὑπὸ τὸν τύπον *κατασβουλώνου* σημαίνει κτυπῶ τινα σφοδρῶς, πληγώνω ([7]). (Πρβλ. τὴν 4 σημασίαν τοῦ ἀσβολώνω καὶ τὴν 4 τοῦ ἀποσβολώνω). Παρὰ Νικήτᾳ Εὐγενιανῷ (Β' 152 Hercher) τὸ *κατησβολωμένον* ἔχει τὴν ἔννοιαν τοῦ ρυπαροῦ. Περὶ ἄλλης δὲ παλαιοτέρας σημασίας τοῦ ρ. βλ. ἀνωτέρω σ. 354 σημ. 13.

Τοῦ *ἀνασβολώνω* εἶναι ἐν χρήσει ἡ μετ. τοῦ παθ. παρακειμένου *ἀνασβολεμένος* ἐν Ζακύνθῳ, σημαίνουσα τὸν ἀνάπηρον, ἐν Κυθήροις δὲ ὁ τύπος *ἀνασβολωμένος* ἀπαντᾷ ἐν τῇ κυθηραϊκῇ παροιμίᾳ: «Ἔσμιξε ὁ κακὸς καιρὸς μὲ τὸν ἀνασβολωμένο», ἤτοι μὲ τὸν ζοφώδη, τὸν ὁμιχλώδη, τὸν σκοτεινόν. Ἠπειρωτικὴ παραλλαγὴ τῆς παροιμίας ἀντὶ τούτου ἔχει *ἀσβουλουμένου* ([8]). Τὸ οὐσ. *ἀνασβολιὰ* σημαίνει τὴν ἔνεκα κωλύματος ἀνακοπὴν ἐνεργείας τινὸς ἢ τὴν ἄτακτον καὶ παράλογον ἐνέργειαν ([9]), τὸ δ' ἐπίρρημα *ἀνάσβολα* συνεκφερόμενον συνήθως μετὰ τοῦ ρ. ἔρχομαι (μοῦ ρχεται ἀ.—μοῦ ρθε ἀ.) εἶναι συνώνυμον τοῦ ἄβολα (ἀντίθετον τοῦ βολικά), σημαῖνον τὸ ἀντίξοον ([10]).

---

1) *Κοραῆς* εἰς Πλουτάρχ. β. Κίμ. 1. *Σκ. Βυζάντειος. Χατζιδάκι*, Μελέτη ἐπὶ τῆς ν. ἑλλ. 41. Κύθηρα (Πανδώρ. ΙΒ' 384). Χίος (*Παππίση*, Χιακὴν γλωσσ. 86) Ζαγορὰ (Α.Λ.) Χίος (Α.Λ.) Νένητα Χίου (Α.Λ.) Κάλυμνος (Α.Λ.) Κάρπαθος (Α.Λ.—Ζωγρ.ἀγὼν Α' 331. *Μανωλακάκη*, Καρπαθιακὰ 180). Αἶνος (Α.Λ.).

2) *Σκ. Βυζάντειος. Χατζιδάκις* ἔνθ. ἀν. Ἀθῆναι (Α.Λ.). Κρήτη (Α.Λ.). Μεσσηνία.

3) *Χατζιδάκις* ἔνθ. ἀν. Κάρπαθος (Ζωγρ. ἀγὼν Α' 320). Κάλυμνος (Α.Λ.).

4) Κάρπαθος (Α.Λ.).

5) *Somavera.*

6) Αὐτ.

7) *Kretschmer*, Lesb. Dialekt. σ. 446.

8) ΠΠ. σμίγω 5. Τὸ ἀνασβολεμένος ὑποθέτει τύπον εἰς -εύω.

9) Ἤπειρος (Ζωγρ. ἀγὼν Α' 33. *Ἀραβαντινὸς*, Ἠπειρωτ. γλωσσ. 20). Κεφαλληνία (Νεοελλ. Ἀναλ. Β' 159).

10) Ζάκυνθος (*Ζώη*, Λεξ. Ζακ. σ. 61). Κεφαλληνία (Νεοελλ. ἀν. αὐτ.).

6. *Στάχτη.*

Σ'. *Στάχτη* ρ. *σταχτώνω*. Εἰς τὰς ἀκαθαρσίας, δι' ὧν ἔβαλλον τὸν πομπευόμενον, συγκατελέγετο καὶ ἡ στάκτη, ὡς δ' εἴδομεν ἀνωτέρω (σ. 354) ἡ ἀσβόλη εἶναι συνώνυμος τοῦ στάχτη. Τούτου ἕνεκα ἐν κατάραις καὶ ὀνειδισμοῖς ἡ στάχτη συνεκφέρεται μὲ τὴν μοῦζαν οἷον· «μούζαις καὶ στάκταις πάνω σου!» κατάρα Καλύμνου (Α.Λ.)· «μουνζώνω καὶ σταχτώνω σε» ὀνειδισμὸς ἐν Καρπάθῳ (Α.Λ.)· καὶ φρ. «μουντζωμὸς καὶ σταχνωμὸς» σημαίνουσα δυστυχίαν, ἀθλιότητα ([1]).

7. *Γάνα.*

Ζ'. *Γάνα* ρ. *γανιάζω*. *Γάνα* κοινοτάτη λέξις, ἕτεροι τύποι *γανάδα* ([2]) ἢ *γαννάδα* ([3]) καὶ *γανίλα* ([4]), ὧν οὗτος μὲν σημαίνει κυρίως τὴν γεῦσιν ἢ τὴν ὀσμὴν τῆς γάνας, ἡ δὲ γανάδα τὴν χροιὰν αὐτῆς, ἀλλὰ συνηθέστατα λαμβάνονται καταχρηστικῶς εἰς τὴν σημασίαν τῆς γάνας. Ἐκ τοῦ γάνα ῥῆμα ἀμετ. *γανιάζω*, κοινότατον, οὗ ἰδιωματικοὶ τύποι *γανιάζου*([5]),*γκανιάζου*([6]),*γανίζω*([7]), *γανιάννου* ([8])· μετοχὴ *γανιασμένος*, ἐν δὲ Σινασῷ καὶ *γανωμένος* ([9]). Διάφορον τὴν ἔννοιαν τὸ ἐκ τῆς αὐτῆς ῥίζης ἐνεργ. ρ. *γανώνω*, παθ. *-ομαι*, ἐξ οὗ παράγονται τὸ *γάνωμα*, *γανωματᾶς*, *γανωματάδικο*. Τὸ ρ. τοῦτο προδήλως εἶναι αὐτὸ τὸ ἀρχαῖον *γανόω*, διότι τὰς μεταβολὰς τῆς σημασίας δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν ἐν αὐτῇ τῇ ἀρχαίᾳ γλώσσῃ, ἀπὸ τῆς γανώσεως (διὰ λιπαρῶν οὐσιῶν) τῶν λίθων καὶ τῶν μαρμαρίνων ἀγαλμάτων ([10]) μέχρι τῆς κασσιτερώσεως τῶν χαλκίνων σκευῶν, τῆς σημασίας δηλονότι ἣν ἔχει καὶ σήμερον. Ἡ ἔννοια τοῦ στίλβοντος καὶ λάμποντος (ἐξ ἧς ἡ ἄμεσος μετάβασις εἰς τὴν διὰ κασσιτέρου ἐπίχρισιν) συνάπτεται πρὸς τὴν τοῦ λιπαροῦ καὶ γλοιώδους ἐν τῇ ῥίζῃ *γαν-*, ὡς ἐμφαίνει τὸ ἐπίθετον *γανώδης* παρὰ Θεοφράστῳ ([11]), ἣν ἔννοιαν ἀνευρίσκομεν καὶ εἰς τὸ σημερινὸν *γάνα*. Τὸ δὲ *γανιάζω* ἐσχηματίσθη ἐκ τοῦ γάνα διὰ τῆς ρηματικῆς καταλήξεως *-ιάζω*, δηλωτικῆς παθήσεως ἐν τῇ κοινῇ γλώσσῃ (πρβλ. *κιτρινοφυλλιάζω*, *ἀραχνιάζω*, *βραχνιάζω*, *ψωριάζω*) ([12]). Αἱ σημασίαι τοῦ γάνα: 1.Τὸ ἐκ δίψης ἢ ἀσθενείας λευκάζον ἐπίχρισμα τῆς γλώσσης, ἡ περὶ τὸ στόμα γλισχρότης· φρ. «ἔβγαλε γάνα ἡ γλῶσ-

1) Σύμη (ΚΠ. Σύλλογος Η' 474).
2) *Somavera*, *Κορτῆ*, Ἄτακτα Δ' 76. Κύθηρα (Πανδώρ. ΙΒ' 451, ὅπου ἐπίσης εὔχρηστος καὶ ὁ τύπος *γάνα*). Σινασὸς (*Ἀρχελάου*, Σινασὸς σ. 230).
3) Λιβίσιον (*Μουσαίου*, Βατταρισμοὶ σ. 39).
4) Πελοπόννησος. Γορτυνία (*Παπαζαφειροπούλου*, Περισυναγωγὴ σ. 407). Περὶ τῆς καταλήξεως *-ίλα* δηλωτικῆς ὁσμῆς βλ. *Χατζιδάκι*, Μεσ. καὶ νέα ἑλληνικὰ τ. Β' σ. 246 κέ. περὶ μεταπτώσεως εἰς τὴν σημασίαν τῆς κηλίδος, αὐτ. σ. 252.
5) Βελβεντὸς (Ἀρχ. νεωτ. ἑλλ. Α' β' σ. 80). Σάμος (*Ν. Ι. Ζαφειρίου*, Περὶ τῆς συγχρόνου Σαμίας διαλέκτου σ. 73).
6) Ἤπειρος (ΚΠ. Σύλλογος ΙΔ' 213).
7) Γορτυνία (*Παπαζαφειροπούλου*, Περισυναγωγὴ σ. 407). Σάμος (*Σταματιάδου* Σαμιακὰ Ε' 33).
8) Λιβίσιον (*Μουσαίου* ἔνθ. ἀν).
9) *Ἀρχελάου*, Σινασὸς 230.
10) Βλ. *Blümner*, Technologie u. Terminologie der Gewerbe u. Künste τ. III σ. 200 κέ.
11) Φυτ. ἱστ. Θ' ε' 4 «φύεται δ' (ἡ ὄνωνις) ἐν τῇ γλίσχρᾳ καὶ *γανώδει* καὶ μάλιστα ἐν τῇ σπορίμῳ καὶ γεωργουμένῃ».
12) Τοιοῦτο εἶναι καὶ τὸ θεσσαλικὸν *γανοχειλιάζω* (*Οἰκονόμου*, Δοκιμ. Γ' 423) ἐκ τοῦ *γάνα* καὶ *χείλη* (=ἔχουν γανίλα τὰ χείλη μου).

σα μου» «ἔχει μιὰ γανίλα τὸ στόμα μου» (1).—2. Τὸ προκαλοῦν τὴν δίψαν, τὸ ὑπερβολικὰ ἁλμυρὸν φαγητόν· φρ. «τὸ φαγεῖ ἔγινε γάνα» (2).—3. Κολλώδης ρύπος (3) καὶ μεταφορικῶς ὁ φορτικῶς προσκολλωμένος ἄνθρωπος: «αὐτὸς οὑ ἄθρουπους εἶνι γάνα»=δὲν ξεκολλᾷ, εἶναι φορτικώτατος (4).—4. Ἡ πρασίνη σκωρία τῶν χαλκίνων σκευῶν μετὰ τὴν ἐξάλειψιν τοῦ κασσιτερίνου ἐπιχρίσματος (5).—5. Ἡ ἐπιπολάζουσα εἰς τὰ τέλματα πρασινωπὴ ἰλὺς(6). —6. Ἡ ἀσβόλη τοῦ φούρνου καὶ τῶν μαγειρικῶν σκευῶν, καὶ ἐν γένει πᾶς μέγας ρύπος· φρ. ἠπειρωτική: «ἔκαμα τὰ χέρια μου ὅλο γάναις ἀπό...» (7).— 7. Ἐκ τῆς κατὰ τὴν πόμπευσιν ἀπασβολώσεως, γάνα μετωνυμικῶς λέγεται ὁ ἐξώλης, ὁ ἄξιος πομπεύσεως καὶ ἐν γένει πᾶν βδέλυγμα. Ὅθεν συνεκφέρεται πολλάκις μετὰ τῆς πομπῆς ὡς συνώνυμον· παροιμιώδεις φράσεις: «μπομπὴ καὶ γάνα».(8)«Τῆς πομπῆς καὶ τῆς γάνας ἄνθρωπος» (9)· «κι' αὐτὸς τῆς πομπῆς κι' ὁ ἄλλος τῆς γάνας»(10).«Ἔπαρ' τὴν πομπή, χτύπα τὴ γάνα»(11). Παροιμία: «Κοντὴ γυναῖκα πέρδικα, ψηλὴ καραμαντάνα, / ψηλὸς ἄντρας σὰν ἄγγελος, κοντὸς μπομπὴ καὶ γάνα»(12) Ἀρά: «πομπαῖς καὶ γάναις νάχῃς!» (13) Ἐπίφθεγμα πρὸς δίωξιν σκύλων καὶ γάτων ἐν Στενιμάχῳ. «Ὄξου γάνα!» (14) —8. Ἀκαθαρσία σωματικὴ καὶ ἠθική. Πᾶσα ἀκαθαρσία ἐν γένει. Πράγματα, κατ' ἐξοχὴν ἐνδύματα, ἄπλυτα καὶ ρυπαρὰ (15). Λοιδορία γυναικῶν ἐν Λευκάδι: «Μωρὴ γάνα, μωρὴ κάσσα» (16). Κατάρα Ζακυνθία: «Μαλιὰ καὶ γάνα!» (ἐν. νὰ σὲ φάῃ) (17).—9. Προσωποποιία. Οἱ *Γάναις*, θήλεα δαιμόνια ἐπιφαινόμενα τὴν νύκτα, φόβητρον τῶν παιδίων ἐν Βιθυνίᾳ (Α.Λ.).—Τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Λεξικοῦ ἔχει ἐκ Σηλυβρίας καὶ ἄλλην σημασίαν «γάνα, σύγχυσις», περὶ ἧς οὕτως ἀσαφῶς παρεχομένης οὐδὲν ἔχομεν νὰ εἴπωμεν.

Τὸ ἐκ τοῦ γάνα παράγωγον ῥῆμα *γανιάζω* ἢ *γανίζω* σημαίνει: 1. Ἔχω γλίσχραν τὴν γλῶσσαν, αἰσθάνομαι ἀηδῆ γεῦσιν (18), προπάντων ἐκ τῆς βρώσεως πολὺ ἁλμυρῶν φαγητῶν φρ. «γάνιασε τὸ στόμα μ'» (19).—2. Συνέχομαι

1) *Κοραῆ*, Ἄτακτα Δ' 76. *Σκ. Βυζάντιος*. Γορτυνία (*Παπαζαφειροπούλου* ἐνθ. ἀν.) Πελοπόννησος (ὅπου συνηθέστερον τὸ γανίλα). Κύθηρα (Πανδώρ. ΙΒ' 451) Αἶμος (; Α.Λ.) Λέσβος (Α.Λ.). Λιβίσιον (*Μουσαῖος* ἐνθ. ἀν.). Σινασὸς (*Ἀρχέλαος* ἐνθ. ἀν.).

2) *Ψάλτου*, Θρακικὰ σ. 175. Αἶμος (; Α.Λ.).

3) Κάρπαθος (Α.Λ.).

4) Λέσβος (Α.Λ.). Συναφὴς ἴσως εἶναι ἡ κυθηραϊκὴ φράσις «κάνει γανάδαιρ» λεγομένη, ὅταν περιστρέφηταί τις πλησίον ποθητοῦ ἀντικειμένου (Πανδώρ. ΙΒ' 451). Ζητεῖ δηλ. νὰ κολλήσῃ.

5) *Σκ. Βυζάντιος. Παπαζαφειρόπουλος* ἐνθ. ἀν. Σισάνιον Μακεδονίας (Α.Λ.). Τσεσμὲς Ἐρυθραίας. (Α.Λ.).

6) Κάρπαθος (Α.Λ.).

7) Ζάκυνθος (*Ζώη*, Λεξ. Ζακ. 165). Κεφαλληνία (Νεοελλ. Ἀνάλ. Β' 185). Λευκὰς (ΚΠ. Σύλλογος Η 370). Ἤπειρος (Αὐτ. 585). Θρᾴκη (Α.Λ.).

8) Ζακύνθου (*Ζώης* αὐτ.).

9) Ἠπείρου (*Κ. Οἰκονόμου*, Δοκίμιον Γ' 423).

10) Ἠπείρου καὶ ἄλλων τόπων (Π.Π. λ. πομπὴ 22).

11) Κεφαλληνίας (αὐτ. 6)

12) Μάνη (Α.Λ.).

13) Κάμπος Ἀβίας (Α.Λ.).

14) Ἐφ. Φιλομαθ. 1857 Ε' 289.

15) Μάνη (Α. Λ.). Στενίμαχος (Ἐφ. Φιλομ. αὐτ.).

16) Α. Λ.—Κάσσα=ἀκαθαρσία.

17) *Ζώης*, Λεξ. Ζακ. σ. 165. 562. *Μαλιὰ* ἄγνωστος νόσος ἴσως τὸ ἰταλ. maglia (πάθησις τῆς κόρης τοῦ ὀφθαλμοῦ), ἂν δὲν εἶναι ἡ ἑλλ. μᾶλις.

18) *Σκ. Βυζάντιος*. Γορτυνία (*Παπαζαφειροπουλ.* Περισυναγωγὴ 407). Λιβίσιον (*Μουσαίου*, Βατταρισμοὶ 39).

19) Σαράντα Ἐκκλησιαι (*Ψιλίτου*, Θρακικὰ 174).

ἐξ ἀφορήτου δίψης (1), καὶ καταχρηστικῶς «ἐγκάνιαξε τῆς πείνας»=ἀπέθανε τῆς πείνης (2).—3. Ἡ γλῶσσα μου προσέλαβεν ἐπίχρισμα ἐκ τῆς συνεχοῦς ὁμιλίας, ἐκουράσθην νὰ ἐπαναλαμβάνω ἐπὶ ματαίῳ τοὺς αὐτοὺς λόγους (3). φρ. «γάνιασε τὸ στόμα μου (ἡ γλῶσσα μου) νὰ λαλῶ» (Σκ. Βυζάντιος) «ἐγάνιασε ἡ γλῶσσα μου νὰ τὸ λέγω» (4) «γάνισα νὰ σὲ φωνάζω» (5) «ἐγκάνιαξε φωνάζοντας» = ἀπέκαμε φωνάζων (6)· «γάνιασες πιά!»=παραπολὺ ἀνησυχεῖς, δὲν μ' ἀφήνεις ἥσυχον (7).—4. Βραχνιάζω (8).—5. Μοχθῶ ὑπερβαλλόντως πρὸς ἐκτέλεσιν ἔργου τινός, ἀσθμαίνω, κουράζομαι (9).—6. Δὲν κατορθώνω νὰ ἀποβάλω ὅλον τὸν ρύπον· «ἐγάνιασαν τὰ ροῦχα»=δὲν ἐπέτυχεν ἡ πλύσις αὐτῶν (10)·—«γανιασμένο σκουτὶ» τὸ μὴ ἐντελῶς λευκαθὲν) (11)·

8. *Στροῦντζα.*

Η'. *Στροῦντζα* θηλ. συνώνυμος τοῦ μοῦζα καὶ σφάκελο. Παλαιότερος τύπος τῆς λέξεως φαίνεται ὅτι εἶναι *στρόντζα*, ἐξ οὗ *στροντζιὰ* (12), σπανιώτερον εἰς ἀρσενικὸν *στροῦγκος*, *στροῦντζος* (13), καὶ εἰς οὐδέτερον *στροῦγκι*, ἐν Κυθήροις, ὅπου ἐν χρήσει καὶ ρῆμα *στρουγκίζω*=σφακελώνω. (14) Οὐδὲν κοινὸν ἔχει πρὸς ταύτην ἡ σλαβικῆς προελεύσεως *στροῦνα* (ὁρὶξ οὐρᾶς ἵππου(15). Ἡ λέξις εἶναι εὔχρηστος μόνον εἰς φράσεις, ἐν αἷς συνεκφέρεται μετὰ τοῦ μοῦζα καὶ σφάκελον πρὸς ἐπίτασιν τρόπον τινὰ τῆς ἐννοίας τούτων: «καὶ 'ς τὰ μάτια μούντζαις καὶ στροντζαῖς» (16)· «μούντζαις, στρούντζαις» (17)«μούντζαις καὶ στρούντζαις νά χῃς» (18)· «στρούγκους καὶ μαυροφάσκελα» φρ. λεγομένη ἐπὶ μεγάλης συμφορᾶς (19), καὶ εἰς παροιμιώδη φράσιν τῶν ἀλβανοφώνων τῆς Ἀργολίδος: τσ ἰσ'τε μούνdζε, ἰσ'τ εδε σ'τρούνdζε (αὐτὸς τῆς μούτζας κ' ἐκεῖνος τῆς στρούντζας) (20) παραλλαγὴν οὖσαν τῆς ἀνωτέρω ἀναγραφείσης «κι' αὐτὸς τῆς πομπῆς κι' ὁ ἄλλος τῆς γάνας». — Τινὲς τῶν τοῦ λαοῦ ἐν Μάνῃ νομίζουν ὅτι τὸ στροῦγκος σημαίνει ἰσχυρὸν κτύπημα κατὰ τῆς κεφαλῆς, εἰκάζοντες τοῦτο ἴσως ἐκ τῆς χειρονομίας, δι' ἧς συνοδεύουσι συνήθως τὴν φράσιν στρούγκους καὶ φάσκελα, οἱονεὶ οἰκτίροντες καὶ αἰτιώμενοι ἑαυτοὺς καὶ κρίνοντες ἀξίους τιμωρίας. Ἀλλ' ἡ λέξις στροῦντζα σημαίνει ἀκαθαρσίαν

---

1) Πελοπόννησος.—Σινασὸς (*Ἀρχελάου*, Σινασὸς σ. 230) γανιασμένος «ἀπηυδηκὼς ἐκ δίψης» (*Ἀρχέλαος* αὐτ.)
2) Ἤπειρος (ΚΠ. Σύλλογος ΙΔ' 213).
3) Ἀθῆναι. Πελοπόννησος. Σινασὸς (*Ἀρχέλαος* ἔνθ. ἀν.).
4) Κύθηρα. (Πανδώρ. ΙΒ' 451). Ἐν Θεσσαλίᾳ ἐγάνωσε ἡ γλ. (*Οἰκονόμου*, Δοκίμιον Γ' 423).
5) Σάμος (*Σταματιάδου*, Σαμιακὰ Ε' 33. *Ζαφειρίου* ἔνθ. ἀν.).
6) Ἤπειρος (ΚΠ. Σύλλογος ΙΔ' 213).
7) Σαράντα Ἐκκλησίαι (*Ψάλτης* ἔνθ. ἀν.).
8) Βελβεντὸς (Ἀρχ. νεωτέρας ἑλλ. Α' β' 80).
9) Θεσσαλονίκης (*Μ. Χ. Ἰωάννου* Θερμαΐς. 32). Σάμος (*Σταματιάδης* ἔνθ. ἀν.).
10) Ἀθῆναι Πελοπόννησος.
11) Κεφαλληνία (Νεοελλ. ἀνάλ. Β' 185).
12) Ἀκολουθία τοῦ σπανοῦ ἐν *Legrand*, Bilbliothèque grecque vulgaire II 43.
13) Νέα Ἔφεσος (Α. Λ.).
14) Πανδώρ. ΙΘ' 355.
15) Βελβεντὸς (Ἀρχ. νεωτ. ἑλλην. Α' β' 103). Περὶ τῆς λ. βλ. *G. Meyer*, Neugr. Studien II 60. *M. Triantafillidis*, die Lehnwörter der mittelgr. Vulgärliteratur σ. 149 (ταυτίζοντα τὴν στροῦναν μὲ τὴν στροντζιάν).
16) Ἀκολουθία τοῦ σπανοῦ ἔνθ. ἀν.
17) *Ἀρβανιτ.* Ἠπειρωτ. γλωσσ. 87.
18) Μάνη (Α.Λ.) Πελοπόννησος.
19) Γύθειον.
20) *R inhold*, Noctes pelasgicae, Ἀθ. 1855 σ. 39.

ἢ εὐτελέστατόν τι καὶ ἄξιον περιφρονήσεως πρᾶγμα. Ἐλήφθη ἐκ τῆς ἰταλικῆς stronzo (γαλλ. étron, stront) τὴν αὐτὴν περίπου σημασίαν ἐχούσης(1).

Ἄλλο ὑβριστικὸν σχῆμα. Ὀνόματα αὐτοῦ.

1. *Στροῦντζος.*

Ταῦτα μὲν περὶ τῶν λέξεων, ὅσαι ἀναφερόμεναι εἰς τὴν πόμπευσιν ἢ ὁπωσδήποτε πρὸς αὐτὴν συναπτόμεναι προσέλαβον ἐν τῇ ὁμιλουμένῃ γλώσσῃ ὑβριστικὴν σημασίαν. Ὁ δὲ ἐν Νέᾳ Ἐφέσῳ ἐπιχωριάζων εἰς ἀρσενικὸν γένος τύπος τῆς λέξεως στρούντζας, ὁ *στροῦντζος*, ἔχει διάφορον σημασίαν, δηλῶν ἕτερον ὑβριστικὸν σχῆμα. Εἶναι δὲ τοῦτο ἡ ἐπίδειξις τοῦ ἀντίχειρος διὰ τοῦ δείκτου καὶ τοῦ μέσου, συγκεκλειμένης τῆς χειρὸς εἰς πυγμήν, τὸ σχῆμα δηλαδὴ τὸ ὁποῖον, ἂν καὶ εἷς μόνος ἀρχαῖος συγγραφεὺς μνημονεύει (2), ἦτο γνωστόν, ὡς ἐκ πολυπληθῶν μνημείων καταφαίνεται, εἰς τοὺς ἀρχαίους λαούς, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς νεωτέρους πάγκοινον (3), συνηθιζόμενον καὶ ὑπὸ αὐτῶν ἀκόμη τῶν ἰθαγενῶν τῆς Βορείου Ἀμερικῆς (4). Ἐκ τῆς βραχείας τοῦ σχήματος μνείας παρὰ τῷ Ὀβιδίῳ συνάγεται ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ρωμαῖοι ἐνόμιζον αὐτὸ ἀλεξητήριον τῆς ἐπηρείας τῶν δαιμόνων, τὸν αὐτὸν δὲ σκοπὸν εἰκάζεται ὅτι εἶχον καὶ τὰ σῳζόμενα μνημεῖα, ὧν τὰ πλεῖστα φαίνονται φυλακτήρια, προπάντων δὲ προβασκάνια. Καὶ σήμερον πολλαχοῦ συνηθίζεται τὸ σχῆμα πρὸς ἀποτροπήν, καὶ μικρὰ ὁμοιώματα αὐτοῦ εἶναι συνήθη προβασκάνια, μάλιστα ἐν Ἰταλίᾳ. Δὲν εἶναι δ' ὅμως ὁ ἀλεξητήριος ὁ μόνος, οὐδ' ὁ κύριος σκοπὸς αὐτοῦ, ἀλλὰ μᾶλλον εἶναι δηλωτικὸν ἐσχάτης περιφρονήσεως καὶ μεγίστης ὕβρεως (5). Ταύτην δὲ τὴν ἐξυβριστικὴν ἔννοιαν ἔχει καὶ παρ' ἡμῖν τὸ σχῆμα, ἐπιδεικνυόμενον πρὸς ἀποδοκιμασίαν ἢ χλευασμὸν ἐν ἀποτυχίᾳ ἢ πρὸς ὀνειδισμὸν θρασέος ἀντιπάλου. Ἡ ἀποτρεπτικὴ χρῆσις εἶναι δευτερεύουσα, συμπλήρωμα ἢ παρακολούθημα τῆς ὑβριστικῆς, ὡς εἰς τὸ σφακέλωμα (σ. 318) (6). Ἂν δέ που, ὡς ἐν Κερκύρᾳ, συνηθίζονται καὶ κοράλλινα

---

1) *Littré*, Dict. λ. étron. *Körting*, Lateinisch—romanisches Wörterbuch λ. strunt.

2) Ὁ Ὀβίδιος (Fast. V 433–4) ὡς ὑπέδειξεν, ὁ Echtermeyer, 1833 (*O. Jahn*, über den Aberglauben des bösen Blicks σ. 81): «Signaque dat digitis medio cum pollice iunctis, / occurant tacito ne levis umbra tibi».

3) *Liebrecht*, εἰς *Basile*, Pentamerone 1846 τ. II σ. 271 κἑ. καὶ ἐν Germania 1846 VIi 186 κἑ. *O. Jahn* ἔνθ. ἀν. σ. 80 κἑ. *Grimm*, D. Wörterbuch III 1844. *Sittl*, die Gebärden σ. 102–3 καὶ σ. 123 σημ. 10 (ὅπου βιβλιογραφία τῶν περὶ τῶν τοιούτων ἀρχαίων μνημείων γραψάντων). *Seligmann*, der böse Blick τ. II σ. 184 κἑ.

4) *G. Matteri* ἐν First annual Report of the Bureau of Ethnology 1879/80 σ. 357.

5) «Ein Ausdruck der tiefsten Verachtung und der grössten Beschimfung». (*Seligmann* τ. II σ. 184).

6) Ὁ *Schmidt* (σ. 591) ἀναγράφει ὀρθῶς καὶ τὴν ὑβριστικὴν σημασίαν τοῦ σχήματος. Ὡς βεβαιώνει ὁ *Ασωπίας* (Ἀνατροπὴ 1843 σ. 78), «καὶ νῦν γυναῖκές τινες ἑλληνίδες, ὅταν τις ὁ ἐν ἀγκαλίσιν ἔχουσι παιδάριον ἀσκαρδαμυκτὶ βλέπῃ, τῷ λιχανῷ καὶ μέσῳ δακτύλῳ τὸν ἀντίχειρα ἐντιθεῖσαι (ὃ σύμβολον τοῦ γυναικείου ἐστὶν αἰδοίου) τὴν χεῖρα αὐτῷ δεικνύουσιν, ἀλεξητήριον βασκανίας τοῦτο ὑπάρχειν οἰόμεναι». Ὁ ἀρχιδοὺξ *Ludwig Salvator* (Zante, Prag 1904, Γενικὸν μέρος σ. 235) παρατηρεῖ ὅτι ἐν Ζακύνθῳ ὅταν τις ἐπαινῇ τι, τείνει τὸν γρόνθον ἐπιλέγων «φάσκελο 'ς τὰ μάτια σου!» Ὁ δὲ *Schmidt* (ἔνθ. ἀν.) ἀναγράφει καὶ τὴν χρῆσιν τοῦ σχήματος κατὰ τῶν ὑλακτούντων κυνῶν πρὸς ἀποτροπὴν τοῦ δυσοιωνισμοῦ (πρβλ. ἀνωτέρω σ. 318).

ὁμοιώματα τοῦ σχήματος ὡς προβασκάνια (1), εἶναι ταῦτα ἐπείσακτα, ἰταλικῆς προελεύσεως, καὶ δὲν δύνανται νὰ μαρτυρήσωσι περὶ τῆς παρεισδύσεως τῆς ἀλλοτρίας δεισιδαιμονίας εἰς τὸν ἡμέτερον λαόν.

2. *Σφάκελο.*

Ἰδιαίτερον ὄνομα, κοινὸν πολλαχοῦ, δὲν ἔχει τὸ σχῆμα τοῦτο παρ' ἡμῖν. Ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἴσως ἐκαλεῖτο *σῦκον*, ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ γυναικείου αἰδοίου. Τοῦτο συνάγεται μετὰ πολλῆς πιθανότητος ἐκ τῆς αὐτῆς ὀνομασίας παρὰ πολλοῖς λαοῖς (ἰταλ. fica γαλλ. figue γερμ. die Feige weisen κλπ.)(2). Καὶ ἡ πρώτη σημασία τῆς λ. συκοφάντης ἐκ τούτου δύναται ἴσως νὰ ὁρισθῇ, ὡς σημαινούσης τὸν ὑβριστήν, τὸν δεικνύοντα τὸ σῦκον (3). Παρ' ἡμῖν δηλοῦται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διὰ τῆς κοινῆς λέξεως *σφάκελο ἢ φάσκελο* (4), ἥτις, ὡς εἴδομεν, ἐπεξετάθη καὶ εἰς δήλωσιν τῆς μούζας. Μόνον δὲ δύο ἢ τρία ἄλλα ὀνόματα ἰδιαίτερα φέρονται, ἐπιχωριάζοντα εἰς ὀλίγους τόπους, τὰ ἑπόμενα

3. *Ποῦλος.*

Ποῦλος ἐν Κρήτῃ καὶ Καρπάθῳ (5). Ἡ λέξις, σημαίνουσα νεοσσόν ἐτέθη εἰς τὸ σχῆμα κατὰ παρομοίωσιν ἴσως τῆς πυγμῆς, ἐξ ἧς προκύπτει ὁ μέγας δάκτυλος πρὸς τὸν ἐκ τῆς φωλεᾶς του ἢ ἐκ τοῦ αὐγοῦ προκύπτοντα νεοσσόν. Μεταφορικῶς ἐν Καρπάθῳ *ποῦλλος* λέγεται καὶ τὸ μειράκιον· φρ. «ποῦλλος εἶν' καὶ ἐν ἤπηξεν ὁ νοῦς του». Καὶ ῥῆμα σύνθετον ἐν Κρήτῃ *πουλοκοπῶ* (6).

4. *Κούτσουλος*

Κούτσουλος. Τὴν λ. ἀναγράφει ὁ Κ. Οἰκονόμος (Δοκίμ. Γ' 320) ἄνευ δηλώσεως τόπου, συσχετίζει δὲ πρὸς τὸ ρωσ. kùkisch, «αἰσχρὸν ὡσαύτως καὶ πρὸς ὁμοίαν ἀποτυχίας ὕβριν σχῆμα χειρός». Τὸ ἔτυμον τῆς λ. εἶναι δυσδιάγνωστον· ἴσως εἶναι συγγενὴς τοῦ *κοτσιλιὰ* ἢ *κουτσουλιὰ* (τοῦ κοπρίου τῶν πτηνῶν) ἢ, ὅπερ ἀπίθανον φαίνεται, τοῦ *κουτσός*, οὗ ἔχομεν παράγωγα *κούτσουκλος* (ὁ χωλὸς καὶ ἀνάπηρος, ὁ μὴν Φεβρουάριος), *κούτσαυλος* (ὁ χωλὸς ἐμπαικτικῶς) κλπ. Ὁ Οἰκονόμος ὑποθέτει τὴν ὕπαρξιν ἀρχαίας λέξεως *κύσθηλος*, ἐκ τοῦ κύσθος (ἡ πυγὴ ἢ τὸ γυναικεῖον αἰδοῖον), ταύτης δὲ τῆς λέξεως παραφθορὰν τὸν κούτσουλον.

5. *Παρμάκι.*

Παρμάκι καὶ *κύβω μπράτσα* φέρονται ἐν κρητικῷ γλωσσαρίῳ τοῦ Α.Λ. Τὸ πρῶτον εἶναι λέξις εἰλημμένη ἐκ τῆς τουρκικῆς *παρμάκ*, σημαινούσης τὸν μέγαν δάκτυλον· ἐν τῇ κοινῇ δὲ γλώσσῃ παρμάκι σημαίνει πάσσαλον κιγκλιδώματος, ἣν σημασίαν ἔχει ἐπίσης καὶ ἐν τῇ τουρκικῇ. Ἡ δὲ φρ.

1) *Seligmann* ἐν Hess. Blätter f. Volksk. 1914 σ. 126: «Die Griechen machen nicht nur die Gebärde der Feige, sondern sie tragen auch die bekannte kleine aus Italien importirte mano fica aus Koralle. Ich besitze eine solche aus Korfu». Ἀλλ' ἐσφαλμένως ἀποδίδει γενικωτάτην σημασίαν εἰς μεμονωμένον παράδειγμα.

2) Βλ. ἀνωτέρω σ. 360 σημ. 3.

3) Εὔστοχος παρατήρησις τοῦ Sittl σ. 103,1. Περὶ τῶν νεωτέρων παραπλησίων εἰκασιῶν βλ. *Kretschmer* ἐν Glotta I 386 καὶ *B. Schmidt* σ. 591.

4) Ἀθῆναι, Πελοπόννησος, ἐξ ἰδίων παρατηρήσεων. Ζάκυνθος (*L. Salvator* ἔνθ. ἀν. *Schmidt* 590). Κέρκυρα (*Seligmann* ἔνθ. ἀν.).

5) «Ποῦλο φάσκελο» (*Χουρμούζη*, Κρητικά, Ἀθ. 1843 σ. 114)· «ποῦλος» Κρήτη, Κάρπαθος (Α.Λ.) φρ. καρπαθιακὰ «ἤδωκέν του ἕναν ποῦλλον κατάμματα (Α.Λ.).

6) Κατ' ἀνακοίνωσιν Α. Thumb πρὸς τὸν B. Schmidt (σ. 590).

κάνω μπράτσα δὲν εἴμεθα βέβαιοι, ἂν ἀκριβῶς αὐτὸ τοῦτο τὸ σχῆμα σημαίνει. Ἐνδεχόμενον νὰ εἶναι δηλωτικὴ ἄλλου ἐπίσης αἰσχροῦ καὶ ὑβριστικοῦ σχήματος, συνισταμένου εἰς τὴν σύντονον ἀνάτασιν τοῦ πήχεως τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς μὲ συγκεκλεισμένην εἰς πυγμὴν τὴν χεῖρα, συμβολίζοντος δὲ ὀρθὸν αἰδοῖον (1).

6. *Γεῖλος.*

Γεῖλος καὶ σύνθετον ἐκ τούτου ρ. *γειλοκοπῶ* καὶ παράγωγον *γειλοκόπημα*. Αἱ λέξεις αὗται ἀναγράφονται ἐν τῷ Θησαυρῷ τοῦ Σομαβέρα (Παρίσ. 1709), ἀλλὰ σήμερον εἶναι, καθ' ὅσον τοὐλάχιστον γινώσκομεν, ἄχρηστοι καὶ λησμονημέναι. Καὶ ὁ Schmidt (σ. 590) ὡσαύτως, στηριζόμενος καὶ εἰς πληροφορίας τοῦ Χατζιδάκι καὶ τοῦ Thumb, παρατηρεῖ τοῦτο. Χωρὶς νὰ προσάγῃ μαρτυρίαν τινά, ἀλλ' ἀναμφιβόλως ὁρμώμενος ἐκ τῆς λεξικογραφικῆς σημειώσεως τοῦ Somavera, ἢ ἴσως ἄλλου τινὸς τῶν παλαιοτέρων ἐπιτόμων ἑλληνογερμανικῶν λεξικῶν ὁ F. Liebrecht (2) συνταυτίζει τὸ *γειλοκοπῶ* πρὸς τὸ ἰταλικὸν far la fica, τὸ σχῆμα ὅπερ διὰ τὴν αἰσχρότητα αὐτοῦ θεωρεῖται προσφορώτατον ὡς προβασκάνιον καὶ ἐν γένει ὡς ἀποτρεπτικὸν τῶν δαιμονικῶν ἐπηρειῶν· ἐπαναλαμβάνουσι δὲ ταῦτα καὶ ὁ Sittl (σ. 102) καὶ Seligmann (II 184)· ὁ Sittl μάλιστα (σ. 125) δὲν διστάζει καὶ αὐτὸ τὸ παλαιότατον ὄνομα τῆς παιδοκτόνου δαίμονος Γελλοῦς (τὸ πολλαχοῦ κατὰ τροπὴν τοῦ ἀτόνου *ε* εἰς *ι* προφερόμενον Γιλλοῦ) νὰ ἐτυμολογήσῃ ἐκ τοῦ γείλου ἢ τοῦ γειλοκοπῶ.

Ἕτερον σχῆμα.

Σαμᾶρκο.

Ἕτερον σχῆμα ὑβριστικόν, ἀλλὰ μὴ ἔχον αἰσχρὰν σημασίαν, εἶναι ἡ ἐπίδειξις τοῦ ἀντίχειρος καὶ τοῦ δείκτου τῆς δεξιᾶς, τῶν ἄλλων δακτύλων συγκεκλεισμένων, τὸ λεγόμενον *σαμᾶρκο* (3) καὶ ἐνιαχοῦ *σαμᾶρκα* (4), καὶ κατὰ μετάθεσιν τοῦ ρ *σαρμᾶκο* (5), εἰς τὰ Τσουμέρκα δὲ καὶ *ντζιάπα* (λ. τουρκ.=δωρεάν). Τὸ σχῆμα τοῦτο κάμνουν πρὸς τοὺς κύνας ἐπιλέγοντες: *κάμε σαμᾶρκο*, ὑποβάλλοντες δι' αὐτοῦ, ὅπως χασμηθῶσιν (6)· πρὸς ὕβριν δὲ καὶ εἰς ἀνθρώπους ἀφομοιοῦντες αὐτοὺς τρόπον τινὰ πρὸς κύνας.

Εἰς τὰ Τσουμέρκα συνοδεύουσι τὴν χειρονομίαν διὰ τῆς φράσεως «*Νά σου!*» Ἐν Ἀβίᾳ δὲ «τὰ παιδία παίζοντα προτείνουσι τὸ ἓν εἰς τὸ ἄλλο *νὰ κάμῃ σαρμᾶκο*, δηλαδὴ ν' ἀνοίξῃ πλατὺ τὸ στόμα. Ἡ τοιαύτη πρότασις εἶναί πως χλευαστικὴ καὶ ἐξευτελιστική, γίνεται δέ, ὅταν παιδίον προβάλῃ ἰσχυ-

---

1) Τὸ αὐτὸ σχῆμα εἶναι ἐν χρήσει καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς, Ἰταλοῖς, Ἱσπανοῖς, Βρασιλιανοῖς. (Βλ. *O. Stoll*, Das Geschlechtsleben in der Völkerpsychologie. Lpz. 1908 σ. 783–4).

2) Εἰς *Basile*, Der Pentamerone, Breslau 1846 τ. II σ. 274 καὶ εἰς Germania 1846 VII 188. Ἐκ τούτου *Nork* ἐν *Scheible's* Kloster 1849 τ. XII σ. 536.— Ὁ *Somavera* τὸ μὲν γεῖλος ἑρμηνεύει τὸ τῆς γυναικὸς αἰδοῖον (fica), τὸ δὲ γειλοκοπῶ «δείκτω ἢ κάμνω τὸν γεῖλον, far le fiche» καὶ τὸ γειλοκόπημα ὡς τὸ σχῆμα τοῦ πούλου (il far le fiche).

3) Ἤπειρος, Θεσσαλία, Κάρυστος. (Α.Α.). Ἀράχωβ. Παρνασσίδος (*Schmidt* σ. 589). Μεσολόγγιον (κατ' ἀνακοίνωσιν Κ. Παλαμᾶ). Τσουμέρκα Ἠπείρου κατ' ἀνακοίνωσιν Χρ. Ν. Λαμπράκη). Βῶλος Μαγνησίας (κατ' ἀνακοίνωσιν Κ. Τοπάλη).

4) Σάμος (*Ν. Ι. Ζαφειρίου*, Περὶ τῆς συγχρόνου Σαμίας διαλέκτου, Ἀθ. 1914 σ. 89).

5) Κυνουρία (κατ' ἀνακοίνωσιν Κ. Ρωμαίου). Ἀβία τῆς Λακωνικῆς (κατ' ἀνακοίνωσιν Σ. Β. Κουγέα). Μεσσηνία.

6) Ἤπειρος. Θεσσαλία. Τσουμέρκα. Βῶλος. Μεσολόγγιον. Μεσσηνία. Ἀβία. Κυνουρία. Σάμος (κάμι συμᾶρκα).

ρισμοὺς ἀπιθάνους καὶ ψευδεῖς ἢ ἀπαιτήσεις ἀνεκπληρώτους. Τότε ὁ ἄλλος τοῦ ἀπαντᾷ: *Μωρὲ τὶ λές ; Γιὰ κάμε σαμᾶκο ! ἢ Κάμε πρῶτα σαμᾶκο.* Ἐννοεῖται ὅτι οὐδέποτε ὑπερήφανον παιδίον δέχεται τὴν ταπείνωσιν τοῦ σαρμάκου (Σ. Β. Κουγέας).

Ὁ B. Schmidt εἰκάζει ὅτι τὸ *σαμᾶκο* εἶναι παραφθορὰ ὑποθετικοῦ οὐδετέρου τύπου (σαμάριχον) τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λέξεως *σαμαρίχη*, σημαινούσης τὸ τῆς γυναικὸς αἰδοῖον (1). Ἀλλ' οὔτε πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἔχει τι κοινὸν τὸ ὄνομα οὔτε ἐμφαίνει τὸ σχῆμα ἄσεμνον ἔννοιαν, ὡς εἴπομεν. Ἐλήφθη δ' ἡ λέξις ἐκ τοῦ ἰταλ. San Marco, τοῦ κοινοῦ ὀνόματος τοῦ ἐμβλήματος τῆς βενετικῆς πολιτείας, ἤτοι τοῦ πολλάκις μὲ χαῖνον τὸ στόμα ἀπεικονιζομένου λέοντος τοῦ ἁγίου Μάρκου. Ἦτο δὲ γνωστότατον τὸ ἔμβλημα εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ἀπὸ τῆς βενετοκρατίας καὶ ἀπ' αὐτῆς ὕστερον τῆς τουρκοκρατίας, διότι εἰς πολλὰ φρούρια, τὰ ὁποῖα ἔκτισαν ἢ κατεῖχον ποτὲ Βενετοί, διετηροῦντο ἐντετειχισμέναι πλάκες ἀνάγλυφον ἔχουσαι αὐτὸ καὶ ἐπὶ τῶν προξενείων τῆς βενετικῆς πολιτείας εἰς πολλὰς τουρκοκρατουμένας ἑλληνικὰς πόλεις τὸ ἔβλεπον καθημέραν. Ἐπιδεικνύοντες λοιπὸν εἰς τοὺς κύνας τοὺς δύο δακτύλους ἀνοικτοὺς καὶ ἐπιλέγοντες «κάμε σαμᾶρκο» παρακελεύουσιν αὐτοὺς νὰ μιμηθῶσι τὸν λέοντα τοῦ ἁγίου Μάρκου εἰς τὸ ἄνοιγμα τοῦ στόματος.

Εἶναι δὲ οἰκειοτάτη ἀνέκαθεν εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ἡ ἐξομοίωσις τοῦ ἀνοίγματος τοῦ ἀντίχειρος καὶ τοῦ δείκτου πρὸς τὸ χάσμημα τοῦ κυνός. Τὸ διάστημα ἀπὸ τοῦ ἄκρου ἀντίχειρος μέχρι τοῦ ἄκρου δείκτου ἐκτεταμένων λαμβάνεται καὶ ὡς μέτρον, τὸ δ' ἐκ τούτου κοινότερον μετρητικὸν ὄνομα εἶναι *φουρκὶ* ἀπὸ τοῦ λατιν. furca. Ἐνιαχοῦ τῆς Μακεδονίας λέγεται καὶ *δίμοιρο* (ἀρχ. δίμοιρον, τὸ ἥμισυ τῆς παλάμης), ἀλλ' ἐν τῇ νοτίῳ Μακεδονίᾳ, ἰδίως ἐν Πιερίᾳ καὶ παλαιότερον ἐν Θεσσαλονίκῃ, ὀνομάζεται *κυνόστομα* ἢ *κυνόστομο* (2), ἐν Θήρᾳ δ' *ἀγκυνόστομο* (3). Ὅτι τὸ *κυνόστομον* εἶναι ἀρχαία ἑλληνικὴ λέξις εἶναι προφανὲς· παρὰ τῷ Ἡρωνι τῷ Ἀλεξανδρεῖ (ἐν Anal. Benedict. σ. 309) ἔκειτο: «Λιχὰς δὲ λέγεται τὸ τῶν δύο δακτύλων ἄνοιγμα τοῦ ἀντίχειρος λέγω καὶ τοῦ λιχανοῦ. Τοῦτο καὶ *κοινόστομον* λέγουσί τινες». Ἀλλ' ὁ Κοραῆς εὐστόχως διώρθωσε *κυνόστομον*, παραδεχθέντες δὲ τὴν διόρθωσιν κατεγώρισαν τὴν λέξιν εἰς τὸν Θησαυρὸν τοῦ Ἐρρίκου Στεφάνου οἱ Παρισινοὶ ἐκδόται.

---

1) *Θεογνώστου*, Κανόνες 717 ἐν *Cramer*, Anecd. gr. Oxon. I 118.
2) Λαογραφ. 1910. Β' 481. *Πέτρ. Παπαγεωργίου* ἐν Ἀθηνᾷ 1911 ΚΓ' σ. 92—3.
3) *Πετρᾶλᾶ*, Ἰδιωτικὸν σ. 4. Ὅτι εἶνε παραφθορὰ τοῦ κυνόστομον παρετήρησε καὶ ὁ Παπαγεωργίου ἔνθ. ἀν.

ΠΙΝΑΞ

ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

Ἀαρών. Ράβδος τοῦ Α. ὀνομασία ἀστερισμοῦ 197.
Ἀβδηρῖται 161.
Ἄβελ. Παραδόσεις περὶ τῆς ἔριδος πρὸς τὸν Κάϊν καὶ φόνος αὐτοῦ 164.
Ἀβραάμ. Ἱερὸς λίθος Α. καὶ Ἄγαρ 290.
Ἀβτζῆ-Γιαννάκης ὀνομασία ἄστρου 204.
Ἀγαθὸς δαίμων 246.
Ἀγγεῖον, βλ. Θραῦσις ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν.
Ἄγγελος ποταμῶν καὶ ὑδάτων 57.
Ἀγέλαστος πέτρα 290.
Ἅγιοι βοηθοὶ καὶ προστάται τῶν ἐγκύων καὶ τῶν λεχῶν 314—316.
Ἀγορὰ γυναικὸς 223.
Ἀδαμαντίου Ἀδ. 219.
Ἀδώνια 283.
Ἀετίτης ὡς ὠκυτόκιον 298.
Ἀζαρέας ἅγιος, ἐπίφοβος εἰς τὰς ἐγκύους 315—316.
Αἷμα ὅπου πνίγεται τὸ μουσκάρι 45.
Αἰνείας 189.
Ἀκολουθία ἀρραβῶνος καὶ στεφανώματος 219 κἑ. 223.
Ἄλας γραμμένο 62.63—Διαλελυμένον εἰς ὕδωρ κατὰ τῆς δυστοκίας 294—Ἱερότης αὐτοῦ 294—Ἅλας καὶ ὑπόδημα 295.
Ἀλέκτωρ. Θυσία αὐτοῦ πρὸς εὐτοκίαν 296. Φωνὴ αὐτοῦ τρέπει εἰς φυγὴν δαιμόνια 40.
Ἀλέξανδρος ὁ μέγας. Παραδόσεις περὶ αὐτοῦ 1.
Ἀλέξιος ὁ Κομνηνὸς 220.
Ἀλέτρι, ἀλετροπόδα, βλ. Ἄρκτος.
Ἀλετροπόδα, ἀλετροπόδι βλ. Ὠρίων.
Ἀλουστίναις 61.
Ἅλης 310.
Ἅμαξα, ὀνομασία Μεγάλης Ἄρκτου 192.
Ἁμάξι τοῦ Δαυΐδ, ὀνομασία Μεγάλης Ἄρκτου 193.
Ἀμφιδρόμια 244. Γνῶμαι περὶ σκοποῦ ἑορτῆς ταύτης 245. 249.
Ἀναξιμένης 203.
Ἀναποδοκάραβο, βλ. Ἄρκτος.
Ἀναστάσιος ὁ Α' 221.
Ἀνδρέας ἅγιος. Ἁγίασμα αὐτοῦ ἐν Πάτραις 293.
Ἄνθος. Παραδόσεις περὶ ἀνθέων 42. 43.
Ἄνθρωπος. Παραδόσεις περὶ δημιουργίας ἀνθρώπων 107—9.
Ἀντίκα 187.
Ἀπατούρια 242.
Ἀπογυμνώνεσθαι πρὸ τοῦ ἡλίου 412.
Ἀπολιθώσεις ὑπὸ τοῦ Ἡλίου καὶ ἡλιακῶν θεοτήτων 116. 117.
Ἀποσπερίτης 204. 205.
Ἀράπης φύλαξ θησαυροῦ 45.
Ἀριστοφάνης 207.
Ἄρκτος. Μῦθος περὶ τῆς μεγάλης Ἄρκτου 192. Παραδόσεις περὶ αὐτῆς 192—193. Ὀνομασίαι παρὰ τῷ Ἑλληνικῷ καὶ τοῖς ξένοις λαοῖς (ἅμαξα, Ἁμάξι τοῦ Δαυΐδ, Κάραβος, Ἀναποδοκάραβο, Κιβωτὸς τοῦ Νῶε) 193. Παραδόσεις περὶ τοῦ ὀνόματος αὐτῆς Κλέφτις 194. Παράστασις αὐτῆς ὡς βοῶν ἀλωνιζόντων 194. Ὀνομασίαι αὐτῆς: ἀλέτρι, ἀλετροπόδα, ἑφτὰ ἀδέλφια, ἑφτὰ πλανῆταις, ἑφταπάρθενος χορός, συμπεθεριό (καὶ παράδοσις περὶ τῆς ὀνομασίας ταύτης) 195, τριῶνι 196.
Ἀρμενόπουλος 220.
Ἀρραβών. Λέξεις τῆς κοινῆς πρὸς δήλωσιν τοῦ δακτυλίου τοῦ ἀρραβῶνος 253—255.
Ἄρτεμις. Στέψις τοῦ ἀγάλματος αὐτῆς διὰ δικτάμνου πρὸς φαρμακευτικὴν ἐνέργειαν 292.
Ἄρτος ἐν τῷ κοινῷ ποτηρίῳ 238.
Ἀσβόλη βλ. Ὑβριστικὰ σχήματα.
Ἀσθένειαι. Ἐπήρεια τῆς σελήνης ἐπ' αὐτῶν 168.
Ἄσματα δημ. παρουσιαζόμενα ὡς παραδόσεις 44.—Ἀκριτικὰ 44. — τῆς γεωρας τῆς Ἄρτης 44. μοιρολόγια 49. 50. Παραδόσεις ἐξ ἀσμάτων 61. —τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ 61.—τοῦ γάμου τοῦ Ἡλίου καὶ τοῦ Φεγγαριοῦ 127. 128. Ἀσμάτια παιδικὰ εἰς τὸν ἥλιον 144. 145 —ἀναφερόμενα εἰς δοξασίας περὶ τῶν ἐκλείψεων τῆς σελήνης καὶ τοῦ ἡλίου 173—174.—ἀναφέροντα τὸν Ἰορδάνην ποταμὸν ὡς ὀνομασίαν τοῦ Γαλαξίου 200. — περὶ ἀστέρων 202. 203.—γαμήλια 258. 259.
Ἀσπροπάρης 59.
Ἀστέρες. Τὸ δακτυλοδεικτεῖν αὐτοὺς 171. 172. Χαιρετισμὸς ἀστέρος πρὸς κατασκευὴν φίλτρου 177. Δύσις ἀστέρων μετὰ κρότου 183. Προσωποποιία αὐτῶν 202.—τέκνα ἡλίου καὶ σελήνης 203.—ὡς καρφία 203. Αὐγερινὸς ὁ λαμ-

πρότερος πάντων 203. Ὀνόματα ἀστέρων 197. 203—206.
Ἀστέρι βλ. Αὐγερινός.
Ἀστερισμοί. Μῦθοι περὶ ἀστερισμῶν 79.—γνωστοὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους 178. Ὀνομασίαι ἀστερισμῶν ὑπὸ τοῦ λαοῦ 179. Προέλευσις τῶν ὀνομάτων τῶν διαφόρων ἀστερισμῶν 179. Ἐπίδρασις τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας εἰς τὴν ὀνομασίαν τῶν καθ' ἕκαστα ἀστερισμῶν 179.
Ἄστρι τῆς Κλαδευτήρας βλ. πολικὸς ἀστήρ.
Ἄστρο τσῆ Τραμοντάνας βλ. πολικὸς ἀστήρ.
Ἄστροφος φυγὴ εἰς ἐναγισμούς κττ. 93. 143.
Ἄτλας. Μῦθος περὶ αὐτοῦ 89 κέ.
Αὐγερινός. Παιδία γεννώμενα μὲ τὸν αὐγερινὸν ἐπὶ τοῦ μετώπου 131. Ὁ λαμπρότερος πάντων τῶν ἀστέρων 203. Ἄλλα ὀνόματα αὐτοῦ: ἀστέρι, ἄστρο τῆς πωρνῆς, ἄστρο τῆς αὐγῆς, τσῆ ἡμέρας τὸ ἄστρο 204. Ὁ λαὸς θεωρεῖ αὐτὸν διάφορον τοῦ ἀποσπερίτη 204—205.—καὶ Ἔσπερος ὀνομάζονται Γιάννος καὶ Μάρω, Δῆμος καὶ Δάφνη καὶ παραδόσεις σχετικαὶ 205.—ὀνομάζεται καὶ ὁ πλανήτης Ζεὺς 206.
Αὔκουλας ἅγιος 313.
Αὐτόματα μηχανήματα 25.
Ἀφομοίωσις τροφῆς 52.
Ἀφροδίτη ὀνομασία ἀστέρος 204.
Ἀχιλλεύς. Βυζαντινοὶ μῦθοι περὶ αὐτοῦ 14—16.
Βαλσαμὼν 213.
Βάλτροβιτς Μιχ. 189.
Βαρθολομαίου Ἐπερωτήσεις 163.
Bartsch. 193.
Βασίλειος 213.
Βασιλεύει ὁ ἥλιος 113—5.
Βατάτζης Ἰωάννης 5.
Βάτος. Παράδοσις περὶ μεταμορφώσεως βάτου 41, 47.
Wachsmuth Curt 183. 296.
Welcker 240.
Βελὸν 207.
Βεργίλιος 215.
Βεργόνα (Γοργόνα) 34.
Βήσαλο 158.
Βιασμὸς νεκρᾶς 35. 36. 37.
Bienkowski 326.
Boehlau 283.
Wolters Paul 214.
Βούτημα ἡλίου 112.
Βότδια λείχουσι τὸν οὐρανὸν 78—80. 102. 103. καὶ προκαλοῦσι τὰς κηλῖδας 162. Βόες ἐν κοσμογονικοῖς μύθοις 103. 162.
Βοτάνη ἐπαναφέρουσα εἰς τὴν ζωὴν νεκροὺς 53—56. Παραδόσεις περὶ βοτανῶν 63. 64. Βοτάναι ὡς ὠκυτόκια 297.
Βουλίμου ἐξέλασις 308.
Βρέφος. Περιφορὰ αὐτοῦ κύκλῳ τῆς ἑστίας 245. 246. Ὁ δρόμος τῶν βασταζόντων αὐτὸ 245.§247. Ὀνοματοθεσία 246.248.
Βυβιλάκης 239. 312.
Γαϊδουρογύρισμα βλ. Ἑβριστικὰ σχήματα.
Γαλαξία, ἔδεσμα 207.
Γαλαξίας ὡς ἄχυρα ἐσκορπισμένα εἰς τὸν οὐρανὸν 197. Παραδόσεις περὶ αὐτοῦ 197—199. Τοῦ παπᾶ ἢ τοῦ κουμπάρου τ' ἄχερα 197. Ὀνομασίαι εἰς διαφόρους λαοὺς 199. Κοινὴ πηγὴ τῶν παραδόσεων 199. Ὁμοιότης αὐτοῦ πρὸς ποταμὸν 200. Ὀνομασίαι αὐτοῦ: σωρός, Ἰορδάνης ποταμὸς 200, δρόμος τῆς Παναγίας 201, ζουνάρι τῆς καλόγριας 202. Ἀνάλογοι ὀνομασίαι αὐτοῦ εἰς ξένους λαοὺς 201. 202. Ὀνομασίαι αὐτοῦ εἰς τοὺς ἀρχαίους 202.
Γαλαρτσίδες, ὀνομασία δύο ἀστέρων 197.
Γαμηλία 242.
Γαμήλια σύμβολα 218—267. Τὰ περὶ ἱεροτελεστίας 219—224. Ἀγορὰ γυναικὸς 223. Πέπλος νυμφικὸς 223. Δακτύλιος ἀρραβῶνος 224. Ὁ δακτύλιος παρὰ διαφόροις λαοῖς 225. Σημασία τοῦ δακτυλίου 226—228. Στέφανοι 228. 257. Ἀπὸ τί κατασκευάζονται 229. 232. Προέλευσις τοῦ ἐθίμου τῶν στεφάνων 232. Σημασία τοῦ στεφάνου 234. Ὁ στέφανος παρ' ἄλλοις λαοῖς 234—235. Ὅρκοι καὶ εὐχαὶ σχετιζόμεναι μὲ τοὺς στεφάνους 235. Μεσαιωνικὴ ὀνομασία τῶν στεφάνων: ἀπαρχαὶ 236. Τὸ κοινὸν ποτήριον 236. 261. Ἄρτος ἐν τῷ κοινῷ ποτηρίῳ 238. Confarreatio (ραρράκια) 238. Ἄλλα ὅμοια ἔθιμα 238-240. Ὁ μῦθος τῆς Περσεφόνης 241. Σημασία τοῦ ἐθίμου τῆς κοινῆς τραπέζης 242. Καθιέρωσις τῆς νύμφης 244. Ὁ Κυκλικὸς χορὸς 243, ἔθιμον παλαιὸν καὶ οὐχὶ χριστιανικὸν 244. Σημασία τούτου 244. Ἀνάλογα τὰ ἀρχαῖα ἀμφιδρόμια 244. Γνῶμαι περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἑορτῆς ταύτης 245-249. Συμπόσιον ἐπὶ τῇ γεννήσει παιδίου 249. Παρόμοιον ἔθιμον πρὸς τὸν κυκλικὸν χορὸν καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς 250. Προσκύνησις τῆς ἑστίας ὑπὸ τῆς νύμφης 251. Καταχύσματα 243. 244. 250. 251. Κάλυψις τῶν νεονύμφων διὰ πέπλου 251. Θραῦσις τοῦ κοινοῦ ποτηρίου 261. Παραλλαγαὶ τοῦ ἐθίμου τῆς μεταλήψεως ἐκ τοῦ κοινοῦ ποτηρίου 262—265. Σοῦπα 263. Τάσμα 263. Μελόπιτα 264. Κοινὸν ἔδεσμα 265—266. Προσφορὰ γλυκίσματος εἰς τοὺς νεονύμφους 266—267.

Γάνα βλ. Ὑβριστικὰ σχήματα.
Γάτα. Διατὶ μαλώνει μὲ τὸν σκύλον 60.
Γεβέντισμα βλ. Ὑβριστικὰ σχήματα.
Γεῖλος βλ. Ὑβριστικὰ σχήματα.
Γελαντζῆς βλ. Ζεύς.
Γελλὼ 362.
Γεμελλάκια βλ. Γαλαρτσίδες.
Γηρυόνης 202.
Γιάννος καὶ Μάρω, ὀνομασία τῆς Ἀφροδίτης ὡς ἑωσφόρου καὶ ἑσπέρου 205.
Γλαῦκο ὁ Ἀνθηδώνιος 54.
Γλαῦκος ὁ Μήνωος, ἀνάστασις αὐτοῦ 53.
Γοργόνα τῆς Ἀτταλείας 33—38. Σχέσις Γοργόνων πρὸς Σειρῆνας 33. 34. Παραδόσεις περὶ Γοργόνων 33 κέ. Πρώτη ὑποτύπωσις τῆς Γοργόνος κητοειδὴς δαίμων 38.
Γουρούνα μὲ τὰ γουρουνόπουλα 187.—μονόφθαλμος 190.
Γουστερίτσα καλόβολη, βοηθεῖ τὸν Οὐρανὸν 79. 107.
Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς 213.
Γρίμμ 187.
Gruppe O. 290.
Γύμνωσις πρὸ τοῦ ἡλίου, μαγικὴ πρᾶξις 142. 245 (ὡ μαγικὰ ἔθιμα) 2.
Γυνή. Μεταβολὴ γένους εἰς γυναῖκα 51. Ταφὴ τῆς ἐπιζώσης γυναικὸς κατὰ τὴν κηδείαν συζύγου 55.
Guys 237.
Δαιμόνια τρώγοντα τὸν σιδηροῦν στῦλον τὸν ὑποβαστάζοντα τὴν γῆν 163. Ἐκφόβισις δαιμονίων διὰ κρότων 218 κέ.
Δαίμων. Δαίμονες καταδιώκοντες καὶ κακοποιοῦντες ἐπιτόκους καὶ λεχοὺς 309. Διὰ χηνῶν ἀποτροπὴ τῆς δαίμονος 310.
Δακτύλιος τοῦ ἀρραβῶνος 224. Ὁ δακτύλιος παρὰ τοῖς διαφόροις λαοῖς 225. Σημασία τοῦ δακτυλίου 226—228. Ἐκ ποίου μετάλλου κατασκευάζεται 255.
Δάκτυλος. Συμπλοκὴ δακτύλων πρὸς δυστοκίαν 299. Ὁ μέσος δάκτυλος τῆς χειρὸς ὀνομάζεται γάπρος 324. Ἀρχαῖαι παραστάσεις χειρῶν μὲ διεσταλμένους τοὺς δακτύλους 326.
Δαυὶδ βλ. Ἀμάξι.
Δένδρα φύοντα ἐξ αἵματος 45.—στοιχειωμένα 45. Μεταμόρφωσις εἰς δένδρα 45. 46. Δένδρον ἐν τῇ σελήνῃ, ὅπερ προσπαθεῖ νὰ κόψῃ ὁ πειρασμὸς ἢ ὁ Κάης 163. Δένδρον ὑποβαστάζον τὴν γῆν, ὅπερ πριονίζουσιν οἱ Καλλικάντζαροι 163.
Δευκαλίωνος μῦθος 290.
Δημιουργία. Παραδόσεις περὶ δημιουργίας ἀνθρώπου καὶ ζώων 107—109.
Δῆμος καὶ Δάφνη, ὀνομασία τῆς Ἀφροδίτης ὡς ἑωσφόρου καὶ ἑσπέρου 205.
Διάβολος. Δημιουργία ἀτελὴς ζώων ὑπὸ διαβόλου 108. 109. Προσπαθεῖ νὰ κόψῃ διὰ πελέκεως τὸ ἐν τῇ σελήνῃ εὑρισκόμενον δένδρον 163. Σφακελισμένος, ὑβριστικὸν ὄνομα αὐτοῦ 318.
Διαλάλημα βλ. Ὑβριστικὰ σχήματα.
Διηγήσεις εὐτράπελοι ὡς παραδόσεις 60.
Δούκας χρονογράφος 318.
Δράκος, Δρακοῦ, Δρακοῦλα, ὀνόματα τοῦ βρέφους μέχρι τῆς βαπτίσεως 247.
Δράκων. Μεταμόρφωσις κόρης εἰς δράκοντα 7. Φόνοι δρακόντων 11—14. 38.
Δρίμαις, δαιμονικὰ ὄντα ἐπηρεάζοντα ὕδατα καὶ ξύλα 61.
Δρόμος τῆς Παναγίας βλ. Γαλαξίας.
Dümmler 283. 326.
Dupuis 179.
Δωδεκαήμερον, οἱ Καλλικάντζαροι ἢ Κάηδες παύουσι νὰ πριονίζουν τὸ ὑποβαστάζον τὴν γῆν δένδρον 163.
Δῶρα προσφερόμενα ὑπὸ τῶν συγγενῶν καὶ φίλων κατὰ τὰ ἀμφιδρόμια 246. 248.
Ἔγχελυς· κωφὸς μῦθος 50.
Εἰλείθυια. Στέψις τοῦ ἀγάλματος αὐτῆς διὰ δικτάμνου πρὸς φαρμακευτικὴν ἐνέργειαν 294. Σχέσις αὐτῆς πρὸς τὸν ἅγιον Ἐλευθέριον 312.
Ἔλαφος θεόπεμπτος πρὸς θυσίαν εἰς ἅγιον Ἠλίαν 146.
Ἐλευθέριος ἅγιος, προστάτης τῶν ἐγκύων 311—313.
Ἑλικών. Μῦθος περὶ παρακωλύσεως ἀνυψώσεως αὐτοῦ 89.
Ἑξαστέριν ἢ ἑξάστερον, ὀνομασία τῆς Πλειάδος 180.
Ἔξοχ' ὦ φίλ' ἥλιε 144.
Ἐπιβιώσεως νόμος 88. 218.
Ἐπιγραφαί. Παραδόσεις περὶ ἐπιγραφῶν 62. 63.
Ἑπτάστερον, ὀνομασία τῆς Πλειάδος 180.
Ἐπωδαὶ εἰς τὸν ἥλιον 143. 144.
Ἔρως τῶν Θεσπιῶν 290.
Ἕσπερος κατὰ τοὺς ἀρχαίους 205.
Εὔδοξος 178.
Εὐριπίδης. Δοξασία περὶ τῆς ἐν ἀρχῇ ἑνότητος καὶ ὕστερον χωρισμοῦ οὐρανοῦ καὶ γῆς παρ' αὐτῷ 88.
Εὐφημητικὰ ὀνόματα 64.
Εὐχαὶ εἰς τὸν Ἥλιον 141.—εἰς τὴν Σελήνην 174—176.—σχετιζόμεναι μὲ τοὺς γαμηλίους στεφάνους 235.
Ἑφτά, τὰ 246.
Ἑφτὰ ἀδέρφια βλ. Ἄρκτος.
Ἑφταπάρθενος χορὸς βλ. Ἄρκτος. — ὀνομασία ἀστερισμοῦ Ἡνιόχου καὶ Ταύρου 195.
Ἑφτὰ πλανήταις, ὀνομασία τῆς Μεγάλης Ἄρκτου 195.
Ζεύς. Παλαιοτάτη λατρεία αὐτοῦ 147.

Συνταύτισις πρὸς ἅγ. Ἠλίαν 147. Λατρεία ἐν ὑψηλοῖς τόποις 147. 148. Ζ. Ταλετίτας 148, 7.
Ζεὺς πλανήτης. Σύγχισις αὐτοῦ πρὸς Αὐγερινὸν 205. Ὀνομάζεται καὶ Γελαντζῆς, ὡς καὶ Νυχτουκόπους 206.
Ζουνάρι τῆς καλόγριας βλ. Γαλαξίας.
Ζῷα. Παραδόσεις περὶ δημιουργίας ζώων 107—109.
Ζωναρᾶς 213.
Ἠλίας ἅγιος. Κορυφαὶ ὀρέων ἐπώνυμοι αὐτοῦ 146. Λατρεία αὐτοῦ ἐν κορυφαῖς 146. Θυσία ταύρου εἰς αὐτὸν 146. Παραδόσεις αἰτιολογικαὶ πρὸς ἐξήγησιν τῆς λατρείας 147. Συνταύτισις πρὸς τὸν Ἥλιον 147—151. Συνταύτισις πρὸς τὸν Δία 147. 148. Παρὰ Σλάβοις 153. Ἀπεικονίσεις τῆς εἰς οὐρανοὺς ἀναλήψεως αὐτοῦ 149. Δὲν ἐγεύθη θανάτου 151. 152. Θὰ πολεμήσῃ τὸν Ἀντίχριστον 151. Μῦθοι μουσουλμανικοὶ περὶ αὐτοῦ 152. Ἑορταὶ αὐτοῦ 146. 152. Διώκει δράκοντα, ὃν κατακαίει διὰ τοῦ κεραυνοῦ 152. Κύριος ὑετοῦ 152. 153. Ἐπιβλέπει τὸ ἅρμα τοῦ ἡλίου 152.
Ἡλιοβούτημαν 112. 113.
Ἡλιογεννημένος, ἡλιογέννητος 126.
Ἡλιογραμμένος 130.
Ἥλιος κατὰ τοὺς δημώδεις μύθους 110—153. Λατρεία Ἡλίου παρ' ἀρχαίοις 110.—ὡς ἄνθρωπος 111. 119. Φράσεις περὶ ἀνατολῆς, μεσουρανήματος, δύσεως ἡλίου 111—115. Λουτρὰ Ἡ. 112. 113. Βασίλεια δώματα τοῦ Ἡ. Ἀνάκτορα 115. 116. Ἡ. ἐν παραμυθίοις 116. 120. 121. Ἡ. ὡς γίγας 116. 120. Μήτηρ τοῦ Ἡλίου 117. 124. 125. 162. Φονεύει μητέρα, πατέρα, ἀδελφούς 117. 121. 124.—Ἀδηφάγος 117. 119. 122. 123. Ψήνει τὸ ψωμὶ εἰς τὴν ἄκραν τοῦ κόσμου 117. 118. Πότε κοιμᾶται 118. Χορεύει ἢ πηδᾷ ἢ στρέφεται ὡς τροχὸς 118. 119. Πτερωτὸς Ἡ. 119. Πόδες Ἡ. 119. Κέρατα Ἡ. 119. Αἱμόδιψος 119. Παράδοσις παιδίων εἰς Ἥλιον 120. Πότης 122. Ἀδελφαὶ τοῦ Ἡλίου 126. 162. Τέκνα 126. 177. Σύζυγος 127. 128. Γάμοι Ἡ. 127. 129. Παρομοιώσεις νυμφίου καὶ νύμφης πρὸς Ἥλιον καὶ σελήνην 128. Ἡ. ἀδελφὸς τῆς Σελήνης 129. 162. Ὡραῖος 130. 133. Κάλλος ἡλίου ὡς ὅρος συγκρίσεως πρὸς τὸ ἀνθρώπινον 130. 131. Παιδία γεννώμενα μὲ τὸν ἥλιον ἐπὶ τοῦ μετώπου 131. Ἡ. πηγὴ ὡραιότητος καὶ δοτὴρ καλλονῆς 133. Ἡ. ὡς ὄμμα 133. Ὀφθαλμὸς τοῦ Θεοῦ 134. Ἐπισκοπεῖ καὶ βλέπει τὰ πάντα ἐν τῷ κόσμῳ 134. 135. Συμπαθεῖ τοὺς ἐν τῇ γῇ πάσχοντας 135. 136. Διαβιβάζει παραγγελίας 136. Ἐρωτᾶται περὶ ἀγνοουμένων καὶ δυσερευνήτων πραγμάτων 136. 137. Ζητεῖται παρ' αὐτοῦ ἡ ἐξήγησις ἀκατανοήτων φαινομένων 138. 139. Λείψανα λατρείας τοῦ Ἡ. 140—145. Ἀντικατάστασις τῆς λατρείας τοῦ Ἡλίου ὑπὸ τῆς τοῦ ἁγ. Ἡλίου 141. Εὐχαὶ καὶ ὅρκοι εἰς τὸν Ἥλιον 141. Ἀπαγόρευσις τοῦ ἀπογυμνώνεσθαι πρὸ τοῦ ἡλίου 142. Ἀπαγόρευσις τοῦ οὐρεῖν πρὸ τοῦ ἡλίου 142. Ἀφοσίωσις παιδίου εἰς τὸν ἥλιον 142. 143. Ἐπῳδαὶ εἰς τὸν ἥλιον 143. 144. Προσφοραὶ πλακούντων εἰς τὸν ἥλιον 144. Παιδικὰ ᾄσματα εἰς ἥλιον 144. 145. Συνταύτισις πρὸς ἅγ. Ἠλίαν 147—151. Παράστασις ἡλιακοῦ φωτὸς ὡς χρυσοῦ 145. Χρυσᾶ φορέματα ἡλίου 145. Ἵπποι καὶ ἅρμα ἡλίου 150. Ἡλίου καὶ σελήνης ἔρις περὶ κάλλους 162. 163. Ἥλιος ῥίπτει πηλὸν εἰς τὸ πρόσωπον τῆς σελήνης καὶ προκαλεῖ τὰς κηλῖδας 162. Ἐξόρυξις τοῦ ὀφθαλμοῦ τοῦ ἡλίου ὑπὸ τῆς σελήνης 162. Ἐξόρυξις τοῦ ὀφθαλμοῦ τῆς σελήνης ὑπὸ τοῦ ἡλίου 162. Δοξασίαι περὶ τῆς ἐκλείψεως τοῦ ἡλίου 172—174. Τὸ δακτυλοδεικτεῖν τὸν ἥλιον 172. Δύσις τοῦ ἡλίου μετὰ κρότου 182. Τέκνα ἡλίου καὶ σελήνης οἱ ἀστέρες 203.
Ἡλιοσκαμμαγισμένος 130.
Ἡλιοσκάμμαγκος 130.
Ἡλιοστάλακτος 130.
Ἡλοκόρασον 126.
Ἡράκλειος 222.
Ἡρακλῆς 202. Μῦθοι περὶ Ἡρακλέους ἡλιακοὶ 110. 121.—Ἀδηφάγος πότης 122. 123.
Ἡσίοδος. Διήγησις περὶ ἀκρωτηριασμοῦ τοῦ Οὐρανοῦ ἐν τῇ Θεογονίᾳ 92—102.
Θάλασσα. Παραδόσεις περὶ θ. 78. 79. Ὅρια θ. 79. 80. 104—106. Κοιμᾶται 118. Κόρη τοῦ Ἡλίου καὶ τῆς κερὰ Θάλασσας 126.
Θαλῆς 192.
Θάνατος. Ἄνθρωποι μὴ γνωρίσαντες θάνατον 151. Ἐπάνοδος αὐτῶν εἰς τὴν γῆν 151.
Θαργηλός 144.
Θεόδωρος ὁ Ἑρμουπολίτης 220.
Θεόκριτος 215.
Θεόκριτος 215.
Θεός. Συνταύτισις πρὸς οὐρανὸν 78—80. 102 κέ.
Θησαυροὶ 45. Κλῶσσα σφαζομένη ἐπὶ τόπου, ὅπου κρύπτεται θησαυρός, καθιστᾷ τὴν ἀνάληψιν αὐτοῦ ἀκίνδυνον 186. Thiele G. 194.
Θραῦσις ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν 268—283.—τῶν ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν ἢ κατὰ τὸν ἐνταφιασμὸν 268. Χύ-

σις ὕδατος ἐκ τῶν ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν 269. Παραπλήσια ἔθιμα παρ' ἄλλοις λαοῖς 269. Ὁ σκοπὸς τοῦ ἐθίμου καθαρτικὸς 273. Αἱ δοξασίαι περὶ τοῦ μιάσματος ἀπὸ τῶν νεκρῶν ὡς καὶ ἡ συνήθεια τῆς καθάρσεως δι' ὕδατος εἶναι παγκόσμιοι 274. Ραντισμὸς 275. Ἐξήγησις τοῦ ραντισμοῦ. Γνώμη τοῦ Frazer 275. Ὁ σκοπὸς τοῦ ραντισμοῦ καθαρτικὸς 275. Προσφορὰ μειλιγμάτων 275. Προσφορὰ χοῶν παρ' ἡμῖν καὶ διαφόροις ἄλλοις λαοῖς 276. Ἄλλαι προσφοραὶ εἰς τοὺς νεκροὺς 278. Ἐξήγησις τοῦ ἐθίμου τῆς θραύσεως τῶν ἀγγείων 280—283.

Θύρα. Ἄνοιγμα τῶν θυρῶν ὡς ὠκυτόκιον 300.

Θυσία. Θυσίαι εἰς ἅγ. Ἠλίαν 146. Θυσία καὶ ἑστίασις κατὰ τὰ Ἀμφιδρόμια 246. 249. Θυσία ἀλέκτορος πρὸς εὐτοκίαν 296.

Jahn O. 326.

Ἰγνάτιος 220.

Ἰορδάνης ποταμός, ὀνομασία τοῦ Γαλαξίου 200.

Ἰουστινιανὸς 221.

Ἱπποκράτης. Κόρη Ἱπποκράτους, μῦθος περὶ αὐτῆς 6—11.

Ἶρις. Τὸ δακτυλοδεικτεῖν τὴν ἶριδα 171.

Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος 214.

Ἰωσὴφ Βρυέννιος 213.

Καβᾶ 290.

Κάδμος καὶ Ἐγχελεῖς 51.

Κάθαρσις τῶν γυναικῶν 245. 246.

Καθιέρωσις τῆς νύμφης 244.

Καθρέπτης μαγικὸς 19—23. Μαγικὰ κάτοπτρα ἐν παραμυθίοις 20. 21. Παραδόσεις περὶ αὐτοῦ 19—20.

Καΐφας ἐν Κρήτῃ, παράδοσις 62.

Κάϊν προσπαθεῖ νὰ κόψῃ τὸ δένδρον τῆς σελήνης 163. Κάηδες, οἱ Καλλικάντζαροι 163. Παραδόσεις περὶ τιμωρίας τοῦ Κάϊν ἐν τῇ σελήνῃ 164.

Καινὴ ἱστορία Πτολεμαίου 72—76.

Καλάθι ξέκωλο 164.

Καλάμια παρακαλοῦν τὸν Θεὸν διὰ βροχὴν 61.

Καλάθρεπτος 64.

Καλαθρωπάριν 64.

Καλή. Ἀδελφὴ τῶν Καλῶν τῶν ὀρέων 39. — ὀρέων 40.

Καλιτάτας, καλιμάννα, οἱ παράνυμφοι 266.

Καλλιγᾶς 220.

Καλλικάντζαροι. Ὁμοιότητες πρὸς Καλοὺς τῶν ὀριῶν 40. Παραδόσεις περὶ καλλικαντζάρων 43.65. Τραγοκέφαλοι 66. Συμφυρμὸς τῶν παραδόσεων πρὸς τὰς περὶ Στριγλῶν καὶ τὰς δοξασίας περὶ λυκανθρωπίας 66. — πριονίζουσι τὸ ὑποβαστάζον τὴν γῆν δένδρον, διακόπτουσι δὲ τὸ ἔργον των κατὰ τὸ δωδεκαήμερον 163.

Καλλιτσαντέροι 66.

Καλόγριας ζουνάρι βλ. Γαλαξίας.

Καλοὶ τῶν ὀρέων. Παραδόσεις περὶ αὐτῶν 39. 40.

Κάπρος χρυσόθριξ 190.

Κάραβος, ὀνομασία τῆς Μεγάλης Ἄρκτου 193.

Καρδία τετριχωμένη 76.

Κασία. Παραδόσεις περὶ αὐτῆς 26—32.

Καστελλόριζον 172.

Κάστρο ὡριᾶς. Παράδοσις 44.

Καταπύγων ἢ κατάπυγος ὠνομάζετο παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ὁ μέσος δάκτυλος 23.

Καταχύσματα 243. 244. 250. 251.

Κάτοπτρα βλ. καθρέπτης.

Κεφαλὴ ἔχουσα μαγικὰς δυνάμεις 36—37. — δράκοντος 37.

Κέφαλος καὶ Πρόκρις. Μῦθος περὶ αὐτῶν 128. 129.

Κηδεία ζώων 50. Θραῦσις τῶν ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν 268 κέ.

Κηλῖδες σελήνης βλ. Σελήνη.

Κιβωτὸς τοῦ Νῶε, ὀνομασία τῆς Μεγάλης Ἄρκτου 193.

Κλαδιές, ὀνομασία τῶν κληματίνων στεφάνων ἐν Κερκύρᾳ 257.

Κλεῖθρον. Ἄνοιγμα τῶν κλείθρων ὡς ὠκυτόκιον 300.

Κλεῖς, σύμβολον εὐτοκίας 300.

Κλέφτις, ὀνομασία τῆς Μεγάλης Ἄρκτου 194.

Κλῶσσα μὲ τὰ κλωσσόπουλα βλ. Πλειάς.

Κλωσσαριὰ ὀνομασία τῆς Πλειάδος 184.

Κόμβος. Λύσις κόμβων ὡς ὠκυτόκιον 300.

Κόμη. Λύσις τῆς κόμης πρὸς εὐτοκίαν 300.

Confarreatio 238.

Κορᾶς 322.

Κοσμογονικοὶ μῦθοι 77—109.

Κόσμος. Παραδόσεις περὶ καταστροφῆς κόσμου 106.

Κουγέας Σωκρ. 219.

Κούκουτ' ἄλογο 59.

Κουμπάρου τ' ἄχερα 200.

Κουτσοδαιμόνιο 310.

Κούτσουλος βλ. Ὑβριστικὰ σχήματα.

Κρασσᾶς Ἀλκ. 220.

Κρήνη προσωποποιία 58.

Κρίσαμις καὶ ἔγχελυς. Κωμικὸς μῦθος 50.

Κρόνος. Ἀκρωτηριασμὸς τοῦ Οὐρανοῦ ὑπ' αὐτοῦ 93—102. Ἐξηγήσεις τοῦ μύθου 97—99. Λατρεία αὐτοῦ ἐν ἑλληνικαῖς χώραις 99.

Κρονωνίδαι 214.

Κροῦσις χαλκῶν σκευῶν κατὰ τὰς ἐκλείψεις ἡλίου καὶ σελήνης 172.

Κτύπημα τῆς δυστοκούσης 302. Κτυπήματα τῶν Βαΐων 303. Κτυπήματα εἰς ἄλλας ἡμέρας τοῦ ἔτους 304. Κτυπήματα παρ' ἄλλοις λαοῖς 304. Ἀνάλογα ἀρχαῖα ἱερὰ νόμιμα 305—309. Κτυπήματα τῶν γυναικῶν διὰ μυρσινῶν κατὰ τὴν λατρείαν τῆς Ἀγαθῆς θεᾶς 308. Κτυπήματα τῶν

γυναικῶν κατὰ τὰς νόνας καπρωτίνας 308.
Κυκλικὸς χορὸς ἐν τῷ γάμῳ 243.
Κυλίστρα 285.
Κυλλοῦ πήρα 293.
Κυμαῖοι 161.
Κωνσταντῖνος ἅγιος. Φονεύει τὴν Γοργόνα 34.
Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος. Παραδόσεις περὶ τοῦ τάφου αὐτοῦ 49.
Κωνσταντινᾶτα 69β.
Λάμια 58.
Lawson 318.
Λεχοῦσα ἁγία, προστάτις τῶν λεχῶν 313.
Λέων ὁ σοφὸς 220. Παραδόσεις περὶ αὐτοῦ 2. Χρησμοὶ 5. Κατασκευάζει μαγικὰ ἀντικείμενα 20. 24.
Liebrecht F. 362.
Λίθος λευκὸς ὡς σελήνη 161. Γέννησις ἐκ λίθου 290. Μῦθος τοῦ Δευκαλίωνος 290. Petra genetrix 290. — τῆς μητρὸς τῶν θεῶν 290. Ἱερὸς — τοῦ Ἀβραὰμ καὶ τῆς Ἄγαρ 290. Θορίκιος πέτρος 290. Ἀγέλαστος πέτρα 290. Γένεσις καὶ ἀρχικὴ ἔννοια τῶν παραστάσεων τούτων 291.
Λίμνη ἄπατος 48.
Λιόκαλος 130.
Λιόκουρο 142.
Λιόκρουγμα 142.
Λιόκρουση 142.
Λιοτρυπόδια, τά, βλ. Ὡρίων.
Λόγοι συμβολικοὶ ὡς ὠκυτόκια 301.
Λυκανθρωπία. Συμφυρμὸς τῶν δοξασιῶν πρὸς τὰς παραδόσεις περὶ Καλλικαντζάρων 66.
Λυκοκατζαραῖοι 43.
Λύκος. Δημιουργία λύκου 108.
Μαγεῖα τῶν αὐγῶν 142.
Μάγια. Παρασκευὴ αὐτῶν τῇ συνεργείᾳ τῆς σελήνης καὶ τῶν ἄστρων 157.
Μάγισσαι καὶ μάγοι καθελκύουσι τὴν σελήνην 157—160. — ἐπιβαίνουσι τοῦ ἀντιοῦ τοῦ ἱστοῦ καὶ περιτρέχουσι 158. — καὶ μάγοι ἀναβιβάζουσι τὴν σελήνην εἰς τὸν οὐρανὸν 163.
Μᾶζα 207.
Μανδραγόρας. Δοξασίαι περὶ μανδραγόρου 63. 64.
Μάννα ὡς ὀνομασία δωματίου ἔνθα ὑπάρχει ἡ ἑστία 251.
Μαρίνα ἁγία, βοηθὸς ἐπιτόκων 316.
Μάρτης 209—217. Συνήθειαι κατὰ τὴν παραμονὴν τῆς πρώτης Μαρτίου 209. Ὁ — παρὰ τοῖς ἄλλοις λαοῖς 212—213. Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους 213. Κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους 214. Γένεσις καὶ σημασία τοῦ ἐθίμου 214—215.
Martini Edg. Ἔκδοσις βιβλιοθήκης Φωτίου 72.
Μαστίγωσις τῶν Σπαρτιατῶν ἐφήβων παρὰ τὸν βωμὸν τῆς Ὀρθίας 305. — γυναικῶν ἐν Ἀλέᾳ 306. — τοῦ ἀγάλματος τοῦ Πανὸς ἐν Ἀρκαδίᾳ 306. — κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Δήμητρος 306. — περὶ τὸν Δηλιακὸν βωμὸν 307. — φαρμακῶν ἐν τοῖς Θαργηλίοις 307. — κατὰ τὰ Λουπερκάλια 308. Βουλίμου ἔξέλασις 308.
Μαυρίκιος 222.
Μελάνι τῆς σελήνης 176.
Μελισσανδροῦ (ἄνθος) 42. 43.
Μελόπιτα 264.
Μεταμορφώσεις θεαινῶν εἰς θηρία 9. Παραδόσεις περὶ μεταμορφώσεων 41. 47. 58. 59. Μεταμόρφωσις ἀνδρὸς εἰς γυναῖκα 51. — εἰς πτηνὰ 58. 59.
Meyer G. 318. 322.
Μηλαδέλφι 58.
Μη(ε)λιγγόνι 16.
Μηλοβολία. Τρόπος ἐκδηλώσεως ἔρωτος 28. 30.
Μῆλον. Συμβολικὴ σημασία προσφορᾶς αὐτοῦ 27 κέ. Χρῆσις εἰς μαγγανείας καὶ φίλτρα 30. Μῦθοι περὶ μήλων 28.
Μίθρας γεννᾶται ἐκ βράχου 290.
Michael 312.
Μνημεῖα τέχνης. Μῦθοι περὶ αὐτῶν 2.3.
Μνημόσυνα ὑπὲρ ψυχῆς νεκροῦ 53. 55.
Mommsen A. 182. 316.
Μοῦζα βλ. Ὑβριστικὰ σχήματα.
Μουσικῆς δύναμις ἐπὶ στοιχείων τῆς φύσεως 89.
Μπαοῦτο 324.
Μπεργαῆς 200.
Μῦθος. Μῦθοι μεσαιωνικοὶ ἑλληνικοὶ 1 κέ. Μῦθοι τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ διατηρηθέντες ἀπὸ τῶν παλαιοτάτων χρόνων 1. 88. Μῦθοι περὶ μήλων 28. Μῦθοι αἰσώπειοι, ὁμοιότης πρὸς παραδόσεις 41. 47. 59. Πῶς σχηματίζονται ἐκ παρατηρήσεων φυσικῶν πραγμάτων 56. Μῦθοι μεταπίπτοντες εἰς παραδόσεις 64 κέ. 186. Μῦθοι συνεπτυγμένοι εἰς παροιμίας 65. Δημώδεις κοσμογονικοὶ μῦθοι 77—96. Συγχώνευσις μύθου ἀστρονομικοῦ πρὸς παράδοσιν 79. Μῦθοι μὴ περισωθέντες ἐν τοῖς μνημείοις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας, ἀλλὰ διατηρηθέντες κατὰ παράδοσιν 88. Μῦθοι αἰτιολογικοὶ 109. Αἰσώπειοι αἰτιολογικοὶ 109. Ἀρχαῖοι μῦθοι περὶ Ὡρίωνος καὶ περὶ Πλειάδων 192. Μῦθος περὶ τῆς Ἄρκτου 192. Μῦθος τῆς Περσεφόνης 242.
Μυκηναῖοι τάφοι 282.
Μυρμιδόνες 15. 16.
Μυστήρια τῆς Ἐλευσῖνος 214. — τῆς Σαμοθράκης 214.
Μυτιὰ 324.
Μωάμεθ 328.
Νεκρός. Τοὺς ὀφθαλμούς του τρώγουσιν ὄφεις 52. Ψυχὴ περιπολεῖ περὶ τὸ σῶμα 52. 53. Συνήθειαι συναφεῖς πρὸς τὴν δοξασίαν ταύτην 53.

Νεράιδα 58. Συνάφεια πρὸς Δρίμαις 60. Ἐπήρεια ἐπὶ ὑφασμάτων 61.
Νερὸν βλ. ὕδωρ.
Νίκανδρος ὁ Κολοφώνιος. Μῦθος περὶ Ἐλικῶνος παρ' αὐτῷ 89.
Νομίσματα ὡς περίαπτα 69 - 71. — 188. 189. — Ἀβακαινίνων καὶ τοῦ Τουδέρτου 188.
Νυχτοκόπους βλ. Ζεύς.
Ξύλον. Τίμιον ξ. περίαπτον 70.
Ὄνος. Δημιουργία ὄνου 108.
Ὀπή. Ἡ συνήθεια τῆς διόδου δι' ὀπῆς 292.
Ὅρκισμὸς τῆς σελήνης 176.
Ὅρκοι εἰς τὸν Ἥλιον 141. — σχετιζόμενοι μὲ τοὺς γαμηλίους στεφάνους 235.
Ὄρνιο κόκκινο 59.
Ὀστοῦν. Ἀντικατάστασις ὀστοῦ 75. 76.
Οὐρανός. Κολλημένος μὲ τὴν γῆν 78. 99. 161. 102. Σύγχυσις ἢ συνταύτισις πρὸς θεὸν 80. 102. 103. Βίαιος χωρισμὸς ἀπὸ τῆς γῆς 78 κέ. Κατάπτωσις τοῦ οὐρανοῦ ἐπὶ τῆς γῆς 99. Αἰδοῖα τοῦ οὐρανοῦ 102. Μῦθος περὶ ἀκρωτηριασμοῦ αὐτοῦ 92—100. Κακὸς ἄνθρωπος ῥίπτει πηλὰ εἰς τὸν οὐρανὸν 161.
Οὐρεῖν πρὸ τοῦ ἡλίου 142.
Ὄφις Ἀσκληπιείων 9. 10. Παραδόσεις καὶ δοξασίαι περὶ ὄφεων 49-56. Οἰκουρὸς ὄ. 50. 51. 52. Φόνος ὄφεων συμπεπλεγμένων 50. 51. Σχέσις πρὸς τὴν ὑγείαν 51. Ἐνσάρκωσις ἀφηρωϊσθέντος νεκροῦ 52. Πῶς ἐνισχύει τὴν ὅρασίν του 52. Ὄφις διὰ βοτάνης ἐπαναφέρει εἰς τὴν ζωὴν ὄφιν 53. 54. 55. — ἐκ φθόνου θέτει πῦρ διὰ νὰ καύσῃ οὐρανὸν 79. 106. 107.
Ὀχτὼ (οἱ). Τελετὴ διὰ τὴν κάθαρσιν τῆς λεχοῦς 246.
Παναγία ἀνοίγει εἰς τὸν Ἥλιον τὴν πύλην τῆς ἀνατολῆς 124. — Μήτηρ τοῦ μυστικοῦ ἡλίου 125. Παράστασις αὐτῆς ὡς ἡοῦς 125. Σχέσις πρὸς τοὺς μύθους περὶ Ἀθηνᾶς 125. Χέρι τῆς Παναγίας 297. Δρόμος τῆς Παναγίας βλ. Γαλαξίας.
Παναθηναϊκὸν Στάδιον. Ἡ δίοδος τοῦ Παναθηναϊκοῦ Σταδίου 292.
Παπαδόπουλος Γ. 188.
Παπαρρηγόπουλος 220.
Παπᾶ (τοῦ) τ' ἄχερα, ὀνομασία τοῦ Γαλαξίου 200.
Παραδόσεις πλασθεῖσαι ὑπὸ λογίων 1.2. — μὴ ὑποστᾶσαι λογίων ἐπήρειαν 34. — δημώδεις 2. Ἐκ τίνων παραδόσεων ἀρυόμεθα ἱστορικὰ καὶ ἐθνολογικὰ πορίσματα 2. — βυζαντιναὶ 18—32. Στοιχεῖα πρὸς συναρμολόγησιν παραδόσεων 30. 34. — περὶ Γοργόνων 33 κέ. Παράδοσις περὶ Γοργόνας τῆς Ἀτταλείας 33—38. Παρατηρήσεις περὶ δημοσιευμάτων ἀναφερομένων εἰς ἔλλην. — 39 - 71. — περὶ τῶν Καλῶν τῶν ὀρέων 39. 40. — περὶ μεταμορφώσεων 41. 47. 58. — περὶ ἀνθῶν 42. 43. Ὁμοιότης πρὸς αἰσωπείους μύθους 41. Τρόπος τῆς δημιουργίας παραδόσεων 43. Ἀγὼν ἀποτυχὼν πρὸς συλλογὴν π. 43. 44. — περὶ ἁγ. Σοφίᾶς 44. — περὶ κάστρου ὡραῖᾶς 44. — Θεσσαλικαὶ 44.47. — μεσσηνιακαὶ 45. — περὶ δένδρων 45. — περὶ βοτανῶν 63. 64. — περὶ θησαυρῶν 45. — περὶ τειχῶν 48. — περὶ τοῦ τάφου τοῦ Κωνσταντίνου 49. — περὶ ὄφεων 49. — αἰτιολογικαὶ 58 — 60. — πρὸς ἐξήγησιν ἰδιωμάτων ζώων 59. 60. — λακωνικαὶ 60. 61. Εὐτράπελοι διηγήσεις ὡς — 60. — ἐκ δημοτικῶν ἀσμάτων 61. — περὶ καλαμιῶν καὶ βροχῆς 61. — περὶ ἐπιγραφῶν 62—63. — περὶ Χριστοῦ 62. — περὶ ἀπολιθώσεων 64. — περὶ Καλλικαντζάρων 65. — περὶ Πλάτωνος 67. — κοσμογονικαὶ 78 — 80. — περὶ ἡλίου 115. 117 118. 119. 127. — περὶ ἁγ. Ἡλίου 147. — περὶ σελήνης 158. 159. 160. 161. κέ. — περὶ τῶν κηλίδων τῆς σελήνης 161 κέ. — περὶ τῶν Πλειάδων ὡς μνηστῶν τοῦ Ὠρίωνος 184. — περὶ κλώσας 186 κέ. — περὶ γουρούνας μὲ τὰ γουρουνόπουλα 187. — περὶ τοῦ Ὠρίωνος ὡς μνηστῆρος τῆς Πούλιας 191. — περὶ τῆς Μεγάλης Ἄρκτου 192—193. 194. 195. — περὶ τοῦ Γαλαξίου 197—199. — περὶ ἀστέρων 203. — περὶ τοῦ Γιάννου καὶ τῆς Μάρως 205. — περὶ τοῦ Δήμου καὶ τῆς Δάφνης 205.
Παράλιος 137.
Παραμύθιον τοῦ ἐν παντὶ ἀτυχοῦντος πτωχοῦ 47. 48. — περὶ βοτάνης ἀνιστώσης νεκροὺς 53—55. Παραμύθια περὶ παιδίων γεννωμένων μὲ τὸν ἥλιον ἢ τὴν σελήνην ἢ τὸν αὐγερινὸν ἐπὶ τοῦ μετώπου 131. Παραμύθια περὶ ἐρωτήσεων πρὸς τὸν ἥλιον 137—140. — περὶ λύσεως ἀπορημάτων ὑπὸ ὑπερτέρου ὄντος 138. 139. Παραμύθια περὶ σελήνης 156. — περὶ καταστερισμοῦ τῆς Πούλιας καὶ τῶν Διδύμων 183. — περὶ τῆς Πούλιας ὡς βασιλίσσης τῶν πτηνῶν 184. Παραμύθια περὶ χρυσῶν ὀρνίθων 187.
Παραστάσεις θρησκευτικαὶ πρωτογενεῖς 57. — χειρῶν μὲ διεσταλμένους τοὺς δακτύλους 326.
Παροιμίαι 56. 57. — ἐκ μύθων 65.
Παρμάκι βλ. Ὑβριστικὰ σχήματα.
Παῦλος ἀπόστολος 220.
Πέμματα σελήνης 159.
Πέντε, ἀριθμὸς δυσώνυμος 319.
Πέπλος νυμφικὸς 223.
Περίαπτα κωνσταντινᾶτα 69—71. Προβασκάνια 69. Τίμιον ξύλον 70. — ὡς ὠκυτόκια 298. Μαγικὰ λόγια ἐν περιάπτοις ὡς ὠκυτόκια 298.
Perrot 188.
Περσεφόνης μῦθος 241.
Πέτρα, πέτρος βλ. λίθος.

Πετρώνιος 215.
Πηγαδίστρα 58.
Πηγαὶ ἔχουσαι θαυμασίας ἰδιότητας 293.— ἐπιφέρουσαι γονιμότητα 294.
Πίνδαρος 202.
Πιστρόφια 265.
Πίτα τῶν μαγισσῶν διὰ τὸ φεγγάρι 159.
Πλακώνω 100.
Πλανῆται. Χαρακτῆρες αὐτῶν 175.
Πλάτανος θαυμαστός. Παράδοσις περὶ αὐτοῦ 23—26. — χρυσῆ ἐν τοῖς βυζαντινοῖς ἀνακτόροις 24. — εἰς ἄσματα 26.
Πλάτων. Παραδόσεις περὶ Πλάτωνος 67—69.
Πλειάς. Διάφοροι ὀνομασίαι 180. Ἐκ ταύτης προσδιορίζεται ὁ χρόνος τῆς νυκτὸς 181. Σημασία τῆς Πούλιας διὰ τὰς γεωργικὰς καὶ ποιμενικὰς ἐργασίας 181. 182. Μετεωρολογικαὶ προγνώσεις ἐκ τῆς Πούλιας 181. Δύσις τῆς Πούλιας μετὰ κρότου 182. Σεισμοὶ μετὰ τὴν δύσιν τῆς Πούλιας 183. Ἓξ ἀδελφαὶ ἀποκτείνουσαι τὴν ἑβδόμην 183. Μῦθοι περὶ τούτων εἰς τὴν ἀρχαιότητα 184. Μνησταὶ τοῦ Ὡρίωνος διωκόμεναι ὑπὸ τούτου 184. Ἡ Πούλια ὡς κλῶσσα μὲ τὰ κλωσσόπουλα 184. Ἐπιρροὴ τῆς Πούλιας εἰς τὰ μάγια 184. Ἐμφανίζεται εἰς τοὺς ἀνθρώπους 184. Ἡ Πούλια ὡς βασίλισσα τῶν πτηνῶν εἰς τὰ παραμύθια 184. Ἡ Πούλια ἀδελφὴ τοῦ ἡλίου καὶ τοῦ Φεγγαριοῦ 185. Ὁ ἀρχικὸς ἑλληνικὸς μῦθος περὶ Πλειάδων 185. Ὀνομασίαι τῆς Πούλιας ὡς κλώσσας εἰς γλώσσας Εὐρωπαϊκὰς καὶ τῶν ἀγρίων 186. Σχέσις τῆς κλώσσας πρὸς τὴν ἀνεύρεσιν θησαυρῶν καὶ παραδόσεις περὶ τούτου 186. Γουροῦνα μὲ τὰ γουρουνόπουλα καὶ παραδόσεις περὶ ταύτης 187—189. Σχέσις πρὸς τὰς Ὑάδας 190.
Πλιγοῦρι 206.
Πλίνιος 204.
Πογαλέρκα βλ. Ὡρίων.
Πολικὸς ἀστήρ. Ὀνομάζεται ἄστρο τσῆ τραμουντάνας, τ' ἄστρι τῆς Κλαδευτήρας 196.
Πομπεία 335.
Πόμπευσις, πομπὴ βλ. Ὑβριστικὰ σχήματα.
Ποτήριον. Τὸ κοινὸν — τοῦ γάμου 236. Μνεῖα τούτου εἰς συγγραφεῖς 237. Ἄλλα ὅμοια ἔθιμα 238—240. Ὁ μῦθος τῆς Περσεφόνης 241. Σημασία τοῦ ἐθίμου 242.
Ποῦλος βλ. Ὑβριστικὰ σχήματα.
Πραξιτέλης 1—6. Ἅγιος — 2. Μεσαιωνικὴ ρωμαϊκὴ παράδοσις περὶ αὐτοῦ 2. 3. Βυζαντινὴ δῆθεν περὶ αὐτοῦ 3. 4.
Πρόσφουλας σημαίνει τὸν ὠτακουστὴν ἢ τὸν ἀδιάκριτον 324.
Προσφουλῶ. Σημασία αὐτοῦ 324.
Προσωποποιία ἀνθρωπομορφικὴ ὐδάτων 58. — κρήνης 58.
Πτολεμαῖος ὁ Ἡφαιστίωνος 72—76.
Πτύειν πρὸς ἀποτροπὴν κακοῦ 57.
Πυθαγόρας 205.
Πύλαι θριαμβευτικαὶ τῶν Ρωμαίων 292.
Πυραὶ κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγ. Ἡλίου 146.
Πυροβολισμοὶ κατὰ τὰς ἐκλείψεις τῆς σελήνης καὶ τοῦ ἡλίου 172.
Πυροστιά, ὀνομασία ἀστερισμοῦ 196.
Ραντισμὸς κατὰ τὴν κηδείαν 275.
Reinach S. 245. 283.
Roscher 203.
Röser 296.
Ross Ludwig 172.
Σαβάζιος. Λατρεία αὐτοῦ 327.
Σάθας K. N. 1—17.
Σαλαμάνδρα κατασβέννυσι τὸ πῦρ 107.
Σαμάρκο βλ. Ὑβριστικὰ σχήματα.
Samter 245.
Sanders 312.
San Marco 363.
Σαρακηνοὶ 189.
Σαύρα βοηθεῖ οὐρανὸν κατὰ τοῦ ὄφεως 79. 107. Προάγγελος τοῦ ἔαρος, ἀγαπητὴ εἰς τοὺς θεοὺς 107.
Σβορῶνος 189.
Σελήνη 155. Ἀδελφὴ τοῦ Ἡλίου 129. 155. 162. Παιδία γεννώμενα μὲ τὴν σελήνην ἐπὶ τοῦ μετώπου 131. Κάλλος σελήνης ὡς ὅρος συγκρίσεως πρὸς ἀνθρώπινον 130—132. — κατὰ τοὺς μύθους καὶ δοξασίας τοῦ λαοῦ 154 κέ. Σύζυγος τοῦ Ἡλίου 127. 155. Προσωποποιία τῆς σελήνης 155. Εἰκὼν τῆς σελήνης 155. Προσωποποιία ὡς ἄρρενος 155, ὡς μικροῦ κορασίου 155. Μήτηρ αὐτῆς 155. 156. Δεῖπνον τῆς σελήνης 156. Προσωποποιία εἰς παραμύθια 156. Ἀνθρωποφάγος 156. Γυνὴ τῆς σελήνης 156. Ἐρωτήσεις πρὸς τὴν σελήνην καὶ πληροφορίαι ζητούμεναι ἀπὸ αὐτὴν 156. Ἐπισκοπεῖ τὰ πάντα ἐκ τοῦ οὐρανοῦ 156. Καθέλκυσις τῆς σελήνης ὑπὸ μαγισσῶν καὶ μάγων 157—160. Ἴση τὸ μέγεθος μὲ ἀλῶνι 159. Καθέλκυσις αὐτῆς ὑπὸ μορφὴν ἀγελάδος 160. Ἁμελξις ὑπὸ τῶν μάγων 160. Βούμορφος σελήνη 160. 163. — ὡς τροχὸς 161. — ὡς λευκὸς λίθος 161. — ὡς τυρὸς 161. Κηλῖδες τῆς σελήνης 161. Παραδόσεις περὶ τῶν κηλίδων 161 — 163. Κακὸς ἄνθρωπος ρίπτει πηλὰ κατὰ τῆς σελήνης, τὰ ὁποῖα ἐπικαθήμενα ἐπ' αὐτῆς προκαλοῦσι τὰς κηλῖδας 162. Κηλῖδες ὡς βοϊδογλυψιαῖς 162. Σελήνη περιπατεῖ ἐπὶ τῆς γῆς ἀποζῶσα ἐκ τῆς ἐπαιτείας 162. Οἰκοδέσποινα ρίπτει κατὰ τύχην τὸ πάννιστρον κατὰ πρόσωπον τῆς περιπατούσης σελήνηςκαὶπροκαλεῖτὰς κηλῖδας 162. Ἡ μήτηρ τῆς σελήνης ὡς ἀρτοποιὸς ρίπτει τὸ πάννιστρον εἰς τὸ πρό-

-σωπον τῆς σελήνης καὶ προκαλεῖ τὰς κηλῖδας 162. Ἥλιος ἐρίζει περὶ κάλλους πρὸς τὴν σελήνην, ῥίπτει εἰς τὸ πρόσωπον αὐτῆς πηλὸν καὶ προκαλεῖ τὰς κηλῖδας 162. Ἐξόρυξις τοῦ ὀφθαλμοῦ τοῦ ἡλίου ὑπὸ τῆς σελήνης 162. Ἐξόρυξις τοῦ ὀφθαλμοῦ τῆς σελήνης ὑπὸ τοῦ ἡλίου 162. Ὁ Ἥλιος ἐρίσας περὶ κάλλους πρὸς τὴν σελήνην κτυπᾷ αὐτὴν εἰς τὸ πρόσωπον καὶ προκαλεῖ τὰς κηλῖδας 163. Κηλῖδες γεννηθεῖσαι ἐκ πληγμάτων τοῦ παννίστρου ἐπὶ τῆς γαστρὸς τῆς βουμόρφου σελήνης ὑπὸ μάγων προσπαθούντων ν' ἀναβιβάσωσι ταύτην εἰς τὸν οὐρανὸν 163. Αἱ κηλῖδες σκιὰ δένδρου, τὸ ὁποῖον ὁ πειρασμὸς ἢ ὁ Κάης (Κάϊν) προσπαθεῖ νὰ κόψῃ διὰ νὰ συγκατασταρῇ ἡ γῆ 163. Παραδόσεις περὶ ἀνθρώπου καὶ δένδρου ἐν τῇ σελήνῃ 163. 165. Παραδόσεις περὶ τῆς τιμωρίας τοῦ Κάϊν ἐν τῇ σελήνῃ 164. 165. — ἐνδιαίτημα τῶν (κολαζομένων) ψυχῶν 165. — προμαντεύει εὐτυχίαν καὶ δυστυχίαν 166. — προμηνύει τοὺς καιροὺς 166. Ἐπιρροὴ τῆς σελήνης ἐπὶ τῆς γῆς 166 κέ. Τὸ δακτυλοδεικτεῖν τὴν σελήνην καὶ παραδόσεις περὶ τούτου 171. Ἐκλείψεις τῆς σελήνης διεγείρουσι φόβον ὡς προμηνύουσαι δυστυχήματα 172. Κρούσις χαλκῶν σκευῶν κατὰ τὰς ἐκλείψεις 172. Κακοποιαὶ δυνάμεις προκαλοῦσι τὰς ἐκλείψεις 172. Ἀποδίωξις τούτων 172. Δοξασίαι περὶ ἐκλείψεως τῆς σελήνης εἰς δημώδη ᾄσματα 173. Εὐχαὶ καὶ ὅρκισμοὶ τῆς σελήνης 174—176. Χαρακτῆρες τῆς σελήνης 176. Μελάνι τῆς σελήνης 176. Οἱ ἀστέρες τέκνα τῆς σελήνης καὶ τοῦ ἡλίου 203.

Seligmann 328. 362.

Σέμλερ 179.

Σιδέρης, ὄνομα διδόμενον εἰς τὸ βρέφος μέχρι τῆς βαπτίσεως 247.

Σῖτος. Σκόρπισις καὶ συλλογὴ κατὰ κόκκους 61.

Σίττλ Κάρολος 207. 322. 362.

Σκανθαρίζειν ἢ σκινθαρίζειν 324.

Σκανίτης 59.

Σκιμαλίζω, σημασία αὐτοῦ 323.

Σκορδομυτιά 324.

Σκύλοι. Διατὶ μυρίζουν ἀλλήλους 59. 60. Διατὶ μαλώνουν μὲ τοὺς γάτους 60.

Σοῦπα, τὸ ποτήριον μετὰ τοῦ ἄρτου κατὰ τὴν τέλεσιν τοῦ γάμου 263.

Σοφιὰ ἁγία. Παραδόσεις 44.

Σταυρός, ὀνομασία ἀστερισμοῦ 197.

Στάχτη βλ. Ὑβριστικὰ σχήματα.

Στέφανοι 228. — γαμήλιοι 228. Ἀπὸ τί κατασκευάζονται 229. 232. 257—260. Προέλευσις τοῦ ἐθίμου 232. Σημασία 234. Ὁ στέφανος παρ' ἄλλοις λαοῖς 234—235. Ὅρκοι καὶ εὐχαὶ σχετιζόμεναι μὲ τοὺς στεφάνους 235. Ὀνομάζονται ἀπαρχαὶ 236. Οἱ ἐκ κλήματος — 257—260. Πῶς πλέκονται καὶ ὑπὸ ποίων 257—260.

Στοιχειὸ τοῦ πηγαδιοῦ 58.

Στρίγγλαι. Συμφυρμὸς τῶν περὶ τούτων παραδόσεων πρὸς τὰς περὶ Καλλικαντζάρων 66. Ἀναγνώρισις τῆς Στρίγγλας ἐκ τοῦ ὅπλου δι' οὗ ἐπληγώθη 67.

Στροῦντζα, στροῦντζος βλ. Ὑβριστικὰ σχήματα.

Struck 312.

Στυλιανὸς ἅγιος. Φύλαξ τῶν νηπίων 313—314. Βοηθὸς ἐπιτόκων 314.

Στῦλος σιδηροῦς ὑποσβαστάζων τὴν γῆν 163. Τρώγεται ὑπὸ τῶν δαιμονίων 163. Κατὰ τὰ Χριστούγεννα αὐξάνει καὶ στερεώνεται ἐκ νέου 163.

Συμβολικοὶ λόγοι ὡς ὠκυτόκια 301.

Συμεὼν ἅγιος, τιμώμενος ὑπὸ τῶν ἐγκύων 314—315.

Συμπεθερειό, βλ. Ἄρκτος.

Σφακελισμένος ὑβριστικὸν ὄνομα τοῦ διαβόλου 318.

Σφάκελο βλ. Ὑβριστικὰ σχήματα.

Σφάκελος 320.

Σφακέλωμα βλ. Ὑβριστικὰ σχήματα.

Schwartz W. 161. 189.

Schiller Ἰούλιος 193.

Schmidt B. 317 κέ. 325. 326. 362. 363.

Σωρὸς ὀνομασία τοῦ Γαλαξίου 200.

Τάτσμα ἢ μετάληψις ἄρτου καὶ οἴνου 263.

Ταρχανὸν βλ. τραχανᾶς.

Ταΰγετος. Λατρεία ἁγίου Ἡλίου ἐπὶ τῆς κορυφῆς αὐτοῦ 146. Ἱερὰ τῷ Ἡλίῳ ἄκρα τοῦ Ταϋγέτου 148.

Ταῦρος. Θυσία ταύρου εἰς ἅγ. Ἡλίαν 146.

Τάφος. Ἴδιος τάφος μέλους σώματος 76.

Ταχινός, ὀνομασία ἀστέρος 204.

Τειρεσίας. Μῦθος περὶ μεταμορφώσεως αὐτοῦ εἰς γυναῖκα 51.

Τεῖχη. Παραδόσεις περὶ κτίσεως 48.

Τερτουλλιανὸς 221.

Τιβέριος 222.

Τράγος. Καλλικάντζαροι τραγοκέφαλοι 66.

Τραχανᾶς. Ὀνομασίαι διάφοροι 206. Τρόπος κατασκευῆς 206. Γνῶμαι περὶ τῆς προελεύσεως αὐτοῦ 207.

Τριῶνι, βλ. Ἄρκτος.

Τροχὸς ὡς σελήνη 161.

Τσιροπινᾶς 59.

Τσίρος 59.

Τσούντας Χ. 282.

Τύλος ἀναστηθεὶς ὑπὸ νύμφης Μορίας 54.

Τυροκόμος 59.

Τυρὸς ὡς σελήνη 161.

Ὑάδες. Οἱ ἀρχαῖοι ἐφαντάζοντο ταύτας ὡς ἀγέλην χοίρων 190. Ὀνομασία εἰς τὴν λατινικὴν 190. Μῦθος ἀρχαῖος περὶ καταστερισμοῦ αὐτῶν 190.

Ὑβριστικὰ σχήματα. Ἡ περὶ βα-

σκανίας κατὰ τὰς νεοελληνικὰς δοξασίας πραγματεία τοῦ B. Schmidt 317. Τὸ σφακέλωμα ἔχει ἔννοιαν ὑβριστικὴν καὶ ὄχι τὴν τῆς ἀποτροπῆς τῆς ἐπηρείας τοῦ βασκάνου ὀφθαλμοῦ 318. Ὑβριστικὸν ὄνομα τοῦ διαβόλου σφακελισμένος 318. Τὸ σφακέλωμα νομίζεται καὶ ὡς ἁμαρτία 319. Ὁ ἀριθμὸς πέντε δυσώνυμος ὡς ὑπενθυμίζων τοὺς σφακελώνοντας δακτύλους τῆς χειρὸς 319. Ἀποφυγὴ κινήσεων προσομοίων πρὸς σφακέλωμα 319. Τὸ σφακέλωμα ἄγνωστον εἰς ἄλλους λαοὺς πλὴν τῶν Ἀλβανῶν 320. Συνταύτισις πρὸς τὸν ἀρχαῖον σφάκελον 320. Τύποι τῆς λέξεως ἐν τῇ μέσῃ καὶ τῇ νέᾳ ἑλληνικῇ 320—322. Δεκάτισμα, τὸ διὰ τῶν δύο χειρῶν σφακέλωμα 322. Ἐτυμολογία τῆς λέξεως σφάκελον 322. Ἀρχαῖον ὑβριστικὸν σχῆμα 322. Καταπύγων ἢ κατάπυγος 323. Infamis ἢ impudicus digitus 323. Σημασία τοῦ ρήμ. σκιμαλίζω 323. Σημασία τοῦ σκανθαρίζειν 324. Διατήρησις τοῦ ἀρχαίου ὑβριστικοῦ σχήματος σκιμαλισμοῦ 324. Λόγος δι' ὃν τὸ σχῆμα τοῦτο ἐκλήθη σφάκελος 325. Κατὰ συνεκδοχὴν ἡ ἐπίκλησις σφάκελος ἐπεξετάθη εἰς πάντας τοὺς δακτύλους, δι' ὧν γίνεται ἐπίσης ὑβριστικὸν σχῆμα 326. Οὐδὲν κοινὸν πρὸς τὸ σχῆμα ἔχουσιν αἱ ἀρχαῖαι παραστάσεις χειρῶν μὲ διεσταλμένους τοὺς δακτύλους 326.329. Ὅμοιαι παραστάσεις παρ' ἄλλοις λαοῖς 327-329. Περὶ τοῦ συμβόλου τῆς ἀνοικτῆς χειρὸς παρὰ τοῖς Μουσουλμάνοις 328. Τὸ σφακέλωμα οὐδὲν ἔχει τὸ κοινὸν πρὸς τὰς παραστάσεις ταύτας 329. Προέλευσις καὶ ἔννοια τοῦ σφακελώματος 329. Πρὸς τὴν διάγνωσιν τῆς σημασίας μᾶς ὁδηγεῖ ἡ λέξις μοῦζα 330. Σημασία τῆς λέξεως 330. 332. Τύπος καὶ παράγωγα ταύτης 330—332. Ἐτυμολογία τῆς λέξεως 333. Τὸ σφάκελον καὶ ἡ μοῦζα δὲν ὑπονοοῦσι αἰσχρὰν πρᾶξιν, ἀλλὰ τὴν ἐνέργειαν τῆς ἐκπομπεύσεως 334. Ἡ πόμπευσις παρὰ τοῖς ἀρχαίοις 334—336. Ἡ πόμπευσις παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς 336—342. Περιπτώσεις καθ' ἃς ἐφηρμόζετο ἡ ποινὴ τῆς πομπεύσεως 337—338. Πῶς ἐγίνοντο αἱ πομπεύσεις 338—342. Ἡ πόμπευσις παρὰ τῷ καθ' ἡμᾶς λαῷ 342—345. Εἰδήσεις περὶ τῆς συνηθείας ταύτης 342—343. Ποῖοι ὑφίσταντο τὴν ποινὴν τῆς πομπεύσεως 343. Πῶς ἐγίνετο ἡ πόμπευσις 343—345. Ἡ πόμπευσις παρ' Ἀσιατικοῖς λαοῖς 345. Ἡ πόμπευσις παρ' Εὐρωπαϊκοῖς λαοῖς 346. Ἐξέτασις τῶν λέξεων τῶν προσλαβουσῶν ὑβριστικὴν σημασίαν ἐν τῇ νέᾳ Ἑλληνικῇ 346—350. Πομπή, πομπεύω 347. Τύποι τῆς λ. πομπῆς καὶ τοῦ ρήματος πομπεύω εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς γλῶσσαν 347—348. Σημασία τῆς λ. πομπῆς καὶ σημασιολογικαὶ μεταβολαὶ 349. Σημασία τοῦ ρ. πομπεύω 349. Ἄλλαι συνώνυμοι τοῦ πομπὴ λέξεις 350. Γαϊδουρογύρισμα 350. Διαλάλημα 350. Γεβέντισμα 350—352. Τύποι τῆς λ. 350—351. Σημασία τῆς λ. 351. Ἐτυμολογία 352. Σιργοῦνι 352. Ἀσβόλη 353—356. Διάφοροι τύποι 353. Σημασία τῆς λέξεως ἀσβόλη καὶ τῶν παραγώγων ἐξ αὐτῆς 354—356. Διὰ στάχτης ἔβαλλον τὸν πομπευόμενον 357. Γάνα 357, σημασία τῆς λέξεως καὶ τῶν παραγώγων της 357. Στροῦντζα 359. Στρουντζός, ἕτερον ὑβριστικὸν σχῆμα. Ὀνόματα αὐτοῦ 360. Σφάκελο 361. Ποῦλος 361. Κούτσουλος 361. Παρμάκι 361. Γεῖλος 362. Σαμάρκο, ἕτερον ὑβριστικὸν σχῆμα 362.

Ὑδραυλικὰ ἔργα ἀποδιδόμενα εἰς μυθικοὺς ἥρωας 68.

Ὕδωρ. Τὸ νερὸ ποὺ κοιμᾶται 56—58. 118. Ἐπίκλησις ἀγγέλου κατὰ τὴν πόσιν ὕδατος 57. Ἀνθρωπομορφικὴ προσωποποιία ὑδάτων 58. Χύσις ὕδατος κατὰ τὴν κηδείαν 269.

Ὑπόδημα. Ἄλας καὶ ὑπόδημα 295.

Φαέθοντος ὁδός, ὀνομασία τοῦ Γαλαξίου 202.

Φαρράκια 238.

Φεγγάρα, φεγγάρι 154.

Φεγγάρι βλ. σελήνη

Φεγγαροπρόσωπη 132.

Φέγγαρος 154.

Φέγγον 154.

Φέγγος 154. 155.

Φειδίας 1—6. Ἅγιος—2. Μεσαιωνικὴ ρωμαϊκὴ παράδοσις περὶ αὐτοῦ 2. 3. Βυζαντινὴ δῆθεν περὶ αὐτοῦ 3. 4. Βυζαντιναὶ παραδόσεις περὶ τέχνης αὐτοῦ 6.

Φενγγὸ 155.

Φένγος, φένγους 155.

Φιλάδελφος 58.

Φιληλιὰς ᾠδὴ 144.

Φίλτρον. Χαιρετισμὸς ἄστρου πρὸς κατασκευὴν φίλτρου 177.

Fischer Emil 207.

Frazer 275.

Χαρακτῆρες τῆς σελήνης 176. — τῶν πλανητῶν 175.

Hasluck E. W. (Plato. Constantinata) 67—71.

Χατζῆς Ἀντ. Ἔκδ. Πτολεμαίου 72—76.

Χείρ. Ἀρχαῖαι παραστάσεις χειρῶν μὲ διεστολμένους τοὺς δακτύλους 326. 329. Τὸ σύμβολον τῆς ἀνοικτῆς χειρὸς παρὰ τοῖς Μουσουλμάνοις 328.

Hemsterhuis 207.

Hiller von Gaertringen 196. 204.

Χοαί. Προσφορὰ χοῶν εἰς τοὺς νεκροὺς 276.

Χόνδρος, ὁ 206.

Χορὸς γραίας μὲ τοὺς Καλοὺς τῶν ὁριῶν 39.

Χριστούγεννα. Παύουν τὰ δαιμόνια κατὰ τὰ Χριστούγεννα νὰ τρώγουν τὸν ὑποβαστάζοντα τὴν γῆν σιδηροῦν στῦλον, ὅστις τότε αὐξάνει πάλιν καὶ στερεώνεται 163.
Χρονικὸν τοῦ μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου 18 κέ. — Ψευδοδωροθέου 19.
Ψαλίς ἀνοικτὴ ὡς ὠκυτόκιον 300.
Ψελλὸς 222.
Ψυχάρης 1. 18—32.
Ψυχὴ περιπολεῖ περὶ τὸ σῶμα 52. 53. 55. Ἡ σελήνη ἐνδιαίτημα τῶν (κολαζομένων) ψυχῶν 165.
Ὠκυτόκια 284—316. Ἡ ἐν Ἀθήναις Κυλίστρα 285. Ὅμοιαι συνήθειαι κατολισθήσεως ἐκ βράχου ἀλλαχοῦ 286. Ἡ κατολίσθησις, προστριβὴ ἢ ἐπαφὴ πρὸς βράχον πρόξενοι εὐτοκίας, γονιμότητος ἢ ταχέος γάμου 286. Ἡ δοξασία τῆς παραγωγῆς γονιμοποιοῦ δυνάμεως ἐκ τοῦ λίθου εἶναι ἡ πρωτότυπος 289. Αἱ παλαιόταται θρησκευτικαὶ ἀντιλήψεις περὶ γονιμοποιῶν λίθων 290. Γέννησις ἐκ λίθου 290. Μῦθος τοῦ Δευκαλίωνος 290. Petra genetrix 290. Λίθος τῆς μητρὸς τῶν θεῶν 290. Ἱερὸς λίθος Ἀβραὰμ καὶ Ἄγαρ 290. Ἔρως Θεσπιῶν, Θορίκιος πέτρος 290. Ἀγέλαστος πέτρα 290. Ἡ γένεσις καὶ ἀρχικὴ ἔννοια τῶν παραστάσεων τούτων 291. Ἡ δίοδος τοῦ Παναθηναϊκοῦ Σταδίου 292. Τρυποπέρασμα 292. Ἡ συνήθεια τῆς διόδου δι' ὀπῆς 292. Κυλλοῦ πήρα 293. Ἁγίασμα ἁγ. Ἀνδρέου ἐν Πάτραις 293. Πηγαὶ μὲ θαυμασίας ἰδιότητας 293. Πηγαὶ γονιμότητος 294. Ἄλας 294. Ἄλας διαλελυμένον εἰς ὕδωρ κατὰ τῆς δυστοκίας 294. Ἱερότης τοῦ ἅλατος 294. Ἄλας καὶ ὑπόδημα 295. Θυσία ἀλέκτορος πρὸς εὐτοκίαν 296. Βοτάναι ὡς ὠκυτόκια 297. Χέρι τῆς Παναγίας 297. Δύναμις χειρὸς Θεοῦ πρὸς πράϋνσιν τῶν πόνων καὶ θεραπείαν τῶν νόσων 297. Περίαπτα ὡς ὠκυτόκια 298. Ἀετίτης ὡς ὠκυτόκιον 298. Μαγικὰ λόγια ἐν περιάπτοις 298. Μαγικὰ ἐμπόδια τοῦ τοκετοῦ καὶ ἀποτροπὴ αὐτῶν 299. Συμπλοκὴ δακτύλων πρὸς δυστοκίαν 299. Λύσις τῆς κόμης πρὸς εὐτοκίαν 300. Ὁμοίως ἄνοιγμα τῶν θυρῶν καὶ τῶν κλείθρων 300. Ἀνοικτὴ ψαλὶς 300. Λύσις κόμβων καὶ ἄνοιγμα παντὸς κεκλεισμένου παρ' ἄλλοις λαοῖς 300. Συμβολικοὶ λόγοι ὡς ὠκυτόκια 301. Κτυπήματα 302. Κτύπημα τῆς δυστοκούσης 302. Κτυπήματα τῶν Βαΐων 303. Κτυπήματα κατ' ἄλλας ἡμέρας τοῦ ἔτους 304. Κτυπήματα παρ' ἄλλοις λαοῖς 304. Ἀνάλογα ἀρχαῖα ἱερὰ νόμιμα 305—309. Δαίμονες καταδιώκοντες καὶ κακοποιοῦντες ἐπιτόκους καὶ λεχοὺς 309. Θῆλυ δαιμόνιον 310. Κουτσοδαιμόνιο 310. Ἅλης 310. Διὰ χηνῶν ἀποτροπὴ τῆς δαίμονος 310. Ἅγιοι βοηθοὶ τῶν ἐγκύων καὶ τῶν λεχῶν 311. Ἅγιος Ἐλευθέριος 312. Ἅγιος Αὔκουλας, Ἁγ. Λεχοῦσα, Ἁγ. Στυλιανὸς 313. Ἅγιοι Συμεών 314. Ἅγ. Ἀζαρέας 315. Ἁγ. Μαρίνα 316.
Ὠριγένης 202.
Ὠρίων. Αἱ Πλειάδες μνησταὶ τοῦ Ὠρίωνος 184. 191. Ὀνομασίαι αὐτοῦ εἰς τὸν λαὸν (ἀλετροπόδι, ἀλετροπόδα, λιτρουπόδια, πογαλέρκα) 190. Ὀνομασίαι εἰς διαφόρους ξένους λαοὺς 191 Παραδόσεις περὶ αὐτοῦ ὡς ἀρραβωνιστικοῦ τῆς Πούλιας 191—192.